अथ सप्तमोऽध्यायः

भरत चरित्र

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितलपरिपालनाय सञ्चिन्तितस्तदनुशासनपरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥ १ ॥

पदार्थ–
महाभागवतः = भगवान्का परमभक्त
भरतः = भरतजी
तु = त
यदा = जुन वेला
भगवता = भगवान् ऋषभदेवद्वारा
अवनितलपरिपालनाय = पृथिवीको पालनका लागि
सञ्चिन्तितः = राजा बनाउन सोचिएका थिए (त्यतिखेर)
तदनुशासनपरः = ऋषभदेवको आज्ञा पालन गर्ने (भरतजीले)
विश्वरूपदुहितरम् = विश्वरूपकी छोरी
पञ्चजनीं = पञ्चजनीलाई
उपयेमे = विवाह गरे

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित् ! भगवान् ऋषभदेवले भगवान्का परमभक्त आफ्ना छोरा भरतलाई राजा बनाई पृथिवीको रक्षा गर्ने काममा नियुक्त गर्ने विचार गरेपछि ती भरतले आफ्ना पिताको आज्ञाअनुसार विश्वरूपकी छोरी पञ्चजनीसँग विवाह गरे।

तस्यामु ह वा आत्मजान् कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनः पञ्च जनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि ॥ २ ॥

पदार्थ–
ह = निश्चय नै
भूतादिः = पञ्च महाभूतहरूले
भूतसूक्ष्माणि इव = पाँच तन्मात्राहरूलाई झैँ
तस्याम् वा = ती पञ्चजनीबाट
कार्त्स्न्येन = पूरै
आत्मनः अनुरूपान् = आफूजस्तै
पञ्च = पाँच (भाइ)
आत्मजान् = छोराहरू
जनयामास = जन्माए

वाक्यार्थ– पञ्च महाभूतहरूबाट पाँच तन्मात्राहरू उत्पन्न भए झैँ राजकुमार भरतले पञ्चजनीको गर्भबाट आफूसमान (सद्‌गुण र सद्‌बुद्धिले युक्त) भएका पाँच भाइ छोराहरू जन्माए।

सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूम्रकेतुमिति। अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थ–
सुमतिं = सुमति
राष्ट्रभृतं = राष्ट्रभृत्
सुदर्शनम् = सुदर्शन
आवरणं = आवरण र
धूम्रकेतुम् = धूम्रकेतु
इति = यसप्रकार
यतः = जुन समयबाट
आरभ्य = आरम्भ गरेर

अजनाभं नाम = अजनाभ नाम भएको
एतद्वर्षं = यस वर्षलाई
भारतम् इति = (भरतको नामबाट) भारतवर्ष भनेर
व्यपदिशन्ति = भन्दछन्

वाक्यार्थ– राजा भरतका सुमति, राष्ट्रभृत्, सुदर्शन, आवरण र धूम्रकेतु नामका पाँच छोराहरू थिए। अजनाभ नाम भएको यस वर्षलाई उनै भरतको नामबाट यसै समयदेखि भारतवर्ष भन्न थालिएको हो।

स बहुविन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वे स्वे कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत्॥ ४॥

पदार्थ–
सः = ती
बहुवित् = धैरै ज्ञान भएका
महीपतिः = राजा (भरतले)
पितृपितामहवत् = बुबा (ऋषभ) र हजुरबुबा (नाभि आदिले) जैँ
स्वधर्मम् = आफ्नो धर्मलाई
अनुवर्तमानः = पालन गर्दै
उरुवत्सलतया = ज्यादै दयालु भएका हुनाले
स्वे स्वे = आ-आफ्नो
कर्मणि = कर्तव्यमा
वर्तमानाः = रहेका
प्रजाः = प्रजाहरूलाई
पर्यपालयत् = पालन-पोषण गरे

वाक्यार्थ– धैरै ज्ञान भएका ती ज्यादै दयालु राजा भरतले आफ्नो धर्म र मर्यादामा रहेर ऋषभदेव, नाभि आदि बाबु-बाजेहरूले जैँ आ-आफ्नो कर्तव्यमा लागेका प्रजाहरूको पालन-पोषण गर्न लागे।

ईजे च भगवन्तं यज्ञक्रतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहृताग्नि-होत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना॥ ५॥

पदार्थ–
यज्ञक्रतुरूपं = यज्ञस्वरूप
भगवन्तं = भगवान्लाई
च = पनि
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक
चातुर्होत्रविधिना = होता, अध्वर्यु, उद्गाता र ब्रह्मा यी चार ऋत्विग्हरूद्वारा गरिने विधिले
आहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमास-चातुर्मास्यपशुसोमानां = अग्निहोत्र, दर्श, पूर्णमास, चातुर्मास्य, पशु तथा सोम आदि
उच्चावचैः = ठुला र साना
प्रकृतिविकृतिभिः = प्रकृति र विकृति संज्ञक
क्रतुभिः = यज्ञहरूद्वारा
अनुसवनं = समयअनुसार
ईजे = यज्ञ गरे

वाक्यार्थ– ती राजा भरतले होता (ऋग्वेदपाठी), अध्वर्यु (यजुर्वेदपाठी), उद्गाता (सामगान गर्ने) र ब्रह्मा (कृताकृत हेर्ने) गरी चार किसिमका ऋत्विग्हरूद्वारा गराइने प्रकृति (सम्पूर्ण अङ्गले युक्त भएको) र विकृति (सबै अङ्ग पूर्ण नभएको)का भेदले दुई प्रकारका अग्निहोत्र, दर्श, पूर्णमास, चातुर्मास्य, पशु तथा सोम आदि साना-ठुला यज्ञहरूद्वारा श्रद्धापूर्वक भगवान्को पूजा गरे।

विवरण– यहाँ भगवान्लाई यज्ञरूप र क्रतुरूप भनिएको छ। सामान्यतया यज्ञ र क्रतु दुबै शब्दले एउटै अर्थ बुझाउछन् तर यहाँ यी दुई बीचको भिन्नतातर्फ सङ्केत गरिएको छ। वैदिक हवन कार्यमा

प्रयोग गरिने खयरबाट बनेको आठ कोण पारेर ताछिएको काष्ठविशेषलाई यूप भनिन्छ। त्यसको प्रयोग हुने अनुष्ठानलाई क्रतु र प्रयोग नहुनेलाई यज्ञ भनिन्छ। अग्निहोत्र आदि यज्ञका प्रकृति र विकृति गरी दुई भेद रहेका छन्। जुन यज्ञमा आवश्यक सम्पूर्ण अङ्गहरूको उपदेश र प्रयोग हुन्छ त्यसलाई प्रकृति याग भनिन्छ भने अङ्गविशेषको मात्र उपदेश र प्रयोग हुने यज्ञलाई विकृति याग भनिन्छ।

सम्प्रचरत्सु नानायागेषु विरचिताङ्गक्रियेष्वपूर्वं यत्तत् क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गानां मन्त्राणामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमान आत्मनैपुण्यमृदितकषायो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान् पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत्॥ ६॥

पदार्थ—
विरचिताङ्गक्रियेषु = अङ्गक्रिया सम्पन्न भइसकेका
नानायागेषु = विभिन्न यज्ञहरू
सम्प्रचरत्सु = सुरु भइसकेपछि
अध्वर्युभिः = ऋत्विग्हरूद्वारा
हविःषु = यज्ञका हविहरू
गृह्यमाणेषु = ग्रहण गरिएपछि
धर्माख्यं = धर्म नामक
यत् = जुन
अपूर्वं = अपूर्व हो
तत् = त्यो
क्रियाफलं = यज्ञकर्मको फल
सर्वदेवतालिङ्गानां = इन्द्र आदि सम्पूर्ण देवताहरूका प्रकाशक
मन्त्राणाम् = मन्त्रहरूका
अर्थनियामकतया = अर्थ नियामक
यज्ञपुरुषे = यज्ञपुरुष
परे ब्रह्मणि = परब्रह्ममा
साक्षात्कर्तरि = साक्षात् कर्ता
परदेवतायां = परदेवतारूप
भगवति = भगवान्
वासुदेवे = वासुदेवमा
एव = नै
भावयमानः = निष्काम भावनाले अर्पण गर्दै
आत्मनैपुण्यमृदितकषायः = भगवान्प्रतिको श्रद्धाका कारणले आफ्नो राग-द्वेष आदि मललाई समाप्त पार्दै
सः = ती
यजमानः = यजमान भरतले
यज्ञभाजः = यज्ञभागका अधिकारी भएका
तान् = ती
देवान् = इन्द्र आदि देवताहरूलाई
पुरुषावयवेषु = यज्ञपुरुष भगवान्का अवयवहरूमा
अभ्यध्यायत् = ध्यान गरे

वाक्यार्थ— यसप्रकार अङ्गकर्मसहितका विभिन्न यज्ञहरू गर्ने क्रममा जब ऋत्विग्हरू आहुति दिन हातमा चरु लिन्थे, तब यजमान राजा भरत त्यस यज्ञद्वारा प्राप्त हुने पुण्यरूप फल यज्ञपुरुष भगवान् वासुदेवलाई नै अर्पण गरिदिन्थे। वास्तवमा इन्द्र आदि सम्पूर्ण देवताहरूलाई प्रकाशित गर्ने मन्त्रहरूका पनि अर्थलाई नियमन गर्ने भगवान् वासुदेव नै मुख्य कर्ता एवं प्रधान देवता हुनुहुन्छ भन्ने निश्चय गरेर उनले यज्ञभागका अधिकारी इन्द्र आदि देवताहरूलाई पनि भगवान्का अङ्गहरूमा नै ध्यान गर्दथे, अर्थात् उनी भगवान्कै अङ्गमा सम्पूर्ण देवताहरूको भावना गर्दथे।

विवरण— कर्महरू गरिसकेपछि फलप्राप्ति हुनुभन्दा पहिलेको अवस्थालाई अपूर्व भनिन्छ।

अपूर्वका सम्बन्धमा विद्वान्हरूको फरक-फरक धारणा पाइन्छ । कर्म गर्नेबित्तिकै सूक्ष्मरूपमा उत्पन्न हुने स्वर्ग आदि फल नै अपूर्व हो भन्ने एकथरी मीमांसकहरूको मत छ भने कालान्तरमा स्वर्ग आदि फल दिन सक्ने धर्म आदि शक्ति नै अपूर्व हो भन्ने अर्काथरी विद्वान्हरूको मत छ। यहाँ **धर्माख्यं** र **क्रियाफलं** यी दुई पदले यिनै मतहरूलाई सङ्केत गरेका छन्। यज्ञ आदि विभिन्न सत्कर्महरू गर्दा उत्पन्न भएको धर्मलाई भरतले आफ्नो ठानेनन् अपितु भगवान्को नै ठाने।

मीमांसाशास्त्रमा देवताहरू मन्त्रमय हुन्छन् भनी बताइएको छ। इन्द्र, वरुण, अग्नि आदि अनेक देवताहरू मन्त्रका नै अर्थरूप हुन्, उनीहरूको छुट्टै कुनै आकार छैन भन्ने सिद्धान्त रहेको छ। भगवान् ती देवताहरूको पनि नियामक अर्थात् सञ्चालक हुनुहुन्छ। त्यसैले उहाँलाई **परदेवता** भनिन्छ। विभिन्न कर्मका कर्ता जीवात्माहरूलाई पनि अन्तर्यामी रूपले भगवान्ले नै प्रेरित गर्नुहुन्छ, त्यसैले उहाँलाई **साक्षात्कर्ता** भनी बताइएको छ। प्रायः मानिसहरू राम्रा कर्महरू मैले नै गरेको हुँ र तिनबाट उत्पन्न धर्म पनि मेरो नै हो भनी घमण्ड गर्दछन्। आफूलाई धर्मात्मा अर्थात् धर्मको आश्रय मान्ने ती मान्छेहरू अज्ञानमा फसेका हुन्। कर्मद्वारा देवताहरूको आराधना हुने हुँदा कर्मबाट उत्पन्न धर्म आदि देवताहरूमा नै रहन्छ भन्ने मान्ने हो भने पनि देवताहरूका समेत नियामक भगवान् नै अपूर्वको आश्रय सिद्ध हुनुहुन्छ। त्यसै गरी कर्म गर्ने यजमानमा नै धर्म रहन्छ भन्ने हो भने पनि सबैका अन्तर्यामी र ती-ती कर्महरूमा यजमानलाई प्रेरित गर्ने परमात्मा नै वास्तवमा कर्ता भएकाले उहाँ नै धर्मका आश्रय हुनुहुन्छ। भित्र बसी-बसी कर्म गर्ने परमात्मालाई नचिनी सामान्य मान्छेहरू निमित्त मात्र बनेको आफैँलाई नै कर्ता मान्दछन्। यस्तो उल्टो बुद्धि भरतमा थिएन र यही निपुणता अर्थात् चलाखीका कारण सबै थरी धर्म आदिको बन्धनलाई भगवान्मा अर्पण गरी उनी पापपुण्यको बन्धनबाट रहित बनेका थिए।

भगवद्गीता (२।५०)मा निष्काम कर्मयोगको परिभाषा गर्दै भनिएको छ– **योगः कर्मसु कौशलम्** अर्थात् कुशलतापूर्वक कर्म गर्नु नै योग हो। कर्म गरिसकेपछि त्यसको पुण्यपापरूपी फल अवश्य प्राप्त हुन्छ तर आसक्तिरहित भई कर्मको फल भगवान्मा अर्पण गरिन्छ भने त्यस कर्मको फलले आफूलाई छुँदैन। कर्म गर्दागर्दै पनि त्यसबाट उत्पन्न हुने पुण्यपापले आफूलाई बन्धनमा पार्न नसक्ने बन्नु नै निष्काम कर्मयोगको रहस्य हो। कर्ममा कुशलता प्राप्त गर्नु भनेको यही नै हो।

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यान्तर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभ-वनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरया-जायत ॥ ७ ॥

पदार्थ– **एवं** = यसरी **कर्मविशुद्ध्या** = कर्मको

शुद्धिद्वारा
विशुद्धसत्त्वस्य = चित्त शुद्ध भएका राजा भरतको
अन्तर्हृदयाकाशशरीरे = भित्री हृदयरूप आकाश नै अभिव्यक्ति स्थल भएका
महापुरुषरूपोपलक्षणे = महापुरुषरूप नै जसको आकार या उपलक्षण छ त्यस्ता
श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदर-गदादिभिरुपलक्षिते = श्रीवत्स, कौस्तुभ, वनमाला, चक्र, शङ्ख, गदा आदिद्वारा चिनिनुभएका
निजपुरुषहृल्लिखितेन = नारद आदि भक्तहरूद्वारा सधैँ हृदयमा चिन्तन गरिने हुनाले
आत्मनि = अन्तःकरणमा
पुरुषरूपेण = पुरुषरूपले
विरोचमाने = विराजमान हुनुभएका
ब्रह्मणि = परब्रह्मस्वरूप
वासुदेवे = वासुदेव
भगवति = भगवान्मा
अनुदिनम् = दिनदिनै
एधमानरया = अत्यन्त वेगले बढिरहेको
उच्चैस्तरां = अति उत्कृष्ट
भक्तिः = भक्ति
अजायत = पैदा भयो

वाक्यार्थ– यसरी निष्काम कर्म गर्नाले राजा भरतको चित्त शुद्ध भएको थियो। त्यस पवित्र चित्तमा श्रीवत्स, कौस्तुभमणि, वनमाला, शङ्ख, चक्र, गदा आदि चिह्नले सुशोभित भएर हृदयरूप आकाशमा प्रकट हुनुहुने, आफ्ना प्रियभक्त नारद आदिको हृदयमा निश्चलभावले विराजमान पुरुषरूप सर्वव्यापक भगवान् वासुदेवप्रति उनको उत्कृष्ट भक्ति बढ्दै गयो।

एवं वर्षायुतसहस्रपर्यन्तावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसम्पन्निकेतात् स्वनिकेतात् पुलहाश्रमं प्रवव्राज ॥ ८ ॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार राजकाज चलाउँदै
वर्षायुतसहस्रपर्यन्तावसितकर्म-निर्वाणावसरः = दश लाख वर्षसम्म आफ्नो राज्यसम्बन्धी कर्म समाप्त गरेर
अधिभुज्यमानं = आफूले भोग गरिरहेको
पितृपैतामहं = बाबुबाजेको
रिक्थं = राज्य तथा धनसम्पत्ति
स्वतनयेभ्यः = आफ्ना छोराहरूमा
यथादायं = भागअनुसार
स्वयं = आफैँले
विभज्य = विभाग गरिदिएर
सकलसम्पन्निकेतात् = सम्पूर्ण सम्पत्तिको खानी भएको
स्वनिकेतात् = आफ्नो दरबारबाट
पुलहाश्रमं = पुलह ऋषिको आश्रम (हरिहरक्षेत्र)मा
प्रवव्राज = गए

वाक्यार्थ– यसप्रकार दश लाख वर्षसम्म राज्य गरिसकेपछि राजा भरतले आफूले भोग गरिरहेको बाबु-बाजेबाट प्राप्त सम्पूर्ण राज्य-सम्पत्ति शास्त्रीय विधिअनुसार आफ्ना छोराहरूलाई भाग लगाइदिए। सम्पत्तिले पूर्ण भएको राजमहललाई छाडेर उनी आफू चाहिँ पुलह ऋषिको आश्रम हरिहरक्षेत्रमा गए।

यत्र ह वाव भगवान् हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण ॥ ९ ॥

पदार्थ–
यत्र = जुन हरिहर क्षेत्रमा
ह वाव = निश्चय नै
भगवान् = भगवान्
हरिः = श्रीहरि
अद्य अपि = आज पनि
तत्रत्यानां = त्यहाँ बस्ने
निजजनानां = आफ्ना भक्तहरूको
वात्सल्येन = प्रेमको कारणले
इच्छारूपेण = इच्छाअनुसार (इष्टदेवको रूपमा)
सन्निधाप्यते = नजिकै प्राप्त हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– त्यस हरिहरक्षेत्रमा अहिले पनि भक्तहरूको इच्छाअनुसार भगवान् श्रीहरि आफ्ना प्रेमीहरूको साथमा रहनुहुन्छ।

यत्राश्रमपदान्युभयतो नाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति ॥ १० ॥

पदार्थ–
यत्र = जहाँ
उभयतोनाभिभिः = दुबै पट्टिबाट नाभिजस्तो लाग्ने
दृषच्चक्रैः = चक्रले युक्त शालग्राम शिलाहरूद्वारा
चक्रनदी नाम = चक्रनदी नाम गरेकी
सरित्प्रवरा = श्रेष्ठ नदीले
आश्रमपदानि = आश्रम क्षेत्रलाई
सर्वतः = सबै प्रकारले
पवित्रीकरोति = पवित्र बनाउँछिन्

वाक्यार्थ– त्यहाँ चक्रनदी (काली गण्डकी) नाम गरेकी प्रसिद्ध नदी बग्दछिन्। ती काली गण्डकीले तल-माथि दुबैतिर नाभिसमान चिह्न भएका चक्राकार शालग्राम शिलाहरूद्वारा सम्पूर्ण आश्रम क्षेत्रलाई नै सबै प्रकारले पवित्र गरिरहन्छिन्।

विवरण– हिमवत्खण्डको शिरोभागमा रहेको मुक्तिक्षेत्रबाट प्रवाहित नदी कृष्णा गण्डकीलाई पावन नदीको रूपमा शास्त्रहरूमा प्रशंसा गरिएको छ। वराह, पद्म, स्कन्ध आदि पुराणहरूमा यससम्बन्धी विभिन्न प्रसङ्गहरू पाइन्छन्। वराह पुराणअनुसार पवित्र मुक्तिक्षेत्रमा रही भगवान् विष्णुले लोकहितका लागि भगवान् शङ्करको तपस्या गर्दा उहाँको गण्डस्थल (गाला)को पसिनाबाट बनेकी नदी भएकीले यिनलाई गण्डकी भनिएको हो। एकपटक यिनले आफ्ना अधिष्ठाता उनै भगवान् विष्णुको तपस्या गरिन् र भगवान्लाई आफ्नो गर्भभित्र पुत्ररूपले रहन प्रार्थना गरिन्। सर्वव्यापी नारायण प्रभु शालग्रामको रूप लिएर नदीभित्र प्रवेश गर्नुभयो। यस कुराको वर्णन पुराणहरूमा विस्तृतरूपले गरिएको छ। गण्डकी नदीको किनारमा पुलहाश्रम, सिद्धाश्रम आदि तपःस्थलहरू रहेको चर्चा पुराणहरूमा पाइन्छ। भगवान् शङ्करले त्रिशूल प्रहार गर्दा निस्किएकी त्रिशूली नदी जुन ठाउँमा कृष्णा गण्डकीसँग मिल्दछिन् त्यो सङ्गमस्थललाई आदिप्रयाग भनी पुराणहरूमा वर्णन गरिएको छ। भगवान् विष्णु र भगवान् शङ्कर दुबैको सन्निधि भएको यो हरिहर क्षेत्रमा देवताहरू सधैं अटन (भ्रमण) गरिरहने हुनाले यसलाई देवघाटक्षेत्र भनिएको हो भनी पुराणहरूमा उल्लेख गरिएको छ। यस प्रकार सप्तगण्डकी क्षेत्र भगवान् शङ्कर र भगवान् विष्णुका पवित्र लीलाप्रसङ्गहरूले भरिएको छ।

भगवान् विष्णुको चक्रचिह्नयुक्त पवित्र शालग्रामशिला साक्षात् भगवान्कै स्वरूप मानिन्छन्। स्कन्दपुराणमा भगवान्को आज्ञाले विश्वकर्मा नै वज्रकीट बनेर काला चिल्ला

शिलाहरूलाई चक्रचिह्नयुक्त बनाउछन् भनिएको छ। सालङ्कायन ऋषिको तपस्याबाट प्रसन्न हुनुभएका भगवान् शालग्रामको रूपमा यस पुण्यक्षेत्रमा रहनुभएको प्रसङ्ग वराहपुराणमा पाइन्छ। शालग्राममा भगवान् शङ्कर र विष्णुको नित्य वास हुन्छ। यसको पूजा जहिले जसरी गरे पनि त्यो अपूर्ण हुँदैन भनिएको छ। हुन त कणकणमा परमात्मा व्यापक हुनुहुन्छ, उहाँको सच्चित् शक्ति पाएर नै जगत् प्रकाशित भएको छ तर सगुण परमात्माका उपासकहरूले आफ्ना इष्टदेवको धेरै कला अभिव्यक्त भएको यस्ता शालग्राम शिलामा पूर्ण भगवद्बुद्धि राख्नुपर्दछ भनी पुराणहरूमा बताइएको छ।

तस्मिन् वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुम-किसलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमवाप ॥ ११ ॥

पदार्थ–
तस्मिन् = त्यस
पुलहाश्रमोपवने = पुलहाश्रमको बगैंचामा
वाव किल = निश्चय नै
एकलः = एक्लै
विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः = धेरै प्रकारका फूल, पालुवा, तुलसी, जल आदिद्वारा
कन्दमूलफलोपहारैः च = कन्द, मूल, फलफूल आदिको उपहारद्वारा पनि
भगवतः = भगवान्को
आराधनं = आराधना (गर्ने)
समीहमानः = इच्छा गर्दै
विविक्तः = एकाग्र भएर
उपरतविषयाभिलाषः = सम्पूर्ण विषयको चाहनाबाट टाढा रहेर
उपभृतोपशमः = शम आदि साधनालाई स्वीकार गर्दै
सः = ती राजर्षि भरतले
परां = अत्यन्त ठुलो
निर्वृतिम् = आनन्दलाई
अवाप = प्राप्त गरे

वाक्यार्थ– पुलहाश्रममा पुगेका राजर्षि भरत त्यस उपवनको एकान्त ठाउँमा बसेर विभिन्न प्रकारका पत्र, पुष्प, तुलसीदल, जल, कन्दमूल, फल आदि सामग्रीले भगवान्को आराधना गर्न लागे। यसले गर्दा उनको अन्तःकरणबाट क्रमशः सम्पूर्ण विषयको अभिलाषा हट्दै गयो र निष्काम भावको वृद्धिले उनले परमानन्द प्राप्त गरे।

तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्धमानानुरागभरद्रुतहृदय-शैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कण्ठ्यप्रवृत्त-प्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं निजरमणारुणचरणारविन्दानुध्यान-परिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगम्भीरहृदयह्रदावगाढधिषण-स्तामपि क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सस्मार ॥ १२ ॥

पदार्थ–
इत्थम् = यसरी
तया = त्यो पहिले भनिएझैं

अविरतपुरुषपरिचर्यया = निरन्तर गरिएको भगवान्को सेवाले
भगवति = भगवान्मा
प्रवर्धमानानुरागभरद्रुतहृदय-शैथिल्यः = भगवान्प्रतिको अनुराग बढ्नाले हृदय द्रवीभूत भएका
प्रहर्षवेगेन = अत्यधिक हर्षका कारण
आत्मनि = शरीरमा
उद्भिद्यमानरोमपुलककुलकः = रोमाञ्च छाएका
औत्कण्ठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्प-निरुद्धावलोकनयनः = अतिशय उत्कण्ठाको कारण प्रेमाश्रुले भरिपूर्ण हुँदा दृष्टि लुप्त भएका नयनले युक्त
एवं = यस्तो
निजरमणारुणचरणारविन्दा-नुध्यानपरिचितभक्तियोगेन = आफ्नो रमणस्थल भगवान्को केही राता चरणारविन्दको ध्यानरूपी भक्तियोगले
परिप्लुतपरमाह्लादगम्भीरहृदय-ह्रदावगाढधिषणः = सर्वत्र व्याप्त आनन्दै आनन्दको हृदयरूपी सरोवरमा बुद्धि डुबेका भरतले
ताम् = पूर्वोक्त
क्रियमाणां = सधैँ गरिरहेको
भगवत्सपर्यां = भगवान्को पूजा
अपि = पनि
न सस्मार = सम्झेनन्

वाक्यार्थ– यसप्रकार नियमपूर्वक भगवान्को सेवामा निरन्तर लागेपछि भरतमा दिनदिनै भगवान्प्रतिको प्रेम बढ्न लाग्यो। प्रबल प्रेमका कारण हृदय द्रवीभूत भएका उनलाई भगवान्को आराधना बाहेक अन्य कुराको होसै भएन। भगवान्को सेवाबाट प्राप्त आनन्दको वेगले शरीरमा रोमाञ्च हुन थाल्यो। अतिशय उत्कण्ठाका कारण आनन्दका आँसु भरिएका उनका आँखाले देख्न नै छाडे। यसरी आफ्ना प्रियतम भगवान्का राता-राता चरणकमलको ध्यान गर्दा भक्तियोग बढ्दै गयो। आनन्दै-आनन्दले परिपूर्ण हृदयरूपी सरोवरमा मन रमाउनाले आफूले सधैँ गरिरहेको भगवान्को पूजा, आराधना आदिको पनि उनलाई सम्झना भएन।

विवरण– हृदयद्रुति अर्थात् चित्त पग्लिनुलाई भक्तिशास्त्रमा ठुलो महत्त्वका साथ लिइएको पाइन्छ। परमात्मामा जसको जति बढी भक्ति हुन्छ त्यसको हृदय परमात्माका गुणहरू सुन्दासुन्दै त्यति नै बढी पग्लिन्छ। जसरी पगालिएको धातुलाई जस्तो साँचोमा हाल्यो त्यस्तै आकारको बन्दछ त्यसै गरी पग्लिएको चित्त पनि भगवान्मा झन्-झन् लीन बन्दै जान्छ।

भक्तिरसमा चुर्लुम्म डुबेको चित्तको स्थिति सामान्य अवस्थाभन्दा विलक्षण हुन्छ। सामान्य अवस्थामा एउटै मनमा उत्साह र उदासीनता यी दुई विरोधी भाव रहन सक्दैनन् तर भक्तियुक्त चित्त संसारबाट विरक्त र परमात्मा प्राप्तितर्फ अत्यन्त उत्साही बन्दछ। यहाँ आएको **हृदयशैथिल्यः** यो पदले कुनै पनि सांसारिक वस्तुको अपेक्षा नराख्ने भन्ने अर्थ बुझाउँछ। यहाँ **उत्कण्ठा** भनेको परमात्मालाई पाउन हृदय अत्यन्त छट्पटाउनु हो। यसप्रकार संसारको विषयमा वास्ता नगर्ने र परमात्मामा सधैँ उत्साह राख्ने भक्तमा रोमाञ्च हुने, आँसुका धारा बग्ने, बोल्न नसक्ने जस्ता सात्त्विक भावहरू देखिइरहन्छन्। परमात्माका चरणको ध्यानमा नै लीन भएर सुद्धिबुद्धि हराएर मस्त बनेका भरतले पनि बाहिरी संसारको कुनै वास्ता गरेनन्। अनन्त प्रेम र आदर मिसिँदा भक्तिको स्वरूप अत्यन्त विलक्षण बन्दछ। आदरका कारणले भक्तहरू भगवान्को चरणको सेवा गर्दछन् भने प्रेमका कारण त्यसमा मस्त बनिरहन्छन्। मनुष्यको बुद्धि जब यस्तो भक्तिरसमा चुर्लुम्म डुब्छ तब त्यस भक्तलाई आफूले भगवान्को सेवा गरिरहेको पनि थाहा हुँदैन। यसर्थ चित्तलाई पूर्ण रूपमा भगवान्मा समर्पित गरेर आफूलाई बिर्सनु नै भक्तिको उत्कृष्ट स्वरूप हो।

राजा भरत भगवद्भक्तिको यस्तै उत्कर्षमा पुगेका थिए।

इत्थं धृतभगवद्व्रत ऐणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिश-कुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः सूर्यर्चा भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाच ॥ १३ ॥

पदार्थ–
इत्थं = यसप्रकारले
धृतभगवद्व्रतः = भगवान्को आराधनारूपी व्रतलाई धारण गरेका
ऐणेयाजिनवाससानुसवना-भिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटा-कलापेन च = कृष्ण मृगचर्मलाई कपडाको रूपमा लगाएर दिनदिनै त्रिकालस्नानको कारणले चिसा र घुमेका जटासमूहले पनि
विरोचमानः = अति तेजस्वी देखिने भरत
उज्जिहाने = उदाउन लागेको
सूर्यमण्डले = सूर्यमण्डलमा
सूर्यर्चा = भगवान् सूर्यसम्बन्धी ऋचाले
भगवन्तं = भगवान्
हिरण्मयं = हिरण्मय
पुरुषम् = पुरुषलाई
अभ्युपतिष्ठन् = उपस्थान गर्दै वा आराधना गर्दै
उ ह = निश्चय नै
एतत् = यसो
उवाच = भन्दथे

वाक्यार्थ– यसप्रकारले भगवान्को आराधनारूपी व्रत धारण गरेका भरतले शरीरमा कृष्ण मृगचर्म धारण गरेका थिए। त्रिकाल स्नान गर्नाले सधैँ भिजिरहने खैरो रङको घुम्रिएको जटाले गर्दा उनी अत्यन्त राम्रा र तेजस्वी देखिन्थे। ती तेजस्वी भरतले सूर्योदयको समयमा उपस्थानका मन्त्रहरूद्वारा ज्योतिर्मय भगवान् सूर्यनारायणको आराधना गर्दै यसो भन्दथे।

परोरजः सवितुर्जातवेदो
देवस्य भर्गो मनसेदं जजान।
सुरेतसादः पुनराविश्य चष्टे
हंसं गृध्राणं नृषद्रिङ्गिरामिमः ॥ १४ ॥

पदार्थ–
परोरजः = प्रकृतिभन्दा पर रहेका
जातवेदः = सम्पूर्ण कर्मको फलप्रदान गर्ने तत्त्वले
इदं = यो चराचरात्मक सृष्टिलाई
मनसा = सङ्कल्प मात्रले
जजान = उत्पन्न गऱ्यो
अदः = सृष्टि गरिएको यो विश्वमा
आविश्य = अन्तर्यामीको रूपमा प्रवेश गरेर
गृध्राणं = कर्मफलमा आसक्त
हंसं = जीवलाई
पुनः = फेरि
सुरेतसा = चित्शक्तिको रूपमा
चष्टे = कल्याण गर्दछ
नृषद्रिङ्गिराम् = प्राणीहरूका बुद्धिवृत्तिलाई प्रेरित गर्ने
देवस्य = प्रकाशमान
सवितुः = सूर्यमण्डलाभिमानी परमात्माको
भर्गः = ज्योतिर्मय कान्तिको
इमः = शरणमा जाऔँ

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण कर्मको फलदाता साक्षात् ईश्वररूप सूर्यमण्डलाभिमानी परमात्माको तेज प्रकृतिदेखि धेरै पर छ। उहाँले नै आफ्नो सङ्कल्पद्वारा यो चराचर जगत्को सृष्टि गर्नुभएको हो। आफूले उत्पन्न गरेको संसारमा अन्तर्यामीरूपले प्रवेश गरेर आफ्नो चित्शक्तिद्वारा उहाँ सुखको इच्छा गर्ने जीवको रक्षा गर्नुहुन्छ। हामी पनि सम्पूर्ण प्राणीको बुद्धिवृत्तिलाई प्रेरित गर्ने त्यही ज्योतिर्मय तेजको शरणमा जाऔँ।

विवरण– एउटै ब्रह्मतत्त्व आफ्नो मायाको कारण अध्यात्म, अधिभूत र अधिदैवको रूपमा देखिन्छ। शरीरभित्र रहने अन्तःकरण र इन्द्रिय अध्यात्म हुन्; रूप, रस आदि विषयहरू अधिभूत हुन् भने सूर्य आदि देवता अधिदैव हुन्। सूर्यमण्डलका अभिमानी हिरण्यगर्भ सम्पूर्ण देवताहरूका समष्टि वा मूल हुन्। उनलाई सविता पनि भनिन्छ। सविता शब्द **षूङ् प्राणिप्रसवे** धातुबाट बन्दछ, जसको अर्थ हुन्छ सम्पूर्ण प्राणीहरूको उत्पत्ति गर्ने। त्यही सविता तत्त्वको स्तुति यहाँ गरिएको हो।

गायत्री मन्त्र वेदको सार हो। यस मन्त्रमा ब्रह्म तत्त्वको रूपमा सविताको ध्यान गरिएको छ। सविताको उपासना वैदिक उपासना पद्धतिको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। सूर्यको लौकिक तेजसँग ब्रह्मको दिव्य ज्ञानस्वरूप तेजको समता देख्दै मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले गायत्री मन्त्रद्वारा सविताको उपासना गरे झैँ भरतले पनि यस श्लोकद्वारा सविताको स्तुति गरेका हुन्।

मनसा अर्थात् मायावृत्तिद्वारा जगत्को सृष्टि गर्ने परमात्मा मात्र प्राणीहरूका अनन्त कार्य र तिनका फलहरूको ठीक–ठीक व्यवस्थापन गर्न सक्नुहुन्छ। कर्मफल दिने हुनाले नै परमात्मालाई **जातवेद** भनिएको हो। जगत्का उत्पत्तिकर्ता परमात्माको स्वरूपभूत तेजलाई यस श्लोकमा आएको **भर्ग** पदले बताइएको छ। जसरी आगो र त्यसको प्रकाश भिन्न–भिन्न वस्तु होइनन् त्यसै गरी परमात्मा र उहाँको ज्ञानस्वरूप तेज पनि भिन्न होइनन्। त्यसैले परमात्माको तेजलाई गरिएको प्रार्थना परमात्माको नै प्रार्थना हो। **रजः** भनेको प्रकृति हो, जो सत्त्व, रज आदि गुणहरूका कारण सधैँ मलिन रहन्छ। परमात्मा प्रकृतिदेखि **परः** अर्थात् माथि हुनुहुन्छ। **हंस** अर्थात् जीवात्माहरू आ–आफ्नो कर्मका फलहरूको सधैँ चाहना गरिरहन्छन्। अत्यन्त लोभी हुने हुनाले जीवहरूलाई यहाँ **गृध्राण** भनिएको हो। **सुरेतसा** अर्थात् आफ्नो ज्ञानशक्तिद्वारा आफूले नै रचना गरेका प्राणीका अन्तःकरणभित्र पसेर उनीहरूका सम्पूर्ण कर्म र कर्मफललाई परमात्मा हेरिरहनुहुन्छ। **नृषद्रिङ्गिराम्** शब्दको व्युत्पत्ति यसप्रकार गरिएको छ– **नृषु सीदति उपाधितया प्रविशति इति नृषद् बुद्धिः, तस्यां रिङ्गिं रिङ्गणं गतिं, राति ददाति इति नृषद्रिङ्गिराम्,** नृ अर्थात् जीवात्माहरूको उपाधिरूप जुन बुद्धि छ त्यसलाई प्रेरणा दिने परमात्मा भन्ने यस पदको अर्थ हो। त्यस्ता परमात्माको शरणमा **इमः** अर्थात् जान्छौँ भनी यहाँ प्रार्थना गरिएको छ। यस श्लोकमा प्रकारान्तरले गायत्री मन्त्रको अर्थ बताइएको छ। यस मन्त्रद्वारा वेदमा अधिकार नहुनेले पनि परमात्माको उपासना गर्न सक्छन्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे

भरतचरिते भगवत्परिचर्यायां सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

मृगको मोहमा फसेर भरतको मृगयोनिमा जन्म

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहूर्तत्रयमुदकान्त उपविवेश ॥ १ ॥

पदार्थ–
एकदा = कुनै एक दिन
तु = त
महानद्यां = महानदी गण्डकीमा
कृताभिषेकनैयमिकावश्यकः = स्नान एवं नित्य नैमित्तिक आदि आवश्यक कर्म गरेका (राजा भरत)
ब्रह्माक्षरम् = ब्रह्म अक्षर ॐकारलाई
अभिगृणानः = जप गर्दै
मुहूर्तत्रयम् = तीन मुहूर्तसम्म
उदकान्ते = नदीको तीरमा
उपविवेश = बसे

वाक्यार्थ– परमभक्त ती भरत एकदिन गण्डकी नदीमा स्नान गरी आफ्ना नित्य, नैमित्तिक सम्पूर्ण कर्महरू समाप्त गरेर ॐकारको जप गर्दै नदीको किनारमा तीन मुहूर्त (२ घण्टा २४ मिनेट)सम्म बसिरहेका थिए।

तत्र तदा राजन् हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम ॥ २ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा परीक्षित्
तदा = त्यस वेला
तत्र = त्यहाँ
एका एव = एउटी मात्रै
हरिणी = हरिणी
पिपासया = तिर्खाले व्याकुल भएर
जलाशयाभ्याशम् = नदीको तीरमा
उपजगाम = आइपुगी

वाक्यार्थ– त्यही समयमा तिर्खाले व्याकुल भएकी एउटी हरिणी पानी खानका लागि एक्लै त्यसै नदीको तीरमा आइपुगी।

तया पेपीयमान उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयङ्कर उदपतत् ॥ ३ ॥

पदार्थ–
तया = ती हरिणीले
उदके = पानी
पेपीयमाने = पिउँदापिउँदै
तावत् एव = त्यसै बखतमा
अविदूरेण = त्यहीं नजिकैबाट
नदतः = गर्जंदै गरेको
मृगपतेः = सिंहको
लोकभयङ्करः = लोकलाई तर्साउने
उन्नादः = ठुलो आवाज
उदपतत् = आयो

वाक्यार्थ– ती हरिणीले पानी पिउँदै गर्दा नजिकैबाट सिंहको अत्यन्त डरलाग्दो आवाज आयो।

तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविक्लवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिरगततृषा भयात् सहसैवोच्चक्राम ॥ ४ ॥

पदार्थ–
तम् = त्यो (भयङ्कर सिंहनाद)
उपश्रुत्य = सुनेर
प्रकृतिविक्लवा = स्वभावैले व्याकुल चित्त भएकी
चकितनिरीक्षणा = डरले काँतर आँखा भएकी
हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया = सिंहको त्रासले व्याकुल मन भएकी
पारिप्लवदृष्टिः = आँखा चारैतर्फ घुमाएकी
अगततृषा = पानी पिएर पूरा प्यास नमेटिएकी
सा मृगवधूः = त्यो हरिणी
अपि = पनि
सुतराम् = अत्यन्त
भयात् = डरले गर्दा
सहसा एव = तत्कालै (नदीपारि पुग्नको लागि)
उच्चक्राम = उफ्रेर हाम्फाली

वाक्यार्थ– नजिकैबाट आएको त्यो डरलाग्दो सिंहनाद सुनेर स्वभावैले काँतर र चञ्चल आँखा भएकी त्यो हरिणी अत्यन्त डराएर तिर्खा नमेटिए पनि नदीपारि पुग्नको लागि तत्काल उफ्रेर पानीमा हाम्फाली।

तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वत्न्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात ॥ ५ ॥

पदार्थ–
उत्पतन्त्याः = उफ्रने भएकी
अन्तर्वत्न्याः = गर्भिणी
तस्याः = त्यो हरिणीको
उरुभयावगलितः = ज्यादै डरको कारणले ठाउँबाट विचलित भएको र
योनिनिर्गतः = योनिबाट बाहिर निस्किएको
गर्भः = गर्भरूप पाठो
स्रोतसि = नदीको प्रवाहमा
निपपात = खस्यो

वाक्यार्थ– उफ्रनाले र ज्यादै डरले गर्दा गर्भाशयबाट सरेर योनिबाट बाहिर निस्किएको त्यस गर्भिणी हरिणीको पाठो नदीको प्रवाहमा खस्यो।

तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्याञ्चिद्दर्यां कृष्णसारसती निपपाताथ च ममार ॥ ६ ॥

तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा = प्रसववेदना, हाम्फाल्दाको धपेडी तथा सिंहनादको त्रासले अत्यन्त व्याकुल भएकी
स्वगणेन = आफ्नो समूहबाट
वियुज्यमाना = छुटेकी
कृष्णसारसती = ती कृष्णसार मृगको पोथी (हरिणी)
कस्याञ्चित् = कुनै
दर्यां = गुफामा
निपपात = वेदनाको तोडमा पुगेर ढली र
अथ च = त्यसपछि
ममार = मरी

वाक्यार्थ– प्रसववेदना, हाम्फाल्दाको धपेडी तथा सिंहको आक्रमणको डरले अत्यन्त थाकेकी र

आफ्नो समूहबाट छुटेकी त्यो हरिणी त्यस वेदनाको तोडमा कुनै गुफामा पुगेर ढली र त्यहीं मरी।

तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बन्धुरिवानुकम्पया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमित्याश्रम-पदमनयत्॥ ७॥

पदार्थ–
स्रोतसा = नदीको प्रवाहले
अनूह्यमानम् = बगाउँदै गरेको
अपविद्धं = आफन्तबाट छुटेको
कृपणं = अत्यन्त दुःखी
एणकुणकं तु = मृगको पाठोलाई चाहिँ
अभिवीक्ष्य = देखेर
राजर्षिः भरतः = राजर्षि भरतले
बन्धुः इव = बान्धवले झैँ
अनुकम्पया = अति दयाले
तं = त्यस पाठोलाई
आदाय = लिएर
मृतमातरम् इति = आमा मरेको टुहुरो भन्ने ठानेर
आश्रमपदम् = आफ्नो आश्रममा
अनयत् = लगे

वाक्यार्थ– नदीको प्रवाहमा बग्दै गरेको, आमा मरेकाले टुहुरो बनेको दुःखी मृगको पाठोलाई दयालु राजर्षि भरतले आफू त्यस पाठोको आफन्त जस्तै बनेर अति दयाले गर्दा उसलाई आश्रममा लिएर आए।

तस्य ह वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्या-हरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सहयमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन्॥ ८॥

पदार्थ–
एतस्मिन् = त्यो
एणकुणके = कृष्णसारको पाठामा
ह वा = निश्चय नै
उच्चैः = अतिशय
कृतनिजाभिमानस्य = मेरो भन्ने ममत्वको अभिमान बढ्दै गएका
तस्य = ती राजर्षि भरतको
अहरहः = दिनदिनै
तत्पोषणपालनलालनप्रीणना-नुध्यानेन = त्यही मृगको पाठालाई खुवाउने, पियाउने, रक्षा गर्ने आदि काममा ध्यान दिनाले
सहयमाः = यम, नियम आदि आफ्ना साधनहरू र
पुरुषपरिचर्यादयः = भगवान्‌को पूजा, आराधनासमेत
एकैकशः = एकएक ओटा
आत्मनियमाः = आफ्ना नियमहरू
कतिपयेन = केही
अहर्गणेन = दिनपछि
वियुज्यमानाः = बिस्तारै छुट्दै छुट्दै
किल = निश्चित रूपमा
सर्वे एव = सम्पूर्ण नियमहरू नै
उदवसन् = छुटेर गए

वाक्यार्थ– त्यस मृगको अनाथ पाठोमाथि बिस्तारै-बिस्तारै भरतको मोह र ममता बढ्दै गयो। त्यसलाई खुवाउने, पियाउने र रक्षा गर्ने आदि काममा उनी ध्यान दिन थाले, यसले गर्दा उनका यम, नियम, भगवत्पूजा आदि नित्य कर्महरू दिनदिनै अलिअलि घट्दै गएर अन्तमा सबै छुटे।

अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बन्धुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयाय नान्यं कञ्चन वेद मय्यतिविस्रब्धश्चात एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणन-लालनमनसूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ॥ ९ ॥

पदार्थ–
अहो = आश्चर्य
बत = कठै
अयं = यो
कृपणः = दुःखी
हरिणकुणकः = हरिणको पाठो
ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण = कालचक्रको घुमाइको वेगले
स्वगणसुहृद्बन्धुभ्यः = आफ्नो समूह, साथी र दाजुभाइबाट
परिवर्जितः = छुटेर आएको
मा च = मेरो नै
शरणं = शरणमा
उपसादितः = प्राप्त भएको छ
माम् एव = मलाई नै
मातापितरौ = आमाबाबु
भ्रातृज्ञातीन् = भाइबन्धु र
यौथिकान् = समूहका सखीहरू
च एव = पनि
उपेयाय = मानेर
अन्यं = अरू
कञ्चन = कसैलाई
न वेद = जानेको पनि छैन
मयि = ममा
अतिविस्रब्धः च = अत्यन्त विश्वास गरेको पनि छ
अतः एव = त्यसैले
शरण्योपेक्षादोषविदुषा = शरणमा परेकोलाई उपेक्षा गर्दा लाग्ने दोष बुझेको
मया = मैले
अनसूयुना = यसको सेवामा लाग्दा म नियमबाट चुक्छु कि भन्ने चिन्तालाई वास्तै नगरी
मत्परायणस्य = मेरो शरणमा परेको यो मृगको
पोषणपालनप्रीणनलालनम् = लालनपालन र पोषण
अनुष्ठेयं = गर्नै पर्दछ

वाक्यार्थ– (यसै क्रममा ती तपस्वी भरतले सोच्न लागे) अहो ! यो आश्चर्यको कुरा हो, यो बिचरो दुःखी हरिणको पाठोलाई कालचक्रको वेगले आफ्नो बथान, साथी र बन्धुबान्धवदेखि बिछोड गराएर मेरो शरणमा ल्याइपुऱ्याएको छ। यसले मलाई नै आफ्ना आमाबाबु, भाइ-बन्धु, साथी-सङ्गी सम्झिएको छ। मबाहेक अरू कसैलाई पनि नचिनेको यसले ममाथि ठुलो विश्वास गरेको छ। शरणागतको उपेक्षा गर्नाले ठुलो दोष लाग्दछ भन्ने कुरा मैले जानेको छु, अतः मैले ममा आश्रित यो हरिणको पाठोको अत्यन्त सावधान भएर राम्रोसँग पालनपोषण गर्नुपर्दछ।

नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षन्ते ॥ १० ॥

पदार्थ–
नूनं हि = निश्चय नै
उपशमशीलाः = विरक्तिएका भए पनि
कृपणसुहृदः = दीन, दुःखीलाई दया गर्ने
आर्याः = पूज्य
साधवः = सज्जनहरू
एवंविधार्थे = यस्तो परोपकारको सम्बन्धमा
गुरुतरान् = आफ्ना महत्त्वपूर्ण
स्वार्थान् = स्वार्थहरूलाई

अपि = पनि
उपेक्षन्ते = उपेक्षा गरिदिन्छन्

वाक्यार्थ– शान्त स्वभाव भएका र दीन-दुःखीहरूको रक्षा गर्ने परोपकारी सज्जनहरू यस्ता शरणमा आएकाहरूको रक्षाका लागि आफ्ना ठुला-ठुला स्वार्थको समेत वास्ता गर्दैनन्।

इति कृतानुषङ्ग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सह मृगजहुना
स्नेहानुबद्धहृदय आसीत्॥ ११॥

पदार्थ–
इति = यसप्रकार
कृतानुषङ्गः = हरिणको पाठोमा आसक्ति बढेका भरतको
मृगजहुना सह = मृगको पाठाको साथमा
आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु = बस्दा, सुत्दा, घुम्दा, केही नगरी बस्दा र खाँदा पनि
स्नेहानुबद्धहृदयः = सधैँ चित्त मृगपाठाको स्नेहपाशमा बाँधिएको
आसीत् = थियो

वाक्यार्थ– यसप्रकारले हरिणको पाठोमा आसक्त बनेका भरतको चित्त बस्दा, सुत्दा, घुम्दा, केही नगरी बस्दा र खाँदा पनि त्यसैमा लागिरह्यो।

कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो वृकसाला-
वृकादिभ्यो भयमाशंसमानो यदा सह हरिणकुणकेन वनं
समाविशति॥ १२॥

पदार्थ–
यदा = जुन वेला
कुशकुसुमसमित्पलाशफल-मूलोदकानि = कुश, फूल, समिधा, पात, फल, कन्दमूल, जल आदि कुरा
आहरिष्यमाणः = ल्याउन जाँदा
वृकसालावृकादिभ्यः = ब्वाँसो, कुकुर आदिबाट
भयम् = डरको
आशंसमानः = आशङ्का गर्दै
हरिणकुणकेन = त्यही हरिणको पाठोको
सह = साथमा
वनं = वनमा
समाविशति = जान्थे

वाक्यार्थ– कुश, फूल, समिधा, पत्र, फल, कन्दमूल, जल आदि लिन वन जाँदा पनि ब्वाँसो, कुकुर आदि आएर मार्छन् कि भन्ने डरले भरत त्यस पाठोलाई सँगै लिएर जाने गर्दथे।

पथिषु च मुग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्यात्
स्कन्धेनोद्वहति एवमुत्सङ्ग उरसि चाधायोपलालयन्मुदं
परमामवाप॥ १३॥

पदार्थ–
पथिषु च = बाटोमा पनि
तत्र तत्र = ठाउँ-ठाउँमा
मुग्धभावेन = लोभिएर
विषक्तम् = रोकिएको
मृगशावकलाई

अतिप्रणयभरहृदयः = अनुरक्त र दयालु हृदय भएका राजाले	**उद्वहति** = बोक्दथे	**उपलालयन्** = खेलाउँदै
कार्पण्यात् = अति मोहका कारण	**एवम्** = यसै गरी	**परमाम्** = अत्यन्त
स्कन्धेन = काँधैमा	**उत्सङ्गे** = काखमा र	**मुदं** = आनन्द
	उरसि च = छातीमा पनि	**अवाप** = प्राप्त गरे
	आधाय = राखेर	

वाक्यार्थ– बाटामा कमलो घाँस आदि देखेर लोभिएर रोकिएको हरिणको पाठोलाई भरतले अत्यन्त मोह र प्रेमले आफ्नो काँधमा बोक्दथे। यसै गरी कहिले काखमा लिएर र कहिले छातीमा च्यापेर खेलाउँदा उनलाई अत्यन्त आनन्दको अनुभव हुन्थ्यो।

क्रियायां निर्वर्त्यमानायामन्तरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदैनमभिचक्षीत
तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते
स्वस्ति स्ताद् वत्स ते सर्वत इति ॥ १४ ॥

पदार्थ–

क्रियायां = नित्य, नैमित्तिक आदि कर्महरू	**यदा** = जुन बखतमा	**तस्मै** = त्यस हरिणशावकलाई
निर्वर्त्यमानायाम् = सम्पन्न गरिसकेपछि	**एनम्** = यो हरिणशावकलाई	**वत्स** = हे हरिणशावक
अन्तराले = बीच-बीचमा	**अभिचक्षीत** = हेर्थे	**ते** = तिम्रो
अपि = पनि	**तर्हि वाव** = त्यसै बखतमा	**सर्वतः** = सबै तर्फबाट
उत्थाय उत्थाय = जुरुक्क जुरुक्क उठेर	**सः** = ती	**स्वस्ति** = कल्याण
	वर्षपतिः = भारतवर्षका मालिक राजा भरत	**स्तात्** = होस्
	प्रकृतिस्थेन = निर्मल भएको	**इति** = यसप्रकार
	मनसा = चित्तले	**आशिषः** = आशीर्वादको
		आशास्ते = कामना गर्थे

वाक्यार्थ– ती भरत नित्य र नैमित्तिक कर्महरू सम्पन्न गरिसकेपछि र कहिलेकाहीँ बीच-बीचमा नै पनि उठेर त्यो हरिणशावकलाई हेर्ने गर्दथे। त्यस समयमा उनी 'हे हरिणशावक ! तिम्रो सबैतिरबाट कल्याण होस्' भनी निर्मल चित्तले आशीर्वाद दिने गर्दथे।

विवरण– मोहमा परेपछि मनुष्यहरूको विवेकशक्ति कसरी नष्ट हुन्छ भन्ने कुरा यहाँ देखाइएको छ। साधारण मृगको बच्चोमा पनि असाध्य ममता गर्नु भरतको पतन हुनुको मुख्य कारण हो। दया गर्नेहरूले त्यति धेरै आसक्ति गरिरहनु आवश्यक छैन। अरू उनले त परमपुरुष भगवान्को सेवा नै छुट्ने गरी मृगको लालन-पालन र अनुध्यानसमेत गरे। सामान्य रूपले पालनमात्र गर्नु पर्नेमा आफ्नो मुख्य कर्तव्य नै छुट्ने गरी यति धेरै काम गर्नु गलत थियो। मोहमा परेपछि मान्छेले शास्त्रका वचनहरूलाई पनि आफूअनुकूल बनाउन खोज्दछ। परोपकार गर्नु शास्त्रीय विधान हो तर आफ्ना सम्बन्धी प्रिय व्यक्तिहरूमाथि अधिक आसक्त भई 'म विना यिनीहरू बाँच्न सक्दैनन् किनकि म नै एकमात्र यिनीहरूको आश्रय हुँ। त्यसैले मैले यिनीहरूको लालनपालन गरेर ठूलो उपकार गर्दैछु' भनी सोच्नु मूर्खता मात्र हो। कर्तृत्वाभिमानले रहित भई गरिने दया जीवन्मुक्त

महात्माहरूको लक्षण हो तर म कर्ता हुँ भन्ने अभिमान बाँकी रहेका साधकहरूलाई चाहिँ दया, उपकार आदि सत्त्वगुणी वृत्तिहरू पनि त्रिगुणात्मक संसारमा बाँध्ने कारण नै बन्दछन्। त्यसैले कुनै पनि बहानामा अरूमा आसक्त भएर आफ्नो कर्तव्य बिर्सनु हुँदैन भन्ने भाव यहाँ प्रकट गरिएको छ।

अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपणः सकरुणमतितर्षेण हरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसन्तापस्तमेवानुशोचन् किल कश्मलं महदभिरम्भित इति होवाच ॥ १५ ॥

पदार्थ–
अन्यदा = एक दिन
भृशम् = अत्यन्त
उद्विग्नमनाः = अधीर भएर
नष्टद्रविणः इव = आफूले कमाएको धन हराए झैँ
कृपणः = दुःखी भएर
सकरुणम् = अति स्नेहले युक्त भएर
अतितर्षेण = अति उत्कण्ठाले
हरिणकुणकविरहविह्वलहृदय-सन्तापः = हरिणको पाठोको विरहले विह्वल भएर हृदयमा सन्ताप लिएका भरत
तम् एव = त्यसैलाई
अनुशोचन् = सम्झिँदै
किल = निश्चय नै
महत् = ठुलो
कश्मलं = मोहमा
अभरम्भितः = प्राप्त भएर
ह = निश्चय नै
इति = यसो
उवाच = भन्न थाले

वाक्यार्थ– एक दिन कुनै कारणवश त्यो हरिणको पाठोलाई अगाडि नदेखेर ती भरत धन-सम्पत्ति नष्ट भएको व्यक्ति झैँ व्याकुल भएर अत्यन्त दुःख मान्दै त्यस हरिणको पाठोको विरहले अति सन्तप्त भए अनि करुणाले गर्दा अत्यन्त उत्कण्ठित हुँदै मोहमा परी दिक्दार भएर यसो भन्न थाले।

अपि बत स वै कृपण एणबालको मृतहरिणीसुतोऽहो ममानार्यस्य शठकिरातमतेरकृतसुकृतस्य कृतविस्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन् सुजन इवागमिष्यति ॥ १६ ॥

पदार्थ–
अहो = आश्चर्य
अपि बत = के निश्चय नै
सः वै = त्यो
कृपणः = अत्यन्त दुःखी
मृतहरिणीसुतः = आमा मरेको
एणबालकः = हरिणको बच्चो
शठकिरातमतेः = ठग ब्याधाजस्तो क्रूर बुद्धि भएको
अकृतसुकृतस्य = पुण्यरहित
अनार्यस्य = दुर्जन
मम = मेरो
आत्मप्रत्ययेन = शुद्धचित्त भएकाले
कृतविस्रम्भः = विश्वासमा परेको त्यो मृगको बच्चा
सुजनः इव = सज्जन व्यक्ति झैँ
तत् = त्यो गल्तीको
अविगणयन् = वास्तै नगरी
आगमिष्यति = (के विश्वास गरेर फेरि) आउला

वाक्यार्थ– अहो ! त्यो दुःखी टुहुरो हरिणको पाठो ब्याधाको जस्तो क्षुद्र बुद्धि भएको पुण्यहीन म अनाथलाई विश्वास गरेर फेरि मकहाँ फर्केर आउला के ?

अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरन्तं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि ॥ १७ ॥

पदार्थ—
अपि = के
अस्मिन् = यही
आश्रमोपवने = आश्रमको बगैँचामा
क्षेमेण = कल्याणपूर्वक
शष्पाणि = कलिलो घाँस
चरन्तं = चर्दै गरेको
देवगुप्तं = ईश्वरले रक्षा गरेको त्यो मृगको पाठोलाई
द्रक्ष्यामि = देख्न पाउँला

वाक्यार्थ— के अब म फेरि त्यो हरिणको बच्चोलाई आश्रमको बगैँचामा भगवान्को कृपाले सुरक्षित भएर निर्विघ्नतापूर्वक कलिलो घाँस चर्दै गरेको देख्न पाउँला त ?

अपि च न वृकः सालावृकोऽन्यतमो वा नैकचर एकचरो वा भक्षयति ॥ १८ ॥

पदार्थ—
अपि च = के ?
वृकः = ब्वाँसो
सालावृकः = कुकुर
अन्यतमः वा = वा अरू कुनै
नैकचरः = एक्लै नहिँडी समूहमा हिँड्ने बँदेल आदिले
एकचरः वा = अथवा एक्लै हिँड्ने बाघ आदिले
न भक्षयति = खाई त सकेनन्

वाक्यार्थ— कुनै ब्वाँसो, कुकुर अथवा अरू कुनै समूहमा हिँड्ने बँदेल आदि वा एक्लै हिँड्ने बाघ आदिले त्यसलाई खाई त सकेनन् ?

निम्लोचति ह भगवान् सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्माद्यापि मम न मृगवधून्यास आगच्छति ॥ १९ ॥

पदार्थ—
ह = अत्यन्त दुःखको कुरा छ
सकलजगत्क्षेमोदयः = सम्पूर्ण लोककल्याणको लागि उदाउने
त्रय्यात्मा = वेदस्वरूप
भगवान् = ऐश्वर्यशाली भगवान् सूर्य
निम्लोचति = अस्ताउन लागिसक्नुभयो (तर)
मम = मेरो
मृगवधून्यासः = मृगीको नासो
अद्य अपि = अहिलेसम्म पनि
न आगच्छति = आएको छैन

वाक्यार्थ— अहो ! दुःखको कुरा, सम्पूर्ण जगत्को कल्याण गर्नका लागि उदाउनुभएको वेदस्वरूप सूर्य भगवान् समेत अस्ताउन लागिसक्नुभयो तर मृगीको नासो त्यो पाठो अहिलेसम्म पनि आइपुगेको छैन !

अपि स्विदकृतसुकृतमागत्य मां सुखयिष्यति हरिणराजकुमारो विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसन्तोषं स्वानामपनुदन् ॥ २० ॥

पदार्थ—
अपि स्वित् = के पक्कै पनि
विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृग-

दारकविनोदैः = विभिन्न प्रकारको मनोहर र दर्शनीय हरिणका बच्चाहरूले गर्ने खेलहरूद्वारा
स्वानाम् = आफन्त भएका हामीहरूको
असन्तोषम् = दुःखलाई
अपनुदन् = हटाउँदै
हरिणराजकुमारः = हरिणको राजकुमारले
आगत्य = यहाँ आएर
अकृतसुकृतम् = पुण्य नगरेको
मां = म भरतलाई
सुखयिष्यति = सुख देला

वाक्यार्थ— के त्यो हरिणकुमारले पुण्यहीन मेरा नजिक आएर हरिणका बच्चाले गर्ने नाना प्रकारका मनोहर र दर्शनीय क्रीडाहरू गरेर मलाई फेरि आनन्दित पार्ला त ?

क्ष्वेलिकायां मां मृषासमाधिनामीलितदृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति ॥ २१ ॥

पदार्थ—
मृषासमाधिना = समाधिको बहानाले
आमीलितदृशं = केही आँखा चिम्लिएको जस्तो गर्ने
मां = मलाई
क्ष्वेलिकायां = क्रीडावस्थामा
प्रेमसंरम्भेण = प्रेमपूर्ण रिसका कारण
चकितचकितः = अत्यन्त पुलकित हुँदै
आगत्य = नजिकै आएर
पृषदपरुषविषाणाग्रेण = जलबिन्दु जस्तो कोमल सिङको टुप्पाले
लुठति = हान्ने वा सिङ कन्याउने गर्ला त

वाक्यार्थ— समाधिको बहानाले आँखा चिम्लिएको जस्तो गर्ने मलाई त्यो मृगशावकले खेल्ने क्रममा प्रेमपूर्ण रिसका कारण अत्यन्त पुलकित हुँदै के अब पनि नजिक आएर आफ्नो कोमल सिङको टुप्पाले हान्ने वा सिङ कन्याउने गर्ला त ?

आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मयोपालब्धो भीतभीतः सपद्युपरतरास ऋषिकुमारवदवहितकरणकलाप आस्ते ॥ २२ ॥

पदार्थ—
आसादितहविषि = हवन सामग्रीहरू राखिएका
बर्हिषि = कुशका आसन
दूषिते = चञ्चलताको कारण मुखले तानेर जुठो पारिदिँदा
मया = मद्वारा
उपालब्धः = हप्काइएको त्यो मृगशावक
भीतभीतः = अत्यन्त डराएर
सपदि = तत्कालै
उपरतरासः = आफ्ना क्रीडाहरूलाई पनि त्यागेर
ऋषिकुमारवत् = मानौँ ऋषिकुमार झैँ
अवहितकरणकलापः = इन्द्रिय आदि करणसमूहलाई संयमित गराएर (अलि पर गएर)
आस्ते = बस्दथ्यो

वाक्यार्थ— त्यो मृगशावकले जब कुशका आसनमा राखिएका हवन सामग्रीलाई मुखले तानेर अपवित्र पारिदिन्थ्यो र म उसलाई हप्काउँथे तब ऊ अत्यन्त डराएर उत्तिखेरै आफ्नो सबै चञ्चलता छाडेर अनुशासित ऋषिकुमार झैँ आफ्ना इन्द्रियलाई संयमित पारी अलि पर गएर बस्दथ्यो ।

किं वा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्यानया यदियमवनिः सविनय-कृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखरखुरपदपङ्क्तिभिर्द्रविणविधुरा-तुरस्य कृपणस्य मम द्रविणपदवीं सूचयन्त्यात्मानं च सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति ॥ २३ ॥

पदार्थ–
अरे = अहो
अनया = यिनी
तपस्विन्या = तपस्विनी पृथिवीले
किं वा = कस्तो खालको
तपः = तपस्या
आचरितं = गरिन्
यत् = जो
इयम् = यिनी
अवनिः = पृथिवी
सविनयकृष्णसारतनयतनुतर-सुभगशिवतमाखरखुरपदपङ्क्तिभिः = विनीत कृष्णसार (हरिण) शावकको सानो-सानो अति राम्रो कल्याणकारक तथा अत्यन्त कोमल खुरयुक्त पदचिह्नद्वारा
द्रविणविधुरातुरस्य = मृगरूपी धन हराएर आतुर भएको
कृपणस्य = दुःखी
मम = मेरो
द्रविणपदवीं = मृगरूपी धन कता छ भन्ने कुराको
सूचयन्ती = सूचना गर्दै
आत्मानं च = आफूलाई पनि
सर्वतः = सबैतिरबाट
कृतकौतुकं = तिनै पदचिह्नद्वारा सबै किसिमले मङ्गलमय पार्दै
स्वर्गापवर्गकामानां = स्वर्ग तथा मोक्ष चाहने
द्विजानां = ब्राह्मणहरूको
देवयजनं = यज्ञीय भूमि
करोति = बनाउँछिन्

वाक्यार्थ– (यसरी कुटीभित्र धेरै चिन्ता गर्दै बाहिर आएर भुइँमा हरिणको खुरको चिह्न देखेर भरतले यसो भन्न लागे–) 'अहो ! यी पृथिवीमाताले यस्तो कुन तपस्या गरेकी रहिछन् ? जसले त्यो अति शिष्ट हरिणशावकका साना-साना अत्यन्त राम्रा र सुखकारी खुरका पङ्क्तिले, मृगरूपी धन हराएकाले व्याकुल बनेको मलाई त्यस वस्तु प्राप्तिको सूचना दिँदै आफ्नो शरीरलाई पनि ती चरणचिह्नले विभूषित गराई स्वर्ग तथा मोक्ष चाहने ब्राह्मणहरूको लागि पवित्र यज्ञभूमि बनाइरहेकी छन्। (कृष्णसार मृगको पादचिह्नद्वारा अङ्कित भएको भूमिलाई यज्ञीय भूमि भनिन्छ)

अपि स्विदसौ भगवानुडुपतिरेनं मृगपतिभयान्मृतमातरं मृगबालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकम्पया कृपणजनवत्सलः परिपाति ॥ २४ ॥

पदार्थ–
अपि स्वित् = के ?
कृपणजनवत्सलः = दुःखीमा दया राख्ने
असौ = यी
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
उडुपतिः = नक्षत्रहरूका स्वामी (चन्द्रमाले)
मृगपतिभयात् = सिंहको डरले
मृतमातरं = आमा मरेको र
स्वाश्रमपरिभ्रष्टम् = आश्रमबाट पनि छाडिएको
एनं = यस
मृगबालकं = मृगशावकलाई
अनुकम्पया = अति दयाको कारण
परिपाति = रक्षा गरेका त होइनन्

वाक्यार्थ– (साँझमा चन्द्रोदयपछि चन्द्रमामा रहेको कालो धब्बालाई मृगको चिह्न जस्तो देखेर त्यसलाई लक्ष्य गर्दै भरत यसो भन्न लागे–) सिंहका डरका कारण आमा मरेकी र आश्रमबाट पनि बिछोडिएको त्यो दुःखी मृगशावकलाई नक्षत्रहरूका स्वामी दयालु चन्द्रमाले रक्षा गरिराखेका त होइनन् ?

किं वात्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थल-नलिनीकं मामुपसृतमृगीतनयं शिशिरशान्तानुरागगुणितनिजवदन-सलिलामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च ॥ २५ ॥

पदार्थ–

किं वा = अथवा के ?
आत्मजविश्लेषज्वरदवदहन-शिखाभिः = पुत्रवियोगका सन्तापरूपी डढेलाको आगाको ज्वालाद्वारा
उपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकं = हृदयकमल डढेको
उपसृतमृगीतनयं = पुत्रको रूपमा मृगपुत्रलाई स्वीकारेको
माम् = म भरतलाई
शिशिरशान्तानुरागगुणितनिज-वदनसलिलामृतमयगभस्तिभिः = शीतल, शान्त र स्नेहमय आफ्ना अमृतमय किरणहरूद्वारा
स्वधयति इति च = मानौँ मलाई सेचन गरेर शान्त पारिरहेको छ ?

वाक्यार्थ– (फेरि चन्द्रमाको शीतल किरणले आनन्दित हुँदै भन्दछन्–) अथवा कतै हरिणको बच्चोको सहारामा बाँचेको मलाई पुत्रको वियोगरूप ज्वालाले पोलेको देखेर चन्द्रमाले दया गरेर आफ्नो शीतल, शान्त र स्नेहपूर्ण अमृतमय किरणले शान्त पारिरहेका त छैनन् ?

एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च कथमितरथा जात्यन्तर एणकुणक आसङ्गः साक्षान्निःश्रेयस-प्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैवमन्तराय-विहतयोगारम्भणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालन-प्रीणनलालनानुषङ्गेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत ॥ २६ ॥

पदार्थ–

एवम् = यसरी
अघटमानमनोरथाकुलहृदयः = पूरा नहुने मनोरथले आकुल हृदय भएका
मृगदारकाभासेन = मृगशावकको रूपमा आएको
स्वारब्धकर्मणा = आफ्नै प्रारब्धकर्मद्वारा
योगारम्भणतः = योगसाधनाबाट र
भगवदाराधनलक्षणात् = भगवदाराधनरूप कर्मबाट
च = पनि
विभ्रंशितः = खसेका

सः = ती
योगतापसः = योगी भरत
इतरथा = यदि आफ्नै प्रारब्धकर्म नै मृगशावकको रूपमा नआएको भए
प्राक् = पहिले
साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया = मोक्षको साक्षात् बाधक सम्झेर
परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य = त्याग्न कठिन आफ्ना औरस पुत्र आदिलाई समेत त्यागेर आएका
तस्य = ती राजर्षि भरतको
जात्यन्तरे = अर्को जाति भएको
एणकुणके = मृगको पाठामा
आसङ्गः = आसक्ति
कथम् = कसरी हुन्थ्यो ?
एवम् = यसरी
अन्तरायविहतयोगारम्भणस्य = मृगमा भएको आसक्तिरूप विघ्नद्वारा योगसाधन नष्ट भएको
मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषङ्गेण = मृगशावकको लालन, पालन, पोषण आदिले गर्दा
आत्मानम् = आत्मचिन्तनलाई
विगणयतः = वास्तै नगरेका
राजर्षेः भरतस्य = राजर्षि भरतको
तावत् = त्यतिखेर नै
दुरतिक्रमः = हजारौं उपायद्वारा पनि टार्न नसकिने
करालरभसः = भीषण वेगवान्
कालः = मृत्यु
आखुबिलं = मुसाको प्वालमा
अहिः इव = सर्प झैं
आपद्यत = आइपुग्यो

वाक्यार्थ– हे राजा ! यसप्रकार पुरा हुन असम्भव विभिन्न किसिमका कामनाले भरतको चित्त अत्यन्त व्याकुल हुन लाग्यो। मृगशावकको रूप धारण गरेर आएको आफ्नै प्रारब्धका कारण योगी भरत योगानुष्ठानदेखि भ्रष्ट भए। यसो नहुँदो हो त सम्पूर्ण राज्यसम्पत्ति र सन्ततिलाई समेत त्यागेर मोक्षमार्गमा लागेका उनको विजातीय हरिणको पाठोमा अकस्मात् यस्तो आसक्ति कसरी हुन सक्दथ्यो ? यसरी राजर्षि भरतले मृगमा भएको आसक्तिरूप विघ्नद्वारा योगसाधनदेखि भ्रष्ट भई तुच्छ हरिणको पाठाको पालनपोषणमा लागेर आफ्नो लक्ष्य आत्मचिन्तलाई बिर्सिदिए। यसै समयमा कसैले टारेर टार्न नसकिने भीषण वेगवान् काल मुसाको दुलोमा सर्प पसे झैं उनीसामु आइपुग्यो।

तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचन्तमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं सह मृगेण कलेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप ॥ २७ ॥

पदार्थ–
तदानीम् = मृत्युको समयमा
अपि = पनि
पार्श्ववर्तिनम् = नजिकै रहेको
अनुशोचन्तम् = ज्यादै शोक गरिरहेको
आत्मजम् इव = आफ्नै छोरालाई झैं
अभिवीक्षमाणः = हेर्दै
मृगे = मृगमा
एव = नै
अभिनिवेशितमना = चित्त स्थिर गराएर
मृगेण सह = मृगसँगै
इमं लोकम् = यो पृथ्वीलोकलाई
विसृज्य = त्यागेर
कलेवरं = शरीर
मृतम् अनु = मरिसकेपछि पनि
न मृतजन्मानुस्मृतिः = पूर्वजन्मको स्मृति भने नष्ट नभई
इतरवत् = सामान्य मानिसको जस्तै
मृगशरीरम् = मृगको शरीर
अवाप = प्राप्त गरे

वाक्यार्थ– उनको मृत्युको समयमा समेत त्यो हरिणको बच्चो नजिकै बसेर छोराले झैँ शोक गरिरहेको थियो। अन्त समयमा पनि त्यसैलाई हेरिरहेकाले उनको चित्त त्यही मृगमा लागेको थियो। यसप्रकारको आसक्तिमा देह त्याग गरेकाले अन्तकालको भावनाअनुसार उनले पनि अन्य साधारण मानिसले जस्तै अर्को जन्ममा मृगकै शरीर पाए तर उनको पूर्वजन्मको स्मृति भने नष्ट भएन।

विवरण– पुनर्जन्मको सिद्धान्त वैदिक ऋषिहरूद्वारा अन्वेषण गरिएको विषय हो। जसरी बीजबाट वृक्ष बन्दछ, त्यस वृक्षमा फल लाग्दछ, बीज बन्दछ र त्यो बीजबाट फेरि अर्को नयाँ वृक्ष उम्रन्छ त्यसै गरी मानिसको पनि जन्म र पुनर्जन्मको चक्र चलिरहन्छ भन्ने वैदिक सिद्धान्त हो। यो कुरा कठोपनिषद् (१/१/६)मा **सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः** भनी उल्लेख गरिएको छ।

शरीर त्याग गर्ने वेलामा जीव जुन वस्तुमा आसक्त भएको हुन्छ अर्को जन्ममा त्यो जीव त्यही योनिमा जन्म लिन्छ भन्ने शास्त्रीय सिद्धान्त रहेको छ। श्रीमद्भगवद्गीता (८/६)मा भनिएको छ– **यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः।** अर्थात् 'जुन जुन भावहरूको स्मरण गर्दै जीवहरू अन्तिम समयमा शरीर त्याग गर्दछन्, त्यही भावनाद्वारा पूर्ण हुनाले उनीहरू तिनैको जुनी प्राप्त गर्दछन्।' त्यसैले यहाँ मृगमा नै निरन्तर आसक्ति गरेका कारण तपस्वी भरत पनि अर्को जुनीमा मृग भएर जन्मिए।

तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहा-
नुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह ॥ २८ ॥

पदार्थ–
तत्र = त्यस मृगयोनिमा
अपि = पनि
ह वा = निश्चय नै
भगवदाराधनसमीहानुभावेन = भगवान्को सेवा, अनुष्ठान आदिको प्रभावले
आत्मनः = आफ्नो
मृगत्वकारणं = मृगयोनिमा प्राप्त हुनाको कारणलाई
अनुस्मृत्य = सम्झेर
भृशम् = बारम्बार
अनुतप्यमानः = दुःखी र चिन्तित हुँदै
आह = भन्थे

वाक्यार्थ– त्यस जन्ममा समेत पूर्वजन्मको श्रीहरि भगवान्को आराधनाको प्रभावद्वारा आफूले मृगशरीर पाउनाको कारण जानेर अत्यन्त पश्चात्ताप गर्दै उनले भन्न लागे।

टिप्पणी– योग साधनाको उत्कर्षमा पुगेपछि कारणवश साधकले शरीरत्याग गरे पनि उसमा पूर्वजन्मको स्मृति रहिरहन्छ, नष्ट हुँदैन। यस कुराको सङ्केत श्रीमद्भगवद्गीता (६/४३)मा गरिएको छ। भरत योगसाधनाको त्यो तहमा पुगिसकेका हुनाले उनले अर्को जन्ममा मृगको शरीर हुँदा पनि उनमा पूर्वजन्मको स्मृति रहिरहेको हो।

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद् यद् विमुक्तसमस्तसङ्गस्य
विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति

वासुदेवे तदनुश्रवणमननसङ्कीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्य-सकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कात्स्न्र्येन मनस्तत् तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु परिसुस्राव ॥ २९ ॥

पदार्थ–
अहो = आश्चर्य छ
कष्टं = खेदको कुरा छ
अहम् = म भरत
आत्मवताम् = धीरहरूको
अनुपथात् = मार्गबाट
भ्रष्टः = खसेँ
यत् = जो
विमुक्तसमस्तसङ्गस्य = सम्पूर्ण आसक्तिबाट मुक्त भएको
विविक्तपुण्यारण्यशरणस्य = जनसम्पर्करहित वनमा बसेको
आत्मवतः = आत्ममुखी भएर पनि
अबुधस्य = विवेक हराएको
मम = मेरो
मनः = मन
सर्वेषाम् = सम्पूर्ण
आत्मनां = प्राणीका
आत्मनि = अन्तर्यामी स्वरूप
भगवति = भगवान्
वासुदेवे = वासुदेवमा
तदनुश्रवणमननसङ्कीर्तनाराधना-नुस्मरणाभियोगेन = भगवान्कै लीलाकथाको श्रवण, मनन, सङ्कीर्तन, ध्यान आदि साधनद्वारा
अशून्यसकलयामेन = सधैँ भगवान्सँग सम्बन्धित गराएर
कालेन = लामो समयको प्रयासले
समावेशितं = भगवान्मैँ प्रवेश गराएको र
कात्स्न्र्येन = पूर्णरूपमा
समाहितं = शान्त बनाइसकेको
तत् तु = त्यो मन त
पुनः = फेरि अनायासमैँ
आरात् = नजिकबाट
मृगसुतम् अनु = मृगको पाठोको पछिल्तिर
परिसुस्राव = च्युत भएछ

वाक्यार्थ– अहो ! आश्चर्य र दुःखको कुरा, म त संयमशील धीरहरूको मार्गबाट भ्रष्ट भएँ। सबै प्रकारको आसक्तिलाई छाडेर मैले एकान्त र पवित्र वनको आश्रय लिएको थिएँ। त्यहाँ रहँदा मैले सम्पूर्ण प्राणीका मालिक भगवान् वासुदेवमा आफ्नो चित्त लगाई उहाँकै गुणको श्रवण, मनन, कीर्तन, आराधना र स्मरण गरेर सावधानीपूर्वक पूर्णरूपले मन लगाइराखेको थिएँ। भगवान् श्रीहरिमा दृढ भक्तिका साथ लगाएकाले शान्त बनेको मेरो मन अज्ञानले अकस्मात् फर्केर तुच्छ मृगको पाठामा लाग्न गएकाले मेरो मन त आफ्नो लक्ष्यबाट च्युत भएछ।

इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्र-मुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालञ्जरात् प्रत्याजगाम ॥ ३० ॥

पदार्थ–
इति एवं = यसरी
निगूढनिर्वेदः = हृदयमा परमवैराग्य लुकाएका मृगस्वरूप राजर्षि भरत
मृगीं = मृगको रूपमा रहेकी
मातरं = आमालाई
विसृज्य = त्यागेर
कालञ्जरात् = आफ्नो जन्मस्थल कालञ्जर पर्वतबाट
पुनः = फेरि
उपशमशीलमुनिगणदयितं =

शान्तस्वभावका मुनिहरूद्वारा सेवित
पुलस्त्यपुलहाश्रमं = पुलस्त्य र पुलह ऋषिको आश्रम भएको
शालग्रामं = शालग्राम नामक
भगवत्क्षेत्रम् = भगवान्को क्षेत्रमा
प्रत्याजगाम = आए

वाक्यार्थ– यसप्रकार मृगशरीर धारण गरेका राजर्षि भरतले आफ्नो हृदयमा जागेको वैराग्य भावनालाई लुकाएर आफ्नी आमा हरिणीलाई त्यागेपछि आफ्नो जन्मभूमि कालञ्जर पर्वतबाट फर्की शान्त मुनिहरू रहने शालग्रामतीर्थ हरिहरक्षेत्रमा आएर पुलह र पुलस्त्य ऋषिको आश्रममा आए।

तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः सङ्गाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः
शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्
मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज॥ ३१ ॥

पदार्थ–
तस्मिन् = त्यो पुलहाश्रममा
अपि = पनि
कालं = मृत्युलाई
प्रतीक्षमाणः = प्रतीक्षा गरेर
सङ्गात् च = अरूको सङ्गतबाट
भृशम् = ज्यादै
उद्विग्नः = डराएका
आत्मसहचरः = एक्लै रहने
शुष्कपर्णतृणवीरुधा = सुकेका पात, घाँस, लहरा आदिद्वारा
वर्तमानः = प्राणधारण गरेर रहेका
मृगत्वनिमित्तावसानम् = मृगयोनि प्राप्त गराउने आफ्नो प्रारब्धकर्मको अन्त्यावस्थालाई
एव = नै
गणयन् = गणना गर्दै
तीर्थोदकक्लिन्नम् = नदीमा डुबाउनाले आधा भिजेको
मृगशरीरं = त्यो मृगशरीरलाई
उत्ससर्ज = त्यागिदिए

वाक्यार्थ– त्यहाँ बसेर पनि उनी कालको प्रतीक्षा गर्न थाले। आसक्तिदेखि अत्यन्त डराएर, एक्लै रहेर, सुकेका पात, घाँस, लहरा खाएर जीवन निर्वाह गर्दै उनी मृगयोनिको प्राप्ति गराउने प्रारब्धको क्षय हुने समयको प्रतीक्षा गर्न थाले। अन्तमा शरीरको आधा भाग नदीको जलमा डुबाएर बस्दाबस्दै उनले आफ्नो मृगशरीरलाई त्यागिदिए।

विवरण– भगवान्का अनन्य भक्तहरू पनि विषयमा आसक्ति गर्नाले कुन परिणतिमा पुग्छन् भन्ने देखाउन यो अध्यायभरि नै भरतको मृगशावकप्रतिको मोह र त्यसको परिणामको वर्णन गरिएको छ। भरतले पानीमा बगिरिहेको मृगशावकको उपकार गर्ने इच्छाले उसलाई आफ्नो आश्रममा लिएर आउनु अनि उपकार भावनाबाट बिस्तारै मोहतिर ढल्किँदै जानु भरतका पतनका प्रारम्भिक चरण हुन्। कसैको उपकार गर्नु राम्रो हो तर त्यसैमा आसक्ति गर्नु अनि उसैको पालन, पोषण, चिन्तन आदिमैं सबै समय बिताउनु राम्रो होइन। भरतले आसक्तिवश मृगको पोषण मात्र होइन, लालन, पालन र चिन्तनसमेत गरे। मान्छे मोहकै वशमा परी आफूलाई आश्रयदाता हुँ भनी ठान्दछ र आफ्नो परिवारपोषणको कर्तव्य पूरा गर्ने निहुँले मोहभावलाई बढाउँछ। आफ्नो काँधमा संसारको भारी बोक्न चाहने मान्छे शास्त्रको उपदेशलाई पनि आफ्नो अनुकूल बनाउँछ र सधैं मोहमा फसिरहन्छ।

कुश, समिधा, फल, जल आदि लिन जाँदा मृगको बच्चोलाई साथमा नै लिएर जानु, आफ्नो काँधमा र काखमा खेलाउँदा अत्यन्त खुसी हुनु, भगवान्को सेवालाई छाडी बीचबीचमा उठेर मृगको बच्चालाई हेर्नु, त्यत्ति मात्र नभई सारा संसारको भरणपोषण गर्ने परमात्मासँग एउटा सानो मृगको बच्चोलाई रक्षा गर्न सधैँ प्रार्थना गरिरहनु आदि भरतमा एकपछि अर्को गरी झन्–झन् बढिरहेको मोहका प्रमाण हुन्। कहिलेकाँही मृगको बच्चो नदेख्दा भरतले गरेका विलापहरू झन् अनौठा छन्। मृगशावक पछाडिबाट आई कोमल सिँगद्वारा आफूलाई घच्घच्याइरहेको कल्पनामा मस्त हुँदै भरतले चन्द्रमामा मृगको चिह्न देखी त्यसैलाई आफ्नो मृग ठानेका छन्। आफ्ना पुत्रहरूको छोड्नै नसकिने स्नेहलाई जसले पहिल्यै छाडिसकेको थियो त्यस्ता भरत पशुजातिमा आसक्त भई यति धेरै मोहित हुनु पक्कै पनि प्रबल प्रारब्धको परिणाम हो। योगको उन्नतिमार्गबाट एकचोटि खस्नै पर्ने प्रारब्ध नै मृगको निहुँ गरी उनलाई प्राप्त भएको थियो। त्यसैले उनी योगबाट भ्रष्ट भए र अर्को जन्ममा मृगशरीर लिएर जन्मे। जे भए तापनि भगवान्को सेवा खेर जाँदैन। अर्को जन्ममा मृगरूप भरत आफ्नी आमालाई छोडी आफ्ना बथानबाट छुट्टिई कालञ्जर पर्वतबाट फेरि गण्डकीको किनारमा आउँछन् र आधा शरीर गण्डकीको जलमा डुबाई निराहार बसिरहेर देहत्याग गर्दछन्।

अभिमान रहित भई गरिएका सात्त्विक कर्महरू चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षका कारण हुन्छन्, तर तिनै कर्म अभिमानपूर्वक गरिंदा बन्धनका कारण हुन्छन्। ज्ञानीले संसारको उपकार गर्दै हिँड्छ तर अज्ञानी अवस्थामा भरतले गरेको परोपकार उनलाई फसाउने सात्त्विक गुण भएको छ। ज्ञानद्वारा गुणातीत भइसकेपछि व्यक्तिले गर्ने परोपकार र अज्ञानीले परोपकारको निहुँमा गर्ने मोहमा धेरै भिन्नता छ भनेर देखाउनु भरतचरित्रको तात्पर्य हो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे

भरतचरितेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

भरतको ब्राह्मण कुलमा जन्म

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

अथ कस्यचिद् द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्याया-ध्ययनत्यागसन्तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तस्या-त्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव सोदर्याः अङ्गजा बभूवुर्मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायाम् ॥ १ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
अङ्गिरःप्रवरस्य = अङ्गिरस् गोत्रमा उत्पन्न भएका
शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययन-त्यागसन्तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्या-नसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तस्य = शम, दप, तप, स्वाध्याय, त्याग, सन्तोष, सहनशीलता, विनय, विद्या, इर्ष्यारहितता, आनन्द र आत्मज्ञान आदि सम्पूर्ण गुणले युक्त
कस्यचित् = कुनै
द्विजवरस्य = ब्राह्मणकी (जेठी पत्नीमा)
आत्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौ-दार्यगुणाः = आफूजस्तै विद्या, शील, रूप, उदारता आदिले युक्त
नव = नौ ओटा
सोदर्याः = एकै गर्भबाट जन्मिएका
अङ्गजाः = छोराहरू
बभूवुः = उत्पन्न भए
यवीयस्यां = कान्छी
भार्यायाम् = श्रीमतीमा चाहिँ
मिथुनं च = जुम्ल्याहा छोराछोरी पनि (जन्मिए)

वाक्यार्थ– हे राजा ! अङ्गिरस् गोत्रमा जन्मिएका शम, दप, तप, स्वाध्याय, त्याग, सन्तोष, सहनशीलता, विनय, विद्या आदि सम्पूर्ण गुणले युक्त एक श्रेष्ठ ब्राह्मण थिए। ती ब्राह्मणकी जेठी पत्नीबाट आफूसमान विद्या, शील, आचार, रूप, उदारता आदि गुण भएका नौभाइ छोरा जन्मिए। कान्छी पत्नीबाट चाहिँ जुम्ल्याहा छोराछोरी जन्मिए।

यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः ॥ २ ॥

पदार्थ–
तत्र = ती दुई छोराछोरीमा
यः तु = जो
पुमान् = पुरुषको रूपमा जन्मिए
तं = तिनीलाई नै
परमभागवतं = भगवान्का परमभक्त
राजर्षिप्रवरं = राजर्षिहरूमा श्रेष्ठ
उत्सृष्टमृगशरीरं = मृगको शरीर त्याग गरेका
चरमशरीरेण = अन्तिम स्वरूपमा
विप्रत्वं गतम् = ब्राह्मण शरीर प्राप्त गरेका
भरतम् = भरत हुन् भनेर
आहुः = (विद्वान्हरू) भन्दछन्

वाक्यार्थ– ती जुम्ल्याहामध्ये पुरुष चाहिँ मृगशरीर त्यागेर ब्राह्मणकुलमा जन्मिएका भगवान्का परमभक्त राजर्षि भरत थिए भनी विद्वान्हरू भन्दछन्।

तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबन्धविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविन्दयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशङ्कमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडान्धबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य ॥ ३ ॥

पदार्थ–
तत्र अपि = त्यस जन्ममा पनि
स्वजनसङ्गात् च = आफन्तको संसर्गबाट पनि
भृशम् = ज्यादै
उद्विजमानः = डराउँदै
मनसा = मनै मनले
भगवतः = भगवान्को
कर्मबन्धविध्वंसनश्रवणस्मरण-गुणविवरणचरणारविन्दयुगलं = कर्मबन्धनलाई नाश पारिदिने खालको भगवत्कथाश्रवण, स्वरूपचिन्तन तथा चरणस्मरण
विदधत् = गर्दै
आत्मनः = आफ्नो
प्रतिघातम् = पहिलो जन्ममा झैँ फेरि जन्मनुपर्ने विघ्नलाई
आशङ्कमानः = विचार गर्दै
भगवदनुग्रहेण = भगवान्को अनुग्रहले
अनुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिः = आफ्नो पूर्वजन्मको सम्पूर्ण वृत्तान्त बुझेका भरतले
लोकस्य = सम्पूर्ण लोकका सामु
आत्मानम् = आफूलाई
उन्मत्तजडान्धबधिरस्वरूपेण = पागल, बौलाहा, अन्धो, बहिरो आदि विलक्षण रूप
दर्शयामास = देखाए

वाक्यार्थ– त्यस ब्राह्मण जन्ममा पनि भगवान्को कृपाले भरतले आफ्नो पूर्वजन्मको वृत्तान्त बिर्सिएका थिएनन्। त्यसैले भगवान्को आराधनामा विघ्न पर्ला कि भन्ने डरले आफन्तहरूसँगको सङ्गतदेखि पनि डराएर उनी अलगगै बस्दथे। जसको श्रवण, स्मरण र गुणकीर्तनले सबै प्रकारका कर्मबन्धनहरू छुट्दछन् त्यस्ता भगवान्का चरणकमललाई अति विरक्त भएर उनी सधैँ आफ्नो हृदयमा धारण गरिरहन्थे। त्यस समयमा उनले आफूलाई अरूका सामु पागल, मूर्ख, अन्धो र बहिरोको रूपमा प्रकट गरिरहेका थिए।

तस्यापि ह वा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्तनात् संस्कारान् यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन् कर्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयदनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ॥ ४ ॥

पदार्थ–
तस्य = त्यस्तो पागल जस्तो
आत्मजस्य अपि = छोराको पनि
ह वा = निश्चय नै
पुत्रस्नेहानुबद्धमनाः = पुत्रप्रति बराबर स्नेह भएका

विप्रः = ती ब्राह्मणले
उपनीतस्य = उपनयन संस्कार गरिसकेको त्यसलाई
आसमावर्तनात् = (विवाह बाहेकका) समावर्तनसम्मका
संस्कारान् = संस्कारहरू
यथोपदेशं = शास्त्रीय उपदेशबमोजिम
विदधानः = गर्दै
पुनः च = फेरि
हि = निश्चय नै
पुत्रेण = छोराले
पितुः = पिताबाट
अनुशिष्टेन = अनुशासित
भाव्यं = हुनै पर्दछ भन्ने
इति = यस्तो मर्यादा अनुरूप
अनभिप्रेतान् अपि = उसले जान्न नचाहे पनि
शौचाचमनादीन् = शौच, आचमन आदि
कर्मनियमान् = कर्मका नियमहरू
समशिक्षयत् = राम्रोसँग सिकाए

वाक्यार्थ– ती ब्राह्मणले पुत्रप्रेमका कारण त्यस पागल जस्तो छोराको पनि व्रतबन्ध आदि समावर्तनसम्मका सम्पूर्ण संस्कारहरू गरिदिए। छोरालाई कुनै कुरा जान्ने इच्छा नभए तापनि 'पिताबाट पुत्रले अनुशासन सिक्नै पर्दछ' भन्ने शास्त्रको आज्ञाअनुसार उनले ती जडभरतलाई शौच, आचमन आदि सबै आवश्यक कर्मनियमहरू सिकाए।

स चापि तदु ह पितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिव स्म करोति
छन्दांस्यध्यापयिष्यन् सह व्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं
ग्रैष्मवासन्तिकान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ॥ ५॥

पदार्थ–
सः च अपि = ती आत्मनिष्ठ भरत पनि
तदु ह = निश्चय नै
पितृसन्निधौ एव = सिकाउने पिताजीकै समक्षमा नै
असध्रीचीनम् इव = विपरीत-खालको झैँ
करोति स्म = आचरण गर्दथे (पिताले पछि वर्षा ऋतु लागेपछि)
छन्दांसि = वेद
अध्यापयिष्यन् = पढाउने इच्छा गरेर
व्याहृतिभिः = व्याहृतिले
सह = सहित
सप्रणवशिरस्त्रिपदीं = ॐकार पादसहित तीन पाउ भएको
सावित्रीं = सावित्री (गायत्री) मन्त्र
ग्रैष्मवासन्तिकान् = वसन्त र ग्रीष्म ऋतुका
मासान् = चार महिनासम्म
अधीयानम् अपि = खुब पढाए पनि
असमवेतरूपं = नमिल्दो उच्चारण मात्रै
ग्राहयामास = सिकाउन सके (राम्ररी पढाउन सकेनन्)

वाक्यार्थ– बाबुले जति उपदेश गरे तापनि ती जडभरतले उनकै अगाडि उपदेशविरुद्धका व्यवहारहरू गर्न लागे। पछि वर्षाकालमा वेदाध्ययन गराउने विचारले वसन्त र ग्रीष्म ऋतुका चार महिनासम्म निरन्तर ॐकार र व्याहृतिसहित त्रिपदा गायत्रीको अध्ययन गराउँदा पनि उनको उच्चारण ठिक हुन सकेन। अर्थात् बाबुले उनलाई कति गर्दा पनि मन्त्रहरू राम्ररी सिकाउन सकेनन्।

एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियम-
गुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपि समनुशिष्टेन

भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहृतः ॥ ६ ॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार जति प्रयास गरे पनि छोराले नजान्दा
आत्मनि = आत्मतुल्य
स्वतनुजे = आफ्नो पुत्रमा
अनुरागावेशितचित्तः = स्नेहको कारणले अनुरक्त भएका पिताले
समनुशिष्टेन भाव्यम् = पुत्रले पिताद्वारा अनुशासित हुनै पर्दछ भन्ने
इति = यस्तो
असदाग्रहः = दुराग्रहलाई स्विकार्दै
अनभियुक्तानि अपि = पुत्रले सिक्न मन नगर्दा पनि
शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनल-शुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माणि = शौच, वेदाध्ययन, व्रतपालन, नियम, गुरुसेवा, अग्निसेवा, आवधिक ब्रह्मचर्य पालन आदि कर्महरू
पुत्रम् = छोरालाई
अनुशास्य = सिकाएर
स्वयं = आफू
प्रमत्तः = स्वयं कर्तव्यबाट असावधान भएर
तावत् अनधिगतमनोरथः = छोरो पढे–लेखेर पण्डित बन्ला भन्ने मनोरथ पूरा नभईकन
अप्रमत्तेन कालेन = कहिल्यै टार्न नसकिने कालद्वारा (ती ब्राह्मण)
गृहे एव = घरमा नै
उपसंहृतः = मारिए

वाक्यार्थ– कुनै पनि कुरा सिकाउन नसक्दा–नसक्दै पनि अतिशय प्रेमले गर्दा ती ब्राह्मणले 'छोरालाई राम्रोसँग शिक्षा दिनु पिताको कर्तव्य हो' भन्ने सोचेर कर लगाई–लगाई केही पनि गर्न नचाहने छोरालाई शौच, वेदाध्ययन, व्रत, नियम, गुरु एवं अग्निको सेवा, आवधिक ब्रह्मचर्य पालन आदि आश्रमका आवश्यक नियमहरू सिकाउँथे तर छोरो सुशिक्षित भएको हेर्ने उनको धोको कसै गर्दा पनि पूरा भएन। अनावश्यक कर्ममा लागेकाले भगवान्को सेवा गर्ने उनको आफ्नो परम कर्तव्य पनि छुट्यो। यत्तिकैमा उनी टार्न नसकिने कालको पन्जामा परी मरे।

अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोकमगात् ॥ ७ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
यवीयसी = कान्छी
द्विजसती = ब्राह्मणपत्नी
स्वगर्भजातं = आफ्नो गर्भबाट उत्पन्न भएका
मिथुनं = जोडी छोराछोरीलाई
सपत्न्या = सौताको हातमा
उपन्यस्य = राखेर (छोडेर)
स्वयम् = आफू
अनुसंस्थया = सती गएर
पतिलोकम् = पतिको लोकमा
अगात् = गइन्

वाक्यार्थ– उनकी कान्छी पत्नी पनि आफ्ना छोराछोरीलाई सौताको जिम्मामा सुम्पिएर पतिको साथमा सती गई पति गएकै लोकमा गइन्।

पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासन-निर्बन्धान्न्यवृत्सन्त ॥ ८ ॥

पदार्थ–
पितरि = पिताजीको
उपरते = मृत्यु भइसकेपछि
त्रय्यां = ऋक्, यजु र साम तीन वेदमा (उल्लेख गरिएका कर्मसम्बन्धी)
विद्यायाम् = विद्यामा
एव = मात्रै
पर्यवसितमतयः = बुद्धि लागेका (कर्मलाई मात्र बुझेका, तर)
न परविद्यायां = पराविद्या वा ज्ञानमार्गलाई नबुझेका त्यसैले
अतत्प्रभावविदः = भरतको प्रभावलाई नबुझेका
भ्रातरः = अरू दाजुहरू
एनम् = यी भरतलाई
जडमतिः इति = जडबुद्धिवाला हो भन्ने सम्झेर
भ्रातुः = कान्छो भाइ भरतको
अनुशासननिर्बन्धात् = पिताजीले सिकाउने गरेको आचरण तथा अध्ययन आदिबाट
न्यवृत्सन्त = टाढै राख्न खोजे

वाक्यार्थ– बाबुको मृत्युपछि कर्मकाण्डलाई नै सर्वस्व सम्झी ब्रह्मज्ञानरूप पराविद्यामा अनभिज्ञ भएका कारण भरतको महत्त्व नबुझेका दाजुहरूले 'यो मूर्ख हो' भन्ने सम्झेर उनलाई कर्मानुशासन सिकाउने र पढाउने काम छोडिदिए।

विवरण– मुण्डकोपनिषद् (१/१/४)मा परा र अपरा गरी दुई विद्या बताइएको छ। अपरा विद्या भनेको चार वेद, चार उपवेद, छ वेदाङ्ग (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष) र चार उपाङ्ग (पुराण, न्याय, मीमांसा र धर्मशास्त्र) यी अष्टाङ्ग विद्याको ज्ञान हो। परा विद्या भनेको त्यो विद्या हो जसद्वारा अक्षर ब्रह्मको ज्ञान हुन्छ।

श्रीमद्भगवद्गीता (२/४५)मा वेद आदि समस्त शास्त्रहरू तीन गुणलाई बताउँछन् तर मुमुक्षुले तीन गुणभन्दा माथि पुग्नुपर्दछ भनी बताइएको छ। शास्त्रहरू यद्यपि ब्रह्मज्ञानकै उपदेश गर्छन् तर उपदेश गर्दा सत्त्वगुणसम्मलाई मात्र शब्दले भेट्न सक्छ, त्यसकारण ब्रह्मज्ञानलाई बताउने उपनिषद्वचनहरूको ज्ञान पनि अपरा विद्या मात्रै हो। म ब्रह्म हुँ भनी प्रत्यक्ष अनुभव गर्नु मात्र परा विद्या हो, जसले अज्ञानलाई समूल नष्ट गर्दछ। **अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते** (मुण्डकोपनिषद् १/१/५) अर्थात् जसले अक्षर तत्त्वको ज्ञान गराउँदछ त्यही परा विद्या हो। अपरा विद्या त अज्ञानकै कोटिको हो भन्ने शास्त्रको निष्कर्ष छ।

भरतले परा विद्या प्राप्त गरिसकेका थिए त्यसैले उनले आफ्ना पिता, र दाजुहरूले सिकाएको अपरा विद्यालाई वास्ता नगरेका हुन्।

स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरमूकेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणि च स कार्यमाणः परेच्छया करोति विष्टितो वेतनतो वा याच्ञया यदृच्छया वोपसादितमल्पं बहु मृष्टं कदन्नं वाभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्। नित्यनिवृत्तनिमित्त-स्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वन्द्व-निमित्तयोरसम्भावितदेहाभिमानः॥ ९॥

पदार्थ–
प्राकृतैः = सामान्य
द्विपदपशुभिः = विवेकशून्य पशुतुल्य व्यक्तिहरूद्वारा
यदा = जुन बखतमा
उन्मत्तजडबधिरमूकेति = बौलाहा, बुद्धिहीन, बहिरो, लाटो इत्यादि संज्ञाहरूद्वारा
अभिभाष्यमाणः = बोलाइएका
सः च = ती भरत पनि
तदनुरूपाणि = त्यसै अनुसार
प्रभाषते = बोलचाल गर्दथे
कर्माणि = कामहरू
कार्यमाणः च = गराइँदा पनि
परेच्छया = अर्काकै इच्छाले
करोति = गर्दथे
विष्टितः = जबर्जस्ती वा
वेतनतः = केही दिउँला भनेर काम गराएर
वा = अथवा
याच्ञया = मागेर
यदृच्छया वा = नमागीकन पनि
उपसादितम् = मिलेको
अल्पं = थौरै
बहु = धेरै
मृष्टं = मिठो वा
कदन्नं वा = नराम्रो भावनाले दिएको वा खराब अन्न पनि
अभ्यवहरति = आनन्दपूर्वक खान्थे
परं = तर
न इन्द्रियप्रीतिनिमित्तम् = इन्द्रियलाई खुसी पार्नका लागि होइन
इति = यसप्रकार
अनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः = नित्य स्वरूप स्वतःसिद्ध शुद्ध आफ्नै अनुभवरूप आत्माको आनन्द प्राप्त गरिसकेका
द्वन्द्वनिमित्तयोः = द्वन्द्वका कारण भएका
सुखदुःखयोः = सुख र दुःखको
असम्भावितदेहाभिमानः = आरोपित देहाभिमान नभएका
आसीत् = थिए

वाक्यार्थ– ती भरतलाई मान र अपमानको कुनै वास्ता थिएन। सामान्य बुद्धिहीन जनले आफूलाई बौलाहा, बुद्धिहीन, बहिरो, लाटो आदि भनेर बोलाउँदा उनी पनि त्यस्तै गरी कुराकानी र व्यवहार गरिदिन्थे। कसैले सित्तैंमा वा केही ज्याला दिएर कुनै काम गरायो भने पनि उसैको इच्छाअनुसार त्यो काम गरिदिन्थे। मागेर अथवा नमागीकन थोरै-धेरै, राम्रो-नराम्रो जस्तो अन्न भेटिन्थ्यो त्यही खाएर पेट भर्दथे, इन्द्रियलाई खुसी पार्नका लागि खाँदैनथे। अरू कुनै उपायले प्राप्त नहुने स्वतःसिद्ध विशुद्ध आत्मज्ञान उनलाई प्राप्त भइसकेको थियो। त्यसैले उनी सुखदुःख र देहको अभिमानलाई छाडी अद्वितीय आनन्दस्वरूपमा स्थित थिए।

विवरण– कुनै पनि पदार्थ शरीर, इन्द्रिय आदिलाई अनुकूल हुन्छ भने त्यसले सुख दिन्छ र प्रतिकूल हुँदा त्यसैले दुःख दिन्छ। शरीर, इन्द्रिय आदिमा प्राप्त हुने सुख र दुःखको साक्षीको रूपमा जसले आफूलाई बुझ्दछ त्यो मनुष्य ती सुख र दुःखबाट छोइँदैन। जडभरतलाई ज्ञानरूप आत्माको स्वतःस्फुरण भइरहन्थ्यो। त्यो अनन्त आनन्दमा डुब्दा देहमा म हुँ भन्ने अभिमान नष्ट भएकाले जडभरत सुख र दुःख दुबैबाट टाढा रहेका हुन्।

शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः पीनः संहननाङ्गः स्थण्डिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसा महामणिरिवानभिव्यक्त-ब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति संज्ञयातज्ज्ञजनावमतो विचचार ॥ १० ॥

पदार्थ—
शीतोष्णवातवर्षेषु = जाडो, गर्मी, हुरीबतास तथा वर्षामा पनि
वृषः इव = साँढेजस्तै
अनावृताङ्गः = शरीर नढाकेका
पीनः = मोटा
संहननाङ्गः = सुगठित अङ्ग भएका
स्थण्डिलसंवेशनानुन्मर्दना-मज्जनरजसा = भूमिमैं सुत्ने, शरीरमा तेल आदि नलगाउने, ननुहाउने आदि कारणले गर्दा शरीरभरि धूलैधूलो टाँसिनाले
महामणिः इव = (धूलैधूलोले ढाकेको) मूल्यवान् मणिजस्तो
अनभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः = ब्रह्मतेज बाहिर नदेखिएका
कुपटावृतकटिः = कम्मरमा थोत्रो कपडा बेरेका
उरुमषिणा = अत्यन्त मैलो
उपवीतेन = यज्ञोपवीत (जनै)ले गर्दा
द्विजातिः इति = ब्राह्मण हो भनेर
ब्रह्मबन्धुः इति = मूर्ख ब्राह्मण भनेर
संज्ञया = यही नामले
अतज्ज्ञजनावमतः = उनको असली स्वरूप नबुझ्ने मानिसहरूद्वारा तिरस्कृत हुँदै
विचचार = घुम्थे

वाक्यार्थ— जाडो, गर्मी, हुरीबतास र वर्षाको समयमा समेत साँढे झैं नाङ्गै रहे पनि उनका सबै अङ्गहरू हृष्टपुष्ट नै थिए। जहाँ पायो त्यहीं भुइँमा लडिदिने हुनाले र कहिल्यै तेल लगाउने, नुहाउने आदि नगर्ने हुनाले उनको शरीरमा मयल जमेको थियो। त्यसले गर्दा धूलोले ढाकिएको मणि झैं उनको ब्रह्मतेज लुकिराखेको थियो। कम्मरमा मैलो थाङ्नो वा टालो र काँधमा मैलो जनै मात्र लगाएका उनलाई अज्ञानी मानिसहरू 'यो मूर्ख बाहुन हो' भनी हेलाँ गर्दथे, तर उनी त्यस्ता कुरालाई ध्यानै नदिई आफ्नो इच्छाअनुसार जता मन लाग्यो त्यतै भ्रमण गर्दथे।

यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत ईहमानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति किन्तु न समं विषमं न्यूनमधिकमिति वेद कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थाली-पुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति ॥ ११ ॥

पदार्थ—
यदा तु = जब (जीविकाका लागि)
परतः = अरूबाट
कर्मवेतनतः = कर्म गरिदिए बापत पाउने
आहारं = भोजन
ईहमानः = चाहँदै गरेको (बुझेर)
स्वभ्रातृभिः = आफ्नै भाइहरूद्वारा
अपि = पनि
केदारकर्मणि = खेतको काममा
निरूपितः = अरूले झैं भोजनको भरमा नियुक्त गरिएका उनी
तत् अपि = त्यो काम पनि
करोति = गर्दथे
किन्तु = तर
समं = यो समथर
विषमं = यो भिरालो
न्यूनम् = यो थोरै
अधिकम् = यो धेरै
इति = यो कुरा
न वेद = थाहा पाउँदैनथे
कणपिण्याकफलीकरणकुल्माष-स्थालीपुरीषादीनि अपि = (राम्रो काम नगरेको भनेर) कनिका, पीना, भुस, किरा लागेको एवं डढेको (खानेकुरा दिए) पनि
अमृतवत् = अमृततुल्य मानेर
अभ्यवहरति = खान्थे

वाक्यार्थ— पेट पाल्नका लागि अरूकहाँ काम गर्ने गरेको देखेर उनका दाजुहरूले पनि उनलाई खेत खन्ने, सम्याउने आदि काममा लगाउँथे। उनले ती काम पनि गर्दथे, तर कहाँ ? कसरी ?

किन खन्ने ? भन्ने उनलाई कुनै ख्यालै थिएन। होचो-अग्लो, खन्नुपर्ने-नपर्ने आदि केही पनि ख्याल नभएका कारण खन्न लागे खनिरहने र सम्याउन लागे सम्याइरहने ती जडभरत अरूले हेलाँ गरेर कनिका, पीना, भूस, किरा लागेका, डढेको जस्तो अन्न दिए पनि त्यसैलाई अमृत सम्झेर खान्थे।

अथ कदाचित् कश्चिद् वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः ॥ १२ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
कदाचित् = कुनै समयमा
अपत्यकामः = सन्तानको कामना गर्ने
कश्चित् = कुनै
वृषलपतिः = चोरको सरदारले
भद्रकाल्यै = देवी भद्रकालीलाई
पुरुषपशुम् = पुरुषको बलि दिने
आलभत = सङ्कल्प गऱ्यो

वाक्यार्थ– कुनै समयमा सन्तानको कामना गर्दै कुनै चोरको सरदारले देवी भद्रकालीलाई मानिसको बलि दिने सङ्कल्प गरेको थियो।

तस्य ह दैवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तो निशि निशीथसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमङ्गिरःप्रवरसुतमपश्यन् ॥ १३ ॥

पदार्थ–
ह = निश्चय नै
तस्य = त्यस चोरको सरदारको हातबाट
दैवमुक्तस्य = भाग्यले भाग्न सफल भएको
पशोः= पुरुषरूप पशुको
पदवीं = भागेको बाटोलाई
परिधावन्तः = खोज्दै पछ्याएका
तदनुचराः = उसका सेवकहरूले
तमसा = गाढा अन्धकारले
आवृतायाम् = ढाकिएको
निशि = रातमा
निशीथसमये = मध्यरातको समयमा
अनधिगतपशवः = त्यो भाग्ने पुरुषपशुलाई नभेट्टाएर हिँडेका
आकस्मिकेन = अपर्झटको
विधिना = दैवसंयोगले
वीरासनेन = वीरासनमा उभिएर
मृगवराहादिभ्यः = मृग, बँदेल आदिबाट
केदारान् = खेतको बाली
संरक्षमाणम् = कुरिरहेको
अङ्गिरःप्रवरसुतम् = अङ्गिरा गोत्रीय ब्राह्मणपुत्र भरतलाई
अपश्यन् = देखे

वाक्यार्थ– त्यस चोरको सरदारले बलि दिनका लागि ल्याएको पुरुषपशु भाग्यवश बन्धनबाट फुत्की भाग्न सफल भयो। अँधेरी रातको समय हुनाले चोरका सेवकहरूले चारैतिर खोज्दा पनि त्यसको कुनै पत्तो लगाउन सकेनन्। त्यसै समयमा दैवसंयोगले अकस्मात् ती सेवकहरूले मृग, बँदेल आदिबाट खेतको बालीको रक्षा गर्न वीरासनमा उभिइरहेका अङ्गिरा गोत्रीय ब्राह्मणकुमार जडभरतलाई देखे।

अथ त एनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बद्ध्वा रशनया चण्डिकागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः ॥ १४ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
एनम् = यी भरतलाई
अनवद्यलक्षणम् = राम्रो लक्षणले युक्त छ भन्ने
अवमृश्य = विचार गरेर
भर्तृकर्मनिष्पत्तिं = स्वामीको कर्म पूरा हुने भयो भन्ने कुरा
मन्यमानाः = ठान्दै
मुदा = हर्षले
विकसितवदनाः = उज्यालो मुख बनाउँदै
ते = ती चोरका सेवकहरूले
रशनया = डोरीले
बद्ध्वा = बाँधेर
चण्डिकागृहम् = चण्डीको मन्दिरमा
उपनिन्युः = लगे

वाक्यार्थ– त्यसपछि ती चोरका सेवकहरूले 'यो पुरुषपशु उत्तम लक्षणले युक्त छ, यसद्वारा हाम्रा मालिकको कार्य अवश्य सिद्ध हुन्छ' भन्ने सोची ती जडभरतलाई डोरीले बाँधेर खुसी हुँदै चण्डिका देवीको मन्दिरमा लगे।

अथ पणयस्तं स्वविधिनाभिषिच्याहतेन वाससाच्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवन्तं धूपदीपमाल्यलाज-किसलयाङ्कुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदङ्ग-पणवघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
पणयः = चोरका पुरोहितहरूले
तं = ती भरतलाई
स्वविधिना = आफ्नो नियमानुसार
अभिषिच्य = स्नान गराएर
अहतेन = टुक्रा नपारिएको (सिङ्गो)
वाससा = कपडाले
आच्छाद्य = ढाकेर
भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिः = विभिन्न गहना, माला, तिलक आदिद्वारा
उपस्कृतं = सिँगारिएका
भुक्तवन्तं = खुब मिठा मिठा पदार्थ खुवाइएका
धूपदीपमाल्यलाजकिसलयाङ्कुर-फलोपहारोपेतया = धूप, दीप, माला, लाबा, पालुवा, फलफूल आदि उपहारसहितको
महता = ठुलो
वैशससंस्थया = बलिदानको विधिअनुसार
गीतस्तुतिमृदङ्गपणवघोषेण = विभिन्न स्तुति, गान, बाजागाजा सहित मङ्गलगानले
च = पनि (युक्त भएका)
पुरुषपशुं = पुरुषरूपी पशु (भरत)लाई
भद्रकाल्याः = देवी भद्रकालीको
पुरतः = अगाडि (काट्नका लागि)
उपवेशयामासुः = बसाए

वाक्यार्थ– त्यसपछि पुरोहितहरूले तिनलाई विधिपूर्वक स्नान गराई सिङ्गो कपडा बेरिदिएर विभिन्न प्रकारका गहना, चन्दन, माला र तिलक आदिले सिँगारेर राम्रोसँग भोजन पनि गराए। त्यसपछि धूप, दीप, माला, लाबा, फलफूल, नैवेद्य आदि सहित बलिदानको विधिले पूजा गरेर

स्तुतिगान गर्दै र मृदङ्ग, ढोलक आदि बजाउँदै ती पुरुषपशुरूप भरतलाई बलिदानका लागि भद्रकालीको अगाडि राखे।

अथ वृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे ॥ १६ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
वृषलराजपणिः = चोरका सरदारको पुरोहित त्यस पापीले
पुरुषपशोः = पुरुषरूपी पशुको
असृगासवेन = रगतरूप मदिराले
भद्रकालीं = भद्रकाली
देवीं = देवीलाई
यक्ष्यमाणः = खुसी पार्न चाहँदै
तदभिमन्त्रितम् = देवीका स्तोत्रहरूद्वारा मन्त्रणा गरिएको
अतिकरालनिशितम् = अति डरलाग्दो धारिलो
असिम् = तरबार
उपाददे = हातमा लियो

वाक्यार्थ– त्यसपछि चोरराजको त्यो पापी पुरोहितले त्यस पुरुषपशुको रगतरूप मदिरा चढाएर भद्रकाली देवीलाई खुसी पार्न देवीमन्त्रहरूले मन्त्रणा गरिएको अति डरलाग्दो धारिलो तरबार हातमा लियो।

इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्सिक्तमनसां भगवत्कलावीरकुलं कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसाविहाराणां कर्मातिदारुणं यद् ब्रह्मभूतस्य साक्षाद् ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालम्भनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसा-तिदुर्विषहेण दन्दह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली ॥ १७ ॥

पदार्थ–
इति = यसरी
रजस्तमःप्रकृतीनां = स्वाभाविक रूपले रजोगुणी र तमोगुणी
धनमदरजउत्सिक्तमनसां = ऐश्वर्य र अहङ्कार आदिको कारणले मर्यादालाई मनदेखि नै त्यागेका
भगवत्कलावीरकुलं = ब्राह्मणकुललाई पनि
कदर्थीकृत्य = तिरस्कार गर्दै
उत्पथेन = खराब बाटोबाट
स्वैरं = स्वच्छन्दरूपले
विहरतां = घुम्ने
हिंसाविहाराणां = हिंसामा नै मन रमाउने
तेषां = ती
वृषलानां = दुष्ट चोरहरूको
यत् = जो
ब्रह्मभूतस्य = ब्रह्मस्वरूपमा प्राप्त भइसकेका
निर्वैरस्य = वैरभावले रहित भएका
सर्वभूतसुहृदः = सम्पूर्ण प्राणीका मित्र भएका
साक्षात् = साक्षात्
ब्रह्मर्षिसुतस्य = ब्रह्मर्षिपुत्र भरतको
सूनायाम् अपि = आपत्कालमा हिंस्य भनेर तोक्दा पनि
अननुमतम् = ब्राह्मणहिंसाको निषेध गरिएकाले
आलम्भनं = ब्राह्मण हिंसा
अतिदारुणं = ज्यादै असहनीय
तत् कर्म = त्यस कामलाई
उपलभ्य = देखेर

सा एव = उनै
भद्रकाली देवी = भद्रकाली देवीले
अतिदुर्विषहेण = सहन गर्नै नसकिने
ब्रह्मतेजसा = ब्रह्मतेजद्वारा
दन्दह्यमानेन = दनदन बल्दै गरेको
वपुषा = शरीरले (त्यस मूर्तिबाट)
सहसा = तत्कालै
उच्चचाट = आफूलाई दृश्यरूपमा प्रकट गर्नुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार स्वभावैले रजोगुण र तमोगुणले परिपूर्ण भएका चोरहरू धनको उन्मादले गर्दा झन् उन्मत्त भइरहेका थिए। हिंसामा रुचि भएका तिनीहरू भगवान्को अंशस्वरूप भएका ब्राह्मणहरूको तिरस्कार गरेर आफ्नै इच्छाअनुसार कुमार्गतिर बढिरहेका थिए। यसैको कारण आपत्तिकालमा समेत वध गर्न निषेध गरिएका, कसैसित शत्रुता नगर्ने तथा सम्पूर्ण प्राणीका शुभचिन्तक ब्राह्मणकुमारलाई पनि उनीहरूले बलि दिन खोजिरहेका थिए। यो भयङ्कर कुकर्म हुन लागेको देखी रिसाएकी देवी भद्रकाली आफ्नो ब्रह्मतेजले धपक्क बलेको शरीर लिएर मूर्तिबाट अचानक प्रत्यक्षरूपमा प्रकट हुनुभयो।

भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपा-
तिभयानकवदना हन्तुकामेवेदं महाट्टहासमतिसंरम्भेण विमुञ्चन्ती
तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णां गलात्
स्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन निपीयातिपानमद-
विह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननर्त च विजहार च
शिरःकन्दुकलीलया ॥ १८ ॥

पदार्थ–
भृशम् = अत्यन्त
अमर्षरोषावेशरभसविलसित-भ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणा-टोपातिभयानकवदना = क्रोधको वेगका कारणले डरलाग्दो आँखीभौँ तथा लामा-लामा दाह्रा र राता आँखाले गर्दा भयानक मुखमण्डल भएकी देवी भद्रकाली
इदं = यो संसारलाई नै
हन्तुकामा इव = संहार गर्न लागेकी हुन् कि जस्तो गरी
अतिसंरम्भेण = अति क्रोधावेशको कारण
महाट्टहासं = ठुलो अट्टहास
विमुञ्चन्ती = छाड्दै
ततः = त्यहाँबाट
उत्पत्य = उफ्रिएर
तेन एव = त्यही अभिमन्त्रित
असिना = तरबारले
विवृक्णशीर्ष्णां = टाउको छिनालिएका
पापीयसां = पापी
दुष्टानां = दुष्ट चोरहरूको
गलात् = घाँटीबाट
स्रवन्तम् = बगिरहेको
अत्युष्णं = ज्यादै तातो
असृगासवम् = रगतरूपी मदिरा
गणेन = आफ्ना गणहरूले
सह = सँगै
निपीय = पिएर
अतिपानमदविह्वला = ज्यादा मदिरा पान गर्नाले विह्वल हुँदै
स्वपार्षदैः सह = आफ्ना अनुचरहरूका साथमा
उच्चैस्तरां = चर्को गरी
जगौ = गाना गाउनुभयो र
ननर्त च = नाच्नुभयो (साथै)

शिरः = काटिएको टाउका लिएर	**कन्दुकलीलया** = भकुण्डो झैँ **विजहार च** = खेल्न पनि	थाल्नुभयो

वाक्यार्थ– अति रिसका कारण डरलाग्दा आँखीभौँ तथा लामा-लामा दाह्रा र राता आँखाले गर्दा भयानक मुखमण्डलले युक्त भएको भद्रकालीको अनुहार ज्यादै डरलाग्दो थियो। उहाँको यो विकराल रूप देख्दा सम्पूर्ण संसारको संहार गर्न आँटे झैँ देखिन्थ्यो। त्यसपछि भद्रकालीले रिसले गर्जेर ठुलो-ठुलो स्वरमा अट्टहास गर्दै त्यही अभिमन्त्रित खड्गले उफ्री-उफ्रीकन ती सबै चोर दुष्टहरूको टाउको काटिदिनुभयो। काटिएका गिँडबाट निस्केको तातो-तातो रगतलाई आफ्ना गणहरूका साथमा पान गरी उन्मत्त बनेर अति ठुलो स्वरले गाउँदै र नाच्दै काटिएका टाउकोहरूको भकुण्डो खेल्न थाल्नुभयो।

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कात्स्न्र्येनात्मने फलति ॥ १९ ॥

पदार्थ–	**महदभिचारातिक्रमः** =	**कात्स्न्र्येन** = पूर्णरूपमा
एवम् एव = यसरी नै	महापुरुषप्रति गरिएको	**आत्मने** = आफ्नै लागि
खलु = निश्चय नै	अत्याचारको फल	**फलति** = प्राप्त हुन्छ

वाक्यार्थ– यो कुरा साँचो हो, महापुरुषमाथि गरिएको अत्याचाररूप अपराधको प्रतिफल आफैँले भोग्नुपर्दछ।

न वा एतद् विष्णुदत्त महदद्भुतं यदसम्भ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रन्थीनां सर्वसत्त्व-सुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम् ॥ २० ॥

पदार्थ–	उठिसकेका	**अकुतश्चिद्भयम्** = सबै प्रकारले
विष्णुदत्त = हे राजा परीक्षित्	**अनिमिषारिवरायुधेन** = कालचक्र	भयरहित
विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदय-	नै हतियार भएका	**तत्पादमूलम्** = त्यो भगवान्को
ग्रन्थीनां = सुदृढ हृदयग्रन्थि तथा	**अप्रमत्तेन** = सावधान भएका	पाउमा
देहात्मभावबाट छुटिसकेका	**साक्षाद्भगवता** = साक्षात्	**उपसृतानां** = शरण परेका
सर्वसत्त्वसुहृदाम् = सम्पूर्ण	भगवान्द्वारा	**भागवतपरमहंसानाम्** =
प्राणीका साथ मित्रताको	**तैः तैः** = ती ती	भगवान्का परमभक्तहरूको
भावमा प्राप्त भइसकेका	**भावैः** = भद्रकाली आदि	**स्वशिरश्छेदने** = आफ्नो शिर
आत्मनां = आत्मस्वरूप	विभिन्न स्वरूपले	काटिने परिस्थिति
निर्वैराणां = वैरभावबाट	**परिरक्ष्यमाणानां** = रक्षा गरिएका	**आपतिते अपि** = आइपर्दा पनि

यत् = जो **असम्भ्रमः** = निर्भयता छ (व्याकुलता छैन)	**एतत्** = यो कुरा **महत्** = ठुलो **अद्भुतं** = आश्चर्यको विषय	**न वा** = होइन

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित् ! सुदृढ हृदयग्रन्थि तथा देहात्मभावबाट छुटिसकेका र सम्पूर्ण प्राणीका साथ मित्रताको भावमा प्राप्त भइसकेका व्यक्तिहरू सबैलाई आफूसमान देख्दछन्। उनीहरूको कोही पनि शत्रु हुँदैन। स्वयं भगवान् नै भद्रकाली आदि विभिन्न रूप धारण गरेर कालचक्ररूप आफ्नो श्रेष्ठ शस्त्रद्वारा सधैँ उनीहरूको रक्षा गरिरहनुहुन्छ। भगवान्को निर्भय चरणकमलको शरण पाएका यस्ता परमभक्तले आफ्नो टाउको काटिने अवस्था आइपर्दा समेत अलिकति पनि नआत्तिनु कुनै आश्चर्यको कुरा होइन।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे

जडभरतचरिते नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

जडभरत र राजा रहूगणको भेट

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकजीले भन्नुभयो)

अथ सिन्धुसौवीरपते रहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननाङ्गो गोखरवद् धुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स महानुभावः ॥ १ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि (कुनै समयमा)
सिन्धुसौवीरपतेः = सिन्धुसौवीर-देशका राजा
रहूगणस्य = रहूगण
व्रजतः = जाँदै गर्दा
इक्षुमत्याः = इक्षुमती नदीको
तटे = तटमा
तत्कुलपतिना = पाल्की बोक्ने कामदारहरूको नाइकेद्वारा
शिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमये = पाल्की बोक्ने मानिस खोजिरहेका बखतमा
दैवेन = दैवसंयोगले
उपसादितः = त्यस ठाउँमा आइपुगेका
सः द्विजवरः = ती ब्राह्मणश्रेष्ठ भरत
उपलब्धः = भेटिए (उसले सोच्यो)
एषः = यो
पीवा = मोटो छ
युवा = जवान छ र
संहननाङ्गः = सुदृढ शरीर भएको पनि छ त्यसैले
गोखरवत् = गोरु र गधाले झैँ
धुरं = भारी
वोढुम् = बोक्न
अलम् इति = सक्छ भन्ने सोचेर
पूर्वविष्टिगृहीतैः सह = पहिले बोक्दै आएका डोलेहरूसँगै
प्रसभम् = जबर्जस्ती
गृहीतः = लगाइयो
अतदर्हः = पाल्की बोक्न अयोग्य हुँदा-हुँदै पनि
स महानुभावः = ती ज्ञानी भरतले
शिबिकां = पाल्की
उवाह = बोके

वाक्यार्थ– हे राजा ! एक पटक सिन्धुसौवीर देशका राजा रहूगण पाल्कीमा चढेर गइरहेका थिए। इक्षुमती नदीको तीरमा पुगेपछि पाल्की बोक्नेहरूको नाइकेलाई एउटा मान्छेको आवश्यकता पर्‍यो। मान्छे खोज्ने क्रममा उसले अकस्मात् त्यहाँ आइपुगेका ब्राह्मण जडभरतलाई भेट्टायो। उनलाई हृष्टपुष्ट बलियो शरीर भएको जवान देखेर यस युवकले गोरु र गधाले झैँ धेरै भारी बोक्न सक्छ भन्ने सोचेर पाल्की बोक्नेहरूको त्यस सरदारले उनलाई पनि जबरजस्तीसँग पहिला बोकिरहेकाहरूसँगै पाल्की बोक्न लगायो। उक्त कार्यका लागि योग्य नहुँदा नहुँदै पनि ती ज्ञानी भरत पनि पाल्की बोक्न लागे।

यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिबिकां रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति ॥ २ ॥

पदार्थ–
यदा हि = जुन बखतमा
इषुमात्रावलोकानुगतेः = एक बाण जति टाढा राम्ररी हेरेर मात्रै पाइला अघि बढाउनेवाला
द्विजवरस्य = ब्राह्मण भरतको (गतिसँग)
पुरुषगतिः = अरू मानिसको गति
न समाहिता = राम्रोसँग मिलेन
तदा = त्यस वेला
रहूगणः = राजा रहूगणले
स्वशिबिकां = पाल्कीलाई
विषमगतां = ढलपल भएको
उपधार्य = बुझेर
अधिवहतः = पाल्की बोकिरहेका
पुरुषान् = मानिसहरूलाई
आह = भने
हे वोढारः = ए डोलेहरू हो
साधु = राम्रोसँग
अतिक्रमत = पाल्की बोक
किम् इति = किन हो
यानम् = पाल्कीलाई
विषमम् = ढलपल गरेर
उह्यते इति = बोकिरहेका छौ हँ

वाक्यार्थ– आफ्नो गोडाले कुल्चिएर कुनै जीव मर्लान् भन्ने डरले अगाडिको एक बाण बराबर (चार हात) परसम्म बाटो राम्ररी हेरेर मात्र हिँड्ने ती ब्राह्मणको र अरू पुरुषहरूको हिँडाइमा तालमेल मिलेन। हिँडाइको चाल नमिलेर पाल्की हल्लिएको देखी राजा रहूगणले ती पाल्की बोक्ने डोलेहरूलाई 'ए डोलेहरू हो ! राम्ररी हिँड, किन पाल्कीलाई तलमाथि हल्लाइरहेछौ हँ ?' भनेर हप्काए।

अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं विज्ञापयाम्बभूवुः ॥ ३ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
ते = ती डोलेहरूले
सोपालम्भम् = रुर्किंदै भनेको
ईश्वरवचः = राजाको वाणी
उपाकर्ण्य = सुनेर
उपायतुरीयात् = चौथो उपाय (दण्डबाट)
शङ्कितमनसः = भित्रभित्रै डराएर
तं = ती राजालाई
विज्ञापयाम्बभूवुः = निवेदन गरे

वाक्यार्थ– राजाको यस्तो वचन सुनेर साम, दाम, भेद र दण्ड गरी चार प्रकारका उपायहरूमध्ये चौथो अर्थात् दण्ड दिने हुन् कि भन्ने डरले ती डोलेहरूले राजासँग बिन्ती गरे।

न वयं नरदेव प्रमत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः। अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह वोढुमु ह वयं पारयाम इति ॥ ४ ॥

पदार्थ–
नरदेव = हे राजा
वयं = हामीहरू

न प्रमत्ताः = असावधान भएका हौइनौँ
भवन्नियमानुपथाः = हजुरको नियम र अनुशासनमा बसेर
साधु एव = राम्रैसँग
वहामः = बोक्दैछौँ
अयम् = यो
अधुना एव = अहिले भर्खरै
नियुक्तः = नियुक्त भएको (नथाकेको)
अपि = भए पनि
द्रुतं = चाँडो
न व्रजति = हिँड्दै-हिँड्दैन
अनेन सह = यससँग
वोढुम् = पाल्की बोक्न
उ ह = निश्चय नै
वयं = हामीहरू
न पारयामः इति = सक्दैनौँ

वाक्यार्थ– हे राजा ! हामीले असावधान भएर पाल्की हल्लाएका होइनौँ। हामीले त हजुरको आज्ञानुसार आफ्नो अनुशासनमा बसेर पाल्की बोकिरहेका छौँ तर भर्खर नियुक्त गरिएको र नथाकेको भए पनि यो मान्छे छिटो हिँड्दै-हिँड्दैन, हामी यससँग पाल्की बोक्न सक्दैनौँ।

सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्ट-ब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसावृतमतिराह ॥ ५ ॥

पदार्थ–
उपासितवृद्धः अपि = वृद्ध (ज्ञानी)हरूको सेवा गरेका भए पनि
राजा रहूगणः = राजा रहूगणले
कृपणवचः = डोलेहरूको निवेदन
निशम्य = सुनेर
एकस्य = कुनै एक व्यक्तिको
सांसर्गिकः = संसर्गबाट पैदा भएको
दोषः एव = दोष नै
नूनम् = पक्कै
सर्वेषां = अरू सबै
सांसर्गिकाणां = संसर्ग गर्ने व्यक्तिहरूको
अपि = पनि दोष
भवितुम् = हुन
अर्हति = सक्छ
इति = यस्तो
निश्चित्य = निश्चय गरेर
निसर्गेण = क्षत्रियको स्वभावले
बलात्कृतम् = पराधीन भएर
रजसा = रजोगुणले
आवृतमतिः = बुद्धि ढाकिएको हुँदै
ईषत् = केही
उत्थितमन्युः = रिसाएर
अविस्पष्टब्रह्मतेजसं = ब्रह्मतेज प्रस्ट नदेखिएका
जातवेदसम् इव = (खरानीले पुरिएका) अग्निजस्ता (भरतलाई)
आह = (व्यङ्ग्य गर्दै) भने

वाक्यार्थ– डोलेहरूको निवेदन सुनेर राजा रहूगणले 'कुनै व्यक्तिमा रहेको दोष त्यससँग सम्बन्ध राख्ने अरूलाई पनि सरे झैँ त्यो दोषलाई नहटाएको खण्डमा त्यसको सङ्गतले अरू सबै डोलेहरूले पनि आफ्नो चाल बिगार्नेछन्' भन्ने विचार गरे। क्षत्रिय भएकाले स्वभावैले रजोगुणी भएका कारण अत्यन्त रिसाएका ती राजा रहूगणले खरानीले छोपिएको आगो झैँ ब्रह्मतेज छिपाइराखेका भरतलाई यसरी व्यङ्ग्य गरेर भन्न लागे।

अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहिवान् सुचिरं नातिपीवा न संहननाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे नो

एवापर एते सङ्घट्टिन इति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया रचितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषेऽहं ममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥

पदार्थ–
अहो = कठै बरा
कष्टं = ज्यादै दुःख लाग्यो
भ्रातः = ए भाइ
उरुपरिश्रान्तः = (तिमी) खुब थाकेका छौ
सुचिरं = धेरै समयसम्म
एकः एव = एक्लै
व्यक्तम् = पक्कै नै (यो पाल्की)
दीर्घम् = यति लामो
अध्वानम् = बाटोसम्म
ऊहिवान् = बोक्यौ
सखे = हे साथी
अपरे एते = अरू यी
सङ्घट्टिनः = साथीहरूले
न एव = पटक्कै बोकेका होइनन्
भवान् = तिमी
न अतिपीवा = ज्यादै मोटा छैनौ
न संहननाङ्गः = हृष्टपुष्ट पनि छैनौ
जरसा = (अनि) वृद्धावस्थाले
च = पनि
उपद्रुतः = सताइसकेको छ
इति = यसरी
बहुविप्रलब्धः अपि = अत्यन्तै उपहास गरिएका भए पनि
अविद्यया = अविद्याकै कारणले
रचितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरम-कलेवरे = बनेका पञ्चमहाभूत, सत्त्व आदि गुण, शुभ-अशुभ आदि कर्म, तथा अन्तःकरण आदिले बनेको आफ्नो यो अन्तिम शरीररूप
अवस्तुनि = अवास्तविक
संस्थानविशेषे = विभिन्न अङ्गको आकारमा परिणत भएको आकार विशेषमा
अहं मम इति = म र मेरो भन्ने
अनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययः = विपरीत ज्ञान नभएका
ब्रह्मभूतः = ब्रह्मस्वरूप भरतले
तूष्णीं = चुपचाप
पूर्ववत् = पहिले जसरी नै
शिबिकां = पाल्की
उवाह = बोके

वाक्यार्थ– 'अति दुःखको कुरा, ए भाइ ! तिमी ज्यादै थाक्यौ होला। धेरै टाढादेखि तिमीले एक्लै यो पाल्की बोकिरहेका छौ। तिम्रा साथीहरूले तिमीलाई सघाउँदै सघाएनन् जस्तो लाग्छ। तिमी हृष्टपुष्ट र बलियो शरीर भएका पनि छैनौ, तिमीलाई बुढेसकालले पनि सताइसकेको छ।' यसप्रकार राजाले व्यङ्ग्य गरे तापनि पञ्चमहाभूत, सत्त्व आदि गुण, शुभ-अशुभ आदि कर्म, तथा अन्तःकरण आदिले बनेको अविद्याको कार्य शरीर र शरीरसम्बन्धी पदार्थलाई अवास्तविक हुन् भनी बुझिसकेका भरतले चुप लागेर पहिले झैँ पाल्की बोकिरहे।

अथ पुनः स्वशिबिकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यस इति ॥ ७ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
स्वशिबिकायां = आफ्नो पाल्की
पुनः = फेरि
विषमगतायां = पहिले झैँ दायाँ बायाँ ढलपल भइरहेपछि
प्रकुपितः = अत्यन्त क्रुद्ध भएका
रहूगणः = रहूगणले
उवाच = भने
अरे = ए मूर्ख
किम् इदम् = के हो यो
त्वं = तँ त
जीवन्मृतः= जिउँदै मरिस् कि कसो
मां = मलाई
कदर्थीकृत्य = तिरस्कार गरेर
भर्तृशासनम् = आफ्नो मालिकको आज्ञाको
अतिचरसि = उल्लङ्घन गर्छस्
प्रमत्तस्य च ते = मातेको तेरो
जनतायाः = प्राणीहरूका लागि
दण्डपाणिः इव = दण्ड हातमा लिने यमराजले झैँ
चिकित्सां = (तँलाई म) औषधि
करोमि = गर्छु
यथा = जुन औषधि (दण्ड) दिएपछि
स्वां = आफ्नो
प्रकृतिं = असली स्वरूपलाई
भजिष्यसे इति = प्राप्त गर्नेछस्

वाक्यार्थ– त्यसपछि फेरि पाल्की पहिलेको झैँ ढलपल भइरहेपछि अत्यन्त रिसाएका राजा रहूगणले 'ए मूर्ख ! यो के चाला हो ? के तँ जिउँदै मरिस् ? तैँले किन आफ्ना मालिकले दिएको आज्ञा मान्दैनस् हँ ? म अहिले नै तँलाई यमराजले झैँ दण्ड दिएर तेरो औषधोपचार गर्छु अनि बल्ल तेरो होस आउला' भन्दै गाली गर्न थाले।

एवं बह्वबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन
तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो
ब्रह्मभूतसर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिं
स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ॥ ८ ॥

पदार्थ–
एवं = यसरी
बहु = बारम्बार
अबद्धम् = अत्यन्तै नमिल्दो कुरा
भाषमाणं = बोल्दै गरेका
रजसा तमसा अनुविद्धेन = रजोगुण र तमोगुणले युक्त भएका
मदेन = घमण्डले गर्दा
नरदेवाभिमानं = म ठुलो राजा हुँ भन्ने अहङ्कार गरिरहेका
तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं = भगवान्का भक्तलाई हेलाँ गर्ने
पण्डितमानिनं अपि = आफूलाई ठुलो विद्वान् सम्झने भए पनि
योगेश्वरचर्यायां = योगी र ज्ञानीहरूको अभिप्राय बुझ्न
नातिव्युत्पन्नमतिं = त्यति निपुण नभएका रहूगणलाई
सः = ती
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
ब्रह्मभूतः = ब्रह्मस्वरूप
सर्वभूतसुहृत् = सम्पूर्ण प्राणीहरूका साथी र
आत्मा = आत्मस्वरूप
विगतस्मयः = अहङ्काररहित
ब्राह्मणः = ब्राह्मण भरतले
स्मयमानः इव = मुस्कुराए झैँ गरी
इदम् आह = यसो भने

वाक्यार्थ– रजोगुण र तमोगुणले ढाकेको कारण 'म ठुलो बुद्धिमान् राजा हुँ' भन्ने अभिमानले भरिएका राजा रहूगणले भगवान्को परमप्रिय भक्त भरतको तिरस्कार गरे। महापुरुषहरूको विचित्र आचरणलाई कत्ति पनि नबुझेका अज्ञानी रहूगणको तुच्छ व्यवहार देखेर पनि सम्पूर्ण प्राणीका मित्र

वा आत्मस्वरूप ती ब्राह्मण भरत अलिकति पनि रिसाएनन्, बरु मुसुमुसु हाँस्दै यसो भन्ने लागे।

विवरण– माथिका श्लोकहरूमा अभिमान र रिसको आवेगमा राजा रहूगणले जडभरतलाई व्यङ्ग्य प्रहार गरेको वर्णन छ। यद्यपि रहूगण गुरुजनहरूको सेवा र सम्मान गर्दथे अनि ब्रह्मज्ञानकै लागि प्रयत्नशील थिए तर अभिमानले बुद्धि बिग्रिएपछि मान्छे आफ्ना उत्तम उद्देश्यबाट पनि तल झर्दछ। जडभरतले भर्खर पाल्की बोकेका थिए अनि उनी मोटो-घाटो र तन्नेरी नै थिए तर रहूगणले 'तिमी दुब्लो र बूढो छौ अनि लामो समयसम्म एक्लै पाल्की बोकेको हुनाले लड्खडाएका होलाऊ' भनी व्यङ्ग्य गरे। अरू रहूगणले उनलाई जिउँदो मूर्दा समेत भन्न भ्याए। जडभरत शरीरमा आत्मबुद्धि गर्दैनथे। जुन शरीर अविद्याका कारण देखापरेको हो, त्यसलाई गरिएका गालीहरूले उनमा केही असर पारेनन्। त्यसैले ब्रह्मज्ञानीको अपमान गर्ने ती मूर्ख राजालाई उनको भयङ्कर अपराधबाट जोगाउन मात्र जडभरतले उपदेश गरे भनी शुकदेवजीले बताउनुभएको छ। ब्रह्मज्ञानीहरू आफ्नो ज्ञान प्रकट गर्न होइन बरु अज्ञानमा निदाएकाहरूलाई ब्युँझाउन मात्र उपदेश गर्छन् भन्नु यस श्लोकको आशय हो।

ब्राह्मण उवाच (जडभरतले भने)

त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः स मे स्याद् यदि वीर भारः।
गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति राशौ न विदां प्रवादः॥ ९॥

पदार्थ–	**भारः** = जुन भारी छ	भए (आत्मामा थकाइ हुन्थ्यो)
वीर = हे वीर राजा	**सः** = त्यो भारी	**पीवा इति** = मोटोघाटोको कुरा
त्वया = तपाईंले	**यदि** = यदि	**राशौ** = शरीरलाई लिएर
उदितं = जे भन्नुभयो	**मे** = मेरो (आत्माको)	भनिएको हो (यस्तो कुरा)
तत् = त्यो	**स्यात्** = भए (थकाइ लाग्दो हो)	**विदां** = बुद्धिमान् मानिसहरूको
अविप्रलब्धं = व्यङ्ग्य नभई	**गन्तुः** = जाने-आउने शरीरको	**प्रवादः न** = कुरा हुँदै होइन
ठिक कुरा	**अधिगम्यम्** = प्राप्य (पुगिने)	(अपितु मूर्खहरूको मात्र हो)
व्यक्तम् = भन्नुभयो (किनभने)	**यत् अध्वा** = जुन बाटो छ, त्यो	
भर्तुः = भारी बोक्ने शरीरको	**यदि स्यात्** = यदि आत्माको हुने	

वाक्यार्थ– हे राजा ! तपाईंले भन्नुभएको कुरा ठिक हो, त्यो व्यङ्ग्य होइन। किनभने भारी बोक्ने र बाटोमा हिँड्ने शरीर नै म होइन। यदि शरीर नै म भएको भए अवश्य मलाई थकाइ लाग्ने थियो, तर शरीरसँग मेरो कुनै सम्बन्ध नरहेकाले म थाकेको छैन। अर्को कुरा तपाईंले 'तँ हृष्टपुष्ट छैनस्' भन्ने जुन कुरा गर्नुभयो, त्यो पनि ठिकै हो। किनभने मोटाउनु, दुब्लाउनु पञ्चभूतको थुप्रो यो स्थूल शरीरको धर्म हो, आत्माको होइन। त्यसैले आत्मस्वरूप म हृष्टपुष्ट छैन। शरीरलाई लिएर कुरा गर्ने काम मूर्खको हो, ज्ञानीको होइन।

विवरण– रहूगणले जडभरतलाई खिस्सी गर्दै व्यङ्ग्य प्रहार गरेका थिए। व्यङ्ग्यवचनको उत्तर दिँदै जडभरतले आफूसँग भारी बोक्ने र बाटो हिँड्नेको सम्बन्ध नरहेको बताएका छन्।

भरिया, बटुवा आदि वस्तुहरू सापेक्षतामा सिद्ध हुन्छन्, यिनीहरूलाई तोकेर भन्न सकिँदैन। एउटै मान्छे भारी बोक्दा भरिया बन्छ भने बाटो हिँड्दा बटुवा बन्छ। शरीरका विभिन्न परिवर्तनहरूलाई जान्ने चेतन आत्मा न दुब्लो हुन्छ न त मोटो नै। जसले आफूलाई कहिल्यै पनि शरीर भन्ठान्दैन त्यो आत्मज्ञानीलाई भरिया, बटुवा, दुब्लो, मोटो भनी व्यङ्ग्य प्रहार गर्नुको केही अर्थ छैन।

चोरका सरदारको पुरोहितले आफूलाई मार्न तयार हुँदा समेत केही वास्तै नगरी चुपचाप बस्ने जडभरत रहूगणले त्यति व्यङ्ग्य प्रहार गर्दा चाहिँ किन प्रत्युत्तर दिन थाले ? यो कुरा विचारणीय छ। वास्तवमा राजा रहूगणको व्यङ्ग्य प्रहारको प्रतिक्रियास्वरूप वा राजदण्ड पाइएला कि भन्ने डरले जडभरतले यी कुरा भनेका होइनन्। जडभरतले रहूगणप्रति यी कुराहरू भन्नु उनले रहूगणप्रति गरेको कृपा हो। राजा रहूगण तत्त्वजिज्ञासु थिए, त्यसैले ती तत्त्वजिज्ञासु राजाप्रतिको प्रेमभावले उनलाई तत्त्वज्ञान प्रदान गर्न जडभरतले यी कुरा सुरु गरेका हुन्।

स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय आधयश्च क्षुत्तृड्भयं कलिरिच्छा जरा च।
निद्रा रतिर्मन्युरहं मदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ १० ॥

पदार्थ–
स्थौल्यं = मोटोपना
कार्श्यं = दुब्लोपना
व्याधयः = शारीरिक रोगहरू
आधयः = मानसिक पीडाहरू
क्षुत्तृड्भयं = भोक, प्यास तथा डर
कलिः = झगडा
इच्छा = इच्छा
जरा = वृद्धावस्था
निद्रा = निद्रा
रतिः = प्रेम र
मन्युः = रिस
अहंमदः = अहङ्कार तथा अभिमान
शुचः = विविध शोकहरू
हि = निश्चय नै
देहेन जातस्य = शरीरमा आत्मबुद्धि लिएका मानिसमा मात्रै
सन्ति = हुन्छन्
मे न = आत्मस्वरूप ममा केही पनि छैनन्

वाक्यार्थ– मोटोपना, दुब्लोपना, शारीरिक रोग, मानसिक पीडा, भोक, प्यास, डर, झगडा, इच्छा, बुढ्याइँ, निद्रा, प्रेम, क्रोध, अभिमान र शोक यी सबै धर्म शरीर र शरीरका अभिमानी जीवका हुन्। आत्मस्वरूप ममा त यी धर्महरूको लेश मात्र पनि छैन।

जीवन्मृतत्वं नियमेन राजनाद्यन्तवद् यद् विकृतस्य दृष्टम्।
स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य यत्र तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः ॥ ११ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज
यत् = जो
जीवन्मृतत्वं = जिउने मर्नेको कुरा (मेरो मात्रै होइन)
आद्यन्तवत् = जन्मने र मर्ने
विकृतस्य = सम्पूर्ण विकारी जगत्‌को
नियमेन = नियमित रूपले
दृष्टम् = सधैँ देखिन्छ
ईड्य = हे पूज्य राजा
यदि = यदि
स्वस्वाम्यभावः = स्वामी र सेवकभाव
ध्रुवः = निश्चित हुँदो हो

तर्हि = त्यसपछि मात्रै	**विधिकृत्ययोगः** = कोही	बोक्ने भन्ने कुरा
असौ = यो	पाल्कीमा चढ्ने र कोही पाल्की	**उच्यते** = भन्न मिल्थ्यो

वाक्यार्थ– हे राजा ! मलाई 'जिउँदो मुर्दा' भन्दै जिउने र मर्ने जुन कुरा गर्नुभयो, त्यो ममा मात्र लागु हुने कुरो होइन। त्यो त जन्मने र मर्ने सम्पूर्ण विकारी पदार्थको स्वभाव हो। अर्को कुरा जहाँ स्वामी–सेवकभाव स्थिर हुन्छ त्यहीं नै आज्ञा दिने र सो आज्ञाको पालन गर्ने नियम लागु हुन्छ। तपाईंको र मेरो बीचमा त त्यो सम्बन्ध स्थिर छैन। अतः स्वामी–सेवकभाव पनि ठीक छैन।

विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च पश्याम यन्न व्यवहारतोऽन्यत्।
क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं तथापि राजन् करवाम किं ते॥ १२॥

पदार्थ–

व्यवहारतः अन्यत् = यो	**न पश्यामः** = देख्दिनँ भने	पनि
सामान्य व्यवहारलाई छाडेर	**तत्र** = त्यस अवस्थामा	**यत्** = तपाईंमा म राजा हुँ भन्ने
विशेषबुद्धेः = तपाईं राजा, म	**ईश्वरः** = मालिक	अहङ्कार छ भने भन्नुहोस्
सेवक भन्ने विशेषबुद्धिको	**कः** = को हुने	**ते** = तपाईंको
यत् = जो	**ईशितव्यं** = काम लगाइने नोकर	**किं** = के सेवा
विवरं = अवकाश वा कुनै तुक	**किम्** = के हुनु	**करवाम** = गरौँ
मनाक् च = केही पनि	**राजन्** = हे महाराज	
	तथा अपि = कुनै नियम नभए	

वाक्यार्थ– राजा र सेवक भन्ने भेदबुद्धि त केवल शरीरलाई लिएर मात्र हुन्छ। वास्तविक रूपमा हेर्दा स्वामी–सेवकभाव सम्बन्ध सिद्ध हुनै सक्दैन। तथापि तपाईंलाई म राजा हुँ भन्ने अभिमान छ भने भन्नुहोस्, म तपाईंको के सेवा गरूँ ?

उन्मत्तमत्तजडवत् स्वसंस्थां गतस्य मे वीर चिकित्सितेन।
अर्थः कियान् भवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः॥ १३॥

पदार्थ–

वीर = हे वीर राजा	**मे** = म भरतको	**स्तब्धप्रमत्तस्य च** = वास्तविक
उन्मत्तमत्तजडवत् = पागल,	**भवता** = तपाईंले	रूपमा म जड नै रहेछु भने पनि
बौलाहा वा लाटोजस्तो	**चिकित्सितेन** = दण्ड आदि	**पिष्टपेषः** = पिनेको पीठोलाई
स्वसंस्थां = आफ्नै स्वरूपमा	औषधि गरेर वा	फेरि पिने झैं व्यर्थ हुनेछ
गतस्य = प्राप्त भएको	**शिक्षितेन** = शिक्षा दिएर	
	कियान् अर्थः = के फाइदा	

वाक्यार्थ– त्यस्तै पागल, बौलाहा र लाटो झैं बनेर आफ्नो स्वरूपमा रमाइरहेको मलाई दण्ड–सजाय दिएर पनि तपाईंलाई केही फाइदा छैन। म साँच्चै जड नै रहेछु भने पनि मलाई शिक्षा दिन तपाईंले गर्नुभएको प्रयास पिनेको पीठोलाई फेरि पिने झैं व्यर्थ हुनेछ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह ॥ १४ ॥

पदार्थ–	**एतावत्** = यति	**व्यपनयन्** = कम गराउँदै
उपशमशीलः = शान्त चित्त भएका	**प्रत्युदीर्य** = भनेर	**राजयानम्** = राजाको पाल्कीलाई
मुनिवरः = श्रेष्ठ मुनि भरत	**उपरतानात्म्यनिमित्तः** = देहात्म-भाव निवृत्त भएको हुँदा	**अपि** = पनि
अनुवादपरिभाषया = राजाको भनाइको उत्तरको रूपमा	**उपभोगेन** = भोगले	**तथा** = पहिले झैं नै
	कर्मारब्धं = प्रारब्ध कर्मलाई	**उवाह** = बोके

वाक्यार्थ– यसप्रकार शान्त चित्त भएका भरत रहूगणका व्यङ्ग्य कुराको उत्तर दिएर चुप लागे। त्यसपछि भोगेर मात्र सकिने प्रारब्धकर्मलाई सिध्याउनका लागि पहिले झैं फेरि पाल्की बोकेर हिँड्न लागे।

स चापि पाण्डवेय सिन्धुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक्श्रद्धयाधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रन्थिमोचनं द्विजवच आश्रुत्य बहुयोगग्रन्थसम्मतं त्वरयावरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन् विगतनृपदेवस्मय उवाच ॥ १५ ॥

पदार्थ–	**सिन्धुसौवीरपतिः** = सिन्धु-सौवीर देशका मालिक रहूगणले	**विगतनृपदेवस्मयः** = राजा र स्वामी हुँ भन्ने अहङ्कारलाई त्यागेका (रहूगणले)
पाण्डवेय = हे पाण्डुवंशीय परीक्षित्	**अपि** = पनि	**त्वरया** = तत्कालै
सम्यक्श्रद्धया = उत्तम श्रद्धाका कारण	**हृदयग्रन्थिमोचनं** = हृदयको ग्रन्थिलाई भेदन गर्ने	**अवरुह्य** = पाल्कीबाट ओर्लेर
तत्त्वजिज्ञासायां = तत्त्व-जिज्ञासामा	**बहुयोगग्रन्थसम्मतं** = अनेकौं योगसम्बन्धी ग्रन्थमा बताइएको	**शिरसा** = शिरले
अधिकृताधिकारः = अधिकारी बनेका	**तत्** = त्यो	**पादमूलमुपसृतः** = पाउमा परेर (दण्डवत् प्रणाम गर्दै)
सः च = ती	**द्विजवचः** = ब्राह्मणको वचन	**क्षमापयन्** = क्षमा माग्दै
	आश्रुत्य = सुनेर	**उवाच** = भन्न थाले

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! त्यसपछि तत्त्वजिज्ञासु भएका कारण योग्य गुरुको खोजीमा हिँडेका ती राजा रहूगण जडभरतको मुखबाट निक्लेका देहाभिमान हटाउने यथार्थ कुराले अत्यन्त प्रभावित भएर तत्कालै पाल्कीबाट ओर्ले। 'राजा हुँ' भन्ने अहङ्कार त्यागेर उनका पाउमा परेर क्षमा माग्दै यसप्रकार भन्न लागे।

कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः ।
कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात् क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः ॥ १६ ॥

पदार्थ–
त्वं कः = हजुर को हुनुहुन्छ ?
निगूढः = गुप्त रूपमा
चरसि = हिँड्नुभएको छ
सूत्रं = धागो (जनै)
बिभर्षि = धारण गर्नुभएको छ
द्विजानां = (दत्तात्रेय आदि अवधूत) ब्राह्मणहरूमा
कतमः = कुन चाहिँ
अवधूतः = अवधूत हुनुहुन्छ
कस्य = कसको पुत्र
असि = हुनुहुन्छ
कुत्रत्यः = कहाँबाट
इह अपि = यहाँ
कस्मात् = के कामले आउनुभएको हो
नः = हामीहरूको
क्षेमाय = कल्याणका लागि
असि चेत् = आउनुभएको हो भने
उत = निश्चय नै
शुक्लः न = शुद्धसत्त्वमूर्ति भएका महर्षि कपिल त हुनुहुन्न ?

वाक्यार्थ– काँधमा ब्राह्मणहरूको चिह्न जनै लगाएर आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई लुकाउँदै हिँड्ने हजुर को हुनुहुन्छ ? हजुर दत्तात्रेय आदि गरिएका अवधूतहरूमध्ये कुनै हुनुहुन्छ कि ? हजुर कसको छोरा हुनुहुन्छ ? यहाँ कताबाट के कारणले आउनुभएको हो ? कतै हजुर साक्षात् सत्त्वमूर्ति महर्षि कपिल भगवान् त हुनुहुन्न ?

नाहं विशङ्के सुरराजवज्रान्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् ।
नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छङ्के भृशं ब्रह्मकुलावमानात् ॥ १७ ॥

पदार्थ–
अहं = म रहूगण
सुरराजवज्रात् = इन्द्रको वज्रबाट
न विशङ्के = डराउन्नँ
त्र्यक्षशूलात् = शङ्करजीको त्रिशूलबाट र
यमस्य = यमराजको
दण्डात् = दण्डबाट पनि
न = डराउन्नँ त्यस्तै
अग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्रात् = अग्नि, सूर्य, चन्द्रमा, वसु र कुवेरको अस्त्रबाट पनि
न शङ्के = म डराउन्नँ तर
ब्रह्मकुलावमानात् = ब्राह्मणकुलको अपमानबाट
भृशं शङ्के = अत्यन्त डराउँछु

वाक्यार्थ– मलाई इन्द्रको वज्र, महादेवको त्रिशूल, यमराजको दण्ड तथा अग्नि, सूर्य, चन्द्र, वायु, कुवेर यी कसैको शस्त्रको पनि डर छैन, तर ब्राह्मणकुलको अपमान होला भन्ने ठुलो डर छ।

तद् ब्रूह्यसङ्गो जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः ।
वचांसि योगग्रथितानि साधो न नः क्षमन्ते मनसापि भेत्तुम् ॥ १८ ॥

पदार्थ–
तत् = त्यसकारणले
असङ्गः = सामान्य जनसङ्गतले रहित
अपारः = अचिन्त्य महिमायुक्त
विज्ञानवीर्यः = ज्ञानरूपी ऐश्वर्यले युक्त ब्राह्मण भएर पनि
जडवत् = लाटो जैँ
निगूढः = लुकिछिपी (किन)
विचरसि = घुम्नुहुन्छ (यो कुरा)
ब्रूहि = भन्नुहोस्
हे साधो = हे साधु
योगग्रथितानि = युक्ति र प्रमाणले युक्त भएका
वचांसि = हजुरका वाणीहरूलाई

नः = हामीहरूको	**भेत्तुम्** = बुझ्न वा उत्तर दिन
मनसा अपि = मनले पनि	**न क्षमन्ते** = सक्दैनन्

वाक्यार्थ– त्यसैले आफ्नो तेज र प्रभावलाई लुकाएर, विषयमा सर्वथा अनासक्त भई लाटो झैँ विचरण गर्ने हजुर को हुनुहुन्छ ? कृपया हामीलाई भन्नुहोस्। हजुरको महत्त्व र वाणीलाई बुझ्न हाम्रो मनले सक्दैन।

अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै।

प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तत् साक्षाद् हरिं ज्ञानकलावतीर्णम्॥ १९॥

पदार्थ–
अहं = म रहूगण
योगेश्वरम् = ज्ञानी
आत्मतत्त्वविदां = आत्मतत्त्व जान्ने
मुनीनां च = मुनिहरूका
परमं गुरुं = परम गुरु भएका
ज्ञानकलावतीर्णम् = ज्ञानशक्तिका रूपमा अवतरित हुनुभएका
साक्षात् = प्रत्यक्ष
हरिं = श्रीहरि स्वरूप भगवान् कपिलदेवलाई
वै = निश्चय नै
इह = यहाँ
अरणं = जो शरण छ
तत् किम् = त्यो के हो अर्थात् हामीहरूको शरण के हो
प्रष्टुं = यही कुरा सोध्नको लागि
प्रवृत्तः = जान लागेको हुँ

वाक्यार्थ– म अहिले आत्मज्ञानी मुनिहरूका परम गुरु र साक्षात् श्रीहरिका अवतार योगेश्वर भगवान् कपिलसँग 'यो संसारमा एक मात्र शरणमा जान योग्य को छ ?' भन्ने कुरा सोध्न उहाँको आश्रममा जान लागेको हुँ।

स वै भवाँल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्वित्।

योगेश्वराणां गतिमन्धबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः॥ २०॥

पदार्थ–
अपिस्वित् = पक्कै पनि
सः = उनै कपिल महर्षि
अव्यक्तलिङ्गः सन् = आफ्नो स्वरूपलाई लुकाएर
वै = निश्चय नै
भवान् = हजुरको रूपमा
लोकनिरीक्षणार्थम् = लोकको स्थिति हेर्न
विचरति = घुम्नुभएको त होइन ?
गृहानुबन्धः = घरसम्बन्धी व्यापार र व्यवहारमा लागेका
अन्धबुद्धिः = विवेकरहित मजस्ता व्यक्तिले
योगेश्वराणां गतिम् = हजुरजस्ता योगीहरूको प्रभावलाई
कथं = कसरी
विचक्षीत = जानोस्

वाक्यार्थ– पक्कै पनि संसारको दशा हेर्न यसरी आफ्नो रूप लुकाएर छद्म भेषमा घुमिरहने हजुर कपिल भगवान् हुनुहुन्छ होला ? घर–व्यवहारमा आसक्त मजस्ताले हजुरजस्ता योगीको प्रभावलाई कसरी जान्न सक्नु ?

दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुमन्ये।

यथासतोदानयनाद्यभावात् समूल इष्टो व्यवहारमार्गः॥ २१॥

पदार्थ–	**गन्तुः** = भार बोकेर हिँड्ने	काम
कर्मतः = युद्ध आदि कर्मद्वारा	**भवतः च** = हजुरको पनि	**अभावात्** = नहुने भएकोले (तर
भर्तुः = पालन-पोषण गर्ने	**अनुमन्ये** = श्रम छ भनेर	व्यावहारिक घटबाट मिल्ने
आत्मनः = आफ्नो	अनुमान गर्दछु	हुनाले)
श्रमः = थकाइको	**यथा** = जसरी	**व्यवहारमार्गः** = व्यावहारिक
दृष्टः = अनुभव गरेँ	**असतः** = हुँदै नभएका घडाबाट	(प्रपञ्चको) बाटो
वै = त्यसैले निश्चय नै	**उदानयनादि** = पानी ल्याउने	**समूलः इष्टः** = सप्रमाण छ

वाक्यार्थ– युद्ध आदि कर्म गर्दा मैले थकाइको अनुभव गरेको छु। भारी बोकेर हिँड्दा हजुरलाई पनि अवश्य थकाइ लागेको छ भन्ने मेरो अनुमान छ। यसैले 'म थाकेको छैन, व्यवहारमा बाहेक स्वामी-सेवकभाव सम्बन्ध सिद्ध हुँदैन' भन्ने हजुरको कथनलाई मैले बुझ्न सकेको छैन। किनभने 'काम गर्ने थाक्छ' यो व्यावहारिक सत्य हो। असत् घडाबाट पानी ल्याउन मिल्दैन तर व्यावहारिक घडाबाट मिल्छ त्यसैले व्यवहारमार्गलाई पनि सत्य नै मान्नुपर्ने हुन्छ, असत् मान्न मिल्दैन।

स्थाल्यग्नितापात् पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धिः।
देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षात् तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात्॥ २२॥

पदार्थ–	**तण्डुलगर्भरन्धिः** = चामलभित्रको	**अनुरोधात्** = उपाधिका
स्थाल्यग्नितापात् = आगामा	चुरो पनि पाक्छ (त्यस्तै)	धर्महरूको सञ्चार हुने भएकाले
बसालेको ताउली तात्दा	**देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षात्** =	**पुरुषस्य** = आत्माको (पनि)
पयसः = त्यस भित्रको पानी	देहको इन्द्रियका साथ, इन्द्रियको	**तत्संसृतिः** = त्यो परिश्रम आदि
अभितापः = तात्छ	प्राणका साथ, प्राणको मनका	दुःख वा संसृति हुनुपर्ने हुन्छ
तत्तापतः = फेरि त्यो पानीको	साथ र मनको आत्माका साथ	
तातोले	सम्बन्ध हुने भएकाले	

वाक्यार्थ– 'मोटाउनु, दुब्लाउनु आदि शरीरका धर्मको प्रभाव आत्मामा कत्ति पनि पर्दैन' भन्ने हजुरको कुरामा पनि मलाई सन्देह नै छ। किनभने जसरी आगोमा बसालेको कसौँडी आगोले तात्दा त्यसभित्रको पानी पनि तात्छ, अनि मात्र त्यो तातो पानीले चामलको चुरो पाक्दछ यसै गरी शरीरको इन्द्रियका साथ, इन्द्रियको प्राणका साथ, प्राणको मनका साथ र मनको आत्माका साथ सम्बन्ध हुने भएकाले शरीरका धर्मको प्रभाव आत्मामा पर्दछ र थकाइ पनि लाग्दछ।

विवरण– माथिका दुई श्लोकमा आत्माको असङ्गता र संसारको मिथ्यात्वको विषयमा शङ्का प्रकट गरिएको छ। त्यसकारण मोटो-दुब्लो, भरिया-बटुवा आदि शरीरका धर्महरूले म आत्मालाई छुँदैनन् भनी जडभरतले उत्तर दिनुभएको थियो। यहाँ जडभरतले शरीरदेखि आफूलाई छुट्याएर उपदेश गर्नुभएको हो तर राजा रहूगणलाई आत्मा शरीरदेखि भिन्न हो भन्ने थाहा थिएन। त्यसैले उनी भन्दछन्– 'काम गरेपछि जो पनि थाक्दछ। जसरी युद्ध गर्दा त्यसको परिश्रमले म थाक्दछु, त्यसै गरी मेरो पाल्की बोक्दा हजुर पनि अवश्य थाकेको हुनुपर्दछ।' यस प्रकार राजाले आफ्नो

अनुभवद्वारा आत्मामा सुखदुःखको संसर्ग हुने अनुमान गरेका छन्। यो केवल व्यवहार भएको मात्र हो, वास्तविक भएको होइन भन्न पनि सुहाउँदैन। वस्तु प्रामाणिक नभई त्यसको व्यवहार हुँदैन। पानी ल्याउन सत्य घैँटोको आवश्यकता पर्दछ, सपनामा देखेको घैँटोमा विपनामा पानी ल्याउन मिल्दैन। खाने, पिउने, ल्याउने, लाने आदि सम्पूर्ण विश्वसनीय व्यवहारहरूको विषय भएको संसार कसरी मिथ्या एवम् काल्पनिक हुन सक्दछ ? अस्तित्वमा रहेको घैँटोबाट पानी ल्याउन-लान सकिन्छ तर नभएको घैँटोबाट पानी ल्याउन-लान सकिँदैन। यही नियमले संसारलाई प्रामाणिक एवम् सत्य सिद्ध गर्दछ। यदि परिश्रम-विश्राम, सुख-दुःख आदि व्यावहारिक धर्महरू शरीरका हुन् र आत्मालाई शरीरका धर्म सुख-दुःख आदिले छुँदैनन् भन्ने हो भने त्यो पनि ठीक छैन। बाहिरी उपाधिका धर्महरू भित्रसम्म सर्दै जाने लोकको अनुभव छ। जसरी भात पकाउन आगोमा कसौँडी बसाल्दा सबभन्दा पहिले कसौँडी तात्दछ अनि त्यसभित्र रहेको पानी तात्दछ र पानीमा राखिएको चामल तात्दछ, त्यसै गरी कुनै पनि काम गर्दा सबभन्दा पहिला शरीर थाक्दछ, शरीरको धर्म इन्द्रियमा इन्द्रियको धर्म प्राणमा र प्राणको धर्म मनमा पुगी त्यहाँभित्र बस्ने आत्मालाई त्यसले छुनुपर्दछ। उपाधिका धर्महरूको क्रमशः सञ्चार भएर आत्मा पनि मोटो-दुब्लो, रोगी-निरोगी आदि व्यवहारको विषय हुन्छ र यो व्यवहार काल्पनिक नभई सत्य नै हो भन्ने रहूगणको शङ्का हो। हुन त डोरीमा सर्पको व्यवहार गरियो भन्दैमा सर्प सत्य हुँदैन तर मानिसलाई आफ्नो व्यवहार र आफ्नो ज्ञानमा अनौठो विश्वास हुन्छ। भ्रमव्यवहारलाई पनि सत्य मान्ने त्यही शङ्का यहाँ रहूगणद्वारा व्यक्त गरिएको छ।

शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किङ्करो वै न पिनष्टि पिष्टम्।
स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यघौघम्॥ २३॥

पदार्थ—
नृपतिः = राजा
प्रजानां = प्रजाहरूको
अभिगोप्ता = रक्षक हो
शास्ता = शासक पनि हो र
यः = जो असली राजा छ त्यो
किङ्करः = प्रजाहरूको सेवक हो
स्वधर्मम् = आफ्नो धर्मलाई
अच्युतस्य = भगवान्को
आराधनम् = सेवाको रूपमा
ईहमानः = विचार गर्ने राजाले
वै = निश्चय नै
पिष्टम् न पिनष्टि = पिठो पिन्दैन (प्रयोजनहीन कर्म गर्दैन)
अघौघम् = पापको समूहलाई
विजहाति = नष्ट गर्दछ

वाक्यार्थ— 'स्वभावैले जो जड छ उसलाई दण्ड दिनु पिठो पिने झैँ बेकार छ' भन्ने हजुरको भनाइ पनि सत्य छैन जस्तो लाग्छ किनभने राजा प्रजाको शासन र पालनका निम्ति नियुक्त गरिएको प्रजाहरूको सेवक हो। उसले उन्मत्तलाई दण्ड दिनु व्यर्थ हुन सक्दैन। सज्जनको रक्षा र दुष्टलाई दण्ड दिने आफ्नो धर्मलाई भगवान्को सेवा सम्झने राजाका सम्पूर्ण पापहरू नष्ट हुन्छन्।

तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य।
कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्तबन्धो यथा तरे सदवध्यानमंहः॥ २४॥

पदार्थ—
हे आर्तबन्धो = हे दुःखीका मित्र
तत् = त्यो (हजुरले भनेको कुरा

विपरीत बुझेको कारणले)	**मे** = म रहूगणका प्रति	**सदवध्यानम्** = महापुरुषको
नरदेवाभिमानमदेन = राजा हुँ	**भवान्** = हजुरले	तिरस्कारबाट हुने
भन्ने घमण्डले	**मैत्रीदृशम्** = प्रेमपूर्ण दृष्टि	**अंहः** = पापराशिबाट
तुच्छीकृतसत्तमस्य = महापुरुषको	**कृषीष्ट** = गराइदिनुहोस्	**तरे** = म पार तरूँ
तिरस्कार गर्ने	**यथा** = जसले गर्दा	

वाक्यार्थ– हे दुःखीका मित्र ! राजा हुँ भन्ने घमण्डले उन्मत्त भएर मैले हजुरजस्ता महापुरुषको तिरस्कार गरेँ। अतः हजुरले दया गरेर ममाथि कृपादृष्टि दिनुहोस्, जसले महापुरुषको तिरस्काररूप यस महापापबाट मेरो उद्धार होस्।

न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वीताभिमतेस्तवापि।
महद्विमानात् स्वकृताद् हि मादृङ् नङ्क्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः॥ २५॥

पदार्थ–	**तव** = हजुरलाई मेरो	अपमानरूप अपराधले
विश्वसुहृत्सखस्य =	अपमानबाट	**मादृक्** = मजस्ता अपराधीहरू
विश्वबन्धुताको भावनाले युक्त	**विक्रिया न** = विकार छैन तैपनि	**शूलपाणिः अपि** = भगवान् शङ्कर
साम्येन = समदृष्टिको कारण	**हि** = निश्चय नै	जस्तै प्रभावशाली भए पनि
वीताभिमतेः = देह आदि	**स्वकृतात्** = आफूले गरेको	**अदूरात्** = चाँडै नै
अभिमान पनि हटिसकेको	**महद्विमानात्** = महापुरुषको	**नङ्क्ष्यति इति** = नाश हुन्छन्

वाक्यार्थ– सबैमा समान दृष्टि राख्ने हुनाले शरीर आदिको अभिमान हटिसकेका भगवान्का परम भक्त हजुरको मनमा मैले गरेको तिरस्कारले कुनै विकार उत्पन्न हुँदैन। म जस्तो अपराधी भगवान् शङ्करजत्तिकै समर्थशाली भए तापनि आफ्नै अपराधका कारण छिट्टै नै नाश हुन्छ।

विवरण– यस अध्यायमा राजा रहूगणले परमज्ञानी जडभरतलाई अपमान गरेकोमा पश्चात्ताप गर्दै क्षमा मागेका छन्। राजाले अभिमानवश जडभरतको अपमान गरिहाले तर उनमा ज्ञानप्रति पूर्ण श्रद्धा थियो र उनी ज्ञानका अधिकारी पनि थिए। यसैले उनले झुकेर जडभरतलाई प्रणाम गरी आफ्नो धृष्टतामाथि क्षमा गर्न प्रार्थना गरे। उनले आफू इन्द्रको वज्र, भगवान् शङ्करको त्रिशूल र यमदण्डबाट पनि नडराउने तर ब्रह्मज्ञानीहरूको अपमानबाट ज्यादै डराउने बताएका छन्। आफू जोसँग ज्ञान सिक्ने उद्देश्यले हिँडेको हो, उनै भगवान् कपिल आफ्नो परीक्षा गरी ज्ञानको उपदेश गर्न यो स्वरूपमा आउनुभएको हो कि ! भन्ने राजाको विचार रहेको छ। उनले अन्तिममा प्रार्थना गरेका छन् कि, हे परमज्ञानी ! हजुर सबैका आत्मा हुनुभएकाले कसैप्रति पनि हजुरको दुर्भाव हुँदैन। मैले गरेको अपमानले पनि हजुरलाई क्रोधित बनाउन सक्दैन तर हजुर नरिसाए पनि महापुरुषको अपमान गरेका कारण मेरो नाश निश्चित छ। यदि हजुरले क्षमा दिनुभयो भने म यो भयङ्कर अपराधबाट बँच्न सक्दछु।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे दशमोऽध्यायः॥ १०॥

अथ एकादशोऽध्यायः

राजा रहूगणलाई जडभरतले दिएको उपदेश

ब्राह्मण उवाच (जडभरतले भने)

अकोविदः कोविदवादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।
न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति ॥ १ ॥

पदार्थ–
अकोविदः = अविवेकी भएर पनि
कोविदवादवादान् = विवेकीले बोल्नेजस्ता (युक्तिपूर्ण लाग्ने तर बेकारका) कुरा
वदसि = बोल्दछौ
अथो = व्यवहारमा निपुण भए तापनि (तिमी)
अतिविदां = विवेकीहरूमा
वरिष्ठः = श्रेष्ठ
न = होइनौ
हि = किनभने
सूरयः = तत्त्वज्ञानीहरू
एनं = यो अहङ्कार र ममकारपूर्वकको
व्यवहारम् = व्यवहारलाई
तत्त्वावमर्शेन सह = पारमार्थिक तत्त्वविचारको रूपमा
न आमनन्ति = मान्दैनन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! तिमी अविवेकी भएर पनि विवेकीका जस्ता तर बेकारका कुरा गरिरहेका छौ। वास्तवमा तिमी श्रेष्ठ पुरुष होइनौ किनभने तत्त्वज्ञानीहरू यस्तो अहङ्कार र ममकारपूर्वकको व्यवहारलाई वास्तविक मान्दैनन्।

तथैव राजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृम्भितेषु ।
न वेदवादेषु हि तत्त्ववादः प्रायेण शुद्धो नु चकास्ति साधुः ॥ २ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा रहूगण
तथा एव = त्यसै गरी
उरुगार्हमेधवितानविद्योरु-विजृम्भितेषु = घर-गृहस्थको व्यवहारसम्बन्धी अत्यन्त विस्तृत यज्ञहरूलाई बताउने
वेदवादेषु = अर्थवादरूप वेदवाक्यहरूमा समेत
हि = निश्चय नै
प्रायेण = धेरैजसो
साधुः = राग, द्वेष आदि दोषरहित र
शुद्धः= विशुद्ध (हिंसा आदि नहुने)
तत्त्ववादः = पारमार्थिक तत्त्वज्ञानको कुरा
नु = निश्चय नै
न चकास्ति = प्रकाशित हुँदैन

वाक्यार्थ– हे राजा रहूगण ! घरगृहस्थको व्यवहारसम्बन्धी अत्यन्त विस्तृत यज्ञहरूलाई बताउने वेदका अर्थवाद (प्रशंसापरक) वाक्यहरूले समेत राग आदि दोषरहित विशुद्ध पारमार्थिक तत्त्वज्ञानका कुरा गर्दैनन्।

न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद् वरीयसीरपि वाचः समासन् ।
स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ॥ ३ ॥

पदार्थ–
यस्य = जुन मानिसका लागि
गृहमेधिसौख्यं = गृहस्थाश्रममा गरिने यज्ञहरूद्वारा प्राप्त हुने स्वर्ग आदि सुख
स्वयं = आफैँ नै
स्वप्ने = स्वप्नरूप
निरुक्त्या = दृष्टान्तद्वारा
हेयानुमितं = त्याज्य र अनुमानद्वारा मात्र सिद्ध हुन्छन् भन्ने युक्ति
न स्यात् = उत्पन्न हुँदैन
तस्य = त्यस्ता मानिसका लागि
वरीयसीः = सर्वश्रेष्ठ प्रमाणरूप
वाचः अपि = तत्त्वप्रतिपादक उपनिषद्‌वाक्यहरू पनि
साक्षात् = यथार्थ
तत्त्वग्रहणाय = तत्त्व बुझाउनका लागि
न समासन् = समर्थ हुँदैनन्

वाक्यार्थ– जसका लागि गृहस्थाश्रममा गरिने यज्ञद्वारा प्राप्त हुने स्वर्ग आदि सुख स्वप्नसमान हेय एवं अनुमानद्वारा मात्र सिद्ध हुने किसिमका लाग्दैनन् उसलाई प्रत्यक्ष तत्त्वज्ञान गराउने उपनिषद्का वाक्यहरू पनि तत्त्वज्ञान गराउन समर्थ हुँदैनन्।

विवरण– ज्ञानका आदि स्रोत वेदहरू नै हुन् तर वेदहरूले पनि वैराग्य नभएको व्यक्तिलाई ज्ञान गराउन सक्दैनन्। यसर्थ ज्ञानका लागि वैराग्य हुनैपर्छ । संसारका पदार्थहरूको व्यवहार गरिन्छ भन्दैमा ती सत्य नै सिद्ध भइहाल्दैनन्। त्यही भएर विवेकीले **स्वप्ने निरुक्त्या** अर्थात् सपनाको दृष्टान्तद्वारा संसारलाई मिथ्या भनी बुझ्नुपर्दछ। सपनामा करोडौँ रुपियाँको आदानप्रदान भएको, भोजन गरेको, गाडीमा हिँडेको आदि जाग्रत्सँग दुरुस्तै मिल्ने व्यवहारहरू हुन्छन्। सपनाको करोडौँ रुपियाँद्वारा हामी जाग्रत् अवस्थामा एक पैसाको काम पनि लिन सक्दैनौँ तर पनि सपना देखुन्जेल त हामी त्यो पैसा आफूसँग भएकोमा खुसी हुन्छौँ। यी जाग्रत्का पदार्थहरू पनि कुनै दिन सपना झैँ नजानिँदो तवरले हराउनेछन् र हामी जिल्ल पर्नेछौँ। अनादि मायाबाट सुतेको जीव जुन दिन एक्कासी तत्त्वज्ञानमा ब्युझिन्छ त्यस वेलामा उसले स्वप्न र कल्पनाले रहित भएको आफ्नो वास्तविक रूपलाई जान्दछ। यसप्रकार सम्पूर्ण संसारलाई सपना झैँ मिथ्या ठानी वैराग्य उत्पन्न भएपछि मात्र हृदयमा ज्ञान उत्पन्न हुन्छ। संसारका आसक्तिलाई जस्ताको तस्तै राखी ज्ञानका कुरा मात्र गरेर आत्मज्ञान हुन सक्दैन भन्ने यो श्लोकको आशय हो।

यावन्मनो रजसा पूरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम्।
चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरङ्कुशं कुशलं चेतरं वा ॥ ४ ॥

पदार्थ–
यावत् = जबसम्म
पूरुषस्य = मनुष्यको
मनः = मन
सत्त्वेन = सत्त्वगुणद्वारा
रजसा = रजोगुणद्वारा
तमसा वा = (अथवा) तमोगुणद्वारा पनि
अनुरुद्धम् = रोकिएको हुन्छ (तबसम्म)
निरङ्कुशं = स्वतन्त्र र मर्यादारहित भएका
चेतोभिः = ज्ञानेन्द्रिय र मनले
आकूतिभिः = कर्मेन्द्रियहरूद्वारा समेत
कुशलं = पुण्य
इतरं = भिन्न (पाप)
वा = अथवा
च = उभयमिश्र कर्मको
आतनोति = विस्तार गर्दछ

वाक्यार्थ– जबसम्म मानिसको मनमा सत्त्व, रज र तम गुण रहिरहन्छन् तबसम्म त्यस मनुष्यका

ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियले विना रोकतोक पुण्य र पापका कर्महरू गरिरहन्छन्।

स वासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा।
बिभ्रत्पृथङ्नामभि रूपभेदमन्तर्बहिष्ट्वं च पुरैस्तनोति॥ ५॥

पदार्थ—
वासनात्मा = धर्माधर्मरूप वासनाले युक्त
गुणप्रवाहः = तीन गुणहरूद्वारा वशीभूत र
विषयोपरक्तः = विषयमा आसक्त
विकृतः = काम, क्रोध आदि दोषले विकृत भएको
षोडशात्मा = सोह्र कलाहरूमध्ये मुख्य
सः = त्यो मनले नै
नामभिः = देवता, मनुष्य, पशु-पक्षी आदि नामअनुरूप
पृथक् = छुट्टाछुट्टै
रूपभेदम् = रूपहरूलाई
बिभ्रत् = ग्रहण गर्दै
पुरैः = उपाधिका भेदले
अन्तर्बहिष्ट्वं = उत्तम एवं अधम भाव
च = पनि
तनोति = विस्तार गर्दछ

वाक्यार्थ— यो मन धर्म र अधर्मको कामनाले विषयमा अत्यन्त आसक्त छ। विषयासक्त हुनाले अत्यन्त चञ्चल र विकारयुक्त पनि छ। यही नै पञ्च प्राण, दश इन्द्रिय र मनरूप सोह्रै कलामध्ये मुख्य छ। यही मन नै भिन्न-भिन्न नामले देवता, मनुष्य आदि रूप धारण गरी उपाधिका भेदले जीवको उच्चता र नीचताको कारण बन्दछ।

विवरण— मनमा निरन्तर विषयका वासनाहरू रहिरहन्छन् त्यसैले त्यो विषयहरूले सधैँ युक्त हुन्छ। सम्पूर्ण जन्म-जन्मान्तरदेखिका वासनाहरू यहीँ बस्छन् र यो आत्माको उपाधि पनि हो। त्यसैले मनलाई **वासनात्मा** भनिएको हो। सत्त्व, रज आदि गुणका प्रवाहद्वारा आउने क्रोध, लोभ आदि विकारहरू पनि यसकै हुन्। जीवात्माका सोह्र कलाहरूमध्ये मुख्य मन नै हो। त्यसैले जीवात्मालाई षोडशात्मा पनि भनिन्छ। छान्दोग्योपनिषद् (६। ७। १)मा आत्मालाई षोडशकलाविशिष्ट बताइएको छ। पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू, पाँच कर्मेन्द्रियहरू, पाँच प्राण र मन यी सोह्र कलाहरूमध्ये मन मुख्य हो र यसैले नै वासनासंस्कारअनुसार जीवलाई उचनीच योनिहरूमा लैजान्छ।

दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति।
आलिङ्ग्य मायारचितान्तरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः॥ ६॥

पदार्थ—
संसृतिचक्रकूटः = संसारप्रवाहमा अल्मल्याउने
मायारचितान्तरात्मा = मायाका गुणको कारणले बनेको अन्तःकरणले
स्वदेहिनं = देहाभिमानी जीवलाई
आलिङ्ग्य = साथमा लिएर
कालोपपन्नं = समयको क्रमले प्राप्त हुने
सुखं = सुख
दुःखं = दुःख र
व्यतिरिक्तं = यिनदेखि भिन्न
तीव्रं = अनिवार्य भोग्नैपर्ने मोहरूप
फलम् च = कर्मफललाई पनि
आव्यनक्ति = पैदा गर्दछ

वाक्यार्थ— संसारचक्रमा घुमाइरहने यो कपटी मनले आफ्नो देहको अभिमान गर्ने जीवसित

मिलेर उसलाई समयानुसार प्राप्त भएको सुख-दुःखरूप कर्मफल र तीव्र मोहरूप अनिवार्य भोग्नैपर्ने फल प्रकट गरिरहन्छ।

तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः।

तस्मान्मनो लिङ्गमदो वदन्ति गुणागुणत्वस्य परावरस्य॥ ७॥

पदार्थ–
तावान् = (जबसम्म मन रहन्छ) तबसम्म
अयं = यो
स्थूलसूक्ष्मः = जाग्रत् अवस्थाको स्थूल र स्वप्नावस्थाको सूक्ष्म
क्षेत्रज्ञसाक्ष्यः = जीवद्वारा प्रत्यक्ष रूपमा सम्पन्न गरिने
व्यवहारः = खानु, लाउनु आदि इन्द्रियको व्यवहार
सदा = निरन्तर
आविः भवति = प्रकाशित भइरहन्छ
तस्मात् = त्यसैले
अदः मनः = यस मनलाई
गुणागुणत्वस्य = त्रिगुणमय र गुणातीत
परावरस्य = अधम संसार र उत्कृष्ट मोक्षपदको
लिङ्गम् = कारण हो भनेर
वदन्ति = भन्दछन्

वाक्यार्थ– जबसम्म यो मन रहन्छ तबसम्म जीवको सामु जाग्रत् र स्वप्न अवस्थाका दृश्यहरू प्रकाशित भइरहन्छन् र जीवले तिनीहरूको प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्दछ। त्यसै कारण मनलाई त्रिगुणमय अधम संसार र गुणरहित उत्कृष्ट मोक्षपदको कारण मानिन्छ।

गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात्।

यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम्॥

पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वम्॥ ८॥

पदार्थ–
गुणानुरक्तं = विषयमा आसक्त भएको
मनः = मन
जन्तोः = जीवका लागि
व्यसनाय = दुःखको कारण हुन्छ
अथ = अनि
नैर्गुण्यम् = गुणरहित मन चाहिँ
क्षेमाय = परम कल्याणको कारण
स्यात् = हुन्छ
यथा = जसरी
प्रदीपः = दियोले
घृतवर्तिम् = घिउमा भिजेको बत्तीलाई
अश्नन् = जलाउँदा
सधूमाः = धुँवा भएको
शिखाः = ज्वाला
भजति = पैदा गर्छ
हि = निश्चय नै
अन्यदा = अरू वेला
स्वं पदं = आफ्नो कारण अग्नितत्त्वमा लीन हुन्छ
तथा = त्यसै गरी
गुणकर्मानुबद्धं = त्रिगुणमय विषय र कर्ममा बाँधिएको
मनः = मनले
वृत्तीः = विभिन्न वृत्तिहरूलाई
श्रयते = ग्रहण गर्छ भने
अन्यत्र = विषय र कर्मबाट मुक्त हुँदा
तत्त्वम् = आफ्नो कारण आत्मतत्त्वमा लीन हुन्छ

वाक्यार्थ– विषयमा आसक्त भएको मन जीवका लागि दुःखको कारण बन्दछ भने यही मन विषयको प्रभावहीन भयो भने कल्याणको कारण बन्छ। जसरी जबसम्म दियोमा घिउ र बत्ती रहन्छ तबसम्म त्यसको ज्वालामा धुवाँको मुस्लो देखिन्छ, तर घिउ र बत्ती समाप्त हुनासाथ त्यो

ज्वाला आफ्नो कारण अग्नितत्त्वमा लीन हुन्छ, त्यसै गरी जबसम्म मन गुण र कर्ममा आसक्त भइरहन्छ तबसम्म त्यसले अनेक प्रकारका वृत्तिहरूलाई ग्रहण गरिरहन्छ तर कर्म र गुणलाई छोड्नासाथ आफ्नो कारण आत्मतत्त्वमा लीन हुन्छ।

विवरण– मन नै मुक्ति र संसार दुबैको कारण हो। जसरी ज्वालाले तेल, बत्ती आदि पाइरह्यो भने त्यो बलिरहन्छ र धुवाँ पनि निस्किरहन्छ। तर तेल र बत्ती नहुँदा ज्वाला ज्वालाको रूपमा नै रहँदैन। आफ्नो मूलकारण तेजतत्त्वमा लीन हुन्छ। त्यसै गरी मनले पनि जबसम्म सत्त्व, रज, तम गुणहरूलाई स्वीकार गरिरहन्छ, तबसम्म त्यसले सुख, दुःख आदि काला धुवाँहरूलाई निकालिरहन्छ। सुख र दुःख, शोक र मोह आदि व्यवहारहरू नै बन्धन हुन्। गुणरूपी भोजन पाएसम्म मनले यी काला धुवाँहरूजस्ता बन्धनहरू निकालिरहन्छ। जब गुणरूपी भोजन मनलाई प्राप्त हुँदैन, त्यसपछि मन मोक्षको कारण बन्छ। मन मोक्षको कारण हुनु भनेकै आफ्नो व्यष्टि अस्तित्वलाई छाडी सत्स्वरूप परमात्मासँग मिल्नु हो। जब मन सत्स्वरूप परमात्मासँग मिल्छ तब उसको छुट्टै अस्तित्व, अहङ्कार र सुखदुःख आदि बन्धनहरू तत्काल नै समाप्त हुन्छन्।

एकादशासन् मनसो हि वृत्तय आकूतयः पञ्च धियोऽभिमानः।
मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति हैकादश वीर भूमीः॥ ९॥

पदार्थ–	**मनसः** = मनका	**कर्माणि** = विभिन्न कर्महरू र
वीर = हे वीर रहूगण	**वृत्तयः** = वृत्तिहरू	**पुरं च** = शरीर समेत गरेर
हि = निश्चय नै	**एकादश** = एघार ओटा	**ह** = निश्चय नै
पञ्च = पाँच	**आसन्** = रहेका छन्	**एकादश** = एघार ओटा छन्
आकूतयः = कर्मेन्द्रिय	**तासां** = ती वृत्तिहरूका	भनेर
धियः = पाँच ज्ञानेन्द्रिय र	**भूमीः** = विषयहरू पनि	**वदन्ति** = भन्दछन्
अभिमानः = अहङ्कार समेत	**मात्राणि** = पञ्च तन्मात्रा	

वाक्यार्थ– हे वीर रहूगण ! पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच ज्ञानेन्द्रिय र अहङ्कार यी एघार मनका वृत्ति हुन्। पाँच प्रकारका कर्म, पाँच तन्मात्रा (विषय) र यो शरीर यी एघार ती वृत्तिका आधारभूत विषय हुन्।

गन्धाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः।
एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः॥ १०॥

पदार्थ–	**विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः** =	स्वीकार गर्नु
गन्धाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि =	मलत्याग, सम्भोग, गमन,	**एकादशं** = एघारौं अहङ्कारको
गन्ध, रूप, स्पर्श, रस र शब्द	भाषण र आदान–प्रदान यी	वृत्ति हो
यी पाँच ज्ञानेन्द्रियका विषयहरू	पाँच कर्मेन्द्रियका विषय हुन् र	**एके** = कसैले
हुन्	**मम इति स्वीकरणं** = मेरो भनी	**अहं** = अहङ्कारलाई र

शय्याम् = त्यसको आश्रय	भएको शरीरलाई	**द्वादशम् आहुः** = बाह्रौँ भन्दछन्

वाक्यार्थ– ज्ञानेन्द्रियका विषय गन्ध, रूप, स्पर्श, रस र शब्द हुन् भने मलत्याग, सम्भोग, गमन, भाषण र लिने-दिने आदि व्यवहार कर्मेन्द्रियका विषय हुन्। शरीरलाई यो मेरो हो भनेर स्विकार्नु अहङ्कारको विषय हो। कसै-कसैले अहङ्कारलाई मनको बाह्रौँ वृत्ति र त्यसको आश्रय शरीरलाई बाह्रौँ विषय मान्दछन्।

द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः।
सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः॥ ११॥

पदार्थ–	विषय, स्वभाव, संस्कार, कर्म र	सत्ताद्वारा नै
अमी = यी	समयको प्रभावले	**स्युः** = प्रकाशित हुन्छन्
एकादश = एघार	**शतशः** = सयौँ	**न स्वतः** = आफ्नै सत्ताले वा
मनसः = मनका	**सहस्रशः** = हजारौँ र	**न मिथः** = परस्पर मिलेर समेत
विकाराः = वृत्तिहरू	**कोटिशः च** = करोडौँ बनी	प्रकाशित हुन सक्दैनन्
द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैः =	**क्षेत्रज्ञतः** = क्षेत्रज्ञ आत्माको	

वाक्यार्थ– मनका यी एघार वृत्तिहरू विषय, स्वभाव, संस्कार, कर्म र समयको प्रभावले गर्दा सयौँ, हजारौँ र करोडौँ प्रकारका बन्दछन्। यी सबै वृत्तिहरू जीवात्माको सत्ताले नै ज्ञात हुने हुँदा क्षेत्रज्ञद्वारा नै प्रकाशित हुन्छन्। आत्माको सत्ताविना आफैँ वा परस्पर मिलेर पनि प्रकाशित हुन सक्दैनन्।

क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः।
आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः॥ १२॥

पदार्थ–	**एताः विभूतीः** = यी वृत्तिहरू	अप्रकट रहन्छन्, (यी प्रवाहशील
जीवस्य = जीवको नै	**नित्याः** = प्रवाहरूपले नित्य भए	वृत्तिहरूलाई)
मायारचितस्य = मायाबाट	पनि	**शुद्धः क्षेत्रज्ञः** = शुद्ध क्षेत्रज्ञले
बनेको उपाधिभूत	**क्व अपि** = कहीँ (जाग्रत् र	(साक्षी रूपले)
अविशुद्धकर्तुः = बन्धनका	स्वप्नमा)	**अपि** = पनि
कारण भएका अशुद्ध कर्म गर्ने	**आविर्हिताः** = प्रकट हुन्छन् र	**हि** = निश्चय नै
मनसः = मनका	**तिरोहिताः च** = कतै सुषुप्तिमा	**विचष्टे** = प्रकाशित गरिरहन्छ

वाक्यार्थ– मन मायाले बनाएको उपाधि हो। मायाबाट भएको हुनाले यो प्रायः संसारको बन्धनमा पर्ने गर्दछ र अशुद्ध कर्ममा प्रवृत्त भइरहन्छ। माथि भनिएका यसका वृत्तिहरूको धाराप्रवाह सधैँ बगिरहन्छन्। जाग्रत् र स्वप्न अवस्थामा ती प्रकट हुन्छन् भने सुषुप्ति अवस्थामा ती लुक्दछन्। विशुद्ध चित्स्वरूप क्षेत्रज्ञ आत्मा चाहिँ साक्षी बनेर सदा हेरिरहन्छ।

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात् स्वयंज्योतिरजः परेशः।
नारायणो भगवान् वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः॥ १३॥

पदार्थ—
क्षेत्रज्ञः = (यो) क्षेत्रज्ञ
आत्मा = व्यापक आत्मा नै
पुरुषः = जगत्को आदिकारण
पुराणः = सनातन
साक्षात् = अपरोक्ष
स्वयंज्योतिः = स्वयंप्रकाश
अजः = अजन्मा
परेशः = सर्वनियन्ता र
स्वमायया = आफ्नो मायाशक्तिद्वारा
आत्मनि = सबैको अन्तःकरणभित्र
अवधीयमानः = प्रेरक रूपले रहनुभएका
नारायणः = सम्पूर्ण प्राणीहरूका आश्रय हुनुभएका
वासुदेवः भगवान् = (शुद्ध अन्तःकरणद्वारा देखिने) भगवान् वासुदेव हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ— यो क्षेत्रज्ञ आत्मा नै सर्वव्यापक, जगत्को आदिकारण, परिपूर्ण, अपरोक्ष, स्वयं प्रकाशमान, अजन्मा, ब्रह्मा आदिलाई समेत नियन्त्रण गर्ने र आफ्नो मायाशक्तिद्वारा सबैको अन्तःकरणभित्र बसेर सबैलाई प्रेरित गर्ने सम्पूर्ण प्राणीहरूको आश्रयभूत भगवान् वासुदेव हुनुहुन्छ।

विवरण— शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि आदि विकारी पदार्थहरूलाई क्षेत्र भनिन्छ भने यी सबै जड पदार्थलाई प्रकाशित गर्ने र चलाउने अन्तर्यामी तत्त्वलाई क्षेत्रज्ञ भनिन्छ। यस उपदेश प्रसङ्गमा पुराणपुरुष साक्षात् भगवान् वासुदेवलाई नै क्षेत्रज्ञ भनी बताइएको छ। निर्गुण ब्रह्मतत्त्व नै सर्वव्यापक र समष्टि उपाधि मायालाई लिँदा सर्वव्यापक ईश्वर वासुदेवस्वरूप बन्दछ भने सानो उपाधि अन्तःकरणलाई लिँदा अन्तःकरणैपिच्छे छुट्टाछुट्टै अन्तर्यामी बन्दछ। व्यक्ति-व्यक्ति पिच्छेका छुट्टाछुट्टै मन र त्यसका वासनासंस्कारलाई त्यही उपाधिको क्षेत्रज्ञले छुट्टाछुट्टै प्रकाशित गर्दछ तर पनि यो स्वरूपतः स्वयंप्रकाश परमात्मा नै हो। यो साक्षी क्षेत्रज्ञ कुनै पनि अन्तःकरणका दोषहरूले रहित शुद्ध छ र यसले संसारलाई केवल प्रकाशित गरिरहन्छ।

जीवद्वारा जानिएका र नजानिएका हरेक पदार्थहरूलाई अन्तर्यामी साक्षीले प्रकाशित गर्दछ। आँखा, कान आदि इन्द्रियहरूको प्रयोग गरेर कसैले घैंटो, कपडा आदि पदार्थलाई जान्यो भने इन्द्रियवृत्तिको माध्यमले साक्षीले नै त्यो कुरा जानेको हो। यो घैंटो हो भन्ने जानिरहँदा आफूलाई घैंटोको ज्ञान भएको कुरा स्वतः थाहा छ, साक्षीले ज्ञानलाई प्रकाशित गर्छ भनेको यही हो। मलाई गणित आउँदैन भन्दा आफूले गणित नजानेको कुरा साक्षीले जानिरहेको छ, साक्षीले अज्ञानलाई प्रकाशित गर्छ भनेको यही हो। जान्नु र नजान्नु मनका वृत्तिहरू हुन्, तर क्षेत्रज्ञ साक्षीले दुबैलाई प्रकाशित गर्दछ। मनको वृत्ति रहने जाग्रत् र स्वप्नमा मनकै वृत्तिद्वारा अनि मन नरहने सुषुप्ति, मूर्च्छा आदि अवस्थामा आफैंले नै ज्ञान र अज्ञानलाई प्रकाशित गर्ने क्षेत्रज्ञ स्वरूपतः परमात्मा नै हो।

यथानिलः स्थावरजङ्गमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत्।
एवं परो भगवान् वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः॥ १४॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
स्थावरजङ्गमानाम् = सम्पूर्ण चराचरप्राणीहरू भित्र
आत्मस्वरूपेण = प्राणस्वरूपले
निविष्टः = पसेको
अनिलः = वायुले (तिनीहरूलाई)
ईशेत् = प्रेरित गर्दछ
एवं = त्यसै गरी
परः = परम पुरुष
भगवान् = ऐश्वर्यसम्पन्न
वासुदेवः = वासुदेव नै
क्षेत्रज्ञः = सबैको साक्षी भएर
आत्मा = आत्मस्वरूपले
इदं = यो सम्पूर्ण प्रपञ्चमा
अनुप्रविष्टः = व्याप्त हुनुभएको छ

वाक्यार्थ– जसरी वायुले सम्पूर्ण चराचर प्राणीहरूभित्र प्राणस्वरूपले पसेर तिनलाई प्रेरित गर्दछ त्यसै गरी परमपुरुष भगवान् वासुदेवले नै सबैको साक्षी भएर आत्मस्वरूपले सम्पूर्ण प्रपञ्चमा व्याप्त बनेर यसलाई सञ्चालन गर्नुभएको छ।

न यावदेतां तनुभृन्नरेन्द्र विधूय मायां वयुनोदयेन।
विमुक्तसङ्गो जितषट्सपत्नो वेदात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत्॥ १५॥

पदार्थ–
नरेन्द्र = हे रहूगण
यावत् = जबसम्म
विमुक्तसङ्गः = सम्पूर्ण आसक्तिबाट मुक्त भएर
जितषट्सपत्नः = काम, क्रोध आदि छ शत्रुहरूलाई जिती
तनुभृत् = प्राणीले
वयुनोदयेन = ज्ञानको उदयद्वारा
एतां = यो
मायां = मायालाई
विधूय = तिरस्कार गरी
आत्मतत्त्वं = आफ्नो यथार्थ स्वरूपलाई
न वेद = जान्दैन
तावत् = तबसम्म
इह = यही संसारमा नै
भ्रमति = घुमिरहन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा ! जबसम्म मानिसले ज्ञानको उदयद्वारा यो संसारको कारण भएको मायाको विस्तारलाई तिरस्कार गरी आसक्तिबाट रहित भई काम, क्रोध आदि छ शत्रुलाई जितेर आफ्नो यथार्थस्वरूप आत्मतत्त्वलाई जान्दैन तबसम्म संसारचक्रमा घुमिरहन्छ।

न यावदेतन्मन आत्मलिङ्गं संसारतापावपनं जनस्य।
यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबन्धं ममतां विधत्ते॥ १६॥

पदार्थ–
आत्मलिङ्गं = आत्माको उपाधि भएको
एतत् = यो
मनः = मन नै
जनस्य = प्राणीको लागि
संसारतापावपनं = दुःखमय संसारको कारण हो भन्ने कुरा
यावत् = जबसम्म
न = भासित हुँदैन (तबसम्म प्राणी संसारचक्रमा घुमिरहन्छ)
यत् = किनभने (त्यो मनले)
शोकमोहामयरागलोभ-वैरानुबन्धं = शोक, मोह, रोग, राग, लोभ र शत्रुता आदिको संस्कारलाई र
ममतां = ममतालाई समेत
विधत्ते = बढाइरहन्छ

वाक्यार्थ– जबसम्म जीवलाई यो मन आत्माको उपाधि र संसारदुःखको कारण हो भन्ने कुरा निश्चय हुँदैन तबसम्म त्यसले संसारबाट मुक्ति पाउँदैन किनभने उसको चित्तले शोक, मोह, रोग, राग, लोभ, वैरभाव आदिको संस्कार र मेरो–मेरो भन्ने अहङ्कारलाई बढाइरहन्छ।

भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्यमुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः।
गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषम्॥ १७॥

पदार्थ—
तत् = (हे राजा) त्यसैले
अप्रमत्तः = सावधान भएर
गुरोः = गुरुको र
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
चरणोपासनास्त्रः = चरणको उपासनारूपी हतियारद्धारा
अदभ्रवीर्यम् = अत्यन्त बलियो
उपेक्षया = आफूले वास्ता नगरेर
अध्येधितम् = रुन् शक्तिशाली बनेको (अनि)
स्वयं = स्वरूपतः
व्यलीकं = असत्य हुँदाहुँदै पनि
आत्ममोषम् = आत्मालाई संसार चक्करमा छक्याइरहने
एनं = यो
भ्रातृव्यम् = शत्रुसमान मनलाई
जहि = (मार) जितिहाल

वाक्यार्थ— तिमीले वास्ता नगरेर रुन्-रुन् शक्तिशाली बन्दै गएको यो मन नै तिम्रो बलियो शत्रु हो। यथार्थमा असत्य भएर पनि यसले तिमीलाई छक्याइरहेको छ र यस संसारचक्रमा घुमाइरहेको छ। तसर्थ सावधानीपूर्वक सद्गुरु र भगवान् श्रीहरिका चरणको उपासनारूप हतियारको सहारा लिएर यो शत्रुरूप मनलाई तत्काल जितिहाल।

विवरण— मन ज्यादै प्रबल छ। मनको शक्ति मनुष्यले उपेक्षा गर्नाले नै बढेको हो। मनुष्यले ध्यान, जप, चिन्तन आदि अध्यात्मसाधना गर्न लाग्दा मनले काम, लोभ आदि दुर्वृत्तिहरूलाई ल्याई जीवात्मालाई पछारिदिन्छ, तर मनलाई प्राप्त भएको शक्ति आत्माकै चेतनसत्ताद्वारा प्राप्त भएको हो। मन आत्माभन्दा बेग्लै कुनै शक्ति होइन। आफूले गरेका विभिन्न कर्महरूको वासनाका समूहको नाम नै मन हो। यदि दृढ इच्छाशक्तिका साथ गरेका शुभकर्महरूद्वारा शुभ वासना बढाउँदै जाने हो र मनका स्वतन्त्र व्यवहारमा उपेक्षादृष्टि नराखी अलि नियन्त्रणकारी कडा दृष्टि लगाउने हो भने प्रबल शक्तिशाली मन पनि अत्यन्त दुर्बल बन्दछ। मनको स्वच्छन्द प्रवृत्तिका कारणले नै आफू बारम्बार जन्मन, बुढो हुन र मर्न परेको हो भनी यसका प्रवृत्तिहरूमा पूरा विश्वास नगरी शङ्काकै दृष्टिले यसलाई शत्रुको रूपमा हेर्ने हो भने आत्माकै पूरा विश्वास पाएर प्रचण्ड शक्तिशाली बनेको मन एक दिन नष्ट हुन्छ। यहाँ मनलाई नष्ट गर्नु भनेर मनको अशुद्धि र चञ्चलतालाई नष्ट गर्नु भनिएको हो। यसको लागि गुरु र भगवान्का चरणको उपासना गर्नुपर्छ। उपासनाद्वारा मन स्थिर र शुद्ध भएपछि आत्मज्ञानमा मन बाधक बन्दैन भन्ने उपदेश यहाँ दिइएको छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे
ब्राह्मणरहूगणसंवादे एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

राजा रहूगणको प्रश्न र जडभरतको उत्तर

रहूगण उवाच (राजा रहूगणले भने)

नमो नमः कारणविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय।

नमोऽवधूत द्विजबन्धुलिङ्गनिगूढनित्यानुभवाय तुभ्यम्॥ १॥

पदार्थ–
कारणविग्रहाय = जगत्को उद्धारका लागि देह धारण गर्नुहुने (तर) **स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय** = आत्मानन्दको अनुभवद्वारा द्वैतभावलाई तिरस्कार गर्नुभएका हजुरलाई **नमः नमः** = बारम्बार प्रणाम छ **अवधूत** = हे अवधूत भगवान् **द्विजबन्धुलिङ्गनिगूढनित्यानुभवाय** = जड ब्राह्मणको वेषद्वारा आफ्नो नित्यविज्ञानमय स्वरूपलाई गुप्त राख्नुहुने **तुभ्यम्** = हजुरलाई **नमः** = प्रणाम गर्दछु

वाक्यार्थ– हे भगवान्! म हजुरलाई नमस्कार गर्दछु। हजुरले जगत्को उद्धार गर्नकै निम्ति यो शरीर धारण गर्नुभएको हो। परमानन्दलाई प्राप्त गरी स्थूल शरीरप्रतिको आसक्तिलाई छाडेर जड ब्राह्मणको वेशमा आफ्नो नित्यज्ञानमय स्वरूपलाई लुकाइरहनुभएका हजुरलाई म बारम्बार प्रणाम गर्दछु।

विवरण– सांसारिक प्राणीहरू आ-आफ्ना वासनाहरूलाई पूरा गर्न मात्र जन्म लिन्छन्, तर महापुरुषहरूको जन्म संसारलाई कल्याणको बाटो देखाउने उद्देश्यले हुन्छ। ईश्वरले नै आफूले रचेका प्राणीहरूलाई शुभ कर्म र मुक्तिको बाटो देखाई तिनीहरूको रक्षा गर्न सन्तहरूको रूप धारण गर्नुहुन्छ। महापुरुषहरू आफ्नो परमानन्दस्वरूपको अनुभवमा सधैँ चुर्लुम्म डुबेर शरीरको ख्याल नै राख्दैनन्। **तुच्छीकृत** अर्थात् शरीरलाई अत्यन्त झूठो सम्झने महापुरुषहरू सपनाबाट बिउँझिएको मानिसले सपनाका पदार्थमा आसक्ति नगरे झैँ शरीरमा पटक्कै आसक्ति गर्दैनन्।

ज्वरामयार्तस्य यथागदं सन् निदाघदग्धस्य यथा हिमाम्भः।

कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन् वचस्तेऽमृतमौषधं मे॥ २॥

पदार्थ–
ब्रह्मन् = हे ब्राह्मण **यथा** = जसरी **ज्वरामयार्तस्य** = ज्वरोले ग्रस्त रोगीका लागि **अगदं** = औषधी र **यथा** = जसरी **निदाघदग्धस्य** = घामको रापले पोलेका व्यक्तिका लागि **हिमाम्भः** = शीतल जल **सत्** = आनन्ददायक हुन्छ (त्यसै गरी) **कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेः** = देहाभिमानरूपी सर्पद्वारा विवेकदृष्टि डसिएको **मे** = मेरो लागि **ते** = हजुरको **अमृतम्** = अमृतमय **वचः** = वचन **औषधम्** = औषधी बराबर छ

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मण ! जसरी ज्वरोले सताइएको रोगीलाई मिठो औषधी तथा गर्मीले आत्तिएको व्यक्तिलाई चिसो जल अमृतसमान हुन्छ त्यसै गरी देहाभिमानरूप विषालु सर्पले डसेर ज्ञानदृष्टि नष्ट भएको मलाई हजुरका यी अमृतमय वचन औषधीसमान छन्।

तस्माद् भवन्तं मम संशयार्थं प्रक्ष्यामि पश्चादधुना सुबोधम्।
अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेतसो मे ॥ ३ ॥

पदार्थ–	**पश्चात्** = पछि	**अध्यात्मयोगग्रथितं** = आत्मा र परमात्माको एकतासम्बन्धी
तस्मात् = त्यसकारण	**प्रक्ष्यामि** = प्रश्न गर्नेछु	**तवोक्तम्** = हजुरले बताउनुभएको उपदेशलाई
मम = मेरो	**अधुना** = अहिले	**सुबोधम्** = सजिलै बुझिने गरी
संशयार्थं = शङ्का निवारण गर्नका लागि	**कौतूहलचेतसः** = उत्सुक चित्त भएको	**आख्याहि** = (फेरि) बताउनुहोस्
भवन्तं = हजुरलाई	**मे** = मलाई	

वाक्यार्थ– हे देव ! मेरा संशयको निवृत्ति गर्न हजुरसँग अरू प्रश्न पछि गरौँला। त्यसभन्दा पहिले अहिले हजुरले अध्यात्मयोगले पूर्ण भएको जुन उपदेश मलाई दिनुभयो त्यसलाई सजिलो गरी बुझाइदिनुहोस्।

यदाह योगेश्वर दृश्यमानं क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलम्।
न ह्यञ्जसा तत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन् भ्रमते मनो मे ॥ ४ ॥

पदार्थ–	**सद्व्यवहारमूलम्** = केवल व्यवहारका आधारमा टिकेका	**न** = रहँदैनन् भनेर
योगेश्वर = हे योगेश्वर	**क्रियाफलं** = भारी बोक्नु आदि क्रियाका सुखदुःख आदि फल	**यत्** = जे
भवान् = हजुरले	**तत्त्वविमर्शनाय** = तत्त्वविचारको लागि	**आह** = बताउनुभयो
हि = निश्चय नै	**सत्** = सत्य रूपले	**अमुष्मिन्** = यो कुरामा
अञ्जसा = सजिलै		**मे मनः** = मेरो मन
दृश्यमानं = प्रत्यक्ष आदि प्रमाणद्वारा सिद्ध भए पनि		**भ्रमते** = भौँतारिइरहेको छ

वाक्यार्थ– भारी बोक्ने आदि कर्म र तिनबाट हुने थकाइ इत्यादि फल यी सबै प्रत्यक्ष भए तापनि ती केवल कामचलाउ मात्र हुन्, वास्तवमा सत्य होइनन्, किनभने तत्त्वविचार गर्दा यी केही पनि रहँदैनन् भन्ने विषयमा मेरो बुद्धि भौँतारिइरहेको छ। (हजुरको त्यस कुरालाई मैले बुझ्न सकेको छैन।)

ब्राह्मण उवाच (जडभरतले भने)

अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः।
तस्यापि चाङ्घ्र्योरधि गुल्फजङ्घाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ५ ॥

पदार्थ–	**पार्थिव** = हे राजा	**अयं** = यो शरीर

पार्थिवः = पृथिवीको विकार हो
कस्य हेतोः = कुनै कारणले
पृथिव्यां = पृथिवीमा
चलन् = हिँड्दा (त्यसको)
जनः नाम = बटुवा आदि नाम बन्दछ
यः = जुन
तस्य अपि च = त्यो पृथिवीको डल्लोको पनि
अङ्घ्र्योः अधि = दुई गोडाभन्दा माथि
गुल्फजङ्घाजानूरुमध्योर-
शिरोधरांसाः = गोलीगाँठा, पिँडौला, घुँडा, तिघ्रा, कम्मर, छाती, गर्दन, काँध आदि अङ्गहरू छन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! यो शरीर पृथिवीकै विकार हो। जब यसले पृथिवीमा हिँडडुल गर्न थाल्छ त्यस वेला यसलाई बटुवा आदि नामले पुकारिन्छ। यसका दुई ओटा खुट्टा, तिनमाथि क्रमैसँग गोलीगाँठा, पिँडौला, घुँडा, तिघ्रा, कम्मर, छाती, घाँटी, काँध आदि अङ्गहरू छन्।

अंसेऽधि दार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते।
यस्मिन् भवान् रूढनिजाभिमानो राजास्मि सिन्धुष्विति दुर्मदान्धः॥ ६॥

पदार्थ–
अंसे अधि = काँधमाथि
दार्वी = काठको
शिबिका = पाल्की छ
यस्यां च = जुन पाल्कीमा
सौवीरराजा इति = सौवीर देशको राजा भनिने
अपदेशः = नाम मात्रको वस्तु
आस्ते = रहेको छ
यस्मिन्= जुन वस्तुमा
रूढनिजाभिमानः = मै हुँ भन्ने अभिमान गरेका
भवान् = तपाईं
सिन्धुषु = सिन्धुदेशको
राजा = राजा
अस्मि इति = हुँ भनी
दुर्मदान्धः = खराब अहङ्कारले अन्धो बनेका हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– काँधमाथि काठको पाल्की राखिएको छ। त्यसमा सौवीरदेशका राजा भनिने पृथिवीको विकार एउटा नाम मात्रको वस्तु बसेको छ। त्यस देह भनिने पृथिवीको विकारमा अभिमान गरेर म सिन्धुदेशको राजा हुँ भन्ने खराब अहङ्कारले तपाईं अन्धो भइरहनुभएको छ।

शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान् विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि।
जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः॥ ७॥

पदार्थ–
अधिकष्टदीनान् = पाल्की बोक्नुपर्दा अति दुःख पाइरहेका
इमान् = यी
शोच्यान् = दयनीय डोलेहरूलाई
विष्ट्या = बलजफती
निगृह्णन् = नियन्त्रणमा लिने
त्वम् = तपाईं
निरनुग्रहः = दयाहीन
असि = बनिरहनुभएको छ
जनस्य = जनताको
गोप्ता = रक्षक
अस्मि = हुँ भनी
विकत्थमानः = ठुला-ठुला कुरा गर्ने तर
धृष्टः = भित्र-भित्र अत्यन्त अहङ्कारी (तपाईं)
वृद्धसभासु= ज्ञानीहरूको सभामा
न शोभसे= सुहाउनुहुन्न

वाक्यार्थ– यस प्रकार पाल्की बोक्नुपर्दा अति दुःख पाइरहेका विचरा यी डोलेहरूलाई बलजफती पाल्की बोकाएर हिँड्नुमा तपाईंको कुनै श्रेष्ठता सिद्ध हुँदैन। वास्तवमा तपाईं अत्यन्त अहङ्कारी र निर्दयी हुनुहुन्छ। किनभने तपाईंले यिनीहरूलाई आफ्नो काममा लगाउँदै म लोकको

रक्षा गर्नेवाला हुँ भनी ठुला-ठुला कुरा गरिरहनुभएको छ। यस्तो कुरा गर्ने व्यक्ति ज्ञानीहरूको सभामा कत्ति पनि सुहाउँदैन।

यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम्।
तन्नामतोऽन्यद् व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत् क्रिययानुमेयम्॥ ८॥

पदार्थ–
यदा = जब
चराचरस्य = चर-अचर सम्पूर्ण प्राणीहरूको
नित्यम् = सधैँ
निष्ठां = स्थिति र
प्रभवं च = उत्पत्ति समेत
क्षितौ एव = पृथिवीमा नै
विदाम = देख्दछौँ भने
तत् = त्यस समयमा
क्रियया = क्रियावाला भएकाले
सत् = सत्य हो भनी
अनुमेयम् = अनुमान गरिनुपर्ने
व्यवहारमूलं = व्यवहारको कारण
नामतः = घैँटो, शरीर आदि नामभन्दा
अन्यत् = अरू के हुन सक्छ र ?
निरूप्यतां = विचार गरेर भन्नुस्

वाक्यार्थ– यो सम्पूर्ण चराचर जगत् सधैँ पृथ्वीबाट उत्पन्न भएर पृथ्वीमैँ लीन भएको हामीले देखेकै छौँ। अतः पृथिवी नै सबैको मूल कारण हो। क्रियाभेदले गर्दा बेग्लाबेग्लै नाम भएका मात्र हुन्। त्यसमा व्यवहारको कारण घैँटो, शरीर आदि नामबाहेक अरू कुनै वस्तु छैन। यदि अरू कुनै कारण छ भने विचार गरेर भन्नुस् त।

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात् परमाणवो ये।
अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः॥ ९॥

पदार्थ–
असन्निधानात् = सूक्ष्म परमाणुरूप कारणमा पुग्दा अदृश्य र असत् बन्ने हुनाले
क्षितिशब्दवृत्तम् = पृथिवी भनिने वस्तु पनि
एवं = यस्तै (असत् नै हो भन्ने)
निरुक्तं = प्रमाणित हुन्छ
येषां = जुन परमाणुहरूको
समूहेन = समूहद्वारा
विशेषः = पृथिवी भनिने विशेष वस्तु
कृतः = बनाइयो
ये परमाणवः = जसलाई परमाणु भनिन्छ
ते = तिनीहरू पनि
अविद्यया = अविद्याद्वारा
मनसा = मनले नै
कल्पिताः = कल्पना गरिएका हुन्

वाक्यार्थ– यसै प्रकार पृथिवी भनिने वस्तु पनि मिथ्या नै हो किनभने यो पनि आफ्ना कारणरूप सूक्ष्म परमाणुहरूमा लीन हुन्छ। जुन परमाणुको समूह यो पृथिवी हो ती परमाणु पनि नित्य होइनन्, केवल अविद्याका कारण मनैले कल्पना गरिएका हुन्। वास्तवमा यिनको कुनै पनि सत्ता छैन।

एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद् यदसच्च सज्जीवमजीवमन्यत्।
द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाजयावेहि कृतं द्वितीयम्॥ १०॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार
कृशं = दुब्लो

स्थूलम् = मोटो	**अजीवम् च** = जड समेत	आदि नाम भएको
अणु = सानो	**यत् अन्यत्** = अरू जति पनि	**अजया** = मायाद्वारा नै
बृहत् = ठुलो	वस्तुहरू छन् ती सबै	**द्वितीयम्** = भिन्न-भिन्न
असत् = (असत्य) कार्य	**द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्ना** =	**कृतं** = बनाइएको हो भन्ने
सत् = (सत्य) कारण	पृथिवी आदि वस्तु, तिनका	**अवेहि** = जान्नुहोस्
जीवम् = चेतन र	स्वभाव, संस्कार, काल र कर्म	

वाक्यार्थ– यसै गरी दुब्लो-मोटो, सानो-ठुलो, कार्य-कारण, चेतन-अचेतन आदि जुन भेदभाव देखिन्छ, त्यो पनि मिथ्या नै हो किनभने यो भेदभाव पनि द्रव्य, स्वभाव, संस्कार, काल, कर्म आदि नाम भएको भगवान्‌को मायाद्वारा नै हुने हो।

विवरण– यस प्रसङ्गमा कार्यरूप पार्थिव पदार्थ र त्यसका कारण परमाणुहरूलाई मिथ्या सिद्ध गरिएको छ। माटो घैँटोको उपादान कारण हो। वास्तवमा माटो नै विशेष आकारप्रकारले मिलेर बस्दा घैँटो, गमला आदि नाम धारण गर्दछ, त्यहाँ माटोबाहेक केही छैन। यसप्रकार संसारका सम्पूर्ण स्थूल पदार्थहरू पार्थिव हुन्, पृथ्वीका कार्य हुन्। छान्दोग्योपनिषद् (६/१/४)मा बताइएको छ– **वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्** अर्थात् जसरी घैँटो, गमला आदि केवल नाम मात्रका हुन्, त्यहाँ रहेको माटो नै सत्य हो। यसै प्रकार माटो पनि आफ्नो कारण परमाणुमा कल्पित हो। स-साना परमाणुपुञ्जबाहेक माटो भन्ने कुनै ठोस द्रव्य छैन। परमाणु पनि अविद्याद्वारा परमात्मामा कल्पित मात्र हो। यसप्रकार सारा संसार परमात्मामा कल्पित भएकाले यो मिथ्या हो।

दर्शनशास्त्रमा जगत्‌को उत्पत्तिसम्बन्धी चार धारणाहरू प्रसिद्ध छन्। न्यायवैशेषिकको आरम्भवाद, साङ्ख्यको परिणामवाद, बौद्धको संघातवाद र वेदान्तको विवर्तवाद। परमाणुहरूको परस्परसम्बन्ध भई द्व्यणुक र त्रसरेणु क्रमले जगत्‌को उत्पत्ति हुन्छ भन्ने आरम्भवादीहरूको मत हो भने दुध दहीको रूपमा परिणत भएझैँ प्रकृति जगत्‌को रूपमा परिणत हुन्छ भन्ने मत परिणामवाद हो। त्यसै गरी संसार भनेको स-साना परमाणुहरूको समूहमात्र हो, यहाँ पहाड, समुद्र आदि केही पदार्थहरू छैनन् केवल परमाणुहरूको समूहमात्र छ भन्ने सिद्धान्त संघातवाद हो भने ब्रह्म नै मायाद्वारा जगत्‌को रूपमा देखिएको हो भन्ने मत विवर्तवाद हो। यहाँ जगत्‌को कारणको रूपमा अरू दार्शनिकहरूले मानेका परमाणु आदिको निषेध गरी उपनिषद्‌मा स्वीकार गरिएको ब्रह्मविवर्त सिद्धान्तलाई स्थापित गरिएको छ। जसरी पानी आफ्नो स्वरूपलाई नछोडी तरङ्ग, छाल, फोका आदि अनेकरूप धारण गर्दछ, त्यसै गरी ब्रह्म आफ्नो स्वरूप नछाडी अनेक रूपमा देखिएको हो भन्ने वेदान्तसिद्धान्त हो। अरू सबै वस्तुहरू त अनेक मानिसहरूले आफ्नो अज्ञानका कारण कल्पना गरेका हुन्। संसारमा ठूलो-सानो, मोटो-दुब्लो, जड-चेतन भनिने जति पदार्थहरू छन्, ती सबै मायाकल्पित हुन्। अतः सम्पूर्ण प्राणीहरू पृथिवीका विकार भएकाले पृथिवीदेखि अभिन्न हुन्, पृथिवी परमाणुमा कल्पित हो अनि परमाणु अज्ञानको कारणले आत्मामा कल्पित भएको हो। यस प्रकार सम्पूर्ण जगत्‌को रूपमा केवल ब्रह्म नै देखिएको हो। ब्रह्मभन्दा भिन्नरूपमा प्रतीत हुने सबै पदार्थहरू मिथ्या, अवास्तविक र केवल कल्पित मात्र हुन् भन्नु यस प्रसङ्गको आशय हो।

ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनन्तरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम्।
प्रत्यक् प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद् वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थ—
ज्ञानं तु = स्वरूपभूत ज्ञान नै
विशुद्धं = शुद्ध
परमार्थम् = परमार्थरूप
एकं = अद्वितीय
अनन्तरं अबहिः = भित्र र बाहिरको भेदले रहित
ब्रह्म = सर्वव्यापक
प्रत्यक् = सर्वान्तर्यामी
प्रशान्तं = निर्विकार
भगवच्छब्दसंज्ञं = भगवान् भनिने
सत्यम् = सत्य वस्तु हो
यत् = जुन स्वरूपज्ञानलाई
कवयः = विद्वान्हरू
वासुदेवं = शुद्ध अन्तःकरणमा देखिने हुनाले वासुदेव भनी
वदन्ति = भन्दछन्

वाक्यार्थ— यथार्थमा विशुद्ध तीनै कालमा बाधित नहुने परमार्थरूप, अद्वितीय, भित्री बाहिरी भन्ने कुनै भेद नभएको परिपूर्ण ज्ञान मात्र सत्य वस्तु हो, जो सर्वव्यापक र सबै प्रकारले निर्विकार छ। यसैको नाम भगवान् हो। पण्डितहरू यसैलाई वासुदेव भन्दछन्।

विवरण— सामान्यतया कुनै पनि विषयको ज्ञान हुनका लागि इन्द्रिय र विषयको सम्बन्ध हुन आवश्यक हुन्छ। वेदान्तशास्त्रले ज्ञानका तीन ओटा भेदहरूको विश्लेषण गरेको छ। कुनै पनि पदार्थको ज्ञान हुनु भनेको आत्माले त्यो विषयलाई जान्नु हो। यसका लागि मन र इन्द्रियको आवश्यकता पर्दछ तर आफैंलाई जान्दा चाहिँ कुनै पनि इन्द्रिय वा मनको आवश्यकता पर्दैन। अरू कुनै साधनको अपेक्षा विना पनि प्राणीहरू 'म छु' भन्ने अनुभव गरिरहन्छन्। यसैले आत्मालाई ज्ञानस्वरूप स्वयंप्रकाश भनिएको छ। बाहिरी घटपटादि पदार्थहरू चाहिँ परप्रकाश्य हुन् किनकि यिनीहरूलाई जान्न इन्द्रिय, मन र बाहिरी प्रकाश आदिको आवश्यकता पर्दछ। यस प्रकार ब्रह्मरूप ज्ञान, ब्रह्मको ज्ञान र विषयको ज्ञान गरी ज्ञानका तीन भेदहरू बताइएका छन्।

संसारका सबै प्राणीहरूले इन्द्रियहरूको उपयोगद्वारा बाहिरी विषयलाई जान्नु नै विषयको ज्ञान हो। सच्चिदानन्दरूप ब्रह्मलाई 'म नै हुँ' भनी जान्नु ब्रह्मज्ञान गर्नु हो। यहाँ के कुरा बुझ्न आवश्यक छ भने वास्तवमा ज्ञान भनेको ब्रह्म नै हो, अरु त त्यसैका आभास मात्र हुन्। आफ्नो अगाडि जुन वस्तु आउछ, त्यसैको आकारमा आकारित हुनु अन्तःकरणको स्वभाव हो। अन्तःकरणको वृत्ति जब घटपटादि विषयहरूको आकारमा परिणत हुन्छ, तब त्यहाँ ज्ञानस्वरूप आत्माको प्रतिबिम्ब पर्दछ र यसैलाई विषयको ज्ञान भनिन्छ। त्यसै गरी गुरु र शास्त्रको उपदेशबाट ब्रह्माकार बनेको अन्तःकरणवृत्तिमा परेको आत्माको प्रतिबिम्बलाई ब्रह्मको ज्ञान भनिन्छ। ज्ञानको साधन भएकाले अन्तःकरणको वृत्तिलाई ज्ञान भनिएको मात्र हो, वास्तविक ज्ञान त अद्वितीय ब्रह्मतत्त्व नै हो। जसरी वर्षाकालमा सूर्यलाई ढाक्ने बादल त्यही सूर्यको प्रकाशले प्रकाशित हुन्छ, त्यसै गरी ब्रह्ममा कल्पित यो जगत् ब्रह्मकै प्रकाशले प्रकाशित हुन्छ। **सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म** (तैत्तिरीयोपनिषद्, २/१/१), **विज्ञानमानन्दं ब्रह्म** (बृहदारण्यकोपनिषद्, ३/९/२८) आदि वेदवचनहरूले ब्रह्मलाई नै ज्ञानस्वरूप भनी बताएका छन्। सम्पूर्ण वस्तु, जाति र क्रियाहरू अद्वय ज्ञानमा नै कल्पित छन् भनी गौडपादाचार्यले बताउनु भएको छ (माण्डूक्यकारिका, ४/४५)। प्रस्तुत श्लोकमा पनि विषयको ज्ञानबाट ब्रह्मरूप ज्ञानलाई छुट्याउन छ ओटा विशेषणहरूको

प्रयोग गरिएको छ। ब्रह्मरूप ज्ञान विशुद्ध छ, एकरूप छ, बाहिरी भित्री भेदले शून्य छ, परिपूर्ण, प्रत्यक्-स्वरूप एवं निर्विकार छ भने, विषयको ज्ञान चाहिँ अविद्यादोषले युक्त छ। पदार्थभेद अनुसार घटज्ञान, पटज्ञान आदि अनेक रूपमा देखिन्छ। भित्री बाहिरी पदार्थअनुसार यसको ज्ञानमा पनि भेद देखिन्छ। विषयहरू परिच्छिन्न र नाशवान् भएकाले यो पनि परिच्छिन्न र नाशवान् छ। यसप्रकार मिथ्या संसार एवं यसको ज्ञानलाई व्यवहारोपयोगी बनाई सिद्ध गर्ने अन्तर्यामी वासुदेव तत्त्व नै वास्तविक ज्ञान हो भन्नु यस प्रसङ्गको आशय हो।

रहूगणैतत् तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद् गृहाद् वा।
न च्छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकम्॥ १२॥

पदार्थ–	**तपसा** = तपस्याले	**न** = पाइँदैन
रहूगण = हे राजा	**न याति** = प्राप्त हुँदैन	**छन्दसा च** = वेद पढेर पनि
एतत् = यो स्वरूपभूत ज्ञानतत्त्व	**इज्यया** = यज्ञ गरेर	**न** = प्राप्त हुँदैन र
महत्पादरजः = महापुरुषको चरणकमलको धुलोलाई	**निर्वपणात्** = अन्न आदिको दानबाट र	**जलाग्निसूर्यैः** = जल, अग्नि र सूर्य आदिको उपासनाले
अभिषेकम् विना = शिरमा धारण नगरेसम्म	**गृहात् वा** = गृहस्थका धर्मबाट पनि	**एव** = नै पनि
		न = पाउन सकिँदैन

वाक्यार्थ– तर हे रहूगण! महापुरुषको चरणकमलको सेवाविना केवल जप, तप, यज्ञ, दान, वेदाध्ययन, व्रत, उपासना आदि गरेर मात्र त्यो ज्ञानरूप परमात्माको प्राप्ति हुन सक्दैन।

विवरण– आत्मज्ञानी महापुरुषहरूको संसर्गले संसारी मानिसहरू पनि बिस्तारै परिवर्तित हुँदै जान्छन्। मुक्त हुन खोज्ने मनुष्यले सङ्गलाई सम्पूर्णरूपले त्याग्नुपर्दछ। तर कसैसँग पनि सम्बन्ध नराखी सामान्य मान्छे बाँच्न सक्दैन। अतः उनीहरूले असङ्ग रहेका महापुरुषहरूको सङ्गत गर्नुपर्दछ। परमात्मा जसको हृदयमा प्रकट भइसक्नुभएको छ, उनीहरूको हरेक वचन र व्यवहारमा अपूर्व दृढता र आधिकारिकता देख्न पाइन्छ। जसलाई थाहा छ कि मैले संसारका एक मात्र कारण परमात्मालाई जानेको छु, ऊ आफ्नो ज्ञानको दृढतामा पूरा विश्वस्त हुन्छ। संसारमा चारतिर तानिएर संशयग्रस्त मन लिई बाँच्ने मान्छेहरू महापुरुषहरूको नजिक पुग्दा मुक्तिको आनन्ददायी चेतना अनुभव गर्न सक्छन्। महापुरुषहरूको साक्षात् सङ्ग गर्नुको सबैभन्दा ठुलो फाइदा भनेको अभिमान नाश गर्नु हो। संसारमा आफू मात्र सर्वश्रेष्ठ रहेको अभिमान जब महापुरुषहरूको दिव्य सत्सङ्गद्वारा नष्ट हुन्छ तब मात्र मनुष्य ज्ञानको अधिकारी बन्दछ। महापुरुषको अघि नझुकीकन प्राप्त गरेको शास्त्रीय ज्ञानले त झन् अभिमान बढाउने काम गर्दछ र त्यो अभिमान त संसारको नै कारण बन्छ।

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः।
निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे॥ १३॥

पदार्थ–
यत्र = जुन महापुरुषहरूकहाँ
ग्राम्यकथाविघातः = लौकिक विषयलाई महत्त्व नदिने (अज्ञानलाई नष्ट गर्ने)
उत्तमश्लोकगुणानुवादः = पवित्र कीर्ति भएका भगवान्को कथा
अनुदिनं = दिन-दिनै
प्रस्तूयते = प्रस्तुत गरिन्छ (त्यस्तो)
निषेव्यमाणः = नित्य सेवन गरिएको उक्त कथाले
मुमुक्षोः = मुमुक्षुको
सतीं = शुद्ध
मतिं = बुद्धिलाई
वासुदेवे = भगवान् वासुदेवमा
यच्छति = लगाइदिन्छ

वाक्यार्थ– महापुरुषहरूको समाजमा पवित्रकीर्ति भएका श्रीहरिको गुणको चर्चा सधैँ भइरहने भएकाले त्यहाँ लौकिक विषयको कुरा हुनै पाउँदैन। यसरी प्रतिदिन श्रवण गरिएको भगवत् कथाले मोक्षको इच्छा भएका व्यक्तिको शुद्ध बुद्धिलाई भगवान् वासुदेवमा लगाइदिन्छ।

अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसङ्गबन्धः।
आराधनं भगवत ईहमानो मृगोऽभवं मृगसङ्गाद्धतार्थः॥ १४॥

पदार्थ–
अहं = म
पुरा = पूर्व जन्ममा
विमुक्तदृष्टश्रुतसङ्गबन्धः = यो लोक र श्रुतिप्रतिपादित परलोकको आसक्तिरूपी बन्धनबाट छुटिसकेको
भरतः = भरत
नाम = नाम गरेको
राजा = राजा थिएँ (तर)
भगवतः = भगवान्को
आराधनं = सेवा गर्न
ईहमानः = खोज्दा-खोज्दै पनि
मृगसङ्गात् = मृगमा आसक्त भएकाले (अर्को जन्ममा)
हतार्थः = भगवत्प्राप्तिरूप परमपुरुषार्थबाट भ्रष्ट भएकोले
मृगः = मृग
अभवम् = भएँ

वाक्यार्थ– पूर्वजन्ममा म भरत नाम गरेको राजा थिएँ। लौकिक र पारलौकिक विषयदेखि विरक्त भएर म सधैँ भगवान्को आराधनामा लागिरहन्थेँ। तर पनि एउटा मृगमा आसक्त भएकाले परमार्थबाट भ्रष्ट भएर मैले अघिल्लो जन्ममा मृग भएर जन्मनु पऱ्यो।

सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति।
अथो अहं जनसङ्गादसङ्गो विशङ्कमानोऽविवृतश्चरामि॥ १५॥

पदार्थ–
वीर = हे वीर
कृष्णार्चनप्रभवा = भगवान् कृष्णको सेवाको प्रभावबाट पैदा भएको
सा = त्यो आसक्तिको कारणले मृग हुनुपरेको
स्मृतिः = सम्झनाले
मां = मलाई
मृगदेहे अपि = मृगको जन्ममा समेत
नः जहाति = छोडेन
अथो = त्यस कारणले
अहं = म
जनसङ्गात् = मनुष्यहरूको आसक्तिबाट
विशङ्कमानः = पतनको शङ्काले डराएर
असङ्गः = अनासक्त र
अविवृतः = प्रकट नभईकन
चरामि = घुमिरहन्छु

वाक्यार्थ– हे वीर राजा! भगवान्को आराधनाको प्रभावले त्यस मृगयोनिमा पनि मलाई

पूर्वजन्मको सम्झना भइरह्यो। त्यसैले अहिले मनुष्यजन्ममा पनि म मानिसको सङ्गतलाई आफ्नो उद्देश्यमा विघ्न पार्ने सम्झेर त्यस आसक्तिदेखि डराई सधैँ गुप्तरूपले सबैदेखि अलग रहेर भ्रमण गरिरहन्छु।

तस्मान् नरोऽसङ्गसुसङ्गजातज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः।
हरिं तदीहाकथनश्रुताभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः॥ १६॥

पदार्थ—	**विवृक्णमोहः** = मोहरूपी	**नरः** = मनुष्य
तस्मात् = त्यसैले	बन्धनलाई काटेपछि	**अध्वनः** = कहिल्यै नटुङ्गिने
असङ्गसुसङ्गजातज्ञानासिना =	**तदीहाकथनश्रुताभ्यां** =	संसार मार्गको
ज्ञानद्वारा असङ्ग बनेका	भगवान्को लीलाकथाको श्रवण	**अतिपारम्** = पारि पुगेर
महापुरुषहरूको सङ्गतद्वारा प्राप्त	कीर्तनद्वारा	**हरिं** = श्रीहरि भगवान्लाई
हुने ज्ञानरूपी तरबारबाट	**लब्धस्मृतिः** = आफ्नो यथार्थ	**याति** = प्राप्त गर्न सक्दछ
इह एव = यही मनुष्य जन्ममा नै	भगवत् स्वरूपलाई सम्झिने	

वाक्यार्थ— तसर्थ विरक्त महापुरुषको सत्सङ्गले प्राप्त भएको ज्ञानरूप खड्गद्वारा मुमुक्षुले यही लोकमा नै आफ्नो मोहबन्धनलाई चुँडाल्नुपर्दछ। त्यसपछि मात्र भगवान् श्रीहरिका लीला-कथाहरूको कथन र श्रवणले भगवान्को नित्य स्मरण भइरहने हुनाले त्यसले सजिलैसँग संसारमार्गलाई पार गरी भगवान्लाई प्राप्त गर्न सक्दछ।

विवरण— अनात्मा शरीरलाई आत्मा सम्झने र दुःखमय संसारलाई सुखदायी सम्झने उल्टो बुद्धि नै मोह हो। आफ्नो स्वरूपको विषयमा अलिकति मात्र पनि विचार गर्ने हो भने शरीर, इन्द्रिय आदि आफू नभएको स्पष्ट थाहा हुन्छ। शरीर बालक, युवा र बुढो हुन्छ, आँखा नदेख्ने र कान नसुन्ने हुन्छ तर शरीरका यी अनेकौँ परिवर्तनमा पनि भित्र रहने तत्त्वले आफूलाई अपरिवर्तनीय तत्त्वका रूपमा अनुभव गरिरहेकै हुन्छ, त्यसमा केही फरक परेको हुँदैन। त्यसैले शरीर, इन्द्रिय आदि आत्मा होइनन्, चेतन परमात्मतत्त्व नै म हुँ भन्ने जानेपछि त्यसले मोहलाई समूल नष्ट गरिदिन्छ। मोह नष्ट भएपछि मनुष्यले आफ्नो सनातन स्वरूपलाई सम्झन्छ। सम्झनु भनेको नयाँ कुराको आविष्कार होइन, अपि तु पहिल्यैदेखि रहेको कुरालाई याद गर्नु हो। आत्मा सधैँ चेतन परमात्मस्वरूप नै थियो, तर आफ्नो स्वरूपलाई बिर्सेको कारणले शरीरलाई आत्मा भनिन्थ्यो। अब अज्ञान नष्ट भएपछि त्यही पुरानै स्वरूपको स्मरण हुन्छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे
ब्राह्मणरहूगणसंवादे द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

भवाटवीको वर्णन र रहूगणको संशयनाश

ब्राह्मण उवाच (जडभरतले भने)

दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो
रजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् ।
स एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन्
भवाटवीं याति न शर्म विन्दति ॥ १ ॥

पदार्थ–
अजया = मायाद्वारा
दुरत्यये = दुस्तर
अध्वनि = प्रवृत्तिमार्गमा
निवेशितः = लगाइएको
रजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् = सात्त्विक, राजस र तामस कर्महरूमा मात्र दृष्टि राख्ने (बहिर्मुखी स्वभाव भएको)
सः = त्यस्तो (जीवरूपी)
एषः = यो
सार्थः = व्यापारी
अर्थपरः = सम्पत्ति कमाउनका लागि
परिभ्रमन् = देश-देशान्तर घुम्दा
भवाटवीं = संसाररूपी घोर जङ्गलमा
याति = फस्दछ र
शर्म = अलिकति पनि शान्ति
न विन्दति = प्राप्त गर्दैन

वाक्यार्थ– हे राजा ! यो जीव सुख र सम्पत्ति प्राप्त गर्ने इच्छाले देश-देशान्तरसम्म पुगेर व्यापार गर्ने व्यापारी जस्तो छ। मायाद्वारा पार पाउन नसकिने प्रवृत्तिमार्गमा लगाइएको यसको दृष्टि सदा सात्त्विक, राजस तथा तामस कर्ममा लागिरहन्छ। कर्मका कारण भड्किँदै संसाररूपी घोर जङ्गलमा घुमिरहे तापनि यसले अलिकति पनि शान्ति प्राप्त गर्दैन।

विवरण– वेदमा प्रवृत्तिमार्ग र निवृत्तिमार्ग गरी दुई ओटा मार्ग बताइएका छन्। यज्ञ, अनुष्ठान आदि सम्पूर्ण कर्महरू प्रवृत्तिमार्गभित्र पर्दछन् भने निवृत्तिमार्गभित्र त्याग, सन्तोष, वैराग्य आदि पर्दछन्। यहाँ प्रवृत्तिमार्गलाई दुस्तर अर्थात् कहिल्यै पनि पार नपाइने बाटो भनी बताइएको छ। यज्ञ, तपस्या आदि कर्महरू कामना राखेर गरियो भने त्यसबाट उत्पन्न हुने पुण्य र पापको फल भोग्न स्वर्ग, नरक आदि लोकहरूमा र यही लोकमा पनि मनुष्य, हात्ती, गाई आदि विभिन्न योनिहरूमा बारम्बार जन्मिरहनुपर्दछ। अनन्त जन्मदेखि सँगालिँदै आएका ती-ती वासनाहरूको वशमा परी जीव पुनः तिनै कर्महरूमा घुमिरहन्छ। वासनाको कारणले सात्त्विक, राजस र तामस गरी विभिन्न प्रकारका कर्महरूमैं सुखको आशा राखेर प्रवृत्त भइरहेको जीव संसारको घोर जन्जालमा फस्छ।

यस अध्यायमा जीवलाई व्यापारीसँग तुलना गरिएको छ। पैसा कमाउन देश-देशान्तर डुल्दा-डुल्दै अचानक घोर जङ्गलमा फस्ने व्यापारीको अवस्था र संसारमा आसक्त जीवात्माको

अवस्था उस्तै हो। त्यसैले यस अध्यायभरि नै व्यापार गर्न हिँड्दा बाटोमा घना जङ्गलमा फसी त्यहाँ व्यापारीले पाएका अनेकौं कष्टहरूको वर्णन गरिएको छ। यहाँ जङ्गल भनेर संसार, पैसा भनेर सुख, व्यापारी समूहको नाइके भनेर बुद्धि र डाँकू भनेर मनसमेतका छ इन्द्रियहरूलाई सङ्केत गरिएको छ। यी सम्पूर्ण रूपकहरूको तात्पर्य अर्को अध्यायमा खुलाइएको छ।

यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः सार्थं विलुम्पन्ति कुनायकं बलात्।
गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः॥ २॥

पदार्थ–
नरदेव = हे राजा
यथा = जसरी
यत्र = जुन घोर जङ्गलमा
आविश्य = प्रवेश गरेर
प्रमत्तम् = असावधान बनेको
उरणं = भेडोलाई
वृकाः = ब्वाँसाहरूले र
गोमायवः = स्यालहरूले पनि
विलुम्पन्ति = लुछालुछ गर्दछन् (त्यसै गरी)
यस्याम् = जुन घोर जङ्गलमा
इमे = यी
षट् = छ ओटा
दस्यवः = लुटेराहरूले
कुनायकं = दुष्ट नाइके भएको
सार्थिकं = धनसम्पत्ति पूर्ण भएको
सार्थं = व्यापारीको समूहलाई
बलात् = जबरजस्ती
हरन्ति = लुट्दछन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! जसरी घोर जङ्गलमा प्रवेश गरेर असावधान बनेको भेडोलाई ब्वाँसाहरूले र स्यालहरूले पनि लुछालुछ गर्दछन् त्यसै गरी यो संसाररूपी घोर जङ्गलमा प्रवेश गरेको, दुष्ट नाइके भएको र धनसम्पत्तिले पूर्ण भएको व्यापारीको समूहलाई छ जना लुटेराहरूले जबरजस्ती लुट्दछन्।

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः।
क्वचित् तु गन्धर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित् क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम्॥ ३॥

पदार्थ–
प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे = धेरै लहरा, घाँस र घना झाडीहरूको कारणले दुर्गम बनेको त्यो वनमा
कठोरदंशैः = बेसरी टोक्ने डाँस
मशकैः = लामखुट्टेहरूद्वारा
उपद्रुतः = आजित भएको व्यापारी
क्वचित् तु = कहीँकहीँ त
गन्धर्वपुरं = गन्धर्वपुर (काल्पनिक सहर) (देख्दछ भने)
क्वचित् क्वचित् च = कहीँकहीँ
आशुरयोल्मुकग्रहम् = वेगवान् राँके भूतलाई
प्रपश्यति = देख्दछ

वाक्यार्थ– अनेक लहरा, घाँस, झाडीहरूले ढाकिएका अत्यन्त दुर्गम स्थानहरू भएको त्यस जङ्गलमा उक्त व्यापारीलाई डाँस, लामखुट्टे आदिले बेसरी टोक्न थाल्दछन्। त्यहाँ त्यो व्यापारीले कहीँकहीँ रमाइलो गन्धर्वपुर देख्दछ भने कहीँकहीँ वेगवान् राँके भूत देख्दछ।

निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति भो अटव्याम्।
क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः॥ ४॥

पदार्थ–
भो = हे राजा
निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिः = वासस्थान, पानी र सम्पत्तिको विषयमा सोचिरहेको (व्यापारी)
अटव्याम् = जङ्गलमा
ततस्ततः = यताउता
धावति = दौडिरहन्छ
क्वचित् च = कहिले चाहिँ
रजस्वलाक्षः = आँखाभरि धूलो पर्नाले गर्दा
वात्योत्थितपांसुधूम्रा = हावाले उडाएको धुलोले धमिला भएका
दिशः = दिशाहरूलाई पनि
न जानाति = थाहा पाउँदैन

वाक्यार्थ– त्यस जङ्गलमा त्यो व्यापारी वासस्थान, पानी र सम्पत्तिको खोजीमा यताउता दौडिरहन्छ। कहिलेकाहीँ त हावाले उडाएको धुलोले गर्दा सबै दिशाहरू ढाकिन्छन् र उसको आँखामा धुलो भरिन्छ अनि उसलाई दिशाहरूको ज्ञान पनि हुँदैन।

अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल उलूकवाग्भिर्व्यथितान्तरात्मा।
अपुण्यवृक्षान् श्रयते क्षुधार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित्॥ ५॥

पदार्थ–
अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलः = नदेखिने ठाउँमा बसी कराइरहेका झ्याउँकिरीहरूको आवाजले कानै फुट्ला झैँ भएको
उलूकवाग्भिः = लाटोकोसेराका आवाजहरूबाट
व्यथितान्तरात्मा = हृदय थरथर कामिरहेको
क्षुधार्दितः = भोकले छट्पटाएको व्यापारी
अपुण्यवृक्षान् = अपवित्र रुखहरूलाई
श्रयते = आश्रय बनाउँदछ अनि
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
मरीचितोयानि = मरुभूमिमा प्रतीत भएको जलका लागि
अभिधावति = दौडन्छ

वाक्यार्थ– त्यसै गरी त्यो व्यापारी कहिले नदेखिने ठाउँमा बसी कराइरहेका झ्याउँकिरीहरूको आवाजले कानै फुट्ला जस्तो एकोहोरो नमिठो आवाज सुन्दछ भने कहिले लाटोकोसेराको भयङ्कर आवाजले उसको मुटु थरथर काँप्न थाल्दछ, कहिले भोकले छट्पटाउन थाल्दछ अनि कहिले अपवित्र रुखलाई आश्रय बनाएर बस्दछ भने कहिले मरुभूमिमा टल्केको पानी प्राप्त गर्न दौडिरहन्छ।

क्वचिद् वितोयाः सरितोऽभियाति परस्परं चालषते निरन्धः।
आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः॥ ६॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
वितोयाः = जलहीन
सरितः = नदीहरूमा
अभियाति = पुग्दछ
निरन्धः = अन्न नपाएर
परस्परं च = एक-अर्काबाट
आलषते = चाहना गर्दछ
क्वचित् = कहिले कहिले
दावं = डढेलो लागेको ठाउँमा
आसाद्य = पुग्नाले
अग्नितप्तः = आगोले पोलेर अनि
क्व च = कहिले चाहिँ
यक्षैः = यक्षहरूद्वारा
हृतासुः = प्राण झैँ प्यारो धन हरण गरिएको हुनाले
निर्विद्यते = दुःखित बन्दछ

वाक्यार्थ– त्यो व्यापारी कहिले जल नभएका नदीहरूमा पुग्दछ भने कहिले अन्न नपाएर माग्न

थाल्दछ। कहिले डढेलो लागेको ठाउँमा पुग्नाले आगोले पोलेर दुःख पाउँछ भने कहिले यक्षहरूले प्राण जैँ प्यारो धन हरण गरिदिनाले अत्यन्त दुःखी हुन्छ।

शूरैर्हृतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः शोचन् विमुह्यन्नुपयाति कश्मलम्।
क्वचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवन् मुहूर्तम्॥ ७॥

पदार्थ–
क्व च = कहिलेकाहीँ
शूरैः = आफूभन्दा बलियाहरूद्वारा
हृतस्वः= सम्पत्ति लुटिँदा
निर्विण्णचेताः = मनमनै दुःख मानिरहेको त्यो व्यापारी
शोचन् = शोक गर्दै
विमुह्यन् = विचेत हुँदै
कश्मलम् = मूर्च्छामा
उपयाति = पुग्दछ
क्वचित् च = कहिले चाहिँ
गन्धर्वपुरं = गन्धर्वहरूको सहरमा
प्रविष्टः = प्रवेश गरेर
मुहूर्तम् = केही क्षण
निर्वृतवत् = सुखी भए जैँ गरी
प्रमोदते = रमाउँछ

वाक्यार्थ– ऊ कहिले आफूभन्दा बलियाहरूले सम्पत्ति हरण गरिदिए भन्ने चिन्ता र शोकले व्याकुल बनेर मूर्छा पर्दछ भने कहिले गन्धर्वहरूको सहरमा पुगेर केही क्षणका निम्ति खुसी मनाउँछ।

चलन् क्वचित् कण्टकशर्कराङ्घ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमना इवास्ते।
पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्दितः कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय॥ ८॥

पदार्थ–
चलन् = हिँड्दा-हिँड्दै
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
नगारुरुक्षुः = ठुलोठुलो पहाड चढ्ने इच्छा गर्दा
कण्टकशर्कराङ्घ्रिः = गोडाभरि काँढा, ढुङ्गा आदिले घोचिएर
विमनाः इव = उदास भए जैँ
आस्ते = रहन्छ
पदे पदे = हरेक पाइलामा
अभ्यन्तरवह्निना = भोक, प्यास आदि भित्री आगोले
अर्दितः = पीडित भइरहेको
कौटुम्बिकः = परिवारको पालन-पोषणको समेत भार थपिएको व्यापारी
वै = निश्चय नै
जनाय = परिवारका सदस्यहरूसँग
क्रुध्यति = रिसाइरहन्छ

वाक्यार्थ– कहिले पहाड चढ्न लाग्दा गोडाभरि काँडा, ढुङ्गा आदिले घोचेर ऊ उदास बन्दछ। हरेक पाइलामा भोक, प्यास आदिको ज्वालाले सताइएको र परिवारको पालन-पोषणको समेत भार थपिएको उक्त व्यापारी परिवारका सदस्यहरूसँग पनि रिसाइरहन्छ।

क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किञ्चिद् विपिनेऽपविद्धः।
दष्टः स्म शेते क्व च दन्दशूकैरन्धोऽन्धकूपे पतितस्तमिस्रे॥ ९॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
अजगराहिना = अजिङ्गरद्वारा
निगीर्णः = निलिएर
विपिने = वनमा
अपविद्धः = फ्याँकिएको निर्जीव मुर्दाजस्तो
जनः = त्यो व्यापारी
किञ्चित् = केही पनि

न अवैति = जान्दैन
क्व च = कहीं चाहिँ
दन्दशूकैः = विषालु किराहरूले
दष्टः = डसेर
अन्धः = अन्धो बनेको व्यापारी
अन्धकूपे = अँध्यारो कुवामा
पतितः = खसेर
तमिस्रे = अँध्यारोमा
शेते स्म = बेहोस हुन्छ

वाक्यार्थ– त्यो व्यापारी कहिले अजिङ्गर आदिले डसेर वनमा लडिरहेको मुर्दा झैं केही नजान्ने बनेर लडिरहन्छ। कहिले चाहिँ विषालु सर्प आदि किराहरूले डस्नाले अन्धो बनेको त्यो जीव अँध्यारो कुवारूपी मोहको खाल्डोमा खसेर दुःखरूपी अँध्यारोमा परेर बेहोस हुन्छ।

कर्हि स्म चित् क्षुद्ररसान् विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः।
तत्रातिकृच्छ्रात् प्रतिलब्धमानो बलाद् विलुम्पन्त्यथ तं ततोऽन्ये॥ १०॥

पदार्थ–
कर्हि चित् = कहिलेकाँही त
क्षुद्ररसान् = मह
विचिन्वन् = खोज्दै गर्दा
तन्मक्षिकाभिः = त्यहाँका मौरीहरूद्वारा
व्यथितः = पीडित भई
विमानः = दुःखी हुन्छ
अथ = कुनै उपायले
अतिकृच्छ्रात् = धेरै कष्ट गरेर
प्रतिलब्धमानः = आफूले खोजेको वस्तु प्राप्त गर्‍यो भने
तं = त्यो व्यापारीलाई
तत्र = त्यहाँ
ततः = त्यसदेखि
अन्ये = अरूहरूले
बलात् = बलपूर्वक
विलुम्पन्ति स्म = लुट्दछन्

वाक्यार्थ– त्यो व्यापारी कहिले मह खोज्दै गर्दा मौरीहरूले टोकेर अत्यन्त पीडित र दुःखी हुन्छ। यदि कुनै उपायले धेरै कष्ट गरेर खोजेको वस्तु पायो भने पनि अरू मानिसहरूले तत्काल जबर्जस्ती त्यो वस्तु लुट्दछन्।

क्वचिच्च शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते।
क्वचिन्मिथो विपणन् यच्च किञ्चिद् विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात्॥ ११॥

पदार्थ–
क्वचित् च = कहिलेकाँही
शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां = जाडो, घाम, आँधी र वर्षाबाट सुरक्षा
कर्तुम् = गर्न
अनीशः = असमर्थ
आस्ते = बन्दछ
क्वचित् = कहीं चाहिँ
मिथः = परस्परमा
यत् किञ्चित् च = थोरै-थोरै पनि
विपणन् = व्यापार गर्दागर्दै
उत = अथवा
वित्तशाठ्यात् = लोभका कारण (एकले अर्कालाई धोका दिँदा)
विद्वेषम् = एक-आपसमा रिस
ऋच्छति = बढ्दै जान्छ

वाक्यार्थ– कहिले जाडो, गर्मी, आँधी र वर्षाबाट आफ्नो रक्षा गर्न पनि असमर्थ हुन्छ। कहिलेकाहीँ सानोतिनो व्यापार गर्न लाग्यो भने पनि लोभका कारण एकले अर्कालाई धोका दिँदा एकआपसमा रिस बढ्दै जान्छ।

क्वचित् क्वचित् क्षीणधनस्तु तस्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः।
याचन् परादप्रतिलब्धकामः पारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम्॥ १२॥

पदार्थ–
तस्मिन् = त्यस वनमा
क्वचित् क्वचित् तु = कहिले-काँही त
क्षीणधनः = सबै सम्पत्ति सकिएर
शय्यासनस्थानविहारहीनः = शय्या, आसन, घर र सवारीसाधनले रहित भई
परात् = अरूसँग
याचन् = माग्दा
अप्रतिलब्धकामः = चाहेको वस्तु नपाउँदा
पारक्यदृष्टिः = अर्काको सम्पत्तिमा लोभदृष्टि राख्दै गर्दा
अवमानम् = ठुलो अपमान र निन्दासमेत
लभते = पाउँछ

वाक्यार्थ– त्यस वनमा कहिलेकाहीँ त उसका सम्पूर्ण धन-सम्पत्ति नष्ट हुन्छन्। त्यस वेला ऊसँग ओड्ने-ओछ्याउने सामान, वासस्थान र सवारीसाधन केही पनि रहँदैनन्। अरूसँग माग्दै हिँड्दा पनि केही नपाएपछि उसले अरूको सम्पत्तिमा लोभदृष्टि राख्दछ र ऊ अत्यन्त तिरस्कृत र निन्दित बन्दछ।

अन्योन्यवित्तव्यतिषङ्गवृद्धवैरानुबन्धो विवहन्मिथश्च।
अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन् विपन्नः॥ १३॥

पदार्थ–
अन्योन्यवित्तव्यतिषङ्गवृद्ध-वैरानुबन्धः च = एक-आपसमा व्यापार-विनिमय गर्दा लोभका कारण वैरभाव बढेको भए पनि
मिथः = पारस्परिक सम्बन्धको कारणले (एक-अर्कासँग)
विवहन् = विवाह आदि गर्दै
अमुष्मिन् = यही
अध्वनि = अनन्त सङ्कटपूर्ण बाटोमा नै
उरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैः = दुःख पाउनु, धन नाश हुनु आदि धैरैथरी सङ्कटहरूलाई
विहरन् = भोगेर
विपन्नः = मरेतुल्य बन्दछ

वाक्यार्थ– एक-आपसमा व्यापार-विनिमय गर्दा लोभका कारण वैरभाव बढेको भए पनि त्यो व्यापारीसमूहमा पारस्परिक सम्बन्धको कारणले एक-अर्कासँग विवाह आदि कर्म भइरहन्छ। यस मार्गमा हिँड्दा दुःख पाएको, धन नाश भएको व्यापारी धैरैथरी सङ्कटहरूलाई भोग्दै मरेतुल्य बन्दछ।

तांस्तान् विपन्नान् स हि तत्र तत्र विहाय जातं परिगृह्य सार्थः।
आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र वीराध्वनः पारमुपैति योगम्॥ १४॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
सः = त्यो
सार्थः = व्यापारीको समूह
तान् तान् = ती-ती
विपन्नान् = मरेकाहरूलाई
तत्र तत्र = त्यही-त्यही ठाउँमा
विहाय = छाडेर अनि
जातं = नयाँ जन्मेकाहरूलाई
परिगृह्य = लिएर (घुमि नै रहन्छ)
वीर = हे राजा
अत्र = यीमध्ये
कश्चित् = कसैले पनि
अद्य अपि = आजसम्म पनि
न आवर्तते = त्यहाँबाट फर्किएको छैन न त
अध्वनः = यो दुःखमय अनन्त बाटोबाट
पारम् = पार हुने साधन
योगम् = परमात्मासँगको

एकताको बाटोलाई नै | **उपैति** = समातेको छ

वाक्यार्थ– व्यापारीहरूको त्यस समूहले मरेका आफ्ना साथीहरूलाई जहाँको तहीँ छाडेर र नयाँ जन्मेकाहरूलाई साथमा लिएर घुमिरहन्छ। तिनीहरूमध्ये कुनै पनि प्राणी आजसम्म त्यहाँबाट फर्किएको छैन र कसैले पनि यो दुःखको बाटोलाई छाडेर परमात्मासँगको एकताको बाटोलाई समातेको छैन।

मनस्विनो निर्जितदिग्गजेन्द्रा ममेति सर्वे भुवि बद्धवैराः।
मृधे शयीरन् न तु तद् व्रजन्ति यन्न्यस्तदण्डो गतवैरोऽभियाति ॥ १५ ॥

पदार्थ–
निर्जितदिग्गजेन्द्राः = दिग्गजहरूलाई समेत जित्न सक्ने सामर्थ्य भएका
सर्वे = सबै
मनस्विनः = धीर-वीर मानिसहरू
भुवि = पृथिवीमा
मम इति = यो मेरो हो भनी
बद्धवैराः = एक-आपसमा झगडा गरी
मृधे = युद्धभूमिमा
शयीरन् = मरिरहून्
गतवैरः = कसैसँग वैरभाव नगर्ने
न्यस्तदण्डः तु = दण्ड आदि आफ्नो रक्षाका सम्पूर्ण साधनलाई त्यागेको परमहंस योगीले त
यत् = जुन परमात्मयोगरूपी अविनाशी पदलाई
अभियाति = प्राप्त गर्दछ
तत् = त्यो पदलाई (ती शक्तिशालीहरूले)
न व्रजन्ति = प्राप्त गर्न सक्दैनन्

वाक्यार्थ– दिग्गजहरूलाई समेत जित्न सक्ने सामर्थ्य भएका अथवा धैरै शक्तिशाली धीर, वीर मानिसहरू पनि यसै पृथिवीमा एक-आपसमा तेरो र मेरो भन्ने झगडामा फसेर युद्धभूमिमा मरिरहेका छन्। सम्पूर्ण साधनलाई परित्याग गरेका परमहंस योगीले परमात्मयोगरूपी जुन अविनाशी पदलाई सजिलै प्राप्त गर्दछन् त्यो पदलाई ती शक्तिशालीहरूले कहिल्यै प्राप्त गर्न सक्दैनन्।

प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः।
क्वचित् कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन् सख्यं विधत्ते बककङ्कगृध्रैः ॥ १६ ॥

पदार्थ–
क्व अपि = कहिलेकाहीँ त्यो व्यापारीसमूह
लताभुजाश्रयः = लहराका हाँगा-बिँगाहरूमा आश्रित भई
तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः = त्यहीँ रहने मधुरभाषी पक्षीहरूको कलरवको आसक्तिले
प्रसज्जति = मोहमा फसिरहन्छ
क्वचित् कदाचित् = कहिलेकाहीँ
हरिचक्रतः = सिंहका बथानसँग
त्रसन् = डराउँदै
बककङ्कगृध्रैः = बकुल्ला, ढुङ्गीफोर, गिद्ध आदि क्षुद्र जन्तुहरूसँग
सख्यं = मित्रता
विधत्ते = गर्दछ

वाक्यार्थ– यात्राका क्रममा त्यो व्यापारीहरूको समूह कहिले लहराका हाँगाबिँगामा बस्ने, मिठो बोल्ने पक्षीहरूको आवाज सुनेर लट्ठ हुन्छ। कहिले चाहिँ सिंहको बथानसँग डराएर बस्छ अनि कहिले चाहिँ बकुल्ला, ढुङ्गीफोर, गिद्ध आदि क्षुद्र जन्तुसँग मित्रता गर्दछ।

तैर्वञ्चितो हंसकुलं समाविशन्नरोचयन् शीलमुपैति वानरान्।
तज्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः॥ १७॥

पदार्थ–
तैः = ती बकुल्ला आदिद्वारा
वञ्चितः = धोका पाएर
हंसकुलं = हाँसहरूको बथानमा
समाविशन् = मिसिन पुग्दा
शीलम् = तिनीहरूको शुद्ध स्वभावलाई
अरोचयन् = मन नपराएर
वानरान् = वानरहरूको सङ्गतमा
उपैति = पुग्दछ
तज्जातिरासेन = वानरको स्वभाव अनुरूप स्त्रीक्रीडा आदिबाट
सुनिर्वृतेन्द्रियः = इन्द्रियलाई तृप्त गराउँदा-गराउँदै
परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः = आपसमा मुख हेरेर मखख पर्दै आयु सकिएको पनि पत्तै पाउँदैन

वाक्यार्थ– बकुल्ला आदिबाट धोका पाएपछि ऊ फेरि हाँसको समूहमा पुग्दछ, त्यहाँ पनि तिनीहरूको व्यवहार र स्वभाव मन नपराएर वानरको समूहमा पुग्दछ। वानरजातिको स्वभाव अनुरूप स्त्रीभोग गरेर आपसमा मुख हेरेर मखख पर्दै आफ्ना इन्द्रियलाई तृप्त बनाउँदा-बनाउँदै उसले आफ्नो आयु सकिन लागेको पनि थाहा पाउँदैन।

द्रुमेषु रंस्यन् सुतदारवत्सलो व्यवायदीनो विवशः स्वबन्धने।
क्वचित् प्रमादाद् गिरिकन्दरे पतन् वल्लीं गृहीत्वा गजभीत आस्थितः॥ १८॥

पदार्थ–
द्रुमेषु = वृक्षहरूमा
रंस्यन् = क्रीडा गर्दै
सुतदारवत्सलः = छोरा, पत्नी आदिको स्नेहपाशमा बाँधिएकाले
व्यवायदीनः = रतिक्रीडामा मस्त रहने त्यो व्यापारी
स्वबन्धने = आफ्नै पत्नी आदिको स्नेहको बन्धनमा
विवशः = विवश भइरहन्छ
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
प्रमादात् = असावधानीले
गिरिकन्दरे = पहाडको गुफामा
पतन् = खस्न लाग्दा
गजभीतः = गुफामा बस्ने हात्तीबाट डराएर
वल्लीं = लहरालाई
गृहीत्वा = समातेर
आस्थितः = झुन्डिइरहन्छ

वाक्यार्थ– रतिक्रीडामा मस्त रहने त्यो व्यापारी वनका वृक्षहरूमा रमाउँदा-रमाउँदै आफ्नै स्त्री, पुत्र आदिको स्नेहपाशले बाँधिन्छ। कहिलेकाँही आफ्नो असावधानीले गर्दा पहाडका गुफामा खस्न लाग्दा त्यहाँ बस्ने हात्तीदेखि डराएर लहरामा समातेर झुन्डिइरहन्छ।

अतः कथञ्चित् स विमुक्त आपदः पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिन्दम।
अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेशितो भ्रमञ्जनोऽद्यापि न वेद कश्चन॥ १९॥

पदार्थ–
अरिन्दम = हे शत्रुनाशक राजा
अतः = त्यस कारण
कथञ्चित् = कुनै उपायले
आपदः = विपत्तिबाट
विमुक्तः = छुटेको
सः = यो जीव
पुनः च = फेरि पनि
सार्थं = त्यही आफ्नो पुरानो

समूहमा
प्रविशति = पुग्दछ
अजया = मायाको कारणले
अमुष्मिन् = यो अनकण्टार जङ्गलमा भड्काउने
अध्वनि = बाटामा
निवेशितः = पुऱ्याइएको
कश्चन = कुनै पनि
जनः = प्राणीले
अद्य = आजसम्म
अपि = पनि
भ्रमन् = अनन्त दुःखदायी जङ्गलमा भौँतारिँदै
न वेद = यो सङ्कटबाट छुट्ने उपायलाई जान्न सकेको छैन

वाक्यार्थ– हे शत्रुनाशक राजा ! त्यो व्यापारी कुनै तरहले त्यस आपत्तिबाट उम्कन पायो भने ऊ फेरि आफ्नै समूहमा मिसिन पुग्दछ। मायाद्वारा जो एकपटक यस जङ्गलमा आयो, त्यो बारम्बार यहीँ घुमिरहन्छ। ऊ धेरै समयसम्म कष्टपूर्वक घुमिरहे तापनि त्यस सङ्कटबाट उम्कने उपाय जान्न सक्दैन।

रहूगण त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य सन्न्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रः।
असज्जितात्मा हरिसेवया शितं ज्ञानासिमादाय तरातिपारम्॥ २०॥

पदार्थ–
रहूगण = हे राजा रहूगण
हि = निश्चय नै
त्वम् अपि = तपाईं पनि
सन्न्यस्तदण्डः = शासनव्यवस्थाका सम्पूर्ण कार्यलाई छाडेर
कृतभूतमैत्रः = सबै प्राणीहरूमा मित्रताको भाव राखेर
असज्जितात्मा = विषयहरूको आसक्तिलाई त्यागी
हरिसेवया = सर्वान्तर्यामी श्रीहरि भगवान्को सेवाद्वारा
शितं = अत्यन्त धारिलो बनेको
ज्ञानासिम्= ज्ञानरूपी तरबारलाई
आदाय = लिएर
अस्य = यही
अध्वनः = संसाररूपी जङ्गलको मार्गदेखि
अतिपारम् = पारि
तर = पुग्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे रहूगण ! तपाईं पनि (यही भवाटवीमा घुमिरहनुभएको छ) जनतालाई दण्ड दिने आदि सम्पूर्ण कामलाई छाडेर सबै प्राणीहरूमा मित्रता र समताको भाव राख्नुहोस्। विषयको आसक्तिलाई त्यागेर भगवान्को सेवाद्वारा तिखारिएको ज्ञानरूपी धारिलो तरबार लिएर सम्पूर्ण विघ्न, बाधा हटाई संसारको जङ्गलको बाटोलाई पार गर्नुहोस्।

राजोवाच (राजा रहूगणले भने)

अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन्।
न यद्धृषीकेशयशःकृतात्मनां महात्मनां वः प्रचुरः समागमः॥ २१॥

पदार्थ–
अहो = आश्चर्य छ
नृजन्म = मनुष्यजन्म नै
अखिलजन्मशोभनं = सम्पूर्ण जन्ममध्ये श्रेष्ठ छ
अमुष्मिन् = स्वर्ग आदिमा
मिल्ने यी
अपरैः = अरू देवता आदि
जन्मभिः = श्रेष्ठ योनिहरूद्वारा
अपि तु = पनि
किं= के प्रयोजन सिद्ध हुन्छ र ?
यत् = जुन देवादि जन्ममा
हृषीकेशयशःकृतात्मनां = इन्द्रियका मालिक भगवान्को यशद्वारा अन्तःकरण शुद्ध भएका
वः = हजुरहरूजस्ता
महात्मनां= ज्ञानी महापुरुषहरूको

प्रचुरः = धेरैभन्दा धेरै	**समागमः** = सङ्गत	**न** = पाइँदैन

वाक्यार्थ– आश्चर्य छ, सम्पूर्ण योनिहरूमध्ये मनुष्ययोनि नै सर्वश्रेष्ठ छ। यसका सामु स्वर्ग आदि लोकमा प्राप्त हुने देवता आदिको जन्मको पनि कुनै महत्त्व छैन। किनभने त्यहाँ इन्द्रियका मालिक हृषीकेश भगवान्को पवित्र गुणको कीर्तनले शुद्ध चित्त भएका हजुरहरूजस्ता महापुरुषहरूको सङ्गत पाइँदैन।

न ह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसो भक्तिरधोक्षजेऽमला।
मौहूर्तिकाद् यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः॥ २२॥

पदार्थ–	**अमला** = निष्काम	**समागमात् च** = सत्सङ्गले पनि
त्वच्चरणाब्जरेणुभिः = हजुरको चरणकमलको धुलोद्वारा	**भक्तिः** = भक्ति लाग्नु	**मे** = मेरो
हतांहसः = सारा पाप नष्ट भएका भक्तहरूका लागि	**हि** = निश्चय नै	**दुस्तर्कमूलः** = कुतर्कका धेरै जरा गाडिएको
अधोक्षजे = मन र वाणीले पत्तो नलाग्ने परमात्मामा	**न अद्भुतं** = आश्चर्य हुँदैन	**अविवेकः** = अज्ञान
	यस्य = जुन हजुरका	**अपहतः** = पूरै नष्ट भयो
	मौहूर्तिकात् = एक मुहूर्त (४८ मिनेट)को	

वाक्यार्थ– हजुरको चरणकमलको सेवन गर्नाले जसका सम्पूर्ण पापहरू नष्ट भएका छन् त्यस्ता भक्तहरूलाई भगवान्को निश्चल भक्ति प्राप्त हुनु कुनै पनि नौलो कुरा होइन। मेरो त हजुरसितको एकै मुहूर्तको सङ्गतले नै कुतर्क गर्ने बानी परेको अज्ञान पूर्णरूपले नष्ट भयो।

नमो महद्भ्योऽस्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नम आवटुभ्यः।
ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गाश्चरन्ति तेभ्यः शिवमस्तु राज्ञाम्॥ २३॥

पदार्थ–	ब्रह्मज्ञानीहरूलाई	**गाम्** = पृथिवीमा
महद्भ्यः = ब्रह्मज्ञानीहरूमध्ये जो वृद्ध छन् तिनीहरूलाई	**नमः** = नमस्कार छ र	**चरन्ति** = हिँड्छन्
नमः = नमस्कार	**आवटुभ्यः** = बालकदेखि लिएर बुढासम्मका ब्रह्मज्ञानीहरूलाई	**तेभ्यः** = ती (सबैथरी) ब्रह्मज्ञानीहरूबाट
अस्तु = छ (त्यसै गरी)	**नमः** = नमस्कार छ	**राज्ञाम्** = राजाहरूको
शिशुभ्यः = साना ब्रह्मज्ञानीहरूलाई पनि	**ये** = जो-जो ब्रह्मज्ञानी	**शिवम्** = कल्याण
नमः = नमस्कार छ	**ब्राह्मणाः** = ब्राह्मणहरू	**अस्तु** = होस्
युवभ्यः = युवक	**अवधूतलिङ्गाः** = नचिनिने अवधूत भेष बनाएर	

वाक्यार्थ– ब्रह्मज्ञानीहरूमा जो श्रेष्ठ छन्, तिनीहरूलाई नमस्कार छ। त्यसै गरी साना ब्रह्मज्ञानीहरूलाई, युवा ब्रह्मज्ञानीहरूलाई र बालकदेखि लिएर बुढापाका सबै ब्रह्मज्ञानीहरूलाई समेत नमस्कार छ। जो ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मणहरू नचिनिने भएर घुम्दछन् त्यस्ताले पनि हामीजस्ता राजाहरूको कल्याण गरून्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इत्येवमुत्तरामातः स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिन्धुपतय आत्मसतत्त्वं विगणयतः परानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभिवन्दितचरण आपूर्णार्णव इव निभृतकरणोर्म्याशयो धरणिमिमां विचचार ॥ २४ ॥

पदार्थ–
उत्तरामातः= हे उत्तरापुत्र परीक्षित्
वै = निश्चय नै
इति एवं = यसप्रकार
परानुभावः = प्रभावशाली
ब्रह्मर्षिसुतः = ऋषिपुत्र
सः = ती जडभरतजीले
विगणयतः = अपमान गर्नेवाला
सिन्धुपतये = राजा रहूगणलाई
परमकारुणिकतया = अत्यन्त करुणाले युक्त भई
आत्मसतत्त्वं = आत्मस्वरूपको
उपदिश्य = उपदेश गरेर
रहूगणेन = राजा रहूगणद्वारा
सकरुणम् = अत्यन्त श्रद्धासाथ
अभिवन्दितचरणः = चरणमा प्रणाम गरिएपछि
आपूर्णार्णवः इव = जलले भरिएको समुद्र झैँ
निभृतकरणोर्म्याशयः = इन्द्रियका सम्पूर्ण चञ्चलताहरूले रहित शान्त अन्तःकरणयुक्त भएर
इमां = यो
धरणिम् = पृथिवीमा
विचचार = घुम्न लागे

वाक्यार्थ– हे उत्तरापुत्र परीक्षित् ! यस प्रकारसँग ती परम प्रभावशाली ब्रह्मज्ञानी जडभरतले आफ्नो अपमान गर्ने सिन्धुनरेश रहूगणलाई करुणाले युक्त भई आत्मतत्त्वको उपदेश गरे। राजा रहूगणले पनि पश्चात्ताप गर्दै अत्यन्त दुःखी बनेर विनम्रतापूर्वक उनका चरणमा प्रणाम गरे। समुद्र झैँ निश्चल बनेका भरत त्यसपछि पृथ्वीमा स्वतन्त्रतापूर्वक विचरण गर्न लागे।

सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्व आत्मन्यविद्याध्यारोपितां च देहात्ममतिं विससर्ज। एवं हि नृप भगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥ २५ ॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा परीक्षित्
सुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्वः = सज्जनको सङ्गतद्वारा परमात्मतत्त्वको यथार्थज्ञान प्राप्त गरेका
सौवीरपतिः = सौवीरदेशका राजा रहूगणले
अपि = पनि
आत्मनि = आत्मामा
अविद्याध्यारोपितां = अज्ञानद्वारा आरोपित (सांसारिक बुद्धि र)
देहात्ममतिं च = शरीरमा आरोपित आत्मबुद्धिलाई पनि
विससर्ज = त्यागिदिए
हि = निश्चय नै
भगवदाश्रिताश्रितानुभावः = भगवान्मा आश्रित (भक्त) महापुरुषहरूको आश्रय लिने पुरुषको प्रभाव
एवं = यस्तै हुन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित् ! भरतको सङ्गतद्वारा आत्मज्ञान प्राप्त गरेका राजा रहूगणको पनि

सम्पूर्ण अज्ञान र त्यसको कारण आरोपित भएको देहाभिमान आदि हट्यो। भगवान्का भक्तहरूको आश्रय लिने मानिसहरूको यस्तै सद्गति हुन्छ।

राजोवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

यो ह वा इह बहुविदा महाभागवत त्वयाभिहितः परोक्षेण वचसा जीवलोकभवाध्वा स ह्यार्यमनीषया कल्पितविषयो नाञ्जसाव्युत्पन्नलोकसमधिगमः। अथ तदेवैतद् दुरवगमं समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामिति ॥ २६ ॥

पदार्थ–
महाभागवत = हे भक्तश्रेष्ठ मुनि
ह = निश्चय नै
बहुविदा = धेरै शास्त्र जान्ने
त्वया = हजुरले
इह = यहाँ
परोक्षेण = घुमाउरो किसिमको
वचसा = वाणीद्वारा
अभिहितः = बताइएको
यः वा = जुन यो
जीवलोकभवाध्वा = जीवहरूको संसारमार्ग छ
सः = त्यो
हि = निश्चय नै
आर्यमनीषया = महापुरुषहरूको बुद्धिले
कल्पितविषयः = कल्पना गरिएको हो (त्यसैले यो कुरा)
अञ्जसा = सजिलैसँग
न अव्युत्पन्नलोकसमधिगमः = अविवेकी सर्वसाधारणद्वारा जान्न सकिने किसिमको छैन
अथ = त्यही कारणले
तत् एव = त्यही नै
दुरवगमं = अत्यन्त दुर्बोध
एतत् = यही रहस्यलाई
इति = यही हो भनेर
समवेतानुकल्पेन = उक्त विषयको (दृष्टान्तको) अर्थ छर्लङ्ग हुने गरी
निर्दिश्यताम् = स्पष्ट पार्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे भगवान्का परमभक्त शुकदेवजी ! हजुर निश्चय नै ठुला विद्वान् हुनुहुन्छ। हजुरले विभिन्न रूपकहरूको प्रयोग गरेर घुमाउरो किसिमले सांसारिक जीवहरू भौँतारिइरहने संसारमार्गको अति उत्तम वर्णन गर्नुभयो। यस रूपकलाई बुद्धिमान् मानिसले मात्र बुझ्न सक्दछन्। म जस्तो सामान्य बुद्धि भएका मानिसहरूले यसलाई बुझ्न सक्दैनन्। अतः यस कठिन विषयलाई व्याख्या गरेर सजिलैसँग बुझाइदिनुहोस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

भवाटवीको स्पष्टीकरण

स होवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

य एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशल-समवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण तस्मिन् दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोऽयं यथा वणिक्सार्थोऽर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनीं हरिगुरुचरणारविन्दमधुकरानुपदवीमवरुन्धे यस्यामु ह वा एते षडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यव एव ते ॥ १ ॥

पदार्थ—
यः एषः = जुन यो
देहात्ममानिनां = शरीरलाई नै आत्मा मान्ने जीवहरूका
सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पित-कुशलाकुशलसमवहारविनिर्मित-विविधदेहावलिभिः = सत्त्व, रज र तमोगुणका कारण परस्पर अलग भएका शुभ, अशुभ र मिश्र कर्महरूद्वारा बनेका विभिन्न शरीरहरूसँग
वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारा-नुभवस्य = कहिले संयोग र कहिले वियोग भइरहने संसारको अनुभव नै
द्वारभूतेन = साधन भएका
षडिन्द्रियवर्गेण = मन र पाँच ज्ञानेन्द्रियका कारण
दुर्गाध्ववत् = अत्यन्त दुर्गम मार्ग झैं
असुगमे = ज्यादै कठिन
तस्मिन् = त्यो (प्रवृत्तिपरक)
अध्वनि = सांसारिक बाटोमा
आपतितः = भुलवश फसेर त्यही बाटोबाट
श्मशानवत् = मसानसमान
अशिवतमायां = अत्यन्त अपवित्र
संसाराटव्यां = संसाररूपी जङ्गलमा
गतः = पुगेको, अनि
यथा = जसरी
अर्थपरः = धन कमाउने लोभले
वणिक्सार्थः = व्यापारीहरूको समूह (जताततै घुम्छ, त्यसै गरी)
स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः = आफ्नो शरीरले गरेका कर्महरूको फल भोग्दै संसारमा घुमिरहेको
विफलबहुप्रतियोगेहः = विभिन्न विघ्नहरूका कारण आफ्ना इच्छा पूरा नभएको
अयं = यो
जीवलोकः = जीवहरूको समूह
ईश्वरस्य = सर्वनियामक
भगवतः = भगवान्
विष्णोः = विष्णुको
वशवर्तिन्या = अधीनमा रहने
मायया = मायाद्वारा मोहित भएको हुनाले
अद्य अपि = आजसम्म पनि
तत्तापोपशमनीं = संसारका सबै तापहरूलाई नष्ट गर्ने

हरिगुरुचरणारविन्दमधुकरानु-पदवीम् = श्रीहरि र गुरुदेवका चरणरूप कमलका परागको रस लिने मौरीजस्ता भगवान्का भक्तहरूका आचरणको
न अवरुन्धे = एकपटक पनि गर्दैन
ह वा = निश्चय नै
यस्याम् = जुन संसाररूपी जङ्गलमा
उ ते = ती (अत्यन्त दुःखदायी मार्गमा भड्काइदिने)
षडिन्द्रियनामानः = मनसहित छ ओटा ज्ञानेन्द्रियनामका जन्तु छन्
एते = यी छ जन्तुहरू
कर्मणा = ठग्ने, लुट्ने, भड्काउने आदि निन्दित कर्मद्वारा
दस्यवः एव = लुटेरा नै हुन्

वाक्यार्थ– शरीरमा अभिमान भएका जीवहरूले सत्त्व, रज र तमोगुणका भेदले बाँडिएका शुभ, अशुभ र शुभाशुभ गरी तीन प्रकारका कर्महरू गरिरहन्छन्। ती तीन ओटै कर्महरूद्वारा कमाइएको शुभाशुभ फल भोग्न अनेक प्रकारका उत्तम, मध्यम र अधम शरीरहरूको रचना हुन्छ। इष्ट वस्तुको संयोग र वियोगका कारण शरीरमा सुख र दुःखको अनुभव भइरहन्छ। यसैबाट अनादि संसारको रचना हुन्छ। संसारका साधन भएका मन आदि ज्ञानेन्द्रियहरूको पछि लागेर सम्पूर्ण जीवहरू सम्पत्तिको लोभी व्यापारीसमूह झैँ अत्यन्त दुर्गम घनघोर संसाररूप वनमा घुमिरहन्छन्। मसानजस्तो अपवित्र संसारवनमा घुम्दै आफैँले गरेका शुभाशुभ कर्मको फल भोग्दा कतै आफ्नो इच्छा पूर्ण नभए तापनि मायाको मोहमा फसेको त्यस जीवले संसारको दुःखलाई नाश गर्ने भगवान्का भक्तहरूको अनुसरण कहिल्यै गर्दैन। यस संसारमा रहेका मनसहितका पाँच ज्ञानेन्द्रियरूप दुष्ट चोरहरूले जीवलाई फसाएर कुमार्गमा लगी लुटिरहेका छन्, उसलाई पत्तै छैन।

तद् यथा पुरुषस्य धनं यत्किञ्चिद् धर्मौपयिकं बहुकृच्छ्राधिगतं साक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणो योऽसौ धर्मस्तं तु साम्पराय उदाहरन्ति। तद् धर्म्यं धनं दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राण-सङ्कल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेन कुनाथस्याजितात्मनो यथा सार्थस्य विलुम्पन्ति ॥ २ ॥

पदार्थ–
तत् यथा = ती इन्द्रियहरू यसप्रकार लुटेरा हुन्
पुरुषस्य = मानिसको
बहुकृच्छ्राधिगतं = अनेक कष्टले कमाएको
यत्किञ्चित् = जो अलिकति
धनं = सम्पत्ति छ, (त्यसको)
धर्मौपयिकं = धर्ममा उपयोग हुनुपर्छ
यः असौ = जुन त्यो (न्यायपूर्वक कमाइएको धनद्वारा सम्पन्न हुने)
साक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणः = साक्षात् पुरुषोत्तम प्रभुको सेवारूप
धर्मः = धर्म छ
तं तु = त्यस धर्मलाई त
साम्पराये = मोक्षप्राप्तिको लागि
उदाहरन्ति = भनेर बताइन्छ
तत् = त्यस्तो (मोक्षको साधनरूप)
धर्म्यं = धर्ममा प्रयुक्त हुने
धनं = सम्पत्ति
कुनाथस्य = बाटो भड्काइदिने दुष्ट नायकको पछि लाग्ने
सार्थस्य = व्यापारीको (सम्पत्ति)
यथा = जसरी (चोरहरूले लुट्दछन्, त्यसै गरी ज्ञानेन्द्रिय र मनरूपी छ जना डाँकुहरूले)

अजितात्मनः = विषयासक्त जीवको (सम्पत्ति पनि)
दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसङ्कल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेन = देख्नु, छुनु, सुन्नु, चाख्नु, सुँघ्नु, सोच्नु, निश्चय गर्नु र गृहस्थका सुखभोग गर्नुजस्ता तुच्छ विषयभोगमा फसाएर
विलुम्पन्ति = लुट्दछन्

वाक्यार्थ– मान्छेले अनेक कष्ट भोगेर कमाएको धन-सम्पत्तिको उपयोग धर्ममा गर्नुपर्छ। त्यो धर्म भगवान्लाई प्रसन्न गराउने हेतुले गरियो भने अवश्य नै मुक्तिको हेतु बन्दछ। तर अविवेकी बुद्धि र अनियन्त्रित मन भएका व्यक्तिको त्यो धर्ममा प्रयोग गर्नुपर्ने धन-सम्पत्ति चोरहरूले व्यापारीसमूहलाई लुटे झैँ मन सहित पाँच ज्ञानेन्द्रियहरूले देख्नु, छुनु, सुन्नु, चाख्नु, सुँघ्नु, सोच्नु, निश्चय गर्नु र गृहस्थका सुखभोग गर्नुजस्ता तुच्छ विषयभोगका माध्यमले लुट्दछन्।

अथ च यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकसृगाला
एवानिच्छतोऽपि कदर्यस्य कुटुम्बिन उरणकवत् संरक्ष्यमाणं
मिषतोऽपि हरन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थ–
अथ च = अझै
यत्र = जुन संसारवनमा
कर्मणा = कामले
वृकसृगालाः इव = ब्वाँसो र स्यालजस्तै
नाम्ना = नामले
दारापत्यादयः = पत्नी, पुत्र आदि भनिने
कौटुम्बिकाः = परिवारजनहरू
कदर्यस्य = अत्यन्त लोभी
कुटुम्बिनः = आफन्तको
अनिच्छतः अपि = इच्छाविना पनि
उरणकवत् = (खोरमा सुरक्षित राखिएका) भेडाबाख्राहरूलाई झैँ
संरक्ष्यमाणं = जोगाएरको
अपि = (सम्पत्तिलाई) पनि
मिषतः = देख्दादेख्दै
हरन्ति = हरण गर्दछन्

वाक्यार्थ– यत्ति मात्र होइन, यस संसारवनमा रहेका ब्वाँसो र स्यालजस्ता स्वभाव भएका स्त्री, पुत्र आदि कुटुम्बहरूले समेत त्यस लोभी मानिसको धनसम्पत्ति खोरमा सुरक्षित किसिमले राखेको बाख्रालाई ब्वाँसो र स्यालले चोरे झैँ अनेक जालझेल गरेर लुट्दछन्।

यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले
गुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिव भवत्येवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्न
हि कर्माण्युत्सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एष आवसथः ॥ ४ ॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
यथा = जसरी
अदग्धबीजं = घाँसका बिउहरू नष्ट हुने गरी नजलाइएको
क्षेत्रं = खेतलाई
अनुवत्सरं = वर्षैपिच्छे
कृष्यमाणमपि = बारम्बार खनजोत गरिरहँदा पनि
आवपनकाले = अन्नबाली लगाउने समयमा
पुनः एव = फेरि पनि
गुल्मतृणवीरुद्भिः = घाँस, लहरा र झाडीहरूले ढाकेर
गह्वरम् इव = जङ्गलजस्तो

भवति = हुन्छ
एवम् एव = यसै गरी
गृहाश्रमः = गृहस्थाश्रम पनि
हि = निश्चय नै
कर्मक्षेत्रं = विभिन्न कर्मरूपी
झाडीले ढाकिइरहने खेत हो
यस्मिन् = जहाँ
कर्माणि = कर्महरू
न उत्सीदन्ति = पूरा नष्ट हुँदैनन्
यत् = किनभने
अयं = यो
एषः आवसथः = गृहस्थाश्रम
कामकरण्डः = कर्मका बिउहरू
सुरक्षित राख्ने डालो जस्तै हो

वाक्यार्थ– जसरी जति खनजोत गरिरहे पनि खेतमा बिउ नै मासिने गरी जलाइएको छैन भने बाली लगाउने वेलामा घाँस, पात, लहरा, झाडीले भरिएको हुन्छ त्यसै गरी गृहस्थाश्रमरूप कर्मभूमिमा पनि कर्मका वासनाहरू पूर्णरूपले नष्ट भएका हुँदैनन्। किनभने यो गृहस्थाश्रम कर्मका बीजरूपी कामनाहरू सुरक्षित राख्ने डालो जस्तै छ।

तत्र गतो दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुन्ततस्कर-
मूषकादिभिरुपरुध्यमानबहिःप्राणः क्वचित् परिवर्तमानोऽस्मि-
न्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थं नरलोकं गन्धर्व-
नगरमुपपन्नमिति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ॥ ५ ॥

पदार्थ–
तत्र = त्यस गृहस्थाश्रममा
गतः = अल्झिएको जीवको
दंशमशकसमापसदैः = डाँस, लामखुट्टे जैँ अति दुष्ट
मनुजैः = मानिसहरूद्वारा र
शलभशकुन्ततस्करमूषकादिभिः = सलह, चरा, चोर, मुसा आदिद्वारा समेत
उपरुध्यमानबहिःप्राणः = प्राणसमानको सम्पत्ति लुटिएको
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
अस्मिन् = यस संसाररूप
अध्वनि = बाटोमा
परिवर्तमानः = भड्किँदै गर्दा
अविद्याकामकर्मभिः = अविद्या, कामना र कर्मद्वारा
उपरक्तमनसा = अन्तःकरण दूषित हुँदा
गन्धर्वनगरम् = गन्धर्वनगर जस्तो
अनुपपन्नार्थं = हुनै नसक्ने
नरलोकं = मर्त्यलोकलाई
मिथ्यादृष्टिः = मिथ्यावस्तुमा दृष्टि भएको कारणले
उपपन्नम् इति = सत्य हो भनी
अनुपश्यति = देख्दछ

वाक्यार्थ– गृहस्थाश्रममा अल्मलिएको जीवको धनरूपी बाहिरी प्राणमा डाँस, लामखुट्टे आदि दुष्ट किराहरू तथा सलह, चरा, चोर, मुसा आदि दुष्ट जीवहरूद्वारा क्षति भइरहन्छ। कहिले यस संसारवनमा भौँतारिएर हिँड्दा हिँड्दै मिथ्यावस्तुमा दृष्टि भएको जीवले अविद्या, काम, कर्मले कलुषित भएको चित्तले भ्रमवश गन्धर्वनगर (कल्पनाको सहर)समान असत्य संसारलाई सत्य मान्न थाल्दछ।

तत्र च क्वचिदातपोदकनिभान् विषयानुपधावति पानभोजन-
व्यवायादिव्यसनलोलुपः ॥ ६ ॥

पदार्थ–
तत्र = त्यही संसारवनमा
क्वचित् च = कहिलेकाहीँ त

पानभोजनव्यवायादिव्यसन-लोलुपः = खानपिन र स्त्रीसंसर्ग आदिको कुलतमा लोभिएकाले
आतपोदकनिभान् = मरुभूमिमा सूर्यप्रकाशको कारणले टल्किएको पानी झैँ असत् भएका
विषयान् = विषयहरूतर्फ
उपधावति = दौडिन्छ

वाक्यार्थ– फेरि कहिले खानपान र स्त्रीसंसर्ग आदि दुर्व्यसनमा फसेर मृगतृष्णा समानका (मरुभूमिमा सूर्यप्रकाशको कारणले टल्किएको पानी झैँ असत् भएका) मिथ्या विषयतर्फ मरिमेटेर दौडिरहन्छ।

क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः
सुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातर इवोल्मुकपिशाचम्॥ ७॥

पदार्थ–
क्वचित् च = कहिलेकहीँ त
तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः = रजोगुणद्वारा सुनमा बुद्धि लोभिएकाले
अग्निकामकातरः = जङ्गलमा आगो चाहने मानिसले
उल्मुकपिशाचम् = राँकेभूतको पछि लागे झैँ
अशेषदोषनिषदनं = अनेक दोषहरूको खानी भएको
पुरीषविशेषं इव = विष्टासमान
सुवर्णम् = सुनलाई (पनि)
उपादित्सति = बटुल्न खोज्छ

वाक्यार्थ– कहिले त जङ्गलमा जाडोले सताइएको व्यक्ति आगोको चाहनाले राँकेभूतलाई आगो सम्झी पछि लागे झैँ रजोगुणले व्याप्त यस जीवले अनर्थको कारण भएको विष्टासमान सुन (धन-सम्पत्ति)को संग्रह गर्न थाल्दछ।

अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेश
एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति॥ ८॥

पदार्थ–
अथ = यसै गरी
कदाचित् = कहिलेकहीँ
निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोप-जीवनाभिनिवेशः = घर, पानी, सम्पत्ति आदि शरीरलाई बचाउने अनेक साधनहरूमा मेरो भन्ने आसक्ति गरी
एतस्यां = यो
संसाराटव्याम् = संसाररूपी घोर जङ्गलमा
इतस्ततः = यता उति
परिधावति = दौडिरहन्छ

वाक्यार्थ– यसै गरी कहिले चाहिँ घर, भोजन, पानी, सम्पत्ति आदि शरीरलाई बचाउने कुराहरूमा लोभिएर यस संसाररूप जङ्गलमा यताउति दौडिरहन्छ।

क्वचिच्च वात्यौपम्यया प्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसा
रजनीभूत इवासाधुमर्यादो रजस्वलाक्षोऽपि दिग्देवता
अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति॥ ९॥

पदार्थ–
क्वचित् च = कहिले चाहिँ
वात्यौपम्यया = आँधीबेरीजस्ती

प्रमदया = स्त्रीद्वारा
आरोहम् = आफ्नो काखमा
आरोपितः = राखिएको
तत्कालरजसा = तत्कालको कामनाको वेगरूपी धूलोका कणले (आँखामा पर्दा)
रजनीभूतः इव = अँध्यारै भए झैं
रजस्वलाक्षः = रजोगुणले आँखा ढाकिदिएकाले
अतिरजस्वलमतिः = बुद्धि अत्यन्त मलिन भएको
असाधुमर्यादः = सत्पुरुषको मर्यादाको पनि ख्याल नराख्ने त्यसले
दिग्देवताः = दिशाका देवताहरूलाई
अपि = पनि
न विजानाति = वास्ता गर्दैन

वाक्यार्थ– कहिले आँधीबेरीसमान स्त्रीले काखमा बसाली भने तत्काल रागरूपी धूलोले दृष्टि बिग्रेकाले सत्पुरुषको मर्यादाको समेत विचार राख्दैन। त्यस वेला बुद्धि पनि अत्यन्त मलिन हुने हुनाले मर्यादा उल्लङ्घन गरेको देख्ने दिशाका मालिक देवताहरूलाई समेत वास्ता गर्दैन।

क्वचित् सकृदवगतविषयवैतथ्यः स्वयं पराभिध्यानेन विभ्रंशित-स्मृतिस्तयैव मरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति ॥ १० ॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
स्वयं = आफैँ
सकृत् = पटकपटक
अवगतविषयवैतथ्यः = समस्त पदार्थको मिथ्यात्वलाई जाने पनि
पराभिध्यानेन = अनन्त कालदेखि देहमा आत्मबुद्धि गरेर
विभ्रंशितस्मृतिः = बुद्धि नष्ट भएकाले
तया एव = त्यही स्मृतिभ्रंशको कारणले (फेरि)
तान् एव = तिनै
मरीचितोयप्रायान् = मरुभूमिको जलसमान मिथ्या विषयमा
अभिधावति = कुदिरहन्छ

वाक्यार्थ– कहिलेकाँही विषयहरू मिथ्या हुन् भन्ने बुझे पनि अनादि कालदेखि देहमा आत्मबुद्धि गरेको हुनाले उसको बुद्धि नष्ट हुन्छ र त्यसैले तिनै मरुभूमिको पानीजस्तो मिथ्या विषयको पछि लागिरहन्छ।

क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपं प्रत्यक्षं परोक्षं वा रिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ॥ ११ ॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहीँ
उलूकझिल्लीस्वनवत् = लाटोकोसेरो र झ्याउँकिरी कराए झैं
प्रत्यक्षं वा = प्रकट र
परोक्षं = अप्रकटरूपमा
अतिपरुषरभसाटोपं = अत्यन्त कठोर, मुटु नै थर्काइदिने
रिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेन = ठुला शत्रुहरूको हप्काइद्वारा
अतिव्यथितकर्णमूलहृदयः = कान र मनमा खपिनसक्नु कष्ट हुन्छ

वाक्यार्थ– कहिले लाटोकोसेरो र झ्याउँकिरी कराएजस्ता शत्रुहरूका प्रत्यक्ष र परोक्ष अत्यन्त कठोर मुटु नै छेड्ने हप्की-दप्कीले उसका कान र मनमा ज्यादै कष्ट हुन्छ।

स यदा दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुण्डाद्यपुण्यद्रुमलता-विषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणाञ्जीवन्म्रियमाणान् स्वयं जीवन्म्रियमाण उपधावति ॥ १२ ॥

पदार्थ–
यदा = जुन समयमा
सः = त्यस जीवात्माले
दुग्धपूर्वसुकृतः = आफ्ना सम्पूर्ण पुण्यकर्मको फल भोगिसक्छ
तदा = त्यस समयमा
स्वयं = आफैँ
जीवन्म्रियमाणः = ज्युँदै भए पनि मुर्दा झैँ असहाय भई
कारस्करकाकतुण्डाद्यपुण्यद्रुम-लताविषोदपानवत् = कुचिला, कागचुच्चे जस्ता अपवित्र विषालु वृक्ष, लहरा र विषले भरिएको कुवाजस्ता (अमङ्गलकारी)
उभयार्थशून्यद्रविणान् = यस लोक र परलोकका कुनै पनि प्रयोजन सिद्ध गर्न नसक्ने
जीवन्मृतान् = ज्युँदै मरेजस्ता मानिसहरूकहाँ
उपधावति = दौडन्छ

वाक्यार्थ– यस संसारमा जब जीवले आफ्ना पूर्वजन्मको फल भोगिसक्छ तब उसको जीवन मुर्दासमान हुन्छ। त्यसपछि ऊ असहाय बनेर कुचिला, कागचुच्चे जस्ता विषालु वृक्ष, त्यस्तै लहरा र विषालु कुवासमान यस लोकमा भोग र परलोकमा कीर्तिजस्ता कुनै पनि प्रयोजन सिद्ध गर्न नसक्ने सम्पत्ति चाहिँ खुव कमाएका अरू केही गर्न नसक्ने जिउँदै मरेजस्ता मानिसहरूको शरण लिन पुग्दछ।

एकदासत्प्रसङ्गान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतःस्खलनवदुभयतोऽपि दुःखदं पाखण्डमभियाति ॥ १३ ॥

पदार्थ–
एकदा = कुनै समयमा
असत्प्रसङ्गात् = दुर्जनको सङ्गतले
निकृतमतिः = बुद्धि बिग्रिएको
व्युदकस्रोतःस्खलनवत् = पानी नभएको सुख्खा खोलामा खसे झैँ
उभयतः अपि = यस लोक र परलोकमा समेत
दुःखदं = दुःख दिने
पाखण्डम् = पाखण्ड कर्ममा
अभियाति = लाग्न थाल्छ

वाक्यार्थ– कहिलेकाहीँ दुर्जनको सङ्गतका कारण बुद्धि भ्रष्ट भएकाले पानी नभएको खोलामा खसे झैँ यस लोक र परलोकमा समेत दुःख दिने पाखण्ड कर्ममा संलग्न हुन्छ।

यदा तु परबाधयान्ध आत्मने नोपनमति तदा हि पितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपुत्रान् वा स खलु भक्षयति ॥ १४ ॥

पदार्थ–
यदा तु = जहिले
परबाधया = अरूलाई दुःख दिँदा
आत्मने = आफूलाई
अन्धः = अन्न (खाने कुरा)
न उपनमति = पाउँदैन
हि = निश्चय नै
तदा = त्यस समयमा
सः = त्यो जीवले
पितृपुत्रबर्हिष्मतः = आफ्ना बाबु, छोरा आदिको कुशको त्यान्द्रो समेत जोसँग छ तिनलाई र

पितृपुत्रान् वा = तिनै आफन्त र पिता, पुत्रलाई समेत
खलु भक्षयति = निश्चय नै खाएर सिध्याउँछ वा अत्यन्त दुःख दिन्छ

वाक्यार्थ– अरूलाई बाधा दिँदा पनि जब उसले अन्न आदि भोज्य पदार्थ प्राप्त गर्दैन तब ऊ आफ्ना बाबु, छोरा आदिको कुशको त्यान्द्रो समान वस्तुसमेत जोसँग छ तिनलाई र आफ्नै पिता, पुत्र आदिलाई समेत सिध्याउँछ अथवा अत्यन्त दुःख दिन्छ।

क्वचिदासाद्य गृहं दाववत् प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति ॥ १५ ॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिले
प्रियार्थविधुरम् = आफूलाई काम लाग्ने कुनै कुरा नभएको
असुखोदर्कं = भविष्यमा दुःख दिने
दाववत् = वनको डढेलोले सल्किएको जस्तो
गृहं = घरमा
आसाद्य = पुगेर
शोकाग्निना = शोकरूपी अग्निले
दह्यमानः = डढ्दै
भृशं = अत्यन्त
निर्वेदम् = दुःख
उपगच्छति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– कहिले त्यो जीव आफूलाई प्रिय लाग्ने कुनै पनि वस्तु नभएको र अशान्तिरूपी वनको डढेलोले जलेको जस्तो घरमा पुगेर शोकाग्निले डढ्दै अत्यन्त दुःखी बन्दछ।

क्वचित् कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासुः प्रमृतक इव विगतजीवलक्षण आस्ते ॥ १६ ॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिले
कालविषमितराजकुलरक्षसापहृत-प्रियतमधनासुः = दैवसंयोगले प्रतिकूल बनेका राजकुलरूपी राक्षसले प्राणसमान ज्यादै प्यारो धनको हरण गरिदिएको
विगतजीवलक्षणः = ज्युँदो प्राणीका कुनै लक्षण नभएको
प्रमृतकः इव = मूर्दा झैँ भएर
आस्ते = रहिरहन्छ

वाक्यार्थ– कहिले दुर्भाग्यवश दुष्ट राजाहरूले प्राणभन्दा प्यारो धनसम्पत्ति हरण गरिदिनाले जिउँदो प्राणीमा हुने हर्ष आदि कुनै लक्षण नभएर मुर्दाजस्तो बनेर रहन्छ।

कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृति-लक्षणमनुभवति ॥ १७ ॥

पदार्थ–
कदाचित् = कहिले
मनोरथोपगतपितृपितामहादि = मनको इच्छा अनुसारका बुबा, हजुरबुबा इत्यादि लौकिक सम्बन्धलाई
स्वप्ननिर्वृतिलक्षणम् = स्वप्नका असत् पदार्थको उपभोगबाट आएको सुखजस्तै क्षणिक र मिथ्या सम्बन्धबाट आएको हुँदा
असत् = झुटो (मिथ्या) भए तापनि
सत् इति = सत्य सम्झेर
अनुभवति = अनुभव गर्दछ

वाक्यार्थ– कहिले मनको वासनाका कारण बुबा, हजुरबुबा आदि लौकिक नातेदारसँगको असत् सम्बन्धलाई पनि सत्य सम्झेर तिनबाट प्राप्त हुने असत् पदार्थको उपभोगबाट आएको, स्वप्नका सुखजस्तै क्षणिक र मिथ्या (झुटो) सुखलाई पनि सत्यका रूपमा अनुभव गर्दछ।

**क्वचिद् गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लोकव्यसन-
कर्षितमनाः कण्टकशर्कराक्षेत्रं प्रविशन्निव सीदति ॥ १८ ॥**

पदार्थ–
क्वचित् = कहिले
गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिम् = गृहस्थाश्रमका लागि बताइएका वेदोक्त कर्मरूपी अग्लो पहाडमा
लोकव्यसनकर्षितमनाः = प्राणीहरूको प्रवृत्तिबाट तानिएर
आरुरुक्षमाणः = छिटो-छिटो चढ्न खोज्दा
कण्टकशर्कराक्षेत्रं = काँडा र गिटी-बालुवाले ढाकेको स्थानमा
प्रविशन् = फसेको व्यक्ति
इव = जस्तै
सीदति = फस्दछ

वाक्यार्थ– कहिले गृहस्थाश्रमका लागि वेदले बताइएका विविध कर्मरूपी पहाडहरूमा लोकको व्यवहारलाई देखासिकी गरेर छिटोछिटो चढ्न खोज्दा काँडै-काँडा र गिटी-बालुवाले ढाकेको मरुभूमिमा फसेको व्यक्ति झैँ विभिन्न प्रपञ्चयुक्त कर्मका झन्झटमा फसेर दुःखी बन्दछ।

**क्वचिच्च दुःसहेन कायाभ्यन्तरवह्निना गृहीतसारः स्वकुटुम्बाय
क्रुध्यति ॥ १९ ॥**

पदार्थ–
क्वचित् च = कहिले चाहिँ
दुःसहेन = असह्य
कायाभ्यन्तरवह्निना = पेटभित्रको भोकरूपी आगोले
गृहीतसारः = विवेक र धैर्य नष्ट भएको त्यो जीव
स्वकुटुम्बाय = आफन्तहरूसँग
क्रुध्यति = रिसाउँदछ

वाक्यार्थ– कहिले असह्य भोकरूपी आगोको ज्वालाले पीडित भएर विवेक र धैर्य गुमाई आफन्तहरूसँग नै रिसाउन थाल्दछ।

**स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोऽन्धे तमसि मग्नः शून्यारण्य इव शेते
नान्यत् किञ्चन वेद शव इवापविद्धः ॥ २० ॥**

पदार्थ–
सः एव = त्यही जीव
पुनः = फेरि
निद्राजगरगृहीतः = निद्रारूपी अजिङ्गरले निल्दा
अन्धे तमसि = घोर अन्धकारमा
मग्नः = डुबेको
शून्यारण्ये = सुनसान जङ्गलमा
अपविद्धः = फालिएको
शवः इव = लास झैँ
शेते = सुतिरहन्छ
अन्यत् = अरू
किञ्चन = कुनै पनि कुरा
न वेद = जान्दैन

वाक्यार्थ– कहिलेकाँही त्यो जीव निद्रारूपी अजिङ्गरले निल्दा अज्ञानरूपी घोर अन्धकारमा डुबेर सुनसान जङ्गलमा फालिएको लास झैँ सुतिरहन्छ। त्यस वेला उसलाई कुनै पनि कुराको होस रहँदैन।

कदाचिद् भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदन्दशूकैरलब्धनिद्राक्षणो व्यथित-हृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽन्धकूपेऽन्धवत् पतति ॥ २१ ॥

पदार्थ–
कदाचित् = कहिले
दुर्जनदन्दशूकैः = दुर्जनरूपी विषालु सर्पहरूको (टोकाइबाट)
भग्नमानदंष्ट्रः = (समस्त संसारलाई टोक्ने) अभिमानरूपी आफ्नै दाह्रा भाँचिएको
अलब्धनिद्राक्षणः = निदाउनसम्म पनि नसक्ने
व्यथितहृदयेन = मनमा सधैँ दुःख भइरहेकोले
अनुक्षीयमाणविज्ञानः = हरेक क्षणमा विवेक, बुद्धि नष्ट भएको हुँदा
अन्धवत् = अन्धो मानिस झैँ
अन्धकूपे = नरकरूपी अँध्यारो कुवामा
पतति = खस्दछ

वाक्यार्थ– कहिले दुर्जनरूपी दुष्ट जीवहरूको टोकाइ र तिरस्कारबाट समस्त संसारलाई टोक्ने अभिमानरूपी आफ्नै दाह्रा भाँचिनाले त्यो जीव निदाउन पनि सक्दैन। मन सधैँ दुःखी भइरहने हुनाले बुद्धि र विवेक नष्ट भएको हुँदा त्यो जीव अन्धो मानिस कुवामा खसे झैँ नरकरूपी अँध्यारो कुवामा खस्दछ।

कर्हि स्म चित् काममधुलवान् विचिन्वन् यदा परदारपरद्रव्याण्यव-रुन्धानो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहतः पतत्यपारे निरये ॥ २२ ॥

पदार्थ–
कर्हि चित् = कहिलेकाहीँ
यदा = जब
काममधुलवान् = विषयको सुखरूपी महको थोपालाई
विचिन्वन् = खोज्दा-खोज्दै
परदारपरद्रव्याणि = परस्त्री र अर्काको सम्पत्ति आदिमा
अवरुन्धानः = आँखा गाड्न थाल्दछ, तब
स्वामिभिः = तिनका पति वा
राज्ञा वा = राजाबाट समेत
निहतः = पिटाइ खाएको त्यो जीव
अपारे = पार पाउन नसकिने
निरये = नरकमा
पतति स्म = खस्छ

वाक्यार्थ– कहिलेकाँही त्यस जीवले विषयभोग गर्ने इच्छाले परस्त्री र अर्काको सम्पत्तिमा आँखा गाड्न थाल्दछ। अनि तिनका पति र राजाबाट समेत पिटाइ खाएर ऊ पार पाउन नसकिने नरकमा पर्दछ।

अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारा-वपनमुदाहरन्ति ॥ २३ ॥

पदार्थ–
अथ च = अनि
तस्मात् = त्यसैले
अस्मिन् = यस प्रवृत्तिमार्गमा रहेर गरिएका
उभयथा अपि = लौकिक र वैदिक दुबैथरी
कर्म = कर्महरू
हि = निश्चय नै
आत्मनः = जीवात्माको लागि
संसारावपनम् = जन्म, मृत्युरूपी संसारको रोपाइँ गरिने खेतजस्ता हुन् भनी
उदाहरन्ति = (विद्वान्हरू) उदाहरण दिन्छन्

वाक्यार्थ– यसै कारणले (कर्मको बन्धन साह्रै दह्रो भएको कारणले) प्रवृत्तिमार्गमा लागेर गरिएका लौकिक र वैदिक दुबै प्रकारका कर्महरू जीवलाई जन्ममरणरूप संसारको प्राप्ति गराउने कारण हुन् भनिएको छ।

मुक्तस्ततो यदि बन्धाद् देवदत्त उपाच्छिनत्ति तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः॥ २४॥

पदार्थ–
ततः = त्यस (परस्त्री र परधन आदिको चोरी गर्नाले भएको)
बन्धात् = राजा आदिले दिएको दण्डरूप बन्धनबाट
यदि = कुनै कारणवश
मुक्तः = छुट्यो भने पनि
देवदत्तः = देवदत्त नामको अर्को कुनै व्यक्तिले (ती भोगहरूलाई)
उपाच्छिनत्ति = लुटिदिन्छ
तस्मात् अपि = त्यो व्यक्तिबाट पनि
विष्णुमित्रः = विष्णुमित्र नामको (अर्को व्यक्तिले लुटिरहन्छ)
इति = यसप्रकार (ती भोगहरू)
अनवस्थितिः = स्थिर भई रहिरहँदैनन्

वाक्यार्थ– परस्त्री, परधन आदिको चोरी गर्नाले त्यस मनुष्यलाई राजा आदिले बन्धनमा पार्छन्। कुनै उपायले त्यस बन्धनबाट छुटे तापनि अन्यायले हरण गरेका ती स्त्री, सम्पत्तिलाई उसको हातबाट अर्को कुनै देवदत्त नामको व्यक्तिले खोस्दछ। त्यसको हातबाट पनि फेरि अर्को विष्णुदत्त नामको व्यक्तिले हरण गर्दछ। यसरी ती भोगहरू स्थिर भई रहिरहँदैनन्।

क्वचिच्च शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरन्तचिन्तया विषण्ण आस्ते॥ २५॥

पदार्थ–
क्वचित् च = कहिले चाहिँ
शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिका-त्मीयानां = जाडो, हावाहुरी आदि अनेक प्रकारका आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक
दशानां = दुःखमय अवस्थाहरूको
प्रतिनिवारणे = सामना गर्न
अकल्पः = असमर्थ भई
दुरन्तचिन्तया = अनन्त चिन्ता लिएर
विषण्णः = दिक्दार हुँदै
आस्ते = बसिरहन्छ

वाक्यार्थ– कहिले त्यो जीव शीत, वायु आदि अनेक प्रकारका आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक दुःखकष्ट हटाउन नसकेर चिन्ता मानी दिक्दार भएर बसिरहन्छ।

क्वचिन्मिथो व्यवहरन् यत्किञ्चिद् धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यपहरन् यत्किञ्चिद् वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात्॥ २६॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिले
मिथः = आपसमा नै
व्यवहरन् = लेनदेनको व्यवहार गर्दा
अन्येभ्यः = अरू कसैको

यत्किञ्चित् = थोरै
धनम् = सम्पत्ति
काकिणिकामात्रम् = कौडी बराबर
वा = वा (त्यो भन्दा पनि) कम
यत्किञ्चित् वा = अत्यन्त कम सम्पत्ति समेत
अपहरन् अपि = अपहरण (चोरी) गर्नाले पनि
वित्तशाठ्यात् = पैसाको लुच्याइँका कारण
विद्वेषम् = परस्परमा नै वैरभाव
एति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– कहिले आपसमा लेनदेनको व्यवहार गर्दा एक कौडी अथवा त्योभन्दा पनि थोरै धन ठगेको कारण त्यस व्यक्तिसँग अन्य व्यक्तिको दुस्मनी बढ्दै जान्छ।

अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमान-प्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधि-जन्मजरामरणादयः ॥ २७ ॥

पदार्थ–
अमुष्मिन् = यो प्रवृत्तिमार्गरूपी
अध्वनि = बाटोमा
इमे = यिनै र
तथा = त्यस्तै (यीभन्दा अझै धेरै)
सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमान-प्रमादोन्मादशोकमोहलोभ-मात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधि-व्याधिजन्मजरामरणादयः = सुख-दुःख, राग-द्वेष, भय, अभिमान, आलस्य, उन्माद, शोक, मोह, लोभ, डाह, ईर्ष्या, अपमान, भोक-प्यास, मानसिक-शारीरिक रोग, जन्म, बुढ्याइँ र मृत्यु आदि अनेकौं
उपसर्गाः = विघ्न बाधाहरू हुन्छन्

वाक्यार्थ– यस प्रवृत्तिमार्गमा माथि भनिएका र यीभन्दा अझै धेरै सुख-दुःख, राग-द्वेष, भय, अभिमान, आलस्य, उन्माद, शोक, मोह, लोभ, डाह, ईर्ष्या, अपमान, भोक-प्यास, मानसिक-शारीरिक रोग, जन्ममृत्युजस्ता अनेकौं विघ्न-बाधाहरू रहेका छन्।

क्वापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारम्भाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषिता-वलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्मापारेऽन्धे तमसि प्रहिणोति ॥ २८ ॥

पदार्थ–
क्व अपि = कहिले
देवमायया = देवमायारूपी
स्त्रिया = स्त्रीद्वारा
भुजलतोपगूढः = बाहुपाशमा बाँधिएको
प्रस्कन्नविवेकविज्ञानः = विवेक र बुद्धि हराएको
यद्विहारगृहारम्भाकुलहृदयः = जुन स्त्रीको लागि टहल्ने र घर बनाउने चिन्ताले जलिरहेको र
तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्र-भाषितावलोकविचेष्टितापहृत-हृदयः = त्यही स्त्रीकै आश्रयमा रहने छोरा, छोरी, र पत्नी आदिको बोलाइ, हेराइ, काम गराइ आदिबाट हृदय मुग्ध भएकाले
अजितात्मा = इन्द्रियलाई जित्न नसकेको त्यो जीव
आत्मानम् = आफैँलाई

अपारे = पार पाउन नसकिने
अन्धे तमसि = डर लाग्दो अँध्यारोमा
प्रहिणोति = पुऱ्याउँछ

वाक्यार्थ– संसारवनमा घुम्ने क्रममा त्यो जीव कुनै समयमा मायास्वरूप मोहिनी स्त्रीको संसर्गमा फसेर विवेकहीन बन्दछ। विवेक नभएकै कारण त्यस स्त्रीको लागि घरबार जोड्ने चिन्तामा डुबे तापनि स्त्री र सन्तानको मिठो बोली, हेराइ, काम गराइ आदिद्वारा ऊ मक्ख परिरहन्छ। यसप्रकार इन्द्रियको दास बनेको त्यो जीव पार पाउनै नसकिने अन्धकारमय नरकमा पुग्दछ।

कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात् परमाण्वादि-द्विपरार्धापवर्गकालोपलक्षणात् परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तम्बादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदय-स्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद् भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवताः कङ्कगृध्रबकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः साङ्केत्येनाभिधत्ते ॥ २९ ॥

पदार्थ–
कदाचित् = कहिले (त्यो जीवले)
रंहसा = बेगले
परिवर्तितेन = परिवर्तन भइरहने
वयसा = बाल्य, यौवन, वृद्धता आदि उमेरद्वारा
आब्रह्मतृणस्तम्बादीनां = ब्रह्मादेखि सामान्य तृणसम्मका
मिषतां = कालको परिवर्तनलाई प्रतिकार गर्न नसक्ने
भूतानाम् = प्राणीहरूको आयुलाई
हरतः = नाश गरिरहने
अनिमिषतः = प्रतिक्षण सावधान
परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गकालो-पलक्षणात् = परमाणुदेखि परार्धसम्मको कालस्वरूप
ईश्वरस्य = सर्वनियन्ता
भगवतः = सबै ऐश्वर्यले युक्त
विष्णोः = भगवान् विष्णुको
चक्रात् = चक्रबाट
वित्रस्तहृदयः = डराएको
कालचक्रनिजायुधं = सबैको आयु नष्ट गर्ने कालरूपी चक्रलाई हतियार बनाउने
यज्ञपुरुषम् = सत्कर्मका आश्रय
साक्षात् भगवन्तं = साक्षात् भगवान्को रूपमा रहनुहुने
तम् एव = उनै
ईश्वरं = शक्तिसम्पन्न ईश्वरलाई
अनादृत्य = वास्ता नगरी (अनादर गरेर)
कङ्कगृध्रबकवटप्रायाः = ढुङ्गीफोर, गिद्ध, बकुल्ला, बटेर जस्ता
आर्यसमयपरिहृताः = वेदोक्त सनातन मर्यादाबाट बहिष्कृत
साङ्केत्येन = मनमानी कल्पनाका भरमा बनाइएका
पाखण्डदेवताः = पाखण्डका देवताहरूलाई
अभिधत्ते = स्वीकार गर्दछ

वाक्यार्थ– परमाणुदेखि लिएर द्विपरार्धसम्मको क्षण, घडी आदिको रूपमा घुमिरहने काल वा समय साक्षात् भगवान् विष्णुको चक्र हो। चाँडै-चाँडै परिवर्तन भइरहने बाल्य, यौवन र वार्द्धक्य आदि अवस्था त्यस चक्रका वेग वा गति हुन्। कालचक्रले यसै वेगद्वारा ब्रह्मादेखि लिएर

सानासाना तृणसम्मका सम्पूर्ण प्राणीहरूको संहार गरिरहन्छ। यसको गतिलाई कसैले रोक्न सक्दैन। यस कालचक्रबाट डराए तापनि बुद्धि नभएको जीवले कालचक्रका मालिक भगवान्‌को आराधनालाई छोडेर पाखण्ड मतमा लागी ढुङ्गीफोर, गिद्ध, बकुल्ला र बटेर जस्ता वेदनिषिद्ध देवताहरूको सेवा गर्न थाल्दछ।

यदा पाखण्डिभिरात्मवञ्चितैस्तैरुरु वञ्चितो ब्रह्मकुलं समावसं-स्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञ-पुरुषस्याराधनमेव तदरोचयन् शूद्रकुलं भजते निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुम्बभरणं यथा वानरजातेः ॥ ३० ॥

पदार्थ–
यदा = जुन समयमा (यो जीव)
आत्मवञ्चितैः = आफैँ ठगिएका
तैः = ती
पाखण्डिभिः = पाखण्डीहरूद्वारा
उरु = बारम्बार
वञ्चितः = धोका पाउँछ, तब
ब्रह्मकुलं = ब्रह्मनिष्ठ व्यक्तिहरूको समूहमा
समावसन् = केही समय रहन्छ, त्यहाँ पनि
तेषां = तिनीहरूको
उपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन = व्रतबन्ध, वेदारम्भ आदि संस्कारपछि मात्र श्रुति र स्मृति प्रतिपादित कर्महरूद्वारा
यज्ञपुरुषस्य = यज्ञपुरुष
भगवतः = भगवान्‌को
आराधनम् = आराधना गर्ने
तत् एव = त्यही
शीलम् = शास्त्रोक्त मर्यादालाई
अरोचयन् = (मनपरी गर्न नपाइने हुँदा) मन नपराएर
निगमाचारे = वेदोक्त नियमहरूको पालनाका निमित्त
अशुद्धितः = आफूमा शुद्धता नभएकाले
शूद्रकुलं = शूद्रहरूको सङ्गतमा
भजते = आफैँलाई पनि त्यही अनुरूप बनाउँछ
यस्य = जुन शूद्रकुलको स्वभाव
मिथुनीभावः = स्त्रीसंसर्ग र
कुटुम्बभरणं = परिवारको पेट पाल्नु मात्र हुन्छ
यथा = जसरी
वानरजातेः = बाँदरहरूको हुन्छ

वाक्यार्थ– परम लक्ष्यमा पुऱ्याइदिने सनातन मार्गलाई भुलेर आफैँ धोकामा परिरहेका पाखण्डीहरूद्वारा जब त्यो जीव बेसरी ठगिन्छ अनि ऊ बल्ल ब्राह्मणहरूको शरणमा पुग्दछ। त्यहाँ पनि त्यसलाई वेदोक्तविधिअनुसार गरिने उपनयन आदि संस्कार र भगवान्‌को आराधना आदि शास्त्रले बताएका कर्महरू मन पर्दैनन्। वेदोक्त नियमहरूको पालनाका निमित्त चित्त शुद्धि नभएकाले ऊ फेरि शूद्रजस्ता व्यक्तिहरूको सङ्गतमा पुग्छ र बाँदर झैँ स्त्रीसंसर्ग र परिवारको लालन-पालनरूप निन्दित कर्ममा प्रवृत्त हुन्छ।

तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुख-निरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः ॥ ३१ ॥

पदार्थ–
तत्र अपि = त्यहाँ पनि
निरवरोधः = धर्ममर्यादाको रोकतोक नभएकाले
स्वैरेण = मनखुसी
विहरन् = विहार गर्नाले

अतिकृपणबुद्धिः = विवेकशक्ति नष्ट भएर छुच्चो बुद्धि भएपछि **अन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना** = स्त्री र पुरुषले एक-अर्काको	मुख हेर्नु आदि **ग्राम्यकर्मणा एव** = सामान्य विषयभोगहरूमा मात्र मस्त भएर **विस्मृतकालावधिः** = मृत्युको	समय नजिक आएको पनि थाहा पाउँदैन

वाक्यार्थ– त्यहाँ झन् कुनै धार्मिक मर्यादा नभएकाले मनपरी कर्म गर्दा यस जीवको सम्पूर्ण विवेकशक्ति नष्ट हुन्छ। बुद्धिहीन भएका कारण स्त्री, पुत्र आदिको परस्पर मुख हेराहेर गर्ने जस्ता सामान्य विषयमा भुलेर यसले मृत्युको समय नजिक आएको समेत थाहा पाउँदैन।

क्वचिद् द्रुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः ॥ ३२ ॥

पदार्थ– **क्वचित्** = कहिले **द्रुमवत्** = रुखहरूजस्तै **ऐहिकार्थेषु** = लौकिक सुखरूपी	फल मात्र दिन सक्ने **गृहेषु** = घरहरूमा **रंस्यन्** = रमाउँदै **वानरः यथा** = बाँदर झैँ	**सुतदारवत्सलः** = स्त्री, पुत्र आदिमा आसक्त भएर **व्यवायक्षणः** = मैथुन आदिमा समय बिताउँछ

वाक्यार्थ– कहिले रुखहरूजस्तै लौकिक सुखरूपी फल मात्र दिन सक्ने घरहरूमा रमाउँदै बाँदर झैँ स्त्री, पुत्र आदिमा आसक्त भएर आफ्नो सम्पूर्ण समय मैथुन आदि विषयभोगमा नै बिताउँछ।

एवमध्वन्यवरुन्धानो मृत्युगजभयात् तमसि गिरिकन्दरप्राये ॥ ३३ ॥

पदार्थ– **एवम्** = यसप्रकारको (दुःखमय) **अध्वनि** = प्रवृत्तिमार्गमा	**अवरुन्धानः** = अल्मलिएर **गिरिकन्दरप्राये** = पहाडका गुफा आदिको	**तमसि** = रोग आदि अन्धकारमा **मृत्युगजभयात्** = मृत्युरूप हात्तीको डरले (आक्रान्त हुन्छ)

वाक्यार्थ– यसप्रकार प्रवृत्तिमार्गमा लागेर सुखदुःखरूप फल भोग्ने जीव रोगरूपी पहाडका गुफाहरूमा फसेर त्यहाँ रहने मृत्युरूपी हात्तीदेखि सधैँ डराइरहन्छ।

क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणे- ऽकल्पो दुरन्तविषयविषण्ण आस्ते ॥ ३४ ॥

पदार्थ– **क्वचित्** = कहिले **शीतवाताद्यनेकदैविकभौतिका-त्मीयानां** = जाडो, हावाहुरी आदि अनेक प्रकारका	आधिदैविक, आधिभौतिक, र आध्यात्मिक **दुःखानां** = दुखहरूको **प्रतिनिवारणे** = सामना गर्न **अकल्पः** = असमर्थ भई	**दुरन्तविषयविषण्णः** = असह्य पीडाहरूबाट दुःखी हुँदै **आस्ते** = रहन्छ

वाक्यार्थ– कहिले जाडो, हावाहुरी आदि अनेक प्रकारका आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक दुःखहरू हटाउन नसकेर पीडा खप्दै अत्यन्त दुःखी भइरहन्छ।

क्वचिन्मिथो व्यवहरन् यत्किञ्चिद् धनमुपयाति वित्तशाठ्येन ॥ ३५ ॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिले
मिथः = परस्पर
व्यवहरन् = लेनदेन गर्दा
वित्तशाठ्येन = धेरै कन्जुस्याइँ गरेर ठगी गर्दा
यत्किञ्चित् = अलिकति
धनम् = धन
उपयाति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– कहिले आपसमा लेनदेन गर्दा धेरै कन्जुस्याइँ गरेर अर्काको धन ठगेर केही धन प्राप्त गर्दछ।

क्वचित् क्षीणधनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्ध-मनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जनाद-भिलभते ॥ ३६ ॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहीँ
क्षीणधनः = सम्पत्ति नष्ट भएर
शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनः = सुत्ने, बस्ने, खाने वस्तुहरूको पनि अभाव भएपछि
यावत् = जब
अप्रतिलब्धमनोरथोपगतादाने = आफ्नो चाहना अनुरूप प्राप्त नभएका पदार्थहरू चोरी गर्न
अवसितमतिः = निश्चय गर्छ
ततस्ततः = तत्-तत् सम्बन्धी
जनात् = मनुष्यहरूबाट
अवमानादीनि = तिरस्कार आदि
अभिलभते = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– कहिले सम्पत्ति नष्ट भएर सुत्ने, बस्ने, खाने, वस्तुको पनि अभाव हुँदा चोरेरै भए पनि आफ्नो इच्छा पूरा गर्ने निश्चय गर्दछ। यसमा पनि तिनका मालिकहरूबाट तिरस्कार आदि प्राप्त गर्दछ।

एवं वित्तव्यतिषङ्गविवृद्धवैरानुबन्धोऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहत्यथापवहति ॥ ३७ ॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार
वित्तव्यतिषङ्गविवृद्धवैरानुबन्धः = धनको आसक्ति र ठगी आदिको कारण परस्पर शत्रुता बढेको
अपि = भए तापनि
पूर्ववासनया = पूर्वसंस्कारहरू-द्वारा
मिथः = परस्पर
उद्वहति = विवाह आदि सम्बन्ध गाँस्छ र
अथ = पछि फेरि
अपवहति = सम्बन्ध टुटाउँदै जान्छ

वाक्यार्थ– यसप्रकारसँग धनसम्पत्तिको लोभले परस्पर शत्रुता बढे तापनि आफ्नो पूर्ववासनाका कारण आपसमा विवाह आदि सम्बन्ध जोड्ने र पुनः त्यसलाई तोड्ने काम गरिरहन्छ।

एतस्मिन् संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधित आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमु ह वावेतरस्तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन् मुह्यन्

बिभ्यद् विवदन् क्रन्दन् संहृष्यन् गायन् नह्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि यत आरब्ध एष नरलोकसार्थो यमध्वनः पारमुपदिशन्ति ॥ ३८ ॥

पदार्थ—
एतस्मिन् = यो
संसाराध्वनि = संसारमार्गमा
नानाक्लेशोपसर्गबाधितः = अनेक दुःख तथा विघ्न, बाधाहरूले बाँधिएको यो जीवसमूह
यत्र = जहाँ-जहाँ
यः = जुन-जुन सहयात्री
आपन्नविपन्नः = आपत्तिग्रस्त वा मृत हुन्छ
ह = निश्चय नै
तम् उ = त्यसलाई
इतरः = अरूले
तत्र वाव = त्यही ठाउँमा नै
विसृज्य = छाड्दै र
जातं जातम् = नयाँ-नयाँ जन्मनेहरूलाई
उपादाय = स्वीकार गर्दै
शोचन् = प्रियवियोगमा शोक गर्दै
मुह्यन् = दुःखबाट मूर्च्छित हुँदै
बिभ्यत् = दुःखको शङ्काले डराउँदै
विवदन् = आपसमा विवाद गर्दै
क्रन्दन् = झगडा गर्दै
संहृष्यन् = प्रिय वस्तु पाउँदा खुसी हुँदै
गायन् = हर्षको अवस्थामा गाना गाएर खुसी प्रकट गर्दै र
नह्यमानः = ती-ती प्रिय पदार्थहरूको बन्धनमा परेकाले आफैं समेत दुःख पाउँदै गरेको
एषः = यो
नरलोकसार्थः = मनुष्य लोकमा गएको जीवात्माको समूह
साधुवर्जितः = सत्पुरुषहरूको सङ्गत नपाउनाका कारणले
यतः = जुन बिन्दुबाट
आरब्धः = यात्रा प्रारम्भ गरिएको थियो र
यम् = जसलाई
अध्वनः = संसाररूपी बाटोको
पारम् = सीमानाको रूपमा
उपदिशन्ति = सत्पुरुष बताउँछन् (त्यस्ता परमात्माकहाँ जाने उद्देश्यले)
अद्य अपि = आजसम्म पनि
न एव आवर्तते = फर्किएको छैन

वाक्यार्थ— यस क्रमले संसारमार्गमा घुम्ने जीवसमूह अनेक प्रकारका दुःख र विघ्नबाधाले पीडित भए तापनि बाटामा आपत्तिमा परेका वा मरेका व्यक्तिलाई कुनै वास्ता गर्दैन र नयाँ जन्मेकाहरूलाई साथमा लिएर हिँड्दछ। हिँड्दै गर्दा कहिले कसैका निम्ति शोक गर्दछ भने कहिले कसैको दुःख देखेर मूर्च्छित हुन्छ। त्यस्तै कहिले कसैसित वियोग हुने आशङ्काले डराउँछ भने कहिले कसैसँग विवाद र झगडा गर्दछ। त्यस्तै कुनै आपत्ति आइपऱ्यो भने रुन थाल्दछ भने आफूले चाहेको पुग्दा खुसीले गाउन समेत थाल्दछ। कहिल्यै सज्जनको सङ्गत नपाएका कारण यो जीव जहाँबाट यसको जीवनयात्रा प्रारम्भ भयो र जहाँ गएर त्यो टुङ्गिन्छ त्यस्ता परमात्माको शरणमा अहिलेसम्म पनि पुग्न सकेको छैन।

यदिदं योगानुशासनं न वा एतदवरुन्धते यन्न्यस्तदण्डा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानः समवगच्छन्ति ॥ ३९ ॥

पदार्थ—
यत् = जुन परमात्माको सम्बन्धमा
इदं = यो
योगानुशासनं = योगको उपदेश गरियो

वा = अथवा
यत् = जुन परमात्मपदलाई
न्यस्तदण्डाः = प्राणीद्रोह नगर्ने
उपशमशीलाः = वैराग्यपरायण
उपरतात्मानः = इन्द्रिय जितेका
मुनयः = मुनिहरू
समवगच्छन्ति = राम्ररी बुझ्दछन्
एतत् = यो तत्त्वलाई
(संसारी प्राणीहरू)
न अवरुन्धते = पाउन सक्दैनन्

वाक्यार्थ– जुन परमात्माको प्राप्तिको सम्बन्धमा यो योगको उपदेश गरियो ती परमात्मालाई सम्पूर्ण प्राणीमा दया राख्ने स्वभाव भएका विरक्त र इन्द्रियविजयी मुनिहरूले मात्र प्राप्त गर्दछन्। अरू संसारी व्यक्तिहरूले प्राप्त गर्न सक्दैनन्।

यदपि दिग्भिजयिनो यज्विनो ये वै राजर्षयः किं तु परं मृधे शयीरन्नस्यामेव ममेयमिति कृतवैरानुबन्धायां विसृज्य स्वयमुपसंहृताः ॥ ४० ॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
यत् = जो
दिग्भिजयिनः = दिग्गजहरूलाई समेत जित्ने र
यज्विनः = धेरै यज्ञ गर्ने
राजर्षयः = ठुला राजर्षिहरूले
अपि = पनि (त्यस तत्त्वलाई पाउन सक्दैनन् भने)
ये = जो राजाहरू
इयम् = यो पृथ्वी
मम इति = मेरो हो भनी
कृतवैरानुबन्धायां = अरूसँग वैरभाव र शत्रुता गरिने
अस्याम् एव = यो पृथिवीमा नै
विसृज्य = शरीरलाई छाडेर
स्वयम् = आफैँ
मृधे = युद्धभूमिमा
परं = केवल
उपसंहृताः = प्राणत्याग गरी
शयीरन् = ढल्लान्
तु = (तिनीहरूले) त
किं = के प्राप्त गर्लान् र

वाक्यार्थ– ठुलाठुला यज्ञको अनुष्ठान गर्ने बलशाली राजर्षिहरूले समेत त्यस परमतत्त्वलाई प्राप्त गर्न सक्दैनन् भने 'तेरो' र 'मेरो'को अभिमानले फुलेर युद्धभूमिमा आफैँ मरेर जाने अज्ञानीहरूले कसरी प्राप्त गर्न सक्लान् ?

कर्मवल्लीमवलम्ब्य तत आपदः कथञ्चिन्नरकाद् विमुक्तः पुनरप्येवं संसाराध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरि गतोऽपि ॥ ४१ ॥ तस्येदमुपगायन्ति–

पदार्थ–
कर्मवल्लीम् = पुण्यकर्मरूपी डोरी
अवलम्ब्य = समातेर
ततः = त्यस अत्यन्त कष्टदायक
नरकात् = नरकरूप
आपदः = आपत्तिबाट
कथञ्चित् = कुनै उपायले
विमुक्तः = छुट्यो भने पनि (परमात्मालाई जान्न नसकेकाले)
एवं = यसै गरी
संसाराध्वनि = संसाररूपी वनमा
वर्तमानः = भड्किँदै
पुनः अपि = फेरि पनि
नरलोकसार्थम् = अज्ञानी मानिसको समूहमा
उपयाति = मिल्न पुग्दछ
एवम् = यसै गरी

उपरि = स्वर्ग आदि लोकमा
गतः अपि = गएको व्यक्तिले पनि
तस्य = ती राजर्षि भरतको
इदम् = यस्तो माहात्म्य
उपगायन्ति = गाउँछन्

वाक्यार्थ– यो जीव पूर्वजन्मको पुण्य कर्मरूपी डोरी समातेर कुनै उपायले संसारका आपत्तिबाट छुट्यो भने पनि परमात्मालाई जान्न नसकेका कारण फेरि त्यसै गरी संसारमार्गमा घुम्ने अज्ञानीहरूको समूहमा मिसिन पुग्दछ। स्वर्गादि लोक पुगेकाहरूको पनि यही दशा हुन्छ। ती राजर्षि भरतको चरित्रका सम्बन्धमा सज्जनहरू यसो भन्दछन्।

(यसप्रकार भवाटवीको तात्पर्य सहित वर्णन गरेर शुकदेवजी परीक्षित्लाई राजर्षि भरतका सम्बन्धमा चलेको प्रसिद्ध उक्ति सुनाउँदै भन्नुहुन्छ–)

आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसापि महात्मनः।
नानुवर्त्मार्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः॥ ४२॥

पदार्थ–
गरुत्मतः = गरुडको वेगलाई
मक्षिका इव = झिँगाले (पछ्याउन नसके) झैँ
इह = यस संसारमा पनि
नृपः = अरू कुनै राजाले
महात्मनः = महात्मा
आर्षभस्य = ऋषभदेवका पुत्र
राजर्षेः = राजर्षि भरतजीको
अनुवर्त्म = मार्गको अनुसरण गर्न
मनसा अपि = मनले पनि
न अर्हति = सक्दैन

वाक्यार्थ– जसरी गरुडको वेगलाई झिँगाले पछ्याउन सक्दैन त्यसै गरी ऋषभदेवका पुत्र राजर्षि भरतको मार्गको अनुसरण गर्न अन्य कुनै राजाले मनले पनि सक्दैन।

यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः॥ ४३॥

पदार्थ–
यः = जुन भरतजीले
उत्तमश्लोकलालसः = मङ्गलकीर्ति भएका श्रीहरिलाई प्राप्त गर्ने इच्छाले
दुस्त्यजान् = छोड्नै नसकिने र
हृदिस्पृशः = अत्यन्त मन छुने
दारसुतान् = पुत्र, पत्नी
सुहृद्राज्यं = हितैषी आफन्त र समृद्ध राज्यलाई समेत
युवा एव = युवा अवस्थामा नै
मलवत् = विष्टालाई त्यागे झैँ
जहौ = सजिलैसित त्यागिदिए

वाक्यार्थ– यसरी भरतले मङ्गलकारी भगवान् श्रीहरिलाई प्राप्त गर्ने इच्छाले छोड्नै नसकिने अत्यन्त प्रिय पुत्र, पत्नी तथा हितैषी आफन्तहरू र राज्यलाई समेत युवावस्थामा नै विष्टा त्यागे झैँ सजिलै त्यागिदिए।

यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्
प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम्।

नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्-
सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः ॥ ४४ ॥

पदार्थ–
यः नृपः = जुन राजा भरतले
दुस्त्यजान् = छोड्नै नसकिने
क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् = पृथिवी, पुत्र, आफन्त, सम्पत्ति र पत्नीलाई, त्यसै गरी
सुरवरैः = श्रेष्ठ देवताहरूले
प्रार्थ्यां = चाहने
सदयावलोकाम् = (भरतले आफूमा अभिरुचि राखलान् कि भनी) करुणापूर्ण नम्र आँखाले हेरिरहने
श्रियं = लक्ष्मी (सम्पत्ति)लाई पनि
न ऐच्छत् = चाहना गरेनन्
तत् = यो कुरा
उचितं = उचित नै हो, किनभने
मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसाम् = मधुसूदन श्रीनारायण भगवान्को सेवामा सधैँ चित्त अनुरक्त भइरहने
महतां = महापुरुषहरूका लागि
अभवः अपि = मोक्ष पनि
फल्गुः = तुच्छ नै हुन्छ

वाक्यार्थ– भरतले उनको सान्निध्य प्राप्त गर्न इच्छुक देवताहरूद्वारा प्रार्थना गरिएकी लक्ष्मी (सम्पत्ति), राज्य, पुत्र, पत्नी र आफन्तको समेत इच्छा गरेनन्। यो अत्यन्त स्वाभाविक कुरा हो किनभने भगवान् मधुसूदनको सेवामा जसको चित्त अनुरक्त बनेको छ त्यस्ता महापुरुषहरूका लागि मोक्ष पनि तुच्छ हुन्छ।

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय
योगाय साङ्ख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।
नारायणाय हरये नम इत्युदारं
हास्यन् मृगत्वमपि यः समुदाजहार ॥ ४५ ॥

पदार्थ–
यः = जुन भरतजीले
मृगत्वम् = पूर्वजन्मको मृगशरीरलाई
हास्यन् अपि = छाड्दै मृत्युको मुखमा पुग्ने वेलामा समेत
यज्ञाय = यज्ञस्वरूप हुनुभएका
धर्मपतये = धर्मको फल दिनेवाला
विधिनैपुणाय = धर्माचरणमा अत्यन्त सिपालु
योगाय = योगद्वारा प्राप्त हुने
साङ्ख्यशिरसे = साङ्ख्ययोग (ज्ञान) द्वारा प्राप्त हुनुहुने
प्रकृतीश्वराय = मायालाई नियन्त्रित गर्ने र
नारायणाय = सम्पूर्ण जीवात्माका नियन्त्रक
हरये = अज्ञाननाशक श्रीहरि भगवान्लाई
नमः इति = प्रणाम छ भनेर
उदारं = उच्च स्वरले
समुदाजहार = उच्चारण गरेका थिए

वाक्यार्थ– ती भरतजीले आफ्नो पूर्वजन्मको मृगशरीर छाड्ने वेलामा समेत उच्च स्वरले 'धर्मको रक्षा गर्ने, धर्मानुष्ठानमा सिपालु, योगमायाद्वारा प्राप्त हुने, साङ्ख्यशास्त्रका सिद्धान्तस्वरूप, मायालाई नियन्त्रण गर्ने, यज्ञमूर्ति, सर्वान्तर्यामी भगवान् श्रीहरिलाई मेरो बारम्बार नमस्कार छ' भनेर उच्च स्वरमा उच्चारण गरेका थिए।

य इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यापवर्ग्यं वानुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनन्दति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न काञ्चन परत इति ॥ ४६ ॥

पदार्थ–
भागवतसभाजितावदातगुण-कर्मणः = भगवान्का भक्तहरूद्वारा प्रशंसा गरिने पवित्र गुण र कर्मले युक्त भएका
राजर्षेः = राजर्षि
भरतस्य = भरतको
स्वस्त्ययनम् = कल्याणकारक
आयुष्यं = आयुवर्द्धक
धन्यं = सम्पत्ति दिने
यशस्यं = सत्कीर्ति बढाउने अनि
स्वर्ग्यापवर्ग्यं वा = स्वर्ग र मोक्ष समेत दिलाउने
इदं अनुचरितं = यो परम पवित्र चरित्र
यः = जुन मनुष्यले
शृणोति = श्रद्धापूर्वक सुन्दछ
आख्यास्यति = सुनाउँछ
अभिनन्दति च = श्रद्धापूर्वक आदरसमेत गर्दछ भने (त्यसले)
सर्वाः = सबैथरी
आशिषः = कामनाहरू
आत्मनः एव = आफैँ नै
आशास्ते = प्राप्त गर्दछ
काञ्चन = कुनै पनि कुरा
परतः = अरू कसैबाट
न इति = आशा गर्नुपर्दैन

वाक्यार्थ– जुन मानिसले ठुलाठुला भक्तहरूद्वारा प्रशंसा गरिएको पवित्र गुण र कर्मले युक्त राजर्षि भरतको यो परमपवित्र चरित्रलाई श्रद्धापूर्वक सुन्ने, सुनाउने तथा आदर गर्ने गर्दछ उसले आयु, धन, यश, कीर्ति तथा स्वर्ग तथा मोक्षसमेत प्राप्त गर्दछ। साथै उसका सम्पूर्ण कामनाहरू स्वतः पूर्ण हुन्छन्, उसले अरूबाट हुनै कुराको आशा गर्नुपर्दैन।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे भरतोपाख्याने पारोक्ष्यविवरणं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

भरतको वंशवर्णन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमु ह वाव केचित् पाखण्डिन ऋषभपदवीमनुवर्तमानं चानार्या अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यन्ति ॥ १ ॥

पदार्थ—	**अनुवर्तमानं** = अनुसरण गर्नाले	**कलौ** = कलियुगमा
भरतस्य = भरतको	**यम् वा** = जसलाई	**पापीयस्या** = पापपूर्ण
सुमतिः नाम = सुमति नामका	**उ ह** = निश्चय नै	**स्वमनीषया** = आफ्नो बुद्धिद्वारा
आत्मजः = छोरा थिए भनेर	**केचित्** = कोही–कोही	**अवेदसमाम्नातां** = वेदले नबताए तापनि
अभिहितः = बताइयो	**पाखण्डिनः** = वेद आदि शास्त्रविमुख	**देवतां** = आफ्ना देवता भनेर
ऋषभपदवीम् = परमहंस ऋषभदेवको मुक्तिमार्गलाई	**अनार्याः च** = दुर्जनहरूले	**कल्पयिष्यन्ति** = कल्पना गर्नेछन्

वाक्यार्थ— हे राजा ! भरतका सुमति नाम गरेका छोरा थिए भन्ने कुरा माथि वर्णन गरिसकियो। यिनले परमहंस ऋषभदेवको मुक्तिमार्गलाई अनुसरण गरे। त्यो देखेर कलियुगका कतिपय पाखण्डी शास्त्रविरुद्ध चल्ने दुर्जनहरूले मनोमानी ढङ्गले उनलाई नै भगवान्‌को रूपमा कल्पना गर्नेछन्।

तस्माद् वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ २ ॥

पदार्थ—	**देवताजित् नाम** = देवताजित् नाम गरेका	**अभवत्** = उत्पन्न भए
तस्मात् = ती सुमतिबाट	**पुत्रः** = छोरा	
वृद्धसेनायां = वृद्धसेना पत्नीमा		

वाक्यार्थ— तिनै सुमतिकी वृद्धसेना नाम गरेकी पत्नीबाट देवताजित् नाम गरेका छोरा उत्पन्न भए।

अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ॥ ३ ॥

पदार्थ—	**आसुर्यां** = आसुरीबाट	**देवद्युम्नः** = देवद्युम्न भए
अथ = पछि	**तत्तनयः** = ती देवताजित्का पुत्र	**ततः** = ती देवद्युम्नबाट

धेनुमत्यां = धेनुमती नामकी पत्नीमा
परमेष्ठी = परमेष्ठी नाम गरेका
सुतः = छोरा र
तस्य = ती परमेष्ठीका पनि
सुवर्चलायां = सुवर्चला नामकी पत्नीमा
प्रतीहः = प्रतीह नामका पुत्र
उपजातः = जन्मिए

वाक्यार्थ– त्यसपछि ती देवताजित्की आसुरी नाम गरेकी पत्नीबाट देवद्युम्न नाम गरेका पुत्रको जन्म भयो भने देवद्युम्नकी धेनुमती नाम गरेकी पत्नीबाट परमेष्ठी नाम गरेका छोराको जन्म भयो। त्यस्तै परमेष्ठीकी सुवर्चला नामकी पत्नीबाट प्रतीह नाम गरेका छोराको जन्म भयो।

य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार ॥ ४ ॥

पदार्थ–
यः = जसले अरूलाई
आत्मविद्याम् = आत्मज्ञान
आख्याय = सुनाएर
स्वयं = आफू चाहिँ
संशुद्धः = त्यही निष्काम कर्मको प्रभावले चित्त शुद्ध भई
महापुरुषम् = पुरुषोत्तम भगवान्लाई (आत्माको रूपमा)
अनुसस्मार = अनुभव गरे

वाक्यार्थ– प्रतीहले सबैलाई आत्मविद्याको उपदेश गरी स्वयं आफू पनि शुद्धचित्त भएका हुनाले परमपुरुष साक्षात् श्रीनारायणलाई आत्माको रूपमा प्रत्यक्ष अनुभव गरे।

प्रतीहात् सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः
प्रतिहर्तुः स्तुत्यामजभूमानावजनिषाताम् ॥ ५ ॥

पदार्थ–
प्रतीहात् = प्रतीहबाट
सुवर्चलायां = सुवर्चला पत्नीमा
प्रतिहर्त्रादयः = प्रतिहर्ता, प्रस्तोता र उद्गाता नामका
त्रयः = तीन
इज्याकोविदाः = यज्ञमा अत्यन्त सिपालु
सूनवः = छोराहरू
आसन् = पैदा भए
प्रतिहर्तुः = प्रतिहर्ताकी
स्तुत्याम् = स्तुति नामकी पत्नीमा
अजभूमानौ = अज र भूमा नामका दुई पुत्र
अजनिषाताम् = जन्मिए

वाक्यार्थ– प्रतीहकी सुर्वचला नामकी पत्नीबाट यज्ञ आदि कर्ममा अत्यन्त सिपालु प्रतिहर्ता, प्रस्तोता र उद्गाता नामका तीन छोरा जन्मिए। यी तीनमध्ये प्रतिहर्ताकी स्तुत्या नामकी पत्नीबाट अज र भूमा नामका दुई छोरा उत्पन्न भए।

भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां हृदयज आसीद् विभुर्विभो रत्यां च पृथुषेणस्तस्मान्नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद् द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ॥ ६ ॥

पदार्थ–
भूम्नः = भूमाकी
ऋषिकुल्यायाम् = ऋषिकुल्या नामकी पत्नीमा
उद्गीथः = उद्गीथ जन्मिए
ततः = ती उद्गीथबाट
देवकुल्यायां = देवकुल्या नामकी पत्नीमा
प्रस्तावः = प्रस्ताव र त्यसै गरी
प्रस्तावात् = प्रस्तावबाट
नियुत्सायां = नियुत्सामा
विभुः = विभु नामका
हृदयजः = छोरा
आसीत् = उत्पन्न भए
विभोः च = विभुबाट चाहिँ
रत्यां = रति नामकी पत्नीमा
पृथुषेणः = पृथुषेण उत्पन्न भए
तस्मात् = ती पृथुषेणबाट
आकूत्यां = आकूति पत्नीमा
नक्तः = नक्त नामका छोरा
जज्ञे = जन्मिए
नक्तात् = नक्तबाट
द्रुतिपुत्रः = द्रुतिका पुत्र
राजर्षिप्रवरः = राजर्षिमध्ये श्रेष्ठ
उदारश्रवाः = असल कीर्ति भएका
गयः = गय
अजायत = उत्पन्न भए
जगद्रिरक्षिषया = जगत्को रक्षा गर्ने इच्छाले
गृहीतसत्त्वस्य = सत्त्वगुणलाई स्वीकार गर्ने
साक्षाद्भगवतः = साक्षात् परमपुरुष परमात्मा
विष्णोः = भगवान् विष्णुको
कला = अंश मानिन्छन् र
आत्मवत्त्वादिलक्षणेन = ज्ञान, वैराग्य आदि गुणका कारणले
महापुरुषतां = महापुरुषको रूपमा
प्राप्तः = गणना गरिन्छन्

वाक्यार्थ– त्यसपछि क्रमशः भूमाकी ऋषिकुल्या नामकी पत्नीबाट उद्गीथको, उद्गीथकी देवकुल्या नामकी पत्नीबाट प्रस्तावको र प्रस्तावकी नियुत्सा नामकी पत्नीबाट विभु नामको छोराको जन्म भयो। फेरि विभुकी रति नामकी स्त्रीको गर्भबाट पृथुषेणको, पृथुषेणकी आकूति नामकी पत्नीबाट नक्तको र नक्तकी द्रुती नामकी पत्नीको गर्भबाट प्रसिद्ध कीर्ति भएका राजर्षिश्रेष्ठ गयको जन्म भयो। जगत्को रक्षा गर्न सत्त्वगुणलाई स्वीकार गर्ने साक्षात् परमपुरुष भगवान्का अंशावतार भएका यी गयलाई ज्ञान, वैराग्य आदि गुणका कारण महापुरुषहरूको रूपमा गणना गरिन्छ।

स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासन-
लक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि
सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादित-
भगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्य
आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान
एवावनिमजूगुपत्॥ ७॥
तस्येमां गाथां पाण्डवेय पुराविद उपगायन्ति॥ ८॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
सः = ती राजा गयले
प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेन = प्रजापालन, पोषण, प्रजारञ्जन, वात्सल्य र

अनुशासन आदि र **इज्यादिना च** = यज्ञ आदि समेतले **भगवति** = भगवान् **महापुरुषे** = महापुरुष **परावरे ब्रह्मणि** = परब्रह्म र कार्यब्रह्ममा **सर्वात्मना** = सम्पूर्ण रूपले **अर्पितपरमार्थलक्षणेन** = कर्मफल अर्पण गर्नाले परमपुरुषार्थको साधक बनेको **स्वधर्मेण** = आफ्नो धर्मको पालनले अनि **ब्रह्मविच्चरणानुसेवया च** = ब्रह्मज्ञानीहरूको चरणको सेवाले समेत **आपादितभगवद्भक्तियोगेन** = प्राप्त भएको परमात्माको निष्काम भक्तियोगद्वारा **अभीक्ष्णशः** = निरन्तर **परिभावितातिशुद्धमतिः** = परमात्माको चिन्तनद्वारा चित्त शुद्ध भएकाले **उपरतानात्म्ये** = आत्माभन्दा भिन्न शरीर आदि पदार्थमा म हुँ भन्ने भाव हटेको **आत्मनि** = अन्तःकरणमा **स्वयम्** = आफैँ **उपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवः** **अपि** = स्वच्छ ऐनामा सूर्यको प्रतिबिम्ब परे झैँ प्रकाशमान ब्रह्मतत्त्वमा आत्मबुद्धि गरे तापनि **निरभिमानः एव** = अभिमानरहित भई पूर्ववत् **अवनिम्** = पृथिवीलाई **अजूगुपत्** = रक्षा गरे **पाण्डवेय** = हे परीक्षित् ! **पुराविदः** = प्राचीन इतिहास जान्नेहरूले **तस्य** = ती राजा गयको **इमां गाथां** = यस्तो कीर्ति **उपगायन्ति** = गाउँछन्

वाक्यार्थ— राजा गय प्रजापालन, पोषण, रञ्जन, वात्सल्य र अनुशासन आदि राजधर्म र गृहस्थाश्रममा गर्नुपर्ने विभिन्न किसिमका यज्ञहरूको अनुष्ठान गर्दै ती सम्पूर्ण कर्म पनि भगवान्लाई अर्पण गर्न लागे। ईश्वरमा अर्पण गर्ने उद्देश्यले कर्म गरेकाले र ब्रह्मज्ञानी महापुरुषहरूको सेवा गरेकाले यिनलाई परम भक्तियोग प्राप्त भयो। त्यही भक्तिको प्रभावले यिनको चित्त शुद्ध भयो र यिनले अनात्मपदार्थको चिन्तन छाडी ब्रह्मानन्दको अनुभव गर्न थाले। आत्मज्ञानी भए तापनि यिनले अभिमानरहित भएर पहिले झैँ पृथ्वीको रक्षा गर्ने काम पनि गरिरहे।

हे परीक्षित् ! प्राचीन इतिहास जान्ने महात्माहरू राजा गयको कीर्ति यसप्रकार गाउँछन्—

गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमानी बहुविद् धर्मगोप्ता।
समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोऽन्यो भगवत्कलामृते॥ ९॥

पदार्थ—
कर्मभिः = सत्कर्महरूद्वारा **गयं** = गय राजासँग **कः नृपः** = कुन राजाले **प्रतियाति** = प्रतिस्पर्धा गर्न सक्छ **भगवत्कलाम् ऋते** = भगवान्का कलास्वरूप उनलाई छाडी **अन्यः** = अरू को **यज्वा** = (यसप्रकार) यज्ञ गर्ने **अभिमानी** = सबैतिरबाट सम्मान प्राप्त गर्ने **बहुवित्** = अनेक शास्त्र जान्ने **धर्मगोप्ता** = धर्मको रक्षा गर्ने **समागतश्रीः** = ऐश्वर्यले परिपूर्ण **सतां** = साधुहरूको **सदसस्पतिः** = सभामा श्रेष्ठ र **सत्सेवकः** = महापुरुषहरूको सेवक हुन सक्छ र

वाक्यार्थ— अहो ! सत्कर्म गर्ने राजा गयसँग सत्कर्ममा कुन राजाले प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ला ? भगवान्का अंशावतार भएका उनीबाहेक यसप्रकारसँग विधिपूर्वक यज्ञ गर्ने, सम्पूर्ण शास्त्र जान्ने, धर्मको रक्षा गर्ने, साधु सज्जनको कल्याण गर्ने जस्ता कर्म कसले गर्न सक्छ र ?

यमभ्यषिञ्चन् परया मुदा सतीः सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः।
यस्य प्रजानां दुदुहे धराशिषो निराशिषो गुणवत्सस्नुतोधाः॥ १०॥

पदार्थ—
यम् = जुन गय राजालाई
सत्याशिषः = सत्यसङ्कल्प भएका
सतीः = सुशील भएका
दक्षकन्याः = दया आदि दक्षका छोरीहरूले
सरिद्भिः = गङ्गा आदि नदीका जलले
अभ्यषिञ्चन् = अभिषेक गरे
निराशिषः = केही पनि नचाहने
यस्य = जुन गयका
गुणवत्सस्नुतोधाः = अनेक गुणरूपी बाच्छोद्वारा पघ्रिएकी गाईरूपी
धरा = पृथिवीले
प्रजानां = उनका प्रजाका
आशिषः = कामनाहरू
परया मुदा = अत्यन्त हर्षित भएर
दुदुहे = पूरा गरिन्

वाक्यार्थ— यी गय राजालाई सत्यसङ्कल्प र असल स्वभाव भएका दया आदि दक्षकन्याहरूले अत्यन्त प्रसन्न भएर गङ्गा आदि नदीका जलले अभिषेक गरेका थिए। अतः जसरी बाच्छाको प्रेमले गाईका थुनबाट दुध रुर्छ त्यसै गरी राजा गयले इच्छा नगरे तापनि उनको गुणले प्रसन्न भएकी पृथिवीले दुधरूपले रत्न आदि दिएर उनका प्रजाहरूको इच्छा पूरा गरिदिएकी थिइन्।

छन्दांस्यकामस्य च यस्य कामान् दुदूहुराजहुरथो बलिं नृपाः।
प्रत्यञ्चिता युधि धर्मेण विप्रा यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य॥ ११॥

पदार्थ—
अकामस्य = कुनै चाहना नभएका
यस्य च = जुन राजाको लागि
छन्दांसि = वेदहरूले
कामान् = समस्त कामनाहरू
दुदूहुः = प्रदान गरे
युधि = युद्धस्थलमा
प्रत्यञ्चिताः = वाणहरूद्वारा सत्कार गरिएका
नृपाः = समस्त राजाहरूले
बलिं = उपहार (कर आदि)
आजहुः = ल्याएर दिए
अथो = यस्तै
धर्मेण = प्रजापालन, दान-दक्षिणा आदि धर्म पालनद्वारा प्रसन्न भएका
विप्राः = ब्राह्मणहरूले
यदाशिषां = जुन आफ्ना कर्मफलहरूको
परेत्य = मरेपछि मिल्ने
षष्ठम् अंशं = छैटौँ भाग (प्रदान गरे)

वाक्यार्थ— कुनै प्रकारको कामना नभएका ती गयलाई वेदोक्त कर्महरूले अनेक प्रकारका भोगहरू दिएका थिए। युद्धमा हारेका राजा रजौटाहरूले करका रूपमा उनलाई किसिम-किसिमका उपहारहरू समर्पण गरेका थिए। उनको धर्मपूर्ण प्रजापालन र दक्षिणाले प्रसन्न भएका ब्राह्मणहरूले परलोकमा पाइने आफ्नो धर्मफलको छैटौँ भाग अर्पण गरेका थिए।

यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे।
श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार॥ १२॥

पदार्थ—
यस्य = जसको
अध्वरे = यज्ञमा

उरुसोमपीथे = ज्यादै सोमपान गरेका
मघोनि = इन्द्र
माद्यति = उन्मत्त हुँदा
अध्वरात्मा = साक्षात् यज्ञस्वरूप
भगवान् = भगवान् (प्रकट भई)
श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोग-समर्पितेज्याफलम् = श्रद्धा र शुद्ध एवं निश्चल भक्तिभावले समर्पण गरिएको यज्ञफल (पुरोडाश)लाई
आजहार = लिनुभएको थियो

वाक्यार्थ– यी गय राजाको यज्ञमा धेरै सोमपान गरेका कारण इन्द्र उन्मत्त भएका थिए। यसर्थ त्यस यज्ञमा अत्यन्त श्रद्धा र निश्चल भक्तिभावले अर्पण गरिएको पुरोडाशरूप यज्ञफललाई भगवान्‌ले साक्षात् प्रकट भई ग्रहण गर्नुभएको थियो।

यत्प्रीणनाद् बर्हिषि देवतिर्यङ् मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिञ्चात्।
प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद् गयस्य॥ १३॥

पदार्थ–
यत्प्रीणनात् = जुन भगवान् तृप्त हुँदा
आविरिञ्चात् = ब्रह्मादेखि लिएर
देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणम् = देवता, पशु, मनुष्य, वृक्ष एवं तृणसम्मका प्राणीसमूह
ह = निश्चय नै
सद्यः = एकसाथ
प्रीयेत = तृप्त हुन्छ
सः = त्यस्ता
विश्वजीवः = सर्वान्तर्यामी
स्वयं प्रीतः = आफैँ नित्य तृप्त हुनुभएका भगवान् पनि
यस्य = जुन
गयस्य = गयको
बर्हिषि = यज्ञमा
प्रीतिम् = प्रसन्न
अगात् = हुनुभयो

वाक्यार्थ– जुन भगवान् तृप्त हुँदा ब्रह्मादेखि लिएर देवता, पशु, मनुष्य, वृक्ष एवं तृणसम्मका सम्पूर्ण प्राणीसमूह तत्काल तृप्त हुन्छ, त्यस्ता विश्वका प्राणभूत नित्य तृप्त परमात्मा पनि राजा गयको यज्ञमा प्रसन्न हुनुभएको थियो।

गयाद् गयन्त्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुश्चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट॥ १४॥

पदार्थ–
गयात् = गयबाट
गयन्त्यां = गयन्ती नामकी पत्नीमा
चित्ररथः = चित्ररथ
सुगतिः = सुगति र
अवरोधनः इति = अवरोधन नामका
त्रयः पुत्राः = तीन छोराहरू
बभूवुः = उत्पन्न भए
चित्ररथात् = चित्ररथबाट
ऊर्णायां = ऊर्णा नामकी पत्नीमा
सम्राट् = सम्राट् नामका छोरा
अजनिष्ट = जन्मिए

वाक्यार्थ– तिनै राजा गयको गयन्ती नाम गरेकी रानीबाट चित्ररथ, सुगति र अवरोधन नामका तीन छोरा उत्पन्न भए। तीमध्ये चित्ररथकी ऊर्णा नामकी पत्नीबाट सम्राट् नामका छोरा जन्मिए।

तत उत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्बिन्दुमत्यां बिन्दुमानुदपद्यत तस्मात् सरघायां मधुर्नामाभवन्मधोः सुमनसि वीरव्रतस्ततो भोजायां

मन्थुप्रमन्थू जज्ञाते मन्थोः सत्यायां भौवनस्ततो दूषणायां त्वष्टाजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजो विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल जातम् ॥ १५ ॥ तत्रायं श्लोकः –

पदार्थ–
ततः = सम्राट्बाट
उत्कलायां = उत्कलामा
मरीचिः = मरीचि नामका छोरा र
मरीचेः = मरीचिबाट
बिन्दुमत्यां = बिन्दुमतीमा
बिन्दुमान् = बिन्दुमान्
उदपद्यत = जन्मिए
तस्मात् = ती बिन्दुमान्बाट
सरघायां = सरघा पत्नीमा
मधुः नाम = मधु नामका पुत्र
अभवत् = भए
मधोः = मधुबाट
सुमनसि = सुमनामा
वीरव्रतः = वीरव्रत (जन्मिए)
ततः = ती वीरव्रतबाट
भोजायां = भोजामा
मन्थुप्रमन्थू = मन्थु र प्रमन्थु
जज्ञाते = उत्पन्न भए
मन्थोः = मन्थुबाट
सत्यायां = सत्यामा
भौवनः = भौवन र
ततः = ती भौवनबाट
दूषणायां = दूषणामा
त्वष्टा = त्वष्टा
अजनिष्ट = उत्पन्न भए
त्वष्टुः = त्वष्टाबाट
विरोचनायां = विरोचनामा
विरजः = विरज (जन्मिए)
विरजस्य = विरजकी
विषूच्यां = विषूची पत्नीमा
शतजित्प्रवरं = शतजित् आदि
पुत्रशतं = सयभाइ छोरा र
कन्या च = एउटी छोरीसमेत
किल = निश्चय नै
जातम् = जन्मिए
तत्र = ती विरजको विषयमा
अयं श्लोकः = यो भनाइ प्रसिद्ध छ

वाक्यार्थ– त्यसपछि सम्राट्की उत्कला नामकी पत्नीबाट मरीचिको, मरीचिकी बिन्दुमती नामकी पत्नीबाट बिन्दुमान्को, बिन्दुमान्की सरघा नामकी पत्नीबाट मधुको, मधुकी सुमना नामकी पत्नीबाट वीरव्रत नामको पुत्रको जन्म भयो। वीरव्रतकी भोजा नामकी पत्नीको गर्भबाट मन्थु र प्रमन्थु नामका दुई पुत्र जन्मिए। यिनमा मन्थुकी सत्या नामकी पत्नीबाट भौवनको, भौवनकी इषणा नामकी पत्नीबाट त्वष्टाको, त्वष्टाकी विरोचना नामकी पत्नीबाट विरजको र विरजको विषूची नामकी पत्नीबाट शतजित् आदि सय भाइ छोरा र एक छोरीको जन्म भयो। ती विरजको विषयमा यो भनाइ प्रसिद्ध छ–

प्रैयव्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः ।
अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा ॥ १५ ॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
विष्णुः = भगवान् विष्णुले
सुरगणं = देवताहरूको शोभा बढाउनुहुन्छ त्यसै गरी
इमं = यो
प्रैयव्रतं = प्रियव्रतको
वंशम् = वंशपरम्परालाई पनि
चरमोद्भवः = पछि उत्पन्न भएका
विरजः = राजा विरजले
कीर्त्या = आफ्नो पवित्र कीर्तिद्वारा
अति अलं अकरोत् = ज्यादै अलङ्कृत गरे

वाक्यार्थ– जसरी विष्णु भगवान्‌ले देवताहरूको शोभा बढाउनुहुन्छ, त्यसै गरी सबैभन्दा पछि जन्मिएका विरजले आफ्नो कीर्तिद्वारा प्रियव्रतको वंशको शोभा बढाए भन्ने कुरा विरजको विषयमा प्रसिद्धि रहेको छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

भुवनकोशको वर्णन

राजोवाच (राजा परीक्षित्‌ले भन्नुभयो)

उक्तस्त्वया भूमण्डलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चन्द्रमा वा सह दृश्यते ॥ १ ॥

पदार्थ–	**ज्योतिषां** = ग्रह, नक्षत्र आदिका	**भूमण्डलायामविशेषः** = यो
यावत् = जुन ठाउँसम्म	**गणैः सह** = समूहको साथमा	भूमण्डलको आयाम फैलिएको
आदित्यः = सूर्य	**असौ** = यी	छ भनेर
तपति = प्रकाशित हुन्छन्	**चन्द्रमा वा** = प्रकाशयुक्त चन्द्रमा	**त्वया** = हजुरले
यत्र च = जहाँसम्म	**दृश्यते** = देखिन्छन् (त्यहाँसम्म)	**उक्तः** = बताउनुभयो

वाक्यार्थ– हे शुकजी ! जहाँसम्म सूर्यको प्रकाश छ र जहाँसम्म तारागण सहितका चन्द्रमा देखिन्छन्, त्यहाँसम्मको सम्पूर्ण भूमण्डलको वर्णन हजुरले गर्नुभयो।

तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिन्धव उपक्लृप्ता यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु सूचित एतदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि ॥ २ ॥

पदार्थ–	**उपक्लृप्ताः** = बने	**अहं** = म (अब)
भगवन् = हे प्रभु	**यतः** = जुन रथचक्रले बनेका	**एतत्** = यो सामान्यरूपले
तत्र अपि = त्यो भूमण्डलमा	सात समुद्रबाट	बताइएको कुरालाई
पनि	**एतस्याः** = यो पृथिवीको	**अखिलं एव** = पूरै नै
सप्तभिः = सात ओटा	**सप्तद्वीपविशेषविकल्पः** = सात	**मानतः** = प्रमाणसहित
प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः = राजा	द्वीपको रचना भएको कुरा	**लक्षणतः** = लक्षण खुल्ने गरी
प्रियव्रतका रथका पाङ्ग्राले	**त्वया** = हजुरले	**सर्वं च** = सम्पूर्ण कुरा
चारैतिर बनेका खाल्टाबाट	**खलु** = निश्चय नै (मलाई)	**विजिज्ञासामि** = जान्न चाहन्छु
सप्तसिन्धवः = सात समुद्र	**सूचितः** = सङ्केत गरिसक्नुभयो	

वाक्यार्थ– राजा प्रियव्रतको रथको पाङ्ग्राले बनाएका खाल्डामा बनेका सात समुद्रले यस भूमण्डललाई सात भागमा विभाजन गरेका छन् भनी हजुरले भन्नुभएको थियो। अब म ती सबै द्वीपको परिमाण र लक्षणसहित सम्पूर्ण विवरण विस्तारपूर्वक जान्न चाहन्छु।

भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद् गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ॥ ३ ॥

पदार्थ–
गुरो = हे गुरुवर
भगवतः = भगवान्को
गुणमये = गुणले युक्त
स्थूलरूपे = स्थूलरूप (ग्रह नक्षत्र आदि) मा
आवेशितं = स्थिर गराइएको
मनः = मन नै
हि = निश्चय नै
अगुणे अपि = निर्गुण भए पनि
सूक्ष्मतमे = अत्यन्त सूक्ष्म
आत्मज्योतिषि = आत्म-ज्योतिरूप
परे ब्रह्मणि = परब्रह्म परमात्मामा र
वासुदेवाख्ये = वासुदेवसंज्ञक
भगवति = भगवान्मा पनि
आवेशितुं = लगाउन
क्षमम् = समर्थ हुन्छ
तदु ह = त्यस कारणले नै
एतत् = यो सबै कुरा
अनुवर्णयितुम् = वर्णन गर्न
अर्हसि इति = समर्थ हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– भगवान्को सगुण स्थूलरूपमा लगाउने बानी परेको मन बिस्तारै स्वयंप्रकाश परब्रह्म भगवान् वासुदेवसंज्ञक निर्गुण र अत्यन्त सूक्ष्म स्वरूपमा पनि लाग्न सक्छ। अतः हे गुरुवर ! भगवान्को स्थूलरूप भएको यस ब्रह्माण्डको विस्तारपूर्वक वर्णन गर्नुहोस्।

ऋषिरुवाच (ऋषि श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

न वै महाराज भगवतो मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसा वाधिगन्तुमलं विबुधायुषापि पुरुषस्तस्मात् प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

पदार्थ–
महाराज = हे महाराज परीक्षित्
वै = निश्चय नै
पुरुषः = मानिसले
भगवतः = भगवान्को
मायागुणविभूतेः = मायाका सत्त्व, रज, तम यी तीन गुणका विस्तारको
काष्ठां = सीमालाई
विबुधायुषा अपि = देवताहरूको समान लामो आयु भएर पनि
वचसा = वचनले
मनसा वा = अथवा मनले पनि
अधिगन्तुम् = पत्ता लगाउन
न अलम् = सक्दैन
तस्मात् = त्यस कारण
भूगोलकविशेषं = भूगोलको विशेषतालाई
प्राधान्येन = मुख्यरूपले
नामरूपमानलक्षणतः एव = नाम, रूप, परिमाण र लक्षणद्वारा मात्र
व्याख्यास्यामः = व्याख्या गर्दछौँ (गर्दछु)

वाक्यार्थ– हे राजा ! मानिसहरूले देवताको जत्तिकै लामो आयु पाए तापनि भगवान्को मायाको विस्तार यत्ति नै छ भनेर मनले जान्न वा वाणीले वर्णन गर्न समेत सक्दैन। त्यसैले भूगोलसम्बन्धी मुख्य-मुख्य कुराको नाम, रूप, परिमाण र लक्षणको मात्रै (सामान्यरूपले) व्याख्या गर्दै भूमण्डलको वर्णन गर्दछु।

योवायं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम्॥ ५॥

पदार्थ–
यः वा अयं = जो यो (हामी बसेको)
द्वीपः = जम्बूद्वीप छ (त्यो)
कुवलयकमलकोशाभ्यन्तर-कोशः = भूमण्डलरूपी कमलको सात कोशमध्ये भित्री कोश हो
समवर्तुलः = यो चारैतिर बराबर बाटुलो र
नियुतयोजनविशालः = एक लाख योजनसम्म फैलिएको छ
यथा = जसरी
पुष्करपत्रम् = कमलको पात सबैतिर बराबर भएर रहेको हुन्छ

वाक्यार्थ– यो पृथिवी मण्डल एउटा ठुलो कमलको फूलजस्तो छ। सात द्वीप यसका कोष या मध्यभागजस्ता छन्। ती कोशरूप सात द्वीपमा हामी बसेको जो जम्बूद्वीप छ त्यो सबैभन्दा भित्रको कोश हो। यसको विस्तार एक लाख योजन छ भने यसको आकार कमलको पातसमान गोलाकार छ।

यस्मिन् नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवन्ति॥ ६॥

पदार्थ–
यस्मिन् = जुन जम्बूद्वीपमा
नवयोजनसहस्रायामानि = नौ–नौ हजार योजन विस्तार भएका
नववर्षाणि = रम्यक, हिरण्मय आदि नौ ओटा वर्षहरू
अष्टभिः = आठ ओटा
मर्यादागिरिभिः = सीमा स्वरूप रहेका पर्वतहरूमा
सुविभक्तानि = बाँडिएका
भवन्ति = हुन्छन्

वाक्यार्थ– यस जम्बूद्वीपमा नौ–नौ हजार योजन विस्तार भएका रम्यक्, हिरण्मय आदि नौ वर्षहरू छन्। यी नौ वर्षको सीमा बनेर आठ पर्वतहरू रहेका छन्। जसले प्रत्येक वर्षलाई बेग्ला–बेग्लै छुट्याएका छन्।

एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः॥ ७॥

पदार्थ–
एषां = यी वर्षहरूको
मध्ये = बीचमा
इलावृतं नाम = इलावृत नाम गरेको
आभ्यन्तरवर्षं = भित्री वर्ष छ
यस्य = जसको
नाभ्याम् = नाभिमा वा बीचमा
द्वीपायामसमुन्नाहः = जम्बूद्वीपको फैलावट बराबर (एक लाख योजन) अग्लो
कुवलयकमलस्य = कमलरूपी भूमण्डलको
कर्णिकाभूतः = फल जस्तै भएको (कमलगट्टाजस्तो)
सर्वतः = सबै तिरबाट
सौवर्णः = सुनै सुन भएको
मूर्धनि = चुचुरोतिर

द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततः = बत्तीस हजार योजन फैलिएको
मूले = फेदभागतिर
षोडशसहस्रं = सोह्र हजार योजन भएको
तावता = त्यत्ति नै (योजन)
अन्तर्भूम्यां = भूमिभित्र
प्रविष्टः = पसेको
कुलगिरिराजः = पर्वतहरूका राजा
मेरुः = सुमेरु पर्वत
अवस्थितः = रहेको छ

वाक्यार्थ– यी नौ वर्षको माझमा इलावृत नाम गरेको दसौँ वर्ष छ। त्यस इलावृत खण्डको ठीक बीचमा पर्वतहरूको राजा सुमेरु पर्वत रहेको छ। सुनै सुनले बनेको एक लाख योजन अग्लो त्यो सुमेरु पर्वत भूमण्डलरूप कमलको फल जस्तै देखिन्छ। त्यसको टुप्पाको भाग बत्तीस हजार योजन विस्तारित र फेदको भाग सोह्र हजार योजन फैलिएको छ भने सोह्रै हजार योजन भुइँमा गडेको छ।

उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थ–
इलावृतं = इलावृतवर्षको
उत्तरोत्तरेण = उत्तरतर्फ क्रमशः
नीलः = नील
श्वेतः = श्वेत र
शृङ्गवान् इति = शृङ्गवान् नाम गरेका
रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां = रम्यक, हिरण्मय र कुरुवर्षका
मर्यादागिरयः = सीमा छुट्याउने
प्रागायताः = पूर्व र पश्चिमतर्फ फैलिएका
उभयतः = दुबै तर्फबाट
क्षारोदावधयः = क्षार समुद्रलाई छोएका
द्विसहस्रपृथवः = दुई हजार योजन चौडाइ भएका
त्रयः = तीन ओटा पर्वतहरू छन्
एकैकशः = प्रत्येक पर्वतहरू
पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् = पूर्व-पूर्व पर्वतभन्दा
उत्तरः उत्तरः = क्रमशः दक्षिण दिशाबाट उत्तर दिशातर्फ
दशांशाधिकांशेन = दशांशभन्दा केही बढी अंशले
दैर्घ्ये एव = लम्बाइमा नै
ह्रसन्ति = कम छन्, (चौडाइमा बराबर नै छन्)

वाक्यार्थ– त्यस इलावृत खण्डको उत्तरमा क्रमशः नील, श्वेत र शृङ्गवान् नाम गरेका तीन पर्वतहरू छन्। यी पर्वतहरू क्रमशः रम्यक, हिरण्मय र कुरु नाम गरेका तीन वर्षका सीमा बनेर रहेका छन्। पूर्व र पश्चिमपट्टि क्षार समुद्रसम्म फैलिएका यी प्रत्येक पर्वतको चौडाइ दुई-दुई हजार योजन छ भने लम्बाइ चाहिँ पहिलोको तुलनामा पछिल्लो दशांशभन्दा केही बढी कम छ।

एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासङ्ख्यम् ॥ ९ ॥

पदार्थ–
एवं = यसै गरी
इलावृतं = इलावृतवर्षको
दक्षिणेन = दक्षिणतर्फ
निषधः = निषध
हेमकूटः = हेमकूट र
हिमालयः इति = हिमालय नाम गरेका (तीन ओटा पर्वतहरू छन्)
यथा = जसरी
नीलादयः = नील आदि पर्वतहरू (फैलिएका छन् त्यस्तै यिनीहरू पनि)
प्रागायताः = पूर्व र पश्चिममा फैलिएका
अयुतयोजनोत्सेधाः = दश हजार योजन अग्ला
यथासङ्ख्यम् = क्रमैले
हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां = हरिवर्ष, किम्पुरुषवर्ष र भारतवर्षका विभाजक छन्

वाक्यार्थ– यसै गरी इलावृत वर्षको दक्षिणतिर क्रमशः निषेध, हेमकूट र हिमालय नाम गरेका तीन पर्वतहरू छन्। नीलादि पर्वतहरू झैं यिनीहरू पनि पूर्वबाट पश्चिमतिर फैलिएका र दश हजार योजन अग्ला छन्। यिनीहरूले क्रमशः हरिवर्ष, किम्पुरुष र भारतवर्षको सीमालाई छुट्याएका छन्।

तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ
द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ १० ॥

पदार्थ–
तथैव = त्यसै गरी
इलावृतम् = इलावृतवर्षको
अपरेण = पश्चिमतर्फ र
पूर्वेण च = पूर्वतर्फ पनि (क्रमशः)
माल्यवद्गन्धमादनौ = माल्यवान् र गन्धमादन नाम गरेका पर्वत
आनीलनिषधायतौ = उत्तरमा नीलपर्वतसम्म र दक्षिणमा निषधपर्वतसम्म फैलिएका (र)
द्विसहस्रं = दुई हजार योजन
पप्रथतुः = फैलिएका छन् (साथै)
केतुमालभद्राश्वयोः = केतुमाल र भद्राश्व नामका दुई वर्षहरूको
सीमानं = सीमा
विदधते = बनेका छन्

वाक्यार्थ– त्यसै गरी त्यस इलावृतवर्षको पूर्व र पश्चिमतिर उत्तरमा नीलपर्वत र दक्षिणमा निषधपर्वतसम्म फैलिएका गन्धमादन र माल्यवान् नाम गरेका दुई पर्वत छन्। यिनीहरूको चौडाइ दुई-दुई हजार योजन छ र यिनले भद्राश्व तथा केतुमाल नामक दुई वर्षको सीमा निश्चित गरेका छन्।

मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा
मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः ॥ ११ ॥

पदार्थ–
मन्दरः = मन्दर
मेरुमन्दरः = मेरुमन्दर
सुपार्श्वः = सुपार्श्व र
कुमुदः इति = कुमुद नाम गरेका (चार पर्वतहरू जो)
अयुतयोजनविस्तारोन्नाहाः = दश हजार योजन अग्ला र त्यति नै फैलिएका छन् (ती पर्वतहरू)
मेरोः = सुमेरुपर्वतको
चतुर्दिशम् = चारैतिर
अवष्टम्भगिरयः = आधारपर्वतका रूपमा
उपक्लृप्ताः = कल्पित छन्

वाक्यार्थ– यी बाहेक सुमेरु पर्वतको चारैतिर दश-दश हजार योजन अग्ला र त्यत्ति नै चौडाइ

भएका मन्दर, मेरुमन्दर, सुपार्श्व र कुमुद नाम गरेका चार पहाडहरू आधारपर्वतका रूपमा रहेका छन्।

चतुर्ष्वेतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद् विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ॥ १२ ॥

पदार्थ–
एतेषु = यी मन्दर आदि
चतुर्षु = चार पर्वतहरूमा
पर्वतकेतवः इव = पर्वतको टुप्पामा रहेका झण्डा जस्ता
अधिसहस्रयोजनोन्नाहाः = एघार सय योजन अग्ला
तावत् = त्यति नै
विटपविततयः = हाँगाहरू फिँजारिएका
शतयोजनपरिणाहाः = सय योजन मोटा फेद भएका
चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाः = आँप, जामुन, कदम र बरका
चत्वारः = चार ओटा
पादपप्रवराः = ठुला रुखहरू छन्

वाक्यार्थ– यी चारै पर्वतहरूमाथि ध्वजाजस्तै भएर क्रमशः आँप, जामुन, कदम र बरका चार रुखहरू रहेका छन्। सय-सय योजन मोटाइ भएका ती प्रत्येक रुखहरू एघार सय योजन अग्ला छन् भने यिनका हाँगाहरू पनि त्यत्ति नै फिँजारिएका छन्।

ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ धारयन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थ–
भरतर्षभ = हे भरतश्रेष्ठ परीक्षित्
पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः = दुध, मह, उखुको रस र मिठो जलले भरिएका
चत्वारः = चार ओटा
ह्रदाः = पोखरीहरू छन्
यदुपस्पर्शिनः = जसको सेवन गर्ने
उपदेवगणाः = गन्धर्व, किन्नर आदि उपदेवहरूले
स्वाभाविकानि = स्वाभाविक रूपमा नै
योगैश्वर्याणि = अणिमा आदि योगका सिद्धिहरू
धारयन्ति = प्राप्त गर्दछन्

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! यी पर्वतहरूमा क्रमशः दुध, मह, उखुको रस र शुद्ध जलले भरिएका ठुलाठुला चार ओटा पोखरीहरू रहेका छन्। यी चारै पोखरीहरूमा नुहाउने गन्धर्व, किन्नर आदि उपदेवहरू स्वाभाविक रूपमा अणिमा आदि योगका सिद्धिले युक्त हुन्छन्।

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥

पदार्थ–
नन्दनं = (चार पर्वतमा) नन्दन
चैत्ररथं = चैत्ररथ
वैभ्राजकं = वैभ्राजक र
सर्वतोभद्रम् इति = सर्वतोभद्र नाम गरेका

चत्वारि = चार ओटा
देवोद्यानानि च = देवताका
बगैँचा पनि
भवन्ति = छन्

वाक्यार्थ– यसै गरी ती चार पर्वतमा क्रमशः नन्दन, चैत्ररथ, वैभ्राजक र सर्वतोभद्र नाम गरेका देवताहरूका चार ओटा बगैँचाहरू पनि रहेका छन्।

येष्वमरपरिवृढाः सह सुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणै-
रुपगीयमानमहिमानः किल विहरन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थ–
किल = निश्चय नै
येषु = जुन बगैँचाहरूमा
उपगीयमानमहिमानः = गन्धर्व आदिले महिमा गान गरिएका
सुरललनाललामयूथपतयः = सुरस्त्रीहरूमा श्रेष्ठ अप्सराहरूको समूहका पनि मालिक भएका
अमरपरिवृढाः = प्रमुख देवताहरू
उपदेवगणैः = गन्धर्व किन्नर आदि उपदेवहरूका
सह = साथमा
विहरन्ति = घुम्छन्

वाक्यार्थ– यी चारै बगैँचामा प्रधान देवताहरू सुरसुन्दरीका नायक बनेर विहार गर्दछन् र गन्धर्व आदि उपदेवताहरू यिनीहरूको महिमागान गर्दछन्।

मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखर-
स्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थ–
मन्दरोत्सङ्गे = मन्दर पर्वतका काखमा
एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूत-शिरसः = एघार सय योजन अग्लो देवताहरूको आँपको रुखबाट
गिरिशिखरस्थूलानि = पहाडको चुचुरो जत्रा ठुला
अमृतकल्पानि = अमृतसमान
फलानि = फलहरू
पतन्ति = खस्दछन्

वाक्यार्थ– मन्दराचलको शिखरमा एघार सय योजन अग्लो जुन देवताहरूको आँपको रुख छ, त्यसबाट पहाडका चुचुराजस्ता ठुला-ठुला अमृतसमान स्वादिला फल खस्दछन्।

तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेना-
रुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्वेणेलावृत-
मुपप्लावयति ॥ १७ ॥

पदार्थ–
तेषां = ती (धेरै अग्ला रुखबाट)
विशीर्यमाणानाम् = खसेर फुटेका (फलहरूको)
अतिमधुरसुरभिसुगन्धिबहुला-रुणरसोदेन = अति मिठो, सुगन्धी, बास्नावाला रातो-रातो रसरूपी जलले (युक्त भएकी)
अरुणोदा नाम = अरुणोदा नामकी
नदी = नदी
मन्दरगिरिशिखरात् = मन्दराचल पर्वतबाट
निपतन्ती = खस्दै
पूर्वेण = पूर्वतर्फबाट

इलावृतम् = इलावृत वर्षलाई | **उपप्लावयति** = सिञ्चित गर्छिन्

वाक्यार्थ– ती धेरै अग्ला रुखबाट खसेर फुटेका आँपका फलबाट अत्यन्त सुगन्धित र मिठो रातो-रातो रस बग्न थाल्दछ। त्यही रसबाट बनेकी अरुणोदा नाम गरेकी नदीले मन्दराचलको शिखरबाट झरेर इलावृतवर्षको पूर्वपट्टिको भागलाई सिञ्चित गरेकी छन्।

यदुपजोषणाद् भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्श-सुगन्धवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति ॥ १८ ॥

पदार्थ–
यदुपजोषणात् = जुन अरुणोदा नदीको जलको सेवन गर्नाले
भवान्याः = देवी पार्वतीका
अनुचरीणां = अनुचर भएका
पुण्यजनवधूनाम् = यक्षका पत्नीहरूको
अवयवस्पर्शसुगन्धवातः = अङ्गलाई छुनाले सुगन्धित भएको हावाले
समन्तात् = चारैतिर
दशयोजनं = दश योजनसम्म
अनुवासयति = सुगन्धित बनाउँछ

वाक्यार्थ– पार्वतीका अनुचर यक्षपत्नीहरूले त्यस अरुणोदा नदीको जलपान गरेका हुनाले उनीहरूको शरीरलाई छोएर सुगन्धित भएको हावाले चारैतिर दश-दश योजनसम्मको सम्पूर्ण भूभागलाई सुगन्धित बनाउँछ।

एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभ-कायनिभानां रसेन जम्बू नाम नदी मेरुमन्दरशिखराद-युतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृत-मुपस्यन्दयति ॥ १९ ॥

पदार्थ–
एवं = यस्तै (मेरुमन्दर पर्वतमा)
अत्युच्चनिपातविशीर्णानाम् = धेरै अग्लो ठाउँबाट खस्नाले फुटेका
इभकायनिभानां = हात्तीको शरीरजत्रा ठुला
अनस्थिप्रायाणाम् = अत्यन्त साना बियाँ भएका
जम्बूफलानाम् = जामुन फलको
रसेन = रसले (बनेको)
जम्बू नाम = जम्बू नाम गरेको
नदी = नदी
अयुतयोजनात् = दश हजार योजन अग्लो
मेरुमन्दरशिखरात् = मेरुमन्दर पर्वतको चुचुराबाट
अवनितले = तल भुइँमा
निपतन्ती = खस्दै
दक्षिणेन = दक्षिणपट्टिबाट
इलावृतं यावत् = इलावृत खण्डसम्म
आत्मानं = आफूलाई
उपस्यन्दयति = प्रवाहित गर्छिन्

वाक्यार्थ– यसै गरी मेरुमन्दर पर्वतमा रहेको जामुनको रुखबाट हात्तीजत्रा ठुला ठुला तर बियाँ चाहिँ अत्यन्त साना भएका फलहरू झर्दछन्। धेरै माथिबाट खस्नाले फुटेका ती फलबाट बगेको रसबाट उत्पन्न भएकी जम्बू नामकी नदी मेरुपर्वतको दश हजार योजन अग्लो चुचुरोबाट झरेर इलावृतखण्डको दक्षिणभागलाई सिञ्चित गर्दै बगेकी छिन्।

तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥ २० ॥

पदार्थ—
तद्रसेन = त्यो नदीको जलले
तावत् = पूरै
अनुविध्यमाना = भिजेको
या = जो (नदीको)
उभयोः = दुबै तर्फका
अपि = पनि
रोधसोः = किनारको
मृत्तिका = माटो (छ त्यो)
वाय्वर्कसंयोगविपाकेन = वायु र सूर्यको संयोगबाट भएको पाकद्वारा
सदा = सधैँ
अमरलोकाभरणं = देवलोकको गहना भएको
जाम्बूनदं नाम = जाम्बूनद नाम गरेको
सुवर्णं = सुन
भवति = हुन्छ

वाक्यार्थ— त्यस जम्बू नदीको दुवै किनारको माटो त्यस नदीको रसले भिजेर जब सूर्य र हावाको संयोगले सुक्दछ तब त्यही माटो देवलोकलाई विभूषित पार्ने जाम्बूनद नाम गरेको उत्तम सुन बन्दछ।

यदु ह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटि-सूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थ—
यदु ह वाव = जुन जाम्बूनद नाम गरेको सुनलाई निश्चय नै
विबुधादयः = देवता, यक्ष र गन्धर्व आदिले
युवतिभिः = आफ्ना पत्नीहरूका
सह = साथमा
मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरण-रूपेण = मुकुट, बाला, कन्धनी आदि गहनाको रूपमा
खलु = निश्चय नै
धारयन्ति = धारण गर्दछन्

वाक्यार्थ— त्यस जाम्बूनद नाम गरेको उत्तम सुनलाई देवता, यक्ष र गन्धर्वहरूले आफ्ना पत्नीहरूसँगै मुकुट, बाला र सिक्री आदि गहना बनाएर लगाउँछन्।

यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयन्ति ॥ २२ ॥

पदार्थ—
यः तु = जुन (पश्चिमतर्फको)
सुपार्श्वनिरूढः = सुपार्श्व पर्वतमा रहेको
महाकदम्बः = ठुलो कदमको रुख (छ)
तस्य = त्यस रुखका
कोटरेभ्यः = टोड्काहरूबाट
विनिःसृताः = निस्किएका
याः = जुन
पञ्चायामपरिणाहाः = पाँच-पाँच अँगालो बराबरका
पञ्च = पाँच ओटा
मधुधाराः = महका धाराहरू (छन्, तिनीहरू)

सुपार्श्वशिखरात् = सुपार्श्व पर्वतको चुचुरोबाट
पतन्त्यः = खस्दै
आत्मानम् = आफ्ना
अपरेण = पश्चिमतर्फको
इलावृतम् = इलावृत खण्डलाई
अनुमोदयन्ति = सुवासित गर्दछन्

वाक्यार्थ– सुपार्श्व पर्वतमाथि जुन ठुलो कदमको रुख छ, त्यसका पाँच ओटा प्वालहरूबाट पाँच पाँच अँगालो बराबरका महका पाँच धाराहरू निस्कन्छन्। महका यी धाराहरू सुपार्श्व पर्वतको चुचुरोबाट तल झरेर इलावृतवर्षको पश्चिमी भूभागलाई आफ्नो सुगन्धले सुवासित गर्दै बग्दछन्।

या ह्युपयुञ्जानानां मुखनिर्वासितो वायुः समन्ताच्छत-योजनमनुवासयति ॥ २३ ॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
याः = जुन मधुधाराहरूलाई
उपयुञ्जानानां = सेवन गर्ने व्यक्तिहरूका
मुखनिर्वासितः = मुखबाट निस्किएको
वायुः = वायुले
समन्तात् = चारैतिरबाट
शतयोजनम् = सय योजनसम्म
अनुवासयति = सुगन्धित गर्दछ

वाक्यार्थ– यो महको सेवन गर्ने व्यक्तिको मुखबाट निस्केको वायुले आफ्नो चारैतिरबाट सय सय योजनसम्मको क्षेत्रलाई सुगन्धित गर्दछ।

एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्तस्तमुत्तरेणे-लावृतमुपयोजयन्ति ॥ २४ ॥

पदार्थ–
एवं = यसै गरी
कुमुदनिरूढः = कुमुद पर्वतमा रहेको
यः = जो
शतवल्शः नाम = शतवल्श नाम गरेको
वटः = बरको रुख छ
तस्य = त्यसका
स्कन्धेभ्यः = हाँगाहरूबाट
नीचीनाः = तलतिर फर्किएका
पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यम्बर-शय्यासनाभरणादयः = दुध, दही, घिउ, मह, सखखर, अन्न, कपडा, बिछ्यौना, आसन र गहना आदि
सर्व एव = सबै नै
कामदुघा = कामना अनुसारको फल दिने
नदाः = यी नदीहरू
कुमुदाग्रात् = कुमुद पर्वतको चुचुरोबाट
पतन्तः = खस्दै
उत्तरेण = उत्तरतर्फबाट
तम् इलावृतम् = त्यो इलावृतको भूभागलाई
उपयोजयन्ति = सिञ्चित गर्दछन्

वाक्यार्थ– यसै गरी कुमुद पर्वतमा रहेको जो शतवल्श नाम गरेको बरको रुख छ त्यसका हाँगाहरूबाट तलतिर बग्ने अनेक नदीहरू निस्किएका छन्। ती नदीहरूबाट दुध, दही, घिउ, अन्न,

कपडा, बिछ्यौना, आसन र आभूषण आदि इच्छानुसारका सबै फलहरू मिल्दछन्। कुमुद पर्वतको चुचुराबाट झरेका ती नदीहरूले इलावृत खण्डको उत्तरी भागलाई सिञ्चित गर्दछन्।

यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेद-दौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव ॥ २५ ॥

पदार्थ—
यान् = जुन नदीहरूलाई
उपजुषाणानां = उपयोग गर्ने
प्रजानां = व्यक्तिहरूको
कदाचित् अपि = कहिल्यै पनि
वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्य-जरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योप-सर्गादयः = छाला चाउरी पर्ने, कपाल फुल्ने, थकाइ लाग्ने, पसिना आउने, गनाउने, बुढ्याइँ, रोग लाग्ने, मर्ने, जाडो-गर्मी हुने, वर्ण बिग्रिने तथा अरू शरीरसम्बन्धी सम्पूर्ण विकार आदि
तापविशेषाः = तापहरू,
न भवन्ति = हुँदैनन्
यावज्जीवं = जीवनभर
निरतिशयम् = अत्यन्त
सुखं एव = सुख मात्र प्राप्त हुन्छ

वाक्यार्थ— यी नदीहरूको जलको उपयोग गर्ने प्राणीहरूलाई छालामा चाउरी पर्ने, कपाल फुल्ने, थकाइ लाग्ने, शरीरमा पसिना आउने, दुर्गन्ध निस्कने, बुढ्याइँ, रोग, मृत्यु, सर्दी-गर्मी इत्यादि कुनै पनि कष्टले कहिल्यै सताउँदैन र जीवनभर सुख नै सुख मिल्दछ।

कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशिनीवासकपिल-शङ्खवैदूर्यजारुधिहंसर्षभनागकालञ्जरनारदादयो विंशतिगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः ॥ २६ ॥

पदार्थ—
मेरोः = सुमेरु पर्वतको
मूलदेशे = मूल प्रदेशमा
परितः = चारैतिर
कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूट-शिशिरपतङ्गरुचकनिषधशिनी-वासकपिलशङ्खवैदूर्यजारुधिहंस-र्षभनागकालञ्जरनारदादयः = कुरङ्ग, कुरर, कुसुम्भ, वैकङ्क, त्रिकूट, शिशिर, पतङ्ग, रुचक, निषध, शिनीवास, कपिल, शङ्ख, वैदूर्य, जारुधि, हंस, ऋषभ, नाग, कालञ्जर र नारद आदि नाम गरेका
विंशतिगिरयः = बीस ओटा पर्वतहरू
कर्णिकायाः = कमलगट्टाको वरिपरि
केसरभूताः इव = केशर रहे झैँ
उपक्लृप्ताः = रहेका छन्

वाक्यार्थ— कमलगट्टाको चारैतिर केसर रहेझैँ त्यस सुमेरु पर्वतको फेदको चारैतिर कुरङ्ग, कुरर, कुसुम्भ, वैकङ्क, त्रिकुट, शिशिर, पतङ्ग, रुचक, निषध, शिनीवास, कपिल, शङ्ख, वैदूर्य, जारुधि, हंस, ऋषभ, नाग, कालञ्जर र नारद आदि बीस ओटा पर्वतहरू रहेका छन्।

जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः। एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ

प्रागायतावेवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरावष्टभिरेतैः परिस्तृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः ॥ २७ ॥

पदार्थ–
मेरुं = सुमेरु पर्वतको
पूर्वेण = पूर्वपट्टि
अष्टादशयोजनसहस्रम् = अठार हजार योजन
उदगायतौ = उत्तर र दक्षिणतर्फ फैलिएका
द्विसहस्रं = दुई हजार योजन
पृथुतुङ्गौ = चौडाइ र उचाइ भएका
जठरदेवकूटौ = जठर र देवकूट नाम गरेका (पर्वतहरू)
भवतः = छन्
एवम् = यसै गरी
अपरेण = मेरुको पश्चिमतर्फ (त्यस्तै खालका)
पवनपारियात्रौ = पवन र पारियात्र (नाम गरेका पर्वत छन्)
दक्षिणेन = दक्षिणपट्टि
कैलासकरवीरौ = कैलास र करवीर (नाम गरेका पर्वत)
प्रागायतौ = पूर्व र पश्चिम फैलिएका छन्
एवम् = यसै गरी
उत्तरतः = उत्तरपट्टि
त्रिशृङ्गमकरौ = त्रिशृङ्ग र मकर (नाम भएका पर्वतहरू छन्)
एतैः = यी (रजतमय)
अष्टभिः = आठ पर्वतहरूले
परितः = चारैतिरबाट
परिस्तृतः = घेरिएको
काञ्चनगिरिः = सुवर्णमय सुमेरु पर्वत
अग्निः इव = आगो जस्तै
चकास्ति = सुशोभित छ

वाक्यार्थ– यिनका अतिरिक्त मेरुको पूर्वपट्टि जठर र देवकूट नाम गरेका दुई ओटा पर्वत छन्। यी दुवै पर्वतहरू अठार-अठार हजार योजन लामा, दुई दुई हजार योजन चौडा र त्यत्तिकै अग्ला छन्। त्यसै गरी पश्चिमपट्टि पवन र पारियात्र, दक्षिणपट्टि कैलास र करवीर तथा उत्तरपट्टि त्रिशृङ्ग र मकर नाम गरेका दुई-दुई पर्वत रहेका छन्। यी चाँदीका आठ पर्वतहरूले चारैतिरबाट घेरिएको सुनौलो सुमेरुपर्वत बलेको अग्निजस्तै अत्यन्त चम्किलो देखिन्छ।

मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुत-योजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौम्भीं वदन्ति ॥ २८ ॥

पदार्थ–
मेरोः = सुमेरु पर्वतको
मूर्धनि = चुचुरोमा
मध्यतः = बीचबाट
समचतुरस्रां = चारपाटा मिलेको
अयुतयोजनसाहस्रीं = करोडौं योजन ठुलो
शातकौम्भीं = सुनद्वारा
उपक्लृप्तां = तयार गरिएको
भगवतः = भगवान्
आत्मयोनेः = ब्रह्माजीको
पुरीम् = सहर (छ भनेर)
वदन्ति = भन्दछन्

वाक्यार्थ– त्यसै सुमेरु पर्वतको शिखरको ठिक बीच भागमा भगवान् ब्रह्माजीको चारपाटा मिलेको करोडौं योजन ठुलो सुनै सुनले बनेको सहर छ भनेर भनिन्छ।

तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः ॥ २९ ॥

पदार्थ—

ताम् अनु = त्यसैको तल
परितः = चारैतिर
यथादिशं = दिशा अनुसार
यथारूपं = जस्तो हुनुपर्ने हो त्यस्तै खालका
तुरीयमानेन = ब्रह्मपुरीको चौथाइ परिणामवाला
अष्टानां = आठ ओटा
लोकपालानाम् = लोकपालहरूका
अष्टौ = (छुट्टाछुट्टै) आठ ओटा
पुरः = सहरहरू पनि
उपक्लृप्ताः = कल्पित छन्

वाक्यार्थ— ब्रह्माजीको सहरभन्दा तल पूर्व आदि आठ दिशा र उपदिशामा यिनका मालिक इन्द्र आदि आठ लोकपालहरूका आठ ओटा सहरहरू रहेका छन्। ती सहरहरू जुन देवतालाई जुन दिशा तोकिएको छ, त्यसैअनुसार उनीहरूलाई मिल्ने किसिमका छन्। यी सहरहरूको क्षेत्रफल चाहिँ ब्रह्माजीको सहरको एक चौथाइ बराबर छ।

टिप्पणी— आठ लोकपालका आठ ओटा सहरहरू यस प्रकार छन्— अमरावती, तेजोवती, संयमनी, कृष्णाङ्गना, श्रद्धावती, गन्धवती, महोदया र यशोवती।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे

भुवनकोशवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

गङ्गाको विवरण र भगवान् शङ्करद्वारा सङ्कर्षणको स्तुति

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

तत्र भगवतः साक्षाद् यज्ञलिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादाङ्गुष्ठनख-निर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविवरेणान्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपङ्कजावनेजनारुणकिञ्जल्कोपरञ्जिताखिलजगदघमला-पहोपस्पर्शनामला साक्षाद् भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधीय-मानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार यत्तद् विष्णुपदमाहुः ॥ १ ॥

पदार्थ–
तत्र = त्यस (भगवान्को वामन अवतार भएको) अवस्थामा
यज्ञलिङ्गस्य = वलि महाराजको यज्ञमा वामनरूप धारण गर्नेवाला
विक्रमतः = (दायाँ पाउले पृथिवीलाई ढाकेर बाँया) पाउ माथितिर लैजानुहुने
साक्षात् = साक्षात्
भगवतः = भगवान्
विष्णोः = विष्णुका
वामपादाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नो-र्ध्वाण्डकटाहविवरेण = बायाँ पाउको बुढी औँलाको नङले लाग्दा माथितिर फुटेर बनेको ब्रह्माण्डरूप कराहीको प्वालबाट
अन्तः = भित्र
प्रविष्टा = पसेकी
तच्चरणपङ्कजावनेजनारुण-किञ्जल्कोपरञ्जिताखिलजगद-घमलापहोपस्पर्शनामला = भगवान्को चरणलाई पखालेर बगेकाले चरणरूप कमलको केसर कुङ्कुम आदिले युक्त हुँदा रातो वर्ण भएकी, आचमन आदि गर्ने सम्पूर्ण प्राणीहरूको मललाई पखालेर पनि आफू चाहिँ निर्मल भएकी
या = जुन
बाह्यजलधारा = पृथिवी आदि आठ आवरणभन्दा बाहिर बग्ने चिन्मय जलधारालाई
अनुपलक्षितवचः = त्यस वेला कुनै वचनले उपलक्षित नभएकाले
साक्षात् भगवत्पदी = साक्षात् भगवान्को पाउबाट उत्पन्न भएकाले भगवत्पदी (जाह्नवी) इत्यादि नामले
अभिधीयमाना = पुकारिएकी (गङ्गा)
युगसहस्रोपलक्षणेन = हजारौँ युगको समय बित्दैजाँदा
अतिमहता = ज्यादै धेरै
कालेन = समयपछि
दिवः = स्वर्गको
मूर्धनि = शिर (समान भएको ध्रुवलोकमा)
अवततार = अवतीर्ण भइन्
यत्तत् = जुन त्यो ध्रुवलोकलाई
विष्णुपदम् = विष्णुपद भनेर
आहुः = भन्दछन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! जब राजा वलिको यज्ञशालामा साक्षात् यज्ञमूर्ति विष्णु भगवान्ले तीनै

लोक नाप्नका निम्ति आफ्नो पाउ उठाउनुभयो त्यसै वेला भगवान्को देब्रे पाउको बुढी औँलाको नङले लाग्नाले माथिल्लो ब्रह्माण्ड फुट्न गई प्वाल पर्‍यो। त्यस प्वालबाट सुगन्धित केशरयुक्त भगवान्को पाउ पखालिएको रातो-रातो पानी बाहिर निस्क्यो। त्यस निर्मल जलधाराको स्पर्श हुनासाथ संसारका प्राणीहरूको सम्पूर्ण पाप पखाल्छिन् तर त्यो जल सदा निर्मल नै रहन्छ। भगवान्को चरणबाट उत्पन्न भएको हुँदा पहिला-पहिला त्यस जललाई अरू नाम नभएर भगवत्पदी भनिन्थ्यो। हजारौँ युग बितेपछि त्यो जलधारा स्वर्गको शिरोभागमा रहेको ध्रुवलोकमा खस्यो, जुन ध्रुवलोकलाई विष्णुपद पनि भनिन्छ।

यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतो-ऽस्मत्कुलदेवताचरणारविन्दोदकमिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाण-भगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्यमानान्तर्हृदय औत्कण्ठ्यविवशा-मीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाभिव्यज्यमान-रोमपुलककुलकोऽधुनापि परमादरेण शिरसा बिभर्ति॥ २॥

पदार्थ–
यत्र = जुन ध्रुवलोकमा
ह वाव = निश्चय नै
अनुसवनम् = प्रतिक्षण
उत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन = ज्यादै बढिरहेको भगवान्को भक्तियोगका कारणले
दृढं = अत्यन्त
क्लिद्यमानान्तर्हृदयः = हृदय गद्गद् भएका
औत्कण्ठ्यविवशामीलितलोचन-युगलकुड्मलविगलितामलबाष्प-कलयाभिव्यज्यमानरोम-पुलककुलकः = अतिशय उत्कण्ठाका कारण अधीर भई चिम्लिएका नेत्रकमलबाट निर्मल आँसुका धारा बगिरहेका र शरीरमा रोमावलीहरू अत्यन्त पुलकित भइरहेका
वीरव्रतः = दृढ सङ्कल्पवाला
परमभागवतः = भगवान्का परमभक्त
औत्तानपादिः = उत्तानपादका छोरा ध्रुवले
याम् = जुन गङ्गालाई
अस्मत्कुलदेवताचरणारविन्दो-दकम् इति = हाम्रा कुलदेवता (भगवान् विष्णु)को चरणकमल बाट आएको जल हो भनेर
अधुना अपि = अहिले पनि
परमादरेण = अत्यन्त आदरपूर्वक
शिरसा = आफ्नो शिरले
बिभर्ति = धारण गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! त्यस ध्रुवलोकमा उत्तानपादका छोरा भगवान्का परमभक्त ध्रुवजी बस्नुहुन्छ। उहाँले अत्यन्त भक्तिभावपूर्वक यो त हाम्रा कुलदेवताको चरणोदक हो भन्ने सम्झेर विष्णुपदी जाह्नवी (गङ्गाजी)को त्यस जललाई आज पनि आदरपूर्वक आफ्नो शिरमा धारण गर्नुहुन्छ। त्यस वेला परमभक्तिका कारण उहाँको हृदय अत्यन्त गद्गद् हुन्छ, उत्कण्ठाले गर्दा विवश भएर चिम्लिएका दुबै आँखाबाट निर्मल आँसुका धारा बग्न थाल्दछन् र शरीरमा रोमाञ्च उत्पन्न हुन्छ।

ततः सप्त ऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यन्तिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि वासुदेवेऽनुपरत-

भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षव इव सबहुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्वहन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थ–	**एतावती** = यत्ति नै हो भनेर	**यां** = जुन गङ्गाजीलाई
ततः = त्यसपछि	**सर्वात्मनि** = सबैका आत्मा	**मुमुक्षवः** = मुमुक्षुहरूले
तत्प्रभावाभिज्ञाः = ती गङ्गाको	स्वरूप	**आगतां** = स्वतः प्राप्त भएको
प्रभावलाई बुझेका	**भगवति** = भगवान्	**मुक्तिम् इव** = मुक्तिलाई झैँ
सप्त ऋषयः = सात जना	**वासुदेवे** = वासुदेवमा	**अद्य अपि** = आज पनि
ऋषिहरू	**अनुपरतभक्तियोगलाभेन** =	**सबहुमानम्** = अत्यन्त
ननु = निश्चय नै	निरन्तर लागिरहेको भक्तियोगबाट	आदरपूर्वक
तपसः = आफ्नो तपस्याको	**उपेक्षितान्यार्थात्मगतयः** = धर्म	**जटाजूटैः** = जटाका रूपमा
आत्यन्तिकी = परम	आदि पुरुषार्थ र आत्मज्ञान	रहेका केश समूहद्वारा
सिद्धिः = सिद्धि	समेतलाई उपेक्षा गर्दै	**उद्वहन्ति** = धारण गर्दछन्

वाक्यार्थ– त्यसपछि ती गङ्गाको प्रभाव जानेका र सर्वात्मा भगवान् वासुदेवमा गरिएको अटुट भक्तिलाई नै परमधन मान्ने हुनाले अरू सबै कामनाको परित्याग गरेका आत्मनिष्ठ सप्तर्षिहरू तपस्याको परमसिद्धि यही नै हो, योभन्दा बढ्ता अरू कुनै फल पाउनु छैन भन्ने बुझेर जसरी मोक्षको कामना गर्नेहरू मुक्तिलाई ग्रहण गर्दछन् त्यसै गरी आजसम्म पनि ती गङ्गाजीलाई अत्यन्त आदरपूर्वक आफ्नो जटाजूटमा धारण गर्दछन्।

ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीकसङ्कुलदेवयानेनावतरन्तीन्दु-मण्डलमावार्य ब्रह्मसदने निपतति ॥ ४ ॥

पदार्थ–	आकाशमार्गबाट	**ब्रह्मसदने** = (सुमेरु पर्वतको
ततः = त्यसपछि	**अवतरन्ती** = तलतिर ओर्लेकी	चुचुरोमा रहेको) ब्रह्मलोकमा
अनेकसहस्रकोटिविमानानीक-	(गङ्गाजी)	**निपतति** = झर्छिन्
सङ्कुलदेवयानेन = हजारौँ करोड	**इन्दुमण्डलम्** = चन्द्रमण्डललाई	
विमानै विमानले ढाकिएको	**आवार्य** = भिजाउँदै	

वाक्यार्थ– त्यहाँबाट गङ्गाजी देवताहरूका करोडौँ विमानले घेरिएको आकाशको बाटो हुँदै तल ओर्लिएर चन्द्रमण्डललाई पवित्र पार्दै पहिले सुमेरुपर्वतको चुचुरोमा रहेको ब्रह्मलोकमा झर्छिन्।

तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति सीतालकनन्दा चक्षुर्भद्रेति ॥ ५ ॥

पदार्थ–	**सीता** = सीता	**चक्षुः** = चक्षु र
तत्र = त्यहाँ	**अलकनन्दा** = अलकनन्दा	**भद्रा इति** = भद्रा यस्ता

चतुर्भिः = चार
नामभिः = नामले
चतुर्धा = चार प्रकारले
भिद्यमाना = विभाजित भएकी
चतुर्दिशम् = चारदिशाबाट (चार धारा भएर)
अभिस्पन्दन्ती = बगिरहेकी (गङ्गा)
नदनदीपतिम् = सम्पूर्ण नदीनालाका पति समुद्रमा
एव = नै
अभिनिविशति = प्रवेश गर्छिन्

वाक्यार्थ– त्यहाँ यी गङ्गाजी सीता, अलकनन्दा, चक्षु र भद्रा नामले चार भागमा विभक्त हुन्छिन् र अलग-अलग चार दिशामा बग्दै अन्तमा सम्पूर्ण नदीका मालिक समुद्रमा मिसिन्छिन्।

सीता तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमर्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥ ६ ॥

पदार्थ–
सीता तु = सीता नाम गरेको गङ्गाको धारा त
ब्रह्मसदनात् = ब्रह्माजीको वासस्थानबाट
केसराचलादिगिरिशिखरेभ्यः = केशराचल आदि पर्वतका चुचुरा हुँदै
अधः अधः = तल-तल
प्रस्रवन्ती = बग्दै
गन्धमादनमूर्धसु = गन्धमादन पर्वतको चुचुरोमा
पतित्वा = झरेर
भद्राश्ववर्षं = भद्राश्व वर्षको
अन्तरेण = बीचबाट (बग्दै)
प्राच्यां दिशि = पूर्व दिशामा रहेको
क्षारसमुद्रम् = क्षार समुद्रमा
अभिप्रविशति = प्रवेश गर्छिन्

वाक्यार्थ– गङ्गाजीका ती चार धारामध्ये सीता नाम गरेको धारा ब्रह्मलोकबाट निस्किएर केशराचल आदि शिखरबाट तलतिर बग्दै गन्धमादन पर्वतको शिखरमा झर्दछिन् र त्यसपछि भद्राश्व वर्षको भित्रबाट बग्दै पूर्वतिर क्षारसमुद्रमा गएर मिसिन्छिन्।

एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभि चक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ॥ ७ ॥

पदार्थ–
एवं = यसै गरी
माल्यवच्छिखरात् = माल्यवान् पर्वतको चुचुरोबाट
निष्पतन्ती = तल बग्दै गरेकी
चक्षुः = चक्षु नाम गरेकी धारा
केतुमालम् = केतुमालवर्षमा (पुगेर)
ततः = त्यहाँबाट
अपि = पनि
अनुपरतवेगा = नरोकिईकन प्रवाहित हुँदै
प्रतीच्यां = पश्चिम
दिशि = दिशामा (रहेको)
सरित्पतिं = समुद्रमा
प्रविशति = पस्छिन्

वाक्यार्थ– त्यसै गरी चक्षु नामको गङ्गाको अर्को धारा माल्यवान् पर्वतको चुचुरोबाट केतुमालवर्ष हुँदै कतै पनि नरोकिईकन बग्दै पश्चिमतिरको क्षारसमुद्रमा मिसिन्छिन्।

भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्
गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्दमाना उत्तरांस्तु
कुरूनभित उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ॥ ८ ॥

पदार्थ–
भद्रा च = भद्रा नामको (गङ्गाको अर्को धारा)
उत्तरतः = उत्तरबाट
मेरुशिरसः = सुमेरु पर्वतको चुचुरोबाट (आएर)
गिरिशिखरात् = अरू पर्वतको चुचुरोबाट
निपतिता = तल झर्दै र
गिरिशिखरम् = पर्वतशिखरलाई
अतिहाय = नाघ्दै (फेरि)
शृङ्गवतः = शृङ्गवान् पर्वतको
शृङ्गात् = शिखरबाट
अवस्यन्दमाना = वेगले बग्दै
उत्तरान् तु = उत्तर तर्फको
कुरून् = कुरु आदि देशको
अभितः = नजिकैबाट
उदीच्यां = उत्तर
दिशि = दिशामा रहेको
जलधिम् = समुद्रमा
अभिप्रविशति = प्रवेश गर्दछिन्

वाक्यार्थ– त्यस्तै भद्रा नाम गरेको गङ्गाको अर्को धारा सुमेरुपर्वतको शिखरबाट उत्तरतिर झरेर एउटा पर्वतबाट अर्को पर्वत हुँदै शृङ्गवान् पर्वतको चुचुरोबाट तल ओर्लिई उत्तरकुरु आदि देशको नजिकैबाट बग्दै उत्तरतिरको समुद्रमा प्रवेश गर्दछिन्।

तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद् बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य
हेमकूटाद्धैमकूटान्यतिरभसतररंहसा लुठयन्ती भारतमभिवर्षं
दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति यस्यां स्नानार्थं चागच्छतः
पुंसः पदे पदेऽश्वमेधराजसूयादीनां फलं न दुर्लभमिति ॥ ९ ॥

पदार्थ–
तथा एव = त्यसै गरी
अलकनन्दा = अलकनन्दा नाम गरेको गङ्गाको अर्को धारा
ब्रह्मसदनात् = ब्रह्मसदनको
दक्षिणेन = दक्षिण तर्फबाट
बहूनि = धेरै
गिरिकूटानि = केशराचल आदि गिरिशिखरलाई
अतिक्रम्य = नाघ्दै
हैमकूटात् = हेमकूटको चुचुराबाट
अतिरभसतररंहसा = अत्यन्त तीव्र वेगले
हेमकूटानि = हिमालयका चुचुराहरूलाई
लुठयन्ती = भत्काउँदै
भारतम् अभिवर्षं = भारतवर्षलाई लक्षित गर्दै
दक्षिणस्यां = दक्षिण
दिशि = दिशामा रहेको
जलधिम् = समुद्रमा
अभिप्रविशति = प्रवेश गर्छिन्
यस्यां = जुन गङ्गामा
स्नानार्थं च = स्नान गर्नको लागि पनि
आगच्छतः = आउने
पुंसः = मानिसको
पदे पदे = पाइलैपिच्छे
अश्वमेधराजसूयादीनां = अश्वमेध र राजसूय आदि यज्ञको
फलं = फल
दुर्लभम् = दुर्लभ
न इति = हुँदैन

वाक्यार्थ– त्यसै गरी अलकनन्दा नाम गरेको धारा ब्रह्मलोकको दक्षिणपट्टिका केशराचल आदि

शिखरलाई नाघेर हेमकूटपर्वतमा पुग्दछिन्। त्यहाँबाट अत्यन्त तीव्र वेगले हिमालयका शिखरहरूलाई चिर्दै भारतवर्षमा आउँछिन्। फेरि त्यहाँबाट दक्षिणतिरको समुद्रमा प्रवेश गर्दछिन्। यसमा नुहाउने मानिसलाई पद-पदमा अश्वमेध र राजसूय आदि महायज्ञको फल प्राप्त हुन्छ।

अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे सन्ति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः ॥ १० ॥

पदार्थ–
अन्ये च = (यीबाहेक) अरू पनि
वर्षे वर्षे = हरेक वर्षमा
बहुशः = धेरै प्रकारका
मेर्वादिगिरिदुहितरः = मेरु आदि पर्वतबाट पैदा भएका
शतशः = सयकडौँ
नदाः = (सिन्धु आदि ठुला) नदीहरू र
नद्यः च = गङ्गा आदि नदीहरू पनि
सन्ति = छन्

वाक्यार्थ– यसै गरी प्रत्येक वर्षमा सुमेरु आदि पर्वतबाट उत्पन्न भएका अन्य सयकडौँ ठुलासाना नदीहरू छन्।

तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रमन्यान्यष्ट वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थ–
तत्र अपि = ती नौ वर्षहरूमा पनि
भारतम् एव वर्षं = भारतवर्ष नै
कर्मक्षेत्रम् = कर्मक्षेत्र हो
अन्यानि = अरू (किम्पुरुष आदि)
अष्ट वर्षाणि = आठ वर्ष त
स्वर्गिणां = स्वर्ग गएका मनुष्यहरूको
पुण्यशेषोपभोगस्थानानि = बाँकी रहेको पुण्यको फल भोग्ने
भौमानि = भूलोकका
स्वर्गपदानि = स्वर्ग भनेर
व्यपदिशन्ति = भन्दछन्

वाक्यार्थ– यी सबै वर्षहरूमध्ये भारतवर्ष मात्र कर्मभूमि हो। बाँकी आठ वर्ष त पुण्यको अधिकताका कारण स्वर्ग गएका मानिसहरूले स्वर्गभोगबाट बाँकी रहेको पुण्यको फलभोग गर्ने ठाउँ हुन्। त्यसैले यी वर्षलाई भूलोकको स्वर्ग पनि भन्दछन्।

एषु पुरुषाणामयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां नागायुतप्राणानां वज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैकगर्भकलत्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते ॥ १२ ॥

पदार्थ–
एषु = यी किम्पुरुष आदि वर्षमा
देवकल्पानां = देवताजस्ता
पुरुषाणाम् = पुरुषहरूको
अयुतपुरुषायुर्वर्षाणां = मर्त्यलोकका पुरुषको दश हजार वर्ष बराबरको आयु भएका
नागायुतप्राणानां = दश हजार हात्तीको जति बल भएका तथा
वज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदित-महासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्ष-धृतैकगर्भकलत्राणां = वज्रजस्तो बलवान् शरीरको शक्ति, यौवन तथा खुसियालीका कारण लामो

समयसम्म मैथुन आदि विषय भोग्न सक्ने र भोग समाप्त भएपछि आफ्नो आयुको एक वर्ष बाँकी छँदा मात्र आफ्ना स्त्रीहरूले गर्भधारण गर्ने (यी पुरुषहरूको)
तत्र तु = त्यहाँ
त्रेतायुगसमः = त्रेता युगजस्तो
कालः = सुख भएको समय
वर्तते = रहन्छ

वाक्यार्थ– यी किम्पुरुष आदि वर्षहरूमा रहने देवताजस्ता पुरुषहरूको आयु मनुष्यको आयुको गणनाअनुसार दश हजार वर्षको हुन्छ। यिनीहरूको शरीरमा दश हजार हात्तीको बराबर बल हुन्छ भने आफ्नो वज्रसमान बलियो शरीरमा रहेको शक्ति, यौवन र उल्लासका कारण यिनीहरू धेरै समयसम्म मैथुन आदि विषयभोग गरिरहन्छन्। अन्तमा भोग समाप्त भएर आयुको केवल एक वर्ष बाँकी रहने वेलामा मात्र यिनका स्त्रीहरूले गर्भधारण गर्दछन्। यस प्रकार यी वर्षमा बस्ने मानिसहरूले त्रेतायुगमा जस्तै आनन्दपूर्वक समय बिताउँछन्।

**यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तु-
कुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुम्भ-
मानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु
विकचविविधनववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारण्डवसारस-
चक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभि-
र्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुन्दरीणां कामकलिलविलास-
हासलीलावलोकाकृष्टमनोदृष्टयः स्वैरं विहरन्ति ॥ १३ ॥**

पदार्थ–
ह = निश्चय नै
यत्र = जुन वर्षमा
स्वैः स्वैः = आ-आफ्ना
गणनायकैः = गणका मालिकहरूद्वारा
विहितमहार्हणाः = उपहार चढाइएका
सर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलय-श्रियानम्यमानविटपलता-विटपिभिः = सबै ऋतुमा फुल्ने फूलका गुच्छा, फल र पालुवाको सुन्दरताको बोझले झुकेका हाँगा र लहराहरूले बेरिएर शृङ्गिएका रुखहरूद्वारा
उपशुम्भमानरुचिरकाननाश्रमा-यतनवर्षगिरिद्रोणीषु = ज्यादै सुन्दर कान्तियुक्त कुञ्ज, आश्रम, विश्रामस्थल, दुई वर्षको बीचमा रहेका पर्वत र भन्ज्याङहरूमा
तथा च = त्यस्तै
विकचविविधनववनरुहामोद-मुदितराजहंसजलकुक्कुट-कारण्डवसारसचक्रवाकादिभिः = अत्यन्त राम्रोसँग फुलेका अनेक प्रकारका ताजा कमलका फूलको वास्नाले खुसी भएका राजहाँस, जलकुखुरा, कोणेर, सारस र चखेवाहरूद्वारा (अनि)
मधुकरनिकराकृतिभिः = विभिन्न जातिका भमराको समूहद्वारा
उपकूजितेषु = गुन्जिएका
अमलजलाशयेषु = स्वच्छ जल भएका जलाशयहरूमा
सुललितसुरसुन्दरीणां = ज्यादै राम्रा अप्सराहरूका
जलक्रीडादिभिः = जलक्रीडा आदि
विचित्रविनोदैः = विचित्र

प्रकारका ख्याल-ठट्टाहरूद्वारा **कामकलिलविलासहासलीलावलोकाकृष्टमनोदृष्टयः** = कामनालाई उद्दीप्त गर्ने	उनीहरूको ठट्टा, हाँसो, कर्के हेराइ आदि विविध चेष्टालाई देखेर मन र नयन दुबै खिचिएका	**देवपतयः** = देवगणका मालिकहरू **स्वैरं** = स्वतन्त्र भएर **विहरन्ति** = घुम्दछन्

वाक्यार्थ– यहाँ सबै ऋतुमा हुने फल-फूलहरूले भरिएका रुख र लहराले सुशोभित राम्रा-राम्रा बगैंचा भएका आश्रम, भवन, पर्वत र भन्ज्याङहरू छन्। यहाँका रुखका हाँगाहरू सबै ऋतुमा फुल्ने फूलका झुप्पा, फल र नयाँ-नयाँ कोपिलाका भारले झुकेका छन्। यहाँका तलाउहरूमा थरी-थरीका नयाँ-नयाँ कमलका फूलहरू फुलिरहेका छन्। यी कमलका फूलका सुगन्धले झुमेका राजहाँस, जलकुखुरा, कोणेर, सारस, चखेवा आदि चराहरू विभिन्न प्रकारका स्वर निकालेर गुनगुनाउँछन् भने मदले मत्त भएका भमराहरू मिठो स्वरले भूँ-भूँ गर्दछन्। यस्ता निर्मल जल भएका जलाशयहरूमा देवगणका मालिकहरू कामोन्मत्त भएका राम्रा-राम्रा अप्सराहरूसँग हाँसो-ठट्टा गर्दै आनन्दपूर्वक जलक्रीडा गर्दछन्।

नवस्वपि वर्षेषु भगवान् नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां
तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि सन्निधीयते ॥ १४ ॥

पदार्थ– **नवसु अपि** = नौ ओटै **वर्षेषु** = वर्षहरूमा **महापुरुषः** = परमपुरुष **भगवान्** = भगवान् **नारायणः** = नारायण	**पुरुषाणां** = (त्यहाँका) पुरुषहरूको **तदनुग्रहाय** = उनीहरूलाई अनुग्रह गर्नका लागि **आत्मना** = आफूले **आत्मतत्त्वव्यूहेन** = आफ्ना तीन	गुणका आधारमा मूर्तिमान् बनेर **अद्य अपि** = आज पनि **सन्निधीयते** = विराजमान हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– यी नौ ओटै वर्षहरूमा भगवान् नारायण त्यहाँ बस्ने पुरुषहरूलाई अनुग्रह गर्नका निम्ति अहिले पनि आफ्ना विभिन्न प्रकारका मूर्तिहरूमा विराजमान हुनुहुन्छ।

इलावृते तु भगवान् भव एक एव पुमान् न ह्यन्यस्तत्रापरो निर्विशति
भवान्याः शापनिमित्तज्ञो यत्प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्
वक्ष्यामि ॥ १५ ॥

पदार्थ– **इलावृते तु** = इलावृत वर्षमा त **भगवान्** = भगवान् **भवः** = शङ्कर **एकः एव** = एक मात्र **पुमान्** = पुरुष हुनुहुन्छ	**हि** = निश्चय नै **भवान्याः** = पार्वतीको **शापनिमित्तज्ञः** = श्रापको कुरो बुझेको **अन्यः अपरः** = अर्को कुनै व्यक्ति	**तत्र** = त्यहाँ **न निर्विशति** = प्रवेश गर्दैन **यत् प्रवेक्ष्यतः** = जहाँ प्रवेश गर्ने **पुंसः** = पुरुषको **स्त्रीभावः** = स्त्रीको स्वरूप हुन्छ **तत्** = त्यो श्रापसम्बन्धी कुरा

पश्चात् = पछि
वक्ष्यामि = बताउनेछु

वाक्यार्थ– इलावृत वर्षमा चाहिँ भगवान् शङ्कर नै एक मात्र पुरुष हुनुहुन्छ। जो त्यहाँ प्रवेश गर्दछ, त्यसले स्त्रीरूप धारण गर्नुपर्दछ भन्ने श्रीपार्वतीको श्रापले गर्दा अरू कुनै पुरुष त्यहाँ प्रवेश गर्न सक्दैन। यस प्रसङ्गलाई पछि (नवम स्कन्धमा) वर्णन गरिनेछ।

भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्तिं प्रकृतिमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण सन्निधाप्यैतदभिगृणन् भव उपधावति ॥ १६ ॥

पदार्थ–
भवानीनाथैः = पार्वतीका सेवक भएका
स्त्रीगणार्बुदसहस्रैः = अरबौं स्त्रीगणहरूद्वारा
अवरुध्यमानः = सेवा गरिएका
भवः = भगवान् शङ्करले
चतुर्मूर्तेः = (वासुदेव, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध र सङ्कर्षणसंज्ञक) चार मूर्ति भएका
महापुरुषस्य = परमपुरुष
भगवतः = भगवान् नारायणको
तामसीं = तमोगुण प्रधान भएको
सङ्कर्षणसंज्ञाम् = सङ्कर्षण संज्ञक
तुरीयां = चौथो
मूर्तिं = मूर्तिलाई
आत्मनः = आफ्नो
प्रकृतिम् = कारण (मानेर)
आत्मसमाधिरूपेण = आफ्नो समाधिमा अनुभव हुने (मनोमय) विग्रहको रूपमा
सन्निधाप्य = चिन्तन गरेर
अभिगृणन् = जप्दै
उपधावति = उपासना गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– यस इलावृत वर्षमा पार्वती र उनका अरबौं दासीहरूद्वारा सेवा गरिनुभएका भगवान् शङ्करले परमपुरुष परमात्माका वासुदेव, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध र सङ्कर्षण चार मूर्तिमध्ये आफ्नो कारणरूप चौथो सङ्कर्षणनामक तमोगुण प्रधान भएको मूर्तिलाई समाधिमा अनुभव हुने मनोमय विग्रहको रूपमा चिन्तन गर्दै यस मन्त्रको जप गरेर स्तुति गर्नुहुन्छ।

श्रीभगवानुवाच (भगवान् शङ्करले भन्नुभयो)

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसङ्ख्यानायानन्तायाव्यक्ताय नम इति ॥ १७ ॥

पदार्थ–
ॐ = ॐकार स्वरूप
भगवते = ऐश्वर्यसम्पन्न
महापुरुषाय = परमपुरुष
सर्वगुणसङ्ख्यानाय = (स्वयं निर्गुण भएर पनि) सबै गुणका कार्यहरूलाई प्रकाशित गर्ने
अनन्ताय = अन्त्यरहित (नित्य)
अव्यक्ताय = अव्यक्त स्वरूप भएका भगवान्लाई
नमः नमः इति = बारम्बार नमस्कार छ

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण गुणको प्रकाशक भएर पनि जो स्वयं अव्यक्त र अप्रमेय हुनुहुन्छ, म तिनै ॐकार स्वरूप परमपुरुष भगवान्लाई बारम्बार नमस्कार गर्दछु।

भजे भजन्यारणपादपङ्कजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणम्।
भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरम्॥ १८॥

पदार्थ–
भजन्य = भजन गर्न योग्य हे प्रभु
अरणपादपङ्कजं = भक्तलाई शरण दिने चरणकमलवाला
कृत्स्नस्य = सम्पूर्ण
भगस्य = ऐश्वर्यका
परायणम् = आश्रय हुनुभएका
परं = सर्वश्रेष्ठ
भक्तेषु = आफ्ना भक्तहरूमा
अलं = पर्याप्त मात्रामा
भावितभूतभावनं = भक्तवत्सलता प्रकट गर्ने (र)
भवापहं = संसारबाट छुटाएर
मोक्ष प्रदान गर्ने (अभक्तलाई त)
भवभावम् = बारम्बार संसारमा घुमाइरहने
ईश्वरम् = सर्वेश्वर
त्वा = हजुरलाई
भजे = म भजन गर्दछु

वाक्यार्थ– भजनीय हे प्रभु ! हजुरका चरणकमलले भक्तहरूलाई आश्रय दिन्छन् र हजुर स्वयं सम्पूर्ण ऐश्वर्यको आश्रय हुनुहुन्छ। भक्तहरूका सामु हजुर आफ्नो भूतभावनस्वरूप पूर्णरूपले प्रकट गर्नुहुन्छ। भक्तलाई हजुर संसारबन्धनबाट मुक्त गरिदिनुहुन्छ अनि अभक्तहरूलाई भने संसारचक्रमा नै घुमाइरहनुहुन्छ। यस्ता सर्वसमर्थ प्रभुको म भजन गर्दछु।

न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते।
ईशे यथा नोऽजितमन्युरंहसां कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः॥ १९॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
अजितमन्युरंहसां = क्रोधको आवेगलाई जित्न नसक्ने
नः = हामीहरूको
दृष्टिः = दृष्टि
मायागुणचित्तवृत्तिभिः = मायाका गुण (विषय) र चित्तवृत्ति (करण)हरूद्वारा
रज्यते = लिप्त हुन्छ (त्यसरी)
ईशे = सम्पूर्ण संसारको नियन्त्रणका लागि
निरीक्षतः = साक्षीभावले हेरिरहने
यस्य = जुन परमात्माको
दृष्टिः = दृष्टि
अणु अपि = अलिकति पनि
न रज्यते = लिप्त हुँदैन (त्यसैले)
आत्मनः = आफ्ना इन्द्रिय आदिलाई
जिगीषुः = वशमा लिन चाहने
हि = निश्चय नै
कः = कुन व्यक्तिले
तं = त्यस्ता हजुरलाई
न मन्येत = सेवा नगर्ला (अर्थात् सबैले गर्नुपर्छ)

वाक्यार्थ– क्रोधलाई वशमा राख्न नसकेकाले हाम्रो दृष्टि तत्कालै पापले लिप्त हुन्छ तर संसारको सुव्यवस्थापनका निम्ति निरन्तर हेरिरहने भगवान्‌का दृष्टिमा मायिक विषय तथा चित्तका वृत्तिहरूको अलिकति पनि प्रभाव पर्दैन। अन्तःकरणलाई जित्न चाहने कुन चाहिँ व्यक्तिले यस्ता भगवान्‌को आदर नगर्ला ?

असद्दृशो यः प्रतिभाति मायया क्षीबेव मध्वासवताम्रलोचनः।
न नागवध्वोऽर्हण ईशिरे ह्रिया यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेन्द्रियाः॥ २०॥

पदार्थ–
यः = जो हजुर
असद्दृशः = असद् दृष्टि भएका

व्यक्तिहरूप्रति
मायया = आफ्नै मायाले
मध्वासवताम्रलोचनः = मह र आसव पिएर रातो आँखा भएको र
क्षीबा इव = मात्तिएको जस्तो
प्रतिभाति = लाग्नुहुन्छ (र उसले हजुरको भजन गर्दैन)
यत्पादयोः = जुन हजुरका पाउको
स्पर्शनधर्षितेन्द्रियाः = स्पर्शले नै इन्द्रिय विचलित भएका
नागवध्वः = नागपत्नीहरू
ह्रिया = लाजले
अर्हणे = हजुरका पूजामा
न ईशिरे = समर्थ भएनन्

वाक्यार्थ– मायाले मोहित भएका असत् पुरुषहरूको दृष्टिमा हजुर मह र आसव पान गरी राता-राता आँखा बनाएर मातेको व्यक्तिजस्तो देखिनुहुन्छ। हजुरको चरणस्पर्श मात्रले चित्त चञ्चल भएका नागपत्नीहरू लाजले आत्तिएर हजुरको पूजा गर्न समेत असमर्थ हुन्छन्। यस्ता प्रभुलाई कसले आदर नगर्ला ?

यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनन्तमृषयः।
न वेद सिद्धार्थमिव क्वचित् स्थितं भूमण्डलं मूर्धसहस्रधामसु ॥ २१ ॥

पदार्थ–
ऋषयः = वेदका मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले
यम् = जुन परमात्मालाई
अस्य = यो चराचर लोकको
स्थितिजन्मसंयमम् = उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारण
आहुः = मान्छन् (फेरि कसैले)
यम् = जुन परमात्मालाई
त्रिभिः विहीनं = संसारको जन्म, स्थिति र लयरहित
अनन्तम् = नित्यस्वरूप (भन्छन्)
मूर्धसहस्रधामसु = हजुरको हजारौँ शिरको विशाल स्थानमा
सिद्धार्थम् इव = सर्स्युंको दाना झैँ
क्वचित् = कतै एक छेउमा
स्थितं = रहेको
भूमण्डलं = भूमण्डललाई
न वेद = थाहै पाउनुहुन्न

वाक्यार्थ– वेदका मन्त्रहरू हजुरलाई जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारण भन्दछन् तर हजुर यी तीनै प्रकारका विकारले रहित हुनुहुन्छ, त्यसैले हजुरलाई अनन्त भन्दछन्। हजुरको सहस्र शिरमा यो भूमण्डल सर्स्युंको दाना जस्तो गरी रहेको छ, हजुरलाई त यो कहाँ राखिएको छ भन्ने पनि थाहा छैन अर्थात् यी सबै कुरालाई हजुरले कुनै महत्त्व दिनुहुन्न।

यस्याद्य आसीद् गुणविग्रहो महान् विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल।
यत्सम्भवोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा वैकारिकं तामसमैन्द्रियं सृजे ॥ २२ ॥

पदार्थ–
किल = निश्चय नै
यस्य = जुन भगवान्को
विज्ञानधिष्ण्यः = चैतन्यको आश्रय भएका
भगवान् = ऐश्वर्ययुक्त
अजः = ब्रह्माजी
महान् = महान् संज्ञक
आद्यः = पहिला
गुणविग्रहः = गुणको आधारमा लिइएको मूर्तिमान् स्वरूपवाला
आसीत् = हुनुहुन्थ्यो
यत्सम्भवः = जुन ब्रह्माजीबाट जन्मिएको
अहं = म शङ्करले
त्रिवृता = तीन प्रकारको
स्वतेजसा = स्वशक्तिरूप अहङ्कारले
वैकारिकं = सात्त्विक (देवता वर्ग)
तामसम् = तामस (महाभूत वर्ग)

र
ऐन्द्रियं = राजस (इन्द्रिय वर्ग)
पनि
सृजे = सृष्टि गर्दछु

वाक्यार्थ– चैतन्यको आश्रय ब्रह्माजीसमेत हजुरकै महत्तत्त्वसंज्ञक प्रथम गुणमय स्वरूप हुनुहुन्छ। ब्रह्माजीबाट उत्पन्न भएको म शङ्कर अहङ्काररूप आफ्नो त्रिगुणमय तेजले सात्त्विक देवताहरू, रजोगुणी इन्द्रियहरू र तमोगुणी भूतगणहरूको रचना गर्दछु।

एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः।
महानहं वैकृततामसेन्द्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदम्॥ २३॥

पदार्थ–
एते सर्वे = यी सबै
महान् = महत्तत्त्व
अहं = अहङ्कार
वैकृततामसेन्द्रियाः = इन्द्रियका अभिमानी देवता, इन्द्रिय, पञ्च महाभूत आदि
वयं = हामीहरू
सूत्रयन्त्रिताः = धागोमा बाँधिएका
शकुन्ताः इव = चराहरू झैं
यस्य = जुन
महात्मनः = महापुरुषको
वशे = अधीनमा
स्थिताः = बाँधिएका छौं र
यदनुग्रहात् = जुन परमात्माको अनुग्रहले
इदम् = यो विश्वको
सृजामः = सृष्टि गर्दछौं

वाक्यार्थ– महत्तत्त्व, अहङ्कार, इन्द्रियका अभिमानी देवताहरू, इन्द्रियहरू र पञ्चमहाभूत आदि हामी सबै डोरीमा बाँधिएको पक्षीजस्तो भएर हजुरको क्रियाशक्तिको वशमा रहेर हजुरकै कृपाले यस जगत्को रचना गर्दछौं, स्वतन्त्र रूपले केही गर्न सक्दैनौं।

यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोऽयं गुणसर्गमोहितः।
न वेद निस्तारणयोगमञ्जसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने॥ २४॥

पदार्थ–
गुणसर्गमोहितः = सत्त्व आदि गुणको सृष्टिले मोहित भएको
अयं जनः = यो जीव
यन्निर्मितां = जुन परमात्माले सृष्टि गरेको
कर्मपर्वणीं = कर्मबन्धनमा फसाउने
मायां = मायाशक्तिलाई
कर्हि अपि = कहिल्यै कुनै तरिकाले (जान्ला, तर)
निस्तारणयोगम् = त्यसबाट छुट्ने उपाय
अञ्जसा = सजिलोसँग
न वेद = जान्दैन
तस्मै = त्यस्ता
विलयोदयात्मने = सृष्टिको विलय र उदय नै स्वरूप भएका
ते = हजुरलाई
नमः = मेरो नमस्कार छ

वाक्यार्थ– सत्त्व आदि गुणको सृष्टिले मोहित भएको यस जीवले हजुरले सृष्टि गर्नुभएको कर्मबन्धनमा फसाउने मायाशक्तिलाई कुनै उपायले जान्न सक्ला तर त्यसबाट मुक्त हुने उपाय उसले सजिलोसित जान्न सक्दैन। यस जगत्को उत्पत्ति र प्रलय पनि हजुरका नै रूप हुन् त्यस्ता हजुरलाई बारम्बार नमस्कार गर्दछु।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

अथ अष्टादशोऽध्यायः

विभिन्न वर्षको वर्णन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्ववर्षे साक्षाद् भगवतो वासुदेवस्य प्रियां तनुं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृणन्त उपधावन्ति ॥ १ ॥

पदार्थ–

तथा = त्यस्तै
भद्राश्ववर्षे = भद्राश्व वर्षमा
भद्रश्रवा नाम = भद्रश्रवा नामका
धर्मसुतः = धर्मपुत्र (त्यस वर्षका पति)
तत्कुलपतयः = त्यस कुलका नाइके मुख्य-मुख्य
पुरुषाः च = पुरुषहरूले पनि
साक्षात् भगवतः = साक्षात् भगवान्
वासुदेवस्य = वासुदेवको
हयशीर्षाभिधानां = हयग्रीव संज्ञक
धर्ममयीं = धर्मस्वरूप
प्रियां = ज्यादै प्यारो
तनुं = भगवान्को स्वरूपलाई
परमेण = अत्यन्त ठुलो
समाधिना = समाधिद्वारा
सन्निधाप्य = हृदयमा राखेर
इदम् = यो पछि आउने मन्त्र
अभिगृणन्तः = जप्दै
उपधावन्ति = स्तुति गर्दछन्

वाक्यार्थ– भद्राश्ववर्षमा त्यस वर्षका पति धर्मका छोरा भद्रश्रवा र उनका मुख्य-मुख्य सेवकहरूले वासुदेव भगवान्को हयग्रीव नाम गरेको धर्ममय प्रियमूर्तिलाई अत्यन्त श्रद्धापूर्वक हृदयमा स्थापित गरेर यस मन्त्रको जप गर्दै यस प्रकार स्तुति गर्दछन्।

भद्रश्रवस ऊचुः (भद्रश्रवाहरूले भने)

ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति ॥ २ ॥

पदार्थ–

ॐ = ॐकार स्वरूप
धर्माय = धर्म स्वरूप
आत्मविशोधनाय = भक्तहरूको चित्त शुद्धि गराइदिने
भगवते = ऐश्वर्यशाली प्रभुलाई
नमः नमः इति = बारम्बार नमस्कार छ

वाक्यार्थ– चित्तलाई शुद्ध गरिदिने ॐकार स्वरूप भगवान् धर्मलाई बारम्बार नमस्कार गर्दछौं।

अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घ्नन्तं जनोऽयं हि मिषन् न पश्यति ।
ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्म सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषति ॥ ३ ॥

पदार्थ–

अहो = आश्चर्य
भगवद्विचेष्टितं = भगवान्को

लीला
विचित्रं = विचित्रको छ
हि = निश्चय नै
अयं जनः = यो जीवले
घ्नन्तं = आफूलाई मार्ने
मृत्युलाई
मिषन् अपि = देख्दा-देख्दै पनि
न पश्यति = यथार्थमा देख्दैन
यर्हि = किनभने
असत् = तुच्छ विषयलाई
सेवितुं = प्राप्त गर्न
विकर्म = पाप कर्मलाई
ध्यायन् = विचार गर्दै
सः = त्यो जीवले
पुत्रं = आफ्नै छोरोलाई र
पितरं = आफ्नै बाबुलाई
निर्हृत्य = मसान घाटमा
जलाएर (आफू चाहिँ)
जिजीविषति = सधैँ बाँचिरहने
इच्छा गर्छ

वाक्यार्थ– अहो ! भगवान्‌को लीला बडो विचित्रको छ, जसले गर्दा यो जीव सम्पूर्ण लोकको संहार गर्ने काललाई देखेर पनि देख्दैन अर्थात् वास्ता गर्दैन र तुच्छ विषयसुखको भोग गर्नका लागि निरन्तर खराब विचारमा लागेर आफ्नै हातले आफ्ना छोरा र बाबु आदिको लासलाई जलाएर पनि आफू चाहिँ सधैँ बाँचिरहने इच्छा गर्दछ।

वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तम्॥ ४॥

पदार्थ–
अज = हे अजन्मा प्रभु
कवयः = विवेकी महात्माहरू
विश्वं = यो विश्वलाई
नश्वरं = क्षणिक हो भनेर
वदन्ति स्म = व्याख्या गर्दछन् र
अध्यात्मविदः = अध्यात्मज्ञानी
विपश्चितः = विद्वान्‌हरू
पश्यन्ति च = अनुभव पनि
गर्दछन्
तथा अपि = तैपनि
मायया = मायाद्वारा
मुह्यन्ति = मोहमा पर्दछन्,
(त्यसैले)
तव = हजुरको
कृत्यम् = कर्म
सुविस्मितं = बडो आश्चर्यजनक
छ
तम् = त्यस्ता
अजं = अजन्मा प्रभुलाई
नतः अस्मि = नमस्कार गर्दछु

वाक्यार्थ– विद्वान्‌हरू जगत्‌लाई नाशवान् भन्दछन् र सूक्ष्मदर्शी आत्मज्ञानीहरू नाशवान् अनुभव गर्दछन्। तर पनि हे जन्मरहित प्रभु ! हजुरको मायाद्वारा सम्पूर्ण लोक मोहित हुन्छ। हजुर अनादि हुनुहुन्छ र हजुरको काम बडो आश्चर्यजनक छ। त्यस्ता हजुरलाई म नमस्कार गर्दछु।

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरङ्गीकृतमप्यपावृतः।
युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणे सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः॥ ५॥

पदार्थ–
अपावृतः = मायाको आवरणले
रहित भएका
अकर्तुः = अकर्ता
ते अपि = हजुरको पनि
विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म =
संसारको उत्पत्ति, स्थिति र लय
कर्म
अङ्गीकृतम् = (वेदद्वारा) स्वीकार
गरिएको छ
तत् युक्तं = त्यो ठीकै छ
हि = किनभने
कार्यकारणे = कार्य र कारण
स्वरूप तथा
व्यतिरिक्ते च = कार्य र
कारणदेखि सर्वथा भिन्न रूपले
रहनुहुने
सर्वात्मनि = सर्वव्यापक

त्वयि = हजुरमा (यो सबै कुरा) | **वस्तुतः** = वास्तवमा | **न चित्रं** = आश्चर्य होइन

वाक्यार्थ– हजुर अकर्ता र मायाको आवरणदेखि रहित हुनुहुन्छ, तापनि जगत्‌को उत्पत्ति, स्थिति र प्रलय यी सबै हजुरका नै कार्य मानिएका छन्। यो कुरा ठीकै हो, यसमा आश्चर्य मान्नुपर्ने केही छैन किनभने सर्वात्मरूपले हजुर नै सम्पूर्ण कार्यको कारण हुनुहुन्छ भने वास्तविक आफ्नो शुद्ध स्वरूपमा यो कार्यकारणभावदेखि सर्वथा भिन्न हुनुहुन्छ।

वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद् यो नृतुरङ्गविग्रहः।
प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्तेऽवितथेहिताय इति ॥ ६ ॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
नृतुरङ्गविग्रहः = मनुष्य र घोडाको संयुक्त रूप हयग्रीव अवतार धारण गर्ने
यः = जुन प्रभुले
युगान्ते = प्रलय कालमा
तमसा = तमोगुणी दैत्यहरूद्वारा
तिरस्कृतान् = लुकाइएका
वेदान् = वेदहरूलाई
रसातलात् = पाताल लोकबाट ल्याएर
अभियाचते = प्रार्थना गर्दै गरेका
कवये = ब्रह्माजीलाई
प्रत्याददे = फेरि दिनुभयो
तस्मै = त्यस्ता
अवितथेहिताय = सत्यसङ्कल्पवाला
ते = हजुरलाई
नमः इति = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– मान्छे र घोडाको जस्तो संयुक्त शरीर धारण गर्नुभएका हे हयग्रीव भगवन्! प्रलयकालमा जब तमोगुणी दैत्यहरूले वेदहरूलाई पाताल लोकमा लगेर लुकाएका थिए तब ब्रह्माजीले प्रार्थना गरेपछि हजुरले रसातलबाट वेद ल्याएर ब्रह्माजीलाई दिनुभएको थियो। यस्तो सत्यसङ्कल्प भएका हजुरलाई म नमस्कार गर्दछु।

हरिवर्षे चापि भगवान् नरहरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये। तद् दयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्रादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥ ७ ॥

पदार्थ–
हरिवर्षे च = त्यस्तै हरिवर्षमा
अपि = पनि
भगवान् = भगवान् नारायण
नरहरिरूपेण = नृसिंहको रूपमा
आस्ते = रहनुभएको हुन्छ
तद्रूपग्रहणनिमित्तम् = त्यस्तो रूपका लिनुको कारण
उत्तरत्र = पछि (सातौं स्कन्धमा)
अभिधास्ये = भन्नेछु
तत् = त्यो
दयितं रूपं = भगवान्‌को प्रिय रूपलाई
महापुरुषगुणभाजनः = महापुरुषमा हुने गुणले युक्त
दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः = आफ्नो शील र आचरणले आफू र आफ्नो

दैत्यकुललाई नै पवित्र बनाइदिने
महाभागवतः = भगवान्का भक्त
प्रह्लादः = भक्त प्रह्लाद (प्रह्लाद)ले
अव्यवधानानन्यभक्तियोगेन = निरन्तर अव्यभिचारी भक्तिले
तद्वर्षपुरुषैः = हरिवर्षका अन्य पुरुषहरूको
सह = साथमा
उपास्ते = उपासना गर्छन् र
इदं च = यो मन्त्र पनि
उदाहरति = जप्छन्

वाक्यार्थ– हरिवर्ष खण्डमा भगवान् नृसिंहरूप लिएर आउनुहुन्छ। उहाँले जुन कारणले नृसिंहरूप धारण गर्नुभएको थियो त्यसको वर्णन पछि (सातौँ अध्यायमा) गरिनेछ। भगवान्को त्यस प्रिय रूपको महापुरुषलाई सुहाउने किसिमको गुणले युक्त भएका तथा आफ्नो स्वभाव र आचरणले दानवकुललाई समेत पवित्र पार्ने भएका परमभक्त प्रह्लादले त्यस वर्षका अन्य पुरुषहरूको साथमा कामनारहित भएर अनन्य भक्तिभावले उपासना गर्दछन् र यो मन्त्रको जप गर्दै स्तुति गर्दछन्।

टिप्पणी– तल ८-१४ सम्म प्रह्लादले हरिवर्ष खण्डका निवासीहरू समक्ष भगवान् नृसिंहको गुणगान गरेको प्रसङ्ग आएको छ।

ॐ नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख
वज्रदंष्ट्र कर्माशयान् रन्धय रन्धय तमो ग्रस ग्रस ॐ स्वाहा।
अभयमभयमात्मनि भूयिष्ठा ॐ क्ष्रौम्॥ ८॥

पदार्थ–
ॐ = ॐकार स्वरूप
भगवते = भगवान्
नरसिंहाय = नृसिंहलाई
नमः = नमस्कार छ
तेजः तेजसे = अग्नि आदि तेजलाई पनि प्रकाशित गर्नुहुने हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
वज्रनख = वज्रजस्ता नङ र
वज्रदंष्ट्र = वज्रजस्ता दाँत भएका हे प्रभु
आविराविर्भव = हाम्रो सामु प्रकट हुनुहोस्, प्रकट हुनुहोस्
कर्माशयान् = जन्म, मरण आदिको कारणरूप कर्मवासना-लाई
रन्धय = नष्ट गरिदिनुहोस्
रन्धय = नष्ट गरिदिनुहोस्
तमः = अज्ञानलाई
ग्रस = नष्ट गरिदिनुहोस्
ग्रस = नष्ट गरिदिनोस्
ॐ = हे ॐकाररूप प्रभु
स्वाहा = हामी कर्म समर्पण गर्छौं
आत्मनि = हामी जीवहरूमा
अभयम् भयम् = जसो गर्दा अभय हुन्छ त्यस्तै अभय स्वरूप
भूयिष्ठा = बन्नुहोस्
ॐ क्ष्रौम् = ॐ क्ष्रौम्

वाक्यार्थ– ॐ कार स्वरूप भगवान् नृसिंहदेवलाई नमस्कार छ। हजुर अग्नि आदि तेजका पनि प्रकाशक हुनुहुन्छ, त्यस्ता हजुरलाई नमस्कार छ। हे वज्रजस्ता नङ र दाँत भएका भगवान्! हजुर हाम्रो नजिकमा प्रकट हुनुहोस् र हाम्रो कर्मवासनालाई नष्ट गरिदिनुहोस् तथा अज्ञानरूप अन्धकारलाई हटाई हाम्रो अन्तःकरणमा अभयदान दिनुहोस्।

स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथो धिया।
मनश्च भद्रं भजतादधोक्षजे आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी॥ ९॥

पदार्थ—
विश्वस्य = सम्पूर्ण जगत्को
स्वस्ति = कल्याण
अस्तु = होस्
खलः = दुष्ट व्यक्ति पनि
प्रसीदतां = प्रसन्न होऊन्
भूतानि = सम्पूर्ण प्राणीहरू
मिथः = परस्परमा
धिया = भित्री अन्तरात्माले नै
शिवं = कल्याण वा मङ्गलको
ध्यायन्तु = चाहना गरून्
मनः च = तिनीहरूको मनले पनि
भद्रं = सधैँ मङ्गल मात्रै
भजतात् = चिताओस् र
नः = हामीहरू सबैको
अहैतुकी = कामना शून्य
मतिः अपि = बुद्धि पनि
अधोक्षजे = भगवान्मा
आवेश्यतां = लागिरहोस्

वाक्यार्थ— हे नाथ ! समस्त विश्वको कल्याण होस्, दुष्टहरूको बुद्धि सप्रियोस्, सम्पूर्ण प्राणीहरूमा परस्पर सद्भाव रहोस्, सबैले एकले अर्काको हितचिन्तन गरून्, हाम्रो मन शुभमार्गमा लागिरहोस् र हामी सबैको बुद्धि कामनारहित भएर भगवान् श्रीहरिको भक्तिमा लागिरहोस्।

मागारदारात्मजवित्तबन्धुषु सङ्गो यदि स्याद् भगवत्प्रियेषु नः।
यः प्राणवृत्या परितुष्ट आत्मवान् सिद्ध्यत्यदूरान्न तथेन्द्रियप्रियः॥ १०॥

पदार्थ—
नः = हामीहरूको
आगारदारात्मजवित्तबन्धुषु = घर, स्त्री, पुत्र, धन, सम्पत्ति तथा बन्धुहरूमा
सङ्गः = आसक्ति
मा स्यात् = नहोस्
यदि = यदि आसक्ति हुन्छ भने
भगवत्प्रियेषु = भगवान्का भक्तहरूमा नै होस्
यः = जो
आत्मवान् = मनोनिग्रहवान् र
प्राणवृत्या = केवल शरीरनिर्वाह गर्ने अन्नपान आदिद्वारा नै
परितुष्टः = सन्तुष्ट छ त्यसले
अदूरात् = चाँडै नै
सिद्ध्यति = सिद्धि प्राप्त गर्दछ नै
इन्द्रियप्रियः = इन्द्रियलोलुप व्यक्तिले (कहिल्यै पनि)
तथा न = त्यति सजिलोसँग सिद्धि प्राप्त गर्न सक्दैन

वाक्यार्थ— हे प्रभु ! घर, स्त्री, पुत्र, धन, भाइ, बन्धु आदि कसैमा पनि हाम्रो आसक्ति नहोस्, यदि आसक्ति हुन्छ भने केवल भगवान्का प्रेमी भक्तमा मात्र होस्। शरीर धान्न पुग्ने अन्न आदिले सन्तुष्ट रहने व्यक्तिलाई जति छिटो सिद्धि प्राप्त हुन्छ त्यति छिटो इन्द्रियद्वारा विषयभोग गर्न आसक्त हुने व्यक्तिलाई प्राप्त हुँदैन।

टिप्पणी— अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व र वशित्व यी सिद्धि हुन्।

यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसम्।
हरत्यजोऽन्तः श्रुतिभिर्गतोऽङ्गजं को वै न सेवेत मुकुन्दविक्रमम्॥ ११॥

पदार्थ—
यत्सङ्गलब्धं = जुन भगवान्का भक्तहरूको सङ्गतबाट प्राप्त हुने
निजवीर्यवैभवं = भगवद्दर्शन आदि असाधारण प्रभाव भएको
मुकुन्दविक्रमम् = भगवान्को कथालाई
श्रुतिभिः = श्रवण आदिद्वारा
अन्तः = हृदयमा
गतः = पुगेका
अजः = भगवान्ले
हि = निश्चय नै

मानसम् = मनमा रहेको मललाई
हरति = नाश गर्नुहुन्छ
तीर्थं = तीर्थलाई
मुहुः = बारम्बार
संस्पृशतां = सेवन गर्ने व्यक्तिको त
अङ्गजं = शरीरमा रहेको मल मात्र नासिन्छ (वासना आदिरूप मल नाश हुँदैन त्यसैले भगवद्भक्तको सङ्गतलाई)
कः वै = कुन चाहिँ व्यक्तिले
न सेवेत = सेवन नगर्ला

वाक्यार्थ– भगवान्‌का प्रेमी भक्तहरूको सङ्गतले भगवान्‌को दर्शन आदि असाधारण प्रभावले युक्त पवित्र कथा सुन्न पाइन्छ। त्यस्ता कथा सुन्नाले सुन्नेहरूको कानको बाटो गरेर भगवान् उनीहरूको हृदयमा प्रवेश गर्नुहुन्छ र मानसिक दुर्गुणरूप मललाई पखालिदिनुहुन्छ। तर बारम्बार तीर्थको सेवन गर्ने व्यक्तिको चाहिँ केवल शरीरको मल मात्र पखालिन्छ। त्यसैले वासना आदि मानसिक मललाई समेत नाश गर्ने भगवद्भक्तको सङ्गतलाई कुन चाहिँ व्यक्तिले सेवन नगर्ला ?

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः।
हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः॥ १२॥

पदार्थ–
यस्य = जुन व्यक्तिको
भगवति = भगवान्‌मा
अकिञ्चना = निष्काम
भक्तिः = भक्ति
अस्ति = छ
तत्र = त्यहाँ
सर्वैः गुणैः = धर्म, ज्ञान, वैराग्य आदि सम्पूर्ण गुणहरूले सहित
सुराः = देवताहरू
समासते = बस्दछन्
हरौ = श्रीहरिमा
अभक्तस्य = भक्ति नभएका
मनोरथेन = मानसिक सङ्कल्पले
बहिः = बाहिर
असति = तुच्छ विषयसुखमा नै
धावतः = धाउने व्यक्तिका
महद्गुणाः = ज्ञान, वैराग्य आदि ठुला गुण
कुतः = कहाँबाट हुने

वाक्यार्थ– जुन व्यक्तिको भगवान्‌मा निष्काम भक्ति छ त्यसको हृदयमा समस्त देवताहरू धर्म, ज्ञान आदि सम्पूर्ण सद्गुणले सहित भएर सधैं निवास गर्दछन् तर जुन व्यक्ति भगवान्‌को भक्त छैन, त्यस्तो व्यक्तिमा महापुरुषका गुण कसरी आउन सक्छन् र ? त्यस्तो व्यक्ति त सधैं थरी-थरीका सङ्कल्प गरेर बाहिरी तुच्छ विषयतिर नै दौडिरहन्छ।

विवरण– सम्पूर्ण सद्गुणहरूका नित्य आश्रयस्थल भगवान् मात्र हुनुहुन्छ। धर्म, ज्ञान, वैराग्य, कीर्ति आदि ऐश्वर्यहरू सम्पूर्ण रूपमा भगवान्‌मा रहेका छन्। जुन भक्त भगवान्‌को निरन्तर चिन्तन गरिरहन्छ, त्यसमा पनि भगवान्‌का गुणहरू बिस्तारै आउन थाल्दछन्। भगवान्‌का गुणहरूको आविर्भाव हुनु भनेको भक्तिको माथिल्लो अवस्था हो। यसरी भक्ति भएको ठाउँमा सम्पूर्ण देवताहरू र सम्पूर्ण गुणहरू बस्छन् भन्ने यस श्लोकको तात्पर्य हो।

सुराः भनेको इन्द्रियहरूका अधिष्ठाता देवताहरू हुन्। जो भगवान्‌को भक्ति गर्दैन, त्यो मनुष्यकहाँ इन्द्रियका अधिष्ठाता देवताहरू काम, क्रोध, चोरी, हिंसा, झगडा आदि दुर्गुणहरूको साथमा बस्दछन् तर भगवान्‌को भक्तकहाँ चाहिँ ती देवताहरू सेवा, तीर्थयात्रा, नामकीर्तन, कथाश्रवण, दया, दान जस्ता सद्गुणहरूले युक्त भई बस्दछन्।

हरिर्हि साक्षाद् भगवान् शरीरिणामात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितम् ।
हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा महत्त्वं वयसा दम्पतीनाम् ॥ १३ ॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
झषाणाम् = माछाहरूको लागि
ईप्सितम् = अत्यन्त प्यारो जीवनको आधार
तोयम् इव = पानी भए झैं
शरीरिणाम् = देहधारी प्राणीहरूको
आत्मा = जीवनको आधार
साक्षात् भगवान् = साक्षात् ऐश्वर्यशाली
हरिः = श्रीहरि नै हुनुहुन्छ
तं = त्यस्ता श्रीहरिलाई
हित्वा = त्यागेर
यदि = यदि कोही
महान् = महान् हुँ भन्ने मान्छे
गृहे सज्जते = घरमा आसक्त हुन्छ भने
तदा = त्यस बखतमा
महत्त्वं = त्यो महत्ता
दम्पतीनाम् = पतिपत्नीको बीच
वयसा इव = उमेरले ठुलो भएजस्तै हो

वाक्यार्थ– जसरी माछाका लागि जल अत्यन्त प्रिय र जीवनको आधार हुन्छ त्यसै गरी साक्षात् भगवान् श्रीहरि नै सम्पूर्ण शरीरधारी प्राणीहरूको प्रिय आत्मा हुनुहुन्छ। उहाँलाई त्यागेर यदि कुनै मान्छे म ठुलो मान्छे हुँ भनी घरका विषयमा आसक्त हुन्छ भने त्यस अवस्थामा त्यस व्यक्तिको ठुलोपन पति-पत्नीबीच जो उमेरले ठुलो छ उही ठुलो हो भनेजस्तै केवल आयुलाई लिएर सिद्ध हुन्छ, गुणको दृष्टिले सिद्ध हुँदैन।

तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् ।
हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजताकुतोभयमिति ॥ १४ ॥

पदार्थ–
तस्मात् = त्यसैले
रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् = तृष्णा, राग, विषाद, क्रोध, अभिमान, इच्छा, भय, दीनता, तथा मानसिक सन्तापको मूल कारण र
संसृतिचक्रवालं = जन्म-मरणरूप संसारचक्रको मूल कारण भएको
गृहं = घर (स्त्री, पुत्र आदि)लाई
हित्वा = त्यागेर
अकुतोभयम् = साधकहरूको लागि कतैबाट पनि भय नहुने
नृसिंहपादं = भगवान् नृसिंहको चरणलाई
भजत = आश्रय बनाओ
इति = यी कुराहरू प्रह्लादले भने

वाक्यार्थ– त्यसैले हे असुरहरू हो ! तिमीहरूले तृष्णा, राग, विषाद, क्रोध, अभिमान, इच्छा, भय, दीनता र मानसिक तापको मूलकारण तथा जन्म-मरणरूप संसारचक्रलाई घुमाउने घर आदिको आसक्तिलाई छोडेर नृसिंह भगवान्को निर्भय चरणकमलको आश्रय लेओ भनी प्रह्लादले भने।

विवरण– जन्ममृत्युको कहिल्यै नसकिने फेरोको मूल कारण यहाँ घरलाई बताइएको छ। यहाँ गृह भनेर गृहासक्तिलाई लिनुपर्दछ। जब मनुष्य आसक्तियुक्त भई सांसारिक विषयहरूको चिन्तन

गर्न थाल्छ त्यहीँदेखि नै अनर्थको परम्परा सुरु हुन्छ। राग, दुःख, चिन्ता, क्रोध, अभिमान, भय आदि अनेक अनर्थको मूल भनेको सांसारिक पदार्थको आसक्ति र त्यसको चिन्तन नै हो। संसारका पदार्थहरूको जति चिन्तन गऱ्यो त्यति त्यससँग सम्बन्ध बढ्छ, जति सम्बन्ध राख्यो त्यति आसक्ति बढ्छ, कामना पूरा नहुँदा क्रोध उत्पन्न हुन्छ अनि क्रोधले विवेकशक्तिको नाश हुन्छ। विवेकशक्ति नाश भएपछि पूरा जीवन नै नाश हुन्छ। त्यसैले अनेक अनर्थको कारण घरबारलाई छोडी परमात्म चिन्तनमा मन लगाउनुपर्छ भनी यहाँ प्रह्लादले हरिवर्षखण्ड निवासी असुरहरूलाई उपदेश दिएका छन्।

केतुमालेऽपि भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां तद्वर्षपतीनां पुरुषायुषाहोरात्र-परिसङ्ख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसां विध्वस्ता व्यसवः संवत्सरान्ते विनिपतन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थ–
केतुमाले = केतुमाल वर्षमा
अपि = पनि
लक्ष्म्याः = लक्ष्मीको र
प्रजापतेः = संवत्सररूप प्रजापतिका
दुहितृणां = रात्रीरूप छोरीहरू र
पुत्राणां = दिवसरूप छोराहरू जो
पुरुषायुषाहोरात्रपरि-सङ्ख्यानानां = पुरुषको आयु (सय वर्ष)ले अहोरात्र (एक वर्षका दिनलाई) गुणन गरेजति (१०० × ३६० = ३६०००) छत्तीस हजार छन्
तद्वर्षपतीनां = त्यस वर्षका पति समेत भएका तिनीहरूको
प्रियचिकीर्षया = प्यारो हुने काम गर्ने इच्छाले
भगवान् = भगवान् नारायण
कामदेवस्वरूपेण = कामदेवको रूप लिएर (बस्नुहुन्छ)
महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजित-मनसां = भगवान् नारायणको श्रेष्ठ अस्त्र (सुदर्शन चक्र)को तेजले डराएका
यासां = जो दिनरूपी पतियुक्त, रातरूपी प्रजापतिका कन्याहरूको
गर्भाः = गर्भरूप क्षण, लव आदि काल वा वर्षभोग्य प्रारब्धकर्म
विध्वस्ताः = ध्वस्त भएर
व्यसवः = प्राणरहित भएको हुँदा
संवत्सरान्ते = वर्षको अन्तिममा
विनिपतन्ति = तुहिन्छन्

वाक्यार्थ– केतुमाल वर्षमा लक्ष्मीजीका र संवत्सर नाम गरेका प्रजापतिका छोरा-छोरीको कल्याण गर्नका लागि भगवान् कामदेवको रूपमा निवास गर्नुहुन्छ। ती रात्रीका अभिमानी देवता कन्याहरू तथा दिनका अभिमानी देवता छोराहरूको सङ्ख्या मानिसको सय वर्षको आयुको दिन र रातको बराबर अर्थात् छत्तीस-छत्तीस हजार वर्ष छ। यिनीहरू नै केतुमाल वर्षका मालिक हुन्। यी कन्याहरू परमपुरुष नारायणको परम अस्त्र सुदर्शनचक्रको तेजबाट अत्यन्त डराउँछन्। त्यसै कारणले तिनीहरूको गर्भ प्रत्येक वर्षको अन्तिममा तुहिएर नष्ट हुन्छ।

अतीव सुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया

किञ्चिदुत्तम्भितसुन्दरभ्रूमण्डलसुभगवदनारविन्दश्रिया रमां रमयन्निन्द्रियाणि रमयते ॥ १६ ॥

पदार्थ–	**किञ्चिदुत्तम्भितसुन्दरभ्रूमण्डल-**	**इन्द्रियाणि** = आफ्नै
अतीव = ज्यादै राम्रो	**सुभगवदनारविन्दश्रिया** = केही	इन्द्रियहरूलाई वा स्वयं
सुललितगतिविलासविलसित-	उठेको सुन्दर आँखीभौँ र ज्यादै	आफैँलाई पनि
रुचिरहासलेशावलोकलीलया =	राम्रो मुखकमलको कान्तिले	**रमयते** = खुसी पार्नुहुन्छ
मन्द गतिद्वारा घुम्दै, मनोहर	**रमां** = लक्ष्मीजीलाई	
हाँसोयुक्त हेराइको चमत्कारले र	**रमयन्** = खुसी बनाउँदै	

वाक्यार्थ– त्यहाँ भगवान् कामदेव आफ्नो अत्यन्त राम्रो हिँडाइ र लीलापूर्ण मधुर मुस्कानले युक्त भएको तथा मनलाई नै आकृष्ट गर्ने हेराइद्वारा र माथि-माथि उठेका आँखीभौँद्वारा सुशोभित आफ्नो सुन्दर मुखकमलको शोभाले लक्ष्मीलाई आनन्दित पार्दै स्वयं आफू पनि आनन्दले रमण गर्नुहुन्छ।

तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताहःसु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥ १७ ॥

पदार्थ–	रूप प्रजापतिका	ठुलो समाधिद्वारा
रमादेवी = भगवती लक्ष्मीले	**दुहितृभिः** = छोरीरूप रातका	**उपेता** = युक्त भएर वा सँगै रहेर
तद्भगवतः = त्यस्ता भगवान्को	अभिमानी देवताहरूसँग (रातसँग)	**उपास्ते** = उपासना गर्नुहुन्छ र
मायामयं रूपं = मायामय	**अहःसु च** = दिनका चाहिँ	**इदं च** = यो मन्त्र पनि
रूपलाई	**तद्भर्तृभिः** = तिनीहरूका पति	**उदाहरति** = जप्नुहुन्छ
रात्रिषु = रातमा	दिवसाभिमानी देवतासँग	
संवत्सरस्य प्रजापतेः = संवत्सर	**परमसमाधियोगेन** = अत्यन्त	

वाक्यार्थ– भगवती लक्ष्मीजी परमसमाधियोगद्वारा भगवान्को त्यस मायामय स्वरूपको रात्रीको समयमा प्रजापति संवत्सरका कन्याहरूको साथमा र दिनमा तिनका पतिहरूको साथमा यस मन्त्रको जप गर्दै आराधना गर्नुहुन्छ।

ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ॐ नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुण-विशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलायच्छन्दोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय

सहसे ओजसे बलाय कान्ताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात्॥ १८ ॥

पदार्थ–
ॐ = ॐकारस्वरूप
हृषीकेशाय = इन्द्रियका नियन्ता
सर्वगुणविशेषैः = श्रेष्ठ गुणहरूद्वारा
विलक्षितात्मने = लक्षित हुनुभएका
भगवते = भगवान्लाई
नमः = नमस्कार छ
आकूतीनां = कर्मेन्द्रियहरूको
चित्तीनां = चक्षु आदि ज्ञानेन्द्रियहरूको
चेतसां = मन, बुद्धि, चित्त र अहङ्कारको
विशेषाणां = तत्तत् विषयहरूको
अधिपतये = मालिक
षोडशकलाय = एघार इन्द्रिय र पाँच विषययुक्त सोह्र कला भएका
छन्दोमयाय = वेदोक्त कर्मबाट प्राप्त हुने
अन्नमयाय = अन्नमय स्वरूपवाला
अमृतमयाय = मुक्तरूपवाला
सर्वमयाय = सर्व स्वरूपवाला तथा
सहसे = मानसिक
ओजसे = इन्द्रियसम्बन्धी तथा
बलाय = शारीरिक बलस्वरूप
कामाय = कामदेव स्वरूप र
कान्ताय = पति स्वरूप
ते = हजुर प्रभुलाई
उभयत्र = यो लोक र परलोक दुबैतिर
ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं च = ॐ ह्रां, ह्रीं, ह्रूं यी बीज मन्त्रसहित
नमः भूयात् = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– भगवान् कामदेव सम्पूर्ण इन्द्रियहरूको मालिक हुनुहुन्छ र सम्पूर्ण राम्रा वस्तुहरूको खानी पनि हुनुहुन्छ। उहाँ नै क्रियाशक्ति, ज्ञानशक्ति एवं सङ्कल्पशक्ति आदि चित्तका धर्म तथा यिनका विषयहरूको अधिपति हुनुहुन्छ। एघार इन्द्रिय तथा पाँच विषय यी सोह्र कलाले युक्त हजुरलाई वेदोक्त कर्मद्वारा मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ। अन्नमय, अमृतमय र सर्वमय, मानसिक, इन्द्रियसम्बन्धी एवं शारीरिक बलस्वरूप परमसुन्दर भगवान् कामदेवलाई ॐ ह्रां, ह्रीं, ह्रूं यी बीज मन्त्रले सहित भएर सबैतिरबाट हामी नमस्कार गर्दछौं।

स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यम्।
तासां न ते वै परिपान्त्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतन्त्राः॥ १९॥

पदार्थ–
लोके = लोकमा
स्त्रियः = स्त्रीहरू
व्रतैः = विविध कठोर व्रतहरूद्वारा
हृषीकेश्वरं = इन्द्रियहरूका अधिष्ठाता
स्वतः पतिम् = स्वाभाविक रूपले नै पति (रक्षक) स्वरूप
त्वा = हजुरलाई
आराध्य = आराधना गरेर
अन्यम् पतिम् = हजुरदेखि अतिरिक्त अन्य पतिलाई
हि = निश्चय नै
आशासते = प्रार्थना गर्दछन् वा आशा गर्दछन्
तासां = तिनीहरूका
ते = ती पतिहरूले
अपत्यं = सन्तानलाई
धनायूंषि = धन तथा आयुलाई र
प्रियं वै = अन्य प्रियवस्तुलाई पनि
न परिपान्ति = रक्षा गर्दैनन्
यतः = किनभने (तिनीहरू)

अस्वतन्त्राः = (काल कर्म र गुणादिले गर्दा) स्वतन्त्र छन्

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुर स्वयं इन्द्रियहरूका मालिक हुनुहुन्छ। स्त्रीहरू विभिन्न प्रकारका कठोर व्रतहरूद्वारा हजुरको आराधना गरी लौकिक पतिको चाहना गर्दछन् तर उनीहरूले इच्छा गरेका ती पतिले उनका प्रिय पुत्र, धन र आयुको रक्षा गर्न सक्दैनन् किनभने तिनीहरू स्वयं स्वतन्त्र छैनन्।

स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समन्ततः पाति भयातुरं जनम्।
स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परम्॥ २०॥

पदार्थ–
सः वै = त्यो नै
पतिः स्यात् = पति हुन सक्छ जो
स्वयं = आफैँ
अकुतोभयः = भयरहित भएर
समन्ततः = सबैतिरबाट
भयातुरं = डराएको
जनम् = व्यक्तिलाई
पाति = रक्षा गर्दछ
सः = त्यस्तो पति
एकः एव = एक मात्र हजुर हुनुहुन्छ
इतरथा = यदि अरूलाई पनि ईश्वर स्वीकार गर्ने हो भने
मिथः = आपसमा (एकअर्काको)
भयं = डर हुन्छ (त्यसैले)
आत्मलाभात् अधि = आत्माको वा हजुरको प्राप्तिभन्दा अधिक
परम् = अर्को कुनै लाभ
न एव मन्यते = मानिँदैन

वाक्यार्थ– जो स्वयं भयरहित भएर भयभीत भएका अरूको पनि सबै प्रकारले रक्षा गर्न सक्छ त्यही नै सच्चा पति वा मालिक हो। त्यस्तो एक मात्र पति हजुर नै हुनुहुन्छ, हजुर बाहेक अरूलाई स्वीकार्न सकिन्न किनकि अरूलाई पनि हजुर बराबरको पति वा रक्षक स्वीकार गर्ने हो भने ती दुई पतिमा एकअर्काको डर हुन्छ। हजुरको प्राप्तिभन्दा ठूलो अर्को कुनै लाभ छैन।

या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत् साखिलकामलम्पटा।
तदेव रासीप्सितमीप्सितोऽर्चितो यद्भग्नयाच्ञा भगवन् प्रतप्यते॥ २१॥

पदार्थ–
भगवन् = हे प्रभु !
या = जुन स्त्रीले
तस्य = त्यो पहिले भनिएजस्तो
ते = हजुरको
पादसरोरुहार्हणं = चरणकमलको पूजा (निष्काम भावनाले)
निकामयेत् = गर्छिन्
सा = तिनी
अखिलकामलाभाय = सबै इच्छा पूर्ण भएर खुसी हुन्छिन्
ईप्सितम् = कुनै अरू फलको
ईप्सितः = इच्छाले
अर्चितः = यदि हजुर पूजित हुनुहुन्छ भने
तत् एव = त्यही फलविशेष मात्रै
रासि = दिनुहुन्छ र
यद्भग्नयाच्ञा = जसको फल कालान्तरमा भोगद्वारा सकिएपछि
प्रतप्यते = दुःखी हुन्छिन्

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! जुन स्त्रीहरू अरू कुनै वस्तुको चाहना नगरी केवल हजुरका चरणकमलको सेवा गर्दछन् तिनका सम्पूर्ण कामनाहरू पूरा हुन्छन् तर कुनै एक कामना लिएर हजुरको उपासना गर्दछन् भने तिनलाई हजुर केवल त्यही वस्तु मात्र दिनुहुन्छ। जब त्यो वस्तुको नाश हुन्छ, तब ती

दुःखी हुनु बाहेक अर्को विकल्प रहँदैन।

विवरण— यो श्लोकमा निष्काम भक्तिद्वारा सम्पूर्ण वस्तु प्राप्त हुने र सकाम भक्तिद्वारा त केवल एउटै फल मात्र प्राप्त हुने कुरा बताइएको छ। भगवान् सम्पूर्ण समृद्धिहरूले युक्त हुनुहुन्छ। भक्तले जुन इच्छा राखेर भजन गर्छ त्यो कामनालाई भगवान् पूरा गरिदिनुहुन्छ तर त्यसरी प्राप्त भएको वस्तु क्षणिक र अन्त्यमा दुःखदायी हुन्छ। सद्गुणहरू सधैँ बसिरहने ठाउँ त केवल भगवान् मात्र हुनुहुन्छ। भगवान्लाई छाडेर अरू विषय समात्नेबित्तिकै ती विषय क्षणिकरूपमा मात्र आफूसँग रहन्छन्। क्षणिक विषय नष्ट हुनेबित्तिकै आफूलाई दुःख भइहाल्दछ। त्यसैले भगवान्को मात्र कामना राखेर भजन गरियो भने भगवान् नै प्राप्त हुनुहुन्छ र स्वतः नै समस्त गुणहरू प्राप्त हुन्छन्।

बृहदारण्यकोपनिषद् (१/४/८)मा भनिएको छ— **प्रियं रोत्स्यति** अर्थात् जो मान्छे आत्माबाहेक अरू पदार्थहरूलाई सुखको साधन मानेर तिनमा प्रीति गर्छ त्यो मान्छे क्षणिक विषयहरूको नाश भएपिच्छे पटक-पटक रोइरहन्छ तर जो आत्मामा प्रेम गर्छ त्यो व्यक्तिले कहिल्यै पनि रुनुपर्दैन। श्लोकमा पनि **भग्नयाच्ञा** अर्थात् कामना भत्किएको मान्छे **प्रतप्यते** अर्थात् दुःखी हुन्छ भनी बताइएको छ।

मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यन्त उग्रं तप ऐन्द्रिये धियः।
ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विन्दन्त्यहं त्वद्धृदया यतोऽजित॥ २२॥

पदार्थ—
अजित = हे अजेय प्रभु
ऐन्द्रिये = इन्द्रियबाट प्राप्त हुने सुखमा
धियः = बुद्धि लागेका
अजेशसुरासुरादयः = ब्रह्मा, शङ्कर, अन्य देवता र दानवहरू
मत्प्राप्तये = म (लक्ष्मी)लाई प्राप्त गर्न
उग्रं तपः = उग्र तपस्या आदि
तप्यन्ते = गर्दछन् तर
भवत्पादपरायणात् ऋते = हजुरको चरणकमलको चिन्तनमा निरन्तर नलागीकन
मां = मलाई
न विन्दन्ति = प्राप्त गर्न सक्दैनन्
यतः = किनभने
अहं = म
त्वद्धृदया = हृदयदेखि नै हजुरमैं समर्पित भएको छु

वाक्यार्थ— हे अजेय प्रभु ! मलाई (वा मेरो कृपास्वरूप ऐश्वर्य) पाउनको निम्ति इन्द्रिय सुखका अभिलाषी ब्रह्मा र शङ्कर, आदि समस्त देव र दानवहरू कठोर तपस्या गर्दछन् तर हजुरका चरणकमलको आश्रयमा बस्ने भक्तदेखि बाहेक अरू कसैले पनि मलाई पाउन सक्दैन। किनभने मेरो मन हजुरमैं समर्पित भएको छ।

स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि वन्दितं कराम्बुजं यत्त्वदधायि सात्वताम्।
बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया क ईश्वरस्येहितमूहितुं विभुरिति॥ २३॥

पदार्थ—
अच्युत = हे अच्युत प्रभु
त्वं = हजुरले
वन्दितं = सबैले वन्दना गरिएको
कराम्बुजं = आफ्नो हातलाई
सात्वताम् = आफ्ना भक्तहरूको
शीर्ष्णि = शिरमा
यत् = जो
अधायि = राख्नुभयो

सः = त्यस्ता हजुरले (त्यो हात)	(खुसी पार्न)	खोजेको कुरालाई
मम अपि = मेरो पनि (शिरमा राखिदिनुहोस्)	**लक्ष्म** = श्रीवत्सको रूपमा छातीमा	**ऊहितुं** = बुझ्न
वरेण्य = हे सबैले प्राप्त गर्न योग्य प्रभु	**बिभर्षि** = धारण गर्नुहुन्छ (कृपा गर्नुहुन्न, त्यसैले)	**कः विभुः** = को समर्थ छ र
मां = मलाई त केवल	**ईश्वरस्य** = प्रभुको	**इति** = यी कुरा लक्ष्मीले भन्नुभयो
मायया = आश्वासनका लागि	**ईहितम्** = माया शक्तिले गर्न	

वाक्यार्थ– हे अच्युत ! हजुरले आफ्नो जुन करकमल भक्तको शिरमा राखिदिनुहुन्छ त्यही करकमल मेरो शिरमा पनि राख्नुहोस्। हजुरले मलाई आफ्नो हृदयमा श्रीवत्सचिह्नको रूपमा धारण गर्नुभएको छ। सर्वसमर्थ हजुरले मायाद्वारा जुन लीला गर्नुहुन्छ त्यसको रहस्यलाई कसले जान्न सक्छ र ? यी कुरा लक्ष्मीले भन्नुभयो।

रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवताररूपं तद्वर्षपुरुषस्य मनोः प्राक् प्रदर्शितं स इदानीमपि महता भक्तियोगेनाराधयतीदं चोदाहरति ॥ २४ ॥

पदार्थ–

रम्यके च = रम्यक वर्षमा पनि	**तद्वर्षपुरुषस्य** = त्यस वर्षका पति	**भक्तियोगेन** = भक्तिभावले
भगवतः = भगवान्‌को	**मनोः** = अहिले मनुरूपमा रहेका (सत्यव्रत राजा)को लागि	**सः** = ती मनुले
प्रियतमं = अत्यन्त प्यारो	**प्राक्प्रदर्शितं** = पहिले नै देखाइसकिएको थियो, तैपनि	**इदानीम् अपि** = अहिले पनि
मात्स्यम् = मत्स्य	**महता** = निकै ठुलो	**आराधयति** = आराधना गर्छन् र
अवताररूपं = अवतारको स्वरूप		**इदं च** = यो मन्त्र पनि
		उदाहरति = जप्छन्

वाक्यार्थ– रम्यक वर्षमा पनि भगवान्‌ले त्यहाँका अधिपति मनुलाई आफ्नो अत्यन्त प्यारो मत्स्यावतारको रूप देखाउनुभएको थियो। ती मनुले भक्तिभावपूर्वक अहिले पनि भगवान्‌को त्यही स्वरूपको उपासना गर्दै यो मन्त्र जप्दछन्।

ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे सहसे बलाय महामत्स्याय नम इति ॥ २५ ॥

पदार्थ–

ॐ = ॐकार पदवाच्य	**प्राणाय** = प्राणस्वरूप सूत्रात्मा र	**सहसे** = मनको बल र
भगवते = भगवान्‌लाई	**सत्त्वाय** = सत्त्वगुणप्रधान भएका हजुरलाई	**बलाय** = शरीरको बल स्वरूप
नमः = नमस्कार छ र	**नमः** = नमस्कार छ, त्यस्तै	**महामत्स्याय** = महामत्स्यरूपी भगवान्‌लाई
मुख्यतमाय = अत्यन्तै मुख्य	**ओजसे** = इन्द्रियको बल	**नमः इति** = नमस्कार गर्दछु

वाक्यार्थ– सत्त्वगुणप्रधान, प्राणस्वरूप सम्पूर्ण प्राणीहरूको मनोबल, इन्द्रियबल र शारीरिक बलस्वरूप ॐकार पदवाच्य महामत्स्यरूप श्रीभगवान्‌लाई म बारम्बार नमस्कार गर्दछु।

अन्तर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः।
स ईश्वरस्त्वं य इदं वशेऽनयन्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम्॥ २६॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
नरः = मानिसले
दारुमयीं = काठबाट बनाएको
स्त्रियम् = स्त्री (कठपुतली)लाई (आफ्नो वशमा लिन्छ त्यसै गरी)
अखिललोकपालकैः = सम्पूर्ण लोकपालहरूद्वारा पनि
अदृष्टरूपः = देख्न नसक्ने स्वरूपवाला
त्वं = हजुर
अन्तर्बहिः च = सबै प्राणीका भित्र र बाहिर पनि
विचरसि = (प्राणरूपले र वायुरूपले) घुम्नुहुन्छ
उरुस्वनः = विधिनिषेधात्मक वेदरूपी महावाक्यवाला
यः = जो हजुर हुनुहुन्छ
सः = त्यस्ता हजुर (सबैको)
ईश्वरः = नियामक हुनुहुन्छ
नाम्ना = नामको डोरीद्वारा
इदं = यो सम्पूर्ण विश्वलाई
वशे = आफ्नो वशमा
अनयत् = लैजानुभएको छ

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! जसरी चटकीले कठपुतलीलाई आफ्नो वशमा लिएर नचाउँछ त्यसै गरी हजुर पनि विभिन्न नामका डोरीले सम्पूर्ण विश्वलाई आफ्नो अधीनमा राखेर नचाइरहनुभएको छ। अतः हजुर नै सबैका प्रेरक हुनुहुन्छ। ब्रह्मा आदि लोकपालले समेत हजुरलाई देख्न सक्दैनन् तर पनि महान् वेद नै शब्द भएका हजुर सम्पूर्ण प्राणीहरूको भित्र प्राणरूपले र बाहिर वायुरूपले नित्य विचरण गरिरहनुहुन्छ।

यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च।
पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते॥ २७॥

पदार्थ–
किल = निश्चय नै (एकपटक)
मत्सरज्वराः = हजुरको ईर्ष्यारूपी ज्वरोले जलेका
लोकपालाः = इन्द्र आदि लोकपालहरूले
यं = जुन प्राणरूपी हजुरलाई
हित्वा = त्यागेर
पृथक् = अलगअलग रूपमा वा
समेत्य च = सबै सँगै मिलेर
यतन्तः अपि = भरणपोषणको प्रयास गर्दा पनि
द्विपदः = दुई गोडावाला मानिस
चतुष्पदः = चार गोडावाला पशु तथा
सरीसृपं = घस्रेर हिँड्ने सर्प आदि र
स्थाणु = स्थावर आदि
यत् अत्र = जो यो लोकमा
दृश्यते = देखिन्छन् (ती सबैलाई)
पातुं = पालनपोषण आदि गर्न
न शेकुः = सकेनन् (त्यसैले सबैको पालक हजुर नै हुनुहुन्छ)

वाक्यार्थ– एक पटक इन्द्र आदि देवताहरूले प्राणस्वरूप हजुरसँग डाह गरे। यस बखत यिनीहरूले हजुरलाई त्यागेर एक्लै वा सबै मिलेर प्राणीहरूको भरणपोषण गर्ने चेष्टा गरे तैपनि मनुष्य, पशु, स्थावर, जङ्गम आदि कसैको पनि रक्षा गर्न सकेनन्।

भवान् युगान्तार्णव ऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिम्।
मया सहोरु क्रमतेऽज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम इति ॥ २८ ॥

पदार्थ–
अज = हे अजन्मा प्रभु
भवान् = हजुर
ऊर्मिमालिनि = तरङ्गले युक्त भएका
युगान्तार्णवे = प्रलयकालीन समुद्रमा
ओषधिवीरुधां = विविध औषधी तथा सोम आदि लताहरूको
निधिम् = खानी भएकी
इमां क्षोणीम् = यी पृथिवीलाई
मया सह = मलाई सँगसँगै नाउको रूपमा मत्स्यरूपले आफ्नो सिङमा बाँधेर
उरु ओजसा = ज्यादै ठुलो वेगले
क्रमते = जलमा घुम्नुहुन्थ्यो
तस्मै = त्यस्ता
जगत्प्राणगणात्मने = सबैका इन्द्रियगणको नियन्ता सूत्रात्मा स्वरूप परमात्मालाई
नमः = नमस्कार छ
इति = यसरी मनु स्तुति गर्दछन्

वाक्यार्थ– हे कहिल्यै नजन्मिने प्रभु ! हजुरले मेरा साथसाथै सबै औषधि र लहराहरूकी आश्रय भएकी पृथिवीको रक्षाका लागि यिनलाई धारण गरेर ठुलाठुला तरङ्गले युक्त भएको प्रलयकालको समुद्रमा अत्यन्त उत्साहले युक्त भएर विहार गर्नुभएको थियो, त्यस्ता सम्पूर्ण प्राणीहरूका नियन्ता हजुरलाई मेरो नमस्कार छ भनी मनु स्तुति गर्दछन्।

हिरण्मयेऽपि भगवान् निवसति कूर्मतनुं बिभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमां तनुमर्यमा सह वर्षपुरुषैः पितृगणाधिपतिरुपधावति मन्त्रमिमं चानुजपति ॥ २९ ॥

पदार्थ–
हिरण्मये अपि = हिरण्मय वर्षमा पनि
भगवान् = भगवान् नारायण
कूर्मतनुं = कछुवाको रूपलाई
बिभ्राणः = धारण गरेर
निवसति = बस्नुहुन्छ
तस्य = ती भगवान्‌को
तत् = त्यो
प्रियतमां = अत्यन्त प्यारो
तनुम् = स्वरूप वा मूर्तिलाई
पितृगणाधिपतिः = पितृगणका मालिक
अर्यमा = पितृराज अर्यमाले
वर्षपुरुषैः सह = त्यस वर्षमा बस्ने अरू पुरुषहरूको साथमा
उपधावति = उपासना गर्दछन् र
इमं मन्त्रम् च = यो मन्त्र पनि
अनुजपति = जप्दछन्

वाक्यार्थ– हिरण्मय वर्षमा पनि भगवान् कछुवाको रूप धारण गरेर रहनुहुन्छ। त्यहाँ बस्ने प्राणीहरूका साथमा पितृहरूका राजा अर्यमाले भगवान्‌को कच्छपरूप त्यस प्रियतम मूर्तिको उपासना गर्दै यस मन्त्रको निरन्तर जप गरिरहन्छन्।

ॐ नमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणायानुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमो नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥ ३० ॥

पदार्थ—	**अनुपलक्षितस्थानाय** = जलचारी	छ र
ॐ = ॐकार स्वरूप	भएकोले स्थानविशेषद्वारा बुझ्न	**भूम्ने** = सर्वव्यापक
अकूपाराय = कूर्मावताररूप	र बुझाउन नसकिने	**अवस्थानाय** = सर्वाधारभूत
भगवते = भगवान्लाई	**वर्ष्मणे** = कालपरिच्छेद शून्य	**ते** = हजुर प्रभुलाई
नमः नमः = नमस्कार छ	(कालको पनि कालस्वरूप)	**नमः नमः** = नमस्कार छ
सर्वसत्त्वगुणविशेषणाय =	परमात्मालाई	
सत्त्वगुणस्वरूप भएका	**नमः नमः** = बारम्बार नमस्कार	

वाक्यार्थ— जो सम्पूर्ण सत्त्वगुणले युक्त हुनुहुन्छ, जलमा विहार गर्ने हुनाले जसको बस्ने ठाउँको कुनै निश्चय छैन तथा जो कालको घेरादेखि पनि बाहिर छ, त्यस्ता ॐकारस्वरूप, सर्वव्यापक, सबैका आधार कूर्मावताररूप भगवान्लाई बारम्बार नमस्कार छ।

यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपं बहुरूपरूपितम्।
सङ्ख्या न यस्यास्त्ययथोपलम्भनात् तस्मै नमस्तेऽव्यपदेशरूपिणे॥ ३१॥

पदार्थ—	**आर्यस्वरूपं** = विश्वप्रपञ्च	**न** = हुन सकेको छैन
निजमाययार्पितम् = आफ्नै	**यद्रूपम्** = जसको रूपबाट	**तस्मै** = त्यस्ता
मायाद्वारा प्रकाशित गरिएको	अलग छैन (तथापि यो प्रपञ्च)	**अव्यपदेशरूपिणे** = अनिर्वचनीय
बहुरूपरूपितम् = धेरै जाति,	**अयथोपलम्भनात्** = मिथ्यारूपमा	स्वरूपवाला
गुण, क्रिया, समयको आधारमा	भासित भएको हुनाले	**ते** = हजुरलाई
विस्तार गरिएको	**तत् यस्य** = जुन परमात्माको	**नमः** = नमस्कार छ
यत् = जुन यो देखिएको	**सङ्ख्या** = ज्ञान	

वाक्यार्थ— अनेक रूपमा देखिने पृथ्वी आदि यो सम्पूर्ण दृश्यप्रपञ्च यद्यपि मिथ्या नै हो भन्ने निश्चय हुनाले यसको कुनै गणना गर्न सकिँदैन तथापि मायाले प्रकाशित हुने यो सबै हजुरकै स्वरूप हो वा हजुर परमात्माबाट यो सम्पूर्ण दृश्यप्रपञ्च भिन्न छैन। त्यस्ता वर्णन गर्न नसकिने स्वरूप भएका हजुरलाई नमस्कार छ।

जरायुजं स्वेदजमण्डजोद्भिदं चराचरं देवर्षिपितृभूतमैन्द्रियम्।
द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः॥ ३२॥

पदार्थ—	उत्पन्न हुने पक्षीहरू तथा	आदि देव, वशिष्ठ आदि ऋषि,
जरायुजं = सालनाल सहित	भुइँबाट उत्पन्न हुने वृक्ष आदि	अर्यमा आदि पितृ, आकाश
उत्पन्न हुने मनुष्य, पशु आदि	तथा	आदि भूत र इन्द्रियवर्ग
स्वेदजम् = पसिना आदिबाट	**चराचरं** = स्थावर पर्वत आदि र	**द्यौः** = स्वर्ग
उत्पन्न हुने लिखा, जुम्रा आदि	जङ्गम मनुष्य आदि	**खं** = अन्तरिक्ष
अण्डजोद्भिदं = अण्डाबाट	**देवर्षिपितृभूतम् ऐन्द्रियम्** = इन्द्र	**क्षितिः** = भूर्लोक

शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्ष इति = पर्वत, नदी, सागर, जम्बू आदि द्वीप, सूर्य आदि ग्रह, अश्विनी आदि नक्षत्र आदि नामले
अभिधेयः = बताइने हजुर
एकः = एउटा नै हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– एक मात्र हजुर नै जरायुज (सालनालसहित उत्पन्न हुने मनुष्य, पशु आदि) स्वेदज (पसिनाबाट जन्मिने लिखा, जुम्रा आदि) अण्डज (अण्डाबाट उत्पन्न हुने पक्षी आदि) उद्भिज्ज (भुइँबाट उत्पन्न हुने वृक्ष आदि) तथा स्थावर (पर्वत आदि) जङ्गम (मनुष्य आदि) देवता, ऋषि, पितृगण, भूत, इन्द्रिय, स्वर्ग, आकाश, पृथ्वी, पर्वत, नदी, समुद्र, द्वीप, ग्रह र तारा आदि विभिन्न नामले प्रसिद्ध हुनुहुन्छ। हजुरदेखि अतिरिक्त केही पनि छैन।

यस्मिन्नसङ्ख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयम्।
सङ्ख्या यया तत्त्वदृशापनीयते तस्मै नमः साङ्ख्यनिदर्शनाय ते इति ॥३३॥

पदार्थ–
असङ्ख्येयविशेषनामरूपाकृतौ = अगणनीय नाम, रूप र आकृतिवाला
यस्मिन् = जुन परमात्मामा
कविभिः = कपिल आदि महर्षिहरूद्वारा
इयं सङ्ख्या = यो (चौबीस) सङ्ख्या
कल्पिता = कल्पना गरियो
यया = जुन
तत्त्वदृशा = तत्त्वदृष्टिको उदय भएपछि
अपनीयते = ती सङ्ख्या स्वतः निवृत्त हुन्छन्
तस्मै = त्यस्ता
साङ्ख्यनिदर्शनाय = साङ्ख्यका सिद्धान्तस्वरूप
ते = हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
इति = यसरी अर्यमा स्तुति गर्दछन्

वाक्यार्थ– हजुर असङ्ख्य नाम, रूप र आकृतिले युक्त हुनुहुन्छ। साङ्ख्यका आचार्य कपिल आदि महर्षिहरूले विवेकका लागि जुन चौबीस तत्त्वको सङ्ख्या निश्चय गरेका छन्, त्यो जुन तत्त्वदृष्टिको उदयपछि निवृत्त हुन्छन्, त्यही परमार्थतत्त्व ज्ञान हजुर हुनुहुन्छ। यस्ता साङ्ख्यसिद्धान्तरूप हजुरलाई मेरो नमस्कार छ भनी अर्यमा स्तुति गर्दछन्।

विवरण– यहाँ पहिलो श्लोकले ब्रह्ममा सप्रपञ्चतालाई देखाएर दोस्रो श्लोकमा त्यसको निषेध गरिएको छ। यसलाई वेदान्तमा अध्यारोप र अपवादको सिद्धान्त भनिन्छ। पारमार्थिक वस्तु परमात्मामा अवास्तविक संसारको आरोप गर्नु अध्यारोप हो। परमात्मामा संसारको उत्पत्ति, स्थिति र संहार भएको मान्नु अध्यारोप हो। जसरी यथार्थ रूपमा नजानिएको डोरी नै सर्पको रूपमा देखिएको हो त्यसै गरी ब्रह्म नै जगत्को रूपमा देखिएको हो। ब्रह्मभन्दा जगत्को कुनै छुट्टै अस्तित्व छैन। पृथ्वीमा जन्मने अनेकथरी प्राणीहरू, देवता, ऋषि, समुद्र, पहाड आदि नामरूपमा देखिने केवल एक मात्र परमात्मा हुनुहुन्छ। जब संसारको रूपमा परमात्मा नै प्राप्त भएका हुन् भन्ने बताइन्छ तब संसारका जन्म, मृत्युजस्ता अनेक दोषले परमात्मालाई पनि छोए जैँ हुन्छ। त्यसैले ती अनेक कल्पित उपाधिहरूको निरसन गरेर परमात्मालाई संसारभन्दा भिन्नै प्रपञ्चातीत रूपमा बताउनु अपवाद हो। ब्रह्मलाई प्रपञ्चरहित बताउनका लागि पहिले प्रपञ्चलाई पनि बताउनुपर्ने हुन्छ। तैत्तिरीयोपनिषद् (३/१)का **यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते** आदि जगत् उत्पत्ति

सम्बन्धी श्रुतिहरू अध्यारोप श्रुति हुन्। माण्डूक्योपनिषद् (७)का **नान्तः प्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं** जस्ता निषेधपरक श्रुतिहरू अपवादश्रुति हुन्।

उत्तरेषु च कुरुषु भगवान् यज्ञपुरुषः कृतवराहरूप आस्ते तं तु देवी हैषा भूः सह कुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमां च परमामुपनिषदमावर्तयति ॥ ३४ ॥

पदार्थ–
उत्तरेषु च = उत्तरतर्फको
कुरुषु = कुरुवर्षमा पनि
यज्ञपुरुषः = साक्षात् यज्ञमूर्ति
भगवान् = भगवान् नारायणले
कृतवराहरूपः = वराहरूप लिएर
आस्ते = बस्नुहुन्छ
ह = निश्चय नै
तं तु = ती वराह भगवान्लाई त
एषा = यी
भूः देवी = पृथिवी देवीले
कुरुभिः सह = अन्य कुरुवर्षवासीहरूको साथमा
अस्खलितभक्तियोगेन = अविचलित भक्तिभावले
उपधावति = उपासना गर्छिन् र
इमां = यो
परमाम् = अत्यन्त ठुलो
उपनिषदम् च = उपनिषद्स्वरूप मन्त्रलाई पनि
आवर्तयति = बारम्बार जपिरहन्छिन्

वाक्यार्थ– उत्तरकुरु वर्षमा पनि भगवान् नारायण वराहमूर्ति धारण गरेर विराजमान हुनुहुन्छ। त्यहाँका निवासीहरूको साथमा साक्षात् पृथिवीदेवीले दृढ भक्तिका साथ भगवान्को उपासना गर्दछिन् र यो परम उत्कृष्ट मन्त्रको बारम्बार जप गर्दछिन्।

ॐ नमो भगवते मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय यज्ञक्रतवे महाध्वरावयवाय महापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते ॥ ३५ ॥

पदार्थ–
ॐ = ॐकार स्वरूप
मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय = वेदमन्त्र आदिद्वारा बुझिने
भगवते = भगवान् वराहलाई
नमः = नमस्कार छ
यज्ञक्रतवे = यज्ञस्वरूप र क्रतुस्वरूप तथा
महाध्वरावयवाय = ठुला ठुला यज्ञहरूका अवयव अङ्गस्वरूप
महापुरुषाय = पुरुषोत्तमलाई
नमः = नमस्कार छ र
कर्मशुक्लाय = कर्मको शुद्ध फल प्रदान गर्ने
त्रियुगाय = त्रियुगमूर्ति
ते नमः = हजुरलाई नमस्कार छ

वाक्यार्थ– जसको तत्त्व मन्त्रद्वारा जानिन्छ, जो यज्ञ र क्रतुरूप (मौलो सहितको यज्ञ, मौलो सहितको क्रतु), हुनुहुन्छ, तथा ठुलाठुला यज्ञ जसका अङ्ग छन् त्यस्ता ॐकार स्वरूप शुद्ध कर्ममय त्रियुगमूर्ति वराहरूपी हजुरलाई नमस्कार छ।

यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसम्।
मथ्नन्ति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ॥ ३६ ॥

पदार्थ–
दिदृक्षवः = भगवत्स्वरूप हेर्न चाहने
विपश्चितः = विवेकशील
कवयः = विद्वान्हरू
क्रियार्थैः = कर्म र कर्मफलद्वारा
यस्य = जुन परमात्माको
स्वरूपं = स्वरूपलाई
गुणेषु = गुणको कार्य देह, इन्द्रिय आदिको समूहमा
दारुषु = काठमा
गूढं = गुप्त (सजिलै प्राप्त नहुने)
मथ्ना = अरणिले (मथन गरेर)
जातवेदसम् इव = अग्निलाई प्राप्त गरे झैं
मनसा = वशमा राखेको (मदानीस्वरूप) मनद्वारा
मथ्नन्ति = मन्थन गर्दछन् (मनन गरेर हजुरलाई प्राप्त गर्दछन्)
ईरितात्मने = आत्मस्वरूप त्यस्ता हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– जसरी ऋत्विज्हरू अरणिरूप काठमा लुकेर रहेको अग्निलाई मन्थनद्वारा प्रकट गर्दछन् त्यसै गरी कर्मको आसक्ति र कर्मफलको कामनाले लुकिराखेको हजुरको रूपको दर्शन गर्ने इच्छाले विवेकी विद्वान्हरू विवेकयुक्त मनरूप मदानीले इन्द्रिय आदि युक्त शरीरमा नै बेसरी मन्थन गर्दछन् र हजुरलाई प्राप्त गर्दछन्। यस प्रकार मननरूप मन्थन गरेर मात्र साक्षात्कार गर्न सकिने हजुरलाई नमस्कार छ।

द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ।
अन्वीक्षयाङ्गातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः ॥ ३७ ॥

पदार्थ–
द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिः = विषय, इन्द्रिय व्यापार, तत्तत् देवता, शरीर, काल, अहङ्कार आदि
मायागुणैः = प्रकृतिका सत्त्व आदि गुणहरूद्वारा
वस्तुनिरीक्षितात्मने = वास्तविक रूप बुझिसकिएका प्रभुलाई
अन्वीक्षया = विचारले
अङ्गातिशयात्मबुद्धिभिः = यम, नियम आदि योगाङ्गहरूले र श्रवण आदि साधनले निश्चयात्मक बुद्धि बनेका पुरुषहरूद्वारा
निरस्तमायाकृतये = मायारूप आकृति हटाएका हजुरलाई
नमःनमः = बारम्बार नमस्कार छ

वाक्यार्थ– विचार र यम, नियम आदि योगाङ्गको साधनले जसको बुद्धि निश्चयात्मक भएको छ त्यस्ता विवेकशील पुरुषहरूले द्रव्य (विषय), क्रिया (इन्द्रियको व्यापार), हेतु (इन्द्रियका अधिष्ठाता देवता), अयन (शरीर), ईश, काल र कर्ता (अहङ्कार) आदि मायाको कार्यलाई देखेर जसको वास्तविक स्वरूपको निश्चय गर्दछन् त्यस्ता मायामय आकृतिले रहित भगवान्लाई बारम्बार नमस्कार छ।

करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः ।
माया यथायो भ्रमते तदाश्रयं ग्राव्णो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ॥ ३८ ॥

पदार्थ–
यस्य ईक्षितुः = जुन सङ्कल्पकर्ता परमात्माको
ईप्सितं = सङ्कल्प (जीवका लागि हो, आफ्ना लागि त)
न ईप्सितम् = सङ्कल्प गर्नुभएन
माया = (जुन परमात्माको) माया शक्तिले (जड भएर पनि)
गुणैः = आफ्ना गुणद्वारा

विश्वस्थितिसंयमोदयं = संसारको जन्म, स्थिति र लय गर्ने काम
करोति = गर्दछे
यथा = जसरी जड भएर पनि
ग्राव्णः = चुम्बकबाट
तदाश्रयं = त्यसको नजिकमा रहेको
अयः = फलाम
भ्रमते = घुम्दछ, त्यस्ता
गुणकर्मसाक्षिणे = गुण र कर्म आदिका साक्षी भएका
ते = हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– जसरी फलाम जड भएर पनि चुम्बकको नजिक रहँदा चल्दछ त्यसै गरी आफ्ना लागि नभएर केवल सम्पूर्ण प्राणीहरूका लागि कार्य गर्ने परमात्माको इच्छाअनुसार मायाशक्तिले जड भएर पनि संसारको उत्पत्ति, स्थिति र प्रलय गर्दछे त्यस्ता गुण, कर्म आदिका साक्षी प्रभुलाई नमस्कार छ।

प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदादिसूकरः।
कृत्वाग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मि तं विभुमिति॥ ३९॥

पदार्थ–
यः = जो
जगदादिसूकरः = जगत्को कारणभूत वराह अवतार प्रभु
मृधे = युद्धमा
प्रतिवारणं = प्रतिद्वन्द्वी हात्तीतुल्य
दैत्यं = हिरण्याक्षलाई
प्रमथ्य = मारेर
मां = म पृथिवीलाई
रसायाः = रसातलबाट
अग्रदंष्ट्रे = दाह्राको अगाडि
कृत्वा = राखेर
उदन्वतः = प्रलयको समुद्रबाट
क्रीडन् = मुखमा कमल लिएर खेल्दै गरेको
इभः इव = हात्तीजस्तै गरी
निरगात् = निस्कनुभयो
तं = त्यस्ता वराहरूप
विभुम् = व्यापक परमात्मालाई
प्रणतास्मि = नमस्कार छ
इति = यसरी पृथिवीदेवी स्तुति गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हजुर जगत्को कारणभूत आदिवराह हुनुहुन्छ। जसरी एउटा हात्तीले अर्को हात्तीलाई पछार्दछ त्यसै गरी गजराजको जस्तै क्रीडा गरिरहनुभएका हजुरले युद्धमा आफ्नो प्रतिद्वन्द्वी हिरण्याक्ष दैत्यलाई मारी म (पृथिवीलाई) रसातलबाट आफ्नो दाह्राको टुप्पामा राखेर प्रलयकालीन समुद्रबाट बाहिर ल्याउनुभएको थियो। त्यस्ता सर्वसमर्थ वराहरूप प्रभुलाई नमस्कार छ भनी पृथिवीदेवी स्तुति गर्नुहुन्छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे
भुवनकोशवर्णनं नामाष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः

किम्पुरुष र भारत वर्षको वर्णन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

किम्पुरुषे वर्षे भगवन्तमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं रामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् सह किम्पुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते ॥ १ ॥

पदार्थ—
किम्पुरुषे वर्षे = किम्पुरुष नाम गरेको वर्षमा
लक्ष्मणाग्रजं = लक्ष्मणका दाजु
सीताभिरामं = सीताजीको हृदयलाई प्रसन्न पार्ने (पति)
भगवन्तम् = ऐश्वर्यसम्पन्न
आदिपुरुषं = आदिपुरुष
रामं = श्रीरामलाई
तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः = श्रीरामकै चरणसेवामा समर्पित
परमभागवतः = भगवान्‌का परम भक्त
हनुमान् = हनुमान्‌जीले
किम्पुरुषैः सह = त्यस किम्पुरुष वर्षमा बस्ने पुरुषहरूका साथमा
अविरतभक्तिः = अविचल भक्तिले युक्त भएर
उपास्ते = उपासना गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ— किम्पुरुष नाम गरेको वर्षमा लक्ष्मणका दाइ, सीतापति मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् श्रीरामलाई उहाँका परमभक्त हनुमान्‌जीले किम्पुरुष वर्षमा बस्ने अरू किन्नरहरूले सहित भएर निश्चल भक्तिभावले युक्त भई उपासना गर्नुहुन्छ।

आर्ष्टिषेणेन सह गन्धर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं गायति ॥ २ ॥

पदार्थ—
गन्धर्वैः सह = गन्धर्वहरूका साथमा
आर्ष्टिषेणेन = आर्ष्टिषेण नामक गन्धर्वका मुख्य किम्पुरुषद्वारा
अनुगीयमानां = गाइएको
परमकल्याणीं = परम कल्याण गर्ने
भर्तृभगवत्कथां = आफ्ना स्वामी श्रीरामको कथा (हनुमानजीले)
समुपशृणोति = राम्ररी सुन्नुहुन्छ र
स्वयं च = आफूले पनि
इदं = यो मन्त्र
गायति = गान (जप) गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ— त्यस किम्पुरुषवर्षमा गन्धर्वहरूका साथमा आर्ष्टिषेण नामक गन्धर्वद्वारा गाइएको अत्यन्त कल्याणकारी श्रीरामकथालाई हनुमान्‌जी अत्यन्त सावधानपूर्वक सुन्नुहुन्छ र आफू स्वयं पनि यो मन्त्र जप्नुहुन्छ।

ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम

उपशिक्षितात्मन उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ॥ ३ ॥

पदार्थ–
ॐ = ॐकार स्वरूप
उत्तमश्लोकाय = पवित्रकीर्ति भएका
भगवते = भगवान् श्रीरामलाई
नमः नमः = बारम्बार नमस्कार छ
आर्यलक्षणशीलव्रताय = श्रेष्ठ पुरुषहरूको लक्षण, स्वभाव र आचारले युक्त
उपशिक्षितात्मने = मनलाई वशमा राख्ने
उपासितलोकाय = लोकको कल्याणका लागि तत्पर
नमः नमः = (भगवान्‌लाई) बारम्बार नमस्कार छ
साधुवादनिकषणाय = साधुत्वको परीक्षाको कसौटी स्वरूप
ब्रह्मण्यदेवाय = ब्राह्मणका भक्त
महापुरुषाय = महापुरुष
महाराजाय = महाराज श्रीरामलाई
नमः नमः इति = बारम्बार प्रणाम छ

वाक्यार्थ– ॐकार स्वरूप पवित्र कीर्ति भएका भगवान् श्रीरामचन्द्रलाई हामी नमस्कार गर्दछौँ। हजुरमा सत्पुरुषमा हुनुपर्ने लक्षण, शील र आचरण रहेका छन्। त्यसै गरी हजुर चित्तलाई वशमा राख्ने, लोककल्याणकारी तथा अत्यन्त ब्राह्मणभक्त हुनुहुन्छ। यस्ता भगवान् श्रीरामचन्द्रलाई बारम्बार प्रणाम छ।

यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम्।
प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलम्भनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ॥ ४ ॥

पदार्थ–
यत् = जुन
विशुद्धानुभवमात्रम् = शुद्ध अनुभव मात्र स्वरूप
एकं = अद्वितीय
स्वतेजसा = आत्मस्वरूपको प्रकाशले
ध्वस्तगुणव्यवस्थम् = गुणका जाग्रत् आदि अवस्थालाई हटाउने
हि = निश्चय नै
प्रत्यक् = दृश्यभिन्न सर्वसाक्षी
प्रशान्तं = परम शान्त
सुधिया = शुद्ध चित्तले
उपलम्भनं = उपलब्ध हुने
अनामरूपं = नाम र रूपले रहित
निरहं = अहङ्कारशून्य
तत् = त्यो श्रीरामतत्त्वको
प्रपद्ये = शरणमा पर्दछु

वाक्यार्थ– भगवान् ! हजुर अनुभवस्वरूप हुनुहुन्छ। आफ्नो अद्वितीय प्रकाशले गुणका कार्यरूप जाग्रत् आदि अवस्थालाई हटाउनुहुने हजुर नामरूपले रहित एवं अहङ्कारशून्य हुनुहुन्छ। त्यस्ता शुद्धचित्तले मात्र प्राप्त गर्न सकिने श्रीरामतत्त्वको शरणमा म पर्दछु।

विवरण– रमन्ते योगिनो यस्मिन् अर्थात् जुन नित्य आनन्दस्वरूप आत्मामा ज्ञानीहरू रमाउँछन् त्यही नै रामतत्त्व हो। श्रीरामचन्द्र भगवान्‌को यही पारमार्थिक स्वरूपको वर्णन यहाँ गरिएको छ। **विशुद्धानुभव** भनेको केवल ज्ञानस्वरूप हो। जब ज्ञानमा विषयको सम्बन्ध हुँदैन तब त्यो शुद्ध हुन्छ। एउटै आत्मतत्त्व नै घैँटो, कपडा आदि अनेकौँ पदार्थहरूलाई विषय गर्ने मनका प्रत्येक

वृत्तिहरूमा प्रतिबिम्बित भई अनेक ज्ञानको रूपमा प्रकट हुन्छ। मन र त्यसका वृत्तिहरू जड भएकाले तिनीहरूले कुनै पनि विषयहरूलाई प्रकाशित गर्न सक्दैनन्। त्यसको लागि चेतन आत्माको आवश्यकता पर्दछ। यसरी वृत्तिहरूमा प्रतिबिम्बित भई विशुद्ध आत्माले नै ज्ञानको स्वरूप लिए तापनि मन र त्यसका वृत्तिहरूको अधीनमा रहने हुनाले यो ज्ञान विशुद्ध हुन सक्दैन। आत्माको यथार्थस्वरूप भनेको त केवल ज्ञान मात्र हो जहाँ विषय मिसिएको हुँदैन। मनका वृत्तिहरू जुन समयमा नष्ट हुन्छन् त्यस्तो समाधि, सुषुप्ति आदि समयमा यो नित्य ज्ञान प्रकट हुन्छ। जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति यी तीनै अवस्थालाई प्रकाशित गर्ने नित्य ज्ञानलाई नै यहाँ विशुद्धानुभव भनिएको हो। **ध्वस्तगुणव्यवस्थम्** यस पदको अर्थ हुन्छ, आफ्नो स्वरूप प्रकाशद्वारा तीन गुणका विभिन्न अवस्थाहरूलाई नष्ट गर्नु। वृत्तिहरूको कारणले नै जाग्रत् आदि अवस्थाहरूमा भेद देखिएको हो तर आत्मा यी अवस्थादेखि माथि छ भन्नु यसको तात्पर्य हो।

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः।
कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५ ॥

पदार्थ—
इह = यस लोकमा
विभोः = सर्वसमर्थ भगवान्को
मर्त्यावतारः = मनुष्यको अवतार
तु = त
केवलं = केवल
रक्षोवधाय एव = रावण आदि राक्षस मार्नका लागि मात्रै
न = होइन (किन्तु)
मर्त्यशिक्षणं = मनुष्यहरूलाई शिक्षा दिनको लागि पनि हो
अन्यथा = यदि राक्षस आदि मार्नका लागि मात्र हुन्थ्यो भने
स्वे = आफ्नै स्वरूपमा
रमतः = रमाउने
आत्मनः = जगत्को आत्मरूप
ईश्वरस्य = जगदीश्वरको
सीताकृतानि = सीताविरहबाट भएका
व्यसनानि = कष्टहरू
कुतः = कहाँबाट
स्यात् = हुने थिए र

वाक्यार्थ— हे प्रभु ! सर्वसमर्थ हजुरको मनुष्य अवतार केवल राक्षसहरूको वधका लागि मात्र भएको होइन। यसको मुख्य उद्देश्य त मनुष्यहरूलाई शिक्षा दिनु नै हो। नत्र त आफ्नो स्वरूपमा रमण गर्ने साक्षात् जगत्का आत्मा जगदीश्वरलाई सीताजीको वियोगबाट यस्तो दुःख कसरी हुन सम्भव थियो र ?

विवरण— जब जब दुष्टहरूको आधिक्य हुन्छ र धर्मको हानि एवं अधर्मको वृद्धि हुन्छ तब तब दुष्टहरूको दमन गरेर धर्मको रक्षा गर्नका लागि भगवान् विभिन्न अवतारहरू लिनुहुन्छ भनी भगवद्गीता(४/८)मा बताइएको छ। अरू विभिन्न शास्त्रवचनहरूले पनि यही कुरालाई समर्थन गरेका छन्। तर भगवान्ले अवतार लिनुको प्रयोजन केवल दुष्टहरूलाई मार्नु मात्र होइन। भगवान्ले राम, कृष्ण आदि अवतार लिँदा त्यस्ता लीलाहरू गर्नुभएको छ जसले दुष्टदमनसँगभन्दा पनि मानवीय भावनाहरू प्रेम, स्नेह, दया, करुणा आदिसँग सम्बन्ध राख्दछन्। श्रीकृष्णको गोपिनीहरूसँगको प्रेम, अर्जुनसँगको मित्रता, श्रीरामचन्द्रको भ्रातृप्रेम, सीतावियोग र त्यसबाट उत्पन्न पीडा आदि सबै क्रियाकलापहरू मानवीय भावनासँग जोडिएका छन्। सर्वसमर्थ

भगवान् आफ्नो इच्छा मात्रले जगत्को नै प्रलय गर्न सक्नुहुन्छ भने एउटा जाबो दैत्य मार्न उहाँले जन्म लिइरहनु पर्दैन। त्यसैले यी अवतारका लीलाहरूमा अर्को प्रयोजन पनि लुकेको छ जसलाई यहाँ **मर्त्यशिक्षणम्** भन्ने पदले सङ्केत गरेको छ। मानिसहरूलाई संसारको दुःखमयता देखाउनु र कर्तव्यपालन आदि विषयमा शिक्षा दिनु अवतारको प्रयोजन हो। संसारका विषयहरूमा आसक्त भई कामना र कर्मको जन्जालमा घुमिरहेका मानिसहरू परमात्माको सर्वव्यापक निर्गुण स्वरूपलाई आफ्नै बुद्धिबलले खोज्न सक्दैनन्। त्यसैले उनीहरूले सम्झन, बुझ्न सक्ने अनेक लीलाहरू भगवान्ले गर्नुभएको हो। यही नै भगवान्का लीलावतारहरूको वास्तविक प्रयोजन हो।

न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान् वासुदेवः।
न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥ ६ ॥

पदार्थ–
आत्मवतां = आत्मज्ञानीहरूको
आत्मा = अनुभवरूप आत्मा र
सुहृत्तमः = अत्यन्त प्रिय
भगवान् वासुदेवः = ऐश्वर्य सम्पन्न वासुदेवसंज्ञक पुरुष
त्रिलोक्यां = तीन लोकका कुनै पनि विषयमा
न सक्तः = आसक्त हुनुहुन्न
त्यसैले
वै = निश्चय नै
सः = ती भगवान् श्रीरामले
स्त्रीकृतं = आफ्नी पत्नी सीतावियोगजन्य
कश्मलम् = कष्टलाई
(वास्तवमा)
न अश्नुवीत = भोग गर्नुहुन्न र
लक्ष्मणं = भाइ लक्ष्मणलाई
च अपि = पनि
विहातुम् = त्याग्न
न अर्हति = सक्नुहुन्न

वाक्यार्थ– हजुर धीर पुरुषहरूको आत्मा र प्रियतम भगवान् वासुदेव हुनुहुन्छ, त्यसैले तीनै लोकका कुनै पनि वस्तुमा हजुरको आसक्ति छैन। तसर्थ हजुरले गरेका सीताप्रतिको मोह र लक्ष्मणको परित्याग आफ्ना लागि होइनन्। यी सबै लोकशिक्षाका निम्ति मात्र गरिएका हुन्।

विवरण– वाल्मीकीय रामायणको उत्तरकाण्डको १०६ सर्गमा र अध्यात्म रामायणको उत्तरकाण्डको आठौँ सर्गमा श्रीरामले लक्ष्मणलाई त्याग्नुभएको प्रसङ्ग आएको छ। यस प्रसङ्ग अनुसार एक दिन मुनिको वेश धारण गरी काल श्रीरामकहाँ आएको हुन्छ। एघार हजार वर्षको अवतारकाल सकिएको भन्ने ब्रह्माजीको सन्देश लिई आएको कालको अनुरोधअनुसार श्रीराम र कालको गोप्य वार्तालापको बीचमा आउने जो कोहीलाई पनि मार्ने वचन श्रीराम दिनुहुन्छ र लक्ष्मणलाई द्वारको सुरक्षा गर्न अह्राउनुहुन्छ। त्यही बीचमा ऋषि दुर्वासा हजारौँ वर्षको तपस्याको उद्यापन पारायण गर्न श्रीरामकहाँ आउनुहुन्छ र ऋषिको डरले लक्ष्मण बीचमैं श्रीरामकहाँ पुग्नुहुन्छ। वचनबद्धतानुसार लक्ष्मणलाई मार्नु पर्ने भएपछि वसिष्ठ आदिको परामर्श लिएर आफन्तको त्याग पनि मार्नु बराबर हो भन्ने विचार गरी श्रीराम लक्ष्मणजीलाई त्यागिदिनुहुन्छ। यो काम पनि भगवान्ले आफ्ना लागि नभई लोकमर्यादाको रक्षाका लागि नै गर्नुभएको हो।

न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः।
तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः ॥ ७ ॥

पदार्थ–
नूनं = निश्चय नै
महतः = भगवान् श्रीरामको
तोषहेतुः = प्रसन्नताको कारण
जन्म न = उच्चकुलमा जन्मनु होइन
सौभगं न = सुन्दरता होइन
वाक् न = मिठो बोली होइन
बुद्धिः न = तीखो बुद्धि होइन र
आकृतिः न = जाति पनि होइन
यत् = किनभने
बत = निश्चय नै
लक्ष्मणाग्रजः = लक्ष्मणका दाइ भगवान् श्रीरामले
तैः = ती गुणहरूले
विसृष्टान् = रहित भएका
नः = हामी
वनौकसः = वानरहरूलाई
अपि = पनि
सख्ये = साथीको रूपमा
चकार = स्वीकार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– निश्चय नै उच्चकुलको जन्म, सुन्दरता, मिठो बोली, बुद्धि, जाति यी कुनै पनि भगवान् श्रीरामलाई प्रसन्न गर्ने उपाय (साधन) होइनन्। त्यसैले यी सबै गुणले रहित भएका हामी बाँदरलाई उहाँले साथी बनाउनुभएको हो।

सुरोऽसुरो वाप्यथ वानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम्।
भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत् कोसलान् दिवमिति ॥ ८ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसैले
सुरः = देवता
असुरः = दैत्य
वानरः = बाँदर
वा = अथवा
यः = जोसुकै
नरः अपि = मानिसले पनि
सर्वात्मना = सम्पूर्ण प्रकारले
उत्तमम् = पुरुषोत्तम
सुकृतज्ञम् = थोरैलाई पनि धेरै सम्झने
मनुजाकृतिं = नररूपमा रहेका
हरिं रामं = रामको रूपमा अवतीर्ण हुनुभएका साक्षात् श्रीहरि भगवान्लाई
भजेत = भजन गरोस्
यः = जसले
उत्तरान् कोसलान् = उत्तर कोशल (अयोध्या)वासी सबैलाई
दिवम् = दिव्य धाममा
अनयत् = लैजानुभयो
इति = यसरी हनुमान्जी श्रीरामको स्तुति गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– त्यसैले देवता, असुर, बाँदर अथवा मनुष्य जो कोहीले पनि सबै प्रकारले श्रीरामरूप हजुरको भजन गर्नुपर्दछ किनभने भक्तले गरेको थोरै भक्तिलाई पनि यथेष्ट सम्झिने हजुर मनुष्यशरीरधारी साक्षात् श्रीहरि हुनुहुन्छ। वैकुण्ठ धामतिर जाँदा सम्पूर्ण अयोध्यावासीलाई आफूसँगै लैजाने हजुरको दयाको वर्णन गरेर साध्य छैन भनी हनुमान्जी श्रीरामको स्तुति गर्नुहुन्छ।

भारतेऽपि वर्षे भगवान् नरनारायणाख्य आकल्पान्तमुपचित-
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलम्भनमनुग्रहायात्मवतामनु-
कम्पया तपोऽव्यक्तगतिश्चरति ॥ ९ ॥

पदार्थ–
भारते वर्षे अपि = भारतवर्षमा पनि
आत्मवताम् = आत्मज्ञानी पुरुषहरूको
अनुकम्पया = दयाले
अव्यक्तगतिः = आत्माराम भएर पनि
नरनारायणाख्यः = नरनारायण

रूप धारण गरेर
भगवान् = भगवान् श्रीहरि
अनुग्रहाय = सबैको अनुग्रहका लागि
आकल्पान्तम् = कल्पको अन्त्यसम्म
उपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलम्भनम् = धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य तथा उपरतिको उत्तरोत्तर वृद्धि भई, अन्तमा आत्मस्वरूपको उपलब्धि गराउने
तपः = तपस्या
चरति = गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– भारतवर्षमा पनि भगवान् श्रीहरि, नर र नारायण यी दुई रूप धारण गरेर आत्मज्ञानीहरूलाई उपकार गर्न अव्यक्तरूपले कल्पको अन्तसम्म तपस्या गरिरहनुहुन्छ। सबैको अनुग्रहका लागि गरिएको उहाँको त्यस तपस्याबाट धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य तथा उपरतिको उत्तरोत्तर वृद्धि भई अन्तमा आत्मस्वरूपको प्राप्ति हुन्छ।

तं भगवान् नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां भगवदनुभावोपवर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति ॥ १० ॥

पदार्थ–
भगवत्प्रोक्ताभ्यां = भगवान्ले बताउनुभएको
साङ्ख्ययोगाभ्यां = साङ्ख्य र योग सिद्धान्तले सहित
भगवदनुभावोपवर्णनं = भगवान्को महिमालाई प्रकट गर्ने पाञ्चरात्र दर्शन
सावर्णेः = सावर्णी मनुलाई
उपदेक्ष्यमाणः = उपदेश गर्ने
भगवान् = ऐश्वर्यसम्पन्न
नारदः = नारदजीले
वर्णाश्रमवतीभिः = वर्णाश्रम व्यवस्थालाई पालन गर्ने
भारतीभिः = भारतवर्षवासी
प्रजाभिः = प्रजाहरूका साथमा
तं = त्यस्ता भगवान्लाई
परमभक्तिभावेन = अत्यन्त ठुलो भक्तिभावले
उपसरति = सेवा गर्नुहुन्छ र
इदं च = यो मन्त्र पनि
अभिगृणाति = जप गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– त्यहाँ योगबलले युक्त नारदजीले सावर्णि मनुलाई भगवान् आफैँले बताएको साङ्ख्य र योगशास्त्रले सहित भगवान्को महिमाको प्रकट गर्ने पाञ्चरात्रको उपदेश गर्नुहुन्छ। भारतवर्षका अनेक वर्ण र आश्रमका प्रजाहरूको साथमा अत्यन्त भक्तिभावले युक्त भएका नारदजीले भगवान् श्रीनरनारायणको उपासना गर्दै यस मन्त्रको जप पनि गर्नुहुन्छ।

ॐ नमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिञ्चनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नम इति ॥ ११ ॥
गायति चेदम्-

पदार्थ–
ॐ = ॐकारस्वरूप
भगवते = भगवान्लाई

नमः नमः = बारम्बार नमस्कार छ
उपशमशीलाय = शान्त स्वभाव भएका
उपरतानात्म्याय = अहङ्कार आदि अनात्म पदार्थबाट निवृत्त भएका
अकिञ्चनवित्ताय = विरक्तहरूका धन भएका
ऋषिऋषभाय = ऋषिहरूमा श्रेष्ठ
परमहंसपरमगुरवे = परमहंस योगीहरूका पनि परमगुरु
आत्मारामाधिपतये = आत्मामैं रमाउने ज्ञानीहरूका पनि स्वामी
नरनारायणाय = नरनारायण स्वरूप प्रभुलाई
नमः नमः इति = बारम्बार नमस्कार छ
इदम् च = यी स्तुतिहरू पनि
गायति = गाउनुहुन्छ

वाक्यार्थ— ॐकारस्वरूप, अहङ्कारले रहित, निर्धनहरूका धनस्वरूप र शान्त स्वभाव भएका ऋषिश्रेष्ठ भगवान् नरनारायणलाई नमस्कार छ। परमहंसहरूका पनि गुरु र आत्मज्ञानीहरूका पनि मालिक उहाँलाई बारम्बार नमस्कार छ।

नारदजी यी स्तुतिहरू पनि गाउनुहुन्छ—

कर्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोऽपि दैहिकैः।
द्रष्टुर्न दृग् यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ १२ ॥

पदार्थ—
अस्य = यो चराचर सृष्टिको
कर्ता = कर्ता भएर पनि
यः = जो परमात्मा
सर्गादिषु = ती सृष्टिहरूमा
न बध्यते = बाँधिनुहुन्न
देहगतः अपि = शरीरमैं रहेर पनि
दैहिकैः = देह र इन्द्रियसम्बन्धी भोक, प्यास आदि देहधर्मद्वारा
न हन्यते = वशीभूत हुँदैन
द्रष्टुः = सबैको साक्षी भएर पनि
यस्य दृक् = जसको दृष्टि
गुणैः = विषयका गुण र दोषहरूद्वारा
न विदूष्यते = दूषित हुँदैन
असक्तविविक्तसाक्षिणे = असङ्ग र विशुद्ध साक्षी स्वरूप
तस्मै = त्यस्ता नरनारायण भगवान्लाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ— जगत्को उत्पत्ति, पालन, संहारको कर्ता भएर पनि प्रभु म कर्ता हुँ भन्ने अभिमान गरेर बाँधिनुहुन्न। शरीरमा रहेर पनि जो भोक, प्यास आदि शरीरका धर्मको वशमा पर्नुहुन्न, द्रष्टा भएर पनि जसको दृष्टि गुण र दोषद्वारा दूषित हुँदैन, यस्ता असङ्ग र विशुद्ध साक्षीस्वरूप भगवान् नरनारायणलाई नमस्कार छ।

विवरण— परमात्मा असङ्ग र विशुद्ध साक्षीस्वरूप हुनुहुन्छ। असङ्गताको अर्थ हुन्छ विषयहरूसँग नछोइनु। आफ्नो ज्ञानस्वरूपद्वारा सम्पूर्ण संसारका पदार्थहरूलाई प्रकाशित गरिरहँदा पनि परमात्मा विषयको आसक्ति, भोग र ममता आदिदेखि रहित हुनुहुन्छ। त्यसैले परमात्माको दृष्टि दृश्य पदार्थहरूद्वारा दूषित हुँदैन भनिएको हो। दृष्टि भनेको ज्ञान हो। जीवात्माको दृष्टि संसारका पदार्थहरूद्वारा दूषित छ किनभने ऊ इन्द्रियहरूद्वारा दृश्य पदार्थहरूको दर्शन गर्छ र आफू त्यसको कर्ता एवं द्रष्टा बन्दछ। यसप्रकार द्रष्टा-दर्शन र दृश्यरूपी त्रिपुटीअन्तर्गत उसको दृष्टि सधैँ विषयहरूद्वारा दूषित भइरहन्छ तर परमात्मा त्रिपुटीभित्रका द्रष्टा हुनुहुन्न। उहाँ नित्यद्रष्टा हुनुहुन्छ।

म कर्ता, भोक्ता हुँ भन्ने अभिमानका कारणले उत्पन्न हुने त्रिपुटीसम्बन्ध आत्मामा नभएकाले आत्मालाई असङ्ग साक्षी भनी बताइएको हो।

इदं हि योगेश्वर योगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवाञ्जगाद यत्।

यदन्तकाले त्वयि निर्गुणे मनो भक्त्या दधीतोज्झितदुष्कलेवरः॥ १३॥

पदार्थ–
योगेश्वर = हे योगेश्वर प्रभु
हि = निश्चय नै
भगवान् = ऐश्वर्यसम्पन्न
हिरण्यगर्भः = ब्रह्माजीले
यत् इदं = जुन यो
योगनैपुणं = योगसाधनाको पराकाष्ठा
जगाद = बताउनुभयो
यत् = जो कि
अन्तः काले = अन्तिम समयमा
उज्झितदुष्कलेवरः = दुःखको हेतुभूत शरीरमा अभिमान त्यागेर
भक्त्या = भक्तिपूर्वक
निर्गुणे = निर्गुण निराकार
त्वयि = हजुरमा
मनः = चित्तलाई
दधीत = लगाओस्

वाक्यार्थ– हे योगेश्वर प्रभु! हिरण्यगर्भ भगवान् ब्रह्माजीले मानिसले अन्तकालमा देहाभिमानलाई त्यागेर भक्तिपूर्वक हजुरको निर्गुणस्वरूपमा आफ्नो मन लगाउनु नै योगसाधनको सबैभन्दा ठुलो कुशलता हो भनी भन्नुभएको छ।

यथैहिकामुष्मिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन्।

शङ्केत विद्वान् कुकलेवरात्ययाद् यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम्॥ १४॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
ऐहिकामुष्मिककामलम्पटः = यस लोक र परलोकका भोगमा आसक्त व्यक्ति
सुतेषु = छोराको विषयमा
दारेषु = पत्नीको विषयमा तथा
धनेषु = धनसम्पत्तिको विषयमा
चिन्तयन् = चिन्ता गर्दै
कुकलेवरात्ययात् = यो अपवित्र शरीर छुट्ला भनेर
शङ्केत = डराउँछ, त्यसै गरी
यः विद्वान् = जो ज्ञानी विद्वान् (मृत्युबाट डराउँछ भने)
तस्य = त्यस विद्वान्को
यत्नः = सम्पूर्ण प्रयास
केवलम् = केवल
श्रमः एव = परिश्रम मात्र हुन्छ

वाक्यार्थ– जसरी यस लोक र परलोकको सुखको भोगमा आसक्त व्यक्ति छोरा, पत्नी र सम्पत्तिको चिन्ता गरेर मृत्युदेखि डराउँछ त्यसै गरी ज्ञानी मानिसलाई पनि यो अपवित्र शरीर छुट्ने डरले सतायो भने ज्ञानप्राप्तिका लागि उसले गरेको सम्पूर्ण साधनाको प्रयास केवल बेकारको परिश्रम मात्र हुन्छ।

तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां त्वन्माययाहंममतामधोक्षज।

भिन्द्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावमिति॥ १५॥

पदार्थ–
अधोक्षज प्रभो = हे इन्द्रियद्वारा प्राप्त नहुने प्रभु
तत् = त्यसैले (विद्वान्हरूको पनि यो अवस्था हुने भएकाले)
त्वं = हजुरले

नः = हामीहरूलाई
त्वयि = हजुरमा
स्वभावम् = स्वाभाविक प्रेमरूप
योगं = भक्तियोग
विधेहि = सम्पादन गरिदिनुहोस्
येन = जसका कारण
वयं = हामीहरू
आशु = चाँडै नै
त्वन्मायया = हजुरकै मायाले
कुकलेवरार्पितां = यो निन्दित शरीरमा गरिरहेको
सुदुर्भिदां = हटाउनै नसकिने
नः = हाम्रो
अहम् ममताम् = म र मेरो भन्ने बन्धनलाई
भिन्द्यामः = काट्न सकौँ
इति = यसरी नारदजी भगवान्को स्तुति गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– अतः हे इन्द्रियद्वारा प्राप्त नहुने प्रभु ! हजुरले हामीलाई आफ्नो स्वाभाविक प्रेमरूप भक्तियोगको शिक्षा प्रदान गर्नुहोस् जसद्वारा हामीले यो निन्दित शरीरमा गर्ने गरेको अहङ्कार र ममकाररूप आसक्तिको बन्धनलाई सजिलै हटाउन सकौँ भनी नारदजी भगवान्को स्तुति गर्नुहुन्छ।

भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवो मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिर्ऋष्यमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधरो विन्ध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसङ्‌ख्याताः ॥ १६ ॥

पदार्थ–
अस्मिन् = यो
भारते अपि वर्षे = भारतवर्षमा पनि
बहवः = धेरै
सरिच्छैलाः = नदी र पर्वतहरू
सन्ति = छन् जस्तै
मलयः = मलय
मङ्गलप्रस्थः = मङ्गलप्रस्थ
मैनाकः = मैनाक
त्रिकूटः = त्रिकूट
ऋषभः = ऋषभ
कूटकः = कूटक
कोल्लकः = कोल्लक
सह्यः = सह्य
देवगिरिः = देवगिरि
ऋष्यमूकः = ऋष्यमूक
श्रीशैलः = श्रीशैल
वेङ्कटः = वेङ्कट
महेन्द्रः = महेन्द्र
वारिधरः = वारिधर
विन्ध्यः = विन्ध्य
शुक्तिमान् = शुक्तिमान्
ऋक्षगिरिः = ऋक्षगिरि
पारियात्रः = पारियात्र
द्रोणः = द्रोण
चित्रकूटः = चित्रकूट
गोवर्धनः = गोवर्धन
रैवतकः = रैवतक
ककुभः = ककुभ
नीलः = नील
गोकामुखः = गोकामुख
इन्द्रकीलः = इन्द्रकील
कामगिरिः इति च = कामगिरि आदि
अन्ये च = अरू पनि
शतसहस्रशः = सयौँ हजारौँ
शैलाः = शिखरहरू छन् र
तेषां = तिनीहरूको
नितम्बप्रभवाः = प्रान्त भागबाट (फेदीबाट) निस्किएका
नदाः नद्यः च = साना-ठुला नदीहरू
असङ्‌ख्याताः = गनेर नसकिने
सन्ति = छन्

वाक्यार्थ– यस भारतवर्षमा पनि मलय, मङ्गलप्रस्थ, मैनाक, त्रिकूट, ऋषभ, कूटक, कोल्लक, सह्य, देवगिरि, ऋष्यमूक, श्रीशैल, वेङ्कट, महेन्द्र, वारिधर, विन्ध्य, शुक्तिमान्, ऋक्षगिरि, पारियात्र, द्रोण, चित्रकूट, गोवर्धन, रैवतक, ककुभ, नील, गोकामुख, इन्द्रकील, कामगिरि आदि अरू पनि सयौँ हजारौँ शिखरहरू छन् साथै तिनीहरूको प्रान्त भागबाट निस्किएका साना-ठुला गनेर नसकिने नदीहरू र धेरै पर्वतहरू रहेका छन्।

एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मना चोपस्पृशन्ति ॥ १७ ॥

पदार्थ–
नामभिः एव = नाम मात्रले नै
पुनन्तीनाम् = पवित्र पार्ने
एतासाम् = यी नदीहरूको
अपः = जलमा
भारत्यः = भारतवर्षका
प्रजाः = प्रजाहरूले
आत्मना च = शरीरले (र मनले पनि)
उपस्पृशन्ति = स्नान गर्दछन्

वाक्यार्थ– नाम मात्रैले पनि पवित्र पार्ने यी नदीहरूको पानीमा भारतवर्षका प्रजाहरू शरीरले र मनले पनि स्नान गर्दछन्।

चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिन्धुरन्धः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिर्ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रूश्चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः ॥ १८ ॥

पदार्थ–
चन्द्रवसा = चन्द्रवसा
ताम्रपर्णी = ताम्रपर्णी
अवटोदा = अवटोदा
कृतमाला = कृतमाला
वैहायसी = वैहायसी
कावेरी = कावेरी
वेणी = वेणी
पयस्विनी = पयस्विनी
शर्करावर्ता = शर्करावर्ता
तुङ्गभद्रा = तुङ्गभद्रा
कृष्णा = कृष्णा
वेण्या = वेण्या
भीमरथी = भीमरथी
गोदावरी = गोदावरी
निर्विन्ध्या = निर्विन्ध्या
पयोष्णी = पयोष्णी
तापी = तापी
रेवा = रेवा
सुरसा = सुरसा
नर्मदा = नर्मदा
चर्मण्वती = चर्मण्वती
सिन्धुः = सिन्धु
अन्धः = अन्ध तथा

शोणः च = शोण समेतका
नदौ = दुई नद र
महानदी = अरू महानदी छन्
वेदस्मृतिः = वेदस्मृति
ऋषिकुल्या = ऋषिकुल्या
त्रिसामा = त्रिसामा
कौशिकी = कौशिकी
मन्दाकिनी = मन्दाकिनी
यमुना = यमुना
सरस्वती = सरस्वती
दृषद्वती = दृषद्वती
गोमती = गोमती
सरयू = सरयू
रोधस्वती = रोधस्वती
सप्तवती = सप्तवती
सुषामा = सुषामा
शतद्रूः = शतद्रु
चन्द्रभागा = चन्द्रभागा
मरुद्वृधा = मरुद्वृधा
वितस्ता = वितस्ता
असिक्नी = असिक्नी
विश्वा इति = विश्वा यी आदि
महानद्यः = महानदीहरू छन

वाक्यार्थ– ती पवित्र नदीहरू चन्द्रवसा, ताम्रवर्णी, अवटोदा, कृतमाला, वैहायसी, कावेरी, वेणी, पयस्विनी, शर्करावर्ता, तुङ्गभद्रा, कृष्णावेण्या, भीमरथी, गोदावरी, निर्विन्ध्या, पयोष्णी, तापी, रेवा, सुरसा, नर्मदा, चर्मण्वती, सिन्धु, अन्ध, शोण, महानदी, वेदस्मृति, ऋषिकुल्या, कौशिकी, मन्दाकिनी, यमुना, सरस्वती, दृषद्वती, गोमती, सरयू, रोधस्वती, सप्तवती, सुषामा, शतद्रु, चन्द्रभागा, मरुद्वृधा, वितस्ता, असिक्नी र विश्वा हुन्।

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति ॥ १९ ॥

पदार्थ–
अस्मिन् एव = यही
वर्षे = भारतवर्षमा
लब्धजन्मभिः = जन्मिएका
पुरुषैः = मनुष्यहरूले
शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन = सात्त्विक, राजस र तामस वर्णका
स्वारब्धेन = आफैँले गरेका
कर्मणा = कर्मले
आनुपूर्व्येण = क्रमैसँग
आत्मनः = आफ्ना
बह्व्यः = धेरै
दिव्यमानुषनारकगतयः = देव, मनुष्य र नरकका योनिहरू
विधीयन्ते = सिद्ध गर्दछन्
हि = निश्चय नै
सर्वेषां = सम्पूर्ण प्राणीहरूको
सर्वा एव = सबै गति हुन् र
यथावर्णविधानम् = (यो भारत वर्षमा) वर्णाश्रम व्यवस्थाअनुसार
अपवर्गः अपि = मोक्ष पनि
भवति च = हुन्छ

वाक्यार्थ– यस भारत वर्षमा जन्म लिने व्यक्तिलाई उसले गरेका सात्त्विक, राजस र तामस कर्म अनुसार क्रमशः विभिन्न प्रकारका दिव्य, मानुष र नारकी योनि प्राप्त हुन्छ। यही भारतवर्षमा आ–आफ्नो वर्णधर्मअनुसार विधिपूर्वक कर्म गर्नाले मोक्ष पनि प्राप्त हुन्छ।

योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्या-

ग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः ॥ २० ॥
एतदेव हि देवा गायन्ति–

पदार्थ–
यदा = जब (अनेक जन्मको पुण्यको परिपाकले)
महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः = भगवान्का परम भक्तहरूसँगको सङ्गत हुन्छ
नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थि-रन्धनद्वारेण = देव, पशु, मनुष्य आदि विभिन्न योनिको मूलकारण अविद्याग्रन्थिको नाश गरेर
भगवति = ऐश्वर्यसम्पन्न
सर्वभूतात्मनि = सर्वव्यापक
अनात्म्ये = राग आदि दोषबाट रहित
अनिरुक्ते = अनिर्वचनीय
अनिलयने = आधाररहित
वासुदेवे = वासुदेव
परमात्मनि = परमात्मामा
अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणः = फलाभिसन्धिशून्य भक्ति लाग्दछ
यः = जो मोक्ष भनियो त्यो नै
असौ एव = यही हो (भक्ति नै मोक्ष हो)
हि = निश्चय नै
एतत् एव = भारतवर्षको मनुष्य जीवनको विषयमा नै
देवाः = देवताहरूले
गायन्ति = महिमा गान गर्दछन्

वाक्यार्थ– मोक्षको वास्तविक स्वरूप भनेको सर्वान्तर्यामी, राग आदि दोषबाट रहित, अनिर्वचनीय एवं आधाररहित भगवान् वासुदेवको निष्काम अनन्य भक्तिभाव नै हो। देव, मनुष्य आदि अनेक प्रकारका जीवनहरूको मुख्य कारण अविद्यारूप हृदयग्रन्थि नष्ट भएपछि मात्र भगवान्का प्रेमी भक्तहरूको सङ्गत मिल्दछ र यस सङ्गतद्वारा वासुदेव भगवान्मा निष्काम भक्तिभाव उत्पन्न हुन्छ। यसैले देवताहरू पनि भारत वर्षमा उत्पन्न मनुष्य जीवनको यसप्रकार महिमा गाउँछन्।

अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः।
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥ २१ ॥

पदार्थ–
यैः = जो जीवहरूले
भारताजिरे = भारतवर्षको प्राङ्गणमा
मुकुन्दसेवौपयिकं = भगवान्को उपासनाको लागि उचित
नृषु जन्म = मनुष्य जन्म
लब्धं = प्राप्त गरे
अहो = आश्चर्य छ
अमीषां = यी जीवहरूको
शोभनं = त्यस्तो राम्रो पुण्य
किम् = के
अकारि = भयो होला ?
उत स्वित् = अथवा
एषां = यिनीहरूका प्रति
हरिः = भगवान् श्रीहरि
स्वयं प्रसन्नः = स्वयं प्रसन्न हुनुभयो र यो सौभाग्य दिनुभयो
हि = निश्चय नै
नः = हामीहरूलाई (पनि यो भारतवर्षमा जन्म लिन)
स्पृहा = लालसा छ

वाक्यार्थ– 'भगवत्सेवाको निम्ति उपयोगी मनुष्य शरीर लिएर जुन जीवले भारतवर्षमा जन्म लिएका छन्, तिनले के यस्तो पुण्य गरे होलान् ? अथवा यिनीहरूमाथि स्वयं भगवान् श्रीहरि नै प्रसन्न हुनुभएको हो। यसप्रकार भारतवर्षको र त्यहाँका निवासीहरूको महिमा गाउँदै देवताहरू

समेत भारतवर्षमा जन्म लिन लालायित हुन्छन्।

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना।
न यत्र नारायणपादपङ्कजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात्॥ २२॥

पदार्थ–
दुष्करैः = कष्टले गरिने
क्रतुभिः = यज्ञद्वारा
तपोव्रतैः = तपस्या, व्रत तथा
दानादिभिः वा = दान आदि कर्मद्वारा अथवा
फल्गुना = तुच्छ
द्युजयेन = स्वर्गप्राप्तिले
नः = हामी देवताहरूको
किं = के फाइदा भयो त
यत्र = जुन स्वर्गमा
नारायणपादपङ्कजस्मृतिः न = भगवान् नारायणका चरणकमलको सम्झना छैन र
अतिशयेन्द्रियोत्सवात् = इन्द्रियले गरिने भोग ज्यादा भएर
स्मृतिः = स्मरण शक्ति पनि
प्रमुष्टा = नष्ट भएको छ

वाक्यार्थ– अत्यन्त कठोर यज्ञ, तप, व्रत, दान आदि गरेर हामी देवताहरूले जो यो तुच्छ स्वर्गको सुख पाएका छौँ, यसबाट हामीलाई केही फाइदा छैन किनभने यहाँ नित्य इन्द्रिय सुखभोग गर्नाले हाम्रो ज्ञानशक्ति छोपिएको छ, त्यसले गर्दा हामीलाई भगवान् नारायणका चरणकमलको सम्झनै हुँदैन।

कल्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भवात् क्षणायुषां भारतभूजयो वरम्।
क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः॥ २३॥

पदार्थ–
पुनर्भवात् = फेरि जन्म लिनु पर्ने
कल्पायुषां = कल्पसम्म आयु हुने (ब्रह्मा आदि)को
स्थानजयात् = लोकलाई प्राप्त गर्नुभन्दा
क्षणायुषां = थोरै मात्र आयु भएका व्यक्तिहरूको
भारतभूजयः = भारतवर्षलाई प्राप्त गर्नु
वरम् = श्रेष्ठ छ (जुन ठाउँमा)
मनस्विनः = बुद्धिमान् व्यक्तिहरूले
क्षणेन = एक क्षणमा नै
मर्त्येन = यो क्षणभङ्गुर शरीरले
कृतं = गरेको कर्म
सन्न्यस्य = भगवान्लाई समर्पण गरेर
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
अभयं पदं = अभयपद (मोक्षपद)मा
संयान्ति = पुग्दछन्

वाक्यार्थ– एक कल्पसमान आयु भएर पनि फेरि संसारचक्रमा फर्किनुपर्ने स्वर्गको के कुरा गर्नु ? दीर्घायु भएको यस्तो लोक प्राप्त गर्नुभन्दा त अल्पायु भएकै भारतभूमिमा जन्म लिनु धेरै राम्रो छ किनभने भारतवर्षका बुद्धिमान् मानिसहरू आफूले गरेका सम्पूर्ण कर्महरू भगवान्लाई अर्पण गरेर छोटो समयमा नै उहाँको अभयपद प्राप्त गर्न सक्दछन्।

न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः।
न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम्॥ २४॥

पदार्थ—

यत्र = जहाँ
वैकुण्ठकथासुधापगा = भगवान्को कथारूप अमृतको नदी
न = बग्दैन (छैन)
तदाश्रयाः = भगवान् (भगवान्को कथा) लाई नै आश्रय मान्ने
भागवताः = भगवान्का भक्त
साधवः = सज्जन व्यक्तिहरू पनि
न = छैनन्
यत्र = जहाँ
यज्ञेशमखाः = भगवान्लाई प्रसन्न पार्ने यज्ञहरू र
महोत्सवाः = भगवान्का कीर्तन आदि महोत्सवहरू
न = छैनन् (त्यस्तो)
सुरेशलोकः अपि = इन्द्रलोक नै भए पनि
वै = निश्चय नै
सः = त्यो लोक
न सेव्यताम् = सेवन गर्नुहुँदैन (त्यहाँ बस्न रहर गर्नुहुँदैन)

वाक्यार्थ— जुन ठाउँमा भगवत्कथारूपी अमृतको नदी बग्दैन, जहाँ भगवान्का भक्त, साधुजनको वास हुँदैन र जहाँ गाउने, बजाउने क्रिया सहित धूमधामसँग भगवान् यज्ञपुरुषको पूजाका निम्ति ठुलाठुला महोत्सवहरू गरिन्नन् त्यो ठाउँ इन्द्रलोक नै भए पनि बस्न योग्य छैन।

प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जन्तवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसम्भृताम्।
न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम्॥ २५॥

पदार्थ—

इह = यो भारतवर्षमा
ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसम्भृताम् = ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय तथा पञ्चमहाभूतका विकारबाट बनेको परिपूर्ण
नृजातिं = मनुष्य चोलालाई
प्राप्ताः = पाएका
ये = जो
जन्तवः च = जीवहरू
अपुनर्भवाय = मोक्षका लागि
वै = यदि
न यतेरन् = प्रयास गर्दैनन् भने
ते = ती जीवहरू
भूयः = फेरि पनि
वनौकाः इव = वनमा बस्ने पशुपक्षी आदि प्राणी झैँ
बन्धनम् = बन्धनमा
यान्ति = पर्दछन्

वाक्यार्थ— विवेक, कर्म र कर्मका सामग्री द्रव्य आदिले सम्पन्न भएको मनुष्य शरीरमा भारतवर्षमा आएर पनि जसले जन्ममृत्युको चक्करबाट छुट्ने उपाय गर्दैन त्यो जीव एक पटक कुनै उपायले व्याधाको पासोबाट उम्केर पनि चाराको लोभले फेरि त्यही ठाउँमा बन्धनमा पर्ने वनका पशुपक्षी झैँ बारम्बार संसारचक्रमा फसिरहन्छ।

यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः॥ २६॥

पदार्थ—

यैः = जो भारतवासीहरूले
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक
बर्हिषि = यज्ञमा
भागशः = भाग अनुसार
पृथङ्नामभिः = अलग अलग नाम लिएर
आहुतः = हवन गरिएका
पूर्णः = पूर्णकाम भएका
आशिषां = चारै पुरुषार्थका
प्रभुः = दाता
एकः = एक मात्र श्रीहरि
विधिमन्त्रवस्तुतः = विधि, मन्त्र र द्रव्य आदिको विवेकले
निरुप्तम् = अलग अलग

छुट्याएर प्रदान गरिएको	**हविः** = आहुतिलाई	**स्वयम्** = आफैँ
इष्टं = तत्तत् देवताको योग्य	**मुदा** = प्रसन्नतापूर्वक	**गृह्णाति** = स्वीकार गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– भारतवर्षवासीहरू अत्यन्त भाग्यशाली छन्। जब यिनीहरूले यज्ञमा भिन्न-भिन्न देवताहरूलाई उद्देश्य गरेर विधि एवं मन्त्रद्वारा श्रद्धापूर्वक बेग्लाबेग्लै पुरोडाश आदि हवन गर्दछन्, त्यस वेला इन्द्र आदि विभिन्न नामले आह्वान गरिएका, पूर्णकाम सर्वान्तर्यामी भगवान् श्रीहरि अत्यन्त प्रसन्न भएर त्यस हविलाई ग्रहण गर्नुहुन्छ।

विवरण– एको देवः सर्वभूतेषु गूढः अर्थात् एउटै परमात्मा देवता, मानव, असुर, पशुपक्षी आदि सबै प्राणीहरूभित्र रहनुभएको छ भनी श्वेताश्वेतरोपनिषद् (६/११)मा भनिएको छ। परमात्मा साक्षी, चैतन्यस्वरूप र निर्गुण हुनुहुन्छ। मानिसहरूले गरेका विभिन्न सकाम कर्महरूको फल पनि उहाँले नै दिनुहुन्छ। कसैले स्वर्ग जाने इच्छाले कर्म गऱ्यो भने त्यो कर्म त केही दिनमा समाप्त भइहाल्छ अनि स्वर्ग मरेपछि मात्र मिल्न सक्छ। उसो भए पहिल्यै नष्ट भइसकेको कर्मले कसरी स्वर्ग आदि फल दिन सक्छ त ? भन्ने प्रश्नको समाधान यहाँ गरिएको छ। कर्म गरिसकेपछि त्यसको फल परमात्मामा अर्पण गरी मनुष्यहरू निश्चिन्त हुन्छन् तर सबैका कर्महरूको लेखाजोखा गरी ती-ती कर्महरूको यथोचित फल परमात्माले नै दिनुहुन्छ भन्ने विश्वासका आधारमा श्रद्धालुहरू कर्म गरिरहेका हुन्छन्। वास्तवमा कर्मका अधिपति परमात्मा नै विभिन्न देवताहरूको रूपमा प्रकट भई कर्ताको भावना अनुसार श्रद्धासाथ अर्पण गरिएका द्रव्यहरूलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ। देवताहरू यदि परमात्माभन्दा भिन्दै हुन्थे भने यज्ञका द्रव्यहरूलाई स्वीकार गर्ने देवताहरू, अनि त्यसको फल दिनुपर्ने चाहिँ परमात्माले यो व्यवस्था मिल्दैनथ्यो। सम्पूर्ण संसारको रूपमा प्रकट भएका उनै यज्ञपति भगवान् मानिसको श्रद्धा अनुसार विभिन्न देवताको रूप धारण गरी उनीहरूलाई इच्छा अनुसारको वरदान दिनुहुन्छ। एकै परमात्मा विभिन्न नामले विभिन्न रूपमा बोलाइनुको रहस्य यही हो।

सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत् पुनरर्थिता यतः।
स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम्॥ २७॥

पदार्थ–

नृणां = सकाम व्यक्तिहरूका लागि	**न एव अर्थदः** = त्यो भगवान्को वास्तविक दान होइन	त
अर्थितः = प्रार्थना गरिएका भगवान्ले	**यतः** = किनभने (मागेको वस्तु पाएर त त्यस विषयमा)	**इच्छापिधानं** = कामना गर्ने नपर्ने गरी सबै कामना पूरा गराइदिने
अर्थितम् = उनीहरूले मागेको कुरा	**यत् पुनः** = बारम्बार	**निजपादपल्लवम्** = आफ्नै चरणरूप कमललाई नै
दिशति = दिनुहुन्छ (भन्ने कुरा)	**अर्थिता** = कामना (जागिरहन्छ)	**स्वयं** = आफैँ
सत्यं = साँचो हो तर	**अनिच्छताम्** = जो कुनै कामना नराखीकन	**विधत्ते** = प्रदान गर्नुहुन्छ
	भजताम् = भजन गर्ने भक्तलाई	

वाक्यार्थ– कुनै कामना राखेर कर्म गर्ने व्यक्तिलाई उसले चाहेको वस्तु भगवान्ले अवश्य दिनुहुन्छ तर उसलाई असली वस्तु परमार्थ दिनुहुन्न। यसले गर्दा त्यस व्यक्तिलाई फेरि पनि केही पाउने इच्छा भइरहन्छ तर जो निष्काम भावले भगवान्को भजन गर्दछ त्यसलाई भगवान्ले सम्पूर्ण चाहना पूरा गर्ने आफ्नो चरणकमल नै दिनुहुन्छ। यसलाई पाएपछि फेरि अरू कुनै कुराको चाहना हुँदैन।

यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम्।
तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद् वर्षे हरिर्यद् भजतां शं तनोति ॥ २८ ॥

पदार्थ–
यदि = यदि
अत्र = यस समयमा
नः = हामीहरूको
स्विष्टस्य = राम्ररी गरिएको यज्ञ
सूक्तस्य = वेद आदि प्रवचन र
कृतस्य = आफूले गरेका कर्मको
स्वर्गसुखावशेषितं = स्वर्गसुख भोगेर पनि बाँकी रहेको केही
शोभनम् = शुभ कर्म छ भने
तेन = त्यो कर्मफलको प्रभावले
नः = हामीहरूको
स्मृतिमज्जन्म = भगवान्को स्मरण सहितको जन्म
अजनाभे वर्षे = भारतवर्षमा
स्यात् = होस्
यत् = जुन भारतवर्षमा
भजतां = हरिभजन गर्ने व्यक्तिहरूलाई
हरिः = भगवान् श्रीहरिले
शं = कल्याण
तनोति = गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– त्यसैले जुन यज्ञ, याग आदिको फलको रूपमा यो स्वर्गीय सुख हामी देवताहरूले भोगिरहेका छौँ, ती हाम्रा शुभ कर्महरूको केही पुण्य बाँकी छ भने त्यसको प्रभावले हामीलाई पनि यही भारतवर्षमा भगवान्को सम्झना गर्न सकिने मनुष्य जन्म मिलोस् किनभने यहाँ जन्मिएर आफ्नो भजन गर्नेलाई भगवान् श्रीहरिले सधैँ कल्याण गर्नुहुन्छ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

जम्बूद्वीपस्य च राजन् उपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशन्ति सगरात्मजै-
रश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान्॥ २९॥

पदार्थ–
राजन् = हे परीक्षित्
जम्बूद्वीपस्य च = जम्बूद्वीपका पनि
अष्टौ = आठ ओटा
उपद्वीपान् = उपद्वीपहरू छन् जो
अश्वान्वेषणे = अश्वमेध यज्ञको घोडाको खोजी गर्ने समयमा
इमां महीं = यो पृथिवीलाई
परितः = चारै तर्फबाट
निखनद्भिः = खन्ने भएका
सगरात्मजैः = सगरका छोराहरूद्वारा
उपकल्पितान् = तयार पारिएका हुन् भनेर
ह = निश्चय नै
एके = कोही–कोही व्यक्तिहरू
उपदिशन्ति = भन्दछन्

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित्! सगरका छोराहरूले आफ्नो यज्ञको घोडा खोज्ने क्रममा यस पृथिवीलाई चारैतिरबाट खनेका थिए। त्यसैले जम्बूद्वीपअन्तर्गत अरू आठ उपद्वीप बन्न गए भन्ने कसै कसैको भनाइ छ।

तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मन्दरहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति ॥ ३० ॥

एवं तव भारतोत्तम जम्बूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ॥ ३१ ॥

पदार्थ—
तत् यथा = जो यसप्रकार छ
सिंहलः = सिंहल र
स्वर्णप्रस्थः = स्वर्णप्रस्थ
चन्द्रशुक्लः = चन्द्रशुक्ल
आवर्तनः = आवर्तन
रमणकः = रमणक
मन्दरहरिणः = मन्दरहरिण
पाञ्चजन्यः = पाञ्चजन्य
लङ्का इति = लङ्का पनि हुन्
भारतोत्तम = हे भरतश्रेष्ठ
एवं = यसरी
जम्बूद्वीपवर्षविभागः = जम्बूद्वीप अन्तर्गतको वर्ष विभाजन
यथोपदेशम् = मैले गुरुबाट जस्तो उपदेश पाएको थिएँ त्यस्तै
तव = तपाईंलाई
उपवर्णितः इति = वर्णन गरेँ

वाक्यार्थ— ती आठ उपद्वीपका नाम स्वर्णप्रस्थ, चन्द्रशुक्ल, आवर्तन, रमणक, मन्दरहरिण, सिंहल, पाञ्चजन्य र लङ्का हुन्। हे भरतश्रेष्ठ ! यस जम्बूद्वीपको खण्ड विभाजनबारे मैले आफ्ना गुरु व्यासको मुखबाट जस्तो सुनेको थिएँ त्यो सबै तपाईंलाई सुनाइदिएँ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे जम्बूद्वीपवर्णनं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

अन्य छ द्वीप र लोकालोक पर्वतको वर्णन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते ॥ १ ॥

पदार्थ—
अतः परं = यसपछि
प्लक्षादीनां = प्लक्ष आदि अन्य छ द्वीपको
प्रमाणलक्षणसंस्थानतः = प्रमाण, (कत्रो छ) लक्षण (कस्तो छ) र संस्थान (कसरी बसेको छ) आदि कुराहरू सहित
वर्षविभागः = वर्षविभाजन पनि
उपवर्ण्यते = वर्णन गरिन्छ

वाक्यार्थ— हे राजा ! यसपछि प्रमाण, लक्षण र स्थितिको अनुसार प्लक्ष आदि द्वीपहरूको वर्षविभागको वर्णन गरिन्छ।

जम्बूद्वीपोऽयं यावत् प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जम्ब्वाख्येन लवणोदधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तो यथा परिखा बाह्योपवनेन। प्लक्षो जम्बूप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्व-स्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥ २ ॥

पदार्थ—
यथा = जसरी
मेरुः = सुमेरु पर्वत
जम्ब्वाख्येन = जम्बूनामक द्वीपले
परिवेष्टितः = घेरिएको छ, त्यस्तै
अयं = यो
जम्बूद्वीपः = जम्बूद्वीप
यावत् प्रमाणविस्तारः = जति योजन फैलिएको छ
तावता = त्यति नै योजन परिमाण भएको
क्षारोदधिना = क्षार समुद्रले (घेरिएको छ)
ततः = त्यसपछि
लवणोदधिः = क्षार समुद्र
अपि = पनि
यथा = जसरी
बाह्योपवनेन = बाहिरी बगैँचाले
परिखा = खाडल (सरोवरको तट), घेरिएको हुन्छ, त्यसै गरी
द्विगुणविशालेन = दुई गुणा ठुलो
प्लक्षाख्येन = प्लक्ष नाम गरेको अर्को द्वीपले

परिक्षिप्तः = घेरिएको छ
यत्र = जहाँ
जम्बूप्रमाणः = जम्बूद्वीपको जामुनको रुखजत्रो
हिरण्मयः = सुनौलो
प्लक्षः = पाखरीको रुख छ, जो
द्वीपाख्याकरः = प्लक्षद्वीप नाम रहनुमा कारण छ (जहाँ)
सप्तजिह्वः = सात जिब्रो भएका
अग्निः = अग्निदेव
उत्थितः = उठेर (धपक्क बलेर)
उपास्ते = सधैँ उपासना गर्दछन्
तस्य = त्यस द्वीपका
अधिपतिः = मालिक
प्रियव्रतात्मजः = प्रियव्रतका छोरा
इध्मजिह्वः = महाराज इध्मजिह्वले
स्वं द्वीपं = आफ्नो द्वीपलाई
सप्त वर्षाणि = सात वर्षमा
विभज्य = विभाजन गरेर
सप्त वर्षनामभ्यः = सात ओटा वर्षका नाम अनुसार नाम भएका
आत्मजेभ्यः = छोराहरूलाई
आकलय्य = एक-एक वर्ष भाग लगाई दिएर
स्वयम् = आफू पनि
आत्मयोगेन = अध्यात्मयोगको आश्रय लिएर
उपरराम = उपरत भए (छुट्टी लिए)

वाक्यार्थ– जसरी सुमेरु पर्वत जम्बूद्वीपले घेरिएको छ त्यसै गरी यो जम्बूद्वीप पनि आफूसमानको विस्तार र परिमाण भएको क्षारसमुद्रले घेरिएको छ। जसरी तलाउको बाँध बाहिरी उपवनले घेरिएको हुन्छ त्यसै गरी यो क्षारसमुद्र पनि आफ्नो भन्दा दोब्बर ठुलो प्लक्षद्वीपले घेरिएको छ। यस प्लक्षद्वीपमा जम्बूद्वीपको जामुनको रुख जत्रै ठुलो सुनौलो पाखरीको रुख छ। यही रुखको नामबाट यस द्वीपको नाम प्लक्षद्वीप भएको हो। यहाँ सात जिभ्रो भएका अग्निदेव जागा भई उपासना गरेर बस्दछन्। यस द्वीपका मालिक प्रियव्रतका छोरा महाराज इध्मजिह्व थिए। यिनले आफ्नो द्वीपलाई सात वर्ष (खण्ड)मा विभाजन गरी जुन वर्षको जे नाम छ त्यसै नामका आफ्ना सात छोरालाई राज्य सुम्पिदिए। आफूले चाहिँ अध्यात्मयोगको आश्रय लिएर यस संसारबाट बिदा लिए।

शिवं यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेममममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ॥ ३ ॥

पदार्थ–
वर्षाणि = प्लक्ष द्वीपका सात ओटा वर्षहरू
शिवं = शिव
यवसं = यवस
सुभद्रं = सुभद्र
शान्तं = शान्त
क्षेमम् = क्षेम
अमृतम् = अमृत र
अभयम् इति = अभय पनि हुन्
तेषु = ती वर्षहरूमा
गिरयः = पर्वतहरू र
नद्यः च = नदीहरू पनि
सप्त एव = सात ओटा नै
अभिज्ञाताः = प्रसिद्ध छन्

वाक्यार्थ– शिव, यवस, सुभद्र, शान्त, क्षेम, अमृत र अभय यी सात इध्मजिह्वले बनाएका प्लक्षद्वीप अन्तर्गतका सात वर्ष हुन्। यी सात वर्षहरूमा पनि सात पर्वत र सात नदी प्रसिद्ध छन्।

मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः अरुणा नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता

ऋतम्भरा सत्यम्भरा इति महानद्यः यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञा-श्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थ–
मणिकूटः = मणिकूट
वज्रकूटः = वज्रकूट
इन्द्रसेनः = इन्द्रसेन
ज्योतिष्मान् = ज्योतिष्मान्
सुपर्णः = सुपर्ण
हिरण्यष्ठीवः = हिरण्यष्ठीव
मेघमालः = मेघमाल
इति = यी सात पर्वतहरू
सेतुशैलाः = मर्यादागिरि (सीमाको) रूपमा रहेका छन्
अरुणा = अरुणा
नृम्णा = नृम्णा
आङ्गिरसी = आङ्गिरसी
सावित्री = सावित्री
सुप्रभाता = सुप्रभाता
ऋतम्भरा = ऋतम्भरा
सत्यम्भरा = सत्यम्भरा
इति = यी
महानद्यः = महानदीहरू छन्
यासां = जुन महानदीहरूको
जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसः = जललाई आचमन आदि गर्नाले रजोगुण र तमोगुण क्षीण भएका
हंसपतङ्गोर्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाः = हंस, पतङ्ग, उर्ध्वायन र सत्याङ्ग नामका
चत्वारः = चार ओटा
वर्णाः = वर्णका व्यक्तिहरू छन्
सहस्रायुषः = हजार वर्ष आयु भएका
विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः = हेर्दा देवताजस्तै लाग्ने र सन्तानोत्पत्तिका विषयमा पनि देवतातुल्य भएका ती वर्षवासीहरू
त्रय्या विद्यया = त्रयी विद्याद्वारा प्रतिपादित
स्वर्गद्वारं = स्वर्गको ढोकास्वरूप
त्रयीमयं = वेदस्वरूप
आत्मानं = आत्मादेखि अभिन्न
भगवन्तं = ऐश्वर्ययुक्त
सूर्यम् = सूर्य भगवान्लाई
यजन्ते = उपासना गर्दछन्

वाक्यार्थ– मणिकूट, वज्रकूट, इन्द्रसेन, ज्योतिष्मान्, सुपर्ण, हिरण्यष्ठीव र मेघमाल यी सात यहाँका सीमापर्वतहरू हुन्। अरुणा, नृम्णा, आङ्गिरसी, सावित्री, सुप्रभाता, ऋतम्भरा र सत्यम्भरा यी सात यहाँका महानदी हुन्। जसरी भारतवर्षमा ब्राह्मण आदि चार वर्ण छन् त्यसै गरी यहाँ पनि हंस, पतङ्ग, उर्ध्वायन र सत्याङ्ग नामका चार वर्णका व्यक्तिहरू बस्दछन्। माथि भनिएका महानदीहरूमा स्नान गर्नाले रजोगुण र तमोगुण नष्ट भएका तिनीहरूको आयु एकहजार वर्षको हुन्छ। हेर्दा यिनीहरू देवतासमान देखिन्छन् भने यिनका सन्तान पनि देवताजस्तै हुन्छन्। यिनीहरू त्रयीविद्याद्वारा तीनै वेदमा वर्णित स्वर्गका द्वाररूप सूर्य भगवान्को उपासना गर्दछन्।

**प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत् सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः।
अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ ५ ॥**

पदार्थ–
सत्यस्य = अनुष्ठान गरिएका धर्मको
ऋतस्य = जान्न लायक धर्मको
ब्रह्मणः = वेदको
अमृतस्य = शुभ फलको र

मृत्योः च = अशुभ फलको पनि	**विष्णोः** = भगवान् विष्णुको	**सूर्यम्** = त्यस्ता भगवान्
आत्मानम् = अधिष्ठाता तथा	**यत्** = जुन	सूर्यलाई
प्रत्नस्य = पुराणपुरुष	**रूपं च** = स्वरूप पनि हुनुहुन्छ	**ईमहि इति** = स्तुति गर्दछौँ

वाक्यार्थ– यिनीहरू उपासना गर्दा पुराणपुरुष भगवान् विष्णुका स्वरूप सूर्यदेव अनुष्ठीयमान धर्म, प्रतीयमान धर्म, वेद एवं शुभाशुभ फलका अधिष्ठाता हुनुहुन्छ, हामी उहाँकै शरणमा पर्दछौँ भनी स्तुति गर्दछन्।

प्लक्षादिषु पञ्चसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते ॥ ६ ॥

पदार्थ–	**इन्द्रियम्** = इन्द्रियबल	**इति च** = आदि पनि
प्लक्षादिषु = प्लक्ष आदि	**ओजः** = कान्ति	**औत्पत्तिकी** = उत्पत्ति
पञ्चसु = पाँच द्वीपमा बस्ने	**सहः** = तागत	कालदेखिकै
सर्वेषाम् = सबै	**बलं** = बल	**सिद्धिः** = सिद्धि (सामर्थ्य)
पुरुषाणाम् = मानिसहरूको	**बुद्धिः** = बुद्धि	**अविशेषेण** = सधैँ समानरूपले
आयुः = आयु	**विक्रमः** = पराक्रम	**वर्तते** = रहन्छ

वाक्यार्थ– प्लक्ष आदि पाँचै द्वीपमा बस्ने सबै मनुष्यलाई जन्मैदेखि आयु, इन्द्रिय, कान्ति, तागत, बल, बुद्धि, पराक्रम सिद्धि आदि समानरूपले सधैँ प्राप्त हुन्छन्।

प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि शाल्मलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेनावृतः परिवृङ्क्ते ॥ ७ ॥

पदार्थ–	सागरले	**द्वीपः अपि** = द्वीप पनि
यथा = जसरी	**आवृतः** = घेरिएको छ	**समानेन** = आफू समानको
प्लक्षः = प्लक्षद्वीप	**तथा** = त्यसै गरी	**सुरोदेन** = सुरोद (मदिरा नै
स्वसमानेन = आफू समान	**द्विगुणविशालः** = प्लक्षभन्दा	पानी भएको) नामक सागरले
परिमाणवाला	दुईगुणा ठुलो	**आवृतः** = वरिपरिबाट
इक्षुरसोदेन = इक्षुरसोद (उखुको	**शाल्मलः** = शाल्मली नाम	**परिवृङ्क्ते** = घेरिएर रहेको छ
रस नै पानी भएको) नामक	गरेको	

वाक्यार्थ– जसरी प्लक्षद्वीप आफूसमानको परिमाण भएको इक्षुरसोद सागरले घेरिएको छ त्यसै गरी प्लक्षभन्दा दोब्बर ठुलो शाल्मलीद्वीप पनि आफूसमानकै परिमाण भएको सुरोद सागरले घेरिएको छ।

यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामा यस्यां वाव किल निलयमाहुर्भगवतश्छन्दःस्तुतः पतत्त्रिराजस्य सा द्वीपहूतये उपलक्ष्यते ॥ ८ ॥

पदार्थ–
ह वै = निश्चय नै
यत्र = जुन शाल्मली द्वीपमा
प्लक्षायामा = प्लक्ष द्वीपको पाखरीको रुख जत्रै
शाल्मली = सिमलको रुख छ
यस्यां = जुन शाल्मली वृक्षमा
किल वाव = निश्चय नै
भगवतः = भगवान्को
छन्दःस्तुतः = आफ्नो पखेटा आदि अवयवद्वारा स्तुति गर्ने
पतत्त्रिराजस्य = पक्षिराज गरुडको
निलयम् = वासस्थान हो भनेर
आहुः = भन्दछन्
सा = त्यही सिमलको वृक्ष नै
द्वीपहूतये = द्वीपको नाम शाल्मली रहनुमा
उपलक्ष्यते = उपलक्षियत छ वा सङ्केत छ

वाक्यार्थ– शाल्मलीद्वीपमा प्लक्षद्वीपको पाखरी वृक्ष जत्रै ठुलो सिमलको रुख छ। यो सिमलको रुख आफ्ना पखेटा आदिबाट निस्केको आवाजद्वारा भगवान्को स्तुति गर्ने पक्षीहरूका राजा गरुडको वासस्थान हो भनेर बताइन्छ। यही सिमलको रुख रहनाले नै यस द्वीपलाई शाल्मलीद्वीप भनिएको हो।

तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि व्यभजत् सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ॥ ९ ॥

पदार्थ–
तद्द्वीपाधिपतिः = शाल्मली द्वीपका मालिक
प्रियव्रतात्मजः = महाराज प्रियव्रतका पुत्र
यज्ञबाहुः = महाराज यज्ञबाहुले
सप्तभ्यः = सात जना
स्वसुतेभ्यः = आफ्ना छोराहरूका लागि
तन्नामानि = छोराहरूकै नामका
सप्तवर्षाणि = सात वर्षको रूपमा
व्यभजत् = शाल्मलीद्वीपलाई विभाजन गरे (ती द्वीपहरू)
सुरोचनं = सुरोचन
सौमनस्यं = सौमनस्य
रमणकं = रमणक
देववर्षं = देववर्ष
पारिभद्रं = पारिभद्र
आप्यायनम् = आप्यायन र
अविज्ञातम् = अविज्ञात भनिने
इति = यिनै हुन्

वाक्यार्थ– शाल्मली द्वीपका मालिक प्रियव्रतका छोरा महाराज यज्ञबाहु हुन्। उनले यस द्वीपलाई सुरोचन, सौमनस्य, रमणक, देववर्ष, पारिभद्र, आप्यायन र अविज्ञात नामक सात वर्षमा विभाजन गरी तिनै-तिनै नाम भएका आफ्ना सात छोराहरूलाई राज्य सुम्पिदिए।

तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दो मुकुन्दः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति। अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥ १० ॥

पदार्थ–
तेषु = ती वर्षहरूमा
वर्षाद्रयः = वर्ष, पर्वत र
नद्यः च = नदीहरू पनि
सप्त एव = सात-सात ओटा नै
अभिज्ञाताः = प्रसिद्ध छन्, ती

स्वरसः = स्वरस
शतशृङ्गः = शतशृङ्ग
वामदेवः = वामदेव
कुन्दः = कुन्द
मुकुन्दः = मुकुन्द
पुष्पवर्षः = पुष्पवर्ष
सहस्रश्रुतिः = सहस्रश्रुति
इति = यी पर्वतहरू हुन् र
अनुमतिः = अनुमति
सिनीवाली = सिनीवाली
सरस्वती = सरस्वती
कुहू = कुहू
रजनी = रजनी
नन्दा = नन्दा र
राका इति = राका यी नदीहरू हुन्

वाक्यार्थ– यी सुरोचन आदि वर्षमा पनि सात-सात ओटा वर्ष, पर्वत र नदीहरू प्रसिद्ध छन्। ती पर्वतहरूमा स्वरस, शतशृङ्ग, वामदेव, कुन्द, मुकुन्द, पुष्पवर्ष र सहस्रश्रुति पर्दछन् भने नदीहरूमा अनुमति, सिनीवाली, सरस्वती, कुहू, रजनी, नन्दा र राका पर्दछन्।

तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुन्धरेषन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते ॥ ११ ॥

पदार्थ–
श्रुतधरवीर्यधरवसुन्धरेषन्धर-संज्ञाः = श्रुतधर, वीर्यधर, वषुन्धर र इषन्धर नाम भएका
तद्वर्षपुरुषाः = त्यस वर्षमा बस्ने मानिसहरूले
आत्मानं = आत्मस्वरूप
वेदमयं = वेदस्वरूप
भगवन्तं = ऐश्वर्यसम्पन्न
सोमम् = चन्द्रमालाई
वेदेन = वेदका मन्त्रले
यजन्ते = उपासना गर्दछन्

वाक्यार्थ– यी वर्षहरूमा रहने श्रुतधर, वीर्यधर, वसुन्धर र इषन्धर नामक चार वर्णका मानिसहरू वेदमूर्ति, आत्मस्वरूप भगवान् चन्द्रमाको वेदमन्त्रद्वारा उपासना गर्दछन्।

स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णशुक्लयोः।
प्रजानां सर्वासां राजान्धः सोमो न आस्त्विति ॥ १२ ॥

पदार्थ–
स्वगोभिः = आफ्ना किरणहरूले
पितृदेवेभ्यः = पितृ र देवताहरूलाई
कृष्णशुक्लयोः = कृष्णपक्ष र शुक्लपक्षमा
विभजन् = बाँड्नेवाला
सर्वासां = सबै
प्रजानां = प्रजाहरूका
अन्धः = अन्न स्वरूप
सोमः = चन्द्रदेव
नः = हामीहरूका
राजा = राजा (रञ्जनकर्ता)
आस्तु इति = होऊन्

वाक्यार्थ– चन्द्रमाको उपासनामन्त्र यसप्रकार छ– कृष्णपक्ष र शुक्लपक्षमा आफूलाई विभाजन गरी देवता र पितृहरूलाई अन्न प्रदान गर्ने भगवान् चन्द्रदेव हामी सबैका राजा हुनुहुन्छ।

एवं सुरोदाद् बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति ॥ १३ ॥

पदार्थ—
एवं = यसै गरी
सुरोदात् = सुरोद सागरभन्दा
बहिः = बाहिर
तद्द्विगुणः = त्यसभन्दा दुई गुणा ठुलो
यथापूर्वः = पूर्व आदि द्वीपजस्तै
समानेन = आफूबराबर परिमाण भएको
घृतोदेन = घृतोद (घिउ नै पानी भएको) नामक सागरले
आवृतः = घेरिएको
कुशद्वीपः = कुशद्वीप छ
यस्मिन् = जुन कुशद्वीपमा
देवकृतः = परमेश्वरले रचेको
कुशस्तम्बः = कुशको गाँज
तद्द्वीपाख्याकरः = त्यस द्वीपको नाम रहनुमा कारण भएर
अपरः = अर्को
ज्वलनः इव = अग्निदेव झैँ
स्वशष्परोचिषा = आफ्नो अग्रभागको कान्तिले
दिशः = दिशाहरूलाई
विराजयति = प्रकाशित गर्दछ

वाक्यार्थ— यसै गरी सुरोद सागरभन्दा बाहिर चारैतिर त्यसभन्दा दुईगुणा बढ्ता परिमाण भएको कुशद्वीप छ। यो कुशद्वीप पनि आफूसमानको परिमाण भएको घृतोद समुद्रले घेरिएको छ। यस द्वीपमा भगवान्ले रचेको एउटा कुशको गाँज छ। अग्नि झैँ प्रकाशमान त्यस कुशको गाँजले आफ्नो कान्तिले सम्पूर्ण दिशालाई उज्यालो गराइरहन्छ। त्यसै हुनाले यसलाई कुशद्वीप भनिएको हो।

तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत वसुवसुदानदृढ-रुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यः ॥ १४ ॥

पदार्थ—
राजन् = हे राजा परीक्षित्
तद्द्वीपपतिः = त्यस कुशद्वीपका मालिक
प्रैयव्रतः = प्रियव्रतका पुत्र
हिरण्यरेताः नाम = हिरण्यरेता नामका राजाले
स्वं द्वीपं = आफ्नो द्वीपलाई
वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्त-स्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यः = वसु, वसुदान, दृढरुचि, नाभिगुप्त, स्तुत्यव्रत, विविक्त र वामदेव नाम गरेका
सप्तभ्यः = सात जना
स्वपुत्रेभ्यः = आफ्ना छोराहरूलाई
यथाभागं = भाग मिल्ने गरी
विभज्य = बाँडेर (दिएर)
स्वयं = आफू पनि
तपः = तपस्याको
आतिष्ठत = अनुष्ठानमा लागे

वाक्यार्थ— यस कुशद्वीपका राजा प्रियव्रतका छोरा हिरण्यरेताले यस लोकलाई सात खण्डमा विभाजन गरी आफ्ना वसु, वसुदान, दृढरुचि, नाभिगुप्त, स्तुत्यव्रत, विविक्त र वामदेव नामक सात छोरालाई बाँडिदिएर आफू चाहिँ तपस्या गर्न लागे।

तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव चक्रश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति

रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति ॥ १५ ॥

पदार्थ–
तेषां = ती राजाहरूको
वर्षेषु = अलग-अलग वर्षमा
सीमागिरयः = सीमापर्वतहरू र
नद्यः च = नदीहरू पनि
सप्त सप्त एव = सात-सात ओटा नै
अभिज्ञाताः = प्रसिद्ध छन् (जसमा)
चक्रः = चक्र
चतुःशृङ्गः = चतुःशृङ्ग
कपिलः = कपिल
चित्रकूटः = चित्रकूट
देवानीकः = देवानीक
ऊर्ध्वरोमा = ऊर्ध्वरोमा
द्रविणः = द्रविण
इति = यी पर्वतहरू र
रसकुल्या = रसकुल्या
मधुकुल्या = मधुकुल्या
मित्रविन्दा = मित्रविन्दा
श्रुतविन्दा = श्रुतविन्दा
देवगर्भा = देवगर्भा
घृतच्युता = घृतच्युता र
मन्त्रमाला इति = मन्त्रमाला यी नदीहरू छन्

वाक्यार्थ– यी वर्षमा चक्र, चतुःशृङ्ग, कपिल, चित्रकूट, देवानीक, ऊर्ध्वरोमा र द्रविण नामका सात पर्वत र रसकुल्या, मधुकुल्या, मित्रविन्दा, श्रुतविन्दा, देवगर्भा, घृतच्युता र मन्त्रमाला नामका सात नदीहरू सीमानाका रूपमा रहेका छन्।

यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्मकौशलेन यजन्ते ॥ १६ ॥

पदार्थ–
यासां = जुन नदीहरूको
पयोभिः = जलले पवित्र भएका
कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाः = कुशल, कोविद, अभियुक्त र कुलक वर्ण भएका
कुशद्वीपौकसः = कुश द्वीपमा रहने व्यक्तिहरू
जातवेदसरूपिणं = अग्निको रूपमा रहनुभएको
भगवन्तं = भगवान्लाई
कर्मकौशलेन = यज्ञ आदि कर्मानुष्ठानले
यजन्ते = पूजा गर्दछन्

वाक्यार्थ– यी नदीहरूमा स्नान गर्ने कुशल, कोविद, अभियुक्त र कुलक नामक चार वर्ण भएका कुशद्वीपवासीहरू यज्ञ आदि कर्मद्वारा अग्निस्वरूप श्रीहरिको पूजा गर्दछन्।

परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् ।
देवानां पुरुषाङ्गानां यज्ञेन पुरुषं यजेति ॥ १७ ॥

पदार्थ–
जातवेदः = हे अग्निदेव, हजुर
साक्षात् = साक्षात्
परस्य ब्रह्मणः = परब्रह्मरूप परमात्माको लागि
हव्यवाट् = हवि पुऱ्याउने देवता
असि = हुनुहुन्छ
पुरुषाङ्गानां = परमात्माको अङ्गको रूपमा रहेका
देवानां = देवताहरूको
यज्ञेन = हवन, पूजन आदि कर्मद्वारा

पुरुषं = अङ्गीको रूपमा रहेका परमात्मालाई नै	**यज** = पूजा गर्नुहोस् **इति** = यसप्रकार	कुशद्वीपवासीहरू अग्निको स्तुति गर्दछन्

वाक्यार्थ– हे अग्निदेव ! तपाईं साक्षात् परब्रह्मलाई हवि पुऱ्याउनेवाला देवता हुनुहुन्छ। अतः हवन, पूजन आदि यज्ञद्वारा भगवान्‌का अङ्गरूप देवताहरूलाई हामीले अर्पण गरेको हवि अङ्गीरूप परमात्मामा पुऱ्याइदिनुहोस् भनी कुशद्वीपवासीहरू अग्निको स्तुति गर्दछन्।

तथा घृतोदाद् बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तो वृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते ॥ १८ ॥

पदार्थ–

यथा = जसरी **कुशद्वीपः** = कुशद्वीप **घृतोदेन** = घृतोद सागरले **वृतः** = घेरिएको छ **तथा** = त्यसै गरी **घृतोदात्** = घृतोद सागरभन्दा **बहिः** = बाहिर	**क्रौञ्चद्वीपः** = क्रौञ्च नाम गरेको द्वीप **स्वमानेन** = आफ्नो परिमाणभन्दा **द्विगुणः** = दुई गुना ठुलो भएको **क्षीरोदेन** = क्षीरोद (दुध नै पानी भएको) सागरद्वारा **परितः** = चारै तर्फबाट **उपक्लृप्तः** = घेरिएको छ	**यस्मिन्** = जुन द्वीपमा **द्वीपनामनिर्वर्तकः** = द्वीपको नाम रहनुको कारण भएको **क्रौञ्चः नाम** = क्रौञ्च नामको **पर्वतराजः** = श्रेष्ठ पर्वत **आस्ते** = रहेको छ

वाक्यार्थ– जसरी घृतोद सागरले कुशद्वीप घेरिएको छ त्यसै गरी घृतोदभन्दा बाहिर क्रौञ्च नाम गरेको द्वीप छ। त्यो क्रौञ्च द्वीप पनि आफूभन्दा दुईगुणा ठुलो क्षीरोद सागरले चारैतिरबाट घेरिएको छ। त्यहाँ क्रौञ्च नाम गरेको श्रेष्ठ पर्वत रहेको छ। यसैको नामबाट यस द्वीपको नाम क्रौञ्चद्वीप रहेको हो।

योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ १९ ॥

पदार्थ–

यः = जुन **असौ** = त्यो क्रौञ्चपर्वत **गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जः** = कार्त्तिकेयको शस्त्रप्रहारले कटिभाग र निकुञ्जहरू ध्वस्त	भएको (हुँदा) **अपि** = पनि **क्षीरोदेन** = क्षीरोद सागरले **आसिच्यमानः** = सेचन गरिएको र **भगवता** = भगवान्	**वरुणेन** = वरुणद्वारा **अभिगुप्तः** = रक्षा गरिएको हुँदा **विभयः** = भयरहित **बभूव** = भयो

वाक्यार्थ– स्वामी कार्त्तिकेयको शस्त्रप्रहारले त्यस क्रौञ्चद्वीपको कटिभाग र लतानिकुञ्जहरू ध्वस्त भए तापनि चारैतिर क्षीरोद सागरले घेरिएकाले र सदा वरुणद्वारा रक्षित भएकाले त्यो पर्वत

फेरि भयरहित बनेको थियो।

तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम ॥ २० ॥

पदार्थ–
तस्मिन् = त्यस क्रौञ्च द्वीपमा
अपि = पनि
प्रैयव्रतः = प्रियव्रतका पुत्र
घृतपृष्ठनामा = घृतपृष्ठ नामका
अधिपतिः = राजा
स्वे द्वीपे = आफ्नो द्वीपमा
सप्त = सात ओटा
वर्षाणि = वर्षहरू
विभज्य = विभाजन गरेर
तेषु = ती
पुत्रनामसु = छोरारूको नाम भएका वर्षहरूमा
सप्त = सात जना
रिक्थादान् = अंसियार पुत्रहरूलाई
वर्षपान् = वर्षपतिको रूपमा
निवेश्य = नियुक्त गरेर
स्वयं = आफू
भगवान् = ऐश्वर्यशाली घृतपृष्ट
परमकल्याणयशसः = परम मङ्गलमय कीर्ति भएका
आत्मभूतस्य = आत्मस्वरूप
भगवतः = भगवान्
हरेः = श्रीहरिका
चरणारविन्दम् = चरणकमलको (शरणमा)
उपजगाम = गए

वाक्यार्थ– यस द्वीपका अधिपति प्रियव्रतका पुत्र महाराज घृतपृष्ठले पनि आफ्नो द्वीपलाई सात भागमा विभाजन गरी आफ्ना सात पुत्रलाई वर्षपतिको रूपमा नियुक्त गरेर आफू चाहिँ भगवान् श्रीहरिका चरणकमलको शरणमा गए।

आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुतास्तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः शुक्लो वर्धमानो भोजन उपबर्हिणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती वृत्तिरूपवती पवित्रवती शुक्लेति ॥ २१ ॥

पदार्थ–
आमः = आम
मधुरुहः = मधुरुह
मेघपृष्ठः = मेघपृष्ठ
सुधामा = सुधामा
भ्राजिष्ठः = भ्राजिष्ठ
लोहितार्णः = लोहितार्ण
वनस्पतिः इति = वनस्पति यी नाम भएका
घृतपृष्ठसुताः = घृतपृष्ठका छोराहरू छन्
तेषां = तिनीहरूका
वर्षगिरयः = वर्षपर्वत र
नद्यः च = नदीहरू पनि
सप्त सप्त = सात सात ओटा

एव = नै
अभिख्याताः = प्रसिद्ध छन्
शुक्लः = शुक्ल
वर्धमानः = वर्धमान
भोजनः = भोजन
उपबर्हिणः = उपबर्हिण
नन्दः = नन्द
नन्दनः = नन्दन
सर्वतोभद्रः = सर्वतोभद्र
इति = यी (पर्वतहरू हुन् त्यस्तै)
अभया = अभया
अमृतौघा = अमृतौघा
आर्यका = आर्यका
तीर्थवती = तीर्थवती
रूपवती = रूपवती
पवित्रवती = पवित्रवती र
शुक्ला = शुक्ला
इति = यी नदीहरू हुन्

वाक्यार्थ– महाराज घृतपृष्ठका आम, मधुरुह, मेघपृष्ठ, सुधामा भ्राजिष्ठ, लोहितार्ण र वनस्पति नाम गरेका सात भाइ छोराहरू छन्। यी सात वर्षहरूमा सात-सात ओटा पर्वत र नदीहरू रहेका छन्। जसमा शुक्ल, वर्धमान, भोजन, उपबर्हिण, नन्द, नन्दन र सर्वतोभद्र नामक सात पर्वत र अभया, अमृतौघा, आर्यका, तीर्थवती, रूपवती, पवित्रवती र शुक्ला नाम गरेका सात नदीहरू पर्दछन्।

यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञा
वर्षपुरुषा आपोमयं देवमपां पूर्णेनाञ्जलिना यजन्ते ॥ २२ ॥

पदार्थ–
यासाम् = जुन नदीहरूको
पवित्रम् = अत्यन्त पवित्र र
अमलम् = निर्मल
अम्भः = जललाई
उपयुञ्जानाः = उपभोग गर्ने
पुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञाः = पुरुष, ऋषभ, द्रविण र देवक नामक (चार) वर्ण भएका
वर्षपुरुषाः = त्यस वर्षमा बस्ने मानिसहरूले
आपोमयं = जलमय
(अधिष्ठाता)
देवम् = देवतालाई
अपां = पानीद्वारा
पूर्णेन = भरिएको
अञ्जलिना = अँजुलीले
यजन्ते = पूजा गर्दछन्

वाक्यार्थ– यी नदीका पवित्र र निर्मल जल सेवन गर्ने त्यहाँका पुरुष, ऋषभ, द्रविण र देवक चार वर्णका मानिसहरूले जलले भरिएको अञ्जलिद्वारा आफ्ना जलदेवको उपासना गर्दै यसप्रकार स्तुति गर्दछन्।

आपः पुरुषवीर्याः स्थ पुनन्तीर्भूर्भुवः सुवः ।
ता नः पुनीतामीवघ्नीः स्पृशतामात्मना भुव इति ॥ २३ ॥

पदार्थ–
आपः = हे जलदेव
पुरुषवीर्याः = परमात्माबाट सामर्थ्य पाएका
स्थ = हुनुहुन्छ
आत्मना = आफ्नो स्वरूपले नै
अमीवघ्नीः = पाप नाश गर्ने
भूर्भुवः सुवः = भूर्लोक, भुवर्लोक र स्वर्गलोकलाई
पुनन्तीः = पवित्र पार्ने
ताः = तपाईंहरू
स्पृशताम् = स्पर्श गर्ने
नः = हामीहरूको
भुवः = शरीरलाई
पुनीत इति = पवित्र गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– परमात्माबाट शक्ति प्राप्त गरेका हे जलदेव ! तपाईंले भूर्लोक, भुवर्लोक र स्वर्गलोक

यी तीनै लोकलाई पवित्र गर्नुहुन्छ। हामी आफ्नो शरीरले स्वभावैले पाप नाश गरिदिने तपाईंलाई स्पर्श गर्दछौं। अतः हामीलाई पवित्र पारिदिनुहोस्।

एवं पुरस्तात् क्षीरोदात् परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः समानेन च दधिमण्डोदेन परीतो यस्मिन् शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशको यस्य ह महासुरभिगन्धस्तं द्वीपमनुवासयति ॥ २४ ॥

पदार्थ—
एवं = यसै गरी
क्षीरोदात् = क्षीर सागरभन्दा
पुरस्तात् = अगाडि
द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः = बत्तीस लाख योजन विस्तार भएको
शाकद्वीपः = शाकद्वीप
समानेन = आफूसमान परिमाण भएको
दधिमण्डोदेन = दधिमण्डोद (मोही नै पानी भएको) समुद्रले
परितः = चारैतर्फबाट
उपवेशितः = घेरिएर रहेको छ
यस्मिन् = जुन शाकद्वीपमा
च = पनि
स्वक्षेत्रव्यपदेशकः = त्यो दुवैलाई चिनाउने (नामको हेतु भएको)
परीतः = चारैतिरबाट ढाकेको
शाकः नाम = शाक नाम गरेको
महीरुहः = वृक्ष (रुख) छ
ह = निश्चय नै
यस्य = जुन शाक वृक्षको
महासुरभिगन्धः = अत्यन्त मनोहर सुगन्धले
तं द्वीपम् = त्यस शाकद्वीपलाई
अनुवासयति = सुगन्धित पार्दछ

वाक्यार्थ— यसै गरी क्षीरसागरभन्दा अगाडि बत्तीस लाख योजन विस्तार भएको शाकद्वीप छ। त्यो शाकद्वीप त्यति नै परिमाण भएको दधिमण्डोद समुद्रले घेरिएको छ। त्यस द्वीपमा शाक नामको एउटा ठुलो वृक्ष छ। यही रुखको नामबाट यस द्वीपको नाम शाकद्वीप रहेको हो। त्यस शाकवृक्षको अत्यन्त मिठो सुगन्धले सम्पूर्ण शाकद्वीपलाई सुगन्धित बनाएको छ।

तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजवपवमान-धूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधरसंज्ञान् निधाप्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश ॥ २५ ॥

पदार्थ—
तस्य अपि = त्यस द्वीपको पनि
प्रैयव्रतः एव = प्रियव्रतका पुत्र नै
अधिपतिः = मालिक थिए
नाम्ना = नामले (उनी)
मेधातिथिः = मेधातिथि (भनिन्थे)
सः अपि = उनले पनि
पुत्रनामानि = पुत्रकै नाम भएका
सप्त वर्षाणि = सात वर्षहरू
विभज्य = बाँडेर
तेषु = ती वर्षहरूमा
पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीक-चित्ररेफबहुरूपविश्वधरसंज्ञान् = पुरोजव, मनोजव, पवमान, धूम्रानीक, चित्ररेफ, बहुरूप, विश्वधर नाम भएका
स्वात्मजान् = आफ्ना

पुत्रहरूलाई
अधिपतीन् = वर्षका अधिपतिको रूपमा
निधाप्य = राखेर
स्वयं = आफू
भगवति = ऐश्वर्यसम्पन्न
अनन्ते = अनन्त भगवान्मा
आवेशितमतिः = दत्तचित्त भएर
तपोवनं = तपोवनमा
प्रविवेश = प्रवेश गरे

वाक्यार्थ– यस शाकद्वीपका अधिपति प्रियव्रतकै छोरा मेधातिथि थिए। यिनले पनि आफ्नो द्वीपलाई सात खण्डमा विभाजन गरी प्रत्येक खण्डको नामसित मिल्ने नाम भएका आफ्ना पुरोजव, मनोजव, पवमान, धूम्रानीक, चित्ररेफ, बहुरूप र विश्वधर नामक सात छोराहरूलाई तत्तत् खण्डको मालिक बनाएर आफू भगवान्मा दत्तचित्त भई तपस्यामा लागे।

एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति अनघायुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ २६ ॥

पदार्थ–
एतेषां = यी
वर्षमर्यादागिरयः = वर्षका सीमाका पर्वतहरू र
नद्यः च = नदीहरू पनि
सप्त सप्त एव = सात-सात ओटा नै छन्
ईशानः = ईशान
उरुशृङ्गः = उरुशृङ्ग
बलभद्रः = बलभद्र
शतकेसरः = शतकेसर
सहस्रस्रोतः = सहस्रस्रोत
देवपालः = देवपाल
महानसः = महानस
इति = यी पर्वतहरू छन् र
अनघा = अनघा
आयुर्दा = आयुर्दा
उभयस्पृष्टिः = उभयस्पृष्टि
अपराजिता = अपराजिता
पञ्चपदी = पञ्चपदी
सहस्रस्रुतिः = सहस्रस्रुति र
निजधृतिः = निजधृति
इति = यी नदीहरू छन्

वाक्यार्थ– यी वर्षहरूमा सात पर्वत र सात नदीहरू सीमानाका रूपमा रहेका छन्। ती पर्वतहरूको नाम ईशान, उरुशृङ्ग, बलभद्र, शतकेसर, सहस्रस्रोत, देवपाल र महानस तथा सात नदीका नाम अनघा, आयुर्दा, उभयस्पृष्टि, अपराजिता, पञ्चपदी, सहस्रस्रुति र निजधृति हुन्।

तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वाय्वात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजन्ते ॥ २७ ॥

पदार्थ–
ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रत-नामानः = ऋतव्रत, सत्यव्रत, दानव्रत र अनुव्रत नाम भएका
प्राणायामविधूतरजस्तमसः = प्राणायामद्वारा रजोगुण र तमोगुणलाई नाश गरेका
तद्वर्षपुरुषाः = त्यस वर्षमा बस्ने मानिसहरूले
परमसमाधिना = परम समाधिद्वारा
भगवन्तं = भगवान्
वाय्वात्मकं = वायुस्वरूप श्रीहरिलाई
यजन्ते = आराधना गर्दछन्

वाक्यार्थ– यी वर्षहरूमा ऋतव्रत, सत्यव्रत, दानव्रत र अनुव्रत नामका चार वर्णका मानिसहरू बस्दछन्। प्राणायामद्वारा आफ्नो रजोगुण र तमोगुण नष्ट गरेका ती मानिसहरूले परम समाधियोगले वायुस्वरूप भगवान्को आराधना गर्दछन्।

अन्तः प्रविश्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः।
अन्तर्यामीश्वरः साक्षात् पातु नो यद्वशे स्फुटम्॥ २८॥

पदार्थ–
यः = जो वायुदेव
अन्तः प्रविश्य = (सबै प्राणीहरूको) भित्र प्रवेश गरेर
भूतानि = सम्पूर्ण स्थावरजङ्गम प्राणीहरूलाई
आत्मकेतुभिः = प्राण, अपान आदि वृत्तिहरूद्वारा
बिभर्ति = रक्षा र पोषण आदि गर्नुहुन्छ
यद्वशे = जसको वशमा
स्फुटम् = सारा जगत् रहेको छ
अन्तर्यामी = सबैको भित्र बसेका त्यस्ता
साक्षात् ईश्वरः = साक्षात् परमात्मस्वरूप वायुदेवले
नः = हामीहरूलाई
पातु = रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– प्राण आदि वृत्तिद्वारा सम्पूर्ण प्राणीको भित्र प्रवेश गरी जसले उनीहरूको पालन गर्नुहुन्छ तथा सम्पूर्ण दृश्य जगत् जसको अधीनमा छ, उनै साक्षात् अन्तर्यामी वायुदेवले हाम्रो रक्षा गर्नुहोस् भनी यी वर्षका निवासीहरूले भगवान्को स्तुति गर्दछन्।

एवमेव दधिमण्डोदात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समन्तत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतो यस्मिन् बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम्॥ २९॥

पदार्थ–
एवम् = यसै गरी
दधिमण्डोदात् = दधिमण्डोद सागरभन्दा
परतः = पर
ततो द्विगुणायामः = त्यो सागरभन्दा दुई गुणा फैलिएको
पुष्करद्वीपः = पुष्कर नामको द्वीप
समन्ततः = चारैतर्फ
समानेन = आफूसमान परिमाण भएको
स्वादूदकेन = मिठो पानी भएको
समुद्रेण = समुद्रले
बहिः = बाहिर
आवृतः एव = घेरिएको भनेर नै
उपकल्पितः = कल्पित छ
यस्मिन् = जुन द्वीपमा
ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं = आगोको ज्वाला जस्तो देदीप्यमान सुनका दसौँ हजार पातले युक्त भएको
भगवतः = ऐश्वर्यसम्पन्न
कमलासनस्य = ब्रह्माजीको
अध्यासनं = आसन स्वरूप
बृहत्पुष्करं = ठुलो कमलको फूल
परिकल्पितम् = कल्पना (रचना) गरिएको छ

वाक्यार्थ– त्यसै गरी मोहीको समुद्रपछि त्यसभन्दा दोब्बर परिमाण भएको पुष्करद्वीप रहेको छ।

यो पुष्करद्वीप चारैतिरबाट शुद्ध जलको समुद्रले घेरिएको छ। यस द्वीपमा अत्यन्त दिव्य एउटा ठुलो कमलको फूल छ। आगाको ज्वालाजस्तो दसौं हजार सुनौला पात भएको त्यो कमल ब्रह्माजीको आसन मानिन्छ।

तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादा-चलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिन्द्रादीनां यदुपरिष्टात् सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ॥ ३० ॥

पदार्थ–
तद्द्वीपमध्ये = त्यस पुष्करद्वीपको बीचमा
मानसोत्तरनामा = मानसोत्तर नाम भएको
एकः एव = एउटै
अर्वाचीनपराचीनवर्षयोः = वर्षको पूर्व र पश्चिमी भाग छुट्याउने
अयुतयोजनोच्छ्रायायामः = दश हजार योजन अग्लो र त्यति नै चौडाइ भएको
मर्यादाचलः = सीमा पर्वत छ
यत्र तु = जुन पर्वतको वरिपरि
चतसृषु दिक्षु = चारै दिशामा
इन्द्रादीनां = इन्द्र आदि
लोकपालानाम् = लोकपाल-हरूका
चत्वारि = चार ओटा
पुराणि = सहरहरू छन्
यदुपरि = जसको माथि
मेरुं = सुमेरुलाई
परिभ्रमतः = घुम्ने
सूर्यरथस्य = सूर्यका रथको
संवत्सरात्मकं = संवत्सर (वर्ष)रूप
चक्रं = पाङ्ग्रा
देवानाम् = देवताहरूको
अहोरात्राभ्यां = दिन र रात (उत्तरायण र दक्षिणायनको) क्रमले
परिभ्रमति = घुमिरहन्छ

वाक्यार्थ– यस पुष्करद्वीपको बीचमा पूर्व र पश्चिम वर्षको सीमा निर्धारण गर्ने मानसोत्तर नामक एउटा पर्वत छ। यो पर्वत दश हजार योजन अग्लो र त्यत्तिकै लामो छ। यसै द्वीपको चारै दिशामा इन्द्र आदि मुख्य-मुख्य लोकपालहरूका चार नगरहरू छन्। यस द्वीपमा सुमेरु पर्वतको चारैतिर घुम्ने सूर्यको रथको संवत्सररूपी पाङ्ग्रा देवताहरूको दिन र रात अर्थात् उत्तरायण र दक्षिणायनको क्रमले सधैं घुमिरहन्छ।

तद्द्वीपस्याप्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणकधातकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद् भगवत्कर्मशील एवास्ते ॥ ३१ ॥

पदार्थ–
तद्द्वीपस्य = त्यस पुष्करद्वीपका
अपि = पनि
अधिपतिः = मालिक
प्रैयव्रतः = प्रियव्रतका पुत्र
वीतिहोत्रः नामा = वीतिहोत्र नामका छन्
एतस्य = यिनका
रमणकधातकिनामानौ = रमणक

र धातकि नामका
आत्मजौ = दुई छोरालाई
वर्षपती = वर्षपतिको रूपमा
नियुज्य = नियुक्त गरेर
भगवत्कर्मशीलः = भगवान्को सेवामा तत्पर भएका
सः = ती वीतिहोत्र चाहिँ
स्वयं = आफैँ
पूर्वजवत् एव = आफ्ना दाजुहरू झैँ
आस्ते = बस्दछन्

वाक्यार्थ– यस पुष्करद्वीपका मालिक प्रियव्रतका पुत्र वीतिहोत्रले आफ्ना रमणक र धातकि नामका छोरालाई दुबै खण्डको अधिपति बनाएर आफू पूर्वजहरू झैँ भगवान्को सेवामा तल्लीन भएर बस्दछन्।

तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मणाराधयन्तीदं चोदाहरन्ति ॥ ३२ ॥

पदार्थ–
तद्वर्षपुरुषाः = त्यस वर्षमा बस्ने मानिसहरूले
सकर्मकेण = अनेक जन्मसम्म अनुष्ठान गर्नाले संस्कार युक्त
कर्मणा = ब्रह्मसालोक्य आदि फल दिने कार्यद्वारा
ब्रह्मरूपिणं = ब्रह्मरूप
भगवन्तं = भगवान् श्रीहरिलाई
आराधयन्ति = आराधना गर्छन्
र
इदं च = यसरी पनि
उदाहरन्ति = स्तुति गर्दछन्

वाक्यार्थ– त्यस पुष्करद्वीप निवासीहरूले अनेक जन्मसम्म अनुष्ठान गर्नाले संस्कारयुक्त ब्रह्मसालोक्य आदि फल दिने यज्ञद्वारा ब्रह्मरूप भगवान् श्रीहरिको आराधना गर्दै यसप्रकार स्तुति गर्दछन्।

यत् तत् कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं जनोऽर्चयेत्।
एकान्तमद्वयं शान्तं तस्मै भगवते नम इति ॥ ३३ ॥

पदार्थ–
यत् = जो
कर्ममयं = कर्मफलको सङ्केत गर्ने (स्वधर्मनिष्ठ व्यक्ति सय जन्मपछि ब्रह्मा हुन्छ भन्ने नियमअनुसारको)
लिङ्गं = ब्रह्माजीको स्वरूप छ
तत् = त्यो
ब्रह्मलिङ्गं = ब्रह्मज्ञानको साधनरूप
एकान्तम् = परमेश्वरमा अत्यन्त निष्ठा राख्ने
अद्वयं = अद्वितीय
शान्तं = शान्त स्वरूप प्रभुलाई
जनः = सबै मानिसले
अर्चयेत् = पूजा गरून्
तस्मै = त्यस्ता ब्रह्ममूर्ति
भगवते = भगवान्लाई
नमः इति = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– जो साक्षात् कर्मफलरूप हुनुहुन्छ र जो परमेश्वरमा पूर्णतः अवस्थित हुनुहुन्छ तथा जसलाई सबैले पूजा गर्दछन्, त्यस्ता ब्रह्मज्ञानका साधनरूप अद्वितीय र शान्तस्वरूप ब्रह्ममूर्ति भगवान्लाई नमस्कार छ।

ऋषिरुवाच (श्रीशुकदेव ऋषिले भन्नुभयो)

ततः परस्ताल्लोकालोकनामाचलो लोकालोकयोरन्तराले परित उपक्षिप्तः ॥ ३४ ॥

पदार्थ–
ततः परस्तात् = त्यो शुद्धजलको समुद्रभन्दा पर
लोकालोकयोः अन्तराले = सूर्यद्वारा कतै प्रकाशित र कतै अप्रकाशित हुने प्रदेशको बीचमा
लोकालोकनामा = लोकालोक नाम गरेको
अचलः = पर्वत
परितः = चारै दिशामा मण्डलाकार भएर
उपक्षिप्तः = रहेको छ

वाक्यार्थ– हे राजा ! शुद्ध जलको समुद्रपछि लोकालोक नामक पर्वत छ। यो पर्वत एकातिर सूर्यको प्रकाशले युक्त भएको र अर्कोतिर प्रकाशहीन भएको हुनाले प्रकाशयुक्त र प्रकाशहीन दुबै प्रकारका देशको सीमा बनेर बीचमा रहेको छ।

यावन्मानसोत्तरमेर्वोरन्तरं तावती भूमिः काञ्चन्यन्यादर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथञ्चित् पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात् सर्वसत्त्वपरिहृतासीत् ॥ ३५ ॥

पदार्थ–
यावत् = जति
मानसोत्तरमेर्वोः = मानसोत्तर पर्वतदेखि सुमेरु पर्वतसम्मको
अन्तरं = अन्तर छ
तावती = त्यत्ति नै
भूमिः = भूमि (शुद्ध जलको सागरभन्दा पर फिँजारिएको छ)
अन्या = त्यसबाहेक अर्को
आदर्शतलोपमा = ऐनाजस्तो स्वच्छ भएको
काञ्चनी = सुनौलो (भूमि छ)
यस्यां = जुन भूमिमा
प्रहितः = खसेको
पदार्थः = वस्तु
कथञ्चित् = कसै गरी
पुनः = फेरि
न प्रत्युपलभ्यते = पाइँदैन
तस्मात् = त्यसैले त्यो भूमि
सर्वसत्त्वपरिहृता = कुनै पनि प्राणी नपुग्ने (देवताहरू पुग्ने)
आसीत् = छ

वाक्यार्थ– सुमेरुदेखि लिएर मानसोत्तर पर्वतसम्म जति भूमि छ त्यत्ति नै भूमि शुद्धजलको समुद्रभन्दा परतिर पनि रहेको छ। त्यसबाहेक अर्को ऐनासमान स्वच्छ सुवर्णमय भूमि छ। त्यस भूमिमा खसेको वस्तु कसै गरे पनि फेरि पाइँदैन। यसै कारण देवताहरूबाहेक अरू कुनै पनि प्राणी त्यहाँ पुग्न सक्दैन।

लोकालोक इति समाख्या यदनेनाचलेन लोकालोकस्यान्तर्वर्तिनावस्थाप्यते ॥ ३६ ॥

पदार्थ–
यत् = जो
लोकालोकस्य = लोक (सूर्यद्वारा

प्रकाशित हुने) र अलोक (सूर्य-द्वारा प्रकाशित नहुने) प्रदेशको
अन्तर्वर्तिना = बीचमा रहेको
अनेन अचलेन = यही पर्वतले
अवस्थाप्यते = प्रकाशयुक्त देश र प्रकाशरहित देश भनेर छुट्याइन्छ (त्यसैले यसलाई)
लोकालोकः इति = लोकालोक पर्वत भनेर
समाख्या = नाम राखिएको छ

वाक्यार्थ– सूर्यद्वारा प्रकाशित हुने र नहुने देशलाई छुट्याउन माझमा रहेकाले यस पर्वतको नाम लोकालोक रहेको हो।

स लोकत्रयान्ते परित ईश्वरेण विहितो यस्मात् सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोऽर्वाचीनांस्त्रीँल्लोका-नावितन्वाना न कदाचित् पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनायामः ॥ ३७ ॥

पदार्थ–
परितः = चारैतर्फ
लोकत्रयान्ते = भूः, भुवः, स्वः यी तीन लोकको सीमानामा
ईश्वरेण = ईश्वरद्वारा
विहितः = रचना गरिएको
सः = त्यो लोकालोक पर्वत
तावत् = त्यति
उन्नहनायामः = अग्लो र फैलिएको छ कि
यस्मात् = जसको एक छेउबाट
सूर्यादीनां = सूर्य, चन्द्र आदि
ध्रुवापवर्गाणां = ध्रुवसम्मका
ज्योतिर्गणानां = प्रकाशयुक्त ग्रह नक्षत्रहरूका
गभस्तयः = किरणहरू
अर्वाचीनान् = त्यो मण्डलभित्र रहेका
त्रीन् लोकान् = भूः, भुवः र स्वः यी तीन लोकलाई
अवितन्वानाः = प्रकाशित गर्दै
कदाचित् = कहिल्यै पनि
पराचीनाः = पल्लो छेउसम्म
भवितुम् = पुग्न
न उत्सहन्ते = हिम्मत गर्दैनन्

वाक्यार्थ– यस लोकालोक पर्वतलाई भगवान्ले भूः, भुवः र स्वः यी तीनै लोकको सीमाको रूपमा स्थापित गर्नुभएको छ। यो यति अग्लो र लामो छ कि यसको एकातिरबाट यी तीनै लोकलाई प्रकाशित गर्ने सूर्य तथा ध्रुव आदि सम्पूर्ण ज्योतिर्गणको प्रकाश वा किरण अर्कोतिर जान सक्दैन।

एतावाँल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिन्तितः कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य तुरीयभागोऽयं लोकालोकाचलः ॥ ३८ ॥

पदार्थ–
मानलक्षणसंस्थाभिः = परिमाण, लक्षण र स्थितिको आधारमा
लोकविन्यासः = लोकहरूको विस्तार
एतावान् = यति नै हो भनेर
कविभिः = विवेकी विद्वान्हरूले
विचिन्तितः = विचार गरेका छन्
सः अयं = त्यस्तो यो

लोकालोकाचलः तु = लोकालोक नामक पर्वत त
पञ्चाशत्कोटिगणितस्य = पचास करोड योजन विस्तार भएको
भूगोलस्य = यो भूमण्डलको
तुरीयभागः = चौथाइ भाग मात्र छ (साँढे बाह्र करोड योजनवाला छ)

वाक्यार्थ– विद्वान्हरूले यस पृथ्वीमण्डलका लोकहरूको परिमाण, लक्षण र स्थितिका आधार यत्ति नै हो भनेर बताएका छन्। यो सारा भूगोल पचास करोड योजन विस्तारित छ। त्यसको चार भागको एक भाग अर्थात् साँढे बाह्र करोड योजन परिमाण यस लोकालोक पर्वतको छ।

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥ ३९ ॥

पदार्थ–
तदुपरिष्टात् = त्यसभन्दा माथि
चतसृषु = चारै
आशासु = दिशामा
आत्मयोनिना = स्वतःसिद्ध
अखिलजगद्गुरुणा = सम्पूर्ण जगत्का मालिक ब्रह्माजीले
ये = जो
सकललोकस्थितिहेतवः = सम्पूर्ण लोकको स्थितिका कारण भएका
ऋषभः = ऋषभ
पुष्करचूडः = पुष्करचूड
वामनः = वामन र
अपराजितः इति = अपराजित नाम भएका
द्विरदपतयः = गजराजहरूलाई
अधिनिवेशिताः = दिग्गजको रूपमा नियुक्त गर्नुभएको छ

वाक्यार्थ– यस लोकालोक पर्वतमाथि समस्त जगत्का स्रष्टा ब्रह्माजीले सम्पूर्ण लोकको स्थितिका निम्ति ऋषभ, पुष्करचूड, वामन र अपराजित नामका चार गजराज नियुक्त गर्नुभएको छ।

तेषां स्वविभूतीनां लोकपालानां च विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान् परममहापुरुषो महाविभूतिपतिरन्तर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणं विष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदण्डैः सन्धारयमाणस्तस्मिन् गिरिवरे समन्तात् सकललोकस्वस्तय आस्ते ॥ ४० ॥

पदार्थ–
तेषां = ती दिग्गजहरूको र
स्वविभूतीनां = आफ्ना अंशस्वरूप
लोकपालानां = इन्द्र आदि लोकपालहरूको
विविधवीर्योपबृंहणाय = अनेक किसिमको पराक्रमको सिद्धि गर्न
परममहापुरुषः = परम पुरुषोत्तम
महाविभूतिपतिः = परम ऐश्वर्यका मालिक
अन्तर्यामी = सबै प्राणीको

हृदयमा अन्तर्यामीरूपले रहेका
भगवान् = ऐश्वर्यशाली नारायण
निजवरायुधोपशोभितैः = आफ्ना शङ्ख, चक्र आदि उत्तम आयुधहरूले सुशोभित भएका
निजभुजदण्डैः = आफ्ना भुजाहरूद्वारा सुशोभित
आत्मनः = आफ्नो
विशुद्धसत्त्वं = शुद्ध सात्त्विक श्रीविग्रह तथा
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहा-सिद्ध्युपलक्षणं = धर्म, ज्ञान, वैराग्य र ऐश्वर्य आदि आठ ओटा ठुला सिद्धिले चिनिने स्वरूपलाई
सन्धारयमाणः = धारण गर्दै
स्वपार्षदप्रवरैः = आफ्ना पार्षदहरूमा श्रेष्ठ
विष्वक्सेनादिभिः = विष्वक्सेन आदिहरूद्वारा
समन्तात् = चारैतिरबाट
परिवारितः = घेरिँदै
सकललोकस्वस्तये = सम्पूर्ण लोकको कल्याणका लागि
तस्मिन् = त्यो
गिरिवरे = लोकालोक पर्वतमा
आस्ते = बस्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– यी दिग्गजहरूको र आफ्ना अंशस्वरूप इन्द्र आदि लोकपालहरूको शक्ति बढाउन तथा समस्त लोकको कल्याण गर्न ऐश्वर्यका अधिपति सर्वान्तर्यामी परमपुरुष भगवान् श्रीहरि आफ्ना विष्वक्सेन आदि पार्षदहरूलाई साथमा लिई यस लोकालोक पर्वतमा विराजमान हुनुभएको छ। धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य आदि आठ महासिद्धिहरूले सम्पन्न विशुद्ध सत्त्वमय विग्रह धारण गर्नुभएका भगवान् श्रीहरिले आफ्ना करकमलमा शङ्ख, चक्र आदि श्रेष्ठ चिह्न र शस्त्रहरू धारण गर्नुभएको छ।

आकल्पमेवं वेषं गत एष भगवानात्मयोगमायया
विरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
एवम् = यस प्रकार
एषः = यी
भगवान् = ऐश्वर्यशाली श्रीहरि
आत्मयोगमायया = आफ्नै योगमायाद्वारा
विरचितविविधलोकयात्रा-गोपीथाय = रचना गरिएको विविध लोकको व्यवस्था र रक्षा गर्न
आकल्पम् = कल्पको अन्त्यसम्म
एवं वेषं गतः = यस्तै रूप लिएर रहनुहुन्छ
इति अर्थः = यो तात्पर्य हो

वाक्यार्थ– यसप्रकारसँग आफ्नो मायाद्वारा रचना गरिएका विभिन्न लोकहरूलाई सुरक्षित राख्न लीलामय रूप धारण गरी कल्पको अन्तसम्म भगवान् त्यहाँ रहनुहुन्छ।

योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्
बहिर्लोकालोकाचलात् । ततः परस्ताद् योगेश्वरगतिं विशुद्धा-
मुदाहरन्ति ॥ ४२ ॥

पदार्थ–
यः = जो
अन्तः विस्तारः = मेरुदेखि लोकालोकसम्मको भित्री विस्तारको परिमाण बताइयो
एतेन = यो वर्णनद्वारा
हि = निश्चय नै
अलोकपरिमाणं च = अलोक प्रदेशको परिमाण पनि

व्याख्यातं = व्याख्या गरियो
यत् = जो
लोकालोकाचलात् = लोकालोक पर्वतभन्दा
बहिः = बाहिर छ
ततः परस्तात् = त्योभन्दा पर
विशुद्धाम् = शुद्ध
योगेश्वरगतिं = योगेश्वरहरूको मात्र गति हुन्छ भनेर
उदाहरन्ति = भन्दछन्

वाक्यार्थ– मेरुदेखि लोकालोकसम्मको जति प्रकाशमान लोकप्रदेशको परिमाण बताइयो, यसैबाट प्रकाशरहित अलोक प्रदेशको पनि व्याख्या गरियो। यो अलोक प्रदेश लोकालोक पर्वतको बाहिरी भागमा रहेको छ। अलोक प्रदेशभन्दा पर त केवल सिद्ध योगीहरू मात्र पुग्न सक्छन् भन्ने विद्वान्हरूको भनाइ छ।

अण्डमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदन्तरम्।
सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिः॥ ४३॥

पदार्थ–
द्यावाभूम्योः = स्वर्ग र पृथ्वीको
यत् अन्तरम् = जो बीच भाग छ (त्यही)
अण्डमध्यगतः = ब्रह्माण्डको बीचमा घुम्ने
सूर्यः = सूर्य छन्
सूर्याण्डगोलयोः = फेरि बीचमा रहेको सूर्य र ब्रह्माण्ड गोलकको सबैतिरको
मध्ये = माझमा
पञ्चविंशतिः कोट्यः = पच्चीस करोड योजन अन्तर
स्युः = छ

वाक्यार्थ– स्वर्ग र पृथिवीको बीचमा जुन ब्रह्माण्डको केन्द्रबिन्दु छ त्यहीँ सूर्य छन्। सूर्य र ब्रह्माण्ड गोलोकको बीचमा सबैतिरबाट पच्चीस करोड योजन अन्तर छ।

मृतेऽण्ड एष एतस्मिन् यदभूत् ततो मार्तण्ड इति व्यपदेशः॥
हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्याण्डसमुद्भवः॥ ४४॥

पदार्थ–
एतस्मिन् = यो
मृते = अचेतन
अण्डे = ब्रह्माण्डमा
यत् = जो
एषः = यी सूर्य
अभूत् = चेतन रूपले प्रवेश गरे
ततः = त्यसपछि
मार्तण्डः इति = मार्तण्ड भनेर
व्यपदेशः = यिनको नाम रह्यो
यत् = जुन कारणले फेरि
हिरण्याण्डसमुद्भवः = ज्योतिर्मय ब्रह्माण्डबाट उत्पन्न भएकाले
हिरण्यगर्भः इति = हिरण्यगर्भ पनि नाम रह्यो

वाक्यार्थ– अचेतन अण्डमा चेतनरूपले प्रवेश गर्ने हुनाले सूर्यलाई मार्तण्ड भन्दछन्। हिरण्मय ब्रह्माण्डबाट प्रकट भएकाले यिनलाई हिरण्यगर्भ पनि भनिन्छ।

सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः खं द्यौर्मही भिदा।
स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्वशः॥ ४५॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
दिशः = दिशाहरू

खं = आकाश
द्यौः = अन्तरिक्ष
मही = पृथिवी
भिदा = पृथिवीका विभिन्न भाग प्रदेश
स्वर्गापवर्गौ = स्वर्ग र मोक्ष
नरकाः = नरकहरू र
रसौकांसि च = रसातल आदि लोकहरू पनि
सर्वशः = सबै प्रकारले
सूर्येण = सूर्यद्वारा
विभज्यन्ते = विभाजित हुन्छन्

वाक्यार्थ– सूर्यद्वारा नै दिशा, आकाश, पृथ्वी एवं यसका विभिन्न प्रदेश, स्वर्ग, अपवर्ग, नरक, रसातल आदि सम्पूर्ण लोकको छुट्टाछुट्टै विभाजन हुन्छ।

देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरुधाम्।
सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः॥ ४६॥

पदार्थ–
सूर्यः = सूर्यदेव नै
देवतिर्यङ्मनुष्याणां = देवता, पशुपक्षी तथा मानिसहरूको
सरीसृपसवीरुधाम् = सर्प, लहरा, वनस्पति आदिको र
सर्वजीवनिकायानां = सम्पूर्ण जीवसमूहको
आत्मा = आत्मा स्वरूप र
दृगीश्वरः = चक्षु इन्द्रियका अधिष्ठाता देवता हुन्

वाक्यार्थ– सूर्य नै देवता, मनुष्य, पशुपक्षी, सर्प र लता, वृक्ष आदि सम्पूर्ण जीवसमूहका आत्मा र आँखाका अधिष्ठाता देवता हुन्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे भुवनकोशवर्णने समुद्रवर्षसंनिवेशपरिमाणलक्षणो विंशोऽध्यायः॥ २०॥

अथ एकविंशोऽध्यायः

सूर्यको रथ र त्यसको गतिको वर्णन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

एतावानेव भूवलयस्य सन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः ॥ १ ॥

पदार्थ–
प्रमाणलक्षणतः = प्रमाण र लक्षणद्वारा
भूवलयस्य = भूमण्डलको
सन्निवेशः = रचनाविशेष
एतावान् एव = यत्ति नै
व्याख्यातः = बताइयो

वाक्यार्थ– हे राजा ! यस भूमण्डलको विस्तार लक्षण र प्रमाणसहित यत्ति नै हो भनेर मैले बताएँ ।

एतेन हि दिवो मण्डलमानं तद्विद उपदिशन्ति यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अन्तरेणान्तरिक्षं तदुभयसन्धितम् ॥ २ ॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
यथा = जसरी
द्विदलयोः = द्विदल भएका अन्नको
निष्पावादीनां = निफन्ने आदि परिष्कारको कार्य गर्दा (दुई भागमध्ये एउटाको मान जानिसकेपछि अर्काको परिमाण जानिन्छ, त्यस्तै)
एतेन = यही भूलोकको प्रमाणद्वारा
दिवः = द्युलोकको
मण्डलमानं = परिमाण पनि
तद्विदः = प्रमाण जान्ने पुरुषहरू
उपदिशन्ति = बताउँछन्
ते अन्तरेण = द्युलोकको र भूमण्डलको बीचमा
तदुभयसन्धितम् = ती दुई लोकको सन्धिस्थान भएको
अन्तरिक्षं = अन्तरिक्षलोक छ

वाक्यार्थ– भूगोलका ज्ञाताहरू स्वर्गमण्डलको परिमाण पनि भूमण्डलकै अनुसार छ भन्दछन् । जसरी द्विदल भएका अन्नको परिष्कार गर्ने क्रममा एउटा दलको आकारप्रकार जानेपछि अर्काको पनि आकारप्रकार जानिन्छ त्यसै गरी भूमण्डलको परिमाणबाट स्वर्गमण्डलको परिमाण जान्नुपर्दछ। यी दुई लोकको बीचमा रहेको आकाश, भूमण्डल र स्वर्गलोकको सन्धिस्थल हो। यसलाई अन्तरिक्षलोक भनिन्छ।

यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा स एष उदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मान्द्यशैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥ ३ ॥

पदार्थ—
यन्मध्यगतः = जुन अन्तरिक्षको बीचमा रहेको
तपतां पतिः = प्रकाशमान ग्रह-नक्षत्रहरूका स्वामी
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
तपनः = भगवान् सूर्य
आतपेन = तातो किरणद्वारा र
आत्मभासा = आफूभित्रै रहेको प्रकाशद्वारा पनि
त्रिलोकीं = स्वर्गलोक, भूर्लोक र अन्तरिक्ष लोकलाई
प्रतपति = ताप प्रदान गर्नुहुन्छ
अवभासयति = प्रकाशित गर्नुहुन्छ
सः एषः = त्यस्ता यी सूर्य
यथासवनम् = समयअनुसार
आरोहणावरोहणसमानस्थानेषु = आरोहण, अवरोहण र समान स्थान भएका
मकरादिषु = मकर आदि
राशिषु = बाह्र राशिमा
अभिपद्यमानः = प्राप्त भएर
उदगयनदक्षिणायनवैषुवत-संज्ञाभिः = उत्तरायण, दक्षिणायन र विषुवत् संज्ञा भएका
मान्द्यशैघ्र्यसमानाभिः गतिभिः = मन्द, शीघ्र र समान गतिद्वारा
अहोरात्राणि = दिन र रातलाई
दीर्घह्रस्वसमानानि = लामो, छोटो र समान
विधत्ते = बनाउनुहुन्छ

वाक्यार्थ— यसै अन्तरिक्षको मध्यभागमा रहेर सम्पूर्ण ग्रह र नक्षत्रहरूका मालिक भएका भगवान् सूर्यले आफ्नो ताप र प्रकाशद्वारा द्युलोक, भूर्लोक र अन्तरिक्षलोकलाई ताप प्रदान गर्ने र प्रकाशित गर्ने गर्नुहुन्छ। यिनै सूर्य नारायणले उत्तरायण, दक्षिणायन र विषुवत् (ती दुईका बीचको) मार्गबाट मन्द, शीघ्र र समान गतिले हिँडेर समयअनुसार मकर आदि बाह्र राशिमा तल, माथि र समान स्थानमा पुगी दिनरातलाई लामो, छोटो तथा समान बनाउने काम गर्नुहुन्छ।

यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति यदा वृषभादिषु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहान्येव वर्धन्ते ह्रसति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु ॥ ४ ॥

पदार्थ—
यदा = जब सूर्य
मेषतुलयोः = मेष र तुला राशिमा
वर्तते = रहनुहुन्छ
तदा = त्यस वेला
अहोरात्राणि = दिन र रात
समानानि = बराबर
भवन्ति = हुन्छन्
यदा च = जब
वृषभादिषु = वृषभ (वृष) आदि
पञ्चसु = पाँच
राशिषु = राशिमा
चरति = हिँड्नुहुन्छ
तदा = त्यस समयमा
अहानि = दिनहरू
मासि मासि = प्रतिमहिना
एका घटिका = एक घडी
वर्धन्ते च = बढ्छन् यस्तै
रात्रिषु = रात्रिमा
एका = एक-एक घडी
ह्रसति = घट्छ

वाक्यार्थ— जब भगवान् सूर्य मेष र तुला राशिमा रहनुहुन्छ तब दिन र रात बराबरका हुन्छन्। तर जब सूर्य वृष आदि पाँच राशिमा हिँड्नुहुन्छ त्यस वेला दिनहरू प्रतिमहिना एक-एक घडी बढ्छन् भने रात्रीका एक-एक घडी घट्छन्।

यदा वृश्चिकादिषु पञ्चसु वर्तते तदाहोरात्राणि विपर्ययाणि भवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थ–
यदा = जब (भगवान् सूर्य)
वृश्चिकादिषु = वृश्चिक आदि
पञ्चसु = पाँच राशिमा
वर्तते = रहनुहुन्छ
तदा = त्यस वेला
अहोरात्राणि = दिन र रात
विपर्ययाणि = वृष आदि पाँच राशिमा सूर्य रहँदाको उल्टो रात लामा र दिन छोटा
भवन्ति = हुन्छन्

वाक्यार्थ– वृश्चिक आदि पाँच राशिमा भगवान् सूर्य हिँड्दा चाहिँ वृष आदिमा रहँदाको उल्टो रातहरू लामा र दिनहरू छोटा हुन्छन्।

यावद् दक्षिणायनमहानि वर्धन्ते यावदुदगयनं रात्रयः ॥ ६ ॥

पदार्थ–
दक्षिणायनम् यावत् = दक्षिणायन सुरु हुने वेलासम्म (उत्तरायणमा)
अहानि = दिनहरू
वर्धन्ते = क्रमशः बढ्दछन्
उदगयनं यावत् = उत्तरायण सुरु हुने समयसम्म (दक्षिणायनमा)
रात्रयः = रातहरू (क्रमशः बढ्दै जान्छन्)

वाक्यार्थ– यसप्रकारले दक्षिणायन सुरु हुने वेलासम्म उत्तरायणका दिनहरू लामा भइरहन्छन् भने उत्तरायण आरम्भ हुने समयसम्म दक्षिणायनका रातहरू लामा हुन्छन्।

**एवं नव कोटय एकपञ्चाशल्लक्षाणि योजनानां मानसोत्तर-
गिरिपरिवर्तनस्योपदिशन्ति तस्मिन्नैन्द्रीं पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं
नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद् वारुणीं निम्लोचनीं
नाम उत्तरतः सोम्यां विभावरीं नाम तासूदयमध्याह्नास्तमय-
निशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण
मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ ७ ॥**

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार
मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्य = मानसोत्तर पर्वतमा हुने सूर्यको परिक्रमाको (बाटो)
योजनानां नवकोटयः एकपञ्चाशत् लक्षाणि = नौ करोड एकाउन्न लाख योजन लामो छ भनी
उपदिशन्ति = बताउँछन्
तस्मिन् = त्यस (मानस) पर्वतमा
मेरोः पूर्वस्मात् = सुमेरुपर्वतको पूर्वतर्फ
देवधानीं नाम = देवधानी नामक
ऐन्द्रीं पुरीं = इन्द्रको नगर
दक्षिणतः = दक्षिण दिशातर्फ
संयमनीं नाम = संयमनी नामक
याम्यां = यमराजको नगर
पश्चात् = पश्चिम दिशातर्फ
निम्लोचनीं नाम = निम्लोचनी नाम गरेको
वारुणीं = वरुणको नगर र
उत्तरतः = उत्तरदिशातर्फ
विभावरीं नाम = विभावरी नाम गरेको
सौम्यां = चन्द्रमाको नगर छ
मेरोः = सुमेरु पर्वतको
चतुर्दिशम् = चारै दिशामा रहेका
तासु = ती नगरहरूमा
समयविशेषेण = कालविशेष अनुसार
भूतानां = प्राणीहरूका
प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि = कर्ममा

हुने प्रवृत्ति र निवृत्तिको कारण **उदयमध्याह्नास्तमय-**	**निशीथानि इति** = सूर्यको उदय, मध्याह्न, सन्ध्याकाल र अर्धरात्रि	हुन्छन्

वाक्यार्थ– यसरी मन्द, शीघ्र र समान गतिले सूर्यले गर्ने मानसोत्तर पर्वतको परिक्रमाको मार्ग नौ करोड एकाउन्न लाख योजन छ भनी बताइएको छ। त्यस मानसोत्तर पर्वतमा सुमेरु पर्वतको पूर्वपट्टि देवधानी नामक इन्द्रको नगर छ। त्यस्तै दक्षिणतिर संयमनी नामक यमराजको नगर र पश्चिमतिर निम्लोचनी नामक वरुणको नगर छ भने उत्तरतिर विभावरी नामक चन्द्रमाको नगर रहेको छ। सुमेरु पर्वतको चारै दिशामा रहेका ती नगरहरूमा समयक्रमअनुसार प्राणीहरूको कर्ममा हुने प्रवृत्ति र निवृत्तिका कारण सूर्योदय, मध्याह्न, सन्ध्याकाल र अर्धरात्रिहरू भइरहन्छन्।

तत्रत्यानां दिवसमध्यङ्गत एव सदादित्यस्तपति सव्येनाचलं दक्षिणेन करोति ॥ ८ ॥

पदार्थ–
तत्रत्यानां = सुमेरुपर्वतमा बस्ने प्राणीहरूलाई
दिवसमध्यङ्गतः एव = मध्याह्न कालीन अवस्थामा रहेर नै
आदित्यः = भगवान् सूर्य
सदा = सधैं
तपति = प्रकाशित गर्नुहुन्छ
सव्येन = देब्रेतिरबाट (अश्विनी आदि नक्षत्रहरूको अभिमुख भएर घुम्ने भए पनि ज्योतिश्चक्रलाई घुमाउँदै दाहिनेतिर घुम्ने प्रवाह नामक वायुद्वारा घुमाइने भएकाले)
दक्षिणेन = दायाँतिरबाट
अचलं = सुमेरुपर्वतलाई
करोति = प्रदक्षिणा गरिरहनुहुन्छ

वाक्यार्थ– सुमेरु पर्वतमा बस्ने प्राणीहरूलाई सूर्य भगवान्ले सधैं मध्याह्नकालीन अवस्थामा रहेर प्रकाशित गरिरहनुहुन्छ। अश्विनी आदि नक्षत्रको अभिमुख भएर घुम्दा मेरुलाई देब्रे पारे तापनि ज्योतिश्चक्रलाई दाहिने पारेर प्रतिदिन सुमेरु पर्वतलाई घुमिरहनुहुन्छ।

यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते निम्लोचति यत्र क्वचन स्यन्देनाभितपति तस्य हैष समानसूत्रनिपाते प्रस्वापयति तत्र गतं न पश्यन्ति ये तं समनुपश्येरन् ॥ ९ ॥

पदार्थ–
ह = निश्चय नै
यत्र = जुन देशविशेषमा
उदेति = सूर्यको उदय भएको छ
तस्य = त्यस देशको
समानसूत्रनिपाते = विपरीत स्थानमा प्राप्त हुँदा (त्यही समयमा त्यहाँ)
निम्लोचति = सूर्यास्त भएको हुन्छ
यत्र = जुन समयमा
क्वचन = कहीं आकाशको बीचमा रहेका सूर्यले
स्यन्देन = पसिनाद्वारा
अभितपति = अत्यधिक ताप प्रदान गरिरहनुहुन्छ
तस्य = त्यस समयको
समानसूत्रनिपाते = विपरीत समय (मध्यरात)मा
ये = जुन प्राणीहरूलाई
ह एष = यी सूर्यले
प्रस्वापयति = निद्रारत बनाइदिनुहुन्छ, (त्यो अवस्थामा)
तं = ती मध्याह्नकालीन

पदार्थहरूलाई
समनुपश्येरन् = देख्दथे
तत्र गतं = रात्रिकालमा
(स्वप्नमा) प्राप्त ती
पदार्थहरूलाई
न पश्यन्ति = देख्न सक्दैनन्

वाक्यार्थ– घुम्ने क्रममा जुन देश वा स्थान विशेषमा सूर्यको उदय हुन्छ त्यसको ठीक विपरीत दिशामा सूर्यास्त हुन्छ। कुनै ठाउँमा मध्याह्नको समयमा प्राणीहरू पसिनै पसिनाले भिज्ने गरी तातिरहेका हुन्छन् भने त्यसको विपरीत मध्यरातको समयमा प्राणीहरू मस्त निद्रामा हुन्छन्। मध्याह्नकालमा देखिएका पदार्थहरूलाई तिनै व्यक्तिले मध्यरातमा देख्न सक्दैनन्।

यदा चैन्द्रया: पुर्या: प्रचलते पञ्चदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति ॥ १० ॥

पदार्थ–
यदा च = जब (सूर्य)
ऐन्द्रया: पुर्या: = इन्द्रको नगर
देवधानीबाट
याम्यां = यमराजको नगर
संयमनीतिर
प्रचलते = हिँड्नुहुन्छ तब
पञ्चदशघटिकाभि: = पन्ध्र
घडीमा
योजनानां सपादकोटिद्वयं = सवा
दुई करोड योजन तथा
साधिकानि = पच्चीस हजारभन्दा
धेरै
सार्धद्वादशलक्षाणि च = साँढे
बाह्रलाख योजनसम्म पनि
उपयाति = हिँड्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– सूर्य इन्द्रको देवधानी नगरबाट यमराजको संयमनी पुरीमा जाँदा पन्ध्र घडीमा सवा दुई करोड योजन तथा साँढे बाह्र लाख योजनभन्दा पनि धेरै हिँड्नुहुन्छ।

एवं ततो वारुणीं सौम्यामैन्द्रीं च पुनस्तथान्ये च ग्रहा: सोमादयो नक्षत्रै: सह ज्योतिश्चक्रे समभ्युद्यन्ति सह वा निम्लोचन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थ–
एवं = यस्तै जब
तत: = त्यस संयमनी पुरीदेखि
वारुणीं = वरुणको नगर
निम्लोचनी (र निम्लोचनीबाट)
सौम्याम् = चन्द्रमाको नगर
विभावरी (र चन्द्रमाको नगरबाट)
पुन: च = फेरि पनि
ऐन्द्रीं = इन्द्रनगर देवधानीतिर
हिँड्नुहुन्छ, त्यस वेला पनि पन्ध्र
घडीमा त्यति नै हिँड्नुहुन्छ
तथा = त्यसै गरी
अन्ये = अरू
सोमादय: = चन्द्रमा आदि
ग्रहा: च = ग्रहहरू पनि
नक्षत्रै: सह = नक्षत्रहरूका साथ
ज्योतिश्चक्रे = ज्योतिश्चक्रमा
समभ्युद्यन्ति = उदाउँछन्
सह वा = सँगसँगै नै
निम्लोचन्ति = अस्ताउँछन्

वाक्यार्थ– यही क्रमले वरुण र चन्द्रमाको नगर पार गरेर सूर्य फेरि इन्द्रको नगरमा प्रवेश गर्नुहुन्छ। सूर्यले जस्तै चन्द्रमा आदि अरू ग्रहहरू पनि विभिन्न नक्षत्रका साथमा ज्योतिश्चक्रमा उदाउने र अस्ताउने गर्दछन्।

एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्तते पुरीषु ॥ १२ ॥

पदार्थ–
एवं = यस प्रकार
मुहूर्तेन = एक मुहूर्तमा (नौ करोड एकाउन्न लाख योजनपरिमित पूर्वोक्त सौर्यमार्गको तीसौं भाग एकतीस लाख सत्तरी हजार योजन एक मुहूर्तमा गमनयोग्य हुन्छ)
अष्टशताधिकानि चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनानि = चौंतीस लाख आठ सय योजन बाटो हिँडेर
असौ = यी
त्रयीमयः = वेद (ऋक्, यजु, साम)मय
सौरः रथः = भगवान् सूर्यको रथ
चतसृषु पुरीषु = इन्द्रको देवधानी, यमराजको संयमनी, वरुणको निम्लोचनी र चन्द्रमाको विभावरी नामक चार नगरमा
परिवर्तते = घुम्दछ

वाक्यार्थ– यसप्रकार सूर्यको वेदमय रथले एक मुहूर्तमा चौंतीस लाख आठ सय योजनको हिसाबले भ्रमण गर्दै इन्द्रको देवधानी, यमराजको संयमनी, वरुणको निम्लोचनी र चन्द्रमाको विभावरी नामक चारै नगरको भ्रमण गर्दछ।

यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्नेमि त्रिणाभि संवत्सरात्मकं समामनन्ति तस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो मानसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र प्रोतं रविरथचक्रं तैलयन्त्रचक्रवद् भ्रमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ॥ १३ ॥

पदार्थ–
यस्य = जुन सूर्यको रथको
संवत्सरात्मकं = संवत्सररूप
एकम् = एउटा
चक्रं = पाङ्ग्रो
द्वादशारं = बाह्र महिनारूप अरा (पाङ्ग्राका डन्डी)
षण्नेमि = छ ऋतुरूप नेमि (पाङ्ग्राको छेउ)
त्रिणाभिः = चतुर्मासरूप तीन नाभि (पाङ्ग्राको केन्द्र) छन्
तस्य = ती सूर्यको
अक्षः = धुरा (रथको नाभि र रथभारलाई स्थिर गर्ने दण्ड) रूप दण्डको एक भाग
मेरोः = सुमेरु पर्वतको
मूर्धनि = शिखरभागमा तथा
कृतेतरभागः = अर्को भाग
मानसोत्तरे = मानसोत्तर पर्वतमा
समामनन्ति = छ भनेर मान्दछन्
यत्र = जहाँ (मेरु र मानसोत्तर पर्वतको शिखरमा)
प्रोतं = अडिएको
रविरथचक्रं = सूर्यको रथचक्रले
तैलयन्त्रचक्रवत् = तेल पेल्ने यन्त्रको चक्र झैँ
भ्रमन् = घुम्दै
मानसोत्तरगिरौ = मानसोत्तर पर्वतमाथि
परिभ्रमति = परिक्रमा गर्दछ

वाक्यार्थ– सूर्यको रथको संवत्सर नामक एउटा मात्र पाङ्ग्रो छ। बाह्र महिनारूप बाह्र ओटा अरा छन्। छ ऋतुरूप नेमि र चतुर्मासरूप तीन नाभिहरू छन्। यस रथको धुराको एक छेउ सुमेरु पर्वतको शिखरमा र अर्को छेउ मानसोत्तर पर्वतमाथि रहेको छ। त्यस धुरामा अडिएको रथचक्रले तेल पेल्ने यन्त्रको पाङ्ग्रा झैँ नित्य घुमेर मानसोत्तर पर्वतमाथि चक्कर लगाइरहन्छ।

तस्मिन्नक्षे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षस्तुर्यमानेन सम्मितस्तैल-यन्त्राक्षवद् ध्रुवे कृतोपरिभागः ॥ १४ ॥

पदार्थ–
तस्मिन् = त्यो
अक्षे = धुरारूप दण्डमा
कृतमूलः = फेद जोडिएको
तुर्यमानेन = चारौँ (मेरु र मानस पर्वतको चौथाइ भाग जति लामो) भागले
सम्मितः = युक्त भएको
द्वितीयः = अर्को दोस्रो
अक्षः = धुरा
तैलयन्त्राक्षवत् = तेल पेल्ने यन्त्रको धुरा झैँ विद्यमान छ, जो
ध्रुवे = ध्रुवलोकमा
कृतोपरिभागः = माथिल्लो भाग जोडिएको छ

वाक्यार्थ– त्यस धुरारूप दण्डको फेदमा जोडिएको अर्को धुरा छ। यो मेरु र मानस पर्वतको चौथाइ भाग जति लामो छ। यसको माथिल्लो भाग ध्रुवलोकसँग जोडिएको छ र यो तेल पेल्ने यन्त्रको धुरा झैँ छ।

रथनीडस्तु षट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान् रविरथयुगो यत्र हयाश्छन्दोनामानः सप्तारुणयोजिता वहन्ति देवमादित्यम् ॥ १५ ॥

पदार्थ–
रथनीडः तु = सूर्यको रथ बस्ने ठाउँ चाहिँ
षट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतः = छत्तीस लाख योजन लामो र
तत्तुरीयभागविशालः = त्यसैको लम्बाइको एक चौथाइ अर्थात् नौ लाख योजन फैलिएको छ
रविरथयुगः = सूर्यको रथको जुवा
तावान् = त्यति नै (छत्तीस लाख योजन) लामो छ
यत्र = जुन जुवामा
छन्दोनामानः = गायत्री आदि छन्दका नाम भएका
अरुणयोजिताः = गरुडको भाइ अरुण नामका सारथिद्वारा प्रेरित
सप्त हयाः = सात ओटा घोडाहरूले
देवम् = भगवान्
आदित्यम् = सूर्यलाई
वहन्ति = बोक्छन्

वाक्यार्थ– त्यस रथको बस्ने ठाउँ छत्तीस लाख योजन लामो र नौ लाख योजन फैलिएको छ। त्यस रथको जुवा पनि त्यत्तिकै अर्थात् छत्तीस लाख योजन लामो छ र त्यस जुवामा गायत्री छन्द आदि छन्दरूपी सात घोडालाई जोतेर अरुण नामक सारथिले सूर्य भगवान्लाई आकाशमार्गमा भ्रमण गराउँछन्।

पुरस्तात् सवितुररुणः पश्चाच्च नियुक्तः सौत्ये कर्मणि किलास्ते ॥ १६ ॥

पदार्थ–
किल = निश्चय नै
सौत्ये = रथ हाँक्ने सारथिको
कर्मणि = कर्ममा
नियुक्तः = नियुक्त भएका
अरुणः = अरुणले

सवितुः = सूर्यको	(घोडाको)	**आस्ते** = बस्छन्
पुरस्तात् = अगाडि र	**पश्चात् च** = पछाडि	

वाक्यार्थ– सारथिको रूपमा नियुक्त भएका ती अरुण सूर्यको अगाडि र घोडाको पछाडि बस्छन्।

तथा बालखिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्यं सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति ॥ १७ ॥

पदार्थ–

तथा = त्यसै गरी	औँलाको एक खण्ड बराबर आकार भएका	**पुरतः** = अगाडिबाट
सूक्तवाकाय = स्तुतिका लागि	**षष्टिसहस्राणि** = साठी हजार	**सूर्यं** = रथमा हिँड्दै गरेका सूर्य भगवान्लाई
नियुक्ताः = नियुक्त भएका	**बालखिल्याः ऋषयः** = बालखिल्य ऋषिहरू	**संस्तुवन्ति** = स्तुति गर्दछन्
अङ्गुष्ठपर्वमात्राः = बुढी		

वाक्यार्थ– त्यस रथको अगाडि बुढी औँलाको टुप्पो बराबर आकार भएका स्तुतिवचनका लागि नियुक्त भएका साठी हजार बालखिल्य ऋषिहरू स्तुति गरिरहन्छन्।

तथान्ये च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्त चतुर्दश मासि मासि भगवन्तं सूर्यमात्मानं नानानामानं पृथङ् नानानामानः पृथक् कर्मभिर्द्वन्द्वश उपासते ॥ १८ ॥

पदार्थ–

तथा = त्यसै गरी	**देवाः च इति** = देवताहरूले पनि	**गणाः** = समूहमा बाँडिएर
अन्ये = अरू	**एकैकशः** = एक-एक गरी	**पृथक् पृथक् कर्मभिः** = भिन्न-भिन्न कर्महरूद्वारा
ऋषयः = ऋषिहरू	**मासि मासि** = प्रत्येक महिनामा	**नानानामानं** = भिन्न-भिन्न नाम भएका
गन्धर्वाप्सरसः = गन्धर्व र अप्सराहरू	**नानानामानः** = कर्मअनुसार अलग-अलग नाम भएका	**आत्मानं** = आत्मस्वरूप
नागाः = नागहरू	**चतुर्दश** = उक्त ऋषि आदिका चौध गणहरूले	**भगवन्तं** = ऐश्वर्यशाली
ग्रामण्यः = यक्षहरू	**द्वन्द्वशः** = युगल संख्याअनुसार	**सूर्यम्** = सूर्यदेवलाई
यातुधानाः = राक्षसहरू र	**सप्त** = सात सात	**उपासते** = उपासना गर्दछन्

वाक्यार्थ– यसबाहेक अरू समष्टिमा चौध सङ्ख्या हुने ऋषि, गन्धर्व, अप्सरा, नाग, यक्ष, राक्षस र देवताका सात जोडीले प्रत्येक महिना भिन्न-भिन्न कर्मद्वारा भिन्न-भिन्न नाम भएका आत्मस्वरूप ऐश्वर्यशाली सूर्यदेवलाई उपासना गरिरहन्छन्।

लक्षोत्तरं सार्धनवकोटियोजनपरिमण्डलं भूवलयस्य क्षणेन सगव्यूत्युत्तरं द्विसहस्रयोजनानि स भुङ्क्ते ॥ १९ ॥

पदार्थ–
सः = ती भगवान् सूर्यले
भूवलयस्य = भूमण्डलको
लक्षोत्तरं सार्धनवकोटियोजन-परिमण्डलं = नौ करोड एकाउन्न लाख योजन विस्तीर्ण परिधिलाई
क्षणेन = प्रत्येक क्षणमा
सगव्यूत्युत्तरं द्विसहस्रयोजनानि = दुई हजार दुई योजन दूरीको दरले
भुङ्क्ते = परिक्रमा (पार) गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– यसप्रकार सूर्य भगवान्‌ले भूमण्डलको नौ करोड एकाउन्न लाख योजन घेरालाई प्रतिक्षण दुई हजार दुई योजन दूरीका दरले पार गर्नुहुन्छ।

इति श्रीमद्‌भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमण्डलवर्णनं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

भिन्न-भिन्न ग्रहहरूको स्थिति र गतिको वर्णन

राजोवाच (राजा परीक्षित्‌ले भन्नुभयो)

यदेतद् भगवत आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन परिक्रामतो राशीनामभिमुखं प्रचलितं चाप्रदक्षिणं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं कथमनुमिमीमहीति ॥ १ ॥

पदार्थ–
राशीनाम् = राशिहरूको
अभिमुखं = सम्मुख
मेरुं = सुमेरु र
ध्रुवं च = ध्रुवलोकलाई पनि
प्रदक्षिणेन = दायाँतिरबाट
परिक्रामतः = परिक्रमा गर्ने
अमुष्य = पूर्ववर्णित जुन
भगवतः = ऐश्वर्यशाली
आदित्यस्य = सूर्यदेवको
अप्रदक्षिणं = दक्षिणावर्त नभएको
यत् = जुन
प्रचलितं च = गतिलाई
भगवता = हजुर (श्रीशुकदेव)ले
उपवर्णितम् = बताउनुभयो
एतत् = त्यो कुरा
वयं = हामी
कथम् = कसरी
अनुमिमीमहि इति = जानौँ

वाक्यार्थ– हे श्रीशुकदेव ! राशिहरूको सम्मुख भएर घुम्ने क्रममा सूर्य भगवान्‌ले सुमेरु र ध्रुवलोकलाई दाहिने पारेर घुमेको जस्तो देखिए तापनि वास्तवमा सूर्यका गति दक्षिणावर्त हुँदैन भन्ने जुन कुरा बताउनुभयो, त्यस कुरालाई हामी कसरी बुझौँ ?

स होवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वादेवं नक्षत्रराशिभि-रुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात् ॥ २ ॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
भ्रमता = घुमिरहेको
कुलालचक्रेण सह = कुमालेको चक्रसँगै
भ्रमतां = घुम्ने
तदाश्रयाणां = त्यही चक्रमा रहेको
पिपीलिकादीनां = कमिला आदि किराहरूको
गतिः = गति
प्रदेशान्तरेषु = भिन्न-भिन्न

समयमा चक्रको भिन्न-भिन्न भागमा
उपलभ्यमानत्वात् = देखिने भएकाले
अन्या एव = भिन्दै हो
एवं = त्यसै गरी
नक्षत्रराशिभिः = नक्षत्र र राशिद्वारा
उपलक्षितेन = उपलक्षित
कालचक्रेण = कालचक्रद्वारा
मेरुं = सुमेरु
ध्रुवं च = ध्रुव (लोक)लाई पनि
प्रदक्षिणेन = दायाँतिरबाट
परिधावता सह = घुम्ने नक्षत्रसँग
परिधावमानानां = घुमिरहेका
तदाश्रयाणां = त्यसैमा आश्रित
सूर्यादीनां = सूर्य आदि
ग्रहाणां = ग्रहहरूको
गतिः = गति
नक्षत्रान्तरे = भिन्न नक्षत्रमा
राश्यन्तरे च = भिन्न राशिमा पनि
उपलभ्यमानत्वात् = प्राप्त हुने भएकाले
अन्या एव = भिन्नै हुन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा ! जसरी घुमिरहेको कुमालेको चक्रसँग घुमिरहने त्यस चक्रमा रहेका कमिला आदि किराहरू भिन्न-भिन्न समयमा भिन्न-भिन्न भागमा देखिने भएकाले तिनीहरूको गति भिन्दै हो त्यसै गरी नक्षत्र र राशिद्वारा उपलक्षित कालचक्रद्वारा सुमेरु र ध्रुवलोकलाई दाहिने पारेर घुम्ने सूर्य आदि ग्रहहरू समयअनुसार भिन्न-भिन्न राशि र नक्षत्रमा देखिने हुनाले यिनीहरूको गति कालचक्रको गतिभन्दा भिन्न हुन्छ।

स एष भगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धिनिमित्तं कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसन्तादिष्वृतुषु यथोपजोषमृतुगुणान् विदधाति ॥ ३ ॥

पदार्थ–
कविभिः अपि = विद्वान्हरूद्वारा र
वेदेन च = वेदद्वारा पनि
विजिज्ञास्यमानः = जान्न योग्य भएका
सः एषः = यिनै पूर्ववर्णित
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
आदिपुरुषः = जगत्का कारण आदिपुरुष
साक्षात् नारायणः एव = साक्षात् नारायण नै हुनुहुन्छ, उहाँले
लोकानां = सम्पूर्ण प्राणीहरूको
स्वस्तये = कल्याणका लागि
त्रयीमयं = वेदप्रतिपाद्य (वेदमय)
कर्मविशुद्धिनिमित्तं = कर्मशुद्धिको निम्ति (कर्मका लागि त्यो काल कारण भएकाले)
आत्मानं = आफूलाई
द्वादशधा = बाह्र भागमा
विभज्य = विभाग गरेर
वसन्तादिषु = वसन्त आदि
षट्सु ऋतुषु = छ ऋतुहरूमा
यथोपजोषम् = यथायोग्य कर्म भोग्नका लागि
ऋतुगुणान् = छ ओटै ऋतुहरूमा हुने चिसो-तातो आदि गुणहरू
विदधाति = बनाउनुहुन्छ

वाक्यार्थ– वेद र विद्वान्हरूद्वारा समेत प्राप्त गर्न खोजिने ऐश्वर्यशाली आदिपुरुष साक्षात् भगवान् नारायणले नै लोककल्याण र वैदिक कर्महरूको शुद्धिका निम्ति आफ्नो वेदमय काल (समय)रूप विग्रहलाई बाह्र भागमा विभाजन गरेर वसन्त आदि छ ऋतुहरूमा समयअनुसार चिसो,

तातो आदि गुणहरू बनाइरहनुहुन्छ।

तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या विद्यया वर्णाश्रमाचारानुपथा उच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च श्रद्धया यजन्तोऽञ्जसा श्रेयः समधिगच्छन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थ–
तम् एतम् = ती आदित्यरूप भगवान्लाई
इह = यस मर्त्यलोकमा
वर्णाश्रमाचारानुपथाः = वर्णाश्रम धर्मको आचरण गर्ने
पुरुषाः = मानिसहरूले
त्रय्या विद्यया = वेदविद्याद्वारा
आम्नातैः = प्रतिपादित
उच्चावचैः = ठुलासाना
कर्मभिः = सन्ध्योपासन, अग्निहोत्र आदि कर्महरूद्वारा
योगवितानैः च = ध्यान आदि योगका साधनहरूद्वारा पनि
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक
यजन्तः = पूजा गरेर
अञ्जसा = सजिलैसँग
श्रेयः = कल्याण (मोक्ष)
समधिगच्छन्ति = प्राप्त गर्दछन्

वाक्यार्थ– यस मर्त्यलोकमा वर्णाश्रम धर्मको पालन गर्ने मानिसहरूले ती सूर्य भगवान्लाई वेदोक्त सन्ध्योपासन, अग्निहोत्र आदि ठुलासाना कर्महरूद्वारा र ध्यान आदि योगसाधनहरूद्वारा श्रद्धापूर्वक आराधना गरी सजिलैसित आत्मकल्याण प्राप्त गर्दछन्।

अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरन्तरेण नभोवलयस्य कालचक्रगतो द्वादश मासान् भुङ्क्ते राशिसंज्ञान् संवत्सरावयवान् मासः पक्षद्वयं दिवा नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमुपदिशन्ति यावता षष्ठमंशं भुञ्जीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते संवत्सरावयवः ॥ ५ ॥

पदार्थ–
अथ = यसप्रकार
सः एषः = ती पूर्ववर्णित
लोकानां = प्राणीहरूका
आत्मा = आत्मस्वरूप भएका सूर्य
द्यावापृथिव्योः = आकाश र पृथिवीको
अन्तरेण = बीचमा
नभोवलयस्य = अन्तरिक्ष लोकका
कालचक्रगतः = कालचक्रको बीचमा अवस्थित भएर
राशिसंज्ञान् = मेष आदि राशि नै नाम भएका
संवत्सरावयवान् = संवत्सरका अङ्गभूत
द्वादश मासान् = बाह्र महिनालाई
भुङ्क्ते = भोग गर्नुहुन्छ
पक्षद्वयं = चन्द्रमानअनुसार शुक्लपक्ष र कृष्णपक्ष बराबरको
मासः = महिना हुन्छ
दिवा नक्तं च इति = पितृमानले दिन र रात बराबर एक मास हुन्छ
सपादर्क्षद्वयम् = सौरमान अनुसार सवा दुई नक्षत्र बराबर पनि एक मास हुन्छ भनी (विद्वान्हरू)
उपदिशन्ति = बताउँछन्
यावता = जति समयमा (सूर्यले)
षष्ठमंशं = संवत्सरको छैटौं अंश
भुञ्जीत = भोग गर्दछन्

सः वै = त्यो छैटौँ भाग	अवयवरूप दुई राशि (मास)	**उपदिश्यते** = बताइन्छ
संवत्सरावयवः = संवत्सरको	**ऋतुः इति** = ऋतु हो भनेर	

वाक्यार्थ– यसप्रकार सम्पूर्ण प्राणीहरूका आत्मस्वरूप भएका भगवान् सूर्यनारायणले द्युलोक र पृथिवीको बीचमा रहेको अन्तरिक्ष लोकको मध्यभागमा रहेको कालचक्रको माझमा बसेर मेष, वृष आदि संवत्सरका अवयवरूप बाह्र महिनालाई भोग गर्नुहुन्छ। चन्द्रमानअनुसार शुक्लपक्ष र कृष्णपक्षको एक महिना हुन्छ। सौरमान अनुसार सवा दुई नक्षत्र बराबर एक मास हुन्छ। पितृमान अनुसार अहोरात्र (एक दिन र एक रात) बराबर हाम्रो एक मास हुन्छ। जति समयमा सूर्यनारायणले संवत्सरको छैटौँ भाग भोग गर्नुहुन्छ त्यही संवत्सरको अवयवरूप दुई राशि वा मासलाई ऋतु भनिन्छ।

अथ च यावतार्धेन नभोवीथ्यां प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते ॥ ६ ॥

पदार्थ–	छ, त्यसको	**तं कालम्** = त्यो समयलाई
अथ च = यसै गरी	**अर्धेन** = आधा समय (छ	**अयनम्** = अयन
नभोवीथ्यां = आकाशमार्गमा	महिना)	**आचक्षते** = भनिन्छ
यावता = जति सूर्य हिँड्ने बाटो	**प्रचरति** = सूर्य हिँड्नुहुन्छ	

वाक्यार्थ– यसै गरी जति समयमा सूर्यदेवले आफ्नो आकाशमार्गको आधा भाग पार गर्नुहुन्छ त्यस समयलाई अयन भनिन्छ।

अथ च यावन्नभोमण्डलं सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कार्त्स्न्येन स ह भुञ्जीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोर्मान्द्यशैघ्र्यसमगतिभिः समामनन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थ–	**मण्डलाभ्यां सह** = मण्डल सहित	**तं कालं** = त्यो समयलाई
अथ च = यसै गरी	**कार्त्स्न्येन** = सम्पूर्णरूपमा	(अवान्तर भेदअनुसार)
यावत् = जहिले	**नभोमण्डलं** = आकाश	**संवत्सरं** = संवत्सर
भानोः = सूर्यको	मण्डललाई	**परिवत्सरम्** = परिवत्सर
मान्द्यशैघ्र्यसमगतिभिः = मन्द,	**सः** = ती भगवान् सूर्यले	**इडावत्सरम्** = इडावत्सर
शीघ्र र समानगतिद्वारा	**ह** = निश्चय नै	**अनुवत्सरं** = अनुवत्सर र
द्यावापृथिव्योः = द्युलोक र	**भुञ्जीत** = भोग (परिक्रमा)	**वत्सरम् इति** = वत्सर
पृथिवीको	गर्नुहुन्छ	**समामनन्ति** = भन्दछन्

वाक्यार्थ– त्यसै गरी सूर्य भगवान्ले जति समयमा आफ्नो मन्द, तीव्र र समान गतिद्वारा द्युलोक र पृथिवी सहितको सम्पूर्ण आकाशमण्डललाई परिक्रमा गर्नुहुन्छ त्यस समयलाई अवान्तर भेदअनुसार संवत्सर, परिवत्सर, इडावत्सर, अनुवत्सर र वत्सर आदि नामले बताइन्छ।

एवं चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टाल्लक्षयोजनत उपलभ्यमानो- ऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां मासभुक्तिं सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुङ्क्ते ॥ ८ ॥

पदार्थ–
एवं = यसै गरी
अर्कगभस्तिभ्यः = सूर्यको किरणदेखि
लक्षयोजनतः = एक लाख योजनभन्दा
उपरिष्टात् = माथि
उपलभ्यमानः = रहेका
द्रुततरगमनः = अरू नक्षत्रभन्दा छिटो हिँड्ने तथा
अग्रचारी = अरू नक्षत्रहरूको अपेक्षा अगाडि हिँड्ने
चन्द्रमा = चन्द्रमाले
अर्कस्य = सूर्यको
संवत्सरभुक्तिं = एक वर्षमा हिँड्ने बाटो
पक्षाभ्यां = एक पक्षमा
मासभुक्तिं = एक महिना लाग्ने बाटो
सपादर्क्षाभ्यां = सवा दुई दिनमा र
पक्षभुक्तिं = एक पक्ष लाग्ने बाटो
दिनेन एव = एक दिनमा नै
भुङ्क्ते = हिँड्दछन्

वाक्यार्थ– यसै गरी सूर्यको किरणदेखि एक लाख योजन माथि अत्यन्त तीव्र गति भएका कारण सबै नक्षत्रहरूको अघिअघि हिँड्ने चन्द्रमा रहेका छन्। ती चन्द्रदेवले सूर्यले एक वर्षमा हिँड्ने बाटो एक महिनामा, एक महिनामा हिँड्ने बाटो सवा दुई दिनमा र एक पक्षमा हिँड्ने बाटो एकै दिनमा पार गर्दछन्।

अथ चापूर्यमाणाभिश्च कलाभिरमराणां क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितृणामहोरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीव- निवहप्राणो जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्तैर्भुङ्क्ते ॥ ९ ॥

पदार्थ–
अथ च = यसै गरी
पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां च = शुक्लपक्ष र कृष्णपक्षद्वारा
आपूर्यमाणाभिः = शुक्लपक्षमा पूर्ण हुँदै जाने
कलाभिः = कलाहरूद्वारा
अमराणां = देवताहरूको र
क्षीयमाणाभिः = कृष्णपक्षमा नष्ट हुँदै जाने
कलाभिः च = कलाहरूद्वारा पनि
पितृणाम् = पितृहरूको
अहोरात्राणि = दिन र रातको
वितन्वानः = विभाग गर्दै
सर्वजीवनिवहप्राणः = सम्पूर्ण प्राणीहरूको पुष्टिका लागि अन्नमय, अमृतमय, प्राणरूप र
जीवः = जीवन स्वरूप चन्द्रमाले
त्रिंशता = तीस
मुहूर्तैः = मुहूर्तहरूद्वारा
एकमेकं = प्रत्येक
नक्षत्रं = नक्षत्रलाई
भुङ्क्ते = (एकै दिनमा) पार गर्दछन्

वाक्यार्थ– यिनै चन्द्रमाले कृष्णपक्षमा घट्दै जाने कलाहरूले पितृहरूको र शुक्लपक्षमा बढ्दै जाने कलाहरूले देवताहरूको दिन र रातको विभाजन गर्दछन्। त्यस्तै अन्नमय र अमृतमय भएका कारण सम्पूर्ण प्राणी मात्रका प्राण र जीवनस्वरूप ती चन्द्रदेवले तीस-तीस मुहूर्तमा एक-एक नक्षत्र भोग गर्दछन्।

य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान् मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात् सर्वमय इति वर्णयन्ति ॥ १० ॥

पदार्थ–
यः एषः = जुन यो
षोडशकलः = सोह्र कला भएको
पुरुषः = पुरुष जो
मनोमयः = (दश इन्द्रिय पञ्चमहाभूत र मनको संघातमा प्रधान भएको मनको नियन्ता भएकाले) मनोमय
अन्नमयः = अन्नमय
अमृतमयः = अमृतमय चन्द्रमा
भगवान् = भगवान् नै हुन्
देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां = देवता, पितृ, मनुष्य, भूत, पशु, पक्षी र वृक्ष आदि
प्राणाप्यायनशीलत्वात् = सम्पूर्ण प्राणीहरूको जीवनहेतु भएकाले चन्द्रमालाई
सर्वमयः इति = सर्वमय हुन् भनी
वर्णयन्ति = विद्वान्हरू बताउँछन्

वाक्यार्थ– सोह्र कलाले युक्त चन्द्रदेव मनोमय, अन्नमय र अमृतमय छन्। देवता, पितृ, मनुष्य, भूत, पशु, पक्षी, सरीसृप र वृक्ष आदि सबै प्राणीमा प्राण सञ्चार गर्ने हुनाले विद्वान्हरू यिनलाई सर्वमय भन्दछन्।

तत उपरिष्टाद् त्रिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताष्टाविंशतिः ॥ ११ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यस चन्द्रमण्डलदेखि
त्रिलक्षयोजनतः = तीन लाख योजन
उपरिष्टात् = माथि
कालायने = कालचक्रमा
ईश्वरयोजितानि = भगवान्द्वारा नियुक्त
अभिजिता सह = अभिजित् नक्षत्रले सहित भएका
अष्टाविंशतिः = अट्ठाईस
नक्षत्राणि = नक्षत्रहरू
मेरुं = सुमेरु पर्वतलाई
दक्षिणेन एव = दायाँतिरबाट घुमिरहन्छन्

वाक्यार्थ– चन्द्रमण्डलदेखि तीन लाख योजन माथि भगवान्द्वारा कालचक्रमा नियुक्त गरिएका अभिजित्सहितका अट्ठाईस नक्षत्रहरू छन्। यी नक्षत्रहरू सुमेरु पर्वतलाई दाहिने पारेर घुमिरहन्छन्।

तत उपरिष्टादुशना द्विलक्षयोजनत उपलभ्यते पुरतः पश्चात् सहैव वार्कस्य शैघ्र्यमान्द्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यदानुकूल एव प्रायेण वर्षयंश्चारेणानुमीयते स वृष्टिविष्टम्भग्रहोपशमनः ॥ १२ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यस नक्षत्रमण्डलबाट
द्विलक्षयोजनतः = दुई लाख योजनदेखि
उपरिष्टात् = माथि
उशना = शुक्र

उपलभ्यते = अवस्थित छन्
शैघ्र्यमान्द्यसाम्याभिः = शीघ्र, मन्द र समान
गतिभिः = गतिहरूद्वारा शुक्र
अर्कस्य = सूर्यको
पुरतः = अगाडि
पश्चात् = पछाडि र
सह एव वा = सँगसँगै पनि
अर्कवत् = सूर्य झैँ
चरति = हिँड्दछन्
वृष्टिविष्टम्भग्रहोपशमनः = वृष्टि-निरोधक ग्रहहरूलाई शान्त पार्ने
प्रायेण = प्रायः गरी
वर्षयन् = वृष्टि गराउने
लोकानां = प्राणीहरूको
नित्यदा अनुकूलः एव = सधैँ अनुकूल नै रहने
सः = ती शुक्र
चारेण = प्रकाशमय गतिद्वारा
अनुमीयते = जानिन्छन्

वाक्यार्थ— नक्षत्रमण्डलभन्दा दुई लाख योजन माथि शुक्र रहेका छन्। सूर्यको झैँ शीघ्र, मन्द र समान गति भएका यी शुक्र कहिले सूर्यका अघि, कहिले सूर्यका पछि र कहिले सँगसँगै भएर भ्रमण गर्दछन्। वर्षा हुन नदिने ग्रहहरूलाई शान्त गराई नित्य वृष्टि गराउने हुँदा यी शुक्र सधैँ सबैका लागि अनुकूल मानिन्छन्।

उशनसा बुधो व्याख्यातस्तत उपरिष्टाद् द्विलक्षयोजनतो बुधः
सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण शुभकृद् यदार्काद् व्यतिरिच्येत
तदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥ १३ ॥

पदार्थ—
उशनसा = शुक्रको गतिद्वारा
बुधः = बुध (-को गति पनि)
व्याख्यातः = वर्णन गरियो
ततः = ती शुक्रदेखि
द्विलक्षयोजनतः = दुई लाख योजनभन्दा
उपरिष्टात् = माथि
सोमसुतः = चन्द्रमाका पुत्र
बुधः = बुध
उपलभ्यमानः = अवस्थित छन्
प्रायेण = प्रायः गरी
शुभकृत् = मङ्गल गर्ने बुधले
यदा = जब
अर्कात् = सूर्यबाट
व्यतिरिच्येत = अलग हुन्छन्
तदा = तब
अतिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादि-भयम् = आँधी, घना बादल, अनावृष्टि आदिको भय
आशंसते = जनाउँछन्

वाक्यार्थ— शुक्रदेखि दुई लाख योजन माथि शुक्रको जस्तो गति भएका चन्द्रमाका पुत्र बुध रहेका छन्। प्रायः मङ्गलकारी भए पनि जब बुध सूर्यबाट टाढा हुन्छन् तब यिनले आँधीबेहरी, घना बादल, अनावृष्टि आदिको भय गराउँछन्।

अत ऊर्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः
पक्षैरेकैकशो राशीन् द्वादशानुभुङ्क्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते
प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः ॥ १४ ॥

पदार्थ—
अतः = यी बुधदेखि
योजनलक्षद्वितये = दुई लाख योजन
ऊर्ध्वम् = माथि
उपलभ्यमानः = रहने
अशुभग्रहः = अशुभ ग्रह भनिने
प्रायेण = प्रायः
अघशंसः = अमङ्गलसूचक

अङ्गारकः = मङ्गल	**न अभिवर्तते** = हिँडेनन् भने	**द्वादश** = बाह्र ओटा
अपि = पनि	**त्रिभिः त्रिभिः** = तीन-तीन	**राशीन्** = राशिलाई
यदि = यदि	**पक्षैः** = पक्षहरूद्वारा	**अनुभुङ्क्ते** = भोग (अतिक्रमण)
वक्रेण = वक्र गतिले	**एकैकशः** = एक-एक गरी	गर्दछन्

वाक्यार्थ– बुधदेखि दुई लाख योजन माथि प्रायः अमङ्गलसूचक र अशुभ ग्रह मानिने मङ्गल रहेका छन्। यी वक्रगतिमा हिँडेनन् भने तीन-तीन पक्षमा बाह्र राशिलाई एक-एक गरी भोग गर्दछन्।

तत उपरिष्टाद् द्विलक्षयोजनान्तरगतो भगवान् बृहस्पतिरेकैकस्मिन् राशौ परिवत्सरं परिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्यात् प्रायेणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य ॥ १५ ॥

पदार्थ–	**बृहस्पतिः** = देवगुरु बृहस्पति	वर्षको दरले
ततः = त्यस मङ्गल ग्रहदेखि	**यदि** = यदि	**चरति** = भोग गर्दछन् (यिनी)
उपरिष्टात् = माथि	**न वक्रः** = वक्रगतिवाला नभएमा	**प्रायेण** = प्रायः गरी
द्विलक्षयोजनान्तरगतः = दुई	**एकैकस्मिन्** = एक-एक	**ब्राह्मणकुलस्य** = ब्राह्मणकुलको
लाख योजनको दूरीमा अवस्थित	**राशौ** = राशिमा	**अनुकूलः स्यात्** = अनुकूल
भगवान् = ऐश्वर्यशाली	**परिवत्सरं परिवत्सरं** = एक-एक	रहन्छन्

वाक्यार्थ– मङ्गलदेखि दुई लाख योजन माथि ऐश्वर्यशाली देवगुरु बृहस्पति रहेका छन्। प्रायशः ब्राह्मणकुलका अनुकूल मानिने यी बृहस्पतिले वक्रगतिमा नहुँदा प्रत्येक राशिलाई एक-एक वर्षका दरले भोग गर्दछन्।

तत उपरिष्टाद् योजनलक्षद्वयात् प्रतीयमानः शनैश्चर एकैकस्मिन् राशौ त्रिंशन्मासान् विलम्बमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भिरनुवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशान्तिकरः ॥ १६ ॥

पदार्थ–	**एकैकस्मिन्** = एक-एक	**सर्वान् एव** = सम्पूर्ण
ततः = ती बृहस्पतिदेखि	**राशौ** = राशिमा	राशिहरूलाई
उपरिष्टात् = माथि	**त्रिंशन्मासान्** = तीस महिनासम्म	**अनुपर्येति** = अतिक्रमण गर्दछन्
योजनलक्षद्वयात् = दुई लाख	**विलम्बमानः** = ढिला गर्दै	**हि** = निश्चय नै (शनैश्चर)
योजन दूरीमा	(बस्दछन्)	**प्रायेण** = धेरैजसो
प्रतीयमानः = देखिने (अवस्थित)	**तावद्भिः** = त्यत्ति नै	**सर्वेषाम्** = सबैका लागि
शनैश्चरः = शनैश्चर	**अनुवत्सरैः** = तीस वर्षमा	**अशान्तिकरः** = अशान्ति गर्दछन्

वाक्यार्थ– बृहस्पतिदेखि दुई लाख योजन माथि रहेको शनैश्चर प्रत्येक राशिमा तीस महिनासम्म बस्दछन्। सबैका निम्ति प्रायः अशान्तिकारक शनैश्चरले तीस वर्षमा सम्पूर्ण राशिको भोग गर्दछन्।

तत उत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयोजनान्तर उपलभ्यन्ते य एव लोकानां शमनुभावयन्तो भगवतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति ॥ १७ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यो शनैश्चरदेखि
उत्तरस्मात् = माथि
एकादशलक्षयोजनान्तरे एव = एघार लाख योजनको दूरीमा नै
ऋषयः = कश्यप आदि सात ऋषिहरू
उपलभ्यन्ते = देखिन्छन्
ये = जुन ऋषिहरू
लोकानां = प्राणीहरूको
शम् = कल्याण
अनुभावयन्तः = गराउँदै
भगवतः = भगवान्
विष्णोः = नारायणको
यत् = जुन
परमं पदं = परमपद ध्रुवलोकको
प्रदक्षिणं = प्रदक्षिणा
प्रक्रमन्ति = गर्दछन्

वाक्यार्थ– शनैश्चरदेखि एघार लाख योजन माथि कश्यप आदि सप्तर्षिहरू रहेका छन्। ती ऋषिहरू सम्पूर्ण लोकको कल्याणको कामना गर्दै भगवान् विष्णुको परमपद ध्रुवलोकको प्रदक्षिणा गर्दछन्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे ज्योतिश्चक्रवर्णने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

शिशुमार चक्रको वर्णन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

अथ तस्मात् परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद् विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्येहानुभाव उपवर्णितः ॥ १ ॥

पदार्थ–
अथ = एवं रीतले
तस्मात् = त्यो सप्तर्षिलोकदेखि
त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतः = तेह्र लाख योजन
परतः = माथि
विष्णोः = भगवान् नारायणको
यत् तत् = जुन त्यो प्रसिद्ध
परमं पदम् = परम पद ध्रुवलोक
अभिवदन्ति = छ भनेर भन्दछन्
ह = निश्चय नै
यत्र = जुन ध्रुवलोकमा
महाभागवतः = भगवान्का परम भक्त
औत्तानपादिः = महाराज उत्तानपादका पुत्र
ध्रुवः = ध्रुव रहन्छन्, उनको
समकालयुग्भिः = समकालमा साथ हिँड्ने
अग्निना = अग्निद्वारा
इन्द्रेण = इन्द्रद्वारा
प्रजापतिना = प्रजापतिद्वारा
कश्यपेन = कश्यपद्वारा र
धर्मेण च = धर्मद्वारा पनि
इदानीम् अपि = अहिले पनि (यो लोक)
सबहुमानं = अत्यन्त आदरपूर्वक
दक्षिणतः = दायाँबाट प्रदक्षिणा
क्रियमाणः = गरिएको छ
कल्पजीविनाम् = कल्पसम्म मर्त्य आदि लोकमा बस्नेवालाहरूको
आजीव्य = आश्रय पाएर ध्रुवजी
उपास्ते = रहनुभएको छ
इह = यस मनुष्यलोकमा
तस्य = ती ध्रुवको
अनुभावः = भगवद्आराधना र राज्यपालन आदिरूप कीर्ति
उपवर्णितः = बताइयो

वाक्यार्थ– हे राजा ! सप्तर्षि बस्ने ठाउँभन्दा तेह्र लाख योजन माथि भगवान् विष्णुको परमपद ध्रुवलोक छ। त्यहाँ उत्तानपादका पुत्र भगवद्भक्त ध्रुव रहन्छन्। जसलाई अग्नि, इन्द्र, प्रजापति, कश्यप र धर्म आदि देवहरूले अत्यन्त आदरपूर्वक प्रदक्षिणा गरिरहन्छन्। अहिले पनि कल्पान्तसम्म रहिरहने सम्पूर्ण प्राणीहरू यिनैमा आधारित छन्। ध्रुवलोकको प्रभाव पहिले (चतुर्थ स्कन्धमैं) बताइसकियो।

स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा

भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते ॥ २ ॥

पदार्थ—
हि = निश्चय नै
सः = त्यो ध्रुवलोक
अनिमिषेण = कहिल्यै नरोकिने
अव्यक्तरंहसा = अव्यक्त गतिवाला
भगवता = शक्तिसम्पन्न
कालेन = कालद्वारा
भ्राम्यमाणानां = घुमाइएका
सर्वेषां = सम्पूर्ण
ग्रहनक्षत्रादीनाम् = ग्रह, नक्षत्र आदि
ज्योतिर्गणानां = ज्योतिर्गणहरूको
स्थाणुः इव = मियोरूप ठुटो झैं
अवष्टम्भः = आधारको रूपमा
ईश्वरेण = भगवान्द्वारा
विहितः = स्थापित भएर
शश्वत् = सधैँ
अवभासते = प्रकाशित छ

वाक्यार्थ— कहिल्यै नरोकिने अव्यक्तगतिमान् शक्तिशाली भगवान् कालद्वारा घुमाइएका ग्रह, नक्षत्र आदि ज्योतिर्गणहरूको मियोरूप ठुटा झैं ध्रुवलोक आधारको रूपमा रहेर सधैं प्रकाशित हुन्छ।

टिप्पणी— सबै ग्रहनक्षत्रहरू कालचक्रको अधीनमा बस्दछन्, तर यो ध्रुवलोक कालचक्रको पनि आधार भएकाले यसले कालचक्रलाई अतिक्रमण गरेको छ।

यथा मेढीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिस्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्त्येवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्तं परिचङ्क्रमन्ति नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तन्ते एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थ—
यथा = जसरी
मेढीस्तम्भे = दाइँ गर्दा खलामा गाडिएको मियोमा
संयोजिताः = बाँधिएका
आक्रमणपशवः = धान माड्ने गोरु वा पशुहरू
त्रिभिः त्रिभिः = छोटो, मध्यम र लामो गरी तीन ओटा
सवनैः = डोरीद्वारा
यथास्थानं = आ-आफ्नो स्थानमा (नजिक, बीच र टाढा गरी बाँधिएर)
मण्डलानि = गोलो घेरामा
चरन्ति = घुम्दछन्
एवं = त्यसै गरी
एतस्मिन् = यो
कालचक्रे = समयको चक्रमा
त्रिभिः त्रिभिः = उत्तरायण, दक्षिणायन र विषुवत् नामक तीन अयनद्वारा
अन्तर्बहिर्योगेन = भित्र, बाहिर आदि स्थानविशेषको विभागमा आ-आफ्नो क्रमअनुसार
आयोजिताः = ईश्वरद्वारा नियुक्त
वायुना = वायुबाट
उदीर्यमाणाः = प्रेरित भएका

ग्रहादयः = सूर्य आदि ग्रह र
भगणाः = नक्षत्रसमूहले
ध्रुवमेव = ध्रुवलोकलाई नै
अवलम्ब्य = आश्रय (आधार) मानेर
आकल्पान्तं = कल्पको समाप्तिसम्म
परिचङ्क्रमन्ति = घुमिरहन्छन्
यथा = जसरी
कर्मसारथयः = आफ्नै कर्मको सहायताले
वायुवशाः = वायुको वशीभूत भएका (वायुका कारण)
मेघाः = बादलहरू र
श्येनादयः = बाज आदि पक्षीहरू
नभसि = आकाशमा
परिवर्तन्ते = उड्दछन्
एवं = त्यसरी नै
प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः = प्रकृति र पुरुषको संयोगबाट अनुगृहीत भएका
कर्मनिर्मितगतयः = आ-आफ्नो कर्म अनुरूप गति भएका
ज्योतिर्गणाः = नक्षत्रगणहरू (घुम्दछन्)
भुवि = पृथिवीमा
न पतन्ति = खस्दैनन्

वाक्यार्थ— जसरी दाइँ हाल्दा विभिन्न परिमाणका डोरीमा क्रमशः बाँधिएका गोरुहरू बीचमा रहेको मियोलाई वरिपरिबाट घुम्दछन् त्यसै गरी सम्पूर्ण ग्रहनक्षत्रहरू ध्रुवलोकलाई आधार बनाएर वायुको प्रेरणाद्वारा कल्पान्तसम्म घुमिरहन्छन्। जसरी मेघ र बाज आदि पक्षी आफ्ना पखेटाका सहायताले वायुको अधीनमा रहेर आकाशमा उडिरहन्छन् त्यसै गरी यी ग्रहनक्षत्रहरू पनि प्रकृति र पुरुषको संयोगका कारण आ-आफ्नो कर्मअनुसार परिक्रमा गरिरहन्छन्, पृथिवीमा खस्दैनन्।

केचनैतज्ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थ—
केचन = केही मनिसहरू
शिशुमारसंस्थानेन = शिशुमार संस्थानको रूपमा
भगवतः वासुदेवस्य = भगवान् नारायणको
योगधारणायाम् = योगमायामा
एतत् = यो
ज्योतिरनीकं = ज्योतिश्चक्र (स्थित छ भनेर)
अनुवर्णयन्ति = वर्णन गर्दछन्

वाक्यार्थ— कसै-कसैले भगवान् नारायणको योगमायारूप शक्तिद्वारा सञ्चालित यस ज्योतिचक्रलाई शिशुमार चक्रका रूपमा वर्णन गर्दछन्।

यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितस्तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः। तस्य दक्षिणावर्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति दक्षिणायनानि तु सव्ये। यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसङ्ख्या भवन्ति। पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः ॥ ५ ॥

पदार्थ–
अवाक्शिरसः = शिर तलतिर फर्किएको
कुण्डलीभूतदेहस्य = कुण्डल जस्तो देह भएको
यस्य = जुन शिशुमार चक्रको
पुच्छाग्रे = पुच्छरको अग्रभागमा
ध्रुवः = ध्रुवलोक
उपकल्पितः = स्थित छ
तस्य = त्यो शिशुमार चक्रको
लाङ्गूले = पुच्छरको मध्यभागमा
प्रजापतिः = प्रजापति
अग्निः = अग्नि
इन्द्रः = इन्द्र र
धर्मः इति = धर्म अवस्थित छन्
पुच्छमूले = पुच्छरको फेदमा
धाता = धाता र
विधाता च = विधाता पनि छन्
कट्यां = कटिभागमा
सप्तर्षयः = कश्यप आदि सप्तर्षिहरू अवस्थित छन्
दक्षिणावर्तकुण्डलीभूतशरीरस्य = दायाँतर्फ घुमेको कुण्डलजस्तो शरीर भएको
तस्य = त्यस शिशुमार चक्रको
दक्षिणपार्श्वे = दायाँ भागमा
उदगयनानि = उत्तरायणमा हिँड्ने
यानि = जुन अभिजित्देखि पुनर्वसुपर्यन्तका चौध र
सव्ये तु = वामभागमा
दक्षिणायनानि = दक्षिणतर्फ हिँड्ने (पुष्यदेखि उत्तराषाढासम्मका चौध)
नक्षत्राणि = नक्षत्रहरू छन् भनी
उपकल्पयन्ति = बताउँछन्
यथा तु = जसरी (लोकमा)
कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य = कुण्डल झैँ गोलो बनेर बसेको
शिशुमारस्य = शिशुमारको
उभयोः = दुबैतिरको
पार्श्वयोः = भागमा
अवयवाः अपि = अवयवहरू पनि
समसङ्ख्या = बराबर सङ्ख्यामा
भवन्ति = हुन्छन् (त्यसै गरी यहाँ पनि दक्षिणायन र उत्तरायणका नक्षत्रहरूको सङ्ख्या बराबर छ)
पृष्ठे तु = शिशुमारचक्रको पीठमा
अजवीथी = मूल, पूर्वाषाढा र उत्तराषाढा गरी तीन नक्षत्रहरूको समूह रहेको छ
उदरतः च = पेटमा चाहिँ
आकाशगङ्गा = आकाशगङ्गा छ

वाक्यार्थ– तलतिर मुख फर्किएको र कुण्डलजस्तो देह भएको त्यस शिशुमारचक्रको पुच्छरको अगाडिको भागमा ध्रुवलोक रहेको छ भने मध्यभागमा प्रजापति, अग्नि, इन्द्र र धर्म आदि अवस्थित छन् र फेदमा धाता र विधाता रहेका छन्। त्यसै गरी कटिभागमा कश्यप आदि सप्तर्षिहरू छन् भने दाहिनेपट्टि उत्तरायणमा हिँड्ने अभिजित्देखि लिएर पुनर्वसुसम्मका चौध नक्षत्र र देब्रेपट्टि दक्षिणायनमा हिँड्ने पुष्यदेखि उत्तराषाढासम्मका चौध नक्षत्रहरू अवस्थित छन्। जसरी लोकमा कुण्डलजस्तो गोलो आकारमा बसेको सर्पको दुबैतिरको भागमा समान अङ्गहरू देखिन्छन्, त्यसै गरी शिशुमार चक्रको पनि दुबै भागमा बराबर चौध चौध ओटा नक्षत्रहरू रहेका छन्। त्यस्तै त्यस चक्रको पीठमा मूल, पूर्वाषाढा र उत्तराषाढा तीन नक्षत्रहरूको समूह अवस्थित छ भने पेटमा आकाशगङ्गा छ।

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषे च दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयो-र्यथासङ्ख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठा मूलं च

दक्षिणवामयोः कर्णयोर्मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववङ्क्रिषु युञ्जीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववङ्क्रिषु प्रातिलोम्येन प्रयुञ्जीत शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥ ६ ॥

पदार्थ–
दक्षिणवामयोः = शिशुमारचक्रको दायाँ र बायाँ
श्रोण्योः = कटिभागमा
पुनर्वसुपुष्यौ = पुनर्वसु र पुष्य
पश्चिमयोः = पछाडिको
दक्षिणवामयोः = दायाँ र बायाँ
पादयोः = चरणमा
आर्द्राश्लेषे च = आर्द्रा र अश्लेषा
दक्षिणवामयोः = दायाँ र बायाँ
नासिकयोः = नाकको प्वालमा
यथासङ्ख्यं = क्रमशः
अभिजिदुत्तराषाढे = अभिजित् र उत्तराषाढा
दक्षिणवामयोः = दायाँ र बायाँ
लोचनयोः = आँखामा
श्रवणपूर्वाषाढे = श्रवण र पूर्वाषाढा नक्षत्र
दक्षिणवामयोः = दायाँ र बायाँ
कर्णयोः = कानमा
धनिष्ठा मूलं च = धनिष्ठा र मूल
दक्षिणायनानि = दक्षिणायनसँग सम्बद्ध
मघादीनि = मघा आदि
अष्ट नक्षत्राणि = आठ नक्षत्रहरू
वामपार्श्ववङ्क्रिषु = दाहिनेतिरको हाडविशेषमा
युञ्जीत = रहेका छन्
तथा एव = त्यस्तै नै
प्रातिलोम्येन = उल्टोतिरबाट
मृगशीर्षादीनि = मृगशीर्षा आदि
उदगयनानि = उत्तरायणका
दक्षिणपार्श्ववङ्क्रिषु = दाहिनेतिरको हड्डीमा
प्रयुञ्जीत = अवस्थित छन्
दक्षिणवामयोः = दायाँ र बायाँ
स्कन्धयोः = काँधमा
शतभिषाज्येष्ठे = शतभिषा र ज्येष्ठा नक्षत्र
न्यसेत् = अवस्थित छन्

वाक्यार्थ– त्यस शिशुमारचक्रको दायाँ र बायाँ कटिभागमा पुनर्वसु र पुष्य नक्षत्र छन्, पछाडिका दायाँ र बायाँ खुट्टामा आर्द्रा र अश्लेषा नक्षत्र रहेका छन् भने दायाँ र बायाँ नाकका प्वालमा क्रमशः अभिजित् र उत्तराषाढा नक्षत्र रहेका छन्। यसै गरी दायाँ र बायाँ आँखामा श्रवण र पूर्वाषाढा नक्षत्र तथा दायाँ र बायाँ कानमा धनिष्ठा र मूल नक्षत्र रहेका छन्। त्यस्तै दक्षिणायनका मघा आदि आठ नक्षत्रहरू बायाँतिरका हाडमा र मृगशिरा आदि उत्तरायणका आठ नक्षत्रहरू दायाँतिरका हाडमा छन् भने शतभिषा र ज्येष्ठा यी दुई नक्षत्रहरू क्रमशः दायाँ र बायाँ काँधमा रहेका छन्।

उत्तराहनावगस्तिरधराहनौ यमो मुखेषु चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ॥ ७ ॥

पदार्थ–
उत्तराहनौ = शिशुमार चक्रको माथिल्लो चिउँडोमा
अगस्तिः = अगस्ति
अधराहनौ = तल्लो चिउँडोमा
यमः = यमराज
मुखेषु च = मुखमा
अङ्गारकः = मङ्गल
उपस्थे = लिङ्गप्रदेशमा
शनैश्चरः = शनि
ककुदि = घाँटीको पछाडिपट्टि (जुरो रहने ठाउँमा)
बृहस्पतिः = बृहस्पति
वक्षसि = छातीमा
आदित्यः = सूर्य
हृदये = हृदयमा
नारायणः = नारायण
मनसि = मनमा
चन्द्रः = चन्द्रमा
नाभ्याम् = नाभिमा
उशना = शुक्र
स्तनयोः = स्तनमा
अश्विनौ = अश्विनीकुमार
प्राणापानयोः = प्राण र अपानमा
बुधः = बुध
गले = गलामा
राहुः = राहु
सर्वाङ्गेषु = सम्पूर्ण अङ्गमा
केतवः = केतु
रोमसु = रौँमा
सर्वे = सम्पूर्ण
तारागणाः = तारागणहरू छन्

वाक्यार्थ– शिशुमार चक्रको माथिल्लो चिउँडोमा अगस्त्य, तल्लो चिउँडोमा नक्षत्ररूप यम, मुखमा मङ्गल, लिङ्गप्रदेशमा शनि, जुरोमा बृहस्पति, छातीमा सूर्य, हृदयमा नारायण, मनमा चन्द्रमा, नाभिमा शुक्र, स्तनमा अश्विनीकुमार, प्राण र अपानमा बुध, गलामा राहु, सम्पूर्ण अङ्गमा केतु र रौँहरूमा सम्पूर्ण तारागण रहेका छन्।

एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ॥ ८ ॥

पदार्थ–
भगवतः विष्णोः = भगवान् नारायणको
एतत् उ ह एव = यो
सर्वदेवतामयं = सम्पूर्ण देवतामय
रूपम् = स्वरूपलाई
अहरहः = प्रतिदिन
सन्ध्यायां = सन्ध्याकालमा
प्रयतः = शुद्ध र
वाग्यतः = मौन भई
निरीक्षमाणः = दर्शन गरी
उपतिष्ठेत = चिन्तन गरोस् तथा
ज्योतिर्लोकाय = ज्योतिर्गणहरूका आश्रय
कालायनाय = कालचक्रस्वरूप
अनिमिषां पतये = सूर्य आदि देवताहरूका स्वामी हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
महापुरुषाय = परमपुरुष हजुरलाई
अभिधीमहि इति = ध्यान गर्दछौँ

वाक्यार्थ– यो भगवान् विष्णुको सर्वदेवमय स्वरूप हो। नित्य सन्ध्याकालमा पवित्र र शान्त बनेर मौन भई चिन्तन गर्दै यसो भन्नुपर्छ– सम्पूर्ण ग्रह, नक्षत्र आदिको आश्रय, कालचक्र स्वरूप, सर्वदेवाधिपति परमपुरुष परमात्मालाई म नमस्कारपूर्वक ध्यान गर्दछु।

ग्रहर्क्षताराममयमाधिदैविकं पापापहं मन्त्रकृतां त्रिकालम्।
नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशु पापम् ॥ ९ ॥

पदार्थ–
ग्रहर्क्षताराममयम् = ग्रह, नक्षत्र र तारामय (भगवान्‌को)
आधिदैविकं = आधिदैविक स्वरूपले
त्रिकालम् = प्रातः, मध्याह्न र सायङ्काल रूप तीनै समय
मन्त्रकृतां = मन्त्रको जप गर्ने मनुष्यहरूको
पापापहं = पापलाई नाश गरिदिन्छ, त्यस्तै
त्रिकालं = तीनै काल
स्मरतः = स्मरण गर्ने
नमस्यतः वा = नमस्कार गर्ने व्यक्तिको पनि
तत्कालजम् = तत्काल गरेको
पापम् = पाप
आशु = तुरुन्तै
नश्येत = नष्ट हुन्छन्

वाक्यार्थ– ग्रहनक्षत्र र ताराका रूपमा भगवान्‌को आधिदैविक स्वरूप प्रकाशित भइरहेको छ। जुन व्यक्तिले प्रातः, मध्याह्न र साँझ तीनै कालमा यस आधिदैविक स्वरूपको नित्य चिन्तन र वन्दना गर्दछ त्यसले तत्तत् समयमा गरेका पापहरू तुरुन्त नष्ट हुन्छन्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे
शिशुमारसंस्थावर्णनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

राहु आदिको स्थिति र अतल आदि तलका लोकहरूको वर्णन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

अधस्तात् सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसा-वमरत्वं ग्रहत्वं चालभत भगवदनुकम्पया स्वयमसुरापसदः सैंहिकेयो ह्यतदर्हस्तस्य तात जन्म कर्माणि चोपरिष्टाद् वक्ष्यामः ॥ १ ॥

पदार्थ–
एके = केही विद्वान्‌हरू
सवितुः = सूर्यदेखि
योजनायुते = दश हजार योजन
अधस्तात् = तल
स्वर्भानुः = राहु
नक्षत्रवत् = नक्षत्रहरू झैँ
चरति इति = घुम्दछ, भन्दछन्
स्वयम् = आफैँमा
असुरापसदः = असुराधम
यः = जुन
सैंहिकेयः = सिंहिकाको छोरो हो
असौ = त्यो राहुले
हि = निश्चय नै
अतदर्हः = ग्रहत्व र अमरत्व पाउन अयोग्य भएर पनि
भगवदनुकम्पया = भगवान् नारायणको कृपाले
अमरत्वं = अमरत्व र
ग्रहत्वं च = ग्रहत्व पनि
अलभत = प्राप्त गऱ्यो
तात = हे महाराज परीक्षित्
तस्य = त्यो राहुको
जन्मकर्माणि = जन्म र कर्महरू
च = पनि
उपरिष्टात् = माथि (षष्ठ स्कन्ध र अष्टम स्कन्धमा)
वक्ष्यामः = बताउनेछौँ

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! केही विद्वान्‌हरू सूर्यभन्दा दश हजार योजन तल राहु नक्षत्र झैँ घुमिरहन्छ भन्छन्। सिंहिकाको छोरो त्यो राहु स्वयं असुराधम भएको हुनाले देवत्व र अमरत्वका लागि योग्य नभएर पनि भगवान् नारायणको कृपाले त्यसले देवत्व र ग्रहत्व प्राप्त गरेको छ। यसको जन्म र कर्मका सम्बन्धमा षष्ठ स्कन्ध र अष्टम स्कन्धमा वर्णन गरिनेछ।

यददस्तरणेर्मण्डलं प्रतपतस्तद्विस्तरतो योजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोर्यः पर्वणि तद्व्यवधानकृद् वैरानुबन्धः सूर्याचन्द्रमसावभिधावति ॥ २ ॥

पदार्थ–
प्रतपतः = ज्यादै तातो भएका
अदः तरणेः = ती सूर्यको
यत् = जुन
मण्डलं = मण्डल छ
तत् = त्यो मण्डल
विस्तरतः = फैलिएको आधारमा
योजनायुतम् = दश हजार योजनको छ भनेर

आचक्षते = भन्दछन्, (त्यसै गरी)
सोमस्य = चन्द्रमाको विस्तार
द्वादशसहस्रं = बाह्र हजार योजन
राहोः = राहुको विस्तार
त्रयोदशसहस्रं = तेह्र हजार योजन छ
यः = जुन राहुले
पर्वणि = औँसी र पूर्णिमामा
तद्व्यवधानकृत् = सूर्य र चन्द्रमालाई अमृत पिउन नदिएर
वैरानुबन्धः = शत्रुता सिद्ध गर्न
सूर्याचन्द्रमसौ = सूर्य र चन्द्रलाई
अभिधावति = आक्रमण गर्दछ

वाक्यार्थ– अत्यन्त तातो सूर्यको मण्डल दश हजार योजन दायाँ-बायाँ फैलिएको छ। त्यस्तै चन्द्रमण्डल बाह्र हजार योजन फैलिएको छ भने राहुको विस्तार तेह्र हजार योजन छ। अमृतपानको समयमा देवताहरूको बीचमा पस्दा सूर्य र चन्द्रले आफ्नो भेद खोलिदिएका कारण रिसाएको हुनाले यस राहुले औँसी र पूर्णिमामा क्रमशः सूर्य र चन्द्रमालाई आक्रमण गर्दछ।

टिप्पणी– देवता र दानव मिलेर समुद्र मन्थन गर्दा अमृत प्राप्त भयो । त्यो अमृत कसले लिने भन्ने बारेमा देवता र दानवबीच झगडा भयो। यसै क्रममा भगवान् विष्णुले मोहिनी रूप धारण गरेर देवता र दानवका अगाडि उपस्थित भई उक्त अमृत बराबर भाग लगाइदिने आश्वासन दिनुभयो। मोहिनीरूप धारण गरेका भगवान् विष्णुको उक्त प्रस्तावमा देवता र दानव दुबैथरीले सहमति जनाए। यसपछि मोहिनीरूप भगवान् विष्णुले अमृत बाँड्दा राहु देवताको बीचमा घुसेको थियो। यो रहस्य सूर्य र चन्द्रले भगवान् विष्णुलाई बताएको हुनाले विष्णुले चक्रले शिर काटी शरीरदेखि छुट्याइदिनुभएको हुनाले राहु सूर्य र चन्द्रमाप्रति क्रुद्ध भएको हो।

तन्निशम्योभयत्रापि भगवता रक्षणाय प्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भागवतं दयितमस्त्रं तत्तेजसा दुर्विषहं मुहुः परिवर्तमानमभ्यवस्थितो मुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदय आरादेव निवर्तते तदुपरागमिति वदन्ति लोकाः॥ ३॥

पदार्थ–
तत् = त्यो सूर्य र चन्द्रलाई राहुले आक्रमण गर्छ भन्ने
निशम्य = सुनेर (थाहा पाएर)
उभयत्र = सूर्य र चन्द्र दुबैको
अपि = पनि
रक्षणाय = रक्षाका लागि
भागवतं = भगवान्को
सुदर्शनं नाम = सुदर्शन नाम गरेको
दयितम् = प्रिय
अस्त्रं = अस्त्रलाई
भगवता = भगवान्ले
प्रयुक्तं = प्रयोग गर्नुभएको
मुहुः = सधैँ
परिवर्तमानम् = घुमिरहेको
तेजसा = तेजले
दुर्विषहं = सहनै नसकिने
तत् = त्यो सुदर्शन चक्र देखेर
अभ्यवस्थितः = सामने भएकोले
मुहूर्तम् = एकछिन
उद्विजमानः = तर्सिएको र
चकितहृदयः = हृदय काँपेर चकित भएको राहु
आरात् एव = नजिकैबाट
निवर्तते = फर्कन्छ
लोकाः = मनुष्यहरू
तत् = त्यो (अमृत पिउन नदिन माझमा बसेर सूर्य र चन्द्रलाई आक्रमण गर्ने राहुको) कर्मलाई
उपरागम् इति = ग्रहण भनेर
वदन्ति = भन्दछन्

वाक्यार्थ– राहुको आक्रमणबाट सूर्य र चन्द्रलाई बचाउन भगवान्‌ले आफ्नो प्रिय सुदर्शन चक्रलाई नियुक्त गरिदिनुभएको छ। निरन्तर घुमिरहने सुदर्शन चक्रको असह्य तेजदेखि डराएर त्यो राहु एकै छिनपछि सूर्य र चन्द्रमाको नजिकबाट हट्दछ। यही सूर्य र चन्द्रको अगाडि राहु रहँदाको समयलाई मानिसहरू ग्रहण भन्दछन्।

ततोऽधस्तात् सिद्धचारणविद्याधराणां सदनानि तावन्मात्र एव ॥ ४ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यस राहुदेखि
अधस्तात् = तल
सिद्धचारणविद्याधराणां = सिद्ध, चारण र विद्याधरका
सदनानि = निवासस्थानहरू
तावन्मात्रे = त्यतिकै परिमाणमा
एव = नै छन्

वाक्यार्थ– राहुदेखि दश हजार योजन तल सिद्ध, चारण र विद्याधरहरूको निवासस्थान त्यतिकै परिमाणका रहेका छन्।

ततोऽधस्ताद् यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानां विहाराजिरमन्तरिक्षं यावद् वायुः प्रवाति यावन्मेघा उपलभ्यन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थ–
ततः = सिद्ध आदि बस्ने त्यस स्थानदेखि
अधस्तात् = तल
यावत् = जहाँसम्म
वायुः = वायु
प्रवाति = वेगले बहन्छ
यावत् = जहाँसम्म
मेघाः = बादलहरू
उपलभ्यन्ते = पाइन्छन् त्यहाँसम्म
यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानां = यक्ष, राक्षस, पिशाच, प्रेत र भूतका गणहरूको
विहाराजिरम् = विहारस्थान
अन्तरिक्षं = अन्तरिक्ष लोक छ

वाक्यार्थ– सिद्धहरूको लोकदेखि तल जहाँसम्म वायु बहन्छ र बादल देखिन्छ त्यस ठाउँलाई अन्तरिक्ष लोक भनिन्छ। यस लोकमा यक्ष, राक्षस, पिशाच, प्रेत र भूतहरू विहार गर्दछन्।

ततोऽधस्ताच्छतयोजनान्तर इयं पृथिवी यावद्धंसभासश्येन-सुपर्णादयः पतत्त्रिप्रवरा उत्पतन्तीति ॥ ६ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यो अन्तरिक्ष लोकदेखि
शतयोजनान्तरे = सय योजन
अधस्तात् = तल
इयं पृथिवी = यो पृथिवीलोक छ
यावत् = जहाँसम्म
हंसभासश्येनसुपर्णादयः = हाँस, गिद्ध, बाज, गरुड आदि
पतत्त्रिप्रवराः = श्रेष्ठ पक्षीहरू
उत्पतन्तीति = उड्दछन् त्यहाँसम्म (पृथिवी फैलिएको छ)

वाक्यार्थ– अन्तरिक्षलोकदेखि सय योजन तल यो पृथिवी लोक रहेको छ। जहाँसम्म हाँस, गिद्ध, बाज, गरुड आदि पक्षीहरू उड्न सक्छन् त्यहाँसम्म पृथिवीलोकको सीमा मानिन्छ।

उपवर्णितं भूमेर्यथासन्निवेशावस्थानमवनेरप्यधस्तात् सप्त भूविवरा एकैकशो योजनायुतान्तरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ता अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति ॥ ७ ॥

पदार्थ–
भूमेः = पृथिवीको
सन्निवेशावस्थानम् = स्थिति र विस्तार
यथा = जस्तो छ (त्यस्तै)
उपवर्णितं = व्याख्या गरियो
अवनेः अपि = पृथिवीदेखि पनि
अधस्तात् = तल
अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालम् इति = अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल र पाताल नाम भएका
सप्त भूविवराः = सात ओटा लोक छन् (ती लोकहरू)
एकैकशः = एक-एक गरी
योजनायुतान्तरेण = दश-दश हजार योजन तल (अर्थात् भूलोकदेखि दश हजार योजन तल अतल, अतलदेखि दश हजार योजन तल वितल आदि क्रमले स्थित छन्।)
आयामविस्तारेण = ती प्रत्येक लोकहरू दशहजार योजन विस्तृत सीमामा
उपक्लृप्ताः = लम्बाइ र चौडाइमा फैलिएका छन्

वाक्यार्थ– पृथिवीदेखि तल अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल र पाताल नामका सात ओटा लोकहरू रहेका छन्। एउटादेखि अर्को लोक दशहजार योजन दूरीमा रहेका यी प्रत्येक लोकको लम्बाइ र चौडाइ पनि दश हजार योजन रहेको छ।

एतेषु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानन्दभूति-विभूतिभिः सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडविहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेया नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबन्धुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वराद-प्यप्रतिहतकामा मायाविनोदा निवसन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थ–
स्वर्गात् अपि = स्वर्गभन्दा पनि
अधिककामभोगैश्वर्यानन्दभूति-विभूतिभिः = धेरै विषयभोग, ऐश्वर्य, आनन्द, प्रभाव र सम्पत्तिहरूद्वारा
सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडविहारेषु = समृद्धिपूर्ण महल, महलका वरिपरि बगैँचा क्रीडास्थल र विहारभूमिहरू भएको
एतेषु हि = यिनै
बिलस्वर्गेषु = पृथिवीभन्दा तल रहेका स्वर्गभन्दा पनि सुन्दर अतल आदि लोकहरूमा
नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्य-बन्धुसुहृदनुचराः = परस्पर अनुरक्त भएका सधैँ प्रसन्न पत्नी, पुत्र, बन्धु, मित्र र नोकरहरूले युक्त
गृहपतयः = सद्गृहस्थहरू तथा
दैत्यदानवकाद्रवेयाः = दैत्य, दानव र नागहरू
ईश्वरात् अपि = शक्तिसम्पन्न इन्द्र आदि देवताहरूबाट पनि
अप्रतिहतकामाः = कहिल्यै पनि मनोरथ विफल हुन नसक्ने
मायाविनोदाः = पारस्परिक प्रेममा प्रसन्न भएका (दैत्य दानव र गृहस्थहरू)
निवसन्ति = सुखपूर्वक बस्दछन्

वाक्यार्थ– स्वर्गभन्दा पनि उत्तम यी पाताल आदि पृथिवीभन्दा तलका लोकहरू विषयभोग, ऐश्वर्य, आनन्द, प्रभाव र धनसम्पत्तिले परिपूर्ण छन्। यहाँको वैभवपूर्ण भवन, उद्यान र क्रीडास्थलहरूमा इन्द्र आदि देवताहरूले पनि बाधा पुऱ्याउन नसक्ने, दैत्य, दानव, नाग र सद्गृहस्थहरू बन्धु बान्धवसहित अत्यन्त प्रसन्न भएर विहार गर्दछन्।

येषु महाराज मयेन मायाविना विनिर्मिताः पुरो नानामणिप्रवर-प्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागा-सुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः समलङ्कृताश्चकासति ॥ ९॥

पदार्थ–
महाराज = हे राजा परीक्षित्
येषु = जुन अतल आदि लोकमा
मायाविना = मायावी
मयेन = मयनामक दानवद्वारा
विनिर्मिताः = बनाइएको
नानामणिप्रवरप्रवेकविरचित-विचित्रभवनप्राकारगोपुरसभा-चैत्यचत्वरायतनादिभिः = अनेक प्रकारका श्रेष्ठ मणिहरूद्वारा निर्मित विचित्र भवन, पर्खाल, पुरद्वार, सभागृह, चैत्य, आँगन र यज्ञशालाहरूद्वारा तथा
नागासुरमिथुनपारावतशुक-सारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिः = नाग र असुर एवं परेवा, सुगा र मैनाको जोडीले व्याप्त कृत्रिम भूमिहरूद्वारा तथा
विवरेश्वरगृहोत्तमैः = पातालका अधिपतिहरूको सुन्दर र श्रेष्ठ भवनहरूद्वारा
समलङ्कृताः = सजिएका
पुरः = सहरहरू
चकासति = शोभायमान छन्

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित्! यी अतल, वितल आदि लोकहरूमा महामायावी मय दानवले बनाएका अत्यन्त सुन्दर अनेक नगरहरू झलमलाइरहेका छन्। यहाँका भवन, पर्खाल, सहरका द्वार, सभाभवन, मन्दिर, आँगन र यज्ञशालाहरू अमूल्य मणिले बनेका छन्। यी लोकका अधिपतिहरूका भव्य भवन र बगैँचाहरू विभिन्न प्रकारका नाग, असुर, परेवा, सुगा, मैना आदिका दम्पति र तिनका सुमधुर बोलीले मनमोहक बनेका छन्। सुन र मणिले बनेका हुँदा यहाँको भूमि नै प्रकाशमय बनेको छ।

उद्यानानि चातितरां मनइन्द्रियानन्दिभिः कुसुमफलस्तबकसुभग-किसलयावनतरुचिरविटपविटपिनां लताङ्गालिङ्गितानां श्रीभिः समिथुनविविधविहङ्गमजलाशयानाममलजलपूर्णानां झषकुलो-ल्लङ्घनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशत-पत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामेकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभि-रिन्द्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशयितानि ॥ १० ॥

पदार्थ—

अतितरां = (जुन अतल आदि लोकमा) अत्यन्त
मनइन्द्रियानन्दिभिः = मन र इन्द्रियहरूलाई आनन्दित बनाउने
लताङ्गालिङ्गितानां = विभिन्न लहराहरूद्वारा बेरिएको
कुसुमफलस्तबकसुभगकिसलयावनतरुचिरविटपविटपिनां = फूल र फलका गुच्छा र कोमल पालुवाले झुकेका सुन्दर हाँगा भएका वृक्षहरूको तथा
अमलजलपूर्णानां = निर्मल जलले भरिएका
समिथुनविविधविहङ्गमजलाशयानाम् = विभिन्न जोडी चराहरूले सुशोभित जलाशयहरूको
श्रीभिः = शोभाद्वारा तथा
झषकुलोल्लङ्घनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु = ती जलाशयमा बस्ने माछाका समूहको उफ्रिने, खेल्ने आदि क्रीडाले हल्लिएको पानीमा भएका कमल, कुमुद, कुवलय, कह्लार, नीलकमल, रक्तकमल, सयपत्रीकमल आदि विभिन्न कमलका फूलहरूको वनमा
कृतनिकेतनानाम् = घर बनाएका चराहरूका
एकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिः = अखण्ड विहारका लागि व्याकुल पक्षीहरूका विभिन्न प्रकारका मधुर आवाजहरूद्वारा
इन्द्रियोत्सवैः = इन्द्रियलाई दिने आनन्दले
अमरलोकश्रियम् च = देवताका लोक (स्वर्ग)को शोभालाई समेत
अतिशयितानि = जित्ने
उद्यानानि = बगैँचाहरू छन्

वाक्यार्थ— यहाँका सुन्दर बगैँचाहरूले देवलोकका बगैँचालाई पनि माथ गर्दछन् किनभने यी बगैँचामा लहराहरूले सुशोभित अत्यन्त सुन्दर विभिन्न वृक्षहरू छन्, ती वृक्षका हाँगाहरू राम्रा राम्रा फलफूलका झुप्पाले र कोमल कोपिलाहरूको भारले झुकेका छन्। डिलमा बसेका विभिन्न प्रकारका चराचुरुङ्गीका जोडी र रङ्गीचङ्गी माछाले युक्त भएका तथा निर्मल पानीले भरिपूर्ण भएका त्यहाँका अनेक पोखरीको शोभा पनि अपूर्व छ। ती पोखरीहरूमा कमल, कुमुद (सेतो चन्द्रकमल), कुवलय (चन्द्रकमल), कह्लार (साँझमा फुल्ने सेतो कमल), नीलकमल, रक्तकमल, सयपत्रीकमल आदि विभिन्न जातका कमलहरू सधैँ फुलिरहेका हुन्छन्। ती सुन्दर कमलको वनमा बसेर कराइरहने चराहरूको मनै हर्ने मधुर ध्वनिले स्वर्गीय आनन्दलाई पनि खल्लो पार्दछन्।

यत्र ह वाव न भयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

पदार्थ—

यत्र = जुन अतल आदि लोकमा
ह वाव = निश्चय नै
अहोरात्रादिभिः = अहोरात्र आदि
कालविभागैः = समयको विभाजनका कारणले
भयम् = डर
न उपलक्ष्यते = हुँदैन

वाक्यार्थ— ती अतल आदि लोकमा दिन, रात आदि काल विभाजन हुँदैन, अतः कालबाट हुने कुनै पनि भय यहाँ हुँदैन।

यत्र हि महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वं तमः प्रबाधन्ते ॥ १२ ॥

पदार्थ—

यत्र = जुन अतल आदि लोकमा
हि = निश्चय नै
महाहिप्रवरशिरोमणयः = ठुला-ठुला नागका शिरमा हुने श्रेष्ठ मणिहरूले
सर्वं = सम्पूर्ण
तमः = अन्धकारलाई
प्रबाधन्ते = हटाइदिन्छन्

वाक्यार्थ– ती अतल आदि लोकको अन्धकारलाई यहाँ बस्ने ठुला-ठुला नागहरूको शिरमा रहेका मणिको प्रकाशले नष्ट गर्दछ।

न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेद-क्लमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थ–
वा = अथवा
एतेषु = यी लोकहरूमा
वसतां = बस्ने (प्राणीहरू)को
दिव्यौषधिरसरसायनान्नपान-स्नानादिभिः = दिव्य औषधि, रस, रसायन, अन्न, पान र स्नान आदिको कारणले
आधयः व्याधयः च = मानसिक र शारीरिक रोगहरू
वलीपलितजरादयः = छाला चाउरिने, केश फुल्ने बुढ्याइँ र
देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेदक्लम-ग्लानिः इति = शरीरको कान्ति घट्ने, शरीर गनाउने, पसिना आउने, थाक्ने, उत्साह क्षीण हुने जस्ता
वयः अवस्थाः च = शरीरमा उमेर अवस्थाअनुसार आउने समस्याहरू पनि
न भवन्ति = हुँदैनन्

वाक्यार्थ– यी अतल आदि लोकका निवासीहरूले दिव्य औषधि, रस, रसायन, अन्न, पान र स्नान आदिको सेवन गर्ने हुनाले उनीहरूलाई मानसिक तथा शारीरिक कुनै पनि रोग लाग्दैन। उनीहरूको शरीरमा छाला चाउरी पर्ने, कपाल फुल्ने, झर्ने, बुढो हुने, शरीरको तेज हराउने, शरीर गनाउने, पसिना आउने, थकाइ लाग्ने, अल्छी लाग्ने, आयु तथा शरीरको अवस्था फेरिने आदि जस्ता कुनै पनि समस्या आउँदैनन्।

न हि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्चन मृत्युर्विना भगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् ॥ १४ ॥

पदार्थ–
कल्याणानां = परम भाग्यशाली
तेषां = ती अतल आदि लोकवासी प्राणीहरूको
मृत्युः = मृत्यु
हि = निश्चय नै
भगवत्तेजसः = भगवान्‌को तेजस्वी
चक्रापदेशात् = सुदर्शन चक्र
विना = विना
कुतश्चन = कतैबाट पनि
न प्रभवति = हुन सक्दैन

वाक्यार्थ– अति भाग्यमानी यी अतल आदि लोकमा बस्ने प्राणीहरूको मृत्यु भगवान्‌को तेजस्वी सुदर्शन चक्रदेखि बाहेक अरू कुनै साधनबाट हुन सक्दैन।

यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव स्रवन्ति पतन्ति च ॥ १५ ॥

पदार्थ–
प्रायः = धेरैजसो
यस्मिन् = जुन सुदर्शन
प्रविष्टे = आउँदा
असुरवधूनां = दैत्यपत्नीहरूको
पुंसवनानि = गर्भहरू

भयात् एव = डरका कारण नै **स्रवन्ति** = तुहिने र **पतन्ति च** = पतन हुने पनि गर्छ

वाक्यार्थ– सुदर्शनचक्रको प्रवेश हुने बित्तिकै त्यसको डरले प्रायः त्यहाँका दैत्यपत्नीहरूको गर्भ तुहिने गर्छ।

अथातले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति येन ह वा इह सृष्टाः षण्णवतिर्मायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयन्ति यस्य च जृम्भमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यन्त स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयन्ति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमित्ययुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदान्ध इव ॥ १६ ॥

पदार्थ–
अथ = यसरी
अतले = अतल लोकमा
मयपुत्रः = मयको पुत्र
बलः = बल नामक
असुरः = दैत्य
निवसति = बस्दछ
येन = जुन बल असुरले
ह वा = निश्चय नै
इह = यस अतल लोकमा
षण्णवतिः = छयानब्बे प्रकारको
मायाः = माया
सृष्टाः = रच्यो
अद्य अपि = अहिले पनि
मायाविनः = कोही-कोही मायावी पुरुषहरू
काश्चनः = ती छयानब्बे मायामध्ये केही मायालाई
धारयन्ति = लिन्छन् (जान्दछन्)
जृम्भमाणस्य = हाइ गर्न लागेको
यस्य च = जुन बलासुरको
मुखतः = मुखबाट
स्वैरिण्यः = स्वैरिणी (आफ्नो जस्तै वर्ण भएको पुरुषसँग स्वतन्त्रतापूर्वक रमण गर्ने स्त्री)
कामिन्यः = कामिनी (जोसँग पनि रमण गर्ने स्त्री)
पुंश्चल्यः इति = पुंश्चली (पोइल जाने स्त्री) गरी
त्रयः = तीन प्रकारका
स्त्रीगणाः = स्त्रीहरू
उदपद्यन्त = उत्पन्न भए
याः वै = जुन ती स्त्रीहरू
बिलायनं = अतल लोकमा
प्रविष्टं पुरुषं = बस्ने पुरुषलाई
हाटकाख्येन = हाटक नाम गरेको
रसेन = रसद्वारा
साधयित्वा = सम्भोगका लागि सामर्थ्यवान् बनाएर
स्वविलासावलोकनानुरागस्मित-संलापोपगूहनादिभिः = आफ्नो असाधारण हाउभाउ आदि विलासले, कटाक्ष, अनुराग, मुस्कान, प्रणयालाप, आलिङ्गन आदिद्वारा
स्वैरं किल = यथेष्ट
रमयन्ति = रमण गराउँछन्
यस्मिन् = जुन हाटकरस
उपयुक्ते = पिएपछि
मदान्धः इव = मदले अन्ध पुरुष झैं
आत्मानम् = आफूलाई

अयुतमहागजबलम् = दश हजार ठुला हात्ती झैँ बलियो भएको
अभिमन्यमानः = सोच्ने
पुरुषः = पुरुष
अहं = म
ईश्वरः = ईश्वर हुँ
अहम् = म
सिद्धः इति = सिद्ध हुँ भनी
कत्थते = भन्दछ

वाक्यार्थ– अतल लोकमा बल नाम गरेको मय दानवको छोरो बस्दछ। यस मय दानवले छयानब्बे प्रकारका मायाको सृष्टि गरेको छ। अहिले पनि कोही-कोही मायावी पुरुषले छयानब्बे प्रकारका मायामध्ये कुनै-कुनै माया जान्दछन्। एक पटक हाइ गर्न लाग्दा त्यस मय दानवका मुखबाट स्वैरिणी (आफूसमानको वर्ण हुने पुरुषसँग रमण गर्ने स्त्री), कामिनी (जोसँग पनि रमण गर्ने स्त्री) र पुंश्चली (अत्यन्त चञ्चल स्वभाव भएकी स्त्री) गरी तीन प्रकारका स्त्रीहरू प्रकट भए। यिनीहरूले यस लोकमा रहने पुरुषहरूलाई हाटक नाम गरेको रस पिलाएर सम्भोगका लागि समर्थ बनाई आफ्नो प्रेमपूर्ण हाउभाउ, मुस्कान, आलिङ्गन आदिद्वारा मुग्ध पार्दै आफ्नो इच्छा अनुसार क्रीडा गर्दछन्। त्यो हाटक रस पिई मदान्ध बनेका एवं दश हजार हात्तीको समान बल भएका ती पुरुषहरू 'म ईश्वर हुँ' 'म सिद्ध हुँ' भन्दै हिँड्दछन्।

ततोऽधस्ताद् वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति ॥ १७ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यो अतल लोकभन्दा
अधस्तात् = दश हजार योजन तल रहेको
वितले = वितल लोकमा
प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय = ब्रह्माले गर्ने सृष्टिको वृद्धिका लागि
भवान्या सह = पार्वतीले सहित
मिथुनीभूतः = जोडी भएर
हाटकेश्वरः = हाटकेश्वर नामक
हरः = भक्तहरूका पाप नाश गर्ने
भगवान् भवः = भगवान् शङ्कर
स्वपार्षदभूतगणावृतः = आफ्ना पार्षद भूतगणहरूले सहित भएर
आस्ते = बस्नुहुन्छ
यतः = जुन वितलबाट
भवयोः = शिव र पार्वतीको
वीर्येण = शक्तिले
हाटकी नाम = हाटकी नाम भएकी
सरित्प्रवरा = श्रेष्ठ नदी
प्रवृत्ता = बगेकी छन्
यत्र = जुन यो वितलमा
मातरिश्वना = वायुद्वारा
समिध्यमानः = धपक्क बलेका
चित्रभानुः = अग्निले
ओजसा = बलपूर्वक
पिबति = जल पिउँछन्
तन्निष्ठ्यूतं = ती चित्रभानुले थुकेर बनेको
हाटकाख्यं = हाटक नाम गरेको
सुवर्णं = सुनलाई
पुरुषाः = पुरुषहरूले
असुरेन्द्रावरोधेषु = दानवराजको अन्तःपुरमा
पुरुषीभिः सह = स्त्रीहरूले सहित

भएर
भूषणेन = गहनाको रूपमा
धारयन्ति = धारण गर्दछन्

वाक्यार्थ– अतल लोकभन्दा तल रहेको वितल लोकमा हाटकेश्वर भगवान् शङ्कर ब्रह्माको सृष्टिको निरन्तरताको लागि भवानी र आफ्ना पार्षदहरू सहित विहार गर्दै बस्नुहुन्छ। त्यहाँ भवानीशङ्करको शक्तिद्वारा हाटकी नाम गरेकी पवित्र नदी बग्दछिन्। वायुले प्रेरित भएका अग्निले यस नदीको जल उत्साहपूर्वक पिउँदछन्। ती चित्रभानुले थुकेर बनेको हाटक नामक सुनलाई दैत्यराजका दरबारका स्त्री र पुरुषहरूले गहनाको रूपमा धारण गर्दछन्।

ततोऽधस्तात् सुतले उदारश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायो भूत्वा वटुवामनरूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकम्पयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयं-स्तमेव भगवन्तमाराधनीयमपगतसाध्वस आस्तेऽधुनापि ॥ १८ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यो वितलभन्दा दश हजार योजन
अधस्तात् = तल रहेको
सुतले = सुतल लोकमा
उदारश्रवाः = परम यशस्वी
पुण्यश्लोकः = पवित्र चरित्रवाला
विरोचनात्मजः = विरोचनका पुत्र
बलिः = बलि महाराजले
महेन्द्रस्य = इन्द्रको
प्रियं = कल्याण
चिकीर्षमाणेन = गर्न चाहने
अदितेः = अदितिबाट
लब्धकायः भूत्वा = जन्म (शरीर) ग्रहण गरेर
वटुवामनरूपेण = वामनरूप वटुक (ब्रह्मचारी)को भेष लिएका
भगवता = भगवान् नारायणद्वारा
पराक्षिप्तलोकत्रयः = तीन पाउको निहुँले तीनै लोक लिइएका
पुनः = फेरि
भगवदनुकम्पया एव = भगवान्को दयाले नै
प्रवेशितः = सुतलमा पठाइएका र
इन्द्रादिषु = इन्द्र आदि देवतामा पनि
अविद्यमानया = नभएको
सुसमृद्धया = अत्यधिक समृद्धिपूर्ण
श्रिया = सम्पत्तिद्वारा
अभिजुष्टः = भोग गरिरहेका
अपगतसाध्वसः = इन्द्र आदि देवताबाट प्राप्त हुने भयदेखि निश्चिन्त भएका बलि
स्वधर्मेण = भगवान्‌द्वारा उपदिष्ट आफ्नो धर्मको आचरण गर्दै
आराधनीयम् = परम पूजनीय
तम् एव = उनै वामनरूप
भगवन्तम् = भगवान्‌लाई
आराधयन् = पूजा गर्दै
अधुना अपि = अहिले पनि
आस्ते = बसिरहेका छन्

वाक्यार्थ– वितल लोकभन्दा तल रहेको सुतल लोकमा महायशस्वी पवित्र कीर्ति विरोचनका छोरा, राजा बलि बस्दछन्। इन्द्रको कल्याण गर्न अदितिको गर्भबाट वामनको रूपमा जन्मनुभएका भगवान् नारायणले तीन पाउमा सम्पूर्ण राज्यसम्पत्ति हरण गरेर पनि फेरि कृपा गरेर यी

बलिराजालाई सुतल लोकको राजा बनाइदिनुभएको हो। इन्द्रको भन्दा बढ्ता सम्पत्ति भएका यी बलिराजा आज पनि आफ्ना धर्म र आचरणअनुसार परमपूज्य भगवान् वामनको आराधना गरेर बसेका छन्।

नो एवैतत् साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत् तद्
भगवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि वासुदेवे
तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमादरसमाहितमनसा
सम्प्रतिपादितस्य साक्षादपवर्गद्वारस्य यद् बिलनिलयैश्वर्यम्॥ १९॥

पदार्थ–
यत् = जुन
बिलनिलयैश्वर्यम् = भूविवर वा सुतल लोकको ऐश्वर्य छ
एतत् = यो
अशेषजीवनिकायानां = सम्पूर्ण प्राणीसमूहहरूका
जीवभूतात्मभूते = जीवको रूपमा रहनुहुने आत्मस्वरूप र
तीर्थतमे = सबै जीवका नियन्ता
भगवति वासुदेवे = भगवान् वासुदेव रूप
परमात्मनि = परमात्मालाई
पात्रे = सत्पात्रको रूपमा
उपपन्ने = प्राप्त गरेपछि
परया = अत्यन्त
श्रद्धया = श्रद्धाले युक्त
परमादरसमाहितमनसा = परम आदरका कारण स्थिर मनद्वारा
सम्प्रतिपादितस्य = समर्पण गरिएको
साक्षात् = साक्षात्
अपवर्गद्वारस्य = मोक्षद्वार भएको
भूमिदानस्य = त्रिलोकरूप भूमिदानको
साक्षात्कारः = फल
नो एव = हुन सक्दैन

वाक्यार्थ– राजा बलिले साक्षात् भगवान् नारायणलाई श्रद्धापूर्वक गरेको भूमिदानको फल केवल सुतल लोकको ऐश्वर्य प्राप्त गर्नु मात्र पर्याप्त छैन। सम्पूर्ण प्राणीका आत्मा र नियन्ताको रूपमा रहनुहुने परमात्मालाई सत्पात्रको रूपमा पाएर उहाँलाई श्रद्धापूर्वक एकाग्र भई गरिएको त्यो भूमिदानको फल अनित्य ऐश्वर्य मात्र हुन सक्दैन, मोक्ष मात्र त्यसको उचित फल हो।

विवरण– कुनै पनि उदात्त कर्म, कठोर साधना वा तपस्याको परम फल भनेको मोक्ष नै हो। तपस्या आदिबाट ऐश्वर्य आदि फल पनि प्राप्त हुन सक्छ तर त्यो अनित्य छ, एक दिन त्यसको नाश हुन्छ। यसर्थ परमात्माको प्राप्ति र त्यसबाट प्राप्त हुने मोक्ष नै मुख्य फल हुन्छ भन्ने देखाउनका लागि नै यहाँ बलिले साक्षात् भगवान् नारायणलाई श्रद्धापूर्वक गरेको उदात्त कर्म भूमिदानको फल केवल सुतल लोकको ऐश्वर्य प्राप्त गर्नु मात्र पर्याप्त होइन भनिएको हो।

यस्य ह वाव क्षुतपतनप्रस्खलनादिषु विवशः सकृन्नामाभिगृणन्
पुरुषः कर्मबन्धनमञ्जसा विधुनोति यस्य हैव प्रतिबाधनं
मुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभन्ते॥ २०॥

पदार्थ–
क्षुतपतनप्रस्खलनादिषु = हाच्छिउँ गर्दा, लड्दा, चिप्लँदा यस्ता अवस्थामा
विवशः = विवश भएको
पुरुषः = पुरुषले
सकृत् = एकपल्ट मात्र
यस्य = जुन परमात्माको
नाम अभिगृणन्= नामोच्चारण गर्दा
कर्मबन्धनम् = कर्मबन्धनलाई
ह वाव = निश्चय नै
अञ्जसा = सजिलैसँग
विधुनोति = नष्ट गर्दछ
यस्य ह एव = जुन कर्मबन्धनको
प्रतिबाधनं = विनाशका लागि
मुमुक्षवः = मुमुक्षुहरू
अन्यथा एव = साङ्ख्य, योग आदिद्वारा प्रतिपादित क्लेशदायी अनेक साधनहरूको
उपलभन्ते = आश्रय लिन्छन्

वाक्यार्थ– मुमुक्षुहरूले ठुलो योग साधनद्वारा कष्टपूर्वक नष्ट गर्ने कर्मबन्धनलाई हाच्छिउँ गर्दा, लड्दा र चिप्लँदा आत्तिएर एक पटक पनि भगवान्को नाम उच्चारण गर्ने व्यक्तिले सजिलै नष्ट गर्दछ। (साक्षात् भगवान्लाई गरेको भूमिदानको फल के होला ?)

तद्भक्तानामात्मवतां सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतयैव ॥ २१ ॥

पदार्थ–
तत् = त्यसैले
आत्मवतां = आफ्ना ज्ञानी
भक्तानाम् = भक्तहरूलाई
आत्मदे = आफ्नै स्वरूप प्रदान गर्ने
सर्वेषाम् = सम्पूर्ण प्राणीहरूका
आत्मनि = आत्मारूप भगवान्मा
आत्मतया एव = आत्मभावले (गरिएको भूमिदानको फल यत्ति मात्र त होइन)

वाक्यार्थ– त्यसैले आफ्ना भक्त र ज्ञानीहरूलाई आफ्नै स्वरूप प्रदान गर्ने र सम्पूर्ण प्राणीहरूका आत्मारूप भगवान्लाई भक्तिपूर्वक आत्मभावले गरिएको भूमिदानको फल सुतल लोकको ऐश्वर्य मात्र हुन सक्दैन।

न वै भगवान् नूनममुष्यानुजग्राह यदुत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति ॥ २२ ॥

पदार्थ–
नूनम् = निश्चय नै
अमुष्य = यी बलिलाई
भगवान् = भगवान्ले
वै = निश्चय नै
न अनुजग्राह = अनुग्रह गर्नुभएन
यत् उत पुनः = किनभने
आत्मानुस्मृतिमोषणं = भगवान्को आफ्नो स्वरूपको स्मृतिलाई चोर्ने (विस्मृति गराउने)
मायामयं = माया (प्रकृति)को कार्य भएको
भोगैश्वर्यम् एव = भोग र ऐश्वर्य नै
अमुम् = यिनलाई
अतनुत इति = विस्तार (प्रदान) गर्नुभयो

वाक्यार्थ– यदि भगवान्ले बलिले गरेको सर्वस्व दानको सट्टामा आफैँलाई भुलाइदिने अनित्य भोग र ऐश्वर्य मात्र दिनुभएको हो भने भगवान्ले बलिलाई वास्तवमा अनुग्रह गर्नुभएन।

यत् तद् भगवतानधिगतान्योपायेन याच्ञाच्छलेनापहृतस्वशरीरा-वशेषितलोकत्रयो वरुणपाशैश्च सम्प्रतिमुक्तो गिरिदर्यां चापविद्ध इति होवाच ॥ २३ ॥

पदार्थ–
यत् तत् = जुन ती बलिबाट
अनधिगतान्योपायेन = छलबाहेक अरू कुनै उपाय प्राप्त नगरेका
भगवता = भगवान्‌द्वारा
याच्ञाच्छलेन = चार पाउ जमिन माग्ने वहानाले
अपहृतस्वशरीरावशेषित-लोकत्रयः = आफ्नो शरीरबाहेकको तीनै लोक हरण गरिएका र
वरुणपाशैः च = वरुणपाशद्वारा
सम्प्रतिमुक्तः = राम्ररी बन्धनमा पारिएका
गिरिदर्यां = पर्वतीय गुफामा
अपविद्धः च = थुनिएका बलिले
ह = निश्चय नै
इति उवाच = यसो भनेका थिए

वाक्यार्थ– अरू कुनै उपाय नभएर भगवान्‌ले जमिन माग्ने वहानाले बलिको तीनै लोकको राज्य खोसी केवल शरीर मात्र बाँकी राख्नुभयो। त्यत्तिले पनि नपुगेर उसलाई वरुणपाशले बाँधेर पर्वतको गुफामा फालिदिनुभयो। त्यस समयमा पनि बलिले यस्तो भनेका थिए–

नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योऽसाविन्द्रो यस्य सचिवो
मन्त्राय वृत एकान्ततो बृहस्पतिस्तमतिहाय स्वयमुपेन्द्रेणात्मान-
मयाचतात्मनश्चाशिषो नो एव तद्दास्यमतिगम्भीरवयसः कालस्य
मन्वन्तरपरिवृत्तं कियल्लोकत्रयमिदम् ॥ २४ ॥

पदार्थ–
यः असौ = जुन यी
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
इन्द्रः = देवराज इन्द्र छन्
बृहस्पतिः = देवगुरु बृहस्पति
यस्य = जसको
सचिवः = सहायक (सहयोगी) छन् तथा
मन्त्राय = विचार विमर्शका लागि
एकान्ततः = परम भक्तिपूर्वक
वृतः = नियुक्त गरिएका छन्
नूनं बत = निश्चय नै
अयं = यी इन्द्र
अर्थेषु = आफ्नो प्रयोजनमा
न निष्णातः = सिपालु छैनन् किनभने इन्द्रले
तम् = ती भगवान्‌लाई
अतिहाय = त्यागेर
स्वयम् उपेन्द्रेण = वामनरूपधारी साक्षात् नारायणद्वारा
आत्मानम् = आफू (म बलि) लाई
आत्मनः च = आफ्नो (म बलिको)
आशिषः एव = तीनै लोकको भोग नै
अयाचत = मागे (मूर्खताले गर्दा)
तद्दास्यम् = भगवान्‌को दासत्व
नो = मागेनन्
अतिगम्भीरवयसः = अत्यन्तै वेगशाली (परिवर्तनशील वा क्षणिक)
कालस्य = समयको हिसाबले
मन्वन्तरपरिवृत्तं = एक मन्वन्तरसम्म मात्र रहने
इदम् = यो
लोकत्रयम् = तीन लोक त
कियत् = कति हो र

वाक्यार्थ– दुःखको कुरा यी इन्द्र विद्वान् भएर पनि आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्नमा सिपालु रहेनछन् किनभने देवगुरु बृहस्पतिजस्ता सल्लाहकार भएर पनि उनले भगवान्‌लाई माध्यम बनाएर मेरो राज्य मागे। सम्पूर्ण ऐश्वर्यभन्दा ठुलो भगवान्‌को चरणकमलको सेवा नमागेर तुच्छ राज्यभोग माग्नु निश्चय नै उनको मूर्खता हो। केवल एक मन्वन्तरसम्म मात्र रहने यी तीनै लोक त के नै महत्त्वपूर्ण वस्तु हुन् र ?

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किल वव्रे न तु स्वपित्र्यं यदुताकुतोभयं पदं दीयमानं भगवतः परमिति भगवतोपरते खलु स्वपितरि ॥ २५ ॥

पदार्थ–
खलु = निश्चय नै
अस्मत्पितामहः = हाम्रा हजुरबा प्रह्लादले (असली स्वार्थ बुझेकोले)
स्वपितरि = आफ्ना पिता हिरण्यकशिपु
उपरते = मरेपछि
यत् उत = जुन
अकुतोभयं = कतैबाट पनि भय नभएको
भगवता = भगवान्ले
दीयमानं = दिन चाहेको
स्वपित्र्यं = आफ्नो पिताको
पदं किल = निष्कण्टक राज्य पनि
भगवतः परम् इति = भगवान्देखि भिन्न वस्तु भन्ने बुझी
न वव्रे = वरण गर्नुभएन
यस्य = जुन भगवान्को
अनुदास्यम् एव तु = दासता चाहिँ याचना गर्नुभयो

वाक्यार्थ– यसै कारणले मेरा हजुरबुबा प्रह्लादले भगवान् नृसिंहको हातबाट आफ्ना पिता हिरण्यकशिपुको मृत्यु भएपछि भगवत्सेवाकै वर माग्नुभएको थियो। भगवान्ले निष्कष्टक राज्य दिन खोज्दा पनि त्यसले भगवान्देखि टाढा बनाउने सम्झेर उहाँले त्यसलाई स्वीकार नगरी केवल भगवान्को सेवा माग्नुभयो।

तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः को वास्मद्विधः परिहीणभगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति ॥ २६ ॥

पदार्थ–
महानुभावस्य = महामनस्वी
तस्य = ती प्रह्लादका
अनुपथम् = मार्गको पछि–पछि
अमृजितकषायः = राग, द्वेष आदि क्षीण नभएको
परिहीणभगवदनुग्रहः = भगवान्को अनुग्रह प्राप्त नभएको
अस्मद्विधः = म (बलि) जस्तो
कः वा = कुन पुरुष
उपजिगमिषति इति = जान सक्छ

वाक्यार्थ– त्यस्ता महापुरुषको अनुसरण म जस्तो राग, द्वेषले भरिएको र भगवान्को कृपा नमिलेको पुरुषले कसरी गर्न सक्ने ?

तस्यानुचरितमुपरिष्टाद् विस्तरिष्यते यस्य भगवान् स्वयमखिल-जगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठते निजजनानुकम्पितहृदयो येनाङ्गुष्ठेन पदा दशकन्धरो योजनायुतायुतं दिग्विजय उच्चाटितः ॥ २७ ॥

पदार्थ–
तस्य = ती बलिको
अनुचरितम् = जीवनचरित्र
उपरिष्टात् = माथि (अगाडि अष्टमस्कन्धमा)
विस्तरिष्यते = विस्तारपूर्वक

बताइनेछ
यस्य = जुन बलिको
द्वारि = ढोकामा
अखिलजगद्गुरुः = ब्रह्म आदि सम्पूर्ण प्राणीहरूका गुरु
निजजनानुकम्पितहृदयः = आफ्ना भक्तप्रति दयाले युक्त हृदय भएका
स्वयम् भगवान् = साक्षात् भगवान्
गदापाणिः = गदा हातमा लिने
नारायणः = नारायण नै
अवतिष्ठते = बस्नुहुन्छ
येन = जुन भगवान् नारायणले
दिग्विजये = दिग्विजयका लागि (बलिको द्वारमा प्रवेश गरेको)
दशकन्धरः = रावण
पदा अङ्गुष्ठेन = पाउको बुढी औँलाले नै
योजनायुतायुतं = एक लाख योजन टाढा
उच्चाटितः = फ्याँकिएको थियो

वाक्यार्थ— दानी बलि राजाको चरित्र अष्टम स्कन्धमा विस्तारपूर्वक वर्णन गरिनेछ। राजा बलिको ढोकामा भक्तहरूका लागि अत्यन्त दयालु हृदय भएका सम्पूर्ण जगत्का परमपूज्य गुरु भगवान् नारायण स्वयं हातमा गदा लिई पहरा दिइरहनुभएको छ। जुन भगवान्ले एक पटक दिग्विजय गर्दै सुतल लोकमा पुगेको घमण्डी रावणलाई आफ्नो पाउको बुढी औँलाको प्रहारले नै लाखौँ योजन पर फालिदिनुभएको थियो।

ततोऽधस्तात् तलातले मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्ध-पदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते ॥ २८ ॥

पदार्थ—
ततः = त्यस सुतलबाट
अधस्तात् = तल रहेको
तलातले = तलातल लोकमा
त्रिपुराधिपतिः = तीनै लोकका मालिक
मयः नाम = मय नाम गरेका
दानवेन्द्रः = असुरराज बस्दछन्
त्रिलोकीशं = तीनै लोकमा शान्ति
चिकीर्षुणा = चाहने
भगवता = भगवान्
पुरारिणा = शङ्करद्वारा
निर्दग्धस्वपुरत्रयः = आफ्ना तीनै लोक डढाइएपछि
तत्प्रसादात् = उनै भगवान् शिवको कृपाबाट
लब्धपदः = डढेका तीनै लोक फेरि प्राप्त गरेको र
महादेवेन = महादेवद्वारा
परिरक्षितः = रक्षा गरिएकाले
विगतसुदर्शनभयः = नारायणको सुदर्शनास्त्रबाट पनि नडराउने
मायाविनाम् = मायावीहरूका
आचार्यः = गुरु मय
महीयते = तलातल लोकमा पूजित छन्

वाक्यार्थ— सुतलभन्दा तल रहेको तलातल लोकमा तीनै लोकका मालिक दानवराज मय बस्दछन्। पहिला तीनै लोकको कल्याणका निम्ति भगवान् शङ्करले मयका तीनै लोक भस्म गरिदिनुभएको थियो तापनि पछि फेरि भगवान्कै कृपाले उनले यो लोक प्राप्त गरेका हुन्। भगवान् महादेवद्वारा सधैँ सुरक्षित हुनाले सुदर्शन चक्रको समेत कुनै डर नभएका मायावीहरूका गुरु ती मयलाई तलातलवासीहरू अत्यन्त आदर गर्दछन्।

ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशो नाम गणः कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः पतत्त्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाः स्वकलत्रापत्य-सुहृत्कुटुम्बसङ्गेन क्वचित् प्रमत्ता विहरन्ति ॥ २९ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यस तलातलदेखि
अधस्तात् = तल रहेको
महातले = महातल लोकमा
काद्रवेयाणां = कद्रूका सन्तान
नैकशिरसां = अनेक फणा भएका
सर्पाणां = सर्पहरूको
क्रोधवशः नाम = क्रोधवश नामक
गणः = समूह बसेको छ
पतत्त्रिराजाधिपतेः = पक्षिराज
पुरुषवाहात् = भगवान् नारायणका वाहन गरुडजीबाट
अनवरतम् = निरन्तर
उद्विजमानाः = तर्सिएर पनि
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुम्बसङ्गेन = आफ्ना पत्नी, पुत्र, मित्र, कुटुम्ब आदिको साथमा रहँदा
प्रमत्ताः = प्रमादी (विषयासक्त)
कुहकतक्षककालियसुषेणादि-प्रधानाः = कुहक, तक्षक, कालिय, सुषेण आदि गरिएका
महाभोगवन्तः = विशाल शरीर भएका नाग (सर्प)हरू
विहरन्ति = विहार गर्दछन्

वाक्यार्थ– तलातल लोकभन्दा तल महातल लोक रहेको छ। त्यस लोकमा अनेक फणा भएका क्रोधवश नाम गरेका कद्रूका सन्तान सर्पहरूको समूह रहेको छ। यिनमा कुहक, तक्षक, कालिय र सुषेण आदि मुख्य सर्पहरू रहेका छन्। यी सर्पहरू भगवान् नारायणका वाहन पक्षीहरूका राजा गरुडजीको भयले सधैँ हड्बडाइरहे तापनि कहिलेकाहीँ विषयासक्त भई आफ्ना पत्नी, पुत्र र मित्र आदिका साथमा विहार गर्दछन्।

ततोऽधस्ताद् रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसन्ति ये वै सरमयेन्द्रदूत्या वाग्भिर्मन्त्रवर्णाभिरिन्द्राद् बिभ्यति ॥ ३० ॥

पदार्थ–
ततः = त्यस महातलदेखि
अधस्तात् = तल रहेको
रसातले = रसातल लोकमा
निवातकवचाः= निवातकवच आदि नाम भएका
दैतेयाः = दैत्यहरू
कालेयाः = कालेय नामक
दानवाः = दानवहरू र
पणयः नाम = पणि नामका
हिरण्यपुरवासिनः इति = हिरण्यपुरवासीहरू बस्दछन्
उत्पत्त्या = जन्मदेखि नै
महौजसः = अत्यन्त शक्तिशाली
महासाहसिनः = अधिक साहसी

विबुधप्रत्यनीकाः = देवताका शत्रु
सकललोकानुभावस्य = सम्पूर्ण लोकमा प्रभाव भएका
भगवतः हरेः एव = भगवान् नारायणको नै
तेजसा = तेज (सुदर्शनचक्र)द्वारा
प्रतिहतबलावलेपाः = शक्तिको अभिमान चूर्ण भएका ती असुरहरू
बिलेशयाः इव = सर्प झैँ लुकेर
वसन्ति = बस्दछन्
ये वै = जुन दैत्यहरू
इन्द्रदूत्या = इन्द्रकी सन्देशवाहिका दूती
सरमया = सरमाद्वारा उच्चरित
मन्त्रवर्णाभिः = मन्त्रवर्ण आदि युक्त
वाग्भिः = वाक्यहरूद्वारा
इन्द्रात् = देवराज इन्द्रबाट
बिभ्यति = डराउँछन्

वाक्यार्थ– महातलदेखि तल रसातल रहेको छ। त्यस रसातलमा निवातकवच नामका दैत्यहरू, कालेय नाममा दानवहरू र पणि नामका हिरण्यपुरवासीहरू रहन्छन्। देवताका शत्रु भएका यिनीहरू जन्मैदेखि अत्यन्त बलिया र साहसी भए तापनि भगवान् नारायणको सुदर्शन चक्रले बल र घमण्ड नासिएकाले सर्प झैँ लुकेर बस्दछन्। इन्द्रकी सन्देशवाहिका सरमाका मन्त्रवर्ण आदि युक्त सन्देश वाक्य सुनेर यिनीहरू इन्द्रदेखि सधैँ डराइरहन्छन्।

विवरण– यस प्रसङ्गमा प्रसिद्ध वैदिक आख्यान यसप्रकार छ– एक पटक पणि नामको असुरले पृथिवीलाई रसातलमा लगेर लुकाएको थियो। इन्द्रले पृथिवीको खोजी गर्न सरमा नाम गरेकी दूतीलाई पठाए। सरमाले पृथिवीलाई पणिले रसातलमा पुऱ्याएको थाहा पाइन् र रसातल पुगिन्। त्यसपछि पणि आदि दानवहरूले सरमासँग सन्धि गर्न चाहे तर सरमा सन्धिको पक्षमा थिइनन्। अतः उनले इन्द्रको स्तुति गर्दै दैत्यहरूलाई कठोर वचनले भनिन्– **हताः इन्द्रेण पणयः शयध्वमिति** (हे पापीहरू ! तिमीहरू इन्द्रबाट मरेर पृथ्वीमा सुत्नेछौ)। सरमाको यस्तो वचनका कारण पणि आदि असुरहरू इन्द्रबाट सधैँ डराएर रहन थाले।

ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्ख-कुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्ता-दयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति येषामु ह वै पञ्चसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यस रसातलदेखि
अधस्तात् = (दश हजार योजन) तल रहेको
पाताले = पाताल लोकमा
वासुकिप्रमुखाः = वासुकि समेतका
शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेत-धनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड-कम्बलाश्वतरदेवदत्तादयः = शङ्ख, कुलिक, महाशङ्ख, श्वेत, धनञ्जय, धृतराष्ट्र, शङ्खचूड, कम्बल, अश्वतर, देवदत्त आदि
महामर्षाः = अत्यन्तै रिसाहा
महाभोगिनः = ठुला शरीर भएका
नागलोकपतयः = नागलोकका पतिहरू
निवसन्ति = बस्दछन्
उ ह वै = निश्चय नै

पञ्चसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां = पाँच, सात, दश, सय र कसैको हजार ओटा शिर भएका	**विरचिताः** = रहेका	लोकमा रहेको अन्धकारको समूहलाई
येषाम् = जुन यी नागराजहरूको	**रोचिष्णवः** = चम्किला	**विधमन्ति** = नष्ट गर्दछन्
फणासु = फणाहरूमा	**महामणयः** = ठुला मणिहरूले	
	स्वरोचिषा = आफ्नो कान्तिद्वारा	
	पातालविवरतिमिरनिकरं = पाताल	

वाक्यार्थ– रसातलभन्दा दश हजार योजन तल पातालोक छ। त्यहाँ वासुकी, शङ्ख, कुलिक, महाशङ्ख, धनञ्जय, धृतराष्ट्र, शङ्खचूड, कम्बल, अश्वतर र देवदत्त आदि ठुला-ठुला फणा भएका अत्यन्त क्रोधी नागहरू बस्दछन्। तीमध्ये वासुकी यस लोकका प्रधान नाग हुन्। यी नागहरू कुनै पाँच कुनै सात, कुनै दश, कुनै सय र कुनै हजार शिर भएका छन्। तिनै शिरहरूमा रहेका प्रकाशयुक्त फणाको कान्तिले नै रसातलको सम्पूर्ण अन्धकार नष्ट गर्दछ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे राह्वादिस्थिति-बिलस्वर्गमर्यादानिरूपणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः

सङ्कर्षण देवको वर्णन र स्तुति

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्यातानन्त इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः सङ्कर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं यं सङ्कर्षणमित्याचक्षते ॥ १ ॥

पदार्थ–
तस्य = त्यस पाताल लोकको
मूलदेशे = तलतिर
त्रिंशद्योजनसहस्रान्तरे = तीस हजार योजनको दूरीमा
या वै = जुन
अनन्तः इति = अनन्त नामले
समाख्याता = प्रसिद्ध
भगवतः = भगवान्को
तामसी = तमोगुणका कार्यको संहार गर्ने
कला = कला (मूर्ति)
आस्ते = छ
सात्वतीयाः = सात्वत तन्त्रमा निष्ठा भएका (पाञ्चरात्रागमका अनुयायी) भक्तहरू
द्रष्टृदृश्ययोः = द्रष्टा र दृश्यको
अहम् इति अभिमानलक्षणं = म यसको भोक्ता हुँ, यो मेरो भोग्य हो भन्ने अहङ्कारद्वारा
सङ्कर्षणम् = द्रष्टा र दृश्यलाई एकीकरण गर्ने
यं = भगवान्को जुन तामस कलालाई
सङ्कर्षणम् इति = सङ्कर्षण भनेर
आचक्षते = भन्दछन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! पाताललोकभन्दा तल तीस हजार योजनको दूरीमा तमोगुणका कार्यको संहार गर्ने अनन्त नामले प्रसिद्ध भगवान्को नित्यकला छ। अहङ्काररूप भएकाले त्यसले द्रष्टा र दृश्यलाई तानेर एउटै गराउँछ। त्यसै हुनाले पञ्चरात्र आगमका अनुयायीहरूले भगवान्को यस स्वरूपलाई 'सङ्कर्षण' भन्दछन्।

यस्येदं क्षितिमण्डलं भगवतोऽनन्तमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणं सिद्धार्थ इव लक्ष्यते ॥ २ ॥

पदार्थ–
यस्य = जुन
सहस्रशिरसः = हजार फणा र
अनन्तमूर्तेः = अनन्त स्वरूप भएका
भगवतः = भगवान् सङ्कर्षणको
एकस्मिन् एव = एउटा मात्र
शीर्षणि = फणामा
ध्रियमाणं = राखिएको
इदं = यो
क्षितिमण्डलं = भूमण्डल
सिद्धार्थः इव = सर्स्यूंको दाना झैं सानो
लक्ष्यते = लाग्दछ

वाक्यार्थ– भगवान् सङ्कर्षण हजार शिरवाला र अनन्त स्वरूपयुक्त हुनुहुन्छ। तीमध्ये एउटा शिरमा राखिएको यो सम्पूर्ण भूमण्डल सर्स्यूंको एउटा दानाजस्तो देखिन्छ।

यस्य ह वा इदं कालेनोपसञ्जिहीर्षतोऽमर्षविरचित-रुचिरभ्रमद्भ्रुवोरन्तरेण साङ्कर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहस्त्र्यक्ष-स्त्रिशिखं शूलमुत्तम्भयन्नुदतिष्ठत् ॥ ३ ॥

पदार्थ–
कालेन = काल क्रमअनुसार
ह वा = निस्सन्देह
इदं = यो जगत्लाई
उपसञ्जिहीर्षतः = संहार गर्ने इच्छा भएका
यस्य = जुन भगवान्को
अमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोः = क्रोधबाट उत्पन्न भएर घुमिरहेको सुन्दर भ्रुकुटीको
अन्तरेण = बीचबाट
साङ्कर्षणः नाम = सङ्कर्षण नामका
एकादशव्यूहः = एघार ओटाको समूह भएका
त्र्यक्षः = तीन ओटा आँखा भएका (त्रिलोचन)
रुद्रः = रुद्र भनेर चिनिने शिवको अवतार
त्रिशिखं = तीन ओटा शिखा भएको
शूलम् = शूल (त्रिशूल)
उत्तम्भयन् = उठाउँदै
उदतिष्ठत् = प्रकट हुनुभयो

वाक्यार्थ– प्रलयकाल आएपछि जब भगवान्लाई यस संसारको संहार गर्ने इच्छा भयो तब क्रोधले गर्दा चञ्चल बनेर घुमिरहेका उहाँका दुबै भ्रुकुटीको बीचबाट तीन टुप्पा भएको त्रिशूल हातमा लिएका एघार मूर्ति र तीन नेत्र भएका 'सङ्कर्षण' नामका रुद्र प्रकट हुनुभयो।

यस्याङ्घ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषण्डमण्डलेष्वहिपतयः सह सात्वतर्षभैरेकान्तभक्तियोगेनावनमन्तः स्ववदनानि परिस्फुरत्कुण्डल-प्रभामण्डितगण्डस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थ–
यस्य = जुन सङ्कर्षण भगवान्को
अङ्घ्रिकमलयुगलारुणविशद-नखमणिषण्डमण्डलेषु = दुई ओटा चरणकमलको रातोरातो नङरूप मणिको समूहका घेरामा
सात्वतर्षभैः सह = श्रेष्ठ-श्रेष्ठ भक्तहरूका साथ
एकान्तभक्तियोगेन = एकाग्रता पूर्वक गरिएको शुद्ध भक्तिले
अवनमन्तः = नमस्कार गर्दै
प्रमुदितमनसः = प्रसन्नचित्त भएका
अहिपतयः = नागराजहरू
परिस्फुरत्कुण्डलप्रभामण्डित-गण्डस्थलानि = चम्किरहेको कुण्डलको प्रभाले अलङ्कृत गाला भएको
अतिमनोहराणि = अत्यन्त सुन्दर (आकर्षक)
स्ववदनानि = आफ्नो मुखलाई
खलु = निश्चय नै
विलोकयन्ति = हेर्दछन्

वाक्यार्थ– भगवान् सङ्कर्षणका चरणकमलका स्वच्छ र सफा नङहरू मणिको लहर झैं टल्किरहेका छन्। जब अन्य मुख्य-मुख्य भक्तले सहित भएर अनेक नागराजहरूले अत्यन्त भक्तिभावले उहाँलाई प्रणाम गर्दछन् तब उनीहरूले ती नखमणिहरूमा आफ्नो प्रसन्न अनुहारको

प्रतिबिम्ब देख्न थाल्दछन्। चम्किने कुण्डल र त्यसको प्रकाशले चम्किएका गालाले युक्त आफ्नो सुन्दर अनुहारलाई देखेर उनीहरूको मन अत्यन्त प्रसन्न हुन्छ।

यस्यैव हि नागराजकुमार्य आशिष आशासानाश्चार्वङ्गवलय-विलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तम्भेष्वगुरुचन्दन-कुङ्कुमपङ्कानुलेपेनावलिम्पमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेश-रुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणावलोक-नयनवदनारविन्दं सव्रीडं किल विलोकयन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
यस्य एव = जुन भगवान् सङ्कर्षणको
चार्वङ्गवलयविलसितविशदविपुल-धवलसुभगरुचिरभुजरजत-स्तम्भेषु = सुन्दर अङ्गमण्डलमा शोभायमान निष्कलङ्क लामा सेता सौभाग्यसूचक आकर्षक चाँदीको खम्भाजस्ता भुजामा
अगुरुचन्दनकुङ्कुमपङ्कानुलेपेन = अगुरु चन्दन र कुङ्कुमको लेपले
अवलिम्पमानाः = लेपन गरेका
तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकर-ध्वजावेशरुचिरललितस्मिताः = आफ्ना अङ्गहरूको स्पर्शबाट जिस्किएका कामदेवको प्रवेशका कारण मनमोहक र मृदुल मुस्कान भएका
आशिषः = आशीर्वाद (भोग)को
आशासानाः = चाहना गर्ने
नागराजकुमार्यः = नागराजका कन्याहरू (नागराजकुमारीहरू)
सव्रीडं = लज्जापूर्वक
तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णिता-रुणकरुणावलोकनयनवदना-रविन्दं = भगवान् सङ्कर्षणको अनुराग र गर्वयुक्त तथा प्रसन्नता र दयापूर्ण गर्वका कारण हल्लिएका अलिअलि राता नेत्र र मुखरूपी कमललाई
किल = निस्सन्देह
विलोकयन्ति = हेर्दछन्

वाक्यार्थ– विभिन्न नागराजकुमारीहरू अनेक कामनासहित सङ्कर्षण भगवान्का चाँदीका स्तम्भसमान अत्यन्त सुशोभित, लामा-लामा, सेतो वर्ण भएका सुन्दर हातहरूमा अगुरु चन्दन र कुङ्कुम आदिको सुगन्धित लेप लगाउँछन्। त्यस सुन्दर अङ्गस्पर्शले गर्दा कुमारीहरूको मनमा कामवासनाको सञ्चार हुन्छ। त्यसपछि तिनीहरूले भगवान् सङ्कर्षणको सुन्दर मुखारविन्दलाई मधुर मुस्कानसहित लजाउँदै हेर्न थाल्दछन्।

स एव भगवाननन्तोऽनन्तगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ॥ ६ ॥

पदार्थ–
अनन्तगुणार्णवः = असङ्ख्य गुणका सागर
आदिदेवः = प्रथम देवता
उपसंहृतामर्षरोषवेगः = आफ्नो असहनशीलता र क्रोधको वेगलाई नियन्त्रण गरेका
सः एव = उनै सङ्कर्षण नामले परिचित

भगवान् अनन्तः = भगवान् अनन्त
लोकानां = संसारका
स्वस्तये = कल्याणका लागि
आस्ते = बस्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– अनन्त गुणका स्वामी सङ्कर्षण नामले परिचित आदिदेव अनन्त आफ्नो सहन गर्न नसकिने स्वभाव र क्रोधको वेगलाई रोकेर सम्पूर्ण लोकको कल्याणका निम्ति विराजमान हुनुहुन्छ।

ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदित-
विकृतविह्वललोचनः सुललितमुखरिकामृतेनाप्यायमानः स्वपार्षद-
विबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधु-
करव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयन्तीं स्वां वनमालां नीलवासा
एककुण्डलो हलककुदि कृतसुभगसुन्दरभुजो भगवान् महेन्द्रो
वारणेन्द्र इव काञ्चनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति॥ ७॥

पदार्थ–
सुरासुरोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधर-मुनिगणैः = देवता, दानव, नाग, सिद्ध, गन्धर्व, विद्याधर र ऋषि गणहरूद्वारा
ध्यायमानः = ध्यान गरिएका
अनवरतमदमुदितविकृतविह्वल-लोचनः = मदद्वारा निरन्तर प्रसन्न, चञ्चल तथा वरपर घुमिरहेका आँखा भएका
सुललितमुखरिकामृतेन = मधुर वाणीरूप अमृतद्वारा
स्वपार्षदविबुधयूथपतीन् = आफ्ना पार्षद र देवताका गणपतिहरूलाई
आप्यायमानः = हर्षित गराउने
नीलवासाः = निलो वस्त्र लगाउनुहुने
एककुण्डलः = कानमा एउटा मात्रै कुण्डल लगाउनुहुने
हलककुदि = हलोको बिँडमा
कृतसुभगसुन्दरभुजः = मङ्गलमय सुन्दर हात राख्नुहुने
उदारलीलः = भक्तहरूको मनोरथ पूर्ण गर्ने दिव्य लीलामा संलग्न
भगवान् = सङ्कर्षण भगवान्
अपरिम्लानरागनवतुलसिकामोद-मध्वासवेन = कहिल्यै फिका नहुने कान्ति भएको नयाँ तुलसीदलको सुगन्ध र मधुर मकरन्दद्वारा
माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं = उन्मत्त भँवराहरूका समूहहरूको मधुर गीतले शोभायमान
स्वां = आफ्नो
वैजयन्तीं वनमालां = वैजयन्ती नामको वनमालालाई
महेन्द्रः = देवराज इन्द्रका
वारणेन्द्रः = गजराज ऐरावतले
काञ्चनीं = सुनले निर्मित
कक्षाम् इव = मेखलालाई धारण गरे झैं
बिभर्ति = धारण गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– देवता, असुर, नाग, सिद्ध, गन्धर्व, विद्याधर र मुनिहरू निरन्तर भगवान् सङ्कर्षणको ध्यान गरिरहन्छन्। उहाँका दुबै नेत्र निरन्तर मदले प्रफुल्लित, विह्वल र चञ्चल छन्। उहाँ आफ्ना सुललित वचनरूपी अमृतले आफ्ना पार्षद देवगणलाई सदा सन्तुष्ट गराइरहनुहुन्छ। उहाँको शरीरमा नीलाम्बर र कानमा कुण्डल चम्किरहेका छन्। उदार लीला गर्नुहुने उहाँको सुन्दर हात

हलोको बिँडमा राखिएको छ। घाँटीमा उहाँले इन्द्रको ऐरावत हात्तीले सुनको सिक्री धारण गरे झैँ वैजयन्ती माला पहिरनुभएको छ। कहिल्यै नओइलाउने मालाको सुगन्ध र नयाँ तुलसीदलको सुवासले उन्मत्त भएका भ्रमराहरू निरन्तर मधुरस्वरले भूँ भूँ गर्दै त्यस मालाको शोभालाई बढाइरहेका छन्।

य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासना-
ग्रथितमविद्यामयं हृदयग्रन्थिं सत्त्वरजस्तमोमयमन्तर्हृदयं गत आशु
निर्भिनत्ति तस्यानुभावान् भगवान् स्वायम्भुवो नारदः सह तुम्बुरुणा
सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ॥ ८ ॥

पदार्थ–
एवम् = यसप्रकार
अनुश्रुतः = भक्तहरूद्वारा गुरुको मुखबाट माहात्म्य सुनिएका
ध्यायमानः = चिन्तन गरिएका
मुमुक्षूणाम् = मुमुक्षुहरूको
अन्तः हृदयं = हृदयभित्र
गतः = प्रवेश गरेका
यः एषः = जुन यी भगवान् सङ्कर्षणले
अनादिकालकर्मवासनाग्रथितम् = अनादि कालदेखिका कर्मवासनाद्वारा बाँधिएको
सत्त्वरजस्तमोमयम् = सत्त्व, रज र तम गुणले युक्त
अविद्यामयं = अविद्यात्मक
हृदयग्रन्थिं = हृदयको ग्रन्थिलाई
आशु = तत्काल
निर्भिनत्ति = नष्ट गरिदिनुहुन्छ
तस्य = त्यस्ता भगवान् सङ्कर्षणको
अनुभावान् = पवित्र कीर्तिहरू
स्वायम्भुवः = ब्रह्माका पुत्र
भगवान् नारदः = भगवान् नारदले
ब्रह्मणः = ब्रह्माजीको
सभायां = सभामा
तुम्बुरुणा सह = तुम्बुरु नाम गरेका गन्धर्वका साथ
संश्लोकयामास = यसप्रकार वर्णन गर्नुभएको थियो

वाक्यार्थ– यसप्रकार आफ्नो माहात्म्यको श्रवण र ध्यान गर्ने भक्तहरूको हृदयमा सङ्कर्षण भगवान् स्वयं प्रवेश गर्नुहुन्छ र अनादि कालदेखि कामवासनामा जेलिएको जीवको त्रिगुणात्मक अविद्याग्रन्थिलाई छिट्टै चुँडालिदिनुहुन्छ। एक पटक ब्रह्माका छोरा देवर्षि नारदजीले तुम्बुरु गन्धर्वको साथमा ब्रह्माजीको सभामा पुगेर यसप्रकार उहाँको महिमाको वर्णन गर्नुभएको थियो।

उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयासन्।
यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन् नानाधात् कथमु ह वेद तस्य वर्त्म ॥ ९ ॥

पदार्थ–
अस्य = यो जगत्को
उत्पत्तिस्थितिलयहेतवः = उत्पत्ति, स्थिति र लयका कारण भएका
सत्त्वाद्याः = सत्त्व आदि
प्रकृतिगुणाः = प्रकृतिका तीन गुणहरू
यदीक्षया = जुन सङ्कर्षण प्रभुको दृष्टि मात्रले
कल्पाः = आ-आफ्नो कार्यमा समर्थ
आसन् = हुन्छन्
यद्रूपं = जुन परमात्माको स्वरूप
ध्रुवम् = नित्य (अनन्त)

अकृतं = अकृत्रिम (अनादि)	**नाना** = भूतभौतिक अनेक कार्य	**तस्य** = ती भगवान् सङ्कर्षणको
यत् एकम् = जो एक मात्र सत्य	सङ्कल्प मात्रले उत्पन्न गरेर	**वर्त्म** = प्राप्तिमार्ग
भएर	**अधात्** = प्रकट (धारण) गर्नुहुन्छ	**कथम्** = कसरी
आत्मन् = स्वयं आफैँभित्र	**उ ह** = निश्चय नै	**वेद** = जान्न सकिन्छ र

वाक्यार्थ– जसको दृष्टि मात्रले जगत्को सृष्टि, स्थिति र प्रलयका कारण भएका सत्त्व, रज, तम आदि गुणहरू आ-आफ्नो काम गर्न समर्थ हुन्छन्, जसको स्वरूप अनादि र अनन्त छ तथा जो एक मात्र भएर पनि अनेक किसिमका प्रपञ्चको सिर्जना गर्नुहुन्छ वा आफू नै कार्यरूपमा प्रकट हुनुहुन्छ त्यस्ता ब्रह्मस्वरूप भगवान् सङ्कर्षणको महिमालाई उहाँको कृपा विना कसरी जान्न सकिन्छ र ?

मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति तत्र ।
यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः ॥ १० ॥

पदार्थ–	**पुरुकृपया** = अत्यन्त कृपापूर्वक	**स्वजनमनांसि** = आफ्ना
तत्र = उनै परमात्मामा	**संशुद्धं सत्त्वं** = शुद्ध सत्त्वात्मक	भक्तहरूका मनलाई
इदं = यो	**मूर्तिं** = स्वरूपलाई	**आदातुं** = आकर्षित गर्न
सदसत् = स्थूलसूक्ष्मात्मक	**बभार** = धारण गर्नुभयो	**यत्** = जो
(कार्यकारणात्मक) जगत्	**उदारवीर्यः** = ठुलो सामर्थ्य	**अनवद्याम्** = पवित्र
विभाति = प्रकाशित छ	भएका	**लीलां** = लीला
(उहाँ सङ्कर्षण भगवान्ले)	**मृगपतिः** = सिंह जैँ (सम्पूर्ण	**आददे** = गर्नुभयो
नः = हामी भक्तहरूको लागि	जीवका स्वामी ती भगवान्ले)	

वाक्यार्थ– उहाँबाट नै यो कार्यकारणरूप सारा प्रपञ्च प्रकाशित भइरहेको छ। आफ्ना भक्तहरूको चित्त आकर्षित गर्नका लागि उहाँले गरेका वीरतापूर्ण लीलाहरूलाई पराक्रमी सिंहले आदर्श मानेर ग्रहण गरेको छ। उनै दयालु सङ्कर्षण भगवान्ले हामीमाथि ठुलो कृपा गरेर यो विशुद्ध सत्त्वमय स्वरूप धारण गर्नुभएको हो।

यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलम्भनाद् वा ।
हन्त्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद् भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

पदार्थ–	**आर्तः** = दुःखी	भगवन्नामको श्रवण र कीर्तनले)
यन्नाम = जुन भगवान्को नाम	**पतितः** = सदाचार र वर्णाश्रम	**नृणाम्** = मनुष्यहरूको
श्रुतम् = अरूले उच्चारण गरेको	धर्मबाट पतित भएका मानिसले	**अशेषम्** = सम्पूर्ण
सुनिएको छ	**प्रलम्भनात् वा** = उपहासपूर्वक नै	**अंहः** = पापलाई
अकस्मात् = अचानक	**यदि अनुकीर्तयेत्** = यदि	**सपदि** = तुरुन्तै
वा = अथवा	उच्चारण गर्दछ भने (त्यो	**हन्ति** = नाश गरिदिन्छ त्यसैले

मुमुक्षुः = मुमुक्षुले	**शेषात्** = भिन्न	**कं** = कसलाई
भगवतः = भगवान्देखि	**अन्यं** = अर्को	**आश्रयेत्** = आश्रय बनाउला

वाक्यार्थ– उहाँको नाम मात्र पनि कतैबाट सुनेर कुनै दुःखी वा पापीले पापनिवृत्तिका लागि अकस्मात् वा ठट्टाका रूपमा उच्चारण गर्‍यो भने पनि त्यो पवित्र हुन्छ र त्यसलाई सुन्ने अरू सबैको पनि पाप नष्ट हुन्छ। यस्ता सङ्कर्षण भगवान्लाई छाडेर मोक्षको इच्छा गर्ने कुन व्यक्तिले अरू कसैको आश्रय लेला ?

मूर्धन्यर्पितमणुवत् सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम्।
आनन्त्यादनिमितविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याण्यधिगणयेत् सहस्रजिह्वः ॥१२॥

पदार्थ–

सहस्रमूर्ध्नः = हजार फणा भएका भगवान् सङ्कर्षणको	**अणुवत्** = अणु झैँ	**सहस्रजिह्वः** = हजार जिभ्रो भएको
मूर्धनि = एउटै शिरमा	**अर्पितम्** = बसेको छ	**कः** = कुन व्यक्तिले
सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् = अनेक पर्वत, नदी, समुद्रहरूसहित	**अनिमितविक्रमस्य** = अपरिमेय शक्ति भएका	**अधिगणयेत्** = गणना गर्न सक्ला
भूगोलं = ब्रह्माण्ड	**भूम्नः** = परमात्माको	
	आनन्त्यात् = अन्त नभएकाले	
	वीर्याणि = शक्तिहरूलाई	

वाक्यार्थ– पर्वत, नदी, समुद्र र प्राणी समुदाय आदिले भरिपूर्ण यो सम्पूर्ण संसार उनै हजार शिर भएका भगवान् सङ्कर्षणको एउटा शिरमा सानो अणुसमान रहेको छ। अनन्त भएको हुनाले उहाँको पराक्रमको कुनै गणना नै छैन। हजार जिभ्रो भएको व्यक्तिले पनि सर्वव्यापक भगवान्को पराक्रमको गणना गर्न सक्दैन।

एवम्प्रभावो भगवाननन्तो दुरन्तवीर्योरुगुणानुभावः।
मूले रसायाः स्थित आत्मतन्त्रो यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति ॥ १३ ॥

पदार्थ–

एवम्प्रभावः = यस्तो प्रभाव (हजारौँ जिभ्रो भएका व्यक्तिले पनि वर्णन गर्न नसक्ने शक्ति) भएका	**आत्मतन्त्रः** = आफैँमा स्वतन्त्र	**स्थितः** = बसेर
दुरन्तवीर्योरुगुणानुभावः = अनन्त बल, धेरै ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य आदि गुणले युक्त भएका	**यः** = जुन	**लीलया** = सजिलैसँग
	अनन्तः = अन्त्य रहित	**स्थितये** = जगत्को स्थितिका लागि
	भगवान् = भगवान्	**क्ष्मां** = पृथिवीलाई
	रसायाः = पृथिवीको	**बिभर्ति** = धारण गर्नुहुन्छ
	मूले = फेदमा (पातालमा)	

वाक्यार्थ– वास्तवमा अनन्त भगवान्को बल, ज्ञान, गुण र प्रभावको कुनै सीमा नै छैन। यस्ता प्रभावशाली भएर पनि उहाँले सम्पूर्ण लोकको कल्याणका निम्ति रसातलमुनि आफ्नै महिमामा रहेर लीलापूर्वक पृथिवीलाई धारण गरिरहनुभएको छ।

एता ह्येवेह नृभिरुपगन्तव्या गतयो यथाकर्मविनिर्मिता यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान् कामयमानैः ॥ १४ ॥

पदार्थ–	**उपगन्तव्याः** = प्राप्त गर्न योग्य	**एताः एव** = यत्ति नै हुन्
इह = यस लोक (प्रवृत्तिमार्ग)मा	**यथाकर्मविनिर्मिताः** = आ-आफ्नो कर्म अनुसार रचिएका	**यथोपदेशम्** = (मैले) गुरुको मुखबाट सुनेअनुसारका गतिहरू
कामान् = भौतिक सुख	**गतयः** = गतिहरू	**अनुवर्णिताः** = बताएँ
कामयमानैः = चाहने	**हि** = निश्चय नै	
नृभिः = मनुष्यहरूद्वारा		

वाक्यार्थ– प्रवृत्तिरूप धर्म गर्ने मानिसलाई फलको रूपमा प्राप्त हुने आ-आफ्ना कर्मअनुसार रचिएका विभिन्न प्रकारका गतिहरू यति नै हुन्। मैले गुरुको मुखबाट सुनेअनुसारका गतिहरू बताएँ।

एतावतीर्हि राजन् पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रश्नं व्याचख्ये किमन्यत् कथयाम इति ॥ १५ ॥

पदार्थ–	**विसदृशाः** = परस्पर भिन्न-भिन्न	प्रश्नअनुसार
राजन् = हे महाराज परीक्षित्	**पुंसः** = पुरुषहरूका	**व्याचख्ये** = (यिनको) वर्णन गरेँ
प्रवृत्तिलक्षणस्य = प्रवृत्तिरूप लक्षण भएका	**विपाकगतयः** = परिणाममा प्राप्त हुने फलरूप गतिहरू	**अन्यत्** = अब अरू
धर्मस्य = धर्म (कर्म)को	**हि** = निश्चय नै	**किम्** = के
उच्चावचाः = उच्च स्वर्गादिलोक र नीच पातलादि लोकरूप	**एतावतीः** = यति नै हुन्	**कथयामः इति** = बताऊँ
	यथाप्रश्नं = तपाईंको	

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! प्रवृत्तिरूप धर्म गर्ने मानिसलाई फलको रूपमा प्राप्त हुने विभिन्न प्रकारका उच्च स्वर्गादिलोक र नीच पातलादि लोकरूप गतिहरू यति नै हुन्। तपाईंको प्रश्नअनुसार ती सबै मैले सुनाएँ, अब अरू केही सुन्ने इच्छा भए भन्नुहोस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे

भूविवरविध्युपवर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः

नरकका विभिन्न गतिहरूको वर्णन

राजोवाच (राजा परीक्षित्‌ले भन्नुभयो)

महर्ष एतद् वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति ॥ १ ॥

पदार्थ–
महर्षे = हे महर्षि
लोकस्य = कर्म गर्ने मनुष्यहरूको
एतत् = यो (कर्मफलमा हुने)
वैचित्र्यं = भिन्नता
कथम् इति = कसरी हुन्छ

वाक्यार्थ– हे महर्षि ! लोकले प्राप्त गर्ने कर्मफलको भिन्नता कसरी हुन्छ ? त्यो बताउनुहोस्।

ऋषिरुवाच (श्रीशुकदेव ऋषिले भन्नुभयो)

त्रिगुणत्वात् कर्तुः श्रद्धया कर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थ–
कर्तुः = कर्म गर्ने व्यक्तिको
त्रिगुणत्वात् = सत्त्व, रज र तम तीन गुणका कारण
श्रद्धया = सात्त्विक, राजस र तामसरूप श्रद्धाका कारण
कर्मगतयः = कर्मजन्य गतिहरू
पृथग्विधाः = भिन्न भिन्न हुने गर्दछन् (त्यसैले ती गतिहरूमा)
तारतम्येन = कमबेसी हुने भएकाले
सर्वाः एव = सबै गतिहरू
सर्वस्य = सबै कर्मकर्ताहरूलाई
भवन्ति = प्राप्त हुने गर्दछन्

वाक्यार्थ– राजा ! कर्म गर्ने व्यक्ति सत्त्व, रज र तम तीन गुणले युक्त हुने भएकाले उसको श्रद्धामा पनि सत्त्व आदि गुणका कारण भिन्नता हुन्छ। यसरी श्रद्धा र स्वभावको भेदले गर्दा यी सम्पूर्ण कर्मका गतिहरू पनि भिन्न भिन्न हुन्छन्। यी विभिन्न गतिहरू सबैलाई क्रमशः प्राप्त हुन्छन्।

टिप्पणी– सात्त्विक श्रद्धाद्वारा धर्म र धर्मबाट सुख, राजस श्रद्धाबाट धर्माधर्म र त्यसबाट सुखदुःख तथा तामस श्रद्धाबाट पाप र त्यसबाट दुःख, मोह आदि उत्पन्न हुन्छन्। यसरी श्रद्धामा हुने भेदबाट त्यसको फल सुखदुःख आदिमा पनि भिन्नता हुन्छ।

अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धाया वैसादृश्यात् कर्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्यया कृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ॥ ३ ॥

पदार्थ–
अथ = यसप्रकार
इदानीं = अब
प्रतिषिद्धलक्षणस्य = शास्त्रद्वारा निषेध गरिएका
अधर्मस्य = अधर्मको र
तथा एव = त्यसै गरी
कर्तुः = कर्ताको
श्रद्धायाः = श्रद्धामा हुने
वैसादृश्यात् = भिन्नताका कारण
कर्मफलं = कर्मको फल पनि
विसदृशं = भिन्न-भिन्न नै
भवति = हुने गर्दछ
हि = निश्चय नै
अनाद्यविद्यया= अनादि अविद्याका कारण
कृतकामानां = कामनापूर्वक कर्म गर्ने व्यक्तिहरूको
तत्परिणामलक्षणाः = अधर्मको मात्राअनुसार नै फल भएका
सहस्रशः = हजारौँ प्रकारका
याः = जुन
सृतयः = नरक आदि गतिहरू
प्रवृत्ताः = परमात्माद्वारा सिर्जना गरिएका छन्
तासां = ती नरकका गतिहरूको
प्राचुर्येण = विस्तारपूर्वक
अनुवर्णयिष्यामः = वर्णन गर्नेछु

वाक्यार्थ– निषिद्ध कर्मरूपी पाप गर्नेलाई पनि उसको श्रद्धाको असमानताका कारण सधैँ एकै प्रकारको फल मिल्दैन। अनादि अविद्याको वशमा परेर कामनापूर्वक गरिएका निषिद्ध कर्मको परिणाम स्वरूप जुन हजारौँ प्रकारका नरक प्राप्त हुन्छन्, ती सबैको विस्तारपूर्वक वर्णन गर्दछु।

टिप्पणी– प्रमादद्वारा भएको अधर्मका कारण थोरै दुःख, जानाजान गरिएको अधर्मबाट मध्यम दुःख तथा नास्तिकबुद्धिका कारण गरिएको अधर्मबाट अधिक दुःख हुन्छ।

राजोवाच (राजा परीक्षित्‌ले भन्नुभयो)

नरका नाम भगवन् किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्विदन्तराल इति ॥ ४ ॥

पदार्थ–
भगवन् = हे भगवान् शुकजी
नरकाः नाम = नरकहरू
किं = के
देशविशेषाः = पृथिवीकै कुनै ठाउँ हुन् कि
अथवा = अथवा
त्रिलोक्याः = तीन लोक (ब्रह्माण्ड) भन्दा
बहिः = बाहिर (छन्)
आहोस्वित् = अथवा
अन्तराले इति = ब्रह्माण्डभित्रै कहीँ छन्

वाक्यार्थ– हे भगवान् शुकजी ! हजुरले जुन-जुन नरकको वर्णन गर्न लाग्नुभएको छ ती यसै पृथिवीका कुनै ठाउँ हुन् अथवा यस ब्रह्माण्डभन्दा बाहिर छन् वा यसै भित्र कुनै ठाउँमा छन् ?

ऋषिरुवाच (श्रीशुकदेव ऋषिले भन्नुभयो)

अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद् भूमेरुपरिष्टाच्च जलाद् यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाशिष आशासाना निवसन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थ–
त्रिजगत्याः तु = त्रिलोकको
अन्तराले एव = भित्र नै
दक्षिणस्याम् = दक्षिण
दिशि = दिशामा
भूमेः = पृथिवीदेखि
अधस्तात् = तलतिर
जलात् = जलदेखि
उपरिष्टात् च = माथि (ती नरकहरू छन्)
यस्याम् = जुन
दिशि = दिशामा
अग्निष्वात्तादयः = अग्निष्वात्ता आदि
पितृगणाः = पितृगणहरू
परमेण = अत्यन्त श्रेष्ठ
समाधिना = समाधिमा मग्न भएर
स्वानां = आफ्ना
गोत्राणां = सन्तानहरूको
सत्याः एव = कल्याणमय
आशिषः = आशीर्वादको
आशासानाः = कामना गर्दै
निवसन्ति = बस्दछन्

वाक्यार्थ– यी नरकहरू त्रिलोकभित्रै दक्षिण दिशामा पृथिवीदेखि तल जलमाथि रहेका छन्। यसै दिशामा अग्निष्वात्ता आदि पितृहरू समाधिमा मग्न भएर आ–आफ्ना गोत्रमा उत्पन्न भएका सन्तानहरूको मङ्गलकामना गर्दै बस्दछन्।

यत्र ह वाव भगवान् पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु सम्परेतेषु यथाकर्मावद्यं दोषमेवानुल्लङ्घित-भगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ॥ ६ ॥

पदार्थ–
यत्र = जहाँ (नरकमा)
ह वाव = निस्सन्देह
अनुल्लङ्घितभगवच्छासनः = भगवान्‌को शासनलाई कहिल्यै पनि उल्लङ्घन नगरी
सगणः = गणसहित
वैवस्वतः = सूर्यपुत्र
भगवान् = भगवान्
पितृराजः = यमराज
सम्परेतेषु = मरेकाहरूलाई
स्वविषयं = आफ्नो लोकमा
स्वपुरुषैः = आफ्ना दूतहरूद्वारा
प्रापितेषु = ल्याइएका
जन्तुषु = प्राणीहरूमा
यथाकर्मावद्यं = जीवले गरेको पापको मात्राअनुसार
दोषम् एव = दुष्कर्मको फल भएको दुःखरूप
दमं = दण्ड
धारयति = प्रदान गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– यस नरक लोकमा भगवान्‌को आज्ञा कहिल्यै उल्लङ्घन नगर्ने, सूर्यका पुत्र पितृराज यम आफ्ना सेवकका साथमा बस्नुभएको छ। ती यमराजले आफ्ना दूतहरूद्वारा ल्याइएका मृत प्राणीहरूलाई उनीहरूले गरेका दुष्कर्मअनुसार दण्ड दिनुहुन्छ।

तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति। अथ तांस्ते राजन् नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमन्धकूपः कृमिभोजनः सन्दंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकण्टकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति।

किञ्च क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दन्दशूकोऽवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका विविधयातनाभूमयः ॥ ७ ॥

पदार्थ–
तत्र = त्यस यमलोकमा
ह = निश्चय नै
एके = कसैले
एकविंशतिं = एक्काईस ओटा
नरकान् = नरकहरू (छन् भनेर)
गणयन्ति = गणना गर्दछन्
अथ = अब
राजन् = हे महाराज
ते = तपाईंलाई
नामरूपलक्षणतः = नाम, रूप र लक्षणअनुसार
तान् = ती नरकहरू
अनुक्रमिष्यामः = क्रमैले वर्णन गर्नेछु
तामिस्रः = तामिस्र
अन्धतामिस्रः = अन्धतामिस्र
रौरवः = रौरव
महारौरवः = महारौरव
कुम्भीपाकः = कुम्भीपाक
कालसूत्रम् = कालसूत्र
असिपत्रवनं = असिपत्रवन
सूकरमुखम् = सूकरमुख
अन्धकूपः = अन्धकूप
कृमिभोजनः = कृमिभोजन
सन्दंशः = सन्दंश
तप्तसूर्मिः = तप्तसूर्मि
वज्रकण्टकशाल्मली = वज्रकण्टकशाल्मली
वैतरणी = वैतरणी
पूयोदः = पूयोद
प्राणरोधः = प्राणरोध
विशसनं = विशसन
लालाभक्षः = लालाभक्ष
सारमेयादनम् = सारमेयादन
अवीचिः = अवीचि
अयःपानम् इति = र अयपान (यी एक्काईस नरकहरू हुन्)
किञ्च = यस्तै अरू
क्षारकर्दमः = क्षारकर्दम
रक्षोगणभोजनः = रक्षोगणभोजन
शूलप्रोतः = शूलप्रोत
दन्दशूकः = दन्दशूक
अवटनिरोधनः = अवटनिरोधन
पर्यावर्तनः = पर्यावर्तन
सूचीमुखम् इति = सूचीमुख समेत गरी
अष्टाविंशतिः = यी अट्ठाईस ओटा
विविधयातनाभूमयः = विभिन्न यातनाका भोगस्थल भएका
नरकाः = नरकहरू छन्

वाक्यार्थ– कसै-कसैले नरकको सङ्ख्या एक्काईस छ भनेर बताएका छन्। अब म तपाईंलाई नाम, रूप र लक्षणअनुसार ती नरकको क्रमैसँग वर्णन गर्दछु। ती एक्काईस नरकका नाम तामिस्र, अन्धतामिस्र, रौरव, महारौरव, कुम्भीपाक, कालसूत्र, असिपत्रवन, सूकरमुख, अन्धकूप, कृमिभोजन, सन्दंश, तप्तसूर्मि, वज्रकण्टकशाल्मली, वैतरणी, पूयोद, प्राणरोध, विशसन, लालाभक्ष, सारमेयादन, अवीचि र अयःपान हुन्। यी बाहेक क्षारकर्दम, रक्षोगणभोजन, शूलप्रोत, दन्दशूक, अवटनिरोधन, पर्यावर्तन र सूचीमुख नाम गरेका अन्य सात नरकहरू पनि रहेका छन्। यी दुबै मिलाएर विभिन्न प्रकारका यातना भोग्ने जम्मा अट्ठाईस ओटा नरकहरू छन्।

तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते। अनशनानुद-

**पानदण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मल-
मासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये ॥ ८ ॥**

पदार्थ–
तत्र = ती नरकहरूमध्ये
यः तु = जुन मानिसले
परवित्तापत्यकलत्राणि = अर्काको सम्पत्ति, सन्तान र पत्नीलाई
अपहरति = अपहरण गर्दछ
हि = निश्चय नै
सः = त्यो व्यक्ति
अतिभयानकैः = ज्यादै डरलाग्दा
यमपुरुषैः = यमराजका दूतहरूद्वारा
कालपाशबद्धः = कालपाशमा बाँधिइन्छ (र त्यसलाई)
बलात् = बलपूर्वक
तामिस्रे = तामिस्र नामक
नरके = नरकमा
निपात्यते = फ्याँकिन्छ
अनशनानुदपानदण्डताडन-सन्तर्जनादिभिः = अन्न खान नदिने, पानी पिउन नदिने, दण्डले पिट्ने, भयभीत गराउने आदि विभिन्न
यातनाभिः = यातनाहरूद्वारा
यात्यमानः = पीडित गराइएको
जन्तुः = जीव
यत्र = जुन
तामिस्रप्राये = ज्यादै अन्धकार हुने (तामिस्र) नरकमा
कश्मलम् = अत्यन्त दुःख
आसादितः = पाएर
एकदा एव = कहिलेकाहीँ
मूर्च्छाम् = मूर्च्छा
उपयाति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– अर्काको सम्पत्ति, सन्तान अथवा स्त्रीको हरण गर्ने व्यक्तिलाई डरलाग्दा यमदूतहरूले कालपाशले बाँधेर बलपूर्वक तामिस्र नरकमा खसालिदिन्छन्। अन्धकारमय त्यस नरकमा अन्न, पानी नदिएर, लौराले पिटेर तथा डर देखाएर त्यस व्यक्तिलाई यमदूतहरूले विभिन्न प्रकारका दुःख दिन्छन्। कठोर पीडा सहन नसकेर त्यो जीव अत्यन्त दुःखी हुँदै कहिलेकाहीँ मूर्च्छा पर्दछ।

एवमेवान्धतामिस्रे यस्तु वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुङ्क्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादन्धतामिस्रं तमुपदिशन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थ–
एवम् एव = यसै गरी
यः तु = जुन मान्छेले
पुरुषं = अर्को व्यक्तिलाई
वञ्चयित्वा = ठगेर (छलेर)
दारादीन् = त्यसका पत्नी, सम्पत्ति आदिलाई
उपयुङ्क्ते = भोग गर्दछ भने
यत्र = जहाँ
अन्धतामिस्रे = अन्धतामिस्र नरकमा (यमदूतहरूले)
निपात्यमानः = फ्याँकिएको
यातनास्थः = अत्यन्त दुःखद यातनामय अवस्थामा पुगेको
शरीरी = शरीरधारी जीव
वृश्च्यमानमूलः = जरा काटिएको
वनस्पतिः = वृक्ष
यथा = झैँ
वेदनया = अत्यधिक वेदनाले
नष्टमतिः = बुद्धि नष्ट भएको
नष्टदृष्टिः च = दृष्टि नष्ट भएको
भवति = हुन्छ
तस्मात् = दृष्टि अन्धो भएर अन्धकारमय हुने भएकाले
तम् = त्यो नरकलाई

अन्धतामिस्रं = अन्धतामिस्र	**उपदिशन्ति** = भन्दछन्

वाक्यार्थ– यसै गरी जसले अर्कालाई धोका दिएर उसकी पत्नी, सम्पत्ति आदिको भोग गर्दछ त्यो अन्धतामिस्र नरकमा पर्दछ। त्यहाँको कठोर यातनाका कारण जरा काटिएको रुख झैं सुकेको त्यस व्यक्तिले ज्यादै कष्ट भएका कारण होस-हवास गुमाउँछ र उसले केही पनि देख्दैन। दृष्टि नष्ट हुने भएकाले यसलाई अन्धतामिस्र नरक भनिन्छ।

यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुम्बमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति ॥ १० ॥

पदार्थ–	**भूतद्रोहेण** = अरू प्राणीहरूसँग	आदि कुटुम्बलाई
यः तु = जुन जीव	द्रोह गरी	**इह एव** = यही लोकमा नै
वै = निश्चय नै	**केवलं** = केवल	**विहाय** = छाडेर
इह = यस लोकमा	**स्वकुटुम्बम् एव** = आफ्नो	**तदशुभेन** = प्राणिद्रोहजन्य
एतत् = यस शरीरलाई	कुटुम्बलाई मात्र	पापका कारण
अहम् इति = म हुँ	**अनुदिनं** = प्रतिदिन	**स्वयम्** = आफू चाहिँ
वा = अथवा	**प्रपुष्णाति** = पोषण गर्दछ	**रौरवे** = रौरव नामक नरकमा
इदम् = यी स्त्री, पुत्र धन	**सः** = त्यो व्यक्ति	**निपतति** = खस्दछ
आदिलाई	**तत्** = त्यो अहं र ममभावद्वारा	
मम इति = मेरो हो भन्ने ठानेर	बाँधिएको शरीर र स्त्री, पुत्र	

वाक्यार्थ– जो मानिस यस लोकमा 'यो शरीर नै म हुँ र यी स्त्री-पुत्र, धनसम्पत्ति मेरा हुन्' भन्दै अरू प्राणीसँग द्रोह गरी सधैं आफ्ना कुटुम्बको मात्र पालन-पोषणमा लागिरहन्छ त्यो मानिस स्त्री, पुत्र आदि कुटुम्बलाई यही लोकमा नै छाडेर आफ्नो पापका कारण रौरव नरकमा पर्दछ।

ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातनामुपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौरवमित्याहू रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वस्यापदेशः ॥ ११ ॥

पदार्थ–	**ये** = जति पनि	**यमयातनाम्** = यमलोकको
इह = यस मर्त्यलोकमा	**जन्तवः** = प्राणीहरू छन्	यातना
अमुना = यस व्यक्तिद्वारा	**ते एव** = ती प्राणीहरूले नै	**उपगतं** = प्राप्त गरेका
यथा एव = जसरी	**तु** = निश्चय नै	**तम् एव** = त्यो हिंस्रक
विहिंसिताः = हिंसा गरिएका	**परत्र** = परलोकमा	व्यक्तिलाई नै

रुरवः = रुरुनामक पशुविशेष
भूत्वा = भएर
तथा = त्यसले पूर्वजन्ममा पशुलाई हिंसा गरे झैं गरी नै
विहिंसन्ति = हिंसा गर्दछन्
तस्मात् = हिंसित पशुहरूले हिंस्रक व्यक्तिलाई रुरुपशु भएर यातना दिने भएकाले
रौरवम् इति = रौरव नाम भएको नरक भनेर
आहुः = भन्दछन्
रुरुः इति = रुरु भनेको
सर्पात् = सर्पभन्दा पनि
अतिक्रूरसत्त्वस्य = ज्यादै क्रूर प्राणीको
व्यपदेशः = नाम हो

वाक्यार्थ– त्यस व्यक्तिले यस लोकमा कुटुम्बको पालनपोषणका निम्ति जुन-जुन प्राणीलाई जस्तो-जस्तो दुःख दिएको हुन्छ तिनै जीवहरू परलोकमा रुरु नामका पशु बनेर त्यसलाई उसैगरी दुःख दिन्छन्। रुरु भनेको सर्पभन्दा पनि बढ्ता क्रूर स्वभाव भएको जीव हो। यसै हुनाले यस नरकलाई रौरव भनिएको हो।

एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः ॥ १२ ॥

पदार्थ–
एवम् एव = यसै गरी
महारौरवः = महारौरव नामक नरक छ
यः = जुन व्यक्तिले
केवलं = केवल
देहम्भरः = आफ्नै मात्र शरीरको पोषण गर्दछ त्यो
यत्र = जुन महारौरव नामक नरकमा
निपतितं = खसेको
तं = त्यस
पुरुषं = व्यक्तिलाई
क्रव्यादाः नाम = क्रव्याद नाम गरेका
रुरवः = रुरुहरूले
क्रव्येण = त्यो व्यक्तिको मासु खानका लागि
घातयन्ति = मार्दछन्

वाक्यार्थ– महारौरव नामक नरक पनि यस्तै छ। त्यसमा प्राणीहरूको द्रोह गर्ने, कसैको वास्ता नराखी केवल आफ्नो शरीरको पालन-पोषणमा लाग्ने व्यक्तिहरू पर्दछन्। यस नरकमा काँचो मासु खाने रुरु नामक जीवले मासु खानका लागि त्यस्ता व्यक्तिलाई मार्दछन्।

यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरन्धयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुम्भीपाके तप्ततैले उपरन्धयन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
इह = यस मनुष्य लोकमा
उग्रः = क्रूर स्वभाव भएको
यः तु = जुन व्यक्तिले
प्राणतः = जिउँदै
पशून् = पशुहरूलाई
वा = अथवा
पक्षिणः = पक्षीहरूलाई
उपरन्धयति = खानका लागि पकाउँछ
पुरुषादैः अपि = मान्छेको मासु खाने (राक्षस)हरूद्वारा पनि
विगर्हितम् = निन्दित भएका
अपकरुणं = दयारहित

तम् = त्यो मान्छेलाई
अमुत्र = उहाँ (परलोकमा)
यमानुचराः = यमदूतहरूले
कुम्भीपाके = कुम्भीपाक नामक नरकमा (लगेर)
तप्ततैले = तातो तेलमा
उपरन्धयन्ति = उमाल्दछन्

वाक्यार्थ– यस मनुष्यलोकमा रहेर जसले आफ्नो पेट पाल्नका निम्ति जिउँदा पशु-पक्षीलाई मारेर तिनको मासु खाने गर्छन्, नरभक्षी राक्षसहरूद्वारा समेत निन्दा गरिने त्यस्ता क्रूर निर्दयी व्यक्तिलाई यमदूतले कुम्भीपाक नरकमा लगेर बेसरी तातेको तेलमा हालेर भक्भकी उमाल्दछन्।

यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजन-परिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमाने-ऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि ॥ १४ ॥

पदार्थ–
यः तु = जुन मानिसले
इह = यस लोकमा
पितृविप्रब्रह्मध्रुक् = मातापिता, ब्राह्मण र वेदको विरोध गरेको छ
सः = त्यस मानिसलाई
अयुतयोजनपरिमण्डले = दश हजार योजनमा फैलिएको
ताम्रमये = तामाद्वारा निर्मित
तप्तखले = तल जमिन तातेको
उपर्यधस्तात् = माथि र तलबाट
अग्न्यर्काभ्याम् = आगो र घामद्वारा
अतितप्यमाने = अत्यन्त तताइएको
कालसूत्रसंज्ञके = कालसूत्र नामक
नरके = नरकमा
अभिनिवेशितः = प्रवेश गराइन्छ र
क्षुत्पिपासाभ्यां च = भोक र तिर्खाबाट
दह्यमानान्तर्बहिःशरीरः = शरीरको भित्र र बाहिर दग्ध (व्याकुल) भएको त्यो मानिस
आस्ते = कहिले थ्याच्च बस्छ
शेते = कहिले सुत्छ
चेष्टते = कहिले छट्‌पटाउँछ
अवतिष्ठति = कहिले स्थिर हुन्छ
परिधावति च = कहिले यताउता दौडन्छ पनि
यावन्ति = जुन सङ्ख्यामा
पशुरोमाणि = त्यस नरपशुको शरीरमा रौँ थिए
तावद्वर्षसहस्राणि = त्यति नै हजार वर्षसम्म (त्यो मानिसले कालसूत्र नरकमा दुःख भोग्नुपर्दछ)

वाक्यार्थ– जुन मानिसले यस लोकमा आफ्ना बाबु-आमा, ब्राह्मण र वेदको विरोध गर्दछ त्यसलाई यमदूतहरूले कालसूत्र नामक नरकमा लैजान्छन्। दश हजार योजन फैलिएको र तामाको भुइँ भएको त्यस नरकलाई माथितिरबाट सूर्यले र तलतिरबाट अग्निले तताइरहेको छ। त्यहाँ परेको जीव भोक-प्यासले आकुल-व्याकुल बनेर भित्र-बाहिरबाट जल्न थाल्दछ। आगोको दाहले छट्‌पटिएर त्यो जीव कहिले बस्ने, कहिले पल्टने, कहिले छट्‌पटाउने, कहिले उभिने र कहिले यताउति दौडिने गर्दछ। त्यस नरपशुको शरीरमा जति रौँ हुन्छन् त्यति हजार वर्षसम्म त्यसले यस्तै किसिमको दुर्गति भोगिरहन्छ।

यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखण्डं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतो धारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखण्डानुगतं फलं भुङ्क्ते ॥ १५ ॥

पदार्थ–
यः तु = जुन मानिस
इह = यो लोकमा
वै = निस्सन्देह
अनापदि = कुनै पनि आपत्ति नभएको अवस्थामा पनि
निजवेदपथात् = आफ्नो वेदप्रतिपादित सनातन मार्गबाट
अपगतः = हटेको छ
पाखण्डं च = पाखण्डता पनि
उपगतः = स्वीकार गरेको छ
तम् = त्यो पाखण्डीलाई
असिपत्रवनं = असिपत्रवन नामक नरकमा
प्रवेश्य = प्रवेश गराई
कशया = कोर्राले
प्रहरन्ति = पिट्दछन्
ह = निश्चय नै
तत्र = त्यहाँ
असौ = त्यो नरकमा गएको मानिस
इतस्ततः = यताउता
धावमानः = दौडँदै
उभयतः धारैः = दुबैतिर तीखा
तालवनासिपत्रैः = ताड नामक रुखका तरबारजस्ता पातहरूद्वारा
छिद्यमानसर्वाङ्गः = सम्पूर्ण शरीर छियाछिया बनाइएको त्यो मानिस
हा हतः अस्मि इति = 'हाय ! मरैँ नि म त' भनेर कराउँदै
परमया = अत्यन्त
वेदनया = पीडाले
मूर्च्छितः = मूर्च्छित भई
पदे पदे = प्रत्येक पाइलामा
निपतति = लड्दछ
स्वधर्महा = आफ्नो धर्मघातीले
पाखण्डानुगतं = पाखण्डी धर्मको स्वीकारबाट प्राप्त हुने
फलं = फललाई
भुङ्क्ते = यसरी भोग गर्दछ

वाक्यार्थ– जुन व्यक्तिले आपत्तिरहित अवस्थामा पनि आफ्नो वैदिक मार्गलाई छोडेर अन्य पाखण्ड मार्गको आश्रय लिन्छ त्यस मानिसलाई यमदूतहरूले असिपत्रवन नाम गरेको नरकमा लगेर कोर्राले पिट्दछन्। पिटाइले आत्तिएर बाँच्नका लागि यताउति दौडँदा अत्यन्त धारिला ताड वृक्षका पातले त्यसको शरीर छियाछिया हुन्छ। त्यसपछि सम्पूर्ण शरीर क्षतविक्षत भएको त्यो मानिस 'अय्या ! मरैँ नि म त' भन्दै चिच्याउँदै प्रत्येक पाइलामा मूर्च्छा पर्दै लड्न थाल्दछ। आफ्नो धर्मलाई छाडेर पाखण्ड मार्गमा हिँड्ने व्यक्तिले यसप्रकार आफ्नो कुकर्मको फल भोग्नुपर्दछ।

यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्ड्ये दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे निपतति तत्रातिबलै-र्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखण्ड आर्तस्वरेण स्वनयन् क्वचिन्मूर्च्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः ॥ १६ ॥

पदार्थ—
वै = निश्चय नै
इह = यस लोकमा
यः तु = जुन
राजा = राजा
राजपुरुषः वै = अथवा राजकर्मचारीले
अदण्ड्ये = दण्ड दिन नमिल्ने मानिसलाई
दण्डं = दण्ड दिन्छ अथवा
ब्राह्मणे वा = (अपराधी नै भए पनि) ब्राह्मणलाई
शरीरदण्डं = पिटाइ आदि शारीरिक दण्ड
प्रणयति = दिन्छ भने
पापीयान् = परम पापी
सः = त्यो राजा वा राजकर्मचारी
अमुत्र = परलोकमा
सूकरमुखे = सूकरमुख नामको
नरके = नरकमा
निपतति = खस्दछ
तत्र = त्यस नरकमा
अतिबलैः = ज्यादै बलिया यमदूतहरूद्वारा
विनिष्पिष्यमाणावयवः = सम्पूर्ण शरीरका अङ्गहरू पिसिएको त्यो मानिस
यथा = जसरी
इह एव = यहाँ
इक्षुखण्डः = कोलमा पेलिँदै गरेको उखुको टुक्रा कराउँछ
(त्यसै गरी)
आर्तस्वरेण = करुण स्वरले
स्वनयन् = 'अय्या नि ! मरेँ' भनी कराउँदै
क्वचित् = कहिले कहिले
कश्मलम् = मोहमा
उपगतः = प्राप्त भई
मूर्च्छितः = मूर्च्छित हुन्छ
यथा एव = जसरी
इह = यस लोकमा
अदृष्टदोषाः = निर्दोषलाई दण्ड दिँदा ती निरपराधी व्यक्ति
उपरुद्धाः = दण्डका कारण मूर्च्छित भएका थिए

वाक्यार्थ— यस लोकमा राजा वा राजकर्मचारी भएर जसले निरपराध व्यक्तिलाई अन्यायपूर्वक दण्ड दिने अथवा ब्राह्मणलाई शारीरिक दण्ड दिन्छ त्यस्तो पापी मानिस मरेपछि सूकरमुख नाम गरेको नरकमा पर्दछ। जहाँ बलवान् यमदूतहरूले उसलाई कुल्चन्छन्। कोलमा पेलिएको उखु झैँ यमदूतका कुल्चाइले पेलिएको त्यो व्यक्ति जसरी उसले सजाय दिँदा यस लोकका निर्दोष व्यक्तिहरू रुने चिच्याउने गर्दथे त्यसै गरी कहिले रुने-चिच्याउने र कहिले मूर्च्छा पर्ने गर्दछ।

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरोपकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः ॥ १७ ॥

पदार्थ—
वै = निश्चय नै
यः तु = जुन मानिसले
इह = यस लोकमा
पुरुषोपकल्पितवृत्तिः = भगवान्द्वारा वा स्वयं आफूद्वारा पनि विधिनिषेधपूर्वक जीविकाको समुचित व्यवस्था हुँदा-हुँदै पनि

विविक्तपरव्यथः = अरूको पीडालाई जान्दा-जान्दै पनि
सः = त्यो मानिस
ईश्वरोपकल्पितवृत्तीनाम् = ईश्वरद्वारा रगत पिउने जीविका दिइएका
अविविक्तपरव्यथानां = रक्तपान गर्दा अरूलाई दुख्छ भन्ने नजान्ने
भूतानाम् = उडुस आदि क्षुद्र प्राणीहरूको
व्यथाम् = पीडादायी कर्म
स्वयं = आफैं
आचरति = गर्दछ भने
परत्र = परलोकमा
तदभिद्रोहेण = ती उडुस आदि प्राणीहरूको द्रोहका कारण
अन्धकूपे = अन्धकूप नरकमा
निपतति = खस्दछ
तत्र = त्यो नरकमा
ह = निश्चय नै
ये के च = जो-कोही पनि (जन्तुको दुःखलाई जानेको व्यक्तिद्वारा)
अभिद्रुग्धाः = हिंसित भएका
ये = जुन जति पनि जन्तु छन्
तैः तैः = ती-ती
पशुमृगपक्षिसरीसृपैः = पशु, मृग, पक्षी, सर्पहरू
मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिः = लामखुट्टे, जुका, उडुस, झिंगा आदि
जन्तुभिः = जन्तुहरूद्वारा
सर्वतः = सबैतिरबाट
अभिद्रुह्यमाणः = टोकिएको
अलब्धावस्थानः = कतै पनि बस्ने ठाउँ नपाएको
असौ = त्यो हिंस्रक व्यक्ति
विहतनिद्रानिर्वृतिः = सुखसँग बस्न र निदाउन समेत नपाएर
तमसि = घोर अन्धकारमा
परिक्रामति = भौंतारिन्छ
यथा = जसरी
कुशरीरे = रोगी शरीरमा रहेको
जीवः = जीव छट्पटाउँछ

वाक्यार्थ– जुन मानिसले यस जन्ममा उडुस आदि जीवहरूको हिंसा गर्दछ त्यो मानिस अन्धकूप नामक नरकमा पर्दछ किनभने स्वयं भगवान्ले नै तिनीहरूलाई रक्तपान आदि कर्ममा नियुक्त गर्नुभएको हो। यी अज्ञानी जीवहरूमा अर्काको वेदना बुझ्ने क्षमता नभए तापनि मान्छेलाई भगवान्ले नै गर्न हुने र गर्न नहुने सम्पूर्ण कर्मको निर्देश गरिदिनुभएकाले उसलाई अर्काको कष्टको ज्ञान हुन्छ। जानेर पनि उसले यस जन्ममा ज-जसलाई दुःख दिएथ्यो तिनै पशुपक्षी, मृग, सरीसृप (घस्रेर हिँड्ने सर्प आदि), लामखुट्टे, जुका, उडुस, झिंगा आदि जन्तुहरूले नरकमा उसलाई चारैतिरबाट टोक्न थाल्दछन्। त्यस टोकाइबाट आत्तिएर त्यो व्यक्ति रोगग्रस्त शरीरमा रहेको जीव छट्पटाए झैं घोर अँध्यारो नरकमा छट्पटाइरहन्छ।

यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत्किञ्चनोपनत-मनिर्मितपञ्चयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहूतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते ॥ १८ ॥

पदार्थ–
यः तु = जुन व्यक्ति
इह = यस लोकमा
वा = निश्चय नै
यत्किञ्चन = जुनसुकै पनि
उपनतम् = प्राप्त भएको कुरा
असंविभज्य = पाहुना, केटाकेटी, बुढापाकाहरूलाई नबाँडी (एक्लै)
अश्नाति = आफू मात्रै खान्छ

अनिर्मितपञ्चयज्ञः = पञ्चमहायज्ञ पनि नगरेको
वायससंस्तुतः = काकको समानरूपले वर्णित
सः = त्यो मानिस
परत्र = परलोकमा
कृमिभोजने = कृमिभोजन नामक
नरकाधमे = खराब नरकमा
निपतति = खस्दछ
तत्र = त्यहाँ
अप्रत्ताप्रहूतादः = नबाँडीकन र नदिईकन खाने त्यो मानिस
शतसहस्रयोजने = एक लाख योजन लम्बाइ र चौडाइ भएको
कृमिकुण्डे = किराहरूको कुण्डमा
कृमिभूतः = किरा भएर
कृमिभिः एव = किराहरूद्वारा नै
भक्ष्यमाणः = खाइन्छ र
स्वयं = आफैँले पनि
कृमिभोजनः = किरा खान्छ
यावत् = जति योजन (लामो)
तत् = त्यो कृमिकुण्ड छ त्यति नै वर्षसम्म
अनिर्वेशम् = पश्चात्ताप नगर्नेवाला
आत्मानं = आफूलाई
यातयते = पीडित गराउँछ

वाक्यार्थ– जुन मानिसले यस लोकमा पञ्च महायज्ञ नगरी अथवा आफूलाई प्राप्त भएको अन्न बालक, वृद्ध र अतिथि आदिलाई नबाँडी आफू मात्र खान्छ त्यो कागजस्तो व्यक्ति मरेपछि कृमिभोजन नामक तुच्छ नरकमा पर्दछ। कृमिभोजन नाम गरेको नरकमा एक लाख योजन लम्बाइ र चौडाइ भएको कीरै-किराले भरिएको कुण्ड छ। त्यसै कुण्डमा परेर जबसम्म त्यसले गरेका पापको फल समाप्त हुँदैन तबसम्म त्यसले यातना भोगिरहनुपर्दछ। त्यस कुण्डमा रहँदा त्यस व्यक्तिले तिनै किराहरूलाई र ती किराहरूले त्यस व्यक्तिलाई खाइरहन्छन्।

यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद् वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरत्यन्यस्य वानापदि पुरुषस्तममुत्र राजन् यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः सन्दंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति ॥ १९ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज परीक्षित्
इह तु = यस लोकमा
वै = निश्चय नै
यः = जुन
पुरुषः = मानिसले
स्तेयेन = चोरी गरेर
वा = अथवा
बलात् = बलपूर्वक (जबर्जस्ती)
ब्राह्मणस्य = ब्राह्मणको
वा = अथवा
अन्यस्य = अरू कसैको पनि
अनापदि = कुनै ठुलो आपत्ति नपरेसम्म (सामान्य अवस्थामा)
हिरण्यरत्नादीनि = सुन र रत्नहरू
अपहरति = हरण गर्दछ भने
तम् = त्यो चोरी गर्ने मानिसलाई
अमुत्र = परलोकमा (नरकमा)
यमपुरुषाः = यमदूतहरूले
अग्निपिण्डैः = आगोका तप्त पिण्डले (डाम्छन् र)
अयस्मयैः = फलामबाट बनेका
सन्दंशैः = सनासाहरूले
त्वचि = छाला
निष्कुषन्ति = काढ्छन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! जुन मानिसले यस लोकमा रहँदा ठुलो आपत्ति नपरेको अवस्थामा पनि चोरी गरेर अथवा जबर्जस्तीसँग ब्राह्मण तथा अरू कुनै व्यक्तिको सुन, रत्न आदि हरण गर्दछ त्यसलाई यमदूतहरूले अग्निपिण्डले डामिदिन्छन् र आगो समानको फलामका ताता सनासाहरूले छाला काढ्ने गर्दछन्।

यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या ॥ २० ॥

पदार्थ–
इह = यस लोकमा
यः तु = जुन पुरुषले
अगम्यां = गमन गर्न निषिद्ध
स्त्रियम् = स्त्रीसँग
वा = अथवा
योषित् = स्त्री
अगम्यं = गमन गर्न नहुने
पुरुषं वा = पुरुषसँग
अभिगच्छति = सम्भोग गर्छन्
तौ = ती परस्त्री वा परपुरुषसँग गमन गर्ने नर-नारी दुबैलाई
अमुत्र = त्यस परलोकमा
कशया = कोर्राले
ताडयन्तः = चुट्दै
पुरुषम् = पुरुषलाई
लोहमय्या = फलामबाट बनेको
तिग्मया = तातेको
सूर्म्या = आइमाईको मूर्तिसँग र
स्त्रियं = स्त्रीलाई
पुरुषरूपया = पुरुषको आकृति भएको (फलामबाट बनेको तातो)
सूर्म्या च = प्रतिमासँग पनि
आलिङ्गयन्ति = आलिङ्गन गराउँछन्

वाक्यार्थ– यस लोकमा अगम्या स्त्रीसँग सम्भोग गर्ने पुरुष र अगम्य पुरुषसँग सम्भोग गर्ने स्त्रीलाई मरेपछि यमदूतहरूले कोर्रा ठोक्दै तप्तभूमि नाम गरेको नरकमा लैजान्छन्। त्यहाँ लगेर त्यस्तो पुरुषलाई तातेको फलामको आइमाईको मूर्तिसँग र त्यस्ती आइमाईलाई तातेको फलामे पुरुषको मूर्तिसँग अँगालो हाल्न लगाउँछन्।

यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकण्टक-शाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थ–
यः तु = जुन मानिस
इह = यस लोकमा
वै = निश्चय नै
सर्वाभिगमः = सबैसँग (जोसँग पनि) सम्भोग गर्दछ
तम् = त्यस्तो व्यक्तिलाई
अमुत्र = परलोकमा
वर्तमानं = रहेको
वज्रकण्टकशाल्मलीम् = वज्र-कण्टकशाल्मली नामक
निरये = नरकमा
आरोप्य = खसालेर
निष्कर्षन्ति = तलतिर तान्दछन्

वाक्यार्थ– यस लोकमा जोसँग पनि सम्भोग गर्ने व्यक्तिलाई मरेपछि यमदूतहरूले वज्रकण्टकशाल्मली नामक नरकमा लैजान्छन् र वज्रजस्ता कठोर काँडा भएको सिमलको रुखमा चढाएर तलतिर लतार्दै तान्दछन्।

ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखण्डा धर्मसेतून् भिन्दन्ति ते सम्परेत्य वैतरण्यां निपतन्ति भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखा-भूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्य-

मानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यन्ते ॥ २२ ॥

पदार्थ—
अपाखण्डाः = पाखण्डी नभए पनि
ये = जो
राजन्याः = राजाहरू
राजपुरुषाः वा = अथवा राजपुरुषहरू
इह तु = यस लोकमा
धर्मसेतून् = धर्मका यथोचित नियम वा मर्यादाहरूलाई
भिन्दन्ति = उल्लङ्घन गर्दछन्
भिन्नमर्यादाः = मर्यादा नमान्ने
ते = ती राजा वा राजपुरुषहरू
वै = निश्चय नै
सम्परेत्य = मरेपछि
वैतरण्यां = वैतरणी नदीमा
निपतन्ति = खस्दछन्
निरयपरिखाभूतायां = नरकको खाडी जस्तो भएको
विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्याम् = मल, मूत्र, पिप, रगत, केश, नङ, हाड, बोसो, मासु, मासी आदि बग्ने
तस्यां = त्यो वैतरणी नामक
नद्यां = नदीमा
इतस्ततः = यताउति हिँडिरहेका
यादोगणैः = हिंस्रक जलजन्तुहरूको समूहद्वारा
भक्ष्यमाणाः = खाइएका तर
आत्मना = आफ्नो शरीरबाट
न वियुज्यमानाः = भिन्न नभएका (शरीर नछुटेका)
स्वाघेन = आफ्नो पापका कारण
असुभिः = प्राणवायुद्वारा
उह्यमानाः च = बोकिएका (जिउँदा) ती मानिसहरू
कर्मपाकम् = कुकर्मको परिणाम
अनुस्मरन्तः = सम्झँदै
उपतप्यन्ते = पछुताइरहन्छन्

वाक्यार्थ— पाखण्डी नभए तापनि धर्मको मर्यादा उल्लङ्घन गर्ने राजा अथवा राजपुरुषहरू मरेपछि वैतरणी नदीमा पर्दछन्। मल, मूत्र, पिप, रगत, केश, नङ, हाड, बोसो, मासु, मासी आदि घृणित वस्तुहरूले भरिएको त्यो वैतरणी नदीले पूरै नरकलाई चारैतिरबाट घेरेको छ। यसमा पर्नासाथ हिंस्रक जलजन्तुहरूले त्यस्ता पापीहरूलाई चारैतिरबाट खान थाल्दछन् तर पापका कारण प्राण अडिइरहने हुनाले त्यसको मृत्यु चाहिँ हुँदैन। त्यस व्यक्तिले आफ्नो कुकर्मको फल सम्झेर पछुताउँछ र अत्यन्त आकुल-व्याकुल भएर यी सबै यातना भोगिरहन्छ।

ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरन्ति ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतन्ति तदेवातिबीभत्सितमश्नन्ति ॥ २३ ॥

पदार्थ—
इह तु = यस लोकमा
वै = निश्चय नै
ये = जुन मानिसहरू
नष्टशौचाचारनियमाः = शौच, आचार आदि नियम नष्ट भएका
त्यक्तलज्जाः = लाज छोडेका
वृषलीपतयः = शूद्रस्त्रीका पतिहरू
पशुचर्यां = पशुको जस्तै आचरण
चरन्ति = गर्दछन्
ते च अपि = त्यस्ता मानिसहरू पनि
प्रेत्य = मरेपछि
पूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे =

पिप, मल, मूत्र, कफ, फोहर आदिले पूर्ण पूयोदनामक समुद्रमा
निपतन्ति = खस्दछन्
अतिबीभत्सितम् = ज्यादै घिन लाग्दो
तत् एव = त्यही कुरा नै
अश्नन्ति = खान्छन्

वाक्यार्थ– यस लोकमा आफ्ना शौच-आचारका नियमहरू त्यागेर निर्लज्ज बनी पशु झैँ मनपरि गर्दै हिँड्ने तथा शूद्रस्त्रीहरूसँग सम्बन्ध जोड्ने व्यक्तिहरू मरेपछि पिप, विष्टा, मूत्र, कफ, मल आदिले भरिएको पूयोद नाम गरेको समुद्रमा परी अति घिनलाग्दा वस्तु खाएर बस्दछन्।

ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान् निघ्नन्ति तानपि सम्परेतान् लक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति॥ २४॥

पदार्थ–
ये = जो
इह तु = यस लोकमा
वै = निश्चय नै
श्वगर्दभपतयः = कुकुर र गधा आदि पशुका मालिक
मृगयाविहाराः = पशुहरूको सिकार गर्ने
ब्राह्मणादयः = द्विजातिहरू
अतीर्थे च = शास्त्रको निर्देश बाहेक केवल खानका लागि
मृगान् = मृग आदि पशुहरूलाई
निघ्नन्ति = मार्दछन् भने
सम्परेतान् = मरेपछि
तान् अपि = तिनीहरूलाई पनि
लक्ष्यभूतान् = लक्ष्य बनाएर
यमपुरुषाः = यमदूतहरूले
इषुभिः = बाण प्रहार गरेर
विध्यन्ति = शरीरलाई टुक्रा पार्छन्

वाक्यार्थ– ब्राह्मण आदि उच्च कुलमा जन्मिएर पनि यस लोकमा जसले कुकुर, गधा आदि पाल्ने, शास्त्रविरुद्ध पशुहरू मार्ने जस्ता कर्म गर्दछन् त्यस्ता व्यक्ति प्राणरोध नामक नरकमा पर्दछन्। त्यहाँ यी पापीहरूलाई यमदूतहरूले बाणले छेडेर शरीरलाई टुक्रा-टुक्रा पारेर दुःख दिन्छन्।

ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति तानमुष्मिन् लोके वैशसे नरके पतितान् निरयपतयो यातयित्वा विशसन्ति॥ २५॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
ये = जो
दाम्भिकाः = आडम्बरी मानिसहरू
इह तु = यस लोकमा
दम्भयज्ञेषु = आफ्नो प्रतिष्ठा वृद्धिका लागि गरिने यज्ञमा
पशून् = पशुहरूलाई
विशसन्ति = मार्दछन्
अमुष्मिन् = त्यो
लोके = परलोकमा
वैशसे = वैशस वा विशसन नामक
नरके = नरकमा
पतितान् = खसेका
तान् = ती मानिसहरूलाई
निरयपतयः = यमदूतहरूले
यातयित्वा = ठुलो यातना दिएर
विशसन्ति = छिया-छिया पार्छन्

वाक्यार्थ– यस लोकमा केवल आडम्बरका निम्ति गरिएका यज्ञमा पशु मार्ने आडम्बरी व्यक्ति

(अनुष्ठानको रहस्यलाई नजान्ने तर आफूलाई धार्मिक देखाउन यज्ञानुष्ठानमा प्रवृत्त भएको) मरेपछि वैशस नामक नरकमा पर्दछ। त्यस नरकमा यस्ता दम्भी मानिसको शरीरलाई यमदूतहरूले छिया-छिया पार्छन्।

यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतः कुल्यायां पातयित्वा रेतः सम्पाययन्ति ॥ २६ ॥

पदार्थ–	**इह तु** = यो लोकमा	**अमुत्र** = परलोकमा
वै = निश्चय नै	**सवर्णां** = आफ्नै वर्ण (गोत्र)की	**रेतः कुल्यायां** = वीर्यको नदीमा
काममोहितः = कामासक्त	**भार्यां** = पत्नीलाई	(लालभक्षनामक नरकमा)
भएको	**रेतः** = वीर्य	**पातयित्वा** = हालेर
यः = जुन	**पाययति** = पान गराउँछ	(यमदूतहरूले)
द्विजः = ब्राह्मण, क्षत्रिय वा	**पापकृतम्** = पाप काम गर्ने	**रेतः** = वीर्य
वैश्यले	**तं** = त्यो पुरुषलाई	**सम्पाययन्ति** = पिउन लगाउँछन्

वाक्यार्थ– यस लोकमा द्विजकुलमा जन्मिएर कामासक्त भई आफ्नै गोत्रकी स्त्रीलाई वीर्यपान गराउने व्यक्तिलाई मरेपछि यमदूतहरूले वीर्यको नदीमा खसाएर वीर्य नै पिउन लगाउँछन्।

ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलुम्पन्ति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति ॥ २७ ॥

पदार्थ–	**अग्निदाः** = आगो लगाएर	**वज्रदंष्ट्राः** = वज्र झैं दाह्रा
वै = निश्चय नै	**च** = पनि	भएका
इह तु = यस लोकमा	**ग्रामान्** = गाउँ वा घर	**श्वानः** = कुकुरको रूप लिएका
ये = जुन	**सार्थान् वा** = अथवा	**सप्तशतानि विंशतिः च** = सात
दस्यवः = डाँकाहरू	व्यापारीहरूलाई	सय बीस जना
राजानः = राजाहरू या	**विलुम्पन्ति** = लुट्दछन् भने	**यमदूताः** = यमदूतहरूले
राजभटाः = राजसेनाहरूले	**हि** = निश्चय नै	(सारमेयादन नरकमा)
वा = अथवा	**तान् अपि** = तिनीहरूलाई पनि	**सरभसं** = वेगसँग आएर
गरदाः = विष पिलाएर वा	**परेत्य** = मरेपछि	**खादन्ति** = खान्छन्

वाक्यार्थ– यस लोकमा अर्काको घरमा आगो लगाउने, अर्कालाई विष खुवाउने अथवा व्यापारीको समूहलाई लुट्ने चोर, राजा वा राजपुरुष मरेपछि सारमेयादन नामक नरकमा पर्दछन्। त्यहाँ वज्रजस्ता दाह्रा भएका कुकुरको रूप लिएका सात सय बीस जना यमदूतहरूले आएर हतार-हतार गर्दै टोक्दछन्।

यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद् गिरिमूर्ध्नः सम्पात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ॥ २८ ॥

पदार्थ—
यः वा = जुन चाहिँ व्यक्तिले
इह तु = यस लोकमा
साक्ष्ये = साक्षी बसेर बयान दिँदा
द्रव्यविनिमये = वस्तुको लेनदेन वा व्यापार गर्दा
वा = अथवा
दाने = दान गर्दा
कथञ्चित् = कुनै प्रकारको
अनृतं = झूट
वदति = बोल्दछ भने
सः = त्यो ढाँट्ने मानिसलाई
वै = निश्चय नै
प्रेत्य = मरेपछि
निरवकाशे = कुनै पनि आधार नभएको
अवीचिमति = अवीचिमान् नामक
नरके = नरकमा
योजनशतोच्छ्रायात् = सय योजन अग्लो
गरिमूर्ध्नः = पहाडको चुचुरोबाट
अधःशिरा = उँधो मुन्टो पारेर
सम्पात्यते = खसाइन्छ
यत्र = जुन अवीचिमान् नरकमा
अश्मपृष्ठम् = ढुङ्गाको सतह भएको
स्थलम् = ठाउँ
जलम् इव = पानीको सतह झैँ
अवभासते = प्रतीत हुन्छ
तत् = जल झैँ प्रतीत हुने तर जल नहुने भएकाले नै त्यो नरकलाई
अवीचिमत् = अवीचिमान् भनिन्छ
तिलशः = तिलको बिउजस्ता स-साना टुक्रामा
विशीर्यमाणशरीरः = शरीरलाई छिया-छिया बनाइएको तर
न म्रियमाणः = नमरेको त्यो मानिस
पुनः = फेरि (पहाडको चुचुरामा)
आरोपितः = पुऱ्याइएर
निपतति = खस्दछ

वाक्यार्थ— साक्षी बस्ने वेलामा धनको लेनदेनमा अथवा दान दिने समयमा झूट बोल्ने व्यक्ति मरेपछि अवीचिमान् नरकमा पर्दछ। त्यहाँ त्यसलाई यमदूतहरूले सय योजन अग्लो पहाडको टाकुराबाट तलतिर टाउको पारी खसाल्दछन्। यसरी खसाल्दा शरीर टुक्राटुक्रा भए तापनि उसको प्राण चाहिँ निस्कँदैन। त्यसैले यसलाई बारम्बार माथिबाट खसालिरहन्छन्। यस नरकको पत्थरै-पत्थरको भूमि पानी सरह देखिने भएको हुनाले यसको नाम अवीचिमान् भएको हो।

यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतस्तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिञ्चन्ति ॥ २९ ॥

पदार्थ—	**वा** = अथवा अरू कुनै कारणले	**तेषां** = तिनीहरूको
वै = निश्चय नै	**सुरां** = मदिरा	**उरसि** = छातीमा
इह तु = यस लोकमा	**पिबति** = पिउँछ	**पदा** = खुट्टाले
यः = जुन	**राजन्यः** = क्षत्रियले	**आक्रम्य** = प्रहार गरेर
विप्रः = ब्राह्मणले	**वैश्यः वा** = अथवा वैश्यले	**आस्ये** = मुखमा
तत्कलत्रं = ब्राह्मणपत्नीले	**सोमपीथः**= सोमरस पिउँछ (भने)	**वह्निना** = आगोले तातेर
व्रतस्थः अपि वा = अथवा व्रतानुष्ठान गरेको मान्छेले	**निरयं** = अयःपान नामक नरकमा	**द्रवमाणं** = पगिलएको
		कार्ष्णायसं = फलाम
प्रमादतः = फुक्किएर	**नीतानाम्** = लगिएका	**निषिञ्चन्ति** = हालिदिन्छन्

वाक्यार्थ— यस लोकमा यदि कुनै ब्राह्मण वा ब्राह्मणीले अथवा व्रत धारण गरेको व्यक्तिले प्रमादवश वा कुनै कारणले मदिरा सेवन गरे अथवा कुनै क्षत्रिय वा वैश्यले सोमपान गरे भने यिनीहरू अयःपान नाम गरेको नरकमा पर्दछन्। त्यहाँ यमदूतहरूले त्यस्ता व्यक्तिको छातीमा खुट्टाले कुल्चिएर मुखमा पगालेको तातो फलाम हालिदिन्छन्।

अथ च यस्त्विह वा आत्मसम्भावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्या-
चारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक एव मृत्वा क्षारकर्दमे
निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरन्ता यातना ह्यश्नुते ॥ ३० ॥

पदार्थ—	**जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतः** = जन्म, तप, विद्या, वर्ण आश्रममा	**क्षारकर्दमे** = क्षारकर्दम नामक
अथ च = यसै गरी		**निरये** = नरकमा (यमदूतद्वारा)
इह वा = यस लोकमा	**वरीयसः** = आफूभन्दा श्रेष्ठ र आदरणीय व्यक्तिहरूलाई	**अवाक्शिराः** = उँधो मुन्टो लगाई
यः = जुन मनुष्य		
स्वयम् तु = आफैँमा	**न बहु मन्येत** = समुचित आदर गर्दैन भने	**निपातितः** = खसाइन्छ र
अधमः = नीच छ तर		**हि** = निस्सन्देह
आत्मसम्भावनेन = 'म ठुलो, विद्या आदि गुणयुक्त र श्रेष्ठ छु' भनेर	**मृतकः एव** = जिउँदै मरेतुल्य	**दुरन्ताः** = सहनै नसकिने अनन्त
	सः = त्यो व्यक्ति पुनः	**यातनाः** = पीडाहरू
	मृत्वा = साँच्चिकै मरेपछि	**अश्नुते** = भोग्दछ

वाक्यार्थ— यस लोकमा निम्न कुलमा जन्मेर पनि आफूलाई ठुलो सम्झेर जन्म, तप, विद्या, आचार, आश्रम आदिमा आफूभन्दा ठुलाको समुचित सत्कार नगर्ने व्यक्ति जिउँदो भएर पनि मुर्दा जस्तो हुन्छ। त्यस्तो व्यक्तिलाई मरेपछि यमदूतहरूले क्षारकर्दम नामक नुनिलो पानीको दह भएको नरकमा उँधो मुन्टो पारेर खसाल्दछन्। यहाँ त्यस जीवले अनेक प्रकारका सहनै नसकिने यातनाहरू भोग्नुपर्दछ।

ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून्

खादन्ति तांश्च ते पशव इव निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति नृत्यन्ति च गायन्ति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः ॥ ३१ ॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
ये = जुन
पुरुषाः = मानिसहरू
इह तु = यस लोकमा
पुरुषमेधेन = पुरुषको हिंसाद्वारा
यजन्ते = पूजा-आराधना गर्दछन्
याः च = जुन
स्त्रियः = स्त्रीहरू
नृपशून् = नरमांस
खादन्ति = खान्छन्
तान् च = तिनीहरूलाई पनि
निहताः = पुरुषमेधमा बलिको रूपमा मारिएका
पशवः इव = पशु झैँ
ते = ती मानिसहरूले
रक्षोगणाः = राक्षसको समूह भएर
यमसदने = यमलोकमा (रक्षोगणभोजन नामक नरकमा)
यातयन्तः = पीडा दिँदै
सौनिकाः इव = कसाईले झैँ
स्वधितिना = तरबारले काटी
असृक् = रगत
अवदाय = लिएर
पिबन्ति = पिउँछन्
हृष्यमाणाः = आनन्दित भएर
च = पनि
नृत्यन्ति = नाच्दछन्
गायन्ति च = गाउँछन् तथा
यथा = जसरी
इह = यो मर्त्यलोकमा (पहिले)
पुरुषादाः = बलि दिइएका पुरुषको मासु खाएर प्रसन्न भई नाच्थे, गाउँथे

वाक्यार्थ– यस लोकमा मान्छेको बलि दिने पुरुषहरू र नरमांस खाने स्त्रीहरू रक्षोगणभोजन नामक नरकमा पर्दछन्। त्यहाँ पशु झैँ मारिएका तिनै पुरुषहरू राक्षस बनेर कसाईले झैँ आफ्नो हतियारले काटीकाटी त्यस्ता पापीको रगत पिउँदछन्। जसरी मान्छेको बलि दिएर र मासु खाने ती व्यक्तिहरू यस लोकमा आनन्दित हुन्थे त्यसै गरी ती राक्षसहरू पनि यिनैको रगत पिएर खुसी हुँदै नाच्दछन्।

ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रम्भकैरुपसृतानुपविश्रम्भय्य जिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति ॥ ३२ ॥

पदार्थ–
ये वा = जुन चाहिँ व्यक्तिले
इह तु = यस लोकमा
अरण्ये = वनमा
ग्रामे = गाउँमा
वा = अथवा
वैश्रम्भकैः = विश्वास हुने उपायद्वारा
उपविश्रम्भय्य = विश्वस्त गराएर
उपसृतान् = आएका
जिजीविषून् = बाँच्न चाहने
अनागसः = निरपराध जीवलाई

शूलसूत्रादिषु = शूल, धागो आदिमा
उपप्रोतान् = चढाएर वा बाँधेर
क्रीडनकतया = खेलौना झैं गरी
यातयन्ति = यातना दिन्छन् भने
ते अपि च = त्यस्ता विश्वासघाती क्रूर मानिसहरू पनि
प्रेत्य = मरेपछि
यमयातनासु = यमराजले यातना दिने समयमा
शूलादिषु = शूल आदिमा (शूलप्रोत नरकमा)
प्रोतात्मानः = शरीर उनिएका र
क्षुत्तृड्भ्यां = भोकप्यासद्वारा
अभिहताः च = व्याकुल समेत भएर
तिग्मतुण्डैः = मुख तिखो भएका
कङ्कवटादिभिः = ढुङ्गीफोर, वट आदि चराहरूद्वारा
इतस्ततः = यता-उता (सबैतिर)
आहन्यमानाः = टोकिन्छन् र
च = अनि
आत्मशमलं = आफ्नो पाप
स्मरन्ति = सम्झन्छन्

वाक्यार्थ– गाउँ वा जङ्गलका स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्न चाहने सोझा निरपराध जीवलाई कुनै उपायले वा फकाएर समाती तिनलाई थुन्ने, बाँध्ने, घोच्ने आदि कुकर्म गरेर यातना दिने व्यक्ति मरेपछि शूलप्रोत नामक नरकमा पर्दछ। त्यहाँ त्यस्ता व्यक्तिलाई यमदूतहरूले तीखा-तीखा शूलले घोच्दछन्। भोक, प्यासले आत्तिएको वेला त्यसलाई ढुङ्गीफोर, वट आदि तीखो चुच्चो भएका नरकका डरलाग्दा चराहरूले ठुँग्न थाल्दछन्। त्यति वेला त्यो व्यक्ति उहिले आफूले गरेका पाप सम्झी पछुताउन थाल्दछ।

ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये निपतन्ति यत्र नृप दन्दशूकाः पञ्चमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसन्ति यथा बिलेशयान्॥ ३३॥

पदार्थ–
नृप = हे महाराज
इह तु = यस लोकमा
दन्दशूकाः यथा = सर्प झैं
उल्बणस्वभावाः = डरलाग्दो स्वभाव भएका
ये नराः = जुन मनुष्यहरू
भूतानि = प्राणीहरूलाई
वै = निश्चय नै
उद्वेजयन्ति = तर्साउने गर्छन्
ते अपि = तिनीहरू पनि
प्रेत्य = मरेपछि
दन्दशूकाख्ये = दन्दशूक नामक
नरके = नरकमा
निपतन्ति = खस्दछन्
यत्र = जुन दन्दशूक नरकमा
पञ्चमुखाः = पाँच मुख भएका
सप्तमुखाः = सात मुख भएका
दन्दशूकाः = सर्पहरू
उपसृत्य = आएर
यथा बिलेशयान् = मुसालाई झैं
ग्रसन्ति = निल्दछन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! सर्पको झैं भयङ्कर स्वभाव धारण गरेर यस लोकमा प्राणीहरूलाई तर्साउने व्यक्ति मरेपछि दन्दशूक नामक नरकमा पर्दछ। त्यहाँका पाँचमुखे, सातमुखे सर्पहरूले त्यस पापीलाई मुसालाई झैं निल्दछन्।

ये त्विह वा अन्धावटकुसूलगुहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति ॥ ३४ ॥

पदार्थ–
इह तु = यस लोकमा
ये वा = जो मानिसहरू
भूतानि = प्राणीहरूलाई
अन्धावटकुसूलगुहादिषु = सास फेर्न नसकिने अँध्यारो गहिरो खाल्टो, भकारी, गुफा आदिमा
निरुन्धन्ति = थुन्छन्
तथा = त्यसै गरी ती पुरुषहरूलाई
अमुत्र = यमलोकको अवट-निरोधन नरकमा
तेषु एव = तिनै अन्धकूप आदिमा
उपवेश्य = राखेर
सगरेण = विषले सहित
वह्निना = अग्निजन्य
धूमेन = धुवाँले
निरुन्धन्ति = ढाकिदिन्छन्

वाक्यार्थ– यस लोकमा जसले अरूलाई अँध्यारो खाल्डो, भकारी वा गुफा आदिमा थुनी दुःख दिन्छ, त्यसलाई मरेपछि यमदूतहरूले अवटनिरोधन नामक नरकमा लगेर थुनिदिन्छन् र त्यहाँको विषालु आगोबाट निस्केको धूवाँले ढाकेर त्यसलाई उकुसमुकुस पारिदिन्छन्।

यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपतिरसकृदुपगत-मन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गृध्राः कङ्ककाकवटादयः प्रसह्यो-रुबलादुत्पाटयन्ति ॥ ३५ ॥

पदार्थ–
इह तु = यस लोकमा
यः वा = जुन
गृहपतिः = घरमालिकले
उपगतमन्युः = क्रोधित भई
अतिथीन् = पहिले थाहा नभई आएका पाहुना वा
अभ्यागतान् = पहिले जानकारी दिएर आएका पाहुनालाई
वा = अथवा
दिधक्षुः इव = डढाउँला झैं गरी
पापेन = पापमय
चक्षुषा = आँखाले (वक्रदृष्टिले)
असकृत् = बारम्बार
निरीक्षते = हेर्दछ (त्यो मानिस)
निरये = पर्यावर्तन नामक नरकमा
वज्रतुण्डाः = वज्र झैं मुख भएका
गृध्राः = गिद्धहरूले र
कङ्ककाकवटादयः = ढुङ्गीफोर, काग, वटेर आदि पक्षीहरूले
च = पनि
पापदृष्टेः = पापपूर्ण दृष्टि भएको
तस्य = त्यस मानिसका
अक्षिणी = आँखालाई
अपि = पनि
प्रसह्य = हठात् आक्रमण गरी
उरुबलात् = अत्यन्त बलपूर्वक
उत्पाटयन्ति = उप्काइदिन्छन्

वाक्यार्थ– यस लोकमा आफ्नो घरमा आएका पाहुनालाई रिसले राता-राता आँखा बनाएर डढाउँला झैं गरी हेर्ने व्यक्ति मरेपछि पर्यावर्तन नामक नरकमा पर्दछ। त्यहाँ त्यसका ती पापी आँखालाई गिद्ध, ढुङ्गीफोर, काग र वटेर आदि पक्षीहरूले जबरजस्ती बाहिर निकालिदिन्छन्।

यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहङ्कृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोऽभिविशङ्की अर्थव्ययनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे नरके निपतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति ॥ ३६ ॥

पदार्थ–	**परिशुष्यमाणहृदयवदनः** = मन र मुख सुकेको	**नरके** = नरकमा
इह तु = यस लोकमा	**निर्वृतिम्** = सुख (प्रसन्नता)	**निपतति** = पर्दछ (खस्दछ)
यः वा = जुन व्यक्तिले	**अनवगतः** = प्राप्त नगरेको	**यत्र** = जुन नरकमा
आढ्याभिमतिः = धनी हुँ भनेर	**ग्रहः इव** = ब्रह्मराक्षसले झैं	**ह** = निश्चय नै
अहङ्कृतिः = म नै ठुलो र श्रेष्ठ हुँ भन्ने अहङ्कारी	**अर्थम्** = सम्पत्ति	**वित्तग्रहं** = जसरी पनि पैसा कमाउने अर्थपिशाच
तिर्यक्प्रेक्षणः = बाङ्गो हेर्नेवाला	**अभिरक्षति** = जोगाइराख्छ	**पापपुरुषं** = पापी व्यक्तिलाई
सर्वतः = सबै (पिता, गुरु आदि) मान्यजनहरूमा	**तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमल-ग्रहः** = धनको कमाइ, वृद्धि, रक्षा आदिका लागि पाप गर्दछ	**वायकाः इव** = सूचीकारले झैं
अभिविशङ्की = मेरो धन लगिदिन्छन् भनेर शङ्का गर्ने	**सः च** = त्यो व्यक्ति	**धर्मराजपुरुषाः** = यमदूतहरूले
अर्थव्ययनाशचिन्तया = धनको खर्च भई नाश हुने चिन्ताले	**प्रेत्य अपि** = मरेपछि पनि	**सर्वतः** = सबैतिरबाट
	सूचीमुखे = सूचीमुख नामक	**अङ्गेषु** = शरीरका अङ्गहरूमा
		सूत्रैः = धागोले
		परिवयन्ति = सिउँदछन्

वाक्यार्थ– जुन मानिसले यस लोकमा आफूलाई धनी सम्झिएर अभिमानपूर्वक अरूलाई बाङ्गो दृष्टिले हेर्दछ र आफ्नो धन लगिदिने हुन् कि भन्ने शङ्का गर्दछ तथा धनको नाश हुने हो कि भन्ने चिन्ताले हरपल चिन्तित भई त्यसको रक्षा र वृद्धिका निम्ति अनेक प्रकारका पाप गर्दछ त्यो मानिस मरेपछि सूचीमुख नामक नरकमा पर्दछ। त्यहाँ त्यस लोभी मानिसको शरीरलाई यमदूतहरूले सूचीकारले लुगा सिए झैं सियो र धागोले सिउँदछन्।

एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते पर्यायेण विशन्ति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनर्भवे त उभयशेषाभ्यां निविशन्ति ॥ ३७ ॥

पदार्थ–	**अवनिपते** = हे महाराज	**एवंविधाः** = यसप्रकारका

शतशः = सयौँ
सहस्रशः = हजारौँ
नरकाः = नरकहरू
यमालये = यमलोकमा
सन्ति = छन्
तेषु = ती नरकहरूमध्ये
केचित् = केही नरकहरू
इह = यहाँ
उदिताः = बताइयो (केही)
अनुदिताः च = बताइएन पनि
सर्वेषु च = सबै नरकहरूमा
एव = पनि
ये = जो
अधर्मवर्तिनः = पापीहरू छन्
सर्वे = तिनीहरू सबै (यातनार्थ)
पर्यायेण = पालैपालो गरेर
विशन्ति = नरकमा प्रविष्ट हुन्छन्
तथा एव = त्यसै गरी
धर्मानुवर्तिनः तु = धर्मात्माहरू चाहिँ
इतरत्र = स्वर्ग आदि लोकमा जान्छन्
उभयशेषाभ्यां = बाँकी रहेका पुण्य र पापको भोगका लागि
ते = ती पुण्य र पाप भएका मानिसहरू
पुनः = फेरि अर्को जन्ममा
इह भवे = यस मर्त्य लोकमा
निविशन्ति = प्रवेश गर्दछन्

वाक्यार्थ– हे महाराज ! यस किसिमका सयौँ, हजारौँ नरकहरू छन्। केही नरकको यहाँ वर्णन गरियो केहीको गरिएन। जुन-जुन नरकको यहाँ वर्णन गरियो र जसको बारेमा केही भनिएको छैन ती सबै नरकमा आ-आफ्नो कर्मअनुसार पापी जीवहरू पर्दछन्। यसै गरी धर्मात्मा मानिसहरू चाहिँ स्वर्ग आदि लोकमा जान्छन्। यसप्रकारसँग स्वर्ग र नरकको भोगले आफ्नो अधिकांश पाप र पुण्य सकिएपछि जीवहरू बाँकी रहेको पाप-पुण्यको फल भोग्नका लागि फेरि जन्म लिएर यस मर्त्यलोकमा आउँछन्।

निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः। एतावानेवाण्डकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत् तद् भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायागुण-मयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रावयति स उपगेयं भगवतः परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ॥ ३८ ॥

पदार्थ–
निवृत्तिलक्षणमार्गः = धर्म र अधर्मदेखि भिन्न भएको निवृत्तिमार्ग
आदौ एव = पहिले नै
व्याख्यातः = बताइयो
पुराणेषु = पुराणहरूमा
चतुर्दशधा = चौध लोकको रूपमा
विकल्पितः = बताइएको
यः = जुन
अण्डकोशः = ब्रह्माण्ड छ त्यो
एतावान् एव = यति नै हो भनी
उपगीयते = बताइएको छ
यत् तत् = जुन त्यो चतुर्दश भुवन
साक्षात् = साक्षात्
महापुरुषस्य = महापुरुष
भगवतः = भगवान्
नारायणस्य = नारायणको
आत्ममायागुणमयम् = आफ्नो मायाशक्तिको सत्त्व आदि गुणले युक्त
स्थविष्ठं = स्थूल
रूपम् = रूप हो भनी
अनुवर्णितम् = वर्णन गरिएको छ (यस प्रकरणलाई)
आदृतः = (जसले) श्रद्धापूर्वक
पठति = पढ्दछ
शृणोति = सुन्छ र

श्रावयति = सुनाउँछ
श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिः = श्रद्धा र भक्तिका कारण अत्यन्त शुद्ध बुद्धि भएको
सः = त्यस मानिसले
भगवतः = ऐश्वर्यशाली
परमात्मनः = परमात्माको
उपगेयं = उपनिषद्मा बताइएको
अग्राह्यम् अपि = ग्रहण गर्न नसकिने सूक्ष्म रूपलाई पनि
वेद = जान्दछ

वाक्यार्थ– धर्म र अधर्मदेखि भिन्न निवृत्तिमार्गको व्याख्या पहिले नै (द्वितीय स्कन्धमा) गरिसकियो। पुराणमा चौध भुवनको रूपमा वर्णन गरिएको ब्रह्माण्डकोश यत्ति नै हो। साक्षात् भगवान् नारायणको आफ्नो मायाका गुणले भरिएको यस स्थूल ब्रह्माण्डको वर्णन मैले तपाईंलाई सुनाएँ। यसलाई श्रद्धा र भक्तिपूर्वक पढ्ने, सुन्ने वा सुनाउने व्यक्तिले उपनिषद्मा बताइएको सूक्ष्म आत्मतत्त्वलाई समेत जान्दछ।

श्रुत्वा स्थूलं तथा सूक्ष्मं रूपं भगवतो यतिः।
स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति ॥ ३९ ॥

पदार्थ–
यतिः = संन्यासीले
भगवतः = परमात्माको
स्थूलं = स्थूल (सगुण) र
तथा = त्यस्तै
सूक्ष्मं = सूक्ष्म (निर्गुण)
रूपं = स्वरूपलाई
श्रुत्वा = सुनेर
स्थूले = स्थूल सगुण रूपमा
निर्जितम् = स्थिर बनाइएको
आत्मानं = मनलाई
धिया = बुद्धिद्वारा
शनैः = बिस्तारै
सूक्ष्मं = सूक्ष्म निर्गुण स्वरूपमा
नयेत् इति = लानुपर्दछ

वाक्यार्थ– संन्यासीले भगवान्को स्थूल र सूक्ष्म दुबै रूपको श्रवण गरेर पहिले स्थूलरूपमा चित्तलाई स्थिर गरिसकेपछि बिस्तारै-बिस्तारै चित्तलाई त्यहाँबाट हटाएर सूक्ष्मरूपमा लगाउनुपर्दछ।

भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्र-
पातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था।
गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य
स्थूलं वपुःसकलजीवनिकायधाम ॥ ४० ॥

पदार्थ–
नृप = हे महाराज परीक्षित्
मया = मैले
भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्र-पातालदिङ्नरकभागणलोक-संस्था = पृथिवी, द्वीप, वर्ष, नदी, पहाड, आकाश, समुद्र, पाताल, दिशा, नरक, नक्षत्रगण र लोकको स्थिति
तव = तपाईंको लागि
गीता = बताएँ (यी सबै)
ईश्वरस्य = परमात्माको
अद्भुतम् = अद्भुत
स्थूलं = स्थूल
सकलजीवनिकायधाम = सम्पूर्ण जीव समूहको आश्रयभूत
वपुः = शरीर हो

वाक्यार्थ– हे राजा ! मैले तपाईंलाई पृथिवी, द्वीप, वर्ष, नदी, पर्वत, आकाश, समुद्र, पाताल, दिशा, नरक, नक्षत्रगण आदि सम्पूर्ण लोकको स्थिति सुनाएँ। यही नै भगवान्को अद्भुत स्थूल रूप हो। सम्पूर्ण जीवहरू यसैको आश्रयमा रहेका छन्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पञ्चमस्कन्धे

नरकानुवर्णनं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति पञ्चमः स्कन्धः समाप्तः ॥

अथ षष्ठः स्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

अजामिल उपाख्यानको प्रारम्भ

राजोवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथा।
क्रमयोगोपलब्धेन ब्रह्मणा यदसंसृतिः॥ १॥

पदार्थ–
भगवता = हजुरले
आदौ = पहिले
यथा = जसरी
निवृत्तिमार्गः = मोक्षमार्ग
कथितः = बताउनुभयो
यत् = जुन मोक्ष मार्गद्वारा
क्रमयोगोपलब्धेन = अर्चिरादि क्रमले प्राप्त हुने
ब्रह्मणा = ब्रह्माजीसँगै
असंसृतिः = सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुन्छ

वाक्यार्थ– हे शुकदेवजी ! हजुरले अगाडि (द्वितीयस्कन्ध (२/२४)मा **वैश्वानरं याति** इत्यादि वचनद्वारा) मोक्षमार्गको उपदेश गर्नुभयो। यस मोक्ष मार्गद्वारा जीवात्मा अर्चिरादि क्रमले प्राप्त हुने ब्रह्मलोकमा पुग्दछ र ब्रह्माजीसँगै जन्ममृत्युको चक्ररूप सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने।
योऽसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गः पुनः पुनः॥ २॥

पदार्थ–
मुने = हे मुनि
यः = जुन
अलीनप्रकृतेः = माया (अज्ञान) निवृत्त नभएका व्यक्तिहरूको
पुनः पुनः = बारम्बार
गुणसर्गः = सत्त्व आदि गुणहरूको सम्पर्कबाट प्राप्त हुने
असौ = यस प्रकारको
त्रैगुण्यविषयः = त्रिगुणमय (स्वर्ग आदि) फलरूप
प्रवृत्तिलक्षणः = प्रवृत्तिमार्ग
च एव = पनि (बताउनुभयो)

वाक्यार्थ– हे मुनि शुकदेवजी ! हजुरले (३/३२/२० मा **दक्षिणेन पथार्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते** इत्यादि वचनद्वारा) प्रवृत्तिमार्गको उपदेश गर्नुभयो। त्यस मार्गबाट जाने व्यक्तिहरूको अज्ञान निवृत्त भइनसकेको हुनाले सत्त्व आदि गुणहरूमा सम्पर्क भइरहन्छ र तिनीहरू तत्तत् लोकमा प्राप्त हुने फल भोग्न बारम्बार जन्म लिइरहन्छन्।

अधर्मलक्षणा नाना नरकाश्चानुवर्णिताः ।
मन्वन्तरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायम्भुवो यतः ॥ ३ ॥

पदार्थ–
अधर्मलक्षणाः = अधर्मको फलको रूपमा प्राप्त हुने
नाना = विभिन्न प्रकारका
नरकाः च = नरकहरू पनि
अनुवर्णिताः = बताउनुभयो र
मन्वन्तरः च = मन्वन्तर पनि
व्याख्यातः = बताउनुभयो
यतः = जुन मन्वन्तरका
आद्यः = अधिपति (प्रथम)
स्वायम्भुवः = स्वायम्भुव मनु थिए

वाक्यार्थ– हजुरले (पञ्चम स्कन्धको छब्बीसौँ अध्यायमा) अधर्मको फलको रूपमा प्राप्त हुने विभिन्न प्रकारका नरकहरूको पनि वर्णन गर्नुभयो। साथै (तृतीय स्कन्धको एघारौँ अध्यायमा) मन्वन्तरको समेत वर्णन गर्नुभयो जुन मन्वन्तरका प्रथम अधिपति ब्रह्माजीका पुत्र स्वायम्भुव मनु थिए।

प्रियव्रतोत्तानपदोर्वंशस्तच्चरितानि च ।
द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ॥ ४ ॥

पदार्थ–
प्रियव्रतोत्तानपदोः = प्रियव्रत र उत्तानपादको
वंशः = वंशपरम्परा
तच्चरितानि = उनीहरूको चरित्र तथा
द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवन-स्पतीन् च = विभिन्न द्वीप, वर्ष (देश), समुद्र, पहाड, नदी, बगैँचा र वनस्पतिहरूको पनि वर्णन गर्नुभयो

वाक्यार्थ– प्रियव्रत र उत्तानपादको (पञ्चम र चतुर्थ स्कन्धमा) वंशपरम्परा र उनीहरूको चरित्रका साथै विभिन्न प्रकारका द्वीप, वर्ष (देश), समुद्र, पहाड, नदी, बगैँचा र वनस्पतिहरूको पनि वर्णन गर्नुभयो।

धरामण्डलसंस्थानं भागलक्षणमानतः ।
ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद् विभुः ॥ ५ ॥

पदार्थ–
भागलक्षणमानतः = लोकहरूको विभाजन, लक्षण र परिमाणद्वारा
धरामण्डलसंस्थानं = भूगोलको स्थिति
ज्योतिषां = सूर्य आदि ज्योतिर्मय नक्षत्र एवं
विवराणां = पाताल आदि लोकको अवस्था र
इदम् = यो सम्पूर्ण जगत्लाई
विभुः = परमात्माले
यथा = जसरी
असृजत् = सृष्टि गर्नुभयो (त्यो सबै हजुरले बताउनुभयो)

वाक्यार्थ– विभिन्न लोकहरूको विभाजन, ती–ती लोकहरूको लक्षण र परिमाण, भूमण्डलको स्थिति, सूर्य आदि ज्योतिर्मय नक्षत्र र तलका पाताल आदि लोकहरूको अवस्थाको समेत हजुरले (पञ्चम स्कन्धमा) त्यसरी वर्णन गर्नुभयो जुन रूपमा भगवान्ले यो सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि गर्नुभएको थियो।

अधुनेह महाभाग यथैव नरकान्नरः ।
नानोग्रयातनान्नेयात् तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

पदार्थ—
महाभाग = हे महाभाग
अधुना = अब
नरः = मनुष्यले
इह = यस लोकमा
यथा एव = जे उपाय गर्नाले
नानोग्रयातनान् = विभिन्न प्रकारका भयङ्कर यातना दिइने
नरकान् = नरकमा
न इयात् = जानुपर्दैन
तत् = त्यो उपाय
मे = मलाई
व्याख्यातुम् = बताउन
अर्हसि = योग्य हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ— हे महाभाग ! अब म कस्ता उपायहरूको आश्रय गर्नाले मनुष्यहरूले विभिन्न प्रकारका भयङ्कर यातना दिइने नरकहरूमा जानु पर्दैन त्यस्ता उपायहरू जान्न चाहन्छु, कृपापूर्वक बताउनुहोस् ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

न चेदिहैवापचितिं यथांहसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ।
ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातनाः ॥ ७ ॥

पदार्थ—
मनउक्तिपाणिभिः = मन, वचन र हात आदि इन्द्रियहरूद्वारा
कृतस्य = गरिएका
अंहसः = पापको
इह एव = यस लोकमा नै
यथा = शास्त्रले बताएअनुसार
अपचितिं = प्रायश्चित्त
न कुर्यात् चेत् = गर्दैन भने
सः = त्यो प्रायश्चित्त नगर्ने मानिस
वै = निश्चय नै
प्रेत्य = मरेपछि
ध्रुवं = अवश्य पनि
नरकान् = विभिन्न नरकहरूमा
उपैति = प्राप्त हुन्छ
ये = जुन
तिग्मयातनाः = कठोर यातना दिइने नरकहरू
मे = मैले
भवतः = तपाईंका लागि
कीर्तिताः = पहिले नै बताएँ

वाक्यार्थ— यो लोकमा मनुष्यले मन, वचन र इन्द्रियहरूद्वारा गरेका पापहरूलाई शास्त्रले बताएअनुसार प्रायश्चित्त गरेन भने त्यस्तो प्रायश्चित्त नगर्ने मानिस मरेपछि अवश्य पनि कठोर यातना दिइने नरकहरूमा जानुपर्दछ जुन नरकहरूको वर्णन मैले पहिले (पञ्चम स्कन्धमा) नै गरिसकेँ ।

तस्मात् पुरैवाश्विह पापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना ।
दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित् ॥ ८ ॥

पदार्थ—
तस्मात् = त्यसकारण
इह = यस लोकमा
मृत्योः = मृत्यु हुनुभन्दा
पुरा एव = पहिले नै
अविपद्यता = बुढ्याइँ र रोग

आदिले आक्रमण नगरिएको	**यतेत** = प्रयत्न गरोस्	**दोषस्य** = रोगको
आत्मना = शरीरद्वारा	**यथा** = जसरी	**गुरुलाघवं** = जटिल वा सामान्य अवस्थालाई
पापनिष्कृतौ = पापको प्रायश्चित्तका लागि	**रुजां** = रोगहरूको	**दृष्ट्वा** = देखेर
आशु = छिटै	**निदानवित्** = कारण जान्ने	**चिकित्सेत** = उपचार गर्दछ
	भिषक् = वैद्यले	

वाक्यार्थ— त्यसकारण यस जीवनको अन्त्य हुनुपूर्व नै शरीर बुढो नहुँदै र रोग नलाग्दै पापहरूको जटिल वा सामान्य अवस्थालाई विचार गरी आफूले गरेका पापको प्रायश्चित्तका लागि छिटै प्रयास गर्नुपर्दछ। जसरी रोगको मूल कारण विचार गर्ने असल वैद्यले रोगीको मृत्यु हुनुभन्दा पहिले नै रोगको स्वरूप र अवस्थाको विचार गरी तुरुन्त उपचार गर्दछ।

राजोवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

दृष्टश्रुताभ्यां यत् पापं जानन्नप्यात्मनोऽहितम्।

करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथम्॥ ९॥

पदार्थ—

यत् = जुन	**अहितम्** = हानिकारक भएको	**करोति** = गरिरहन्छ
दृष्टश्रुताभ्यां = लौकिक दण्ड र शास्त्रले बताएका दण्ड हुने भएको हुँदा	**पापं** = पाप कर्मलाई	**अथो** = यस्तो अवस्थामा
आत्मनः = आफ्नो लागि	**जानन् अपि** = जान्दा जान्दै पनि	**प्रायश्चित्तम्** = प्रायश्चित्त
	विवशः = वासनाद्वारा विवश भएको व्यक्तिले	**कथम्** = कसरी हुन सक्छ र
	भूयः = फेरि पनि (पाप कर्म)	

वाक्यार्थ— पाप कर्म गर्दा राजदण्ड, लोकनिन्दा, दुष्कीर्ति आदि लौकिक दण्ड र शास्त्रवचन अनुसार मरेपछि नरकयातना आदि प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा जान्दा-जान्दै पनि मनुष्य वासनाद्वारा वशीभूत भई फेरि पनि पापै गर्दछ भने त्यस्तो पापीको प्रायश्चित्त कसरी हुन सक्दछ ?

क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात् क्वचिच्चरति तत् पुनः।

प्रायश्चित्तमतोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत्॥ १०॥

पदार्थ—

क्वचित् = कहिले	**क्वचित्** = कहिले	**कुञ्जरशौचवत्** = हात्तीले नुहाए झैँ
अभद्रात् = पापबाट	**तत्** = त्यही पाप	**अपार्थं** = बेकार हुन्छ भन्ने
निवर्तते = मुक्त हुन्छ	**चरति** = गर्दछ	**मन्ये** = मान्दछु
पुनः = फेरि	**अतः** = त्यसकारण	
	प्रायश्चित्तम् = प्रायश्चित्त	

वाक्यार्थ— मनुष्य कहिलेकाहीँ प्रायश्चित्त गरेर पापबाट मुक्त हुन्छ, तर फेरि त्यही पाप गरिहाल्छ। त्यसकारण मलाई के लाग्दछ भने पापी मनुष्यले गरेको प्रायश्चित्त हात्तीले नुहाए झैँ

व्यर्थ हुन्छ। (जसरी हात्तीले नुहाउने बित्तिकै हिलोमा सुत्ने गर्दछ त्यस्तै मनुष्यले प्रायश्चित्त गर्नेबित्तिकै पाप गर्दछ भने प्रायश्चित्त गरेर के फाइदा भयो त ?)।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते।
अविद्वदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम्॥ ११॥

पदार्थ–
अविद्वदधिकारित्वात् = अज्ञानी व्यक्ति नै कर्ममा अधिकारी हुने भएकाले
हि = निश्चय नै
कर्मणा = कर्मद्वारा
आत्यन्तिकः = सम्पूर्णरूपमा
कर्मनिर्हारः = पाप कर्मको नाश
न इष्यते = हुँदैन (त्यसैले)
विमर्शनम् = आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञान नै
प्रायश्चित्तं = प्रायश्चित्त हो

वाक्यार्थ– अज्ञानी व्यक्ति नै कर्ममा अधिकारी हुने भएकाले यस्ता व्यक्तिले गरेको प्रायश्चित्तरूप कर्मबाट उसले गरेका पाप कर्मको सर्वथा विनाश हुन सक्दैन। अतः परमात्मतत्त्वसाक्षात्कार नै वास्तविक प्रायश्चित्त हो किनभने तत्त्वज्ञान भएपछि मात्र अविद्या र तज्जन्य पापकर्महरू स्वतः निवृत्त हुन्छन्।

विवरण– आत्मा धर्म र अधर्म दुबैदेखि टाढा छ (कठोपनिषद्, १/२/१४)। धर्म र अधर्मका कार्य सुख र दुःख हुन्। धर्म र अधर्म अनि त्यसबाट हुने दुःख र सुख केहीले पनि मुक्त व्यक्तिलाई छुँदैनन् (छान्दोग्योपनिषद्, ८/१२/१)। मुक्त व्यक्तिहरूले आफू शरीरभन्दा भिन्न आत्मा हुँ भन्ने कुराको बोध गर्ने भएकाले नै उनीहरूलाई धर्म र अधर्म अनि त्यसबाट हुने दुःख र सुखले स्पर्श गर्न नसकेका हुन्। मुक्त व्यक्तिलाई धर्म र अधर्मले स्पर्श नगर्नु भनेकै आत्मा धर्म र अधर्म दुबैदेखि टाढा छ भन्नु हो।

सामान्य मानिसहरू पाप र त्यसको फल दुःखदेखि टाढा रहन चाहन्छन् र पुण्यको फल स्वर्ग आदि सुखलाई त्याग्न चाहँदैनन्। आफूले गरेका पापहरूलाई यही जन्ममा प्रायश्चित्त, व्रत, उपासना आदि कर्मद्वारा हटाउन पाए अनन्त समयसम्म सुख भोग्न सकिन्छ भन्ने उनीहरूको चाहना हुन्छ। तर विवेकी मानिसहरू भने स्वर्ग आदि सुख पनि अन्त्यमा दुःखदायक हुने भएकाले पुण्य र त्यसको फल स्वर्ग आदि सुखलाई समेत चाहँदैनन्।

वस्तुतः धर्म र अधर्मदेखि टाढा रहने आत्मा मात्र सुखस्वरूप हो। यसैले आत्मज्ञान हुँदा मात्र वास्तविक सुख प्राप्त हुन्छ। शुकदेवजी भन्नुहुन्छ– प्रायश्चित्त गरेर ती-ती निश्चित पापहरूबाट छुट्कारा पाउन सकिन्छ तर पापको संस्कारले युक्त मन अनि त्यसको कारण अज्ञानलाई यसबाट छुटाउन सकिन्न। अज्ञान रहुन्जेल गरिने सबै प्रायश्चित्त कर्महरू हात्तीको नुहाइजस्ता हुन्। जसरी हात्ती नदीमा पसेर स्नान गर्छ अनि बाहिर आएपछि फेरि हिलोमा लडीबुडी खेल्छ त्यसै गरी जति प्रायश्चित्त गरे पनि अज्ञानी मानिसले दुष्कर्महरू गरिरहन्छ। यसर्थ पापबाट छुट्ने साधन ज्ञान नै हो। आफूलाई पाप र पुण्यभन्दा पर रहेको आत्मा रूपमा जानेपछि पापको चिन्ता हुँदैन। आत्मज्ञानबाट अज्ञान हटेपछि पाप र पुण्य दुबै हट्दछन्। ब्रह्मसूत्र

(४/१/८/१३)मा पनि यही कुरालाई सङ्केत गर्दै भनिएको छ– **तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोः अश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्** अर्थात् आत्मज्ञानबाट पुराना पाप-पुण्यका सम्पूर्ण कर्महरू नष्ट हुन्छन् अनि आगामी पुण्य र पाप आफूमा लिप्त हुँदैनन्। यसैले प्रस्तुत श्लोकमा पनि तत्त्वज्ञान भएपछि मात्र अविद्या र तज्जन्य पापकर्महरू स्वतः निवृत्त हुन्छन् भनिएको हो।

नाश्नतः पथ्यमेवान्नं व्याधयोऽभिभवन्ति हि।
एवं नियमकृद्राजन् शनैः क्षेमाय कल्पते ॥ १२ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज
पथ्यम् एव = पथ्य मात्र
अन्नं = अन्न
अश्नतः = खाने व्यक्तिलाई
हि = निश्चय नै
व्याधयः = रोगहरूले
न अभिभवन्ति = आक्रमण गर्न सक्दैनन्
एवं = यसै गरी
नियमकृत् = नियमहरूको पालन गर्ने व्यक्ति
शनैः = बिस्तारै
क्षेमाय = कल्याणका लागि
कल्पते = समर्थ हुन्छ

वाक्यार्थ– हे महाराज ! जसरी पथ्य मात्र भोजन गर्ने व्यक्तिलाई रोगहरूले आक्रमण गर्नै सक्दैनन्, त्यसै गरी शास्त्रोक्त नियमहरूको परिपालन गरिरहने व्यक्ति पनि बिस्तारै ज्ञानप्राप्तिका लागि समर्थ हुन्छ।

तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च।
त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च ॥ १३ ॥
देहवाग्बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः।
क्षिपन्त्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः ॥ १४ ॥

पदार्थ–
धर्मज्ञाः = धर्मको रहस्य जान्ने
श्रद्धयान्विताः = श्रद्धाले युक्त भएका
धीराः = ज्ञानी व्यक्तिहरू
तपसा = तपस्याद्वारा
ब्रह्मचर्येण = ब्रह्मचर्यद्वारा
शमेन = मनोनिग्रहद्वारा
दमेन च = बाह्य इन्द्रियको निग्रहद्वारा र
त्यागेन = दानद्वारा
सत्यशौचाभ्यां च = सत्यभाषण एवं स्नान आदि शौचद्वारा
यमेन = यम (अहिंसा, सत्य आदि)द्वारा र
नियमेन च = जप पूजा आदिद्वारा पनि
देहवाग्बुद्धिजं = शरीर, वचन र मनद्वारा उत्पन्न हुने
महत् अपि = ठुलै पनि
अघं = पापलाई
अनलः = आगाले
वेणुगुल्मम् इव = बाँसको झाङलाई झैँ
क्षिपन्ति = नष्ट गर्दछन्

वाक्यार्थ– जसरी आगोले बाँसका झाङलाई डढाएर तत्काल नष्ट गरिदिन्छ त्यसै गरी धर्मको रहस्य बुझ्ने श्रद्धालु, विरक्त र ज्ञानी व्यक्तिहरूले तपस्या, ब्रह्मचर्य, मनको नियन्त्रण, इन्द्रियसंयम, दान, सत्य अनि स्नान आदि शारीरिक शौच, यम, जप आदि भित्री र बाहिरी साधनद्वारा शरीर,

मन र वचनद्वारा गरिएका साना–ठुला सम्पूर्ण पापहरूलाई नष्ट गर्दछन्।

केचित् केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः।

अघं धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्करः॥ १५॥

पदार्थ–	**केवलया** = केवल एक मात्र	**भास्करः** = सूर्यले
वासुदेवपरायणाः = भगवान् वासुदेवमा समर्पित भएका	**भक्त्या** = भक्तिरूप साधनद्वारा	**नीहारम् इव** = कुहिरोलाई झैँ
केचित् = केही भक्तहरू	**कार्त्स्न्येन** = अविद्यासहित सम्पूर्ण	**धुन्वन्ति** = नाश गर्दछन्
	अघं = पापलाई	

वाक्यार्थ– भगवान् वासुदेवमा मात्र समर्पित भएका केही भक्तहरू केवल भक्तिरूप साधनद्वारा अविद्यासहित सम्पूर्ण पापलाई त्यसरी नै नष्ट गर्दछन् जसरी सूर्यले आफ्नो प्रकाशद्वारा कुहिरोलाई नष्ट गर्दछन्।

न तथा ह्यघवान् राजन् पूयेत तपआदिभिः।

यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया॥ १६॥

पदार्थ–	**तत्पूरुषनिषेवया** = भगवान्का भक्तहरूको निरन्तर सेवाद्वारा	**तपआदिभिः** = तपस्या आदि कठोर साधनाद्वारा
राजन् = हे महाराज	**यथा** = जसरी	**हि** = निश्चय नै
कृष्णार्पितप्राणः = भगवान्मा मात्र चित्तवृत्ति लगाउने	**पूयेत** = पवित्र हुन्छ	**न** = पवित्र हुँदैनन्
अघवान् = पापी व्यक्ति पनि	**तथा** = त्यसरी	

वाक्यार्थ– हे महाराज ! विषयबाट विमुख भई भगवद्भजनमा मात्र चित्तवृत्ति लगाउने पापी व्यक्ति पनि भगवान्का भक्तहरूको सेवा गर्नाले जति सजिलै पवित्र हुन्छ त्यति सजिलै तपस्या आदि कठोर साधनाद्वारा पवित्र हुन सक्दैन।

सध्रीचीनो ह्ययं लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभयः।

सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः॥ १७॥

पदार्थ–	**अयं** = यो	**सुशीलाः** = सदाचारी
लोके = संसारमा	**पन्थाः** = भक्तिमार्ग	**नारायणपरायणाः** = नारायण नै एक मात्र परम प्राप्तव्य भएका
क्षेमः = कल्याणकारी	**सध्रीचीनः** = उत्तम मानिन्छ	**साधवः** = सज्जनहरू हिँड्दछन्
अकुतोभयः = भयरहित	**यत्र हि** = जुन भक्तिमार्गमा	

वाक्यार्थ– संसारमा कल्याणकारी, भयरहित र उत्तम मार्ग भनेर भक्तिमार्गलाई मानिएको छ किनभने सदाचारी, भगवद्भक्त, सत्पुरुषहरू यही मार्गमा हिँड्दछन्।

प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम्।
न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगाः॥ १८॥

पदार्थ—
राजेन्द्र = हे राजश्रेष्ठ परीक्षित्
आपगाः = नदीहरूले
सुराकुम्भम् इव = मदिराले भरिएको घैंटोलाई झैं
चीर्णानि = अनुष्ठान गरिएका
प्रायश्चित्तानि = प्रायश्चित्तमूलक सम्पूर्ण कर्महरूले
नारायणपराङ्मुखम् = नारायणको भक्तिबाट विमुख भएका प्राणीहरूलाई
न निष्पुनन्ति = पवित्र गराउन सक्दैनन्

वाक्यार्थ— हे महाराज परीक्षित् ! जसरी गङ्गा आदि पवित्र नदीहरूले मदिराले भरिएको घैंटोलाई पवित्र गराउन सक्दैनन् त्यसै गरी प्रायश्चित्तका लागि गरिएका कर्महरूले नारायणको भक्तिबाट विमुख भएका प्राणीलाई पवित्र गराउन सक्दैनन्।

सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयोर्निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह।
न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान् स्वप्नेऽपि पश्यन्ति हि चीर्णनिष्कृताः॥ १९॥

पदार्थ—
यैः = जुन व्यक्तिले
तद्गुणरागि = भगवान्‌का गुणहरूमा आसक्त भएको
मनः = आफ्नो मनलाई
इह = यस लोकमा
कृष्णपदारविन्दयोः = भगवान् श्रीकृष्णको चरणकमलमा
सकृत् = एकपटक मात्र पनि
निवेशितं = राख्दछन् भने
हि = निश्चय नै
चीर्णनिष्कृताः = पापबाट मुक्त भएका
ते = ती मानिसहरू
स्वप्ने अपि = सपनामा पनि
यमं = यमराजलाई र
पाशभृतः = पाश धारण गरेका
तद्भटान् च = यमराजका दूतहरूलाई पनि
न पश्यन्ति = देख्दैनन्

वाक्यार्थ— जसले भगवान् श्रीकृष्णको नाम, यश, लीला, कर्म आदि गुणहरूमा आसक्त भएको मनलाई यस लोकमा भगवान् श्रीकृष्णको चरणकमलमा एकै पटक मात्र पनि अड्याएर राख्दछ त्यसले नै त्यस व्यक्तिका सम्पूर्ण पापहरूको प्रायिश्चित्त भइहाल्छ। त्यस्ता भगवद्गुणानुरागी भक्तहरूले सपनामा पनि यमराज वा पाशधारी यमराजका दूतहरूलाई देख्दैनन्। (यमदूतहरू देखा पर्न सक्दैनन् भने ऊ नरक जाने त सम्भावना नै भएन)।

अत्र चोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
दूतानां विष्णुयमयोः संवादस्तं निबोध मे॥ २०॥

पदार्थ—
अत्र च = यस विषयमा
पुरातनम् = अत्यन्त पुरानो
इमम् = यो
इतिहासं = इतिहास
उदाहरन्ति = बताउँछन् जहाँ
विष्णुयमयोः = भगवान् विष्णुका र यमराजका
दूतानां = दूतहरूको

संवादः = संवाद (प्रसिद्ध छ)	**मे** = मबाट
तं = त्यो संवाद	**निबोध** = सुन्नुहोस्

वाक्यार्थ– भगवद्भक्तिले पापलाई पूरै विनाश गर्दछ भन्ने विषयमा विद्वान्हरू एउटा अत्यन्त पुरानो इतिहास बताउँदछन्। भगवान् विष्णुका दूत र यमराजका दूतहरूको संवाद भएको त्यो इतिहास म बताउँछु, सुन्नुहोस्।

कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद् दासीपतिरजामिलः।

नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः॥ २१॥

पदार्थ–
कान्यकुब्जे = कान्यकुब्ज नाम गरेको नगरमा
नष्टसदाचारः = सन्ध्यावन्दन आदि सदाचारबाट भ्रष्ट भएको
दास्याः = दासीको
संसर्गदूषितः = संसर्गले दूषित
दासीपतिः = दासीको पति
नाम्ना = नामबाट
अजामिलः = अजामिल भनिने
कश्चित् = कुनै
द्विजः = ब्राह्मण (बस्दथ्यो)

वाक्यार्थ– कान्यकुब्ज नाम गरेको नगरमा कुनै एउटा अजामिल नाम गरेका दासीको पति ब्राह्मण बस्दथ्यो। ऊ ब्राह्मण भए पनि सन्ध्यावन्दन आदि सदाचारबाट भ्रष्ट भएको र दासीको संसर्गले दूषित भएको थियो।

बन्द्यक्षकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः।

बिभ्रत्कुटुम्बमशुचिर्यातयामास देहिनः॥ २२॥

पदार्थ–
बन्द्यक्षकैतवैः = मान्छेहरूलाई बन्दी बनाउने, जुवा खेल्ने, ठग्ने र
चौर्यैः च = चोरी गर्ने आदि
गर्हितां = निन्दित
वृत्तिम् = पेसा
आस्थितः = गरेका हुनाले
अशुचिः = अपवित्र (अजामिल)
कुटुम्बम् = परिवारलाई
बिभ्रत् = पालनपोषण गर्दै
देहिनः = प्राणीहरूलाई
यातयामास = पीडा दिन्थ्यो

वाक्यार्थ– त्यो पापी अजामिल सोझा मान्छेहरूलाई बन्दी बनाउने, जुवा खेल्ने, ठग्ने, चोरी गर्ने जस्ता निन्दित कर्महरू गरी आफ्नो र परिवारको पालनपोषण गर्दथ्यो र अन्य प्राणीहरूलाई अत्यन्तै सताउने गर्दथ्यो।

एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान्।

कालोऽत्यगान्महान् राजन्नष्टाशीत्यायुषः समाः॥ २३॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज
एवं = यसरी (दुराचारपूर्वक)
निवसतः = बसेको
तत्सुतान् = दासीका छोराहरूलाई
लालयानस्य = पालपोषण गर्ने
तस्य = त्यस अजामिलको
आयुषः = आयुको
अष्टाशीति समाः = ८८ वर्ष

महान् = धेरै महत्त्वपूर्ण
कालः = समय
अत्यगात् = बित्यो

वाक्यार्थ– हे महाराज ! यसरी दुष्कर्महरूको आचरण गरी दासीका पुत्रहरूको भरण पोषण गर्दै बसेको अजामिलको आफ्नो आयुको अठासी वर्ष लामो धेरै महत्त्वपूर्ण समय बित्यो।

तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः।

बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशम्॥ २४॥

पदार्थ–
प्रवयसः = बुढो भइसकेको
तस्य = त्यस अजामिलका
दश पुत्राः = दश भाइ छोराहरू थिए
तेषां = तीमध्ये
यः तु = जुन
नाम्ना नारायणः = नारायण नाम भएको
अवमः = कान्छो
बालः = छोरो
पित्रोः च = मातापिता दुबैको
भृशम् = अत्यन्त
दयितः = प्यारो थियो

वाक्यार्थ– अजामिल बुढो भइसकेको थियो। त्यसका दश भाइ छोराहरू थिए। तीमध्ये नारायण नाम गरेको उसको कान्छो छोरो चाहिँ बाबु र आमा दुबैको अत्यन्तै प्यारो थियो।

स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि।

निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम्॥ २५॥

पदार्थ–
कलभाषिणि = मिठो बोल्ने
तस्मिन् = त्यो प्यारो
अर्भके = बालकमा
बद्धहृदयः = मन आसक्त भएको
सः = त्यो
जरठः = बुढो अजामिल
तल्लीलां = त्यो छोरो नारायणको बालक्रीडालाई
निरीक्षमाणः = हेरेर
भृशम् = अत्यन्त
मुमुदे = आनन्दित हुन्थ्यो

वाक्यार्थ– मिठो बोल्ने त्यो प्यारो कान्छो छोरो नारायणमा अजामिलको हृदय आसक्त भएको थियो। त्यसैले त्यो बुढो अजामिल छोराले खेलेको हेरेर अत्यन्त आनन्दित हुन्थ्यो।

भुञ्जानः प्रपिबन् खादन् बालकस्नेहयन्त्रितः।

भोजयन् पाययन् मूढो न वेदागतमन्तकम्॥ २६॥

पदार्थ–
बालकस्नेहयन्त्रितः = बालक नारायणको स्नेहले बाँधिएको
मूढः = मूर्ख अजामिलले
भुञ्जानः = खाँदै
प्रपिबन् = पिउँदै
खादन् = चपाउँदै र
बालकं = बालकलाई
भोजयन् = खुवाउँदै
पाययन् = पिलाउँदै रहँदा
अन्तकम् = काल
आगतम् = आएको समेत
न वेद = थाहा पाएन

वाक्यार्थ– बालक नारायणको स्नेहले बाँधिएको मूर्ख अजामिलले आफूले खाँदै, पिउँदै अनि बच्चालाई खुवाउँदै, पियाउँदै गरेर बच्चासँग रमाइरहँदा आफ्नो काल आएको समेत थाहा पाएन।

स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते।
मतिं चकार तनये बाले नारायणाह्वये॥ २७॥

पदार्थ–	**मृत्युकाले** = मृत्युको समय	**तनये** = छोरामा
एवं = यसप्रकार	**उपस्थिते** = आएपछि	**मतिं** = बुद्धि
वर्तमानः = समय बिताइरहेको	**नारायणाह्वये** = नारायण नाम भएको	**चकार** = बनायो (सोच्न थाल्यो)
अज्ञः = मूर्ख	**बाले** = बालक	
सः = त्यो अजामिल		

वाक्यार्थ– यसरी समय बिताइरहेको मूर्ख अजामिलले जब काल नजिक आयो तब आफ्नो कान्छो छोरो नारायणको सम्झना गर्न लाग्यो।

स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान्।
वक्रतुण्डानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान्॥ २८॥
दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम्।
प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः॥ २९॥

पदार्थ–	**त्रीन्** = तीन जना	**नारायणाह्वयम्** = नारायण नाम भएको
पाशहस्तान् = हातमा पाश लिएका	**पुरुषान्** = पुरुषहरूलाई	**पुत्रं** = छोरालाई
भृशदारुणान् = अत्यन्त डरलाग्दा	**दृष्ट्वा** = देखेर	**प्लावितेन** = लामो उच्चारण भएको
ऊर्ध्वरोम्णः = ठाडा रौँ भएका	**आकुलेन्द्रियः** = व्याकुल चित्त भएको	**उच्चैः** = चर्को
वक्रतुण्डान् = बाङ्गो मुख भएका	**सः** = त्यो अजामिलले	**स्वरेण** = स्वरले
आत्मानं = आफूलाई	**दूरे** = अलिक टाढा	**आजुहाव** = बोलायो
नेतुम् = लिन	**क्रीडनकासक्तं** = खेलमा मस्त भएको	
आगतान् = आएका		

वाक्यार्थ– एक दिन अजामिलले हातमा पाश लिएका, बाङ्गो मुख भएका, शरीरका रौँहरू ठाडा भएका तीन जना डर लाग्दा पुरुषहरू आफूलाई लिन आएको देख्यो र आत्तिँदै अलिक टाढा खेलिरहेको छोरोलाई चर्को स्वरले 'नारायण' भनी बोलायो।

निशम्य म्रियमाणस्य ब्रुवतो हरिकीर्तनम्।
भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सहसापतन्॥ ३०॥

पदार्थ–	**म्रियमाणस्य** = मर्न लागेको	गरेको
महाराज = हे महाराज	**ब्रुवतः** = नारायण नाम उच्चारण	**मुखतः** = (त्यस अजामिलको)

मुखबाट
भर्तुः नाम = आफ्नो स्वामीको नाम
निशम्य = सुनेर
हरिकीर्तनम् = श्रीहरिको कीर्तन गरेको (भन्ने मानेर)
पार्षदाः = भगवान्का पार्षदहरू
सहसा = तुरुन्त
अपतन् = अजामिलको छेउमा आए

वाक्यार्थ– हे महाराज ! मर्ने वेलामा आफ्ना स्वामीको नारायण नाम उच्चारण गरेको सुनेर त्यस व्यक्तिले हरिकीर्तन गरेको भन्ठानेर भगवान् नारायणका पार्षदहरू अजामिलको नजिकमा तुरुन्तै आइपुगे।

विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद् दासीपतिमजामिलम्।
यमप्रेष्यान् विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥ ३१ ॥

पदार्थ–
दासीपतिम् = दासीको पति
अजामिलम् = अजामिललाई
अन्तर्हृदयात् = भित्रै हृदयदेखि (सूक्ष्म शरीरदेखि) नै
विकर्षतः = खिच्दै गरेका
यमप्रेष्यान् = यमराजका दूतहरूलाई
विष्णुदूताः = भगवान् विष्णुका दूतहरूले
ओजसा = बलपूर्वक
वारयामासुः = हटाए

वाक्यार्थ– जब दासीपति अजामिलको सूक्ष्म शरीरलाई यमराजले पठाएका यमदूतहरूले जबरजस्ती खिच्दै थिए तब भगवान् विष्णुका दूतहरूले उनीहरूलाई बलपूर्वक हटाइदिए।

ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसराः।
के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मराजस्य शासनम्॥ ३२ ॥

पदार्थ–
निषेधिताः = देवदूतहरूद्वारा निषेध गरिएका
ते = ती
वैवस्वतपुरःसराः = यमराजका दूतहरूले
तान् = ती विष्णुदूतहरूलाई
ऊचुः = सोधे
धर्मराजस्य = धर्मराजको
शासनम् = आज्ञालाई
प्रतिषेद्धारः = उल्लङ्घन गर्ने
यूयं = तिमीहरू
के = को हौ

वाक्यार्थ– देवदूतहरूको निषेधका कारण अजामिललाई लैजान नपाएका यमदूतहरूले ती विष्णुदूतहरूलाई सोधे, 'धर्मराजको आज्ञालाई उल्लङ्घन गर्ने तिमीहरू को हौ ?'

कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य निषेधथ।
किं देवा उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः॥ ३३ ॥

पदार्थ–
कस्य = कसका दूत हौ
कुतः वा = कहाँबाट
आयाताः = आएका हौ
कस्मात् = के कारणले
अस्य = यस अजामिललाई परलोक लैजान
निषेधथ = रोक्दैछौ
किं = के
देवाः = देवता हौ अथवा
उपदेवाः = यक्ष, गन्धर्व आदि उपदेव हौ

वा = अथवा	**किं** = के	श्रेष्ठ पुरुष हौ
यूयं = तिमीहरू	**सिद्धसत्तमाः** = सिद्धहरूमा पनि	

वाक्यार्थ– तिमीहरू कसका दूत हौ ? कहाँबाट आएका हौ ? यस अजामिललाई नरक लैजान किन दिँदैनौ ? के तिमीहरू देवता, यक्ष, गन्धर्व आदि उपदेव वा कुनै श्रेष्ठ सिद्धपुरुष हौ कि ?

सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीतकौशेयवाससः।

किरीटिनः कुण्डलिनो लसत्पुष्करमालिनः॥ ३४॥

सर्वे च नूत्नवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः।

धनुर्निषङ्गासिगदाशङ्खचक्राम्बुजश्रियः॥ ३५॥

दिशो वितिमिरालोकाः कुर्वन्तः स्वेन रोचिषा।

किमर्थं धर्मपालस्य किङ्करान् नो निषेधथ॥ ३६॥

पदार्थ–	लगाएका	**स्वेन** = आफ्नो
सर्वे = तिमीहरू सबै	**सर्वे च** = सबै जना	**रोचिषा** = प्रकाशले
पद्मपलाशाक्षाः = कमलको पात	**नूत्नवयसः** = नयाँ उमेरका	**दिशः** = दिशाहरूलाई
झैँ सुन्दर आँखा भएका	(तरुण अवस्थाका)	**वितिमिरालोकाः** = अन्धकार र
पीतकौशेयवाससः = पहेँलो	**चारुचतुर्भुजाः** = सुन्दर चार हात	अन्य प्रकाशले रहित
रेशमको लुगा लगाएका	भएका	**कुर्वन्तः** = बनाउने (तिमीहरू)
किरीटिनः = शिरमा मुकुट र	**धनुर्निषङ्गासिगदाशङ्खचक्राम्बुज-**	**नः** = हामी
कुण्डलिनः = कानमा कुण्डल	**श्रियः** = हातमा धनु, ठोक्रो,	**धर्मपालस्य** = धर्मराजका
लगाएका	तरबार, गदा, शङ्ख, चक्र र	**किङ्करान्** = सेवकहरूलाई
लसत्पुष्करमालिनः = प्रकाशमान	कमलको शोभाले युक्त भएका	**किमर्थं** = किन
कमलका फूलको माला	**सर्वे** = सबै जना	**निषेधथ** = रोक्दछौ

वाक्यार्थ– कमलका पात झैँ सुन्दर आँखा भएका, पहेँलो रेशमी लुगा लगाएका, शिरमा मुकुट र कानमा कुण्डल लगाएका, प्रकाशमान कमलका फूलको माला लगाएका सबै भर्खरको उमेरका, आफ्ना सुन्दर चार हातहरूमा धनु, ठोक्रो, तरबार, गदा, शङ्ख, चक्र र कमलको फूल धारण गरेर झन् सुशोभित भएका तिमीहरूले आफ्नो शरीरको कान्तिले चारै दिशाबाट भित्रको अँध्यारो र अरू बाहिरी उज्यालोलाई हटाउँदैछौ। यति राम्रा तिमीहरूले हामी यमराजका दूतहरूलाई किन निषेध गरिरहेका छौ ?

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इत्युक्ते यमदूतैस्तै वासुदेवोक्तकारिणः।

तान् प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्ह्रादया गिरा॥ ३७॥

पदार्थ—
यमदूतैः = यमदूतहरूद्वारा
इति = यसप्रकार
उक्ते = भनिएपछि
वासुदेवोक्तकारिणः = भगवान् वासुदेवको आज्ञा पालन गर्ने
ते = ती पार्षदहरूले
प्रहस्य = केही मुस्कुराउँदै
मेघनिर्ह्रादया = मेघ गर्जिएजस्तो
गिरा = गम्भीर वाणीद्वारा
तान् प्रति = ती यमदूतहरूलाई
इदं = यसो
ऊचुः = भने

वाक्यार्थ— यसरी यमदूतहरूले सोधेपछि भगवान्को आज्ञा पालन गर्ने ती पार्षदहरूले केही मुस्कुराउँदै मेघ गर्जेजस्तो गम्भीर वाणीले यसो भने—

विष्णुदूता ऊचुः (विष्णुका दूतहरूले भने)

यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः।

ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम्॥ ३८॥

पदार्थ—
यदि = यदि
यूयं = तिमीहरू
वै = साँच्चिकै
धर्मराजस्य = धर्मराजको
निर्देशकारिणः = आज्ञाको पालन गर्नेवाला हौ भने
धर्मस्य = धर्मको
यत् = जुन
तत्त्वं = स्वरूप हो त्यो र
धर्मस्य = धर्मको
लक्षणम् च = लक्षण पनि
नः = हामीहरूलाई
ब्रूत = बताओ

वाक्यार्थ— यदि तिमीहरू साँच्चिकै धर्मराजको आज्ञा पालन गर्ने सेवक हौ भने धर्मको स्वरूप र लक्षण के हो ? त्यो कुरा हामीहरूलाई सुनाओ।

कथं स्विद् ध्रियते दण्डः किं वास्य स्थानमीप्सितम्।

दण्ड्याः किं कारिणः सर्वे आहोस्वित् कतिचिन्नृणाम्॥ ३९॥

पदार्थ—
दण्डः = दण्ड
कथं स्वित् = कसरी
ध्रियते = दिइन्छ
अस्य = यो दण्डको
ईप्सितम् = योग्य
स्थानम् = पात्र (विषय, कारण)
किं वा = के हो
किं = के
नृणाम् = मनुष्यहरूमध्ये
कारिणः = कर्म गर्ने
सर्वे = सबैलाई (दण्ड दिनुपर्छ)
आहोस्वित् = अथवा
कतिचित् = केही व्यक्तिहरू मात्र
दण्ड्याः = दण्डनीय हुन्छन्

वाक्यार्थ— कसरी दण्ड दिइन्छ ? दण्डको योग्य पात्र को हो ? कर्म गर्ने सबै व्यक्तिहरूलाई दण्ड दिनुपर्ने हो कि केही मानिसहरू मात्र दण्डनीय हुन्छन् ?

यमदूता ऊचुः (यमराजका दूतहरूले भने)

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः।

वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम॥ ४०॥

पदार्थ—
वेदप्रणिहितः = वेदद्वारा विधान गरिएको कर्म
धर्मः = धर्म हो
हि = निश्चय नै
तद्विपर्ययः = त्यसको विपरीत वेदद्वारा निषेध गरिएको कर्म
अधर्मः = अधर्म हो
स्वयम्भूः = भगवान्को श्वासको रूपमा आफैँ उत्पन्न भएको
वेदः = वेद
साक्षात् = साक्षात्
नारायणः = भगवान् नै हो भन्ने
इति = यस्तो
शुश्रुम = हामीले सुनेका छौँ

वाक्यार्थ— वेदद्वारा विधान गरिएका अग्निहोत्र आदि कर्म धर्म हो भने वेदले गर्नुहुन्न भनी निषेध गरिएको कर्म अधर्म हो। भगवान्को श्वासरूपमा आफैँ उत्पन्न भएको हुनाले वेद साक्षात् भगवान् नारायण नै हो भन्ने हामीहरूले सुनेका छौँ।

विवरण— संसारमा अनेक थरी पदार्थहरू छन्। ती पदार्थहरू प्रमेय अर्थात् जान्न योग्य छन्। यी पदार्थहरूको ज्ञान गर्नका लागि नै परमात्माले हामीहरूलाई इन्द्रियहरू दिनुभएको छ। एउटै पदार्थ कसैलाई राम्रो, कसैलाई नराम्रो, कसैलाई अनुकूल र कसैलाई प्रतिकूल लाग्दछ। यसको निर्णय गर्न हामी स्वतन्त्र छौँ किनभने हामीसँग उक्त कार्य गर्न समर्थ इन्द्रियहरू छन्। तर जुन वस्तुहरू इन्द्रियको परिधि या घेराभित्र आउँदैनन् त्यस्ता वस्तुहरू पनि संसारमा छन्। धर्म र अधर्म यस्तै पदार्थ हुन्। यस्ता पदार्थलाई जान्न शास्त्रप्रमाणको आवश्यकता पर्दछ। शास्त्रले नै समान किसिमले पक्षपातरहित भई धर्म र अधर्मको निर्णय गर्दछ।

धर्म र अधर्मको निर्णय गर्ने शास्त्र वेद हो। मीमांसा दर्शन (जैमिनीय सूत्र, १/१/२)मा पनि **चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः** अर्थात् वेदले जे गर्न आदेश दिएको छ त्यही गर्नु नै धर्म हो भनिएको छ। वेदले धर्म र ब्रह्मको विषयमा निर्णय दिन्छ। यो अन्तिम प्रमाण हो। यो कुनै व्यक्तिले बनाएको होइन। स्वयं परमात्माले पनि यसलाई रच्नुभएको होइन। यसैले यसलाई अपौरुषेय भनिएको हो। मानिसहरूमा भ्रम (जस्तै— सिपीमा चाँदी देख्नु, डोरीमा सर्प देख्नु आदि), प्रमाद (असावधानी), विप्रलिप्सा (लोभ) जस्ता दोषहरू रहन्छन्। यी दोषका कारणले मानिसका प्रमाण ज्ञानहरू भ्रान्त हुन जान्छन् र उनीहरू धर्मको बारेमा सही निर्णय दिन सक्दैनन्। वेदमा यी कुनै पनि दोष हुँदैनन्। यसर्थ पूर्वीय दर्शनशास्त्रमा ईश्वरको भन्दा पनि बढी वेदको महत्त्व देखिन्छ। आस्तिक र नास्तिक दर्शनको विभाग गर्दा वेदलाई प्रमाण मान्ने आस्तिक र वेदलाई प्रमाण नमान्ने नास्तिक भनी विभाग गरिएको छ। वेद अपौरुषेय भएकाले भ्रान्तिरहित छ अनि धर्म र अधर्मको निर्णय दिन पनि समर्थ छ। यसैले यस श्लोकमा पनि वेदद्वारा निर्धारण गरिएका अग्निहोत्र आदि कर्म धर्म हो र वेदले गर्नुहुन्न भनी निषेध गरिएको हिंसा आदि कर्म अधर्म हो भनिएको हो।

येन स्वधाम्न्यमी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः।
गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम्॥ ४१॥

पदार्थ—
येन = जुन नारायणद्वारा
स्वधाम्नि = आफ्नो स्वरूपमा
अमी = यी (दृश्यमान)
रजःसत्त्वतमोमयाः = सात्त्विक आदि त्रिगुणमय
भावाः = प्राणीहरू
गुणनामक्रियारूपैः = गुण, नाम, कर्म र रूपहरूद्वारा

यथातथम् = वर्णाश्रम आदि	अधिकारअनुसार	**विभाव्यन्ते** = सृष्टि गरिन्छन्

वाक्यार्थ– भगवान् नारायणले आफ्नै स्वरूपमा यो अगाडि देखिने प्रपञ्चलाई यथायोग्य सृष्टि गर्नुहुन्छ। जसमा सत्त्व, रज, तम यी तीन गुणले युक्त प्राणीहरू शान्ति, क्षमा, सौन्दर्य आदि गुण; ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि नाम; पढ्ने, पढाउने इत्यादि क्रिया र नर, पशु इत्यादि रूपको भेदले विभिन्न वर्गमा विभाजित छन् र त्यसमा पनि वर्णाश्रम आदि यथोचित विभागअनुसार छुट्टाछुट्टै फैलिएका देखिन्छन्।

सूर्योऽग्निः खं मरुद् गावः सोमः सन्ध्याहनी दिशः।
कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः॥ ४२॥

पदार्थ–	**सन्ध्या** = सन्ध्याकाल	**एते हि** = यी (सूर्य आदि
सूर्यः = सूर्य	**अहनी** = दिनरात	अधिष्ठाता देवताहरू) नै
अग्निः = अग्नि	**दिशः** = दिशा	**दैह्यस्य** = जीवका
खं = आकाश	**कं** = जल	**साक्षिणः** = धर्म र अधर्मरूप
मरुत् = वायु	**कुः** = पृथिवी	कर्मका साक्षी हुन्
गावः = वाणी	**कालः** = काल र	
सोमः = चन्द्रमा	**धर्मः इति** = धर्म यसप्रकार	

वाक्यार्थ– जीवले गरेका धर्म र अधर्मरूप सम्पूर्ण कर्मका साक्षीहरू सूर्य, अग्नि, वायु, वाणी, चन्द्रमा, सन्ध्याकाल, दिन-रात, दिशा, जल, पृथिवी र धर्मका अधिष्ठाता देवताहरू हुन्।

एतैरधर्मो विज्ञातः स्थानं दण्डस्य युज्यते।
सर्वे कर्मानुरोधेन दण्डमर्हन्ति कारिणः॥ ४३॥

पदार्थ–	**स्थानं** = कारणले	पापकर्मको मात्राअनुसार
एतैः = यी सूर्य आदि साक्षीद्वारा	**युज्यते** = युक्त हुन्छ	**दण्डम्** = दण्ड
विज्ञातः = जानिएको	**कारिणः** = पाप कर्म गर्ने	**अर्हन्ति** = प्राप्त गर्दछन्
अधर्मः = अधर्म	**सर्वे** = सम्पूर्ण प्राणीहरू	
दण्डस्य = दण्डको	**कर्मानुरोधेन** = आफूले गरेका	

वाक्यार्थ– यिनै सूर्य आदि साक्षीद्वारा अधर्मको जानकारी पाइन्छ र त्यसलाई यथोचित दण्ड दिइन्छ। पाप कर्म गर्ने मानिसहरूले आफूले गरेका पापकर्मको मात्राअनुसार सानो वा ठुलो दण्ड प्राप्त गर्दछन्।

सम्भवन्ति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः।
कारिणां गुणसङ्गोऽस्ति देहवान् न ह्यकर्मकृत्॥ ४४॥

पदार्थ—
अनघाः = हे निष्पाप जनहरू
कारिणां = सकाम कर्म गर्ने व्यक्तिहरूको
भद्राणि = शुभ कर्मबाट पुण्यहरू र
विपरीतानि च = निषिद्ध कर्मबाट पापहरू पनि
सम्भवन्ति = भइरहन्छन्
हि = किनभने (ती कर्मीहरूमा)
गुणसङ्गः = सत्त्व आदि गुणको सम्पर्क
अस्ति = भइरहन्छ
हि = निश्चय नै
देहवान् = शरीरधारी प्राणी
अकर्मकृत् = कर्मरहित
न = हुन सक्दैन

वाक्यार्थ— हे निष्पाप जनहरू ! सकाम कर्म गर्ने व्यक्तिबाट पाप वा पुण्य भइरहन्छन् किनभने कर्म सत्त्व आदि गुणमा सम्बद्ध भएर नै गरिन्छ। त्यसैले गुणको सम्पर्कमा रहेको देहधारी प्राणी एक क्षण पनि शरीर, मन वा वचनबाट हुने कुनै पनि कर्मबाट अलग भएर रहन सक्दैन।

येन यावान् यथाधर्मो धर्मो वेह समीहितः।
स एव तत्फलं भुङ्क्ते तथा तावदमुत्र वै॥ ४५॥

पदार्थ—
इह = यस लोकमा
येन = जुन व्यक्तिद्वारा
यावान् = जति
यथा = जसरी
अधर्मः = पाप
धर्मः वा = अथवा पुण्य
समीहितः = गरिएको छ
सः एव = त्यसै व्यक्तिले
अमुत्र = स्वर्ग, नरक आदि परलोकमा
तावत् = त्यति नै
तत्फलं = पाप वा पुण्यको फल
तथा वै = त्यसरी नै
भुङ्क्ते = भोग गर्दछ

वाक्यार्थ— कुनै मानिसले यस लोकमा जति वा जसरी पाप वा पुण्य गरेको छ त्यस व्यक्तिले स्वर्ग, नरक आदि परलोकमा त्यति र त्यसरी नै पाप वा पुण्यको फल भोग्दछ।

यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते।
भूतेषु गुणवैचित्र्यात् तथान्यत्रानुमीयते॥ ४६॥

पदार्थ—
देवप्रवराः = हे श्रेष्ठ देवगणहरू
यथा = जसरी
इह = यस लोकमा
भूतेषु = प्राणीहरूमा
त्रैविध्यम् = त्रिगुणको भिन्नताका कारण सुख, दुःख वा सुख र दुःखको समानता
उपलभ्यते = देखिन्छ
तथा = त्यसै गरी
गुणवैचित्र्यात् = गुणको विभेदका कारण धर्म, अधर्म आदिमा हुने प्रवृत्तिअनुसार
अन्यत्र = परलोक (अर्को जन्म)मा पनि सुखदुःख आदिको
अनुमीयते = अनुमान हुन्छ

वाक्यार्थ— हे श्रेष्ठ देवगणहरू ! जसरी यस लोकमा सत्त्व गुणद्वारा सुख, तमोगुणद्वारा दुःख अनि रजोगुणद्वारा सुख र दुःख दुबै बराबरी मात्रामा प्राप्त हुन्छन् त्यसै गरी धर्मको फलरूप परलोकमा पनि यहाँको जस्तै सुख र दुःखको अनुमान गर्न सकिन्छ।

वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा ।
एवं जन्मान्ययोरेतद् धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥

पदार्थ—
यथा = जसरी
वर्तमानः = हाल भइरहेको
कालः = वसन्त आदि काल (ऋतु)ले (फूल फुल्ने आदि विशेषताले)
अन्ययोः = अरू भूत र भविष्यत् कालका वसन्त आदिमा हुने
गुणाभिज्ञापकः = फूल फुल्ने, पालुवा पलाउने आदि आफ्नो स्वभाव जनाउँछ
एवं = यसै गरी
एतत् जन्म = यो हालको जन्म पनि
अन्ययोः = अरू (पहिलेका र पछिका आफ्ना) जन्मको
धर्माधर्मनिदर्शनम् = धर्म र अधर्मको ज्ञापक हुन्छ

वाक्यार्थ— जसरी वर्तमान वसन्त आदि ऋतुले आफ्नो फूल फुल्ने आदि विशेषताद्वारा भूत र भविष्यत् कालका वसन्त आदि ऋतुहरूमा हुने फूल फुल्ने, पालुवा पलाउने आदि आफ्नो गुण (स्वभाव) जनाउँछ त्यस्तै वर्तमान मनुष्यजन्मले मनुष्यको पहिलेका र पछिका जन्मको धर्म र अधर्मको ज्ञापन गराउँछ।

मनसैव पुरे देवः पूर्वरूपं विपश्यति ।
अनुमीमांसतेऽपूर्वं मनसा भगवानजः ॥ ४८ ॥

पदार्थ—
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
अजः = अजन्मा
देवः = ईश्वर यमराजले
पुरे = प्राणीहरूको अन्तर्हृदयमा (बसेर)
मनसा एव = मनद्वारा नै
पूर्वरूपं = पूर्वजन्म र परजन्मको देवत्व, मनुष्यत्व आदि पूर्वरूपलाई
विपश्यति = थाहा पाउनुहुन्छ
मनसा = मनद्वारा नै
अपूर्वं = पूर्वकृत धर्माधर्म अनुसार भावी रूप
अनुमीमांसते = विचार गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ— ऐश्वर्यशाली, अजन्मा यमराजले प्राणीहरूको अन्तर्हृदयमा बसेर मनद्वारा नै सम्पूर्ण प्राणीहरूको पूर्वजन्म र परजन्मको देवत्व, मनुष्यत्व आदि र धर्माधर्म आदि पूर्वरूपलाई थाहा पाउनुहुन्छ र मनद्वारा प्राणीले गरेको धर्म र अधर्मका अनुसार सम्पूर्ण प्राणीहरूको भावी रूप कस्तो हुने हो भन्ने कुराको समेत विचार गर्नुहुन्छ।

यथाज्ञस्तमसा युक्त उपास्ते व्यक्तमेव हि ।
न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्मस्मृतिस्तथा ॥ ४९ ॥

पदार्थ—
यथा = जसरी
अज्ञः = ज्ञानरहित मानिस
तमसा = निद्राले
युक्तः = युक्त भई
हि = निश्चय नै
व्यक्तम् = स्वाप्निक शरीरलाई
एव = नै
उपास्ते = अहंभावले जान्दछ
तथा = त्यसै गरी
नष्टजन्मस्मृतिः = पूर्वापरजन्म बिर्सिएको मानिसले

पूर्वम् = पूर्वजन्म र
अपरं एव = भावीजन्मलाई पनि
न वेद = जान्दैन

वाक्यार्थ– जसरी निद्राको अधीनमा भएको मानिसले स्वाप्निक शरीरलाई नै वास्तविक शरीर ठान्दछ र त्यही शरीरमा अहंबुद्धि गर्दछ, आफ्नो सुतेको वास्तविक शरीरलाई जान्दैन त्यसै गरी अज्ञानी जीवले पनि पूर्वजन्म र भावीजन्मलाई जान्दैन केवल वर्तमान जन्मलाई मात्र वास्तविक ठान्दछ।

पञ्चभिः कुरुते स्वार्थान् पञ्च वेदाथ पञ्चभिः।

एकस्तु षोडशेन त्रीन् स्वयं सप्तदशोऽश्नुते ॥ ५० ॥

पदार्थ–
षोडशेन = सौह्रौँ मनसहित
सप्तदशः = सत्रौँ भएको
एकः तु = जीवले
पञ्चभिः = वाणी आदि पाँच कर्मेन्द्रियद्वारा
स्वार्थान् = आफूले चाहेका कर्मेन्द्रियका कार्यहरू
कुरुते = गर्दछ
अथ = त्यस्तै
पञ्चभिः = श्रोत्र आदि पाँच ज्ञानेन्द्रियद्वारा
पञ्च = शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्ध यी पाँच तन्मात्रालाई
वेद = जान्दछ (यसप्रकार)
स्वयं = आफैँ (एउटै जीवले)
त्रीन् = ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय र मनका विषयहरूलाई
अश्नुते = भोग गर्दछ

वाक्यार्थ– सोह्रौँ मनले सहित सत्रौँ भएको जीवले शरीरमा विद्यमान पाँच कर्मेन्द्रियहरूको सहाराले आफूले चाहेका विभिन्न कर्महरू गर्दछ। श्रोत्र आदि पाँच ज्ञानेन्द्रियले शब्द आदि पाँच विषय (पञ्चतन्मात्रा)हरूको ज्ञान गर्दछ र यसले ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय र मनका सम्पूर्ण विषयहरूको एक्लै भोग गर्दछ।

तदेतत् षोडशकलं लिङ्गं शक्तित्रयं महत्।

धत्तेऽनुसंसृतिं पुंसि हर्षशोकभयार्तिदाम् ॥ ५१ ॥

पदार्थ–
तत् = त्यसकारण
एतत् = यो
महत् = दुर्निवार्य
शक्तित्रयं = सत्त्व आदि त्रिगुणको कार्य भएको
षोडशकलं = मन, दश इन्द्रिय र पाँच तन्मात्रा गरी सोह्र कलाले युक्त
लिङ्गं = सूक्ष्म शरीरले
पुंसि = जीवमा रहेर
हर्षशोकभयार्तिदाम् = क्रमशः हर्ष, शोक र भय प्रदान गर्ने
अनुसंसृतिं = संसारचक्र
धत्ते = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– सत्त्व आदि त्रिगुणको कार्य भएको जीवको सूक्ष्म शरीर मन, दश इन्द्रिय र पाँच तन्मात्रा गरी सोह्र कलाले युक्त छ र अत्यन्त बलवान् भएकाले दुर्निवार्य पनि छ। सूक्ष्म शरीरले जीवमा रहेर हर्ष, शोक र भय प्रदान गर्ने संसारचक्र प्राप्त गर्दछ।

देह्यज्ञोऽजितषड्वर्गो नेच्छन् कर्माणि कार्यते।

कोशकार इवात्मानं कर्मणाच्छाद्य मुह्यति ॥ ५२ ॥

पदार्थ—
अज्ञः = वस्तुतथ्यलाई नजान्ने
अजितषड्वर्गः = पाँच ज्ञानेन्द्रिय र मन वा काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद र मात्सर्यरूप षड्वर्गलाई जित्न नसकेको
देही = जीवले
न इच्छन् = कर्मानुष्ठानमा इच्छा नभए पनि
कर्माणि = कार्यहरू
कार्यते = गर्न विवश हुन्छ
कोशकारः इव = रेशमी किराले झैँ
कर्मणा = आफ्नै कर्मद्वारा
आत्मानं = आफैँलाई
आच्छाद्य = ढाकेर
मुह्यति = मोहित हुन्छ, अत्तालिन्छ

वाक्यार्थ— जुन जीवले अज्ञानका कारण पाँच ज्ञानेन्द्रिय र मन (अथवा काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य) रूप छ ओटा शत्रुलाई जित्न सक्दैन तथा उक्त छ ओटा शत्रुहरूको अधीनमा रहेर कर्म गरिरहन्छ, त्यो जीव रेशमी किराले मुखबाट निस्कने आफ्नो तन्तुबाट कोश बनाएर र त्यही कोशमा ढाकिएर मरे झैँ आफ्नै कर्मजालमा जेलिन्छ र त्यहीँ आफैँ समाप्त हुन्छ।

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात्॥ ५३॥

पदार्थ—
हि = निश्चय नै
कश्चित् = कुनै पनि प्राणी
जातु = कहिल्यै पनि
क्षणम् अपि = एक क्षण पनि
अकर्मकृत् = कुनै पनि कर्म नगरीकन
न तिष्ठति = बस्न सक्दैन
हि = त्यसैले
स्वाभाविकैः = स्वतः सिद्ध
गुणैः = सत्त्व आदि गुणद्वारा
अवशः = असहाय बनाइएर
बलात् = बलपूर्वक
कर्म = कर्म
कार्यते = गराइन्छ

वाक्यार्थ— कुनै पनि प्राणी कहिल्यै पनि एक क्षण मात्र पनि निष्क्रिय भएर बस्न सक्दैन। कायिक, वाचिक वा मानसिक कुनै न कुनै कर्म गरिरहन्छ किनभने हरेक प्राणी पूर्वजन्मको वा पूर्वकर्मको संस्कारअनुरूप निर्मित राग आदि (सत्त्व आदि) गुणको वशीभूत भएर कर्म गर्न विवश हुन्छ।

लब्ध्वा निमित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत।
यथायोनि यथाबीजं स्वभावेन बलीयसा॥ ५४॥

पदार्थ—
अव्यक्तं = नदेखिने पापपुण्यलाई
निमित्तम् = कारणका रूपमा
लब्ध्वा = अवलम्बन गरेर
उत = नै
यथायोनि = कहिले आमाजस्तै स्त्रीको रूपमा र
यथाबीजं = कहिले पिताजस्तै पुरुषको रूपमा
बलीयसा = प्रबल
स्वभावेन = कर्मवासनानुरूप
व्यक्ताव्यक्तं = स्थूल र सूक्ष्म शरीर
भवति = प्राप्त हुन्छ

वाक्यार्थ— नदेखिने पापपुण्यको आधारमा जीवलाई यस जन्ममा स्थूल र सूक्ष्म शरीरको प्राप्ति हुन्छ। पूर्वजन्मका कर्मको प्रबल वासनाका अनुसार उसलाई कहिले आमाको जस्तै स्त्रीको शरीर त कहिले पिताको जस्तै पुरुषको शरीर प्राप्त हुन्छ।

एष प्रकृतिसङ्गेन पुरुषस्य विपर्ययः ।
आसीत् स एव न चिरादीशसङ्गाद् विलीयते ॥ ५५ ॥

पदार्थ—
पुरुषस्य = जीवात्माको
प्रकृतिसङ्गेन = मायाको संसर्गका कारण
एषः = यो
विपर्ययः = विपरीत बुद्धि
आसीत् = भएको थियो
सः = त्यो विपरीतबुद्धि
ईशसङ्गात् = भगवद्भजनद्वारा
एव = नै
न चिरात् = छिटै
विलीयते = नष्ट हुन्छ

वाक्यार्थ— मायासँगको संसर्गका कारण आत्माको देह आदिमा अध्यास हुन जाँदा जीवले आफ्नो वास्तविक आनन्दमय स्वरूपलाई बिर्सेर विपरीत बुद्धि गर्ने गरेको हो। यस्तो अवस्थामा जीवले भगवान्‌को भजन गरेमा त्यो 'म दुःखी हुँ' भन्ने विपरीत बुद्धि छिटै नष्ट हुन्छ (अरू उपायले हुँदैन)।

अयं हि श्रुतसम्पन्नः शीलवृत्तगुणालयः ।
धृतव्रतो मृदुर्दान्तः सत्यवाङ्मन्त्रविच्छुचिः ॥ ५६ ॥
गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहङ्कृतः ।
सर्वभूतसुहृत् साधुर्मितवागनसूयकः ॥ ५७ ॥

पदार्थ—
अयं = यो अजामिल
हि = निश्चय नै
श्रुतसम्पन्नः = वेद आदि शास्त्र जान्ने
शीलवृत्तगुणालयः = शील, सदाचार र सद्गुणले युक्त
धृतव्रतः = शौच, सन्तोष आदि नियममा निष्ठा राख्ने
मृदुः = सुकोमल हृदय भएको
दान्तः = इन्द्रिय जितेको
सत्यवाक् = सत्य बोल्ने
मन्त्रवित् = मन्त्र जान्ने र
शुचिः = पवित्र थियो
गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानां = गुरुजन, अग्नि, अतिथिगण र वृद्धहरूको
शुश्रूषुः = सेवा गर्ने
निरहङ्कृतः = सबैको सेवा गरेर पनि सेवक हुँ भनी अहङ्कार नगर्ने
सर्वभूतसुहृत् = सबै प्राणीसँग मित्रतापूर्ण व्यवहार गर्ने
साधुः = सज्जन
मितवाक् = थोरै बोल्ने र
अनसूयकः = ईर्ष्यारहित थियो

वाक्यार्थ— अजामिल वेद आदि शास्त्र जान्ने, शुद्धभावना भएको, सुशील, सदाचारी र दया, क्षमा आदि गुणले सम्पन्न पनि थियो। शौच, सन्तोष आदि नियममा निष्ठा राख्ने सुकोमल हृदय भएको, जितेन्द्रिय, सत्यवादी र मन्त्रका रहस्यहरूलाई बुझ्ने मान्छे थियो भने भित्री-बाहिरी शुद्धतामा पनि ध्यान पुऱ्याउँथ्यो। सेवा भावनाले युक्त भई गुरुवर्ग, अग्नि, अतिथि र वृद्धहरूको खुब सेवा गर्दथ्यो तर पनि 'म सेवक हुँ' भनी अहङ्कार गर्दैनथ्यो। ऊ सम्पूर्ण प्राणीहरूको हितचिन्तन गर्ने, अल्पभाषी र ईर्ष्यारहित सज्जन थियो।

एकदासौ वनं यातः पितृसन्देशकृद् द्विजः।

आदाय तत आवृत्तः फलपुष्पसमित्कुशान्॥ ५८॥

पदार्थ–
एकदा = एक दिन
पितृसन्देशकृत् = पिताको आज्ञा पालन गर्ने
असौ = यो
द्विजः = ब्राह्मण अजामिल
वनं = वन
यातः = गएको थियो
ततः = वनबाट
फलपुष्पसमित्कुशान् = फल, फूल, समिधा र कुश
आदाय = लिएर
आवृत्तः = फर्कियो

वाक्यार्थ– एक दिन यो ब्राह्मण अजामिल पिताको आज्ञाअनुसार वन गयो र वनबाट फल, फूल, समिधा र कुश लिएर फर्किंदै थियो।

ददर्श कामिनं कञ्चिच्छूद्रं सह भुजिष्यया।

पीत्वा च मधु मैरेयं मदाघूर्णितनेत्रया॥ ५९॥

मत्तया विश्लथन्नीव्या व्यपेतं निरपत्रपम्।

क्रीडन्तमनुगायन्तं हसन्तमनयान्तिके॥ ६०॥

पदार्थ–
(बाटामा अजामिलले)
मैरेयं = सोम लताबाट बनेको
मधु = मदिरा
पीत्वा = पिएर
मदाघूर्णितनेत्रया = मदिराले लट्ठ भई आँखा घुमाउँदै गरेकी
मत्तया = नशाले होश गुमाएकी
विश्लथन्नीव्या = कम्मरका कपडा खुस्केर अर्धनग्न भएकी
भुजिष्यया सह = वेश्याका साथ
क्रीडन्तम् = खेलिरहेको
व्यपेतं = आचारभ्रष्ट
निरपत्रपम् = लाजसरम नभएको
अन्तिके = वेश्यासँगै नजिकै बसेको
अनया = त्यस वेश्यासँग
अनुगायन्तं = सँगसँगै गीत गाउँदै गरेको र
हसन्तम् च = सँगसँगै हाँस्दै गरेको
कञ्चित् = कुनै
कामिनं = कामनामा आसक्त
शूद्रं = शूद्रलाई
ददर्श = देख्यो

वाक्यार्थ– घर फर्किंदा बाटामा अजामिलले सोम लताबाट बनेको मदिरा पिएर लट्ठ भई होश गुमाएकी, नशाका कारण आँखा घुमाउँदै गरेकी, अर्धनग्न अवस्थामा रहेकी वेश्या र त्यसैसँग खेल्दै बसिरहेको कुनै एउटा आचारभ्रष्ट कामुक शूद्रलाई देख्यो। त्यो शूद्र मदिरा पिएर निर्लज्ज भई त्यही वेश्यासँग विहार गरिरहेको थियो र वेश्यासँग नजिकै बसी वेश्यासँगसँगै गीत गाउँदै र हाँस्दै थियो।

दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन बाहुना परिरम्भिताम्।

जगाम हृच्छयवशं सहसैव विमोहितः॥ ६१॥

पदार्थ–
कामलिप्तेन = कामनालाई उत्तेजित पार्ने चन्दन आदि दलेका
बाहुना = हातद्वारा
परिरम्भिताम् = आलिङ्गन गरिएकी
तां = त्यस वेश्यालाई
दृष्ट्वा = देखेर
विमोहितः = मोहित भएको त्यो अजामिल
सहसा एव = तुरुन्तै
हृच्छयवशं = कामदेवको वशमा
जगाम = गयो (कामनाको अधीनमा पुग्यो)

वाक्यार्थ– शूद्रले आफ्ना हातमा कामोद्दीपक चन्दनहरू दलेर वेश्यालाई आलिङ्गन गरिरहेको थियो। यो सबै देखेर विमोहित भएको अजामिल प्रारब्धवश तुरुन्तै कामनाको अधीनमा हुन पुग्यो।

स्तम्भयन्नात्मनात्मानं यावत्सत्त्वं यथाश्रुतम्।
न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपितम्॥ ६२॥

पदार्थ–
आत्मना = आफूले
यावत्सत्त्वं = आफ्नो शक्ति अनुसार
यथाश्रुतम् = आफूले जानेको शास्त्र अनुसार
आत्मानं = आफूलाई
स्तम्भयन् = नियन्त्रित गर्न प्रयास गरेको अजामिलले
मदनवेपितम् = कामवासनाले चञ्चल भएको
मनः = आफ्नो मनलाई
समाधातुं = नियन्त्रित गर्न
न शशाक = सकेन

वाक्यार्थ– अजामिलले आफ्नो धैर्यशक्ति र जानेको शास्त्रज्ञानको आधारमा कामवासनाले चञ्चल भएको मनलाई सकेसम्म नियन्त्रण गर्ने प्रयास गऱ्यो तर सकेन।

तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तो विचेतनः।
तामेव मनसा ध्यायन् स्वधर्माद् विरराम ह॥ ६३॥

पदार्थ–
तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तः = त्यो वेश्याको दर्शनबाट उत्पन्न कामनावासनाको निहुँमा आएको प्रारब्धरूप पिशाचद्वारा ग्रस्त भई
विचेतनः = कर्तव्याकर्तव्यलाई बिर्सिएको (अजामिल)
ह = निश्चय नै
मनसा = मनले
ताम् एव = त्यही वेश्यालाई
ध्यायन् = चिन्तन गरी
स्वधर्मात् = आफ्नो ब्राह्मणोचित धर्मबाट
विरराम = भ्रष्ट भयो

वाक्यार्थ– त्यस वेश्यालाई देखेपछि कामवासनारूपी पिशाचबाट ग्रस्त भई अजामिलले आफ्नो कर्तव्यलाई पनि बिर्सियो। आफ्नो ब्राह्मणोचित धर्महरू पनि गर्न छाड्यो र त्यही वेश्याको चिन्तन गर्न थाल्यो।

तामेव तोषयामास पित्र्येणार्थेन यावता।
ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैः प्रसीदेत यथा तथा॥ ६४॥

पदार्थ–
मनोरमैः = मनपर्ने राम्रा-राम्रा
ग्राम्यैः = गाउँमा पाइने गहना,

कपडा आदि
कामैः = मनलाई आनन्द दिने उपहारहरू दिएर (त्यो वेश्या)
यथा = जसरी
प्रसीदेत = खुसी हुन्छे
तथा = त्यसै गरी
यावता = भए जति सबै
पित्र्येण = पिताले कमाएको
अर्थेन = सम्पत्तिले
ताम् एव = त्यही वेश्यालाई
तोषयामास = खुसी पार्न थाल्यो

वाक्यार्थ– अजामिलले वेश्यालाई मन पर्ने राम्रा-राम्रा गहना, कपडा आदि वस्तुहरू र उसको मनलाई आनन्द दिने उपहारहरू लगेर त्यसलाई दिन थाल्यो। यसरी उसले आफ्ना पिताले कमाएको सम्पत्ति पनि त्यही वेश्याको सन्तुष्टिका लागि खर्च गऱ्यो र वेश्यालाई खुसी पार्न थाल्यो।

विप्रां स्वभार्यामप्रौढां कुले महति लम्भिताम्।
विससर्जाचिरात् पापः स्वैरिण्यापाङ्गविद्धधीः॥ ६५॥

पदार्थ–
स्वैरिण्या = वेश्याको
अपाङ्गविद्धधीः = काममय टेढो हेराइले बुद्धि छेडिएको
पापः = पापी अजामिलले
महति = ठुलो
कुले = कुलमा
लम्भिताम् = विवाहित
विप्रां = ब्राह्मणकुलमा उत्पन्न
अप्रौढां = नवयौवना
स्वभार्याम् = आफ्नी पत्नीलाई
अचिरात् = तत्काल नै
विससर्ज = त्यागिदियो

वाक्यार्थ– त्यस वेश्याका कामुक चेष्टाबाट मुग्ध भएको अजामिलले त्यसैसँगको सम्पर्कपछि असल ब्राह्मण परिवारकी नवयौवना आफ्नी पत्नीलाई समेत तत्काल नै त्यागिदियो।

यतस्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोऽन्यायतो धनम्।
बभारास्याः कुटुम्बिन्याः कुटुम्बं मन्दधीरयम्॥ ६६॥

पदार्थ–
मन्दधीः = मन्दबुद्धि भएको
अयम् = यो अजामिलले
यतस्ततः = जहाँतहीँबाट
न्यायतः = न्यायपूर्वक र
अन्यायतः च = अन्यायपूर्वक समेत
धनम् = सम्पत्ति
उपनिन्ये = ल्याउँथ्यो र
कुटुम्बिन्याः = धेरै जहान भएकी
अस्याः = यही वेश्याका
कुटुम्बं = परिवारलाई
बभार = भरणपोषण गर्दथ्यो

वाक्यार्थ– मूर्ख अजामिलले जहाँकहीँबाट न्यायपूर्वक वा अन्यायपूर्वक चोरी आदि गरेर धन ल्याउँथ्यो र त्यो धनले त्यही वेश्या र त्यसको परिवारको भरणपोषण गर्दथ्यो।

यदसौ शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वैरचार्यार्यगर्हितः।
अवर्तत चिरं कालमघायुरशुचिर्मलात्॥ ६७॥

पदार्थ–
यत् = त्यसकारण
स्वैरचारी = स्वच्छन्द हिँड्ने

आर्यगर्हितः = सज्जनद्वारा निन्दित	**असौ** = यो अजामिल	**कालम्** = समय
अघायुः = पापी जीवन भएको	**शास्त्रम्** = शास्त्रलाई	**अवर्तत** = रह्यो
मलात् = राग आदि दोषद्वारा	**उल्लङ्घ्य** = उल्लङ्घन गरेर	
अशुचिः = अपवित्र	**चिरं** = लामो	

वाक्यार्थ– छाडा भएर हिँड्ने यो पापी अजामिल सज्जनहरूबाट निन्दित भयो। वेश्यासँगको राग र आफ्नी पत्नीसँगको द्वेषका कारण अपवित्र भयो। यसरी यस अजामिलले शास्त्रीय मर्यादाको उल्लङ्घन गरेर लामो समय बितायो।

तत एनं दण्डपाणेः सकाशं कृतकिल्बिषम्।
नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दण्डेन शुद्धयति ॥ ६८ ॥

पदार्थ–	**एनं** = यस अजामिललाई	**यत्र** = जहाँ (लगेपछि)
ततः = त्यसकारण	**दण्डपाणेः** = (हातमा दण्ड लिएका) यमराजको	**दण्डेन** = दण्ड पाएर
कृतकिल्बिषम् = अनेक प्रकारका पापकर्महरू गरेको (तर)	**सकाशं** = समीपमा	**शुद्धयति** = शुद्ध हुन्छ
अकृतनिर्वेशं = प्रायश्चित्त नगरेको	**नेष्यामः** = लैजानेछौँ	

वाक्यार्थ– यसले जीवनमा अनेक पापहरू गऱ्यो तर पापको प्रायश्चित्त गरेन। त्यसैले हामी यसलाई दण्ड दिन यमराजको समीपमा लैजान्छौँ। त्यहाँ दण्ड पाएर यो अजामिल शुद्ध हुनेछ। (त्यसैले हे देवदूतहरू हो ! हामीलाई नरोक)।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे-
ऽजामिलोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

भगवान्का दूतद्वारा भागवत धर्मको निरूपण र अजामिलको परमधाम गमन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

एवं ते भगवद्दूता यमदूताभिभाषितम्।

उपधार्याथ तान् राजन् प्रत्याहुर्नयकोविदाः॥ १॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज परीक्षित्
नयकोविदाः = प्रायश्चित्त आदिको निर्णय दिन सिपालु
ते = ती
भगवद्दूताः = भगवान्का दूतहरूले
एवं = यसप्रकार
यमदूताभिभाषितम् = यमराजका दूतहरूको भनाइ
उपधार्य = बुझेर
अथ = यसपछि
तान् प्रति = ती यमदूतहरूलाई
आहुः = भन्न लागे

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित्! प्रायश्चित्त आदिको निर्णयमा निपुण भएका भगवान् नारायणका दूतहरूले यमदूतहरूको भनाइलाई राम्ररी सुनिसकेपछि त्यसको उत्तरका रूपमा उनीहरूलाई भन्न लागे।

विष्णुदूता ऊचुः (भगवान् विष्णुका दूतहरूले भने)

अहो कष्टं धर्मदृशामधर्मः स्पृशते सभाम्।

यत्रादण्ड्येष्वपापेषु दण्डो यैर्ध्रियते वृथा॥ २॥

पदार्थ–
अहो = अहो
कष्टं = दुःखको कुरा
धर्मदृशाम् = धर्म जान्नेहरूको
सभाम् = सभालाई
अधर्मः = अधर्मले
स्पृशते = छोइरहेको छ
यैः = जुन
अपापेषु = पाप नभएका
अदण्ड्येषु = दण्ड दिनै नहुने व्यक्तिहरूमा
वृथा = विना काममा
दण्डः = दण्ड
ध्रियते = धारण गरिँदैछ

वाक्यार्थ– अहो! अत्यन्त दुःख लाग्दो र आश्चर्यको कुरा, धर्मसभामा पनि अधर्मको प्रवेश भएछ। जहाँ धर्माधर्म विवेकी यमराजद्वारा पनि निष्पाप, दण्ड दिनै नहुने व्यक्तिलाई अकारण दण्ड दिइँदैछ।

प्रजानां पितरो ये च शास्तारः साधवः समाः।

यदि स्यात् तेषु वैषम्यं कं यान्ति शरणं प्रजाः॥ ३॥

पदार्थ—	**समाः** = समदर्शी पनि छन्	**कं** = कसको
ये = जो	**तेषु च** = तिनीहरूमा पनि	**शरणं** = शरणमा
प्रजानां = प्रजाहरूका	**यदि** = यदि	**यान्ति** = जान्छन्
पितरः = पिता झैँ	**वैषम्यं** = विषमता	
शास्तारः = शासकहरू	**स्यात्** = हुन्छ भने	
साधवः = परोपकारी र	**प्रजाः** = प्रजाहरू	

वाक्यार्थ— जुन शासकले पिता झैँ वात्सल्यपूर्वक प्रजाहरूको पालन गर्नुपर्ने हो र गुरु झैँ सन्मार्ग देखाउनुपर्ने हो, जो समदर्शी र परोपकारी हुनुपर्ने हो उसैले यदि प्रजालाई दुःख दिने, कुमार्गमा लगाउने, परोपकार नगर्ने आदि उल्टै व्यवहार गर्छ भने विचरा प्रजाहरू कसको शरणमा जाने ?

यद् यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीहते ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ४ ॥

पदार्थ—	पनि	**कुरुते** = गर्दछ
श्रेयान् = धर्म जान्ने श्रेष्ठ व्यक्ति	**तत् तत्** = त्यही र त्यस्तै	**लोकः** = अरू मानिसले पनि
यत् यत् = जे-जस्तो	**ईहते** = कर्म गर्दछ	**तत्** = त्यही आचरणको
आचरति = आचरण गर्दछ	**सः** = त्यो श्रेष्ठ व्यक्ति	**अनुवर्तते** = अनुसरण गर्दछ
इतरः = अरू अज्ञानी मानिस	**यत्प्रमाणं** = जे जस्तो आचरण	

वाक्यार्थ— धर्म जान्ने श्रेष्ठ व्यक्तिले जे-जस्तो आचरण गर्दछ वा आफ्नो आचरणबाट जुन कर्मलाई अनुमोदन गर्दछ, अरू साधारण मानिसले पनि त्यही कर्म वा त्यही आचरणको अनुसरण गर्दछन् ।

यस्याङ्के शिर आधाय लोकः स्वपिति निर्वृतः ।

स्वयं धर्ममधर्मं वा न हि वेद यथा पशुः ॥ ५ ॥

पदार्थ—	**निर्वृतः** = निश्चिन्त भई	**हि** = निश्चय नै
यस्य = जुन धर्मज्ञ व्यक्तिको	**स्वपिति** = सुत्दछ	**स्वयं** = आफैं
अङ्के = काखमा	**यथा** = जसरी	**धर्मम्** = धर्म वा
शिरः = शिर	**पशुः** = पशु (आफ्नो मालिकमा	**अधर्मं वा** = अधर्म (भन्ने कुरा)
आधाय = राखेर	विश्वास गर्दछ) त्यस्तै	**न वेद** = जान्दैन (केवल ठुलाले
लोकः = प्राणी	श्रेष्ठजनको पछि लाग्ने मानिस	गरेको कुरा जान्दछ)

वाक्यार्थ— जसरी पशु आफ्नो मालिकको विश्वास गरी ढुक्क हुन्छ, त्यस्तै साधारण मानिसहरू पनि धर्मज्ञ श्रेष्ठ व्यक्तिको काखमा शिर राखेर (विश्वास गरेर) निश्चिन्त हुन्छन् किनभने उनीहरू स्वयं आफू धर्म अधर्म के हो भन्ने कुरा जान्दैनन्, ठुलाबडाले जे गऱ्यो त्यसैको अनुसरण मात्रै गर्दछन् ।

स कथं न्यर्पितात्मानं कृतमैत्रमचेतनम्।
विस्रम्भणीयो भूतानां सघृणो द्रोग्धुमर्हति॥ ६॥

पदार्थ–
भूतानां = प्राणीहरूको
विस्रम्भणीयः = विश्वासपात्र
सः = त्यो धर्माधर्मको निर्णयकर्ता
सघृणः = दयालु व्यक्ति
कृतमैत्रम् = मित्रताभाव भएका
न्यर्पितात्मानं = विश्वासपूर्वक आत्मसमर्पण गर्ने
अचेतनम् = शास्त्रीय ज्ञान नभएका (सामान्य प्राणीहरूलाई)
कथं = कसरी
द्रोग्धुम् = द्रोह गर्न
अर्हति = सक्दछ र

वाक्यार्थ– धर्माधर्मको निर्णय गर्न जसलाई सम्पूर्ण प्राणीहरूले विश्वास गरेका छन्, जो अर्काको दुःख देख्दा दुःखी हुन्छ, जो सम्पूर्ण प्राणीहरूको शुभेच्छुक छ त्यस्तो धार्मिक व्यक्तिले आफूलाई विश्वास गरेर आत्मसमर्पण गर्ने शास्त्रीय ज्ञान नभएका सामान्य प्राणीहरूलाई कहाँ विश्वासघात गर्न हुन्छ र ?

अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि।
यद् व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः॥ ७॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
अयं = यो अजामिलले
जन्मकोट्यंहसाम् अपि = करोडौं जन्ममा सञ्चित पापकर्मको पनि
कृतनिर्वेशः = प्रायश्चित्त गरेको छ
यत् = किनभने
विवशः = विवश भएरै पनि
हरेः = भगवान् नारायणको
स्वस्त्ययनं = कल्याणकारी
नाम = नारायण नाम
व्याजहार = उच्चारण गऱ्यो

वाक्यार्थ– यो अजामिलले करोडौं जन्महरूमा सञ्चित गरेका आफ्ना पापकर्महरूको प्रायश्चित्त गरिसकेको छ किनभने यसले विवश भएरै किन नहोस् भगवान्को कल्याणकारी नारायण नामको उच्चारण गरेको छ।

एतेनैव ह्यघोनोऽस्य कृतं स्यादघनिष्कृतम्।
यदा नारायणायेति जगाद चतुरक्षरम्॥ ८॥

पदार्थ–
यदा = जब (अजामिलले)
नारायण = हे नारायण
आय इति = आऊ भनेर यो
चतुरक्षरम् = चार अक्षर भएको (भगवान् नारायणको नाम)
जगाद = उच्चारण गऱ्यो
हि = निश्चय नै
एतेन एव = यही भगवान्को नामोच्चारणद्वारा नै
अघोनः = पापी नै भए पनि
अस्य = यो अजामिलको
अघनिष्कृतम् = अनेक जन्मदेखि सञ्चित पापको प्रायश्चित्त
कृतं = गरेको
स्यात् = भयो

वाक्यार्थ– अजामिलले मर्न लाग्दा 'हे नारायण ! आऊ' भनी भगवान्‌को चार अक्षर भएको नामको उच्चारण गऱ्यो। यद्यपि उसले छोरालाई बोलाउन नारायण नाम उच्चारण गरेको हो तापनि त्यो नाम वास्तवमा भगवान्‌को हुनाले त्यही नामोच्चारणद्वारा नै यस पापी अजामिलको अनेक जन्ममा सञ्चित भएका पापहरूको समेत प्रायश्चित्त भयो।

स्तेनः सुरापो मित्रध्रुग्ब्रह्महा गुरुतल्पगः।
स्त्रीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे ॥ ९॥
सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम्।
नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः ॥ १० ॥

पदार्थ–	**ये** = यस्तै जो	**नामव्याहरणं एव** = नामोच्चारण नै
स्तेनः = चोर	**अपरे** = अरू	**सुनिष्कृतम्** = उत्तम प्रायश्चित्त हो
सुरापः = जँड्याहा	**पातकिनः** = पाप गर्ने मानिसहरू	**यतः** = जुन नामोच्चारणबाट नै
मित्रध्रुक् = मित्रद्रोही	**च** = पनि छन् यस्ता	**तद्विषया** = भगवान्‌का लीला, चरित्र आदिमा लाग्ने
ब्रह्महा = ब्राह्मणको हत्यारा	**सर्वेषाम् अपि** = सबै किसिमका	**मतिः** = बुद्धि बन्दछ
गुरुतल्पगः = गुरुपत्नी गमन गर्ने	**अघवताम्** = पापीहरूको	
स्त्रीराजपितृगोहन्ता = स्त्री, राजा, पिता, गाई मार्ने र	**इदम्** = यही	
	विष्णोः = नारायणको	

वाक्यार्थ– चोर, जँड्याहा, मित्रद्रोही, ब्राह्मणको हत्यारा, गुरुपत्नी गमन गर्ने, स्त्री, राजा, पिता र गाईको हत्या गर्ने तथा यस्तै अरू-अरू पाप गर्ने पापीहरूको उत्तम प्रायश्चित्त भनेकै भगवान्‌को नाम लिनु हो। भगवन्नामको उच्चारणबाट नै भगवान्‌को लीला, चरित्र आदिमा बुद्धि लाग्दछ।

विवरण– यस श्लोकमा आएको **यतस्तद्विषया मतिः** यस पदावलीको अर्थ दुई प्रकारले गर्न सकिन्छ। पहिलो अर्थ हो– भगवान्‌को नामकीर्तन सम्पूर्ण पापहरूको शोधक छ किनभने नाम उच्चारण गरेपछि **तद्विषया** अर्थात् भगवान्‌लाई विषय गर्ने बुद्धिवृत्ति उत्पन्न हुन्छ। संसारका सबै थरी पदार्थहरूको नाम उच्चारण गर्दा मनमा त्यसको स्पष्ट आकार बोध भएकै हुन्छ। कापी भन्ने शब्दबाट कसैले कहिल्यै पनि कलम भन्ने अर्थ बुझ्दैन। भगवान्‌को नामले पनि स्वतः परमात्माको स्मरण गराउँछ र पाप नष्ट हुन्छ।

दोस्रो अर्थ यस प्रकार छ– **यतः विष्णोः तद्विषया मतिः** अर्थात् नाम उच्चारण सबै पापलाई नष्ट गर्छ किनभने नाम उच्चारण गरेको सुनेपछि भगवान्‌को बुद्धि **तद्विषया** अर्थात् आफ्नो भक्तको ध्यानमा लाग्छ। भक्तको मन भगवान्‌मा लाग्नु र भगवान्‌को मन पनि भक्तमा लाग्नु दुबै मिलेर पापहरू नष्ट गर्दछन् र चित्त चाँडै शुद्ध हुन्छ। त्यसैले तपस्या आदिबाट भन्दा भक्तिबाट नै चाँडै चित्त शुद्ध हुने देखिन्छ। अरू साधनमा साधकको मात्र प्रयास रहन्छ भने भक्तिमार्गमा भक्तको लागि भगवान्‌ले समेत प्रयास गर्नुहुन्छ।

न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान् व्रतादिभिः।
यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम्॥ ११॥

पदार्थ–
उदाहृतैः = थाहै नपाईकन भए पनि उच्चारण गरिएको
हरेः = भगवान् नारायणको
नामपदैः = नामोच्चारण मात्रले
अघवान् = पापी व्यक्ति
यथा = जसरी
विशुद्ध्यति = शुद्ध हुन्छ
तथा = त्यसै गरी
ब्रह्मवादिभिः = ब्रह्मवादी धर्मज्ञ ऋषिमुनिहरूद्वारा
उदितैः = बताइएका
व्रतादिभिः = चान्द्रायण व्रत आदि
निष्कृतैः = प्रायश्चित्तहरूद्वारा
न = शुद्ध हुँदैन (किनभने)
तत् = त्यो भगवान्को नाम नै
उत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् = उत्तमकीर्ति भएका भगवान्का गुणहरूका माध्यमले स्वयं भगवान्को साक्षात्कार गराउँछन्

वाक्यार्थ– भगवान् नारायणको नाम उच्चारण गर्दा नमस्कार आदि क्रियाको पनि खासै आवश्यकता छैन। जे होस् जसरी भए पनि भगवान्को नामको उच्चारण गर्दा पापी जति छिटो पापबाट मुक्त हुन्छ त्यति मनु आदि विशिष्ट धर्मज्ञ ऋषिमुनिहरूद्वारा बताइएका चान्द्रायण आदि प्रायश्चित्तद्वारा समेत शुद्ध हुन सक्दैन किनभने भगवान्को नामले उत्तमकीर्ति भएका भगवान्का ऐश्वर्य आदि गुणहरूका माध्यमले स्वयं भगवत्तत्त्वलाई नै प्रकाशित गरिदिन्छ तर व्रत आदिले चाहिँ प्रायश्चित्त मात्र गराउँछन्।

नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे।
तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः॥ १२॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
निष्कृते = प्रायश्चित्त
कृते अपि = गरे पनि
मनः = मन
पुनः = फेरि
असत्पथे = पापमार्गमा
धावति चेत् = जान्छ भने
तत् = त्यो प्रायश्चित्त
ऐकान्तिकं न = पाप नष्ट गर्नेवाला हुन सक्दैन
तत्कर्मनिर्हारम् = ती पापहरूको आत्यन्तिक नाश
अभीप्सतां = चाहने व्यक्तिहरूका लागि
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
गुणानुवादः = गुणसङ्कीर्तन नै
खलु = निश्चय नै
सत्त्वभावनः = अन्तःकरणको शुद्धि गर्नेवाला हुन्छ

वाक्यार्थ– चान्द्रायण आदि व्रतको अनुष्ठानद्वारा गरिएको प्रायश्चित्तले पूर्णरूपमा पापलाई शोधन गर्न सक्दैन। त्यसद्वारा कथञ्चित् पापशोधन भए पनि मन पुनः पापकर्ममा नै लागिरहन्छ। अतः आफ्ना पापहरूको आत्यन्तिक शुद्धि चाहने व्यक्तिले त भगवान्को गुणसङ्कीर्तन नै गर्नुपर्दछ किनभने भगवान्को गुणानुवाद (नामकीर्तन) नै एक मात्र अन्तःकरण शुद्धि गर्ने साधन हो।

अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम्।
यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रहीत्॥ १३॥

पदार्थ–
यत् = यसकारण
म्रियमाणः = मर्न लागेको
असौ = यो अजामिलले
भगवन्नाम = भगवान्‌को नाम
समग्रहीत् = सम्पूर्णरूपमा उच्चारण गऱ्यो
अथ = त्यसैले
कृताशेषाघनिष्कृतम् = नामको उच्चारणद्वारा सम्पूर्ण पापको प्रायश्चित्त गरेको
एनं = यो अजामिललाई
मा अपनयत = यमलोक नलैजाओ

वाक्यार्थ– यस अजामिलले मृत्युकालमा भगवान्‌को पवित्र नामको उच्चारण गरेकाले नै यसका सम्पूर्ण पापको प्रायश्चित्त भइसकेको छ। अतः हे यमदूतहरू हो ! यसलाई यमलोक नलैजाओ।

साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः॥ १४ ॥

पदार्थ–
साङ्केत्यं = कसैलाई सङ्केत गर्दा
पारिहास्यं = ख्याल-ठट्ठा गर्दा
वा = अथवा
स्तोभं = गीत, सङ्गीत आदिको तान, अनुतान भर्दा वा
हेलनम् एव वा = अवहेलना या उपेक्षा नै गर्दा
वैकुण्ठनामग्रहणम् = भगवान् नारायणको नामको उच्चारण
अशेषाघहरं = सम्पूर्ण पापका नाश गर्नेवाला हुन्छ भनी
विदुः = (धर्मज्ञहरू) जान्दछन्

वाक्यार्थ– कसैलाई बोलाउँदा, ख्याल-ठट्ठा गर्दा, गीतसङ्गीत आदिमा तान-अनुतान भर्दा, अवहेलना गर्दा वा जस्तोसुकै अवस्थामा पनि गरिएको भगवान्‌को नामोच्चारणले मानिसको सम्पूर्ण पापलाई नाश गर्दछ भनी धर्मज्ञहरू बताउँदछन्।

पतितः स्खलितो भग्नः सन्दष्टस्तप्त आहतः।
हरिरित्यवशेनाह पुमान् नार्हति यातनाम्॥ १५॥

पदार्थ–
पतितः = भुइँमा वा खाल्डोमा खसेको
स्खलितः = बाटोमा लडेको
भग्नः = अङ्ग भङ्ग भएको
सन्दष्टः = सर्प आदिले डसेको
तप्तः = ज्वर आदिले ग्रस्त हुँदा वा
आहतः = पिटिँदै गरेको व्यक्तिले
अवशेन = वेदनाद्वारा मर्माहत भएको अवस्थामा (अनायास)
पुमान् = जुन व्यक्तिले
हरिः इति = 'हरि' भनेर
आह = भन्दछ (त्यो व्यक्तिले)
यातनाम् = यमलोकका पीडा
न अर्हति = प्राप्त गर्दैन

वाक्यार्थ– रुख आदिबाट भूमिमा वा भूमिबाट खाल्डो आदिमा खस्दा, बाटोमा लड्दा, अङ्गभङ्ग हुँदा, सर्प आदिले डस्दा, ज्वर आदिले पीडित हुँदा, दण्डका कारण चोट लाग्दा अथवा कुनै पनि प्रकारको चोट पर्दा जुन व्यक्तिले 'हरि !' भनेर भगवान्‌को नाम लिन्छ त्यसले यमलोक (नरक)का पीडाहरू भोग्नु पर्दैन।

गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च।
प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः॥ १६॥

पदार्थ–	**लघूनां च** = स-साना	**महर्षिभिः च** = महर्षिहरूद्वारा
गुरूणां = ठुला-ठुला	पापहरूका लागि	पनि
पापानां = पापहरूका लागि	**लघूनि च** = सानै प्रकारका	**ज्ञात्वा** = जानेरै
गुरूणि = ठुलै र	**प्रायश्चित्तानि च** = प्रायश्चित्तहरू	**उक्तानि** = बताइएका छन्

वाक्यार्थ– महर्षिहरूले पापको वस्तुस्थिति, स्वरूप र प्रकृति आदिलाई जानेर नै ठुलाठुला पापका लागि ठुलै र साना पापका लागि सानै खालका प्रायश्चित्तहरू बताएका छन्।

तैस्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः।
नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशाङ्घ्रिसेवया॥ १७॥

पदार्थ–	**पूयन्ते** = शुद्ध हुन्छन्	संस्कारले भरिएको अन्तःकरण
तपोदानजपादिभिः = तपस्या,	**अधर्मजं** = अधर्मबाट मलिन	पनि
दान, जप आदि	भएको	**ईशाङ्घ्रिसेवया** = भगवान्का
तैः = ती प्रायश्चित्तमूलक	**तद्धृदयं** = पापसंस्कारवाला	चरणकमलको सेवाद्वारा
कर्महरूद्वारा	अन्तःकरण	(शुद्ध हुन्छ)
तानि = प्राणीहरूले गरेका	**न** = शुद्ध हुँदैन	
अघानि = पापहरू	**तत् अपि** = त्यो पापको	

वाक्यार्थ– तपस्या, दान, जप आदि प्रायश्चित्तमूलक कर्महरूद्वारा मनुष्यले गरेका सम्पूर्ण पापहरू निस्सन्देह नष्ट हुन्छन् तर अधर्मबाट मलिन बनेको पापसंस्कारवाला अन्तःकरण शुद्ध हुँदैन। केवल भगवान्का चरणकमलको सेवा र भगवत्कथाश्रवण आदि भक्तिद्वारा मात्र शुद्ध हुन सक्छ।

अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत्।
सङ्कीर्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथानलः॥ १८॥

पदार्थ–	**यत्** = जुन	**यथा** = जसरी पोल्छ (त्यसै
अज्ञानात् = पापको प्रायश्चित्त	**सङ्कीर्तितम्** = उच्चारण गरिएको	गरी)
हुन्छ भन्ने नजानी	**उत्तमश्लोकनाम** = पवित्र कीर्ति	**पुंसः** = मनुष्यको
अथवा = अथवा	भएका भगवान् श्रीहरिको नामले	**अघं** = पापलाई
ज्ञानात् = जानेर	**अनलः** = आगोले	**दहेत्** = डढाउँछ

वाक्यार्थ– जसरी आगोले जानेर वा नजानी जसरी छोए पनि पोल्दछ त्यसरी नै जानेर वा नजानी जसरी भए पनि भगवान् नारायणको नाम लिइन्छ भने त्यो नामकीर्तनले मनुष्यका सम्पूर्ण पापहरू डढेर खरानी हुन्छन्।

यथागदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ।
अजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मन्त्रोऽप्युदाहृतः ॥ १९ ॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
वीर्यतमम् = अत्यन्त शक्तिशाली
अगदं = औषधीले
यदृच्छया = औषधीको प्रभाव नजानी र श्रद्धाबुद्धि नगरी
उपयुक्तम् अपि = खाइयो भने पनि
अजानतः = औषधिको प्रभाव नजान्ने व्यक्तिको लागि पनि
आत्मगुणं = आफ्नो काम
कुर्यात् = गर्दछ (त्यस्तै)
उदाहृतः = अज्ञानवश उच्चारण गरिएको
मन्त्रः अपि = भगवन्नामले पनि (चित्तशुद्धि कल्याणप्राप्ति आदि फल दिएरै छोड्छ)

वाक्यार्थ– औषधीको प्रभाव जानेर वा नजानी त्यसमा विश्वास गरेर वा नगरी जसरी भए पनि परम शक्तिशाली औषधी खाइए त्यसले आफ्नो गुणद्वारा रोग नाश गरिदिन्छ त्यसै गरी अज्ञानवश उच्चारण गरिए पनि भगवन्नामले चित्तशुद्धि, कल्याणप्राप्ति आदि फल दिएरै छोड्दछ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

त एवं सुविनिर्णीय धर्मं भागवतं नृप ।
तं याम्यपाशान्निर्मुच्य विप्रं मृत्योरमूमुचन् ॥ २० ॥

पदार्थ–
नृप = हे महाराज परीक्षित्
एवं = यसप्रकार
ते = ती भगवान्‌का दूतहरूले
भागवतं = भगवान् सम्बन्धी
धर्मं = धर्मको
सुविनिर्णीय = राम्रोसँग निर्णय गरेर
तं = त्यो मर्नै लागेको
विप्रं = ब्राह्मण अजामिललाई
याम्यपाशात् = यमदूतको पाशबाट
निर्मुच्य = मुक्त गरेर
मृत्योः = मृत्युबाट पनि
अमूमुचन् = बचाए

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! यसप्रकार भगवान्‌का दूतहरूले युक्तिपूर्वक भागवत धर्मको निरूपण गरेर त्यस अजामिललाई यमदूतको पाशबाट मुक्त गरे र उसलाई मृत्युबाट समेत बचाए।

इति प्रत्युदिता याम्या दूता यात्वा यमान्तिके ।
यमराज्ञे यथा सर्वमाचचक्षुररिन्दम ॥ २१ ॥

पदार्थ–
अरिन्दम = हे शत्रुजयी परीक्षित्
इति = यसप्रकार
प्रत्युदिताः = जवाफ दिइएका
याम्याः = यमराजका
दूताः = दूतहरू
यमान्तिके = यमराजको नजिकै
यात्वा = गएर
यमराज्ञे = यमराजलाई
यथा सर्वम् = त्यहाँका सम्पूर्ण घटनाहरू जस्ताको तस्तो
आचचक्षुः = सुनाए

वाक्यार्थ– हे शत्रुजयी परीक्षित् ! देवदूतहरूका सबै कुराहरू सुनेर यमदूतहरू यमलोक गई यमराजलाई सम्पूर्ण वृत्तान्त यथावत् सुनाए।

द्विजः पाशाद् विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः।
ववन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान् दर्शनोत्सवः॥ २२॥

पदार्थ—

पाशात् = यमदूतको पाशबाट	**प्रकृतिं गतः** = स्वस्थ भयो र	**किङ्करान्** = दूतहरूलाई
विनिर्मुक्तः = छुटेको र	**दर्शनोत्सवः** = भगवान्का दूतहरूलाई देखेर प्रसन्न भएको अजामिलले	**शिरसा** = शिर झुकाएर
गतभीः = निर्भय भएको	**विष्णोः** = भगवान् विष्णुका	**ववन्दे** = प्रणाम गर्‍यो
द्विजः = ब्राह्मण अजामिल		

वाक्यार्थ— यमदूतको पाशबाट मुक्त भएको ब्राह्मण अजामिल स्वस्थ भयो। उसले भगवान्का दूतहरूलाई देखेर आनन्दमा मग्न हुँदै भगवान् विष्णुका दूतहरूलाई शिर झुकाएर सादर प्रणाम गर्‍यो।

तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिङ्कराः।
सहसा पश्यतस्तस्य तत्रान्तर्दधिरेऽनघ॥ २३॥

पदार्थ—

अनघ = हे निष्पाप परीक्षित्	**विवक्षुम्** = केही बोल्न लागेको	**तस्य** = त्यस अजामिलको
महापुरुषकिङ्कराः = भगवान्का दूतहरूले	**तं** = त्यसको भावलाई	**तत्र** = अगाडि नै
	अभिप्रेत्य = बुझेर	**सहसा** = अकस्मात्
	पश्यतः = हेरिरहेको	**अन्तर्दधिरे** = अन्तर्धान भए

वाक्यार्थ— हे निष्पाप परीक्षित्! महापुरुष नारायणका दूतहरूले जब अजामिलले हामीलाई केही भन्न खोज्दैछ भन्ने बुझे त्यति वेला नै उनीहरू त्यहाँबाट अकस्मात् अन्तर्धान भए।

अजामिलोऽप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः।
धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम्॥ २४॥
भक्तिमान् भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः।
अनुतापो महानासीत् स्मरतोऽशुभमात्मनः॥ २५॥

पदार्थ—

अथ = त्यसपछि	**शुद्धं** = शुद्ध	**हरेः** = भगवान्को
अजामिलः अपि = अजामिलले पनि	**भागवतं धर्मं** = भागवत धर्म र (यमदूतहरूबाट)	**माहात्म्यश्रवणात्** = माहात्म्य सुनेका कारण
यमकृष्णयोः = यमराज र भगवान् नारायणका	**गुणाश्रयम्** = त्रिगुणमा आधारित संसारमा हुने प्रवृत्तिविषयक	**आशु** = तुरुन्तै
दूतानां = दूतहरूको (संवादमा नारायणका दूतबाट)	**त्रैविद्यं च** = वेदप्रतिपादित प्रायश्चित्तमूलक धर्म पनि	**भगवति** = भगवान् नारायणमा
	आकर्ण्य = सुनेर	**भक्तिमान्** = भक्तिले युक्त भएको
		आत्मनः = आफ्ना

अशुभम् = पापकर्महरू	अजामिललाई	**अनुतापः** = पश्चात्ताप
स्मरतः = सम्झँदै गरेको	**महान्** = ठुलो	**आसीत्** = भयो

वाक्यार्थ— यसरी अजामिलले यमदूत र विष्णुदूतका संवादको प्रसङ्गमा विष्णुदूतहरूबाट शुद्ध भागवतधर्म र यमदूतहरूबाट वेदप्रतिपादित त्रिगुणसम्बद्ध प्रवृत्तिविषयक प्रायश्चित्तमूलक धर्मको कुरा सुनेर भगवान्को महिमा थाहा पायो र उसको भगवान्मा भक्ति बढेर आयो। आफूले विगतमा गरेका पापहरू सम्झेर उसलाई अत्यधिक पश्चात्ताप भयो।

अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः।
येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां जायतात्मना ॥ २६ ॥

पदार्थ—	**परमं** = अत्यन्त	(दासीमा पुत्र उत्पादन गर्ने)
अहो = अहो	**कष्टम्** = दुःखको कुरा	**येन** = जुन
अविजितात्मनः = इन्द्रियहरूलाई	**अभूत्** = यही हो (कि)	**आत्मना** = मैले
वशमा राख्न नसकेको	**वृषल्यां** = शूद्रस्त्री (दासी) मा	**ब्रह्म** = ब्राह्मणत्वलाई
मे = मेरो	**जायता** = पुत्ररूपले उत्पन्न	**विप्लावितं** = समाप्त पारेँ

वाक्यार्थ— अहो ! इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न नसकेको मैले ब्राह्मण भएर एउटी दासीसँग संसर्ग गरेर सन्तान उत्पन्न गरी आफ्नो ब्राह्मणत्वलाई समाप्त पारेँ।

धिङ् मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम्।
हित्वा बालां सतीं योऽहं सुरापामसतीमगाम्॥ २७ ॥

पदार्थ—	**मां** = मलाई	**सतीं** = पतिव्रता पत्नीलाई
सद्भिः = सज्जनहरूद्वारा	**धिक्** = धिक्कार छ	**हित्वा** = त्यागेर
विगर्हितं = निन्दित	**यः** = जुन पापी	**सुरापाम्** = मदिरा पिउने
दुष्कृतं = पापकर्म गर्ने	**अहं** = म	**असतीम्** = वेश्यासँग
कुलकज्जलम् = कुलको कलङ्क	**बालां** = अबोध (नवविवाहिता)	**अगाम्** = सम्पर्क गर्न गएँ

वाक्यार्थ— म सज्जनहरूद्वारा निन्दित पापी हुँ र कुलको कलङ्क हुँ। मलाई धिक्कार छ किनभने मैले आफ्नी अबोध नवविवाहिता पतिव्रता पत्नीलाई त्यागेर मदिरा पिउने वेश्यासँग संसर्ग गरेँ।

वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबन्धू तपस्विनौ।
अहो मयाधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत्॥ २८ ॥

पदार्थ—	**मया** = मद्वारा	**अनाथौ** = सहारा नभएका
अहो = अहो	**अधुना** = अहिले	**नान्यबन्धू** = मबाहेक अरू
अकृतज्ञेन = कृतघ्न भएको	**वृद्धौ** = वृद्ध	पुत्रहरू नभएका

तपस्विनौ = तपस्वी	**नीचवत्** = अधम व्यक्तिले झैँ
पितरौ = माता पिता	**त्यक्तौ** = त्यागिए

वाक्यार्थ– अहो ! कृतघ्न भएको मैले सहारा नभएका वृद्ध तपस्वी मातापितालाई अधम व्यक्तिले झैँ त्यागेँ।

सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे।
धर्मघ्नाः कामिनो यत्र विन्दन्ति यमयातनाः॥ २९॥

पदार्थ–	**व्यक्तं** = अवश्य	**यमयातनाः** = यमराजको यातना
सः = त्यस्तो पापिष्ठ	**पतिष्यामि** = पर्नेछु	**विन्दन्ति** = भोग्दछन् (प्राप्त
अहं = म	**यत्र** = जुन नरकमा	गर्दछन्
भृशदारुणे = अत्यन्त डरलाग्दो	**धर्मघ्नाः** = धर्मघाती	
नरके = नरकमा	**कामिनः** = कामी मानिसहरू	

वाक्यार्थ– त्यस्तो पापिष्ठ म अत्यन्त डरलाग्दो नरकमा पर्नेछु, जहाँ धर्मघाती कामी मानिसहरूले यमराजद्वारा दिइने कठोर यातनाहरू भोग्दछन्।

किमिदं स्वप्न आहोस्वित् साक्षाद् दृष्टमिहाद्भुतम्।
क्व याता अद्य ते ये मां व्यकर्षन् पाशपाणयः॥ ३०॥

पदार्थ–	**आहोस्वित्** = अथवा	**मां** = मलाई
इदम् = यो	**इह** = जाग्रत् अवस्थामा	**व्यकर्षन्** = खिच्दै थिए
अद्भुतम् = आश्चर्य (मैले)	**साक्षात्** = प्रत्यक्ष देखेको हुँ	**ते** = ती पुरुषहरू
किं = के	**ये** = जो	**अद्य** = अहिले
स्वप्ने = सपनामा	**पाशपाणयः** = हातमा पाश	**क्व** = कहाँ
दृष्टम् = देखेको हुँ	लिएका पुरुषहरूले	**याताः** = गए

वाक्यार्थ– अहिले मैले जो आश्चर्यको घटना देखेँ, त्यो के सपना हो कि ? अथवा जाग्रत् अवस्थाकै प्रत्यक्ष अनुभव हो ? जो हातमा पाश लिएर मलाई खिच्दै थिए ती पुरुषहरू अहिले कहाँ गए ?

अथ ते क्व गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः।
व्यमोचयन् नीयमानं बद्ध्वा पाशैरधो भुवः॥ ३१॥

पदार्थ–	**बद्ध्वा** = बाँधेर	**नीयमानं** = लैजान लागिएको
अथ = त्यस्तै	**भुवः** = पृथिवीको	मलाई
पाशैः = डोरीले	**अधः** = तलतिर (नरकतिर)	**व्यमोचयन्** = बचाए

ते = ती **चारुदर्शनाः** = सुन्दर	**चत्वारः** = चार जना **सिद्धाः** = सिद्ध पुरुषहरू	**क्व गताः** = कहाँ गए

वाक्यार्थ– डोरीले बाँधेर नरकतिर लैजान लागिएको मलाई बचाउने सुन्दर चार जना सिद्ध पुरुषहरू अहिले कहाँ गए ?

अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने।
भवितव्यं मङ्गलेन येनात्मा मे प्रसीदति॥ ३२॥

पदार्थ– **अथ अपि** = यस जन्ममा म पापी भए पनि **दुर्भगस्य** = भाग्यरहित भएका **मे** = मेरो	**मङ्गलेन** = जन्मान्तरीय पुण्य **भवितव्यं** = हुनुपर्दछ **येन** = जुन पुण्यका कारण **विबुधोत्तमदर्शने** = उत्तम देवताहरूको दर्शन गरेपछि	**मे** = मेरो **आत्मा** = मन **प्रसीदति** = प्रसन्न भएको छ

वाक्यार्थ– यस जन्ममा म पापी भए पनि मैले पूर्वजन्ममा अवश्य पुण्य गरेको रहेछु, जुन पुण्यका कारण मैले उत्तम देवताहरूको दर्शन गर्न पाएँ। देवताहरूको दर्शनले नै अहिले मेरो मन प्रसन्न भइरहेको छ।

अन्यथा म्रियमाणस्य नाशुचेर्वृषलीपतेः।
वैकुण्ठनामग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति॥ ३३॥

पदार्थ– **अन्यथा** = पूर्वजन्मको पुण्यविना **इह** = यो मर्न लागेको अवस्थामा **अशुचेः** = अपवित्र	**वृषलीपतेः** = शूद्रस्त्रीको पति (वेश्यागामी) **म्रियमाणस्य** = मर्न लागेको मेरो **जिह्वा** = जिब्रोले	**वैकुण्ठनामग्रहणं** = वैकुण्ठका मालिक नारायणको नामोच्चारण **वक्तुम्** = गर्न **न अर्हति** = सक्दैनथ्यो

वाक्यार्थ– यदि मेरो पूर्वजन्मको पुण्य नहुँदो हो त मर्न लागेको, अपवित्र एवं वेश्यागामी म जस्तो व्यक्तिको जिब्रोबाट वैकुण्ठाधिपति भगवान् नारायणको नामोच्चारण हुनै सक्दैनथ्यो।

क्व चाहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः।
क्व च नारायणेत्येतद् भगवन्नाम मङ्गलम्॥ ३४॥

पदार्थ– **कितवः** = कपटी **पापः** = पापी **ब्रह्मघ्नः** = ब्राह्मणत्वलाई नष्ट गर्ने	**निरपत्रपः च** = लाज पनि नभएको **अहं** = म **क्व** = कहाँ **नारायण इति** = नारायण भन्ने	**एतत्** = यो **मङ्गलम्** = मङ्गलकारी **भगवन्नाम** = भगवान्को नाम **च** = पनि **क्व** = कहाँ

वाक्यार्थ– ब्राह्मणोचित कर्मबाट भ्रष्ट, पापी, निर्लज्ज, कपट व्यवहार गर्ने ठग म कहाँ ? परमकल्याणकारी भगवान्को 'नारायण' भन्ने श्रेष्ठ पवित्र नाम कहाँ ?

सोऽहं तथा यतिष्यामि यतचित्तेन्द्रियानिलः।
यथा न भूय आत्मानमन्धे तमसि मज्जये॥ ३५॥

पदार्थ–	**तथा** = त्यस्तो	नरकमा
सः = त्यस्तो नीच	**यतिष्यामि** = प्रयास गर्नेछु	**आत्मानम्** = आफूलाई
अहं = म	**यथा** = जुन प्रयासद्वारा	**न मज्जये** = नडुबाऊँ
यतचित्तेन्द्रियानिलः = मन,	**भूयः** = फेरि	
इन्द्रिय र प्राणलाई वशमा राखेर	**अन्धे तमसि** = महामोहमय	

वाक्यार्थ– म त्यस्तो नीच थिएँ तर अब म मन, इन्द्रिय र प्राणहरूलाई वशमा राखेर भगवत्प्राप्तिका लागि त्यस्तो प्रयास गर्नेछु जुन प्रयासद्वारा मैले पुनः यस महामोहमय नरकमा फस्नु नपरोस्।

विमुच्य तमिमं बन्धमविद्याकामकर्मजम्।
सर्वभूतसुहृच्छान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्॥ ३६॥
मोचये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मय्यात्ममायया।
विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः॥ ३७॥

पदार्थ–	काम र कर्मबाट उत्पन्न	**आत्मानं** = आफूलाई
सर्वभूतसुहृत् = सबै प्राणीहरूमा	**तम् इमं** = यो घर-परिवाररूप	**मोचये** = मुक्त गराउँछु
मित्रताको व्यवहार गर्ने (समदर्शी)	**बन्धम्** = बन्धनलाई	**यया एव** = जुन मायाशक्तिद्वारा
करुणः = दयावान्	**विमुच्य** = त्याग गरेर	**अधमः** = मूर्ख
मैत्रः = हितकारी	**योषिन्मय्या** = स्त्रीमयी	**अहं** = म
शान्तः = विषयभोगमा इच्छाशून्य	**आत्ममायया** = परमात्माकी	**क्रीडामृगः इव** = खेलौनाको पशु
आत्मवान् = स्थिर चित्त भई	मोहिनीस्वरूप माया शक्तिद्वारा	झैँ
अविद्याकामकर्मजम् = अविद्या,	**ग्रस्तम्** = युक्त भएको	**विक्रीडितः** = खेलिएँ

वाक्यार्थ– अज्ञानका कारण देह आदिमा आत्मबुद्धि गरी विषयभोगको इच्छापूर्तिका लागि मैले विभिन्न कर्महरू गरेँ। परिणाममा म स्त्रीपुत्रादिको आसक्तिरूप कठोर सांसारिक बन्धनमा फसेँ। अब म यस बन्धनलाई त्यागेर सम्पूर्ण प्राणीहरूको दुःखसुखलाई समरूपले हेर्दछु। दीनहीनप्रति दयाको भाव राख्दछु र यथोचित उपकार गर्दछु। विषयभोगको इच्छालाई मनमा आउन दिन्नँ र स्थिर चित्त भई भगवान्को स्त्रीमयी मोहिनीरूप त्यो मायाशक्तिबाट ग्रस्त म आफूलाई स्वयं मुक्त गराउँछु जुन मायाशक्तिले मलाई खेलौनाको पशु झैँ बनायो।

ममाहमिति देहादौ हित्वामिथ्यार्थधीर्मतिम् ।

धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ॥ ३८ ॥

पदार्थ–
अमिथ्यार्थधीः = परमात्माको सत्यतालाई बुझेको म
देहादौ = शरीर, इन्द्रिय र स्त्री, पुत्र आदिमा
अहम् मम = म र मेरो भन्ने
इति = यस्तो
मतिम् = बुद्धिलाई
हित्वा = त्यागेर
तत्कीर्तनादिभिः = भगवान्को नामसङ्कीर्तन आदि गरेर
शुद्धं = शुद्ध भएको
मनः = मनलाई
भगवति = भगवान्मा
धास्ये = धारण गर्नेछु

वाक्यार्थ– मैले परमात्माको सत्यतालाई बुझेँ। अब म शरीर, इन्द्रिय र स्त्रीपुत्रादिमा हुने स्वाभाविक म र मेरो भन्ने भावलाई त्याग्दछु र भगवान्को नामसङ्कीर्तनद्वारा मनलाई शुद्ध पार्छु र त्यो शुद्ध मन भगवान्मा स्थिर गराउँछु।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इति जातसुनिर्वेदः क्षणसङ्गेन साधुषु ।

गङ्गाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबन्धनः ॥ ३९ ॥

पदार्थ–
इति = यसरी
साधुषु = भगवान्का पार्षदहरूको
क्षणसङ्गेन = थोरै क्षणको सङ्गतबाट
जातसुनिर्वेदः = राम्ररी वैराग्य उत्पन्न भएको
मुक्तसर्वानुबन्धनः = सम्पूर्ण सांसारिक मोहबन्धनलाई त्याग गरी (अजामिल)
गङ्गाद्वारम् = हरिद्वार
उपेयाय = गयो

वाक्यार्थ– यसरी भगवान्का पार्षदहरूसँग भएको केही क्षण मात्रको सत्सङ्गले अजामिललाई वैराग्य आयो। त्यसपछि सम्पूर्ण सांसारिक मोहलाई त्यागेर ऊ हरिद्वार गयो।

स तस्मिन् देवसदन आसीनो योगमाश्रितः ।

प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ॥ ४० ॥

पदार्थ–
तस्मिन् = त्यो
देवसदने = देवस्थल हरिद्वारमा
आसीनः = बसेर
योगम् = अष्टाङ्ग योग
आश्रितः = अवलम्बन गरी
प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामः = विषयबाट इन्द्रियसमूहलाई हटाएको
सः = त्यो अजामिलले
आत्मनि = भगवान् नारायणमा
मनः = मनलाई
युयोज = लगायो

वाक्यार्थ– देवस्थल हरिद्वारमा गई अजामिलले आसनमा बसेर अष्टाङ्गयोगको साधनाद्वारा विषयबाट सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई हटाएर मनलाई भगवान्मा सुस्थिर गरायो।

ततो गुणेभ्य आत्मानं वियुज्यात्मसमाधिना ।

युयुजे भगवद्धाम्नि ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यसपछि
आत्मानं = मनलाई
गुणेभ्यः = देह, इन्द्रिय आदिबाट
वियुज्य = छुटाएर
आत्मसमाधिना = एकाग्र चित्तले
ब्रह्मणि = सर्वव्यापक
अनुभवात्मनि = अनुभवस्वरूप
(सच्चिदानन्दात्मक)
भगवद्धाम्नि = भगवान्‌को दिव्य स्वरूपमा
युयुजे = जोडिदियो

वाक्यार्थ– त्यसपछि देह र इन्द्रिय आदिबाट पृथक् गरेको मनलाई एकाग्रतापूर्वक अनुभवस्वरूप सर्वव्यापक भगवान् परब्रह्ममा जोडिदियो ।

यर्ह्युपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत् पुरुषान् पुरः ।

उपलभ्योपलब्धान् प्राग् ववन्दे शिरसा द्विजः ॥ ४२ ॥

पदार्थ–
यर्हि = जब
तस्मिन् = भगवद्धाममा
उपारतधीः = निश्चल बुद्धिवृत्ति लगाएको अजामिलले
पुरः = आफ्नो अगाडि
प्राक् उपलब्धान् = पहिले देखेका
पुरुषान् = भगवान्‌का चार जना पार्षदहरूलाई
अद्राक्षीत् = देख्यो
उपलभ्य = ती पार्षदहरूलाई देखेर
द्विजः = ब्राह्मण अजामिलले
(उठेर तिनीहरूलाई)
शिरसा = शिर झुकाएर
ववन्दे = नमस्कार गऱ्यो

वाक्यार्थ– यसरी जब अजामिलले बुद्धिवृत्ति परमात्मामा सुस्थिर गरायो तब उसले आफ्नो अगाडि पहिले देखेका भगवान्‌का चार जना पार्षदहरूलाई देख्यो र हत्तपत्त उठेर उसले ती पार्षदहरूलाई शिर झुकाएर सादर नमस्कार गऱ्यो ।

हित्वा कलेवरं तीर्थे गङ्गायां दर्शनादनु ।

सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ४३ ॥

पदार्थ–
दर्शनात् = देवपार्षदहरूको दर्शन
अनु = पश्चात्
सद्यः = तुरुन्त
तीर्थे = हरिद्वारमा
गङ्गायां = गङ्गातटमा
कलेवरं = आफ्नो शरीर
हित्वा = त्यागेर
भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् = भगवान्‌का पार्षदहरूको
स्वरूपं = स्वरूप
जगृहे = ग्रहण गऱ्यो

वाक्यार्थ– देवपार्षदहरूको दर्शन पाइसकेपछि अजामिलले हरिद्वारको गङ्गातटमा आफ्नो शरीर त्यागिदियो र तुरुन्तै भगवान्‌का पार्षदहरूको स्वरूप ग्रहण गऱ्यो ।

साकं विहायसा विप्रो महापुरुषकिङ्करैः ।

हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ ४४ ॥

पदार्थ–
विप्रः = ब्राह्मण अजामिल
महापुरुषकिङ्करैः साकं = भगवान् नारायणका पार्षदहरूसँगै
हैमं = सुवर्णमय
विमानम् = विमानमा
आरुह्य = चढेर
विहायसा = आकाशमार्गबाट
यत्र = जहाँ
श्रियः पतिः = लक्ष्मीपति (बस्नुहुन्छ त्यहीँ)
ययौ = (वैकुण्ठमा) गयो

वाक्यार्थ– त्यसपछि भगवान्का पार्षदहरूसँगै सुवर्णमय विमानमा चढेर अजामिल आकाशमार्गबाट लक्ष्मीपति भगवान् विष्णुको धाम वैकुण्ठमा गयो।

एवं स विप्लावितसर्वधर्मा दास्याः पतिः पतितो गर्ह्यकर्मणा।
निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन्॥ ४५॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार
विप्लावितसर्वधर्मा = सम्पूर्ण ब्राह्मणोचित धर्मलाई त्यागेको
गर्ह्यकर्मणा = चोरी, दासीगमन आदि निन्दित कर्म गरेका कारण
पतितः = ब्राह्मणत्वबाट गिरेको
दास्याः = दासीको
पतिः = पति
हतव्रतः = नियमबाट पनि च्युत भएको
निरये = यमदूतहरूद्वारा नरकमा
निपात्यमानः = लैजान लागिएको
सः = त्यो अजामिल
भगवन्नाम = भगवान्को नाम
गृह्णन् = उच्चारण गरेकाले
सद्यः = तुरुन्तै
विमुक्तः = यमपाशबाट मुक्त भयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार ब्राह्मण भएर पनि ब्राह्मणोचित सम्पूर्ण धर्महरूलाई त्यागेको, चोरी, दासीगमन आदि निन्दित कर्महरू गर्ने अनि विवाहिता पत्नी र कुटुम्बको पालनपोषण आदि कर्तव्यबाट च्युत अजामिललाई यमदूतहरूले नरकमा यातना दिनका लागि लैजान लागिरहेका थिए तापनि भगवान्का पवित्र नामको उच्चारण गरेको हुनाले ऊ तत्क्षण यमपाशबाट मुक्त भयो।

नातः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात्।
न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा॥ ४६॥

पदार्थ–
अतः = त्यसकारण
मुमुक्षतां = मुमुक्षुहरूको लागि
तीर्थपदानुकीर्तनात् = भगवान्को नामसङ्कीर्तनभन्दा
परं = बाहेक (अर्को)
कर्मनिबन्धकृन्तनं = कर्मजन्य बन्धनलाई नष्ट गर्ने साधन
न = छैन
यत् = जुन नामसङ्कीर्तनबाट
पुनः = फेरि
कर्मसु = कर्ममा
मनः = मन
न सज्जते = लिप्त हुँदैन
ततः = त्यस्तो नामसङ्कीर्तनभन्दा
अन्यथा = भिन्न (प्रायश्चित्त आदि साधनद्वारा त मन पुनः)
रजस्तमोभ्यां = रजोगुण र तमोगुणका कारण
कलिलं = दूषित हुन्छ

वाक्यार्थ– कर्मजन्य सांसारिक बन्धनलाई तोडेर मुक्त हुन चाहने मुमुक्षुहरूका लागि भगवान्को नामसङ्कीर्तनभन्दा अतिरिक्त सरल साधन छैन किनभने नामसङ्कीर्तन गर्ने मानिसको मन पुनः कर्ममा

प्रवृत्त हुँदैन। यसदेखि भिन्न अन्य प्रायश्चित्त आदि साधनहरूको अनुष्ठानद्वारा त मन पुनः रजोगुण र तमोगुणबाट दूषित नै भइरहन्छ।

विवरण— यस श्लोकमा कर्मजन्य सांसारिक बन्धनलाई तोडेर मुक्त हुन चाहने मुमुक्षुहरूका लागि भगवान्को नामसङ्कीर्तनभन्दा अतिरिक्त सरल साधन छैन भनिएको छ। वस्तुतः कर्महरूको बन्धन परमात्मतत्त्वको साक्षात्कार भएपछि मात्र छुट्छ। कर्महरू कामनापूर्वक हुन्छन्। फलको अभिलाषा वा कामना हुनु अज्ञानको कार्य हो। जसले आफूलाई आनन्दरूप परमात्मा भनी जानेको छ ऊ कर्मबन्धनबाट मुक्त हुन्छ। त्यस्तो व्यक्ति बाहिरी वस्तुहरूको कामना र त्यसबाट हुने सुखको चाहना राख्दैन। त्यसकारण अविद्याको कारण वासना अनि वासनाको कारण भएका कर्महरूले नै निश्चित फल उत्पन्न गर्छन्। तिनलाई भोग्न जीवले फेरि-फेरि अनन्त जन्म लिइरहनुपर्ने हुन्छ। पुराना कर्म भोग्न नयाँ जन्म लिनु र नयाँ जन्ममा कर्म गरी फेरि अर्को जन्मको तयारी गर्नु यी यस्ता जटिल बन्धन हुन् जसलाई छुटाउन असाध्यै गाह्रो छ। कसैले आसक्तिरहित भई परमात्माकै लागि भनी कर्म गर्दछ भने त्यस्तो श्रद्धालु व्यक्तिको चित्त बिस्तारै शुद्ध हुँदै जान्छ र अन्त्यमा भगवान्को कृपाले नै तत्त्वज्ञान प्राप्त गरी ऊ संसारका यी झन्झटिला बन्धनहरूबाट मुक्त हुन्छ। यद्यपि भगवान्को नामसङ्कीर्तन गर्ने बित्तिकै कर्मबन्धन नष्ट भएको जस्तो लाग्दैन तर पनि भगवान्को नामसङ्कीर्तनबाट स्वतः चित्त शुद्ध भई तत्त्वज्ञान उत्पन्न हुन्छ। उसो भए नामसङ्कीर्तन गर्ने सबै व्यक्ति ज्ञानी र शुद्धचित्तवाला किन नभएका त भन्ने शङ्काको उत्तर के हो भने उनीहरू नामसङ्कीर्तनमा निष्ठावान् हुन सकेका छैनन्। नामसङ्कीर्तन गरेरै पनि गर्ने अनि नयाँ पापहरू पनि गर्ने हुनाले उनीहरूको चित्त मलिन बनिरहेको हो। नाममा पूरा श्रद्धा नहुनु पनि नामापराध हो। यस किसिमको नामसङ्कीर्तनबाट पापनाशक शक्ति प्रकट हुन पाउँदैन। यसप्रकार प्रायश्चित्त आदि कर्मले केवल पाप मात्र हटाउन सक्छ तर त्यसको कारण वासनालाई हटाउन सक्दैन। त्यसैले प्रायश्चित्त आदि कर्मबाट कर्मबन्धन निवृत्त हुँदैन। भगवान्को कीर्तनले भने तत्त्वज्ञानद्वारा सम्पूर्ण पापलाई पूर्णतः नष्ट गर्न सक्छ।

य एवं परमं गुह्यमितिहासमघापहम्।
शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत्॥ ४७॥
न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिङ्करैः।
यद्यप्यमङ्गलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते॥ ४८॥

पदार्थ—
यः = जसले
एवं = यसप्रकार वर्णित
परमं = अत्यन्त
गुह्यम् = गोपनीय (शास्त्रको रहस्य भएको)
अघापहम् = पाप नाश गर्ने
इतिहासम् = ऐतिहासिक आख्यान
भक्त्या = भक्तिले र
श्रद्धया च = श्रद्धाले पनि
युक्तः = युक्त भएर
शृणुयात् = सुन्दछ (अथवा)
यः = जसले
अनुकीर्तयेत् = पाठ गर्दछ
सः = त्यो

मर्त्यः = मानिस	**नरकं** = नरक	**विष्णुलोके** = वैकुण्ठमा
यद्यपि = यद्यपि	**न याति** = जाँदैन	**महीयते** = पूजित हुन्छ
अमङ्गलः = पापी नै किन नहोस्	**यमकिङ्करैः** = यमदूतहरूद्वारा	
वै = निश्चय नै	**न ईक्षितः** = हेर्नै नसकिएको त्यो	

वाक्यार्थ– यो ऐतिहासिक आख्यान अत्यन्त गोपनीय र पापनाश गर्नेवाला छ। जसले श्रद्धाभक्तिपूर्वक यस ऐतिहासिक आख्यानको श्रवण वा कीर्तन गर्दछ त्यो मानिस पापी नै किन नहोस् उसले नरकमा कहिल्यै जानुपर्दैन किनभने उसलाई यमदूतहरूले ठाडो नजरले हेर्न पनि सक्दैनन्। ऊ विष्णुलोकमा पूजनीय भएर रहन्छ।

म्रियमाणो हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितम्।
अजामिलोऽप्यगाद् धाम किं पुनः श्रद्धया गृणन्॥ ४९॥

पदार्थ–	**हरेः नाम** = भगवान्को नाम	**गृणन्** = भगवन्नामोच्चारण गर्ने
म्रियमाणः = मर्न लागेको	**गृणन्** = उच्चारण गरेकाले	व्यक्ति त ऊन्
(श्रद्धाभक्तिहीन पापी)	**धाम** = विष्णुलोक	**किं पुनः** = विष्णुलोकमा जान्छ
अजामिलः = अजामिलले	**अगात्** = गयो	भन्ने कुरामा के सन्देह छ र
पुत्रोपचारितम् अपि = छोरालाई	**श्रद्धया** = श्रद्धाभक्तिले युक्त भई	
लक्षित गरेर बोलेको भए पनि	भगवान्लाई नै लक्षित गरी	

वाक्यार्थ– श्रद्धाभक्ति नभएको त्यस्तो मर्नै लागेको अजामिलले यद्यपि छोरालाई लक्षित गरेर भगवान्को नाम उच्चारण गरेको थियो तापनि त्यही नामोच्चारणको प्रभावले ऊ विष्णुलोकमा गयो। यदि कोही मानिसले श्रद्धा र भक्तिले युक्त भई स्वयं भगवान्लाई नै लक्षित गरी भगवान् नारायणको पवित्र नाम लिन्छ भने त्यो व्यक्ति विष्णुलोकमा पुग्दछ भन्ने कुरामा के सन्देह छ र ?

अध्याय विवरण– यस अध्यायमा भगवान्का नामको महत्त्व बताइएको छ। भगवान् निर्गुण र निराकार हुनुहुन्छ। यस्ता निर्गुण र निराकार भगवान्को नामको महत्त्वका बारेमा किन चर्चा गरियो ? यस बारेमा सङ्क्षेपमा चर्चा गरौँ।

भगवान् पारमार्थिक अवस्थामा निर्गुण र निराकार हुने भएकाले उहाँको नाम र रूपको कल्पना पनि हुन सक्दैन परन्तु व्यावहारिक अवस्थामा परमात्माका अनेक नामहरू हुन सक्छन् र उहाँ नामी बन्न सक्नुहुन्छ। विभिन्न सहस्रनाम स्तोत्रहरूमा आएका भगवान्का अनेकौं नामहरू यसका उदाहरण हुन्। शास्त्रहरूमा नाम र नामीमध्ये कुन ठुलो हो भन्ने विषयमा गम्भीर विचार भएको देखिन्छ। सरसर्ती हेर्दा नामभन्दा नामी नै ठुलो हो जस्तो लाग्दछ तर सूक्ष्मरूपमा विचार गर्ने हो भने नामलाई नै ठुलो मान्नुपर्ने देखिन्छ। भगवान् श्रीरामले त्रेतायुगका मनुष्यहरूलाई दर्शन, लीलाविहार आदिद्वारा उद्धार गर्नुभयो तर उहाँको नामले त त्रेताका मात्र नभई युग-युगान्तरका सबै प्राणीहरूको उद्धार गरेको देखिन्छ। खातावाल व्यक्ति बैङ्कमा स्वयं उपस्थित हुँदाहुँदै पनि त्यहाँका कर्मचारीहरूले उसलाई भन्दा उसको नामाङ्कित हस्ताक्षरलाई महत्त्व दिए झैँ भगवान्

ब्रह्माण्डका हरेक वस्तुहरूमा व्यापक रूपले विराजमान भए पनि मनुष्यले जबसम्म भगवान्‌को नाम लिँदैन तबसम्म उसले परमात्मालाई प्राप्त गर्न सक्दैन। यी प्रसङ्गहरूबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नाम र नामी अन्योन्यपूरक भए तापनि नामको महत्त्व बढी छ। भगवान्‌को नाम आफैँमा परम पवित्र, परम शक्तिशाली र पापनाशक छ। भनिएको पनि छ—

नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः ।
तावत् कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी जनः ।।

अर्थात् भगवान्‌को नाममा पापलाई नष्ट गर्ने त्यति धेरै शक्ति छ जति पाप कुनै पनि पापीले आफ्नो सम्पूर्ण जीवनमा गर्नै सक्दैन।

पद्मपुराणको पातालखण्डमा भगवान्‌का नामको महत्त्व र शक्ति प्रदर्शन गर्ने एउटा सानो प्रसङ्ग छ। त्रेता युगमा प्रसिद्ध ब्रह्मज्ञानी राजा जनक कार्यवश नरकको बाटो हुँदै स्वर्गतिर गइरहनुभएको थियो। उहाँको सान्निध्य पाउँदा यातना भोगिरहेका नरकका पापीहरूलाई आनन्द भयो र यो थाहा पाई दयालु राजा जनक नरकवासीको सुखका लागि त्यहीँ बस्नुभयो। धेरै समय बितेपछि धर्मराज आफैँ जनकलाई खोज्दै आउनुभयो र यो ठाउँ पुण्यात्माका लागि बस्न योग्य नभएको बताउनुभयो। तर जनकले भने दुःखीहरूलाई नरकबाट मुक्त गराउने भए मात्र आफू स्वर्गमा जाने बताउनुभयो। जीवनभर कहिल्यै पनि भगवान्‌को नाम नजपेको हुनाले यिनीहरू नरकमा परेका हुन् भन्ने कुरा धर्मराजबाट सुनेपछि जनकले जीवनभर भगवान्‌का नामसङ्कीर्तन गर्नाले उत्पन्न भएको पुण्य नरकवासी प्राणीहरूको मुक्तिका लागि प्रदान गर्नुभयो—

यदा जन्मकृतैः पुण्यैः रघुनाथार्चनोद्भवैः ।
एतेषां निरयान्मुक्तिः भवत्वत्र मनोरमा ।।

अर्थात् जीवनभर रघुनाथ श्रीरामका नामसङ्कीर्तन र पूजनबाट उत्पन्न भएको पुण्यबाट यी नरकवासी प्राणीहरूको नरकबाट मुक्ति होस्।

जनकले पुण्य प्रदान गरिसकेपछि नरकका प्राणीहरू दिव्यशरीरी भई वैकुण्ठतिर प्रस्थान गरे। यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने रामनाम स्वयंमा नै पापलाई नष्ट गर्ने महान् शस्त्र हो। रामनाम सङ्कीर्तन गर्ने भक्तहरूको सान्निध्यले मात्र पनि दुःखी प्राणीहरूलाई असीम सुखको अनुभूति हुन्छ। त्यसैले रामनामको सम्बन्धमा भनिन्छ—

भर्जनं भवबीजानां अर्जनं सुखसम्पदाम् ।
तर्जनं यमदूतानां राम रामेति गर्जनम् ।।

अर्थात् रामनामको गर्जना गर्ने प्राणीहरूका लागि संसारको बिउ नष्ट हुन्छ, अपार सुख-सम्पत्तिको प्राप्ति हुन्छ र यमपाशबाट मुक्ति मिल्दछ।

यज्ञ, दान, स्नान आदि पुण्यकर्म गर्दा देशकाल, स्थान आदिको अनुकूलतालाई विचार गर्नुपर्ने शास्त्रीय मान्यता छ तर भगवान्‌को नामसङ्कीर्तनमा उक्त शास्त्रीय विधिको आवश्यकता रहँदैन। जुनसुकै स्थान र समयमा वा हिँड्दा, बस्दा, सुत्दा, भोजन गर्दा समेत भगवान्‌को नामसङ्कीर्तन गर्न सकिन्छ र यसरी गरिएको नामसङ्कीर्तनले मनुष्य सम्पूर्ण पापबाट मुक्त हुन्छ। पवित्र-अपवित्र, कुलीन-अकुलीन, दुष्ट-साधु जस्तोसुकै व्यक्ति किन नहोस् उसले यदि

भगवान्‌को नाम उच्चारण गरेको छ भने ऊ बाहिरी र भित्री दुबै रूपमा पवित्र हुन्छ। त्यसरी पवित्र भएको हृदयमा भगवान् वासुदेवको निवास हुन्छ। त्यसैले सम्पूर्ण वेद, उपनिषद् र पुराणहरूले नामसङ्कीर्तनलाई महत्त्व दिएका छन्। ज्ञानका सन्दर्भमा पनि चित्तशुद्धिका लागि नामसङ्कीर्तन आवश्यक छ किनभने चित्तशुद्ध नभईकन ज्ञान हुँदैन र नामसङ्कीर्तन बराबर सजिलो चित्तशुद्धिको उपाय अर्को छैन। त्यसैले ज्ञानमार्गीहरू पनि भगवन्नामलाई महत्त्व दिने गर्दछन्। संसारदशामा पनि त्यस्ता मानिसलाई कुनै पनि प्रकारको दुःख वा अनिष्टले स्पर्श गर्न सक्दैन किनभने भगवान् स्वयं ती भक्तहरूको रक्षाका लागि सधैँ कटिबद्ध हुनुहुन्छ। प्रह्लाद आदिको जीवनलाई हेर्ने हो भने पनि यो कुरा स्पष्ट हुन्छ। हिरण्यकशिपुले आफ्नी बहिनी होलिकाको सहयोगबाट चितामा प्रह्लादलाई राखेर जलाउन लाग्दा हिरण्यकशिपुलाई प्रह्लादले भनेका छन्–

रामनाम जपतां कुतो भयं, सर्वतापशमनैकभेषजम्।
पश्य तात मम गात्रसन्निधौ, पावकोऽपि सलिलायतेऽधुना।।

अर्थात् सम्पूर्ण तापहरूलाई नष्ट गर्नका लागि एक मात्र परम औषधि भगवान्‌को नाम नै हो। जसले भगवान्‌को नाम लिन्छ, उसलाई कुनै पनि प्रकारको भय हुन सक्दैन। हेर्नुहोस् पिताजी ! रामनामको प्रभावले मेरा लागि अहिले आगो पनि पानी जैँ शीतल भएको छ।

यसप्रकार सम्पूर्ण शास्त्रहरूले भगवान्‌को नामलाई ठुलो महत्त्व दिएका छन्। भक्तिवादी आचार्यहरूले त सम्पूर्ण शास्त्रको निष्कर्षकै रूपमा भगवन्नाम सङ्कीर्तनलाई प्रस्तुत गरेका छन्। भनिन्छ– भगवन्नाम लिएर कलियुगका सम्पूर्ण दोषहरूबाट जति सजिलै मुक्त हुन सकिन्छ त्यति सजिलै अन्य व्रत, दान आदि साधनहरूबाट मुक्त हुन सकिँदैन। एकपटक मात्र उच्चारण गरिएको भगवन्नामले सम्पूर्ण पापहरूलाई समूल नाश गर्दछ भने बारम्बार उच्चरित नामले पापवासनाहरूलाई नष्ट गरिदिन्छ। वासनाको समूल नाश नै मोक्षको स्वरूप हो। यसरी मोक्षको सरल साधनका रूपमा भगवन्नामको उच्चारणलाई लिइएको छ। यसर्थ सांसारिक सुखको साथै पारमार्थिक सुखसमेत प्रदान गर्न सक्ने क्षमता भगवन्नाम सङ्कीर्तनमा रहेको छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे-
ऽजामिलोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

यम र यमदूतहरूको संवाद

राजोवाच (राजा परीक्षित्‌ले भन्नुभयो)

निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं प्रत्याह किं तान् प्रति धर्मराजः।
एवं हताज्ञो विहतान् मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम्॥ १॥

पदार्थ—	आज्ञालाई उल्लङ्घन गरे	**मुरारेः** = भगवान् विष्णुका
एवं = यसरी	(त्यस्ता)	**नैदेशिकैः** = दूतहरूद्वारा
अयम् = यो	**देवः** = देवता	**विहतान्** = अपमानित भएका
जनः = जीव	**धर्मराजः** = यमराजले	**तान् प्रति** = ती आफ्ना दूतहरूलाई
यस्य = जसको	**स्वभटोपवर्णितं** = आफ्ना दूतहरूले	**किं** = के
वशे = वशमा छ	बताएको वृत्तान्त	**प्रत्याह** = भन्नुभयो
हताज्ञः = देवपार्षदहरूले जसको	**निशम्य** = सुनेर	

वाक्यार्थ— हे मुनिवर! सम्पूर्ण जीवहरूलाई अधीनमा राख्ने यमराजको आज्ञालाई देवपार्षदहरूले उल्लङ्घन गरे। देवपार्षदहरूद्वारा अपमानित भएका यमदूतहरूले यमलोकमा फर्किएर यमराजलाई सम्पूर्ण वृत्तान्त सुनाएपछि यमराजले तिनीहरूलाई के भन्नुभयो ?

यमस्य देवस्य न दण्डभङ्गः कुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत्।
एतन्मुने वृश्चति लोकसंशयं न हि त्वदन्य इति मे विनिश्चितम्॥ २॥

पदार्थ—	**श्रुतपूर्वः** = पहिले कहिल्यै पनि	संशयलाई
ऋषे = हे महामुनि	सुनिएको	**हि** = निश्चय नै
देवस्य = भगवान्	**न आसीत्** = थिएन	**त्वदन्यः** = तपाईंबाहेक अरूले
यमस्य = यमराजको	**मुने** = हे मुनि	**न वृश्चति** = नष्ट गर्न सक्दैन
दण्डभङ्गः = आज्ञाको उल्लङ्घन	**एतत्** = यो (यमराजको आज्ञाको	**इति** = यस्तो
कुतश्चन = कतैबाट पनि (हुन्छ	उल्लङ्घन हुन्छ भन्ने	**मे** = मेरो
भन्ने कुरा)	**लोकसंशयं** = लोकमा विद्यमान	**विनिश्चितम्** = निश्चय छ

वाक्यार्थ— हे महर्षि ! भगवान् यमराजको आज्ञाको उल्लङ्घन कसैले कतैबाट पनि गर्न सक्दछ भन्ने कुरा मैले आजभन्दा पहिले कहिल्यै सुनेको थिइनँ। हे मुनिवर ! मलाई के लाग्दछ भने यस विषयमा जो लोकसंशय छ त्यसलाई हजुरबाहेक अरू कसैले पनि हटाउन सक्दैन।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

भगवत्पुरुषै राजन् याम्याः प्रतिहतोद्यमाः ।
पतिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमनीपतिम् ॥ ३ ॥

पदार्थ—
राजन् = हे महाराज परीक्षित्
भगवत्पुरुषैः = भगवान्का पार्षदहरूद्वारा
प्रतिहतोद्यमाः = प्रयास नष्ट भएका
याम्याः = यमदूतहरूले
पतिं = आफ्ना स्वामी
संयमनीपतिम् = संयमनी पुरीका मालिक
यमम् = यमराजलाई
विज्ञापयामासुः = जानकारी गराए

वाक्यार्थ— हे महाराज परीक्षित् ! भगवान्का पार्षदहरूले अजामिललाई यमलोक लैजान लागेका यमदूतहरूको प्रयासलाई असफल बनाइदिएपछि यमदूतहरू यमलोक गएर संयमनी पुरीका मालिक आफ्ना महाराज यमराजलाई सबै घटना निवेदन गरे।

यमदूता ऊचुः (यमराजका दूतहरूले भने)

कति सन्तीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो ।
त्रैविध्यं कुर्वतः कर्म फलाभिव्यक्तिहेतवः ॥ ४ ॥

पदार्थ—
प्रभो = हे प्रभु
त्रैविध्यं = सत्त्व आदि तीन गुण हेतु भएको पाप, पुण्य र पापपुण्यमिश्रित
कर्म = कर्म
कुर्वतः = गर्ने
जीवलोकस्य = प्राणी समुदायको
शास्तारः = शासक
फलाभिव्यक्तिहेतवः = कर्मफलको प्रदाता
वै = निश्चय नै
इह = तीनै लोकमा
कति सन्ति = कति छन्

वाक्यार्थ— हे प्रभु ! जीवहरूले सत्त्व आदि तीन गुणबाट उत्पन्न हुने पाप, पुण्य र मिश्रित पापपुण्य गरी जम्मा तीन प्रकारका कर्महरू गर्दछन्। जीवहरूद्वारा अनुष्ठित यी तीन कर्महरूको फल दिने शासकहरू संसारमा कति जना छन् ?

यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दण्डधारिणः ।
कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ॥ ५ ॥

पदार्थ—
यदि = यदि
लोके = संसारमा
दण्डधारिणः = दण्ड धारण गर्ने
शास्तारः = शासकहरू
बहवः = धेरै
स्युः = छन् (भने)
मृत्युः च = नरक आदि पापको फल र
अमृतम् एव वा = स्वर्ग आदि पुण्यकै फल पनि अथवा
कस्य = कसलाई

स्यातां = प्राप्त होला	**कस्य वा** = कसैलाई पनि	**न** = प्राप्त नहोला

वाक्यार्थ– यदि संसारमा दण्डधारण गर्ने शासकहरू धेरै छन् भने नरक आदि पापको फल र स्वर्ग आदि पुण्यको फल कसलाई प्रदान गर्ने ? यसको समुचित व्यवस्था हुन कसरी हुन सक्ला र ?

किन्तु शास्तृबहुत्वे स्याद् बह्वनामिह कर्मिणाम्।

शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मण्डलवर्तिनाम्॥ ६॥

पदार्थ–	**शास्तृबहुत्वे** = शासकहरू धेरै हुँदा	**मण्डलवर्तिनाम्** = चक्रवर्ती
किन्तु = यदि	**शास्तृत्वम्** = शासकपन	(समस्त भूमण्डलको शासन गर्ने
इह = यस संसारमा	**उपचारः** = गौण (नाम मात्रको)	सम्राट्)को अधीनमा रही शासन
बह्वनाम् = धेरै	**स्यात्** = होला	गर्ने व्यक्तिको शासकत्व नाम
कर्मिणाम् = कर्म गर्ने	**हि** = निश्चय नै	मात्रको (गौण) हुन्छ
मानिसहरूको	**यथा** = जसरी	

वाक्यार्थ– यदि संसारमा धेरै कर्म गर्नेवालाहरू भएको हुनाले कर्मफलदाता शासकहरू पनि धेरै नै हुन्छन् भन्नुहुन्छ भने उनीहरूको शासकत्व (कर्मफलदातृत्व) त्यसरी नै नाम मात्रको (गौण) हुन्छ जसरी चक्रवर्ती सम्राट्को अधीनमा रही निश्चित भूभागमा शासन गर्ने स-साना राजा-रजौटाहरूमा नाम मात्रको शासकत्व रहन्छ।

अतस्त्वमेको भूतानां सेश्वराणामधीश्वरः।

शास्ता दण्डधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः॥ ७॥

पदार्थ–	**भूतानां** = समस्त प्राणीहरूको	**नृणां** = मनुष्यहरूको
अतः = यसकारण (धेरै	**त्वम्** = हजुर	**शुभाशुभविवेचनः** = पुण्य र पाप
शास्ताहरूले कर्मको उचित फल	**एकः** = एक मात्र	कर्महरूको निर्णय गरी
दिन नसक्ने भएकाले)	**अधीश्वरः** = स्वामी	**दण्डधरः** = दण्ड दिने हुनुहुन्छ
सेश्वराणाम् = देवताहरूले सहित	**शास्ता** = शासक (तथा)	

वाक्यार्थ– कर्म गर्ने व्यक्तिलाई धेरै शासकहरूले कर्मको यथोचित फल प्रदान गर्न नसक्ने हुनाले मनुष्यहरूले गरेका कर्महरूको शुभाशुभ फल विचार गरी उचित दण्ड दिने दण्डदाता हजुर एक मात्र हुनुहुन्छ किनभने हजुर नै देवताहरू सहित सम्पूर्ण प्राणीहरूको मालिक हुनुहुन्छ।

तस्य ते विहतो दण्डो न लोके वर्ततेऽधुना।

चतुर्भिरद्भुतैः सिद्धैराज्ञा ते विप्रलम्भिता॥ ८॥

पदार्थ–	प्रभावशाली	**दण्डः** = दण्ड
तस्य = त्यस्ता अद्वितीय	**ते** = हजुरको	**लोके** = लोकमा (अरूले)

विहतः = उल्लङ्घन गरेको
न वर्तते = छैन (तर)
अधुना = अहिले (आएर)
अद्भुतैः = अद्भुत
चतुर्भिः = चार जना
सिद्धैः = सिद्ध पुरुषहरूले
ते = हजुरको
आज्ञा = आज्ञा
विप्रलम्भिता = उल्लङ्घन गरे

वाक्यार्थ— यसप्रकारका अद्वितीय प्रभावशाली हजुरको दण्डको उल्लङ्घन लोकमा आजसम्म कसैले पनि गरेका थिएनन् तर आज ती चार जना अद्भुत स्वभाव भएका सिद्ध पुरुषहरूले हजुरको आज्ञाको उल्लङ्घन गरे।

नीयमानं तवादेशादस्माभिर्यातनागृहान्।
व्यामोचयन् पातकिनं छित्त्वा पाशान् प्रसह्य ते ॥ ९॥

पदार्थ—
तव = हजुरको
आदेशात् = आज्ञाअनुसार
अस्माभिः = हामीहरूद्वारा
यातनागृहान् = यातनागृहमा
नीयमानं = ल्याउन लागिएको
पातकिनं = पातकी (अजामिललाई)
ते = ती चार सिद्ध पुरुषहरूले
प्रसह्य = जबर्जजस्ती
पाशान् = पाश (बाँध्ने डोरी)लाई
छित्त्वा = छिनाई
व्यामोचयन् = मुक्त गरे

वाक्यार्थ— हे प्रभु ! हजुरको आज्ञानुसार हामीहरूले महापापी अजामिललाई नरकको यातनागृहमा ल्याउन लाग्दै थियौँ, ती सिद्धपुरुषहरू आएर अजामिललाई बाँधेको यमपाशलाई जबर्जस्ती छिनाई त्यसलाई मुक्त गरे।

तांस्ते वेदितुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमम्।
नारायणेत्यभिहिते मा भैरित्याययुर्द्रुतम्॥ १० ॥

पदार्थ—
नारायण इति = नारायण यस्तो वाक्य
अभिहिते = भन्नेबित्तिकै
मा भैः इति = 'नडराऊ' भन्दै
द्रुतम् = छिट्टै (सिद्ध पुरुषहरू)
आययुः = आए
यदि = यदि
नः = हामीहरूलाई
क्षमम् = सुनाउन योग्य
मन्यसे = ठान्नुहुन्छ भने
तान् = ती अजामिललाई मुक्त गराउने पुरुषहरूबारे
ते = हजुरबाट
वेदितुम् = जान्न
इच्छामः = चाहन्छौँ

वाक्यार्थ— अजामिलले 'नारायण' यस्तो वाक्यको उच्चारण गर्नासाथ 'नडराऊ, नडराऊ' भन्दै सिद्ध पुरुषहरूले उसलाई यमपाशबाट मुक्त गरे। यदि हजुर हामीहरूलाई सुनाउन योग्य सम्झिनुहुन्छ भने ती सिद्ध पुरुषहरू को हुन् भन्ने कुरा आज्ञा गर्नुहोस्, हामीहरू त्यो कुरा जान्न चाहन्छौँ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः।
प्रीतः स्वदूतान् प्रत्याह स्मरन् पादाम्बुजं हरेः॥ ११ ॥

पदार्थ—	**सः** = ती	**पादाम्बुजं** = चरणकमललाई
इति = यसप्रकार	**देवः** = भगवान्	**स्मरन्** = सम्झँदै
आपृष्टः = दूतहरूद्वारा	**यमः** = यमराज	**स्वदूतान् प्रति** = आफ्ना
सोधिएका	**प्रीतः** = प्रसन्न भएर	दूतहरूलाई
प्रजासंयमनः = प्रजाका शासक	**हरेः** = भगवान् विष्णुको	**आह** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ— यसप्रकार यमदूतहरूले प्रश्न गरेपछि प्रजाशासक यमराजले प्रसन्न भएर भगवान् नारायणको चरणकमललाई स्मरण गर्दै आफ्ना दूतहरूलाई भन्नुभयो।

यम उवाच (यमराजले भन्नुभयो)

परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद् यत्र विश्वम्।
यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद् यस्य वशे च लोकः॥ १२॥

पदार्थ—	भएका ब्रह्मा, विष्णु र शिवबाट	**नसि** = नाकमा
मदन्यः = म (यमराज)भन्दा	**अस्य** = यस जगत्को	**ओतवत्** = डोरी लगाइएको
भिन्न	**स्थितिजन्मनाशाः** = सृष्टि,	गोरु झैं
परः = श्रेष्ठ	स्थिति र लय हुन्छन्,	**अस्य** = जुन परमात्माको
जगतः = जङ्गम र	**यत्र** = जुन परमात्मामा	**वशे च** = वशमा
तस्थुषः च = स्थावर प्राणीको	**पटवत्** = कपडामा धागो झैं	**लोकः** = संसार रहेको छ
(अधीश्वर हुनुहुन्छ)	**विश्वम्** = चराचर जगत्	
यदंशतः = जुन परमात्माको अंश	**ओतं प्रोतं** = ओतप्रोत छ	

वाक्यार्थ— हे दूतहरू ! मभन्दा भिन्नै स्थावर एवं जङ्गम प्राणीहरूको मालिक भगवान् हुनुहुन्छ। यिनै परमात्माका अंशभूत ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरबाट जगत्को जन्म, स्थिति र लय हुने गर्दछ। उनै परमात्मामा सम्पूर्ण चराचर जगत् कपडामा धागो झैं उनिएको छ। यो जगत् नाकमा डोरी लगाएको गोरु झैं परमात्माको अधीनमा रहेको छ। त्यो परमात्मालाई तिमीहरूले जानेका छैनौ।

यो नामभिर्वाचि जनान् निजायां बध्नाति तन्त्यामिव दामभिर्गाः।
यस्मै बलिं त इमे नामकर्मनिबन्धबद्धाश्चकिता वहन्ति॥ १३॥

पदार्थ—	**निजायां** = आफ्नो श्वासरूपले	**ते** = ती
यः = जुन परमात्माले	उत्पन्न (लामो डोरीजस्तो)	**नामकर्मनिबन्धबद्धाः** = ब्राह्मण
तन्त्याम् = लामो डोरीमा	**वाचि** = वेदरूप वाणीमा	आदि भिन्न-भिन्न नाम र
दामभिः = स-साना दाम्लाहरूले	**जनान्** = मनुष्यहरूलाई	अग्निहोत्र आदि कर्मका
गाः इव = गाई गोरुहरूलाई झैं	**बध्नाति** = बाँध्नुहुन्छ (यथायोग्य	बन्धनमा बाँधिएका
नामभिः = ब्रह्मा आदि नामद्वारा	छुट्टाछुट्टै कर्म गराउनुहुन्छ)	**चकिताः** = छक्क परेका

इमे = यी मानिसहरू	**बलिं** = उपहार
यस्मै = जुन परमात्मालाई	**वहन्ति** = चढाउँछन्

वाक्यार्थ– जसरी किसानले दाइँ गर्दा एउटा लामो मूल डोरीमा स–साना दाम्लाहरूले गोरुलाई बाँध्दछ त्यसै गरी भगवान्ले पनि आफूबाट उत्पन्न वेदरूपी वाणीमा ब्राह्मण आदि वर्णमा विभक्त मनुष्यहरूलाई तत्तद्वर्णोचित कर्ममा बाँध्नुहुन्छ। यसरी मानिसहरू ब्राह्मण आदि नाम र अग्निहोत्र आदि कर्मबन्धनमा बाँधिन्छन् र भयभीत भएर उनै परमात्मालाई उपहार चढाउँछन्।

अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः।
आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः॥ १४॥
अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः।
यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये॥ १५॥

पदार्थ–	**वसवः** = अष्टवसु	**अस्पृष्टरजस्तमस्काः** = रजः र तमोगुणले नछोइएका
अहं = म (यमराज)	**साध्याः** = द्वादश साध्य (देव–गणविशेष)	**सत्त्वप्रधानाः अपि** = सत्त्वप्रधान भएर पनि
महेन्द्रः = इन्द्र	**मरुद्गणाः** = उनान्चास मरुद्गण	**च** = तथा
निर्ऋतिः = निर्ऋति	**रुद्रगणाः** = एघार रुद्र	**स्पृष्टमायाः** = मायाको अधीनमा रहेका छन् ती (देवताहरूले पनि)
प्रचेताः = वरुण	**ससिद्धाः** = देवयोनि सिद्धहरू (सहित)	**यस्य** = जुन परमात्माको
सोमः = चन्द्रमा	**विश्वसृजः** = मरीचि आदि प्रजापतिहरू	**ईहितं** = चेष्टा (कर्म)लाई
अग्निः = अग्नि	**भृग्वादयः** = भृगु आदि ऋषिगण	**न विदुः** = जान्न सकेनन्
ईशः = महादेव	**अमरेशाः** = बृहस्पति आदि श्रेष्ठ देवताहरू	**ततः** = ती देवगणदेखि
पवनः = वायु	**ये** = जो	**अन्ये** = अरूले त
अर्कः = सूर्य	**अन्ये** = अरू श्रेष्ठ मनुष्य आदि	**किं** = कसरी जान्न सक्लान्
विरिञ्चः = ब्रह्मा		
आदित्यविश्वे = द्वादशादित्य र विश्वेदेव		
अथ = त्यस्तै		

वाक्यार्थ– म (यमराज) इन्द्र, निर्ऋति, वरुण, चन्द्र, अग्नि, महादेव, वायु, सूर्य, ब्रह्मा, द्वादशादित्य, विश्वेदेव, अष्टवसु, द्वादश साध्य, उनन्चास मरुद्गण, एकादश रुद्र, देवयोनिहरू, मरीचि आदि प्रजापति, भृगु आदि ऋषिगण, बृहस्पति आदि श्रेष्ठ देवगण तथा अन्य श्रेष्ठ–श्रेष्ठ ज्ञानी मनुष्यादिहरू जसमा रजोगुण र तमोगुणले स्पर्श गर्न सकेको छैन त्यस्ता सत्त्वगुणी देवताहरूले पनि मायाको अधीनमा भएकाले परमात्माको कर्मको रहस्यलाई जान्न सकेनन् भने अरूले कसरी जान्न सक्दछन् ?

यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा हृदा गिरा वासुभृतो विचक्षते।
आत्मानमन्तर्हृदि सन्तमात्मनां चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परम्॥ १६॥

पदार्थ—
आत्मनां = स्थावर र जङ्गम प्राणीहरूको
अन्तर्हृदि = अन्तःकरणमा
सन्तम् = विराजमान
आत्मानम् च = व्यापक आत्मारूप
यं = जुन परमात्मालाई
गोभिः = श्रोत्र आदि ज्ञानेन्द्रियहरूद्वारा
मनसा = मनद्वारा
हृदा = चित्तद्वारा
वा = अथवा
असुभिः = प्राणप्रधान कर्मेन्द्रियहरूद्वारा
वा = अथवा
गिरा = शब्दहरूद्वारा
वै = निश्चय नै
असुभृतः = प्राणीहरूले
न विचक्षते = प्राप्त गर्न सक्दैनन्
यथा = जसरी
आकृतयः = रूपले
ततः परम् = आफू (रूप)लाई प्रकाशित गर्ने
चक्षुः = आँखालाई (प्रकाशित गर्न सक्दैन)

वाक्यार्थ— जसरी घटपटादि रूपहरूले आफूलाई प्रकाशित गर्ने चक्षु इन्द्रियलाई प्रकाशित गर्न सक्दैनन् त्यसै गरी स्थावर-जङ्गम सबैका अन्तःकरणमा विराजमान परमात्मालाई प्राणीहरूले ज्ञानेन्द्रिय, मन, चित्त, कर्मेन्द्रिय, शब्दात्मक शास्त्र आदि साधनहरूले देख्न, जान्न वा प्राप्त गर्न सक्दैनन्।

विवरण— पृथ्वी, जल आदि सबै दृश्य पदार्थहरूभित्र एउटै चेतन तत्त्व बसेको छ। यही चेतन तत्त्वले नै सम्पूर्ण पदार्थहरूलाई नियमित एवं व्यवस्थित गर्दछ। बृहदारण्यकोपनिषद् (३/७)मा याज्ञवल्क्यले आरुणिलाई उपदेश गर्दै पदार्थहरूले आफूभित्र बस्ने चेतन तत्त्वलाई चिन्न वा जान्न सक्दैनन् भन्नुभएको छ। यहाँ पनि **मनसा** अर्थात् मनले र **गोभिः** अर्थात् वाणी आदि इन्द्रियहरूले पनि आत्मालाई जान्न सक्दैनन् भनी बताइएको छ। **पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः** (कठोपनिषनद्, २/१/१) अर्थात् इन्द्रियहरू बाहिरी विषयहरूलाई मात्र जान्न सक्दछन् तर आत्मतत्त्व चाहिँ **अन्तर्हृदि** अर्थात् हृदयभित्र प्रकट हुन्छ। यदि शास्त्रोपदेश र आचार्योपदेशले शुद्ध भएको मन छ भने त्यसले आत्मालाई जान्न सक्छ। तर त्यो पनि संसारका पदार्थहरूलाई जाने झैँ जान्ने होइन। संसारका पदार्थहरूलाई इदम् अर्थात् यो यस्तो हो भनेर जान्न सकिन्छ भने आत्मालाई अहम्रूपले जान्न सकिन्छ। त्यसैले यहाँ आत्मा मनको विषय पनि होइन भनिएको हो। श्लोकमा आएको **आकृति** पदले रूप, रस आदिलाई लिनुपर्दछ। जसरी रूप, रस आदिले आफ्ना प्रकाशक चक्षु आदिलाई जान्न सक्दैनन् अनि आगाका झिल्काले आफ्नो कारण आगोलाई प्रकाशित गर्न सक्दैनन् त्यसै गरी इन्द्रियहरूले पनि आफ्नो कारण र प्रकाशक आत्मालाई जान्न सक्दैनन्। यसर्थ यस श्लोकमा परमात्मालाई प्राणीहरूले ज्ञानेन्द्रिय, मन, चित्त, कर्मेन्द्रिय, शब्दात्मक शास्त्र आदि साधनहरूले देख्न, जान्न वा प्राप्त गर्न सक्दैनन् भनिएको हो।

तस्यात्मतन्त्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः।
प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरन्ति तद्रूपगुणस्वभावाः॥ १७॥

पदार्थ—
परस्य = इन्द्रियातीत
आत्मतन्त्रस्य = सर्वस्वतन्त्र
अधीशितुः = सबै प्राणीहरूका शासक
मायाधिपतेः = त्रिगुणात्मिका मायाका अधिपति
महात्मनः = परमपुरुष (महात्मा)
तस्य = ती लोकनायक
हरेः = भगवान् नारायणका
दूताः = दूतहरू
वै = निश्चय नै
तद्रूपगुणस्वभावाः = भगवान्कै जस्तो रूप, गुण र स्वभाव भएका
मनोहराः = मनलाई आकर्षित गर्ने
प्रायेण = प्रायः
इह = यस जगत्मा
चरन्ति = विचरण गर्दछन्

वाक्यार्थ— परमात्मा सर्वस्वतन्त्र र सबै प्राणीहरूका शासक हुनुहुन्छ। त्रिगुणात्मिका मायाका अधिपति, इन्द्रियातीत परमपुरुष परमात्माका दूतहरू परमात्मा जस्तैं चतुर्भुजादि रूप, प्रभावादि विशिष्ट गुण र भक्तवात्सल्य आदि स्वभाव भएका छन्। भगवान् जस्तैं मनोहर व्यक्तित्व र शारीरिक संरचना भएका ती देवदूतहरू यस जगत्मा प्रायः डुलिरहन्छन्।

भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिङ्गानि महाद्भुतानि।
रक्षन्ति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च॥ १८॥

पदार्थ—
अथ = यी
सुरपूजितानि = देवताहरूद्वारा पनि पूजा गरिएका
महाद्भुतानि = अलौकिक आश्चर्यप्रद रूप भएका
दुर्दर्शलिङ्गानि = स्वरूप दर्शन दुर्लभ भएका
विष्णोः = विष्णुका
भूतानि = दूतहरूले
तद्भक्तिमतः = भगवान् विष्णुका भक्तिमान्
मर्त्यान् = मनुष्य (प्राणीहरू)लाई
परेभ्यः = काल, कर्म, शत्रु आदिबाट
मत्तः च = म (यमराज)बाट र
सर्वतः च = सबै विपत्तिहरूबाट पनि सधैं
रक्षन्ति = रक्षा गर्दछन्

वाक्यार्थ— भगवान्का दूतहरू देवताहरूद्वारा पनि पूजित छन्। उनीहरूको रूप अलौकिक र आश्चर्यप्रद भएका हुनाले उनीहरूको स्वरूप दर्शन अत्यन्त दुर्लभ छ। ती विष्णुदूतहरूले भगवान् विष्णुका भक्तहरूलाई खराब काल (परिस्थिति), खराब कर्म, शत्रु र म (यमराज)बाट तथा सम्पूर्ण विपत्तिहरूबाट समेत रक्षा गर्दछन्।

धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः।
न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणादयः॥ १९॥

पदार्थ—
वै = निश्चय नै
साक्षाद्भगवत्प्रणीतं = साक्षात्

भगवान्ले रचना गर्नुभएको	**न** = जान्न सकेनन्	**मनुष्याः** = मनुष्यहरूले
धर्मं तु = धर्मलाई त	**सिद्धमुख्याः** = श्रेष्ठ-श्रेष्ठ सिद्धहरूले पनि	**विद्याधरचारणादयः** = विद्याधर र चारण आदिले त
ऋषयः = सत्त्वगुणी ऋषिहरूले	**न** = जान्न सकेनन् (भने)	**कुतः च** = कसरी जान्न सक्दछन्
न विदुः = जान्न सकेनन्	**असुराः** = रजोगुणयुक्त असुरहरूले	
देवाः = देवताहरूले		
अपि = पनि		

वाक्यार्थ– स्वयं भगवान्ले धर्मको अनुशासन बनाउनुभयो। त्यो धर्मानुशासनलाई सत्त्वगुणी ऋषिगण, देवता र श्रेष्ठ-श्रेष्ठ सिद्धगणहरूले त जान्न सकेनन् भने रजोगुणी असुर, मनुष्य, विद्याधर र चारण आदिले कसरी जान्न सक्दछन् ?

स्वयम्भूर्नारदः शम्भुः कुमारः कपिलो मनुः।
प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयम्॥ २०॥
द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटाः।
गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वामृतमश्नुते॥ २१॥

पदार्थ–

भटाः = हे दूतहरू	**जनकः** = जनक	**विशुद्धं** = परम पवित्र
स्वयम्भूः = ब्रह्मा	**भीष्मः** = भीष्मपितामह	**गुह्यं** = रहस्यमय (र)
नारदः = देवर्षि नारद	**बलिः** = बलि	**दुर्बोधं** = बुझ्न कठिन
शम्भुः = शिव	**वैयासकिः** = व्यासपुत्र शुकदेव	**धर्मं** = भागवत धर्मलाई
कुमारः = सनत्कुमार	**वयम्** = म धर्मराज	**विजानीमः** = जान्दछौँ
कपिलः = महर्षि कपिल	**एते** = यी	**यं** = जुन भागवत धर्मलाई
मनुः = स्वायम्भुव मनु	**द्वादश** = बाह्र जना हामीहरू	**ज्ञात्वा** = जानेर
प्रह्लादः = प्रह्लाद	**भागवतं** = भगवान्ले उपदेश गर्नुभएको	**अमृतम्** = मोक्षरूप भगवान्लाई
		अश्नुते = प्राप्त गर्न सकिन्छ

वाक्यार्थ– हे दूतहरू ! यो परमपावन भागवतधर्मलाई ब्रह्मा, देवर्षि नारद, शिव, सनत्कुमार, महर्षि कपिल, स्वायम्भुव मनु, प्रह्लाद, राजर्षि जनक, भीष्मपितामह, बलि, व्यासपुत्र शुकदेव र म (धर्मराज) हामी बाह्र जनाले मात्र जान्दछौँ। जसले यो धर्मलाई जान्दछ उसले भगवत्तत्त्वसाक्षात्कार रूप मोक्षस्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ। यसर्थ भगवान्द्वारा प्रतिपादित भागवत धर्म परमपवित्र, रहस्यमय र जो-कोहीले बुझ्न कठिन छ।

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः।
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः॥ २२॥

पदार्थ–

	भगवति = भगवान् नारायणमा	**तन्नामग्रहणादिभिः** = भगवान्को

नाम लिनु आदि साधनद्वारा	**लोके** = संसारमा	**धर्मः** = धर्म
भक्तियोगः = भक्ति गरोस्	**पुंसां** = मनुष्यहरूको	**एतावान् एव** = यत्ति नै हो भनेर
अस्मिन् = यस	**परः** = सर्वोत्कृष्ट	**स्मृतः** = बताइएको छ

वाक्यार्थ– संसारमा मनुष्यहरूको सबैभन्दा महान् धर्म भनेको भगवान्को नामसङ्कीर्तन आदि साधनहरूको अवलम्बन गरेर भगवान्मा प्रेम वा भक्ति गर्नु नै हो।

नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः।
अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥ २३ ॥

पदार्थ–

पुत्रकाः = हे दूतहरू	**पश्यत** = हेर	**अजामिलः** = अजामिल
हरेः = भगवान् श्रीहरिको	**येन** = आफ्नो पुत्रलाई लक्षित गरी उच्चारण गरिएको जुन भगवन्नामद्वारा	**अपि** = पनि
नामोच्चारणमाहात्म्यं = नामसङ्कीर्तनको महत्त्व	**एव** = नै	**मृत्युपाशात्** = संसारबन्धनबाट
		अमुच्यत = मुक्त भयो

वाक्यार्थ– हे दूतहरू! भगवान् श्रीहरिको नामसङ्कीर्तनको माहात्म्य हेर, अजामिल जस्तो महापापी पनि आफ्नो पुत्रलाई लक्षित गरी उच्चारण गरिएको भगवन्नामद्वारा पनि संसारबन्धन वा यमपाशबाट मुक्त भयो।

एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां
सङ्कीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम्।
विक्रुश्य पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि
नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिम् ॥ २४ ॥

पदार्थ–

भगवतः = भगवान्का	**अघनिर्हरणाय** = पापक्षयका लागि	**विक्रुश्य** = कराएर
गुणकर्मनाम्नाम् = गुण र कर्मसम्बन्धी नामहरूको	**अलम्** = पर्याप्त छ	**म्रियमाणः** = मर्न लागेको
सङ्कीर्तनं = उच्चारण	**यत्** = किनभने	**अघवान्** = पापी (अपवित्र)
एतावता = यति नै पनि	**नारायण इति** = नारायण यो नाम	**अजामिलः** = अजामिलले
पुंसां = मानिसहरूको	**पुत्रम्** = छोरालाई लक्षित गरी	**अपि** = पनि
		मुक्तिम् = मुक्ति
		इयाय = प्राप्त गऱ्यो

वाक्यार्थ– भगवान्का गुणसम्बन्धी भक्तवत्सल आदि, कर्मसम्बन्धी मधुसूदन आदि वा जन्मसम्बन्धी वासुदेव इत्यादि विभिन्न नामहरूको सङ्कीर्तन नै मानिसहरूको पापनाश गर्न समर्थ छ किनभने आत्तिएको वेला छोरालाई बोलाउन 'नारायण' भनी कराएर भगवान्को नामोच्चारण गर्ने पापी मृत्युपीडामा छट्पटिरहेको अजामिलले पनि मुक्ति प्राप्त गऱ्यो भने स्वस्थ अवस्थामा नै

श्रद्धापूर्वक भगवान्‌को नाम लिने व्यक्तिले त मोक्ष प्राप्त नगर्ने कुरै भएन।

विवरण— भगवान्‌लाई नै पुकार्नका लागि नभएर छोरा, नाति वा अरू कुनै व्यक्तिलाई बोलाउनका लागि भगवान्‌को नाम लिनुलाई नामाभास भनिन्छ। अजामिलले भगवान्‌को नामसङ्कीर्तन गरेको होइन, उसले छोरालाई बोलाउनका लागि नारायण नामको प्रयोग गरेको थियो। अर्को कुरा ऊ अत्यन्त दुराचारी थियो र मरणासन्न अवस्था भएकाले उसको चित्त पनि स्थिर थिएन। यस्तो हुँदाहुँदै पनि उसले छोरालाई बोलाउँदा नारायण उच्चारण गर्नाले उसलाई सारूप्य मुक्ति मिल्यो, पापनाश मात्रको के कुरा ? यसर्थ भगवान्‌का नामहरूको सङ्कीर्तनबाट पापनाश हुनुका साथै मुक्ति पनि प्राप्त हुन्छ।

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं
देव्या विमोहितमतिर्बत माययालम्।
त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां
वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः॥२५॥

पदार्थ—
बत = दुःखको कुरा
देव्या = देवी
मायया = मायाद्वारा
अलम् = पूर्णतया
विमोहितमतिः = बुद्धि मोहित भई
मधुपुष्पितायां = मधुर फलको वर्णन गर्ने (अर्थवाद वाक्यद्वारा मनोहर)
त्रय्यां = वेदवाणीमा
जडीकृतमतिः = बुद्धि जड बनाइएको व्यक्ति
वैतानिके = वेदमा उल्लिखित
महति = ठुला ठुला
कर्मणि = यज्ञ आदि कर्ममा
युज्यमानः = युक्त भएको
अयं = यो वेद आदि शास्त्र जान्ने
महाजनः = विद्वान्‌ले पनि
तत् इदं = त्यस्तो यो भगवान्‌को नामको महत्त्व
प्रायेण = धेरैजसो
न वेद = जान्दैनन्

वाक्यार्थ— वेद आदि शास्त्र जान्ने ठुला-ठुला विद्वान्‌हरू पनि भगवान्‌को नामोच्चारणद्वारा सजिलैसँग मुक्ति प्राप्त गर्न सकिने रहस्यलाई बुझ्दैनन्। किनभने भगवान्‌को मायाद्वारा उनीहरूको बुद्धि मोहित भएको छ, त्यसैले उनीहरूको बुद्धि मिठोमिठो स्वर्गादि फलको वर्णन गर्ने अर्थवादमूलक वेदवाक्यहरूमा अल्झिएको हुन्छ र उनीहरू वेदोक्त ठुला-ठुला यज्ञ यागादिमा मात्र प्रवृत्त हुन्छन्।

एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनन्ते
सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम्।
ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ यद्यमीषां
स्यात् पातकं तदपि हन्त्युरुगायवादः॥ २६॥

पदार्थ—
एवं = यसप्रकार
विमृश्य = विचार गरेर

सुधियः = विद्वान्हरूले	**ते** = ती नामसङ्कीर्तन गर्ने भक्तहरू	**पातकं** = पाप
खलु = निश्चय नै	**मे** = मेरो (यमराजको)	**स्यात्** = भयो भने
सर्वात्मना = चित्त एकाग्र बनाएर	**दण्डम्** = दण्ड	**तत् अपि** = त्यो पापलाई पनि
अनन्ते = अनन्त गुणशाली	**न अर्हन्ति** = पाउँदैनन्	**उरुगायवादः** = अपार महिमा भएका भगवान्का नामकीर्तनले
भगवति = भगवान्मा	**अथ** = कदाचित्	**हन्ति** = सहजै नष्ट गरिदिन्छ
भावयोगम् = परमप्रेमपूर्वक गरिने नामकीर्तन आदि भक्ति	**यदि** = यदि	
विदधते = गर्दछन् (भने)	**अमीषां** = नामसङ्कीर्तन गर्ने यी मानिसहरूबाट पनि (प्रमादवश)	

वाक्यार्थ– यसप्रकार विद्वान् मानिसहरू विचारपूर्वक एकाग्र चित्तद्वारा अनन्तगुणशाली भगवान्मा परमप्रेमका साथमा नामसङ्कीर्तन आदि भक्ति गर्दछन्। त्यस्ता भक्तहरू मैले दिने दण्डको भागी हुनै सक्दैनन्। त्यस्ता भगवन्नामसङ्कीर्तन गर्ने भक्तहरूबाट कदाचित् झुक्किएर पाप भइहालेछ भने पनि त्यो पापलाई अपार माहात्म्य भएको भगवन्नामकीर्तनले सजिलै नष्ट गरिदिन्छ।

ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा
ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः।
तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्
नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे ॥ २७ ॥

पदार्थ–

ये = जो भक्तहरू	**ते** = ती	**एषां** = यी भक्तहरूको
समदृशः = समदर्शी छन्	**साधवः** = भक्तहरू	**दण्डे** = दण्डका लागि
भगवत्प्रपन्नाः = भगवान्को शरणमा गएका छन् र	**हरेः** = भगवान् श्रीहरिको	**वयं** = हामी ब्रह्मा आदि देवताहरू
देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथाः = जसको पवित्र जीवन चरित्रलाई देवता र सिद्धगणले पनि स्तुति गर्दछन्	**गदया** = गदाद्वारा	**न प्रभवामः** = समर्थ छैनौँ
	अभिगुप्तान् = रक्षा गरिएका	**वयः च** = स्वयं काल पनि
	तान् = ती भगवद्भक्तहरूलाई (लिन)	**न** = समर्थ छैन
	न उपसीदत = तिमीहरू कहिल्यै नजानू (किनभने)	

वाक्यार्थ– भगवान्को शरणमा प्राप्त भएका समदर्शी भक्तहरूको पवित्र जीवनचरित्रको स्तुति वर्णन देवता र सिद्धगणहरूले पनि गरिरहेका हुन्छन्। ती भक्तहरूलाई भगवान्ले आफ्नो गदाद्वारा सर्वदा रक्षा गरिरहनुभएको हुन्छ। तिमीहरू त्यस्ता भक्तहरूलाई लिन उनीहरूको नजिकमा कहिल्यै नजानू। तिनीहरूलाई दण्ड दिन म लगायत ब्रह्मा आदि देवताहरूमा पनि सामर्थ्य छैन। स्वयं काल पनि भक्तहरूलाई दण्ड दिन समर्थ छैन।

विवरण– ईश्वरका अनेक रूपहरू छन्। यी रूपहरूको भिन्न-भिन्न विधिले उपासना गर्ने अनेक मतहरू पनि चलेका छन्। परमात्माको रहस्यलाई नबुझी भेदबुद्धिले उपासना गर्ने भ्रान्त व्यक्तिहरू

आफ्नो दीक्षाचिह्न लिइसकेपछि पापै गरे पनि आफूलाई यमराजले दण्ड दिन नसक्ने बताउँछन् तर भगवान्को चिह्न या दीक्षा लिँदैमा यमदण्ड नपाइने होइन। यमराजले छुन सक्दैनन्, नरक जानै पर्दैन भन्ने यी जस्ता अनेकौँ शास्त्रवाक्यहरूको तात्पर्य के हो भने जो शुद्ध मनले भगवान्को भक्त हुन्छ, ऊ स्वतः पापरहित र मुक्त हुन्छ। भक्तिको आडमा पापबाट बच्न सकिन्छ भन्ने भ्रम राख्नु आफैँलाई धोका दिनु हो। पापै गरे पनि नरक जान पर्दैन भन्ने वचनले कलियुगमा असंयमी व्यक्तिहरू नामजपको आडमा सबै पाप छल्न प्रवृत्त हुन सक्छन्। तर यस किसिमको नामजपबाट पापनाश हुन सक्दैन। यस्तो स्थितिलाई नामापराध मानिन्छ। नामापराध गर्नेले नामी परमात्माकै अपराध गर्दछ। त्यसबाट रुन् सङ्कट आइपर्दछ।

तानानयध्वमसतो विमुखान् मुकुन्द-
पादारविन्दमकरन्दरसादजस्रम्।
निष्किञ्चनैः परमहंसकुलै रसज्ञै-
र्जुष्टाद् गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान्॥ २८॥

पदार्थ–
निष्किञ्चनैः = कुनै पनि भौतिक सम्पत्ति नभएका
रसज्ञैः = भगवत्तत्त्वको आनन्दलाई बुझ्ने
परमहंसकुलैः = परमहंस (विवेकी)हरूको समूहले
जुष्टात् = सेवा गरिएका
मुकुन्दपादारविन्दमकरन्दरसात् = भगवान्का चरणकमलको भजनरूप मधुर रसबाट
विमुखान् = विमुख भएका
अजस्रम् = सधैँ
निरयवर्त्मनि = नरकको मार्गरूप
गृहे = घरव्यवहारमा
बद्धतृष्णान् = तृष्णाले बाँधिएका
असतः = दुष्ट
तान् = ती भगवान्को भजन नगर्ने मानिसहरूलाई
आनयध्वम् = ल्याउने गर

वाक्यार्थ– घरबार आदि भौतिक धनसम्पत्ति त्यागेका र आसक्तिरहित भएका परमहंसहरू भगवन्नामको दिव्य आनन्दलाई बुझ्दछन्। उनीहरू भगवान् नारायणको चरणारविन्दको भजनादिरूप मधुर रसास्वादन गर्दछन् तर जो मानिस त्यो मधुर रसबाट विमुख भई नरक जाने बाटोजस्तो घरव्यवहार आदि लौकिक उन्नतिको तृष्णामा सधैँ बाँधिएको हुन्छ र भगवान्को भजन, सेवा आदि गर्दैन त्यस्ता दुष्ट मानिसहरूलाई दण्ड दिन तिमीहरू यहाँ ल्याउने गर।

जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम्।
कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि
तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान्॥ २९॥

पदार्थ–
जिह्वा = जसको जिभ्रोले
एकदा अपि = एक दिन पनि

भगवद्गुणनामधेयं = भगवान्का नाम र गुणहरूको
न वक्ति = उच्चारण गर्दैन
चेतः च = मनले पनि
तच्चरणारविन्दम् = भगवान्को चरणकमललाई
न स्मरति = कहिल्यै सम्झिँदैन
यच्छिरः = जसको शिर
कृष्णाय = भगवान् श्रीकृष्णका निम्ति
नो नमति = झुक्दैन
अकृतविष्णुकृत्यान् = भगवान् विष्णुका प्रति गर्नुपर्ने भजन आदि कर्तव्य नगर्ने
तान् = त्यस्ता
असतः = दुष्टहरूलाई
आनयध्वम् = ल्याउने गर

वाक्यार्थ– जसको जिब्रोले एक दिन पनि भगवान्को नाम र गुणहरूको उच्चारण गर्दैन, मनले भगवान्को चरणकमलको स्मरण कहिल्यै गरेको छैन, जसको शिर कहिल्यै पनि भगवान् श्रीकृष्णको चरणमा झुकेको छैन त्यस्ता भगवान्प्रति गर्नुपर्ने भजन आदि कर्तव्यहरूबाट विमुख दुष्टहरूलाई दण्ड दिन नरकमा ल्याउने गर।

तत् क्षम्यतां स भगवान् पुरुषः पुराणो
नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः।
स्वानामहो न विदुषां रचिताञ्जलीनां
क्षान्तिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ॥ ३० ॥

पदार्थ–
नः = मेरा
स्वपुरुषैः = दूतहरूद्वारा
यत् = जुन (भगवान्का पार्षदको)
असत् = अन्याय (अपराध)
कृतं = गरियो
न विदुषां = भगवान्को माहात्म्य नजान्ने
रचिताञ्जलीनां = भगवान्लाई नमस्कार गरिरहने
स्वानाम् = मेरा दूतहरूको र
नः = मेरो पनि
तत् = त्यो अपराधलाई
पुराणः = सनातन
पुरुषः = महापुरुष
सः = ती भक्तवत्सल
भगवान् = भगवान्
नारायणः = नारायणले
क्षम्यतां = क्षमा गर्नुहोस्
अहो = निश्चय नै
गरीयसि = अत्यन्त महिमाशाली परमात्मामा
क्षान्तिः = क्षमा नै उपयुक्त गुण हुन्छ, त्यसैले
भूम्ने = सर्वव्यापक
पुरुषाय = परमपुरुष भगवान्लाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– मेरा दूतहरूले भगवान्का पार्षदहरूप्रति ठुलो अपराध गरे। यो मबाट भएको अपराध हो। भगवान् विष्णुप्रति सर्वदा नतमस्तक भएका तर उहाँको माहात्म्यलाई नजान्ने मेरा दूतहरूबाट र स्वयं मबाट पनि हुनगएको त्यो अपराधलाई सनातन भक्तवत्सल महापुरुष भगवान् नारायणले अवश्य क्षमा गर्नुहुनेछ किनभने अनन्त महिमाशाली भगवान्को क्षमा गर्नु उचित गुण हो। म त्यस्ता परमपुरुष सर्वव्यापक भगवान्लाई नमस्कार गर्दछु।

तस्मात् सङ्कीर्तनं विष्णोर्जगन्मङ्गलमंहसाम्।
महतामपि कौरव्य विद्ध्यैकान्तिकनिष्कृतिम्॥ ३१ ॥

पदार्थ—
कौरव्य = हे परीक्षित्
तस्मात् = त्यसैले
विष्णोः = भगवान् विष्णुको
सङ्कीर्तनं = नामसङ्कीर्तन नै
जगन्मङ्गलम् = प्राणीहरूका लागि पुरुषार्थप्रदायक र
महताम् = अत्यन्त ठुला-ठुला
अंहसाम् अपि = पापहरूको पनि
एकान्तिकनिष्कृतिम् = समूल प्रायश्चित्त हो भनेर
विद्धि = जान्नुहोस्

वाक्यार्थ— हे महाराज परीक्षित् ! यसप्रकार यमराजको भनाइबाट पनि के कुरा बुझ्नुहोस् भने भगवान् विष्णुको नामसङ्कीर्तनबाट पुरुषार्थ प्राप्ति र ठुलाठुला पापहरूको पनि सजिलै समूल प्रायश्चित्त हुन्छ।

शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः ।
यथा सुजातया भक्त्या शुद्ध्येन्नात्मा व्रतादिभिः ॥ ३२ ॥

पदार्थ—
मुहुः = बारम्बार
हरेः = भगवान् नारायणको
उद्दामानि = पापनाश गर्न सक्षम
वीर्याणि = ओजस्वी चरित्रहरू
शृण्वतां = सुन्ने
गृणतां = नामसङ्कीर्तन गर्ने (मनुष्यहरूका लागि)
सुजातया = सजिलैसँग भएको
भक्त्या = पवित्र भक्तिद्वारा
यथा = जसरी
आत्मा = अन्तःकरण
शुद्ध्येत् = शुद्ध हुन्छ (त्यसरी)
व्रतादिभिः = कृच्छ्रचान्द्रायण आदि प्रायश्चित्तहरूद्वारा
न = शुद्ध हुन सक्दैन

वाक्यार्थ— पाप नाश गर्न सक्षम भगवान्का ओजस्वी चरित्रहरूको श्रवण र सङ्कीर्तन गर्दा जुन मानिसको हृदयमा पवित्र भक्ति अनायास उत्पन्न भई जति सजिलै उसको अन्तःकरण शुद्ध हुन्छ त्यसरी कृच्छ्रचान्द्रायण आदि प्रायश्चित्तहरूद्वारा हुन सक्दैन।

कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिण् न पुनर्विसृष्ट-
मायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ।
अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टु-
मीहेत कर्म यत एव रजः पुनः स्यात् ॥ ३३ ॥

पदार्थ—
कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिट् = भगवान् श्रीकृष्णको चरणकमलको सेवा गर्दा हुने आनन्दलाई जान्ने व्यक्ति
वृजिनावहेषु = दुःख दिनेवाला
विसृष्टमायागुणेषु = मायाका कार्य (विषय)हरूमा
पुनः = फेरि
न रमते = रमाउँदैन
अन्यः तु = अरू मानिस त
कामहतः = कामवासना आदिबाट मोहित भई
आत्मरजः = मनभित्रको पापलाई
प्रमार्ष्टुम् = शुद्ध गराउन
कर्म एव = प्रायश्चित्तरूप कर्म नै
ईहेत = गर्न चाहन्छ
यतः = जुन कर्मबाट
पुनः = फेरि
रजः = पाप
स्यात् = हुन्छ

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीकृष्णको चरणकमलको भजनबाट प्राप्त हुने आनन्दको स्वाद लिने व्यक्ति एकपटक पहिल्यै त्यागिसकेका मायाका कार्यभूत दुःखप्रद विषयहरूमा फेरि कहिल्यै पनि रमाउँदैन तर भगवद्भक्तिरसलाई नजान्ने मानिस चाहिँ मायाका कार्य कामवासना आदिद्वारा मोहित भई मनभित्रका पापलाई शुद्ध गराउन प्रायश्चित्तनिमित्तक कर्महरू नै गर्न चाहन्छ। यसरी गरिएका कर्मबाट वासना मेटिदैँन र फेरि पाप भइरहन्छ।

इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं
संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिङ्करास्ते।
नैवाच्युताश्रयजनं प्रतिशङ्कमाना
द्रष्टुं च बिभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन्॥ ३४॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज परीक्षित्
इत्थं = यसप्रकार
स्वभर्तृगदितं = आफ्ना मालिक यमराजले बताएको
भगवन्महित्वं = भगवान्को महिमालाई
संस्मृत्य = (सुनेर) सम्झिएर
विस्मितधियः = आश्चर्यचकित भएका
ते = ती
यमकिङ्कराः = यमदूतहरू
अच्युताश्रयजनं प्रति = भगवान्को आश्रयमा बस्ने भक्तप्रति
शङ्कमानाः = 'हामीलाई नै मार्छन् कि भनी सशङ्कित भएर
ततः प्रभृति = त्यस समयदेखि
द्रष्टुं च = हेर्न पनि
न एव = जाँदैनन् (अपितु त्यस समयदेखि त)
बिभ्यति स्म = डराउन थाले

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! आफ्ना मालिक यमराजले बताएको भगवान्को महिमा सुनेर त्यसको स्मरण गर्दै आश्चर्यचकित भएका यमदूतहरू भगवान्का आश्रित विष्णुदूतहरूले 'हामीहरूलाई नै मार्ने पो हुन् कि' भनी सशङ्कित भए। त्यसपछि आफ्नै विनाशको आशङ्काले उनीहरू भगवान्का भक्तहरूलाई हेर्न जान पनि डराउन थाले।

इतिहासमिमं गुह्यं भगवान् कुम्भसम्भवः।
कथयामास मलय आसीनो हरिमर्चयन्॥ ३५॥

पदार्थ–
मलये = मलयपर्वतमा
हरिम् = भगवान् श्रीहरिलाई
अर्चयन् = पूजा गर्दै
आसीनः = बस्नुभएका
भगवान् = भगवान्
कुम्भसम्भवः = कुम्भबाट उत्पन्न अगस्त्य ऋषिले
इमं = यो
गुह्यं = अत्यन्त गोपनीय
इतिहासम् = इतिहास
कथयामास = सुनाउनुभएको हो

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीहरिको पूजा गरेर मलयपर्वतमा बस्नुभएका कुम्भबाट उत्पन्न भगवान् अगस्त्य ऋषिले मलाई यो अत्यन्त गोपनीय इतिहास (अजामिलको आख्यान) सुनाउनुभएको हो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे
यमपुरुषसंवादे तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

दक्षद्वारा भगवान्को स्तुति र भगवान्को प्रादुर्भाव

राजोवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणाम् ।
सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ १ ॥
तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन् यथा ।
अनुसर्गं यया शक्त्या ससर्ज भगवान् परः ॥ २ ॥

पदार्थ–
भगवन् = हे मुनि
त्वया = हजुरले
स्वायम्भुवे = स्वायम्भुव
अन्तरे = मन्वन्तरमा
देवासुरनृणां = देव, दानव, मनुष्य
नागानां = नाग
मृगपक्षिणाम् = मृग आदि पशु र पक्षीहरूको
यः तु = जुन
सामासिकः = सङ्क्षिप्त
सर्गः = सृष्टि
प्रोक्तः = बताउनुभयो
तस्य एव = त्यही सृष्टिको
व्यासम् = विस्तार
ते = हजुरबाट
ज्ञातुं = जान्न
इच्छामि = चाहन्छु कि
परः = गुणातीत
भगवान् = परमात्माले
यथा = जुन तरिकाले
यया = जुन
शक्त्या = (प्रकृति) शक्तिद्वारा
अनुसर्गं = पछिको सृष्टिलाई
ससर्ज = सृजना गर्नुभयो

वाक्यार्थ– हे मुनि ! स्वायम्भुव मन्वन्तरमा देव, दानव, मनुष्य, नाग, मृग आदि पशु र पक्षीहरूको सृष्टिको वर्णन सङ्क्षेपमा (तृतीयस्कन्धमा) सुनाउनुभयो। अब म त्यही सृष्टिको सविस्तार वर्णन सुन्न चाहन्छु। गुणातीत (कार्यकारणातीत) परमात्माले मायाशक्तिद्वारा उत्तरकालीन सृष्टि कसरी गर्नुभयो ? यसको बारेमा म हजुरबाट जान्न चाहन्छु।

सूत उवाच (सूतजीले भन्नुभयो)

इति सम्प्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः ।
प्रतिनन्द्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमाः ॥ ३ ॥

पदार्थ–
मुनिसत्तमाः = हे शौनक आदि ऋषिहरू
इति = यसप्रकार
राजर्षेः = राजर्षि परीक्षित्को
सम्प्रश्नम् = सुन्दर प्रश्न
आकर्ण्य = सुनेर
महायोगी = महायोगी
बादरायणिः = बादरायणका पुत्र शुकदेवजीले
प्रतिनन्द्य = परीक्षित्को प्रशंसा गर्दै
जगाद = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– हे शौनक आदि ऋषिहरू ! राजर्षि परीक्षित्‌को अनुसर्गसम्बन्धी सुन्दर प्रश्न सुनेर महायोगी व्यासपुत्र शुकदेवजीले परीक्षित्‌को प्रशंसा गर्दै भन्नुभयो।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः।

अन्तःसमुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गां द्रुमैर्वृताम्॥ ४॥

पदार्थ–	**प्रचेतसः** = प्रचेतागणले	**द्रुमैः** = वृक्षहरूले
प्राचीनबर्हिषः = राजा	**यदा** = जब	**वृताम्** = ढाकिएकी
प्राचीनबर्हिका	**अन्तःसमुद्रात्** = समुद्रभित्रबाट	**गां** = पृथिवीलाई
दश पुत्राः = दश भाइ छोराहरू	**उन्मग्नाः** = बाहिर निस्किएका	**ददृशुः** = देखे

वाक्यार्थ– राजा प्राचीनबर्हिका प्रचेता नामका दश भाइ छोराहरू समुद्रभित्र पानीमा तपस्या गरेर बसेका थिए। उनीहरू जब समुद्रबाट बाहिर निस्किए तब उनीहरूले पृथिवीलाई घना वृक्षहरूले ढाकिएको देखे।

विवरण– राजा प्राचीनबर्हि वैदिक कर्मकाण्डका महान् अनुष्ठाता थिए। उनी कर्म गर्दा पशुबलि दिने गर्दथे। यो थाहा पाएर देवर्षि नारदले प्राचीनबर्हिलाई बलि नदिन उपदेश गरे। प्राचीनबर्हिलाई वैराग्य आयो। राज्य त्यागी उनी तपस्या गर्न वन गए। उनका प्रचेता आदि दश पुत्र समुद्रभित्र तपस्या गर्दै थिए। पिता प्राचीनबर्हि वन गएपछि पृथिवीमा राज्य गर्ने राजा कोही पनि नभएकाले उनका दश भाइ छोराहरू समुद्रबाट बाहिर निस्किए। राजाको अभावमा कृषि आदि कर्म नभएकाले पृथिवी रुखै-रुखले ढाकिएकी थिइन्। उनीहरूले यही देखे।

द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः।

मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्दिधक्षया॥ ५॥

पदार्थ–	**तपोदीपितमन्यवः** = तपस्याका	**वायुम्** = वायु र
द्रुमेभ्यः = (जताततै उम्रिएका)	कारण खुब रिसाउँदै	**अग्निं च** = आगोलाई पनि
रुखहरूबाट	**तद्दिधक्षया** = ती रुखहरूलाई	**ससृजुः** = उत्पन्न गरे
क्रुध्यमानाः = रिसाएका	डढाउने इच्छाले	
ते = ती प्रचेताहरू	**मुखतः** = मुखबाट	

वाक्यार्थ– पृथिवीमा जताततै उम्रिएका रुखहरू देखेर प्रचेताहरू अत्यन्तै रिसाए। दीर्घकालीन तपोबलबाट प्राप्त तेजले ती सम्पूर्ण रुखहरूलाई डढाउनका लागि उनीहरूले मुखबाट वायु र अग्निलाई उत्पन्न गरे।

ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरूद्वह ।

राजोवाच महान् सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ॥ ६ ॥

पदार्थ–
कुरूद्वह = हे परीक्षित्
तान् = ती वृक्षहरूलाई
ताभ्यां = प्रचेताहरूको मुखबाट उत्पन्न ती अग्नि र वायुद्वारा
निर्दह्यमानान् = डढ्न लागेका
उपलभ्य = देखेर (ती वृक्षका)
महान् राजा = महाराज
सोमः = चन्द्रमाले
मन्युं = प्रचेताहरूको क्रोधलाई
प्रशमयन् इव = शान्त गराउँदै
उवाच = भने

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! प्रचेताहरूको मुखबाट उत्पन्न अग्नि र वायुद्वारा डढ्न लागेका वृक्षहरू-लाई देखेर ती वृक्ष-वनस्पतिहरूका महाराज चन्द्रमाले प्रचेताहरूको क्रोधलाई शान्त गराउँदै भने।

मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ ।

विवर्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥

पदार्थ–
महाभागाः = हे भाग्यशाली प्रचेताहरू (तपाईंहरू)
दीनेभ्यः = दुःखी (असहाय)
द्रुमेभ्यः = रुखहरूसँग
द्रोग्धुम् = द्रोह (क्रोध) गर्न
मा अर्हथ = योग्य हुनुहुन्न (किनभने)
विवर्धयिषवः = प्रजाहरूको वृद्धि चाहने
यूयं = तपाईंहरू
प्रजानां = प्रजाहरूका
पतयः = पति (प्रजापति)
स्मृताः = हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे भाग्यशाली प्रचेताहरू ! यी दुःखी वृक्षहरूसँग क्रोध नगर्नुहोस् किनभने तपाईंहरू प्रजाहरूको वृद्धि गर्न चाहने प्रजापति हुनुहुन्छ।

अहो प्रजापतिपतिर्भगवान् हरिरव्ययः ।

वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ॥ ८ ॥

पदार्थ–
अहो = अहो
प्रजापतिपतिः = प्रजापतिका पति
अव्ययः = अविनाशी
विभुः = सर्वव्यापक
भगवान् = भगवान्
हरिः = श्रीहरिले
वनस्पतीन् = वनस्पति
ओषधीः = औषधि
ऊर्जम् = वृक्षबाट उत्पन्न हुने फल आदि र
इषं च = औषधिबाट निष्पन्न धान, जौ, गहुँ आदि पनि (प्रजालाई खुवाउनका लागि)
ससर्ज = सृष्टि गर्नुभयो

वाक्यार्थ– अहो ! प्रजापतिका पनि पति अविनाशी सर्वव्यापक भगवान् श्रीहरिले प्रजालाई खुवाउनका लागि वनस्पति, औषधिहरू, वनस्पतिनिष्पन्न फलादि र औषधिनिष्पन्न धान, जौ, गहुँ आदिको सृष्टि गर्नुभएको हो।

अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणाम् ।

अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ॥ ९ ॥

पदार्थ–

चराणाम् = चर (उड्ने पक्षीहरू) को लागि
अचराः = अचल (फलफूल आदि)
अन्नं = भक्ष्य हुन्
पादचारिणाम् = खुट्टाले हिँड्ने (गाई, भैँसी आदि)को लागि
अपदः = खुट्टा नभएका (घाँसहरू भक्ष्य हुन्)
हि = निश्चय नै
हस्तयुक्तानां = हात भएका (बाघ आदि)को लागि
अहस्ताः = हात नभएका (मृग आदि भक्ष्य हुन्) र
द्विपदां च = दुई खुट्टा भएका (मनुष्य आदि)का लागि
चतुष्पदः = चार खुट्टा भएका गोरु आदिद्वारा जोतेर पैदा हुने धान, जौ, गहुँ आदि भक्ष्य हुन्

वाक्यार्थ– पखेटाले उड्नेहरूको लागि अचर फल-फूल आदि भक्ष्य हुन्। खुट्टाले हिँड्ने गाई, भैँसी आदि प्राणीको लागि खुट्टा नभएका तृण, घाँस आदि भक्ष्य हुन्। हात भएका बाघ आदिको लागि हात नभएका मृग आदि भक्ष्य हुन्। दुई खुट्टा भएका मनुष्य आदिको लागि चारखुट्टे गोरु आदिद्वारा जोतेर पैदा हुने धान, जौ, गहुँ आदि भक्ष्य हुन्।

यूयं च पित्रान्वादिष्टा देवदेवेन चानघाः।
प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान् निर्दग्धुमर्हथ॥ १०॥

पदार्थ–

अनघाः = हे निष्पाप प्रचेताहरू
हि = निश्चय नै
पित्रा = पिता प्राचीनबर्हिद्वारा र
देवदेवेन च = देवताका पनि देवता भगवान्‌द्वारा पनि
प्रजासर्गाय = प्रजाहरूको सृष्टिका लागि
यूयं च = तपाईंहरू
अन्वादिष्टाः = आदिष्ट हुनुहुन्छ
वृक्षान् = रुखहरूलाई
निर्दग्धुम् = डढाउन
कथं = कसरी
अर्हथ = सक्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे निष्पाप प्रचेताहरू ! पिता प्राचीनबर्हिले र देवाधिदेव भगवान्‌ले पनि तपाईंहरूलाई प्रजाको सृष्टि गर्न आदेश दिनुभएको छ। यस्तो अवस्थामा तपाईंहरू प्रजाहरूको जीवनको आधार भएका वृक्षहरूलाई कसरी डढाउन सक्नुहुन्छ ?

आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छत दीपितम्।
पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः॥ ११॥

पदार्थ–

वः = तपाईंहरू
पित्रा = पिता (बुबा)
पितामहेन = पितामह (हजुरबा)
प्रपितामहैः = प्रपितामह (बाजे)द्वारा
अपि = पनि
जुष्टं = सेवा गरिएको
सतां = सज्जनहरूको
मार्गं = जीवरक्षण गर्ने मार्गलाई
आतिष्ठत = अनुसरण गर्नुहोस्
यत् = यो
दीपितम् = जलेको (बढेको)
कोपं = आफ्नो क्रोधलाई
यच्छत = शान्त गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– तपाईंहरू आफ्नो पिता, पितामह र प्रपितामहहरूद्वारा पनि सेवित सज्जनहरूको जीवसंरक्षण गरिने मार्गलाई अनुसरण गर्नुहोस् र आफ्नो बढेको क्रोधलाई शान्त गर्नुहोस्।

तोकानां पितरौ बन्धू दृशः पक्ष्म स्त्रियाः पतिः ।

पतिः प्रजानां भिक्षूणां गृह्यज्ञानां बुधः सुहृत् ॥ १२ ॥

पदार्थ–
तोकानां = बालकहरूका लागि
पितरौ = मातापिता
बन्धू = बन्धु (पालक) हुन्
दृशः = आँखाका लागि
पक्ष्म = परेला बन्धु (रक्षक) हुन्
स्त्रियाः = पत्नीको लागि
पतिः = लोग्ने बन्धु हो
भिक्षूणां = भिक्षुहरूका लागि
गृही = अन्न आदि दिने गृहस्थ बन्धु हो
अज्ञानां = अज्ञानीहरूका लागि
बुधः = ज्ञानी व्यक्ति
सुहृत् = बन्धु हो (त्यसै गरी)
प्रजानां = प्रजाहरूको लागि
पतिः = मालिक (राजा) बन्धु हो

वाक्यार्थ– जसरी बालकहरूका लागि मातापिता, आँखाका लागि परेला, पत्नीको लागि पति, भिक्षुहरूका लागि गृहस्थ व्यक्ति र अज्ञानीका लागि ज्ञानी रक्षक हुन्छ त्यसै गरी प्रजाहरूको लागि राजा नै रक्षक वा पालक (बन्धु) हुन्छ।

अन्तर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः ।

सर्वं तद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ ॥ १३ ॥

पदार्थ–
भूतानाम् = सम्पूर्ण प्राणीहरूको
देहेषु = शरीरमा
अन्तः = भित्र हृदयमा
आत्मा = आत्मरूपले
ईश्वरः = सर्वशक्तिमान्
हरिः = भगवान् श्रीहरि
आस्ते = रहनुभएको छ
सर्वं = सम्पूर्ण स्थावरजङ्गम रूप विश्वमा
तद्धिष्ण्यम् = भगवद्बुद्धि गरी
ईक्षध्वम् = हेर्नुहोस्
हि = निश्चय नै
एवं = यसरी सर्वत्र भगवद्बुद्धि गरेपछि
असौ = ती घटघटवासी भगवान्
वः = तपाईंहरूदेखि
तोषितः = प्रसन्न हुनुहुनेछ

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण प्राणीहरूको शरीरभित्र हृदयमा सर्वशक्तिमान् सर्वान्तर्यामी भगवान् श्रीहरिले निवास गर्नुभएको छ। त्यसैले तपाईंहरू स्थावरजङ्गमात्मक संसारलाई भगवद्बुद्धिले हेर्नुहोस्। यसरी हेर्नाले निश्चय नै तपाईंहरूसँग घटघटवासी भगवान् प्रसन्न हुनुहुनेछ।

यः समुत्पतितं देह आकाशान्मन्युमुल्बणम् ।

आत्मजिज्ञासया यच्छेत् स गुणानतिवर्तते ॥ १४ ॥

पदार्थ–
यः = जसले
देहे = शरीरमा अवस्थित
आकाशात् = हृदयरूप आकाशबाट
समुत्पतितं = खसेको
ऊल्बणम् = भयङ्कर
मन्युम् = क्रोधलाई
आत्मजिज्ञासया = आत्मविचारद्वारा
यच्छेत् = शान्त गर्दछ
सः = उसले
गुणान् = तीनै गुण (सांसारिक दुःख र यसका कारणहरू)लाई
अतिवर्तते = उल्लङ्घन गर्दछ

वाक्यार्थ– जसले हृदयभित्रबाट पैदा हुने भयङ्कर क्रोधलाई आत्मचिन्तनद्वारा शान्त गर्दछ उसले मात्रै सांसारिक दुःख र यसका कारणहरूलाई अतिक्रमण गर्दछ।

विवरण– यहाँ क्रोधलाई **आकाशात् समुत्पतितं** अर्थात् आकाशबाट खसेको भनी बताइएको छ। आकाशबाट खस्नु भन्नुको तात्पर्य हो– अकस्मात् वा थाहै नपाई प्राप्त हुनु। सबै मानिसहरूमा हतारमा वा थाहै नपाईकन नै क्रोध उत्पन्न हुन्छ। जब रिसाउनु पर्ने कारणमाथि मनुष्य विचार गर्न थाल्दछ त्यसै वेला उसको रिसको अन्त्य हुन्छ किनभने मानिसहरू धेरै जसो अरूको गल्तीले नभई आफ्नै अविवेक या घमण्डको कारणले रिसाउँछन् र दुःख पाउँछन्। क्रोधका कारण नै मानिस आफ्नी पत्नी, बन्धुबान्धवहरूलाई समेत दुःख दिने गर्दछ। त्यसैले यहाँ क्रोधको आवेगलाई आकाशबाट अचानक खस्ने भनी बताइएको हो।

अलं दग्धैर्द्रुमैर्दीनैः खिलानां शिवमस्तु वः।
वार्क्षी ह्येषा वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम्॥ १५॥

पदार्थ–
दीनैः = दुःखी भएका
दग्धैः = डढेका
द्रुमैः = वृक्षहरूलाई (डढाएर)
अलं = केही फाइदा छैन
खिलानां = बाँकी वृक्षहरूको र
वः = तपाईंहरूको पनि
शिवम् = कल्याण
अस्तु = होस्
वार्क्षी = वृक्षहरूद्वारा पालिएकी
एषा = यी (मारिषा नामकी)
हि = निश्चय नै
वरा = वरण गर्न योग्य (उत्तम)
कन्या = कन्यालाई
पत्नीत्वे = पत्नीका रूपमा
प्रतिगृह्यताम् = स्वीकार गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– डढेर दुःखी भएका यी वृक्षहरूलाई अरू डढाउनुको प्रयोजन छैन, नडढाउनुहोस्। डढ्नबाट बचेका शेष वृक्षहरूलाई बचाउनुहोस्। यसैमा तपाईंहरूको कल्याण हुनेछ। हे प्रचेताहरू ! यी वृक्षहरूद्वारा पालन-पोषण गरिएकी मारिषा नाम गरेकी उत्तम कन्या हुन्। यिनलाई पत्नीका रूपमा स्वीकार गर्नुहोस्।

इत्यामन्त्र्य वरारोहां कन्यामाप्सरसीं नृप।
सोमो राजा ययौ दत्त्वा ते धर्मेणोपयेमिरे॥ १६॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा परीक्षित्
इति = यसप्रकार
आमन्त्र्य = सान्त्वना वचन बोलेर
वरारोहां = सुन्दर नितम्ब भएकी
आप्सरसीं = प्रम्लोचा नाम भएकी अप्सराकी
कन्याम् = (मारिषा नामकी) छोरी
दत्त्वा = (प्रचेताहरूलाई) दिएर
राजा = राजा
सोमः = चन्द्रमा
ययौ = गए
ते = ती प्रचेताहरूले (चन्द्रमाद्वारा दिइएकी कन्यालाई)
धर्मेण = धर्मपूर्वक
उपयेमिरे = विवाह गरे

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! यसप्रकार राजा चन्द्रमाले प्रचेताहरूलाई सम्झाईबुझाई शान्त

गराएर प्रम्लोचा अप्सराकी पुत्री परमसुन्दरी मारिषालाई धर्मपत्नीको रूपमा प्रचेताहरूलाई दिएर आफ्नै लोक गए। प्रचेताहरूले पनि मारिषालाई धर्मपूर्वक विवाह गरे।

तेभ्यस्तस्यां समभवद् दक्षः प्राचेतसः किल।
यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः॥ १७॥

पदार्थ–
तेभ्यः = ती प्रचेताहरूबाट
तस्यां = ती मारिषामा
किल = निश्चय नै
प्राचेतसः = प्रचेताका पुत्र
(प्राचेतस नामक)
दक्षः = दक्ष
समभवत् = उत्पन्न भए
यस्य = जुन दक्षको
प्रजाविसर्गेण = प्रजा सृष्टिद्वारा
त्रयः = तीन
लोकाः = लोक
आपूरिताः = भरिए

वाक्यार्थ– मारिषाको गर्भबाट प्रचेताहरूको छोरा प्राचेतस नामका दक्षको जन्म भयो। यी प्राचेतस दक्षको प्रजासृष्टिद्वारा तीनै लोक भरिए।

यथा ससर्ज भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः।
रेतसा मनसा चैव तन्ममावहितः शृणु॥ १८॥

पदार्थ–
दुहितृवत्सलः = छोरीलाई प्रेम गर्ने
दक्षः = प्रजापति दक्षले
यथा = जसरी
रेतसा = वीर्यद्वारा र
मनसा = सङ्कल्पद्वारा
च एव = पनि
भूतानि = प्राणीहरूको
ससर्ज = सृष्टि गरे
तत् = त्यो सृष्टि
मम = मबाट
अवहितः = सावधान भएर
शृणु = सुन्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! प्रचेताका छोरा दक्षले छोरीहरूलाई अत्यन्त प्रेम गर्दथे। यिनले वीर्य र सङ्कल्पद्वारा सम्पूर्ण प्राणीहरूको सृष्टि गरे। यस विषयमा म तपाईंलाई सुनाउँछु, सावधान भएर सुन्नुहोस्।

मनसैवासृजत् पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः।
देवासुरमनुष्यादीन् नभःस्थलजलौकसः॥ १९॥

पदार्थ–
प्रजापतिः = दक्षले
नभःस्थलजलौकसः = आकाश, स्थल र जलमा बस्ने
देवासुरमनुष्यादीन् = देवता, असुर र मनुष्य आदि गरिएका
इमाः = यी
प्रजाः = प्रजाहरूलाई
मनसा एव = सङ्कल्पद्वारा नै
पूर्वं = सबैभन्दा अगाडि
असृजत् = सृष्टि गरे

वाक्यार्थ– दक्षले सबैभन्दा पहिले आकाश, स्थल र जलमा बस्ने देवता, असुर र मनुष्य आदि प्रजाहरूको सृष्टि सङ्कल्पद्वारा गरे।

तमबृंहितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः।

विन्ध्यपादानुपव्रज्य सोऽचरद् दुष्करं तपः॥ २०॥

पदार्थ—
सः = ती दक्ष नामका
प्रजापतिः = प्रजापतिले
तं = त्यो आफैँले बनाएको
प्रजासर्गं = प्रजाहरूको सृष्टिलाई
अबृंहितम् = पूर्णरूपले नफैलिएको
आलोक्य = देखेर
विन्ध्यपादान् = विन्ध्याचलको प्रान्तीय भागमा
उपव्रज्य = गएर
दुष्करं = कठोर
तपः = तपस्या
अचरत् = गरे

वाक्यार्थ— जब दक्षले आफूद्वारा गरिएको सृष्टि लोकमा बढ्न र फैलन नसकेको देखे, तब विन्ध्याचलको प्रान्तीय भागमा गएर उनी कठोर तपस्या गर्न लागे।

तत्राघमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं परम्।

उपस्पृश्यानुसवनं तपसातोषयद्धरिम्॥ २१॥

पदार्थ—
तत्र = त्यो विन्ध्याचलको प्रान्त भागमा
अघमर्षणं नाम = अघमर्षण नाम गरेको
पापहरं = पाप नाश गर्ने
परम् = श्रेष्ठ
तीर्थं = तीर्थ छ (त्यो तीर्थमा)
अनुसवनं = त्रिकाल
उपस्पृश्य = आचमन आदि गरेर
तपसा = तपस्याद्वारा
हरिम् = भगवान् श्रीहरिलाई
अतोषयत् = खुसी गराउन आराधना गरे

वाक्यार्थ— विन्ध्याचलको नजिकमा अघमर्षण नाम गरेको पापनाशक अत्यन्त श्रेष्ठ तीर्थ छ। त्यो तीर्थमा तीनै काल आचमन आदि गरेर प्रजापतिले तपस्याद्वारा भगवान् श्रीहरिको आराधना गरे।

अस्तौषीद्धंसगुह्येन भगवन्तमधोक्षजम्।

तुभ्यं तदभिधास्यामि कस्यातुष्यद् यतो हरिः॥ २२॥

पदार्थ—
हंसगुह्येन = हंसगुह्यनामक स्तोत्रद्वारा (दक्षले)
भगवन्तं = भगवान्
अधोक्षजम् = अधोक्षजलाई
अस्तौषीत् = स्तुति गरे
यतः = जुन स्तोत्रबाट
कस्य = दक्षसँग
हरिः = भगवान् हरि
अतुष्यत् = प्रसन्न हुनुभयो
तत् = त्यो दक्षले गरेको स्तुति
तुभ्यं = तपाईंलाई
अभिधास्यामि = बताउनेछु

वाक्यार्थ—त्यस वेला दक्षले 'हंसगुह्य' (परमहंसको रहस्य) नामक स्तोत्रद्वारा भगवान् अधोक्षजको स्तुति गरे। उनले गरेको स्तुति सुनेर भगवान् हरि प्रसन्न हुनुभयो। दक्षले गरेको त्यो स्तुति म तपाईंलाई सुनाउँछु।

प्रजापतिरुवाच (दक्ष प्रजापतिले भने)

नमः परायावितथानुभूतये गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे।
अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानाय दधे स्वयम्भुवे॥ २३॥

पदार्थ–
पराय = माया र मायाको कार्यभन्दा टाढा रहनुभएका
अवितथानुभूतये = सत्य स्वरूप
गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे = तीन गुणको आभास (जीव)को कारणरूप मायाका नियन्त्रक
गुणतत्त्वबुद्धिभिः = गुणजन्य रूप, रस आदि विषयमा मन लगाउने मनुष्यहरूद्वारा
अदृष्टधाम्ने = नदेखिने स्वरूप भएका
निवृत्तमानाय = प्रमाणद्वारा पत्तो नलाग्ने
स्वयम्भुवे = स्वयंप्रकाश परमात्मालाई
नमः = नमस्कार
दधे = गर्दछु

वाक्यार्थ– हे भगवान्! हजुर माया र मायाको कार्यभन्दा पर र सत्यस्वरूप हुनुहुन्छ। तीन गुणको आभासका रूपमा रहेको जीवको कारणभूत मायालाई हजुरले नै नियन्त्रण गर्नुहुन्छ। गुणजन्य रूप, रस आदि विषयलाई नै सत्य मान्ने मनुष्यहरूले हजुरको साक्षात्कार गर्न सक्दैनन् किनभने हजुर प्रत्यक्ष आदि प्रमाणहरूद्वारा नपाइने र वस्तुतः स्वयंप्रकाश हुनुहुन्छ। त्यस्ता हजुरलाई नमस्कार छ।

विवरण– प्राचेतस दक्षले गरेको 'हंसगुह्य' नामक स्तोत्र यस श्लोकबाट सुरु हुन्छ। भगवान् शङ्करको द्वेषको कारणले बोकाको टाउको भएका दक्षप्रजापतिले त्यो घृणित जीवन मन पराएनन् र प्रचेताका पुत्रको रूपमा जन्म लिए अनि सृष्टिको विस्तार गर्न थाले। दक्षले आफूद्वारा गरिएको सृष्टि लोकमा बढ्न र फैलन नसकेको थाहा पाएपछि विन्ध्याचलमा गएर कठोर तपस्या गर्न लागे। त्यस वेला दक्षले 'हंसगुह्य' नामक स्तोत्रद्वारा भगवान् अधोक्षजको स्तुति गरे।

स्तुतिका क्रममा यस श्लोकमा दक्षले माया र मायाप्रतिबिम्ब जीव यी दुबैलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्ने परमात्मालाई नमस्कार गर्दछु भनेका छन्। जीव मायाका तीन गुणमा परेको प्रतिबिम्ब भएकाले यसलाई गुणत्रयाभास भनिएको हो। माया चाहिँ जीवभावको कारण हो। माया र मायाप्रतिबिम्ब जीव यी दुबैलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्ने परमात्मा नै हुनुहुन्छ। सत्त्वगुणी मायामा परेको परमात्माको प्रतिबिम्ब ईश्वर र रजोगुणी अविद्यामा परेको प्रतिबिम्ब जीव हो। सत्त्वगुणी भएकाले ईश्वर सर्वज्ञ, सर्वव्यापक हुनुहुन्छ अनि रजोगुणी जीव चाहिँ अविद्याका कारण अल्पज्ञ र परिच्छिन्न छ। मायाकै एकदेश अविद्यामा परेको प्रतिबिम्ब जीव भएकाले यस श्लोकमा जीवको कारणका रूपमा मायालाई लिइएको हो।

न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः सखा वसन् संवसतः पुरेऽस्मिन्।
गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि॥ २४॥

पदार्थ–
अस्मिन् = यो
पुरे = शरीरमा

संवसतः = बस्ने
व्यक्तदृष्टेः = प्रपञ्चलाई मात्र देख्ने दृष्टि भएको
यस्य = जुन जीवको
सख्युः = साथी भएका ईश्वरको
सख्यं = मित्रतालाई (भित्रबाहिर प्रकाशित गर्ने भएकाले)
सखा = साथी भएको
पुरुषः = जीवले
वसन् = एउटै शरीरमा सँगै बसे पनि
न अवैति = जान्न सक्दैन
यथा = जसरी
गुणः = रूप आदि विषयले
गुणिनः = विषयी चक्षु आदि इन्द्रियहरूलाई (जान्दैनन्)
तस्मै = त्यस्ता
महेशाय = परमेश्वरलाई
नमस्करोमि = नमस्कार गर्दछु

वाक्यार्थ– जसरी रूप आदि विषयहरूले आफ्नो प्रकाशक चक्षु आदि इन्द्रियहरूलाई जान्न सक्दैनन् त्यसै गरी परमात्मा मित्रभावले जीवको शरीरमा बसी उसको बाह्य र आन्तरिक इन्द्रियहरूलाई प्रकाशित गरिदिनुहुन्छ तर प्रपञ्चतर्फ दृष्टि भएको जीवले परमात्माको त्यो मित्रतालाई बुझ्न सक्दैन। गुणमा आसक्त त्यस्ता व्यक्तिहरूद्वारा जान्न नसकिने परमेश्वरलाई नमस्कार गर्दछु।

देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रानात्मानमन्यं च विदुः परं यत्।
सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ २५ ॥

पदार्थ–
देहः = शरीर
असवः = प्राणहरू
अक्षाः = इन्द्रियहरू
मनवः = मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार
भूतमात्रान् = पृथिवी आदि पञ्च महाभूत र गन्ध आदि पञ्च तन्मात्रा
आत्मानम् = आफूलाई र
अन्यं = आफूदेखि भिन्न पदार्थहरूलाई अनि
परं च = त्यसदेखि पनि पर रहेको
यत् = जुन जीवको स्वरूपलाई
न विदुः = जान्न सक्दैनन्
पुमान् = जीवले त
सर्वं = ती सम्पूर्ण शरीर आदिलाई र
गुणान् च = सत्त्व आदि गुणलाई पनि
वेद = चेतन भएकाले जान्दछ (त्यसै गरी)
तज्ज्ञः = पूर्वोक्त शरीरादिलाई जान्ने व्यक्तिले पनि
सर्वज्ञम् = सर्वज्ञ हजुरलाई
न वेद = जान्न सक्दैन (त्यस्ता)
अनन्तम् = अनन्त हजुरलाई
ईडे = स्तुति गर्दछु

वाक्यार्थ– शरीर, प्राण, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार, पृथिवी आदि पञ्चमहाभूत र गन्ध आदि पञ्चतन्मात्राहरू स्वरूपतः जड भएकाले यिनीहरूले आफूलाई, आफूदेखि भिन्न पदार्थहरूलाई र देहादिभन्दा पर रहेको जीवको स्वरूपलाई जान्न सक्दैनन् तर जीव स्वरूपतः चेतन भएकाले पूर्वोक्त शरीर आदिलाई र सत्त्व आदि गुणहरूलाई पनि जान्दछ तापनि सर्वज्ञ हजुरलाई जान्न सक्दैन। त्यस्ता अनन्तस्वरूप हजुरलाई म स्तुति गर्दछु।

यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसम्प्रमोषात्।
य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसद्मने नमः ॥ २६ ॥

पदार्थ—
यदा = समाधि अवस्थामा जब
दृष्टस्मृतिसम्प्रमोषात् = प्रत्यक्ष ज्ञान एवं स्मरणसमेतको नाश भएपछि
नामरूपरूपस्य = नाम र रूपको उपस्थितिले युक्त
मनसः = मनको
उपरामः = विलय हुन्छ (त्यस वेला)
यः = जो हजुर
केवलया = केवल
स्वसंस्थया = आफ्नो सत्, चित् र आनन्दरूप स्थितिद्वारा
ईयते = प्रतीत भइरहनुहुन्छ
शुचिसद्मने = शुद्ध मन नै प्रतीतिस्थान भएका
तस्मै = त्यस्ता
हंसाय = शुद्ध हजुरलाई
नमः = नमस्कार गर्दछु

वाक्यार्थ— समाधि अवस्थामा प्रत्यक्ष ज्ञान तथा स्मृतिको नाश भएपछि नाम र रूपको उपस्थितिले युक्त मनको समेत विलय हुन्छ त्यस वेला पनि हजुर केवल आफ्नो सच्चिदानन्द अवस्थामा प्रतीत भइरहनुहुन्छ। शुद्ध मनमा प्रतीत हुनुहुने शुद्धस्वरूप हजुरलाई म नमस्कार गर्दछु।

विवरण— परमात्मा सच्चिदानन्दस्वरूप हुनुहुन्छ। सच्चिदानन्दरूपता नै उहाँको संस्था अर्थात् स्थिति हो। इन्द्रियहरूको माध्यमबाट प्रत्यक्ष ज्ञान हुने अवस्था मनको जाग्रत् अवस्था हो। स्मृतिको अवस्था भनेको मनको स्वप्नावस्था हो। जाग्रत् अवस्थामा ग्रहण गरिएका विषयहरूलाई नै मनले स्वप्नावस्थामा खेलाइरहेको हुन्छ। जाग्रत् र स्वप्न यी दुबै अवस्थामा मनमा नाम र रूपको उपस्थिति हुन्छ। समाधि अवस्था यी दुबै अवस्थाभन्दा भिन्न अवस्था हो। यस अवस्थामा मनमा कुनै पनि सांसारिक विषयहरूको उपस्थिति रहेको हुँदैन। सुषुप्ति अवस्थामा पनि मनमा कुनै पनि सांसारिक विषयहरूको उपस्थिति रहेको हुँदैन तर सुषुप्ति अवस्था र समाधि अवस्थाको मनमा भिन्नता छ। सुषुप्ति अवस्थामा मन अज्ञानमा लीन भएको हुन्छ भने समाधि अवस्थामा मन अज्ञानमा लीन भएको हुँदैन। समाधि अवस्थामा मन निदाउँदा पनि निदाउँदैन र कुनै विषयलाई चिताउँदा पनि चिताउँदैन। यस अवस्थामा मन आत्मरूप बनेको हुन्छ। आत्मतत्त्व हंसरूप अर्थात् अत्यन्त पवित्र छ। त्यसैले चञ्चलता, लय आदि दोषहरूले युक्त अन्तःकरणमा यो प्रकट हुँदैन। यसर्थ **शुचिसद्म** अर्थात् पवित्र मन नै परमात्माको सच्चिदानन्दरूपताको बोध हुने स्थान हो।

मनीषिणोऽन्तर्हृदि सन्निवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्भिः।
वह्निं यथा दारुणि पाञ्चदश्यं मनीषया निष्कर्षन्ति गूढम्॥ २७॥

पदार्थ—
मनीषिणः = मनलाई नियन्त्रण गर्ने विवेकीहरू
त्रिवृद्भिः = तीनले गुणन गरिएका
नवभिः = नौ ओटा (३×९=२७)
स्वशक्तिभिः = आफ्नो शक्तिद्वारा
गूढम् = ढाकिएका हजुरलाई
अन्तर्हृदि = हृदयभित्रै
सन्निवेशितं = रहनुहुने हजुरलाई
मनीषया = शुद्ध भएको बुद्धिद्वारा
निष्कर्षन्ति = अहङ्कारास्पद आत्मादेखि भिन्न रूपले ध्यान गर्दछन्
यथा च = जसरी
दारुणि = काठमा
पाञ्चदश्यं = पन्ध्र ओटा सामिधेनी मन्त्रद्वारा (याज्ञिकहरूले)
वह्निं = अलौकिक अग्निलाई उत्पन्न गर्दछन्)

वाक्यार्थ— जसरी याज्ञिकहरूले काठभित्र रहेको अलौकिक अग्निलाई पन्ध्र ओटा

सामिधेनीमन्त्रका माध्यमबाट उत्पन्न गर्दछन् त्यसै गरी मनलाई नियन्त्रण गर्ने विवेकीहरूले मूलप्रकृति, प्रकृतिका सत्त्व, रज, तम तीन गुण, महत्तत्व, अहङ्कार, मन, पञ्चतन्मात्रा, पञ्चमहाभूत, दश इन्द्रिय गरी सत्ताईस ओटा शक्तिद्वारा ढाकिएर अप्रकाशमान झैँ भएर बस्नुभएका हजुरलाई श्रवणादि साधनद्वारा शुद्ध भएको बुद्धिद्वारा आफ्नै हृदयभित्र प्राप्त गर्दछन् र अहङ्कारास्पद आत्मादेखि भिन्नरूपले हजुरको ध्यान गर्दछन्।

विवरण– परमात्मा आफ्ना शक्तिहरूद्वारा ढाकिनुभएको छ। जसरी पानीमाथि पलाउने झ्याउले तलाउलाई नै ढाकिदिन्छ त्यसै गरी परमात्मामा नै उत्पन्न प्रकृति, महत्तत्त्व आदिले परमात्माको शुद्ध स्वरूपलाई ढाकेका छन् तर बुद्धिमान् विचारकहरूले प्रकृति र त्यसका कार्यहरूले ढाकेको आत्माको साक्षात्कार गरेरै छोड्छन्। जगत्को निषेध गरेर त्योभन्दा भिन्नरूपमा आत्मालाई बुझ्नु नै आत्माको साक्षात्कार गर्नु हो। यहाँ सत्ताईस ओटा शक्ति भनेर मूलप्रकृति, प्रकृतिका सत्त्व, रज, तम यी तीन गुण, महत्तत्व, अहङ्कार, मन, पञ्चतन्मात्रा, पञ्चमहाभूत, दश इन्द्रियलाई लिनुपर्दछ। यसरी विभिन्न शक्तिले ढाकिनुभएका परमात्मालाई विचारकहरू त्यसै गरी प्रत्यक्षरूपमा हृदयभित्र प्रकट गर्दछन् जसरी याज्ञिकहरू सामिधेनी नाम गरेका पाञ्चदश्य अर्थात् अग्निसम्बन्धी पन्ध्र मन्त्रहरूद्वारा काठभित्रको अग्निलाई प्रकट गर्दछन्। सर्वव्यापक अग्नितत्त्वलाई मन्थनद्वारा काठमा प्रकट गरेजस्तै सर्वव्यापक आत्मतत्त्वलाई विचारद्वारा हृदयभित्र प्रकट गर्नुपर्दछ भन्ने यो श्लोकको आशय हो।

स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः।
स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः॥ २८॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
सः = ती परमात्मा
मम = मेरा निमित्त
अशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाण-सुखानुभूतिः = सम्पूर्ण रूपमा माया र मायाको कार्यरूप प्रपञ्चलाई विवेकपूर्वक त्याग गरेपछि मोक्षसुखरूप अनुभूतिको रूपमा विराजमान हुनुहुन्छ
सः = ती परमात्मा
सर्वनामा = सम्पूर्ण नामवाला र
विश्वरूपः च = सम्पूर्ण रूपवाला पनि हुनुहुन्छ
अनिरुक्तात्मशक्तिः = जसको स्वरूपमा मायाको पनि उपलब्धि हुन सक्दैन
सः = ती परमात्मा
प्रसीदताम् = प्रसन्न हुनुहोस्

वाक्यार्थ– सम्पूर्णरूपमा माया र मायाको कार्यरूप प्रपञ्चलाई विवेकद्वारा परित्याग गरिसकेपछि मोक्षसुखको रूपमा अनुभूतिमा हजुर नै विराजमान हुनुहुन्छ। सम्पूर्ण नाम र रूप पनि हजुरकै स्वरूप हुन्। हजुरको स्वरूपमा मायाको प्रवेश छैन। त्यस्ता परमात्मा मप्रति प्रसन्न हुनुहोस्।

यद् यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षभिर्वा मनसा वोत यस्य।
मा भूत् स्वरूपं गुणरूपं हि तत् तत् स वै गुणापायविसर्गलक्षणः॥ २९॥

पदार्थ–
वचसा = वाणीद्वारा
यत् यत् = जे-जे कुरा

निरुक्तं = बताइन्छ
धिया = बुद्धिद्वारा
निरूपितं = (जे कुरा) चिन्तन गरिन्छ
वा = अथवा
अक्षभिः = चक्षु आदि इन्द्रियद्वारा (जे-जे विषयहरू ग्रहण गरिन्छन्)
उत = अथवा
मनसा = मनद्वारा जे कुराको सङ्कल्प गरिन्छ (त्यसद्वारा)
यस्य = जुन सच्चिदानन्दरूप भगवान्को
स्वरूपं = वास्तविक स्वरूप
मा भूत् = प्रकाशित हुन सक्दैन
हि = किनभने
तत् तत् = ती-ती वाणी आदि सबै
गुणरूपं = सत्त्व आदि गुणका कार्य हुन्
वै = निश्चय नै
सः = ती परमात्मा
गुणापायविसर्गलक्षणः = गुणको कार्यभूत चराचर जगत्को प्रलय र सृष्टिद्वारा लक्षित हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– वाणीद्वारा जे बताइन्छ, बुद्धिद्वारा जे चिन्तन गरिन्छ, चक्षु आदि इन्द्रियद्वारा जे-जे गृहीत हुन्छन्, मनद्वारा ज-जसको सङ्कल्प गरिन्छ, ती सबै वाणी आदि साधनहरूद्वारा हजुरको वास्तविक स्वरूप प्रकाशित हुन सक्दैन किनभने उक्त साधनहरू सत्त्व आदि गुणका कार्य भएकाले गुणरूप नै हुन् भने हजुर गुणको कार्य चराचर जगत्को प्रलय र सृष्टिद्वारा लक्षित हुनुहुन्छ।

विवरण– संसारका सम्पूर्ण पदार्थहरू त्रिगुणात्मक छन्। तिनीहरूको ज्ञान इन्द्रियव्यापारद्वारा मात्र हुन्छ। जससँग इन्द्रियसम्बन्ध कायम हुन्छ ती-ती पदार्थहरू ज्ञात हुन्छन् नत्र हुँदैनन्। पदार्थहरूको उत्पत्ति कुनै एउटा निश्चित अधिकरणमा हुन्छ। जुन अधिकरणमा पदार्थ जन्मन्छ त्यही अधिकरणमा नष्ट पनि हुन्छ। जस्तो माटोबाट उत्पन्न हुने घट माटोरूपमा नै नष्ट हुन्छ। घट उत्पन्न हुँदा घटज्ञान पनि उत्पन्न हुन्छ। पदार्थ र त्यसको ज्ञानले आफ्नो अविनाशी अधिकरणको बोध गराउँछन्। जस्तो व्यवहारकालमा घटको उत्पत्ति र नाशको अधिकरण माटो अविनाशी मानिन्छ। उत्पन्न र नाश भएको पदार्थलाई देखेर त्यसको अधिकरणको बोध हुन्छ। वेदान्तसिद्धान्तअनुसार सम्पूर्ण पदार्थहरू ब्रह्ममा उत्पन्न हुन्छन् र त्यहीँ नष्ट हुन्छन्। ती पदार्थहरूको उत्पत्ति र नाशद्वारा त्यसको अधिकरणभूत अविनाशी ब्रह्मतत्त्वको बोध हुन्छ। यहाँ गुण भनेर पदार्थलाई लिइएको हो भने त्यसको अपाय (उत्पत्ति) र विसर्ग (नाश)द्वारा परमसत्य अविनाशी आत्मा लक्षित हुन्छ भनी बताइएको हो।

यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्मै यद् यो यथा कुरुते कार्यते च।
परावरेषां परमं प्राक् प्रसिद्धं तद् ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम्॥ ३०॥

पदार्थ–
(यो विश्व)
यः = जुन परमात्माले
यस्मिन् = जुन परमात्मामा
यतः = जुन परमात्माबाट
येन = जुन परमात्माद्वारा
यस्य च = जुन परमात्माको
यस्मै = जुन परमात्माका लागि
यत् = जुन परमात्मा स्वयंलाई
कुरुते = सृष्टि गर्नुहुन्छ
यथा = जुन प्रकारले
कार्यते च = गराउनु पनि हुन्छ (ती)
परावरेषां = पर र अवर कारणहरूको पनि

परमं = परम कारण परमात्मा नै हुनुहुन्छ (किनभने)	**प्रसिद्धं** = स्वतः सिद्ध हुनुहुन्थ्यो	**एकम्** = सजातीय आदि भेदशून्य
प्राक् = कार्यकारणको सृष्टि हुनुभन्दा अगाडि पनि (हजुर)	**तद्धेतुः** = त्यो जगत्को कारणका रूपमा रहेको	**तत् ब्रह्म** = त्यो ब्रह्मस्वरूप हजुर मात्र हुनुहुन्छ
	अनन्यत् = विजातीय भेदशून्य	

वाक्यार्थ– यो जगत् अधिकरणरूप हजुरमा नै स्थित छ। अपादानरूप हजुरबाट नै उत्पन्न हुन्छ। करणरूप स्वयं हजुरद्वारा सम्बन्धरूप आफ्नै कुरा सम्प्रदानको रूपमा आफ्नै लागि आफैं प्रयोजक बनेर यस जगत्को सृष्टि गर्नुहुन्छ। त्यसकारण कर्मको रूपमा जगत् बन्ने र कर्ताको रूपमा जगत् बनाउने पनि हजुर नै हुनुहुन्छ। परावर कारणहरूका पनि परमकारण हजुर नै हुनुहुन्छ। कार्यकारणात्मक जगत्को सृष्टि हुनुभन्दा पहिले पनि हजुर नै स्वतःसिद्धरूपले विराजमान हुनुहुन्थ्यो। जगत्को कारण भएर पनि हजुरमा जगत्को सजातीय र विजातीय भेद छैन। हजुर नै अद्वितीय ब्रह्म हुनुहुन्छ।

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति।
कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने॥ ३१॥

पदार्थ–

वै = निश्चय नै	र कहिले संवादको विषय	**कुर्वन्ति** = बनाइदिन्छन्
यच्छक्तयः = जुन परमात्माका माया आदि शक्तिहरू	**भवन्ति** = हुन्छन्	**तस्मै** = त्यस्ता
वदतां = दर्शनको कुरा गर्ने	**मुहुः** = निरन्तर	**अनन्तगुणाय** = अनन्त गुण भएका
वादिनां = वादी प्रतिवादीहरूको	**एषां** = यी आफूलाई विद्वान् मान्ने वादी प्रतिवादीहरूको	**भूम्ने** = सर्वव्यापक परमात्मालाई
विवादसंवादभुवः = कहिले विवाद	**आत्ममोहं** = मनको मोह	**नमः** = नमस्कार छ
	च = पनि	

वाक्यार्थ– विभिन्न दर्शनका विषयहरूमा वादविवाद गर्ने वादी-प्रतिवादीहरूको लागि परमात्माका माया आदि शक्तिहरू कहिले विवाद र कहिले संवादका विषय बन्दछन्। ती परमात्माका शक्तिहरूले आफूलाई विद्वान् ठान्ने वादी-प्रतिवादीको मनलाई मोहित बनाइदिन्छन्। यस्ता कल्याण आदि अनन्तगुण भएका सर्वव्यापक हजुरलाई म नमस्कार गर्दछु।

अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः।
अवेक्षितं किञ्चन योगसाङ्ख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत् तत्॥ ३२॥

पदार्थ–

अस्ति इति = परमात्मा साकार हुनुहुन्छ	**हि** = निश्चय नै	**एकस्थयोः** = एक परमात्मालाई ब्रह्मरूपले प्रतिपादन गर्ने
नास्ति इति च = परमात्मा साकार हुनुहुन्न	**भिन्नविरुद्धधर्मयोः** = भिन्न र विरुद्ध स्वरूप बताउने	**योगसाङ्ख्ययोः** = योग र साङ्ख्य शास्त्रको
	वस्तुनिष्ठयोः = तर परमात्माको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्ने	**किञ्चन** = परमतत्त्वमा केही

पनि भिन्नता नभएको | **परं समं** = परम समवस्तु | **अवेक्षितं** = प्रतीत हुन्छ
अनुकूलं = दुबैमा विवाद नहुने | **तत् बृहत्** = त्यही ब्रह्म नै

वाक्यार्थ— उपासनामूलक योग आदि शास्त्रका अनुयायीहरू उपास्य परमात्मा हात, पाउ आदि अवयव भएका मूर्तिमान् साकार हुनुहुन्छ भन्दछन् भने ज्ञानमूलक साङ्ख्यसिद्धान्तका अनुयायीहरू परमात्मा निर्गुण निराकार हुनुहुन्छ भन्दछन्। यसरी परमात्मा साकार हुनुहुन्छ र निराकार हुनुहुन्छ भन्ने कुरामा भिन्न-भिन्न मान्यताहरू देखिए पनि परमात्माको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्ने साङ्ख्य र योगमा वस्तुतः भिन्नता छैन किनभने दुबैले ब्रह्मरूपमा हजुरकै प्रतिपादन गरेका हुन्। हे भगवान् ! हजुरको स्वरूपको विषयमा उठ्ने गरेका विवादको समाधान हुने परमसम ब्रह्मवस्तु हजुर नै हुनुहुन्छ।

विवरण— उपनिषद्मा आएका ज्ञानपरक वाक्यहरू विधिमुख र निषेधमुख गरी दुई प्रकारका छन्। यी दुबै किसिमका वाक्यले परमात्माको वर्णन गर्दछन्।

विधिमुख वाक्यले आत्मालाई सद्रूपले प्रतिपादन गर्दछन्। विधिमुख वाक्यका अनुसार जगत्का सम्पूर्ण पदार्थहरूमा परमात्मा विद्यमान हुनुहुन्छ। सर्वाधिष्ठान उहाँबाटै जगत्को सृष्टि, स्थिति र लय हुन्छ भन्ने **सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म** (तैत्तिरीयोपनिषद्, २/१/१), **यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते** (तैत्तिरीयोपनिषद्, ३/१/१) **ईशावास्यमिदं सर्वम्** (ईशावास्योपनिषद्, १) जस्ता आत्मालाई सद्रूपले प्रतिपादन गर्ने वाक्यहरू विधिमुख वाक्य हुन्। सम्पूर्ण प्राणीहरूका हात खुट्टाहरू परमात्माकै हात खुट्टा हुन्। उहाँको पाउ नै पृथ्वी हो, आकाश नै मूर्धास्थान हो, उनन्चास वायु नै उहाँका प्राण हुन् भनी विराट् रूपमा परमात्माको चिन्तन गरिन्छ। परमात्माबाट नै जगत्को सृष्टि, स्थिति र लय हुन्छ। परमात्माको स्वरूप सत्य, ज्ञान र आनन्द हो। यसप्रकार परमात्मामा सत्य, ज्ञान आदि स्वरूपभूत गुणहरू, जगत्कर्तृत्व र सर्वरूपत्वको विधान गरेर विधिवाक्यद्वारा परमात्माको प्रतिपादन गरिन्छ। अस्तिरूपले परमात्माको वर्णन गर्नु यस्ता वाक्यको वैशिष्ट्य हो।

निषेधमुख वाक्यमा चाहिँ कार्यकारणात्मक प्रपञ्चको निषेध गरिन्छ। कार्यहरूको क्रमशः निषेध गर्दै जाँदा कारण परमात्मा मात्र अवशिष्ट रहने भएकाले उहाँको निषेध हुन सक्दैन। यसरी निषेध हुन नसक्ने भएकाले परमात्मालाई सत्य र अविनाशी भनिएको हो। यसरी माया र त्यसका कार्यहरूको निषेध गरेर अवशिष्ट आत्मतत्त्वको प्रतिपादन गर्ने वाक्यलाई निषेधमुख वाक्य भनिन्छ। जस्तै— **अस्थूलमनण्वह्रस्वम्** (बृहदारण्यकोपनिषद् ३/८/८) **नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञम्** (माण्डूक्योपनिषद् ७) **नेति नेति** (बृहदारण्यकोपनिषद् ४/४/२२) इत्यादि वाक्यहरू निषेधमुख वाक्य हुन्। सम्पूर्ण पदार्थहरू निषिद्ध भइसक्दा पनि ब्रह्मको कहिल्यै निषेध हुँदैन।

एउटा वाक्यले परमात्मामा जगत्कर्तृत्व देखाउनु अनि अर्कोले त्यही परमात्मामा जगत्को निषेध गर्नु परस्पर विरुद्ध कुरा हुन्। तर परमात्मालाई बुझाउने ती दुबै वाक्यहरू एउटै परमात्माको प्रतिपादनमा पर्यवसित भएका छन्। कुनै वस्तुलाई विधान गर्न त्यसको अधिष्ठान चाहिन्छ अनि कुनै वस्तुलाई हटाउँदा पनि कुनै अधिष्ठानबाट नै त्यसलाई हटाइन्छ। विधिमुख वाक्यले जगत्को विधान परमात्मारूप अधिष्ठानमा गरिन्छ र निषेधमुख वाक्यले जगत्को निषेध पनि परमात्मामा नै

गरिन्छ। यसरी विधि र निषेध दुबैको अधिष्ठानको रूपमा परमात्मा सिद्ध हुन्छ। निषेध र विधान जगत्को गरिन्छ परमात्माको होइन। यसैले विधि र निषेधले परमात्मालाई स्पर्श गर्न सक्दैनन् भन्ने आशय यस श्लोकमा प्रस्तुत गरिएको छ।

योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननन्तः।
नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु॥ ३३॥

पदार्थ–
अनन्तः = देश, काल र वस्तुको सीमाले नछुट्टिने
अनामरूपः = नाम र रूपले रहित
यः = जुन
भगवान् = परमात्माले
पादमूलम् = आफ्नो चरणतलको
भजतां = भजन गर्ने मनुष्यहरूको
अनुग्रहार्थं = अनुग्रहका लागि
जन्मकर्मभिः = जन्म र कर्मद्वारा
नामानि = वासुदेव, मुरारि इत्यादि नाम र
रूपाणि च = विभिन्न रूपहरू पनि
भेजे = ग्रहण गर्नुभयो
सः = त्यस्ता
परमः = परमेश्वर
मह्यं = ममाथि
प्रसीदतु = प्रसन्न हुनुहोस्

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुर देश, काल र वस्तुको सीमाले छुट्टिनुहुन्न। हजुरको कुनै पनि नाम र रूप छैन तापनि आफ्नो चरणतलको भजन गर्ने भक्तजनहरूलाई अनुग्रह गर्न स्वयं अजन्मा भएर पनि विभिन्न रूपमा उत्पन्न हुनुहुन्छ। जन्मबाट प्रसिद्ध वासुदेव आदि र कर्मबाट प्रसिद्ध मुरारि इत्यादि नामहरूलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ। हे परमेश्वर ! ममाथि प्रसन्न हुनुहोस्।

यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति।
यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथम्॥ ३४॥

पदार्थ–
यः = जुन अन्तर्यामी भगवान्ले
जनानां = मनुष्यहरूको
देहगतः अपि = देहभित्र विराजमान भए पनि
प्राकृतैः = साधारण
ज्ञानपथैः = ज्ञानमार्गद्वारा
यथाशयं = उपासकहरूको भावअनुसार (तत्तद्देवताको रूपमा उनीहरूको हृदयमा)
विभाति = प्रकाशित हुनुहुन्छ
यथा = जसरी
पार्थिवम् = पार्थिव
गुणं = धुलो, गन्ध आदि गुणमा
आश्रितः = आश्रित भएको
अनिलः = हावा (विविध नाम र रूपवाला हुन्छ)
सः = त्यस्ता
ईश्वरः = भगवान्ले
मे = मेरो
मनोरथम् = मनोरथलाई
कुरुतात् = पूरा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुर सम्पूर्ण प्राणीहरूको हृदयतलमा विराजमान हुनुहुन्छ। जसरी पार्थिव धुलो, गन्ध आदि गुणमा आश्रित भएको हावा विविध धुलोमय, गन्धमय आदि नाम र रूपवाला हुन्छ त्यसरी नै साधारण ज्ञानमार्गद्वारा उपासकहरूको हृदयमा उनीहरूको भावनाअनुसार तत्तद् देवताको रूपमा प्रकाशित हुनुहुने हजुरले मेरो मनोरथलाई पूर्ण गर्नुहोस्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे ।

आविरासीत् कुरुश्रेष्ठ भगवान् भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥

पदार्थ–
कुरुश्रेष्ठ = कुरुश्रेष्ठ हे परीक्षित्
इति = यसप्रकार
तस्मिन् = त्यो विन्ध्याचलको नजिकै रहेको
अघमर्षणे = अघमर्षण तीर्थमा
संस्तुवतः = स्तुति गर्ने दक्षद्वारा
स्तुतः = स्तुति गरिएका
भक्तवत्सलः = भक्तवत्सल
सः = ती
भगवान् = भगवान्
आविरासीत् = प्रकट हुनुभयो

वाक्यार्थ– हे कुरुश्रेष्ठ परीक्षित् ! यसप्रकार विन्ध्याचलको नजिकै रहेको अघमर्षण तीर्थमा दक्षले भगवान्को स्तुति गरे। त्यो स्तुतिद्वारा प्रसन्न हुनुभएका भक्तवत्सल भगवान् दक्षको अगाडि प्रकट हुनुभयो।

कृतपादः सुपर्णांसे प्रलम्बाष्टमहाभुजः ।

चक्रशङ्खासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥ ३६ ॥

पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः ।

वनमालानिवीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥ ३७ ॥

महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ।

काञ्च्यङ्गुलीयवलयनूपुराङ्गदभूषितः ॥ ३८ ॥

पदार्थ–
सुपर्णांसे = गरुडको काँधमा
कृतपादः = पाउ राखेका
प्रलम्बाष्टमहाभुजः = लामा-लामा आठ ओटा हात भएका
चक्रशङ्खासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः = हातमा चक्र, शङ्ख, तरबार, ढाल, बाण, धनु, पाश (डोरी) र गदा धारण गरेका
पीतवासाः = पहेँलो लुगा लगाउने
घनश्यामः = वर्षाको बादलजस्तो श्याम (कृष्ण) वर्ण भएका
प्रसन्नवदनेक्षणः = मुखमण्डल र आँखा प्रसन्न भएका
वनमालानिवीताङ्गः = गलादेखि पाउसम्म वनमाला लगाएका
लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः = छातीमा श्रीवत्स चिह्न र गलामा कौस्तुभ मणि शोभायमान भएका
महाकिरीटकटकः = शिरमा बहुमूल्य महामुकुट र हातमा सुनौलो बाला लगाएका
स्फुरन्मकरकुण्डलः = कानमा प्रकाशमान मकराकार कुण्डल लगाएका
काञ्च्यङ्गुलीयवलयनूपुराङ्गदभूषितः = सुनले बनेको कन्दनी, औँठी, बाला, पाउजु र बाजुले भूषित भएका भगवान् (दक्षका अगाडि प्रकट हुनुभयो)

वाक्यार्थ– भगवान्ले प्रकट हुँदा गरुडको काँधमा पाउ राख्नुभएको थियो। उहाँले आठ ओटा आफ्ना लामा-लामा हातमा शङ्ख, चक्र, तरबार, ढाल, बाण, धनु, पाश (डोरी) र गदा धारण गर्नुभएको थियो। पीताम्बर लगाउनुभएका भगवान्को वर्ण वर्षाकालीन मेघको जस्तो श्यामल थियो। मुखमण्डल र नेत्रयुगल प्रसन्न थिए। कण्ठदेखि पाउसम्म लत्रने वनमाला धारण गर्नुभएको

थियो। छातीमा शोभायमान श्रीवत्स चिह्न, गलामा कौस्तुभ मणि, शिरमा बहुमूल्य महामुकुट, हातमा सुनौलो बाला, कानमा प्रकाशमान मकराकार कुण्डल लगाउनुभएको थियो। यसै गरी सुनले बनेको कन्दनी, औँठी, बाला, पाउजु र बाजु पनि भगवान्का तत्तत् अङ्गमा शोभायमान थिए।

त्रैलोक्यमोहनं रूपं बिभ्रत् त्रिभुवनेश्वरः।
वृतो नारदनन्दाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः॥ ३९॥
स्तूयमानोऽनुगायद्भिः सिद्धगन्धर्वचारणैः।
रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतसाध्वसः॥ ४०॥
ननाम दण्डवद् भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः।
न किञ्चनोदीरयितुमशकत् तीव्रया मुदा॥
आपूरितमनोद्वारैर्ह्रदिन्य इव निर्झरैः॥ ४१॥

पदार्थ—
नारदनन्दाद्यैः = नारद र नन्द आदि
पार्षदैः = पार्षदहरूद्वारा तथा
सुरयूथपैः = इन्द्र आदि लोकपालहरूको समूहद्वारा
वृतः = ढाकिएका
अनुगायद्भिः = स्तुति गरिरहेका
सिद्धगन्धर्वचारणैः = सिद्ध, गन्धर्व र चारणहरूद्वारा
स्तूयमानः = प्रार्थना गरिएका
त्रैलोक्यमोहनं = तीनै लोकलाई मोहित पार्ने सुन्दर रूप
बिभ्रत् = धारण गर्ने
त्रिभुवनेश्वरः = तीनै लोकका ईश्वर भगवान् (दक्षका अगाडि प्रकट हुनुभयो)
तन्महदाश्चर्यं = त्यो भगवान्को महान् आश्चर्यमय
रूपं = स्वरूपलाई
विचक्ष्य = देखेर
प्रहृष्टात्मा = प्रसन्न चित्त भएका (तर)
अगतसाध्वसः = डर नहटेका
प्रजापतिः = दक्ष प्रजापतिले
भूमौ = पृथिवीमा
दण्डवत् = लौरो झैँ लमतन्न भई
ननाम = साष्टाङ्ग प्रणाम गरे
निर्झरैः = झरनाहरूद्वारा
ह्रदिन्यः इव = नदीहरू झैँ
तीव्रया = अत्यन्त तीव्र
मुदा = आनन्दका कारण
आपूरितमनोद्वारैः = खुसीले मन आदि इन्द्रियहरू भरिएको हुँदा
किञ्चन = केही पनि
उदीरयितुम् = बोल्न (दक्षले)
न अशकत् = सकेनन्

वाक्यार्थ— भगवान्ले तीनै लोकलाई मोहित गराउने रूप धारण गर्नुभएको थियो। नारद, नन्द आदि पार्षद र इन्द्र आदि लोकपालहरू भगवान्का वरिपरि बसी स्तुतिगान र सिद्ध, गन्धर्व र चारणहरूले भगवान्को प्रार्थना गरिरहेका थिए। त्रिलोकपति भगवान्को यस्तो महान् आश्चर्यप्रद अलौकिक रूप देखेर दक्ष प्रसन्न त भए तर केही डरका कारण अलिअलि आत्तिए। त्यसपछि दक्ष प्रजापतिले भूमिमा लौरो झैँ लमतन्न भई भगवान्का चरणकमलमा साष्टाङ्ग दण्डवत् प्रणाम गरे। जसरी झरनाको पानीले नदी भरिन्छ त्यसै गरी अतिशय खुसीका कारण दक्षको मनलगायत सम्पूर्ण इन्द्रियका द्वारहरू भरिएको हुनाले उनले तत्काल केही बोल्न सकेनन्।

तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिम् ।

चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः ॥ ४२ ॥

पदार्थ–

सर्वभूतानाम् = सबै प्राणीहरूको

चित्तज्ञः = मनोभावलाई जान्ने

जनार्दनः = भगवान् नारायणले

तथा = त्यसरी

अवनतं = झुकेका

प्रजाकामं = सन्तति चाहने

भक्तं = आफ्नो भक्त

तं = ती

प्रजापतिम् = दक्ष प्रजापतिलाई

इदम् = यसो

आह = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यसरी झुकेर बसेका, प्रजाहरूको सृष्टि गर्न चाहने आफ्ना भक्त दक्ष प्रजापतिलाई सबै प्राणीहरूको मनोभावलाई जान्नुहुने भगवान् नारायणले यसो भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्‌ले भन्नुभयो)

प्राचेतस महाभाग संसिद्धस्तपसा भवान् ।

यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः ॥ ४३ ॥

पदार्थ–

महाभाग = परम भाग्यमानी

प्राचेतस = प्रचेताका पुत्र हे दक्ष

भवान् = तिमी

तपसा = तपस्याद्वारा

संसिद्धः = सिद्ध भएका छौ

यत् = त्यसकारण

मत्परया = मलाई विषय गर्ने

श्रद्धया = श्रद्धाका कारण

मयि = ममा

परं भावं = परम भक्ति

गतः = प्राप्त गरेका (छौ)

वाक्यार्थ– हे परम भाग्यमानी प्रचेतापुत्र दक्ष ! तिमीले अत्यन्त श्रद्धापूर्वक ममा प्रेम गरेर मेरो परम भक्तिलाई प्राप्त गरेका छौ। त्यसैले तिम्रो तपस्या सिद्ध भएको छ।

प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ यत् तेऽस्योद्‌बृंहणं तपः ।

ममैष कामो भूतानां यद्भूयासुर्विभूतयः ॥ ४४ ॥

पदार्थ–

प्रजानाथ = हे प्रजापति दक्ष

अस्य = यस संसारको

उद्‌बृंहणं = वृद्धि गराउने

यत् = जो यो

ते = तिम्रो

तपः = तपस्या हो (त्यसैले)

अहं = म

ते = तिमीबाट

प्रीतः = प्रसन्न भएको छु

भूतानां = समस्त प्राणीहरूको

विभूतयः = समृद्धि

भूयासुः = होस्

यत् = किनभने

एषः = यो

मम = मेरो

कामः = इच्छा हो

वाक्यार्थ– हे प्रजापति दक्ष ! तिमीले संसार (प्रजा)को वृद्धिका लागि मेरो तपस्या गरेका हौ। म तिमीबाट अति प्रसन्न छु। समस्त प्रजाहरूको अभिवृद्धि होस् भन्ने यो मेरो पनि इच्छा हो।

ब्रह्मा भवो भवन्तश्च मनवो विबुधेश्वराः ।

विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेतवः ॥ ४५ ॥

पदार्थ–
ब्रह्मा = चतुर्मुख ब्रह्मा
भवः = महादेव
भवन्तः = तिमी लगायतका प्रजापतिहरू
मनवः = स्वायम्भुव आदि मनुहरू
विबुधेश्वराः = इन्द्र आदि देवताहरू
च = पनि
भूतानां = प्राणीहरूका
भूतिहेतवः = अभिवृद्धिका कारण हुन्
हि = किनभने
एताः = यी ब्रह्मा आदि देवताहरू
मम = मेरा
विभूतयः = अवतारविशेष हुन्

वाक्यार्थ– चतुर्मुख ब्रह्मा, महादेव, तिमी लगायत अन्य प्रजापतिहरू, स्वायम्भुव मनुहरू, इन्द्र आदि देवताहरू यी सबै प्राणीहरूका अभिवृद्धिका कारण हुन् किनभने यी सबै देवताहरू मेरै विभूति (अवतारविशेष) हुन्।

तपो मे हृदयं ब्रह्मंस्तनुर्विद्या क्रियाकृतिः।
अङ्गानि क्रतवो जाता धर्म आत्मासवः सुराः॥ ४६॥

पदार्थ–
ब्रह्मन् = हे ब्रह्मन्
तपः = यम, नियम आदि तपस्या
मे = मेरो
हृदयं = हृदय हो
विद्या = विद्या (साङ्ग मन्त्रजप)
तनुः = मेरो शरीर हो
क्रिया = नित्य, नैमित्तिक क्रिया
आकृतिः = मेरो आकृति हो
जाताः = निष्पन्न भएका
क्रतवः = यज्ञहरू
अङ्गानि = मेरा अङ्ग हुन्
धर्मः = यज्ञबाट उत्पन्न अपूर्व
आत्मा = मेरो मन हो
सुराः = यज्ञभाग खाने देवताहरू
असवः = मेरा प्राण हुन्

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मन्! यमनियम आदिले युक्त तपस्या मेरो हृदय हो। साङ्ग मन्त्रजप मेरो शरीर हो। नित्य नैमित्तिक क्रिया मेरो आकृति हो। निष्पन्न यज्ञहरू मेरा अङ्ग हुन्। यज्ञजन्य धर्म मेरो मन हो। यज्ञभाग खाने देवताहरू मेरा प्राण हुन्।

अहमेवासमेवाग्रे नान्यत् किञ्चान्तरं बहिः।
संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः॥ ४७॥

पदार्थ–
अग्रे = सृष्टि हुनुभन्दा अघि
अहम् एव = म मात्र
आसम् एव = थिएँ नै
आन्तरं = भित्री (आध्यात्मिक) र
बहिः = बाहिरी (यो सृष्टिभन्दा बाहिरको भौतिक सृष्टि वा बाह्य वस्तु र तद्ग्राहक इन्द्रिय आदि)
किञ्च = केही पनि
अन्यत् = मभिन्न वस्तु
न = थिएन
संज्ञानमात्रम् = चैतन्य मात्र (थियो, त्यो पनि)
अव्यक्तं = प्रकट भएको थिएन
विश्वतः = सबैतिरबाट
प्रसुप्तम् इव = सुषुप्ति जस्तै थियो

वाक्यार्थ– सृष्टि हुनुभन्दा अघि म मात्रै थिएँ। अन्तर्वस्तुग्राहक अन्तःकरण तथा भौतिक सृष्टि अर्थात् मभन्दा भिन्न बाह्य वस्तु र तद्ग्राहक इन्द्रियहरू केही पनि थिएनन्। अव्यक्त अवस्थामा

चैतन्य मात्र थियो। त्यसैले सबैतिर सुषुप्ति व्याप्त भए झैँ लाग्दथ्यो।

मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतो गुणविग्रहः।

यदासीत् तत एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः॥ ४८॥

पदार्थ—
यदा = जब
अनन्तगुणे = अनन्त गुण भएका
अनन्ते = अनन्त
मयि = म परमात्मामा
गुणतः = गुणमयी मायाबाट
गुणविग्रहः = गुणहरूको कार्यरूप ब्रह्माण्ड
आसीत् = पैदा भएको थियो (तब)
ततः एव = ब्रह्माण्डको उत्पत्ति भएपछि
आद्यः = प्रजापतिहरूका पनि आदिपुरुष
स्वयम्भूः = स्वयम्भू
अजः = अयोनिज ब्रह्मा
समभूत् = उत्पन्न भए

वाक्यार्थ— म असीमित गुणसम्पन्न सर्वव्यापक अनन्त हुँ। जब ममा गुणमयी मायाका सत्त्व आदि गुणहरूको क्षोभबाट ब्रह्माण्ड उत्पन्न भयो त्यसपछि प्रजापतिहरूका पनि आदिपुरुष अयोनिज स्वयम्भू (ब्रह्मा) उत्पन्न भए।

स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः।

मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि॥ ४९॥

पदार्थ—
मम = मेरो
वीर्योपबृंहितः = शक्तिले ढाकिएर सृष्टि गर्न लागिपरेका
महादेवः = देवताहरूमा प्रमुख
सः = ती ब्रह्माजी
वै = निश्चय नै
सर्गकर्मणि = सृष्टि गर्ने काममा
यदा = जब
उद्यतः = तयार भए (तब)
आत्मानम् = आफूलाई
खिलम् इव = सृष्टि गर्न असमर्थ झैँ
मेने = पाए (माने)

वाक्यार्थ— मेरो शक्ति पाएर सृष्टि गर्न कटिबद्ध भएका देवश्रेष्ठ ब्रह्मा जब सृष्टिविस्तार गर्न लागे तब उनले आफूलाई त्यस काममा असमर्थ भएको जस्तो महसुस गरे।

अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणम्।

नव विश्वसृजो युष्मान् येनादावसृजद् विभुः॥ ५०॥

पदार्थ—
अथ = त्यसपछि
मे = मद्वारा
अभिहितः = तपस्या गर भनिएका
देवः = ब्रह्मदेवले
दारुणम् = कठोर
तपः = तपस्या
अतप्यत = गरे
येन = जुन तपस्याद्वारा
विभुः = प्रजा सृष्टि गर्न समर्थ भएका ब्रह्माजीले
आदौ = सर्वप्रथम
युष्मान् = तिमीलगायत
नव = नौ जना
विश्वसृजः = प्रजापतिहरूलाई
असृजत् = सृष्टि गरे

वाक्यार्थ— त्यसपछि मैले ब्रह्माजीलाई तपस्या गर्न आदेश दिएँ। मेरो आज्ञाबमोजिम उनले कठोर

तपस्या गरे। तपस्याकै बलले उनी प्रजाहरूको सृष्टि गर्न समर्थ भए र उनले सर्वप्रथम तिमीसमेतका नौ जना प्रजापतिहरूको सृष्टि गरे।

एषा पञ्चजनस्याङ्ग दुहिता वै प्रजापतेः।
असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यताम्॥ ५१॥

पदार्थ–
अङ्ग = हे प्रिय
प्रजेश = प्रजापति
एषा = यी
असिक्नी नाम = असिक्नी नाम भएकी
पञ्चजनस्य = पञ्चजन नामका
प्रजापतेः = प्रजापतिकी
दुहिता = कन्यालाई
पत्नीत्वे = पत्नीको रूपमा
वै = निश्चय नै
प्रतिगृह्यताम् = स्वीकार गर

वाक्यार्थ– हे प्रिय प्रजापति दक्ष ! पञ्चजन नाम भएका प्रजापतिकी असिक्नी नाम भएकी यी कन्यालाई तिमी पत्नीको रूपमा स्वीकार गर।

मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः।
मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयिष्यसि॥ ५२॥

पदार्थ–
मिथुनव्यवायधर्मः = स्त्री र पुरुषका बीच मैथुन (सम्भोग) धर्मलाई स्वीकार गर्नेवाला
त्वं = तिमीले
मिथुनव्यवायधर्मिण्यां = त्यस्तै धर्मलाई नै स्वीकार गर्ने पत्नी असिक्नीमा
पुनः = फेरि
इमं = यो
प्रजासर्गम् = प्रजाहरूको सृष्टिलाई
भूरिशः = धेरै (फैलिएको)
भावयिष्यसि = बनाउन सक्छौ

वाक्यार्थ– तिमी स्त्रीपुरुषबीच हुने मैथुनधर्मलाई स्वीकार गर। यिनी असिक्नीले पनि मैथुनधर्मलाई स्वीकार गर्नेछिन्। यही मैथुनधर्मबाट तिमीले प्रजासृष्टिलाई विस्तार गर्न सक्नेछौ।

त्वत्तोऽधस्तात् प्रजाः सर्वा मिथुनीभूय मायया।
मदीयया भविष्यन्ति हरिष्यन्ति च मे बलिम्॥ ५३॥

पदार्थ–
त्वत्तः = तिमीभन्दा
अधस्तात् = पछि
मदीयया = मेरो
मायया = मायाका कारण
मिथुनीभूय = स्त्री र पुरुषको मिथुनीभावबाट
सर्वाः = सम्पूर्ण
प्रजाः = छोरा, नाति आदि प्रजाहरू
भविष्यन्ति = उत्पन्न हुनेछन्
मे = मेरो
बलिम् च = पूजा पनि
हरिष्यन्ति = गर्नेछन्

वाक्यार्थ– तिमीभन्दा पछि मेरो मायाका कारण स्त्रीपुरुषको मिथुनीभावबाट छोरा, नाति आदि रूपले सम्पूर्ण प्रजाहरू उत्पन्न हुनेछन् र मेरो सेवा पूजा पनि गर्नेछन्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान् विश्वभावनः।

स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवान्तर्दधे हरिः॥ ५४॥

पदार्थ–
इति = यसप्रकार
उक्त्वा = भनेर (आज्ञा दिएर)
विश्वभावनः = विश्वव्यापक
भगवान् = भगवान्
हरिः = नारायण
स्वप्नोपलब्धार्थः इव = स्वप्नमा देखिएका पदार्थहरू ब्युँझिएपछि हराए झैँ
मिषतः = हेरिरहेका
तस्य = ती दक्षको
तत्र एव = अगाडि नै
अन्तर्दधे = अन्तर्धान हुनुभयो

वाक्यार्थ– विश्वव्यापक भगवान्ले यसप्रकार दक्षलाई आज्ञा दिएपछि जसरी स्वप्नमा देखिएका पदार्थहरू ब्युँझिएपछि लुप्त हुन्छन् त्यसै गरी उनकै आँखाको अगाडि भगवान् अन्तर्धान हुनुभयो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

नारदको उपदेशबाट दक्षपुत्रलाई वैराग्य र नारदजीलाई दक्षको श्राप

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

तस्यां स पाञ्चजन्यां वै विष्णुमायोपबृंहितः।

हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद् विभुः॥ १॥

पदार्थ–
विष्णुमायोपबृंहितः = भगवान् विष्णुको मायाद्वारा सामर्थ्य प्राप्त गरेका
विभुः = सृष्टि गर्न समर्थ
सः = ती दक्षले
वै = निश्चय नै
पाञ्चजन्यां = पञ्चजनकी पुत्री
तस्यां = ती पत्नी असिक्नीमा
हर्यश्वसंज्ञान् = हर्यश्व नाम भएका
अयुतं = दश हजार
पुत्रान् = छोराहरूलाई
अजनयत् = उत्पन्न गरे

वाक्यार्थ– भगवान् विष्णुको मायाशक्तिद्वारा प्रजाहरूको सृष्टि गर्न सामर्थ्य प्राप्त गरेका शक्तिसम्पन्न दक्ष प्रजापतिले आफ्नी पत्नी पञ्चजनकी पुत्री असिक्नीको गर्भबाट हर्यश्व नाम भएका दश हजार छोराहरू उत्पन्न गरे।

अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप।

पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशम्॥ २॥

पदार्थ–
नृप = हे महाराज परीक्षित्
पित्रा = पिता दक्षद्वारा
प्रजासर्गे = प्रजाको सृष्टि गर्न
प्रोक्ताः = आदेश दिइएका
अपृथग्धर्मशीलाः = एकै किसिमको आचरण र स्वभाव भएका
ते = ती हर्यश्व नामका
सर्वे = सम्पूर्ण
दाक्षायणाः = दक्षका पुत्रहरू
प्रतीचीं = पश्चिम
दिशम् = दिशातिर
प्रययुः = गए

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित्! दक्षका ती दश हजार पुत्रहरूको स्वभाव र आचरण एकै किसिमको थियो। उनीहरूलाई पिता दक्ष प्रजापतिले प्रजाहरूको सृष्टि गर्न आज्ञा दिए। त्यसपछि ती दक्षपुत्रहरू तपस्या गर्न पश्चिम दिशातिर गए।

तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिन्धुसमुद्रयोः।

सङ्गमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम्॥ ३॥

पदार्थ–
यत्र = जहाँ
सिन्धुसमुद्रयोः = सिन्धु नदी र समुद्रको
सङ्गमः = सङ्गम छ
तत्र = त्यस पश्चिम दिशामा

मुनिसिद्धनिषेवितम् = मुनि र सिद्धहरूद्वारा सेवन गरिएको
सुमहत् = अत्यन्त विशाल
नारायणसरः = नारायणसर नाम भएको
तीर्थं = तीर्थ छ

वाक्यार्थ– उनीहरू गएको पश्चिम दिशामा सिन्धु नदी र समुद्रको सङ्गमस्थल छ। त्यहीं ठुलाठुला मुनि र सिद्धहरूले निवास गर्ने गरेको 'नारायणसर' नाम गरेको अत्यन्त विशाल तीर्थ छ।

तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः।
धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोऽप्युत॥ ४॥
तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यन्त्रिताः।
प्रजाविवृद्धये यत्तान् देवर्षिस्तान् ददर्श ह॥ ५॥

पदार्थ–
तदुपस्पर्शनात् एव = त्यस नारायणसरको जलमा स्नान, आचमन गर्नाले मात्रै पनि
विनिर्धूतमलाशयाः = राग आदि मल नहुनाले शुद्ध हृदय भएका
पारमहंस्ये = परमहंस (विवेकी) योगीहरूको
धर्मे = आत्मज्ञानरूप धर्ममा
प्रोत्पन्नमतयः च = योग्य (शुद्ध) अन्तःकरण भएका
अप्युत = तर
पित्रा = पिता दक्षको
आदेशेन = आज्ञाद्वारा
यन्त्रिताः = बाँधिएका दक्षपुत्रहरू
उग्रं = कठोर
तपः एव = तपस्या नै
तेपिरे = गर्न लागे
ह = निश्चय नै
देवर्षिः = देवर्षि नारदले
प्रजाविवृद्धये = प्रजाहरूको वृद्धिका लागि
यत्तान् = प्रयत्नशील
तान् = ती दक्षपुत्रहरूलाई
ददर्श = देख्नुभयो

वाक्यार्थ– नारायणसरको जलमा स्नान, आचमन गर्नासाथ हर्यश्वहरूको हृदय राग, द्वेष आदि मलले रहित भयो। उनीहरूको बुद्धि परमहंस योगीहरूको आत्मज्ञान रूप भागवत धर्ममा केन्द्रित थियो। यसरी ज्ञानमार्गमा रुचि भएर पनि पिता दक्षको आदेशमा बाँधिएर प्रजाहरूको सृष्टि गर्न प्रयत्नशील भई कठोर तपस्या गर्न लागेका दक्षपुत्रहरूलाई देवर्षि नारदले देख्नुभयो।

उवाच चाथ हर्यश्वाः कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः।
अदृष्ट्वान्तं भुवो यूयं बालिशा बत पालकाः॥ ६॥

पदार्थ–
अथ च = तपस्यामा लागेका हर्यश्वलाई देखेपछि (नारदजीले)
उवाच = भन्नुभयो
हर्यश्वाः = हे हर्यश्वहरू हो
बत = निश्चय नै
पालकाः = प्रजापालक (भएर पनि)
यूयं = तिमीहरू
बालिशाः = अज्ञानी (मूर्ख) रहेछौ
वै = निश्चय नै
भुवः = पृथिवीको
अन्तम् = अन्तलाई
अदृष्ट्वा = नदेखीकन
कथं = कसरी
प्रजाः = प्रजाहरूलाई
स्रक्ष्यथ = सृष्टि गर्नेछौ

वाक्यार्थ– तपस्यामा लागेका हर्यश्वलाई देखेपछि नारदजीले प्रश्न गर्दै भन्नुभयो– हे दक्षपुत्र हर्यश्वहरू हो ! तिमीहरू प्रजापालक भएर पनि मूर्ख रहेछौ किनभने तिमीहरूले पृथिवीको अन्तलाई देखेका छैनौ। यो कुरा नजानी तिमीहरू कसरी प्रजासृष्टि गर्दछौ ?

तथैकपुरुषं राष्ट्रं बिलं चादृष्टनिर्गमम्।
बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिम्॥ ७॥
नदीमुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम्।
क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमिम्॥ ८॥

पदार्थ–
तथा = त्यसै पृथिवीको अन्त झैं
एकपुरुषं = एक मात्र पुरुष भएको
राष्ट्रं = राष्ट्रलाई
अदृष्टनिर्गमम् = बाहिर निस्कने बाटो नभएको
बिलं च = छिद्रलाई
बहुरूपां = धैरे रूप भएकी
स्त्रियं = स्त्रीलाई
च अपि = त्यस्तै
पुंश्चलीपतिम् = व्यभिचारिणी स्त्रीको पति भएको
पुमांसं = पुरुषलाई
उभयतोवाहां = दुबैतिर बग्ने
नदीम् च = नदीलाई
पञ्चपञ्चाद्भुतं = पच्चीस ओटा वस्तुहरूले बनेको अनौठो
गृहम् = घरलाई
चित्रकथं = अनौठो कथा (स्वर) भएको
हंसं = हाँसलाई
क्षौरपव्यं = छुरी र वज्रले बनेको
स्वयं भ्रमिम् = आफैं घुम्ने (चक्रजस्तो) वस्तुलाई समेत
क्वचित् = कहिल्यै पनि (नजानी कसरी प्रजाहरूको सृष्टि गर्दछौ)

वाक्यार्थ– यहाँ एउटा यस्तो राष्ट्र छ जसमा एउटा मात्रै पुरुष बस्दछ, एउटा यस्तो छिद्र (गुफा) छ जहाँ छिरिसकेपछि बाहिर निस्कने बाटो छैन, एउटी स्त्री छे जो धैरे रूप भएकी छे, एउटा पुरुष छ जो व्यभिचारिणी स्त्रीको पति हो, एउटा यस्तो नदी छ जो दुबै दिशातिर बग्दछ, एउटा अनौठो घर छ जुन पच्चीस ओटा वस्तुहरूले बनेको छ, एउटा हाँस छ जसको स्वर विचित्रको छ, एउटा यस्तो चक्र छ जुन छुरी र वज्रले बनेको छ र आफैं घुमिरहन्छ। यो कुरा के हो नजानी कसरी प्रजाहरूको सृष्टि गर्दछौ ?

विवरण– माथिका तीन श्लोकहरूमा नारदजीले हर्यश्वहरूलाई विभिन्न आध्यात्मिक प्रश्नहरू सोध्नुभएको छ। ती प्रश्नहरू यस प्रकार छन्– १. भूमिको अन्त कहाँ छ ? २. एउटै पुरुष भएको राष्ट्र कुन हो ? ३. निस्कने ठाउँ नै नभएको गुफा कुन हो ? ४. बहुरूपी स्त्री को हुन् ? ५. व्यभिचारिणी स्त्रीको पति को हो ? ६. तलमाथि दुबैतिर बग्ने नदी कुन हो ? ७. पच्चीस चिजले बनेको अद्भुत घर कुन हो ? ८. विचित्र स्वर भएको हाँस कुन हो ? ९. वज्रजत्तिकै दृढ अनि आफैं घुमिरहने वस्तु के हो ? यी नौ ओटा प्रश्नहरू प्रतीकात्मक रूपमा आध्यात्मिक विषयलाई सोधिएका प्रश्नहरू हुन्। तलका ११-१९ श्लोकमा हर्यश्वहरूले यिनै प्रश्नहरूको उत्तरको बारेमा चिन्तन गरेका छन्।

कथं स्वपितुरादेशमविद्वांसो विपश्चितः।
अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ॥ ९॥

पदार्थ–
अहो = आश्चर्य छ
विपश्चितः = विद्वान् भएका
स्वपितुः = आफ्ना पिता दक्षको
अनुरूपम् = वास्तविक अर्थले युक्त भएको
आदेशम् = आदेश (आज्ञा)लाई
अविज्ञाय = नबुझी
अविद्वांसः = मूर्ख भई (तिमीहरूले)
कथं = कसरी
सर्गं = सृष्टि
करिष्यथ = सञ्चालन गर्नेछौ

वाक्यार्थ– हे हर्यश्वहरू ! आफ्ना विद्वान् पिता दक्षको वास्तविक अर्थ भएको आदेशलाई तिमीहरूले बुझ्न सकेनौ। पिताको भनाइको वास्तविक तात्पर्यलाई नबुझी तिमीहरू कसरी सृष्टि सञ्चालन गर्न सक्दछौ ?

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया।
वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया॥ १०॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
देवर्षेः = नारदजीको
तत् = त्यो
वाचः कूटं तु = बुझ्न कठिन गूढ रहस्यमय वाणीलाई
निशम्य = सुनेर
हर्यश्वाः = हर्यश्वहरूले
औत्पत्तिकमनीषया = जन्मसिद्ध सहज विचार शक्ति भएको
धिया = आफ्नो बुद्धिद्वारा
स्वयं = आफैँ
विममृशुः = विचार गर्न लागे

वाक्यार्थ– हर्यश्वहरू जन्मजात विचारशील विवेकी थिए। उनीहरूले देवर्षि नारदले घुमाएर भनेको गूढ रहस्यमय वाणी सुनेर आफ्नो बुद्धिले आफैँ मनमनै विचार गर्न लागे।

भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादि निजबन्धनम्।
अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ ११॥

पदार्थ–
भूः = पृथिवी नै
क्षेत्रं = खेत झैँ (पुण्यपाप सुखदुःख आदिको जनक भएकाले)
जीवसंज्ञं = जीव उपाधि भएको लिङ्गशरीर हो
यत् = जो लिङ्गशरीर
अनादि = अनादि कालदेखिको
निजबन्धनम् = जीवको बन्धन हो
तस्य = त्यस सूक्ष्म शरीरको
निर्वाणं = अन्त (विनाशको उपायलाई)
अदृष्ट्वा = नजानी
असत्कर्मभिः = मोक्षमा काम नलाग्ने बेकारका कर्महरूद्वारा
किम् = के प्रयोजन (फल)
भवेत् = सिद्ध हुन सक्ला

वाक्यार्थ– (भूमिको अन्त कहाँ छ ? नारदको यस प्रश्नको विषयमा हर्यश्वहरूले यसरी विचार गरे) पृथिवी भनेको लिङ्गशरीर हो किनभने पृथिवीमा धान आदि फले झैँ यस लिङ्गशरीरबाट

पुण्यपाप, सुखदुःख आदि उत्पन्न हुन्छन्। लिङ्गशरीर नै अनादि कालदेखिको जीवको बन्धन हो। अतः लिङ्गशरीरको विनाशको उपाय नबुझी मोक्षमा काम नलाग्ने बेकारका कर्महरूको अवलम्बन गरेर हामीलाई के लाभ हुन सक्दछ ? केही पनि हुँदैन।

एक एवेश्वरस्तुर्यो भगवान् स्वाश्रयः परः।
तमदृष्ट्वाभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ १२॥

पदार्थ–
ईश्वरः = सर्वसमर्थ ईश्वर
एकः एव = एउटै छ
तुर्यः = विश्व, तैजस र प्राज्ञदेखि भिन्न भई तिनीहरूको साक्षीरूपले रहेको छ
स्वाश्रयः = आफैँमा आश्रित छ
परः = प्रकृति र त्यसको कार्यभन्दा पनि पर रहेको छ
भगवान् = ऐश्वर्यले परिपूर्ण छ
अभवम् = उत्पत्तिरहित (नित्य)
तम् = त्यो परमात्मालाई
अदृष्ट्वा = नजानी
असत्कर्मभिः = बन्धनमूलक कर्महरूद्वारा
पुंसः = पुरुषको
किम् = कुन प्रयोजन
भवेत् = सिद्ध हुन्छ र

वाक्यार्थ– (एउटै पुरुष भएको राष्ट्र कुन हो ? नारदको यस प्रश्नको विषयमा हर्यश्वहरूले यसरी विचार गरे) ईश्वर एउटै र सर्वसमर्थ छ। ऊ जाग्रत् आदि अवस्था र तिनका अभिमानी विश्व, तैजस र प्राज्ञभन्दा भिन्न छ र ती-ती अवस्थाहरूमा साक्षीरूपले रहेको छ। प्रकृति र त्यसका कार्यहरूभन्दा पर रहेको ऐश्वर्यले परिपूर्ण भगवान् उत्पत्तिरहित र नित्य छ। यस्तो भगवान्लाई नजानी मोक्षका लागि अनुपयोगी कर्महरू गरेर पुरुषलाई के लाभ हुन्छ र ?

पुमान्नैवैति यद् गत्वा बिलस्वर्गं गतो यथा।
प्रत्यग्धामाविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ १३॥

पदार्थ–
यत् = जसलाई
गत्वा = प्राप्त गरेर
बिलस्वर्गं = पाताल
गतः यथा = गएको व्यक्ति झैँ
पुमान् = पुरुष
न एव एति = फेरि संसारमा आउँदैन
प्रत्यग्धाम = त्यो ज्योतिर्मय ब्रह्मलाई
अविदः = नजान्ने व्यक्तिको लागि
इह = यस लोकमा
असत्कर्मभिः = नष्ट हुने स्वर्गादिको साधन भएका कर्महरूद्वारा
किम् = के प्रयोजन सिद्ध
भवेत् = हुन्छ

वाक्यार्थ– (एउटा छिद्र छ जसमा छिरेपछि निस्कने बाटो छैन ? यो प्रश्नको विचार हर्यश्वहरूले यसरी गरे) जसरी भूछिद्ररूप पातालमा प्रवेश गरेको व्यक्ति फर्किएर फेरि आउँदैन त्यसै गरी ज्योतिर्मय ब्रह्मलाई प्राप्त गरेको व्यक्ति पुनः संसारमा फर्केर आउँदैन। त्यो ब्रह्मलाई नजानी नश्वर स्वर्गादि लोकको साधन भएका कर्महरू गरेर के प्रयोजन सिद्ध हुन्छ ?

नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता।
तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ १४॥

पदार्थ–
स्वैरिणी इव = व्यभिचारिणी स्त्री झैं
नानारूपा = गन्ध आदि विषयहरूमा उन्मुख हुने भएकाले रूप, रस आदि अनेक रूप भएको
आत्मनः = जीवको
बुद्धिः = बुद्धि
गुणान्विता = विभिन्न गुणले युक्त छ
तन्निष्ठाम् = बुद्धिको अवसानभूत विवेकलाई
अगतस्य = प्राप्त नगरेको व्यक्तिको
इह = यो लोकमा
असत्कर्मभिः = कुत्सित भोग भोगाउने कर्मद्वारा
किम् = के प्रयोजन सिद्ध
भवेत् = हुन्छ

वाक्यार्थ– (एउटी यस्ती बहुरूपिणी स्त्री छे, त्यो को हो भन्ने नारदको प्रश्नमा हर्यश्वहरूले विचार गर्दछन्) जसरी व्यभिचारिणी स्त्री विभिन्न वस्त्र लगाएर बहुरूपिणी बन्दछे त्यसै गरी गन्ध आदि विषयहरूमा उन्मुख हुने रूप, रस आदि अनेक रूप भएकी बुद्धि नै बहुरूपिणी स्त्री हो। बुद्धिले विभिन्न सत्त्व आदि गुणलाई वस्त्र झैं धारण गर्दछ। त्यही बुद्धिनिष्ठ विवेकलाई प्राप्त नगरेको व्यक्तिले यस लोकमा कुत्सित भोग भोगाउने कर्म गरेर के लाभ प्राप्त गरोस् ?

तत्सङ्गभ्रंशितैश्वर्यं संसरन्तं कुभार्यवत्।
तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ १५॥

पदार्थ–
तत्सङ्गभ्रंशितैश्वर्यं = बुद्धिको सङ्गतले असङ्गता, स्वतन्त्रता आदि ऐश्वर्य नष्ट भएको
कुभार्यवत् = व्यभिचारिणी स्त्रीको पति झैं
तद्गतीः = बुद्धिको सङ्गतका कारण हर्ष, विषाद आदि प्राप्त गरेर
संसरन्तं = आउने र जाने गरिरहने आत्मालाई
अबुधस्य = नजान्ने व्यक्तिको
इह = यो लोकमा
असत्कर्मभिः = बन्धनमूलक कर्मद्वारा
किम् = के प्रयोजन सिद्ध
भवेत् = हुन्छ

वाक्यार्थ– (कुन यस्तो पुरुष छ जो व्यभिचारिणी स्त्रीको पति हो ? यस प्रश्नको उत्तरमा हर्यश्वहरूले सोच्न लागे) जसरी व्यभिचारिणी स्त्रीको पतिको स्वतन्त्रता र ऐश्वर्य नष्ट हुन्छ त्यसै गरी बुद्धि पनि व्यभिचारिणी स्त्रीसमान छ। बुद्धिसँग सङ्गत गर्ने मानिसको पनि स्वतन्त्रता नष्ट हुन्छ र हर्ष, विषाद आदि प्राप्त गरी संसारमा आउने र जाने भइरहन्छ। यसरी संसारमा आउने र जाने गरिरहने आत्मालाई नजान्ने मानिसले बन्धनमूलक सकाम कर्म गरेर के प्रयोजन प्राप्त होला ?

सृष्ट्यप्ययकरीं मायां वेलाकूलान्तवेगिताम्।
मत्तस्य तामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ १६॥

पदार्थ–
सृष्ट्यप्ययकरीं = जगत्को सृष्टि र लय गर्ने
ताम् = त्यो भगवान्को शक्तिभूत
वेलाकूलान्तवेगिताम् = नदीप्रवाहमा परेका मनुष्यहरूको निस्किने ठाउँ तट भए झैं संसारप्रवाहमा परेका मानिसको निस्किने ठाउँ विद्या, तप आदि

उपाय अपनाउने व्यक्तिको मनमा क्रोध आदि वेगपूर्वक उत्पन्न गराइदिने र सृष्टि र लय दुबैतिर बग्ने
मायां = मायालाई
अविज्ञस्य = नजान्ने
मत्तस्य = विषयभोगमा लम्पट व्यक्तिको लागि
असत्कर्मभिः = संसारमैं जाकिदिने कर्मद्वारा
किम् भवेत् = के लाभ हुन्छ

वाक्यार्थ– (दुबैतिर बग्ने नदी कुन हो ? भन्ने नारदको प्रश्नमा हर्यश्वहरूले विचार गरे) जगत्को सृष्टि र लय गर्ने भगवान्को शक्तिरूप माया नै दुबै दिशातिर बग्ने नदी हो। सृष्टिकालमा पूर्वपूर्वक्रमले तत्त्वहरू सृष्टि गर्ने र लयकालमा उत्तरोत्तर क्रमले पूर्वपूर्वतत्त्वहरूमा प्रवेश गर्ने भएकाले मायालाई दुबैतिर (सृष्टि र लय) बग्ने नदी भनिएको हो। नदीप्रवाहमा परेका मनुष्यको निस्किने ठाउँ तट भए झैं संसारप्रवाहमा परेका मानिसको निस्किने उपाय विद्या, तप आदि हुन्। मायाले त्यो विद्या, तप आदि उपायको अवलम्बन गर्ने व्यक्तिको मनमा वेगपूर्वक क्रोध, अहङ्कार आदि उत्पन्न गरिदिन्छ। त्यसरी सृष्टि र लय दुबैतिर प्रवाह भएको मायाद्वारा मोहित भई काम, क्रोध आदिका कारण संसार प्रवाहमा खसेको छु भन्ने नजानी मायाकै कार्य विषयभोगमा लम्पट हुने व्यक्तिले संसारचक्रमा घुमाइरहने कर्म गरेर के प्राप्त गर्ला ?

पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्पणम्।
अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ १७॥

पदार्थ–
पुरुषः = परमात्मा
पञ्चविंशतितत्त्वानां = पच्चीस तत्त्वरूप घरको
अद्भुतदर्पणम् = अनौठो प्रकाशक र आश्रय हो
अध्यात्मम् = समस्त कार्यकारण रूप समूहको अधिष्ठाता भएको यो परमेश्वरलाई
अबुधस्य = नजान्ने व्यक्तिको
इह = यस लोकमा
असत्कर्मभिः = स्वतन्त्रजस्तो लाग्ने तर आत्मस्वरूपलाई ढाक्ने (परतन्त्रता दिने) कर्महरूद्वारा
किम् = के प्रयोजन
भवेत् = सिद्ध हुन्छ र

वाक्यार्थ– (पच्चीस ओटा तत्त्वहरूले बनेको घर के हो ? भन्ने नारदको प्रश्नमा हर्यश्वहरूले विचार गरे) पच्चीस तत्त्वहरू (चौबीस ओटा प्राकृत पदार्थ र एउटा जीव)ले बनेको शरीर नै आश्चर्यमय अद्भुत घर हो। यसको आश्रय र प्रकाशक परमात्मा हुनुहुन्छ। समस्त कार्यकारणरूप समूहको अधिष्ठाता ती परमेश्वरलाई नबुझी मानिसले यो लोकमा आत्मस्वतन्त्रता विरोधी कर्महरू गरी के लाभ होला ?

ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बन्धमोक्षानुदर्शनम्।
विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ १८॥

पदार्थ–
ऐश्वरं = ईश्वरको प्रतिपादन गर्ने
विविक्तपदम् = जड र चेतन पदार्थलाई विभिन्न पदद्वारा छुट्याउने
बन्धमोक्षानुदर्शनम् = बन्धन र मोक्षलाई स्पष्ट देखाउने
शास्त्रम् = वेद, उपनिषद् आदि शास्त्रलाई

अज्ञाय = नजानी
उत्सृज्य = त्यागेर
असत्कर्मभिः = बहिर्मुखी कर्मद्वारा
किम् = के लाभ
भवेत् = हुन्छ र

वाक्यार्थ– (विचित्र स्वर भएको हाँस के हो ? यसको उत्तर) ईश्वरको प्रतिपादन गर्ने वेद, उपनिषद् आदि शास्त्रहरू नै विचित्र स्वर भएका विवेकी हाँससमान हुन्। विभिन्न पद र वाक्यहरूद्वारा शास्त्रहरूले बन्धन र मोक्षको स्वरूपलाई छुट्याएर स्पष्ट देखाउने गर्दछन्। यस्तो आत्ममुखी शास्त्रलाई छाडी मानिसलाई बहिर्मुखी बनाउने कर्मद्वारा के त्यस्तो लाभ हुन सक्दछ ?

कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत्।
स्वतन्त्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ १९॥

पदार्थ–
भ्रमिः = सधैं घुमिरहने
तीक्ष्णं = छुरा र वज्र झैं अत्यन्त तिखो भएको
सर्वं = सम्पूर्ण
जगत् = संसारलाई
निष्कर्षयत् = कर्मानुरूप स्वर्ग, नरक आदिमा खिच्ने
स्वतन्त्रम् = कसैद्वारा नरोकिने
कालचक्रं = कालरूपी चक्रलाई
अबुधस्य = नजान्ने व्यक्तिको
इह = यस लोकमा
असत्कर्मभिः = अनित्य कर्मद्वारा
किम् = के प्रयोजन सिद्ध
भवेत् = हुन्छ

वाक्यार्थ– (छुरी र वज्रले बनेको आफैं घुमिरहने चक्रविशेषको सन्दर्भमा हर्यश्वहरूले विचार गरे) सधैं घुमिरहने छुरा र वज्र झैं अत्यन्त तिखो कालचक्रले नै संसारका समस्त जीवहरूलाई जन्म, मरण आदि विभिन्न रूपमा तान्ने र उनीहरूको कर्मअनुरूप स्वर्ग, नरक आदि लोकमा खिच्ने काम गरिरहन्छ। कसैद्वारा पनि रोक्न नसकिने कालचक्रको स्वरूपलाई नबुझी यो लोकमा जसले अनित्य कर्मको अनुष्ठान गरिरहन्छ त्यसले के प्रयोजन सिद्ध गर्न सक्ला ?

विवरण– माथिका नौ श्लोकहरूमा नारदजीले सोधेका नौ ओटा प्रश्नहरूको उत्तरका बारेमा हर्यश्वहरूले चिन्तन गरेका छन्। ती प्रश्नहरू यसै अध्यायको आठौं श्लोकको विवरणमा दिइएका छन्।

हर्यश्वहरूले चिन्तन गरेको पहिलो प्रश्नको उत्तर यस प्रकार छ– भूमिको क्षेत्र विशाल छ। क्षेत्र भन्नाले सत्र कलाले बनेको लिङ्गशरीर हो। त्यसको अन्त्य ज्ञानद्वारा मोक्ष भएपछि हुन्छ। यस्तै दोस्रो प्रश्नको उत्तर यसप्रकार छ– एक मात्र पुरुष परमात्मा हुनुहुन्छ जो सम्पूर्ण संसारको आश्रय र शासक हुनुहुन्छ। तेस्रो प्रश्नको उत्तर हो– निस्कने ठाउँ नै नभएको गुफा भनेको स्वयम्प्रकाश ब्रह्मतत्त्व हो जसलाई प्राप्त गरेपछि ज्ञानीहरू संसारमा फर्कंदैनन्। चौथो प्रश्नको उत्तर हो– बुद्धि वेश्या स्त्री जस्ती छे जसले आफ्ना रुचि र निर्णयहरूलाई फेरिरहन्छे। पाँचौं प्रश्नको उत्तर हो– व्यभिचारिणी स्त्रीको पति भनेको बुद्धिको मालिक यही जीवात्मा हो जो दुष्ट स्त्रीको सङ्गतले बिग्रिएको मानिस झैं संसारको उल्झनमा परिरहेको छ। छैंटौं प्रश्नको उत्तर हो– दुबैतिर बग्ने नदी भनेको माया हो जो जगत्को सृष्टि र प्रलय दुबै गर्दछे। सातौं प्रश्नको उत्तर हो– पच्चीस वस्तुले बनेको अद्भुत घर भनेको यही शरीर नै हो जो दश इन्द्रिय, पञ्चप्राण, पञ्चतन्मात्रा र मन, बुद्धि, अहङ्कार, प्रकृति अनि पुरुष मिलेर बनेको छ, जसको अधिष्ठाता पुरुष

जीवात्मा हो। आठौं प्रश्नको उत्तर हो— बन्धन र मोक्ष दुबैको बाटो स्पष्ट छुट्याएर देखाउने शास्त्रहरू नै हाँस हुन्। यिनले संसार र आत्मालाई छुट्याउँछन्। नवौं प्रश्नको उत्तर हो— वज्रसमान बलियो आफैं घुम्ने चक्र भनेको काल हो जो दिनप्रतिदिन आफ्नो वेगले बढ्दै नै जान्छ।

यी प्रश्नहरूको उत्तर नबुझी गरिएका कर्महरू **असत्कर्म** अर्थात् व्यर्थका कर्महरू हुन् भनी नारदजीले हर्यश्वलाई भन्नुभएको छ। असत्कर्म नौ प्रकारका छन्— १. जीवलाई सुख दिन नसक्ने कर्महरू २. ईश्वरलाई समर्पण नगरिएका कर्महरू ३. ब्रह्ममा नपुऱ्याई तर संसारमैं फर्काउने स्वर्गादि फल भएका सकाम कर्महरू ४. चञ्चल बुद्धिजस्तै अशान्त कर्महरू ५. बुद्धिको भर परी विवेक विना नै जीवले गरेका कर्महरू ६. मायाद्वारा प्रायोजित मायिक असत्य कर्महरू ७. शरीरभित्र बन्धनमा परेको जीवले आफूलाई स्वतन्त्र झैं ठानी गरेका स्वतन्त्रता हनन गर्ने कर्महरू ८. मोक्षको विचार नगरी गरिने जीवलाई बहिर्मुख बनाउने कर्महरू एवं ९. कालले सबै दृष्ट फल नाश गर्ने सकाम कर्महरू। यस्ता कर्महरूबाट जीवलाई परमपुरुषार्थरूप मोक्ष प्राप्तिमा सहयोग नमिल्ने भएकाले यिनीहरूलाई असत्कर्म भनिएको हो।

शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकम्।

कथं तदनुरूपाय गुणविस्रम्भ्युपक्रमेत्॥ २०॥

पदार्थ—	**यः** = जसले	**तदनुरूपाय** = कर्मबाट
शास्त्रस्य = वेद आदि शास्त्ररूप	**न वेद** = जान्दैन (त्यो)	निवृत्तिका लागि पिताको
पितुः = पिताको	**गुणविस्रम्भी** = शब्दात्मक	आज्ञापालन
निवर्तकम् = कर्मनिवृत्तिरूप	गुणप्रयुक्त प्रवृत्तिमार्गमा विश्वास	**कथं** = कसरी
आदेशं = आदेशलाई	गर्ने व्यक्तिले	**उपक्रमेत्** = गर्न सक्छ

वाक्यार्थ— उपनयन आदि संस्कारद्वारा दोस्रो जन्म दिने र जन्मपछि पनि हित उपदेश गर्ने भएकाले वेद आदि शास्त्रहरू पिता हुन्। त्यस्ता शास्त्ररूप पिताको आदेश कर्ममा होइन कर्मनिवृत्तिमा केन्द्रित छ। यो कुरा जसले बुझ्दैन त्यो व्यक्ति ('स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि) शब्दात्मक गुणद्वारा प्रयुक्त प्रवृत्तिमार्गमा विश्वास गर्दछ। त्यस्तो मानिसले कर्मनिवृत्तिमूलक पिताको आज्ञापालन कसरी गर्न सक्दछ ?

इति व्यवसिता राजन् हर्यश्वा एकचेतसः।

प्रययुस्तं परिक्रम्य पन्थानमनिवर्तनम्॥ २१॥

पदार्थ—	अर्थनिश्चय गरेका	**परिक्रम्य** = परिक्रमा गरेर
राजन् = हे राजा परीक्षित्	**एकचेतसः** = एक मत भएका	**अनिवर्तनम्** = फेरि संसार
इति = यसप्रकार	**हर्यश्वाः** = हर्यश्वहरू	नफर्कने
व्यवसिताः = नारदको वाक्यमा	**तं** = ती उपदेश दिने नारदलाई	**पन्थानम्** = मोक्षमार्गमा

(निवृत्तिमार्गमा) | **प्रययुः** = हिँडे

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित् ! यसप्रकार देवर्षि नारदको वचनको अर्थ (रहस्य) सबै हर्यश्वहरूले बुझे र त्यसमा सबैको मत पनि मिल्यो। त्यसपछि उनीहरूले ज्ञानको उपदेश गर्ने नारदजीलाई परिक्रमा गरी मोक्षपथ (निवृत्तिमार्ग)को अनुयायी भई त्यहाँबाट हिँडे जहाँबाट फेरि संसारमा फर्कनु पर्दैन।

स्वरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदाम्बुजे।

अखण्डं चित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः॥ २२॥

पदार्थ–
मुनिः = देवर्षि नारद
निर्भातहृषीकेशपदाम्बुजे = अभिन्नरूपले प्रकट हुनुभएका भगवान् विष्णुको चरणकमलमा
स्वरब्रह्मणि = षड्ज आदि स्वररूप परब्रह्ममा
अखण्डं = एकाग्र
चित्तम् = मन
आवेश्य = स्थिर गरी
लोकान् = लोक लोकान्तरमा
अनुचरत् = घुम्न थाल्नुभयो

वाक्यार्थ– देवर्षि नारदमुनि पनि षड्ज आदि स्वरमा अभिन्न रूपले प्रकट हुनुभएका परब्रह्म परमात्मामा आफ्नो मनलाई एकाग्रतापूर्वक स्थिर गरी लोकलोकान्तरमा विचरण गर्न लाग्नुभयो।

नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनाम्।

अन्वतप्यत कः शोचन् सुप्रजस्त्वं शुचां पदम्॥ २३॥

पदार्थ–
नारदात् = देवर्षि नारदबाट
शीलशालिनाम् = अत्यन्त सुशील
पुत्राणां = हर्यश्व आदि छोराहरूको
नाशं = गृहस्थधर्मबाट निवृत्ति
निशम्य = सुनेर
कः = दक्षप्रजापति
शोचन् = (मेरा छोराहरू सन्तानोत्पादनरूप धर्मबाट च्युत भए भनेर) शोक गर्दै
अन्वतप्यत = दुःखाकुल भए
सुप्रजस्त्वं = राम्रो छोरा हुनु पनि
शुचां = शोकको
पदम् = कारण (स्थान) हो

वाक्यार्थ– देवर्षि नारदको वचनबाट अत्यन्त सुशील आफ्ना हर्यश्व आदि पुत्रहरू गार्हस्थ्य धर्मबाट पराङ्मुख भई निवृत्तिमार्गमा लागेर हिँडे भन्ने सुनेर दक्षप्रजापतिले 'अहो ! मेरा छोराहरू सन्तानोत्पादनरूप धर्मबाट च्युत भए' भनी शोक गर्दै अत्यन्त दुःखी हुन लागे। राम्रो छोरा हुनु पनि शोकको कारण हो।

स भूयः पाञ्चजन्यायामजेन परिसान्त्वितः।

पुत्रानजनयद् दक्षः शबलाश्वान् सहस्रशः॥ २४॥

पदार्थ–
अजेन = ब्रह्माद्वारा
परिसान्त्वितः = आश्वस्त गरिएका
सः = ती शोकाकुल
दक्षः = दक्षप्रजापतिले

भूयः = फेरि **पाञ्चजन्यायाम्** = आफ्नी पत्नी पाञ्चजन्या (असिक्नी)मा	**शबलाश्वान्** = शबलाश्व नाम गरेका **सहस्रशः** = एक हजार	**पुत्रान्** = छोराहरू **अजनयत्** = उत्पन्न गरे

वाक्यार्थ– यसरी दुःखित भएका दक्षप्रजापतिलाई ब्रह्माजीले सम्झाई-बुझाई गरेर आश्वस्त बनाए। त्यसपछि दक्षले फेरि आफ्नी पत्नी पञ्चजनीकी छोरी असिक्नीबाट शबलाश्व नाम गरेका एक हजार पुत्र जन्माए।

तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः।
नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः॥ २५॥

पदार्थ– **पित्रा** = पिता दक्षद्वारा **प्रजासर्गे** = प्रजाहरूको सृष्टि गर्न **समादिष्टाः** = आदेश दिइएका **धृतव्रताः** = प्रजावृद्धिको व्रत लिएका	**ते अपि** = ती शबलाश्व आदि दक्षका छोराहरू पनि **नारायणसरः** = नारायणसर नाम गरेको तीर्थमा **जग्मुः** = तपस्या गर्न गए **यत्र** = जुन तीर्थमा	**स्वपूर्वजाः** = आफ्ना हर्यश्व आदि दाइहरू **सिद्धाः** = नारदको उपदेशद्वारा सिद्ध भएका थिए

वाक्यार्थ– ती पुत्रहरू पनि पिता दक्षको आज्ञानुसार प्रजाको सृष्टि गर्न कटिबद्ध थिए। त्यसका लागि उनीहरू पनि नारायणसर नामक तीर्थमा तपस्या गर्न गए जुन तीर्थमा हर्यश्व आदि आफ्ना दाजुहरू नारदको उपदेशबाट भक्ति र ज्ञान प्राप्त गरी कृतार्थ भएका थिए।

तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः।
जपन्तो ब्रह्म परमं तेपुस्तेऽत्र महत् तपः॥ २६॥

पदार्थ– **तदुपस्पर्शनादेव** = त्यो नारायणसर तीर्थको जलाचमन आदि गर्नासाथ **विनिर्धूतमलाशयाः** = मनका	रागादि मल नष्ट भएर शुद्ध अन्तःकरण भएका **ते** = ती शबलाश्वहरूले **अत्र** = यो नारायणसर तीर्थमा **परमं** = परम	**ब्रह्म** = ब्रह्मलाई (प्रणवलाई) **जपन्तः** = जप गर्दै **महत्तपः** = ठुलो तपस्या **तेपुः** = गरे

वाक्यार्थ– शबलाश्वहरूले नारायणसरको जलमा आचमन गर्नासाथ राग आदि मलहरू नष्ट भई उनीहरूको अन्तःकरण शुद्ध भयो। त्यसपछि त्यही तीर्थमा बसेर उनीहरूले परब्रह्मरूप प्रणवको जप गर्दै कठोर तपस्या गर्न लागे।

अब्भक्षाः कतिचिन्मासान् कतिचिद् वायुभोजनाः।
आराधयन् मन्त्रमिममभ्यस्यन्त इडस्पतिम्॥ २७॥

ॐ नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने ।
विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि ॥ २८ ॥

पदार्थ–
कतिचित् = कति (केही)
मासान् = महिनासम्म
अब्भक्षाः = पानी मात्र पिएर
कतिचित् = केही महिनासम्म
वायुभोजनाः = हावा मात्र खाएर (तपस्यारत शबलाश्वहरूले)
ॐ = ॐकारस्वरूप
विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय = शुद्ध चित्त नै प्रतीतिस्थान भएका
महाहंसाय = परमहंसस्वरूप
महात्मने = सर्वव्यापक अन्तर्यामी महात्मा
पुरुषाय = सर्वेश्वर
नारायणाय = नारायणलाई
नमः = नमस्कारपूर्वक
धीमहि = ध्यान गर्दछौँ
इमम् = यो
मन्त्रम् = मन्त्रलाई
अभ्यस्यन्तः = अभ्यास गर्दै
इडस्पतिम् = मन्त्रका अधिपति नारायणलाई
आराधयन् = आराधना गरे

वाक्यार्थ– केही महिनासम्म पानी मात्र पिएर र केही महिनासम्म हावा मात्र खाएर शबलाश्वहरूले 'शुद्ध चित्त नै प्रतीतिस्थान भएका परमहंस अन्तर्यामी ॐकारस्वरूप सर्वेश्वर नारायणलाई नमस्कारपूर्वक ध्यान गर्दछौँ' यो मन्त्रको अभ्यास गरी मन्त्राधिपति नारायणको आराधना गरे।

इति तानपि राजेन्द्र प्रतिसर्गधियो मुनिः ।
उपेत्य नारदः प्राह वाचः कूटानि पूर्ववत् ॥ २९ ॥

पदार्थ–
राजेन्द्र = हे महाराज
इति = यसप्रकार
प्रतिसर्गधियः = नयाँ सृष्टिका लागि दृढ विचार भएका
तान् अपि = ती शबलाश्वहरू भएको ठाउँमा पनि
उपेत्य = आएर
नारदः = नारद
मुनिः = मुनि (देवर्षि)ले
पूर्ववत् = पहिले भने झैँ
वाचः कूटानि = कूट वचन
प्राह = भन्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! यसप्रकार प्रजाहरूको नयाँ सृष्टिका लागि व्रत बसेका शबलाश्वहरूले तपस्या गरेको ठाउँमा पुनः नारदमुनि आइपुग्नुभयो र पहिले हर्यश्वहरूलाई भने झैँ कूटवचन भन्नुभयो।

दाक्षायणाः संशृणुत गदतो निगमं मम ।
अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलाः ॥ ३० ॥

पदार्थ–
भ्रातृवत्सलाः = दाइहरूलाई प्रेम गर्ने
दाक्षायणाः = हे दक्षपुत्रहरू हो
गदतः = उपदेश दिनेवाला
मम = मेरो
निगमं = उपदेश
संशृणुत = सुन
भ्रातॄणां = आफ्ना दाजु हर्यश्व

आदिको	**अन्विच्छत** = इच्छा गर
अनुपदवीं = निवृत्तिमार्गलाई	(अनुसरण गर)

वाक्यार्थ– हे दक्षपुत्र शबलाश्वहरू ! म तिमीहरूलाई उपदेश गर्दछु, मेरो उपदेश सुन। तिमीहरू आफ्ना दाजु हर्यश्वहरूहरूले अवलम्बन गरेको निवृत्तिमार्गकै अनुसरण गर।

भ्रातॄणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित्।

स पुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते॥ ३१॥

पदार्थ–	**भ्रातॄणां** = दाइहरूको	**सः** = त्यो
धर्मवित् = धर्मलाई जान्ने	**प्रायणं** = श्रेष्ठ मार्गलाई	**पुरुषः** = पुरुष
यः = जुन	**अनुतिष्ठति** = अनुसरण गर्दछ	**मरुद्भिः सह** = मरुद्गणहरूसँग
भ्राता = भाइले	**पुण्यबन्धुः** = पुण्य नै बन्धु भएको	**मोदते** = स्वर्गमा आनन्दले रहन्छ

वाक्यार्थ– तिमीहरू दाजुको अनुगमनरूप धर्मलाई जान्दछौ र पुण्यवान् पनि छौ। जुन भाइहरूले आफ्ना दाजुहरूद्वारा अनुष्ठान गरिएको उत्तम मार्गको अनुसरण गर्दछन् ती भाइहरू मरुद्गणहरूसँग स्वर्गलोकमा आनन्दपूर्वक रमाउँछन्।

एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदोऽमोघदर्शनः।

तेऽपि चान्वगमन् मार्गं भ्रातॄणामेव मारिष॥ ३२॥

पदार्थ–	**एतावत्** = यति कुरा	**भ्रातॄणाम् एव** = हर्यश्व आदि
मारिष = हे श्रेष्ठ परीक्षित्	**उक्त्वा** = भनेर	दाजुहरूको नै
अमोघदर्शनः = सफल दर्शन	**प्रययौ** = जानुभयो	**मार्गं** = निवृत्तिमार्गलाई
भएका	**ते अपि च** = ती शबलाश्वहरूले	**अन्वगमन्** = अनुसरण गरे
नारदः = नारदमुनि	पनि	

वाक्यार्थ– हे पुरुषश्रेष्ठ परीक्षित् ! नारदजीको दर्शन कहिल्यै विफल (व्यर्थ) हुँदैन। पूर्वोक्त प्रकारले उपदेश गरेर नारदजी त्यहाँबाट हिँड्नुभयो। त्यसपछि शबलाश्वहरूले पनि प्रजासृष्टिमूलक प्रवृत्तिमार्गलाई त्यागी दाजु हर्यश्वहरूकै निवृत्तिमार्गको अनुसरण गरे।

सध्रीचीनं प्रतीचीनं परस्यानुपथं गताः।

नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव॥ ३३॥

पदार्थ–	**परस्य** = परब्रह्मरूप नारायणको	**पश्चिमाः** = बितेका
सध्रीचीनं = अत्यन्त सुन्दर	**अनुपथं** = अनुकूल मार्गमा	**यामिनीः इव** = रात्रि झैँ
प्रतीचीनं = अन्तर्मुखी	**गताः** = प्राप्त भएका	**अद्य अपि** = अहिलेसम्म पनि
चित्तवृत्तिद्वारा पाइने	**ते** = ती शबलाश्वहरू	**न निवर्तन्ते** = फर्किएका छैनन्

वाक्यार्थ– ती दक्षपुत्र शबलाश्वहरूले अन्तर्मुखी चित्तवृत्तिद्वारा पाइने परब्रह्मस्वरूप नारायणको अनुकूल अति सुन्दर भगवत्प्राप्तिको मार्गमा लागे। जसरी बितेका रातहरू फर्किंदैनन् त्यसै गरी उनीहरू पनि अहिलेसम्म पनि त्यो भगवत्प्राप्तिको मार्गबाट फर्किएका छैनन्।

एतस्मिन् काल उत्पातान् बहून् पश्यन् प्रजापतिः।
पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत्॥ ३४॥

पदार्थ–	**पश्यन्** = देख्न थालेका	प्रजासृष्टि गर्नबाट रोकी
एतस्मिन् = यो	**प्रजापतिः** = प्रजापति दक्षले	निवृत्तिमार्गमा लगाएको कुरा
काले = समयमा	**पूर्ववत्** = अघि झैं	**उपाशृणोत्** = सुने
बहून् = अनेक	**नारदकृतं** = देवर्षि नारदले गरेको	
उत्पातान् = अनिष्ट सङ्केतहरू	**पुत्रनाशम्** = छोराहरूलाई	

वाक्यार्थ– यता दक्षप्रजापतिले अनेक थरीका नराम्रा लक्षणहरू देख्न थालेका थिए। यस्तै अवस्थामा उनले देवर्षि नारदको उपदेशबाट आफ्ना छोरा शबलाश्वहरू पनि हर्यश्वहरू झैं प्रजासृष्टि गर्ने काममा नलागी निवृत्तिमार्गमा लागेको कुरा सुने।

चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्च्छितः।
देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद् विस्फुरिताधरः॥ ३५॥

पदार्थ–	**नारदाय** = नारदप्रति	**देवर्षिम्** = नारद मुनिलाई
पुत्रशोकविमूर्च्छितः = पुत्रहरू	**चुक्रोध** = अत्यन्त रिसाए	**उपलभ्य** = भेटेर
कर्तव्यविमुख भए भन्ने चिन्ताले	**रोषात्** = रिसका कारण	**आह** = भने
मूर्च्छित (व्याकुल) भएका	**विस्फुरिताधरः** = ओठ काँपेका	
असौ = ती दक्ष	दक्षप्रजापतिले	

वाक्यार्थ– पुत्रहरू कर्तव्यविमुख भएको सुनेर चिन्ताले व्याकुल भएका दक्ष आफ्ना छोराहरूलाई त्यस्तो उपदेश दिने नारदसँग अत्यन्तै रिसाए। जब उनले नारदलाई भेटे तब रिसले थर्र ओठ कपाउँदै नारदलाई भने।

विवरण– आफ्ना परमप्रिय पुत्र शबलाश्वहरू मोक्षमार्गमा लागेको थाहा पाएर प्रजासृष्टि गर्न चाहने यी दक्षप्रजापति विरक्तिन्छन् र त्यही वेला उपदेश गरी यिनको सजिलै उद्धार गर्न सकिन्छ भन्ने विचार गरी दक्षको कल्याणका लागि नारदजी स्वयं दक्षको समीपमा आउनुहुन्छ। स्वायम्भुव मनुको वंशमा उत्पन्न प्रियव्रत, उत्तानपाद, ध्रुव, प्राचीनबर्हि, प्रचेता, हर्यश्व आदि सबैलाई भगवान्कै कृपाद्वारा मैले मोक्षमार्गमा लगाउन उपदेश गरें र ती सबैको उद्धार पनि भयो, एक जना यिनै दक्षलाई मात्र किन अविद्यामय अन्धकारमा छोडूँ, यिनको उद्धार किन नगरूँ भन्ने सोची नारदजी दक्षका अगाडि आउनुभएको हो। नारदलाई आफ्नो अगाडि देखेर दक्ष झन् क्रुद्ध भए।

दक्ष उवाच (दक्ष प्रजापतिले भने)

अहो असाधो साधूनां साधुलिङ्गेन नस्त्वया ।

असाध्वकार्यर्भकाणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥

पदार्थ–
अहो = अहो
असाधो = हे दुष्ट नारद
साधुलिङ्गेन = साधुको जस्तै वेष धारण गरेको
त्वया = तँ आडम्बरीले
नः = मेरा
साधूनां = सज्जन छोराहरूको
असाधु = अहित
अकारि = गराइस्
अर्भकाणां = मेरा बालक छोराहरूको लागि
भिक्षोः = सन्यासीहरूको
मार्गः = बाटो
प्रदर्शितः = देखाइदिइस्

वाक्यार्थ– हे दुष्ट नारद ! साधु जस्तै यज्ञोपवीत, जटा, विभूति आदि चिह्नहरू धारण गर्ने तँ आडम्बरीले मेरा सन्मार्गमा रहेका बालक छोराहरूलाई सन्यासीहरूको बाटो (निवृत्तिमार्ग) देखाइदिएर नराम्रो काम गरिस् ।

ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् ।

विघातः श्रेयसः पाप लोकयोरुभयोः कृतः ॥ ३७ ॥

पदार्थ–
पाप = हे पापी
त्रिभिः = तीन ओटा (देवता, ऋषि र पितृहरूको)
ऋणैः = ऋणद्वारा
अमुक्तानाम् = मुक्त नभएका
अमीमांसितकर्मणाम् = कर्मको विचार नगरेका (मेरा छोराको)
उभयोः = दुबै
लोकयोः = लोकको
श्रेयसः = सुखलाई
विघातः = नष्ट
कृतः = गराइस्

वाक्यार्थ– हे पापी नारद ! मेरा छोराहरू तीन ओटा ऋणबाट मुक्त भएका थिएनन् र कर्मको सम्बन्धमा चिन्तन पनि गरिसकेका थिएनन् । त्यस्ता मेरा छोराहरूलाई सानैमा विषयत्याग गर्न लगाएर यो लोकको सुखबाट तथा मोक्षको अनधिकारी भएकाले परलोकको सुखबाट समेत वञ्चित गराइस् ।

विवरण– जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी इत्यादि श्रुतिवचनअनुसार मानिसहरू तीन ऋणले युक्त भएर जन्मिएका हुन्छन् । यी तीन ऋणहरू हुन्– ऋषिऋण, देवऋण र पितृऋण । मानिसहरूले आफ्नो पुरुषार्थद्वारा ती तीन ऋणहरू चुक्ता गर्नुपर्दछ । ऋषिहरूको ऋण ब्रह्मचर्यपूर्वक गुरुकुलमा बसेर शास्त्राध्ययन गर्नाले चुक्ता हुन्छ भने देवऋण यज्ञद्वारा देवताहरूलाई प्रसन्न पारेपछि चुक्ता हुन्छ एवं पितृऋण सन्तति परम्परा चलाएपछि चुक्ता हुन्छ । तीन ऋणबाट मुक्त भएर मात्र मोक्षमा मन लगाउनुपर्दछ नत्र पतित भइन्छ भन्ने मनुको वचन पाइन्छ–

अनधीत्य द्विजो वेदान् अनुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अयष्ट्वा चैव देवेभ्यो मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ।। (६/३७)

अर्थात् जुन द्विजले वेदको अध्ययन नगरी, सन्तान नजन्माई र देवताको पूजा नगरी मोक्ष चाहन्छ त्यसको पतन हुन्छ।

यहाँ दक्षले तीन ओटा ऋणबाट मुक्त नभएका आफ्ना छोराहरूलाई सानैमा विषयत्याग गर्न लगाएर यो लोकको सुखबाट तथा मोक्षको अनधिकारी भएकाले परलोकको सुखबाट समेत वञ्चित गराएको भन्दै नारदजीप्रति आक्रोश व्यक्त गरेका छन्।

एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्धरेः।
पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः॥ ३८॥

पदार्थ–	**बालानां** = अबोध बालकहरूको	**त्वं** = तँ (यस्तो फटाहा भएर पनि)
एवं = यसप्रकार (प्राणीद्रोह गरी)	**मतिभित्** = बुद्धि नष्ट गरिदिने	**पार्षदमध्ये** = भगवान्
हरेः = श्रीहरिको	**निरनुक्रोशः** = निर्दयी	नारायणको पार्षद भएर
यशोहा = कीर्ति नष्ट गर्ने	**निरपत्रपः** = निर्लज्ज	**चरसि** = कसरी हिँड्छस्

वाक्यार्थ– यसरी तैँले मेरा अबोध छोराहरूको बुद्धि बिगारिस्। यसप्रकार तैँले श्रीहरिको यशलाई समेत कलङ्कित बनाइस्। यस्तो निर्लज्ज र निर्दयी भएर पनि तँ भगवान्‌को पार्षद भएर कसरी हिँड्छस् ?

ननु भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः।
ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै वैरङ्करमवैरिणाम्॥ ३९॥

पदार्थ–	**वैरङ्करम्** = शत्रुता गर्ने	**भूतानुग्रहकातराः** = प्राणीहरूमा
ननु = निश्चय नै	**त्वां ऋते** = तँलाई छोडेर (अरू)	दया गर्न व्याकुल हुन्छन् (तँ
सौहृदघ्नं = मित्रतालाई नष्ट गर्ने	**भागवताः** = भगवान्‌का पार्षदहरू	अहित गर्छस्, लाज लाग्दैन)
अवैरिणाम् = कसैप्रति शत्रुता	**वै** = निश्चय नै	
नगर्नेहरूप्रति पनि	**नित्यं** = सधैँ	

वाक्यार्थ– तँबाहेकका अरू भगवान्‌का पार्षदहरू त प्राणीहरूमाथि दया गर्न सधैँ व्याकुल हुन्छन्। तँ चाहिँ मित्रतालाई नाश गर्छस्, कसैसँग पनि शत्रुता नगर्ने सज्जनहरूसँग पनि शत्रुता गर्दछस्। यसरी प्राणीद्रोह गर्न तँलाई लाज लाग्दैन।

नेत्थं पुंसां विरागः स्यात् त्वया केवलिना मृषा।
मन्यसे यद्युपशमं स्नेहपाशनिकृन्तनम्॥ ४०॥

पदार्थ–	**उपशमं** = भौतिक सुख	**स्नेहपाशनिकृन्तनम्** = सांसारिक
यदि = यदि	त्यागनुलाई	प्रेमरूप बन्धनको विनाश हो भन्ने

मन्यसे = मान्छस् भने पनि (त्यो गलत हो किनभने)	**मृषा** = मिथ्याचारी	**पुंसां** = मानिसहरूलाई
केवलिना = केवल	**त्वया** = तँद्वारा	**विरागः** = वैराग्य
	इत्थं = यसरी भ्रम फिँजाइए पनि	**न स्यात्** = हुन सक्दैन

वाक्यार्थ– भौतिक सुख त्याग्नु नै सांसारिक प्रेमबन्धनको विनाश गर्नु हो भन्ने मान्दछस् भने त्यो सरासर गलत हो किनभने मिथ्यावादी तैंले यसप्रकारको भ्रमात्मक ज्ञान प्रदान गर्दैमा कुनै पनि मानिसलाई वैराग्य हुन सक्दैन।

नानुभूय न जानाति पुमान् विषयतीक्ष्णताम्।
निर्विद्येत स्वयं तस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः॥ ४१॥

पदार्थ–

पुमान् = मानिसले	दुःखमयतालाई	**निर्विद्येत** = जसरी वैराग्य हुन्छ
स्वयं = आफैंले	**न जानाति** = जान्दैन	**तथा** = त्यसरी
न अनुभूय = अनुभव नगरी	**तस्मात्** = त्यसैले (विषयको अनुभवबाट यो दुःखमय हो भन्ने जानेपछि)	**परैः** = अरूद्वारा
विषयतीक्ष्णताम् = विषयको		**भिन्नधीः** = सिकाएका ज्ञानबाट
		न = वैराग्य आउँदैन

वाक्यार्थ– मानिसले आफैं विषयभोगको अनुभव नगरी त्यसको दुःखमयतालाई जान्न सक्दैन। आफैंले विषयभोग गरेर विषयको दुःखरूपतालाई बुझेपछि जसरी वैराग्य उत्पन्न हुन्छ त्यसरी अरूले सिकाएका ज्ञानबाट हुँदैन।

विवरण– सबै मनुष्यहरू आफूले अनुभव गरेको कुरामा मात्र विश्वास गर्दछन्। विषयहरूको भोग गर्दा त्यसबाट उत्पन्न हुने दुःख मानिसहरूले सधैं अनुभव गरिरहेकै छन्। दक्ष भन्छन्– आफैंले गृहस्थाश्रमका दुःखहरू भोगी त्यसबाट वैराग्य हुँदा जुन दृढता आफूमा रहन्छ त्यो उपदेशबाट प्राप्त हुने वैराग्यमा रहँदैन। अर्काले सम्झाएर भएको वैराग्य धेरै टिक्दैन किनभने त्यसमा आफ्नो अनुभव मिसिएको हुँदैन। यसकारण मानिसहरूलाई पहिला भोग गर्न नै दिनुपर्दछ। अनि जब उनीहरू आफैंले जानीबुझी वैराग्य धारण गर्दछन् तब उनीहरूलाई मोक्षमार्गको उपदेश गर्नुपर्दछ भन्ने दक्षको आशय हो।

यन्नस्त्वं कर्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम्।
कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम्॥ ४२॥

पदार्थ–

कर्मसन्धानां = वैदिक कर्मको अनुष्ठान गर्ने	**नः** = हामीहरूको (मेरो)	**कृतवान्** = गरेको
साधूनां = स्वर्ग आदि प्राप्त गर्ने साधनामा लागेका	**यत्** = जुन	**असि** = थिइस्
गृहमेधिनाम् = गृहस्थाश्रमका	**दुर्मर्षं** = छोरालाई भड्काउनु जस्तो असह्य	**तव** = तेरो त्यो अपराधलाई
	विप्रियं = अप्रिय काम	**मर्षितम्** = मैले सहेको थिएँ
	त्वं = तैंले	

वाक्यार्थ– हामी स्वर्गादि प्राप्त गर्ने साधनामा लागेका वैदिक कर्म गर्ने गृहस्थी हौँ। तैँले पहिले नै एक पटक मेरा छोरालाई भड्काउने अत्यन्त अप्रिय काम गरेको थिइस् र त्यो अपकारलाई मैले एकपटक सहेको थिएँ।

तन्तुकृन्तन यन्नस्त्वमभद्रमचरः पुनः।
तस्माल्लोकेषु ते मूढ न भवेद् भ्रमतः पदम्॥ ४३॥

पदार्थ–
तन्तुकृन्तन = हे मेरो सन्तानको परम्परालाई नाश गर्ने दुष्ट
त्वम् = तैँले
पुनः = फेरि पनि
नः = हाम्रो
यत् = जुन (मेरा शबलाश्व आदि छोराहरूलाई भड्काउने जस्तो)
अभद्रम् = दुष्टता
अचरः = गरिस्
तस्मात् = त्यसकारण
मूढ = हे मूर्ख नारद
लोकेषु = लोक-लोकान्तरमा
भ्रमतः = घुम्ने
ते = तेरो (कहीँ पनि)
पदम् = अवस्थिति
न भवेत् = नहोस्

वाक्यार्थ– हे दुष्ट नारद ! तैँले पहिले पनि मेरो सन्तानको परम्परालाई मासेको होस्। फेरि पनि दोस्रोपटक मेरा पुत्र शबलाश्वहरूलाई भड्काएर अर्को दुष्टता गरिस्। त्यसैले हे मूर्ख ! लोकलोकान्तरमा घुमिरहने तँलाई कतै पनि विश्राम लिने ठाउँ प्राप्त नहोस्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

प्रतिजग्राह तद् बाढं नारदः साधुसम्मतः।
एतावान् साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयम्॥ ४४॥

पदार्थ–
साधुसम्मतः = साधुहरूमा श्रेष्ठ
नारदः = नारदमुनिले
तत् = त्यो दक्षको श्रापलाई
बाढं = राम्रो भनी
प्रतिजग्राह = ग्रहण गर्नुभयो
स्वयम् = आफैँ
ईश्वरः = प्रतिकार गर्न सक्नेले
तितिक्षेत = अरूले दिएको श्राप पनि सहन्छन् (प्रतिकार गर्दैनन्)
हि = निश्चय नै
साधुवादः = साधु हुनुको अर्थ
एतावान् = यति नै हो

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! साधुहरूमा श्रेष्ठ नारदजीले दक्षको श्रापलाई 'राम्रो' भनी स्वीकार गर्नुभयो। श्रापको प्रतिकार गर्न समर्थ हुँदाहुँदै पनि प्रतिकार नगर्नु नै साधुको साधुता हो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे
नारदशापो नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

दक्षप्रजापतिका साठीओटी कन्याको वंश विवरण

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा ।

षष्टिं सञ्जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः ॥ १ ॥

पदार्थ–
ततः = पुत्रशोकले दक्ष विह्वल भएपछि
स्वयम्भुवा = ब्रह्माजीद्वारा
अनुनीतः = आश्वस्त (गरी सृष्टिको विस्तार गर्न पुनः प्रेरित)
प्राचेतसः = दक्ष प्रजापतिले
असिक्न्याम् = पत्नी असिक्नीमा
पितृवत्सलाः = बुवालाई असाध्यै माया गर्ने
षष्टिं = साठी ओटी
दुहितॄः = छोरीहरू
सञ्जनयामास = उत्पन्न गरे

वाक्यार्थ– पुत्रशोकले विह्वल दक्षलाई ब्रह्माजीले आश्वस्त पारी सृष्टिविस्तारका लागि पुनः प्रेरित गर्नुभयो। त्यसपछि दक्षले आफ्नी पत्नी असिक्नीबाट साठी ओटी छोरीहरू जन्माए। ती सबै छोरीहरू पिता दक्षलाई असाध्यै माया गर्दथे।

दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट्त्रिणव दत्तवान् ।

भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः ॥ २ ॥

पदार्थ–
दश = दश ओटी छोरीहरू
धर्माय = धर्मराजलाई
द्विषट् = द्विगुण छ र एक (तेह्र ओटी)
काय = कश्यपलाई
त्रिणव = त्रिगुणित नौ (सत्ताईस ओटी)
इन्दोः = चन्द्रमालाई
द्वे द्वे = दुई दुई ओटी
भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यः = भूत, अङ्गिरा र कृशाश्वलाई
अपराः = बाँकी रहेका चार ओटी
च = पुनः
तार्क्ष्याय = तार्क्ष्य नाम गरेका कश्यपलाई
दत्तवान् = (दक्षले) दिए

वाक्यार्थ– दक्षले ती छोरीहरूमध्ये दश ओटी धर्मराजलाई, तेह्र ओटी कश्यपलाई, सत्ताईस ओटी चन्द्रमालाई, दुई-दुई ओटी क्रमशः भूत (रुद्र), अङ्गिरा र कृशाश्वलाई र बाँकी रहेका चार ओटी तार्क्ष्य नाम गरेका कश्यपलाई दिए।

नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानां च मे शृणु ।

यासां प्रसूतिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ॥३ ॥

पदार्थ–
सापत्यानां = सन्तानहरूले सहित भएका

अमूषां = ती दक्षकन्याहरूको
नामधेयानि = नामहरू
मे = मबाट
त्वं च = तपाईंले
शृणु = सुन्नुहोस्
यासां = जुन दक्षपुत्रीहरूको
प्रसूतिप्रसवैः = पुत्रपौत्रादिद्वारा
त्रयः = तीनै
लोकाः = लोकहरू
आपूरिताः = भरिए

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! अब म तपाईंलाई दक्षका कन्या र तिनका सन्तानहरूको नाम बताउँछु, ध्यानपूर्वक सुन्नुहोस्। यी दक्षकन्याहरूको पुत्रपौत्रादि सन्तानद्वारा तीनै लोक भरिए।

भानुर्लम्बा ककुब्जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ।
वसुर्मुहूर्ता सङ्कल्पा धर्मपत्न्यः सुताञ्शृणु ॥ ४ ॥

पदार्थ–
भानुः = भानु
लम्बा = लम्बा
ककुभ् = ककुभ्
जामिः = जामि
विश्वा = विश्वा
साध्या = साध्या
मरुत्वती = मरुत्वती
वसुः = वसु
मुहूर्ता = मुहूर्ता
सङ्कल्पा = सङ्कल्पा (यिनीहरू)
धर्मपत्न्यः = धर्मका नौ ओटी पत्नी हुन्
मे = मबाट
सुतान् = यिनका छोराहरूको नाम
शृणु = सुन्नुहोस्

वाक्यार्थ– धर्मलाई विवाह गरेर दिएका दक्षका दश छोरीहरू भानु, लम्बा, ककुभ्, जामि, विश्वा, साध्या, मरुत्वती, वसु, मुहूर्ता र सङ्कल्पा हुन्। धर्मका यी दश पत्नीका छोराहरूको नाम पनि मबाट सुन्नुहोस्।

भानोस्तु देवऋषभ इन्द्रसेनस्ततो नृप ।
विद्योत आसील्लम्बायास्ततश्च स्तनयित्नवः ॥ ५ ॥

पदार्थ–
नृप = हे महाराज परीक्षित्
भानोः = भानुका पुत्र
देवऋषभः = देवऋषभ
ततः तु = त्यसपछि
इन्द्रसेनः = इन्द्रसेन
आसीत् = भए
लम्बायाः = लम्बाका छोरा
विद्योतः = विद्योत भए
ततः च = ती विद्योतबाट
स्तनयित्नवः = स्तनयित्नु (मेघगण) भए

वाक्यार्थ– हे महाराज ! भानुको पुत्र देवऋषभ र उनका छोरा इन्द्रसेन भए। लम्बाका पुत्र विद्योत र विद्योतका पुत्र स्तनयित्नु (मेघगण) भए।

ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
भुवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥ ६ ॥

पदार्थ–
ककुभः = ककुभ्बाट
सङ्कटः = सङ्कट नामक पुत्र
अभवत् = भए
तस्य = ती सङ्कटको
तनयः = पुत्र

कीकटः = कीकट भए
यतः = जुन कीकटबाट
भुवः = पृथिवीको
दुर्गाणि = दुर्गका अभिमानी देवताहरू पुत्र भए
जामेयः = जामिका पुत्र
स्वर्गः = स्वर्ग भए
ततः = ती स्वर्गबाट
नन्दिः = नन्दि नामका पुत्र भए

वाक्यार्थ– ककुभ्‌बाट सङ्कट नामका पुत्र भए भने सङ्कटका पुत्र कीकट र कीकटका पुत्र पृथिवीका दुर्गहरूका अभिमानी देवताहरू भए। जामिका पुत्र स्वर्ग नामका भए र स्वर्गका पुत्र नन्दि नामका भए।

विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजांस्तान् प्रचक्षते।
साध्योगणस्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः॥ ७॥

पदार्थ–
विश्वायाः तु = विश्वाबाट त
विश्वेदेवाः = विश्वेदेव पुत्र भए
तान् = ती विश्वेदेवहरूलाई
अप्रजान् = सन्तानहीन
प्रचक्षते = भनिन्छ
साध्यायाः तु = साध्याबाट चाहिँ
साध्योगणः तु = साध्यगण भए
तत्सुतः = ती साध्यगणका पुत्र
अर्थसिद्धिः = अर्थसिद्धि भए

वाक्यार्थ– विश्वाको विश्वेदेव नामक पुत्र भए। विश्वेदेवको कुनै पनि सन्तान भएनन् त्यसैले उनलाई अपुत्र (सन्तानहीन) भनिन्छ। साध्याको पुत्र साध्यनामक देवगण र उनका पुत्र अर्थसिद्धि भए।

मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः॥ ८॥

पदार्थ–
मरुत्वत्याः = मरुत्वतीमा
मरुत्वान् च = मरुत्वान् र
जयन्तः च = जयन्त गरी दुई पुत्र
बभूवतुः = भए
जयन्तः = जयन्त
वासुदेवांशः = वासुदेवका अंश हुन्
यं = जसलाई
उपेन्द्रः इति = उपेन्द्र भनी
विदुः = जान्दछन् (भन्दछन्)

वाक्यार्थ– मरुत्वतीका मरुत्वान् र जयन्त नामक दुई पुत्र जन्मिए। जयन्त भगवान् वासुदेवका अंश हुन्। यिनैलाई उपेन्द्र पनि भन्दछन्।

मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे।
ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजम्॥ ९॥

पदार्थ–
मुहूर्तायाः च = मुहूर्ताबाट
मौहूर्तिकाः = मुहूर्तका अभिमानी
देवगणाः = देवगणहरू
जज्ञिरे = उत्पन्न भए
ये = जसले
वै = निश्चय नै
भूतानां = प्राणीहरूको
स्वस्वकालजम् = तत्तत् कालमा गरिएका कर्मअनुसार उत्पन्न हुने
फलं = फल
प्रयच्छन्ति = प्रदान गर्दछन्

वाक्यार्थ– मुहूर्ताबाट मुहूर्तका अभिमानी देवगणहरू जन्मिए। यिनीहरूले जीवलाई तत्तत् मुहूर्तमा ती-ती जीवहरूले गरेका कर्मअनुसारको फल प्रदान गर्दछन्।

सङ्कल्पायाश्च सङ्कल्पः कामः सङ्कल्पजः स्मृतः।
वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १० ॥

पदार्थ–

सङ्कल्पायाः च = सङ्कल्पाबाट त	**स्मृतः** = हुन्	**तेषां** = ती अष्टवसुहरूका
सङ्कल्पः = सङ्कल्प नामक पुत्र भए	**वसोः** = वसुका	**नामानि** = नाम
सङ्कल्पजः = सङ्कल्पका पुत्र	**वसवः** = वसु नै नाम भएका	**मे** = मबाट
कामः = काम	**अष्टौ** = आठ जना	**शृणु** = सुन्नुहोस्
	पुत्राः = पुत्रहरू भए	

वाक्यार्थ– सङ्कल्पाबाट सङ्कल्प नामक पुत्र उत्पन्न भए भने सङ्कल्पका चाहिँ काम नामका पुत्र भए। वसुका आठ जना पुत्रहरू भए जसलाई वसु नै भनिन्छ। ती अष्टवसुहरूको नाम पनि मबाट सुन्नुहोस्।

द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः।
द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥ ११ ॥

पदार्थ–

द्रोणः = द्रोण	**दोषः** = दोष	**हर्षशोकभयादयः** = हर्ष, शोक र भय आदिका अभिमानी देवताहरू छोरा भए
प्राणः = प्राण	**वसुः** = वसु	
ध्रुवः = ध्रुव	**विभावसुः** = विभावसु	
अर्कः = अर्क	**द्रोणस्य** = द्रोणकी	
अग्निः = अग्नि	**अभिमतेः** = अभिमति नामकी	
	पत्न्याः = पत्नीबाट	

वाक्यार्थ– द्रोण, प्राण, ध्रुव, अर्क, अग्नि, दोष, वसु र विभावसु यिनै अष्टवसु हुन्। यीमध्ये द्रोणकी पत्नी अभिमतीबाट हर्ष, शोक, भय आदिका अभिमानी देवताहरू पुत्ररूपमा जन्मिए।

प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः।
ध्रुवस्य भार्या धरणिरसूत विविधाः पुरः ॥१२ ॥

पदार्थ–

प्राणस्य = प्राणकी	**आयुः** = आयु	**धरणिः** = धरणि भइन् (उनले)
ऊर्जस्वती = ऊर्जस्वती नामकी	**पुरोजवः** = पुरोजव नामका तीन पुत्र भए	**विविधाः** = अनेक
भार्या = पत्नी भइन् (तिनीबाट)	**ध्रुवस्य** = ध्रुवकी	**पुरः** = नगरका अभिमानी देवताहरूलाई पुत्रको रूपमा
सहः = सह	**भार्या** = पत्नी	**असूत** = उत्पन्न गरिन्

वाक्यार्थ– प्राणकी पत्नी ऊर्जस्वती हुन्। उनीबाट सह, आयु र पुरोजव नामका तीन पुत्र भए। ध्रुवकी पत्नी धरणिले विभिन्न नगरका अभिमानी देवताहरूलाई जन्म दिइन्।

अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः।

अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः॥ १३॥

पदार्थ–
अर्कस्य = अर्ककी
वासना = वासना नाम गरेकी
भार्या = पत्नी भइन् (उनका)
तर्षादयः = तृष्णा आदि
पुत्राः = छोराहरू
स्मृताः = भए
अग्नेः = अग्निकी
वसोर्धारा = वसोर्धारा नामकी
भार्या = पत्नी भइन् (उनीबाट)
द्रविणकादयः = द्रविणक आदि
पुत्राः = छोराहरू जन्मिए

वाक्यार्थ– अर्ककी पत्नी वासनाबाट तृष्णा आदि पुत्रहरू भए। अग्निकी पत्नी वसोर्धारा भइन्। उनीबाट द्रविणक आदि पुत्रहरू जन्मिए।

स्कन्दश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः।

दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कला॥ १४॥

पदार्थ–
कृत्तिकापुत्रः = कृत्तिकाको छोरो
स्कन्दः च = स्कन्द पनि (अग्निनामक वसुबाट नै उत्पन्न भए)
ततः = ती स्कन्दबाट
ये = जो
विशाखादयः = विशाखा आदि छन् (तिनीहरू उत्पन्न भए)
दोषस्य = दोषका
शर्वरीपुत्रः = शर्वरी नामकी पत्नीबाट जन्मिएका
शिशुमारः = शिशुमार
हरेः = भगवान्का
कला = अंशावतार मानिन्छन्

वाक्यार्थ– कृत्तिकाको पुत्र स्कन्द पनि अग्नि नामक वसुबाटै उत्पन्न भए। स्कन्दबाट विशाखा आदि जन्मिए। दोषकी पत्नी शर्वरी थिइन्। उनीबाट शिशुमारको जन्म भयो। यिनलाई भगवान् नारायणको अंशावतार मानिन्छ।

वसोराङ्गिरसीपुत्रो विश्वकर्मा कृतीपतिः।

ततो मनुश्चाक्षुषोऽभूद् विश्वे साध्या मनोः सुताः॥ १५॥

पदार्थ–
वसोः = वसुको
आङ्गिरसीपुत्रः = पत्नी आङ्गिरसीबाट जन्मिएका छोरा
कृतीपतिः = कृतीका पति
विश्वकर्मा = विश्वकर्मा (महान् शिल्पी) भए
ततश्च = विश्वकर्माकी पत्नी कृतीबाट पनि
चाक्षुषः = चाक्षुष नामका
मनुः = मनु
अभूत् = उत्पन्न भए
मनोः = चाक्षुष मनुबाट
विश्वे = विश्वेदेव र
साध्याः = साध्यहरू (देवगण)
सुताः = पुत्रहरू भए

वाक्यार्थ– वसुकी पत्नी आङ्गिरसीबाट विश्वकर्मा नामका पुत्र जन्मिए। यिनकी पत्नी कृती

थिइन्। कृतीबाट विश्वकर्माका पुत्र चाक्षुष नामका मनु भए। चाक्षुष मनुका पुत्र विश्वेदेव र साध्य नामक देवगण भए।

विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपम्।
पञ्चयामोऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्मसु॥ १६॥

पदार्थ–
विभावसोः = विभावसुकी
उषा = उषा नामकी पत्नीले
व्युष्टं = व्युष्ट
रोचिषम् = रोचिष र
आतपम् = आतप (तीन पुत्रहरू)
असूत = जन्माइन्
अथ = त्यसपछि
पञ्चयामः = आतपका पुत्र पञ्चयाम (दिनका अभिमानी देवता) भए
येन = जुन पञ्चयामका कारण
भूतानि = प्राणीहरू
कर्मसु = काममा
जाग्रति = प्रवृत्त हुन्छन्

वाक्यार्थ– विभावसुकी पत्नी उषाले व्युष्ट, रोचिष र आतप तीन पुत्रहरू जन्माइन्। आतपका पुत्र दिनका अभिमानी देवता पञ्चयाम (रातको तीन याम र दिनको प्रदोष एवं प्रत्यूष) भए। यिनकै कारण प्राणीहरू आ-आफ्नो कर्ममा प्रवृत्त हुन्छन्।

सरूपासूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः।
रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः॥ १७॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति।
रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये घोराः भूतविनायकाः॥ १८॥

पदार्थ–
भूतस्य = भूतकी
भार्या = पत्नी (दुई पत्नीमध्ये)
सरूपा = सरूपाले
कोटिशः च = करोडौं
रुद्रान् = रुद्रहरूलाई
असूत = जन्माइन् (तिनीमध्ये)
रैवतः = रैवत
अजः = अज
भवः = भव
भीमः = भीम
वामः = वाम
उग्रः = उग्र
वृषाकपिः = वृषाकपि
अजः = अज
एकपात् = एकपात्
अहिर्बुध्न्यः = अहिर्बुध्न्य
बहुरूपः = बहुरूप
इति = यी एघार रुद्रहरू
महान् = मुख्य छन्
अन्ये च = अरू पनि
रुद्रस्य = एघार रुद्रहरूका
पार्षदाः = पार्षदहरू
घोराः = डरलाग्दा छन्, त्यस्ता
भूतविनायकाः = भूत र विनायक (दोस्री पत्नी भूताका छोरा हुन्)

वाक्यार्थ– भूतकी सरूपा र भूता नामकी दुई पत्नी थिए। तीमध्ये सरूपाले करोडौं रुद्रहरूलाई जन्माइन्। तीमध्ये रैवत, अज, भव, भीम, वाम, उग्र, वृषाकपि, अज, एकपात्, अहिर्बुध्न्य, बहुरूप नामका एघार रुद्रहरू प्रमुख मानिन्छन्। एघार रुद्रका पार्षदहरू जो भयङ्कर (डरलाग्दा) छन् त्यस्ता भूत र विनायक आदि भूतकी दोस्री पत्नी भूताबाट उत्पन्न भएका हुन्।

प्रजापतेरङ्गिरसः स्वधा पत्नी पितॄनथ।

अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत् सती॥ १९॥

पदार्थ–
अङ्गिरसः = अङ्गिरा नामका
प्रजापतेः = प्रजापतिकी
(दुई ओटी पत्नी थिए, तीमध्ये)
स्वधा = स्वधा नामकी
पत्नी = पत्नीले
पितॄन् = पितृहरूलाई
अथ = त्यस्तै
सती च = सती नामकी पत्नीले
अथर्वाङ्गिरसं = अथर्वाङ्गिरा नामक
वेदं = वेदलाई
पुत्रत्वे = पुत्रको रूपमा
अकरोत् = उत्पन्न गरिन्

वाक्यार्थ– अङ्गिरा नामक प्रजापतिका दुई पत्नी थिए, स्वधा र सती। तीमध्ये स्वधाले पितृहरूलाई र सतीले अथर्वाङ्गिरा नामक वेदलाई पुत्रका रूपमा जन्म दिए।

कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूम्रकेशमजीजनत्।

धिषणायां वेदशिरो देवलं वयुनं मनुम्॥ २०॥

पदार्थ–
कृशाश्वः = कृशाश्वले
अर्चिषि = अर्चि नाम गरेकी
भार्यायां = पत्नीमा
धूम्रकेशम् = धूम्रकेश नामका पुत्रलाई
अजीजनत् = उत्पन्न गरे
धिषणायां = धिषणा नामकी अर्की पत्नीमा
वेदशिरः = वेदशिरा
देवलं = देवल
वयुनं = वयुन र
मनुम् = मनुसमेतका चार पुत्र जन्मिए

वाक्यार्थ– कृशाश्वले अर्चि नाम गरेकी पत्नीबाट धूम्रकेश नामका पुत्र उत्पन्न गरे भने धिषणा नामकी अर्की पत्नीबाट वेदशिरा, देवल, वयुन र मनु नामका चार पुत्र जन्मिए।

तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनीति च।

पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ॥ २१॥

पदार्थ–
तार्क्ष्यस्य = (तृक्षनामक मरीचिका पुत्र) तार्क्ष्य नामक कश्यपकी
विनता = विनता
कद्रूः = कद्रू
पतङ्गी = पतङ्गी
यामिनी इति च = यामिनी नामकी चार पत्नी भए (तीमध्ये)
पतङ्गी = पतङ्गीले
पतगान् = पक्षीहरू
अथ = त्यस्तै
यामिनी = यामिनीले
शलभान् = सलहहरू
असूत = जन्माइन्

वाक्यार्थ– तार्क्ष्य नामक कश्यपका विनता, कद्रू, पतङ्गी र यामिनी गरी चार ओटी पत्नी थिए। यीमध्ये पतङ्गीले पक्षीहरूलाई र यामिनीले सलह आदि किराहरूलाई जन्माइन्।

सुपर्णासूत गरुडं साक्षाद् यज्ञेशवाहनम्।

सूर्यसूतमनूरुं च कद्रूर्नागाननेकशः॥ २२॥

पदार्थ–
सुपर्णा = सुपर्णा (विनता)ले
साक्षात् = साक्षात्
यज्ञेशवाहनम् = विष्णुको वाहन
गरुडं = गरुडलाई र
सूर्यसूतम् = सूर्यको सारथि
अनूरुं च = अरुणलाई पनि
असूत = उत्पन्न गरिन्
कद्रूः = कद्रूले
अनेकशः = अनेकौं
नागान् = नागहरूलाई (जन्माइन्)

वाक्यार्थ– सुपर्णाले भगवान् विष्णुको वाहन भएका गरुडलाई र भगवान् श्रीसूर्यदेवका सारथि अरुणलाई पनि जन्म दिइन्। कद्रूले चाहिँ अनेकौं नागहरूलाई उत्पन्न गरिन्।

कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत।
दक्षशापात् सोऽनपत्यस्तासु यक्ष्मग्रहार्दितः॥ २३॥

पदार्थ–
भारत = हे परीक्षित्
इन्दोः = चन्द्रमाका
पत्न्यः तु = पत्नीहरू चाहिँ
कृत्तिकादीनि = कृत्तिका आदि सत्ताईस ओटी
नक्षत्राणि = नक्षत्रका अभिमानी देवीहरू हुन्
दक्षशापात् = दक्षको श्रापबाट
यक्ष्मग्रहार्दितः = क्षयरोगले ग्रस्त
सः = ती चन्द्रमा
तासु = ती पत्नीहरूमा
अनपत्यः = सन्तान रहित भए

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित्! कृत्तिका आदि सत्ताईस नक्षत्रका अभिमानी देवीहरू सबै चन्द्रमाकी पत्नी हुन्। दक्षको श्रापका कारण चन्द्रमा क्षयरोगी बने र उनका ती कुनै पनि पत्नीबाट सन्तान भएनन्।

विवरण– कृत्तिका आदि सत्ताईस ओटी चन्द्रपत्नीहरू दक्षप्रजापतिका छोरीहरू हुन्। यीमध्ये रोहिणीलाई चन्द्रमाले अधिक प्रेम गर्दथे भने बाँकी छब्बीस ओटीलाई उपेक्षा गर्दथे। ती उपेक्षित छोरीहरूको यो अवस्था बुझेपछि दक्षलाई चन्द्रमादेखि रिस उठ्यो र उनले चन्द्रमालाई श्राप दिए। दक्षको श्रापका कारण चन्द्रमा क्षयरोगी बने। परिणामतः उनका सत्ताईस ओटै पत्नीबाट सन्तान पनि हुन सकेनन्।

पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये दिताः।
शृणु नामानि लोकानां मातॄणां शङ्कराणि च॥ २४॥
अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्।
अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला॥ २५॥
मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः।
तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः॥ २६॥

पदार्थ–
पुनः = फेरि
तं = ती दक्षलाई
प्रसाद्य = प्रसन्न गराएर
सोमः = चन्द्रमाले
क्षये = कृष्णपक्षमा

दिताः = खण्डित भएका
कलाः = कला (अंश)लाई (शुक्ल पक्षमा बढ्दै गई कला पूर्ण हुने वर)
लेभे = प्राप्त गरे (तर पत्नीबाट सन्तान प्राप्त गर्न भने सकेनन्)
अथ = अब
कश्यपपत्नीनां = कश्यपकी पत्नी भएका
लोकानां मातॄणां = लोक माताहरूका
शङ्कराणि = मङ्गलमय
नामानि च = नामहरू पनि
शृणु = सुन्नुहोस्
इदं = यो
जगत् = संसार
यत्प्रसूतम् = जुन लोकमाता-हरूबाट उत्पन्न भएको हो
अदितिः = अदिति
दितिः = दिति
दनुः = दनु
काष्ठा = काष्ठा
अरिष्टा = अरिष्टा
सुरसा = सुरसा
इला = इला
मुनिः = मुनि
क्रोधवशा = क्रोधवशा
ताम्रा = ताम्रा
सुरभिः = सुरभि
सरमा = सरमा
तिमिः = तिमि (यी लोकमाताहरूमध्ये)
तिमेः = तिमिबाट
यादोगणाः = जलजन्तुहरू
आसन् = जन्मिए
सरमासुताः = सरमाका छोराहरू
श्वापदाः = बाघ आदि वनचर भए

वाक्यार्थ– क्षयरोगबाट मुक्ति पाउन चन्द्रमाले पुनः दक्षलाई प्रसन्न गराए र आफ्ना क्षययुक्त कलालाई शुक्लपक्षमा बढ्दै गएर पूर्णिमासम्ममा कला पूर्ण हुने वर प्राप्त गरे (तर पत्नीबाट सन्तान प्राप्त गर्न भने सकेनन्)। हे महाराज ! कश्यपका पत्नीहरूको मङ्गलमय नाम सुन्नुहोस्। अदिति, दिति, दनु, काष्ठा, अरिष्टा, सुरसा, इला, मुनि, क्रोधवशा, ताम्रा, सुरभि, सरमा र तिमि कश्यपका यी सत्र ओटी पत्नी लोकमाता हुन्। यिनीहरूबाट नै यो सम्पूर्ण जगत् उत्पन्न भएको हो। यी लोकमाताहरूमध्ये तिमिको गर्भबाट जलजन्तु र सरमाबाट बाघ आदि वनचरहरू जन्मिए।

सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप।
ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः ॥ २७ ॥

पदार्थ–
नृप = हे महाराज
सुरभेः = सुरभिको (गर्भबाट)
महिषाः = भैंसी
गावः = गाई र
ये च = जो
अन्ये = अरू
द्विशफाः = दुई ओटा खुर भएका पशुहरू छन् ती जन्मिए
ताम्रायाः = ताम्राका (पुत्रहरू)
श्येनगृध्राद्याः = बाज, गिद्ध आदि भए
मुनेः = मुनिबाट
अप्सरसां गणाः = अप्सराका गणहरू जन्मिए

वाक्यार्थ– हे महाराज ! सुरभिको गर्भबाट गाई, भैंसी र अरू दुई ओटा खुर भएका पशुहरू जन्मिए। ताम्राको पुत्ररूपमा बाज, गिद्ध आदि पक्षीहरू जन्मिए। मुनिको गर्भबाट अप्सराका समूह उत्पन्न भए।

दन्दशूकादयः सर्पा राजन् क्रोधवशात्मजाः।
इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः ॥ २८ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज परीक्षित्
क्रोधवशात्मजाः = क्रोधवशाका

पुत्रहरू
सर्पाः = सर्पहरू र
दन्दशूकादयः = बिच्छी आदि विषालु जन्तुहरू भए
इलायाः = इलाका (पुत्रहरू)
सर्वे च = सम्पूर्ण
भूरुहाः = पृथिवीबाट उत्पन्न हुने वनस्पतिहरू भए
सौरसाः = सुरसाका पुत्रहरू
यातुधानाः = राक्षसहरू भए

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! क्रोधवशाको पुत्रको रूपमा सर्प, बिच्छी आदि विषालु जन्तुहरू जन्मिए। पृथिवीमा उत्पन्न हुने सम्पूर्ण वनस्पतिहरू इलाका पुत्रहरू हुन् भने राक्षसहरू सुरसाका पुत्र हुन्।

अरिष्टायाश्च गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः ।
सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकाञ्शृणु ॥ २९ ॥

पदार्थ–
अरिष्टायाः च = अरिष्टाका (पुत्रहरू)
गन्धर्वाः = गन्धर्वहरू भए
काष्ठायाः = काष्ठाका (पुत्रहरू)
द्विशफेतराः = एउटा मात्र खुर भएका घोडा, गधा आदि भए
दनोः = दनुका
एकषष्टिः = एकसट्ठी ओटा
सुताः = पुत्रहरू भए
तेषां = तिनीहरूमध्ये
प्राधानिकान् = श्रेष्ठ पुत्रहरू (–को नाम)
शृणु = सुन्नुहोस्

वाक्यार्थ– अरिष्टाका पुत्रहरू गन्धर्व हुन् भने एउटा मात्र खुर भएका घोडा, गधा आदि काष्ठाका पुत्र हुन्। दनुका एकसट्ठी जना छोरा भए। यीमध्ये मुख्य छोराहरू अठार जना छन्। यिनीहरूको नाम सुन्नुहोस्।

द्विमूर्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः ।
अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः ॥ ३० ॥
पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः ।
धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः ॥ ३१ ॥

पदार्थ–
द्विमूर्धा = द्विमूर्धा
शम्बरः = शम्बर
अरिष्टः = अरिष्ट
हयग्रीवः = हयग्रीव
विभावसुः = विभावसु
अयोमुखः = अयोमुख
शङ्कुशिराः = शङ्कुशिरा
स्वर्भानुः = स्वर्भानु
कपिलः = कपिल
अरुणः = अरुण
पुलोमा = पुलोमा
वृषपर्वा = वृषपर्वा
एकचक्रः = एकचक्र
अनुतापनः = अनुतापन
धूम्रकेशः = धूम्रकेश
विरूपाक्षः = विरूपाक्ष
विप्रचित्तिः च = विप्रचित्ति र
दुर्जयः च = दुर्जय पनि (यी अठार जना चर्चित पुत्रहरू हुन्)

वाक्यार्थ– द्विमूर्धा, शम्बर, अरिष्ट, हयग्रीव, विभावसु, अयोमुख, शङ्कुशिरा, स्वर्भानु, कपिल, अरुण, पुलोमा, वृषपर्वा, एकचक्र, अनुतापन, धूम्रकेश, विरूपाक्ष, विप्रचित्ति र दुर्जय। दनुका

एकसट्ठी जना छोरामध्ये यी अठार जना चर्चित पुत्रहरू हुन्।

स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल।
वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली॥ ३२॥

पदार्थ—
स्वर्भानोः = स्वर्भानुकी
कन्याम् = छोरी
सुप्रभां = सुप्रभालाई
नमुचिः = नमुचिले
किल = निश्चय नै
उवाह = विवाह गरे
वृषपर्वणः = वृषपर्वाकी
शर्मिष्ठां तु = शर्मिष्ठा नामकी छोरीलाई चाहिँ
नाहुषः = नहुषका छोरा
बली = पराक्रमी
ययातिः = ययातिले (विवाह गरे)

वाक्यार्थ— स्वर्भानुकी सुप्रभा नामकी कन्या थिइन्। उनलाई नमुचिले विवाह गरे। वृषपर्वाकी छोरी शर्मिष्ठालाई नहुषका पुत्र महापराक्रमी ययातिले विवाह गरे।

वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः।
उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा॥ ३३॥

पदार्थ—
उपदानवी = उपदानवी
हयशिरा = हयशिरा
पुलोमा = पुलोमा र
तथा = त्यस्तै
कालका = कालका नाम गरेका
चतस्रः = चारवटी
वैश्वानरसुताः = दनुपुत्र वैश्वानरका छोरीहरू भए
याः = जो तिनीहरू
चारुदर्शनाः च = अत्यन्त राम्रा थिए

वाक्यार्थ— दनुका पुत्र वैश्वानरकी चार ओटी अत्यन्त राम्रा छोरीहरू भए। उनीहरूको नाम थियो— उपदानवी, हयशिरा, पुलोमा र कालका।

उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप।
पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः॥ ३४॥
उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः।
पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः॥ ३५॥
तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता।
जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः॥ ३६॥

पदार्थ—
नृप = हे महाराज परीक्षित्
हिरण्याक्षः = हिरण्याक्षले
उपदानवीं = उपदानवीलाई र
क्रतुः = क्रतुले
हयशिरां = हयशिरालाई
उपयेमे = विवाह गरे
अथ = त्यसपछि
ब्रह्मचोदितः = ब्रह्माजीको आज्ञाले
कः = प्रजापति
भगवान् = भगवान्
कश्यपः = कश्यपले

तु = चाहिँ
पुलोमां = पुलोमा र
कालकां च = कालकासमेत गरी
द्वे = दुई ओटी
वैश्वानरसुते = वैश्वानरकी छोरीलाई (विवाह गरे)
राजन् = हे महाराज
तयोः = ती पुलोमा र कालकाको
पौलोमाः = पौलोम र
कालकेयाः च = कालकेय नाम भएका पुत्र
युद्धशालिनः = युद्ध गर्न सिपालु
षष्टिसहस्राणि = साठी हजार
दानवाः = दानवहरू भए (जसलाई निवातकवच पनि भनिन्छ, जो)
यज्ञघ्नान् = यज्ञमा व्यवधान खडा गर्दथे (यिनीहरूलाई)
इन्द्रप्रियङ्करः = इन्द्रको हित चाहने
ते = तपाईंको
पितुः पिता = पितामह अर्जुनले
एकः = एक्लैले
स्वर्गतः = स्वर्ग गएको वेलामा
जघान = मारिदिए

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! ती वैश्वानरकी चार ओटी छोरीहरूमध्ये हिरण्याक्षले उपदानवीलाई र क्रतुले हयशिरालाई विवाह गरे। त्यसपछि ब्रह्माजीको आज्ञाअनुसार प्रजापति भगवान् कश्यपले बाँकी रहेका पुलोमा र कालका वैश्वानरकी दुई ओटी छोरीहरूलाई विवाह गरे। हे महाराज ! पुलोमा र कालकाको गर्भबाट पौलोम र कालकेय नाम गरेका साठी हजार दानवहरू जन्मिए। यिनीहरू महापराक्रमी र युद्ध गर्न सिपालु थिए र वेलावेला यज्ञमा विघ्न खडा गर्दथे। जसका कारण इन्द्रलाई कष्ट भएको थियो। त्यसैकारण इन्द्रका हितैषी तपाईंका पितामह अर्जुनले स्वर्ग गएको वेलामा एक्लैले यी पौलोम र कालकेय दानवहरूलाई मारिदिए।

विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् ।
राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागतः ॥ ३७ ॥

पदार्थ–
विप्रचित्तिः = विप्रचित्तिले
सिंहिकायां = सिंहिकामा
राहुज्येष्ठं = जेठो राहु भएका
केतुशतं = केतुसमेत सय जना गरी
शतं चैकम् = एक सय एक पुत्रहरू
अजीजनत् = उत्पन्न गरे
यः = (केतुले सहित भएको) जुन राहुले
ग्रहत्वं = ग्रहको मान्यता
उपागतः = प्राप्त गऱ्यो

वाक्यार्थ– विप्रचित्तिकी पत्नी सिंहिकाको गर्भबाट केतुसमेत गरी एक सय एक पुत्रहरू उत्पन्न भए। तिनीहरूमध्ये जेठो भएको राहु र केतुले ग्रहको मान्यता पनि प्राप्त गरे।

अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः ।
यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद् विभुः ॥ ३८ ॥

पदार्थ–
अथ = यसपछि
अतः = महत्त्वपूर्ण भएकोले
यः = जुन
अदितेः = अदितिको
वंशः = वंश छ (त्यो)
अनुपूर्वशः = क्रमैले
श्रूयतां = सुन्नुहोस्
यत्र = जुन अदितिको वंशमा
विभुः = सर्वव्यापक
देवः = प्रकाशमान भगवान्
नारायणः = नारायण
स्वांशेन = आफ्नो अंशद्वारा वामन भगवान्को रूपमा
अवतरत् = अवतार लिनुभयो

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! अब क्रमशः अदितिको वंशवर्णन सुन्नुहोस्। अदितिको वंशमा सर्वव्यापक प्रकाशमान भगवान् नारायणले वामनको रूपमा अंशावतार लिनुभयो।

विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः।
धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः॥ ३९॥

पदार्थ–
अथ = यी सबै
विवस्वान् = विवस्वान्
अर्यमा = अर्यमा
पूषा = पूषा
त्वष्टा = त्वष्टा
सविता = सविता
भगः = भग
धाता = धाता
विधाता = विधाता
वरुणः = वरुण
मित्रः = मित्र
शक्रः = इन्द्र
उरुक्रमः = वामन (त्रिविक्रम) (यी बाह्र जना अदितिका पुत्र हुन् र यिनलाई बाह्र आदित्य पनि भनिन्छ)

वाक्यार्थ– विवस्वान्, अर्यमा, पूषा, त्वष्टा, सविता, भग, धाता, विधाता, वरुण, मित्र, इन्द्र र वामन गरी बाह्र जना अदितिका पुत्रहरू थिए। अदितिका पुत्र भएकाले यिनीहरूलाई बाह्र आदित्य पनि भनिन्छ।

विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुम्।
मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा॥
सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि॥ ४०॥

पदार्थ–
विवस्वतः = विवस्वान्की
महाभागा = परम भाग्यवती पत्नी
संज्ञा = संज्ञाले
वै = निश्चय नै
श्राद्धदेवं = श्राद्धदेव नामका
मनुम् = मनुलाई
असूयत = उत्पन्न गरिन्
तथा = त्यस्तै
मिथुनं = जुम्ल्याहाको रूपमा
यमीं = यमी (यमुना)लाई र
यमं देवं च = यमदेव (यमराज) लाई पनि (जन्माइन्)
अथ = कुनै समयमा
सा एव = तिनै (संज्ञा नै)
वडवा = वडवा नामक घोडी
भूत्वा = भएर
भुवि = पृथिवीमा आई
नासत्यौ = अश्विनीकुमारलाई
सुषुवे = जन्माइन्

वाक्यार्थ– विवस्वान्की परम भाग्यवती पत्नी संज्ञा थिइन्। यिनले श्राद्धदेव नामका मनुलाई जन्माइन् भने जुम्ल्याहा सन्तानको रूपमा यमराज र यमुनालाई जन्माइन्। यस्तै कुनै वेला यिनैले वडवा नामकी घोडी भएर पृथिवीलोकमा आई अश्विनीकुमारलाई जन्माइन्।

छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः।
कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम्॥ ४१॥

पदार्थ–
छाया = विवस्वान्की अर्की पत्नी छायाले

शनैश्चरं = शनैश्चरलाई	**तपतीं** = तपती नाम गरेकी	**वै** = निश्चय नै
ततः = त्यसपछि	**कन्यां च** = छोरीलाई पनि	**संवरणं** = संवरणलाई
सावर्णिं = सावर्णि नाम गरेका	**लेभे** = प्राप्त गरिन् (जन्माइन्)	**पतिम्** = पतिका रूपमा
मनुं च = मनुलाई र (त्यस्तै)	**या** = जुन तपतीले	**वव्रे** = वरण गरिन्

वाक्यार्थ– विवस्वान्की अर्की पत्नी छाया थिइन्। उनले विवस्वान्बाट शनैश्चरलाई र सावर्णिनामक मनुलाई जन्म दिइन्। छायाकी तपती नामकी एउटी छोरी पनि थिइन् जसले संवरणलाई पतिको रूपमा वरण गरिन्।

अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः।
यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥ ४२ ॥

पदार्थ–

अर्यम्णः = अर्यमाकी	**चर्षणयः** = राम्रो नराम्रो कर्म (कर्तव्याकर्तव्य) जान्ने	**ब्रह्मणा** = ब्रह्माजीले
मातृका = मातृका नाम गरेकी	**सुताः** = पुत्रहरू भए	**मानुषी** = मनुष्य (आत्मानुसन्धान गर्न समर्थ भएको)
पत्नी = पत्नी (थिइन्)	**वै** = निश्चय नै	**जातिः च** = जातिको
तयोः = अर्यमा र मातृकाको	**यत्र** = जुन छोराहरूमा	**उपकल्पिता** = सृष्टि गर्नुभयो

वाक्यार्थ– अर्यमाकी पत्नी मातृका थिइन्। अर्यमा र मातृकाको गर्भबाट कर्तव्याकर्तव्यलाई जानेका कर्मशील धेरै सन्तानहरू उत्पन्न भए। तिनीहरू आत्मानुसन्धान गर्न समर्थ भएकाले ब्रह्माजीले सर्वप्रथम उनीहरूमा नै आत्मानुसन्धान गर्न समर्थ मनुष्य जातिको सृष्टि गर्नुभयो।

पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा।
योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः ॥ ४३ ॥

पदार्थ–

पूषा = पूषा	**पुरा** = उहिले दक्षको यज्ञमा	(वीरभद्रद्वारा)
अनपत्यः = सन्तानहीन	**दक्षाय** = दक्षप्रति	**भग्नदन्तः** = दाँत भाँचिएका
अभवत् = भए	**कुपितं** = रिसाएका शिवलाई	**असौ** = ती पूषा
यः = जुन पूषाले	**विवृतद्विजः** = दाँत देखाएर	**पिष्टादः** = पिठो मात्रै खाने भए
	जहास = हाँसेर जिस्क्याए	

वाक्यार्थ– पूषाका सन्तान थिएनन्। दक्षको यज्ञमा जब भगवान् शङ्कर दक्षसँग अत्यन्त रिसाउनुभएको थियो त्यस वेलामा रिसाएका शिवलाई देखेर यिनै पूषाले दाँत देखाएर हाँस्दै जिस्क्याए। यसरी जिस्क्याउनाले वीरभद्रले यिनका दाँत झारिदिए। त्यसपछि यिनी पिठो मात्र खान लागे।

त्वष्टुर्दैत्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका।
सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥ ४४ ॥

पदार्थ–
दैत्यानुजा = दैत्यहरूकी बहिनी
रचना नाम = रचना नाम गरेकी
कन्यका = असुरकन्या
त्वष्टुः = त्वष्टाकी
भार्या = पत्नी भइन्
तयोः = त्वष्टा र रचनाको गर्भबाट
सन्निवेशः = सन्निवेश र
वीर्यवान् = महापराक्रमी
विश्वरूपः च = विश्वरूप पनि पुत्रको रूपमा
जज्ञे = जन्मिए

वाक्यार्थ– दैत्यहरूकी बहिनी रचना त्वष्टाकी पत्नी भइन्। त्वष्टा र रचनाबाट संनिवेश र महापराक्रमी विश्वरूप गरी दुई छोरा जन्मिए।

तं वव्रिरे सुरगणा स्वस्रीयं द्विषतामपि।
विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत्॥ ४५॥

पदार्थ–
यत् = जब
विमतेन = अपमानित भएका
गुरुणा = देवगुरु
अङ्गिरसेन = बृहस्पतिले
परित्यक्ताः = त्यागिएका
सुरगणाः = देवगणहरूले
द्विषताम् = आफ्ना शत्रु भएका (दैत्य)हरूको
स्वस्रीयं = भान्जो भए पनि
तं = ती विश्वरूपलाई
वव्रिरे = पुरोहितका रूपमा वरण गरे

वाक्यार्थ– विश्वरूप असुरहरूको भान्जा थिए। जब इन्द्रले गरेको आफ्नो अपमानका कारण बृहस्पतिले देवताहरूलाई त्याग गरे त्यसपछि देवताहरूले शत्रुकै भान्जा भए पनि विश्वरूपलाई पुरोहितका रूपमा वरण गरे।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

बृहस्पतिद्वारा देवताको परित्याग र देवताद्वारा विश्वरूपलाई देवगुरुका रूपमा वरण

राजोवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

कस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः।

एतदाचक्ष्व भगवञ्छिष्याणामक्रमं गुरौ॥ १॥

पदार्थ–

भगवन् = हे भगवान्	**कस्य** = के	**अक्रमं** = अपराध (के थियो)
आचार्येण = देवगुरु बृहस्पतिद्वारा	**हेतोः** = कारणले	**एतत्** = यो कुरा
आत्मनः = आफ्ना प्यारा	**परित्यक्ताः** = परित्याग गरिए	**आचक्ष्व** = बताउनुहोस्
सुराः = देवताहरू	**शिष्याणाम्** = शिष्य देवताहरूको	
	गुरौ = गुरु बृहस्पतिप्रति	

वाक्यार्थ– हे भगवान्! देवगुरु बृहस्पतिले आफ्ना प्रिय शिष्य देवताहरूलाई किन त्याग्नुभयो? देवताहरूले गुरु बृहस्पतिप्रति के त्यस्तो अपराध गरेका थिए? यो कुरा मलाई बताउनुहोस्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लङ्घितसत्पथः।

मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप॥ २॥

विश्वेदेवैश्च साध्यैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः।

सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः॥ ३॥

विद्याधराप्सरोभिश्च किन्नरैः पतगोरगैः।

निषेव्यमाणो मघवान् स्तूयमानश्च भारत॥ ४॥

पदार्थ–

नृप = हे महाराज परीक्षित्	**विश्वेदेवैः च** = विश्वेदेवहरू	**परिश्रितः** = आश्रय गरिएका
मरुद्भिः = मरुद्गण	**साध्यैः च** = साध्यगण	**विद्याधराप्सरोभिः** = विद्याधर र अप्सराहरूद्वारा
वसुभिः = अष्टवसु	**नासत्याभ्यां** = अश्विनीकुमारहरू	**किन्नरैः** = किन्नरहरूद्वारा
रुद्रैः = एकादश रुद्र	**सिद्धचारणगन्धर्वैः** = सिद्ध, चारण र गन्धर्वहरू (यस्तै)	**पतगोरगैः च** = पक्षी र नागहरूद्वारा पनि
आदित्यैः = द्वादश आदित्य	**ब्रह्मवादिभिः** = ब्रह्मज्ञानी	**निषेव्यमाणः** = सेवा गरिएका र
ऋभुभिः = ऋभुहरू	**मुनिभिः** = ऋषिहरूद्वारा	

स्तूयमानः च = स्तुति गरिएका
इन्द्रः = इन्द्रले
भृशम् = बारम्बार
त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लङ्घित-सत्पथः = तीनै लोकको ऐश्वर्यको मदले सदाचारको मार्गलाई उल्लङ्घन गरेका थिए

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! मरुद्गण, अष्टवसु, एकादश रुद्र, द्वादशादित्य, ऋभुहरू, विश्वेदेवहरू, साध्यगण र अश्विनीकुमार महाराज इन्द्रको सेवा र स्तुतिमा संलग्न थिए। सिद्ध, चारण, गन्धर्व, ब्रह्मज्ञानी ऋषिगण, विद्याधर, अप्सराहरू, किन्नरहरू, पक्षी तथा नागहरू पनि इन्द्रको सेवा र स्तुति गरिरहेका थिए। यसरी तीनै लोकको ऐश्वर्य पाएर मदोन्मत्त भई इन्द्रले सदाचारको मार्गलाई बारम्बार उल्लङ्घन गर्न लागे।

उपगीयमानो ललितमास्थानाध्यासनाश्रितः।
पाण्डुरेणातपत्रेण चन्द्रमण्डलचारुणा ॥ ५ ॥
युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः।
विराजमानः पौलोम्या सहार्धासनया भृशम् ॥ ६ ॥
स यदा परमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह।
नाभ्यनन्दत सम्प्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ ७ ॥
वाचस्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतम्।
नोच्चचालासनादिन्द्रः पश्यन्नपि सभागतम् ॥ ८ ॥

पदार्थ–
भारत = हे महाराज ! (यस्तै वन्दीजनद्वारा)
ललितं = मिठो स्वरले
उपगीयमानः = कीर्ति गाइएका
आस्थानाध्यासनाश्रितः = सभामण्डपको सिंहासनमा बसेका
चन्द्रमण्डलचारुणा = चन्द्रमण्डल जस्तैं सुन्दर भएको
पाण्डुरेण = सेतो
आतपत्रेण = छाताले
युक्तः = युक्त भएका
अन्यैः च = अरू पनि
चामरव्यजनादिभिः = चामर, पङ्खा आदि
पारमेष्ठ्यैः = महाराजका चिह्नविशेषहरूद्वारा युक्त भएका
अर्धासनया = आधा सिंहासनमा बसेकी
पौलोम्या सह = पुलोमाकी छोरी शचीसँग
विराजमानः = सुशोभित भएका
सः = ती
मघवान् = शक्तिशाली
इन्द्रः = इन्द्रले
ह = निश्चय नै
यदा = जब
देवानां = देवताहरूको र
आत्मनः च = आफ्नो पनि
परमाचार्यं = परमगुरु भएका
सुरासुरनमस्कृतम् = देव, दानव आदिद्वारा नमस्कार गरिएका
सम्प्राप्तं = आउनुभएका
मुनिवरं = मुनिवर
वाचस्पतिं = बृहस्पतिलाई
सभागतम् = सभामण्डपमा नै आउनुभएको
पश्यन् अपि = देखेर पनि
आसनात् = सिंहासनबाट

न उच्चचाल = उठेनन् र **प्रत्युत्थानासनादिभिः** = उठ्ने,	आसन दिने जस्ता कर्मद्वारा **नाभ्यनन्दत** = स्वागत सत्कार	पनि गरेनन्

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! एक दिनको कुरा हो, सबैद्वारा सेवा गरिएका र स्तुतिगान गरिएका देवराज इन्द्र सभामण्डपमा अवस्थित सिंहासनमा विराजमान थिए। चन्द्रमण्डल ँ सेतो छाता तथा चामर, पङ्खा आदि राजकीय चिह्नहरूले शोभायमान इन्द्रको आधा सिंहासनमा शची पनि विराजमान थिइन्। त्यही वेला इन्द्रका र अन्य देवगणका समेत परमगुरु मुनिवर बृहस्पति आइपुग्नुभयो। उहाँ आउनुभएको देखेर पनि इन्द्रले आसनबाट उठ्ने, बस्नका लागि आसन दिने जस्ता स्वागत सत्कारका कामहरू गरेनन्।

ततो निर्गत्य सहसा कविराङ्गिरसः प्रभुः।
आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वान् श्रीमदविक्रियाम्॥ ९॥

पदार्थ– **ततः** = इन्द्रबाट अपमानित भएपछि **श्रीमदविक्रियाम्** = तीनै लोकको ऐश्वर्यले उत्पन्न भएको मदजन्य जडतालाई	**विद्वान्** = जानेका **कविः** = त्रिकालदर्शी **प्रभुः** = श्राप दिन समर्थ भए पनि **आङ्गिरसः** = बृहस्पति **तूष्णीं** = चूपचाप	**निर्गत्य** = बाहिर निस्किएर **सहसा** = तत्काल **स्वगृहं** = आफ्नो घर **आययौ** = फर्किनुभयो

वाक्यार्थ– त्रिकालदर्शी गुरु बृहस्पतिले इन्द्र तीनै लोकको ऐश्वर्यले मात्तिएर अन्धा भएका छन् भन्ने बुझ्नुभयो। आफ्नो स्वागत नगरेर आफूलाई अपमान गर्ने इन्द्रलाई श्राप दिन सक्नुहुन्थ्यो, तापनि उहाँ इन्द्रसभाबाट चुपचाप बाहिर निस्कनुभयो र तत्काल आफ्नो घर फर्किनुभयो।

तर्ह्येव प्रतिबुध्येन्द्रो गुरुहेलनमात्मनः।
गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥ १०॥

पदार्थ– **तर्हि एव** = देवगुरु फर्किनासाथ **इन्द्रः** = इन्द्रले **आत्मनः** = आफूबाट भएको	**गुरुहेलनम्** = गुरुको अपमान **प्रतिबुध्य** = जानेर **सदसि** = सभामा **स्वयं** = आफैं	**आत्मना** = आफूले **आत्मानम्** = आफैंलाई **गर्हयामास** = निन्दा गर्न थाले

वाक्यार्थ– देवगुरु बृहस्पति सभामण्डपबाट बाहिरिएपछि जब इन्द्रलाई आफूले गरेको गुरुको अपमानको बोध भयो तब उनी सभाभवनमा आफूले आफ्नै निन्दा गर्न लागे।

विवरण– देवता र दानव दुबै एउटै प्रजापतिका सन्तानहरू हुन्। उनीहरूमा धेरै कुरामा समता पाइन्छ। देवताहरू पनि स्वर्गीय विषय भोग्न अत्यन्त लालायित रहन्छन् र असुरहरू पनि। देवताहरूमा पनि ईर्ष्यावृत्ति छ र असुरहरूमा पनि। सांसारिक विषयमा दुबैको समता हुँदाहुँदै पनि

शास्त्रहरूमा देवताहरूलाई उच्च योनि मानिएको छ भने असुरहरूलाई नीच योनि। यसको कारण स्वभाव नै हो। देवताहरू सत्त्वगुणी स्वभावका हुने भएकाले उनीहरूलाई उच्च योनिका मानिएको हो।

देवताहरू सत्त्वगुणी स्वभावका भएको हुनाले नै उनीहरू आफ्नो दोषलाई जानिसकेपछि त्यसबाट पछि हट्दछन् र विनम्र भई माफी माग्दछन्। यहाँ इन्द्रबाट आफ्नो गुरुको नै अपमान गर्ने ठूलो अपराध भएको छ तर अभिमानवश भएको यो अपराधलाई उनले विनम्र र लज्जायुक्त भई स्वीकार गरेका छन्।

देवता र दानवसित सम्बन्धित अन्य प्रसङ्गहरू उपनिषद्मा पनि छन्। छान्दोग्योपनिषद् (८/८/१२) अनुसार इन्द्र र विरोचन दुबै जना प्रजापतिकहाँ ब्रह्मविद्या ग्रहण गर्न गएका थिए। अन्तर्मुखी प्रवृत्तिका इन्द्रले विचारपूर्वक बारम्बारको उपदेशपछि ब्रह्मलाई बुझे तर विरोचनले भने शरीरलाई नै आत्मा मानेर आफ्नो घर आए। यस्तै बृहदारण्यकोपनिषद् (१/३/७)मा पनि देवतालाई शास्त्रीय वृत्ति र दानवलाई सांसारिक वृत्तिका रूपमा लिइएको छ। यसर्थ गल्ती गरे पनि त्यसलाई सपार्नु देवताहरूको सत्त्वगुणी स्वभावको परिचय हो भन्ने बुझ्नुपर्दछ।

अहो बत मयासाधु कृतं वै दभ्रबुद्धिना।
यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः॥ ११॥

पदार्थ–
अहो = अहो
बत = दुःखको कुरा
मया = मद्वारा
वै = निश्चय नै
असाधु = निन्दनीय कर्म
कृतं = गरियो
यत् = किनभने
दभ्रबुद्धिना = मन्दबुद्धि भएको
ऐश्वर्यमत्तेन = ऐश्वर्यका कारण उन्मत्त भएको
मया = मद्वारा
सदसि = सभामा
गुरुः = गुरुको
कात्कृतः = दुर्व्यवहार (तिरस्कार) गरियो

वाक्यार्थ– ऐश्वर्यको उन्मादले गर्दा मन्दबुद्धि भएको मैले सभामा गुरुलाई दुर्व्यवहार गरेँ। अहो ! मैले यो ज्यादै निन्दनीय काम गरेँ।

को गृध्येत् पण्डितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि।
ययाहमासुरं भावं नीतोऽद्य विबुधेश्वरः॥ १२॥

पदार्थ–
कः = कुन
पण्डितः = ऐश्वर्यको दोषलाई जान्ने ज्ञानी मानिस
त्रिविष्टपपतेः = स्वर्गको राजा मेरो
लक्ष्मीं = सम्पत्तिलाई
गृध्येत् = इच्छा गर्ला
यया = जुन सम्पत्तिद्वारा
विबुधेश्वरः = देवराज भएर
अपि = पनि
अद्य = आज
अहं = म
आसुरं भावं = असुरहरूमा हुने निकृष्ट भावनामा
नीतः = प्राप्त भएँ

वाक्यार्थ– ऐश्वर्यमा दोष हुन्छ भन्ने बुझेको कुन ज्ञानी मानिसले स्वर्गको अधिपति मेरो श्रीसम्पत्तिलाई पाउने इच्छा गर्ला र ? (गर्दैन) जुन श्रीसम्पत्तिद्वारा स्वयं म देवराज इन्द्र आज असुरहरू झैं निकृष्ट भावनामा पुगें।

ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कञ्चन ।

प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः ॥ १३ ॥

पदार्थ–
ये = जसले
पारमेष्ठ्यं = राजकीय
धिषणम् = सिंहासनमा
अधितिष्ठन् = बसेको राजाले
कञ्चन = कसैलाई पनि
न प्रत्युत्तिष्ठेत् = उठ्नु पर्दैन
इति = यसो
ब्रूयुः = भन्दछन्
ते = तिनीहरूले
परं = उत्तम
धर्मं = धर्मलाई
न विदुः = जान्दैनन्

वाक्यार्थ– राजकीय सिंहासनमा बसेको राजाले कोही आउँदा पनि उठ्नु पर्दैन भनेर जसले भन्दछन् तिनीहरूले धर्मको उत्तम स्वरूपलाई जानेका छैनन्।

तेषां कुपथदेष्टॄणां पततां तमसि ह्यधः ।

ये श्रद्दध्युर्वचस्ते वै मज्जन्त्यश्मप्लवा इव ॥ १४ ॥

पदार्थ–
अधः तमसि = अन्धकारमय घोर नरकमा
पततां = खसेका
कुपथदेष्टॄणां = कुमार्गको उपदेश गर्ने
तेषां = त्यस्ता नीचहरूको
वचः = वाणीलाई
ये = जसले
श्रद्दध्युः = विश्वास गर्दछन्
हि = निश्चय नै
ते = तिनीहरू
वै = पक्कै
अश्मप्लवाः इव = ढुङ्गा राखिएको डुङ्गा झैं
मज्जन्ति = चुर्लुम्मै डुब्दछन्

वाक्यार्थ– कुमार्गको उपदेश गर्ने त्यस्ता नीच व्यक्तिहरू घोर अन्धकारमय नरक आदि लोकमा पर्दछन् भने यी नीचहरूको भनाइलाई जसले पत्याउँछन् तिनीहरू पनि ढुङ्गाले भरिएको डुङ्गा नदीमा डुबे झैं नरकादि दुःखलोकमा चुर्लुम्म डुब्दछन्।

अथाहममराचार्यमगाधधिषणं द्विजम् ।

प्रसादयिष्ये निशठः शीर्ष्णा तच्चरणं स्पृशन् ॥ १५ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसैले अब
अहम् = म
अगाधधिषणं = अथाह ज्ञानले युक्त (सर्वज्ञ)
द्विजम् = ब्राह्मण
अमराचार्यम् = देवगुरुलाई
निशठः = अभिमानरहित भएर
शीर्ष्णा = शिरले
तच्चरणं = गुरुको चरणलाई
स्पृशन् = छोएर (ढोगेर)
प्रसादयिष्ये = प्रसन्न गराउनेछु

वाक्यार्थ– देवगुरु अथाह ज्ञानले सम्पन्न ब्राह्मण हुनुहुन्छ। त्यसैले अभिमानरहित भएर म शिरले गुरुको चरणकमललाई स्पर्श गर्नेछु र उहाँलाई प्रसन्न गराउनेछु।

एवं चिन्तयतस्तस्य मघोनो भगवान् गृहात् ।

बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥ १६ ॥

पदार्थ–
तस्य = ती
मघोनः = देवराज इन्द्रले
एवं = यसप्रकार
चिन्तयतः = विचार गरिरहेकै वेला
भगवान् = सर्वज्ञ (इन्द्रको अभिप्रायलाई जान्ने)
बृहस्पतिः = बृहस्पति
अध्यात्ममायया = आध्यात्मिक शक्तिद्वारा
गृहात् = आफ्नो कुटीबाट (पनि)
अदृष्टां गतिम् = अन्तर्धान
गतः = हुनुभयो

वाक्यार्थ– यसरी देवराज इन्द्र सभामैं बसेर विचार गरिरहेका थिए। सर्वज्ञ गुरु बृहस्पतिले इन्द्रको अभिप्रायलाई बुझ्नुभयो र आध्यात्मिक शक्तिद्वारा उहाँ आफ्नो कुटीबाट पनि अन्तर्धान हुनुभयो।

गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन् भगवान् स्वराट् ।

ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शर्म नालभतात्मनः ॥ १७ ॥

पदार्थ–
भगवान् = ऐश्वर्यशाली
स्वराट् = सम्राट् इन्द्रले
परीक्षन् = सबैतिर खोजे पनि
गुरोः = गुरु बृहस्पतिको
संज्ञां = स्थिति (कहाँ हुनुहुन्छ भन्ने कुरा)
न अधिगतः = थाहा पाउन सकेनन् (त्यसपछि गुरुविनाएको हाम्रो कसरी रक्षा होला भन्ने)
धिया = बुद्धिले
ध्यायन् = चिन्तन गर्दै
सुरैः = देवताहरूले
युक्तः = सहित भएका इन्द्रले
आत्मनः = आफ्नो
शर्म = कल्याण
न अलभत = प्राप्त गर्न सकेनन्

वाक्यार्थ– ऐश्वर्यशाली सम्राट् इन्द्रले सबैतिर खोजी गरे तर गुरु बृहस्पति कहाँ हुनुहुन्छ भन्ने पत्ता लगाउन सकेनन्। गुरुको अभावमा असुरहरूबाट हाम्रो रक्षा कसरी होला भन्ने चिन्तन इन्द्रलगायत सम्पूर्ण देवताहरूले गर्न थाले तर कतैबाट पनि इन्द्रले आफ्नो कल्याण देखेनन्।

तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्व आश्रित्यौशनसं मतम् ।

देवान् प्रत्युद्यमं चक्रुर्दुर्मदा आततायिनः ॥ १८ ॥

पदार्थ–
तत् = इन्द्र र बृहस्पतिको वैमनस्य
श्रुत्वा एव = सुन्ने (थाहा पाउने) बित्तिकै
सर्वे = सबै
दुर्मदाः = दुष्ट
आततायिनः = उपद्रो मच्चाउने
असुराः = दानवहरूले
औशनसं = शुक्राचार्यको
मतम् = आज्ञा
आश्रित्य = लिएर (शस्त्रास्त्रले सुसज्जित भई)
देवान् प्रति = देवताहरूप्रति
उद्यमं = आक्रमण
चक्रुः = गरे

वाक्यार्थ– इन्द्र र बृहस्पतिबीचको वैमनस्य सुन्नासाथ सम्पूर्ण दुष्ट आततायी दानवहरूले आफ्ना गुरु शुक्राचार्यको आज्ञा लिएर शस्त्रास्त्रले सुसज्जित भई देवताहरूमाथि आक्रमण गरे।

तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नाङ्गोरुबाहवः।

ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहेन्द्रा नतकन्धराः॥ १९॥

पदार्थ–	**निर्भिन्नाङ्गोरुबाहवः** = जाँघ र बाहु जस्ता अङ्गमा घाउ लागी छिया-छिया भएका	**सहेन्द्राः** = इन्द्रसहितका देवताहरू
तैः = ती असुरहरूद्वारा	**नतकन्धराः** = पराजयको लाजले गर्दन (काँध) झुकाएका	**ब्रह्माणं** = ब्रह्माजीको
तीक्ष्णैः = तिखा-तिखा		**शरणं** = शरणमा
विसृष्टेषुभिः = प्रहार गरिएका बाणद्वारा		**जग्मुः** = गए

वाक्यार्थ– असुरहरूले तिखा-तिखा बाण प्रहार गरे। ती बाणहरूद्वारा देवताहरूको जाँघ, बाहु जस्ता अङ्गमा घाउ लागी छिया-छिया भयो। त्यसपछि पराजयको लाजले गर्दन झुकाउँदै इन्द्रसहितका सम्पूर्ण देवताहरू रक्षाको उपाय खोज्न ब्रह्माजीको शरणमा गए।

तांस्तथाभ्यर्दितान् वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः।

कृपया परया देव उवाच परिसान्त्वयन्॥ २०॥

पदार्थ–	**परया** = अत्यन्त	**आत्मभूः** = स्वयम्भू
तान् = ती देवताहरूलाई	**कृपया** = कृपाद्वारा	**देवः** = देवता (ब्रह्माजी)ले
तथा = त्यसरी	**परिसान्त्वयन्** = सान्त्वना दिँदै	**उवाच** = भन्नुभयो
अभ्यर्दितान् = दानवद्वारा पीडित	**भगवान्** = सर्वज्ञ	
वीक्ष्य = देखेर	**अजः** = अजन्मा	

वाक्यार्थ– अजन्मा, सर्वज्ञ, स्वयम्भू ब्रह्माजीले दानवहरूद्वारा पीडित भई आफ्नै शरणमा आएका देवताहरूलाई देखेर कृपापूर्वक उनीहरूलाई सान्वना दिँदै भन्नुभयो।

ब्रह्मोवाच (ब्रह्माजीले भन्नुभयो)

अहो बत सुरश्रेष्ठा ह्यभद्रं वः कृतं महत्।

ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दान्तमैश्वर्यान्नाभ्यनन्दत॥ २१॥

पदार्थ–	**ब्रह्मिष्ठं** = ब्रह्मज्ञानी (गुरुलाई)	**वः** = तिमीहरूबाट
सुरश्रेष्ठाः = हे देवताहरू	**न अभ्यनन्दत** = सम्मान गरेनौ	**महत्** = ठुलो
ऐश्वर्यात् = ऐश्वर्यजन्य अभिमानका कारण	**अहो** = अहो	**अभद्रं** = अपराध
ब्राह्मणं = ब्राह्मण (त्यसमा पनि)	**बत** = दुःखको कुरा	**कृतं** = गरियो
दान्तम् = जितेन्द्रिय (त्यसमा पनि)	**हि** = निश्चय नै	

वाक्यार्थ– हे देवताहरू ! ऐश्वर्यजन्य अभिमानका कारण तिमीहरूले एउटा ब्राह्मण (त्यसमा पनि) जितेन्द्रिय (त्यसमा पनि) ब्रह्मज्ञानी गुरुलाई तिरस्कार गऱ्यौ। निश्चय नै तिमीहरूबाट अक्षम्य अपराध गरिएको छ।

तस्यायमनयस्यासीत् परेभ्यो वः पराभवः।
प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत् सुराः॥ २२॥

पदार्थ–	**परेभ्यः** = शत्रु (दैत्य)हरूबाट	**अनयस्य** = गुरुप्रति गरिएको
सुराः = हे देवताहरू	**समृद्धानां च** = समृद्धशाली	अन्यायको (अपराधको)
स्ववैरिभ्यः = आफ्ना शत्रु	**वः** = तिमीहरूको	**अयम्** = यो परिणाम (प्रतिफल)
भएका तिमीहरूद्वारा पहिले	**यत्** = जुन	**आसीत्** = थियो
पराजित भई	**पराभवः** = पराजय छ (त्यो)	
प्रक्षीणेभ्यः = शक्तिहीन भएका	**तस्य** = त्यही	

वाक्यार्थ– हे देवताहरू ! तिमीहरूबाट हराइएका असुरहरू पहिले शक्तिहीन भएका थिए। तिनै शक्तिहीन शत्रुहरूबाट आज तिमीहरू समृद्धशाली भएर पनि पराजित भयौ। यो सबै गुरुप्रति तिमीहरूले गरेको अपराधको परिणाम हो।

मघवन् द्विषतः पश्य प्रक्षीणान् गुर्वतिक्रमात्।
सम्प्रत्युपचितान् भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः॥
आददीरन्निलयनं ममापि भृगुदेवताः॥ २३॥

पदार्थ–	**काव्यं** = आफ्ना गुरु	देवता मान्ने दैत्यहरूले
मघवन् = हे देवराज इन्द्र	शुक्राचार्यलाई	**मम** = मेरो
गुर्वतिक्रमात् = पहिले गुरुको	**आराध्य** = सेवा, आराधना गरेर	**अपि** = पनि
तिरस्कार गरेकाले	**भूयः** = फेरि	**निलयनं** = लोक (ब्रह्मलोक)लाई
प्रक्षीणान् = शक्तिहीन भएका	**उपचितान्** = शक्तिशाली भएका	**आददीरन्** = बलपूर्वक खोसेर
द्विषतः = दैत्य (शत्रु)हरू (जो)	छन् (ती दैत्यहरूलाई)	लिन सक्छन्
सम्प्रति = अहिले	**पश्य** = हेर	
भक्तितः = श्रद्धापूर्वक	**भृगुदेवताः** = शुक्राचार्यलाई	

वाक्यार्थ– हे देवराज इन्द्र ! तिम्रा शत्रु असुरहरूले पनि एकपटक आफ्ना गुरु शुक्राचार्यलाई तिरस्कार गरेका थिए। परिणामतः उनीहरू पनि शक्तिहीन भए तर अहिले तिनै असुरहरू गुरु शुक्राचार्यलाई श्रद्धापूर्वक सेवा, आराधना गरेर पुनः शक्तिशाली भएका छन्। ती असुरहरूलाई हेर त ! आफ्ना गुरुलाई देवता मान्ने तिनीहरूले मेरो ब्रह्मलोक पनि बलपूर्वक खोसेर लिन सक्दछन्।

त्रिपिष्टपं किं गणयन्त्यभेद्यमन्त्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः।

न विप्रगोविन्दगवीश्वराणां भवन्त्यभद्राणि नरेश्वराणाम्॥ २४॥

पदार्थ–
भृगूणाम् = शुक्राचार्यबाट
अनुशिक्षितार्थाः = राजनीति, अर्थशास्त्र आदि विषय जानेका
अभेद्यमन्त्राः = गुप्त विचार भएका दैत्यहरू
त्रिपिष्टपं = स्वर्गलाई
किं = के
गणयन्ति = गन्दथे (गन्दैनन्, किनभने)
विप्रगोविन्दगवीश्वराणां = ब्राह्मण, नारायण, गाई र गुरु आदि पूज्य महानुभावहरूको कृपा पाएका
नरेश्वराणाम् = राजाहरूको
अभद्राणि = अमङ्गल
न भवन्ति = हुँदैन

वाक्यार्थ– शुक्राचार्यको शिक्षाबाट राजनीति, अर्थशास्त्र आदि विषयका ज्ञाता भएका असुरहरूले तिम्रो स्वर्गलोकलाई त गन्दै-गन्दैनन् किनभने जसले ब्राह्मण, भगवान् नारायण, गाई र गुरु आदि पूजनीय महानुभावहरूको कृपा प्राप्त गरेको छ त्यस्ताको अमङ्गल हुँदैन।

तद्विश्वरूपं भजताशु विप्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवन्तम्।

सभाजितोऽर्थान् स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म॥ २५॥

पदार्थ–
तत् = त्यसकारण
तपस्विनं = तपस्वी
आत्मवन्तम् = जितेन्द्रिय
विप्रं = ब्राह्मण
त्वाष्ट्रम् = त्वष्टाका पुत्र
विश्वरूपं = विश्वरूपलाई
आशु = शीघ्र
भजत = सेवा गर
यदि = यदि
अस्य = यी विश्वरूपको
कर्म = व्यवहारलाई
क्षमिष्यध्वम् = क्षमा गर्‍यौ भने
अथ = त्यसपछि (तिमीहरूद्वारा)
सभाजितः = सत्कार गरिएका
सः = ती विश्वरूपले
वः = तिमीहरूको
अर्थान् = मनोरथलाई
विधास्यते = पूर्ण गरिदिनेछन्

वाक्यार्थ– त्यसकारण तिमीहरू त्वष्टाका पुत्र विश्वरूप भएको ठाउँमा गई छिटै उनको सेवा गर। उनी ब्राह्मण हुन्, तपस्वी र जितेन्द्रिय पनि छन्। यदि विश्वरूपले गरेको असुरपक्षको व्यवहारलाई तिमीहरूले सहन गर्‍यौ भने उनले तिमीहरूका सम्पूर्ण मनोरथ पूर्ण गरिदिनेछन्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

त एवमुदिता राजन् ब्रह्मणा विगतज्वराः।

ऋषिं त्वाष्ट्रमुपव्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन्॥ २६॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज परीक्षित्
ब्रह्मणा = ब्रह्माजीद्वारा
एवं = यसप्रकार
उदिताः = उपाय बताइएका
ते = ती इन्द्र आदि देवताहरू
विगतज्वराः = असुरले आक्रमण गर्छन् कि भन्ने चिन्ताबाट मुक्त भई
त्वाष्ट्रं = त्वष्टाका पुत्र

विश्वरूप	**परिष्वज्य** = ऋषिलाई हृदयमा	**अब्रुवन्** = भने
ऋषिं = ऋषि भएको स्थानमा	लगाएर (आलिङ्गनपूर्वक)	
उपव्रज्य = गएर	**इदम्** = यसो	

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! ब्रह्माजीले यसप्रकार उपाय बताइदिएपछि इन्द्र आदि देवताहरू असुरले आक्रमण गर्छन् कि भन्ने चिन्ताबाट मुक्त भए। अनि विश्वरूप मुनि भएको ठाउँमा गएर विश्वरूपलाई आलिङ्गन गर्दै देवताहरूले यसो भने।

देवा ऊचुः (देवताहरूले भने)

वयं तेऽतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते।

कामः सम्पाद्यतां तात पितृणां समयोचितः॥ २७॥

पदार्थ–	**वयं** = हामीहरू	**पितृणां** = पितासमान हामीहरूको
तात = हे बाबु	**अतिथयः** = अतिथिको रूपमा	**समयोचितः** = समयानुकूल
ते = तिम्रो	**ते** = तिम्रो	**कामः** = हाम्रो इच्छा
भद्रं = कल्याण	**आश्रमं** = निवासमा	**सम्पाद्यतां** = पूरा गरिदेऊ
अस्तु = होस्	**प्राप्ताः** = आएका छौं (त्यसैले)	

वाक्यार्थ– हे बाबु विश्वरूप ! तिम्रो कल्याण होस्। हामीहरू अतिथिका रूपमा याचक बनेर तिम्रो आश्रममा आएका छौं। पितासमान हामीहरूको अहिलेको अवस्थानुसारको इच्छा पूर्ण गरिदेऊ।

पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सताम्।

अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् किमुत ब्रह्मचारिणाम्॥ २८॥

पदार्थ–	**सताम्** = सज्जन	**ब्रह्मचारिणाम्** = ब्रह्मचारीहरूको
ब्रह्मन् = हे ब्राह्मण विश्वरूप	**पुत्राणां** = पुत्रहरूको	लागि त
हि = निश्चय नै	**परः** = श्रेष्ठ	**किम् उत** = के भन्नु र
पुत्रवतां = छोरा पाएकाहरूको	**धर्मः** = धर्म (कर्तव्य)	
अपि = पनि	**पितृशुश्रूषणं** = पिताको सेवा नै हो	

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मण विश्वरूप ! चाहे उसले धेरै सन्तान जन्माइसकेको किन नहोस् हरेक पुत्रहरूको सबैभन्दा ठुलो धर्म भनेको पिताको सेवा गर्नु नै हो। त्यसमा पनि ब्रह्मचारी पुत्रहरूको लागि त यो नै सबैभन्दा ठुलो धर्म हो।

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः।

भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात् क्षितेस्तनुः॥ २९॥

पदार्थ–	**पिता** = जन्मदाता बाबु चाहिँ	**माता** = आमा
आचार्यः = उपनयनसंस्कारपूर्वक अङ्गसहित वेदशास्त्रको ज्ञान दिने आचार्य	**प्रजापतेः** = ब्रह्माका	**साक्षात् क्षितेः** = साक्षात् पृथिवीको
ब्रह्मणः = वेदका	**मूर्तिः** = स्वरूप हुन्	**तनुः** = शरीर (स्वरूप) हुन्
मूर्तिः = स्वरूप हुन्	**भ्राता** = दाजु	
	मरुत्पतेः = इन्द्रका	
	मूर्तिः = स्वरूप हुन्	

वाक्यार्थ– उपनयनसंस्कारपूर्वक अङ्गसहित वेदशास्त्रको ज्ञान दिने आचार्य वेदका स्वरूप हुन्, जन्म दिने पिता (जनकत्व धर्म बराबर भएकोले) ब्रह्माका, दाजु (कर्तृत्व धर्म बराबर भएकोले) इन्द्रको र माता चाहिँ गर्भमा धारण गर्ने भएकाले (धारकत्व धर्म समान भएकोले) पृथिवीको स्वरूप हुन्।

दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः स्वयम्।
अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः॥ ३०॥

पदार्थ–	**स्वयम्** = साक्षात्	**मूर्तिः** = स्वरूप हुन् र
भगिनी = बहिनी	**धर्मस्य** = धर्मको	**सर्वभूतानि** = सम्पूर्ण प्राणीहरू
दयायाः = दयाकी	**आत्मा** = स्वरूप हुन्	**आत्मनः च** = आफ्नै स्वरूप (आत्मस्वरूप) हुन्
मूर्तिः = स्वरूप हुन्	**अभ्यागतः** = पूर्व जानकारी सहित घरमा आउने (पाहुना)	
अतिथिः = पूर्वजानकारी विना घरमा आउने व्यक्ति (पाहुना)	**अग्नेः** = अग्निको	

वाक्यार्थ– बहिनी दयाकी मूर्ति हुन्, जानकारीविना घरमा आउने पाहुना साक्षात् धर्मका स्वरूप हुन्, पूर्व जानकारीसहित घरमा आउने पाहुना अग्निका स्वरूप हुन् र पृथिवीका सम्पूर्ण प्राणीहरू आफ्नै स्वरूप हुन्।

तस्मात् पितृणामार्तानामार्तिं परपराभवम्।
तपसापनयंस्तात सन्देशं कर्तुमर्हसि॥ ३१॥

पदार्थ–	**परपराभवम्** = शत्रुबाट भएको हाम्रो पराजयरूप	**सन्देशं** = हाम्रो इच्छालाई
तात = हे पुत्र विश्वरूप	**आर्तिं** = दुःखलाई	**कर्तुम्** = पूर्ण गराउन
तस्मात् = त्यसकारण	**तपसा** = तपोबलद्वारा	**अर्हसि** = योग्य छौ
आर्तानाम् = शत्रुहरूबाट पीडित	**अपनयन्** = हटाउँदै	
पितृणाम् = हामी पिताहरूको		

वाक्यार्थ– हे पुत्र विश्वरूप! शत्रुबाट पीडित हामी पिताहरूको दुःखलाई तपोबलद्वारा हटाइदेऊ। हाम्रो इच्छा पूरा गर्न तिमी निश्चय नै सक्षम छौ।

वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् ।
यथाञ्जसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ॥ ३२ ॥

पदार्थ–
ब्रह्मिष्ठं = ब्रह्मज्ञानी
ब्राह्मणं = ब्राह्मण
गुरुम् = हाम्रा जन्मजात गुरु
त्वा = तिमीलाई
उपाध्यायं = उपाध्याय (आचार्य) का रूपमा
वृणीमहे = वरण गर्दछौँ
यथा = आचार्यका रूपमा वरण गर्नाले
तव = तिम्रो
तेजसा = तेजद्वारा
अञ्जसा = सजिलै
सपत्नान् = शत्रुहरूलाई
विजेष्यामः = जित्नेछौँ

वाक्यार्थ– तिमी ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मण र हाम्रा जन्मजात गुरु पनि हौ। हामी तिमीलाई आचार्यका रूपमा वरण गर्दछौँ। तिमीलाई आचार्य बनाएपछि हामी तिम्रो तेजद्वारा सजिलैसँग शत्रुहरूलाई जित्नेछौँ।

न गर्हयन्ति ह्यर्थेषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनम् ।
छन्दोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन् वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणम् ॥ ३३ ॥

पदार्थ–
ब्रह्मन् = हे ब्राह्मण विश्वरूप
अर्थेषु = कुनै प्रयोजन सिद्ध गर्न
यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनम् = आफूभन्दा सानो मान्छेको पाउमा अभिवादन गर्ने कामलाई
हि = निश्चय नै (वृद्धहरू)
न गर्हयन्ति = निन्दा गर्दैनन्
छन्दोभ्यः = वेदज्ञानदेखि
अन्यत्र = बाहेक
वयः = उमेर (अवस्था)
ज्यैष्ठ्यस्य = पूजा (ठुलो हुनु) को
न कारणम् = कारण होइन

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मण ! निश्चित प्रयोजनको प्राप्तिका लागि आफूभन्दा सानो मान्छेको पाउमा अभिवादन गर्ने कामलाई कसैले पनि निन्दनीय मानेको छैन। वास्तविकता के हो भने, वेदको ज्ञान नै पूज्यताको कारण हो, उमेर होइन।

ऋषिरुवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः ।
स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३४ ॥

पदार्थ–
सुरगणैः = इन्द्र आदि देवताद्वारा
पौरोहित्ये = पौरोहित्यका लागि
अभ्यर्थितः = प्रार्थना गरिएका
महातपाः = परमतपस्वी
सः = ती
विश्वरूपः = विश्वरूपले
प्रसन्नः = प्रसन्न भएर
श्लक्ष्णया = मधुर
गिरा = वाणीद्वारा
तान् = ती देवताहरूलाई
आह = भन्न लागे

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! यसप्रकार इन्द्र आदि देवताहरूले पौरोहित्यका लागि आचार्य बनिदिन प्रार्थना गरेपछि परमतपस्वी विश्वरूपले प्रसन्न भएर मधुर वाणीद्वारा देवताहरूलाई भन्न लागे।

विश्वरूप उवाच (विश्वरूपले भने)

विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययम्।

कथं नु मद्विधो नाथा लोकेशैरभियाचितम्॥

प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते॥ ३५॥

पदार्थ–
नाथाः = हे देवताहरू
धर्मशीलैः = धार्मिक व्यक्तिहरूद्वारा
विगर्हितं = निन्दित (पौरोहित्य)
ब्रह्मवर्चः = ब्रह्मतेजको
उपव्ययम् = नाशक हो (तापनि)
मद्विधः = मजस्तो
तच्छिष्यः = तपाईंहरूको सेवकले
लोकेशैः = लोकका ईश्वर भएका तपाईंहरूद्वारा
अभियाचितम् = प्रार्थित कुरालाई
नु = निश्चय नै
कथं = कसरी
प्रत्याख्यास्यति = निषेध गर्न सक्दछ (किनभने हाम्रो लागि)
सः एव = त्यही तपाईंहरूको कामनालाई पूरा गर्नु नै
स्वार्थः = आफ्नो पुरुषार्थ (कर्तव्य)
उच्यते = भनिन्छ

वाक्यार्थ– हे पूज्य देवताहरू ! धर्मनिष्ठ व्यक्तिहरूले ब्रह्मतेजको नाश गर्ने भएकाले पौरोहित्य कर्मको निन्दा गरेका छन् तापनि हजुरहरू जस्ता लोकेश्वरहरूले मलाई त्यही कर्म गर्नका लागि प्रार्थना गर्नुहुन्छ भने म त्यसलाई निषेध गर्न सक्दिनँ किनभने म हजुरहरूको सेवक (शिष्य) हुँ। हजुरहरूको आज्ञापालन गर्नु नै मेरो परमकर्तव्य हो।

अकिञ्चनानां हि धनं शिलोञ्छनं तेनेह निर्वर्तितसाधुसत्क्रियः।

कथं विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः॥ ३६॥

पदार्थ–
अधीश्वराः = हे लोकेश्वरहरू
अकिञ्चनानां = मजस्तो अकिञ्चन (तपस्वी)हरूको
शिलोञ्छनं = कृषकले खेतमा छाडेको अन्नहरू टिप्नु (शिल) र झरेका अन्नकणको संग्रह (उञ्छ) नै
हि = निश्चय नै
धनं = धन हो
तेन = त्यही अन्नसंग्रह वृत्तिद्वारा
इह = यस गृहस्थाश्रममा
निर्वर्तितसाधुसत्क्रियः = सज्जनहरूले गर्ने देवता र पितृको कर्म गर्ने म
येन = जुन पौरोहित्य कर्मद्वारा
दुर्मतिः = बुद्धि भ्रष्ट भएको व्यक्ति
हृष्यति = खुसी हुन्छ (त्यस्तो)
विगर्ह्यं = निन्दित
पौरोधसं = पौरोहित्य कर्म
नु = निश्चय नै
कथं = कसरी
करोमि = गर्न सक्छु

वाक्यार्थ– हे लोकेश्वरहरू ! म जस्तो अकिञ्चन तपस्वीहरूको धन भनेको कृषकले उपेक्षा गरेर खेतमा छाडेको अन्न (शिल) र बजारमा झरेका अन्नकणहरूको संग्रह (उञ्छ) हो र हामी त्यही अन्नद्वारा गृहस्थाश्रममा रही सज्जन पुरुषहरूले गर्ने देवपितृकार्यहरू गर्दछौं। त्यसैले म निन्दित पौरोहित्य कर्म किन गरूँ ? जुन कर्म गरेर मति भ्रष्ट भएका लोभी पुरुषहरू खुसी हुन्छन्।

तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत्।
भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये॥ ३७॥

पदार्थ–
तथा अपि = पौरोहित्य निन्दनीय भए पनि
न प्रतिब्रूयां = हजुरहरूको प्रार्थनालाई अस्वीकार गर्दिनँ
गुरुभिः = पूज्य हजुरहरूले
कियत् = कति नै
प्रार्थितं = इच्छा गर्नुभएको छ र
भवतां = हजुरहरूको
सर्वं = सबै
प्रार्थितं = चाहनाहरूलाई
प्राणैः = प्राण (तन) र
अर्थैः च = धनद्वारा पनि
साधये = सिद्ध गर्नेछु

वाक्यार्थ– पौरोहित्य कर्म निन्दनीय भए पनि हजुरहरूको प्रार्थनालाई म अस्वीकार गर्दिनँ किनभने हजुरहरूले कति नै इच्छा गर्नुभएको छ र? त्यसैले हजुरहरूको चाहनालाई यो वा धनद्वारा पनि सिद्ध गर्नेछु।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः।
पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना॥ ३८॥

पदार्थ–
महातपाः = परमतपस्वी
विश्वरूपः = विश्वरूपले
तेभ्यः = ती देवताहरूसँग
एवं = यसप्रकार
प्रतिश्रुत्य = प्रतिज्ञा गरेर
वृतः = देवताहरूद्वारा पुरोहितका रूपमा वरण भई
परमेण = अत्यन्त
समाधिना = मनोयोगपूर्वक
पौरोहित्यं = पौरोहित्य कर्म
चक्रे = गर्न थाले

वाक्यार्थ– हे महाराज! परमतपस्वी विश्वरूपले देवताहरूसँग पौरोहित्य कर्म गर्ने प्रतिज्ञा गरेर उनीहरूको पुरोहितका रूपमा वरण लिए। त्यसपछि मन लगाएर देवताहरूको पौरोहित्य कर्म गर्न लागे।

सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया।
आच्छिद्यादान्महेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः॥ ३९॥

पदार्थ–
औशनस्य = शुक्राचार्यको
विद्यया = विद्याद्वारा
गुप्ताम् अपि = अत्यन्त सुरक्षित रहेको भए पनि
सुरद्विषां = असुरहरूको
श्रियं = सम्पत्तिलाई
विभुः = भगवान्‌को अनुग्रहद्वारा देवकार्य गर्न समर्थ विश्वरूपले
वैष्णव्या = वैष्णवी
विद्यया = विद्याद्वारा
आच्छिद्य = खोसेर फिर्ता ल्याएर
महेन्द्राय = इन्द्रलाई
अदात् = दिए

वाक्यार्थ– शुक्राचार्यले आफ्नो विद्याद्वारा असुरहरूको सम्पत्तिलाई अत्यन्त सुरक्षित गरिदिएका थिए तापनि भगवान्‌को अनुग्रहद्वारा देवताहरूको कार्य सिद्ध गर्न समर्थ भएका विश्वरूपले

असुरहरूको त्यो सुरक्षित सम्पत्तिलाई वैष्णवी विद्याद्वारा खोसेर फिर्ता ल्याएर इन्द्रलाई दिए।

यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः।

तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदारधीः॥ ४०॥

पदार्थ–
यया = जुन विद्याद्वारा
गुप्तः = सुरक्षित (भई)
सहस्राक्षः = इन्द्रले
विभुः = समर्थ भएर
असुरचमूः = दानवसेनालाई
जिग्ये = जितेका थिए
तां = त्यो विद्या
उदारधीः = उदारबुद्धि भएका
सः = उनै
विश्वरूपः = विश्वरूपले
महेन्द्राय = देवराज इन्द्रलाई
प्राह = उपदेश गरेका थिए

वाक्यार्थ– जुन विद्याद्वारा सुरक्षित र समर्थ भई इन्द्रले दानवसेनालाई जितेका थिए त्यो विद्या उनै उदारबुद्धि विश्वरूपले इन्द्रलाई बताएका थिए।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

नारायणकवचको उपदेश

राजोवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान् ।
क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियम् ॥ १ ॥
भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकम् ।
यथाततायिनः शत्रून् येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥ २ ॥

पदार्थ–	**त्रिलोक्याः** = तीनै लोकको	**येन** = जुन कवचद्वारा
यया = जुन (वैष्णवी) विद्याद्वारा	**श्रियम्** = ऐश्वर्यलाई	**गुप्तः** = सुरक्षित इन्द्रले
गुप्तः = सुरक्षित भएका	**बुभुजे** = भोग गरे	**मृधे** = युद्धमा
सहस्राक्षः = इन्द्रले	**तत्** = त्यो	**यथा** = जसरी
क्रीडन् इव = खेलाँचीमैं	**नारायणात्मकम् वर्त्म** = नारायणकवच	**आततायिनः** = मार्न आइलाग्ने
सवाहान् = वाहनसहित भएका	**मम** = मलाई	**शत्रून्** = शत्रु दैत्यहरूलाई
रिपुसैनिकान् = शत्रुको सैनिकलाई	**आख्याहि** = बताउनुहोस्	**अजयत्** = जिते
विनिर्जित्य = जितेर	**भगवन्** = हे मुनिवर	

वाक्यार्थ– हे शुकदेवजी ! जुन वैष्णवी विद्याद्वारा सुरक्षित भई इन्द्रले वाहनले सहित भएका शत्रुको सेनालाई खेल-खेलमैं जितेर तीनै लोकको ऐश्वर्यलाई भोग गरे, त्यो नारायणकवच मलाई बताउनुहोस् र युद्धमा इन्द्रले दैत्यहरूलाई कसरी जिते यो कुरा पनि बताउनुहोस् ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ।
नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥

पदार्थ–	**अनुपृच्छते** = प्रश्नकर्ता	**तत्** = त्यो उपदेश
वृतः = पौरोहित्य कर्ममा वरण गरिएका	**महेन्द्राय** = देवराज इन्द्रलाई	**इह** = अब
पुरोहितः = देवताहरूका पुरोहित	**नारायणाख्यं वर्म** = नारायणकवच	**एकमनाः** = एकचित्तले
त्वाष्ट्रः = विश्वरूपले	**आह** = उपदेश गरे	**शृणु** = सुन्नुहोस्

वाक्यार्थ– देवताहरूको पौरोहित्य कर्ममा नियुक्त भएका त्वष्टाका पुत्र विश्वरूपले इन्द्रको प्रश्न सुनिसकेपछि उनलाई नारायणकवचको उपदेश गरे। हे परीक्षित् ! अब म तपाईंलाई त्यो कवचको उपदेश गर्दछु, एकचित्त भई सुन्नुहोस्।

विश्वरूप उवाच (विश्वरूपले भने)

धौताङ्घ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः।
कृतस्वाङ्गकरन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः॥ ४॥
नारायणमयं वर्म सन्नह्येद् भय आगते।
पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरे हृद्यथोरसि॥ ५॥
मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोङ्कारादीनि विन्यसेत्।
ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा॥ ६॥

पदार्थ–
भये = भय
आगते = प्राप्त भएको वेला
धौताङ्घ्रिपाणिः = हातपाउ धोएर
आचम्य = आचमन गरी
सपवित्रः = कुशको पवित्र लिएर
उदङ्मुखः = उत्तरमुख गरी
वाग्यतः = मौन रही
शुचिः = पवित्र भएको व्यक्तिले
मन्त्राभ्यां = अष्टाक्षर (ॐ नमो नारायणाय) र द्वादशाक्षर (ॐ नमो भगवते वासुदेवाय) मन्त्रद्वारा
कृतस्वाङ्गकरन्यासः = अङ्गन्यास र करन्यास गरी
नारायणपरं = नारायण देवता भएको
वर्त्म = नारायणकवच
सन्नह्येत् = धारण गरोस् (ॐ नमो नारायणाय यो मन्त्रले)
पादयोः = दुई पाउमा
जानुनोः = दुई घुँडामा
ऊर्वोः = दुई जाँघमा
उदरे = पेटमा
हृदि = हृदयमा
उरसि = छातीमा
मुखे = मुखमा र
अथ = त्यसपछि
शिरसि = शिरमा
ओङ्कारादीनि = ॐ कारबाट सुरु गरी
आनुपूर्व्यात् = क्रमैले एक एक अक्षरले
विन्यसेत् = न्यास गरोस्
वा = अथवा
अथ अपि = त्यसपछि पनि
विपर्ययम् = पूर्वोक्त मन्त्रको विपरीत क्रमले
ॐ नमः नारायणाय इति = ॐ नमो नारायणाय यो मन्त्रले न्यास गरोस्

वाक्यार्थ– जब भयको प्राप्ति हुन्छ तब हातपाउ धोएर आचमन गरी कुशनिर्मित पवित्र धारण गरेर उत्तर मुख भई मौन रहनू। त्यसपछि अष्टाक्षर 'ॐ नमो नारायणाय' र द्वादशाक्षर 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' यी दुई मन्त्रद्वारा अङ्गन्यास र करन्यास गरी नारायणदेवतात्मक नारायणकवचलाई शरीरमा धारण गर्नू। सर्वप्रथम 'ॐ नमो नारायणाय' यो अष्टाक्षर मन्त्रले पाउ, घुँडा, जाँघ, पेट, हृदय, छाती, मुख र शिरमा क्रमैले ॐकारबाट प्रारम्भ गरेर न्यास गर्नू अनि पूर्वोक्त विपरीतक्रमले शिरबाट प्रारम्भ गरेर पाउसम्म आठ ओटै अङ्गमा न्यास गर्नू।

करन्यासं ततः कुर्याद् द्वादशाक्षरविद्यया ।
प्रणवादियकारान्तमङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वसु ॥ ७ ॥

पदार्थ—
ततः = त्यसपछि
द्वादशाक्षरविद्यया = ॐ नमो भगवते वासुदेवाय यो द्वादशाक्षर मन्त्रले
प्रणवादियकारान्तं = ॐकारदेखि यकारसम्म
अङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वसु = औंलाहरूका प्रत्येक दुई-दुई आँखलाहरूमा
करन्यासं = करन्यास
कुर्यात् = गरोस्

वाक्यार्थ— यसप्रकार अङ्गन्यास गरिसकेपछि 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' यो द्वादशाक्षरी मन्त्रले ॐकारदेखि यकारसम्म दाहिने हातको चोरी औंलादेखि देब्रे हातको चोरी औंलासम्म दुबै हातका (बूढी औंला बाहेकका) आठ औंलामा र ती औंलाका दुई-दुई आँखलामा करन्यास गर्नू।

न्यसेद्धृदय ओङ्कारं विकारमनु मूर्धनि ।
षकारं तु भ्रुवोर्मध्ये णकारं शिखया न्यसेत् ॥ ८ ॥
वेकारं नेत्रयोर्युञ्ज्यान्नकारं सर्वसन्धिषु ।
मकारमस्त्रमुद्दिश्य मन्त्रमूर्तिर्भवेद् बुधः ॥ ९ ॥
सविसर्गं फडन्तं तत्सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ।
ॐ विष्णवे नम इति ॥ १० ॥

पदार्थ—
ॐ विष्णवे नमः इति = ॐ विष्णवे नमः यो षडक्षर मन्त्रले फेरि न्यास गर्नुपर्दछ
ओङ्कारं = 'ॐ'को उच्चारणद्वारा
हृदये = हृदयमा
अनु = त्यसपछि
विकारम् = 'वि'को उच्चारणद्वारा
मूर्धनि = शिरमा
न्यसेत् = न्यास गर्नू
तु = त्यस्तै
षकारं = 'ष्'को उच्चारणद्वारा
भ्रुवोः = दुई आँखीभौंको
मध्ये = बीचमा
णकारं = 'ण'को उच्चारणद्वारा
शिखया = शिखामा
न्यसेत् = न्यास गर्नू
वेकारं = 'वे'को उच्चारणद्वारा
नेत्रयोः = दुबै आँखामा
नकारं = 'न'को उच्चारणद्वारा
सर्वसन्धिषु = शरीरमा सबै सन्धिभागमा
युञ्ज्यात् = न्यास गरोस्
मकारं = 'म'लाई
अस्त्रं = अस्त्रको रूपमा
उद्दिश्य = ध्यान गरी
सविसर्गं = 'मः' यसप्रकार विसर्गध्वनिले सहित
फडन्तं = फट् अन्त्यमा भएको
तत् = त्यो 'ॐ विष्णवे नमः अस्त्राय फट्' ध्वनि उच्चारण गरी
सर्वदिक्षु = सम्पूर्ण दिशामा
विनिर्दिशेत् = बन्धन गर्नू (दिग्बन्धन गर्नू) यसप्रकार 'ॐ विष्णवे नमः' यो षडक्षरी मन्त्रले न्यास गरिसकेपछि
बुधः = न्यासकर्ता
मन्त्रमूर्तिः = मन्त्रस्वरूप
भवेत् = हुन्छ

वाक्यार्थ– त्यसपछि फेरि 'ॐ विष्णवे नमः' यो षडक्षर मन्त्रले न्यास गर्नुपर्दछ। 'ॐ' को उच्चारण गरेर हृदयमा, 'वि'को उच्चारण गरेर शिरमा 'ष्'को उच्चारण गरेर दुई आँखीभौंको बीचमा, 'ण'को उच्चारण गरेर शिखामा 'वे'को उच्चारणपूर्वक दुबै आँखामा, 'न'को उच्चारणपूर्वक शरीरका सबै सन्धिभागमा र 'म'लाई अस्त्रको रूपमा ध्यान गरी 'ॐ मः' यसप्रकार विसर्गसहितको ध्वनि उच्चारणपूर्वक 'अस्त्राय फट्' भनेर पूर्वादि सबै दिग्बन्धन गर्नू। यसप्रकार 'ॐ विष्णवे नमः' यो षडक्षर मन्त्रले न्यास गर्ने व्यक्ति स्वयं मन्त्रस्वरूप हुन्छ।

आत्मानं परमं ध्यायेद् ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतम्।
विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मन्त्रमुदाहरेत्॥ ११॥

पदार्थ–
षट्शक्तिभिः = सम्पूर्ण ऐश्वर्य, धर्म, यश, सम्पत्ति, ज्ञान र वैराग्यरूप ६ ओटा शक्तिले
युतम् = सम्पन्न भएको
विद्यातेजस्तपोमूर्तिम् = विद्या, तेज र तपका प्रतिमूर्ति
ध्येयं = ध्यान गर्न योग्य (ध्येय)
परमं आत्मानं = परमात्मालाई
ध्यायेत् = ध्यान गरोस् (र)
इमं मन्त्रं = यो मन्त्र
उदाहरेत् = उच्चारण (पाठ) गरोस्

वाक्यार्थ– यसपछि साधकले सम्पूर्ण ऐश्वर्य, धर्म, यश, सम्पत्ति, ज्ञान र वैराग्यरूप षट्शक्तिले सम्पन्न विद्या, तेज र तपका प्रतिमूर्ति परमात्माको ध्यान गरोस्। यसरी ध्यान गर्दै प्रस्तुत नारायणकवचको पाठ गरोस्।

ॐ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्ताङ्घ्रिपद्मः पतगेन्द्रपृष्ठे।
दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान् दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः॥ १२॥

पदार्थ–
पतगेन्द्रपृष्ठे = गरुडको पीठमा
न्यस्ताङ्घ्रिपद्मः = चरणकमल राख्नुभएका
दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान् = शङ्ख, चक्र, ढाल, तरबार, गदा, बाण, धनु र पाश
दधानः = धारण गर्नुभएका
अष्टबाहुः = आठ ओटा भुजा भएका
अष्टगुणः = अणिमा, महिमा आदि आठ सिद्धिले सम्पन्न
ॐ = प्रणवमूर्ति
हरिः = भगवान् नारायणले
मम = मेरो
सर्वरक्षां = सबै अवस्थामा रक्षा
विदध्यात् = गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– गरुडको पीठमा चरणकमल राख्नुभएका, आफ्ना आठ ओटा भुजाहरूमा शङ्ख, चक्र, ढाल, तरबार, गदा, बाण, धनु र पाश धारण गर्नुभएका, अष्टसिद्धिद्वारा सम्पन्न हुनुभएका त्यस्ता साक्षात् प्रणवमूर्ति नारायणले जुनसुकै देश, काल र परिस्थितिमा मेरो रक्षा गर्नुहोस्।

जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगणेभ्यो वरुणस्य पाशात्।
स्थलेषु मायावटुवामनोऽव्यात् त्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः॥ १३॥

पदार्थ–
मत्स्यमूर्तिः = मत्स्यावतार भगवान्ले
जलेषु = जलमा (नदी, सागर आदिमा)
वरुणस्य = वरुणको
पाशात् = पाशबाट (तथा)
यादोगणेभ्यः = हिंस्रक जलजन्तुहरूबाट
मां = मलाई
रक्षतु = रक्षा गर्नुहोस्
मायावटुवामनः = स्वेच्छाले ब्रह्मचारी बन्नुभएका वामनले
स्थलेषु = जमिनमा
अव्यात् = मेरो रक्षा गर्नुहोस्
त्रिविक्रमः = तीन पाउमा तीनै लोकलाई अतिक्रमण गर्ने
विश्वरूपः = विश्वरूप श्रीहरिले
खे = आकाशमा
अवतु = रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– मत्स्यावतार लिने मत्स्यमूर्ति भगवान्ले नदी, सागर आदि जलमा वरुणको पाशबाट र हिंस्रक जलजन्तुहरूबाट मलाई रक्षा गर्नुहोस्। स्वेच्छाले मायालाई स्वीकार गरी ब्रह्मचारी रूपमा अवतीर्ण हुनुभएका भगवान् वामनले जमिनमा मेरो रक्षा गर्नुहोस्। तीन पाउमा तीनै लोकलाई अतिक्रमण गर्ने विश्वरूप भगवान् त्रिविक्रमले आकाशमा मेरो रक्षा गर्नुहोस्।

दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः।
विमुञ्चतो यस्य महाट्टहासं दिशो विनेदुर्न्यपतँश्च गर्भाः॥ १४॥

पदार्थ–
महाट्टहासं = घोर अट्टहास
विमुञ्चतः = गर्ने
यस्य = जुन भगवान्को (अट्टहासले)
दिशः = चारै दिशा
विनेदुः = घन्किए (त्यसलाई सुनेर असुरपत्नीहरूका)
गर्भाः च = गर्भहरू पनि
न्यपतन् = खसे
असुरयूथपारिः = असुरसमूहको स्वामी हिरण्यकशिपुको शत्रु
प्रभुः = परमेश्वर
नृसिंहः = ती नृसिंहले
अटव्याजिमुखादिषु = जङ्गल, रणभूमि आदि
दुर्गेषु = सङ्कटग्रस्त स्थानमा
पायात् = रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– जसको डरलाग्दो महा अट्टहास सुनेर सम्पूर्ण दिशाहरू घन्किए तथा जसको घोर अट्टहास सुनेर असुरपत्नीहरूको गर्भपात भयो, असुरराज हिरण्यकशिपुका परम शत्रु ती परमेश्वर नृसिंहले जङ्गल, रणभूमि आदि सङ्कटग्रस्त ठाउँमा मेरो रक्षा गर्नुहोस्।

रक्षत्वसौ माध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो वराहः।
रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणोऽव्याद् भरताग्रजोऽस्मान्॥ १५॥

पदार्थ–
स्वदंष्ट्रया = आफ्नो दाह्राले
उन्नीतधरः = पृथिवीलाई उठाएका
यज्ञकल्पः = यज्ञबाट तृप्त हुने
असौ = ती भगवान्
वराहः = वराहले
मा = मलाई
अध्वनि = बाटोमा
रक्षतु = रक्षा गर्नुहोस्
रामः = जमदग्निपुत्र परशुरामले
अद्रिकूटेषु = पर्वतको शिखरमा (रक्षा गर्नुहोस्)
अथ = यसै गरी
सलक्ष्मणः = लक्ष्मणसहित भएका
भरताग्रजः = भरतका दाजु श्रीरामचन्द्रले
अस्मान् = हामीहरूलाई
विप्रवासे = परदेशमा
अव्यात् = रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– जो यज्ञबाट तृप्त हुनुहुन्छ वा जो यज्ञफल प्रदान गर्न समर्थ हुनुहुन्छ त्यस्ता भगवान् वराहले रसातलबाट पृथिवीलाई आफ्नो दाह्रामा राखी माथि उठाउनुभएको थियो। तिनै भगवान् वराहले मलाई बाटोमा रक्षा गर्नुहोस्। जमदग्निका पुत्र भगवान् परशुरामले पर्वतको शिखरमा मेरो रक्षा गर्नुहोस्। यसै गरी लक्ष्मणले सहित भएका भरतका दाजु श्रीरामचन्द्रले हामीहरूलाई परदेशमा रक्षा गर्नुहोस्।

मामुग्रधर्मादखिलात् प्रमादान्नारायणः पातु नरश्च हासात्।
दत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः पायाद् गुणेशः कपिलः कर्मबन्धात्॥ १६ ॥

पदार्थ–	**माम्** = मलाई	**तु** = चाहिँ
नारायणः = नारायणले	**पातु** = रक्षा गर्नुहोस्	**अयोगात्** = योगको नाशबाट
उग्रधर्मात् = मारण, मोहन	**नरः च** = नर नामक ऋषिले	(रक्षा गर्नुहोस्)
आदि अभिचारबाट (तथा)	**हासात्** = गर्वबाट (रक्षा गर्नुहोस्)	**गुणेशः** = गुणका मालिक
अखिलात् = सम्पूर्ण	**अथ** = त्यसै गरी	**कपिलः** = महामुनि कपिलले
प्रमादात् = विहितकर्म नगर्नुरूप	**योगनाथः** = योगीश्वर	**कर्मबन्धात्** = कर्मबन्धनबाट
प्रमादबाट	**दत्तः** = दत्तात्रेयले	**पायात्** = रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– भगवान् नारायणले मारण, मोहन आदि अभिचार र वर्णाश्रमधर्मोचित कर्म नगर्नु आदि प्रमादबाट मलाई रक्षा गर्नुहोस्। नर नामक ऋषिले गर्वबाट रक्षा गर्नुहोस्। योगीश्वर दत्तात्रेयले योगनाशबाट रक्षा गर्नुहोस्। गुणाधीश महामुनि कपिलले कर्मको बन्धनबाट मलाई रक्षा गर्नुहोस्।

सनत्कुमारोऽवतु कामदेवाद्धयशीर्षा मां पथि देवहेलनात्।
देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरात् कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात्॥ १७ ॥

पदार्थ–	**देवहेलनात्** = देवताहरूलाई	अपराधबाट (रक्षा गर्नुहोस्)
सनत्कुमारः = सनत्कुमारले	प्रणाम आदि नगरीकन हिँड्दा हुने	**कूर्मः** = कच्छपरूप
मां = मलाई	अपराध (दोष)बाट (रक्षा	**हरिः** = नारायणले
कामदेवात् = कामदेवबाट	गर्नुहोस्)	**मां** = मलाई
अवतु = रक्षा गर्नुहोस्	**देवर्षिवर्यः** = देवर्षिमा श्रेष्ठ नारदले	**अशेषात्** = सम्पूर्ण
हयशीर्षा = भगवान् हयग्रीवले	**पुरुषार्चनान्तरात्** = भगवान्को	**निरयात्** = नरकबाट (रक्षा
पथि = बाटोमा	सेवा गर्न नजान्दा हुने	गर्नुहोस्)

वाक्यार्थ– सनत्कुमारले कामदेवबाट तथा भगवान् हयग्रीवले बाटोमा भगवान्का मूर्तिहरूलाई प्रणाम आदि नगरीकन हिँड्दा हुने देवतिरस्कार आदि दोषबाट रक्षा गर्नुहोस्। देवर्षि नारदले भगवान्को सेवा, पूजन आदि नजान्दा उत्पन्न हुने सम्पूर्ण अपराधबाट रक्षा गर्नुहोस्। कच्छपरूप भगवान् नारायणले सम्पूर्ण नरकबाट रक्षा गर्नुहोस्।

विवरण– भगवान्को सेवा गर्न नजान्दा हुने अपराध बत्तीस ओटा छन्। यिनीहरूलाई नै सेवापराध भनिन्छ। ती यसप्रकार छन्– १. वाहनमा चढेर या चप्पल लगाएर मन्दिरमा जानु २. जन्माष्टमी आदि उत्सवहरूमा रथयात्रा आदिको दर्शन नगर्नु ३. मूर्तिलाई देखेपछि दर्शन नगर्नु ४. अपवित्र अवस्थामा दर्शन गर्नु ५. एक हातले प्रणाम गर्नु ६. परिक्रमा गर्दा मूर्तिको अघि रोकिएर प्रणाम नगरी फटाफट हिँड्नु ७ भगवान्का सामुन्ने खुट्टा फैलाउनु ८. भगवान्को अघि टुक्रुक्क बसी हातले घुँडाहरूलाई च्याप्नु ९. भगवान्को अघि सुत्नु १०. भगवान्का अघि खाना खानु ११. भगवान्को अघि झुटो बोल्नु १२. भगवान्को अघि ठुलो स्वरले बोल्नु १३. भगवान्को अघि अरू व्यक्तिसित बोलचाल गर्नु १४. भगवान्को अघि बेस्सरी च्याँट्ठिनु १५. भगवान्को अघि झगडा, रिस गर्नु १६. भगवान्को अघि कसैलाई दुःख दिनु १७. भगवान्का अघि कसैमाथि कृपा गर्नु १८. भगवान्को अघि अप्रिय बोल्नु १९. भगवान्का अघि ओढ्नेले सारा शरीर ढाकेर बस्नु २०. भगवान्को अघि कसैको निन्दा गर्नु २१. भगवान्को अघि कसैको स्तुति गर्नु २२. भगवान्को अघि अश्लील शब्दहरू बोल्नु २३. भगवान्को अघि अपानवायु छाड्नु २४. सामर्थ्य हुँदा पनि सामान्य उपचारले भगवान्को पूजा गरी खर्च जोगाउन खोज्नु २५. भगवान्लाई नचढाई कुनै वस्तु खानु २६. ऋतुमा उत्पन्न हुने फललाई पहिले भगवान्मा नचढाउनु २७. घरमा भएका साग, फलफूल आदि वस्तु सर्वप्रथम भगवान्लाई नैवेद्य चढाउनका लागि प्रयोगमा नल्याउनु २८. भगवान्पट्टि पीठ फर्काएर बस्नु २९. भगवान्को अघि अरू कसैलाई प्रणाम गर्नु ३०. गुरुदेव आउँदा स्वागत, प्रार्थना र प्रणाम नगर्नु ३१. आफैँले आफ्नो प्रशंसा गर्नु र ३२. अरू देवताहरूको निन्दा गर्नु।

भगवान् सर्वव्यापी र सबैका कारण हुनुहुन्छ। सबै प्राणीहरूले आफूलाई उहाँको सेवक ठान्नुपर्दछ। भगवान्को मूर्तिको अघि रहँदा पनि म जड मूर्तिको अघि छु र मैले जे गरे पनि हुन्छ भन्ने सोच्नु हुँदैन। भगवान् त सर्वव्यापक र आफ्नै आत्मा हुनुहुन्छ। यद्यपि भगवान्लाई प्राणीहरूले सम्मान गर्दा नगर्दा कुनै फरक पर्दैन तर प्राणीहरूले आफूलाई जीवन र उत्तम परिवेश दिएकोमा कृतज्ञ हुन उहाँको सेवा गर्नुपर्दछ। सबै किसिमका अपराधबाट बचेर गरेको सेवाद्वारा मूर्तिबाट पनि परमचेतन सत्ता परमात्मालाई प्रत्यक्ष प्रकट गर्न सकिन्छ।

धन्वन्तरिर्भगवान् पात्वपथ्याद् द्वन्द्वाद् भयादृषभो निर्जितात्मा।
यज्ञश्च लोकादवताज्जनान्ताद् बलो गणात् क्रोधवशादहीन्द्रः॥ १८॥

पदार्थ–
भगवान् = भगवान्
धन्वन्तरिः = धन्वन्तरिले
अपथ्यात् = रोगजनक वस्तुको भक्षण (कुपथ्य)बाट
पातु = रक्षा गर्नुहोस्
निर्जितात्मा = इन्द्रिय जितेका
ऋषभः = ऋषभदेवले
द्वन्द्वात् = चिसो तातोबाट हुने
भयात् = डरबाट (रक्षा गर्नुहोस्)
यज्ञश्च = यज्ञरूपी भगवान्ले
लोकात् = लोकको अपवादबाट
अवतात् = रक्षा गर्नुहोस्
बलः = बलभद्रले
जनान्तात् = मनुष्यजन्य उपघातबाट (रक्षा गर्नुहोस्)
अहीन्द्रः = नागराज शेषले
क्रोधवशात् = क्रोधवश नामक

सर्पहरूको

गणात् = गणबाट (रक्षा गर्नुहोस्)

वाक्यार्थ– भगवान् धन्वन्तरिले रोगजनक वस्तुको भक्षण (कुपथ्य)बाट, इन्द्रियजित ऋषभदेवले चिसो तातो आदि द्वन्द्वजन्य भयबाट रक्षा गर्नुहोस्। यज्ञरूपमा अवतार लिनुहुने भगवान्ले लोकको अपवादबाट, बलभद्रले मनुष्यजन्य उपघातबाट र नागराज शेषले क्रोधवश नामक सर्पहरूको गणबाट मेरो रक्षा गर्नुहोस्।

द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद् बुद्धस्तु पाषण्डगणात् प्रमादात्।
कल्किः कलेः कालमलात् प्रपातु धर्मावनायोरुकृतावतारः॥ १९॥

पदार्थ–
भगवान् = भगवान्
द्वैपायनः = द्वैपायनले
अप्रबोधात् = अज्ञानबाट
बुद्धः तु = बुद्धले चाहिँ
पाषण्डगणात् प्रमादात् = वेदविरुद्ध आचरण गर्ने व्यक्ति र वेदविहित कर्म गर्दा हुने आलस्यबाट
धर्मावनाय = धर्मको रक्षाका लागि
उरुकृतावतारः = अनेक अवतार लिने
कल्किः = भगवान् कल्किले
कालमलात् = समयजन्य विभिन्न दोषहरूबाट भएको
कलेः = कलिकालबाट
प्रपातु = मेरो रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– भगवान् द्वैपायनले अज्ञानबाट, बुद्धले वेदविरुद्ध आचरण गर्ने पाखण्डी जनसमूहबाट र वेदविहित कर्मको अनुष्ठानमा हुने आलस्यबाट रक्षा गर्नुहोस्। धर्मको रक्षाका लागि अनेक अवतार लिने भगवान् कल्किले समयक्रमसँगै रागादि दोषहरू बढ्दै जाने कलिकालबाट समेत मेरो रक्षा गर्नुहोस्।

मां केशवो गदया प्रातरव्याद् गोविन्द आसङ्गवमात्तवेणुः।
नारायणः प्राह्ण उदात्तशक्तिर्मध्यन्दिने विष्णुररीन्द्रपाणिः॥ २०॥

पदार्थ–
केशवः = भगवान् केशवले
मां = मलाई
गदया = आफ्नो गदाद्वारा
प्रातः = दिनको पहिलो भागमा
अव्यात् = रक्षा गर्नुहोस्
आत्तवेणुः = वेणु लिने
गोविन्दः = गोविन्दले
आसङ्गवम् = दिनको दोस्रो भाग (पूर्वाह्ण पूर्वको समय)मा (रक्षा गर्नुहोस्)
उदात्तशक्तिः = अनेक शक्तिहरूलाई धारण गर्ने
नारायणः = भगवान् नारायणले
प्राह्णः = मध्याह्न पूर्वको समयमा (रक्षा गर्नुहोस्)
अरीन्द्रपाणिः = सुदर्शन चक्रधारी
विष्णुः = भगवान् विष्णुले
मध्यन्दिने = मध्याह्नमा (मेरो रक्षा गर्नुहोस्)

वाक्यार्थ– भगवान् केशवले आफ्नो गदाद्वारा दिनको प्रथम भाग (सूर्योदयदेखि पाँच घडीसम्मको समय)मा रक्षा गर्नुहोस्। वेणुधारी भगवान् गोविन्दले दिनको दोस्रो भाग (छैटौं घडीदेखि दश घडीपर्यन्तको पूर्वाह्णपूर्वको समय)मा रक्षा गर्नुहोस्। अनेक शक्तिहरूलाई धारण गर्ने भगवान् नारायणले दिनको तेस्रो भाग (एकादश घडीदेखि पन्ध्र घडीपर्यन्तको समयमा रक्षा

गर्नुहोस् तथा सुदर्शन चक्रधारी विष्णुले मध्याह्न (सोर घडीदेखि बीस घडीपर्यन्तको काल)मा रक्षा गर्नुहोस्।

देवोऽपराह्ने मधुहोग्रधन्वा सायं त्रिधामावतु माधवो माम्।
दोषे हृषीकेश उतार्धरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः॥ २१॥

पदार्थ–
उग्रधन्वा = भीषण धनुर्धारी
देवः = भगवान्
मधुहृ = मधुसूदनले
अपराह्ने = अपराह्नमा
त्रिधामा = ब्रह्मा आदि त्रिमूर्तिवाला
माधवः = भगवान् माधवले
माम् = मलाई
सायं = सायङ्कालमा
अवतु = रक्षा गर्नुहोस्
हृषीकेशः = भगवान् हृषीकेशले
दोषे = प्रदोषकालमा
एकः = एक्लै
पद्मनाभः = भगवान् पद्मनाभले
अर्धरात्रे = रातको दोस्रो भाग अर्धरात्रमा र
उत = तथा
निशीथे = रातको तेस्रो भागमा
अवतु = मेरो रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– शार्ङ्गनामक भीषण धनुलाई धारण गर्ने भगवान् मधुसूदनले अपराह्नमा र भगवान् ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वररूप त्रिमूर्ति माधवले सायङ्कालमा मलाई रक्षा गर्नुहोस्। भगवान् हृषीकेशले प्रदोषकाल (रात्रिको प्रथमभाग)मा, भगवान् पद्मनाभ एक्लैले अर्धरात (रातको दोस्रो भाग)मा र मध्यरात (रातको तेस्रो भाग)मा मेरो रक्षा गर्नुहोस्।

श्रीवत्सधामापररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्दनः।
दामोदरोऽव्यादनुसन्ध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान् कालमूर्तिः॥ २२॥

पदार्थ–
श्रीवत्सधामा = वक्षस्थलमा श्रीवत्सचिह्न भएका
ईशः = भगवान्ले
अपररात्रे = रातको अन्तिम प्रहरमा
असिधरः = खड्ग लिने
ईशः = भगवान्
जनार्दनः = जनार्दनले
प्रत्यूषे = उषाकाल (ब्रह्ममुहूर्त)मा
दामोदरः = भगवान् दामोदरले
अनुसन्ध्यं = प्रत्येक सन्ध्याकालमा
कालमूर्तिः = कालमूर्ति
भगवान् = भगवान्
विश्वेश्वरः = विश्वेश्वरले
प्रभाते = प्रभातकालमा
अव्यात् = मेरो रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– वक्षस्थलमा श्रीवत्सचिह्न भएका भगवान् नारायणले रातको अन्तिम प्रहर (रातको चतुर्थ भागमा सूर्योदयभन्दा पूर्वको समय)मा हातमा खड्ग धारण गर्ने भगवान् जनार्दनले उषाकाल (ब्रह्ममुहूर्त)मा भगवान् दामोदरले सन्ध्याकालमा र कालमूर्ति भगवान् विश्वेश्वरले प्रभातकालमा मलाई रक्षा गर्नुहोस्।

चक्रं युगान्तानलतिग्मनेमि भ्रमत्समन्ताद् भगवत्प्रयुक्तम्।
दन्दग्धि दन्दग्ध्यरिसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः॥ २३॥

पदार्थ—
युगान्तानलतिग्मनेमि = प्रलयकालको अग्नि झैं भयङ्कर तीक्ष्ण किनारा (धार) भएको
भगवत्प्रयुक्तम् = भगवान्द्वारा प्रेरित
चक्रं = चक्र
समन्तात् = सबैतिर
भ्रमत् = घुम्दै
अरिसैन्यम् = शत्रुको सेनालाई
आशु = शीघ्र (तुरुन्त)
दन्दग्धि दन्दग्धि = पूर्णरूपमा (जलाइदिन्छ)
यथा = जसरी
वातसखः = वायुको मित्र
हुताशः = आगोले
कक्षं = सुकेका घाँसपातलाई जलाउँछ

वाक्यार्थ— भगवान्को सुदर्शन चक्र प्रलयकालीन अग्नि झैं भयङ्कर तीक्ष्ण किनारा (धार)ले युक्त छ र त्यो चक्र भगवान्को प्रेरणाले अभिप्रेरित भएर चारैतिर घुमिरहन्छ। भगवान्को त्यो सुदर्शन चक्रले मेरा शत्रुहरूको सेनालाई त्यसरी पूर्णरूपमा जलाइदिन्छ जसरी वायुद्वारा प्रेरित आगोले सुकेका तृणहरूलाई जलाउँछ।

गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्गे निष्पिण्ढि निष्पिण्ढ्यजितप्रियासि।
कुष्माण्डवैनायकयक्षरक्षो भूतग्रहांश्चूर्णय चूर्णयारीन्॥ २४॥

पदार्थ—
अशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्गे = वज्र झैं स्पर्श गर्न नसकिने अग्निका ज्वालाहरू भएको
गदे = हे कौमोदकी गदा (तिमी)
अजितप्रिया = भगवान्को प्रिय
असि = छौ (म पनि उनै भगवान्को भक्त हुँ अतः)
कुष्माण्डवैनायकयक्षरक्षोभूत-ग्रहान् = कुष्माण्ड, वैनायक, यक्ष, राक्षस, भूत र ग्रहहरूलाई
चूर्णय चूर्णय = चूर्ण-चूर्ण गराइदेऊ
अरीन् = अरू शत्रुहरूलाई पनि
निष्पिण्ढि निष्पिण्ढि = पिसेर धुलोपिठो गराइदेऊ

वाक्यार्थ— हे कौमोदकी गदा ! तिमीबाट उत्पन्न भएका अग्निज्वालाहरूको स्पर्श वज्र झैं असह्य छ। तिमी भगवान्को अत्यन्त प्रिय पनि छौ। म भगवान्को तिमीजस्तै भक्त हुँ, अतः तिमी कुष्माण्ड, वैनायक, यक्ष, राक्षस, भूत र ग्रहहरूलाई चूर्ण-चूर्ण गराइदेऊ। मेरा अरू पनि शत्रुहरूलाई पिसेर धुलोपिठो गराइदेऊ।

त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन्।
दरेन्द्र विद्रावय कृष्णपूरितो भीमस्वनोऽरेर्हृदयानि कम्पयन्॥ २५॥

पदार्थ—
दरेन्द्र = हे पाञ्चजन्य शङ्ख
कृष्णपूरितः = भगवान् श्रीकृष्णले फुक्नुभएको वायुले भरिएर बज्ने (तथा)
भीमस्वनः = भयङ्कर शब्द गर्ने
त्वं = तिमी
यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाच-विप्रग्रहघोरदृष्टीन् = राक्षस, प्रमथ, प्रेत, मातृका, पिशाच, ब्रह्मराक्षस आदि डरलाग्दा दृष्टि भएका
अरेः = मेरा शत्रुहरूको
हृदयानि = हृदयलाई
कम्पयन् = थर्काउँदै
विद्रावय = भगाइदेऊ

वाक्यार्थ– हे पाञ्चजन्य शङ्ख ! तिमी भगवान् श्रीकृष्णले फुक्नुभएको वायुले भरिएर अत्यन्त भयानक शब्दमा बज्छौ। तिम्रो त्यो भीषण शब्दले राक्षस, प्रमथ, प्रेत, मातृका, पिशाच, ब्रह्मराक्षस आदि डरलाग्दा दृष्टि भएका मेरा शत्रुहरूको हृदयलाई थर्काउँदै भगाइदेऊ।

त्वं तिग्मधारासिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिन्धि छिन्धि।
चक्षूंषि चर्मञ्छतचन्द्र छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषाम्॥ २६॥

पदार्थ–
तिग्मधार = तिखो धार भएका
असिवर = हे श्रेष्ठ तरबार
ईशप्रयुक्तः = भगवान्द्वारा प्रयुक्त
त्वं = तिमीले
मम = मेरो
अरिसैन्यम् = शत्रुसेनालाई
छिन्धि छिन्धि = पूरै छिनालिदेऊ
शतचन्द्र = सय ओटा चन्द्रमाको आकारजस्तो मण्डल भएका
चर्मन् = हे ढाल
अघोनां = पापी
द्विषाम् = मेरा शत्रुहरूको
चक्षूंषि = आँखाहरूलाई
छादय = ढाकिदेऊ
पापचक्षुषाम् = पापदृष्टि भएका मेरा शत्रुहरूको (आँखालाई) त
हर = हरण गरिदेऊ (अन्धो बनाइदेऊ)

वाक्यार्थ– हे श्रेष्ठ तरबार ! तिम्रा धारहरू अत्यन्त तिखा छन्। त्यसैले तिमी भगवान्बाट प्रेरित भई मेरा शत्रुसैन्यहरूलाई पूरै छिनालिदेऊ। हे ढाल ! सय ओटा चन्द्रमाको जस्तै तिम्रो मण्डल छ। मेरा पापी शत्रुहरूको आँखालाई ढाकिदेऊ। पापदृष्टि भएका मेरा शत्रुहरूको दृष्टिलाई हरण गरेर अन्धो बनाइदेऊ।

यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत् केतुभ्यो नृभ्य एव च।
सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योंऽहोभ्य एव वा॥ २७॥
सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात्।
प्रयान्तु सङ्क्षयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः॥ २८॥

पदार्थ–
ग्रहेभ्यः = सूर्य आदि नवग्रहबाट
केतुभ्यः = उल्कापात आदिबाट
नृभ्यः एव च = दुष्ट मनुष्यहरूबाट
सरीसृपेभ्यः = घस्रेर हिँड्ने सर्प आदिबाट
दंष्ट्रिभ्यः = कठोर दाँत भएका बाघ आदिबाट
भूतेभ्यः च = प्रेत आदिबाट र जल आदि पञ्चमहाभूतबाट अनि
अंहोभ्यः एव = पापीबाट पनि
नः = हामीहरूको
यत् = जुन
भयं = डर
अभूत् = थियो (छ)
एतानि = यी
सर्वाणि = सबै भयहरू (तथा)
ये = जुन
नः = हाम्रा
श्रेयःप्रतीपकाः = कल्याणका बाधकहरू छन् (ती सबै)
भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् = भगवान्को नाम, रूप र अस्त्रहरूको गुणकीर्तनबाट
सद्यः = छिटै
सङ्क्षयं = विनाशमा
प्रयान्तु = प्राप्त होऊन्

वाक्यार्थ– सूर्यादि नवग्रह, उल्कापात, दुष्ट मनुष्य, घस्रेर हिँड्ने सर्प आदि, कठोर दाँत भएका बाघ आदि, प्रेत आदिबाट र जल आदि पञ्चमहाभूतबाट अनि पापीजनबाट हामीहरूलाई अत्यन्त भय छ। यी सम्पूर्ण भयहरू हाम्रो कल्याणका बाधक हुन्। भगवान्को नाम, रूप तथा भगवान्को शस्त्र-अस्त्रको गुणकीर्तनद्वारा ती सबै भयहरू तुरुन्त नष्ट होऊन्।

गरुडो भगवान् स्तोत्रस्तोभश्छन्दोमयः प्रभुः।
रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः॥ २९॥

पदार्थ–
स्तोत्रस्तोभः = बृहत्, रथन्तर आदि सामवेदीय मन्त्रहरूद्वारा स्तुति गरिएका
छन्दोमयः = वेदमूर्ति
प्रभुः = सर्वसमर्थ
भगवान् = भगवान्
गरुडः = गरुडले
अशेषकृच्छ्रेभ्यः = सबै दुःखबाट (र)
विष्वक्सेनः = विष्वक्सेनले
स्वनामभिः = आफ्नो नामद्वारा (विपत्तिहरूबाट)
रक्षतु = रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– बृहत्, रथन्तर आदि सामवेदीय मन्त्रहरूद्वारा स्तुति गरिएका वेदमूर्ति, सर्वसमर्थ भगवान् गरुड र विष्वक्सेनले हामीले गरेको उहाँहरूको नामकीर्तनबाट प्रभावित भई हामीलाई सम्पूर्ण दुःखबाट रक्षा गर्नुहोस्।

सर्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः।
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्षदभूषणाः॥ ३०॥

पदार्थ–
हरेः = भगवान् श्रीहरिका
नामरूपयानायुधानि = नाम, रूप, वाहन र हतियारहरूले तथा
पार्षदभूषणाः = भगवान्का मुख्य पार्षदहरूले
सर्वापद्भ्यः = सम्पूर्ण विपत्तिबाट
नः = हाम्रा
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् = बुद्धि, इन्द्रिय, मन र प्राणलाई
पान्तु = रक्षा गरून्

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीहरिका नाम, रूप, वाहन र हतियारले तथा भगवान्का मुख्य पार्षदहरूले सम्पूर्ण विपत्तिबाट हाम्रा बुद्धि, इन्द्रिय, मन र प्राणलाई रक्षा गरून्।

यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत्।
सत्येनानेन नः सर्वे यान्तु नाशमुपद्रवाः॥ ३१॥

पदार्थ–
वस्तुतः = परमार्थतः
सत् = मूर्त
असत् च = अमूर्त
यत् = यो जगत्
भगवान् एव = भगवान् नै हो (भगवान्भन्दा भिन्न होइन)
हि = निश्चय नै
यथा = जो शास्त्रद्वारा प्रतिपादित
अनेन = यही
सत्येन = सत्यद्वारा
नः = हाम्रा
सर्वे = सम्पूर्ण
उपद्रवाः = उपद्रवहरू
नाशम् = नाशमा
यान्तु = प्राप्त होउन्

वाक्यार्थ– मूर्त र अमूर्त रूपमा देखिने यो जगत् वास्तवमा भगवान्कै स्वरूप हो। यो जगत् भगवान्देखि भिन्न होइन। सम्पूर्ण शास्त्रले यही सत्यलाई प्रतिपादन गरेका छन्। यही सत्यद्वारा हाम्रा सम्पूर्ण उपद्रवहरू नाष्ट होऊन्।

यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम्।
भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया॥ ३२॥
तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान् हरिः।
पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः॥ ३३॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
ऐकात्म्यानुभावानां = जीव र ब्रह्मको एकताको अनुभव गर्ने मानिसहरूका लागि
विकल्परहितः = भेदरहित भए पनि (अज्ञानी मानिसहरूका लागि)
भूषणायुधलिङ्गाख्या = कौस्तुभ आदि भूषण, सुदर्शन आदि हतियार, चतुर्भज आदि चिह्नहरू लगायत
शक्तीः = ज्ञान ऐश्वर्य आदि अनन्त शक्तिहरू
स्वमायया = स्वेच्छापूर्वक
स्वयम् = आफैँ
धत्ते = धारण गर्नुहुन्छ
तेन एव = त्यही
सत्यमानेन = शास्त्रले बताएको यथार्थ प्रमाणद्वारा
सर्वैः = सम्पूर्ण
स्वरूपैः = विभिन्न स्वरूपहरूद्वारा
नः = हामीहरूलाई
सदा = सधैँ
सर्वत्र = सबै ठाउँमा
सर्वगः = सर्वव्यापक
सर्वज्ञः = सर्ववेत्ता
भगवान् = भगवान्
हरिः = श्रीहरिले
पातु = रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हजुर जीव र ब्रह्मको एकताको साक्षात्कार भएका ज्ञानी मानिसहरूका लागि भेदरहित अद्वैतरूपमा रहनुहुन्छ तर भेददृष्टि भएका अज्ञानी मानिसहरूका लागि कौस्तुभ आदि भूषणहरू, सुदर्शन आदि अस्त्रहरू, चतुर्भुज आदि चिह्नहरू र विभिन्न स्वरूपहरू स्वीकार गरी स्वेच्छापूर्वक ज्ञान, ऐश्वर्य आदि शक्तिहरूलाई स्वयं धारण गर्नुहुन्छ। शास्त्रहरूले बताएको यथार्थ पनि यही हो। यही सत्यको आधारमा सर्वव्यापक सर्वज्ञ भगवान् श्रीहरिले विभिन्न स्वरूप धारण गरी हामीहरूलाई विभिन्न सधैँ, सबै ठाउँमा रक्षा गर्नुहोस्।

विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमधः समन्तादन्तर्बहिर्भगवान् नारसिंहः।
प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः॥ ३४॥

पदार्थ–
स्वनेन = आफ्नो अट्टहासद्वारा
लोकभयं = मनुष्यहरूमा हुने भयलाई
प्रहापयन् = हटाइदिने (र)
स्वतेजसा = आफ्नो शक्तिले
ग्रस्तसमस्ततेजाः = दिग्गज, विष, शस्त्र, जल, अग्नि आदि तेजस्वी वस्तुहरूको तेजलाई पनि निस्तेज गराइदिने
भगवान् = भगवान्
नारसिंहः = नृसिंहले

दिक्षु = पूर्व आदि दिशाहरूमा (र)	**ऊर्ध्वम्** = माथि	**समन्तात्** = सबैतिरबाट (मेरो रक्षा गर्नुहोस्)
विदिक्षु = आग्नेय आदि विदिशाहरूमा	**अधः** = तल	
	अन्तः = भित्र	
	बहिः = बाहिर	

वाक्यार्थ– जसले आफ्नो ठुलो अट्टहासद्वारा मनुष्यहरूमा हुने विभिन्न प्रकारका भयहरूलाई हटाइदिनुहुन्छ तथा आफ्नो शक्तिद्वारा दिग्गज, विष, शस्त्र, जल, अग्नि आदि तेजस्वी वस्तुहरूको तेजलाई पनि फिका गराइदिनुहुन्छ त्यस्ता भगवान् नृसिंहले पूर्व आदि दिशाहरूमा, आग्नेय आदि विदिशाहरूमा, माथि, तल, भित्र, बाहिर सबैतिरबाट मेरो रक्षा गर्नुहोस्।

विवरण– यस श्लोकलाई श्रीधर स्वामीले दुई प्रकारले अर्थ गर्नुभएको छ। पहिलो अर्थ यसप्रकार छ– आफ्नो तेजद्वारा सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको तेजलाई जित्नुहुने भगवान् नृसिंहले आफ्ना गर्जनाद्वारा सम्पूर्ण प्राणीहरूको भयलाई हटाउँदै सबैतिरबाट मेरो रक्षा गर्नुहोस्। यो अर्थ मूल श्लोकको पदार्थमा गरिएको छ।

दोस्रो अर्थ यसप्रकार छ– **नारसिंह** भन्ने पदले प्रह्लादजीलाई लिनुपर्दछ। **नरसिंहः देवता अस्य** यस विग्रहबाट नरसिंहका उपासक प्रह्लादजी नारसिंह हुनुहुन्छ। **स्वतेजसा** अर्थात् आफ्नो भगवद्भक्तिको प्रभावका कारणले उहाँले संसारका सबै तेजलाई ग्रस्त गर्नुभएको छ। **दिग्गजविषशस्त्रजलवाय्वग्न्यादीनां तेजांसि** अर्थात् उहाँले आफ्नो प्रभावका कारणले हात्तीले कुल्चाउने, विष खुवाउने, शस्त्र प्रहार गर्ने, पानीमा डुबाउने जस्ता आक्रमणहरूको प्रभावलाई नष्ट गर्नुभयो। **स्वनेन** अर्थात् भगवान् नृसिंहनामको गर्जनाद्वारा प्रह्लादले प्राणीहरूको भयलाई हटाउँदै उनीहरूको सबैतिरबाट रक्षा गर्नुहोस्।

यसरी यस श्लोकको दुबै अर्थ गर्न सम्भव छ।

मघवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकम्।
विजेष्यस्यञ्जसा येन दंशितोऽसुरयूथपान्॥ ३५॥

पदार्थ–	**वर्म** = कवच (नारायणकवच)	**असुरयूथपान्** = दानवका अधिपतिहरूलाई पनि
मघवन् = हे देवराज	**आख्यातं** = (तपाईंलाई) बताएँ	**विजेष्यसि** = जित्नुहुनेछ
इदम् = यो	**येन** = जुन यो कवचद्वारा	
नारायणात्मकम् = नारायण देवता भएको	**दंशितः** = सुरक्षित भई (तपाईं)	
	अञ्जसा = सजिलै	

वाक्यार्थ– हे देवराज ! मैले तपाईंलाई नारायण देवता भएको यो नारायणकवच बताएँ। तपाईं यो कवचद्वारा सुरक्षित भएपछि दानवका अधिपतिहरूलाई सजिलैसँग जित्नुहुनेछ।

एतद् धारयमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा।
पदा वा संस्पृशेत् सद्यः साध्वसात् स विमुच्यते॥ ३६॥

पदार्थ–
एतत् = यो नारायणकवचलाई
धारयमाणः = धारण गर्ने व्यक्तिले
तु = निश्चय नै
यं यं = जुन-जुन वस्तुलाई
चक्षुषा = आँखाले
पश्यति = हेर्दछ
वा = अथवा
पदा = पाउले
संस्पृशेत् = स्पर्श गर्दछ
सः = त्यो व्यक्ति
साध्वसात् = भयबाट
सद्यः = छिटै
विमुच्यते = मुक्त हुन्छ

वाक्यार्थ– यो नारायणकवचलाई धारण गर्ने व्यक्तिले जुन-जुन वस्तुलाई आँखाले हेर्दछ वा पाउले स्पर्श गर्दछ त्यो व्यक्ति तत्काल भयबाट मुक्त हुन्छ।

न कुतश्चिद् भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत्।
राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित्॥ ३७॥

पदार्थ–
तस्य = ती भगवान् नारायणको
विद्यां = (वैष्णवी) विद्यालाई
धारयतः = धारण गर्ने व्यक्तिलाई
राजदस्युग्रहादिभ्यः = राजा, चोर, ग्रह आदिबाट
व्याघ्रादिभ्यः च = बाघ आदि हिंस्रक जन्तुबाट र
कुतश्चित् = अन्य कतैबाट
कर्हिचित् = कहिल्यै पनि
भयं = भय
न भवेत् = हुँदैन

वाक्यार्थ– भगवान्को यो वैष्णवी विद्यालाई जसले धारण गर्दछ त्यसलाई राजा, चोर, ग्रह, बाघ आदि हिंस्रक जन्तु र अन्य कतैबाट पनि कहिल्यै भय हुँदैन।

इमां विद्यां पुरा कश्चित् कौशिको धारयन् द्विजः।
योगधारणया स्वाङ्गं जहौ स मरुधन्वनि॥ ३८॥

पदार्थ–
पुरा = धेरै समय अगाडि
कश्चित् = कुनै
कौशिकः = कौशिक गोत्रमा उत्पन्न
द्विजः = ब्राह्मणले
इमां = यो
विद्यां = वैष्णवी विद्यालाई
धारयन् = धारण (गरेका थिए)
सः = ती ब्राह्मणले
मरुधन्वनि = मरुभूमिमा
योगधारणया = योगधारणाद्वारा
स्वाङ्गं = आफ्नो शरीर
जहौ = त्यागे

वाक्यार्थ– धेरै समय अगाडि कौशिक गोत्रमा उत्पन्न एक जना ब्राह्मणले यही वैष्णवी विद्यालाई धारण गरेका थिए। उनले मरुभूमिमा गई योगसमाधिद्वारा आफ्नो शरीरलाई त्यागे।

तस्योपरि विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा।
ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः॥ ३९॥

पदार्थ–
एकदा = एक दिन
स्त्रीभिः = आफ्नी पत्नीहरूद्वारा
वृतः = युक्त भएर
गन्धर्वपतिः = गन्धर्वराज
चित्ररथः = चित्ररथ

यत्र = जहाँ **द्विजक्षयः** = ती ब्राह्मणको देहत्याग भएको	**तस्य** = त्यही ठाउँको **उपरि** = माथि आकाशमा **विमानेन** = विमानमा बसेर	**ययौ** = गइरहेका थिए

वाक्यार्थ– जुन ठाउँमा ती ब्राह्मणले शरीर त्यागेका थिए त्यही ठाउँको माथि आकाशमा एक दिन गन्धर्वराज चित्ररथ पत्नीहरूले सहित भएर विमानमा बसी गइरहेका थिए।

गगनान्न्यपतत् सद्यः सविमानो ह्यवाक्शिराः।
स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः॥
प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात्॥ ४०॥

पदार्थ– **हि** = निश्चय नै **सविमानः** = विमानसहित **अवाक्शिराः** = उँधोमुन्टो भएका (चित्ररथ) **सद्यः** = तत्कालै **गगनात्** = आकाशबाट **न्यपतत्** = खसे	**वालखिल्यवचनात्** = वालखिल्य ऋषिको आज्ञानुसार **सः** = ती चित्ररथले **अस्थीनि** = हाडहरू **आदाय** = लिएर **प्राचीसरस्वत्यां** = पूर्ववाहिनी सरस्वती नदीमा **प्रास्य** = बगाएर	**स्नात्वा** = स्नान गरी **विस्मितः** = नारायणकवचको प्रभावबाट आश्चर्यचकित हुँदै **स्वम्** = आफ्नो **धाम** = लोक (गन्धर्वलोक) **अन्वगात्** = गए

वाक्यार्थ– (नारायणकवचलाई धारण गर्ने ब्राह्मणले देहत्याग गरेको भूमिलाई नाघेकाले) चित्ररथ तत्काल विमानसहित उँधोमुन्टो भई आकाशबाट खसे। "यी ब्राह्मणको हाडहरूलाई सरस्वती नदीमा बगाऊ अनि मात्र तिमी यहाँबाट आफ्नो लोक जान सक्छौ" भन्ने वालखिल्य ऋषिको आज्ञानुसार चित्ररथले मृत ब्राह्मणका हाडहरू लगेर पूर्ववाहिनी सरस्वती नदीमा बगाई स्नान गरे र नारायणकवचको प्रभावबाट आश्चर्यचकित हुँदै आफ्नो गन्धर्वलोक गए।

विवरण– भगवान्का दिव्य नामहरूद्वारा बनेका कवचहरूले साधकहरूको शरीर र मनलाई नियन्त्रित गर्दछन्। भगवान्का दिव्य नामहरूले बनेका कवचहरू मन्त्ररूप हुन्छन्। नाममा भन्दा मन्त्रहरूमा बढी ओजस्विता र प्रभावकारिता रहन्छ। नामजप गर्नलाई शुद्धाशुद्धि आदि केहीको पनि विचार गर्नुपर्दैन तर मन्त्रजप निश्चित समयमा पवित्र अवस्था र स्थानमा गरिन्छ। मन्त्रलाई देख्ने विशेष ऋषिहरू पनि हुन्छन् र तिनको उपदेश गर्ने गुरुशिष्यपरम्परा या सम्प्रदाय पनि हुन्छन्। यी विभिन्न पारम्परिक कारणले मन्त्रहरू विभिन्न प्रयोजनसमेत सिद्ध गर्न सकिने गरी तेजस्वी बनेका हुन्छन्। नारायणकवच यस्तै मन्त्रात्मक कवच हो। प्राचीन कालदेखि अनेकौं ऋषिहरूको साधना र तपस्याका शक्तिहरू यी मन्त्रहरूमा छन्। त्यसैले विधिविधानले यसको पाठ गर्नाले भूतबाधा, रोग, दुःस्वप्न, आदि सांसारिक पीडा र अन्य काम, क्रोध आदि आध्यात्मिक पीडालाई पनि शान्त गर्न सकिन्छ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

य इदं शृणुयात् काले यो धारयति चादृतः।

तं नमस्यन्ति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात्॥ ४१॥

पदार्थ–

यः = जुन व्यक्तिले
काले = जुनसुकै समयमा
इदं = यो नारायणकवच
शृणुयात् = सुन्दछ
यः = जसले
च = पनि
आदृतः = आदरपूर्वक
धारयति = यो कवचलाई धारण गर्दछ (भने)
तं = त्यस व्यक्तिलाई
भूतानि = सम्पूर्ण प्राणीहरूले
नमस्यन्ति = नमस्कार गर्दछन्
सर्वतः = सबै प्रकारका
भयात् = भयबाट (त्यो)
मुच्यते = मुक्त हुन्छ

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! जुन व्यक्तिले जुनसुकै समयमा यो नारायणकवच सुन्दछ वा आदरपूर्वक धारण गर्दछ त्यसलाई सम्पूर्ण प्राणीहरूले नमस्कार गर्दछन्। ऊ सबै प्रकारका भयबाट मुक्त हुन्छ।

एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः।

त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान्॥ ४२॥

पदार्थ–

विश्वरूपात् = विश्वरूपबाट
एतां = यो
विद्यां = वैष्णवी विद्या (नारायणकवच)
अधिगतः = प्राप्त गरेका
शतक्रतुः = इन्द्रले
मृधे = युद्धमा
असुरान् = दैत्यहरूलाई
विनिर्जित्य = जितेर
त्रैलोक्यलक्ष्मीं = तीनै लोकको ऐश्वर्यलाई
बुभुजे = भोग गरे

वाक्यार्थ– विश्वरूपबाट यो वैष्णवी विद्या (नारायणकवच) प्राप्त गरी इन्द्रले युद्धमा दैत्यहरूलाई परास्त गरी तीनै लोकको ऐश्वर्यलाई भोग गरे।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे

नारायणवर्मकथनं नामाष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

अथ नवमोऽध्यायः

विश्वरूपको वध, वृत्रासुरबाट पराजित भएपछि भगवान्को प्रेरणाबाट देवताहरू दधीचि ऋषिकहाँ जानु

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

तस्यासन् विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत।
सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम॥ १॥

पदार्थ–
भारत = हे परीक्षित्
तस्य = ती देवपुरोहित
विश्वरूपस्य = विश्वरूपका
त्रीणि = तीन ओटा
शिरांसि = शिरहरू
आसन् = थिए
सोमपीथं = सोमपान गर्ने
सुरापीथम् = सुरापान गर्ने
अन्नादम् = अन्न आदिको भक्षण गर्ने
इति = यस्तो
शुश्रुम = हामीले विद्वान्हरूबाट सुनेका थियौँ

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! देवपुरोहित विश्वरूपका तीन ओटा शिरहरू थिए। उनी ती तीन मुखमध्ये एउटा मुखबाट सोमपान, अर्को मुखबाट सुरापान र तेस्रो मुखबाट अन्न आदि भक्षण गर्दथे भन्ने हामीले सुनेका थियौँ।

टिप्पणी– देवपुरोहित विश्वरूपले तीन शिरका तीन मुखमध्ये एउटा मुखबाट सोमपान, अर्को मुखबाट सुरापान र तेस्रो मुखबाट अन्न आदि भक्षण गर्दथे भन्ने कुरा **विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन् सोमपानं सुरापानमन्नादम्** यस श्रुतिमा बताइएको छ।

स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः।
अवदद् यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप॥ २॥

पदार्थ–
नृप = हे महाराज
यस्य = जसका
पितरः = पिता त्वष्टा
देवाः = देवता थिए
सः = ती देवपुत्र विश्वरूपले
वै = निश्चय नै
बर्हिषि = यज्ञमा
प्रत्यक्षम् = प्रत्यक्षरूपमा
सप्रश्रयं = विनयपूर्वक
देवेभ्यः = देवताहरूलाई
भागं = हवि (आहुति)
उच्चकैः = इन्द्राय इदम्, अग्नये इदम् भन्दै उच्च स्वरमा
अवदत् = उच्चारण गर्दै दिए

वाक्यार्थ– हे महाराज! उनका पिता त्वष्टा द्वादश आदित्यमध्येका एउटा देवता थिए। अतः यज्ञमा विश्वरूपले 'इन्द्राय इदम्, अग्नये इदम्' भन्दै उच्चस्वरमा देवताहरूलाई विनयपूर्वक प्रत्यक्ष आहुति दिने गर्दथे।

स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान् प्रति।
यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः॥ ३॥

पदार्थ—
सः एव = तिनै
यजमानः = देवताहरूका यजमान विश्वरूपले
असुरान् प्रति = असुरहरूलाई पनि
भागं = यज्ञको आहुति
परोक्षम् = देवताहरूको आँखा छलेर (गुप्तरूपमा)
ददौ = दिन्थे
मातृस्नेहवशानुगः = आफ्नी आमा असुरकन्या रचनाको दैत्यप्रति स्नेह भएका कारण त्यही स्नेहको वशीभूत भई
भागं = आहुति
हि = निश्चय नै
अवहत् = असुरहरूलाई पुऱ्याउँथे

वाक्यार्थ— विश्वरूपकी आमा रचना असुरकन्या भएकीले असुरहरूप्रति देवपुरोहित विश्वरूपको स्नेह हुनाले त्यही स्नेहका कारण उनले देवताहरूको आँखा छलेर गुप्त रूपमा असुरहरूलाई पनि यज्ञमा आहुति (भाग) दिने गर्दथे।

तद् देवहेलनं तस्य धर्मालीकं सुरेश्वरः।
आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद् रुषा॥ ४॥

पदार्थ—
तत् = त्यो असुरहरूलाई आहुति दिने काम
देवहेलनं = देवताप्रतिको अपराध
धर्मालीकं = धर्मको नाममा कपट भएको हो भन्ने
आलक्ष्य = जानेर
भीतः = डराएका
सुरेश्वरः = इन्द्रले
रुषा = क्रोधका कारण
तरसा = वेगपूर्वक
तस्य = विश्वरूपको
तच्छीर्षाणि = तीन ओटै शिरहरूलाई
अच्छिनत् = काटिदिए

वाक्यार्थ— विश्वरूपले असुरहरूलाई आहुति दिएको थाहा पाएका देवराज इन्द्रले त्यो कर्मलाई देवताप्रतिको अपराध र धर्ममा गरिएको कपट सम्झे र यसले असुरहरूको शक्ति बढाउँदैछ र हामीप्रति घात गर्दैछ भनेर डराए। अतः उनले क्रोधका कारण वेगपूर्वक विश्वरूपका तीन ओटै शिरहरू काटिदिए।

विवरण— त्वष्टाको पुत्र विश्वरूपका तीन शिर थिए— देवतासम्बन्धी, असुरसम्बन्धी र मनुष्यसम्बन्धी। यी तीन शिरहरूमध्ये विश्वरूप पहिलोले सोमपान, दोस्रोले मदिरापान र तेस्रोले भोजन गर्दथे। यो अवस्थालाई जान्दाजान्दै पनि देवताहरूले विश्वरूपलाई आफ्नो पुरोहित बनाएका थिए। ब्रह्माजीले देवताहरूलाई पहिल्यै सूचित गर्नुभएको थियो— यिनी आमाको सम्बन्धका कारणले असुरहरूप्रति पनि दयाभाव राख्नेछन् तिमीहरूले त्यसको वास्ता गर्नुहुँदैन (भागवत, ६/७/२५)। यति हुँदाहुँदै देवताहरूले गल्ती दोहोऱ्याए। उनीहरूले के ठाने भने हाम्रो पुरोहित भएर असुरहरूलाई पनि यज्ञभाग दिनु ठुलो अपराध हो। विश्वरूपले कपट र अधर्म गरेको जुन वर्णन छ त्यो इन्द्रको भावनालाई लिएर भनिएको हो, निरपेक्षरूपमा होइन भन्ने बुझ्नुपर्दछ।

सोमपीथं तु यत् तस्य शिर आसीत् कपिञ्जलः।
कलविङ्कः सुरापीथमन्नादं यत् स तित्तिरिः॥ ५॥

पदार्थ–
तस्य = ती विश्वरूपको
सोमपीथं = सोमरस पिउने
यत् = जुन
शिरः = शिर थियो (त्यो)
कपिञ्जलः = कपिञ्जल पक्षी
आसीत् = भयो
सुरापीथम् = मदिरा पिउने शिर
कलविङ्कः = भँगेरा भयो
यत् तु = जुन चाहिँ
अन्नादं = अन्न खाने शिर (थियो)
सः = त्यो शिर
तित्तिरिः = तित्रो भयो

वाक्यार्थ– विश्वरूपको सोमपान गर्ने शिर कपिञ्जल नामक पक्षी भयो भने मदिरापान गर्ने शिर भँगेरा र अन्नभक्षण गर्ने शिर चाहिँ तित्रो भयो।

ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः।
संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये॥
भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः॥ ६॥

पदार्थ–
यत् अपि = यद्यपि (इन्द्र)
ईश्वरः = त्रिलोकका अधिपति थिए (तथापि)
ब्रह्महत्याम् = विश्वरूपको वधबाट भएको ब्रह्महत्यालाई
अञ्जलिना = दुबै हातले
जग्राह = स्वीकार (ग्रहण) गरे
संवत्सरान्ते = ब्रह्महत्या लागेको एक वर्षपछि
सः = ती
हरिः = देवराज इन्द्रले
भूतानां = पञ्चमहाभूतजन्य आफ्नो शरीरको
विशुद्धये = शुद्धताका लागि
तत् अघं = त्यो ब्रह्महत्यारूप पापलाई
भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यः = भूमि, जल, वृक्ष र स्त्रीलाई गरी
चतुर्धा = चार भाग लगाएर
व्यभजत् = बाँडेर दिए

वाक्यार्थ– यद्यपि त्रिलोकाधिपति इन्द्रले विश्वरूपको वधजन्य ब्रह्महत्यालाई हटाउन सक्दथे तर पनि उनले त्यसलाई दुबै हातले सहजै स्वीकार गरे। ब्रह्महत्या लागेको एक वर्षपछि उनले पञ्चमहाभूतात्मक आफ्नो शरीरको शुद्धताका लागि भूमि, जल, वृक्ष र स्त्रीलाई ब्रह्महत्याका पाप चार भागमा बाँडेर दिए।

भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै।
ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते॥ ७॥

पदार्थ–
भूमिः = पृथिवीले
खातपूरवरेण = खाल्टो परेको भाग स्वतः भरिने वर पाएर
ब्रह्महत्यायाः = ब्रह्महत्याको
तुरीयं रूपं = चौथो भागलाई
वै = निश्चय नै
जग्राह = स्वीकार गरिन्
भूमौ = पृथिवीमा (त्यसै वेलादेखि)
ईरिणं = मरुभूमि
प्रदृश्यते = देखिन्छ

वाक्यार्थ– खाल्टो परेको भागमा स्वतः भरिँदै जाने वरदान पाएर पृथिवीले ब्रह्महत्याको चतुर्थ भाग (चार भागको एक भाग) स्वीकार गरिन्। त्यसै वेलादेखि ब्रह्महत्याको पाप स्वीकार गरेको कारणले पृथिवीमा कतै-कतै मरुभूमि देखिने भएको हो।

तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः।

तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते॥ ८॥

पदार्थ–
छेदविरोहेण = काटेपछि फेरि पलाउने
वरेण = वरलाई स्वीकार गरी
द्रुमाः = वृक्षहरूले
तुर्यं = ब्रह्महत्याको दोस्रो चौथाइ भाग
जगृहुः = ग्रहण गरे (अतः)
तेषां = ती वृक्षहरूको
निर्यासरूपेण = काट्दा निस्कने चोपको रूपमा
ब्रह्महत्या = ब्रह्महत्या
प्रदृश्यते = देखिन्छ

वाक्यार्थ– वृक्षहरूले काटेपछि पुनः पलाउने वरदान स्वीकार गरी इन्द्रको ब्रह्महत्याको दोस्रो चौथाइ भाग ग्रहण गरे। वृक्षहरूलाई काट्दा त्यसबाट निस्कने चोप ब्रह्महत्याका कारण निस्किएको हो।

शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः।

रजोरूपेण तास्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते॥ ९॥

पदार्थ–
स्त्रियः = स्त्रीहरूले
शश्वत्कामवरेण = सधैँ पुरुषसँग सहवास गर्दा पनि पूर्ण तृप्ति नहोस् र गर्भवतीले सहवास गर्दा गर्भपात नहोस् भन्ने वर प्राप्त गरी
अंहः = ब्रह्महत्याको
तुरीयं = अर्को चतुर्थांश
जगृहुः = ग्रहण गरे (अतः)
तासु = ती स्त्रीहरूमा
अंहः = ब्रह्महत्यारूप पाप
रजोरूपेण = रजस्वला हुँदा आउने रजको रूपमा
मासि मासि = प्रत्येक महिनामा
प्रदृश्यते = देखिन्छ

वाक्यार्थ– पुरुषसँग नित्य सहवास गर्दा पनि पूर्ण तृप्ति नहुने र गर्भवती अवस्थामा सहवास गर्दा गर्भस्राव नहुने वरदान लिई ब्रह्महत्याको तेस्रो चौथाइ भाग स्त्रीहरूले ग्रहण गरे। अतः स्त्रीहरूमा ब्रह्महत्यारूप पाप प्रत्येक महिनामा रजस्वला हुँदा आउने रजको रूपमा देखिन्छ।

द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलम्।

तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन्॥ १०॥

पदार्थ–
द्रव्यभूयोवरेण = जलवृद्धि (कुवा, नदी आदिबाट जल जति झिके पनि नसकियोस् भन्ने) वरद्वारा
तुरीयं = अन्तिम चतुर्थांश
मलम् = ब्रह्महत्याजन्य पापलाई
आपः = जलले
जगृहुः = ग्रहण गर्‍यो (अतः)
तासु = ती जलमा

बुद्बुदफेनाभ्यां = फोका, फिँज, तरङ्ग आदिका रूपमा	(त्यसैले)	**हरति** = पानी ग्रहण गर्दछ
दृष्टं = ब्रह्महत्या देखिन्छ	**तत्** = त्यो पापरूप फिँजलाई	
	क्षिपन् = हटाएर (मनुष्यले)	

वाक्यार्थ– कुवा, नदी आदिबाट जल जति झिके पनि नसुक्ने बरु मूल फुटेर जलवृद्धि हुँदै जाने वरदान पाएर ब्रह्महत्याको अन्तिम चौथाइ भाग जलले स्वीकार गर्‍यो। त्यसैले अहिले पनि जलमा फोका, फिँज, तरङ्ग आदिका रूपमा त्यो ब्रह्महत्या (पाप) देखापर्दछ। मनुष्यहरूले ती फोका, फिँजहरूलाई हातले हटाएर मात्र जल पिउने गर्दछन्।

हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे।
इन्द्रशत्रो विवर्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम्॥ ११॥

पदार्थ–	त्वष्टाले	**जहि** = मार (यस्तो मन्त्र पढेर)
ततः = त्यसपछि (विश्वरूप मारिएपछि)	**इन्द्रशत्रो** = हे इन्द्रका शत्रु	**इन्द्राय** = इन्द्रलाई मार्ने
हतपुत्रः = पुत्र मरेका	**विवर्धस्व** = बढ्दैजाऊ	**शत्रवे** = शत्रु जन्माउनका लागि
त्वष्टा = विश्वरूपका पिता	**मा चिरं** = छिटै	**जुहाव** = हवन गरे
	विद्विषम् = शत्रु इन्द्रलाई	

वाक्यार्थ– विश्वरूपलाई इन्द्रले मारिसकेपछि पुत्रशोकले दुःखी भएका विश्वरूपका पिता त्वष्टाले 'हे इन्द्रका शत्रु ! तिम्रो अभिवृद्धि होस् र ढिलो नगरी आफ्नो शत्रु इन्द्रलाई मार' यस्तो मन्त्र पढेर इन्द्रलाई मार्ने शत्रु जन्माउनका लागि हवन गरे।

अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः।
कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा॥ १२॥

पदार्थ–	**घोरदर्शनः** = हेर्दै डरलाग्दो पुरुष	**लोकानां** = सम्पूर्ण लोकको
अथ = त्यो हवनपछि	**उत्थितः** = निस्कियो	**कृतान्तः इव** = काल झैँ थियो
अन्वाहार्यपचनात् = अन्वाहार्य-पचननामक दक्षिणाग्निबाट	**यथा** = जसरी	
	युगान्तसमये = प्रलयकालमा	

वाक्यार्थ– यसरी त्वष्टाले हवन गरिसकेपछि अन्वाहार्यपचन नामक दक्षिणाग्निबाट अत्यन्तै डरलाग्दो पुरुष (दैत्य) उत्पन्न भयो। त्यो पुरुष प्रलयकालमा सम्पूर्ण लोकको संहार गर्न उत्पन्न भएको काल झैँ लाग्दथ्यो।

विवरण– वैदिक मन्त्रहरूको स्वरोच्चारणमा अलिकति पनि त्रुटि भयो भने ठुलो अनर्थ हुन्छ भन्ने कुराको दृष्टान्तको रूपमा यस प्रसङ्गलाई लिने गरिन्छ।

त्वष्टाले इन्द्रलाई मार्न यज्ञ गरे। उनले **इन्द्रशत्रुर्विवर्धस्व** यो मन्त्रको उच्चारण गर्दै अग्निमा आहुति गरे। मेरो छोरो विश्वरूपलाई मार्ने इन्द्रलाई नाश गर्ने पुत्र (वृत्रासुर)को जन्म होस् भन्ने

त्वष्टाको उद्देश्य थियो तर यो मन्त्रको उच्चारण गर्दा स्वरको गलत उच्चारणले इन्द्रद्वारा नष्ट हुने वृत्रासुर जन्मियोस् भन्ने अर्थ भयो।

तत्पुरुष समासमा समस्त पदको अन्तिम अक्षरको स्वर उदात्त हुन्छ। **इन्द्रशत्रुः** यो पदको **इन्द्रस्य शत्रुर्नाशकः** यस अर्थमा षष्ठी तत्पुरुष समास गर्दा अन्तिम अक्षर उकार उदात्त र अरू अक्षरहरू अनुदात्त हुन्छन्। तत्पुरुषसमासअनुसारको उच्चारण गर्दा इन्द्रको नाशक वृत्रासुर नै बढ्दथ्यो तर त्वष्टाले शत्रु पदमा रहेको उकारको उदात्त उच्चारण नगरेर इन्द्रपदको अकारलाई उदात्त उच्चारण गरेकाले यस पदको अर्थ बदलिन गयो। बहुब्रीहिसमासको विशेष नियमअनुसार समासान्तमा उदात्त हुने सामान्य नियम यहाँ लाग्दैन। बरु इन्द्र यो पूर्वपदको स्वर पहिले जस्तै उदात्त नै रहिरहन्छ। हरेक प्रातिपदिक राम, श्याम, इन्द्र आदि पदहरूको अन्तिम अक्षर उदात्त हुन्छ। यसअनुसार बहुब्रीहि समास गर्दा इन्द्रको अकार उदात्त नै रहिरह्यो र अरू अक्षरहरू अनुदात्त भए। **इन्द्रशत्रुः** भन्ने पदको बहुब्रीहि समास गर्दा **इन्द्रः शत्रुर्नाशको यस्य सः** अर्थात् इन्द्र छ नाशक जसको त्यो वृत्रासुर बढोस् भन्ने अर्थ हुन्छ। शत्रुको उकारलाई उदात्त उच्चारण गर्नुपर्नेमा रिसको असावधानीका कारण इन्द्रको अकारलाई उदात्त उच्चारण गरेकाले इन्द्रद्वारा नष्ट हुने छोरो पो जन्मिन गयो। यसबाट के बुझिन्छ भने मन्त्रहरूको उच्चारण गर्दा उदात्त, अनुदात्त, स्वरित यी स्वरहरूको राम्ररी विचार गर्नुपर्दछ। नत्र मन्त्रहरूबाट विपरीत फलको प्राप्ति पनि हुन सक्दछ।

विष्वग् विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने।

दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम्॥ १३॥

तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनम्॥ १४॥

पदार्थ–
विष्वक् = चारैतिर
इषुमात्रं = प्रहार गरिएको बाण झैँ
दिने दिने = प्रतिदिन
विवर्धमानं = बढ्दै गएको
दग्धशैलप्रतीकाशं = डढेको पर्वतजस्तो कालो
सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम् = साँझको बादलको जस्तै तेज भएको
तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं = तताएको तामा झैँ राता केश र दाह्रीजुँगा भएको
मध्याह्नार्कोग्रलोचनम् = मध्याह्न कालको सूर्य झैँ प्रचण्ड आँखा भएको थियो

वाक्यार्थ– त्यो पुरुष धनुबाट फ्याँकिएको बाण झैँ हान्निएर चारैतिर बढ्दै थियो। डढेको पर्वत झैँ कालो तर साँझको बादलको जस्तै तेज भएको त्यस पुरुषको कपाल, दाह्रीजुँगा तताएको तामाजस्तो रातो-रातो वर्णको थियो। उसका आँखा मध्याह्नकालका प्रचण्ड डरलाग्दा सूर्यजस्ता थिए।

देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी।

नृत्यन्तमुन्नदन्तं च चालयन्तं पदा महीम्॥ १५॥

दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् ।
लिहता जिह्वयर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥
महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं मुहुर्मुहुः ।
वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ॥ १७ ॥

पदार्थ–
देदीप्यमाने = प्रकाशमान
त्रिशिखे = तीन ओटा टुप्पा भएको
शूले = आफ्नो त्रिशूलमा
रोदसी = अन्तरिक्षलाई
आरोप्य = राखे झैँ गरेर
नृत्यन्तम् = नाच्दै र
उन्नदन्तं च = कराउँदै गरेको
पदा = खुट्टाले
महीम् = पृथिवीलाई
चालयन्तं = हल्लाउँदै (कपाउँदै)
दरीगम्भीरवक्त्रेण = गुफाजस्तो गहिरो मुखले
नभस्तलम् च = आकाशलाई पनि
पिबता = पिउन लागे झैँ गरेको
जिह्वया = जिभ्रोले
ऋक्षाणि = तारागणहरूलाई
लिहता = चाटुँला झैँ गरेको
भुवनत्रयम् = तीनै लोकलाई
ग्रसता = निल्न लागे झैँ गरेको
महता = एकदमै ठुलो
रौद्रदंष्ट्रेण = डरलाग्दा दाह्राहरू भएको (मुखले)
मुहुर्मुहुः = बारम्बार
जृम्भमाणं = हाई गरिरहेको
तम् = त्यो वृत्रासुरलाई
वीक्ष्य = देखेर
वित्रस्ताः = डराएका
सर्वे = सम्पूर्ण
लोकाः = प्राणीहरू
दश दिशः = दशै दिशातिर
दुद्रुवुः = भागे

वाक्यार्थ– उसले तीन ओटा टुप्पा भएको चम्किलो त्रिशूल लिएर त्यो त्रिशूलमा आकाश र पृथिवी (अन्तरिक्ष)लाई राखे झैँ गरी नाच्दा, उच्च स्वरले कराउँदा (गर्जिंदा) र खुट्टा बजार्दा पृथिवी नै डरले काँपिरहेकी थिइन्। आफ्नो गुफाजस्तो गहिरो मुख खोल्दा उसले आकाशलाई पिउन लागिरहेको र जिभ्रोले तारागणहरूलाई चाट्न लागिरहेको जस्तो लाग्थ्यो। यसरी मानौँ उसले तीनै लोकलाई निल्न लागिरहेको थियो। उसका लामा-लामा डर लाग्दा दाह्राहरू थिए। ऊ मुखले बारम्बार हाई गरिरहन्थ्यो। त्यस्तो डरलाग्दो वृत्रासुरलाई देखेर सम्पूर्ण प्राणीहरू डराएर दशै दिशातिर भाग्न लागे।

येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना ।
स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः ॥ १८ ॥

पदार्थ–
येन = जुन (त्यो)
त्वाष्ट्रमूर्तिना = त्वष्टाको पुत्रले
तमसा = आफ्नो तमोगुणद्वारा
इमे = यी सबै
लोकाः = प्राणीहरूलाई
आवृताः = घेर्‍यो (ढाकिदियो)
परमदारुणः = अत्यन्त भयङ्कर
पापः = पापको रूप झैँ भएको
सः = त्यो पुरुष
वै = निश्चय नै
वृत्रः इति = वृत्रासुर भनेर
प्रोक्तः = प्रसिद्ध भयो

वाक्यार्थ– दक्षिणाग्निबाट उत्पन्न भएको त्यो त्वष्टाको डरलाग्दो पुत्र संसारलाई आवृत गर्ने हुनाले वृत्रासुर नामले प्रसिद्ध भयो। अत्यन्त भयङ्कर पापको रूप झैँ भएको त्यो वृत्रासुरले आफ्नो तमोगुणद्वारा सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई घेऱ्यो।

तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगणा विबुधर्षभाः।
स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैः सोऽग्रसत् तानि कृत्स्नशः॥ १९॥

पदार्थ–
सगणाः = गणले सहित भएका
विबुधर्षभाः = श्रेष्ठ देवताहरू
अभिद्रुत्य = दौडिदै नजिक गएर
तं = त्यो वृत्रासुरलाई
स्वैः स्वैः = आफ्नो-आफ्नो
दिव्यास्त्रशस्त्रौघैः = विभिन्न दिव्य अस्त्र शस्त्रहरूद्वारा
निजघ्नुः = (मार्नलाई) प्रहार गरे
सः = त्यो वृत्रासुरले
तानि = ती दिव्य शस्त्रास्त्रहरूलाई
कृत्स्नशः = सम्पूर्णरूपमा
अग्रसत् = निलिदियो

वाक्यार्थ– श्रेष्ठ-श्रेष्ठ देवताहरू आ-आफ्नो गणसहित भई झट्पट दौडिँदै गएर वृत्रासुरलाई आक्रमण गरे। आ-आफ्ना दिव्य शस्त्रास्त्रहरू प्रहार गरी त्यसलाई मार्न खोजे तर वृत्रासुरले देवताहरूद्वारा आफूमाथि प्रक्षिप्त विभिन्न दिव्य शस्त्रास्त्रहरूलाई पूर्णरूपमा निलिदियो।

ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्णा ग्रस्ततेजसः।
प्रत्यञ्चमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः॥ २०॥

पदार्थ–
ततः = त्यसपछि
ग्रस्ततेजसः = आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति नष्ट भएका
विषण्णाः = अत्यन्त दुःखी र
विस्मिताः = आश्चर्यचकित
ते सर्वे = ती सबै देवताहरू
समाहिताः = एकत्रित भई
प्रत्यञ्चम् = अन्तर्यामी
आदिपुरुषम् = आदिपुरुष भगवान् नारायणको
उपतस्थुः = शरणमा गए

वाक्यार्थ– त्यसपछि आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति नष्ट भएका देवताहरू अत्यन्त दुःखी र आश्चर्यचकित भए। त्यसपछि एकत्रित भएका देवताहरू सर्वान्तर्यामी भगवान् नारायणको शरणमा गए।

देवा ऊचुः (देवताहरूले भने)

वाय्वम्बराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजन्तः।
हराम यस्मै बलिमन्तकोऽसौ बिभेति यस्मादरणं ततो नः॥ २१॥

पदार्थ–
वाय्वम्बराग्न्यप्क्षितयः = वायु, आकाश, अग्नि, जल र पृथिवी यी पाँच महाभूत
त्रिलोकाः = तीन लोक (र ती लोकमा बस्ने प्राणीहरू)
ब्रह्मादयः = तीन लोकका अधिपति ब्रह्मा आदि देवता र (अरू)
ये = जो
वयम् = हामी इन्द्र आदि देवताहरू छौँ (हामी सबै)
उद्विजन्तः = डराएर
यस्मै = जुन काललाई
बलिम् = उपहार (पूजा) सामग्री

हरामः = प्रदान गर्दछौँ	**यस्मात्** = जसबाट	**नः** = हाम्रो
असौ = त्यो	**बिभेति** = डराउँछ	**अरणं** = शरण (रक्षा) होस्
अन्तकः = काल पनि	**ततः** = त्यही परमेश्वरबाट	

वाक्यार्थ– वायु, आकाश, अग्नि, जल र पृथिवी यी पाँच महाभूत, महाभूतबाट उत्पन्न तीन लोक (र ती लोकमा बस्ने प्राणीहरू), तीन लोकका अधिपति ब्रह्मा आदि देवता र हामी इन्द्र आदि देवताहरू कालसँग डराउँदै जसलाई उपहार (पूजा) सामग्री चढाउँछौ त्यस्तो काल पनि जुन परमात्मासँग डराउँछ, तिनै परमात्मा नै अब हाम्रो शरण हुनुहुन्छ।

अविस्मितं तं परिपूर्णकामं स्वेनैव लाभेन समं प्रशान्तम्।
विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः श्वलाङ्गुलेनातितितर्ति सिन्धुम्॥ २२॥

पदार्थ–	**परिपूर्णकामं** = कामना पूर्ण भएका	**उपसर्पति** = जान्छ (ऊ)
अविस्मितं = संसारका कुनै पनि घटना देखेर आश्चर्यचकित नहुने	**समं** = कुनै उपाधि नभएका	**बालिशः** = मूर्ख हो
स्वेन = आफ्नै परमानन्द स्वरूपको	**प्रशान्तम्** = शान्त (राग आदि रहित)	**हि** = किनभने (त्यो व्यक्ति)
लाभेन एव = साक्षात्कारद्वारा नै	**तं विना** = हजुरलाई छाडेर (जो)	**श्वलाङ्गुलेन** = कुकुरको पुच्छरले
	अपरं = अरू कसैको शरणमा	**सिन्धुम्** = समुद्रलाई
		अतितितर्ति = तर्न चाहन्छ

वाक्यार्थ– भगवान् संसारका सबै घटनासँग परिचित हुनुहुन्छ, त्यसैले कुनै पनि घटना देखेर उहाँलाई आश्चर्य लाग्दैन। स्वरूपानन्दको साक्षात्कार भएको हुनाले उहाँ पूर्णकाम, उपाधि वा परिच्छेदबाट रहित र राग आदि नभएकाले शान्तस्वरूप हुनुहुन्छ। त्यस्ता भगवान्लाई छाडेर जो व्यक्ति अरू कसैको शरणमा जान्छ ऊ कुकुरको पुच्छर समातेर समुद्र तर्न खोज्ने मूर्खजस्तै हो।

यस्योरुशृङ्गे जगतीं स्वनावं मनुर्यथाबध्य ततार दुर्गम्।
स एव नस्त्वाष्ट्रभयाद् दुरन्तात् त्राताश्रितान् वारिचरोऽपि नूनम्॥ २३॥

पदार्थ–	**मनुः** = सत्यव्रत नामका मनुले	**नः अपि** = हामीहरूलाई पनि
यस्य = जुन मत्स्यरूप भगवान्को	**यथा** = जसरी (सजिलै)	**नूनम्** = निश्चय नै
उरुशृङ्गे = लामो सिङ्मा	**दुर्गम्** = प्रलयकालको भयलाई	**दुरन्तात्** = अनन्त
जगतीं = पृथिवीरूप	**ततार** = पार गर्नुभयो	**त्वाष्ट्रभयात्** = त्वष्टाको पुत्र वृत्रासुरको भयबाट
स्वनावं = आफ्नो डुङ्गालाई	**वारिचरः** = मत्स्यरूप लिने	**त्राता** = रक्षा गर्नुहुनेछ
आबध्य = बाँधेर	**सः एव** = उनै भगवान्ले नै	
	आश्रितान् = शरणमा आएका	

वाक्यार्थ– जगत्को प्रलय हुन लाग्दा वैवस्वत मनुका पुत्र सत्यव्रत मनु पृथिवीरूप डुङ्गालाई मत्स्यावतार लिनुभएका भगवान्को लामो सिङ्मा बाँधेर भयबाट मुक्त हुनुभएको थियो। उनै

मत्स्यरूप अवतार लिने भगवान्ले शरणमा आएका हामी सबै देवताहरूलाई त्वष्टाको छोरा वृत्रासुरको भयबाट अवश्य रक्षा गर्नुहुनेछ।

पुरा स्वयम्भूरपि संयमाम्भस्युदीर्णवातोर्मिरवैः कराले।
एकोऽरविन्दात् पतितस्ततार तस्माद् भयाद् येन स नोऽस्तु पारः॥ २४॥

पदार्थ–	**अरविन्दात्** = भगवान्को नाभिकमलबाट	**येन** = जुन भगवान्को कृपाबाट
पुरा = सृष्टिको आरम्भकालमा	**पतितः** = खस्नुभएका	**ततार** = पार हुनुभयो (बाँच्नुभयो)
उदीर्णवातोर्मिरवैः = हावाको वेगबाट उत्पन्न तरङ्गको शब्दद्वारा	**एकः** = असहाय	**सः** = त्यही भगवान्
कराले = भयङ्कर	**स्वयम्भूः अपि** = ब्रह्माजी पनि	**नः** = हाम्रो (वृत्रासुरजन्य भयको)
संयमाम्भसि = प्रलयकालको जलमा	**तस्मात्** = त्यो जलमा खस्नुरूप	**पारः** = तारक
	भयात् = भयबाट	**अस्तु** = हुनुहोस्

वाक्यार्थ– सृष्टिको आरम्भमा हावाको वेगबाट उत्पन्न तरङ्गको शब्दका कारण ब्रह्माजी भगवान्को नाभिकमलबाट प्रलयकालीन समुद्रको जलमा खस्नुभयो। यसरी समुद्रमा खसेर असहाय भएका ब्रह्माजीलाई जुन भगवान्ले कृपा गरी त्यो भीषण जलबाट उद्धार गर्नुभयो उनै भगवान्ले हामीलाई पनि वृत्रासुरको भयबाट उद्धार गर्नुहोस्।

य एक ईशो निजमायया नः ससर्ज येनानुसृजाम विश्वम्।
वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम लिङ्गं पृथगीशमानिनः॥ २५॥

पदार्थ–	**येन** = जुन भगवान्द्वारा (अनुगृहीत भएर)	**अपि** = भएर पनि (हामीहरू)
यः = जुन सर्वरक्षक	**वयं** = हामी देवताहरू	**समीहतः** = अन्तर्यामी भएर हामीलाई प्रेरित गर्ने
ईशः = परमात्मा	**विश्वम्** = संसारलाई	**यस्य** = जुन परमात्माको
एकः = अद्वितीय (भए पनि)	**अनुसृजामः** = सृष्टि गर्दछौं	**पुरः** = प्रत्यक्ष
निजमायया = आफ्नो मायाद्वारा	**पृथगीशमानिनः** = आफूलाई भिन्न र स्वतन्त्र ईश्वर मान्ने	**लिङ्गं** = स्वरूपलाई
नः = हामीहरूलाई		**न पश्यामः** = देख्न सक्दैनौं
ससर्ज = सृष्टि गर्नुभयो		

वाक्यार्थ– सर्वरक्षक परमात्मा स्वरूपतः अद्वितीय हुनुहुन्छ र उहाँले नै आफ्नो अभिन्न मायाशक्तिद्वारा हाम्रो सृष्टि गर्नुभएको हो। उनै भगवान्को अनुग्रह पाएर नै हामीहरू पनि सृष्टिकार्यको सञ्चालन गरिरहेका छौं। हामीहरूलाई तत्तत् कार्यमा परमात्माले नै प्रत्यक्ष रूपमा प्रेरित गरिरहनुभएको छ तापनि हामीहरू आफूलाई स्वतन्त्र र परमात्मादेखि भिन्न ठान्दछौं। यही अभिमानका कारण हामीहरू उहाँको वास्तविक प्रत्यक्ष स्वरूपलाई बुझ्न सक्दैनौं।

यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान् देवर्षितिर्यङ्नृषु नित्य एव।
कृतावतारस्तनुभिः स्वमायया कृत्वात्मसात् पाति युगे युगे च॥ २६॥

पदार्थ–

नित्यः = निर्विकार
यः एव = जुन परमात्माले नै
स्वमायया = आफ्नो मायाद्वारा
तनुभिः = विभिन्न शरीर लिएर
देवर्षितिर्यङ्नृषु = देवता (वामन), ऋषि (परशुराम), पशु–पक्षी (नृसिंह, हयग्रीव, वराह आदि) र मनुष्य (राम, कृष्ण आदि) योनिमा
कृतावतारः = अवतार लिई
सपत्नैः = असुर आदि शत्रुहरूद्वारा
भृशम् = अत्यन्त
अर्द्यमानान् = पीडित भएका
नः = हामीहरूलाई
आत्मसात् = आत्मीय
कृत्वा = बनाएर
युगे युगे = हरेक युगमा
पाति च = रक्षा पनि गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हामी देवताहरू जब जब असुर आदि शत्रुहरूबाट पीडित हुन्छौँ, तब तब नित्य, निर्विकार भगवान्ले आफ्नो मायाशक्तिद्वारा वामन आदि देवता, परशुराम आदि ऋषि, नृसिंह, हयग्रीव, वराह आदि पशुपक्षी र राम, कृष्ण आदि मनुष्यको रूपमा शरीर ग्रहण गरी अवतार लिनुहुन्छ र हरेक युगमा हाम्रो रक्षा गर्नुहुन्छ।

तमेव देवं वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यम्।
व्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ॥ २७ ॥

पदार्थ–

वयम् = हामी
सर्वे = सम्पूर्ण (देवताहरू)
आत्मदैवतं = जीवहरूका देवता
प्रधानं = सम्पूर्ण जगत्का मूल कारण भएका प्रकृतिरूप
पुरुषं = परमपुरुष
अन्यम् = प्रकृति र पुरुषभन्दा विलक्षण
विश्वम् = विश्वरूप
परं = सर्वश्रेष्ठ
शरण्यं = शरणागतवत्सल
तम् एव देवं = उनै भगवान्को
शरणं = शरणमा
व्रजामः = जान्छौँ
सः = उनै भक्तवत्सल
महात्मा = परमात्माले
स्वानां = आफन्त
नः = हामी भक्तहरूको
शं = कल्याण
धास्यति = गर्नुहुनेछ

वाक्यार्थ– उनै परमात्मा सम्पूर्ण जीवहरूका उपास्य देवता हुनुहुन्छ। जगत्को मूलकारण प्रकृति र पुरुषको रूपमा उहाँ नै रहनुभएको हुँदा वास्तवमा जगत्को मूलकारण पनि उहाँ नै हुनुहुन्छ तापनि स्वरूपतः प्रकृतिपुरुषभन्दा विलक्षण विश्वरूप हुनुहुन्छ। हामी शरणागतवत्सल भगवान्को नै शरणमा जान्छौँ। भक्तहरूको रक्षा गर्ने उहाँ भगवान्ले नै हामी भक्तहरूको पनि कल्याण गर्नुहुनेछ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इति तेषां महाराज सुराणामुपतिष्ठताम्।
प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २८ ॥

पदार्थ–

महाराज = हे महाराज परीक्षित्
इति = यसप्रकार
उपतिष्ठताम् = स्तुति गर्ने
तेषां = ती
सुराणाम् = देवताहरूको (सामु)

प्रतीच्यां = पश्चिम
दिशि = दिशातर्फ
शङ्खचक्रगदाधरः = शङ्ख, चक्र र गदा धारण गर्ने भगवान्
आविः अभूत् = प्रकट हुनुभयो

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! यसप्रकार आफ्नो शरणमा आएर स्तुति गर्ने इन्द्र आदि देवताहरूको अगाडि पश्चिम दिशातर्फ शङ्ख, चक्र र गदा धारण गर्नुभएका भगवान् नारायण प्रकट हुनुभयो ।

आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ ।
पर्युपासितमुन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणम् ॥ २९ ॥
दृष्ट्वा तमवनौ सर्व ईक्षणाह्लादविक्लवाः ।
दण्डवत् पतिता राजञ्छनैरुत्थाय तुष्टुवुः ॥ ३० ॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज
श्रीवत्सकौस्तुभौ विना = श्रीवत्स र कौस्तुभ चिह्न धारण नगरेका (तर चतुर्भुज आदि चिह्नका कारण)
आत्मतुल्यैः = भगवान्कै जस्तो समानरूप भएका
षोडशभिः = सोह्र जना सुनन्द आदि पार्षदहरूद्वारा
पर्युपासितम् = सेवा गरिएका
उन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणम् = शरत्कालमा फुलेको कमलजस्तै नेत्र भएका
तम् = ती भगवान्लाई
दृष्ट्वा = देखेर
ईक्षणाह्लादविक्लवाः = भगवान्को दर्शन पाएर खुसीले व्याकुल
सर्वे = सम्पूर्ण इन्द्रादि देवताहरू
अवनौ = पृथिवीमा
दण्डवत् = दण्ड झैँ भएर
पतिताः = ढोग्नका लागि झुके र
शनैः = बिस्तारै
उत्थाय = उठेर
तुष्टुवुः = स्तुति गर्न लागे

वाक्यार्थ– त्यसबखत शङ्ख, चक्र, गदा र पद्म धारण गरेका भगवान् नारायणलाई भगवान् जस्तै तर छातीमा श्रीवत्स र कौस्तुभ चिह्न नभएका, चतुर्भुज आदि चिह्न भएका सुनन्द आदि सोह्र जना पार्षदहरूले सेवा गरिरहेका थिए। शरत्कालमा फुलेको कमल जस्ता आँखा भएका भगवान्लाई देखेर सम्पूर्ण इन्द्र आदि देवताहरू परमानन्दले गद्गद भए र त्यसपछि उनीहरूले पृथिवीमा दण्ड झैँ लम्पसार परेर भगवान्लाई ढोग गरी बिस्तारै उठेर स्तुति गर्न लागे।

देवा ऊचुः (देवताहरूले भने)

नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः ।
नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ॥ ३१ ॥

पदार्थ–
यज्ञवीर्याय = यज्ञको फल दिनुहुने
ते = हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
उत = तथा
वयसे = कालरूप
ते = हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

हि = निश्चय नै
अस्तचक्राय = भक्तको रक्षाका लागि दुष्टमाथि सुदर्शन चक्र प्रहार गर्ने
ते = हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ
सुपुरुहूतये = कल्याणकारी धेरै नाम भएका हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुर यज्ञको फल दिनेवाला हुनुहुन्छ, स्वर्ग आदि यज्ञफलको समयलाई निश्चित गर्ने कालरूप पनि हजुर नै हुनुहुन्छ, भक्तहरूको रक्षा गर्न भक्तका शत्रुहरूमाथि सुदर्शन चक्र प्रहार गर्नुहुन्छ। हजुरका धेरै नामहरू छन् र ती सबै नामहरू कल्याणकारी पनि छन्। त्यस्ता हजुरलाई नमस्कार छ।

यत् ते गतीनां तिसृणामीशितुः परमं पदम्।
नार्वाचीनो विसर्गस्य धातर्वेदितुमर्हति॥ ३२॥

पदार्थ–
धातः = हे जगत्पालक भगवान्
तिसृणाम् = तीन प्रकारको
गतीनां = देवादि उत्तम, मनुष्यादि मध्यम र पशु आदि अधम योनिहरूको
ईशितुः = गुण र कर्मअनुसार नियन्त्रण गर्ने
ते = हजुरको
यत् = जुन
परमं = उत्कृष्ट (वास्तविक)
पदम् = स्वरूपलाई
विसर्गस्य = सृष्टिको
अर्वाचीनः = पछिको व्यक्तिले (हामीहरूले)
वेदितुम् = जान्न
न अर्हति = सक्दैन (सक्दैनौं)

वाक्यार्थ– हे जगत्पालक भगवान् ! हजुरले जीवहरूका छुट्टाछुट्टै गुण र कर्मअनुसार उनीहरूलाई देवता आदि उत्तम, मनुष्य आदि मध्यम र पशु आदि अधम गति प्रदान गर्नुहुन्छ। हामी त यो सृष्टिको धेरै समयपछि उत्पन्न भएका हौं। अतः हामीजस्ता पछिका व्यक्तिले हजुरको वास्तविक स्वरूपलाई जान्न सक्दैनन्।

ॐ नमस्तेऽस्तु भगवन् नारायण वासुदेवादिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममङ्गल परमकल्याण परमकारुणिक केवल जगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःकपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान्॥ ३३॥

पदार्थ–
भगवन् = हे सम्पूर्ण ऐश्वर्यले युक्त परमात्मा
नारायण = हे जीवहरूका आश्रय
वासुदेव = हे वासुदेव
आदिपुरुष = हे जगत्कारण
महापुरुष = हे पुरुषोत्तम
महानुभाव = हे परम शक्तिशाली
परममङ्गल = हे मङ्गलमूर्ति
परमकल्याण = हे कल्याणरूप
परमकारुणिक = हे परम दयालु
केवल जगदाधार = हे जगत्का एक मात्र आधार
लोकैकनाथ = हे लोकका एक मात्र अधिष्ठाता

सर्वेश्वर = हे देवाधिदेव
लक्ष्मीनाथ = हे लक्ष्मीका पति
परमहंसपरिव्राजकैः = परमहंस ज्ञानी संन्यासीहरूद्वारा
परमेण = अति बलियो
आत्मयोगसमाधिना = परमात्मामा चित्तको एकाग्रताद्वारा
परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्य-धर्मेण = शुद्ध अन्तःकरणमा प्रकाशित भगवद्‌भक्तिरूप धर्मद्वारा
उद्‌घाटिततमःकपाटद्वारे = अनादि अज्ञानरूप अन्धकारमय ढोका (भगवत्साक्षात्कार निरोधक)लाई नष्ट गरेर दर्शनयोग्य बनाएको
चित्ते = चित्त
अपावृते = खुला भएपछि
आत्मलोके = प्रत्यक्‌रूप स्वधाममा
स्वयम् = आफैँ
भवान् = हजुर
उपलब्धनिजसुखानुभवः = प्रकट हुने आत्मसुखको अनुभव (ज्ञान) स्वरूप भएर रहनुहुन्छ (त्यस्ता)
ॐ = ॐकारस्वरूप
ते = हजुरलाई
नमः अस्तु = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुर सम्पूर्ण ऐश्वर्यले सम्पन्न र जीवहरूका लागि एक मात्र प्राप्त गर्न योग्य हुनुहुन्छ। हे वासुदेव ! हजुर जगत्‌को आदिकारण र पुरुषोत्तम हुनुहुन्छ। हजुर परम शक्तिशाली, परम कल्याणकारी र परम दयालु हुनुहुन्छ। त्यसैले आफ्ना भक्तहरूको दुःखलाई हरण गरिदिनुहुन्छ। हजुर नै लोकको आधार, अधिष्ठाता, सर्वसमर्थ र देवाधिदेव हुनुहुन्छ। हे लक्ष्मीनाथ ! परमहंस ज्ञानी संन्यासीहरूले चित्तलाई परमात्मामा केन्द्रित गरी अति दृढ एकाग्रताद्वारा जब हजुरको भजन र चिन्तन गर्दछन् तब शुद्ध भएको उनीहरूको अन्तःकरणबाट ज्ञानलाई लुकाउने अनादि अज्ञानरूप ढोका खुल्दछ तब उनीहरूको चित्तमा हजुर प्रत्यक्‌रूपमा प्रकट हुनुहुन्छ र अनुभवस्वरूप भई रहनुहुन्छ। त्यस्ता ॐकारस्वरूप हजुरलाई नमस्कार छ।

विवरण– अष्टाङ्गयोगद्वारा पूर्णरूपले एकाग्र भएको चित्तद्वारा अन्वेषण र विचार गरेर ज्ञानीहरूद्वारा पारमहंस्यधर्मलाई प्रकट गरियो। परमहंस अर्थात् विरक्त विवेकीहरूको धर्म भनेकै परमात्माको भजन हो। जसले आत्मज्ञानी सन्तहरूले झैँ संसारभन्दा विलक्षण परमात्मामा आफ्नो मन लगाउँछ र मनद्वारा सर्वव्यापी उनको भजन गरिरहन्छ भने त्यो व्यक्तिको हृदयका बन्द ढोकाहरू स्वतः खुल्दछन्। हृदयलाई परमात्मातिरबाट बन्द गर्ने खापा भनेको तम अर्थात् अज्ञान नै हो। विवेकद्वारा संसारभन्दा विलक्षण परमात्माको ज्ञान गरिसकेपछि अज्ञान हट्छ। अज्ञान हटेपछि खुला भएको हृदयमा बल्ल परमात्मा प्रकट हुनुहुन्छ भन्ने यो वाक्यको आशय हो।

दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि पासि हरसि ॥ ३४ ॥

पदार्थ–
तव = हजुरको
अयम् = यो चराचर जगत्‌को सृष्टि, पालन र संहार आदि
विहारयोगः = खेल खेल्ने तरिका
दुरवबोधः इव = जान्न कठिन झैँ छ
यत् = किनभने
अशरणः = आधाररहित

अशरीरः = शरीररहित
अनवेक्षितास्मत्समवायः = बल आदिका अधिष्ठाता इन्द्र आदि देवताहरूको सहयोग नचाहिने
अगुणः = सत्त्व आदि गुणरहित भएका (हजुरले)
अविक्रियमाणेन = विकार रहित
आत्मना एव = आफूले नै
सगुणम् = गुणले युक्त भएको
इदम् = यो विश्वलाई
सृजसि = सृष्टि गर्नुहुन्छ
पासि = पालन गर्नुहुन्छ र
हरसि = संहार पनि गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हजुरले खेल खेले झैँ अनायासै यो जगत्को सृष्टि, पालन र संहार आदि जे जे काम गर्नुहुन्छ त्यो कुरा जान्न अत्यन्तै कठिन छ किनभने विना कुनै आधार, विना कुनै शरीर तथा सृष्टिका लागि सत्त्व आदि त्रिगुणरहित विकारशून्य हजुरले आफू एक्लैले यो सगुण जगत्को सृष्टि, पालन र संहार गर्नुहुन्छ। हजुरलाई सृष्टि गर्न बल आदिका अधिष्ठाता हामी इन्द्र आदि देवताहरूको सहयोग चाहिन्न।

अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपाददात्याहोस्विदात्माराम उपशमशीलः समञ्जसदर्शन उदास्त इति ह वाव न विदामः ॥ ३५ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यस्तै
तत्र = जगत्को सृष्टि गर्दा
भवान् = हजुर
किं = के
देवदत्तवत् = देवदत्त आदि कुनै सामान्य व्यक्ति झैँ
गुणविसर्गपतितः = सत्त्व आदि गुणले बनेको शरीरमा प्रवेश गरी
पारतन्त्र्येण = काल, कर्म र स्वभाव आदिको अधीनमा रही
स्वकृतकुशलाकुशलं = आफूद्वारा गरिएका कर्मको सुखदुःखरूप
फलम् = फल
उपाददाति = भोग गर्नुहुन्छ
आहोस्वित् = अथवा
आत्मारामः = आत्मतुष्ट
उपशमशीलः = शान्त स्वभाव
समञ्जसदर्शनः = अबाधित ज्ञानले युक्त भई
उदास्ते = उदासीन रूपमा रहनुहुन्छ
इति = यो कुरा
ह वाव = निश्चय नै
इह = हजुरमा
न विदामः = हामीहरू जान्दैनौँ

वाक्यार्थ– जसरी देवदत्त आदि नाम भएका सामान्य व्यक्तिहरू कर्म गर्दा शुभाशुभ वा सुख-दुःखरूप फल भोग्दछन् त्यसै गरी जगत्को सृष्टि गर्ने सन्दर्भमा हजुर पनि सत्त्व आदि गुणले बनेको शरीरमा जीवरूपले प्रकट भई काल, कर्म र स्वभाव आदिको अधीनमा रहेर आफूद्वारा सम्पादित सुख-दुःख आदि कर्मको फल भोग्नुहुन्छ ? अथवा आफैँमा सन्तुष्ट, शान्त र नित्य ज्ञानले युक्त समदर्शी भई उदासीनरूपमा साक्षीभावले रहनुहुन्छ ? हामी यो कुरा जान्दैनौँ।

न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्य-माहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिला-न्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर उपरतसमस्तमायामये

केवल एवात्ममायामन्तर्धाय को न्वर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात्॥ ३६॥

पदार्थ–
भगवति = ऐश्वर्यशाली
अपरिगणितगुणगणे = असङ्‌ख्य दिव्य गुणहरूले सम्पन्न
ईश्वरे = सर्वसमर्थ
अनवगाह्यमाहात्म्ये = जान्न नसकिने महिमा भएका
अर्वाचीनविकल्पवितर्कविचार-प्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिला-न्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां = विकल्प, तर्क, विचार, प्रमाणाभास र कुतर्कले युक्त वेदविरुद्ध शास्त्रको अध्ययनद्वारा अन्तःकरण दूषित भएका कारण दुराग्रही वाणीबोल्ने नास्तिकहरूको
विवादानवसरे = झगडाको अवसर (विषय) नै नहुनुभएका
उपरतसमस्तमायामये = समस्त मायामय सांसारिक दोषले शून्य
केवले एव = अद्वितीय हजुरमा
हि = निश्चय नै
उभयं = कर्तृत्व, अकर्तृत्व, सुखीत्व, दुःखीत्व आदि विरोधी धर्म हुनुमा
न विरोधः = कुनै विरोध छैन
आत्ममायाम् = आफ्नो मायाशक्तिलाई
अन्तर्धाय = लुकाएर राखेर
को नु = कुनै पनि
अर्थः = कर्तृत्व आदि विषय
दुर्घटः इव = असङ्गत झैं
भवति = हुन्छ (किनभने)
स्वरूपद्वयाभावात् = हजुरमा कर्तृत्व, अकर्तृत्व, सुखित्व, दुःखित्व आदि दुबै स्वरूप छैनन् (हजुर अनिर्वचनीय हुनुहुन्छ)

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! असंख्य दिव्य गुणहरूले सम्पन्न हजुर सर्वसमर्थ हुनुहुन्छ। हजुरको महिमालाई जान्न सकिँदैन। यो कुरा हो कि होइन भन्ने विकल्प, विरोधी विचार तर्क, यही हो भन्ने निश्चयात्मक विचार, अपूर्ण असङ्गत प्रमाण भएको प्रमाणाभास र कुतर्कले युक्त वेदविरुद्ध शास्त्रको अध्ययनद्वारा अन्तःकरण दूषित भएका कारण दुराग्रही वाणी बोल्ने नास्तिकहरू विवाद गर्छन् भने गरिरहून्। तापनि विचार गर्दा हजुरमा कर्तृत्व, अकर्तृत्व, सुखीत्व, दुःखीत्व आदि विरोधी धर्महरू रहन सक्दछन्। यसमा कुनै विरोध छैन र झगडा गरिरहनु आवश्यक पनि छैन किनभने मायाशक्तिलाई आफूभित्र राखेर (स्वीकार गरेर) अघटित घटना घटाउन सक्ने हजुर वास्तवमा समस्त मायामय सांसारिक दोषले शून्य हुनुहुन्छ र अद्वितीय स्वरूपले रहनुभएको छ। हजुरले असङ्गत झैं लाग्ने कर्तृत्व आदि विषयहरूलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ र देवदत्त आदि सामान्य व्यक्ति झैं कर्ता, भोक्ता पनि बन्नुहुन्छ तापनि वास्तविकता चाहिँ के हो भने हजुरमा कर्तृत्व, अकर्तृत्व र सुखित्व, दुःखित्व आदि दुबै स्वरूप रहन सक्दैनन् किनभने हजुर अनिर्वचनीय हुनुहुन्छ।

विवरण– माथिका तीन गद्यखण्डहरूमा सगुण र निर्गुण कुनै पनि रूपद्वारा परमात्मालाई निश्चय गरी जनाउन नसकिने बताइएको छ। भगवान्‌लाई यदि सगुण हुनुहुन्छ मात्र भन्ने हो भने उपनिषद्‌भरि अव्यक्त, अचिन्त्य, निरञ्जन, अनन्त भनी उहाँको निर्गुण रूपलाई वास्तविक भनी बताइएको छ। यदि निर्गुण मात्र हुनुहुन्छ भन्ने हो भने संसारको रचना, गुरुशास्त्र-शिष्यको कल्पना आदि सबै असम्भव बन्दछन्। एउटै परमात्मा सगुण र निर्गुण दुबै हुनुहुन्छ भने पनि सबैलाई पत्याउनै गाह्रो छ किनभने विरोधी वस्तुहरू एउटै चिजमा सम्भव हुँदैनन्।

यी र यस्ता अनेकौं समस्या भए तापनि के सत्य हो भने वास्तवमा निर्गुण रहने परमात्मा

नै मायाका सत्त्व, रज र तम गुणलाई स्वीकार गर्दै संसारको सृष्टि आदि गर्नुहुन्छ। यही परमात्माको विचित्र लीला हो। परमात्माको कुनै शरीर छैन। उहाँ **अकायमव्रणमश्नाविरम्** (ईशावास्योपनिषद्, ८) अर्थात् स्थूल, सूक्ष्म र कारण तीनै शरीरहरूले रहित हुनुहुन्छ। उहाँ अशरण आधाररहित हुनुहुन्छ किनभने उहाँ **स्वे महिम्नि** (छान्दोग्योपनिषद्, ७/२४/१) अर्थात् आफ्नै महिमामा प्रतिष्ठित हुनुहुन्छ। तर उहाँबाट नै यो त्रिगुणात्मक संसार बनेको हो। अरु उहाँ नै जगत्को रूपमा व्यक्त हुनुभएको हो। आधुनिक वादी, प्रतिवादीहरू परमात्माको विषयमा तर्क, वितर्क गर्दछन्, तर ती विवादहरूको विषय परमात्मतत्त्व कहिल्यै बन्दैन। विकल्प भनेर यस्तो हो कि त्यस्तो हो भन्ने संशयलाई लिनुपर्दछ भने, विचार भनेर तिनीहरूले गर्ने आ–आफ्ना निर्णयलाई लिनुपर्दछ। यी सबै संशय आदिका कारण प्रमाणाभासहरू हुन्, जसले ब्रह्मको यथार्थ स्वरूपलाई प्रकट नगरी अयथार्थ स्वरूपहरूमा झुलाउँछन्। ईश्वरको सम्बन्धमा विवाद गर्नेहरू यिनै आपसआपसका कुतर्कयुक्त शास्त्रहरूलाई आफ्नो मनमा राख्छन् र उनीहरूको आ–आफ्नो मतप्रति दुराग्रह समेत रहन्छ।

वास्तवमा ईश्वर सगुण कि निर्गुण भन्ने प्रश्न नै अनुचित छ किनभने **स्वरूपद्वयाभावात्** परमात्मतत्त्वमा वास्तवमा दुबै रूप छैनन्। ब्रह्म उपाधिको कारणले सगुण हुने हो, वास्तवमा सगुण बनेको होइन। अनि ब्रह्म निर्गुण छ भन्दा पनि गुणको निषेध गरेर भनिने होइन। गुण नै नभएपछि के को गुणको निषेध ? यसकारण सगुण–निर्गुण दुबै शब्दप्रयोगहरू ब्रह्ममा वास्तवमा होइनन्। यी दुबै शब्दले उपाधिकै विधान र त्यसकै निषेध गरेका हुन्। त्यसैले सगुण–निर्गुणको विरोध ब्रह्ममा छैन भन्नु यसको तात्पर्य हो।

समविषममतीनां मतमनुसरसि यथा रज्जुखण्डः सर्पादिधियाम् ॥ ३७ ॥

पदार्थ–
समविषममतीनां = यथार्थबुद्धि र भ्रान्तबुद्धि भएका व्यक्तिहरूको **मतम्** = अभिप्रायलाई (हजुरले) **अनुसरसि** = अनुसरण गर्नुहुन्छ **यथा** = जसरी यथार्थबुद्धि भएका व्यक्तिका लागि **रज्जुखण्डः** = डोरीको टुक्रा डोरी नै देखिन्छ तर **सर्पादिधियाम्** = भ्रान्त बुद्धि भएका व्यक्तिहरूको लागि सर्प, माला आदि जस्तै लाग्छ

वाक्यार्थ– हजुरले यथार्थबुद्धि र भ्रान्तबुद्धि भएका दुबै खाले व्यक्तिहरूको अभिप्राय (ज्ञान)लाई अनुसरण गर्नुहुन्छ। अभेदबुद्धि भएका ज्ञानीहरूका लागि हजुर निर्गुण, निराकार सच्चिदानन्दरूप आत्मतत्त्वका रूपमा प्रतीत हुनुहुन्छ भने भेदवादीहरूका लागि गुणविशिष्ट र कर्तृत्व आदि धर्मले युक्त भएर प्रतीत हुनुहुन्छ। जसरी यथार्थबुद्धि भएका व्यक्तिहरूका लागि डोरीको टुक्रा केवल डोरीकै रूपमा प्रतीयमान हुन्छ तर भ्रान्तबुद्धि भएका व्यक्तिहरूको लागि त्यही डोरी सर्प, माला आदिको रूपमा प्रतीत हुन्छ।

स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकल–जगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात् सर्वगुणाभासोपलक्षित एक एव पर्यवशेषितः ॥ ३८ ॥

पदार्थ—
सः एव = उनै जगत्का कारण परमात्मा नै
पुनः = फेरि विचार गर्दा
हि = निश्चय नै
सर्ववस्तुनि = सम्पूर्ण प्रपञ्चमा
वस्तुस्वरूपः = परमार्थरूपले रहनुभएको छ
सर्वेश्वरः = सर्वेश्वर हुनुहुन्छ
सकलजगत्कारणकारणभूतः = सम्पूर्ण जगत्को कारण भएका महत् आदि तत्त्वहरूको पनि कारण हुनुहुन्छ
सर्वप्रत्यगात्मत्वात् = सम्पूर्ण जीवका अन्तर्यामी भएका कारण
सर्वगुणाभासोपलक्षितः = सम्पूर्ण सत्त्व आदि गुणहरूको कार्य भएको जड इन्द्रियहरूको प्रकाशद्वारा बोधित हुनुहुन्छ (त्यसैले)
एकः एव = एक मात्र हजुर सम्पूर्ण जगत्को अधिष्ठानरूपले विराजमान हुनुहुन्छ भनेर
पर्यवशेषितः = श्रुतिद्वारा अन्य पदार्थको निषेध गरी हजुर मात्र शेष रहनुभएको भनेको छ

वाक्यार्थ— अर्को तरिकाले विचार गर्दा पनि के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने जगत्कारण परमात्मा नै सम्पूर्ण प्रपञ्चमा परमार्थरूपले रहनुभएको छ। हे सर्वेश्वर ! सम्पूर्ण जगत्को कारण महत् आदि तत्त्वहरूको पनि कारण हजुर नै हुनुहुन्छ। सम्पूर्ण जीवका अन्तर्यामी हजुर प्रकृतिका सत्त्व आदि गुणहरूको कार्यभूत इन्द्रियहरूको प्रकाशद्वारा पनि बोधित हुनुहुन्छ। सम्पूर्ण जगत्को अधिष्ठानरूपले विराजमान हजुर अद्वितीय हुनुहुन्छ। श्रुतिहरूद्वारा जगत्का अन्य सम्पूर्ण पदार्थहरूको निषेध गर्दा हजुर मात्र सत्रूपले बाँकी रहनुभएको छ।

विवरण— यहाँ **गुण** भनेका विषय हुन् र **आभास** भनेको ज्ञान हो। विषयको ज्ञान परमात्माको उपलक्षण हो। उपलक्षण भनेको त्यस्तो धर्म हो जो कहिले परमात्मामा रहन्छ अनि कहिले रहँदैन। संसारदशामा परमात्मामा विषयको ज्ञान छ अनि प्रलय (मुक्त)दशामा विषयको ज्ञान छैन। यसकारण परमात्मतत्त्व विषयको ज्ञानद्वारा उपलक्षित छ भन्ने यस पदको अर्थ हो। यहाँ के शङ्का हुन्छ भने विषयको ज्ञान कहाँ परमात्माले गर्ने हो र ? यो त जीवले पो गर्ने हो। परमात्मासँग विषयज्ञानको सम्बन्ध कसरी हुन सक्छ र ? यदि परमात्मा पनि विषयज्ञानवाला हुने हो भने त्यो तत्त्व पनि संसारी हुने भयो। यस शङ्काको उत्तरस्वरूप अर्को पद आएको छ— **सर्वप्रत्यगात्मत्वात्** अर्थात् परमात्मा सबैको हृदयभित्र प्रत्यगात्मरूपले बस्नुभएको छ। अन्तःकरण, जीव आदिलाई प्रकाशित गर्ने साक्षीलाई प्रत्यगात्मा भनिन्छ। अरु एउटै परमात्मा नै अन्तःकरणभित्र परिच्छिन्न रूपले रहँदा जीव र त्यसलाई प्रकाशित गर्ने शुद्ध रूपमा रहँदा साक्षी बन्दछ भन्ने वेदान्त सिद्धान्त हो। सम्पूर्ण जीवका रूपमा आउने अर्को कुन चाहिँ तत्त्व हुन सक्छ र ? सम्पूर्ण सृष्टिको रूपमा प्रकट हुने परमात्माभन्दा अर्को कुन दोस्रो वस्तु छ र ? अनेक जीवहरूको रूपमा प्रकट भई विषयहरूको ग्रहण गर्ने, व्यवहार गर्ने परमात्माभन्दा कुनै अर्को शक्ति हुन सक्छ र ? कदापि सक्दैन। उपनिषद्भाष्यमा शङ्कराचार्य लेख्नुहुन्छ— **सर्वाविद्याकृतसंव्यवहाराणां पर एवात्मा आस्पदमिति वेदान्तसिद्धान्तः** (छान्दोग्योपनिषद्, ८/१२/१) अर्थात् अविद्याद्वारा भएका सबै भ्रमव्यवहारहरूको आश्रय केवल परमात्मा नै हो, यही नै वेदान्तको परम सिद्धान्त हो। जीव, जगत्, अविद्या कुनै पनि चिज परमात्माभन्दा छुट्टै अस्तित्ववाला छैनन्। विभिन्न रूपमा प्रकट हुने

परमात्मा अनेक भए तापनि स्वाभाविक अवस्थामा एकरूप हुनुहुन्छ भन्ने निर्णयलाई **एक एव पर्यवशेषितः** भन्ने पदले प्रकट गरेको छ।

अथ ह वाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरन्तरं निर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ॥ ३९ ॥

पदार्थ–
अथ ह वाव = त्यसैले
मधुमथन = हे मधुसूदन
तव = हजुरको
महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा = महिमाले परिपूर्ण अमृतमय रसरूप सागरको एक कणले
सकृदवलीढया = एक पटक मात्र पनि आस्वादन गरेको भक्तिद्वारा
स्वमनसि = आफ्नो हृदयमा
निष्यन्दमानानवरतसुखेन = नित्य प्रवाहित परमसुखका कारण
विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः = यस लोकका वा स्वर्गका देखेसुनेका र भोगेका सम्पूर्ण सुखहरूलाई बिर्सिएका
एकान्तिनः = भोगको आकांक्षा नभएका
सर्वभूतप्रियसुहृदि = सम्पूर्ण जीवहरूका परममित्र
सर्वात्मनि = सबका अन्तरात्मा
भगवति = ऐश्वर्यसम्पन्न हजुरमा
नितरां = प्रतिदिन (तथा)
निरन्तरं = प्रतिक्षण
निर्वृतमनसः = सुखी मन भएका
स्वार्थकुशलाः = पुरुषार्थको साधनमा सिपालु
हि = निश्चय नै
आत्मप्रियसुहृदः = परमात्मालाई परमप्रिय मित्र ठान्ने
साधवः = परोपकारी सज्जन
एते = यी
परमभागवताः = भगवान्का परम भक्तहरू
त्वच्चरणाम्बुजानुसेवां = हजुरको चरणकमलको सेवालाई
पुनः = फेरि
कथमु ह वा = कसरी
विसृजन्ति = छोड्न सक्दछन्
यत्र = जुन चरणकमलको सेवामा
पुनः = फेरि
अयं = यो
संसारपर्यावर्तः = संसाररूप भुमरीमा
न = भौँतारिइरहनु पर्दैन

वाक्यार्थ– हे मधुसूदन ! जसले हजुरको महिमाले परिपूर्ण भएको अमृतमय रससागरको एउटै मात्र कण पनि श्रद्धापूर्वक आस्वादन गर्दछ भने त्यसको हृदयमा निरन्तर परम आनन्दको अनुभूति प्रवाहित हुन थाल्दछ। त्यसपछि त्यो व्यक्तिले अहिलेसम्मका सांसारिक र स्वर्गीय विषयमा जति पनि सुख देखेको, सुनेको र भोगेको थियो ती सम्पूर्ण सुखहरूलाई बिर्सन्छ र उसमा विषयभोगको इच्छा पनि रहँदैन। हे भगवान् ! हजुर सम्पूर्ण जीवहरूका परममित्र र सबका अन्तरात्मा हुनुहुन्छ। त्यसैले हजुरमा जसको चित्त प्रतिदिन प्रतिक्षण एकाग्र हुन्छ र त्यही एकाग्रतामा जसले सुखको

अनुभूति गर्दछन् तिनै भक्तहरू परमार्थसिद्धिका लागि निपुण हुन्छन्। परमात्मालाई परम मित्र मान्ने, परोपकारमा लागेका भगवान्का परमभक्त ती व्यक्तिहरूले भगवान्को चरणकमलको सेवालाई कसरी छोड्न सक्दछन् र? जुन चरणको सेवा गर्नाले फेरि संसाररूप भुमरीमा भौतारिइरहनु पर्दैन।

विवरण— संसारका सबै प्राणीहरू सुख वा आनन्द चाहन्छन्। हुन पनि सम्पूर्ण व्यवहारहरूको अन्तिम उद्देश्य सुख या आनन्द पाउनु नै हो। अनि सुख किन पाउने यसको अर्को कुनै उद्देश्य पाइन्न। सुख सबै प्राणीहरूलाई स्वतः नै मन पर्दछ। संसारका विषयहरूको भोगबाट, परमात्माको भक्तिबाट, आत्मचिन्तनबाट सबैले आ-आफ्नो बुद्धिअनुसार सुख चाहिरहेका छन्। त्यसैले सुखको विषयमा शास्त्रहरूमा धेरै चर्चा गरिएको पाइन्छ।

वेदान्त शास्त्रअनुसार सुख तीन प्रकारका छन्। पहिलो सुख भनेको आत्मा हो। **विज्ञानमानन्दं ब्रह्म** (बृहदारण्कोपनिषद्, ३/९/२८) अर्थात् ब्रह्म ज्ञान र आनन्दस्वरूप छ भनी उपनिषद्‌मा बताइएको छ। यो आनन्द भनेको ब्रह्म नै हो। संसारको जस्तो आस्वादन गरिने आनन्द होइन यो। दोस्रो सुख भनेको आनन्दस्वरूप आत्मा अन्तःकरणमा प्रतिबिम्बित हुनु हो। यो आनन्द परमपुरुषार्थ मोक्षरूप हो। आनन्दरूप ब्रह्म शुद्ध अन्तःकरणमा प्रतिबिम्बित भएपछि कृतकृत्य बनेका ज्ञानीहरू जीवन्मुक्तिको अनुभव गर्दछन्। तेस्रो सुख चाहिँ यो लोक परलोक आदिका विषयहरू भोग गरेपछि हुने सुख हो।

ब्रह्म अनन्त आनन्द हो। प्राणीहरूलाई परम तृप्ति दिन त्यस आनन्दले अन्तःकरणमा आरूढ हुनै पर्दछ। विषयवासनाले नहल्लिएको शान्त अन्तःकरणमा त्यो आनन्द देखापर्दछ। संसारका सबै पदार्थहरूमा आफ्नै प्रतिबिम्ब देखी ज्ञानीहरू रमाउँदछन् भन्ने वर्णन उपनिषद्‌मा पाइन्छ। 'अहो म नै अन्न हुँ र अन्न खानेवाला पनि, अहो यो आश्चर्य हो, यो आश्चर्य हो' भनी तैत्तिरीयोपनिषद् (३/१०/६)मा आफ्नो स्वरूपको ज्ञानद्वारा अज्ञान नष्ट भएपछि यो आनन्द प्रकट हुन्छ भनिएको छ। यो अन्तःकरणको वृत्तिमा प्रतिबिम्बित आनन्द हो। त्यसैले जीवन रहुन्जेल यसको आस्वादन सम्भव छ। अर्को आनन्द संसारका सबै प्राणीहरूले चिने जानेको विषय हो। संसारका पदार्थहरूको भोग गरेपछि उत्पन्न हुने यो आनन्द चाहिँ मुख्य पुरुषार्थ होइन किनभने पहिलो त यसलाई सबैले पाइरहेका छन्, दोस्रो चाहिँ यसले अनेक वासना, चिन्ता र असन्तुष्टिहरू थपेर ऊन् अन्तःकरणलाई दुःखी र अशान्त बनाइदिन्छ। तैत्तिरीय र बृहदारण्यकोपनिषद्‌मा मानिसदेखि ब्रह्माजीसम्मका सम्पूर्ण विषयानन्दहरूको वर्णन गरिएको छ। यसप्रकार सामान्यतया तीन आनन्दहरू रहेको थाहा हुन्छ।

वेदान्तशास्त्रले विषयबाट आउने आनन्दलाई पनि ब्रह्मानन्दकै मात्रा, लेश या आभास भनी बताएको छ। ब्रह्मभन्दा छुट्टै आनन्द विषयमा छैन। पञ्चदशीकार उपनिषद्‌को आनन्दसिद्धान्तलाई स्पष्टरूपमा अभिव्यक्त गर्दै भन्नुहुन्छ—

विषयेष्वपि लब्धेषु तदिच्छोपरमे सति।
अन्तर्मुखमनोवृत्तौ आनन्दः प्रतिबिम्बते।। (११/८६)

मानिसहरू अनादि कालदेखि विषयहरू भोगेर आनन्दको अनुभव गर्दै आएका हुन्। सुँगुर,

कुकुर, बिरालो, देवता, मनुष्य आदि अनेक योनिमा भोगिएका संस्कारहरू मानिसको अन्तःकरणमा छन्। ती विभिन्न संस्कारमध्ये मानिसले भोग्न सक्ने विषयहरूबाट आनन्द पाएका संस्कारहरू मात्र अन्तःकरणभित्र उद्बुद्ध भएर बसेका हुन्छन्। लामो समयदेखि भोग्न नपाउँदा ती विषयहरूको तृष्णाले सताइरहेको हुन्छ अनि जब त्यो विषय प्राप्त हुन्छ तब मन चिरप्रतीक्षित वस्तुलाई पाएर केही समय शान्त हुन्छ। वृत्तिहरूले हरेक विषयको ज्ञान आफ्नो शासक भोक्ता जीवात्मालाई बुझाउँछन्, जो उनीहरूको नियम हो। चिरप्रतीक्षित वस्तुलाई पाएर खुसीसाथ आफूतिर फर्किएको मनमा साक्षी आनन्दरूप आत्माको प्रतिबिम्ब पर्दछ। त्यसैलाई विषयानन्द भनिन्छ। जुन विषयलाई पाउँदा मन जति प्रसन्न र शान्त हुन्छ, त्यो वेला ब्रह्मरूप आनन्दको प्रतिबिम्ब त्यति नै स्पष्टसँग पर्दछ। संसारमा विषयहरू भोग्दा आनन्दको जुन घटीबढी अनुभव हुन्छ, त्यो मनद्वारा भएको हो।

ब्रह्मतत्त्वको ज्ञानद्वारा प्राप्त हुने कृतकृत्यताको आनन्द र विषयबाट प्राप्त हुने आनन्द दुबै ब्रह्मरूप आनन्दकै आभास वा प्रतिबिम्ब हुन्। तर ज्ञानद्वारा अज्ञान नष्ट भएको अन्तःकरणमा ब्रह्मरूप आनन्द आफ्नो पूर्ण स्वरूपमा प्रकट हुन्छ भने विषयको संस्कारले युक्त मलिन अन्तःकरणमा ब्रह्मानन्द पूर्णरूपले प्रकट हुँदैन। जति-जति कामनाशून्यता बढ्दै जान्छ त्यति त्यति मन शान्त र स्थिर हुँदै जान्छ। अनि त्यही स्थिरताको मात्रानुसार आनन्दको प्रत्यक्षतामा पनि तारतम्य देखिन्छ। **एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रां उपजीवन्ति** (बृहदारण्यकोपनिषद्, ४/३/३२) अर्थात् यही ब्रह्मरूप परम आनन्दको मात्रालाई पाएर सबै मनुष्यदेखि ब्रह्मासम्मका प्राणीहरू आनन्दित हुन्छन्। ज्ञानीहरू चाहिँ पूर्णरूपमा कामनाशून्य हुन्छन्। त्यसैले उनीहरू ब्रह्मानन्दकै आभास वा लेशरूप ती विषयका ससाना आनन्दहरूको केही वास्ता गर्दैनन्। यसरी मुख्य आनन्द ब्रह्मरूप आनन्द हो। त्यसको आभास ज्ञानीको पूर्ण विरक्त अन्तःकरणमा ब्रह्मरूपले नै पर्दछ। अतः त्यहाँ आनन्दको स्पष्ट प्राकट्य हुन्छ। विषयीहरूको आनन्द भने विषयको संसर्गले दूषित हुन्छ र विषयहरूसँगै नष्ट पनि हुन्छ, त्यसैले यो हेय छ।

त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव
विभूतयो दितिजदनुजादयश्चापि तेषामनुक्रमसमयोऽयमिति स्वात्म-
मायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधं दण्डं दण्डधर
दधर्थ एवमेनमपि भगवञ्जहि त्वाष्ट्रमुत यदि मन्यसे ॥ ४० ॥

पदार्थ–
त्रिभुवनात्मभवन = हे तीनै भुवनका आत्मा र आश्रय
त्रिविक्रम = हे वामन भगवान्
त्रिनयन = हे सूर्य, चन्द्र र अग्निरूप तीन नेत्र भएका भगवान्
त्रिलोकमनोहरानुभाव = तीनै लोकको मन चोर्ने प्रभाव भएका
दण्डधर = दण्डधारण गर्ने
भगवन् = हे भगवान्
दितिजदनुजादयः = दैत्य र दानवहरू र
च अपि = (मनुष्यहरू) पनि
तव एव = हजुरका नै

विभूतयः = विभूतिहरू हुन् (तर)
अयम् = यो समय चाहिँ
अनुक्रमसमयः = उपद्रवको समय होइन भन्ने
इति = यस्तो विचार गरेर
स्वात्ममायया = आफ्नो मायाद्वारा
सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिः = वामन आदि देवता, राम, कृष्ण आदि मनुष्य, वराह आदि पशु, नृसिंह, हयग्रीव आदि मिश्रित र मत्स्य कूर्म आदि जलचरको आकृतिमा अवतार ग्रहण गरी
यथापराधं = अपराधअनुसार
तेषाम् = ती दैत्य, दानव र मनुष्यहरूलाई
दण्डं = यथोचित दण्ड
दधर्थ = लिनुहुन्छ (दिनुहुन्छ)
एवम् = यसै गरी
यदि = यदि
मन्यसे = उचित सम्झनुहुन्छ भने
उत = निश्चय नै
एनम् = यो
त्वाष्ट्रम् = त्वष्टाको पुत्र वृत्रासुरलाई
अपि = पनि
जहि = मार्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे वामन भगवान् ! हजुर तीनै लोकको आत्मा र आश्रय हुनुहुन्छ। चन्द्र, सूर्य र अग्नि हजुरका तीन ओटा आँखाहरू छन्। हे त्रिलोकनायक ! हजुरले आफ्ना लीला, गुण, कथा र प्रभावद्वारा तीनै लोकको मनलाई हरण गर्नुभएको छ। हे दण्डधर ! दैत्य, दानव र मनुष्यहरू हजुरकै विभूतिहरू हुन् तथापि 'यो यिनीहरूको उपद्रवको समय होइन' यस्तो विचार गरेर हजुरले आफ्नो मायाशक्तिद्वारा वामन आदि देवता, राम, कृष्ण आदि मनुष्य, वराह आदि पशु तथा नृसिंह, हयग्रीव आदि मिश्रित र मत्स्य, कूर्म आदि जलचरको आकृतिमा अनेक अवतार ग्रहण गरी ती दैत्य, दानव र मनुष्यहरूलाई अपराधअनुसारको दण्ड दिनुहुन्छ। त्यसैले हे भगवान् ! हजुर नै अपराधीहरूलाई दण्ड दिने एक मात्र पुरुष हुनुभएको हुनाले यदि हजुरलाई उचित लाग्दछ भने त्वष्टाको पुत्र वृत्रासुरको पनि वध गर्नुहोस्।

अस्माकं तावकानां तव नतानां तत ततामह तव चरणनलिन-
युगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां स्वलिङ्गविवरणेनात्मसात्कृताना-
मनुकम्पानुरञ्जितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन विगलितमधुर-
मुखरसामृतकलया चान्तस्तापमनघार्हसि शमयितुम् ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
तत = हे पिताजी
ततामह = हे पितामह
अनघ = हे निष्पाप
तावकानां = हजुरका प्रेमी
तव = हजुरको चरणमा
नतानां = झुकेका
चरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां = दुबै चरणकमलको ध्यान गर्दा हजुरको प्रेमरूप बन्धनले हृदय बाँधिएका
स्वलिङ्गविवरणेन = आफ्नो स्वरूपलाई प्रकट गरेर
आत्मसात्कृतानाम् = भक्तका रूपमा स्वीकार गरिएका
अस्माकं = हामीहरूको
अन्तस्तापम् = मनभित्र रहेको वृत्रासुरको भयलाई
अनुकम्पानुरञ्जितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन = दयाले अनुरञ्जित निर्मल, मनोहर एवं शीतल मन्द मुस्कानयुक्त हेराइले र

विगलितमधुरमुखरसामृतकलया च = मुखरूप चन्द्रमाबाट उत्पन्न आनन्ददायी मिठा वचनरूप अमृतद्वारा पनि **शमयितुम्** = शान्त गर्न (हटाउन) **अर्हसि** = सक्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुर नै हाम्रा पिता र पितामह हुनुहुन्छ। हामी हजुरकै हौँ र हजुरको चरणकमलमा झुकेका छौँ। हजुरको चरणकमलको ध्यान गर्दा हजुरको प्रेमरूप बन्धनले हाम्रो हृदय बाँधिएको छ। हजुरले आफ्नो असाधारण स्वरूप प्रकट गरेर हामीलाई आफ्नो भक्तको रूपमा स्वीकार गर्नुभएको छ। दयाले अनुरञ्जित, निर्मल, मनोहर र शीतल मन्द मुस्कानयुक्त हेराइले तथा आफ्नो मुखरूप चन्द्रमाबाट उत्पन्न आनन्ददायी मिठा वचनरूप अमृतद्वारा पनि हाम्रो हृदयमा रहेको वृत्रासुरको भयलाई समाप्त गरिदिनुहोस्।

अथ भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमान-दिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहावस्थान-विशेषं तदुपादानोपलम्भकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाश-शरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद् विस्फुलिङ्गादिभिरिव हिरण्यरेतसः॥ ४२॥

पदार्थ–
अथ = त्यसैले
भगवन् = हे भगवान्
अस्माभिः = हामीहरूद्वारा
अखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलय-निमित्तायमानदिव्यमाया-विनोदस्य = सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयका लागि कारण भएको दिव्य मायाशक्तिद्वारा विहार गर्ने
सकलजीवनिकायानाम् = सम्पूर्ण जीवका समूहको
अन्तर्हृदयेषु = हृदयभित्र
ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण = ब्रह्मरूपले अन्तर्यामीस्वरूपद्वारा र
बहिः अपि च = बाहिर पनि
प्रधानरूपेण च = प्रकृतिजन्य विभिन्न वस्तुको रूपमा रहनुहुने
यथादेशकालदेहावस्थानविशेषं = देश, काल र शरीरको विशेष अवस्थाअनुसार
तदुपादानोपलम्भकतया = तिनीहरूको उपादान कारण र प्रकाशकको रूपमा
अनुभवतः = अनुभव गर्नुहुने
सर्वप्रत्ययसाक्षिणः = सम्पूर्ण जीवहरूको चित्तवृत्तिका साक्षी
आकाशशरीरस्य = आकाश जैँ निर्विकार स्वरूप भएका र
साक्षात्परब्रह्मणः = साक्षात् परब्रह्म
परमात्मनः = परमात्मा
तव = हजुरको
इह = अहिले
कियान् वै = कति
अर्थविशेषः = आफ्नो प्रयोजन
विज्ञापनीयः = निवेदन गर्नुपर्ने
स्यात् = होला र (अर्थात् निवेदन गरिरहनुपर्दैन, जसरी)
विस्फुलिङ्गादिभिः = अग्निका झिल्का आदिले
हिरण्यरेतसः इव = अग्निको (स्वरूपलाई प्रकाशित गर्न सक्दैन)

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुर जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारण भएको दिव्य

मायाशक्तिसँग विहार गर्नुहुन्छ। सम्पूर्ण जीवसमूहका हृदयभित्र ब्रह्म र अन्तर्यामीरूपले तथा बाहिर प्रकृतिजन्य विभिन्न सांसारिक वस्तुहरूमा हजुर नै विराजमान हुनुहुन्छ। विभिन्न देश, विभिन्न काल, विभिन्न शरीर र विभिन्न अवस्थाहरू र तिनको उपादानकारण तथा प्रकाशक पनि हजुर नै हुनुहुन्छ। सम्पूर्ण जीवहरूको चित्तवृत्तिका साक्षी पनि हजुर नै हुनुहुन्छ। आकाश झैँ निर्विकार र निर्लिप्त रहनुहुने हजुर साक्षात् परब्रह्म परमात्मा हुनुहुन्छ। त्यसैले हे भगवान् ! जसरी अग्निका झिल्काहरूले अग्निलाई प्रकाशित गर्न सक्दैनन् त्यसै गरी हामी पनि हाम्रो प्रयोजन वा कुनै पनि स्वार्थ बताउन सक्दैनौं, हजुर आफैं विज्ञ हुनुहुन्छ।

अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव
चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानां
वयं यत्कामेनोपसादिताः ॥ ४३ ॥

पदार्थ–
अत एव = त्यसैले
वयं = हामीहरू
यत्कामेन = जे इच्छाद्वारा
उपसृतानां = हजुरको शरणमा आएका भक्तहरूको
विविधवृजिनसंसारपरिश्रमोप-शमनीम् = विभिन्न पापजन्य जन्ममृत्युरूप संसारको परिश्रम (ताप)लाई शान्त पार्ने
भगवतः = ऐश्वर्यशाली
परमगुरोः = परमगुरु
तव = हजुरको
चरणशतपलाशच्छायां = चरणकमलको छत्रछायामा
उपसादिताः = आएका छौँ
तत् = त्यो
अस्माकं = हाम्रो (काम)
स्वयं = निवेदनविना नै आफैँ
उपकल्पय = सम्पन्न गरिदिनुहोस्

वाक्यार्थ– हजुर ऐश्वर्यसम्पन्न र जगत्को परमगुरु हुनुहुन्छ। हजुरको चरणकमलको छायाले विभिन्न प्रकारको पापको परिणामजन्य जन्ममृत्युरूप संसारको तापलाई शान्त गराइदिन्छ। हामीहरू त्यही ताप विनाश गर्ने हजुरको चरणकमलको छत्रछायामा आएका छौँ। त्यसकारण हे भगवान् ! हामीहरू जुन इच्छा लिएर हजुरको शरणमा आएका हौँ, त्यो कुरा हजुर आफैँ बुझ्नुहोस् र हामीहरूले निवेदन नगरीकन स्वयं त्यो कार्य सम्पन्न गरिदिनुहोस्।

अथो ईश जहि त्वाष्ट्रं ग्रसन्तं भुवनत्रयम्।
ग्रस्तानि येन नः कृष्ण तेजांस्यस्त्रायुधानि च ॥ ४४ ॥

पदार्थ–
अथः = त्यसैले
ईश = हे भगवान्
कृष्ण = हे श्रीकृष्ण
भुवनत्रयम् = तीनै लोकलाई
ग्रसन्तं = निल्न लागेको
त्वाष्ट्रं = वृत्रासुरलाई
जहि = वध गर्नुहोस्
येन = जुन वृत्रासुरले
नः = हामी देवताका
तेजांसि = प्रभाव (पराक्रम) र
अस्त्रायुधानि च = शस्त्र, अस्त्र आदि हतियारहरूलाई पनि
ग्रस्तानि = निस्तेज गरिदियो

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! वृत्रासुरले तीनै लोकलाई निल्न लागिरहेको छ। यसले हाम्रा शस्त्र,

अस्त्र आदि हतियार र प्रभावलाई निस्तेज गरिदिएको छ। त्यसैले हे भगवान् श्रीकृष्ण ! यस वृत्रासुरको वध गर्नुहोस्।

हंसाय दह्रनिलयाय निरीक्षकाय
कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय।
सत्सङ्ग्रहाय भवपान्थनिजाश्रमाप्ता-
वन्ते परीष्टगतये हरये नमस्ते ॥ ४५ ॥

पदार्थ–
हंसाय = शुद्धस्वरूप भएका
दह्रनिलयाय = भक्तहरूको दहर (हृदयरूप) आकाशमा बस्ने
निरीक्षकाय = सर्वसाक्षी
कृष्णाय = जगत्का भारहर्ता
मृष्टयशसे = पवित्रकीर्ति भएका
निरुपक्रमाय = विना परिश्रम कार्य गर्न सक्ने
सत्सङ्ग्रहाय = सत्पुरुषहरूद्वारा रुचाइने
अन्ते = प्रलयकालमा
भवपान्थनिजाश्रमाप्तौ = संसाररूप बाटामा हिँडेर थकित भएका मनुष्यलाई आफ्नो शरणमा आउँदा
परीष्टगतये = सबै दृष्टिले उत्तम मानिएको मोक्षफल दिने
हरये = ताप नाश गर्ने
ते = हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुर शुद्धस्वरूप हुनुहुन्छ, भक्तहरूको हृदयाकाशमा हजुर नै साक्षीरूपले विराजमान हुनुहुन्छ। हजुरले नै जगत्मा बढ्दै गएको भार हरण गर्नुहुन्छ। पृथिवीको भार हरण गरी भक्तको उद्धार गर्ने हजुरको पवित्र कीर्ति सर्वत्र व्याप्त छ। परिश्रम विना नै जस्तोसुकै कार्य सम्पादन गर्न सक्ने हजुरलाई सत्पुरुषहरूले मात्र भेट्टाउन सक्छन्। संसाररूप बाटामा हिँडेर थकित भएका मनुष्य (बटुवा)हरू जब प्रलयकालमा हजुरको शरणमा आउँछन् तब तिनीहरूलाई हजुरले सबै दृष्टिबाट उत्तम मानिएको मोक्षरूप फल प्रदान गर्नुहुन्छ। त्यस्ता भक्तजनको ताप नष्ट गर्नुहुने हे भगवान् ! हजुरलाई हाम्रो नमस्कार छ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

अथैवमीडितो राजन् सादरं त्रिदशैर्हरिः।
स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दितः ॥ ४६ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज परीक्षित्
एवम् = यसप्रकार
त्रिदशैः = इन्द्र आदि देवताहरूद्वारा
सादरं = आदरपूर्वक
ईडितः = स्तुति गरिएका र
अभिनन्दितः = प्रसन्न गराइएका
हरिः = भगवान् श्रीहरिले
स्वम् = आफ्नो
उपस्थानम् = स्तोत्रलाई
आकर्ण्य = सुनेर
अथ = त्यसपछि
तान् = ती देवताहरूलाई
प्राह = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! यसप्रकार इन्द्र आदि देवताहरूले आदरपूर्वक भगवान्को स्तुति

गरे। देवताहरूले गरेको आफ्नो स्तुति सुनेर भगवान् अत्यन्त प्रसन्न हुनुभयो र उहाँले देवताहरूलाई भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान्ले भन्नुभयो)

प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया।

आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया मयि ॥ ४७ ॥

पदार्थ–	**वः** = तिमीहरूसँग	**भक्तिः** = अनुराग
सुरश्रेष्ठाः = हे श्रेष्ठ देवताहरू	**प्रीतः** = प्रसन्न भएँ	**आत्मैश्वर्यस्मृतिः च एव** =
मदुपस्थानविद्यया = यो मेरो	**यया** = जुन यो स्तुतिद्वारा	आफ्नो ऐश्वर्यको प्राप्ति र
स्तोत्रसहितको विद्या (ज्ञान)द्वारा	**पुंसां** = पुरुषहरूको	वास्तविक स्वरूपको अनुभूति
अहं = म	**मयि** = ममा	पनि (हुनेछ)

वाक्यार्थ– हे श्रेष्ठ देवताहरू ! तिमीहरूले गरेको मेरो स्तुतियुक्त ज्ञानद्वारा म तिमीहरूसँग प्रसन्न भएँ। तिमीहरूले गरेको यो स्तोत्रद्वारा ममा पुरुषहरूको अनुराग (भक्ति) उत्पन्न हुनेछ र आफ्नो ऐश्वर्य तथा वास्तविक स्वरूपको समेत अनुभव (ज्ञान) हुनेछ।

किं दुरापं मयि प्रीते तथापि विबुधर्षभाः।

मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति तत्त्ववित् ॥ ४८ ॥

पदार्थ–	**दुरापं** = दुर्लभ छ र	**तत्त्ववित्** = तत्त्वज्ञानीले
विबुधर्षभाः = हे श्रेष्ठ देवताहरू	**तथा अपि** = तर पनि	**मत्तः** = मदेखि
मयि = म	**मयि** = ममा नै	**अन्यत्** = भिन्न अरू कुनै वस्तु
प्रीते = प्रसन्न भएपछि	**एकान्तमतिः** = निरन्तर समर्पित	**न वाञ्छति** = चाहँदैन
किं = कुन चाहिँ वस्तु	बुद्धि भएको	

वाक्यार्थ– हे श्रेष्ठ देवताहरू ! म प्रसन्न भइसकेपछि कुनै पनि वस्तु दुर्लभ हुँदैन तापनि मलाई नै एक मात्र प्राप्तव्य मान्ने तत्त्वज्ञ मेरा भक्तहरूले मदेखि भिन्न कुनै पनि वस्तुको चाहना गर्दैनन्।

न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक्।

तस्य तानिच्छतो यच्छेद् यदि सोऽपि तथाविधः ॥ ४९ ॥

पदार्थ–	**आत्मनः** = आफ्नो	**इच्छतः** = इच्छा गर्ने
गुणवस्तुदृक् = सत्त्व आदि	**श्रेयः** = कल्याणलाई	**तस्य** = त्यो अज्ञानी व्यक्तिलाई
त्रिगुणबाट उत्पन्न सांसारिक	**न वेद** = जान्न सक्दैन	(ती विषयहरू)
विषयलाई सत्य मान्ने	**यदि** = यदि कसैले	**यच्छेत्** = दिन्छ भने
कृपणः = अज्ञानी व्यक्ति	**तान्** = ती विषयहरू नै	**सः** = त्यो दाता

अपि = पनि	**तथाविधः** = त्यस्तै अज्ञानी हो

वाक्यार्थ– सत्त्व आदि त्रिगुणबाट उत्पन्न सांसारिक विषयलाई सत्य मान्ने अज्ञानी व्यक्तिले आफ्नो वास्तविक कल्याणलाई बुझ्नै सक्दैन। यदि कुनै दाताले त्यो मूर्खलाई उसको चाहनाअनुसारका सांसारिक विषयहरू प्रदान गर्दछ भने त्यो दाता पनि त्यस्तै अज्ञानी मूर्ख हो।

स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि।
न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतो हि भिषक्तमः॥ ५०॥

पदार्थ–

हि = निश्चय नै	**अज्ञाय** = अज्ञानी व्यक्तिलाई	**भिषक्तमः** = असल वैद्यले
स्वयं = (जसले) आफैँले	**कर्म** = दुःखको कारण विषय र त्यसलाई पाउने साधन सकाम कर्मलाई	**वाञ्छतः** = इच्छा गरे पनि
निःश्रेयसं = कल्याणप्राप्तिको साधन भगवद्भजनलाई	**न वक्ति** = उपदेश गर्दैन (जसरी)	**रोगिणः** = रोगीका लागि
विद्वान् = जान्दछ (उसले)	**हि** = निश्चय नै	**अपथ्यं** = अपथ्य वस्तु
		न राति = खान दिँदैन

वाक्यार्थ– जसले कल्याण (मोक्ष) र त्यसको साधन भगवद्भजनको महत्त्वलाई जानेको छ उसले आफ्नो कल्याण कसरी हुन्छ भन्ने नबुझ्ने मूर्खलाई दुःखको कारण विषय र त्यसको साधन कर्मको उपदेश कहिल्यै गर्दैन। जसरी रोगीले खान चाहे पनि असल वैद्यले उसलाई अपथ्य वस्तु खान दिँदैन।

विवरण– यस प्रसङ्गमा भगवान्‌कै मुखबाट जीवहरूप्रति उहाँको वात्सल्य कस्तो प्रकारको छ भन्ने अभिव्यक्ति भएको छ। देवताहरू जहिलेसुकै आफूलाई कष्ट पर्दा भगवान्‌लाई पुकार्दछन्। उनीहरू कष्ट आइपर्दा के चाहन्छन् भने भगवान्‌ले प्रत्यक्ष हस्तक्षेप गरेर दैत्यको संहार गरी हामीलाई समृद्ध पार्नुहोस्। तर उनीहरूले भनेअनुसार नै भगवान्‌ले काम गर्नुपर्दछ भन्ने होइन। मानिसहरू पढाइ, खेल या व्यवहार जतासुकै आफैँ उत्कृष्ट र श्रेष्ठ भएको हेर्न चाहन्छन्। सबैले आफूलाई उत्कृष्ट बनाउन गरेको प्रार्थनामध्ये कसको चाहिँ पुकारा भगवान्‌ले सुन्नुहोला? यसकारण सकाम प्रार्थना गर्नु अनावश्यक र हास्यास्पद दुबै हो। चिकित्सकले काँडा निकाल्न छाला चिर्नु तत्काल दुःखदायक भए पनि पछि हितकारक भए झैँ प्राणीहरूले आज पाएको दुःख पछि उनीहरूकै कल्याणका लागि हुन्छ। दृश्य-अदृश्यरूपले जन्मजन्मान्तरसम्म प्राणीहरूको कल्याणका लागि प्रयत्न गर्ने परमात्माभन्दा अरू कसलाई आफ्नो भनी विश्वास गर्न सकिन्छ र? के आमा, बाबु, मित्र वा भर्खरै भेट भएको व्यक्तिले आफूलाई सहायता गर्नु उनको दयाको क्षेत्रभन्दा बाहिर पर्छ? के उनले प्रेरणा नदिई स्वतन्त्ररूपमा प्राणीहरू एकआपसमा उपकार र सहायता गर्दछन्? गर्दैनन्। त्यसकारण के बुझ्नुपर्दछ भने आफूलाई मन परेको वस्तु प्राप्त भएन भने पनि भगवान्‌प्रति गरिएको प्रार्थना खेर गएको हुँदैन। कुनै अदृश्य जोखिमबाट भक्तलाई बचाउन भगवान्‌ले दुःखको उपहार दिनुभएको हो भनी परमात्मा र उहाँको नित्यसिद्ध वात्सल्यप्रेममा झन् दृढविश्वासी हुनुपर्दछ।

मघवन् यात भद्रं वो दध्यञ्चमृषिसत्तमम्।
विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम्॥ ५१॥

पदार्थ–	**यात** = जाओ	तपस्याले सुदृढ भएको
मघवन् = हे देवराज इन्द्र	**वः** = तिमीहरूको	**गात्रं** = दधीचिको शरीर
ऋषिसत्तमम् = ऋषिश्रेष्ठ	**भद्रं** = कल्याण हुनेछ	**मा चिरम्** = ढिलो नगरीकन
दध्यञ्चम् = दधीचिऋषि समक्ष	**विद्याव्रततपःसारं** = विद्या, व्रत र	**याचत** = मागिहाल

वाक्यार्थ– हे देवराज इन्द्र ! तिमीहरू ढिलो नगरी ऋषिश्रेष्ठ दधीचिको शरणमा जाओ। उहाँ ऋषिबाट नै तिमीहरूको कल्याण (मनोरथसिद्धि) हुनेछ। तुरुन्तै गएर विद्या, व्रत र तपस्याले सुदृढ भएको दधीचि ऋषिको शरीर मागिहाल।

स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम्।
यद्वा अश्वशिरो नाम तयोरमरतां व्यधात्॥ ५२॥

पदार्थ–	**वै** = निश्चय नै	**तयोः** = (देवताहरूद्वारा अमृत
सः वा = ती प्रसिद्ध	**यत्** = जुन घोडाको मुखबाट	पिउन वञ्चित गराइएका) ती
दध्यङ् = दधीचि ऋषिले	**अश्विभ्यां** = अश्विनीकुमारलाई	अश्विनीकुमारलाई (ज्ञान दिएर)
निष्कलम् = शुद्ध	**अश्वशिरः नाम** = अश्वशिर	**अमरतां** = अमर
ब्रह्म = ब्रह्मलाई	नामक ब्रह्मविद्याको उपदेश	**व्यधात्** = बनाइदिनुभएको थियो
अधिगतः = जान्नुभएको छ	गर्नुभयो	

वाक्यार्थ– ती प्रसिद्ध दधीचि ऋषिले शुद्ध ब्रह्मतत्त्वलाई जान्नुभएको छ। उहाँले अश्विनीकुमारलाई घोडाको मुखबाट अश्वशिर नामक ब्रह्मतत्त्वको उपदेश गर्नुभएको थियो। अश्विनीकुमार स्वर्गका वैद्य भएकाले देवताहरूद्वारा अमृतपान गर्नबाट वञ्चित गराइएका थिए तर दधीचिले ब्रह्मज्ञान प्रदान गरेर उनीहरूलाई अमर बनाइदिनुभएको थियो।

विवरण– दधीचि ऋषिलाई प्रवर्ग्य (यज्ञकर्मको ज्ञान) र ब्रह्मको ज्ञान थियो। उहाँले घोडाको टाउकोबाट अश्विनीकुमारलाई ब्रह्मविद्याको उपदेश गर्नुभएको थियो भन्ने कुरा उपनिषद्मा पाइन्छ। **स दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो नाम शीर्ष्णा प्रयदीमुवाच** (बृहदारण्यकोपनिषद्, २/५/१६) अर्थात् दधीचि ऋषिले घोडाको टाउकोबाट अश्विनीकुमारलाई ब्रह्मविद्याको उपदेश गर्नुभएको थियो। यो प्रसङ्ग यसप्रकार छ–

एक दिन स्वर्गका वैद्य अश्विनीकुमारले ब्रह्मज्ञानको उपदेश गर्न ऋषिलाई प्रार्थना गरे तर आफू यज्ञकर्ममा व्यस्त रहेकाले कुनै उचित समयमा ब्रह्मोपदेश गरुँला भनी उहाँले अश्विनीकुमारलाई फर्काइदिनुभयो। यो थाहा पाएर इन्द्रले दधीचिमुनि भएको ठाउँमा आएर भने– “ऋषिवर ! अश्विनीकुमार स्वर्गका वैद्य हुन्। उनीहरूलाई ब्रह्मज्ञानको उपदेश नगर्नुहोला। यदि गर्नुभयो भने म तपाईंको शिर काटिदिनेछु” यसरी धम्क्याएर इन्द्र गए। केही दिनपछि ऋषिले

भनेअनुसार ब्रह्मज्ञानका लागि अश्विनीकुमार आइपुगे र ज्ञानप्रदान गर्न निवेदन गरे। ऋषिले उनीहरूलाई इन्द्रले दिएको चेतावनी सुनाउनुभयो। सबै कुरा बुझेपछि अश्विनीकुमारले भने– "मुनिवर ! हामी हजुरको शिर काटेर घोडाको शिर जोडिदिन्छौँ। हजुरले त्यही घोडाको शिरबाट ज्ञानको उपदेश गर्नुहोस्। जब इन्द्रले हजुरको त्यो घोडाको टाउको काटिदिनेछन् तब हामीहरू हजुरको वास्तविक शिर पुनः जोडिदिनेछौँ" स्वर्गका वैद्य अश्विनीकुमारले भनेबमोजिम घोडाको शिरबाट दधीचिले ब्रह्मज्ञानको उपदेश गर्नुभयो। क्रुद्ध भएका इन्द्रले ऋषिको अश्वशिर काटिदिए। त्यसपछि तुरुन्त अश्विनीकुमारले ऋषिको पहिलाको शिर जोडिदिए। यसरी घोडाको शिरबाट अश्विनीकुमारलाई ब्रह्मज्ञानको उपदेश गर्नुभएकाले दधीचि ऋषिको नाम 'अश्वशिर' र उहाँले बताएको ब्रह्मविद्याको नाम 'अश्वशिरा' रहेको हो।

दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्माभेद्यं मदात्मकम्।
विश्वरूपाय यत् प्रादात् त्वष्टा यत् त्वमधास्ततः ॥ ५३ ॥

पदार्थ–
आथर्वणः = अथर्वाका पुत्र
दध्यङ् = दधीचिले
अभेद्यं = अन्य मन्त्रद्वारा अभेद्य
मदात्मकम् वर्म = म (नारायण) देवता भएको नारायणकवच जान्नुभएको छ
यत् = जुन कवचलाई (दधीचिले)
त्वष्ट्रे = त्वष्टालाई
त्वष्टा = त्वष्टाले
विश्वरूपाय = विश्वरूपलाई
प्रादात् = दिए
ततः = त्यसपछि
यत् = जो त्यही कवचलाई
त्वम् = तिमी (इन्द्र)ले
अधाः = धारण गरेका छौ

वाक्यार्थ– अथर्वाका पुत्र दधीचि ऋषिले कुनै पनि मन्त्रद्वारा भेदन नहुने म (नारायण) नै देवता भएको नारायणकवच जान्नुभएको छ। उहाँले त्वष्टालाई नारायणकवचको ज्ञान दिनुभयो, त्यसपछि त्वष्टाले आफ्नो पुत्र विश्वरूपलाई दिए र विश्वरूपबाट प्राप्त गरेर तिमीहरूले पनि त्यो नारायणकवच धारण गरेका छौ।

युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति।
ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः ॥
येन वृत्रशिरो हर्ता मत्तेजउपबृंहितः ॥ ५४ ॥

पदार्थ–
अश्विभ्यां = दधीचिका शिष्य अश्विनीकुमारद्वारा
याचितः = याचना गरिएका
धर्मज्ञः = परदुःखहरण गर्नु नै धर्म हो भन्ने मान्ने दधीचिले
युष्मभ्यं = तिमीहरूलाई
अङ्गानि = देहको अङ्ग (हड्डी)
दास्यति = दिनुहुनेछ
ततः = त्यसपछि
तैः = ती ऋषिको हाडद्वारा
विश्वकर्मविनिर्मितः = विश्वकर्माद्वारा बनाइएको
आयुधश्रेष्ठः = श्रेष्ठ हतियार वज्र बन्नेछ
मत्तेजउपबृंहितः = मेरो शक्तिले युक्त भएका तिमीले
येन = त्यो वज्रद्वारा

वृत्रशिरः = वृत्रासुरको शिरलाई **हर्ता** = छेदन (हरण) गर्नेछौ

वाक्यार्थ– तिमीहरूको तर्फबाट दधीचिका शिष्य अश्विनीकुमारले माग्नेबित्तिकै धर्म जान्ने दधीचि ऋषिले आफ्नो शरीरको हाड तिमीहरूलाई दिनुहुनेछ। त्यसपछि ऋषिको त्यो हाडलाई विश्वकर्माले सर्वश्रेष्ठ हतियार वज्र बनाइदिनेछन्। हे देवराज इन्द्र ! मेरो शक्तिले समर्थ भई तिमीले वृत्रासुरको शिर काट्नेछौ।

तस्मिन् विनिहते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसम्पदः।

भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसन्ति च मत्परान्॥ ५५॥

पदार्थ–
तस्मिन् = त्यो वृत्रासुर
विनिहते = मरेपछि
यूयं = तिमीहरूले
भूयः = फेरि
तेजःअस्त्रायुधसम्पदः = तेज, हतियार र सम्पत्तिहरू
प्राप्स्यथ = प्राप्त गर्नेछौ
वः = तिमीहरूको
भद्रं च = कल्याण पनि (हुनेछ किनभने)
मत्परान् = मेरा भक्तहरूलाई
(कसैले पनि)
न हिंसन्ति = हिंसा गर्न सक्दैनन्

वाक्यार्थ– वृत्रासुर मरेपछि तिमीहरूलाई फेरि पनि तेज, शस्त्रास्त्र आदि हतियार र ऐश्वर्य आदि सम्पत्तिहरू प्राप्त हुनेछन्। तिमीहरूको कल्याण हुनेछ किनभने मेरा भक्तहरूलाई कसैले पनि हिंसा गर्न सक्दैनन्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे नवमोऽध्यायः॥ ९॥

अथ दशमोऽध्यायः

देवताहरूद्वारा दधीचिको शरीरको हाडबाट वज्रनिर्माण र वृत्रासुरको सेनामाथि आक्रमण

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इन्द्रमेवं समादिश्य भगवान् विश्वभावनः।

पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवान्तर्दधे हरिः॥ १॥

पदार्थ—
एवं = यसप्रकार
इन्द्रम् = इन्द्रलाई
समादिश्य = आज्ञा दिएर
विश्वभावनः = जगन्निर्माता
भगवान् = भगवान्
हरिः = श्रीहरि
पश्यताम् = हेर्दै गरेका
अनिमेषाणां = देवताहरूको सामु
तत्र एव = त्यहीँ नै (आँखाकै अगाडि)
अन्तर्दधे = अन्तर्धान हुनुभयो

वाक्यार्थ— यसप्रकार देवराज इन्द्रलाई दधीचि ऋषिको शरणमा जान आज्ञा दिएर जगत्स्रष्टा भगवान् श्रीहरि देवताहरूकै अगाडि अन्तर्धान हुनुभयो।

तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान्।

मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत॥ २॥

पदार्थ—
भारत = हे परीक्षित्
तथा = त्यसरी भगवान्को आज्ञाले
देवैः = इन्द्र आदि देवताहरूद्वारा
अभियाचितः = याचना गरिएका
महान् = उदारचित्त भएका
ऋषिः = ऋषि
आथर्वणः = अथर्वाका पुत्र दधीचिले
मोदमानः = प्रसन्न भएर
प्रहसन् इव = हाँसे झैँ गरी
इदं = यसो
उवाच = भन्नुभयो

वाक्यार्थ— हे महाराज परीक्षित् ! भगवान्को आज्ञाअनुसार इन्द्र आदि देवताहरूले अथर्वाका पुत्र दधीचि ऋषि भएको ठाउँमा गएर शरीरको हाड दिन अनुरोध गरे। देवताहरूको प्रार्थना सुनेर दधीचि प्रसन्न हुनुभयो र केही हाँसे झैँ गरी भन्नुभयो।

अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीरिणाम्।

संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः॥ ३॥

पदार्थ—
वृन्दारकाः = हे देवताहरू
यूयं = तपाईंहरू
संस्थायां = मृत्युकालमा
यः तु = जुन
शरीरिणाम् = प्राणीहरूलाई
चेतनापहः = चेतनाको विनाश
दुःसहः = सहन कठिन हुने र
अभिद्रोहः = अतिशय दुःख दिने

(हुन्छ त्यो कुरा)	**न जानीथ** = जान्नुहुन्न (जान्ने
अपि = के	भए किन मेरो शरीर माग्नुहुन्छ)

वाक्यार्थ– हे देवताहरू ! मृत्युकालमा प्राणीहरूलाई सहनै नसकिने गरी दुःख हुन्छ र दुःखकै कारण प्राणीहरू चेतनाशून्य (मूर्च्छित) हुन्छन्। मृत्युको समयमा प्राणीहरूलाई हुने दुःखलाई के तपाईंहरू जान्नुहुन्न ? (यदि जान्नुहुन्छ भने किन मेरो शरीर माग्नुहुन्छ ?)

जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः।

क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ॥ ४ ॥

पदार्थ–	**प्रेष्ठः** = ज्यादै प्यारो हुन्छ	**तं** = त्यो शरीर
जिजीविषूणां = बाँच्न चाहने	(किनभने)	**दातुं** = दिन
जीवानां = जीवहरूका लागि	**ईप्सितः** = ज्यादै चाहना	**कः** = कुन व्यक्ति
इह = यस लोकमा भएका	गरिएको हुन्छ (त्यसैले)	**उत्सहेत** = सक्दछ
(प्यारा वस्तुहरूमध्ये)	**भिक्षमाणाय** = भिक्षा माग्ने	
आत्मा = शरीर	**विष्णवे** = स्वयं विष्णुलाई पनि	

वाक्यार्थ– यस लोकमा बाँच्न चाहने जीवहरूको लागि शरीर सबैभन्दा इच्छा गरिएको र सबैभन्दा प्यारो वस्तु हो। भिक्षुक भएर स्वयं भगवान् विष्णु नै आए पनि आफ्नै शरीर दिने साहस त कसले गर्दछ र ?

देवा ऊचुः (देवताहरूले भने)

किं नु तद् दुस्त्यजं ब्रह्मन् पुंसां भूतानुकम्पिनाम्।

भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेड्यकर्मणाम् ॥ ५ ॥

पदार्थ–	दया गर्ने	**पुंसां** = व्यक्तिहरूको लागि
ब्रह्मन् = हे पूज्य ब्राह्मण	**महतां** = उदारचित्त भएका	**दुस्त्यजं** = त्याग गर्न कठिन
भवद्विधानां = हजुरजस्ता	**पुण्यश्लोकेड्यकर्मणाम्** = पवित्र	**तत्** = त्यस्तो वस्तु
भूतानुकम्पिनाम् = प्राणीहरूप्रति	कीर्ति र प्रसंशनीय कर्म भएका	**किं नु** = के हुन्छ र

वाक्यार्थ– हे पूज्य ब्राह्मण ! हजुर प्राणीहरूप्रति अत्यन्त दयालु र उदारचित्तवाला हुनुहुन्छ। हजुरले गरेका कर्महरू प्रसंशनीय छन्। हजुरजस्तो उदारचित्त र पवित्र कीर्ति भएको व्यक्तिका लागि त्यस्तो त्याग गर्न कठिन वस्तु के नै हुन्छ र ?

ननु स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम्।

यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥

पदार्थ–	**स्वार्थपरः** = स्वार्थी	**लोकः** = व्यक्तिले

परसङ्कटम् = दाताको समस्यालाई
न वेद = जान्दैन
यदि = यदि
वेद = जान्दथ्यो भने
न याचेत = माग्दैनथ्यो
स्वार्थपरः = स्वार्थी
लोकः = दाताले पनि
परसङ्कटम् = माग्नेवाला याचकको समस्यालाई
न वेद = जान्दैन
यदि = यदि
वेद = जान्ने भए
ननु = निश्चय नै
ईश्वरः = दान दिन सक्ने दाताले
न इति = दिन्नँ भन्ने वचन
न आह = भन्दैनथ्यो

वाक्यार्थ– स्वार्थी याचकहरू दाताको समस्यालाई जान्दैनन्। यदि जान्दथे भने माग्दैनथे। त्यसै गरी स्वार्थीहरूले माग्नेवाला याचकको समस्यालाई जान्दैनन्। यदि जान्ने भए दान दिन समर्थ भएर पनि दिन्नँ भन्दैनथे।

ऋषिरुवाच (दधीचि ऋषिले भन्नुभयो)

धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः।

एष वः प्रियमात्मानं त्यजन्तं सन्त्यजाम्यहम्॥ ७॥

पदार्थ–
वः = तपाईंहरूको (मुखबाट)
धर्मं = धर्म
श्रोतुकामेन = सुन्न चाहने
मे = मद्वारा
यूयं = तपाईंहरू
प्रत्युदाहृताः = हुँदैन भनेर फर्काइए झैँ हुनुभयो
एषः = यो
अहम् = म
त्यजन्तं = प्रारब्ध कर्म सकिएपछि मलाई त्याग्ने
प्रियम् = प्यारो
आत्मानं = शरीरलाई
वः = तपाईंहरूको लागि
सन्त्यजामि = छाड्छु

वाक्यार्थ– हे देवगण! तपाईंहरूको मुखबाट धर्म सुन्न चाहेर मैले तपाईंहरूको याचनाप्रति उपेक्षा गरे झैँ गरेको मात्र हुँ। प्रारब्धकर्मको क्षय भएपछि यो शरीरले मलाई स्वतः त्याग गर्नेछ। अतः म तपाईंहरूको कार्य सिद्ध गर्नका लागि यो प्यारो शरीरलाई अहिल्यै छाड्छु।

योऽध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान्।

ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि॥ ८॥

पदार्थ–
नाथाः = हे देवताहरू
यः = जुन
पुमान् = व्यक्तिले
भूतदयया = सम्पूर्ण प्राणीमाथि दयाभाव राखी
अध्रुवेण = अनित्य
आत्मना = शरीरले
धर्मं = धर्म
न ईहेत = प्राप्त गर्न चाहँदैन
यशः = यश पनि
न = चाहँदैन (भने)
सः = त्यो व्यक्ति
स्थावरैः अपि = वृक्षहरूभन्दा पनि
शोच्यः = निन्दनीय हो

वाक्यार्थ– हे देवताहरू! जुन व्यक्तिले सम्पूर्ण प्राणीहरूमा दयाभाव राखी आफ्नो अनित्य

शरीरद्वारा उनीहरूको उपकार धर्म गर्दैन र यश प्राप्त गर्ने चेष्टा पनि गर्दैन भने त्यो व्यक्ति वृक्ष आदि स्थावरभन्दा पनि निकृष्ट हो। (वृक्षहरूले फलफूल आदि दिएर परोपकार त गर्दछन्, ऊ त केही पनि गर्दैन।)

एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः।
यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति॥ ९॥

पदार्थ–
यः = जुन
आत्मा = व्यक्ति
भूतशोकहर्षाभ्याम् = प्राणीहरूको दुःख र हर्षबाट
शोचति = दुःखमा शोक गर्दछ र
हृष्यति = हर्षमा खुसी हुन्छ (भने)
एतावान् = यही नै
अव्ययः = अविनाशी
धर्मः = धर्म हो (त्यसैले यो धर्म)
पुण्यश्लोकैः = पवित्र कीर्ति भएका महापुरुषहरूद्वारा
उपासितः = उपासना गरिएको छ

वाक्यार्थ– अन्य प्राणीहरूको दुःखमा शोक गर्नु र हर्षमा आनन्दित हुनु नै अविनाशी धर्म हो। यस्तै धर्मलाई पवित्र कीर्ति भएका महापुरुषहरूले आदर गर्छन्।

अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः।
यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यः स्वज्ञातिविग्रहैः॥ १०॥

पदार्थ–
पारक्यैः = मरेपछि स्याल, गिद्ध आदिद्वारा खाइने
अस्वार्थैः = आफ्नो काम नलाग्ने
क्षणभङ्गुरैः = क्षणभङ्गुर
स्वज्ञातिविग्रहैः = धन, पुत्र आदि, शरीर आदिद्वारा
मर्त्यः = मरणशील मानिसले
यत् = जो
न उपकुर्यात् = अरूको उपकार गर्दैन भने (यस्तो शुष्क जीवन)
अहो = अहो
कष्टं = दुःखको विषय हो
अहो = अहो
दैन्यम् = दुःखमय छ र त्यस्तो जीवन व्यर्थ छ

वाक्यार्थ– धन, पुत्र आदि एवं शरीर सबै क्षणभङ्गुर छन्। मरेपछि यिनीहरूको र स्वयं आफ्नो शरीरको पनि कुनै प्रयोजन छैन। मरेपछि शरीरलाई स्याल, गिद्ध आदिले खाने मात्रै हो अरू कामै छैन। यस्तो नश्वर शरीर वा धन आदिद्वारा जसले अरूको उपकार गर्दैन भने त्यसको त्यस्तो परोपकाररहित शुष्क जीवन हुनु दुःखको विषय हो। त्यसको जीवन व्यर्थ छ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्वणस्तनुम्।
परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं सन्नयञ्जहौ॥ ११॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार
कृतव्यवसितः = शरीर दान गर्ने निश्चय गरेका
आथर्वणः = अथर्वाका पुत्र
दध्यङ् = दधीचिले

भगवति = भगवान्
परे ब्रह्मणि = परब्रह्ममा
आत्मानं = आफूलाई
सन्नयन् = लीन गरेर
तनुम् = शरीर
जहौ = त्याग गर्नुभयो

वाक्यार्थ— यसप्रकार देवताहरूलाई शरीर दान गर्ने निश्चय गरेका अथर्वाका पुत्र दधीचिले परब्रह्म परमात्मामा आफूलाई लीन गरी शरीरको त्याग गर्नुभयो।

विवरण— परोपकारी साधुहरू कतिसम्म दयालु र त्यागी हुन्छन् भन्ने प्राचीन वैदिक परम्पराको दिग्दर्शन यहाँ पाइन्छ। कसैले कोहीसँग मलाई तिम्रो हाड चाहिएकाले तिमी देऊ भनी माग्यो र त्यो सुनेर उसले आफ्नो शरीर त्यागेर हाड दियो भने त्यो भन्दा परोपकारको आदर्श अरू के होला ? यस्तो उपकार गर्न त्यस्ता व्यक्तिहरू मात्र समर्थ हुन्छन् जो सबै प्राणीहरूभित्र आफ्नै आत्मालाई देख्दछन्। ज्ञानीहरू परोपकारको लागि आफ्नै शरीर पनि त्यागिदिन्छन्। उनीहरू शरीरका लागि होइन परम अस्तित्वका लागि बाँचेका हुन्छन् भन्ने कुरा दधीचिको प्रसङ्गबाट बुझ्न सकिन्छ।

यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग् ध्वस्तबन्धनः।
आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतम्॥ १२॥

पदार्थ—
यताक्षासुमनोबुद्धिः = इन्द्रिय, प्राण, मन र बुद्धिलाई वशमा राखेका
तत्त्वदृक् = जीव र ब्रह्मको एकताको साक्षात्कार गरेका
ध्वस्तबन्धनः = संसारका सबै बन्धनहरू नष्ट भइसकेका
परमं योगं = योगसमाधिमा
आस्थितः = बसेका दधीचिले
देहं = शरीर
गतम् = छुटेको
न बुबुधे = थाहा पाउनुभएन

वाक्यार्थ— इन्द्रिय, प्राण, मन र बुद्धिलाई वशमा राख्नुभएका दधीचिले जीव र ब्रह्मको एकताको साक्षात्कार गर्नुभएको थियो। उहाँको लागि सांसारिक बन्धन पहिले नै नष्ट भइसकेको थियो। शरीरको त्याग गर्ने वेला तत्त्वज्ञानी दधीचि ऋषि योगसमाधिमा बस्नुभएको थियो। अतः उहाँले शरीर छुटेको थाहै पाउनुभएन।

अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा।
मुनेः शुक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसान्वितः॥ १३॥
वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशोभत।
स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव॥ १४॥

पदार्थ—
अथ = त्यसपछि
भगवत्तेजसा = भगवान्को तेजले
अन्वितः = युक्त भई
उत्सिक्तः = शक्तिसम्पन्न
सर्वैः = सम्पूर्ण
देवगणैः = देवताहरूद्वारा
वृतः = घेरिएका
मुनिगणैः = मुनिहरूद्वारा

स्तूयमानः = स्तुति गरिएका	**विश्वकर्मणा** = विश्वकर्माद्वारा	**त्रैलोक्यं** = तीनै लोकलाई
इन्द्रः = देवराज इन्द्र	**निर्मितं** = बनाइएको	**हर्षयन्निव** = खुसी गराए झैँ
मुनेः = दधीचि ऋषिको	**वज्रम्** = वज्र	**गजेन्द्रोपरि** = ऐरावतमाथि
शुक्तिभिः = हाडबाट	**उद्यम्य** = उठाएर	**अशोभत** = शोभायमान भए

वाक्यार्थ— भगवान् नारायणको तेज (शक्ति)ले पहिले पनि युक्त भएका देवराज इन्द्र दधीचि ऋषिको हाडबाट विश्वकर्माद्वारा बनाइएको वज्रलाई हातमा लिएपछि झन् शक्तिशाली बने। उनका वरिपरि देवताहरू तैनाथ थिए। मुनिगणले उनको स्तुति गरिरहेका थिए। यसप्रकार तीनै लोकलाई हर्षित गराउँदै उनी ऐरावत हात्तीमाथि शोभायमान भए।

वृत्रमभ्यद्रवच्छेत्तुमसुरानीकयूथपैः।
पर्यस्तमोजसा राजन् क्रुद्धो रुद्र इवान्तकम्॥ १५॥

पदार्थ—	**क्रुद्धः** = रिसाएका इन्द्रले	**वृत्रम्** = वृत्रासुरलाई
राजन् = हे महाराज परीक्षित्	**ओजसा** = वेगपूर्वक	**छेत्तुम्** = मार्न
रुद्रः = रिसाएका रुद्रले	**असुरानीकयूथपैः** = असुरसेनाका	**अभ्यद्रवत्** = आक्रमण गरे
अन्तकम् इव = प्रलयकालमा	सेनापतिहरूद्वारा	
यमराजलाई (काललाई) झैँ	**पर्यस्तम्** = घेरिएको	

वाक्यार्थ— हे महाराज परीक्षित् ! प्रलयकालमा रिसाएका भगवान् रुद्रले स्वयं यमराजलाई मार्न लागे झैँ रिसाएका देवराज इन्द्रले सम्पूर्ण शक्ति लगाएर वेगपूर्वक असुरसेनाका सेनापतिहरूद्वारा वरिपरिबाट घेरिएर बसेको वृत्रासुरलाई मार्न उसमाथि आक्रमण गरे।

ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः।
त्रेतामुखे नर्मदायामभवत् प्रथमे युगे॥ १६॥

पदार्थ—	**त्रेतामुखे** = त्रेतायुगको सुरुमा	**परमदारुणः** = अत्यन्त भीषण
ततः = त्यसपछि वैवस्वत	**नर्मदायाम्** = नर्मदाको तटमा	**रणः** = युद्ध
मन्वन्तरको	**सुराणाम्** = देवताहरूको	**अभवत्** = भयो
प्रथमे युगे = प्रथम चतुर्युगमा	**असुरैः** = दानवहरूसँग	

वाक्यार्थ— वैवस्वत मन्वन्तरको प्रथम चतुर्युग अन्तर्गतको त्रेतायुगको आरम्भकालमा नर्मदा नदीको तटमा देवताहरूको दानवहरूसँग अत्यन्त भीषण युद्ध भयो।

रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः।
मरुद्भिर्ऋभुभिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम्॥ १७॥

दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोचमानं स्वया श्रिया।
नामृष्यन्नसुरा राजन् मृधे वृत्रपुरःसराः॥ १८॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज परीक्षित्
रुद्रैः = रुद्र
वसुभिः = अष्ट वसुहरू
आदित्यैः = द्वादश आदित्य
अश्विभ्यां = अश्विनीकुमार
पितृवह्निभिः = पितृदेव, अग्निदेव
मरुद्भिः = मरुद्गण
ऋभुभिः = ऋभुगण
साध्यैः = साध्यगण
विश्वेदेवैः = विश्वेदेव आदिद्वारा (युक्त भएका)
वज्रधरं = वज्रधारण गरेका
स्वया = आफ्नो
श्रिया = कान्तिले
रोचमानं = शोभायमान
मरुत्पतिम् = मरुत्पति
शक्रं = इन्द्रलाई
दृष्ट्वा = देखेर
मृधे = युद्धमा
वृत्रपुरःसराः = वृत्रासुर आदि अग्र सेनानायक भएका
असुराः = असुरहरूले
न अमृष्यन् = सहन सकेनन्

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित्! रुद्र, अष्टवसु, द्वादश आदित्य, अश्विनीकुमार, पितृदेव, अग्निदेव, मरुद्गण, ऋभुगण, साध्यगण, विश्वेदेव आदिले सहित भएका मरुत्पति देवराज इन्द्र आफ्नो विलक्षण कान्तिले शोभायमान थिए। यसरी रणभूमिमा शोभायमान इन्द्रलाई देखेर वृत्रासुर आदि असुरका सेनापतिहरूले सहन सकेनन्।

नमुचिः शम्बरोऽनर्वा द्विमूर्धा ऋषभोऽम्बरः।
हयग्रीवः शङ्कुशिरा विप्रचित्तिरयोमुखः॥ १९॥
पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः।
दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः॥ २०॥
सुमालिमालिप्रमुखाः कार्तस्वरपरिच्छदाः।
प्रतिषिध्येन्द्रसेनाग्रं मृत्योरपि दुरासदम्॥ २१॥

पदार्थ–
सुमालिमालिप्रमुखाः = सुमाली, माली आदि श्रेष्ठ असुरहरूले सहित भएका
कार्तस्वरपरिच्छदाः = सुवर्णमय सामग्रीले सजिएका
नमुचिः = नमुचि
शम्बरः = शम्बर
अनर्वा = अनर्वा
द्विमूर्धा = द्विमूर्धा
ऋषभः = ऋषभ
अम्बरः = अम्बर
हयग्रीवः = हयग्रीव
शङ्कुशिरा = शङ्कुशिरा
विप्रचित्तिः = विप्रचित्ति
अयोमुखः = अयोमुख
पुलोमा = पुलोमा
वृषपर्वा च = वृषपर्वा
प्रहेतिः = प्रहेति
हेतिः = हेति र
उत्कलः च = उत्कल समेतका
सहस्रशः = हजारौँ
दैतेयाः = दैत्य
दानवाः = दानव
यक्षाः = यक्ष
रक्षांसि = राक्षसहरू
मृत्योः = मृत्युभन्दा

अपि = पनि	**इन्द्रसेनाग्रं** = इन्द्रको सेनालाई अगाडिबाट	**प्रतिषिध्य** = छेकेर (अस्त्र प्रहार गर्न थाले)
दुरासदम् = अजेय		

वाक्यार्थ– सुवर्णमय सामग्रीले सजिएका, सुमाली, माली आदि श्रेष्ठ असुरहरूले सहित भएका नमुचि, शम्बर, अनर्वा, द्विमूर्धा, ऋषभ, अम्बर, हयग्रीव, शङ्कुशिरा, विप्रचित्ति, अयोमुख, पुलोमा, वृषपर्वा, प्रहेति, हेति, उत्कल आदि हजारौँ दैत्य, दानव तथा यक्ष र राक्षसहरूले मृत्युभन्दा पनि अजेय इन्द्रको सेनालाई चारैतिरबाट छेकेर अस्त्र प्रहार गर्न थाले।

अभ्यर्दयन्नसम्भ्रान्ताः सिंहनादेन दुर्मदाः।
गदाभिः परिघैर्बाणैः प्रासमुद्गरतोमरैः॥ २२॥
शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुण्डिभिः।
सर्वतोऽवाकिरन् शस्त्रैरस्त्रैश्च विबुधर्षभान्॥ २३॥

पदार्थ–

(वृत्रका सैनिकहरूले)	**परिघैः** = परिघ (फलामे लौरो)	**भुशुण्डिभिः** = भुशुण्डी आदि
दुर्मदाः = अभिमानपूर्वक	**बाणैः** = बाण	**शस्त्रैः** = शस्त्र र
असम्भ्रान्ताः = निर्भय भई	**प्रासमुद्गरतोमरैः** = भाला, मुङ्ग्रो, तोमर	**अस्त्रैश्च** = अस्त्रद्वारा पनि
सिंहनादेन = सिंह झैँ गर्जना गरी (इन्द्रको सेनालाई)	**शूलैः** = शूल	**सर्वतः** = चारैतिरबाट
अभ्यर्दयन् = हैरान पार्न थाले	**परश्वधैः** = बन्चरो	**विबुधर्षभान्** = देवताहरूलाई
गदाभिः = गदा	**खड्गैः** = खड्ग	**अवाकिरन्** = ढाकिदिए
	शतघ्नीभिः = शतघ्नी	

वाक्यार्थ– वृत्रका सैनिकहरूले अभिमान र निर्भयताका साथ सिंह झैँ गर्जना गर्दै गदा, परिघ, बाण, भाला, मुङ्ग्रो, तोमर, शूल, बन्चरो, खड्ग, शतघ्नी, भुशुण्डी तथा अन्य शस्त्रास्त्रहरू चारैतिरबाट प्रहार गरी देवसेनालाई ढाकिदिए।

न तेऽदृश्यन्त सञ्छन्नाः शरजालैः समन्ततः।
पुङ्खानुपुङ्खपतितैर्ज्योतींषीव नभोघनैः॥ २४॥

पदार्थ–

पुङ्खानुपुङ्खपतितैः = एकपछि अर्को बाणको प्रहार गरिएको	**समन्ततः** = चारैतिर	**नभोघनैः** = आकाशमा रहेका मेघहरूले ढाकिएका
शरजालैः = बाणको समूहद्वारा	**सञ्छन्नाः** = ढाकिएका	**ज्योतींषि इव** = ताराहरू झैँ
	ते = ती देवताहरू	**न अदृश्यन्त** = अदृष्ट भए (देखिएनन्)

वाक्यार्थ– असुरहरूले एउटा बाण प्रहार गर्नासाथ त्यसको पछिपछि तुरुन्त अर्को बाण प्रहार गरेकाले बाणहरूको समूहद्वारा चारैतिरबाट ढाकिएर देवसेनाहरू त्यसरी नदेखिने भए जसरी आकाशमा रहेका मेघहरूद्वारा ढाकिएका ताराहरू नदेखिने हुन्छन्।

न ते शस्त्रास्त्रवर्षौघा ह्यासेदुः सुरसैनिकान्।
छिन्नाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा ॥ २५ ॥

पदार्थ–
ते = ती असुरद्वारा फ्याँकिएका
शस्त्रास्त्रवर्षौघाः = शस्त्र र अस्त्ररूप वर्षाको समूहले
सुरसैनिकान् = देवताका सैनिकहरूलाई
हि = निश्चय नै
न आसेदुः = प्राप्त गर्न सकेनन्
लघुहस्तैः = छिटो हात चलाउने
देवैः = देवताहरूद्वारा
सिद्धपथे = आकाशमार्गमा नै
सहस्रधा = हजारौँ भागमा
छिन्नाः = टुक्रा बनाइए

वाक्यार्थ– असुरहरूले वर्षा गरेका शस्त्रास्त्रको समूहले देवसेनाहरूलाई स्पर्श पनि गर्न सकेनन् किनभने देवताहरूले छिटो हात चलाउँथे, त्यसैले देवताहरूले ती शस्त्रास्त्रहरूलाई आफ्नो नजिक आइपुग्नुभन्दा अगाडि नै आकाशमार्गमा नै हजारौँ भागमा टुक्रा-टुक्रा पारिदिए।

अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरिशृङ्गद्रुमोपलैः।
अभ्यवर्षन् सुरबलं चिच्छिदुस्तांश्च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
क्षीणास्त्रशस्त्रौघाः = सबै शस्त्र अस्त्रका समूह विफल भएका दानवहरूले
गिरिशृङ्गद्रुमोपलैः = पर्वतका चुचुरा, रुख, ढुङ्गा आदिद्वारा
सुरबलं = देवसेनामाथि
अभ्यवर्षन् = वृष्टि गरे
पूर्ववत् = अगाडि झैँ देवताहरूले
तान् च = असुरले फ्याँकेका ती वृक्ष आदिलाई पनि
चिच्छिदुः = छेदन गरिदिए

वाक्यार्थ– त्यसपछि जब दानवहरूका सबै शस्त्र अस्त्रहरू नष्ट र निष्फल भए तब उनीहरूले देवताहरूको सेनामाथि पर्वतको चुचुरो, रुख, ढुङ्गा आदि वर्षाउन लागे तर देवताहरूले असुरले फ्याँकेका वृक्ष आदिलाई पनि पहिले झैँ टुक्रा टुक्रा बनाइदिए।

तानक्षतान् स्वस्तिमतो निशाम्य शस्त्रास्त्रपूगैरथ वृत्रनाथाः।
द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृङ्गैरविक्षतांस्तत्रसुरिन्द्रसैनिकान् ॥ २७ ॥

पदार्थ–
शस्त्रास्त्रपूगैः = विभिन्न शस्त्र अस्त्रहरूद्वारा पनि
अक्षतान् = चोट नलागेका
स्वस्तिमतः = स्वस्थ रहेका
द्रुमैः = वृक्ष
दृषद्भिः = ढुङ्गा र
विविधाद्रिशृङ्गैः = विभिन्न पर्वतका चुचुराहरू प्रहार गर्दा पनि
अविक्षतान् = चोट नलागेका
तान् = ती
इन्द्रसैनिकान् = इन्द्रका सैनिकहरूलाई
निशाम्य = देखेर
अथ = त्यसपछि
वृत्रनाथाः = वृत्रासुर नै रक्षक भएका असुरहरू
तत्रसुः = डराए

वाक्यार्थ– असुरहरूले इन्द्रका सेनामाथि विभिन्न शस्त्रास्त्रहरू प्रहार गरे तर पनि इन्द्रका सेनाहरूलाई कुनै चोट लागेन। उनीहरू पूर्ववत् स्वस्थ नै थिए। वृक्ष, ढुङ्गा र विभिन्न पहाडका चुचुराहरूले प्रहार गर्दा पनि उनीहरूलाई कुनै क्षति पुगेन। यो सबै देखेर वृत्रासुरका सेनाहरू डराए।

सर्वे प्रयासा अभवन् विमोघाः कृताः कृता देवगणेषु दैत्यैः।
कृष्णानुकूलेषु यथा महत्सु क्षुद्रैः प्रयुक्ता रुषती रूक्षवाचः॥ २८॥

पदार्थ–	**सर्वे** = सम्पूर्ण	**क्षुद्रैः** = नीचहरूद्वारा
कृष्णानुकूलेषु = श्रीकृष्णका	**प्रयासाः** = श्रमहरू	**प्रयुक्ताः** = प्रयोग गरिएका
परम भक्त	**विमोघाः** = निष्फल	**रुषतीः** = क्रोधमय सरापजस्ता
देवगणेषु = देवताहरूमा	**अभवन्** = भए	**रूक्षवाचः** = निन्दा वचनहरू
दैत्यैः = दानवहरूद्वारा	**यथा** = जसरी	(प्रभावकारी हुन सक्दैनन्)
कृताः कृताः = बारम्बार गरिएका	**महत्सु** = सज्जनहरूमा	

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीकृष्णका परमभक्त देवताहरूलाई परास्त गर्न असुरहरूले बारम्बार गरेका सम्पूर्ण प्रयासहरू त्यसरी नै निष्फल भए जसरी नीचहरूले प्रयोग गरेका क्रोधपूर्ण सरापजस्ता निन्दापरक वचनहरू सज्जनहरूमा निष्फल हुन्छन्।

ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य हरावभक्ता हतयुद्धदर्पाः।
पलायनायाजिमुखे विसृज्य पतिं मनस्ते दधुरात्तसाराः॥ २९॥

पदार्थ–	शक्ति खोसिएका	**पतिं** = आफ्ना स्वामी
हरौ = भगवान्मा	**ते ते** = ती प्रसिद्ध दैत्यहरूले	वृत्रासुरलाई
अभक्ताः = भक्ति नभएका	**स्वप्रयासं** = आफ्नो प्रयासलाई	**विसृज्य** = छाडेर
हतयुद्धदर्पाः = युद्धको अभिमान	**वितथं** = व्यर्थ हुन लागेको	**पलायनाय** = भाग्नका लागि
हराएका	**निरीक्ष्य** = देखेर	**मनः** = मन
आत्तसाराः = देवताहरूद्वारा	**आजिमुखे** = युद्धको सुरुमा नै	**दधुः** = लगाए (भाग्न थाले)

वाक्यार्थ– भगवान्मा भक्तिभावना नभएका ती बलवान् असुरहरूको युद्धमा हुने स्वाभाविक अभिमान हरायो। देवताहरूले उनीहरूको तेजलाई प्रभावहीन बनाइदिएका थिए। उनीहरूले जब आफ्ना सम्पूर्ण प्रयासहरू व्यर्थ भएको देखे तब युद्धभूमिमा आफ्ना स्वामी वृत्रासुरलाई एक्लै छाडेर भाग्न थाले।

वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान् मनस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत्।
पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः॥ ३०॥

पदार्थ–
भग्नं = देवताहरूद्वारा हारेका र
तीव्रेण = ज्यादै
भयेन = डरले
पलायितं = भागेका
बलं = आफ्ना सेनाहरूलाई
प्रेक्ष्य = देखेर
प्रधावतः = भाग्दै गरेका
तान् = ती
अनुगान् = तितरबितर भएका अनुयायी
असुरान् च = असुरहरूलाई पनि
प्रेक्ष्य = देखेर
मनस्वी = धीर
वीरः = वीर
वृत्रः = वृत्रासुरले
विहस्य = हाँसेर
एतत् = यस्तो वचन
बभाषे = बोल्यो

वाक्यार्थ– देवताहरूसँग हारेर डरले भाग्दै गरेका र तितरबितर भएका आफ्ना अनुयायी सेनाहरूलाई देखेर धीर तथा वीर वृत्रासुरले हाँसेर भन्न लाग्यो।

कालोपपन्नां रुचिरां मनस्विनामुवाच वाचं पुरुषप्रवीरः।
हे विप्रचित्ते नमुचे पुलोमन् मयानर्वञ्छम्बर मे शृणुध्वम्॥ ३१॥

पदार्थ–
पुरुषप्रवीरः = पुरुषश्रेष्ठ वृत्रले
कालोपपन्नां = युद्धकालमा उचित भएको
मनस्विनां = धीरहरूका लागि
रुचिरां = मनोहर लाग्ने
वाचं = वाणी
जगाद = बोल्यो
हे विप्रचित्ते = हे विप्रचित्ति
नमुचे = हे नमुचि
पुलोमन् = हे पुलोमा
मय = हे मय
अनर्वन् = हे अनर्वा
शम्बर = हे शम्बर
मे = मेरो कुरा
शृणुध्वम् = सुन

वाक्यार्थ– पुरुषश्रेष्ठ वृत्रले युद्धकालमा उचित भएको वीरतापूर्ण वाणी बोल्दै भन्यो– हे विप्रचित्ति, हे पुलोमा, हे मय, हे अनर्वा र हे शम्बरहरू हो ! मेरो कुरा सुन।

जातस्य मृत्युर्ध्रुव एव सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता।
लोको यशश्चाथ ततो यदि ह्यमुं को नाम मृत्युं न वृणीत युक्तम्॥ ३२॥

पदार्थ–
जातस्य = जन्मेका प्राणीहरूको
एषः = यो
मृत्युः = मरण
सर्वतः = सर्वत्र
ध्रुवः = निश्चित छ (किनभने)
यस्य = जुन मृत्युको
इह = यस संसारमा
प्रतिक्रिया = प्रतिकारको उपाय
न च क्लृप्ता = कसैले पनि रचना गरेको छैन
ततः = त्यो मृत्युबाट
यदि = यदि (यस लोकमा)
यशः = कीर्ति र
लोकः च = स्वर्ग आदि लोक पनि (प्राप्त हुन्छ भने)
अथ = त्यसैले
अमुं = यो
युक्तम् = वीरहरूलाई उचित
मृत्युं = मृत्युलाई
हि = निश्चय नै
कः नाम = कुन चाहिँ वीरले
न वृणीत = स्वीकार नगर्ला

वाक्यार्थ– उत्पन्न प्राणीहरूको मृत्यु निश्चित छ किनभने यस संसारमा मृत्युको प्रतिकार गर्ने

उपाय कसैले पनि रचना गरेको छैन। मृत्युबाट यदि यो लोकमा कीर्ति र स्वर्ग आदि लोक प्राप्त हुन्छ भने युद्धभूमिमा हुने वीरोचित मृत्युलाई कुन चाहिँ वीरले स्वीकार नगर्ला ?

द्वौ सम्मताविह मृत्यू दुरापौ यद् ब्रह्मसन्धारणया जितासुः।
कलेवरं योगरतो विजह्याद् यदग्रणीर्वीरशयेऽनिवृत्तः॥ ३३॥

पदार्थ–	**विजह्यात्** = त्यागोस्	**द्वौ मृत्यू** = यी दुई थरी मृत्यु
योगरतः = योगाभ्यासमा लागेको	**यत्** = यो एउटा मृत्यु हो	**इह** = यस लोकमा
जितासुः = प्राणलाई जितेको (योगी)	**अग्रणीः** = युद्धमा अग्रगामी भएर	**दुरापौ** = दुर्लभ भनेर
ब्रह्मसन्धारणया = ब्रह्मचिन्तनद्वारा	**अनिवृत्तः** = त्यहाँबाट नभागी	**सम्मतौ** = मानिएका छन्
कलेवरं = शरीर	**वीरशये** = रणभूमिमा शरीर त्याग्नु	
	यत् = जो (अर्को उत्तम मृत्यु हो)	

वाक्यार्थ– यस लोकमा दुई प्रकारको मृत्युलाई श्रेष्ठ मानिएको छ, ब्रह्मचिन्तनद्वारा योगीको मृत्यु र रणभूमिमा वीरको मृत्यु। त्यसैले कि त प्राण आदिलाई वशमा राखेर ब्रह्मचिन्तन गर्दै समाधिनिष्ठ योगीले झैँ प्राण त्याग्नु बेस अथवा युद्धभूमिमा अग्रगामी भएर त्यहाँबाट नभागी शरीर त्याग्नु बेस। (अतः तिमीहरू कोही पनि युद्धभूमिबाट नभाग किनभने यहाँ हुने मृत्यु ज्यादै दुर्लभ छ।)

इति श्रीमद्‌भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे
इन्द्रवृत्रासुरयुद्धवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

अथैकादशोऽध्यायः

वृत्रासुरको वीरवाणी र भगवत्प्राप्ति

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

त एवं शंसतो धर्मं वचः पत्युरचेतसः ।

नैवागृह्णन् भयत्रस्ताः पलायनपरा नृप ॥ १ ॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा परीक्षित्
भयत्रस्ताः = देवताहरूको डरले आत्तिएर
पलायनपराः = भाग्न लागिरहेका
अचेतसः = ज्यादै डराएकाले बेहोस समेत भएका
ते = वृत्रासुरका ती सैनिकहरूले
एवं = यसप्रकार
शंसतः = भनिरहेका
पत्युः = आफ्ना मालिकका
धर्मं = वीरधर्म अनुकूल
वचः = उत्साहपूर्ण वचनहरूलाई
न एव अगृह्णन् = ग्रहण गरेनन्

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित्! वृत्रासुरका सैनिकहरू देवताहरूको डरले आत्तिएर भाग्न लागिरहेका थिए र केही चाहिँ डराएकाले बेहोस समेत भइसकेका थिए। यसैले ती सैनिकहरूले आफ्ना मालिकले भनेका वीरधर्मअनुकूल उत्साह बढाउने कुरामा ध्यानै दिएनन्।

विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः ।

कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् ॥ २ ॥

पदार्थ–
असुरर्षभः = असुरश्रेष्ठ वृत्रासुरले
आसुरीम् = असुर पक्षको
पृतनाम् = आफ्नो सेनालाई
कालानुकूलैः = समय अनुकूल भएका कारण
त्रिदशैः = देवताहरूद्वारा
काल्यमानाम् = लखेटिइरहेको र
अनाथवत् = रक्षक नभए झैँ
विशीर्यमाणां = नष्ट भइरहेको देख्यो

वाक्यार्थ– अनुकूल समय पाएका देवताहरूद्वारा लखेटिएका हुँदा आफ्ना सेनाहरू अनाथ भए झैँ छिन्न-भिन्न बनी भागिरहेको र नष्ट भइरहेको वृत्रासुरले देख्यो।

दृष्ट्वातप्यत सङ्क्रुद्ध इन्द्रशत्रुरमर्षितः ।

तान्निवार्यौजसा राजन्निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ॥ ३ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा परीक्षित्
दृष्ट्वा = आफ्नो सेनाको यस्तो दुर्गति देखेर (वृत्रासुर)
अतप्यत = ज्यादै दुःखी भयो र
सङ्क्रुद्धः = रिसाएको र
अमर्षितः = सहनै नसक्ने बनेको
इन्द्रशत्रुः = इन्द्रको शत्रु वृत्रासुरले
ह = निश्चय नै
तान् = ती देवतागणलाई
ओजसा = आफ्नो पराक्रमद्वारा

निवार्य = रोकेर
निर्भर्त्स्य = हप्काउँदै
इदम् = यस्तो
उवाच = भन्यो

वाक्यार्थ— आफ्ना सेनाको त्यस्तो दुर्गति देखेर वृत्रासुर अत्यन्त दुःखी भयो। यसरी ज्यादै रिसाएर खप्नै नसकेको वृत्रासुरले आफ्नो पराक्रमले देवगणलाई रोकेर हप्काउँदै उनीहरूलाई यसो भन्न लाग्यो।

किं व उच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो हतैः।

न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम्॥ ४॥

पदार्थ—
मातुः = वीरजननी असुरमाताको लागि
उच्चरितैः = विष्टासमान भएका
धावद्भिः = युद्धमा पिठिउँ देखाई भागिरहेका असुरहरूलाई
पृष्ठतः = पिठिउँमा
हतैः = प्रहार गर्नाले
वः = तिमी देवताहरूको
किं = के प्रयोजन सिद्ध हुन्छ
हि = निश्चय नै
शूरमानिनाम् = आफूलाई ठुला शूरवीर मान्नेहरूका लागि
भीतवधः = डरपोकहरूको वध
न श्लाघ्यः = न प्रशंसाको कुरा हुन्छ र
न स्वर्ग्यः = न त पुण्यद्वारा स्वर्गको नै कारण हुन्छ

वाक्यार्थ— आमाको विष्टासमान भएका र युद्धभूमिबाट पिठिउँ फर्काएर भाग्ने डरपोक असुरहरूमाथि पछाडिबाट प्रहार गर्नाले तिमी देवताहरूलाई कुनै लाभ छैन। आफूलाई शूरवीर मान्ने तिमीहरूजस्ताको निम्ति डरपोकहरूको वध गर्नु कुनै प्रशंसाको कुरा होइन, न त यसबाट स्वर्ग नै प्राप्त हुन्छ।

यदि वः प्रधने श्रद्धा सारं वा क्षुल्लका हृदि।

अग्रे तिष्ठत मात्रं मे न चेद् ग्राम्यसुखे स्पृहा॥ ५॥

पदार्थ—
क्षुल्लकाः = हे तुच्छ विचार भएका देवताहरू
यदि = यदि
वः = तिमीहरूलाई
ग्राम्यसुखे = तुच्छ विषयहरूको भोगमा
स्पृहा = इच्छा
न = छैन त्यसै गरी
प्रधने = युद्धमा नै
श्रद्धा = आस्था छ
वा = अथवा
हृदि = हृदयमा
सारं = मेरो सामना गर्ने धैर्य छ
चेत् = भने
मात्रं = केही छिन मात्र
मे = मेरो
अग्रे = अगाडि
तिष्ठत = टिकेर हेर

वाक्यार्थ— तसर्थ हे तुच्छ विचार भएका देवताहरू! यदि तिमीहरूमा युद्ध गर्ने सोख र धैर्य छ तथा जीवित रहेर विषयसुख भोग्ने अभिलाषा छैन भने केही छिन मात्र मेरो अगाडि टिकेर हेर।

एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून्।

व्यनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः॥ ६॥

पदार्थ—
एवं = यसप्रकार भर्त्सना गरेर
सुमहाप्राणः = अत्यन्त बलवान् वृत्रासुरले
वपुषा = अत्यन्त भयानक शरीरद्वारा
रिपून् = आफ्ना जन्मजात शत्रु
सुरगणान् = देवताहरूलाई
भीषयन् = डराउँदै
क्रुद्धः = अत्यन्त रिसाएर
व्यनदत् = ठुलो स्वरले गर्जना गर्‍यो
येन = जुन गर्जनाको स्वरबाट
लोकाः = आसपासका धेरै प्राणीहरू
विचेतसः = अचेत भए

वाक्यार्थ— यसप्रकार आफ्ना जन्मजात शत्रु देवताहरूलाई आफ्नो विशाल शरीरले भयभीत गराउँदै महाबली वृत्रासुरले भयङ्कर गर्जना गर्‍यो। त्यो ठुलो गर्जनाले आसपासका धेरै प्राणीहरू अचेत भए।

तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै।
निपेतुर्मूर्च्छिता भूमौ यथैवाशनिना हताः॥ ७॥

पदार्थ—
तेन = त्यो
वृत्रविस्फोटनेन = वृत्रासुरको भयङ्कर गर्जनद्वारा
अशनिना एव = वज्रले नै
हताः यथा = हानिएका झैँ भई
सर्वे = सबै
देवगणाः = देवताहरू
वै = निश्चय नै
मूर्च्छिताः = मूर्च्छित भई
भूमौ = युद्धभूमिमैं
निपेतुः = लडे

वाक्यार्थ— वृत्रासुरको त्यो भीषण गर्जनाले सम्पूर्ण देवताहरू वज्रप्रहार गरे झैँ मूर्च्छित भएर युद्धभूमिमैं लडे।

ममर्द पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं निमीलिताक्षं रणरङ्गदुर्मदः।
गां कम्पयन्नुद्यतशूल ओजसा नालं वनं यूथपतिर्यथोन्मदः॥ ८॥

पदार्थ—
उन्मदः = अत्यन्त मात्तिएको
यूथपतिः = हात्तीले
यथा = जसरी
नालं = कमलका डाँठहरूको
वनं = झाडीलाई (केही छिनमा नै माडेर सोतर पारिदिन्छ, त्यसै गरी)
रणरङ्गदुर्मदः = युद्धभूमिमा मात चढेको वृत्रासुरले
उद्यतशूलः = हातमा त्रिशूल नचाउँदै
ओजसा = आफ्नो पराक्रमले
गां = पृथिवीलाई नै
कम्पयन् = कपाउँदै
आतुरं = अत्यन्त भयभीत र त्यही कारणले
निमीलिताक्षं = आँखा चिम्लेर पल्टिरहेका
सुरसैन्यम् = देवताको सेनालाई
पद्भ्यां = खुट्टाले
ममर्द = कच्याक-कुचुक पारिदियो

वाक्यार्थ— त्यसपछि उन्मत्त हात्तीले जसरी कमलका वनलाई एकै क्षणमा माडेर सोतर पार्दछ त्यसै गरी युद्धभूमिमा कसैले रोक्न नसक्ने एवं हातमा त्रिशूल लिएको वृत्रासुरले डरले आँखा चिम्लेर पल्टिरहेका देवसेनालाई खुट्टाले कच्याक-कुचुक पारिदियो। त्यस समयमा वृत्रासुरको प्रबल पराक्रमले गर्दा पृथिवीसमेत काम्न लागिन्।

विलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदाम् ।
चिक्षेप तामापततीं सुदुःसहां जग्राह वामेन करेण लीलया ॥ ९ ॥

पदार्थ–
वज्रधरः = वज्रधारी इन्द्रले
तं = त्यो वृत्रासुरलाई
विलोक्य = देखेर
अति अमर्षितः = ज्यादै असह्य भएकाले
अभिद्रवते = आफूलाई रुम्टन लागेको
स्वशत्रवे = आफ्नो शत्रु वृत्रासुरलाई
महागदाम् = शक्तिशाली गदाले
चिक्षेप = प्रहार गरे तर वृत्रासुरले
ताम् = त्यो
आपततीं = आफूतिर आइपुग्न लागेको
सुदुःसहां = असह्य गदालाई
लीलया = खेलाँचीमा नै
वामेन = बायाँ
करेण = हातले
जग्राह = समातिदियो

वाक्यार्थ– देवराज इन्द्रलाई उन्मत्त बनेको वृत्रासुरको आक्रमण सह्य भएन। उनले अत्यन्त रिसाएर आफूलाई रुम्टन लागेको त्यस वृत्रासुरमाथि शक्तिशाली गदा प्रहार गरे तर उसले त्यस गदालाई आफूनिर आइ नपुग्दै ख्यालख्यालमैं आफ्नो बायाँ हातले समातिदियो।

स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तया महेन्द्रवाहं गदयोग्रविक्रमः ।
जघान कुम्भस्थल उन्नदन् मृधे तत् कर्म सर्वे समपूजयन् नृप ॥ १० ॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा परीक्षित्
उग्रविक्रमः = महापराक्रमी
इन्द्रशत्रुः = इन्द्रको शत्रु
सः = त्यो वृत्रासुरले
भृशं = अत्यन्त
कुपितः = रिसाउँदै
मृधे = युद्धभूमिमा
उन्नदन् = भयङ्कर गर्जना गर्दै
तया = त्यो
गदया = असह्य गदाद्वारा
महेन्द्रवाहं = इन्द्रको वाहन ऐरावत हात्तीलाई
कुम्भस्थले = टाउकोमा नै
जघान = प्रहार गर्‍यो
तत् = वृत्रासुरको त्यो
कर्म = अत्यन्त साहसी कार्यको
सर्वे = सबै वीरहरूले
समपूजयन् = प्रशंसा गरे

वाक्यार्थ– त्यस महापराक्रमी वृत्रासुरले अत्यन्त रिसाएर ठुलो गर्जना गर्दै त्यही गदाले इन्द्रको वाहन ऐरावत हात्तीको टाउकोमा प्रहार गर्‍यो। उसको यस्तो साहसी कार्यलाई सबै वीरहरूले प्रशंसा गरे।

ऐरावतो वृत्रगदाभिमृष्टो विघूर्णितोऽद्रिः कुलिशाहतो यथा ।
अपासरद् भिन्नमुखः सहेन्द्रो मुञ्चन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्तः ॥ ११ ॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
कुलिशाहतः = वज्रद्वारा प्रहार गरिएको
अद्रिः = पर्वत
विघूर्णितः = कम्पित हुन्छ त्यसै गरी
ऐरावतः = ऐरावत हात्ती पनि
वृत्रगदाभिमृष्टः = वृत्रासुरको गदाको प्रहारले
भिन्नमुखः = शिर फुटेको हुनाले
असृक् = रगतका धारा

मुञ्चन् = चुहाउँदै
भृशार्तः = अत्यन्त पीडित भएर
सहेन्द्रः = इन्द्रसहित नै
सप्तधनुः = सात धनु बराबर ठाउँ अर्थात् अठ्ठाईस हात पछाडि
अपासरत् = हट्यो

वाक्यार्थ– गदाको प्रहारले शिर फुटेको ऐरावत हात्ती वज्रको चोट परेको पर्वत झैं अत्यन्त पीडित भई शिर फुटेको हुनाले रगत बगाउँदै इन्द्रसहित अट्ठाईस हात पछाडि हट्यो।

न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे प्रायुङ्क्त भूयः स गदां महात्मा।
इन्द्रोऽमृतस्यन्दिकराभिमर्शवीतव्यथक्षतवाहोऽवतस्थे ॥ १२ ॥

पदार्थ–
महात्मा = युद्धनीतिअनुसार मात्र आचरण गर्ने विशाल हृदय भएको
सः = त्यो वृत्रले
सन्नवाहाय = आफ्नो वाहन मूर्च्छित भएकाले
विषण्णचेतसे = अत्यन्त दुःखी भई बसिरहेका इन्द्रमाथि
भूयः = फेरि
गदां = गदा
न प्रायुङ्क्त = प्रहार गरेन
इन्द्रः = इन्द्रले पनि वृत्रले छोडिदिएको समयभित्र
अमृतस्यन्दिकराभिमर्शवीतव्यथ-क्षतवाहः = अमृतमय हातले सुम्सुम्याएर घायल ऐरावत हात्तीको पीडा शान्त पारी फेरि युद्धभूमिमा नै
अवतस्थे = उपस्थित भए

वाक्यार्थ– आफ्नो वाहन मूर्च्छित भएकाले अत्यन्त हडबडाएका इन्द्रमाथि युद्धनीतिलाई पालना गर्दै वृत्रासुरले फेरि गदा प्रहार गरेन। यसै अवसरमा इन्द्रले आफ्ना अमृतमय हातले सुम्सुम्याएर घायल ऐरावत हात्तीको पीडा शान्त गरिदिए र फेरि युद्धभूमिमैं खडा भए।

स तं नृपेन्द्राहवकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य।
स्मरंश्च तत् कर्म नृशंसमंहः शोकेन मोहेन हसञ्जगाद ॥ १३ ॥

पदार्थ–
नृपेन्द्र = हे राजा
सः = त्यो वृत्रासुरले
भ्रातृहणं = आफ्नो दाजु विश्वरूपलाई मार्ने
तं रिपुं = त्यही दुष्ट इन्द्रलाई
आहवकाम्यया = युद्धको इच्छाले
वज्रायुधं = वज्र हातमा लिई
विलोक्य = आफूतर्फ आइरहेको देखेर
नृशंसम् = अत्यन्त बर्बर र
अंहः च = पापयुक्त समेत
तत् कर्म = इन्द्रले गरेको त्यो दुष्कर्मलाई
स्मरन् = झलझली सम्झेर
शोकेन = शोक र
मोहेन = मोहले भरिएर
हसन् = गिज्याए झैं हाँस्दै
जगाद = यसो भन्न लाग्यो

वाक्यार्थ– हे राजा! आफ्ना दाजु विश्वरूपलाई मार्ने दैत्यशत्रु इन्द्रलाई हातमा वज्र लिएर युद्धका निम्ति फेरि आफ्नो सामुन्ने आएको देखेर इन्द्रले गरेको अत्यन्त बर्बर र पापमय दुष्कर्मलाई झलझली सम्झँदै शोक र मोहले भरिएर इन्द्रलाई गिज्याउने उद्देश्यले हाँस्दै वृत्रासुरले यसो भन्न लाग्यो।

वृत्र उवाच (वृत्रासुरले भन्यो)

दिष्ट्या भवान् मे समवस्थितो रिपुर्यो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च ।

दिष्ट्यानृणोऽद्याहमसत्तम त्वया मच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदाचिरात् ॥ १४ ॥

पदार्थ–
दिष्ट्या = सौभाग्यले गर्दा
मे = मेरो
रिपुः = शत्रु
अद्य = आज
समवस्थितः = मेरै अगाडि उभिएको छ
यः = जो
भवान् = तँ इन्द्र
ब्रह्महा = ब्राह्मणको हत्यारा
गुरुहा = आफ्नो गुरुको हत्यारा र
भ्रातृहा = मेरो दाइको हत्यारा
च = पनि होस्
असत्तम = हे अत्यन्त नीच इन्द्र
मच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदा = ढुङ्गा जस्तै कठोर तेरो छातीलाई आफ्नो त्रिशूलद्वारा छियाछिया पारेर
त्वया = तेरो निहुँले
अहम् = म
दिष्ट्या = सौभाग्यले गर्दा
अचिरात् = केही समयपछि नै
अनृणः = भाइको मृत्यु र पिताको आज्ञारूपी दुबै ऋणबाट मुक्त हुनेछु

वाक्यार्थ– ब्राह्मणको हत्या गर्ने, गुरुघातक एवं मेरा दाजुलाई मार्ने मेरो शत्रु आज मेरै अगाडि उपस्थित छ, ठुलो सौभाग्यको कुरा हो। हे दुष्ट इन्द्र ! अब चाँडै नै ढुङ्गाजस्तो तेरो कठोर छातीलाई आफ्नो त्रिशूलले छियाछिया पारेर छिट्टै नै म भाइको मृत्यु र पिताको आज्ञारूपी दुबै ऋणबाट मुक्त हुन्छु।

यो नोऽग्रजस्यात्मविदो द्विजातेर्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य ।

विश्रभ्य खड्गेन शिरांस्यवृश्चत् पशोरिवाकरुणः स्वर्गकामः ॥ १५ ॥

पदार्थ–
यः = जो तैँले
आत्मविदः = आत्मज्ञानी
द्विजातेः = वेदपाठी ब्राह्मण
अपापस्य = निष्पाप र
दीक्षितस्य च = यज्ञमा दीक्षित समेत भएका
गुरोः = आफ्नै गुरु
नः = हाम्रा
अग्रजस्य = दाइ विश्वरूपको
विश्रभ्य = पहिले अभयको विश्वास दिलाई पछि
खड्गेन = खड्गद्वारा
स्वर्गकामः = स्वर्ग चाहने
अकरुणः = निर्दयी व्यक्तिले
पशोः इव = यज्ञमा पशुवध गरे जैँ
शिरांसि = तीनै शिरहरूलाई
अवृश्चत् = काटिस्

वाक्यार्थ– स्वर्गको चाहना गर्ने निर्दयी व्यक्तिले यज्ञमा निर्दोष पशुको टाउको काटे जैँ तैँले पहिले अभयको विश्वास दिलाई पछि विश्वासघात गरेर आत्मज्ञानी, ब्राह्मण, निष्पाप र यज्ञमा दीक्षित आफ्नै गुरु र मेरा दाजुको टाउको काटिस्।

ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यम् ।

कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निं समदन्ति गृध्राः ॥ १६ ॥

पदार्थ–
ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिः = लज्जा, ऐश्वर्य, दया र कीर्ति आदि सद्गुणहरूले
उज्झितं = रहित एवं
स्वकर्मणा = आफ्ना क्रूर दुष्कर्महरूका कारणले
पुरुषादैश्च = मान्छेको मासु खाने राक्षसहरूद्वारा पनि
गर्ह्यम् = अत्यन्त घृणा गरिएको
मच्छूलविभिन्नदेहम् = मेरो त्रिशूलद्वारा शरीर छिन्नभिन्न भएको
कृच्छ्रेण = कठिनाइले (मर्नेछस्)
अस्पृष्टवह्निं = मृत्युपछि घृणाले आगोले पनि शरीर छुन नचाहने
त्वां = तँ पापीलाई
गृध्राः = गिद्धहरूले
समदन्ति = मजाले खानेछन्

वाक्यार्थ– लज्जा, ऐश्वर्य, दया र कीर्ति आदि सद्गुणहरूले रहित तेरा यस्ता कुकर्मलाई त मान्छेको मासु खाने राक्षसले समेत निन्दा गर्दछन्। अब मेरो त्रिशूलले छियाछिया भएर तड्पी-तड्पी मरेको तेरो लाशलाई घृणाले गर्दा आगोले समेत छुनेछैन र गिद्धहरूले तेरो शरीरको मासु लुछीलुछी खानेछन्।

अन्येऽनु ये त्वेह नृशंसमज्ञा ये ह्युद्यतास्त्राः प्रहरन्ति मह्यम्।
तैर्भूतनाथान् सगणान्निशातत्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि ॥ १७ ॥

पदार्थ–
इह = यो रणभूमिमा
अन्ये = अरू
ये ये = ज-जसले
अज्ञाः = तेरो भयानक अपराध र त्यसको परिणामलाई नबुझेर
नृशंसं = नीच कर्म गर्ने
त्वा अनु = तेरो साथ लागी
उद्यतास्त्राः = अस्त्र-शस्त्र उठाई
मह्यम् = ममाथि
प्रहरन्ति = प्रहार गर्दछन्
तैः = ती-ती
निशातत्रिशूलनिर्भिन्नगलैः = अति तिखो त्रिशूलद्वारा गर्धन छिनाइएका देवताहरूद्वारा पनि
सगणान् = गण सहितका
भूतनाथान् = भगवान् भूतनाथलाई
यजामि = बलि अर्पण गर्नेछु

वाक्यार्थ– यी अज्ञानी देवताहरू तेरो भयानक अपराध र त्यसको परिणामलाई नबुझेर तँजस्ता पापी र हिंस्रकको पछि लागेर यस रणभूमिमा ममाथि विभिन्न प्रकारका शस्त्रास्त्रहरूले प्रहार गरिरहेका छन्। म अब आफ्नो तिखो त्रिशूलले यी देवताहरूको टाउका काटेर तिनै टाउकाहरूद्वारा गणसहित भएका भगवान् भूतनाथलाई बलि अर्पण गर्नेछु।

विवरण– माथिका चार श्लोकहरूमा वृत्रासुरले आफ्नो सहज वीरताको र इन्द्रसँग प्रतिशोध लिने कुराको अभिव्यक्ति वीरकै भाषाले गरेको छ र इन्द्रको जघन्य अपराधलाई धिक्कार्नसम्म धिक्कारेको छ। शत्रुहरूलाई गाली गरेको वर्णन जतासुकै पाइन्छ तर यति आत्मविश्वासपूर्वक उसका कुकृत्यहरूलाई धिक्कार्नु सबैबाट सम्भव छैन। जो व्यक्ति आफूले गल्ती गर्दैन उसले मात्र यस्ता आत्मविश्वासका वचनहरू बोल्न सक्दछ। यहाँ वृत्रासुरले आफ्ना दाइ विश्वरूपलाई इन्द्रले मार्न नहुनेमा निम्नानुसारका विशेष कारणहरू देखाएको छ। ती हुन्–

जो व्यक्तिहरू पाप र दुराचारले रहित छन् त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई मार्नु ठुलो अपराध हो। दीक्षित अर्थात् यज्ञ, याग या अन्य कुनै सत्कर्ममा दीक्षा लिएर बसेको वेला आफ्नो प्रबल शत्रु भए पनि उसलाई मार्नु हुँदैन। वेदपाठी द्विजातिलाई कुनै पनि हालतमा मार्नु हुँदैन। आत्मज्ञानीले

आफूभित्र अभिन्न रूपले सम्पूर्ण संसारलाई साक्षात्कार गरेको हुने हुनाले उसलाई मार्दा परमात्मालाई नै मारेसमान हुन जान्छ। जो आफ्नो उद्धार गर्न तयार रहन्छ त्यस्ता गुरुलाई नै मार्नु ज्यादै ठुलो अपराध हो।

इन्द्रादि देवताहरूले तपस्यामा लागेका विश्वरूपलाई आफैँले विश्वास दिलाई गुरु बनाएका थिए। पहिले विश्वास दिलाई पछि उसलाई मार्नु अर्को अपराध हो। यसप्रकार यहाँ वृत्रासुरले इन्द्रलाई अपराधबोधले गलाउने प्रयास गरेको छ।

अथो हरे मे कुलिशेन वीर हर्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह।

तत्रानृणो भूतबलिं विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये॥ १८॥

पदार्थ–
हरे = हे इन्द्र
वीर = हे प्रचण्ड वीर
अथो = अथवा
यदि = यदि
प्रमथ्य = मेरा सारा सेनाहरूको दमन–विनाश गरेर
एव = नै
इह = यही संग्रामभूमिमा
कुलिशेन = वज्रद्वारा
मे = मेरो
शिरः = शिरलाई
हर्ता = यदि छिनाइस् भने पनि
तत्र = त्यो अवस्थामा
भूतबलिं = आफ्नो शरीरद्वारा पशुपन्छी आदिलाई सन्तुष्ट
विधाय = बनाएर
अनृणः = कर्मबन्धनबाट छुटेर म
मनस्विनां = महापुरुषहरूको
पादरजः = चरणरज भएको ठाउँ (परमात्मस्वरूप)मा
प्रपत्स्ये = पुग्नेछु

वाक्यार्थ– हे वीर इन्द्र! तैँले यस युद्धस्थलमा कुनै उपायले मेरा सेनालाई छिन्नभिन्न गरेर आफ्नो वज्रले मेरो टाउको काटिस् भने पनि आफ्नो शरीरद्वारा पशुपन्छी आदिलाई सन्तुष्ट बनाएर एवं समस्त कर्मबन्धनबाट मुक्त भएर म महापुरुषहरूको चरणरज भएको ठाउँ (परमात्मस्वरूप)मा जानेछु।

विवरण– वृत्रासुर केवल प्रबल पराक्रमी वीर मात्र थिएन ऊ सत्यनिष्ठ र भगवान्‌को भक्त समेत थियो। ऊ यो युद्धमा के परिणाम हुँदैछ भन्ने अन्तर्यामी परमात्माको इच्छालाई बुझ्दथ्यो। भगवदिच्छालाई बुझे तापनि सामान्य प्राणीहरू त्यसप्रति विद्रोह गर्न तम्सन्छन् र भगवान्प्रति समर्पित हुँदैनन्। जघन्य अपराधी र आफ्ना सहज शत्रु इन्द्रकै जित हुँदैछ र आफ्नो हार हुँदैछ भन्ने बुझेर पनि वृत्रको भगवान्प्रति विद्वेषभाव जागृत नभएर आदरभाव नै रहेको छ। यसलाई स्वीकारभाव भनिन्छ। परमात्माको इच्छाले जे हुन्छ, आफ्नो हित वा अहित लाग्ने जे कुरा हुन्छ ती सबै कुरा समान रूपले स्वीकार गर्न उत्तम भक्त र ज्ञानीहरूले मात्र सक्छन्।

सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं पुरः स्थिते वैरिणि मय्यमोघम्।

मा संशयिष्ठा न गदेव वज्रं स्यान्निष्फलं कृपणार्थेव याच्ञा॥ १९॥

पदार्थ–
सुरेश = हे देवराज इन्द्र
पुरः = अगाडि
स्थिते = उपस्थित
मयि = म
वैरिणि = शत्रुमाथि

कस्मात् = किन
अमोघम् = कहिल्यै व्यर्थ नहुने
वज्रं = वज्र
न हिनोषि = प्रहार गर्दैनस्
कृपणार्थ्या = कञ्जुस व्यक्तिसँग गरिएको
याच्ञा = याचनासमान (व्यर्थ होला कि भनी)
मा संशयिष्ठाः = शङ्का नगर् किनभने
गदा इव = गदाप्रहार झैँ
वज्रः = वज्रप्रहार
निष्फलं = व्यर्थ
न स्यात् = हुनेछैन

वाक्यार्थ– हे देवराज इन्द्र ! आफ्नै अगाडि उपस्थित शत्रु ममाथि आफ्नो अमोघ वज्र किन प्रहार गर्दैनस् ? कञ्जुस व्यक्तिसँग गरिएको याचना झैँ वज्रप्रहार पनि व्यर्थ हुने हो कि भनी शङ्का नगर् किनभने वज्रप्रहार गदाप्रहार झैँ निष्फल हुनेछैन।

नन्वेष वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः।
तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीर्गुणास्ततः॥ २०॥

पदार्थ–
शक्र = हे इन्द्र
ननु = निश्चय नै
तव = तेरो
एषः वज्रः = यो वज्र
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
तेजसा = तेजद्वारा र
दधीचेः = दधीचि ऋषिको
तपसा = तपस्याबाट समेत
तेजितः = अत्यन्त तेजिलो भएको छ
विष्णुयन्त्रितः = विष्णु भगवान्ले निर्देशन दिएअनुसार
तेन एव = त्यही वज्रद्वारा नै
शत्रुं = आफ्नो शत्रु मलाई
जहि = मारिहाल्, किनभने
यतः = जुन पक्षतिर
हरिः = भगवान् श्रीहरि र उहाँको मङ्गलमय इच्छा रहन्छ
ततः = त्यसैतर्फ नै
विजयः = विजय
श्रीः = सम्पत्ति र
गुणाः = अरू सम्पूर्ण गुणहरूसमेत रहन्छन्

वाक्यार्थ– हे इन्द्र ! तेरो यो वज्र भगवान् श्रीहरिको तेज र दधीचिको तपस्याको प्रभावले शक्तिशाली भइरहेको छ। भगवान् विष्णुले मलाई मार्ने आज्ञा तँलाई दिइसक्नुभएको छ। तसर्थ अब छिट्टै यही वज्रले आफ्नो शत्रु मलाई मारिहाल् किनभने जहाँ स्वयं भगवान् विष्णु हुनुहुन्छ त्यहीँ नै विजय, सम्पत्ति र अन्य सम्पूर्ण गुणहरू रहन्छन्।

अहं समाधाय मनो यथाह सङ्कर्षणस्तच्चरणारविन्दे।
त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो गतिं मुनेर्याम्यपविद्धलोकः॥ २१॥

पदार्थ–
अहं = म
सङ्कर्षणः = भगवान् सङ्कर्षणले
यथा = जे-जे
आह = आज्ञा दिनुभएको थियो (त्यहीअनुसार)
तच्चरणारविन्दे = उहाँको चरणकमलमा
मनः = मनलाई
समाधाय = एकाकार बनाएर
त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशः = तेरो वज्रको वेगद्वारा सांसारिक विषयभोगको बन्धनलाई छिनाउँदै
अपविद्धलोकः = यस शरीरलाई समेत यहीँ छोडेर
मुनेः = परम ज्ञानी मुनिहरूले पाउने
गतिं = भगवत्स्वरूप गतिलाई
यामि = प्राप्त गर्नेछु

वाक्यार्थ– हे इन्द्र ! अब म भगवान् सङ्कर्षणले मलाई जस्तो उपदेश गर्नुभएको छ त्यसै अनुसार आफ्नो मनलाई उहाँकै चरणमा लगाउनेछु। तेरो वज्रको वेगले विषयभोगरूपी बन्धन काटिएपछि म यस शरीरलाई त्यागेर परम ज्ञानी मुनिहरूले पाउने गति प्राप्त गर्नेछु।

विवरण– माथिका तीन श्लोकमा इन्द्रलाई जितेर बाँच्नुभन्दा लडाइँमा मर्नु नै आफ्नो लागि कल्याणकारक भएको वृत्रको बुझाइ छ। उसको प्रबल निश्चय के छ भने जतापट्टि भगवान्को इच्छा रहन्छ त्यतैपट्टि विजय, श्री र अन्य गुणहरू रहन्छन्। एकचोटिको आफ्नो गदाको प्रहार व्यर्थ भइसकेकाले निरास भई बसेका इन्द्रलाई वृत्रले वज्रप्रहार गर्न उक्साउनु र त्यसको महत्त्व सुनाई उनमा साहसको सञ्चार गर्न खोज्नुले यस कुराको पुष्टि हुन्छ। इन्द्रको वज्रद्वारा मर्न चाहनुको स्पष्टीकरण पनि उसले दिएको छ। जसरी पासोमा परेको चरा कसैले पासो काटी आफूलाई त्यसबाट छुटाइदेओस् भन्ने चाहन्छ त्यसै गरी वज्रप्रहारद्वारा ग्राम्यपाश अर्थात् विषयभोगका आकांक्षाहरूलाई छिनाई भगवत्स्वरूपमा पुग्ने छटपटी वृत्रलाई देखिन्छ।

पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां याः सम्पदो दिवि भूमौ रसायाम्।
न राति यद् द्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं सम्प्रयासः॥ २२॥

पदार्थ–
एकान्तधियां = केवल भगवान्को मात्र चिन्तन गर्ने
स्वकानां = आफ्ना अत्यन्त प्रिय
पुंसां = प्राणीहरूका लागि (भगवान्ले)
दिवि = स्वर्गमा
भूमौ = पृथिवीमा र
रसायाम् = रसातलमा
याः = जति पनि
सम्पदः = सम्पत्तिहरू छन्, ती कुनै पनि
किल = निश्चय नै
न राति = दिनुहुन्न
यत् = किनभने (तिनीहरूबाट)
द्वेषः = शत्रुता
उद्वेगः = चिन्ता
आधिः = मानसिक पीडा
मदः = घमण्ड
कलिः = झगडा
व्यसनं = अनेक कष्ट र
सम्प्रयासः = कडा परिश्रम मात्र मिल्न सक्छ

वाक्यार्थ– आफूमा अनन्य प्रेम गर्ने भक्तलाई भगवान्ले स्वर्ग, पृथिवी र पातालका कुनै पनि सम्पत्ति दिनुहुन्न किनभने ती सम्पत्तिबाट परमानन्द प्राप्त हुनुको सट्टा शत्रुता, चिन्ता, मानसिक पीडा, घमण्ड, कलह, दुःख, क्लेश र कडा परिश्रम मात्र भइरहन्छन्।

त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र।
ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिञ्चनगोचरोऽन्यैः॥ २३॥

पदार्थ–
शक्र = हे इन्द्र
अस्मत्पतिः = हाम्रा स्वामीले
पुरुषस्य = आफ्नो आश्रयमा आउने प्राणीको
त्रैवर्गिकायासविघातम् = धर्म, अर्थ र कामका झन्झटहरूको विनाश
विधत्ते = गरिदिनुहुन्छ र
ततः = त्यही सम्पत्ति आदिको नाशद्वारा नै
भगवत्प्रसादः = भगवान् प्रसन्न हुनुभएछ भन्ने कुराको
अनुमेयः = अनुमान गर्न सकिन्छ
अकिञ्चनगोचरः = निष्किञ्चन भक्तहरूले मात्र अनुभव गर्न सक्ने

यः = जुन भगवान्को प्रसन्नता
अन्यैः = अरू तँजस्ता विषयमा आसक्त व्यक्तिहरूद्वारा
दुर्लभः = पाउन सकिँदैन

वाक्यार्थ— हे इन्द्र ! भगवान्ले आफ्ना भक्तका धर्म, अर्थ र कामसम्बन्धी सबै समस्याहरू नाश गरिदिनुहुन्छ। यसैबाट भगवान्को कृपाको अनुमान हुन्छ। यस्तो भगवत्कृपा त केवल अकिञ्चन भक्तहरूलाई मात्र प्राप्त हुन्छ। अरूका निम्ति त यो अत्यन्त दुर्लभ छ।

विवरण— माथिका दुई श्लोकमा वृत्रले भगवान्को कृपाको रहस्यपूर्ण विवेचन गरेको छ। भगवान्ले जो आफ्ना एकान्तभक्त हुन्छन् तिनीहरूलाई यो लोक अथवा परलोकका कुनै पनि विषयभोग, सम्पत्तिहरू दिनुहुन्न। आफ्ना भक्तहरूलाई त उहाँले झन् समृद्ध र सुखी पार्नुपर्ने हो। किन सम्पत्ति दिनुहुन्न ? भन्ने शङ्काको उत्तर के हो भने ती सम्पत्ति, वैभव र समृद्धिबाट मानिसहरू शान्त र प्रसन्न बन्न सक्दैनन्। उनीहरू झन् उद्विग्न र विक्षिप्त बन्दछन्। सम्पत्ति भएपछि त्यसको चिन्ता स्वतः नै भइहाल्दछ। कसैले आफूभन्दा बढी सम्पत्ति कमायो भने त्यसप्रति ईर्ष्या पनि हुन सक्दछ। बृहदारण्यकोपनिषद् (२/४/२)मा याज्ञवल्क्यले भनेका छन्— **अमृतस्य तु नाशास्ति वित्तेन**। सम्पत्ति परम सुख प्राप्त गर्ने साधन होइन, यसद्वारा त सुखको आशा पनि गर्न सकिन्न। मैत्रेयीले याज्ञवल्क्यलाई भनेकी छन्— 'त्यस्तो सम्पत्ति लिएर म के गरूँ, जसबाट म अमृतत्व पाउन सक्दिनँ' (बृहदारण्यकोपनिषद्, २/४/३)। सम्पत्तिले त सुखको आशमा मानिसलाई झुक्याउँदै झन् अशान्त बनाइदिन्छ। त्यसैले भगवान् सच्चा रूपले प्रसन्न हुनुभएको तब थाहा पाइन्छ, जब धर्म, अर्थ र कामका सम्पूर्ण झन्झटहरू समाप्त हुन्छन्। त्रैवर्गिक पदले धर्म, अर्थ र कामलाई लिनुपर्दछ। त्यसबाट हुने झन्झट तिनलाई भोगेर पाइने सुखभन्दा धेरै छ। वृत्रासुर भन्छ— हे इन्द्र ! तँलाई लागेको होला, भगवान्ले मेरो पक्ष लिएर मलाई स्वर्गको राजा बनाउने हुनुभयो, वृत्रासुरलाई मार्ने हुनुभयो। तर हेर्, मेरा भगवान्ले त मेरै पो कल्याण र परमहित गर्दै हुनुहुन्छ। यो कुरा तँलाई थाहै छैन। त्रिलोकको राज्य सञ्चालनको दुःखबाट म मुक्त हुने भएँ। सनातन आनन्दलाई प्राप्त गरी कृतकृत्य रहने मेरो इच्छा पूरा हुने भयो। तँ चाहिँ त्यही झन्झटिलो दलदलमा फस्ने भइस्। तँजस्ता संसारी, जो भगवान्को भजन गरी केही पाउन खोज्छन् त्यस्तामाथि भगवान्को यो परम अनुग्रह कहिल्यै प्रकट हुँदैन। वृत्रासुरका यी भनाइहरूमा परमात्माप्रतिको पूर्ण विश्वास, दृढ भक्ति, आत्मशक्ति र प्रबल वैराग्यको झल्को पाइन्छ।

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः।
मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः॥ २४॥

पदार्थ—
हरे = हे अज्ञान आदि समस्त भन्झटहरूलाई नाश गरिदिने प्रभु
अहं = म
भूयः = अरू-अरू जन्ममा पनि
तव = हजुरको
पादैकमूलदासानुदासः = चरणको सेवा गर्ने अनन्य भक्तहरूको सेवक
भविता अस्मि = भइरहन सकूँ
मनः = मेरो मनले
असुपतेः = प्राणप्यारा
ते = हजुरको
गुणान् = परम कल्याणकारी गुणहरूलाई
स्मरेत = सधैँ सम्झिरहोस् अनि
वाक् = वाणीले पनि
गृणीत = हजुरकै गुणहरूको गान गरिरहोस् भने

कायः = शरीरले समेत | **कर्म** = हजुरकै सेवारूप कर्म | **करोतु** = गरिरहोस्

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! मलाई अर्को जन्ममा हजुरका चरणका सेवक भक्तहरूको दास भएर रहने सुअवसर प्राप्त होस्। मेरो मनले प्राणप्रिय हजुरकै गुणको चिन्तन गरिरहोस्। वाणीले हजुरकै गुण गान गरिरहोस् र सम्पूर्ण शरीर हजुरकै सेवामा लागिरहोस्।

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम्।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य काङ्क्षे॥ २५॥

पदार्थ–
समञ्जस = हे सम्पूर्ण सौभाग्यका स्रोत हुनुभएका प्रभु (म)
नाकपृष्ठं = स्वर्गलोक
न = चाहन्नँ
पारमेष्ठ्यं च = ब्रह्माजीको पद
पनि **न** = मलाई चाहिँदैन
सार्वभौमं = सम्पूर्ण भूमण्डलको राज्य
न = चाहिँदैन
रसाधिपत्यम् = रसातलको आधिपत्य
न = चाहिँदैन
त्वा = हजुरलाई
विरहय्य = छोडेर प्राप्त हुने कुनै
योगसिद्धीः = योगका सिद्धिहरू एवं
अपुनर्भवं वा = मोक्षसमेतका अमूल्य पदार्थ पनि
न काङ्क्षे = म चाहन्नँ

वाक्यार्थ– हे सम्पूर्ण सौभाग्यका स्रोत हुनुभएका प्रभु ! हजुरलाई छाडेर मलाई स्वर्ग, ब्रह्मलोक, भूमण्डलको साम्राज्य, रसातलको आधिपत्य, योगका सिद्धिहरू अथवा मोक्षसमेतका अरू कुनै पनि पदार्थको इच्छा छैन।

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः।
प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम्॥ २६॥

पदार्थ–
अजातपक्षाः = प्वाँख नउम्रिएका
खगाः = चराका स-साना बचेराहरूले कुनै कष्ट पर्दा
मातरं इव = आफ्नी आमालाई जसरी खोज्छन्
क्षुधार्ताः = भोकले आकुल-व्याकुल भएका
वत्सतराः = स-साना बाच्छाहरूले
यथा = जसरी
स्तन्यं = आमाको दुध पिउन खोज्छन् अथवा
विषण्णा = लामो वियोगका कारणले कामासक्त भएकी
प्रिया = प्रियाले
व्युषितं = परदेशमा गएको
प्रियं इव = आफ्नो प्रियलाई जसरी सम्झिन्छिन्
अरविन्दाक्ष = हे कमलनयन प्रभु
मनः = मेरो मन पनि
त्वाम् = हजुरलाई
दिदृक्षते = हेर्न खोजिरहेको छ

वाक्यार्थ– हे कमलनयन प्रभु ! जसरी प्वाँख नउम्रेका चराका बचेराहरू भोकले आत्तिएर आमाको प्रतीक्षा गरिरहन्छन्, जसरी भोका बाच्छाहरू आमाको दुध चुस्नका लागि उत्सुक रहन्छन् र जसरी कामासक्त भएकी प्रिया परदेशमा गएको आफ्नो प्रियलाई भेट्न उत्कण्ठित रहन्छे त्यसै गरी तीन तापले पीडित, कर्मबन्धनले बाँधिएको र काम आदिले सताइएको मेरो मन पनि हजुरको दर्शनका लागि छट्पटाइरहेको छ।

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः।
त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात्॥ २७॥

पदार्थ—	**मम** = मेरो	**त्वन्मायया** = हजुरकी मायाद्वारा
नाथ = हे नाथ	**उत्तमश्लोकजनेषु** = पवित्रकीर्ति भएका भगवान्का प्यारा भक्त सज्जनहरूसँग	**आत्मात्मजदारगेहेषु** = अनित्य शरीर, पुत्र, पत्नी र घर आदिमा
स्वकर्मभिः = आफ्ना अनन्त पुण्य र पापकर्महरूका कारण	**सख्यं** = मित्रताको सम्बन्ध	**आसक्तचित्तस्य** = चित्त आसक्त भएका संसारी प्राणीसँग
संसारचक्रे = संसारको चक्रमा नै	**भूयात्** = होस् तर	**न** = कहिल्यै सम्बन्ध नहोस्
भ्रमतः = बारम्बार घुमिरहने		

वाक्यार्थ— हे नाथ! आफ्ना अनन्त पुण्य र पापकर्महरूका कारण संसारचक्रमा घुमिरहनु परे तापनि मेरो हजुरका प्रिय भक्तहरूसँग मित्रता भइरहोस् तर हजुरकी त्रिगुणात्मिका मायाले मोहित भएर पुत्र, पत्नी, शरीर, सम्पत्ति आदिमा आसक्त रहने संसारी मानिससित कुनै प्रकारको सम्बन्ध नहोस्।

विवरण— माथिका चार श्लोकहरूमा वृत्रले भगवान्को भावपूर्ण स्तुति गरेको छ। लडाइँको बीचमा भगवान्को विषयमा कुराकानी गर्दागर्दै वृत्रको चित्त भगवान्मा पूरै तन्मय भयो। आफ्ना हृदयमा सधैँ प्रकट रहने प्रभु मानौँ प्रत्यक्ष आफ्नो अगाडि देखिनुभए झैँ उसले भगवान्को प्रार्थना गरेको छ। उसले भगवान्लाई सकेसम्म कोमल पदावलीले स्तुति गरेको छ।

वृत्रको मनले कुनै वस्तु नचाहीकन केवल भगवान्लाई मात्र चाहेको छ। जसरी प्वाँख नउम्रिएका चराका बचेराहरू आफ्नो आमाबाबु चारा खोज्न बाहिर गएको बखत उल्लू, बाज आदिबाट पीडित हुँदा अत्यन्त चिच्याहट र उत्कण्ठाका साथ आमाको खोजी गर्दछन् त्यसै गरी तीन तापहरूबाट अत्यन्त पीडित बनिरहेको वृत्रको मनले पनि उत्कण्ठित भएर भगवान्को खोजी गरिरहेको छ। जसरी भोकले अत्यन्त व्याकुल बनेका बाच्छाबाच्छीहरू आफ्नी आमा वनबाट फर्केर आएपछि दाम्लोबाट फुत्किएर दुध पिउन लालायित हुन्छन् त्यसै गरी वृत्रको कर्महरूको बन्धनमा बाँधिएको मन त्यहाँबाट फुत्किई भगवान्लाई भेट्न लालायित छ। अनि विदेश गएको प्रियलाई कहिले भेटौँला भन्ने कामनाबाट अत्यन्त पीडित भइरहेकी प्रियाले जसरी प्रिय आउने दिन उनको व्यग्रतापूर्वक प्रतीक्षा गर्छिन् त्यसै गरी सांसारिक कामनाहरूले सताएर हैरान परेको वृत्रको मनले भगवान्सँगको मिलनलाई व्यग्रतापूर्वक पर्खिरहेको छ।

वृत्र भगवान्सँग भन्दछ— भगवान्! आफ्ना आसक्तियुक्त कर्महरूको कारणले संसारमा बारम्बार मेरो जन्म भइ नै रहला। म हजुरलाई आफ्नो कर्मबन्धन छिनाइदिने प्रार्थना गर्दा पनि गर्दिनँ र यसको म योग्य पनि छैन। म हजुरको मायाद्वारा शरीर, पुत्र, पत्नी, घर आदिमा स्वतः आसक्त छँदैछु। यदि हजुर कृपा गर्नुहुन्छ भने कर्मका कारणले संसारमा घुमिरहँदा पनि म यी पतनकारी विषयहरूको आसक्तिमा नफसूँ, बरु मलाई भक्तहरूको नै सङ्गत मिलोस्। आफ्नो कर्मबन्धन नाश गरेर मोक्षप्रदान गर्न समेत भगवान्सँग प्रार्थना नगर्ने वृत्रको भक्ति अत्यन्त

उच्चकोटिको देखिन्छ। भगवद्गीतामा बताइएका चारथरी भक्तहरूमध्ये ज्ञानी भक्तले मात्र मोक्षको पनि कामना नराखेर भगवान्‌को भक्ति गर्न सक्दछ। प्रेमलक्षणा भक्तिमा पुगेका ती जीवन्मुक्त व्यक्तिहरू मात्र भगवान्‌को दिव्य प्रेममा यसप्रकार डुब्न सक्छन्। आफ्नो पूर्वजन्मको कल्मष राक्षस भई जन्मँदा पूरा निवृत्त भई वृत्रको हृदयमा ज्ञानको प्रकाश उदित भइसकेको भान हुन्छ। वृत्र मृत्युपछि **अलोकं समपद्यत** अर्थात् भगवान्‌कै स्वरूपमा मिल्यो भनी उसको विदेहमुक्तिको वर्णन श्रीमद्भागवत (६/१२/३५)मैं गरिएको छ। पूर्ण ज्ञान भइसकेकाले ऊ मृत्युपछि वैकुण्ठ आदि कुनै लोकमा पुगेन, अपितु यही ब्रह्मरूपतालाई उसले प्राप्त गऱ्यो। यसप्रकार ज्ञानी भक्तहरूको निश्छल प्रेमको उदात्तता वृत्रमा देखिन्छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे

वृत्रस्येन्द्रोपदेशो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

वृत्रासुरको वध

ऋषिरुवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः ।
शूलं प्रगृह्याभ्यपतत् सुरेन्द्रं यथा महापुरुषं कैटभोऽप्सु ॥ १ ॥

पदार्थ—	**मृत्युं** = आफ्नो मृत्युलाई	विष्णुलाई मार्न दगुरेथ्यो त्यसरी
नृप = हे महाराज	**वरं** = श्रेष्ठ	नै
एवं = यसप्रकार	**मन्यमानः** = मानेको वृत्रासुरले	**शूलं** = त्रिशूल
आजौ = युद्धभूमिमा नै	**यथा** = जसरी	**प्रगृह्य** = हातमा लिएर
देहम् = आफ्नो शरीरलाई	**अप्सु** = प्रलय कालको जलमा	**सुरेन्द्रं** = इन्द्रलाई मार्न
जिहासुः = छोड्न चाहँदै	**कैटभः** = कैटभ नामक दैत्यले	**अभ्यपतत्** = वेगले दौडियो
विजयात् = जितभन्दा	**महापुरुषं** = महापुरुष भगवान्	

वाक्यार्थ— यसरी विजय प्राप्त गर्नुको सट्टा मृत्युलाई नै श्रेष्ठ सम्झने त्यस वृत्रासुरले युद्धभूमिमा नै आफ्नो शरीर त्याग्ने चाहनाले जसरी प्रलयकालको जलमा कैटभ नामक दैत्य भगवान् विष्णुमाथि प्रहार गर्न दगुरेथ्यो त्यसै गरी आफ्नो त्रिशूल उचालेर इन्द्रमाथि आक्रमण गर्न वेगले दौडियो ।

ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्वमाविध्य शूलं तरसासुरेन्द्रः ।
क्षिप्त्वा महेन्द्राय विनद्य वीरो हतोऽसि पापेति रुषा जगाद ॥ २ ॥

पदार्थ—	**शूलं** = आफ्नो त्रिशूललाई	गर्दै
ततः = त्यसपछि	**आविध्य** = फनफनी घुमाएर	**रुषा** = रिसले चूर भएर
वीरः = वीर	**महेन्द्राय** = इन्द्रलाई मार्नका	**पाप** = पापी इन्द्र
असुरेन्द्रः = दानवराज वृत्रासुरले	लागि	**हतः असि** = अब तँ मरिस्
युगान्ताग्निकठोरजिह्वम् =	**तरसा** = वेगपूर्वक	**इति** = यस्तो
प्रलयकालीन अग्निसमान	**क्षिप्त्वा** = प्रहार गरेर	**जगाद** = भन्यो
अत्यन्त तिखो टुप्पो भएको	**विनद्य** = चर्को स्वरले गर्जना	

वाक्यार्थ— त्यसपछि वीर वृत्रासुरले प्रलयकालीन अग्निसमान अत्यन्त तिखो टुप्पो भएको आफ्नो त्रिशूललाई फनफनी घुमाएर वेगले इन्द्रमाथि प्रहार गर्‍यो र अति रिसाएर गर्जना गर्दै 'हे पापी इन्द्र ! अब तँ मरिस्' भन्यो ।

ख आपतत् तद् विचलद् ग्रहोल्कवन्निरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्लवः।
वज्रेण वज्री शतपर्वणाच्छिनद् भुजं च तस्योरगराजभोगम्॥ ३॥

पदार्थ–
दुष्प्रेक्ष्यम् = देख्दै अत्यन्त भयङ्कर
ग्रहोल्कवत् = ग्रह र उल्काहरू घुमे झैँ
विचलत् = घुम्दै-घुम्दै
खे = आकाशमार्गमा
आपतत् = आफैँतर्फ आइरहेको
तत् = त्यो त्रिशूललाई
निरीक्ष्य = देखी
अजातविक्लवः= कत्ति नडराएका
वज्री = इन्द्रले
शतपर्वणा = सय आँखला भएको
वज्रेण = वज्रद्वारा (त्रिशूललाई र)
तस्य = त्यस वृत्रासुरको
उरगराजभोगम् = नागराज वासुकिको समान
भुजं च = विशाल भुजालाई समेत
अच्छिनत् = छिनाए

वाक्यार्थ– ग्रह र उल्का झैँ फनफनी घुम्दै आकाशबाट आफैँतिर आइरहेको त्यो भयङ्कर त्रिशूललाई देखेर पनि कत्ति नहड्बडाएका इन्द्रले आफ्नो सय आँखला भएको वज्रले त्रिशूललाई र वृत्रासुरको नागराज वासुकिजस्तो विशाल हातलाई समेत काटिदिए।

छिन्नैकबाहुः परिघेण वृत्रः संरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रम्।
हनौ तताडेन्द्रमथामरेभं वज्रं च हस्तान्न्यपतन्मघोनः॥ ४॥

पदार्थ–
छिन्नैकबाहुः = एउटा हात छिनाइएको
वृत्रः = वृत्रासुरले
संरब्धः = अत्यन्त रिसाई
गृहीतवज्रम् = हातमा वज्र लिएका
इन्द्रम् = इन्द्रको नजिक
आसाद्य = पुगेर
परिघेण = आफ्नो परिघद्वारा
हनौ = च्यापुमा
तताड = जोडसँग प्रहार गऱ्यो
अथ = त्यसै गरी
अमरेभं = इन्द्रको वाहन ऐरावतलाई पनि प्रहार गऱ्यो
मघोनः = (वृत्रको प्रहारबाट अचेत झैँ भएका) इन्द्रको त
हस्तात् = हातबाट
वज्रं च = वज्र पनि
न्यपतत् = खस्यो

वाक्यार्थ– एउटा हात काटिनाले अत्यन्त रिसाएको वृत्रासुरले हातमा वज्र धारण गरेका इन्द्रको च्यापुमा र उनको वाहन ऐरावत हात्तीको टाउकोमा आफ्नो परिघद्वारा बेस्सरी प्रहार गऱ्यो। त्यस प्रहारबाट अचेत झैँ भएका इन्द्रको हातबाट वज्र नै खस्यो।

वृत्रस्य कर्मातिमहाद्भुतं तत् सुरासुराश्चारणसिद्धसङ्घाः।
अपूजयंस्तत्पुरुहूतसङ्कटं निरीक्ष्य हा हेति विचुक्रुशुर्भृशम्॥ ५॥

पदार्थ–
वृत्रस्य = वृत्रासुरको
अतिमहाद्भुतं = ज्यादै अद्भुत
तत् कर्म = त्यो पराक्रमलाई
सुरासुराः = देवता, दानव आदि
चारणसिद्धसङ्घाः = चारण र सिद्धहरूले समेत
अपूजयन् = साहसिक कार्य भनी प्रशंसा गरे (त्यसै गरी)

तत् = त्यो प्राणै जालाजस्तो	**निरीक्ष्य** = देखेर (देवताहरू)	**विचुक्रुशुः** = कराउन लागे
पुरुहूतसङ्कटं = इन्द्रमाथि आइपरेको सङ्कटलाई	**भृशम्** = बारम्बार	
	हा हा इति = हाहाकार गर्दै	

वाक्यार्थ– वृत्रासुरको यो अद्भुत पराक्रमलाई देखेर सम्पूर्ण देवता, दानव, चारण, सिद्धगणहरूले उसको प्रशंसा गर्न लागे, साथै इन्द्रमाथि परेको सङ्कटलाई देखेर देवताहरू चर्को स्वरले बारम्बार हाहाकार गर्दै कराउन लागे।

इन्द्रो न वज्रं जगृहे विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः।
तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः॥ ६॥

पदार्थ–

विलज्जितः = लाजले भुतुक्कै भएका	**वज्रं** = वज्रलाई	**हरे** = हे इन्द्र
इन्द्रः = इन्द्रले	**पुनः** = फेरि	**आत्तवज्रः** = हातमा वज्र लिएर
अरिसन्निधौ = शत्रुको अगाडि	**न जगृहे** = उठाएनन् (उनको त्यस्तो अवस्था देखी)	**स्वशत्रुं** = आफ्नो शत्रुलाई
स्वहस्तात् = आफ्नो हातबाट	**तम्** = ती इन्द्रलाई	**जहि** = मारिहाल्
च्युतं = खसेको	**वृत्रः** = वृत्रासुरले	**विषादकालः** = यो दुःख मानेर बस्ने समय
	आह = भन्यो	**न** = होइन

वाक्यार्थ– आफ्नो शत्रुका अगाडि आफ्नो हातबाट खसेको वज्रलाई लाजले गर्दा इन्द्रले फेरि उठाउन सकेनन्। त्यसपछि लज्जित इन्द्रलाई पराक्रमी वृत्रासुरले 'हे इन्द्र ! छिट्टै वज्र उठाई आफ्नो शत्रुलाई मारिहाल्, यो दुःख मानेर बस्ने समय होइन' भन्दै सम्झाउन लाग्यो।

युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकत्र न वै परात्मनाम्।
विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम्॥ ७॥

पदार्थ–

उत्पत्तिलयस्थितीश्वरं = जगत्को उत्पत्ति, पालन र संहार गर्ने	**विना** = छोडेर	**कुत्रचित्** = कहीँ कहीँ
सर्वज्ञम् = सर्वज्ञ	**वै** = निश्चय नै	**एकत्र** = कहिलेकाहीँ मात्र
आद्यं पुरुषं = पुराण पुरुष	**परात्मनाम्** = शरीरलाई म हुँ भन्ने	**जयः** = जित हुन्छ
सनातनम् = सनातन	**युयुत्सतां** = आपसमा लडाईं गर्ने	**सदा** = सधैँ
एकं = एक मात्र परमात्मालाई	**आततायिनां** = दुष्ट हत्याराहरूको	**न** = जित मात्र भइरहँदैन

वाक्यार्थ– जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र संहार गर्ने सर्वज्ञ र सनातन एक मात्र आदि पुरुष परमात्मालाई छाडेर देहाभिमानी दुष्टहरूको कहिलेकाहीँ मात्र विजय हुन्छ, सधैँ विजय हुँदैन।

लोकाः सपाला यस्येमे श्वसन्ति विवशा वशे ।

द्विजा इव शिचा बद्धाः स काल इह कारणम् ॥ ८ ॥

पदार्थ–	**विवशाः** = परवश भएका	**कालः** = सबैका मालिक
शिचा = जालद्वारा	**इमे** = यी सबै	भगवान् नै
बद्धाः = बाँधिएका	**सपालाः** = लोकपालहरूले सहित	**इह** = यो हाम्रो जय वा
द्विजाः इव = चराहरू झैँ	**लोकाः** = लोकहरू	पराजयमा
यस्य = जुन परमात्माको	**श्वसन्ति** = आफ्नो चेष्टा गर्दछन्	**कारणम्** = कारण हुनुहुन्छ
वशे = अधीनमा रहेर	**सः** = त्यस्ता	

वाक्यार्थ– जालले बाँधिएका चराहरू झैँ विवश भएर लोकपाल सहितका यी सबै लोक जसको अधीनमा रही आ-आफ्नो कार्यमा लागेका छन् त्यही कालरूपी सर्वनियन्त्रक भगवान् नै हामी सबैको जय वा पराजयको मूल कारण हुनुहुन्छ।

ओजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च ।

तमज्ञाय जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडम् ॥ ९ ॥

पदार्थ–	**अमृतं** = जीवन र	**जनः** = मनुष्य
ओजः = मानसिक साहस	**मृत्युम् च** = मृत्युको रूपमा	**जडम्** = जड
सहः = इन्द्रियहरूको सामर्थ्य	समेत रहने	**आत्मानं** = शरीरलाई नै
बलं = शारीरिक बल	**तं** = ती परमात्मालाई	**हेतुम्** = जय-पराजयको कारण
प्राणम् = प्राण	**अज्ञाय एव** = नजान्नाले नै	**मन्यते** = मान्दछ

वाक्यार्थ– उनै कालरूप परमात्मा नै मनुष्यका साहस, सामर्थ्य, बल, प्राण, जीवन एवं मृत्युको समेत कारण हुनुहुन्छ तर मानिसहरू उहाँलाई नबुझेर जड शरीरलाई नै जय-पराजयको कारण सम्झन्छन्।

यथा दारुमयी नारी यथा यन्त्रमयो मृगः ।

एवं भूतानि मघवन्नीशतन्त्राणि विद्धि भोः ॥ १० ॥

पदार्थ–	**यथा** = जसरी	**भूतानि** = सम्पूर्ण प्राणीहरू पनि
भोः मघवन् = हे इन्द	**यन्त्रमयः** = यन्त्रको	**ईशतन्त्राणि** = भगवान्को
यथा = जसरी	(खेलौनाको)	अधीनमा छन् भनी
दारुमयी = काठको	**मृगः** = मृग (पराधीन हुन्छन्)	**विद्धि** = बुझ
नारी = पुतली र	**एवं** = ठीक त्यसै गरी	

वाक्यार्थ– हे इन्द्र ! जसरी कठपुतली र यन्त्रमय मृग आदि खेलौना नचाउनेकै अधीनमा हुन्छन् ठीक त्यसै गरी सम्पूर्ण प्राणीहरू कालरूप भगवान्को अधीनमा छन् भन्ने बुझ।

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः।
शक्नुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात्॥ ११॥

पदार्थ—
पुरुषः = सांख्यप्रतिपादित निर्गुण पुरुष
प्रकृतिः = त्रिगुणात्मिका प्रकृति
व्यक्तम् = महत्तत्व
आत्मा = अहङ्कार
भूतेन्द्रियाशयाः = पञ्चमहाभूत, ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय र मन पनि
यदनुग्रहात् विना = जुन परमात्माको अनुग्रह नपाई
अस्य = यस संसारको
सर्गादौ = सृष्टि, स्थिति र संहार गर्न
न शक्नुवन्ति = समर्थ हुँदैनन्

वाक्यार्थ— भगवान्‌को कृपा नभईकन पुरुष, प्रकृति, महत्तत्त्व, अहङ्कार, पञ्चभूत, इन्द्रिय र अन्तःकरण यी कुनै पनि संसारको सृष्टि, स्थिति र संहार गर्नमा समर्थ हुँदैनन्।

अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनीशमीश्वरम्।
भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयम्॥ १२॥

पदार्थ—
एवं = यसप्रकार (परमात्मालाई)
अविद्वान् एव = नजानेर नै मनुष्यले
अनीशम् = केही गर्न नसक्ने
आत्मानं = आफूलाई
ईश्वरम् = सबै थोक गर्न सक्ने
मन्यते = मान्दछ
स्वयम् = साक्षात् भगवान् नै
भूतैः = पिता, माता आदि निमित्त बनेका प्राणीहरूद्वारा
भूतानि = अरू प्राणीहरूलाई
सृजति = जन्माउनुहुन्छ र
तैः = ती बाघ, भालु आदि निमित्त बनेका प्राणीहरूद्वारा नै
तानि = ती जीवात्माहरूलाई
ग्रसते = संहार गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ— सर्वनियन्ता भगवान् नै हुनुहुन्छ भन्ने नबुझेको जीवले मात्र आफैँलाई कर्ता, भोक्ता मान्दछ। वास्तवमा भगवान्‌ले नै पिता, माता आदिलाई निमित्त बनाएर अन्य प्राणीहरूको सृष्टि र बाघ, भालु आदिलाई निमित्त बनाएर उनीहरूको विनाश गराउनुहुन्छ।

आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य याः।
भवन्त्येव हि तत्काले यथानिच्छोर्विपर्ययाः॥ १३॥

पदार्थ—
यथा = जसरी
अनिच्छोः = प्राणीले नचाहे पनि
विपर्ययाः = मृत्यु, दुष्कीर्ति आदि समस्याहरू प्राप्त हुन्छन् त्यसै गरी
पुरुषस्य = प्राणीले
आशिषः = मरिमेटेर चाहने
आयुः = दीर्घजीवन
श्रीः = सम्पत्ति
कीर्तिः = यश
ऐश्वर्यम् = सम्पन्नता इत्यादि
याः = जति पनि अनुकूल पदार्थहरू छन्, ती पनि
हि = निश्चय नै
तत्काले = त्यो समय आइसकेपछि
भवन्ति एव = हुन्छन् नै

वाक्यार्थ— जसरी नचाहँदा-नचाहँदै मान्छेलाई मृत्यु, दुष्कीर्ति आदि समस्याहरू प्राप्त हुन्छन्,

त्यसै गरी समय अनुकूल भएमा उसलाई दीर्घजीवन, सम्पत्ति, यश, ऐश्वर्य आदि सफलता प्राप्त हुन्छन्।

तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि।

समः स्यात् सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्तथा ॥ १४ ॥

पदार्थ–	**सुखदुःखाभ्यां** = सुखदुःख मिल्दा	मृत्युमा समेत बुद्धिमान्ले
तस्मात् = त्यसैले	**अपि** = पनि र	**समः** = समान भावले
अकीर्तियशसोः = यश-अपयशमा	**तथा** = त्यसै गरी	**स्यात्** = रहनुपर्दछ
जयापजययोः = जित-हार हुँदा र	**मृत्युजीवितयोः** = जीवन र	

वाक्यार्थ– यसरी सबै कुरा ईश्वराधीन भएकाले यश-अपयश, जय-पराजय, सुख-दुःख, जीवन-मृत्यु यी कुरामा ध्यान नदिई हर्ष-शोकलाई त्यागेर सधैँ समान भावले रहनुपर्दछ।

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः।

तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद स न बध्यते ॥ १५ ॥

पदार्थ–	**प्रकृतेः** = प्रकृतिका हुन्	**आत्मानं** = आत्मालाई
सत्त्वं = सत्त्व	**आत्मनः न** = आत्माका होइनन्	**वेद** = जान्दछ
रजः = रज र	**यः** = जसले	**सः** = त्यो बुद्धिमान् व्यक्ति
तमः इति = तमसमेत	**तत्र** = ती अवस्थामा	**न बध्यते** = बन्धनमा पर्दैन
गुणाः = यी तीन गुणहरू	**साक्षिणम्** = साक्षी भएर रहने	

वाक्यार्थ– सत्त्व, रज र तम यी तीन गुण प्रकृतिका हुन्, आत्माका होइनन्। अतः जसले आत्मालाई यी तीन गुणको साक्षी भनी बुझ्दछ त्यो व्यक्ति बन्धनमा पर्दैन।

विवरण– यस उपदेश प्रसङ्गले वृत्र पूर्ण ज्ञानी भएको पुष्टि गर्दछ। युद्धको बीचमा युद्धभूमिमैँ रहँदा उसले जीवन र मृत्युलाई समान देखेको छ। सत्त्व, रज र तमोगुण अनुसार प्रकृतिका कार्यहरू परिवर्तन भइरहन्छन् तर तिनको परिवर्तनले साक्षी आत्मा आफूलाई छुन नसक्ने उसको अनुभव छ। अझ ऊ इन्द्रलाई यी सबै उपदेश सुनाउँदैछ। भगवान्मा पूर्ण निर्भर ज्ञानीहरूको जीवन र मृत्युमा हुने समान दृष्टि वृत्रमा स्पष्ट नै देख्न सकिन्छ।

पश्य मां निर्जितं शक्र वृक्णायुधभुजं मृधे।

घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥ १६ ॥

पदार्थ–	**वृक्णायुधभुजं** = तँद्वारा अस्त्र र	तापनि
शक्र = हे इन्द्र	हातसमेत काटिएको	**तव** = तेरो
मृधे = युद्धभूमिमा	**निर्जितं** = हारिसकेको भए	**प्राणजिहीर्षया** = प्राण लिने

इच्छाले
यथाशक्ति = आफ्नो बचेखुचेको
शक्ति लगाई
घटमानं = प्रयास गरिरहेको
मां = मलाई पनि त
पश्य = हेर्

वाक्यार्थ– हे इन्द्र ! युद्धभूमिमा तँद्वारा अस्त्र र हात काटिएर पराजित भइसकेको भए तापनि तेरो प्राण लिने इच्छाले सकेसम्मको प्रयास गरिरहेको मलाई नै हेर्।

प्राणग्लहोऽयं समर इष्वक्षो वाहनासनः।

अत्र न ज्ञायतेऽमुष्य जयोऽमुष्य पराजयः॥ १७॥

पदार्थ–
अयं = यो
समरः = युद्ध भन्ने कुरा
प्राणग्लहः = प्राणको बाजी थापेर खेलिने एकप्रकारको जुवा नै हो
इष्वक्षः = यहाँ बाणहरू पासा हुन्, अनि
वाहनासनः = आ-आफ्ना वाहनहरू नै पासा फिँजाइने कपडाजस्ता हुन्
अत्र = यहाँ
अमुष्य = यसको
जयः = जित हुन्छ र
अमुष्य = यसको
पराजयः = हार हुन्छ भन्ने
न ज्ञायते = जान्न सकिँदैन

वाक्यार्थ– यो युद्ध भन्ने कुरो प्राणको बाजी थापेर खेलिने एकप्रकारको जुवा नै हो। जुन खेलमा बाणहरू पासाका रूपमा र वाहनहरू पासा फिँजाउने कपडारूपमा रहेका छन्। यस खेलमा यसको जित हुन्छ र यसको हार हुन्छ भनेर भन्न सकिँदैन।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इन्द्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत्।

गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः॥ १८॥

पदार्थ–
इन्द्रः = इन्द्रले
गतालीकम् = कपटरहित
वृत्रवचः = वृत्रासुरको वचनलाई
श्रुत्वा = सुनेर
गृहीतवज्रः = हातमा वज्र लिएर
अपूजयत् = आदर गरे
गतविस्मयः = आश्चर्य नमानी
प्रहसन् = हँसिलो अनुहारले
तम् = त्यस वृत्रासुरलाई
आह = भने

वाक्यार्थ– यसप्रकारको वृत्रासुरको कपटरहित कुरा सुनेर इन्द्रले उसको आदर गरे। त्यसपछि वृत्रासुरले युद्धमा देखाएको धैर्यमा कुनै आश्चर्य नमानी हातमा वज्र लिएर हाँसी-हाँसीकन यसो भन्न लागे।

इन्द्र उवाच (इन्द्रले भने)

अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी।

भक्तः सर्वात्मनात्मानं सुहृदं जगदीश्वरम्॥ १९॥

पदार्थ–
अहो = आश्चर्य छ
दानव = हे दानवराज (तिमी)

सिद्धः असि = कृतार्थ र धन्य छौ
यस्य = जुन
ते = तिम्रो
ईदृशी = यसप्रकारको विवेक, धैर्य र भक्तिले युक्त
मतिः = बुद्धि छ
आत्मानं = सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मस्वरूप
सुहृदं = सबैका परममित्र
जगदीश्वरम् = जगदीश्वर प्रभुको
तिमीले
सर्वात्मना = सम्पूर्ण भावले
भक्तः = भजन गरेका छौ

वाक्यार्थ– हे दानवराज ! यसप्रकारको विवेक, धैर्य र भक्तिले युक्त बुद्धि भएका तिमी धन्य छौ। तिमीले सम्पूर्ण प्राणीहरूका आत्मस्वरूप जगदीश्वरको सर्वात्मभावले भजन गरेका छौ।

भवानतार्षीन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम्।
यद् विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः॥ २०॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
भवान् = तिमीले
जनमोहिनीम् = सम्पूर्ण जीवलाई मोहित बनाउने
वैष्णवीं = भगवान् विष्णुको
मायाम् = मायालाई
अतार्षीत् = पक्कै पनि तऱ्यौ
यत् = किनभने
आसुरं = असुरहरूमा हुने
भावं = भावलाई
विहाय = चटक्कै छाडेर
महापुरुषतां = उदार हृदय भएका महापुरुषहरूको भावमा
गतः = पुगेका छौ

वाक्यार्थ– तिमीले सम्पूर्ण जीवलाई मोहित पार्ने भगवान्को मायालाई पक्कै जितिसकेका छौ किनभने तिमी आसुर भावलाई छाडेर महापुरुषको भावमा पुगेका छौ।

खल्विदं महदाश्चर्यं यद्रजःप्रकृतेस्तव।
वासुदेवे भगवति सत्त्वात्मनि दृढा मतिः॥ २१॥

पदार्थ–
रजःप्रकृतेः = रजोगुणी स्वभावका
तव = तिम्रो
सत्त्वात्मनि = विशुद्ध सत्त्वस्वरूप
भगवति = भगवान्
वासुदेवे = वासुदेवमा
यत् = जसरी
दृढा = अत्यन्त अडिग
मतिः = बुद्धि लागेको छ
खलु = निश्चय नै
इदम् = यो
महद् = ज्यादै
आश्चर्यं = आश्चर्यको कुरो हो

वाक्यार्थ– रजोगुणी भएर पनि सत्त्वगुणस्वरूप भगवान् वासुदेवमा तिम्रो बुद्धि यसरी दृढसँग लाग्नु निश्चय नै ठुलो आश्चर्यको कुरो हो।

यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे।
विक्रीडतोऽमृताम्भोधौ किं क्षुद्रैः खातकोदकैः॥ २२॥

पदार्थ–
यस्य = जुन सौभाग्यशालीको
निःश्रेयसेश्वरे = मोक्षका मालिक
भगवति = भगवान्
हरौ = श्रीहरिमा
भक्तिः = दृढ भक्ति लागेको छ,

त्यस्ता
अमृताम्भोधौ = मोक्षरूपी अमृतको सागरमा
विक्रीडतः = विहार गर्ने व्यक्तिका लागि
क्षुद्रैः = थोरै मात्र सुख दिने
खातकोदकैः = कुवाजस्ता स्वर्ग आदि लोकहरूको
किं = के प्रयोजन छ र

वाक्यार्थ– मोक्षका मालिक भगवान् श्रीहरिमा दृढ भक्ति लागेका भक्तहरू मोक्षरूपी आनन्दको अमृतसागरमा विहार गर्दछन्। उनीहरूलाई संसारको विषयभोगरूपी कुवाजस्ता स्वर्ग आदि लोकहरूको के आवश्यकता छ र ?

विवरण– यस प्रसङ्गमा आफूले भक्ति गर्न नसके तापनि भगवान्को र उहाँका भक्त वृत्रासुरको प्रशंसा गरी इन्द्रले आफ्नो सत्त्वगुणी देवस्वभाव प्रकट गरेका छन्। इन्द्र आदि देवताहरू विषयभोगमा असाध्यै आसक्त हुन्छन्। सम्पूर्ण वेदको अर्थसहित ज्ञान उनीहरूलाई जन्मजात नै हुन्छ तैपनि वेदप्रतिपाद्य परम पुरुष परमात्मातिर उनीहरूको दृष्टि जाँदैन। तैपनि भगवान्को भक्त हुनु र आत्मज्ञानी हुनु साह्रै राम्रो हो भन्ने उनीहरूलाई थाहा छ। अन्य व्यक्तिहरू ज्ञानी भएको देवताहरू मन पराउँदैनन्। मुक्त भयो भने आफूभन्दा माथि जान्छ भन्ने सोचेर उनीहरू अरूलाई मुक्त हुन दिन चाहँदैनन्। यसको अर्को कारण के हो भने आस्तिक मनुष्य जो आफूलाई यज्ञ, पूजा आदिद्वारा सन्तुष्ट र बलियो बनाउँछ ऊ मुक्त भयो भने आफ्नो सेवकको संख्या घट्दछ। जसरी मानिसहरू आफ्ना पशु हराए भने दुःखी हुन्छन् त्यसै गरी देवताहरू पनि आफ्ना सेवकहरू मुक्त हुन खोज्दा त्यसमा विघ्न गर्दछन् (बृहदारण्यकोपनिषद्, १/४/१०)। ध्यान र उपासनामा बस्दा अनेक चिन्तनले मन बिथोलिदिनु, योगीहरूलाई पनि योगभ्रष्ट गराइदिनु यसका उदाहरण हुन्। यति हुँदाहुँदै पनि मुक्त भइसकेका व्यक्तिप्रति भने उनीहरू आदर भावना नै राख्दछन्। यो आदरभाव उनीहरूको सत्त्वगुणको परिचय हो।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इति ब्रुवाणावन्योन्यं धर्मजिज्ञासया नृप।
युयुधाते महावीर्याविन्द्रवृत्रौ युधाम्पती॥ २३॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा
इति = यसप्रकार
धर्मजिज्ञासया = धर्मको रहस्य जान्ने इच्छाले
अन्योन्यं = आपसमा
ब्रुवाणौ = बातचित गरिरहेका
महावीर्यौ = अत्यन्त पराक्रमी
युधाम्पती = सेनाका नायक
इन्द्रवृत्रौ = इन्द्र र वृत्रासुरले
युयुधाते = युद्ध गर्न लागे

वाक्यार्थ– हे राजा ! यसप्रकार धर्मको रहस्य जान्ने इच्छाले आपसमा वार्तालाप गरिरहेका पराक्रमी सेनानायक इन्द्र र वृत्रासुरले फेरि भयङ्कर युद्ध गर्न लागे।

आविध्य परिघं वृत्रः कार्ष्णायसमरिन्दमः।
इन्द्राय प्राहिणोद् घोरं वामहस्तेन मारिष॥ २४॥

पदार्थ–	**कार्ष्णायसम्** = फलामले बनेको	**वामहस्तेन** = देब्रे हातले
मारिष = हे राजा	**घोरं** = अत्यन्त डरलाग्दो	**आविध्य** = फनफनी घुमाउँदै
अरिन्दमः = शत्रुलाई नाश गर्ने	**परिघं** = परिघ (फलामे	**इन्द्राय** = इन्द्रमाथि
वृत्रः = वृत्रासुरले	लौरो)लाई	**प्राहिणोत्** = प्रहार गर्‍यो

वाक्यार्थ– युद्धमा शत्रुको नाश गर्न चाहने वृत्रासुरले फलामले बनेको अत्यन्त डरलाग्दो परिघलाई देब्रे हातले उचालेर फनफनी घुमाउँदै इन्द्रमाथि प्रहार गर्‍यो।

स तु वृत्रस्य परिघं करं च करभोपमम्।
चिच्छेद युगपद् देवो वज्रेण शतपर्वणा॥ २५॥

पदार्थ–	**वज्रेण** = आफ्नो वज्रले	**करं च** = बाँकी रहेको अर्को
सः = ती	**वृत्रस्य** = वृत्रासुरको	हातलाई समेत
देवः तु = देवराज इन्द्रले चाहिँ	**परिघं** = परिघलाई र	**युगपत्** = एकैचोटिमा
शतपर्वणा = सय आँख्ला भएको	**करभोपमम्** = हात्तीको सुँडजस्तो	**चिच्छेद** = छिनालिदिए

वाक्यार्थ– देवराज इन्द्रले पनि वृत्रासुरको त्यो परिघ तथा हात्तीको सुँडजस्तो लामो उसको हातलाई सय आँख्ला भएको आफ्नो वज्रले एकै पटकमा छिनालिदिए।

दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यां बभौ रक्तस्रवोऽसुरः।
छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद् भ्रष्टो वज्रिणा हतः॥ २६॥

पदार्थ–	**असुरः** = वृत्रासुर	**भ्रष्टः** = खसिरहेको
दोर्भ्याम् = दुबै हातका	**वज्रिणा** = इन्द्रद्वारा (वज्रले)	**गोत्रः यथा** = पर्वत झैँ
उत्कृत्तमूलाभ्यां = काँधैसम्मको	**हतः** = हानिएपछि	**बभौ** = देखियो
भाग काटिइसकेपछि	**छिन्नपक्षः** = पखेटा काटिएकाले	
रक्तस्रवः = रगत बगाउँदै गरेको	**खात्** = आकाशबाट	

वाक्यार्थ– दुबै हातको काँधैदेखिको भाग काटिइसकेपछि वृत्रासुरको दुबै हातको फेदबाट रगतको धारा बग्न लाग्यो। त्यस वेला वृत्र यस्तो देखियो कि मानौँ इन्द्रको वज्रको प्रहारले पखेटा काटिएपछि कुनै पर्वत नै आकाशबाट खसिरहेको छ।

कृत्वाधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुम्।
नभोगम्भीरवक्त्रेण लेलिहोल्बणजिह्वया॥ २७॥
दंष्ट्राभिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयम्।
अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तरसा गिरीन्॥ २८॥

गिरिराट् पादचारीव पद्भ्यां निर्जरयन् महीम् ।
जग्रास स समासाद्य वज्रिणं सहवाहनम् ॥ २९ ॥

पदार्थ–	**दिवि** = स्वर्गमा	**महीम्** = पृथिवीलाई (कुल्चेर)
पादचारी = पैदल हिँड्दै गरेको	**कृत्वा** = बनाएर	**निर्जरयन्** = छियाछिया बनाएर र
गिरिराट् इव = पर्वतजस्तै	**नभोगम्भीरवक्त्रेण** = आकाश जस्तै गहिरो मुख	**तरसा** = प्रबल वेगले
अतिमात्रमहाकायः = साह्रै ठुलो र भयानक शरीर भएको	**लेलिहोल्बणजिह्वया** = लपलपाउँदो लामो जिब्रो र	**गिरीन्** = पर्वतहरूलाई
सः = त्यो	**कालकल्पाभिः** = मृत्युको समान	**आक्षिपन्** = उलटपुलट पार्दै
दैत्यः = दानव वृत्रासुरले	**दंष्ट्राभिः** = दाह्राहरूले	**वज्रिणं** = इन्द्र भएको ठाउँमा
अधरां = तल्लो	**जगत्त्रयम्** = तीनै लोकलाई	**समासाद्य** = पुगी
हनुं = चिउँडो (च्यापु)लाई	**ग्रसन् इव** = निलुँला जस्तै गर्दै	**सहवाहनम्** = ऐरावत हात्तीसहित इन्द्रलाई
भूमौ = भुइँमा र	**पद्भ्यां** = आफ्ना दुबै गोडाहरूद्वारा	**जग्रास** = निलिदियो
उत्तरां = माथिल्लो		
हनुम् = च्यापुलाई		

वाक्यार्थ– मानौँ पैदल हिँडडुल गरिरहेको पर्वत हो कि जस्तो अति ठुलो र भयानक शरीर भएको दानव वृत्रासुरले तल्लो च्यापुलाई भुइँमा अड्याएर र माथिल्लो च्यापुलाई स्वर्गतिर फैलाएर आकाश जस्तै गहिरो मुख, लपलपाउँदो लामो जिब्रो र मृत्युसमानका तीखा दाह्राले तीनै लोकलाई निलुँला जस्तै गर्न लाग्यो। यसक्रममा आफ्ना गोडाले पृथिवीलाई हिर्काएर छियाछिया पार्दै प्रबल वेगले पहाडहरूलाई उलटपुलट पार्दै इन्द्रको नजिकमा पुगी उसले ऐरावत हात्तीसहित इन्द्रलाई निलिदियो।

महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव द्विपम् ।
वृत्रग्रस्तं तमालक्ष्य सप्रजापतयः सुराः ।
हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चुक्रुशुः समहर्षयः ॥ ३० ॥

पदार्थ–	**तम्** = ती इन्द्रलाई (वाहनसहित)	**निर्विण्णाः** = अत्यन्त दुःखी भई
महाप्राणः = ज्यादै शक्तिशाली र	**वृत्रग्रस्तं** = वृत्रासुरले निलेको	**हा** = अहो
महावीर्यः = प्रबल पराक्रम गर्ने	**आलक्ष्य** = देखेर	**कष्टम् इति** = अनर्थ भयो भनी
महासर्पः = ठुलो अजिङ्गरले	**सप्रजापतयः** = प्रजापतिहरू र	**चुक्रुशुः** = चिच्याउन थाले
द्विपम् इव = सिङ्गै हात्तीलाई निले जस्तै	**समहर्षयः** = महर्षिहरू सहितका	
	सुराः = देवताहरू	

वाक्यार्थ– ठुलो अजिङ्गरले सिङ्गो हात्तीलाई सुलुत्त निले जस्तै पराक्रमी वृत्रासुरले हात्तीसहित

इन्द्रलाई निलेको देखेर आत्तिएका प्रजापति र महर्षिहरू सहित सम्पूर्ण देवताहरू "ठुलो अनर्थ भयो" भन्दै चिच्याउन थाले।

निगीर्णोऽप्यसुरेन्द्रेण न ममारोदरं गतः।

महापुरुषसन्नद्धो योगमायाबलेन च ॥ ३१ ॥

पदार्थ—
असुरेन्द्रेण = दानवराज वृत्रासुरद्वारा
निगीर्णः = निलिएका र
उदरं गतः अपि = पेटमैं पुगिसकेका भए पनि इन्द्र
महापुरुषसन्नद्धः = नारायणकवचद्वारा सबैतिरबाट ढाकिएकाले एवं
योगमायाबलेन च = योगबल र मायाबलबाट समेत रक्षित भएकाले
न ममार = मरेनन्

वाक्यार्थ— वृत्रासुरले निलेर उसको पेटमा पुगे तापनि नारायणकवच तथा योगबल र मायाबलद्वारा सुरक्षित रहेकाले इन्द्र मरेनन्।

भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद् विभुः।

उच्चकर्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा ॥ ३२ ॥

पदार्थ—
विभुः = शक्तिशाली भएका
बलभित् = इन्द्रले
वज्रेण = आफ्नो वज्रद्वारा
तत्कुक्षिं = वृत्रासुरको पेटलाई
भित्त्वा = चिरेर
निष्क्रम्य = बाहिर निस्की
ओजसा = पूरै तागत लगाएर
गिरेः = पर्वतको
शृङ्गम् इव = चुचुरोसमान
शत्रोः = वृत्रासुरको
शिरः = शिरलाई
उच्चकर्त = छिनालिदिए

वाक्यार्थ— शक्तिशाली इन्द्रले वृत्रासुरको पेटमा पुगे पनि आफ्नो वज्रद्वारा उसको पेटलाई चिरेर बाहिर निस्की सम्पूर्ण शक्ति लगाएर त्यस शत्रु वृत्रासुरको टाउको काटिदिए।

वज्रस्तु तत्कन्धरमाशुवेगः कृन्तन् समन्तात् परिवर्तमानः।

न्यपातयत् तावदहर्गणेन यो ज्योतिषामयने वार्त्रहत्ये ॥ ३३ ॥

पदार्थ—
तत्कन्धरम् = त्यस वृत्रासुरको गर्धनलाई
कृन्तन् = काट्दै
समन्तात् = चारैतिर
परिवर्तमानः = घुमिरहेको
आशुवेगः = अत्यन्त वेगवान्
वज्रः तु = वज्रले समेत
ज्योतिषाम् = सूर्य आदि ग्रहको
अयने = उत्तरायण र दक्षिणायनको
यः = जति समय लाग्दछ
तावत् = त्यति नै
अहर्गणेन = दिन लगाई
वार्त्रहत्ये = वृत्रासुरको हत्याको समय आएपछि मात्र बल्लबल्ल
न्यपातयत् = भुईंमा खसाल्यो

वाक्यार्थ— त्यस वृत्रासुरको गर्धनलाई काट्दै चारैतिर घुमिरहेको इन्द्रको त्यस अत्यन्त वेगवान्

वज्रले समेत सूर्य आदि ग्रहहरूलाई उत्तरायण, दक्षिणायन मार्गमा घुम्न जति समय लाग्छ, त्यत्ति नै समय (३६५ दिन) लगाएर वृत्रासुरको मृत्युको योग आएपछि मात्र उसको शिर काटेर भुइँमा खसाल्यो।

तदा च खे दुन्दुभयो विनेदुर्गन्धर्वसिद्धाः समहर्षिसङ्घाः।

वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन्॥ ३४॥

पदार्थ–
तदा च = त्यस समयमा
खे = आकाशमा
दुन्दुभयः = दुन्दुभि (दमाहा)हरू
विनेदुः = बज्न थाले
समहर्षिसङ्घाः = महर्षिहरू सहित
गन्धर्वसिद्धाः = गन्धर्व र सिद्धहरू
वार्त्रघ्नलिङ्गैः = वृत्रासुर मार्ने इन्द्रका पराक्रमलाई सूचित गर्ने
मन्त्रैः = मन्त्रहरूद्वारा
तम् = ती इन्द्रलाई
अभिष्टुवानाः = स्तुति गर्दै
मुदा = प्रसन्नताले गर्दा
कुसुमैः = फूलहरूले
अभ्यवर्षन् = वर्षा गरे

वाक्यार्थ– त्यस समयमा आकाशमा दुन्दुभि बाजा बज्न लागे। महर्षिहरूले सहित गन्धर्व र सिद्धहरूले वृत्रासुर मार्ने इन्द्रको पराक्रमलाई सूचित गर्ने मन्त्रहरूद्वारा इन्द्रको स्तुति गर्दै प्रसन्न भएर पुष्पवर्षा गर्न लागे।

वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिररिन्दम।

पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत॥ ३५॥

पदार्थ–
अरिन्दम = हे शत्रुनाशक परीक्षित्
वृत्रस्य = वृत्रासुरको
देहात् = शरीरबाट
निष्क्रान्तम् = निस्किएको
आत्मज्योतिः = आत्मारूपी तेज
सर्वलोकानाम् = देवता, मनुष्य, सिद्ध आदि सबैले
पश्यतां = हेर्दाहेर्दै
अलोकं = सम्पूर्ण लोकहरूभन्दा पर भगवान्को यथार्थ स्वरूपमा
समपद्यत = लीन भयो

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित्! त्यसै समयमा वृत्रासुरको शरीरबाट बाहिर निस्केको आत्मज्योति देवता, मनुष्य, सिद्ध आदिले हेर्दाहेर्दै सम्पूर्ण लोकहरूभन्दा पर रहेको भगवान्को यथार्थ स्वरूपमा लीन हुनपुग्यो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे

वृत्रवधो नाम द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

इन्द्रमाथि ब्रह्महत्याको आक्रमण

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

वृत्रे हते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद ।
सपाला ह्यभवन् सद्यो विज्वरा निर्वृतेन्द्रियाः ॥ १ ॥

पदार्थ–
भूरिद = हे महादानी परीक्षित्
वृत्रे = वृत्रासुर
हते = मारिएपछि
सद्यः = तत्काल नै
शक्रेण विना = इन्द्रलाई छाडेर
सपालाः = लोकपालहरूले सहित
त्रयः लोकाः = तीनै लोक
हि = निश्चय नै
विज्वराः = चिन्तारहित र
निर्वृतेन्द्रियाः = अत्यन्त खुसी
अभवन् = भए

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! वृत्रासुर मारिएपछि लोकपालहरूले सहित तीनै लोक प्रसन्न र चिन्तारहित भए तर इन्द्र भने प्रसन्न भएनन्।

देवर्षिपितृभूतानि दैत्या देवानुगाः स्वयम् ।
प्रतिजग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेन्द्रादयस्ततः ॥ २ ॥

पदार्थ–
देवर्षिपितृभूतानि = देवता, ऋषि, पितृ, भूतहरू
दैत्याः = दैत्यहरू र
देवानुगाः = देवताका सेवकहरू र गन्धर्व आदि समेत
स्वयम् = दुःखी भएका इन्द्रसँग नसोधीकन नै
स्वधिष्ण्यानि = आफ्नो वासस्थानतिर
प्रतिजग्मुः = फर्किए
ततः = त्यसपछि
ब्रह्मेशेन्द्रादयः = ब्रह्मा, भगवान् शङ्कर र इन्द्र आदि पनि आफ्नो ठाउँतिर लागे

वाक्यार्थ– इन्द्र मनमनै दुःखी थिए। त्यही बीचमा नै देवता, ऋषि, पितृ, दैत्य र गन्धर्वहरू समेत सबै उनलाई नसोधीकन नै आ-आफ्नो लोकतिर गए। केही समयपछि ब्रह्मा, भगवान् शङ्कर र इन्द्र पनि आ-आफ्नो ठाउँतिर लागे।

टिप्पणी– वृत्रासुरलाई मारेपछि इन्द्र ब्रह्महत्याबाट डराई मानस सरोवरभित्र लुक्न गएका थिए। उनी स्वर्ग गएका थिएनन्। ब्रह्मा आदि देबतासँगै इन्द्र पनि आफ्नो ठाउँमा गए भनी यहाँ बताउनु गमन क्रियाको समताले हो। वृत्र मरेपछि ब्रह्मा आदि देवताहरू आ-आफ्नो लोकमा गए तर इन्द्र चाहिँ मानस सरोवरमा एक हजार वर्षसम्म लुकेर पछि मात्र स्वर्ग गए।

राजोवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

इन्द्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने ।
येनासन् सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतोऽभवत् ॥ ३ ॥

पदार्थ–
भो मुने = हे शुकदेव मुनि
इन्द्रस्य = इन्द्रको
अनिर्वृतेः = अप्रसन्नताको
हेतुं = कारण
श्रोतुम् = सुन्न
इच्छामि = चाहन्छु
येन = जुन कारणले
देवाः = देवताहरू
सुखिनः = अत्यन्त सुखी
आसन् = भएका थिए भने
हरेः = इन्द्रको मनमा
दुःखं = दुःख
कुतः = कसरी
अभवत् = भयो

वाक्यार्थ– हे शुकदेव मुनि ! वृत्रासुरलाई मारेपछि अरू सम्पूर्ण देवताहरू चाहिँ अत्यन्त सुखी भए तर इन्द्र चाहिँ किन दुःखी भए ? म इन्द्रको अप्रसन्नताको कारण सुन्न चाहन्छु।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वे देवाः सहर्षिभिः ।
तद्वधायार्थयन्निन्द्रं नैच्छद् भीतो बृहद्वधात् ॥ ४ ॥

पदार्थ–
ऋषिभिः सह = ऋषिहरूले सहित
वृत्रविक्रमसंविग्नाः = वृत्रासुरको पराक्रमबाट भयभीत भएका
सर्वे = सबै
देवाः = देवताहरू
तद्वधाय = त्यस वृत्रासुरको वध गर्नको लागि
इन्द्रं = इन्द्रलाई
आर्थयन् = प्रार्थना गरेका थिए तर
बृहद्वधात् = ब्रह्महत्याबाट
भीतः = असाध्यै डराउने इन्द्रले
न ऐच्छत् = त्यसो गर्न चाहेका थिएनन्

वाक्यार्थ– वृत्रासुरको प्रबल पराक्रमबाट आत्तिएका सबै देवताहरूले ऋषिहरू सहित भई वृत्रासुरलाई मार्न इन्द्रसँग प्रार्थना गरेका थिए तर उनले ब्रह्महत्याको डरले वृत्रलाई मार्न चाहेका थिएनन्।

इन्द्र उवाच (इन्द्रले भने)

स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवम् ।
विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यां क्व माज्र्म्यहम् ॥ ५ ॥

पदार्थ–
विश्वरूपवधोद्भवम् = विश्वरूपलाई मारेर लागेको
एनः = ब्रह्महत्याको पाप त
अनुगृह्णद्भिः = ममाथि अनुग्रह गर्ने
स्त्रीभूजलद्रुमैः = स्त्रीजाति, पृथिवी, जल र रुखले
विभक्तम् = बाँडेर लिएका थिए तर
अहम् = मैले
वृत्रहत्यां = वृत्रासुरलाई मारेर पैदा हुने ब्रह्महत्या पापलाई
क्व = कहाँ
मार्ज्मि = पखाल्न सक्छु र

वाक्यार्थ– विश्वरूपलाई मार्दा लागेको ब्रह्महत्याको पापलाई त ममाथि अनुग्रह गर्ने दयामय स्त्रीजाति, पृथिवी, जल र रुखहरूले चारभाग लगाई बाँडेर लिइदिएका थिए, तर अब ब्राह्मणपुत्र वृत्रासुरलाई मारेर पैदा हुने ब्रह्महत्या पापलाई म कहाँ पखाल्न सकुँला र ?

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रुवन्।
याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्म भैः॥ ६॥

पदार्थ–
तत् = त्यो देवराज इन्द्रको कुरा
उपाकर्ण्य = सुनेर
ऋषयः = ऋषिहरूले
महेन्द्रम् = इन्द्रलाई
इदम् = यस्तो
अब्रुवन् = भने
ते = (हे इन्द्र) तिम्रो
भद्रं = कल्याण होस्
हयमेधेन = अश्वमेधको विधानले
याजयिष्यामः = तिमीलाई यज्ञ गराउनेछौँ, त्यसैले
मा स्म भैः = कत्ति नडराऊ

वाक्यार्थ– इन्द्रको त्यस्तो वचन सुनेर ऋषिहरूले उनलाई भने– 'हे इन्द्र तिम्रो कल्याण हुनेछ, तिमी नडराऊ किनभने हामीहरू तिमीलाई अश्वमेध यज्ञ गराउनेछौँ।'

हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम्।
इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्ष्यसेऽपि जगद्वधात्॥ ७॥

पदार्थ–
हयमेधेन = अश्वमेध यज्ञद्वारा
पुरुषं = पुराण पुरुष
ईश्वरम् = सबै जगत्का नियन्ता
परमात्मानम् = परमात्मा
देवं = भगवान्
नारायणं = श्रीहरिलाई
इष्ट्वा = आराधना गरेर
जगद्वधात् अपि = संसारैलाई मारेको पापबाट पनि
मोक्ष्यसे = मुक्त हुनेछौ

वाक्यार्थ– पुराणपुरुष भगवान् नारायण सबै जगत्का नियन्ता हुनुहुन्छ। उहाँलाई अश्वमेध यज्ञद्वारा आराधना गऱ्यौ भने संसारलाई मारेको पापबाट पनि तिमी छुट्नेछौ।

ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाचार्यहाघवान्।
श्वादः पुल्कसको वापि शुद्ध्येरन् यस्य कीर्तनात्॥ ८॥

पदार्थ–
यस्य = जुन भगवान्को
कीर्तनात् = नाम जप्नाले
ब्रह्महा = वेदपाठी ब्राह्मणलाई मार्ने
पितृहा = पितालाई मार्ने
गोघ्नः = गाईको हत्या गर्ने
मातृहा = आमालाई मार्ने
आचार्यहा = गुरुलाई मार्ने आदि
अघवान् = भयङ्कर पापीहरू र
श्वादः = कुकुरको मासु खाने
पुल्कसकः = मासुको कारोवार गर्ने व्यक्ति
वा अपि = भए पनि
शुद्ध्येरन् = पवित्र हुन्छन्

वाक्यार्थ– भगवान्को नाम जप्नाले वेदपाठी ब्राह्मणलाई मार्ने, मातापितालाई मार्ने, आफ्ना गुरुलाई मार्ने र गाईको हत्या गर्ने महापापीहरू पनि शुद्ध हुन्छन् त्यसै गरी कुकुरको मासु खानेहरू र प्राणीलाई मारेर मासु बेच्नेहरू पनि पवित्र बन्दछन्।

तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धान्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन।

हत्वापि सब्रह्म चराचरं त्वं न लिप्यसे किं खलनिग्रहेण॥ ९॥

पदार्थ–
अस्माभिः = हामीद्वारा
अनुष्ठितेन = गराइएको
अश्वमेधेन = अश्वमेध नामक
महामखेन = महायज्ञद्वारा
श्रद्धान्वितः = श्रद्धाले युक्त
त्वं = तिमीले
तम् = ती भगवान्‌लाई (खुसी पार्‍यौ भने)
सब्रह्म = ब्राह्मणसहित
चराचरं = चराचर सबै प्राणीलाई
हत्वा अपि = मारेर पनि
न लिप्यसे = पापबाट लिप्त हुनेछैनौ भने
खलनिग्रहेण = दुष्टलाई मारेर त
किं = के नै हुन्छ र

वाक्यार्थ– हामीद्वारा गराइएको अश्वमेध महायज्ञद्वारा अत्यन्त श्रद्धाका साथ ती सर्वपापनाशक भगवान्‌लाई खुसी पार्‍यौ भने तिमी ब्राह्मणसहित चराचर जगत्‌को नै हत्या गरे तापनि पापयुक्त हुनेछैनौ भने दुष्टलाई मारेर के नै हुन्छ र ?

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

एवं सञ्चोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद् रिपुम्।

ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम्॥ १०॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार
विप्रैः = ब्राह्मण ऋषिहरूद्वारा
सञ्चोदितः = प्रेरणा गरिएका
मरुत्वान् = इन्द्रले
रिपुम् = शत्रु (वृत्रासुर)लाई
अहनत् = मारे
तस्मिन् = त्यो वृत्रासुर
हते = मारिएपछि
ब्रह्महत्या = ब्रह्महत्या नामक पाप
वृषाकपिम् = इन्द्रकहाँ
आससाद = आइपुग्यो

वाक्यार्थ– यसरी ऋषिहरूद्वारा प्रेरित भएका इन्द्रले वृत्रासुरलाई मारे अनि ब्रह्महत्याको पाप इन्द्रकहाँ आइपुग्यो।

तयेन्द्रः स्मासहत् तापं निर्वृतिर्नामुमाविशत्।

ह्रीमन्तं वाच्यतां प्राप्तं सुखयन्त्यपि नो गुणाः॥ ११॥

पदार्थ–
तया = त्यो ब्रह्महत्याको कारण
इन्द्रः = इन्द्रले
तापं = ठुलो कष्ट
असहत् स्म = सहनुपर्‍यो
अमुम् = ती इन्द्रलाई
निर्वृतिः = अलिकति पनि सुख
न आविशत् = मिलेन, किनभने
ह्रीमन्तं = लज्जावान् व्यक्तिलाई
वाच्यतां = निन्दावचन
प्राप्तं = सहनुपर्‍यो भने, त्यसलाई
गुणाः अपि = अनेक गुणहरूले पनि
नः सुखयन्ति = सुखी बनाउन सक्दैनन्

वाक्यार्थ– त्यो ब्रह्महत्याको पापको कारण इन्द्रले धेरै दुःख सहनुपर्‍यो। उनलाई रत्तिभर पनि सुख मिलेन। किनभने लज्जावान् व्यक्तिले निन्दा सुन्नुपर्‍यो भने उनीहरू अनेक गुणहरूबाट पनि सुखी हुन सक्दैनन्।

तां ददर्शानुधावन्तीं चाण्डालीमिव रूपिणीम्।
जरया वेपमानाङ्गीं यक्ष्मग्रस्तामसृक्पटाम्॥ १२॥
विकीर्य पलितान् केशांस्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीम्।
मीनगन्ध्यसुगन्धेन कुर्वतीं मार्गदूषणम्॥ १३॥

पदार्थ–
चाण्डालीम् इव = चाण्डाल्नी झैँ
रूपिणीम् = रूप भएकी
जरया = बुढ्याइँका कारणले
वेपमानाङ्गीं = अङ्गहरू कँपाइहरहेकी
यक्ष्मग्रस्ताम् = क्षयरोग लागेकी
असृक्पटाम् = रगतले सारा कपडा लथपथ भएकी
पलितान् = सेतै फुलेका
केशान् = झाँक्रालाई
विकीर्य = फिजार्दै र
मीनगन्ध्यसुगन्धेन = सासैपिच्छे निस्किएको माछाको गन्धजस्तो दुर्गन्धद्वारा
मार्गदूषणम् = बाटोलाई गनाउने
कुर्वतीं = बनाउँदै
तिष्ठ तिष्ठ इति = 'पर्ख पर्ख' यसो
भाषिणीम् = भन्दै
अनुधावन्तीं = आफ्नो पछि-पछि दौडेर आइरहेकी
तां = त्यो ब्रह्महत्यालाई
ददर्श = इन्द्रले देखे

वाक्यार्थ– माछा गनाएको जस्तो गनाउने सासले पूरै बाटोलाई नै दुर्गन्धित बनाउँदै आफ्नो पछि लागेर आइरहेकी चाण्डालीको रूप धारण गरेकी ब्रह्महत्यालाई इन्द्रले देखे। क्षयरोग लागेकी त्यस चाण्डाल्नीका सारा अङ्गहरू बुढ्याइँका कारणले थरथर काँपिरहेका थिए, सेतै फुलेका झाँक्राहरू फिँजाउँदै दौडिरहेकी त्यसका सारा कपडाहरू रगतले लथपथ भएका थिए।

नभो गतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशाम्पते।
प्रागुदीचीं दिशं तूर्णं प्रविष्टो नृप मानसम्॥ १४॥

पदार्थ–
विशाम्पते = प्रजाका मालिक
नृप = हे राजा परीक्षित्
सहस्राक्षः = हजार नेत्र भएका इन्द्र (ब्रह्महत्याबाट भाग्दै)
नभः = आकाशमा र
सर्वाः = सबै (पूर्व, पश्चिम आदि)
दिशः = दिशाहरूमा समेत
गतः = शरण लिन पुगे, तर कहीँ पनि ब्रह्महत्याले नछोडेपछि
प्रागुदीचीं = पूर्व र उत्तर बीचको
दिशं = ईशान दिशातिर दौडिई
तूर्णं = हतार-हतार
मानसम् = मानससरोवरमा
प्रविष्टः = पसे

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित्! त्यस ब्रह्महत्याबाट बच्न इन्द्र आकाशमा र पूर्वपश्चिम आदि सम्पूर्ण दिशाहरूमा घुमे, तर कहीँ पनि उनलाई ब्रह्महत्याले छोडेन। त्यसपछि इन्द्र हतार-हतार गर्दै ईशान दिशातिर रहेको मानससरोवरभित्र पसे। (त्यो सरोवर भगवान् शङ्करका अनुचरहरूद्वारा रक्षा गरिएको थियो, त्यसैले त्यहाँ ब्रह्महत्या पुग्न सक्दैनथ्यो)।

स आवसत् पुष्करनालतन्तूनलब्धभोगो यदिहाग्निदूतः।
वर्षाणि साहस्रमलक्षितोऽन्तः स चिन्तयन् ब्रह्मवधाद् विमोक्षम् ॥ १५ ॥

पदार्थ—
सः = ती इन्द्र
अन्तः = मन–मनले
ब्रह्मवधात् = ब्रह्महत्या पापबाट
विमोक्षम् = छुट्ने उपाय
चिन्तयन् = चिन्तन गर्दै
अलक्षितः = लुकिरहे
यत् = जो कि
अग्निदूतः = अग्निको सहाराले यज्ञको भोजन पाउने
सः = ती इन्द्र
इह = यस मानससरोवरभित्र (अग्नि पस्न नसक्ने भएकाले)
अलब्धभोगः = कुनै पनि भोगका सामग्री नभईकन नै
पुष्करनालतन्तून् = कमलका डाँठका रेसाहरूभित्र
साहस्रं वर्षाणि = हजारौँ वर्षसम्म
आवसत् = लुकेर बसिरहे

वाक्यार्थ— ती इन्द्र मनमनै ब्रह्महत्याको पापबाट छुट्ने उपायको खोजी गर्दै कमलका डाँठका रेसाहरूभित्र कसैले नदेख्ने गरी लुकेर हजारौँ वर्षसम्म बसिरहे। उनी यस मानससरोवरभित्र भोकभोकै रहेका थिए किनभने इन्द्रले अग्निको माध्यमले नै यज्ञभोग प्राप्त गर्छन्, मानससरोवरमा अग्नि जान नसक्ने भएकाले त्यहाँ उनलाई आवश्यक पर्ने भोजनसामग्री नै थिएन।

विवरण— मानससरोवरभित्र कमलको डाँठमा लुकेर बसेका इन्द्रकहाँ अग्नि जान सकेनन्। त्यसैले उनलाई आहुति प्राप्त भएन। तर जलभित्र अग्नि देवता पुग्न नसक्ने भन्ने कुरा होइन किनभने जलका देवता वरुणकहाँ पनि उनले नै आहुति पुऱ्याउँछन्। मानस सरोवरभित्र अग्नि पुग्न नसक्नुमा विशेष कारण छ। मानस सरोवरक्षेत्र भगवान् शङ्करको विहारभूमि हो। त्यहाँ भगवान्‌को इच्छा र आज्ञा नभई कोही पनि भित्र पस्न सक्दैन। इन्द्र आफैँले गरेको ब्रह्महत्या पाप त त्यहाँ पस्न सकेन भने अग्नि त्यहाँ पस्न सक्ने कुरै भएन। त्यसैले एकहजार वर्षसम्म आहुति नखाईकन इन्द्र त्यहाँ बसे भनी बताइएको हो।

तावत् त्रिणाकं नहुषः शशास विद्यातपोयोगबलानुभावः।
स सम्पदैश्वर्यमदान्धबुद्धिर्नीतस्तिरश्चां गतिमिन्द्रपत्न्या ॥ १६ ॥

पदार्थ—
तावत् = इन्द्र मानस सरोवरमा लुकिरहँदासम्म
विद्यातपोयोगबलानुभावः = विद्या, तपस्या र योगबलले युक्त भएका
नहुषः = नहुष राजाले
त्रिणाकं = स्वर्गलाई
शशास = शासन गरे, तर
सः = ती नहुषले
सम्पदैश्वर्यमदान्धबुद्धिः = सम्पत्ति र ऐश्वर्यको मातले बुद्धि अन्धो भई
इन्द्रपत्न्या = इन्द्रपत्नी शचीद्वारा
तिरश्चां = तेर्सिएर हिँड्ने (सर्प)को
गतिम् = अवस्थामा (योनिमा)
नीतः = पुऱ्याइए

वाक्यार्थ— इन्द्र त्यस मानसरोवरमा लुकुन्जेलसम्म विद्या, तपस्या र योगबलले युक्त नहुष राजाले स्वर्गमा शासन गरे। तर सम्पत्ति र ऐश्वर्यबाट मात्तिएका उनले इन्द्रपत्नी शचीसँग दुराचार गर्न

खोजे। त्यसपछि शचीले ऋषिहरूद्वारा श्राप दिलाई उनलाई सर्पयोनिमा पुऱ्याइदिइन्।

विवरण– इन्द्र नहुन्जेल स्वर्गमा पृथ्वीका राजा नहुषले शासन गरे। बिस्तारै उनमा सम्पत्ति र पदको मद चढ्न थाल्यो। आफू स्वर्गको राजा भएपछि इन्द्रपत्नी शचीलाई पनि उनले आफ्नै रानी बनाउन खोजे। यसपछि शची आत्तिँदै बृहस्पतिको शरणमा पुगिन्। बृहस्पतिले शचीलाई यस सङ्कटबाट पार तर्ने उपाय सिकाउनुभयो। सिकाएअनुसार नै शचीले नहुषकहाँ गएर भनिन्– 'यदि तपाइँ ऋषि महर्षिहरूले बोकेको पाल्कीमा चढेर आउनुहुन्छ भने म तपाइँकी रानी हुन्छु।' यसर्थ नहुषले पनि अगस्त्य आदि ऋषिहरूलाई पाल्की बोकाए र उनले बाटोमा आत्तिँदै 'सर्प, सर्प' अर्थात्, 'छिटो-छिटो हिँड' भने। अगस्त्य ऋषि रिसाउनुभयो र उहाँले नहुषलाई सर्प नै हुने श्राप दिनुभयो। यसप्रकार शची जोगिइन्।

ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतम्भरध्याननिवारिताघः।

पापस्तु दिग्देवतया हतौजास्तं नाभ्यभूदवितं विष्णुपत्न्या॥ १७॥

पदार्थ–	**उपहूतः** = स्वर्गमैं बोलाइएका इन्द्र	**विष्णुपत्न्या** = भगवान् विष्णुकी
ततः = त्यसपछि	**गतः** = स्वर्गलोक गए	पत्नी लक्ष्मीद्वारा
ऋतम्भरध्याननिवारिताघः =	**दिग्देवतया** = ईशान दिशाका	**अवितं** = रक्षा गरिएका
सत्यका रक्षक भगवान्को	मालिक शङ्कर भगवान्द्वारा	**तं** = ती इन्द्रलाई
ध्यानद्वारा पाप नष्ट भएका	**हतौजाः** = तेज नष्ट गरिएको	**न अभ्यभूत्** = ढाक्न सकेन
ब्रह्मगिरा = ब्राह्मणहरूको वचनले	**पापः तु** = ब्रह्महत्या (पाप)ले त	

वाक्यार्थ– हजारौं वर्षपछि ऋषिहरूले इन्द्रलाई स्वर्गमा नै बोलाए। त्यतिन्जेलसम्म सत्यका परमरक्षक भगवान्को निरन्तर ध्यान गर्नाले इन्द्रका धेरै पापहरू नष्ट भइसकेका थिए। त्यस ब्रह्महत्यालाई पनि भगवान् शङ्करले तेजहीन बनाइसक्नुभएको थियो। अनि विष्णुपत्नी लक्ष्मीजीले इन्द्रको रक्षा गर्नुभएको थियो, यसै कारण ब्रह्महत्याले बाहिर निस्केपछि पनि इन्द्रलाई छुन सकेन।

तं च ब्रह्मर्षयोऽभ्येत्य हयमेधेन भारत।

यथावद् दीक्षयाञ्चक्रुः पुरुषाराधनेन ह॥ १८॥

पदार्थ–	**अभ्येत्य** = नजिकै बोलाएर	**हयमेधेन** = अश्वमेध यज्ञको
भारत = हे परीक्षित्	**ह** = निश्चय नै	विधिद्वारा
ब्रह्मर्षयः च = ब्रह्मर्षिहरूले चाहिँ	**पुरुषाराधनेन** = भगवान्को	**यथावत्** = शास्त्रअनुसार
तं = ती फर्केका इन्द्रलाई	आराधना गरिने	**दीक्षयाञ्चक्रुः** = दीक्षित गरे

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! ब्रह्मर्षिहरूले चाहिँ फर्केका इन्द्रलाई अश्वमेध यज्ञद्वारा भगवान्को आराधना गराउन शास्त्रानुसार दीक्षा दिए।

अथेज्यमाने पुरुषे सर्वदेवमयात्मनि ।
अश्वमेधे महेन्द्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥
स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप ।
नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना ॥ २० ॥

पदार्थ–
नृप = हे परीक्षित्
अथ = दीक्षा भइसकेपछि
ब्रह्मवादिभिः = ब्रह्मर्षिहरूद्वारा
वितते = सञ्चालन गरिएको
अश्वमेधे = अश्वमेध यज्ञमा
महेन्द्रेण = देवराज इन्द्रद्वारा
सर्वदेवमयात्मनि = सर्वदेव स्वरूप हुनुभएका
पुरुषे = अन्तर्यामी परमात्माको
इज्यमाने = आराधना हुन थालेपछि
वै = निश्चय नै
सः = त्यो
त्वाष्ट्रवधः = त्वष्टाका छोरा वृत्रासुरलाई मारेको
भूयान् = ब्रह्महत्यारूपी ज्यादै ठुलो
पापचयः अपि = पापराशि पनि
भानुना = सूर्य उदाएपछि
नीहारः इव = कुहिरो नष्ट भए झैँ
तेन एव = त्यही यज्ञद्वारा नै
शून्याय = पूर्णरूपले नष्ट
नीतः एव = पारियो नै

वाक्यार्थ– दीक्षाविधि समाप्त भइसकेपछि वेदज्ञ ब्रह्मर्षिहरूद्वारा अश्वमेध यज्ञको सञ्चालन हुन थाल्यो। इन्द्रले त्यो यज्ञद्वारा सबै देवताका स्वरूप भएका भगवान् श्रीहरिको आराधना गरे। जसरी सूर्य उदाएपछि कुहिरो आफैँ नष्ट हुन्छ त्यसै गरी भगवान्को आराधना गर्नाले त्वष्टाका छोरा वृत्रासुरलाई मारेको ब्रह्महत्यारूपी अतिभयङ्कर पाप पनि पूर्णतः नष्ट भयो।

स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ।
इष्ट्वाधियज्ञं पुरुषं पुराणमिन्द्रो महानास विधूतपापः ॥ २१ ॥

पदार्थ–
यथोदितेन = विधिअनुसार
मरीचिमिश्रैः = मरीचि आदि महर्षिहरूद्वारा
वितायमानेन = विस्तृत रूपले सम्पन्न गराइएका
वाजिमेधेन = अश्वमेध यज्ञद्वारा
अधियज्ञं = यज्ञपति
पुराणम् = समस्त जगत्का कारण
पुरुषं = अन्तर्यामी परमात्मालाई
इष्ट्वा = खुसी बनाएपछि
सः इन्द्रः = ती इन्द्र
विधूतपापः = सबै पाप नष्ट भएर
महान् = (फेरि पहिलेजस्तै) सम्माननीय
आस = भए

वाक्यार्थ– ती इन्द्रले मरीचि आदि महर्षिहरूद्वारा विस्तृतरूपले विधिअनुसार अश्वमेध यज्ञ सम्पन्न गरे। यसरी यज्ञद्वारा यज्ञपति पुराणपुरुष भगवान्लाई प्रसन्न बनाएर आफ्ना समस्त पापहरूलाई नष्ट गरेका ती इन्द्र फेरि पहिलेजस्तै सम्माननीय भए।

इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनम्।

भक्त्युच्छ्रयं भक्तजनानुवर्णनं महेन्द्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः॥ २२॥

पदार्थ–
मरुत्वतः = इन्द्रको
विजयं = जित
महेन्द्रमोक्षं = ब्रह्महत्याबाट इन्द्रको मुक्ति र
भक्तजनानुवर्णनं = वृत्रासुर आदि भक्तहरूको चरित्र वर्णन गरिएको
इदं = यो
महाख्यानम् = पवित्र आख्यान
तीर्थपदानुकीर्तनम् = आफ्ना परमपवित्र पाउद्वारा तीर्थलाई पनि पवित्र पारिदिने भगवान्‌को गुणवर्णन गर्छ, त्यसैले नै
अशेषपाप्मनां = जाने-नजानेका सबै थरी पापहरूलाई
प्रक्षालनं = पखाल्छ र
भक्त्युच्छ्रयं = निष्काम भक्तिलाई बढाइदिन्छ

वाक्यार्थ– इन्द्रको विजय, उनको ब्रह्महत्याबाट मुक्ति र वृत्रासुरजस्ता भगवान्‌का भक्तहरूको चरित्र वर्णन गरिएको यो पवित्र आख्यानले उनै भगवान्‌को गुणवर्णन गर्दछ, जसको पाउले सम्पूर्ण तीर्थलाई पनि पवित्र बनाइदिन्छ। त्यसैले यो प्रसङ्गले जानी-नजानी गरिएका सबैथरी पापहरूलाई पखालिदिन्छ र निष्काम भक्ति पनि बढाइदिन्छ।

पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वन्त्यथो पर्वणि पर्वणीन्द्रियम्।

धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुञ्जयं स्वस्त्ययनं तथायुषम्॥ २३॥

पदार्थ–
इन्द्रियम् = इन्द्रियहरूलाई शक्तिशाली बनाउने
धन्यं = धनप्रदान गर्ने
यशस्यं = कीर्ति फिँजाउने
निखिलाघमोचनं = सम्पूर्ण पापहरूलाई नष्ट गरिइदिने
रिपुञ्जयं = शत्रुनाश गरिदिने
स्वस्त्ययनं = सबैमा मङ्गल गर्ने
तथा = त्यस्तै
आयुषम् = आयुलाई बढाइदिने
इदं = यो
आख्यानम् = कथालाई
बुधाः = बुद्धिमान् मान्छेहरू
सदा = सधैँ
पठेयुः = पढिरहून्
अथः = अथवा
पर्वणि पर्वणि = विशेष पर्वहरूमा
शृण्वन्ति = अवश्य नै सुनून्

वाक्यार्थ– यो कथाप्रसङ्ग इन्द्रियलाई शक्तिप्रदान गर्ने, धन दिने, कीर्ति बढाइदिने, सम्पूर्ण पापहरूलाई तत्काल नै नष्ट गराइदिने, शत्रुको नाश गराउने, मङ्गल दिने र आयुसमेत बढाउने खालको छ। त्यसैले बुद्धिमान् मानिसहरूले यसलाई सधैँ पढिरहून् अथवा दिनदिनै पढ्न समय मिलेन भने पनि एकादशी, प्रदोष आदि विशेष पर्वहरूमा त अवश्य नै श्रवण गरून्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे

इन्द्रविजयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

वृत्रासुरको पूर्वचरित्र

परीक्षिदुवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन् वृत्रस्य पाप्मनः ।
नारायणे भगवति कथमासीद् दृढा मतिः ॥ १ ॥

पदार्थ–
ब्रह्मन् = हे शुकदेवजी
रजस्तमःस्वभावस्य = रजोगुण र तमोगुणले युक्त स्वभाव भएको
पाप्मनः = पापकर्म गर्ने (देवताहरूलाई दुःख दिने)
वृत्रस्य = वृत्रासुरको
भगवति = भगवान्
नारायणे = नारायणमा
कथम् = कसरी
दृढा = अचल
मतिः = बुद्धि (भक्तिभाव)
आसीत् = हुन सक्यो

वाक्यार्थ– हे शुकदेवजी ! रजोगुण र तमोगुणले युक्त स्वभाव भएको एवं देवताहरूलाई दुःख दिने वृत्रासुरको भगवान् नारायणमा कसरी विशुद्ध भक्ति हुन सक्यो ?

देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् ।
भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते ॥ २ ॥

पदार्थ–
प्रायेण = धेरै जसो
शुद्धसत्त्वानाम् = सत्त्वगुणवाला
देवानां = देवताहरूको र
अमलात्मनाम् = अन्तःकरण पवित्र हुने
ऋषीणां = तपस्वी ऋषिहरूको
च = समेत
मुकुन्दचरणे = भगवान् मुकुन्दको चरणमा
भक्तिः = अटुट प्रेम
न उपजायते = सजिलैसँग लाग्दैन

वाक्यार्थ– धेरैजसो सत्त्वगुणवाला देवताहरू र पवित्र अन्तःकरण हुने तपस्वी ऋषिहरूको समेत भगवान् मुकुन्दको चरणमा त्यति सजिलैसँग अटुट प्रेम लाग्दैन।

रजोभिः समसङ्ख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः ।
तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः ॥ ३ ॥

पदार्थ–
इह = यो संसारमा
जन्तवः = प्राणीहरू
पार्थिवैः = माटोको
रजोभिः = धुलोका कण
समसङ्ख्याताः = बराबर छन्
वै = निश्चय नै
तेषां = ती प्राणीमध्ये
मनुजादयः = मनुष्य आदि
ये केचन = कुनै श्रेष्ठ प्राणीहरू मात्र
श्रेयः = वास्तविक कल्याण
ईहन्ते = चाहन्छन्

वाक्यार्थ– यो संसारमा प्राणीहरू त धुलोको कण बराबर अनन्त छन् तर तीमध्ये मनुष्य आदि कुनै श्रेष्ठ प्राणीहरू नै वास्तविक कल्याण चाहन्छन् र त्यसमा प्रयास पनि गर्न सक्छन्।

प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम।
मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति॥ ४॥

पदार्थ–
द्विजोत्तम = हे ब्राह्मणश्रेष्ठ शुकदेवजी
प्रायः = धेरैजसो
तेषां = तिनीहरूमध्ये पनि
केचन एव = कोही-कोही मात्र
मुमुक्षवः = संसारको बन्धनबाट छुट्न चाहन्छन् भने
मुमुक्षूणां = मुक्त हुन खोज्ने
सहस्रेषु = हजारौँमध्ये पनि
कश्चित् = कोही-कोही मात्र
मुच्येत = छुट्न सक्छ
सिध्यति = तत्त्वज्ञान त कसै कसैले मात्र गर्न सक्दछ

वाक्यार्थ– हे शुकदेवजी ! ती मनुष्यहरूमध्ये पनि कोही विरलै व्यक्ति मात्र संसारको बन्धनबाट छुट्न चाहने हुन्छन्। मुक्त हुन खोज्नेमध्ये कोही मात्र घरपरिवार आदिको आसक्तिबाट छुट्न सक्छन् र तत्त्वज्ञान त झन् कोही-कोहीले मात्र प्राप्त गर्न सक्छन्।

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः।
सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने॥ ५॥

पदार्थ–
महामुने = हे महामुनि शुकदेव
मुक्तानाम् अपि = मुक्त भएका
कोटिषु = करोडौँ
सिद्धानां अपि = सिद्धहरूमध्ये पनि
नारायणपरायणः = भगवान् नारायणमा आश्रित भई
प्रशान्तात्मा = शान्तचित्त हुने व्यक्ति
सुदुर्लभः = अत्यन्त दुर्लभ छ

वाक्यार्थ– हे शुकदेवजी ! मुक्त भएका करोडौँ सिद्धहरूमध्ये पनि भगवान्मा आश्रित भई शान्तचित्त रहने व्यक्ति अत्यन्त दुर्लभ हुन्छ।

वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः।
इत्थं दृढमतिः कृष्ण आसीत् सङ्ग्राम उल्बणे॥ ६॥

पदार्थ–
पापः = पापी योनिमा उत्पन्न
सर्वलोकोपतापनः = समस्त लोकलाई सताउने
सः = त्यो
वृत्रः तु = वृत्रासुर चाहिँ
उल्बणे = अत्यन्त भयङ्कर
सङ्ग्रामे = युद्धमा समेत
इत्थं = यसप्रकार
कृष्णे = भगवान् श्रीकृष्णमा
दृढमतिः = दृढभक्तिवाला
कथं = कसरी
आसीत् = भयो

वाक्यार्थ– समस्त लोकलाई सताउने असुरयोनिमा उत्पन्न भए पनि वृत्रासुरको चाहिँ भयङ्कर युद्धको बीचमा पनि भगवान् श्रीकृष्णमा दृढ भक्ति कसरी भयो ?

अत्र नः संशयो भूयाञ्छ्रोतुं कौतूहलं प्रभो ।
यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ॥ ७ ॥

पदार्थ—	इन्द्रलाई समेत	**भूयान्** = अतीव
यः = जसले	**अतोषयत्** = खुसी पारिदियो	**संशयः** = शङ्का छ र
समरे = युद्धभूमिमा	**अत्र** = यस्तो वृत्रासुरका विषयमा	**श्रोतुं** = त्यस विषयमा सुन्न
पौरुषेण = आफ्नो पुरुषार्थद्वारा	**प्रभो** = हे शुकदेवजी	**कौतूहलं** = अत्यन्त उत्कण्ठा छ
सहस्राक्षम् = हजारौँ नेत्र भएका	**नः** = मलाई	

वाक्यार्थ— हे शुकदेवजी ! जुन वृत्रासुरले युद्धभूमिमा आफ्नो पुरुषार्थद्वारा वज्रधारी इन्द्रलाई पनि कायल पारेर खुसी बनाएको थियो। त्यस्तो वृत्रासुरको विषयमा मलाई साह्रै शङ्का लागेको छ, म यो विषयमा जान्न चाहन्छु, मलाई बताउनुहोस्।

सूत उवाच (सूतजीले भन्नुभयो)

परीक्षितोऽथ सम्प्रश्नं भगवान् बादरायणिः ।
निशम्य श्रद्दधानस्य प्रतिनन्द्य वचोऽब्रवीत् ॥ ८ ॥

पदार्थ—	**सम्प्रश्नं** = प्रश्नलाई	**प्रतिनन्द्य** = उनको भनाइलाई
अथ = यसप्रकार	**निशम्य** = सुनेर	प्रशंसा गर्दै
श्रद्दधानस्य = अत्यन्त श्रद्धालु	**भगवान्** = भगवान्	**वचः** = यस्तो कुरा
परीक्षितः = राजा परीक्षित्को	**बादरायणिः** = शुकदेवजीले	**अब्रवीत्** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ— यसप्रकार अत्यन्त श्रद्धालु राजा परीक्षित्को प्रश्न सुनेर शुकदेवजीले उनको प्रश्नको प्रशंसा गर्नुभयो र यसो भन्नुभयो।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिमं यथा ।
श्रुतं द्वैपायनमुखान्नारदाद् देवलादपि ॥ ९ ॥

पदार्थ—	**द्वैपायनमुखात्** = वेदव्यासको	**श्रुतं** = सुनेको थिएँ (त्यसै गरी
राजन् = हे राजा परीक्षित्	मुखबाट	बताउँछु)
इमं = यो	**नारदात्** = नारदबाट र	**अवहितः** = ध्यानपूर्वक
इतिहासम् = पुरानो कुरा	**देवलात् अपि** = देवलको	**शृणुष्व** = सुन्नुहोस्
यथा = जसरी मैले	मुखबाट समेत	

वाक्यार्थ— हे परीक्षित् ! यो पुरानो इतिहास जसरी मैले नारद, व्यास र देवलको मुखबाट समेत

सुनेको थिएँ, त्यही अनुसार म तपाईंलाई बताउँछु, ध्यानपूर्वक सुन्नुहोस्।

आसीद् राजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप।
चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत् कामधुङ् मही ॥ १० ॥

पदार्थ—
नृप = हे राजा
वै = निश्चय नै
शूरसेनेषु = शूरसेन देशमा
चित्रकेतुः इति = चित्रकेतु नामले
ख्यातः = प्रसिद्ध
सार्वभौमः = चक्रवर्ती
राजा = महाराज
आसीत् = थिए
यस्य = जुन राजाको राज्यमा
मही = पृथिवी
कामधुक् = इच्छाअनुसारको सामग्री दिने
आसीत् = थिइन्

वाक्यार्थ— हे परीक्षित्! शूरसेन भन्ने देशमा चित्रकेतु नामका प्रख्यात चक्रवर्ती राजा थिए, जसको राज्यमा पृथिवीबाट आवश्यक अन्न, जल आदि इच्छाअनुसारका सम्पूर्ण पदार्थहरू प्राप्त हुन्थे।

तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशाभवन्।
सान्तानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु सन्ततिम् ॥ ११ ॥

पदार्थ—
तस्य = ती चित्रकेतु राजाका
भार्यासहस्राणां = हजार पत्नीहरूका
दशसहस्राणि = दश हजार समूह (एक करोड)
अभवन् = थिए
नृपः = राजा
सान्तानिकः च अपि = सन्तान जन्माउन प्रयत्नरत भएर पनि उनले
तासु = ती रानीहरूमा
सन्ततिम् = एउटै पनि सन्तान
न लेभे = पाउन सकेनन्

वाक्यार्थ— ती चित्रकेतु राजाका एक करोड रानीहरू थिए। राजा सन्तान जन्माउन प्रयत्नरत भएर पनि उनले ती कुनै पत्नीबाट पनि सन्तान जन्माउन सकेनन्।

रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः।
सम्पन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता बन्ध्यापतेरभूत् ॥ १२ ॥

पदार्थ—
रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः = सुन्दर रूप, उदारता, जवानी, उत्तम कुल, विद्या, ऐश्वर्य र धन आदि
सर्वैः = सम्पूर्ण
गुणैः = गुणहरूले
सम्पन्नस्य = युक्त भएर पनि
बन्ध्यापतेः = आफ्ना कुनै पनि रानीबाट सन्तान पाउन नसकेका राजालाई
चिन्ता = ठुलो चिन्ता
अभूत् = भयो

वाक्यार्थ— सुन्दर रूप, उदारता, जवानी, उत्तम कुल, विद्या, ऐश्वर्य र धन आदि सम्पूर्ण गुणहरूले युक्त भए पनि कुनै रानीबाट पनि सन्तान पाउन नसक्नाले ती राजालाई ठुलो चिन्ता पऱ्यो।

न तस्य सम्पदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः।

सार्वभौमस्य भूश्चेयमभवन् प्रीतिहेतवः॥ १३॥

पदार्थ–
सार्वभौमस्य = चक्रवर्ती राजा भएका
तस्य = ती चित्रकेतुका लागि
सर्वाः = सबैथरी
सम्पदः = सम्पत्तिहरू
वामलोचनाः = अत्यन्त सुन्दरी
महिष्यः = रानीहरू
इयम् = यी
भूः च = पृथिवी पनि
प्रीतिहेतवः = प्रसन्नताका कारण
न अभवन् = भएनन्

वाक्यार्थ– चक्रवर्ती राजा भएका चित्रकेतुलाई सबैथरी सम्पत्ति, अत्यन्त सुन्दरी रानीहरू र पृथिवीको राज्यले पनि प्रसन्नता दिन सकेनन्।

तस्यैकदा तु भवनमङ्गिरा भगवानृषिः।

लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद् यदृच्छया॥ १४॥

पदार्थ–
एकदा तु = कुनै समयमा
भगवान् = योगैश्वर्यले सम्पन्न
अङ्गिरा = अङ्गिरानामक
ऋषिः = ऋषि
एतान् = यी
लोकान् = पृथिवी आदि लोकहरू
अनुचरन् = घुम्दै
यदृच्छया = आफ्नै इच्छाले
तस्य = ती चित्रकेतु राजाको
भवनम् = राजमहलमा
उपागच्छत् = आइपुग्नुभयो

वाक्यार्थ– कुनै समयमा योगबलले युक्त भएका अङ्गिरा नाम गरेका ऋषि आफ्नै इच्छाले पृथिवी आदि लोकहरूमा घुम्दै चित्रकेतु राजाको राजमहलमा आइपुग्नुभयो।

तं पूजयित्वा विधिवत् प्रत्युत्थानार्हणादिभिः।

कृतातिथ्यमुपासीदत् सुखासीनं समाहितः॥ १५॥

पदार्थ–
प्रत्युत्थानार्हणादिभिः = आसनबाट उठ्ने, पाद्य, अर्घ्य दिने आदि सेवाद्वारा
तं = ती ऋषिलाई
विधिवत् = विधिपूर्वक
पूजयित्वा = पूजा गरेपछि राजा पनि
समाहितः = शान्त भावले
कृतातिथ्यम् = आतिथ्य सत्कार प्राप्त गरी
सुखासीनं = सुखपूर्वक बसिरहेका ऋषिको
उपासीदत् = नजिकै बसे

वाक्यार्थ– राजाले पनि आसनबाट उठी पाद्य, अर्घ्य आदि सेवाद्वारा विधिपूर्वक उहाँको पूजा गरे र सुखपूर्वक बसिरहनुभएका ऋषिको नजिक आई उनी बसे।

महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ।

प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्येदमब्रवीत्॥ १६॥

पदार्थ–
महाराज = हे महाराज परीक्षित्
प्रश्रयावनतं = नम्रताका कारण झुकेर
क्षितौ = भुइँमा नै
उपासीनं = बसेका
तम् = ती राजालाई
प्रतिपूज्य = आदरपूर्वक
समाभाष्य = सम्बोधन गरी
महर्षिः = महर्षि अङ्गिराले
इदम् = यसप्रकार
अब्रवीत् = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! नम्रतापूर्वक झुक्दै भुइँमैं बसेका ती राजालाई आदरपूर्वक सम्बोधन गरी महर्षि अङ्गिराले यसप्रकार भन्नुभयो।

अङ्गिरा उवाच (अङ्गिराले भन्नुभयो)

अपि तेऽनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथात्मनः।
यथा प्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान् राजापि सप्तभिः॥ १७॥

पदार्थ–
ते = तिम्रो
आत्मनः = शरीरको र
तथा = त्यस्तै
प्रकृतीनां = प्रजाहरूको पनि
अपि = के
अनामयं = रोगरहितता र
स्वस्ति = कुशलमङ्गल नै छ
यथा = जसरी
पुमान् = जीवात्मा
प्रकृतिभिः = महत्तत्त्व, अहङ्कार आदि आवरणहरूले
गुप्तः = घेरिएर रहन्छ, त्यसै गरी
राजा अपि = राजा पनि
सप्तभिः = सात वस्तुहरूद्वारा सुरक्षित रहन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा ! तिम्रो शरीर स्वस्थ छ ? के तिम्रा प्रजाहरू कुशलमङ्गल नै छन् ? जसरी जीवात्मा महत्तत्त्व, अहङ्कार आदि तत्त्वहरूले ढाकिएर सुरक्षित रहन्छ त्यसै गरी राजा पनि (गुरु, मन्त्री, हितैषी मित्र, समृद्ध अर्थतन्त्र, राज्य, बलिया किल्ला र सशक्त सेनारूपी) सात प्रकृतिहरूद्वारा घेरिएर सुरक्षित रहन्छ।

आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा निधाय श्रेय आप्नुयात्।
राज्ञा तथा प्रकृतयो नरदेवाहिताधयः॥ १८॥

पदार्थ–
नरदेव = हे राजा
अद्धा = निश्चय नै
राज्ञा = राजाले
आत्मानं = आफूलाई
प्रकृतिषु = प्रजाहरूको अनुसार
निधाय = (राखेर) चलाएर मात्र
श्रेयः = कल्याण
आप्नुयात् = प्राप्त गर्दछ
तथा = त्यसै गरी
प्रकृतयः = प्रजाहरूले पनि
आहिताधयः = राज्य व्यवस्थाका सम्पूर्ण भार राजामाथि छाडेर नै सुखसमृद्धि प्राप्त गर्दछन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! राजाले प्रजाहरूको इच्छाअनुसार आफूलाई नियमव्यवस्थामा चलाएर मात्र राज्यसुख प्राप्त गर्दछ भने प्रजाहरूले पनि राज्यसञ्चालनका सम्पूर्ण भारहरू राजामाथि छाडेर सुखसमृद्धि प्राप्त गर्दछन्।

अपि दाराः प्रजामात्या भृत्याः श्रेण्योऽथ मन्त्रिणः।
पौरा जानपदा भूपा आत्मजा वशवर्तिनः॥ १९॥

पदार्थ—	**श्रेण्यः** = व्यापारीहरू	**भूपाः** = प्रदेशका शासकहरू
दाराः = आफ्ना पत्नीहरू	**मन्त्रिणः** = सल्लाह दिने मन्त्रीहरू	**आत्मजाः** = पुत्रहरू पनि
प्रजामात्याः = जनता र कर्मचारी तन्त्र	**पौराः** = नगरवासीहरू	**अपि** = के
भृत्याः = सेवकहरू	**जानपदाः** = ससाना गाउँमा बस्ने जनताहरू	**वशवर्तिनः** = तिम्रा वशमैं छन्
अथ = त्यसै गरी		

वाक्यार्थ— के तिम्रा पत्नीहरू, जनताहरू, कर्मचारीहरू, सेवकहरू, व्यापारीहरू, सल्लाह दिने मन्त्रीहरू, नगरवासीहरू, ससाना गाउँमा बस्ने जनताहरू, प्रदेश-प्रदेशका ससाना शासकहरू र पुत्रहरू पनि वशमा नै छन् ?

यस्यात्मानुवशश्चेत् स्यात् सर्वे तद्वशगा इमे।
लोकाः सपाला यच्छन्ति सर्वे बलिमतन्द्रिताः॥ २०॥

पदार्थ—	**इमे** = यी माथि बताइएका	**सर्वे** = सबै
यस्य = जुन राजाको	**सर्वे** = प्रजा, मन्त्री आदि सबै	**लोकाः** = प्राणीहरू
आत्मा = मन	**तद्वशगाः** = त्यो व्यक्तिको वशमा हुन्छन्	**अतन्द्रिताः** = सावधानीका साथ
अनुवशः = आफ्नो अधीनमा		**बलिम्** = उपहार आदि
स्यात् चेत् = छ भने	**सपालाः** = लोकपालहरू सहित	**यच्छन्ति** = अर्पण गर्दछन्

वाक्यार्थ— जुन राजाले मनलाई वशमा राखेको छ भने पत्नी, जनता आदि सबै उसको वशमा नै रहन्छन्। अरु लोकपालहरूले सहित समस्त लोकका प्राणीहरूले समेत उसलाई उपहार चढाउँछन्।

आत्मनः प्रीयते नात्मा परतः स्वत एव वा।
लक्षयेऽलब्धकामं त्वां चिन्तया शबलं मुखम्॥ २१॥

पदार्थ—	**स्वतः वा** = अथवा आफ्नै कारणले हो	**चिन्तया शबलं** = चिन्ताले युक्त
आत्मनः = तिम्रो		**मुखम्** = मलिन अनुहार लगाइरहेका छौ भन्ने
आत्मा = मन	**अलब्धकामं एव** = आफ्नो इच्छा पुरा नभएकाले नै	
न प्रीयते = खुसी छैन		**लक्षये** = लख काटिरहेको छु
परतः = अर्काको कारणले हो	**त्वां** = तिमी	

वाक्यार्थ— म तिमीलाई भित्री मनदेखि नै खुसी छौ जस्तो देख्दिनँ। यो बेखुसी आफ्ना कारणले हो वा कोही अरूको कारणबाट हो। तिम्रो मनको कुनै इच्छा पूरा नभएकाले नै तिम्रो अनुहार चिन्तित भएको हो भन्ने मलाई लागिरहेको छ।

एवं विकल्पितो राजन् विदुषा मुनिनापि सः।

प्रश्रयावनतोऽभ्याह प्रजाकामस्ततो मुनिम्॥ २२॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा परीक्षित्
विदुषा = मनको भावना जान्ने
मुनिना अपि =अङ्गिरा ऋषिले पनि
ततः = राजाबाटै प्रश्नको उत्तर सुन्ने इच्छाले
एवं = यसप्रकार
विकल्पितः = धेरै प्रश्न गरिएका
सः = ती राजाले पनि
प्रजाकामः = पुत्रको इच्छा गर्दै
प्रश्रयावनतः = नम्रतापूर्वक झुकेर
मुनिम् = मुनिलाई
अभ्याह = भने

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! राजा चित्रकेतुलाई सन्तानको इच्छा थियो। जब मनको भावना बुझ्ने अङ्गिरा ऋषिले राजालाई अनेक प्रश्नहरू गर्नुभयो तब नम्रतापूर्वक झुकेर उनले यसो भने।

चित्रकेतुरुवाच (चित्रकेतुले भने)

भगवन् किं न विदितं तपोज्ञानसमाधिभिः।

योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरन्तः शरीरिषु॥ २३॥

पदार्थ–
भगवन् = हे भगवान्
तपोज्ञानसमाधिभिः = तपस्या, ज्ञान र समाधि आदिद्वारा
ध्वस्तपापानां = सम्पूर्ण पाप नष्ट भएका
योगिनां = योगीहरूका लागि
शरीरिषु = हामी जस्ता प्राणीहरूको
बहिरन्तः = बाहिरी र भित्री भाव
किं = के चाहिँ
न विदितं = थाहा छैन र

वाक्यार्थ– हे भगवान्! योगीहरूका सारा पाप तपस्या, ज्ञान र समाधिद्वारा नष्ट भएका हुन्छन्, त्यस्ता हजुरहरूलाई हामीहरूजस्ता प्राणीहरूका भित्री बाहिरी सम्पूर्ण कुराहरू के चाहिँ थाहा छैन र?

तथापि पृच्छतो ब्रूयां ब्रह्मन्नात्मनि चिन्तितम्।

भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया॥ २४॥

पदार्थ–
ब्रह्मन् = हे अङ्गिरा ऋषि
तथा अपि = तर पनि
विदुषः = सबै कुरा जान्ने
भवतः = हजुरले
पृच्छतः = सोधिसकेपछि
अपि = पनि
त्वदनुज्ञया = हजुरकै आज्ञाद्वारा
चोदितः च = प्रेरित पनि भएर
आत्मनि = आफ्नो
चिन्तितम् = चिन्ताको विषय
ब्रूयां = भन्दछु

वाक्यार्थ– हे ऋषि! हजुर सर्वज्ञ हुनुहुन्छ तर पनि हजुरले सोधिसकेपछि हजुरकै आज्ञाको पालना गर्दै म आफ्नो चिन्ताको विषय भन्दछु।

लोकपालैरपि प्राथ्र्याः साम्राज्यैश्वर्यसम्पदः।

न नन्दयन्त्यप्रजं मां क्षुत्तृट्काममिवापरे॥ २५॥

पदार्थ–
क्षुत्तृट्कामम् = भोक र प्यासले व्याकुल मानिसलाई
अपरे इव = अरू विषयभोगहरूले झैँ
लोकपालैः = इन्द्र आदि लोकपालहरूले
प्रार्थ्याः = चाहन योग्य
साम्राज्यैश्वर्यसम्पदः अपि = साम्राज्य, ऐश्वर्य वैभव आदिले समेत
अप्रजं = सन्तानहीन
मां = मलाई
न नन्दयन्ति = खुसी गराउन सक्दैनन्

वाक्यार्थ– मेरो साम्राज्य, ऐश्वर्य र वैभव इन्द्र आदि लोकपालहरूले पनि चाहना गरिने खालको छ। तर जसरी भोकप्यासले व्याकुल भएको मानिसलाई अरू विषयभोगहरूले सन्तुष्टि दिन सक्दैनन् त्यसरी नै सन्तानले रहित मलाई यी सारा सुखसम्पत्तिले पनि खुसी गराउन सक्दैनन्।

ततः पाहि महाभाग पूर्वैः सह गतं तमः।
यथा तरेम दुष्तारं प्रजया तद् विधेहि नः॥ २६॥

पदार्थ–
महाभाग = हे ऋषि
ततः = त्यसै कारण
पूर्वैः सह = (पिण्ड नपाइने भयले दुःखित) आफ्ना पूर्वजहरूसँगै
तमः = घोर दुःखमा
गतं = फसेको मलाई
पाहि = बचाउनुहोस्
यथा = जुन उपायले
प्रजया = सन्ततिलाई पाएर
दुष्तारं = नरकको घोर दुःखलाई
नः = हामीहरू
तरेम = तर्न सकौँला
तत् = त्यही
विधेहि = गरिदिनुहोस्

वाक्यार्थ– हे ऋषि ! मेरो सन्ततिपरम्परा टुटेको देखेर मेरा पूर्वजहरू पिण्ड नपाइने भयले अत्यन्तै चिन्तित छन्। हामीहरू जुन उपायले सन्तान पाएर नरकको घोर दुःखबाट तर्न सक्छौँ त्यही उपाय बताउनुहोस्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इत्यर्थितः स भगवान् कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः।
श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद् विभुः॥ २७॥

पदार्थ–
इति = यसप्रकार
अर्थितः = राजाले प्रार्थना गरिएका
विभुः = सर्वसमर्थ
कृपालुः = अत्यन्त दयावान्
ब्रह्मणः सुतः = ब्रह्माजीका छोरा
सः भगवान् = अङ्गिरा ऋषिले
त्वाष्ट्रं = त्वष्टासम्बन्धी
चरुं = विशेष हवन सामग्रीलाई
श्रपयित्वा = जम्मा पारी
त्वष्टारम् = त्वष्टा देवतालाई
अयजत् = यजन गर्नुभयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार राजाले सर्वसमर्थ, अत्यन्त दयावान् एवं ब्रह्माजीका छोरा ती अङ्गिरा ऋषिलाई प्रार्थना गरे र उहाँले पनि त्वष्टा देवतासम्बन्धी हवन सामग्रीले त्वष्टा देवताको पूजा गर्नुभयो।

ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत।
नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिष्टमदाद् द्विजः॥ २८॥

पदार्थ–	भएकी	**तस्यै** = तिनैलाई
भारत = हे परीक्षित्	**या** = जो	**द्विजः** = अङ्गिराले
राज्ञः = राजाका	**ज्येष्ठा च** = जेठी र	**यज्ञोच्छिष्टम्** = यज्ञबाट बाँकी
महिषीणां = रानीहरूमध्ये	**श्रेष्ठा च** = गुणहरूले श्रेष्ठ पनि	रहेको प्रसाद
कृतद्युतिः नाम्ना = कृतद्युति नाम	थिइन्	**अदात्** = दिनुभयो

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! राजाका अनेक पत्नीहरूमध्ये जेठी कृतद्युति गुणहरूले श्रेष्ठ पनि थिइन्, यसैले अङ्गिरा ऋषिले यज्ञबाट बँचेको प्रसाद उनैलाई दिनुभयो।

अथाह नृपतिं राजन् भवितैकस्तवात्मजः।
हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ॥ २९॥

पदार्थ–	**हर्षशोकप्रदः** = खुसी र चिन्ता	**इति** = यसप्रकार बताई
अथ = यसपछि	दुबै दिने	**ब्रह्मसुतः** = ब्रह्माजीका पुत्र
नृपतिं = राजालाई	**तव** = तिम्रो	अङ्गिरा
आह = भन्नुभयो	**एकः** = एउटा	**ययौ** = जानुभयो
राजन् = हे चित्रकेतु	**आत्मजः** = पुत्र	
तुभ्यम् = तिमीलाई	**भविता** = उत्पन्न हुनेछ	

वाक्यार्थ– यसपछि ब्रह्माजीका पुत्र अङ्गिराले राजालाई भन्नुभयो– 'हे चित्रकेतु ! तिमीलाई खुसी र चिन्ता दुबै दिने एउटा छोरा उत्पन्न हुनेछ' यति भनी उहाँ जानुभयो।

सापि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत्।
गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाग्नेरिवात्मजम्॥ ३०॥

पदार्थ–	**कृतद्युतिः देवी** = महारानी	**चित्रकेतोः** = चित्रकेतुको
कृत्तिका = कृत्तिकाले	कृतद्युतिले	**गर्भं** = गर्भलाई
अग्नेः = अग्निको	**अपि** = पनि	**अधारयत्** = धारण गरिन्
आत्मजम् इव = पुत्रलाई झैं	**तत्प्राशनाद् एव** = त्यो प्रसाद	
सा = ती	खाएपछि	

वाक्यार्थ– जसरी कृत्तिकाले आफ्नो गर्भमा अग्निका पुत्रलाई धारण गरेकी थिइन्, त्यसै गरी यज्ञको प्रसाद खाएपछि ती कृतद्युतिले चित्रकेतुको गर्भ धारण गरिन्।

तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः।
ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनकैर्नृप॥ ३१॥

पदार्थ—
नृप = हे राजा परीक्षित्
शूरसेनेशतेजसा = शूरसेनदेशका मालिक चित्रकेतुको तेजद्वारा
तस्याः = ती रानीको
गर्भः = गर्भ
अनुदिनं = हरेक दिन
शुक्लपक्षे = शुक्लपक्षको वेला
उडुपः इव = चन्द्रमा झैं
शनकैः = बिस्तारै
ववृधे = बढ्न थाल्यो

वाक्यार्थ— हे परीक्षित्! सूरसेन देशका राजा चित्रकेतुको तेजद्वारा रानीको गर्भमा रहेको बच्चा शुक्लपक्षको चन्द्रमा झैं दिनदिनै बढ्न लाग्यो।

अथ काल उपावृत्ते कुमारः समजायत।
जनयन् शूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदम्॥ ३२॥

पदार्थ—
अथ = समय बित्दै जाँदा
काले = जन्मसमय
उपावृत्ते = आएपछि
शृण्वतां = सुखद समाचार सुन्ने
शूरसेनानां = शूरसेन देशका प्रजाहरूको मनमा
परमां = अत्यन्त
मुदम् = प्रसन्नता
जनयन् = उत्पन्न गर्दै
कुमारः = राजाको पुत्र पनि
समजायत = राम्रोसँग जन्मियो

वाक्यार्थ— आफ्नो जन्मने समय आइपुगेपछि राजाको पुत्र पनि जन्मियो। यो खुसीको खबर सुन्ने सबै प्रजाहरूको मनमा अत्यन्त प्रसन्नता भयो।

हृष्टो राजा कुमारस्य स्नातः शुचिरलङ्कृतः।
वाचयित्वाशिषो विप्रैः कारयामास जातकम्॥ ३३॥

पदार्थ—
हृष्टः = धेरै खुसी भएका
राजा = राजाले पनि
स्नातः = नुहाएर
शुचिः = पवित्र भएर र
अलङ्कृतः = गरगहनाहरूद्वारा सुशोभित भई
विप्रैः = ब्राह्मणहरूद्वारा
आशिषः = स्वस्तिवाचन
वाचयित्वा = पढाएर
कुमारस्य = आफ्नो छोराको
जातकम् = जातकर्म संस्कार
कारयामास = गराए

वाक्यार्थ— अत्यन्त प्रसन्न भएका राजाले पनि नुहाएर पवित्र भई गरगहनाहरू समेत लगाएर ब्राह्मणहरूद्वारा स्वस्तिवाचन गराई आफ्नो छोराको जातकर्म संस्कार गराए।

तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासांस्याभरणानि च।
ग्रामान् हयान् गजान् प्रादाद् धेनूनामर्बुदानि षट्॥ ३४॥

पदार्थ—
तेभ्यः = ती ब्राह्मणहरूलाई
हिरण्यं = सुन

रजतं = चाँदी	**ग्रामान्** = गाउँहरू	**धेनूनाम् षट् अर्बुदानि च** = साठी
वासांसि = कपडा	**हयान्** = घोडाहरू	करोड गाईहरू समेत
आभरणानि = गहनाहरू	**गजान्** = हात्तीहरू र	**प्रादात्** = दिए

वाक्यार्थ– राजाले ती ब्राह्मणहरूलाई सुन, चाँदी, कपडा, गहना, गाउँहरू, घोडा, हात्तीहरू र साठी करोड गाईहरू पनि दान गरे।

ववर्ष काममन्येषां पर्जन्य इव देहिनाम्।

धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमारस्य महामनाः॥ ३५॥

पदार्थ–	**आयुष्यं** = आयु बढाउने गरी	**कामम्** = इच्छाअनुसारका
महामनाः = अत्यन्त उदार राजाले	**पर्जन्यः इव** = बादलले जल	वस्तुहरूको
कुमारस्य = कुमारको	बर्साए झैँ	**ववर्ष** = वर्षा गरिदिए
धन्यं = धन बढाउने	**अन्येषां** = अरू	
यशस्यम् = यश बढाउने र	**देहिनाम्** = प्रजाका लागि पनि	

वाक्यार्थ– अत्यन्त उदार हृदय भएका ती राजाले आफ्नो छोराको धन, यश र आयु बढोस् भनी बादलले जल बर्साए झैँ अरू सम्पूर्ण प्रजाहरूलाई पनि इच्छाअनुसारका मागे जति वस्तुहरूको वर्षा गरिदिए।

कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः।

यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्ववर्धत॥ ३६॥

पदार्थ–	पाएको	**पितुः** = ती पिता
अथ = यसपछि	**धने** = सम्पत्तिमा (अत्यन्त	**राजर्षेः** = राजा चित्रकेतुको पनि
यथा = जसरी	आसक्ति हुन्छ, त्यसै गरी)	**स्नेहः** = प्रेम
निःस्वस्य = कङ्गालको	**कृच्छ्रलब्धे** = बल्लबल्ल पाएको	**अनुदिनं** = हरेक दिन
कृच्छ्राप्ते = धेरै दुःख गरेर	**तनये** = आफ्नो छोरामा	**अन्ववर्धत** = बढ्न लाग्यो

वाक्यार्थ– जसरी केही पनि सम्पत्ति नभएको कङ्गालले धेरै दुःख गरी पाएको सम्पत्तिमा अत्यन्त आसक्ति गर्दछ त्यसै गरी बल्लबल्ल पाएको त्यो छोरामा पनि राजाको प्रेम दिनदिनै बढ्दै गयो।

मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः।

कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरोऽभवत्॥ ३७॥

पदार्थ–	**मोहसमुद्भवः** = मोहका	**अतितरां** = झन् बढी
मातुः = आमा	कारणले	**स्नेहः** = प्रेम थियो (यो देखेर)
कृतद्युतेः तु = कृतद्युतिको त	**पुत्रे** = आफ्नो छोरामा	**सपत्नीनां** = उनका सौताहरूको

मनमा	इच्छाले रुन्-रुन् जलन
प्रजाकामज्वरः = सन्तानको	**अभवत्** = हुँदै गयो

वाक्यार्थ– कृतद्युति रानीको त आफ्नो छोरामा पुत्रमोहको कारणले अत्यन्त स्नेह बढिरहेको थियो। यो देखेर उनका सौताहरूको मनमा पनि सन्तान पाउने इच्छाले जलन हुँदै गयो।

चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा दारे प्रजावति।

न तथान्येषु सञ्जज्ञे बालं लालयतोऽन्वहम्॥ ३८॥

पदार्थ–	**यथा** = जसरी	**अन्येषु** = सन्तान नभएका अरू
अन्वहम् = दिनदिनै	**प्रजावति** = सन्तानयुक्त	रानीमा
बालं = बच्चालाई	**दारे** = पत्नीमा	**न सञ्जज्ञे** = प्रेम भएन
लालयतः = हेरचाह गर्ने	**अतिप्रीतिः** = ज्यादा प्रेम थियो	
चित्रकेतोः = राजा चित्रकेतुको	**तथा** = त्यत्ति नै मात्रामा	

वाक्यार्थ– राजा चित्रकेतु बल्लतल्ल जन्मेको आफ्नो बच्चालाई दिनदिनै हेरचाह गर्दथे, यसैले सन्तान भएकी पत्नीमा उनको जति प्रेम भयो त्यति प्रेम अरू रानीहरूमा हुन सकेन।

ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयन्त्योऽभ्यसूयया।

आनपत्येन दुःखेन राज्ञोऽनादरणेन च॥ ३९॥

पदार्थ–	**राज्ञः** = राजाको	**आत्मानं** = आफूलाई
आनपत्येन = आफ्नो छोरा	**अनादरणेन** = उपेक्षाको	**गर्हयन्त्यः** = धिक्कार्दै
नभएको	कारणले समेत	**अभ्यसूयया च** = डाहद्वारा पनि
दुःखेन = दुःखले र	**ताः** = ती सबै रानीहरू	**पर्यतप्यन्** = जल्न थाले

वाक्यार्थ– आफ्नो चाहिँ सन्तानै नभएकाले र चित्रकेतुले आफूलाई उपेक्षा गरेका कारणले समेत ती रानीहरू आफूलाई धिक्कार्दै डाहद्वारा भित्रभित्रै जल्न थाले।

धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहसम्मताम्।

सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृताम्॥ ४०॥

पदार्थ–	**तिरस्कृताम्** = तिरस्कार गरिने	**अप्रजां** = सन्तानहीन
सुप्रजाभिः = सन्तानयुक्त	**पत्युः च** = पतिले समेत	**पापां** = अभागी
सपत्नीभिः = सौतेनीहरूद्वारा	**आगृहसम्मताम्** = पत्नीरूपमा	**स्त्रियं** = स्त्रीलाई
दासीम् इव = दासीलाई झैँ	स्वीकार नगरिने	**धिक्** = धिक्कार छ

वाक्यार्थ– हामीजस्ता सन्तानहीन अभागी स्त्रीहरूलाई धिक्कार छ किनभने हामीलाई सन्तानयुक्त सौतेनीहरूले दासीलाई झैँ हेलाँ गर्दछन् अनि पतिले पनि हामीलाई पत्नीको रूपमा स्वीकार गर्दैनन्।

दासीनां को नु सन्तापः स्वामिनः परिचर्यया ।
अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
स्वामिनः = आफ्ना मालिकको
परिचर्यया = सेवा गरेरै
अभीक्ष्णं = सधैँ
लब्धमानानां = सम्मानित भएर बाँचिरहेका
दासीनां = यी दासीहरूको
कः नु सन्तापः = के चिन्ता छ र
दुर्भगाः = हामी अभागिनीहरू त
दास्याः = दासीका पनि
दासी इव = दासी झैँ भइरहेका छौँ

वाक्यार्थ– आफ्नो मालिकको सेवा गरेर सधैँ सम्मानित जीवन जिउने यी दासीहरूलाई त के चिन्ता छ र ? तर हामीहरू त दासीका पनि दासीहरू झैँ अपहेलित बनेका छौँ ।

एवं सन्दह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसम्पदा ।
राज्ञोऽसम्मतवृत्तीनां विद्वेषो बलवानभूत् ॥ ४२ ॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार
सपत्न्याः = सौतेनी कृतद्युतिको
पुत्रसम्पदा = सन्तानरूपी सम्पत्तिद्वारा
सन्दह्यमानानां = दिन रात डढिरहेका
राज्ञः = राजाबाट समेत
असम्मतवृत्तीनां = ख्याल नभएका तिनीहरूको
(कृतद्युतिप्रति)
बलवान् = धेरै नै
विद्वेषः = रिस
अभूत् = भयो

वाक्यार्थ– यसप्रकार ती सबै रानीहरू सौतेनी कृतद्युतिको काखमा सन्तान देखेर दिनरात जलिरहन्थे। यति मात्रै नभएर राजाबाट समेत ख्याल नगरिएपछि त तिनीहरूले कृतद्युतिको साह्रै नै ठुलो रिस गरे।

विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ।
गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥ ४३ ॥

पदार्थ–
नृपतिं प्रति = राजासँग
दुर्मर्षाः = असाध्यै रिसाएका
विद्वेषनष्टमतयः = कृतद्युतिसँग द्वेष गर्नाले विवेक नष्ट भएका
दारुणचेतसः = कठोर हृदय भएका
स्त्रियः = ती रानीहरूले
कुमाराय = त्यो सानो बच्चालाई
गरं = विष
ददुः = दिए

वाक्यार्थ– ती रानीहरू राजाप्रति असाध्यै रिसाएका थिए। झन् कृतद्युतिसँग द्वेष गर्नाले त उनीहरूको विवेक नै नष्ट भएको थियो। अत्यन्त कठोर हृदय भएका ती दुष्ट रानीहरूले त्यो सानो बच्चालाई विष खुवाइदिए।

कृतद्युतिरजानन्ती सपत्नीनामघं महत्।
सुप्त एवेति सञ्चिन्त्य निरीक्ष्य व्यचरद् गृहे ॥ ४४ ॥

पदार्थ–	**अघं** = पापलाई	**सुप्तः एव** = पक्कै निदाएको हो
सपत्नीनाम् = आफ्ना सौताहरूको	**अजानन्ती** = नजान्ने	**इति सञ्चिन्त्य** = यस्तो ठानेर
	कृतद्युतिः = कृतद्युतिले	**गृहे** = आफ्नै महलमा
महत् = अत्यन्त भयङ्कर	**निरीक्ष्य** = बालकलाई हेरेर	**व्यचरत्** = घुमिरहिन्

वाक्यार्थ– कृतद्युति चाहिँ आफ्ना सौताहरूको भयङ्कर पापलाई जान्दैनथिन्। उनी अचेत बालकलाई हेरी निदाएको भन्ने सम्झिएर आफ्नो महलमा नै घुमिरहिन्।

शयानं सुचिरं बालमुपधार्य मनीषिणी ।
पुत्रमानय मे भद्रे इति धात्रीमचोदयत्॥ ४५॥

पदार्थ–	**उपधार्य** = देखेर	**पुत्रम्** = छोरालाई
बालम् = बालकलाई	**मनीषिणी** = बुद्धिमती कृतद्युतिले	**आनय इति** = लिएर आऊ भनेर
सुचिरं = लामो समयसम्म	**भद्रे** = हे कल्याणी	**धात्रीम्** = धाईलाई
शयानं = सुतिरहेको	**मे** = मेरो	**अचोदयत्** = अह्राइन्

वाक्यार्थ– बुद्धिमती कृतद्युतिले लामो समयसम्म आफ्नो छोरालाई सुतिरहेको देखेर आफ्नी धाईलाई मेरो छोरो ल्याऊ भनी अह्राइन्।

सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोत्तारलोचनम्।
प्राणेन्द्रियात्मभिस्त्यक्तं हतास्मीत्यपतद् भुवि ॥ ४६ ॥

पदार्थ–	फर्किएको	**हता अस्मि** = म त मरेँ नि
सा = ती धाईले	**प्राणेन्द्रियात्मभिः च** = प्राण,	**इति** = यसो भन्दै
शयानम् = सुतिरहेको बालकको	इन्द्रिय र जीवात्माद्वारा समेत	**भुवि** = भुईंमा
उपव्रज्य = नजिकै गएर (हेर्दा)	**त्यक्तं** = छाडिइसकेको	**अपतत्** = ढलिन्
उत्तारलोचनम् = आँखा	**दृष्ट्वा** = देखेर	

वाक्यार्थ– धाईले सुतिरहेको बच्चोको नजिकमा गई हेर्दा त्यहाँ प्राण, इन्द्रिय र जीवात्माले पनि छोडिसकेको र आँखा पनि माथितिर फर्किएको देखिन्, त्यसपछि उनी 'म त मरेँ नि' भन्दै भुईंमैं ढलिन्।

तस्यास्तदाकर्ण्य भृशातुरं स्वरं घ्नन्त्याः कराभ्यामुर उच्चकैरपि ।
प्रविश्य राज्ञी त्वरयात्मजान्तिकं ददर्श बालं सहसा मृतं सुतम्॥ ४७॥

पदार्थ–	**कराभ्याम् अपि** = दुबै हातले	**उरः** = छाती

घ्नन्त्याः = पिटिरहेकी	**आकर्ण्य** = सुनेर	**सहसा** = एक्कासी
तस्याः = ती धाईको	**त्वरया** = छिटो-छिटो	**बालं** = बालक
तत् = त्यो	**आत्मजान्तिकं** = छोरा सुत्ने	**सुतम्** = आफ्नो छोरालाई
भृशातुरं = ज्यादै आत्तिएको	कोठाभित्र	**मृतं** = मरिरहेको
उच्चकैः = ठुलो	**प्रविश्य** = पसेकी	**ददर्श** = देखिन्
स्वरं = आवाज	**राज्ञी** = रानीले	

वाक्यार्थ– ती धाईले आफ्ना दुबै हातले छातीमा पिट्दै ज्यादै आत्तिएर ठुलो-ठुलो स्वरमा विलाप गरिरहेको सुनेर झटपट छोरा सुत्ने कोठामा पसेकी कृतद्युतिले आफ्नो बालक छोरालाई मरिरहेको देखिन्।

पपात भूमौ परिवृद्धया शुचा मुमोह विभ्रष्टशिरोरुहाम्बरा ॥ ४८ ॥

पदार्थ–	**मुमोह** = उनी मूर्च्छित भइन् र	**भूमौ** = भुइँमा
परिवृद्धया = ज्यादै बढेको	**विभ्रष्टशिरोरुहाम्बरा** = केश र	**पपात** = पछारिइन्
शुचा = शोकद्वारा	वस्त्रहरू अस्तव्यस्त भएकी उनी	

वाक्यार्थ– सहनै नसकिने पुत्रशोकबाट उनी मूर्च्छित भइन् र कपाल र वस्त्रहरू पनि अस्तव्यस्त भएकी उनी भुईंमा पछारिइन्।

ततो नृपान्तःपुरवर्तिनो जना नराश्च नार्यश्च निशम्य रोदनम्।

आगत्य तुल्यव्यसनाः सुदुःखितास्ताश्च व्यलीकं रुरुदुः कृतागसः ॥ ४९ ॥

पदार्थ–	**नार्यः च** = स्त्रीहरूसमेत	**रुरुदुः** = रुन लागे
ततः = त्यसपछि	**तुल्यव्यसनाः** = सहानुभूतिका	**कृतागसः** = बालकको हत्या
रोदनम् = त्यो विलापलाई	कारण	गर्ने अपराधी
निशम्य = सुनेर	**सुदुःखिताः** = अत्यन्त दुःखी	**ताः च** = ती रानीहरू समेत
नृपान्तःपुरवर्तिनः = राजदरबारको	भएका	**व्यलीकं** = झुठो स्वाङ् पार्दै
अन्तःपुरमा बस्ने	**जनाः** = सबै मान्छेहरू	(सँगसँगै रुन लागे)
नराः च = पुरुष र	**आगत्य** = दौडिँदै आएर	

वाक्यार्थ– त्यो हाहाकार समेतको विलापलाई सुनिसकेपछि राजदरबारका अन्तःपुरमा बस्ने स्त्री र पुरुषहरू सबै दौडिँदै आए। उनीहरू सहानुभूतिका कारण अत्यन्त दुःखी भई रोइरहेका थिए। ती अपराधी रानीहरू पनि झुठो स्वाङ् पार्दै सँगसँगै रुन लागे।

श्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितान्तकं विनष्टदृष्टिः प्रपतन् स्खलन् पथि।

स्नेहानुबन्धैधितया शुचा भृशं विमूर्च्छितोऽनुप्रकृतिर्द्विजैर्वृतः ॥ ५० ॥

पदार्थ–	**अलक्षितान्तकं** = मर्ने कुनै	कारण नै नभए पनि

पुत्रम् = आफ्नो छोरालाई
मृतं = मरेको
श्रुत्वा = सुनेर
स्नेहानुबन्धैधितया = अत्यन्त प्रेमका कारण बढिरहेको
शुचा = शोकद्वारा
भृशं = बारम्बार
विमूर्च्छितः = मूर्च्छित भएका र
विनष्टदृष्टिः = आँखै नदेख्ने भएका ती राजा
अनुप्रकृतिः = पछि-पछि मन्त्रीहरू र
द्विजैः = अघि-अघि ब्राह्मणहरूद्वारा
वृतः = घेरिए तापनि
पथि = बाटोमा
प्रपतन् = पछारिँदै
स्खलन् = ढल्दै (बल्लबल्ल घर आइपुगे)

वाक्यार्थ— राजाले बाहिर नै आफ्नो छोरा मरेको सुने। कुनै कारणविना पनि आफ्नो मायालाग्दो छोरा मरेकाले शोकद्वारा राजा मूर्च्छित हुँदै थिए। उनको आँखा अगाडि संसारै अँध्यारो भएको थियो। अघि-अघि ब्राह्मण र पछि-पछि मन्त्रीहरूबाट घेरिए तापनि बाटोमा ढल्दै र पछारिँदै बल्ल-बल्ल उनी घर आइपुगे।

पपात बालस्य स पादमूले मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहाम्बरः।
दीर्घं श्वसन् बाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकण्ठो न शशाक भाषितुम्॥ ५१॥

पदार्थ—
विस्रस्तशिरोरुहाम्बरः = कपाल र वस्त्रहरू जथाभावी छरिएका
सः = ती राजा
मृतस्य = मरेको
बालस्य = बालकको
पादमूले = गोडा नजिकै पुगी
पपात = ढले
दीर्घं = लामो-लामो
श्वसन् = सास लिँदै
बाष्पकलोपरोधतः = आँसुले भरिएकाले
निरुद्धकण्ठः = घाँटी रोकिएका उनी
भाषितुम् = बोल्न
न शशाक = सकेनन्

वाक्यार्थ— राजा चित्रकेतु मरेको बालकको गोडा नजिकै पुगी डङ्रङ्ग ढले। उनका वस्त्र र कपाल जथाभावी छरिएका थिए। उनको सास लामो-लामो भएको थियो र मूर्च्छा नष्ट भइसक्दा पनि आँसुको वेगले स्वर अवरुद्ध हुनाले उनी बोल्न पनि सकेनन्।

पतिं निरीक्ष्योरुशुचार्पितं तदा मृतं च बालं सुतमेकसन्ततिम्।
जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्रुजं सती दधाना विललाप चित्रधा॥ ५२॥

पदार्थ—
सती = पतिव्रता
राज्ञी च = रानी पनि
तदा = त्यस समयमा
पतिं = आफ्ना पतिलाई
उरुशुचार्पितं = ठुलो शोकले व्याकुल भएका अनि
एकसन्ततिम् = आफ्नो एक मात्र सन्तान
बालं सुतम् = बालक छोरालाई
मृतं = मरिसकेको
निरीक्ष्य = देखेर
जनस्य = अन्तःपुरका सबै सेवक सेविकाहरूको र
प्रकृतेः च = मन्त्री आदिको पनि
हृद्रुजं = मनको पीडालाई
दधाना = झन् बढाउँदै
चित्रधा = अनेक प्रकारले
विललाप = विलाप गर्न लागिन्

वाक्यार्थ– पतिव्रता रानी कृतद्युतिले आफ्नो एउटा मात्र बालक छोरालाई मरिसकेको र आफ्ना पतिलाई पनि अत्यन्त शोकले व्याकुल भइरहेको देखिन्। अन्तःपुरका सबै सेवक-सेविकाहरूको र मन्त्री आदिको समेत मनको पीडालाई झन् बढाउँदै उनी अनेक प्रकारले विलाप गर्न लागिन्।

स्तनद्वयं कुङ्कुमगन्धमण्डितं निषिञ्चती साञ्जनबाष्पबिन्दुभिः।
विकीर्य केशान् विगलत्स्रजः सुतं शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरम्॥ ५३॥

पदार्थ–
साञ्जनबाष्पबिन्दुभिः = गाजलै बगाउने आँसुका धाराहरूद्वारा
कुङ्कुमगन्धमण्डितं = कुङ्कुम, केशर, चन्दन आदिको लेपले सुशोभित
स्तनद्वयं = आफ्ना दुबै स्तनलाई
निषिञ्चती = भिजाउँदै
विगलत्स्रजः = फूलहरू खसिरहेका
केशान् = कपाललाई
विकीर्य = चारैतिर फिँजाउँदै
सुतं = आफ्नो छोराको विषयमा
कुररी इव = न्याउली चरी झैँ
सुस्वरम् = ठुलो स्वरले
चित्रं = अनेक प्रकारसँग
शुशोच = शोक गर्न लागिन्

वाक्यार्थ– रानी कृतद्युति गाजलै बगाउने आँसुका धाराहरूद्वारा कुङ्कुम, केशर, चन्दन आदिको लेपले सुशोभित आफ्ना दुबै स्तनलाई भिजाउँदै र फूलहरू खसिरहेका कपाललाई चारैतिर फिँजाउँदै न्याउली चरी रोए झैँ बेसरी रुँदै पुत्रशोकले गर्दा अनेक तरहले शोक गर्न लागिन्।

अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे।
परेऽनुजीवत्यपरस्य या मृतिर्विपर्ययश्चेत् त्वमसि ध्रुवः परः॥ ५४॥

पदार्थ–
अहो = हे
विधातः = विधाता
त्वम् = तिमी
अतीव = साह्रै
बालिशः = मूर्ख रहेछौ
यः तु = जो तिमी
आत्मसृष्ट्यप्रतिरूपम् = आफ्नो सृष्टिप्रक्रियाकै विरुद्ध
ईहसे = चेष्टा गरिरहेका छौ
परे = आफूभन्दा बुढा आमाबाबु
अनुजीवति = बाँच्दाबाँच्दै
अपरस्य = साना बच्चाहरूको
या = जुन
मृतिः = मर्ने क्रम छ त्यो
विपर्ययः चेत् = तिम्रो उल्टो बानीकै कारणले भएको हो भने
त्वम् = तिमी
ध्रुवः = सधैँका लागि
परः = प्राणीहरूका परम शत्रु नै
असि = रहेछौ

वाक्यार्थ– हे विधाता ! तिमी साह्रै मूर्ख रहेछौ किनभने तिमीले त आफ्नो सृष्टिप्रक्रियाकै विरोधी कामहरू गरिरहेका छौ। तिम्रो मनपरीले नै बुढा आमाबाबुहरू जीवित छँदै उनका बच्चाहरू मरिरहेका छन्। स्नेहको डोरी चुँडाल्ने तिमी प्राणीहरूका परमशत्रु पो रहेछौ।

न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदात्मकर्मभिः।
यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्चसि॥ ५५॥

पदार्थ–
हि = यदि साँच्चै
इह = यस संसारमा
शरीरिणाम् = प्राणीहरूको
मृत्युजन्मनोः = जन्म र मृत्युको
क्रमः = क्रमबद्ध नियम

न चेत् = हुँदैन भन्छौ भने
तत् = त्यो जन्ममृत्युको व्यवस्था
आत्मकर्मभिः = जीवहरूका आ-आफ्नै कर्महरूका कारणले नै
अस्तु = होस् (तिम्रो के काम)
ते = तिमीद्वारा
निजसर्गवृद्धये = आफ्नो सृष्टि बढाउनका लागि
यः = जुन
स्नेहपाशः = सन्ततिहरूमा हुने स्नेहरूपी डोरी
कृतः = बनाइएको थियो
तम् = त्यही
इमं = यो स्नेहको डोरीलाई
स्वयं = आफैंले
विवृश्चसि = छिनाइरहेका छौ

वाक्यार्थ– कुनै प्राणी जन्मने र कुनै प्राणी मर्ने भन्ने यो क्रम प्राणीहरूको आ-आफ्नै कर्मअनुसार भएको हो भन्छौ भने त्यो जन्म र मृत्युको व्यवस्था आफ्नै कर्मको कारणले स्वतः सिद्ध हुने भयो। यसमा तिम्रो के आवश्यकता हुन्छ र ? आफ्नो सृष्टि बढाउनका लागि तिमीले हरेक आमाबाबुले आफ्ना छोराछोरीलाई प्रेम गर्ने जुन स्नेहको डोरी बनाएका थियौ त्यसैलाई तिमीले अहिले छिनाइरहेका छौ।

विवरण– आमाबाबुले आफ्ना छोराछोरीको लालनपोषणमा ज्यान दिएर लाग्नु अनि छोराछोरीले फेरि आफ्ना छोराछोरीमा प्रेम गर्नु सृष्टिको सनातन परम्परा हो। हरेक नयाँ पिँढी सबै बुढा पुरानाहरूको देखभाल र माया पाई हुर्कन्छ र ऊ पछि अर्को पिँढीको देखभाल गर्छ। भर्खर जन्मेको सानो बच्चो आगोले पोल्छ र हतियारले काट्दछ भन्ने जान्दैन। उसले परिवारबाट प्रेम पाएन भने ऊ बाँच्न पनि सक्दैन। देखी, सुनी र भोगी हुर्किसकेका बुढा व्यक्तिहरूभन्दा केही पनि नजान्ने साना बच्चाहरू यसैले धेरैका प्रेमपात्र बनेका हुन्छन्।

जब भर्खरका साना बच्चाहरू मर्छन् र नयाँ बच्चा जन्माउन नसक्ने बुढाहरू मात्र बाँकी रहन्छन् तब सृष्टिको क्रम नै अवरुद्ध हुन सक्छ। यसकारण यहाँ विधातालाई आफ्नै सृष्टिनियमको विरोधी भनिएको हो। कर्महरूको कारणले नै व्यक्तिको जन्म र मृत्यु हुन्छ भनेर विधाता पन्छिन मिल्दैन। कर्मका प्रेरक विधाता भएकाले यस्तो अवस्थामा स्नेहको डोरी चुँडाएको दोष उनैलाई जान्छ भन्ने कृतद्युतिको दृष्टि छ।

त्वं तात नार्हसि च मां कृपणामनाथां
त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तम्।
अञ्जस्तरेम भवताप्रजदुस्तरं यद्
ध्वान्तं न याह्यकरुणेन यमेन दूरम्॥ ५६॥

पदार्थ–
तात = हे बाबु
त्वं च = तिमी पनि
कृपणाम् = दुःखी र
अनाथां = अनाथ
मां = मलाई अनि
तव = तिम्रा
शोकतप्तम् = शोकले जलिरहेका
पितरं = पितालाई
त्यक्तुं = छोड्न
न अर्हसि = योग्य छैनौ
विचक्ष्व = हामी दुबैलाई हेर त
भवता = तिमी छोराद्वारा
अप्रजदुस्तरं = छोरा नभई तर्नै नसकिने

यत् = जुन
ध्वान्तं = नरक छ (त्यसलाई)
अञ्जः = सजिलैसँग
तरेम = तर्नेछौँ
अकरुणेन = अत्यन्त निर्दयी
यमेन = यमराजसँग
दूरम् = हामीबाट टाढा
न याहि = नजाऊ

वाक्यार्थ– हे बाबु ! तिमीविना म अत्यन्त दुःखी र अनाथ बनेकी छु, तिम्रा पिता पनि शोकले जलिरहनुभएको छ, तिमी हामी दुबैलाई चटक्कै छोड्न कसरी सक्छौ ? हेर त ! पुत्रका रूपमा तिमीलाई पाएर पुत्र नभएकाहरूले तर्नै नसक्ने पुंनामक नरक हामी सजिलै तर्नेछौँ। त्यसैले निर्दयी यमराजसँग पछि लागेर हामीबाट टाढा नजाऊ।

उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वयस्या-
स्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन संविहर्तुम्।
सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान् परीतो
भुङ्क्ष्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानाम्॥ ५७॥

पदार्थ–
तात = हे प्यारा
ते = तिम्रा
इमे = यी
शिशवः = साना साना
वयस्याः = साथीहरू
संविहर्तुम् = सँगसँगै खेल्न
त्वाम् = तिमीलाई
आह्वयन्ति = बोलाइरहेका छन्
उत्तिष्ठ = उठ
भवान् = तिमी
चिरं = धेरै अघिदेखि
सुप्तः = सुतिरहेका छौ
अशनया च = भोकले पनि
परीतः = खुब सताइएका छौ होला,
नृपनन्दन = हे राजकुमार
भुङ्क्ष्व = खाऊ
स्तनं = आमाको दूध
पिब = पिऊ
हि = निश्चय नै
स्वकानाम् = तिम्रा आफन्त
नः = हामीहरूको
शुचः = शोकलाई
हर = नष्ट गर

वाक्यार्थ– हे बाबु ! तिम्रा यी स-साना साथीहरू खेल्नका लागि तिमीलाई बोलाइरहेका छन्, त्यसैले अब रुट्टै उठ। हे राजकुमार ! तिमी धेरै समयसम्म सुतिसक्यौ यसैले भोकले खुब सताइरहेको होला, अब चाँडो केही खाई आमाको दूध पनि पिइहाल र आफन्तहरूको शोकलाई नष्ट गर।

नाहं तनूज ददृशे हतमङ्गला ते
मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमाननाब्जम्।
किं वा गतोऽस्यपुनरन्वयमन्यलोकं
नीतोऽघृणेन न शृणोमि कला गिरस्ते॥ ५८॥

पदार्थ–
तनूज = हे पुत्र
हतमङ्गला = सम्पूर्ण सौभाग्य

नासिएकी
अहं = मैले
ते = तिम्रो
मुग्धस्मितं = मिठो हँसाइ र
मुदितवीक्षणम् = प्रसन्न हेराइले युक्त
आननाब्जम् = मुखरूप कमललाई
न ददृशे = देखिरहेकी छैन
ते = तिम्रा
कलाः गिरः = मिठा-मिठा तोते बोली
न शृणोमि = सुन्दिनँ
किं वा = के तिमी
अघृणेन = लाज नभएको यमराजले
नीतः = लगेकोले
अपुनरन्वयम् = फेरि फर्केर आउन नसकिने
अन्यलोकं = परलोकमा
गतः असि = पुगेकै हौ त

वाक्यार्थ– हे मेरा छोरा ! सम्पूर्ण सौभाग्य नासिएकी मैले तिम्रो मिठो हँसाइ र प्रसन्न हेराइले युक्त भएको मुख देखिरहेकी छैन। तिम्रो मिठो तोते बोली पनि म सुन्दिनँ, यो के भएको हो ? के तिमी लाजसरम नभएको यमराजले लगेकाले फेरि फर्केर आउन नसकिने परलोक पुगेकै हौ त ?

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

विलपन्त्या मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः ।
चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ५९ ॥

पदार्थ–
इति = यसप्रकार
चित्रविलापनैः = अनेकथरी विलापका वचनहरूद्वारा
मृतं = मरेको
पुत्रम् = छोराको विषयमा
विलपन्त्याः = शोक गरिरहेकी रानीको (अवस्था देखी)
भृशं = अत्यन्त
तप्तः = दुःखी भएका
चित्रकेतुः = चित्रकेतु राजा
ह = निश्चय नै
मुक्तकण्ठः = डाँको छोडेर
रुरोद = रुन लागे

वाक्यार्थ– यसरी आफ्नो मरेको छोराको विषयमा अनेकथरी विलाप गरिरहेकी महारानी कृतद्युतिको अवस्था देखी राजा झनै दुःखी भए र डाँको छोडी ठुलो स्वरले रुन लागे।

तयोर्विलपतोः सर्वे दम्पत्योस्तदनुव्रताः ।
रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनम् ॥ ६० ॥

पदार्थ–
तयोः = ती दुई
दम्पत्योः = पति-पत्नी
विलपतोः = सँगै रुन थालेपछि
तदनुव्रताः = उनीहरूको पछि लाग्ने
सर्वे = सबै
नराः = पुरुष र
नार्यः = स्त्रीहरूसमेत
रुरुदुः स्म = रुन थाले
सर्वम् = सम्पूर्ण सहर नै
अचेतनम् = अचेतन झैं
आसीत् = भयो

वाक्यार्थ– ती दुई दम्पती एकैसाथ रुन लागेपछि उनीहरूको पछि लागेका सबै स्त्रीपुरुषहरू पनि रुन लागे। यसप्रकार सम्पूर्ण सहर नै रुँदा रुँदा अचेत भए झैं भयो।

एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ।

ज्ञात्वाङ्गिरा नाम मुनिराजगाम सनारदः ॥ ६१ ॥

पदार्थ–
एवं = यसप्रकार (राजालाई)
कश्मलम् = ठुलो विपत्तिमा
आपन्नं = फसेको
नष्टसंज्ञम् = चेतनाविहीन र
अनायकम् = सम्झाउने मान्छेसमेत नभएको
ज्ञात्वा = जानेर
सनारदः = नारदसहित
अङ्गिरा नाम = अङ्गिरा नामक
मुनिः = मुनि
आजगाम = आइपुग्नुभयो

वाक्यार्थ– राजा चित्रकेतु ठुलो विपत्तिमा फसेका थिए र चेतनाविहीन भएका थिए। उनलाई सम्झाउने व्यक्ति समेत कोही त्यहाँ नभएको थाहा पाएर नारदजीलाई साथमा लिई अङ्गिरा मुनि त्यहाँ आइपुग्नुभयो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे

चित्रकेतुविलापो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

चित्रकेतुलाई अङ्गिरा र नारदको उपदेश

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

ऊचतुर्मृतकोपान्ते पतितं मृतकोपमम् ।

शोकाभिभूतं राजानं बोधयन्तौ सदुक्तिभिः ॥ १ ॥

पदार्थ–
शोकाभिभूतं = शोकग्रस्त भई
मृतकोपमम् = मुर्दा झैँ
मृतकोपान्ते = मरेको छोराको नजिकै
पतितं = लडिरहेका
राजानं = ती चित्रकेतु राजालाई
सदुक्तिभिः = यथार्थ र सुन्दर वाणीहरूद्वारा
बोधयन्तौ = सम्झाउँदै
ऊचतुः = अङ्गिरा र नारदजीले भन्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– पुत्रशोकबाट अत्यन्त पीडित भई मरेको छोराको नजिकै लडिरहेका चित्रकेतुलाई सदुपदेशद्वारा सम्झाउँदै अङ्गिरा र नारदजीले भन्न लाग्नुभयो ।

कोऽयं स्यात् तव राजेन्द्र भवान् यमनुशोचति ।

त्वं चास्य कतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परम् ॥ २ ॥

पदार्थ–
राजेन्द्र = हे चित्रकेतु
यम् = जसको विषयमा
भवान् = तिमी
अनुशोचति = शोक गर्दैछौ
सृष्टौ = जन्म मृत्युको क्रममा
पुरा = पूर्व जन्ममा
इदानीम् = अहिले र
अतः परम् = आउँदो जन्ममा पनि
अयं = यो बालक
तव = तिम्रो
कः स्यात् = को थियो होला
त्वं च = तिमी पनि
अस्य = यो जीवात्माको
कतमः = के बनेका थियौ

वाक्यार्थ– हे चित्रकेतु ! जसको शोक गर्दैछौ, यो बालक जन्ममृत्युको क्रममा पहिले, अहिले र आउँदो जन्ममा समेत के-के बनेको थियो र तिमी पनि यसको के-के बनेका थियौ भन्ने कुरा के तिमीलाई थाहा छ ?

यथा प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोवेगेन बालुकाः ।

संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ॥ ३ ॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
स्रोतोवेगेन = पानीको भेलले
बालुकाः = बालुवाका कणहरू
प्रयान्ति = एक अर्काबाट छुट्टिन्छन् र
संयान्ति = आपसमा नजिकिन्छन्
तथा = त्यसै गरी
देहिनः = प्राणीहरू पनि
कालेन = समयको प्रभावले
संयुज्यन्ते = पति, पुत्र आदिको

सम्बन्धमा जोडिन्छन् र	**वियुज्यन्ते** = छुट्छन् पनि

वाक्यार्थ– जसरी पानीको भेलले बालुवाका कणहरू एकआपसमा जोडिँदै र छुट्टिँदै गर्छन् त्यसै गरी सम्पूर्ण प्राणीहरू पनि समयको प्रभावले नै पति, पुत्र आदिको सम्बन्धमा जोडिन्छन् र छुट्टिन्छन् पनि।

यथा धानासु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च।
एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया॥ ४॥

पदार्थ–	**न भवन्ति च** = मर्दै पनि गर्छन्	**ईशमायया** = परमात्माको
वै = निश्चय नै	**एवं** = त्यसै गरी	मायाद्वारा
यथा = जसरी	**भूतेषु** = पिता-माता आदि	**चोदितानि** = प्रेरित भएर (जन्मिँदै
धानासु = बिउहरूबाट	प्राणीहरूबाट उत्पन्न	मर्दै गर्छन्)
धानाः = अरू बिउहरू	**भूतानि** = छोरा-छोरी आदि	
भवन्ति = उत्पन्न हुन्छन्	प्राणी पनि	

वाक्यार्थ– जसरी बिउहरूबाट अरू-अरू बिउहरू उत्पन्न हुँदै गर्छन् र मर्दै पनि गर्छन्, त्यसै गरी आ-आफ्ना पिता-माताबाट उत्पन्न प्राणीहरू पनि परमात्माको मायाद्वारा प्रेरित भई जन्मिँदै मर्दै गर्दछन्।

वयं च त्वं च ये चेमे तुल्यकालाश्चराचराः।
जन्ममृत्योर्यथा पश्चात् प्राङ् नैवमधुनापि भोः॥ ५॥

पदार्थ–	**तुल्यकालाः** = हाम्रै समयका	**न** = थिएनन्
भोः = हे राजा	**चराचराः** = चर-अचर प्राणीहरू	**एवम्** = त्यसै कारणले
वयं च = हामी	छन् (ती सबै प्राणीहरू)	**अधुना अपि** = अहिले देखिए
त्वं च = तिमी र	**यथा** = जसरी	पनि (तिनीहरू नभए बराबर
ये च = जो जो	**जन्ममृत्योः** = जन्म र मृत्युको	हुन्)
इमे = यी	**प्राक् पश्चात्** = अघि र पछि	

वाक्यार्थ– हे राजा! हामी, तिमी र हामीसँगैका यी सम्पूर्ण प्राणीहरू जन्मभन्दा अघि र मृत्युपछि न थिए, न त हुनेछन् नै। अघि र पछि दुबै समयमा नभएका कारणले बीचमा देखिँदा देखिँदै पनि ती नभए बराबर हुन्।

भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजत्यवति हन्त्यजः।
आत्मसृष्टैरस्वतन्त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत्॥ ६॥

पदार्थ–	**अजः** = अजन्मा	**भूतेशः** = सम्पूर्ण प्राणीहरूका

अधिपति
अनपेक्षः अपि = कसैको सहाराविना सबै काम गर्न सक्ने भएर पनि
बालवत् = बच्चाले पुतली खेलेझैँ
आत्मसृष्टैः = आफैँले सृष्टि गरेका
अस्वतन्त्रैः = पराधीन भएका
भूतैः = प्राणीहरूद्वारा
भूतानि = अरू प्राणीहरूलाई
सृजति = बनाउनुहुन्छ
अवति = बचाउनुहुन्छ र
हन्ति = मार्नुहुन्छ पनि

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण प्राणीहरूका अधिपति परमात्मा कसैको सहाराविना नै संसारको व्यवस्था चलाउन सक्ने भएर पनि सानो बच्चाले पुतली खेलाएजस्तै आफैँले जन्माएका प्राणीहरूद्वारा अरू प्राणीहरूलाई एक-आपसमा जन्माउनुहुन्छ, बचाउनुहुन्छ र मार्नुहुन्छ पनि।

देहेन देहिनो राजन् देहाद् देहोऽभिजायते।
बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ इव शाश्वतः॥ ७॥

पदार्थ–
राजन् = हे चित्रकेतु
यथा = जसरी
बीजात् एव = बिउबाट नै
बीजं = अर्को बिउ उत्पन्न हुन्छ
देहेन = पिताको शरीरद्वारा
देहात् = माताको शरीरबाट
देहिनः = जीवात्माको
देहः = शरीर
अभिजायते = उत्पन्न हुन्छ
देही = शरीरधारी जीवात्मा चाहिँ
अर्थः इव = घैँटो आदि कार्यको अपेक्षा, त्यसको कारण माटो नित्य भए झैँ
शाश्वतः = शरीर मर्दा पनि रहिरहन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा ! जसरी एउटा बिउबाट अर्को बिउ उत्पन्न हुन्छ, त्यसै गरी पितामाताको शरीरबाट जीवात्माको शरीर मात्र उत्पन्न हुन्छ। शरीरभित्र बस्ने जीवात्मा चाहिँ घैँटो फुट्दा पनि माटो रहिरहे झैँ शरीर मर्दा पनि रहिरहन्छ।

विवरण– यस श्लोकमा जन्म-मृत्यु आत्माको नभई देह अर्थात् शरीरको मात्र हुन्छ भनिएको छ। 'दिह्' धातुबाट बनेको देह शब्दको अर्थ 'उपचय' अर्थात् बढ्नु भन्ने हुन्छ। जन्मँदा सानो हुने शरीर पछि बिस्तारै बढ्ने हुनाले शरीरलाई देह भनिएको हो। देहका छ अवस्था हुन्छन्। यिनलाई षड्भावविकार पनि भनिन्छ। देह जन्मन्छ, रहन्छ, बढ्छ, किशोर-युवा आदि अवस्थामा परिणत हुन्छ, खिइँदै जान्छ र नष्ट हुन्छ। यी देहका अनिवार्य धर्म हुन्।

देहभित्र बस्ने चेतनतत्त्व आत्मालाई देही भनिन्छ। देह जसको हो वा देहको मालिक जो हो त्यही देही हो। आत्मा भने जन्मनु, बढ्नु आदि सम्पूर्ण परिवर्तनहरूदेखि भिन्न र तिनीहरूको प्रकाशक हो। बालक, युवा र वृद्ध अवस्थाका अनेकौँ परिवर्तहरूलाई सिद्ध गर्ने अपरिवर्तनीय 'म' भन्ने तत्त्व देहभन्दा भिन्न अजर, अमर छ भन्ने आशय नै यस श्लोकमा स्पष्ट गरिएको हो।

देहदेहिविभागोऽयमविवेककृतः पुरा।
जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पितः॥ ८॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
अयं = यो

जातिव्यक्तिविभागः = जाति र व्यक्ति आदि विभाग
वस्तुनि = एउटै मृत्तिकारूप वस्तुमा
कल्पितः = कल्पना गरिएको हो, त्यसै गरी
अयम् = यो
पुरा = अनादि कालदेखिको
देहदेहिविभागः = अनेक शरीर र शरीरै पिच्छे जीवात्माको भेद पनि
अविवेककृतः = अज्ञानका कारण कल्पना गरिएको हो

वाक्यार्थ– जसरी यो घैंटो हो र अनेक घैंटाहरूमा एक घटत्व जाति बस्छ भन्ने जाति र व्यक्तिको भेद एउटै मृत्तिकारूप वस्तुमा कल्पना गरिएको मात्र हो त्यसै गरी अनेक शरीर र शरीरैपिच्छे अनेक जीवात्माहरूको भेद पनि केवल अज्ञानका कारण कल्पना गरिएको हो।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः।
प्रमृज्य पाणिना वक्त्रमाधिम्लानमभाषत ॥ ९॥

पदार्थ–
एवम् = यसप्रकार
द्विजोक्तिभिः = अङ्गिरा र नारद ऋषिका वचनहरूले
आश्वासितः = केही सम्झाइएका
राजा = महाराज
चित्रकेतुः = चित्रकेतुले
आधिम्लानम् = मानसिक सन्तापका कारण मलिन भएको
वक्त्रम् = अनुहारलाई
पाणिना = दुई हातले
प्रमृज्य = पुछेर
अभाषत = यसो भने

वाक्यार्थ– यसरी अङ्गिरा र नारदले सम्झाएपछि राजा चित्रकेतुले मानसिक दुःखको कारण मलिन भएको अनुहारलाई आफ्ना दुई हातले पुछेर यसो भने।

राजोवाच (राजा चित्रकेतुले भने)

कौ युवां ज्ञानसम्पन्नौ महिष्ठौ च महीयसाम्।
अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ ॥ १० ॥

पदार्थ–
अवधूतेन = विरक्त अवधूतको
वेषेण = वेषमा
गूढौ = आफूलाई लुकाएका
इह = यहाँ
समागतौ = आउनुभएका
महीयसाम् च = श्रेष्ठ व्यक्तिहरूमध्ये पनि
महिष्ठौ = सर्वश्रेष्ठ महापुरुषजस्ता
ज्ञानसम्पन्नौ = परम ज्ञानवान्
युवां = हजुरहरू
कौ = को हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– विरक्त अवधूतको वेषमा आफूलाई लुकाएर मकहाँ आउनुहुने परम ज्ञानवान् सर्वश्रेष्ठ महापुरुष हजुरहरू को को हुनुहुन्छ ?

चरन्ति ह्यवनौ कामं ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः।
मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिङ्गिनः ॥ ११ ॥

पदार्थ—
हि = निश्चय नै
भगवत्प्रियाः = भगवान्का प्यारा
ब्राह्मणाः = ब्रह्मज्ञानी महापुरुषहरू
मादृशां = मजस्ता
ग्राम्यबुद्धीनां = सामान्य विषयको भोगमा बुद्धि लगाउने अज्ञानीलाई
बोधाय = ज्ञान दिनका लागि
उन्मत्तलिङ्गिनः = पागलको जस्तो स्वरूप धारण गरी
अवनौ = संसारमा
कामं = आफ्नै इच्छाले
चरन्ति = घुमिरहन्छन्

वाक्यार्थ— यो निश्चय नै हो कि भगवान्का अत्यन्त प्यारा ब्रह्मज्ञानी महापुरुषहरू मजस्ता सांसारिक बुद्धि भएका अज्ञानीहरूको लागि ज्ञान दिन पागलको जस्तो स्वरूप धारण गरी संसारमा स्वेच्छाले घुमिरहन्छन्।

कुमारो नारद ऋभुरङ्गिरा देवलोऽसितः।
अपान्तरतमो व्यासो मार्कण्डेयोऽथ गौतमः॥ १२॥
वसिष्ठो भगवान् रामः कपिलो बादरायणिः।
दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकर्ण्यस्तथारुणिः॥ १३॥
रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः सपतञ्जलिः।
ऋषिर्वेदशिरा बोध्यो मुनिः पञ्चशिरास्तथा॥ १४॥
हिरण्यनाभः कौसल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः।
एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः॥ १५॥

पदार्थ—
कुमारः = सनत्कुमार
नारदः = नारद
ऋभुः = ऋभु
अङ्गिरा = अङ्गिरा
देवलः = देवल
असितः = असित
अपान्तरतमः = अपान्तरतम
व्यासः = व्यास
मार्कण्डेयः = मार्कण्डेय
अथ = त्यसै गरी
गौतमः = गौतम
वसिष्ठः = वशिष्ठ
भगवान् रामः = भगवान् परशुराम
कपिलः = कपिलदेव
बादरायणिः = शुकदेव
दुर्वासा = ऋषि दुर्वासा
याज्ञवल्क्यः च = याज्ञवल्क्य र
जातूकर्ण्यः = जातूकर्ण्य
तथा = त्यसै गरी
आरुणिः = आरुणि
रोमशः = रोमश (लोमश)
च्यवनः = च्यवन
दत्तः = दत्तात्रेय
सपतञ्जलिः = पतञ्जलिसमेत
आसुरिः = आसुरि
वेदशिरा ऋषिः = ऋषि वेदशिरा
तथा = अनि
पञ्चशिराः = पञ्चशिरा
हिरण्यनाभः = हिरण्यनाभ
कौसल्यः = कौसल्य
श्रुतदेवः = श्रुतदेव र
ऋतध्वजः = ऋतध्वज आदि
एते = यी सबै ऋषिमुनिहरू र
परे च = अरू पनि
सिद्धेशाः = सिद्धिहरूका स्वामी ऋषिहरू
ज्ञानहेतवः = प्राणीहरूलाई ज्ञान

दिनकै लागि	**चरन्ति** = पृथिवीमा घुमिरहन्छन्

वाक्यार्थ— सनत्कुमार, नारद, ऋभु, अङ्गिरा, देवल, असित, अपान्तरतम, व्यास, मार्कण्डेय, गौतम, वशिष्ठ, परशुराम, कपिलदेव, शुकदेव, दुर्वासा, याज्ञवल्क्य, जातूकर्ण्य, आरुणि, रोमश, च्यवन, दत्तात्रेय, पतञ्जलि, आसुरि, वेदशिरा, पञ्चशिरा, हिरण्यनाभ, कौसल्य, श्रुतदेव, ऋतध्वज यी सबै ऋषिमुनि र अरू पनि समस्त सिद्धिहरूका स्वामी सन्त महात्माहरू प्राणीहरूलाई ज्ञान दिन पृथिवीमा घुमिरहन्छन्।

तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू।
अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम्॥ १६॥

पदार्थ—

प्रभू = हे सर्वसमर्थ ऋषिहरू	**ग्राम्यपशोः** = गाउँले पशुबराबर	**मग्नस्य** = पूरै डुबेको
तस्मात् = त्यसै कारण	**मूढधियः** = बुद्धिहीन र	**मम** = मेरो मनमा
युवां = हजुरहरू दुबैले	**अन्धे तमसि** = अज्ञानरूपी अन्धकारमा	**ज्ञानदीपः** = ज्ञानरूपी दियो
		उदीर्यताम् = जलाइदिनुहोस्

वाक्यार्थ— हे सर्वसमर्थ ऋषिहरू ! हजुरहरू दुबैले गाउँले पशुजस्तो अज्ञानरूप घोर अन्धकारमा पूरै डुबेको ज्ञानरहित भएको मेरो मनमा कृपया ज्ञानरूपी दियो जलाइदिनुहोस्।

अङ्गिरा उवाच (महर्षि अङ्गिराले भन्नुभयो)

अहं ते पुत्रकामस्य पुत्रदोऽस्म्यङ्गिरा नृप।
एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नारदो भगवानृषिः॥ १७॥

पदार्थ—

नृप = हे राजा	**पुत्रदः** = छोरा दिने	**ब्रह्मसुतः** = भगवान् ब्रह्माका पुत्र
अहं = म	**अङ्गिरा** = अङ्गिरा नामको ऋषि	**भगवान्** = योगैश्वर्यले युक्त
पुत्रकामस्य = छोरा चाहने	**अस्मि** = हुँ	**साक्षात्** = साक्षात्
ते = तिमीलाई	**एषः** = मेरो साथैमा रहने यी	**नारदः** = देवर्षि नारद हुनुहुन्छ
	ऋषिः = ऋषि चाहिँ	

वाक्यार्थ— हे राजा ! म छोराको चाहना गर्ने तिमीलाई छोरा दिने अङ्गिरा ऋषि हुँ। मेरा साथमा रहनुहुने उहाँ चाहिँ ब्रह्माजीका मानसपुत्र योगैश्वर्यले युक्त साक्षात् देवर्षि नारदजी हुनुहुन्छ।

इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दुस्तरे।
अतदर्हमनुस्मृत्य महापुरुषगोचरम्॥ १८॥
अनुग्रहाय भवतः प्राप्तावावामिह प्रभो।
ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हति॥ १९॥

पदार्थ—
प्रभो = हे राजा
त्वां = तिमीलाई
पुत्रशोकेन = छोरा मरेको शोकले
इत्थं = यस प्रकार
दुस्तरे = अत्यन्त गहिरो
तमसि = अज्ञानरूप अन्धकारमा
मग्नं = चुर्लुम्म डुबेको देखेर
महापुरुषगोचरम् = परमपुरुष भगवान्का भक्त भएकाले
अतदर्हम् = यस्तो शोक गर्न योग्य छैनौ भनेर
अनुस्मृत्य = विचार गरी
भवतः = तिम्रो
अनुग्रहाय = अनुग्रहका लागि
आवाम् = हामी दुई
इह = यहाँ
प्राप्तौ = आएका हौँ, किनभने
ब्रह्मण्यः = ब्रह्मज्ञानीहरूको सेवक र
भगवद्भक्तः = भगवान्को भक्त
अवसीदितुम् = शोक गर्न
न अर्हति = योग्य हुँदैन

वाक्यार्थ— हे राजा ! हामीले तिमीलाई छोरा मरेको शोकले अत्यन्त गहिरो मोहरूपी अन्धकारमा चुर्लुम्मै डुबेको देख्यौँ। तिमी परमपुरुष भगवान्का भक्त हौ र यस्तो शोक गर्न योग्य छैनौ भन्ने विचार गरी तिम्रो कृपाको लागि हामी यहाँ आएका हौँ किनभने ब्रह्मज्ञानीहरूका सेवक र भगवान्का भक्तहरू शोक गर्न योग्य हुँदैनन्।

तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः।
ज्ञात्वान्याभिनिवेशं ते पुत्रमेव ददावहम्॥ २०॥

पदार्थ—
गृहम् = (जुन समयमा म पहिले) तिम्रो घरमा
आगतः = आएको थिएँ
तदा एव = त्यस वेलामा नै
ते = तिमीलाई
परं = सर्वश्रेष्ठ
ज्ञानं = ब्रह्मज्ञान
ददामि = दिने थिएँ तर
ते = तिम्रो
अन्याभिनिवेशं = आत्माभन्दा अरू (छोरा आदि सांसारिक) वस्तुमा नै आसक्ति रहेको
ज्ञात्वा = जानेर
अहम् = मैले
पुत्रम् एव = छोरा नै
ददौ = दिएँ

वाक्यार्थ— जुन समयमा म पहिलो पटक तिम्रो घरमा आएको थिएँ त्यही वेलामा नै मैले तिम्रा सबै सांसारिक बन्धन चुँडाउने सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मज्ञान दिन लागेको थिएँ। तर आत्मालाई छाडेर अरू विषयमा नै तिम्रो आसक्ति भएको देखेर मैले त्यतिखेर तिमीलाई छोरा नै दिएँ।

अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते।
एवं दारा गृहा रायो विविधैश्वर्यसम्पदः॥ २१॥
शब्दादयश्च विषयाश्चला राज्यविभूतयः।
मही राज्यं बलं कोषो भृत्यामात्याः सुहृज्जनाः॥ २२॥

पदार्थ—
अधुना = अहिले
पुत्रिणां = छोराछोरी भएकाहरूको
तापः = दुःख
भवता एव = तिमीद्वारा नै
अनुभूयते = अनुभव गरिँदैछ
एवं = यस प्रकार नै
दाराः = पत्नी

गृहाः = घर
रायः = धन
विविधैश्वर्यसम्पदः = अनेक प्रकारका ऐश्वर्य सम्पत्तिहरू
शब्दादयः = शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध गरी पाँच
विषयाः = विषयहरू
राज्यविभूतयः = राज्यको वैभव
मही = पृथिवी
राज्यं = राज्य
बलं = सुदृढ सेना
कोषः = धनसम्पत्ति
भृत्यामात्याः = सेवक, कर्मचारीहरू र
सुहृज्जनाः च = आफन्त हितैषीहरू समेत सबै
चलाः = अनित्य छन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! अहिले तिमी आफैँले नै छोराछोरी हुनेहरूका अनेक थरीका दुःखको अनुभव गर्दैछौ। यसै गरी पत्नी, घर, धन, अनेक थरी ऐश्वर्य-सम्पत्ति, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध जस्ता इन्द्रियका विषयहरू, पृथिवी, पृथिवीको राज्य, राज्यका वैभव, सुदृढ सेना, समृद्ध अर्थतन्त्र, सेवक, कर्मचारीहरू र आफन्त, हितैषीहरूसमेत सबै अनित्य छन्।

सर्वेऽपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्तिदाः।
गन्धर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः॥ २३॥
दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः।
कर्मभिर्ध्यायतो नाना कर्माणि मनसोऽभवन्॥ २४॥

पदार्थ–
शूरसेन = हे शूरसेन देशका राजा
इमे = यी
सर्वे अपि = पुत्र, राज्य आदि सबै वस्तुहरू एक दिन नासिने भएकाले
शोकमोहभयार्तिदाः = शोक, मोह, भय र चिन्ता दिन्छन्
अर्थेन विना= स्वरूपतः असत्य भएर पनि
दृश्यमानाः = देखिने यी वस्तुहरू
गन्धर्वनगरप्रख्याः = गन्धर्व नगर झैँ र
स्वप्नमायामनोरथाः = सपना, जादु र कल्पनाका वस्तुहरू झैँ
मनोभवाः = मनको कल्पनाबाट मात्रै देखिएका हुन् (त्यसैले)
न दृश्यन्ते = वास्तवमा देखिँदैनन्
कर्मभिः = अनेक थरी कर्मद्वारा
ध्यायतः = यी अनित्य पदार्थको चिन्तन गर्ने मानिसहरूका लागि
मनसः = मनका कारणले
नाना कर्माणि = यी विषयहरूलाई सिद्ध गर्ने अनेक थरी कर्महरू
अभवन् = (सत्य झैँ प्रतीत) हुन्छन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! पुत्र, राज्य आदि सबै पदार्थहरू नाशवान् छन्, त्यसैले यिनीहरूबाट शोक, मोह, भय र चिन्ता मात्र मिल्छ। स्वरूपतः असत्य भएर पनि केही क्षणका लागि देखिने यी पदार्थहरू आकाशमा देखिएका गन्धर्व नगरजस्ता, सपना, जादु र कल्पनाका वस्तुहरूसमान केवल मनका कारणले केही क्षण देखिन्छन्, अनि नष्ट हुन्छन्। यी अनित्य र काल्पनिक पदार्थहरूलाई पाउन अनेक प्रयास गर्ने मानिसको मनका कारणले विभिन्न कर्मका बन्धनहरू सत्य झैँ प्रतीत हुन्छन्।

विवरण– माथिका चार श्लोकहरूमा सांसारिक पदार्थहरू क्षणिक र दुःखदायी छन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ। सांसारिक पदार्थहरू मायाको कारणले मात्र देखिएका हुन्। यिनीहरू क्षणिक र

दुःखदायी हुन्छन्। सन्तान पाउँदा, सम्पत्ति कमाउँदा वा घर बनाउँदा मानिसलाई सुखको अनुभूति हुन्छ। यस्तै प्रशंसामय शब्द, मिठो रस र मुलायम स्पर्श यी सबै पदार्थहरूबाट पनि विषयासक्त मानिसहरू आनन्दको अनुभूति गर्दछन्। वास्तवमा यी पदार्थहरू क्षणिक छन्। यसर्थ यिनीहरूले केही छिन मात्र आनन्द दिन्छन्। यसरी नाश हुने पदार्थमा आनन्दको अनुभूति गर्दा तिनीहरू नष्ट हुँदा अवश्य नै कष्टको पनि अनुभूति हुन्छ। कुनै पनि भोग्य पदार्थबाट वास्तविक सुख मिल्दैन।

सम्पूर्ण पदार्थहरू कर्मका कारणले उत्पन्न हुन्छन् भन्ने शास्त्रीय मान्यता छ। यस श्लोकमा पदार्थहरू मनको कल्पनाले देखिएका हुन् भनी बताइएको छ। यसर्थ शङ्का उठ्छ कि पदार्थहरू कर्मका कारणले उत्पन्न हुन्छन् या पदार्थहरू मनको कल्पनाले देखिएका मात्र हुन्? यसको समाधान हो पदार्थहरूको कारण मन नै हो। पुण्य, पाप आदि कर्महरू मनबाट नै उत्पन्न हुन्छन्। मानिस जब कर्मवासनाले युक्त भई मनद्वारा फलको आशा राख्दै कर्म गर्छन् तब त्यो कर्मबाट पाप, पुण्य उत्पन्न हुन्छ। फलको आशा नराखी गरिएका कर्महरू पाप र पुण्य उत्पन्न गरी संसारका कारण बन्दैनन्, बरु चित्तशुद्धि गरी मोक्षका कारण बन्दछन्। मनको आसक्तिबाहेक पुण्य र पाप भनेका केही होइनन्। आसक्तिका कारणले नै मानिसले संसारलाई प्राप्त गरेको हो। कर्महरू र त्यसबाट प्राप्त हुने संसार दुबै मनका आसक्तिका कारणले हुने हुन् र ज्ञान भएपछि यी सपनाका पदार्थहरूजस्तै बाधित हुन्छन्।

अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः।
देहिनो विविधक्लेशसन्तापकृदुदाहृतः॥ २५॥

पदार्थ–	आदि पञ्चमहाभूत, ज्ञानेन्द्रिय र	थरीका दुःख र चिन्ता दिनेवाला
हि = निश्चय नै	कर्मेन्द्रियको समूहरूप	छ भनेर
अयं = यो	**देहः** = शरीर नै	**उदाहृतः** = बताइएको छ
देहिनः = जीवात्माको	**देहिनः** = जीवात्माको लागि नै	
द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः = पृथिवी	**विविधक्लेशसन्तापकृत्** = अनेक	

वाक्यार्थ– तत्त्वज्ञानीहरू पृथिवी, जल आदि पञ्चमहाभूत, पाँच ज्ञानेन्द्रिय र पाँच कर्मेन्द्रियहरूको समूहजस्तो यो जीवात्माको शरीर उही जीवात्मालाई नै अनेक दुःख र चिन्ता दिन्छ भनेर बताउँछन्।

तस्मात् स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः।
द्वैते ध्रुवार्थविश्रम्भं त्यजोपशममाविश॥ २६॥

पदार्थ–	**आत्मनः** = आफ्नो	यो भ्रमात्मक संसारमा
तस्मात् = त्यसै कारण	**गतिं** = वास्तविक स्वरूपलाई	**ध्रुवार्थविश्रम्भं** = सत्य हो भन्ने
स्वस्थेन = शान्त	**विमृश्य** = विचार गरेर	विश्वासलाई
मनसा = मनले	**द्वैते** = सबै पदार्थ छुट्टाछुट्टै लाग्ने	**त्यज** = छोडिहाल र

उपशमम् = परमात्मामा नै | **आविश** = प्रवेश गर

वाक्यार्थ– त्यसै कारण शान्त मनले आत्माको वास्तविक स्वरूपलाई विचार गरी तिमी अनेक पदार्थहरूको भेद देखिने यो संसारमा सत्यताको विश्वासलाई छोड र अन्तर्मुखी बनी परमात्माको आश्रय लेऊ।

विवरण– मानिसहरूमा संसारका पदार्थ र तिनको भोगमा बढी झुकाव रहनुको एउटै कारण ती पदार्थहरूमा सत्यताको विश्वास गर्नु हो। जबसम्म पदार्थमा सत्यताको विश्वास हुन्छ तबसम्म त्यहाँबाट आसक्ति हट्न सक्दैन। सानो सिपीको टुक्रोलाई चाँदी भन्ने विश्वास गरी त्यसको लागि तँछाड्मछाड् गर्ने मान्छेको व्यवहारबाट यस कुराको पुष्टि हुन्छ। त्यसकारण अनन्त तृष्णा एवं अतृप्तिको दुःखमा नपर्ने हो भने असत्य पदार्थहरूमा सत्यताको विश्वास छाड्नुपर्दछ। सपनामा देखिएका करोडौँ रूपैयाँमा कसैले आसक्ति गर्दैन। दुई चार दिन मात्र बसिने धर्मशालामा पनि कसैको आसक्ति हुँदैन। यस्तै धेरै वर्ष बसेको भए तापनि भाडा तिरेर अर्काको घरमा बसिएको छ भने त्यसमा त्यति माया हुँदैन। यसर्थ यदि मानिसले पदार्थहरू सधैँ आफूसँग रहिरहँदैनन् भनेर जान्यो भने ऊ तिनबाट चिन्तित हुँदैन। अरूको घर ढल्दा दुःख नमान्ने र आफ्नो चाहिँ पिँडी मात्र भत्किँदा पनि अत्यन्त दुःख मान्ने मानिसहरू के बुझ्दैनन् भने यो दुःख उनीहरूलाई त्यो घटनाले होइन अपि तु मेरो हो भनी कल्पना गरिएको सम्बन्धको कारणले भएको हो। आत्मभिन्न सम्पूर्ण द्वैतप्रपञ्च एक दिन पानीको फोका पानीमैँ बिलाए झैँ बिलाएर जान्छ। आफ्नो विवेकद्वारा आत्मालाई बुझी त्यसैमा भर पर्नुमा नै सबैको कल्याण हुन्छ।

नारद उवाच (नारद मुनिले भन्नुभयो)

एतां मन्त्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम।

यां धारयन् सप्तरात्राद् द्रष्टा सङ्कर्षणं विभुम्॥ २७॥

पदार्थ–

मम = मबाट उपदेश गरिने
एतां = यो
मन्त्रोपनिषदं = परम कल्याण गर्ने मन्त्ररूप उपनिषद्लाई
प्रयतः = पवित्र भएर
प्रतीच्छ = ग्रहण गर
यां = जुन कल्याणकारी मन्त्रलाई
धारयन् = मनमा धारण गर्‍यौ भने
सप्तरात्रात् = सातै रातमा
सङ्कर्षणं = सङ्कर्षण
विभुम् = भगवान्लाई
द्रष्टा = प्रत्यक्ष देख्नेछौ

वाक्यार्थ– हे राजा ! मैले बताउने यो परमकल्याणकारी मन्त्रलाई पवित्र भई ग्रहण गर। जसलाई मनमा धारण गर्‍यौ भने तिमीले सातै रातमा साक्षात् भगवान् सङ्कर्षणको दर्शन पाउनेछौ।

यत्पादमूलमुपसृत्य नरेन्द्र पूर्वे

शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य।

सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महित्वं
प्रापुर्भवानपि परं न चिरादुपैति ॥ २८ ॥

पदार्थ—
नरेन्द्र = हे राजा
पूर्वे = प्राचीन समयमा
शर्वादयः = शङ्कर आदि देवताले
यत्पादमूलम् = जुन भगवान्को चरणतलमा
उपसृत्य = आश्रय लिई
इमं = यो
द्वितयं = द्वैत
भ्रमम् = भ्रमलाई
विसृज्य = त्यागेर
सद्यः = तत्काल नै
तदीयम् = उनै परमात्माको
अतुलानधिकं = जसको तुल्य र बढी हुँदैन त्यस्तो
महित्वं = महिमालाई
प्रापुः = प्राप्त गरे
भवान् अपि = तिमीले पनि
न चिरात् = केही समयको उपासनापछि छिटै नै
परं = परमात्माको परमपदलाई
उपैति = प्राप्त गर्नेछौ

वाक्यार्थ— हे राजा ! पहिले शङ्कर आदि देवताले पनि जुन भगवान्का चरणरूप कमलको शरण लिई यो द्वैत भ्रमलाई त्यागेर उनैको तुलना गर्नै नमिल्ने सर्वश्रेष्ठ महिमालाई प्राप्त गरे, तिमीले पनि केही दिनको उपासनापछि त्यही परमात्माको पदलाई प्राप्त गर्नेछौ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे
चित्रकेतुसान्त्वनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

चित्रकेतुलाई वैराग्य र भगवान् सङ्कर्षणको दर्शन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

अथ देवऋषी राजन् सम्परेतं नृपात्मजम्।

दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचताम्॥ १॥

पदार्थ–
राजन् = हे परीक्षित्
अथ = त्यसपछि
ह = निश्चय नै
देवऋषिः = देवर्षि नारदजीले
सम्परेतं = मरेको
नृपात्मजम् = चित्रकेतु राजाको छोरालाई
अनुशोचताम् = शोक गरिरहेका
ज्ञातीनाम् = बन्धुहरूकै अगाडि
दर्शयित्वा = देखाएर
इति = यस प्रकार
उवाच = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– यसपछि देवर्षि नारदजीले चित्रकेतु राजाको छोरा मरेका कारण वरिपरि बसेर शोक गरिरहेका बन्धुहरूकै अगाडि उसलाई प्रत्यक्ष उपस्थित गराउनुभयो र यसप्रकार भन्नुभयो।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

जीवात्मन् पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते।

सुहृदो बान्धवास्तप्ताः शुचा त्वत्कृतया भृशम्॥ २॥

पदार्थ–
जीवात्मन् = हे जीवात्मा
ते = तिम्रो
भद्रं = कल्याण होस्
ते = तिम्रा
मातरं = आमा र
पितरं च = बुबालाई समेत
पश्य = हेर त
सुहृदः = तिम्रा हितैषी
बान्धवाः = बान्धवहरू
त्वत्कृतया = तिम्रो मृत्युको कारणले भएको
शुचा = शोकले
भृशम् = धेरै नै
तप्ताः = दुःखी भइरहेका छन्

वाक्यार्थ– हे जीवात्मा! तिम्रो कल्याण होस्, हेर त तिमीसँग विछोड भएको हुँदा शोकको कारणले तिम्रा आमाबाबु, हितैषी, बन्धु, बान्धवहरू अत्यन्त दुःखी भइरहेका छन्।

कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृद्वृतः।

भुङ्क्ष्व भोगान् पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनम्॥ ३॥

पदार्थ–
स्वम् = आफ्नै
कलेवरं = शरीरमा
आविश्य = पसेर
शेषम् = बाँकी रहेको
आयुः = आयुलाई

सुहृद्वृतः = आफ्ना आफन्तसँगै	**भोगान्** = राजकीय भोगलाई	**नृपासनम्** = राजसिंहासनमा
पितृप्रत्तान् = पिताजीले दिएका	**भुङ्क्ष्व** = भोग गर	**अधितिष्ठ** = बस

वाक्यार्थ– हे बाबु ! आफ्नो पुरानै शरीरमा फेरि फर्क। जीवनको बाँकी समय आफन्तहरूसँग बिताउँदै तिमी पिताजीले दिएको राजकीय सुखसयललाई भोग गर्दै राजसिंहासनमा बस।

जीव उवाच (जीवले भन्यो)

कस्मिञ्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन्।
कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृयोनिषु ॥ ४ ॥

पदार्थ–

कर्मभिः = कर्महरूद्वारा	घुमिरहेको	**जन्मनि** = जन्ममा
देवतिर्यङ्नृयोनिषु = देवता, पशु, मान्छे आदिको योनिमा	**मह्यं** = मेरो	**पितरः** = बुबा र
भ्राम्यमाणस्य = बारम्बार	**अमी** = यी हजुरले भन्नुभएका मान्छेहरू	**मातरः** = आमा
	कस्मिन् = कुन चाहिँ	**अभवन्** = भएका हुन्

वाक्यार्थ– हे नारदजी ! आफ्ना अनेक प्रकारका कर्महरूद्वारा देवता, पशु, मान्छे आदिको योनिमा अनेकौं पटक घुमिरहेको मेरो कुन चाहिँ जन्ममा यी हजुरले देखाउनुभएका मान्छेहरू आमाबाबु बनेका हुन् ?

बन्धुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः।
सर्व एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथः ॥ ५ ॥

पदार्थ–

हि = वास्तवमा	**क्रमशः** = क्रमैसँग	मध्यस्थ, उदासीन र विद्वेषी आदि
सर्वेषां = सबै प्राणीहरूका लागि	**मिथः** = परस्परमा	**भवन्ति** = भई नै रहन्छन्
सर्वे एव = अरू सबै प्राणीहरू	**बन्धुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीन-विद्विषः** = भाइ-बन्धु, शत्रु-मित्र,	

वाक्यार्थ– वास्तवमा प्राणीहरूले लिने अनेक जन्ममा तिनीहरू जन्मैपिच्छे कहिले भाइ-बन्धु, कहिले शत्रु-मित्र, कहिले ईर्ष्यालु त कहिले मध्यस्थ वा उदासीन एक-आपसमा पालैपालो भई नै रहन्छन्।

टिप्पणी– विवाहको सम्बन्धद्वारा आफन्त भएका ससुराली आदिको खलकलाई बन्धु भनिन्छ भने आफ्ना सपिण्डी दाजु भाइ पितापुर्खाको सम्बन्धलाई ज्ञाति भनिन्छ। अरि भनेका प्राणै लिन तयार हुने घातक शत्रुहरू हुन्। त्यसै गरी दुई शत्रुपक्षलाई मिलाउन खोज्ने व्यक्ति मध्यस्थ हो। मित्र भनेका आफूलाई उपकार गर्ने हितैषी हुन्। उदासीन भनेका आफूसँग सम्बन्ध नराख्ने वास्तै नगरिएका बाहिरी मान्छे हुन्। अनि सम्पत्ति आदिका कारणले रुगडा परी द्वेष गर्ने विद्वेषी हुन्।

यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः।
पर्यटन्ति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु॥ ६॥

पदार्थ—
यथा = जसरी
पण्यानि = किनबेच गरिने
हेमादीनि = सुन, चाँदी आदि
वस्तूनि = वस्तुहरू
ततस्ततः = ती–ती मान्छेबाट
कर्तृषु = किनबेच गर्ने
नरेषु = अरू–अरू मान्छेको हातमा
पर्यटन्ति = घुमिरहन्छन्
एवं = यसै गरी
जीवः = जीवात्मा पनि
योनिषु = विभिन्न मनुष्य, पशु आदि योनिहरूमा (घुमिरहन्छ)

वाक्यार्थ— जसरी सुन, चाँदी आदिको किनबेच गर्दा तिनीहरू पुराना मान्छेहरूको हातबाट नयाँ नयाँ मान्छेहरूको हातमा घुमिरहन्छन् त्यसै गरी जीवात्मा पनि पशु, मनुष्य आदि विभिन्न योनिहरूमा घुमिरहन्छ।

नित्यस्यार्थस्य सम्बन्धो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु।
यावद् यस्य हि सम्बन्धो ममत्वं तावदेव हि॥ ७॥

पदार्थ—
हि = निश्चय नै
नित्यस्य = घर-जग्गा, सुन-चाँदी आदि स्थायी पदार्थहरूको पनि
नृषु = ती वस्तुका मालिकहरूमा (परस्पर किनबेचको कारण)
अनित्यः = अस्थायी
सम्बन्धः = सम्बन्ध
दृश्यते = देखिन्छ
हि = निश्चय नै
यावत् हि = जबसम्म
यस्य = जुन पदार्थको
सम्बन्धः = आफूसँग नाता रहन्छ
तावत् एव = तबसम्म मात्र
अर्थस्य = ती पदार्थको
ममत्वं = ममता रहन्छ

वाक्यार्थ— घर-जग्गा, सुन-चाँदी आदि वस्तुहरू मान्छेहरूभन्दा अलि बढी नित्य नै हुन्छन् तर मालिकहरूले आपसमा किनबेच गर्दा ती पदार्थहरूको सम्बन्ध पनि त्यसका मालिकहरूसँग अनित्य नै देखिन्छ। जुन-जुन वस्तुहरूको आफूसँग सम्बन्ध हुन्छ ती वस्तुसँग मात्र ममता रहन्छ।

एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहङ्कृतः।
यावद् यत्रोपलभ्येत तावत् स्वत्वं हि तस्य तत्॥ ८॥

पदार्थ—
एवं = यसै गरी
जीवः = जीवात्मा
नित्यः = नित्य र
निरहङ्कृतः = पिता, पुत्र आदि अभिमानले रहित छ
सः = त्यही अहङ्काररहित जीव
योनिगतः = विभिन्न योनिमा पुगेर
यावत् = जबसम्म
यत्र = जुन–जुन शरीरमा
उपलभ्येत = रहिरहन्छ
तस्य = त्यो जीवको लागि
तावत् हि = त्यति समयसम्म मात्रै
तत् = त्यो आफ्नो शरीर हो भन्ने
स्वत्वं = ममता रहन्छ

वाक्यार्थ– वास्तवमा जीवात्मा नित्य र अहङ्काररहित छ तर पनि जबसम्म ऊ विभिन्न मनुष्य, पशु आदि शरीरहरूमा रहन्छ तबसम्म जीवको ती-ती शरीरहरूमा आफ्नो भन्ने ममता रहन्छ।

विवरण– माथिका दुई श्लोकमा संसारका पदार्थहरूमा हुने मानिसको ममतालाई स्पष्ट रूपमा बताइएको छ। सामान्य मानिसहरू घर, जग्गा, सम्पत्ति आदिमा प्रेम गर्छन्। संसारका धेरै घर एवं जग्गाहरू सुन्दर एवं रमणीय हुन्छन् तर मानिस सबै घरजग्गामा समान रूपमा प्रेम गर्दैनन्। प्रेम यदि सुन्दरतामा हुने हो भने संसारका सम्पूर्ण सुन्दर पदार्थमा बराबर प्रेम हुनुपर्ने हो। तर यो स्थिति देखिँदैन। संसारका हरेक पदार्थहरू आफूसँग सम्बन्धित भएपछि मात्र तिनीहरूमा प्रेम हुन्छ। यसर्थ मानिसहरूलाई आफ्नो घर, आफ्नो छोरा र आफ्नै सम्पत्ति मात्र प्यारो हुन्छ। यसर्थ आफ्नो घर जल्दा र आफ्नो पैसा हराउँदा मात्र मान्छेलाई दुःख हुन्छ। आफ्नै घर पनि बेचिसकेपछि भत्कियो भने ऊ खासै दुःखी हुँदैन। आफ्नो जग्गा नदीले कटान गर्‍यो भनी अत्यन्त दुःख मान्ने मानिसहरू बेचिसकेपछिको त्यही जग्गालाई नदीले कटान गर्दा 'धन्न हाम्रो जग्गा परेन' भनी झन् प्रसन्न भएको देखिन्छ। यी सबै व्यवहारलाई विचार गर्दा के थाहा पाइन्छ भने पदार्थहरू जबसम्म आफ्ना रहन्छन् तबसम्म तिनीहरूबाट सुख, दुःख मिल्छ। जसरी घर जग्गालाई बेचेर त्यसमा रहेको मेरो हो भन्ने भावनालाई परिवर्तन गरेपछि त्यसले फेरि दुःख दिँदैन त्यसै गरी संसारका वस्तुहरूको ममताको मान्यतालाई विचारद्वारा परिवर्तन गरिदिने हो भने अर्थात् ती वस्तुप्रतिको ममताभावलाई छोडिदिने हो भने कुनै वस्तुको नाश हुँदा पनि दुःखी हुनु पर्दैन।

एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक्।
आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजति प्रभुः॥ ९॥

पदार्थ–	**सर्वाश्रयः** = समस्त संसारको आश्रय र	**आत्ममायागुणैः** = आफ्नै मायाका गुणहरूद्वारा
एषः = यो जीव वस्तुतः	**स्वदृक्** = स्वयं प्रकाश छ	**आत्मानं** = आफैँलाई
नित्यः = शरीरसँगै नमर्ने	**प्रभुः** = सर्वसमर्थ ईश्वररूप	**विश्वम्** = चराचर जगत्को रूपमा
अव्ययः = घटबढ नहुने	**एषः** = यही जीवले नै	**सृजति** = सृजना गर्छ
सूक्ष्मः = सबैभन्दा सूक्ष्म		

वाक्यार्थ– यो जीवात्मा शरीर मर्दा शरीरसँगै मर्दैन र घटबढ पनि हुँदैन। यो सबैभन्दा सूक्ष्म, सबैको आश्रय र स्वयंप्रकाश छ। यही जीवात्माले आफ्नो यथार्थ सर्वसमर्थ ईश्वररूपमा आफ्नै मायाका गुणहरूद्वारा आफैँलाई चराचर जगत्को रूपमा सिर्जना गर्दछ।

विवरण– जीव ब्रह्मदेखि भिन्न होइन। अज्ञानको कारणले भिन्न झैँ प्रतीत भई जीवात्मा र परमात्मा भन्ने छुट्टाछुट्टै व्यवहार चलेको मात्र हो। जीव नित्य छ, सूक्ष्म छ, स्वयंप्रकाश छ र शरीर आदि सम्पूर्ण प्रपञ्चको आश्रय या आधार पनि यही हो। आफ्नै मायाका सत्त्व, रज र तम गुणहरूद्वारा आफैँलाई विश्वको रूपमा सृष्टि गर्ने पनि यही हो। यस्तै प्रसङ्ग उपनिषद्मा पनि आएको छ। प्राज्ञ जीवलाई सम्पूर्ण संसारको रूपमा बताउँदै माण्डूक्योपनिषद् (६)मा भनिएको छ– **एषः सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्** अर्थात्

सुषुप्ति अवस्थाको अभिमानी यही जीव नै सर्वेश्वर, सर्वज्ञ र सर्वान्तर्यामी हो, सबैको उपादान कारण, सबै उत्पन्न हुने र मर्ने ठाउँ यही हो।

जीवात्मा ईश्वरभन्दा छुट्टै तत्त्व हो किनभने जगत्कर्ता ईश्वर र अल्प शक्तिशाली जीव दुबै एउटै हुन सक्दैनन् भन्ने केही दार्शनिकहरूको मत रहेको छ। तर वेदान्तसिद्धान्तअनुसार सत्य र चेतन तत्त्व एउटा मात्र छ। चेतन तत्त्व दुई हुनुको मतलब ती दुबै अपूर्ण, परिच्छिन्न हुनु हो। पूर्ण स्वरूप परमात्मामा यो सम्भव छैन।

उपाधिका कारणले मात्र जीवात्मा र परमात्मा भिन्न रूपमा देखिएका हुन्। ब्रह्म तत्त्व सत्त्वगुण प्रधान माया उपाधिलाई स्वीकार गर्दा ईश्वर बन्दछ भने रजोगुण प्रधान उपाधि अविद्यालाई स्वीकार गर्दा जीव बन्दछ। उपाधिकै धर्मद्वारा ईश्वर जगत्को सृष्टि गर्छन् र जीव कर्मफलहरूलाई भोग्दछ। वास्तवमा त जीव र ईश्वर दुबै एउटै परमसत्ता हुन्। जीव वस्तुतः ब्रह्म हो, ब्रह्म नै मायाशक्ति विशिष्ट हुँदा ईश्वर भएको हो। त्यसैले यहाँ जीवलाई जगत्कर्ता भनिएको हो। यसर्थ जीव र ईश्वरमा वस्तुतः भेद छैन, केवल उपाधिका कारणले मात्र भेद देखिएको छ।

न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा।

एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तॄणां गुणदोषयोः॥ १०॥

पदार्थ–	**न** = छैन	**सर्वधियां** = सबैथरीका मान्छेका बुद्धिको
हि = निश्चय नै	**स्वः** = आफन्त र	**द्रष्टा** = साक्षी रूपले
अस्य = यो जीवको लागि	**परः वा** = पराइसमेत पनि	**एकः** = एक मात्र जीव रहेको छ
कश्चित् = कोही पनि	**न** = कोही पनि छैन	
अतिप्रियः = अत्यन्तै प्यारो र	**गुणदोषयोः** = हित र अहित	
अप्रियः अपि = मनै नपर्ने पनि	**कर्तॄणां** = गर्ने (मित्र, शत्रु आदि)	

वाक्यार्थ– अहित गर्ने शत्रु, हित गर्ने मित्र वा अरू सबै प्राणीहरूका बुद्धिको साक्षी एउटै जीवात्मा हो। सबैको साक्षी भएकाले नै जीवका लागि कोही पनि प्रिय-अप्रिय वा आफ्नो-पराइ भन्ने हुँदैन।

नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलम्।

उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः॥ ११॥

पदार्थ–	**उदासीनवत्** = शरीर आदिको व्यवहारमा उदासीन भई	**न आदत्ते** = ग्रहण गर्दैन
हि = निश्चय नै	**आसीनः** = बसिरहेको	**दोषं न** = न यसका दोषलाई र
परावरदृक् = कार्यकारण रूप समस्त पदार्थको द्रष्टा	**आत्मा** = जीवात्माले	**क्रियाफलम् न** = न त विभिन्न कर्मका फललाई नै ग्रहण गर्दछ
ईश्वरः = समर्थवान्	**गुणं** = शरीरका गुणहरूलाई	

वाक्यार्थ– कार्य र कारणरूपी समस्त पदार्थहरूको द्रष्टा, शरीर र इन्द्रियलाई आफ्नो अधीनमा

राख्ने र शरीर आदिका व्यवहारबाट उदासीन रहने जीवात्माले शरीरका गुणदोषहरूलाई र विभिन्न कर्मका फलहरूलाई पनि ग्रहण गर्दैन।

विवरण— जीवात्माले चित्रकेतु आदिलाई उपदेश दिएको यस प्रसङ्गले मानिसहरूको भ्रम र मिथ्या ममतालाई नष्ट गर्नुपर्ने सन्देश दिएको छ। आफूले माता, पिता या पुत्र भनेर मानिने केवल शरीर मात्र होइन, भित्रको चेतन तत्त्वलाई हो। शरीर जस्ताको तस्तै रहँदा पनि चेतनतत्त्व लुप्त भएपछि मान्छे मऱ्यो भनी लोकव्यवहार गरिन्छ। आफूले आफन्त मान्दै आएको त्यही भित्र बस्ने तत्त्वले चित्रकेतुको माध्यमले हरेक मानिसहरूलाई सम्झाएको छ। जीवका अनेक जन्म हुन्छन्। गाई, कुकुर, बिरालो, राक्षस र रुख-बिरुवा आदि हुँदा ती-ती जन्मका आफ्नै माता, पिता र पुत्र आदि पनि हुन्छन्। सम्बन्धहरू क्रमशः फेरिँदै जान्छन्। त्यसैले अनित्य सम्बन्धहरूमा नअल्झिई नित्य एवं अपरिवर्तनीय आत्मामा प्रेम गर्नुपर्दछ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा।

विस्मिता मुमुचुः शोकं छित्त्वात्मस्नेहशृङ्खलाम्॥ १२॥

पदार्थ—
इति = यति
उदीर्य = भनेर
जीवः = जीवात्मा
गतः = शरीरबाट निस्किएर गयो
तदा = त्यस वेला
ते = ती सबै
तस्य = त्यस बच्चाका
ज्ञातयः = पिता-माता आदि आफन्तहरू
विस्मिताः = छक्क परे
आत्मस्नेहशृङ्खलाम् = आ-आफ्ना स्नेहरूप साङ्लोको बन्धनलाई
छित्त्वा = छिनाएर
शोकं = पुत्रमृत्युको शोकलाई
मुमुचुः = छाडिदिए

वाक्यार्थ— यति भनेर जीवात्मा त्यस शरीरबाट निस्कियो। आफ्नो छोरो मरेको शोकमा व्याकुल भइरहेका ती पितामाताहरूले उसकै मुखबाट उपदेशका कुरा सुनिसकेपछि स्नेहको बन्धनलाई छिनाए र पुत्रमृत्युको शोकलाई पनि छाडिदिए।

निर्हृत्य ज्ञातयो ज्ञातेर्देहं कृत्वोचिताः क्रियाः।

तत्यजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयार्तिदम्॥ १३॥

पदार्थ—
ज्ञातयः = चित्रकेतु आदि बन्धुले
ज्ञातेः = बन्धु (बालक)को
देहं = शरीरलाई
निर्हृत्य = घाटमा लगेर
उचिताः = उचित
क्रियाः = और्ध्वदेहिक कर्महरू समेत
कृत्वा = गरेर
शोकमोहभयार्तिदम् = शोक, मोह, भय र चिन्ता बढाउने
दुस्त्यजं = त्याग्न कठिन
स्नेहं = आसक्तिलाई
तत्यजुः = छाडिदिए

वाक्यार्थ— ती चित्रकेतु आदिले बालकको शरीरलाई घाटमा लगी उचित और्ध्वदेहिक कर्महरू

गरे र शोक, मोह, भय अनि चिन्ता बढाउने त्यस्तो त्याग्न कठिन आसक्तिलाई पनि चटक्कै छाडिदिए।

बालघ्न्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्याहतप्रभाः।
बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितम्।
यमुनायां महाराज स्मरन्त्यो द्विजभाषितम्॥ १४॥

पदार्थ–
महाराज = हे परीक्षित्
तत्र = त्यहाँ
बालहत्याहतप्रभाः = बालकको हत्याले गर्दा सम्पूर्ण कान्ति नष्ट भएका
बालघ्न्यः = बालकका हत्यारा रानीहरू
व्रीडिताः = लाजले भुतुक्कै भए र
द्विजभाषितम् = जीवात्मा नित्य छ भन्ने अङ्गिराको उपदेशलाई
स्मरन्त्यः = मनमनले सम्झिँदै
यमुनायां = यमुना नदीको तीरमा
ब्राह्मणैः = ब्राह्मणहरूद्वारा
यत् निरूपितम् = बताइएको विधिअनुसार
बालहत्याव्रतं = बालहत्याको प्रायश्चित्त
चेरुः = गरे

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! बालकको हत्या गर्ने ती अपराधी स्त्रीहरू लाजले भुतुक्कै भए। बालकको हत्या गरेकाले उनीहरूको शरीरको कान्ति पनि नष्ट भएको थियो। उनीहरू सबैले जीवात्मा नित्य छ भन्ने अङ्गिराको उपदेशलाई मनमनै सम्झँदै यमुना नदीको तीरमा गए र ब्राह्मणहरूले बताएको विधिअनुसार बालहत्याको प्रायश्चित्त गरे।

स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः।
गृहान्धकूपान्निष्क्रान्तः सरःपङ्कादिव द्विपः॥ १५॥

पदार्थ–
इत्थं = यस प्रकार
द्विजोक्तिभिः = अङ्गिरा र नारदका उपदेशबाट
प्रतिबुद्धात्मा = सम्झाइएका
सः = ती
चित्रकेतुः = महाराज चित्रकेतु पनि
सरःपङ्कात् = तलाउको हिलोबाट
द्विपः इव = हात्ती निस्किए झैँ
गृहान्धकूपात् = घरगृहस्थीको अँध्यारो कुवाबाट
निष्क्रान्तः = बाहिर निस्कन सफल भए

वाक्यार्थ– यस प्रकार अङ्गिरा र नारदजीका उपदेशबाट सम्झाइएका चित्रकेतु महाराज पनि तलाउको हिलोको आहालबाट हात्ती फुत्त बाहिर निस्किए झैँ घरगृहस्थीको अँध्यारो कुवाबाट बाहिर निस्कन सफल भए।

कालिन्द्यां विधिवत् स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः।
मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववन्दत॥ १६॥

पदार्थ–
कालिन्द्यां = यमुना नदीमा
विधिवत् = विधिपूर्वक

स्नात्वा = स्नान गरी
कृतपुण्यजलक्रियः = जलतर्पण आदि पुण्यकर्महरू गरेर
संयतप्राणः = सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई शान्त बनाई
मौनेन = मुनिभावले
ब्रह्मपुत्रौ = ब्रह्माजीका ती दुई पुत्रहरूलाई
अवन्दत = वन्दना गरे

वाक्यार्थ– उनले यमुना नदीमा विधिपूर्वक स्नान गरी जलतर्पण आदि पुण्यकर्महरू गरे र संसारको कोलाहलबाट टाढा रही मुनिभावले सम्पूर्ण इन्द्रियलाई शान्त बनाएर ती दुई ब्रह्माजीका पुत्रहरूलाई भक्तिपूर्वक वन्दना गरे।

अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने।

भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह॥ १७॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
प्रपन्नाय = आफ्नो शरणमा आएका
भक्ताय = भगवान्का भक्त र
प्रयतात्मने = जितेन्द्रिय भएका
तस्मै = ती राजालाई
प्रीतः = उनको वैराग्यबाट खुसी भएका
भगवान् = योगैश्वर्यले युक्त
नारदः = नारदजीले
एताम् = यो
विद्याम् = मन्त्रविद्या
ह उवाच = उपदेश गर्नुभयो

वाक्यार्थ– यसरी भगवान्का भक्त र जितेन्द्रिय ती राजा आफ्नो शरणमा आएपछि उनको वैराग्यबाट खुसी भएका योगविभूतिले युक्त नारदजीले भगवान्सम्बन्धी मन्त्रविद्याको उपदेश गर्नुभयो।

ॐ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि।

प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च॥ १८॥

पदार्थ–
ॐ = ओङ्कारवाच्य परमात्मन्
भगवते = सबै विभूतिले सम्पन्न
तुभ्यं = हजुरलाई
नमः = प्रणाम छ
वासुदेवाय = वासुदेवलाई
प्रद्युम्नाय = प्रद्युम्नलाई
अनिरुद्धाय = अनिरुद्धलाई र
सङ्कर्षणाय च = सङ्कर्षणस्वरूप समेत हुनुभएका हजुरलाई
नमः = प्रणाम र
धीमहि = ध्यान गर्दछौँ

वाक्यार्थ– हे ओङ्कारवाच्य परमात्मन्! सबै विभूतिहरूले सम्पन्न हजुरलाई प्रणाम छ। वासुदेव, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध र सङ्कर्षणस्वरूप हजुरलाई बारम्बार प्रणाम र ध्यान गर्दछौँ।

नमो विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये।

आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये॥ १९॥

पदार्थ–
विज्ञानमात्राय = विशुद्ध ज्ञानस्वरूप
परमानन्दमूर्तये = परम आनन्द नै शरीर भएका
आत्मारामाय = आफैँमा रमाउने
शान्ताय = परम शान्त
निवृत्तद्वैतदृष्टये = आफूभन्दा अरूलाई भिन्न देख्ने भ्रमज्ञानले

रहित हजुरलाई	**नमः** = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– परम आनन्द नै जसको शरीर हो, जो विशुद्ध ज्ञानस्वरूप र परम शान्त हुनुहुन्छ, आफैँमा रमाइरहने र अरूलाई आफूभन्दा भिन्न रूपमा नदेख्ने त्यस्ता हजुरलाई नमस्कार छ।

आत्मानन्दानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः।

हृषीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्तये॥ २०॥

पदार्थ–	तरङ्गजस्ता राग, द्वेष आदिलाई	**महते** = सर्वव्यापक प्रभु
आत्मानन्दानुभूत्या एव =	नष्ट गर्नुहुने प्रभुलाई	**ते** = हजुरलाई
आफ्नो स्वरूपभूत आनन्दको	**नमः** = नमस्कार छ	**नमः** = नमस्कार छ
अनुभवद्वारा नै	**हृषीकेशाय** = इन्द्रियहरूका प्रेरक	
न्यस्तशक्त्यूर्मये = मायाशक्तिका	**विश्वमूर्तये** = विराट्‌रूप	

वाक्यार्थ– आफ्नो स्वरूप भएको परम आनन्दको अनुभवद्वारा मायाशक्तिका तरङ्गजस्ता राग, द्वेष आदिलाई नष्ट गर्नुहुने हजुरलाई नमस्कार छ। हजुर समस्त इन्द्रियहरूका प्रेरक हुनुहुन्छ र संसारको रूपमा आफैँ प्रकट हुनुहुन्छ त्यस्ता विराट्‌रूप सर्वव्यापक हजुरलाई नमस्कार छ।

वचस्युपरतेऽप्राप्य य एको मनसा सह।

अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः॥ २१॥

पदार्थ–	**यः** = जुन	अवशिष्ट रहनुहुन्छ
मनसा सह = मनले सहित	**अनामरूपः** = नाम र रूपले रहित	**सः** = उनै परमात्माले
वचसि = वाणी आदि इन्द्रियहरू	**चिन्मात्रः** = केवल ज्ञानस्वरूप	**नः** = हामीहरूलाई
अप्राप्य = जुन परमात्मालाई	**सदसत्परः** = कार्य र कारणरूप	**अव्यात्** = रक्षा गर्नुहोस्
पाउन नसकेर	सत् र असत्‌भन्दा पर	
उपरते = निवृत्त भएपछि	**एकः** = एक मात्र परमतत्त्व	

वाक्यार्थ– नाम र रूप नभएका परमात्मालाई पाउन नसकेपछि मन र वाणी आदि इन्द्रियहरू फिर्ता हुन्छन्। यस्ता कार्य र कारणरूप सत् र असत्‌भन्दा पर जो केवल ज्ञानस्वरूपले अवशिष्ट रहनुहुन्छ त्यस्ता परमात्माले हामी सबैको रक्षा गर्नुहोस्।

यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते।

मृण्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः॥ २२॥

पदार्थ–	**जायते** = उत्पन्न हुन्छ	**तिष्ठति** = टिकिरहन्छ र
इदं = यो सम्पूर्ण संसार	**इदं** = यो संसार	**अपि एति च** = त्यहीँ लीन पनि
यतः = जसबाट	**यस्मिन्** = जुन परमात्मामा नै	हुन्छ

मृण्मयेषु = माटोबाट बनेका घैंटो आदिमा
मृज्जातिः इव = माटो तत्त्व झैं (जो सबैतिर व्याप्त हुनुहुन्छ)
तस्मै = त्यस्ता
ते = हजुर
ब्रह्मणे = सर्वव्यापक परम तत्त्वलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– यो सम्पूर्ण संसार जसबाट उत्पन्न हुन्छ, जहाँ टिक्दछ र जहाँ गई लीन हुन्छ त्यही परमात्मा हजुर हुनुहुन्छ। माटोबाट बनेका घैंटो, गमला आदि पदार्थहरूमा माटो व्याप्त भए झैं जतातते व्याप्त रहने सर्वव्यापक ब्रह्मस्वरूप हजुरलाई प्रणाम छ।

यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः।
अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोऽस्म्यहम्॥ २३॥

पदार्थ–
व्योमवत् = आकाश झैं
अन्तर्बहिः = सबै पदार्थहरूको भित्र र बाहिर
विततं च = व्याप्त भएको भए तापनि
यत् = जुन परमतत्त्वलाई
मनोबुद्धीन्द्रियासवः = मन, बुद्धि, इन्द्रिय र प्राणले समेत
न विदुः = जान्न सक्दैनन् र
न स्पृशन्ति = छुन सक्दैनन्
तत् = त्यो परमात्म तत्त्वलाई
अहम् = म
नतः अस्मि = प्रणाम गर्दछु

वाक्यार्थ– हरेक पदार्थहरूको भित्रबाहिर आकाश व्याप्त भए झैं समस्त संसारको जतातते टनाटन परमतत्त्व भरिएको छ, तर पनि मन, बुद्धि, इन्द्रिय र प्राणले त्यसलाई जान्न र भेट्टाउन सक्दैनन्। इन्द्रिय र प्राणद्वारा पाउन नसकिने त्यो परमात्म तत्त्वलाई म प्रणाम गर्दछु।

देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु।
नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद् द्रष्ट्रपदेशमेति॥ २४॥

पदार्थ–
अमी = यी सबै
देहेन्द्रियप्राणमनोधियः = शरीर, इन्द्रिय, मन र बुद्धिहरू
यदंशविद्धाः = जुन चित्स्वरूप परमात्माको ज्ञान र क्रियारूप अंशलाई प्राप्त गरेर मात्र
कर्मसु = आ-आफ्ना कर्ममा
प्रचरन्ति = समर्थ हुन्छन्
अप्रतप्तं = आगोद्वारा नतातेको
लोहम् इव = फलामले पोल्न नसके झैं (यी इन्द्रियहरूले पनि)
अन्यदा = आत्माको शक्ति प्राप्त नगरेको सुषुप्ति, मूर्छा आदि अवस्थामा
न एव = कुनै पनि विषयलाई प्रकाशित गर्न सक्दैनन्
तत् = त्यही चेतन आत्मा नै
स्थानेषु = जाग्रत् र स्वप्न अवस्थामा
द्रष्ट्रपदेशम् = द्रष्टा जीवको स्वरूप
एति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– चित्स्वरूप परमात्माको ज्ञान र क्रिया अंशलाई प्राप्त गरी शरीर, इन्द्रिय, मन र बुद्धिहरू आ-आफ्ना काम गर्न समर्थ हुन्छन्। जसरी आगोले नतातेको फलामले कसैलाई पनि पोल्न सक्दैन त्यसै गरी आत्माबाट चेतन सत्तालाई नपाउँदा सुषुप्ति, मूर्च्छा आदि अवस्थामा ती इन्द्रियहरू कुनै पनि विषयलाई प्रकाशित गर्न सक्दैनन्। जाग्रत् र स्वप्नमा चाहिँ इन्द्रियहरूद्वारा

विषयहरूको प्रकाश गर्दै यही चेतन आत्मा नै संसारको द्रष्टा बन्दछ।

विवरण— आत्मतत्त्व इन्द्रिय, मन बुद्धि आदिको विषय होइन। इन्द्रिय र मन आदिले संसारलाई त प्रकाशित गर्न सक्छन् तर यिनीहरूमा आत्मालाई प्रकाशित गर्ने सामर्थ्य छैन। संसारका समस्त वस्तुहरू परिच्छिन्न र नाशवान् हुन्छन्। आफ्नो अगाडिको सानो संसारलाई मात्र देख्न सक्ने इन्द्रियहरू र आफ्नो सीमित ज्ञानको आधारमा सीमित र परिच्छिन्न पदार्थहरूलाई मात्र विचार गर्न सक्ने बुद्धिले आकाश झैं सर्वव्यापक र अखण्ड वस्तुको ग्रहण गर्न सक्दैनन्। आकाश पनि पृथिवी, पानी आदि भन्दा भिन्न हो भनी बुझ्न-बुझाउन सकिन्छ तर आत्मा त कुनै रूपले पनि योभन्दा भिन्न र यत्ति मात्र हो भनी बुझ्न बुझाउन सकिने विषय होइन।

इन्द्रियहरूले आत्मालाई ग्रहण गर्न नसक्नुको अर्को कारण हो— आत्माको शक्तिलाई पाएर मात्र उनीहरू आ-आफ्ना काम गर्न सक्दछन्। मन, बुद्धि र ज्ञानेन्द्रियहरूमा आत्माको ज्ञानशक्ति संयुक्त भएकाले तिनीहरू बाहिरी पदार्थहरूलाई जान्न समर्थ हुन्छन्, त्यसै गरी कर्मेन्द्रियहरूमा आत्माको क्रियाशक्ति संयुक्त हुँदा मात्र तिनीहरू पदार्थहरूको ग्रहण-त्याग गर्न सक्दछन्। जाग्रत् र स्वप्न अवस्थामा जीवात्मा इन्द्रियहरूद्वारा भइरहेको समस्त क्रियाकलापलाई हेरिरहन्छ र सुषुप्ति अवस्थामा जीव आफ्नो आत्मस्वरूपमा लीन हुन्छ। त्यो द्रष्टा जीवसमेत आत्माभन्दा भिन्न पदार्थ होइन अपितु निरपेक्ष आत्मा नै अन्तःकरणको उत्पत्ति भएपछि त्यसमा उपहित भई समस्त व्यवहारको द्रष्टा बनेको हो। द्रष्टा, दर्शन र दृश्यको त्रिपुटीभित्र पर्ने द्रष्टा जीव अन्तःकरण रहुन्जेल अन्तःकरणको वृत्तिरूप क्षणिक ज्ञानद्वारा संसारका पदार्थहरूको द्रष्टा हो, जुन द्रष्टाभाव अन्तःकरण नष्ट हुँदा नष्ट हुन्छ। देख्ने पदार्थ नै कल्पित भएकाले आत्मामा शुद्ध द्रष्टृत्व पनि कल्पित नै हो। यस प्रकार द्रष्टाको रूपमा पनि प्रतिपादन गर्न नसकिने शुद्ध आत्मतत्त्वलाई उसकै शक्तिबाट चलेका इन्द्रियहरूले प्रकाशित गर्न र भेट्टाउन सक्दैनन्।

जीवका तीन अवस्थाहरूमध्ये जाग्रत् अवस्थामा जीव मन र इन्द्रियको माध्यमले विषयहरूको दर्शन (ग्रहण) गर्दछ। स्वप्न अवस्थामा चाहिँ इन्द्रियहरू लुप्त हुन्छन्, केवल मन मात्र बाँकी रहन्छ र त्यही मनले दृश्य पदार्थहरूको कल्पना गरेर जीव तिनीहरूको द्रष्टा बन्दछ। यी दुबै अवस्थामा इन्द्रिय र मनमा ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति आदि अभिव्यक्त हुनुको कारण ब्रह्मको शक्तिलाई पाउनु नै हो। त्यसैले जाग्रत् र स्वप्नमा पनि जगत्को व्यवहार सिद्ध गर्नेवाला जीव होइन ब्रह्म नै हो, ब्रह्मले नै सबै रूपमा अभिव्यक्त भई सबैलाई अनुभव गर्दै जगत् सिद्ध गरिरहेको छ।

यहाँ के बुझ्नु आवश्यक छ भने सामान्यतया जगत्मा दुई ओटा द्रष्टा तत्त्व रहेका छन्। एउटा जीवात्मा आँखाद्वारा दृश्यप्रपञ्चको द्रष्टा हो भने अर्को साक्षी आफ्नो ज्ञानरूपताद्वारा नै सबै दृश्य अदृश्य प्रपञ्चको नित्य द्रष्टा हो। एउटा द्रष्टालाई इन्द्रिय आदि करणको आवश्यकता पर्दछ र ती देखिएका विषयहरूको फल भोग्नु पनि पर्दछ भने अर्को द्रष्टा साक्षीलाई न त कुनै करणको आवश्यकता पर्दछ, न कुनै फलभोगको। जीवमा रहेको द्रष्टृता जाग्रत् र स्वप्नमा अभिव्यक्त हुन्छ, सुषुप्तिमा हुँदैन। तर साक्षी चाहिँ सुषुप्ति अवस्थाको अज्ञानलाई पनि जानिरहन्छ। यसैले जीव केवल नाम मात्रको द्रष्टा हो, सम्पूर्ण संसारको भोग आदिको सिद्धि त त्यही ज्ञानस्वरूप तत्त्वबाट

भएको छ। व्यवहारकालमा दर्शन, स्पर्श, श्रवण, रसन आदि गर्ने के अर्को कुनै चेतन छ र? ब्रह्मभन्दा भिन्न जीव कहिल्यै पनि हुन सक्दैन। त्यसैले व्यवहारको द्रष्टा पनि त्यही परमतत्त्व ब्रह्मलाई नै मान्नुपर्दछ। यसो मान्दा ब्रह्ममा कर्मफल भोगको सम्बन्ध हुन जान्छ भनी आपत्ति मान्नुपर्ने पनि देखिन्न किनभने ऊ नै जीव रूपमा आएर फलभोग गर्न सम्भव छँदैछ। जहाँ एउटाभन्दा अर्को दोस्रो वस्तु छँदै छैन त्यहाँ जीव उपाधिको कारणले संसारको द्रष्टा हो र ब्रह्म निरूपाधिक द्रष्टा हो भनी छुट्याउन मिल्दैन बृहदारण्यकोपनिषद् (३/८/११)मा पनि ब्रह्मभन्दा भिन्न अर्को छैन भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ– **नान्यत् अतोऽस्ति द्रष्टृ, नान्यत् अतोऽस्ति श्रोतृ, नान्यत् अतोऽस्ति मन्तृ, नान्यत् अतोऽस्ति विज्ञातृ** अर्थात् सम्पूर्ण व्यवहारलाई सिद्ध गर्ने द्रष्टा, श्रोता, मन्ता, विज्ञाता, रसयिता सबै ब्रह्मभन्दा भिन्न अर्को कोही छैन।

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकल-
सात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुड्मलोपलालितचरणारविन्दयुगल परम-
परमेष्ठिन् नमस्ते ॥ २५ ॥

पदार्थ–
सकलसात्वतपरिवृढनिकरकर-कमलकुड्मलोपलालितचरणार-विन्दयुगल = सम्पूर्ण श्रेष्ठ भक्तका समूहले आफ्ना करकमलका अन्जुलीहरूद्वारा निरन्तर दुबै चरणकमलको सेवा गरिनुभएका हे प्रभु
ॐ = हजुर ओङ्कारका वाच्य र
परम परमेष्ठिन् = सर्वश्रेष्ठ तत्त्व हुनुहुन्छ
ते = त्यस्ता
भगवते = ऐश्वर्यशाली
महापुरुषाय = परमपुरुष
महानुभावाय = महाप्रभावशाली
महाविभूतिपतये = अनन्त विभूतिहरूका स्वामी हजुरलाई
नमो नमः = बारम्बार नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे ओङ्कारवाच्य परमश्रेष्ठ तत्त्व! अनेकौं श्रेष्ठ भक्तहरू आफ्ना करकमलका अन्जुलीद्वारा हजुरका चरणकमलको निरन्तर सेवा गरिरहन्छन्। त्यस्ता सम्पूर्ण ऐश्वर्यले युक्त, अनन्त विभूतिहरूका स्वामी र महाप्रभावशाली परमपुरुष हजुरलाई प्रणाम छ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः ।
ययावङ्गिरसा साकं धाम स्वायम्भुवं प्रभो ॥ २६ ॥

पदार्थ–
प्रभो = हे परीक्षित्
नारदः = नारदजीले
प्रपन्नाय = आफ्नो शरणमा आएका
भक्ताय = भगवान्‌का भक्त राजालाई
एतां = यो
विद्याम् = मन्त्रविद्या
आदिश्य = उपदेश गरी
अङ्गिरसा साकं = अङ्गिरा ऋषिसँगै
स्वायम्भुवं = स्वयम्भू ब्रह्माको
धाम = लोकतिर
ययौ = जानुभयो

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! यसप्रकार आफ्नो शरणमा आएका भगवान्‌का भक्त राजा चित्रकेतुलाई

यो मन्त्रविद्याको उपदेश गरेर नारदजी अङ्गिरा ऋषिको साथमा ब्रह्मलोकतिर जानुभयो।

चित्रकेतुस्तु विद्यां तां यथा नारदभाषिताम्।

धारयामास सप्ताहमब्भक्षः सुसमाहितः॥ २७॥

पदार्थ–
चित्रकेतुः तु = चित्रकेतु राजाले पनि
तां = त्यो
नारदभाषिताम् = नारदजीद्वारा उपदेश गरिएको
विद्यां = मन्त्रविद्यालाई
सप्ताहम् = सात दिनसम्म
अब्भक्षः = जल मात्र पिएर
सुसमाहितः = अत्यन्त सावधानीका साथ
यथा = नारदजीको आज्ञानुसार
धारयामास = धारण गरे

वाक्यार्थ– ती चित्रकेतु राजाले पनि नारदजीले उपदेश गरेको मन्त्रविद्यालाई नारदजीले जसरी बताउनुभएको थियो त्यसै गरी त्यही नियमअनुसार सात दिनसम्म जल मात्र पिएर अत्यन्त सावधानीका साथ धारण गरे।

ततश्च सप्तरात्रान्ते विद्यया धार्यमाणया।

विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृपः॥ २८॥

पदार्थ–
ततः च = त्यसपछि
सः नृपः = ती राजा चित्रकेतु
धार्यमाणया = धारण गरिरहेको
विद्यया = विद्याको प्रभावले
सप्तरात्रान्ते = सात रात बितेपछि
अप्रतिहतं = अखण्ड
विद्याधराधिपत्यं = सबै विद्याधरहरूको मालिकको पद
लेभे = प्राप्त गरे

वाक्यार्थ– चित्रकेतु राजाले यो मन्त्रविद्याको साधना गरेको प्रभावले सात रात बितेपछि विद्याधरहरूको अखण्ड आधिपत्य प्राप्त गरे।

ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः।

जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकम्॥ २९॥

पदार्थ–
ततः = त्यसपछि
कतिपयाहोभिः = अरू केही दिनसम्म
विद्यया = अखण्डरूपले विद्याको धारण गरेकोले
इद्धमनोगतिः = परमात्मदर्शन गर्न योग्य मन भएका ती राजा
देवदेवस्य = महान् देवता
शेषस्य = भगवान् शेषको
चरणान्तिकम् = चरणको नजिकै
जगाम = पुग्न सफल भए

वाक्यार्थ– राजाले अझै केही दिनसम्म यही मन्त्रविद्यालाई अखण्डरूपले धारण गरिरहे। त्यसकै प्रभावले उनको मन परमात्माको दर्शन गर्न योग्य भयो। अनि उनी भगवान् शेषजीको चरणनजिकै पुग्न सफल भए।

मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम् ।
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृतं ददर्श सिद्धेश्वरमण्डलैः प्रभुम् ॥ ३० ॥

पदार्थ—
सिद्धेश्वरमण्डलैः = सिद्धेश्वरका समूहले
वृतं = घेरिनुभएका
मृणालगौरं = कमलको नाल जैँ गोरो वर्ण भएका
शितिवाससं = नीलो वस्त्र लगाउनुभएका
स्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम् = चमचम चम्किने रत्नमय मुकुट, बाजु, पेटी र बालाले सुशोभित
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं = राता आँखा र हँसिलो अनुहार भएका
प्रभुम् = शेष भगवान्लाई
ददर्श = (राजाले) देखे

वाक्यार्थ— सिद्धेश्वरहरूका समूहले घेरिएर बस्नुभएका, कमलको नाल जैँ गोरो वर्णका उहाँले नीलो वस्त्र लगाउनुभएका, शिरमा चमचम चम्किने रत्नमय मुकुट, भुजामा रत्नमय बाजु र बाला, कम्मरमा पेटी लगाउनुभएका अनि हँसिलो अनुहार र राता-राता आँखा भएका शेष भगवान्लाई राजाले देखे।

तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छामलान्तःकरणोऽभ्ययान्मुनिः ।
प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमानमदादिपुरुषम् ॥ ३१ ॥

पदार्थ—
तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः = भगवान् शेषको दर्शन गर्नाले समस्त पाप नष्ट भएका
स्वच्छामलान्तःकरणः = अन्तःकरण स्वच्छ र निर्मल भएका
मुनिः = राजर्षि चित्रकेतुले
आदिपुरुषम् = आदिपुरुष शेषजीको
अभ्ययात् = शरणमा गए
प्रवृद्धभक्त्या = अत्यन्त बढिरहेको भक्तिको कारण
प्रणयाश्रुलोचनः = प्रेमका आँसुले आँखा भरिएका
प्रहृष्टरोमा = रोमाञ्चित भएका उनले
अनमत् = ढोगे

वाक्यार्थ— शेषजीको दर्शन गर्नाले राजा चित्रकेतुको समस्त पाप नष्ट भएको थियो। त्यसैले स्वच्छ र निर्मल अन्तःकरण भएका राजा आदिपुरुष शेषजीको शरणमा गए। प्रतिक्षण भक्ति बढिरहेका कारण उनका आँखा प्रेमका आँसुले भरिएका थिए। यसरी रोमाञ्चित हुँदै उनले भगवान्लाई ढोगे।

स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन् मुहुः ।
प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवाशकत् तं प्रसमीडितुं चिरम् ॥ ३२ ॥

पदार्थ—
उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं = शेष भगवान्को पाउ राख्ने आसनलाई
मुहुः = बारम्बार
प्रेमाश्रुलेशैः = खसिरहेका प्रेममय आँसुका थोपाहरूले
उपमेहयन् = भिजाउँदै गरेका
सः = ती राजा चित्रकेतुले
प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमः = अतिशय प्रेमले गर्दा शब्दको उच्चारण नै रोकिएकाले
चिरम् = धेरै समय पछिसम्म पनि

तं = ती शेष भगवान्लाई	**प्रसमीडितुं** = स्तुति गर्न	**न एव अशकत्** = सकेनन्

वाक्यार्थ– राजा चित्रकेतुले प्रेमका आँसुहरूद्वारा शेष भगवान्को चरण राख्ने आसनलाई भिजाउँदै थिए। अतिशय प्रेमका कारण घाँटी नै रोकिएर बोल्नै नसक्ने भएका उनले धेरै समयसम्म पनि शेष भगवान्को स्तुति गर्न सकेनन्।

ततः समाधाय मनो मनीषया बभाष एतत् प्रतिलब्धवागसौ।

नियम्य सर्वेन्द्रियबाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम्॥ ३३॥

पदार्थ–
ततः = धेरै समयपछि
मनीषया = बुद्धिद्वारा
मनः = आफ्नो मनलाई
समाधाय = एकाग्र बनाउँदै
प्रतिलब्धवाक् = मन अलि स्थिर भएकाले बोल्न सक्ने भएका
असौ = ती राजाले
सर्वेन्द्रियबाह्यवर्तनं = आफ्ना सबै इन्द्रियहरूको बहिर्वृत्तिलाई
नियम्य = रोक्दै
सात्वतशास्त्रविग्रहम् = पाञ्चरात्र आदि शास्त्रमा बताइएका
जगद्गुरुं = सबैका गुरु भगवान् शेषजीलाई
एतत् = यस्तो
बभाषे = भने

वाक्यार्थ– भावनामा बगिरहेको आफ्नो मनलाई राजाले धेरै समयपछि बुद्धिपूर्वक रोके। मन स्थिर भएपछि उनी बोल्न सक्ने भए। त्यसपछि आफ्ना सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई बाहिर जानबाट रोकी जसका स्वरूपको विषयमा पञ्चरात्र आदि शास्त्रहरू बताउँछन् त्यस्ता शेषजीलाई राजाले यसप्रकार स्तुति गरे।

चित्रकेतुरुवाच (चित्रकेतुले भने)

अजित जितः सममतिभिः साधुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता।

विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः॥ ३४॥

पदार्थ–
अजित = कसैद्वारा पनि जित्न नसकिने हे प्रभु
भवान् = हजुर
सममतिभिः = सबैतिर समान भाव राख्ने
जितात्मभिः = मनलाई जितेका
साधुभिः = साधुहरूद्वारा
जितः = जितिनुभएको छ
भजताम् = आफ्नो स्मरण गर्ने
अकामात्मनां = निष्काम भक्तहरूलाई
आत्मदः = आफ्नो स्वरूप नै दिने
यः = जुन हजुर
अतिकरुणः = ज्यादै दयालु स्वभावका हुनुहुन्छ
भवता च = हजुरद्वारा पनि
ते अपि = ती सबै भक्तहरू पनि
विजिताः = जितिएका छन्

वाक्यार्थ– कसैबाट पनि नजितिने हे प्रभु ! हजुरलाई सबैतिर समान भाव राख्ने इन्द्रिय र मनलाई जितेका साधुहरूले चाहिँ वशमा पार्दछन्। आफ्नो निरन्तर स्मरण गर्ने ती निष्काम भक्तहरूलाई हजुरले अत्यन्त करुणाले आफ्नो आत्मस्वरूप नै प्रदान गर्नुहुन्छ र हजुरले ती सबै भक्तहरूलाई आफ्नो वशमा राख्नुभएको छ।

तव विभवः खलु भगवन् जगदुदयस्थितिलयादीनि ।
विश्वसृजस्तेंऽशांशास्तत्र मृषा स्पर्धन्ते पृथगभिमत्या ॥ ३५ ॥

पदार्थ–
भगवन् = ऐश्वर्यसम्पन्न हे प्रभु
खलु = निश्चय नै
जगदुदयस्थितिलयादीनि = जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लय आदि
तव = हजुरको नै
विभवः = विभूति हो
विश्वसृजः = संसारका निर्माताहरू
ते = हजुरको नै
अंशांशाः = अशंका पनि अंश हुन् उनीहरू
तत्र = त्यो आ-आफ्नो कार्यमा
पृथक् = छुट्टाछुट्टै एक अर्कालाई कारण मान्दै
अभिमत्या = अभिमानवश
मृषा = व्यर्थै
स्पर्धन्ते = सेखी गर्छन्

वाक्यार्थ– सबैथरी ऐश्वर्यले सम्पन्न हे प्रभु ! जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लय हजुरका नै विभूति हुन्। संसारका निर्माता ब्रह्मा, विष्णु आदि देवताहरू संसारको सृष्टि, स्थिति आदिमा आफू-आफूलाई नै कारण मानी व्यर्थै सेखी गरिरहून्, तर ती सबै हजुरका अंशका पनि अंश हुन्।

परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यन्तान्तरवर्ती त्रयविधुरः ।
आदावन्तेऽपि च सत्त्वानां यद् ध्रुवं तदेवान्तरालेऽपि ॥ ३६ ॥

पदार्थ–
त्वम् = हजुर नै
परमाणुपरममहतोः = कारणरूप परमाणुदेखि कार्यरूप विशाल संसारको समेत
आद्यन्तान्तरवर्ती = अघि, पछि र बीचमा पनि रहनुहुन्छ र
त्रयविधुरः = पदार्थहरू उत्पत्ति, नाशवाला भए पनि हजुर उत्पत्ति आदिले रहित नित्य हुनुहुन्छ, किनभने
सत्त्वानां = स्थायी झैं देखा परिरहेका ती पदार्थहरूमा
आदौ = उत्पत्तिभन्दा पहिले र
अन्ते अपि च = नाशपछि समेत
यत् = जुन
ध्रुवं = स्थायीरूपमा रहने वस्तु छ
तत् एव = त्यही वस्तु नै
अन्तराले = बीचमा
अपि = पनि रहिरहन्छ

वाक्यार्थ– स-साना परमाणुदेखि विशाल संसारसम्मका सबै पदार्थहरू उत्पत्ति, स्थिति र नाश हुनेवाला छन्, तर हजुर चाहिँ ती तीनै विकारले रहित हुनुहुन्छ। स्थायीरूपले देखा परिरहेका ती पदार्थहरूको उत्पत्ति हुनुभन्दा अघि र नाशपछि पनि जुन चिज बाँकी रहन्छ त्यही नै बीचको अवस्थामा पनि रहन्छ। त्यसैले संसारको अघि, पछि र बीचमा समेत रहिरहने त केवल हजुर मात्र हुनुहुन्छ।

क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैराण्डकोशः ।
यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिस्तदनन्तः ॥ ३७ ॥

पदार्थ–
किल = निश्चय नै
क्षित्यादिभिः = पृथिवी आदि

दशगुणोत्तरैः = दश-दश गुणा बढी परिमाण भएका
सप्तभिः = सात तत्त्वका घेराले
आवृतः = ढाकिएको
एषः = यो
आण्डकोशः = ब्रह्माण्ड
आण्डकोटिकोटिभिः सह = आफूजस्तै अरू करोडौं ब्रह्माण्डहरू साथमा हुँदा पनि
यत्र = जुन परमात्मामा
अणुकल्पः = अणु बराबर
पतति = घुम्छ
तत् = त्यसैले
अनन्तः = हजुर अनन्त हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– एउटा ब्रह्माण्डका पृथिवी, जल, तेज, आकाश, अहङ्कार, महत्तत्त्व र प्रकृति गरी सात आवरणहरू छन्। एकपछि अरू क्रमशः दश-दशगुणाले बढी भएका ती तत्त्वहरूद्वारा ढाकिएको यो ब्रह्माण्ड आफैंजस्ता अनेकौं करोडौं-करोड ब्रह्माण्डहरूले युक्त हुँदा पनि हजुरको अघिपछि अणु बराबर भई घुम्दछ। त्यसैले हजुर अनन्त हुनुहुन्छ।

विषयतृषो नरपशवो य उपासते विभूतीर्न परं त्वाम्।
तेषामाशिष ईश तदनु विनश्यन्ति यथा राजकुलम्॥ ३८॥

पदार्थ–
ये = जो जो
विषयतृषः = विषयमा मात्र आसक्त
नरपशवः = पशुतुल्य मानिसहरू छन्, ती
विभूतीः = हजुरकै एक अंश मात्र इन्द्र आदि देवताहरूलाई
उपासते = उपासना गर्दछन्
परं = तर
त्वाम् न = सर्वश्रेष्ठ हजुरलाई उपासना गर्दैनन्
ईश = हे भगवान्
यथा = जसरी
राजकुलम् = राजाको कुल नष्ट भएपछि अनुयायीहरूको जीविका पनि नष्ट हुन्छ, त्यस्तै
तेषाम् = ती सम्पत्ति, पुत्र आदि छुट्टाछुट्टै विषय चाहने मान्छेका
आशिषः = कामनाहरू पनि
तदनु = ती देवताको नाश भएपछि
विनश्यन्ति = नष्ट हुन्छन्

वाक्यार्थ– हे भगवान्! आहार, निद्रा आदि सामान्य विषयमा मात्र आसक्त पशुबराबरका मान्छेहरू इन्द्र, वरुण आदि अनेक देवताहरूको उपासना गर्दछन्, सर्वश्रेष्ठ हजुरको उपासना गर्दैनन्। ती सम्पूर्ण देवताहरू हजुरकै एक अंश मात्र हुन्। जसरी राजाको कुल नष्ट भएपछि तिनका अनुयायीहरूको जीविका पनि स्वतः नष्ट हुन्छ त्यसै गरी ती देवताहरूको नाश हुँदा सकाम मान्छेका सबै कामनाहरू पनि स्वतः नष्ट हुन्छन्।

कामधियस्त्वयि रचिता न परम रोहन्ति यथा करम्भबीजानि।
ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतोऽस्य द्वन्द्वजालानि॥ ३९॥

पदार्थ–
परम = हे परमात्मा
यथा = जसरी
करम्भबीजानि = भुटिएका बिउहरू उम्रिन सक्दैनन्, त्यसै गरी
कामधियः = विभिन्न पदार्थहरूको चाहना गर्ने बुद्धिसमेत यदि
ज्ञानात्मनि = केवल ज्ञानस्वरूप
अगुणमये = निर्गुण
त्वयि = हजुरमा
रचिताः = लगाइएका छन् भने
न रोहन्ति = संसारको कारण बन्न सक्दैनन्, किनभने
अस्य = यो जीवका

द्वन्द्वजालानि = सुखदुःख आदि विरुद्ध अवस्थाहरू	**गुणगणतः** = सत्त्व आदि गुणद्वारा मात्र हुन्छन्

वाक्यार्थ– हे परमात्मा ! जसरी भुटिएका बिउहरू उम्रिन सक्दैनन् त्यसै गरी यस लोक, परलोकका अनेक विषयहरूको चाहना गर्ने बुद्धिसमेत हजुरमा लगाइयो भने त्यो जन्ममृत्युरूपी संसारको कारण बन्न सक्दैन। जीवका सुखदुःख आदि विभिन्न विरुद्ध अवस्थाहरू सत्त्व, रज आदि गुणका कारणले हुन्छन्, निर्गुणबाट हुन सक्दैनन्। हजुर केवल ज्ञानस्वरूप र निर्गुण हुनुहुन्छ, हजुरबाट संसारको प्राप्ति सम्भव छैन।

विवरण– यहाँ विषय-वासनाले युक्त भई भगवान्को भजन गरियो भने पनि त्यो संसारको कारण नहुने बताइएको छ। यद्यपि वासनाको कारणले नै जीवको पुनर्जन्म हुन्छ। जे-जे विषयको कामना उसले गरेको हुन्छ ती-ती कामनालाई पूरा गर्न ऊ ती-ती योनिहरूमा जन्म लिन्छ। तर पनि भगवान्सँग सम्बन्ध बढ्दै गयो भने ती विषय-वासनाहरू बिस्तारै नष्ट हुन्छन् र मोक्षतिर मन लाग्छ। भगवान् सर्वान्तिर्यामी र आत्मस्वरूप हुनुहुन्छ। उहाँको स्मरणबाट चित्त शुद्ध हुन्छ। संसारका पदार्थहरूको कामनाले नै भए पनि उहाँको स्मरण गरियो भने पनि अलि-अलि त चित्त शुद्ध भइहाल्छ। आफूले कामना गरिएको फल भोग्दा झन् दुःखै मिलेको अनुभव बढ्दै गएपछि एकदिन त्यो सकाम भक्त आफ्ना परमप्रिय आत्मासँग प्रेम मात्र गर्ने निष्काम भक्तमा परिणत हुन बेर लाग्दैन। भगवान्को परम सुन्दरता संसारका सबै भोगहरूभन्दा पनि करोडौँ गुणा चित्ताकर्षक र मनोहर छ। त्यसैले कामनाले नै भए पनि भगवान्तिर लाग्यो भने बिस्तारै जन्म जन्मान्तरमा भए पनि त्यो व्यक्ति परमात्मातिर फर्किन्छ र उसको संसारबीज नष्ट हुन्छ भन्ने यस श्लोकको आशय हो।

जितमजित तदा भवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यम्।
निष्किञ्चना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥ ४० ॥

पदार्थ–	**अपवर्गाय** = मोक्षका लागि	**आह** = उपदेश गर्नुभयो
अजित = हे अजित भगवान्	**यम्** = जुन भागवत धर्मलाई	**तदा** = त्यस समयमा
ये = जो	**उपासते** = ग्रहण गर्छन्, त्यस्तो	**भवता** = हजुरले
निष्किञ्चनाः = सबैथरी इच्छालाई त्यागेका	**अनवद्यम्** = विशुद्ध	**जितम्** = सबैलाई जितेर झन् उत्कृष्ट हुनुभयो
आत्मारामाः = आफैँमा रमाउने	**भागवतं धर्मम्** = भागवत धर्मलाई	
मुनयः = ऋषिहरू छन्, तिनीहरू	**यदा** = जुन समयमा	

वाक्यार्थ– हे अजित भगवान् ! सबैथरी इच्छालाई त्यागेका आफैँमा रमाउने मुनिहरूसमेत मोक्षको लागि भागवत धर्मको शरण लिन्छन्। यस्तो विशुद्ध धर्मलाई उपदेश गर्नाले हजुर सबैलाई जितेर झन् उत्कृष्ट हुनुभयो।

विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र ।
विषमधिया रचितो यः स ह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
यत्र = जुन भागवत धर्ममा
नृणां = उपासकहरूको मनमा
यत् अन्यत्र = अरू काम्य धर्ममा जस्तै
त्वम् = तिमी र
अहम् इति = म छुट्टै हौं
मम = मेरा र
तव इति च = तिम्रा पुत्र परिवारहरू छुट्टा छुट्टै हुन् भन्ने
विषममतिः = भेदबुद्धि
न = हुँदैन
विषमधिया = (शत्रुनाश, स्वर्गादि प्राप्ति होस् भन्ने जस्ता) विषमबुद्धिले
रचितः = गरिएको
यः = जुन काम्यधर्म छ
सः = त्यो
हि = निश्चय नै
अविशुद्धः = रागद्वेषादिले युक्त भएकाले अशुद्ध
क्षयिष्णुः = नाशवान्
अधर्मबहुलः = हिंसादिले युक्त भएकाले अधर्मयुक्त समेत छ

वाक्यार्थ– शत्रुको नाश होस्, मलाई भने स्वर्गादि लोक प्राप्त होस् भन्ने यस्ता इच्छा राखेर गरिएका काम्यकर्महरू रागद्वेषले युक्त भएकाले अशुद्ध छन्, स्वयं नाशवान् छन्, क्षणिक फल दिन्छन् र हिंसा आदिले युक्त भएकाले अधर्म मिसिएका पनि छन्। ती काम्यकर्मरूपी धर्म गर्नलाई तिमी–म, तिम्रा परिवार सम्पत्ति, मेरा परिवार सम्पत्ति भन्ने भेदबुद्धिको समेत आवश्यकता पर्दछ। तर सबैलाई परमात्मा देख्ने भागवतधर्ममा यस्तो भेदबुद्धि हुँदैन।

विवरण– सर्वव्यापी वासुदेवतत्त्वको सेवन, भजन, श्रवण आदिलाई भागवत धर्म भनिएको छ। जुन धर्ममा अरू काम्य कर्महरूमा जस्तो तेरो–मेरो भन्ने भेदबुद्धि छैन। सर्वव्यापी एउटै परमात्मालाई तँ र म भनी छुट्याई गरिएका धर्मकर्महरू कहिल्यै पनि शुद्ध हुन सक्दैनन्। तिनीहरूमा राग, द्वेष, अभिमान आदि दोष लागेका नै हुन्छन्। काम्य कर्महरूद्वारा पाइने फल नाशवान् हुन्छ अनि ती कर्महरूमा अनेक अधर्मको आशङ्का पनि छ। सम्पूर्ण सत्कर्महरू र वेदोक्त यज्ञहरू भगवान्लाई अर्पण गर्ने उद्देश्यले गर्दा मात्र तिनले शान्ति प्रदान गर्न सक्छन्।

कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण ।
स्वद्रोहात् तव कोपः परसम्पीडया च तथाधर्मः ॥ ४२ ॥

पदार्थ–
स्वपरद्रुहा = कि आफूले, कि अर्काले दुःख पाउनै पर्ने
धर्मेण = काम्य धर्मले
निजपरयोः= आफू र अरूको समेत
कः क्षेमः = कुन चाहिँ सुख र
कियान् अर्थः = के नै प्रयोजन सिद्ध हुन्छ
स्वद्रोहात् = आफैँले दुःख पाउनुपर्ने कर्म गरियो भने
तव = अन्तर्यामी हजुर
कोपः = रिसाउने काम हुन्छ
परसम्पीडया च = अरूलाई दुःख दिनुपर्ने कर्मद्वारा त
तथा = त्यसै नै
अधर्मः = अधर्म हुन्छ

वाक्यार्थ– ती काम्य कर्महरू गर्दा कि व्यर्थमा आफूले दुःख पाउनुपर्दछ कि त अरूले दुःख

पाउनुपर्दछ। व्यर्थमा आफूले दुःख पाउँदा अन्तर्यामी हजुर रिसाउनुहुन्छ अनि अरूलाई दुःख दिँदा त स्वतः अधर्म भइहाल्छ। यसरी कि आफैँले, कि अरूले दुःख पाउनै पर्ने ती काम्य कर्महरू गर्नाले आफ्नो वा अरूको पनि के नै प्रयोजन सिद्ध होला र के नै सुख मिल्ला ?

न व्यभिचरति तवेक्षा यया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः।
स्थिरचरसत्त्वकदम्बेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः॥ ४३॥

पदार्थ–	**तव** = हजुरको	**अपृथग्धियः** = हजुरलाई मात्र
हि = निश्चय नै (हजुरद्वारा)	**ईक्षा** = भावना	देख्ने
यया = जुन करुणायुक्त	**न व्यभिचरति** = कहिल्यै व्यर्थ	**आर्याः तु** = भक्तहरूले त
भावनाले	हुँदैन	**यम्** = यही भागवत धर्मलाई नै
भागवतः धर्मः = भागवत धर्म	**स्थिरचरसत्त्वकदम्बेषु** = चराचर	**उपासते** = ग्रहण गर्दछन्
अभिहितः = बताइएको हो, त्यो	सम्पूर्ण प्राणीहरूमा	

वाक्यार्थ– मेरो भक्ति गरी प्राणीहरू कृतार्थ होऊन् भन्ने जुन करुणायुक्त भावनाले हजुरले भागवतधर्मको उपदेश गर्नुभएको हो त्यो भावना कहिल्यै व्यर्थ हुँदैन किनभने सम्पूर्ण संसारभरि हजुरलाई मात्र देख्ने ज्ञानी भक्तहरू भागवतधर्मलाई नै ग्रहण गर्दछन्।

न हि भगवन्नघटितमिदं त्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः।
यन्नाम सकृच्छ्रवणात् पुल्कसकोऽपि विमुच्यते संसारात्॥ ४४॥

पदार्थ–	**संसारात्** = संसारबाट	पापहरू नष्ट हुनु
भगवन् = हे प्रभु	**विमुच्यते** = मुक्त हुन्छ भने	**हि** = निश्चय नै
सकृत् = एक पटक पनि	**त्वद्दर्शनात्** = हजुरको दर्शन	**इदं** = यो कुरा
यन्नाम = जसको नाम	गर्नाले	**न अघटितम्** = असम्भव होइन
श्रवणात् = सुन्नाले मात्र	**नृणाम्** = मनुष्यहरूको	
पुल्कसकः अपि = चाण्डाल पनि	**अखिलपापक्षयः** = सम्पूर्ण	

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हजुरको नाम एकपटक सुन्नाले मात्र पनि चाण्डालसमेत संसारबन्धनबाट मुक्त हुन्छन् भने मानिसहरूले हजुरको दर्शन गरे भने त झन् उनीहरूका सम्पूर्ण पापहरू नष्ट भइहाल्छन् भन्ने यो कुरा केही असम्भव होइन।

अथ भगवन् वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः।
सुरऋषिणा यदुदितं तावकेन कथमन्यथा भवति॥ ४५॥

पदार्थ–	**अथ** = यसै कारण	**अधुना** = अहिले
भगवन् = हे प्रभु	**वयम्** = हामी	**त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः** =

हजुरको दर्शनका कारण निर्मल अन्तःकरण बनेका छौं
तावकेन = हजुरका अनन्य भक्त
सुरऋषिणा = देवर्षि नारदद्वारा
यत् = जे
उदितं = बताइयो त्यो
कथम् = कसरी
अन्यथा = व्यर्थ
भवति = हुन सक्छ र

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हजुरको दर्शन गर्नाले नै म अहिले निर्मल अन्तःकरणवाला बनेको छु। हजुरका अनन्य भक्त देवर्षि नारदजीले बताउनुभएको कुरा कसरी व्यर्थ हुन्थ्यो र ?

विदितमनन्त समस्तं तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम्।
विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सवितुरिव खद्योतैः॥ ४६॥

पदार्थ–
अनन्त = हे अनन्तरूपधारी प्रभु
इह = यस संसारमा
जनैः = प्राणीहरूद्वारा
आचरितम् = गरिएको
समस्तं = सम्पूर्ण क्रियाकलाप
जगदात्मनः = सम्पूर्ण जगत्का आत्मस्वरूप
तव = हजुरको लागि
विदितम् = बुझिएकै कुरा हो त्यस कारण
सवितुः = सर्वप्रकाशक सूर्यलाई
खद्योतैः इव = जुनकिरीहरूद्वारा प्रकाशित गर्न खोजे झैं
परमगुरोः = सबैका गुरु (प्रकाशक) हजुरलाई
कियत् इव = के नै
विज्ञाप्यं = बताउनुपर्छ र

वाक्यार्थ– हे अनन्तरूपमा प्रकट हुनुभएका प्रभु ! हजुर सबै प्राणीहरूका आत्मा हुनुहुन्छ। त्यसैले संसारभर सबैले गरेका कामहरू हजुरलाई थाहा छ। जसरी जुनकिरीद्वारा सूर्यलाई प्रकाशित गर्न खोज्नु अनावश्यक झन्झट हो त्यसै गरी सर्वज्ञ हजुरलाई मैले आफ्ना कुरा बताइरहनु पनि आवश्यक छैन।

नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय।
दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदा परमहंसाय॥ ४७॥

पदार्थ–
कुयोगिनां = विषयमा आसक्त भएका व्यक्तिहरूको लागि
भिदा = भेद दृष्टिको कारण
दुरवसितात्मगतये = यथार्थ स्वरूपको ज्ञान हुन नसक्ने
सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय = सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयका कारण भएका
परमहंसाय = अत्यन्त विशुद्ध
भगवते = भगवान्
तुभ्यं = हजुरलाई
नमः = प्रणाम गर्दछु

वाक्यार्थ– तेरो र मेरो भन्ने भेददृष्टि गर्दै विषयमा आसक्त भएका संसारी मानिसहरूले परमात्माको यथार्थस्वरूपलाई जान्न सक्दैनन्। संसारको उत्पत्ति, स्थिति र लयका एक मात्र कारण अत्यन्त विशुद्ध त्यस्ता भगवान्लाई म प्रणाम गर्दछु।

यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति
यं चेकितानमनु चित्तय उच्चकन्ति।

भूमण्डलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि
तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ॥ ४८ ॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
यं = जुन परमात्मा
श्वसन्तम् अनु = चेष्टायुक्त भएपछि मात्र
विश्वसृजः = त्यही चेष्टालाई प्राप्त गर्दै ब्रह्मा आदि देवता र इन्द्रियहरू समेत
श्वसन्ति = आ–आफ्ना चेष्टा गर्छन्
यं = जुन परमात्माले
चेकितानम् अनु = प्रकाशित गरेपछि मात्र
चित्तयः = सूर्य आदि देवता र इन्द्रिय
उच्चकन्ति = आ–आफ्नो विषयलाई प्रकाशित गर्न सक्छन्
यस्य = जुन भगवान्को
मूर्ध्नि = फणामा
भूमण्डलं = सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड
सर्षपायति = सर्स्यूंको दाना बराबर सानो बन्छ
तस्मै = त्यस्ता
सहस्रमूर्ध्ने = हजारौं शिरले युक्त
भगवते = शेष भगवान्लाई
नमः अस्तु = बारम्बार प्रणाम छ

वाक्यार्थ– परमात्माबाट क्रियाशक्तिरूपी चेष्टालाई प्राप्त गरेर सम्पूर्ण देवताहरू आ–आफ्नो काम गर्न सक्छन् भने इन्द्रियहरू आ–आफ्नो व्यवहार गर्न सक्छन्। परमात्माकै ज्ञानशक्तिको प्रकाशलाई पाएर ज्ञानेन्द्रियहरूले र सूर्य, चन्द्र आदिले समेत आ–आफ्ना विषयलाई प्रकाशित गर्दछन्। जुन शेष भगवान्का एक–एक फणामा सम्पूर्ण ब्रह्माण्डहरू सानो सर्स्यूंको दानाबराबर बन्छन् त्यस्ता हजारौं शिर हुनुभएका भगवान्लाई बारम्बार नमस्कार गर्दछु।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

संस्तुतो भगवानेवमनन्तस्तमभाषत ।
विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरूद्वह ॥ ४९ ॥

पदार्थ–
कुरूद्वह = हे कुरुश्रेष्ठ परीक्षित्
एवम् = यस प्रकार
संस्तुतः = राजाद्वारा स्तुति गरिएका कारण
प्रीतः = अत्यन्त प्रसन्न हुनुभएका
अनन्तः = शेष
भगवान् = भगवान्ले
विद्याधरपतिं = विद्याधरहरूका मालिक
तम् = ती
चित्रकेतुं = चित्रकेतुलाई
अभाषत = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! यसप्रकार राजाले स्तुति गरेपछि अत्यन्त प्रसन्न हुनुभएका शेष भगवान्ले विद्याधरहरूका मालिक ती चित्रकेतु राजालाई यसप्रकार भन्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान् शेषले भन्नुभयो)

यन्नारदाङ्गिरोभ्यां ते व्याहृतं मेऽनुशासनम् ।
संसिद्धोऽसि तया राजन् विद्यया दर्शनाच्च मे ॥ ५० ॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा
ते = तिमीलाई
नारदाङ्गिरोभ्यां = नारद र अङ्गिरा ऋषिद्वारा
यत् = जुन
मे = मेरो तत्त्वसम्बन्धी
अनुशासनम् = उपदेश
व्याहृतं = बताइयो त्यो उपदेशबाट अनि
तया = नारदले उपदेश गर्नुभएको
विद्यया = मन्त्रविद्याबाट र
मे = मेरो
दर्शनात् च = दर्शनबाट समेत
संसिद्धः = कृतार्थ
असि = भएका छौ

वाक्यार्थ– हे चित्रकेतु ! देवर्षि नारद र अङ्गिरा ऋषिले उपदेश गर्नुभएको तत्त्वज्ञानबाट, नारदजीले उपदेश गर्नुभएको मन्त्रविद्याबाट र मेरो दर्शनबाट समेत तिमी कृतार्थ बनेका छौ।

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः।
शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू॥ ५१॥

पदार्थ–
अहं वै = म नै
सर्वभूतानि = सम्पूर्ण चराचर प्राणीस्वरूप हुँ
भूतात्मा = सबैभित्र जीवात्माको रूपमा पसेर भोग गर्ने र
भूतभावनः = सम्पूर्ण संसारलाई प्रकाशित र नियन्त्रित गर्ने पनि हुँ
शब्दब्रह्म = शब्दब्रह्म र
परं ब्रह्म = परमात्मतत्त्व समेत
उभे = दुबै
मम = मेरो नै
शाश्वती = नित्य
तनू = स्वरूप हुन्

वाक्यार्थ– हे राजा ! म नै सम्पूर्ण चराचर प्राणीस्वरूप हुँ, सबै शरीरभित्र जीवात्माको रूपमा प्रवेश गरी भोग गर्ने र ती सबै प्राणीलाई नियन्त्रित र प्रकाशित गर्ने पनि म नै हुँ। ओङ्काररूपी शब्दब्रह्म र त्यसको अर्थ परमात्मतत्त्वसमेत दुबै मेरा नित्य स्वरूप हुन्।

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि सन्ततम्।
उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम्॥ ५२॥

पदार्थ–
लोके = सम्पूर्ण प्रपञ्चभरि
आत्मानं = आत्मतत्त्वलाई
विततम् = सबैतिर फैलिएको छ
आत्मनि च = आत्मतत्त्वमा नै
लोकं = सम्पूर्ण संसार
सन्ततम् = अडिएको छ भन्ने बुझ्नुपर्छ
उभयं च = प्रपञ्च र आत्मा दुबै
मया = म परमात्माद्वारा
व्याप्तं = व्याप्त छन् र
मयि च = ममा नै
उभयं एव = ती दुबै
कृतम् = कल्पित छन् भनेर बुझ्नुपर्छ

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण संसारभरि आत्मतत्त्व फैलिएको छ र आत्मामा नै सम्पूर्ण संसार अडिएको छ भनी बुझ्नुपर्दछ। जीवात्मा र प्रपञ्च दुबै म परमात्माद्वारा व्याप्त छन् र ममा नै दुबै कल्पित छन् भनी बुझ्नुपर्दछ।

विवरण– शरीरभित्र दुई ओटा आत्मा छन्– एउटा कर्मफलहरूको भोग गर्ने जीवात्मा र अर्को हरेक व्यवहारलाई प्रकाशित गरिरहने साक्षी आत्मा। सर्वव्यापी परमात्मा नै हरेक अन्तःकरणलाई

छुट्टाछुट्टै प्रकाशित गर्दा साक्षी बनेको हो भने अन्तःकरण र त्यसका वासनाहरूभित्र प्रतिबिम्बित हुँदा कर्ता, भोक्तारूप जीवात्मा बनेको हो। त्यही परमात्मा नै मायाशक्तिको कारणले दृश्य संसारको रूपमा पनि देखिएको हो। भगवद्गीताको पन्ध्रौँ अध्यायमा भोग्य प्रपञ्चलाई क्षर पुरुष, भोक्ता जीवात्मालाई अक्षर पुरुष र ती दुबैभन्दा विलक्षण सर्वव्यापी परमात्मालाई पुरुषोत्तम भनी बताइएको छ। संसार क्षण-क्षणमा नै बदलिरहने हुनाले क्षर पदार्थ हो। जीवात्मा नित्य भएकाले अक्षर पदार्थ हो। तर यी दुबै पदार्थ परमात्माको मायाशक्तिका कारण कल्पना गरिएका रूप हुन् भनी यहाँ बताइएको छ।

यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि।
आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः॥ ५३॥
एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः।
मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत्॥ ५४॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
सुषुप्तः = सुतेको
पुरुषः = मानिसले
स्वप्ने = सपनामा
आत्मनि = आफैँभित्र
विश्वं = अनेक पदार्थहरूलाई
पश्यति च = अनुभव गर्छ
उत्थितः = सपनाबाट
उठिसकेपछि चाहिँ
आत्मानम् = आफूलाई
एकदेशस्थं = एक ठाउँमा बसिरहेको
मन्यते = ठान्दछ
एवं = यसरी
जागरणादीनि = जाग्रत्, स्वप्न आदि
जीवस्थानानि = जीवात्माका भिन्न-भिन्न अवस्थाहरू
आत्मनः = परमात्माका
मायामात्राणि = माया मात्रै हुन् भन्ने
विज्ञाय = जानेर
तद्द्रष्टारं = मायाभन्दा माथि रहेको त्यसको द्रष्टा
परं च = परमात्मालाई
स्मरेत् = सम्झनुपर्छ

वाक्यार्थ– सुतेको मानिसले सपनामा अनेक पदार्थहरूलाई आफैँभित्र देख्दछ। सपनाबाट उठिसकेपछि चाहिँ आफूलाई एक ठाउँमा बसिरहेको पाउँछ। जीवात्माका भिन्नभिन्न यी जाग्रत् आदि अवस्थाहरू परमात्माका माया मात्र हुन् भन्ने जानेर मायाभन्दा माथि रहेका परमात्मालाई सम्झिनुपर्दछ।

येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा।
सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि माम्॥ ५५॥

पदार्थ–
प्रसुप्तः = गाढा निद्रामा सुतेको
पुरुषः = जीवात्मा
तदा = सुषुप्ति कालमा
येन = जुन सर्वज्ञ परमात्मासँग एकीभूत भएको आफ्नो स्वरूपद्वारा
आत्मनः = आफ्नो
स्वापं = केही पनि नजानिएको गाढा निद्रालाई अनि
निर्गुणं = विषयको सम्बन्ध नभएको (अतीन्द्रिय)

सुखं च = सुखलाई पनि	**ब्रह्म** = परब्रह्म	**अवेहि** = जान
वेद = जान्दछ भने	**माम्** = मलाई	
तम् = त्यस्तो	**आत्मानम्** = आफू नै हो भनी	

वाक्यार्थ– सुषुप्तिकालमा जब जीवात्मा गाढा निद्रामा रहन्छ, तब ऊ सर्वज्ञ परमात्मासँग एकीभूत भएको हुन्छ। कुनै पनि विषयको ज्ञान नभएको त्यो गाढा निद्रालाई अनि अतीन्द्रिय सुखलाई समेत जुन परब्रह्मकै कारणले जान्दछ त्यही परब्रह्म परमात्मालाई आफ्नो रूपमा चिन।

उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः।
अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत् परम्॥ ५६॥

पदार्थ–

उभयं = जाग्रत् र सुषुप्ति दुबैलाई	जाग्रत्कालको प्रकाशक रूपले जुन ज्ञान	भने बदलिइरहन्छन्
स्मरतः = जानिरहेको	**अन्वेति** = सबै अवस्थाहरूमा अनुगत भइरहन्छ	**तज्ज्ञानं** = त्यही सर्वप्रकाशक ज्ञान नै
पुंसः = जीवात्माको	**व्यतिरिच्येत** = तर ज्ञानका विषय भएका ती अवस्थाहरू	**ब्रह्म** = परब्रह्म स्वरूप हो र
प्रस्वापप्रतिबोधयोः = सुषुप्ति र		**तत्** = त्यही नै
		परम् = परमात्मा हो

वाक्यार्थ– जाग्रत् र सुषुप्ति दुबैलाई जानिरहेका जीवात्माको दुबै अवस्थालाई एउटै ज्ञानले प्रकाशित गरिरहेको छ। ज्ञानका विषय भएका ती विभिन्न अवस्थाहरू बदलिइरहे पनि नबदलिने जुन ज्ञान हो, त्यही ब्रह्म हो र त्यही परमात्मा हो भनी बुझ्नुपर्दछ।

विवरण– आत्मा नै एक मात्र परम सत्य हो। यसको अभेदसाक्षात्कार नगरी जीवलाई परमानन्दको प्राप्ति हुन सक्दैन। त्यसैले मोक्ष चाहने व्यक्तिले आत्मतत्त्वसाक्षात्कार गर्न परम आवश्यक छ। उपनिषद्हरूमा मुख्यरूपले आत्मज्ञानका लागि दुई ओटा उपायहरू बताइएको छ– पञ्चकोशविवेक र अवस्थात्रयविवेक। प्रस्तुत पद्यमा भगवान् शेषले राजा चित्रकेतुलाई अवस्थात्रयको विवेकद्वारा आत्मज्ञान गराउने चेष्टा गर्नुभएको छ।

जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति जीवका उपाधि हुन्। जाग्रत् अवस्था अन्तःकरणको सात्त्विक वृत्ति, स्वप्न राजसवृत्ति र सुषुप्ति अविद्यात्मिका तामसवृत्ति हो। जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्तिका अभिमानीहरू विश्व, तैजस र प्राज्ञ हुन्। जाग्रत् आदि अवस्था र यसका अभिमानी विश्व आदिमा अनुगत तत्त्वलाई तुरीय चेतन भनिन्छ। तुरीय चेतन ब्रह्मदेखि अभिन्न तत्त्व हो। यसकै साक्षात्कारद्वारा मात्र जीव सम्पूर्ण शोकहरूबाट पार भई ब्रह्मभावलाई प्राप्त गर्दछ। यहाँ भगवान् शेषले राजा चित्रकेतुलाई यसैको उपदेश गर्नुभएको छ।

अन्वय र व्यतिरेकसिद्धान्तअनुसार जाग्रत् आदि तीनै अवस्थामा र तिनका अभिमानी विश्व आदिमा अनुगत तुरीयको अभाव कुनै पनि अवस्थामा छैन। अवस्था र त्यसका अभिमानीहरू परस्परमा भिन्न छन् किनभने एउटा अवस्थामा अरू दुई अवस्थाको अभाव छ त्यसै गरी एउटा अभिमानीमा अरू दुई अभिमानीको अभाव छ। मूलमा आएको **व्यतिरिच्यते** भन्ने पदले अवस्था र

तिनका अभिमानीहरूको परस्परमा हुने अभावलाई भगवान् शेषले सङ्केत गर्नुभएको हो।

व्यतिरेक सिद्धान्तअनुसार अवस्था र त्यसका अभिमानीहरू परस्पर भिन्न छन् भन्ने कुरा बताइयो तर यी सबैमा तुरीयतत्त्वको अन्वय हुन्छ। अन्वय भनेको पछि–पछि लाग्नु वा अनुगत हुनु हो। उदाहरणका लागि एउटा फूलको मालामा परस्पर भिन्न अनेक फूलहरू भित्र ती सबै प्रकारका फूलहरूलाई एकत्रित गरी धागो बसेको हुन्छ। त्यसै गरी जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति यी तीन अवस्था र यसका अभिमानी विश्व, तैजस र प्राज्ञ फूल झैँ परस्परमा व्यभिचरित भए तापनि यी सबैमा तुरीय चेतन अनुगत भई उनिएको छ। मालाको जुनसुकै फूलभित्र धागो भए झैँ तुरीय चेतन जुनसुकै अवस्था र त्यसका अभिमानीहरूमा रहेको छ। त्यसैले **तुरीयं त्रिषु सन्ततम्** अर्थात् तुरीय सबै अवस्थामा व्याप्त छ भनिएको हो। सबैतिर सबै अवस्थामा व्याप्त रहनु नै तुरीयको अन्वय हो।

सुषुप्तिकालमा जीव तुरीय साक्षीसँग अभिन्न भई रहन्छ। यद्यपि सुषुप्ति पनि एउटा अवस्था हो र अवस्था भनेकै अज्ञानको कार्य हो तर जाग्रत् र स्वप्नमा जीवभावको कारण अन्तःकरण रहने अनि सुषुप्तिमा चाहिँ अन्तःकरण लीन हुने भएकाले त्यस वेलामा जीव जीवभावभन्दा माथि उठेको हुन्छ। अज्ञानको आवरण र विक्षेप दुई शक्तिमध्ये विक्षेपात्मक अज्ञान सुषुप्तिमा नष्ट हुन्छ र आवरणात्मक अज्ञान मात्र बाँकी रहन्छ। विक्षेप अर्थात् चञ्चलता नष्ट भएको त्यही अज्ञानमा आत्माको प्रतिबिम्ब पर्दछ। यसरी सुषुप्तिमा जीव आफ्नो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ तर यो सबै अविद्यावृत्तिको माध्यमले भइरहेकाले जीव यसलाई जान्न सक्दैन। वेदान्तको सिद्धान्त के छ भने जीवको ज्ञान अन्तःकरणको वृत्तिद्वारा हुन्छ, यो स्पष्ट अनुभवमा पनि आउँछ र यसैले तद्विषयक अज्ञानलाई नष्ट पनि गर्दछ। त्यसै गरी साक्षीको ज्ञान चाहिँ अविद्यावृत्तिद्वारा हुन्छ। यसको स्पष्ट अनुभव पनि हुँदैन र यसले अज्ञानको नाश गर्न पनि सक्दैन। बरु साक्षीको ज्ञानद्वारा अज्ञान प्रकाशित हुन्छ। सुषुप्तिकालमा साक्षीले आफूले केही नजानेको अज्ञानलाई जानिरहेको हुन्छ र त्यसको स्मृति जाग्रत्कालमा आएपछि मात्र हुन्छ। सुषुप्तिकालमा सांसारिक विषयको अज्ञान, आत्मा र सुख यी तीन प्रकाशित हुन्छन्। यी तीनैको स्मरण जाग्रत्मा आएपछि मात्र हुन्छ। अनुभव र स्मृति एउटै व्यक्तिमा रहनुपर्ने नियम छ। सुषुप्ति अवस्थाको प्राज्ञले अनुभव गरेको विषयको अज्ञान, आत्मा र सुखलाई जाग्रत्कालको विश्वले अनुभव नगर्नु पर्ने हो तर एउटै तुरीय ब्रह्म इन्द्रिय र विषयरूप उपाधिद्वारा विश्व, वासना उपाधिद्वारा तैजस र अज्ञान उपाधिद्वारा प्राज्ञ बनेको हुनाले यो सम्भव भएको हो। सुषुप्तिमा जीवले आफ्नो तुरीय चैतन्य स्वभावलाई प्राप्त गरेको हुन्छ। यही कुरा **सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति** (छान्दोग्योपनिषद्, ६/८/१) र **प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः** (बृहदारण्यकोपनिषद्, ४/३/२१) मन्त्रहरूले बताएका छन्। सुषुप्ति अवस्थामा नित्य प्राप्त हुने त्यो सुखरूप आत्मालाई अन्तःकरणवृत्तिद्वारा जाग्रत्कालमा नै प्रत्यक्ष गर्न सकियो भने आत्माको अज्ञान नष्ट हुन्छ र मोक्ष प्राप्त हुन्छ। सुषुप्तिको त्यो स्थितिलाई सम्झेर जाग्रत्मा मोक्ष पाउनका लागि नै सुषुप्ति अवस्थाको अत्यधिक प्रशंसा शास्त्रमा गरिएको हो भन्ने बुझ्नु पर्दछ।

भगवान् शेष मायामा प्रतिबिम्बित सगुण ब्रह्म चेतन हुनुहुन्छ भने राजा चित्रकेतु

अन्तःकरणमा प्रतिबिम्बित चेतन अर्थात् प्रमाता वा चिदाभासरूप हुन्। यी दुबै चेतनको बिम्ब निर्गुण ब्रह्म हो र यही ब्रह्म नै सुषुप्तिको साक्षी हो। जुन ब्रह्म चेतनको सहारा पाएर सुषुप्तिमा जीवले अतीन्द्रिय आनन्दको अनुभव गर्दछ त्यही आनन्दरूपता नै तिमी हामी सबैको वास्तविक स्वरूप हो भनेर भगवान् शेषले राजा चित्रकेतुलाई उपदेश गर्नुभएको हो।

यदेतद् विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः।
ततः संसार एतस्य देहाद् देहो मृतेर्मृतिः॥ ५७॥

पदार्थ–
यत् = यदि (जीवले)
एतत् = यो
मद्भावं = मेरो स्वरूप ब्रह्मरूपतालाई
विस्मृतं = भुल्दछ
आत्मनः = आफूभन्दा
भिन्नम् = भिन्नरूपमा त्यसलाई देख्छ
ततः = त्यसपछि त
एतस्य = यो
पुंसः = जीवात्माको
देहात् = एक शरीरबाट
देहः = अरू शरीरमा भौँतारिनु र
मृतेः = एक चोटि मरेर
मृतिः = फेरि मरिरहनुपर्ने
संसारः = यो संसारचक्र चलिरहन्छ

वाक्यार्थ– जब जीवले मेरो सर्वव्यापक ब्रह्मरूपतालाई भुल्छ, तब ऊ आफूलाई म परमात्माभन्दा भिन्नै हुँ भन्ने मान्न थाल्दछ। तब यो जीवात्माको एउटा शरीरको रूपमा जन्मी फेरि अरू अरू रूपमा जन्मिरहनु र एकपटक मरी फेरि फेरि मरिरहनुरूपी संसार चलिरहन्छ।

लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसम्भवाम्।
आत्मानं यो न बुद्ध्येत न क्वचिच्छममाप्नुयात्॥ ५८॥

पदार्थ–
इह = यहाँ (यस धर्तीमा)
ज्ञानविज्ञानसम्भवाम् = शास्त्रको ज्ञान र आत्माको प्रत्यक्ष ज्ञानको एक मात्र उत्पत्तिस्थल
मानुषीं = मनुष्यको
योनिं = जुनिलाई
लब्ध्वा = पाएर पनि
यः = जुन अभागी मनुष्यले
आत्मानं = आफ्नो यथार्थरूपलाई
न बुद्ध्येत = बुझ्दैन भने
क्वचित् = देवता आदि अरू जुनसुकै योनिमा पुगे पनि
शमम् = शान्ति
न आप्नुयात् = पाउन सक्दैन

वाक्यार्थ– शास्त्रहरूको ज्ञान र आत्माको अनुभवरूप विज्ञान दुबै केवल मनुष्य योनिमा मात्र सम्भव छन्। यस धर्तीमा मनुष्यको जुनि पाएर पनि जुन अभागीले आफ्नो स्वरूपलाई बुझ्दैन भने देवता आदि अरू अरू अनेक योनिहरूमा भौँतारिँदा पनि त्यसले शान्ति पाउन सक्दैन।

स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम्।
अभयं चाप्यनीहायां सङ्कल्पाद् विरमेत् कविः॥ ५९॥

पदार्थ–
ईहायां = लौकिक र वैदिक कामना र कर्महरूमा
परिक्लेशं = अनेकौँ कष्ट
ततः = कर्म गरिसकेपछि पनि
फलविपर्ययम् अपि = फलको

उल्टो-पाल्टो हुनु अनि
अनीहायां च = केही पनि नचाहनुमा चाहिँ
अभयं = निर्भयता
स्मृत्वा = विचार गरेर
कविः = बुद्धिमान् मनुष्यले
सङ्कल्पात् = सङ्कल्पबाट
विरमेत् = निवृत्त हुनुपर्छ

वाक्यार्थ– लौकिक र पारलौकिक कर्महरू गर्दा अनेक झन्झटहरू आइपर्दछन्। जुन फल प्राप्त गर्न कर्म गरिएका हुन् ती फल प्राप्त पनि हुँदैनन्। कुनै पनि पदार्थलाई नचाहँदा चाहिँ मनुष्य निर्भय भइरहन सक्छ। यस्तो विचार गरी बुद्धिमान् मनुष्यले यो झन्झटिलो सङ्कल्पबाट निवृत्त हुनुपर्छ।

सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वाते दम्पती क्रियाः।
ततोऽनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च॥ ६०॥

पदार्थ–
दम्पती = पति-पत्नी भएर
सुखाय = सुख पाउन र
दुःखमोक्षाय = दुःख हटाउन
क्रियाः = अनेक कर्महरू
कुर्वाते = गर्दछन् (तर पनि)
ततः = त्यसबाट
दुःखस्य च = दुःखको
अनिवृत्तिः = निवृत्ति हुँदैन
सुखस्य च = सुखको पनि
अप्राप्तिः = प्राप्ति हुन सक्दैन

वाक्यार्थ– पति-पत्नी भएर सुख पाइरहन र दुःखलाई पूरै हटाउन अनेकथरी कर्महरू गरिरहन्छन्, तर पनि त्यसबाट उनीहरूलाई सुख प्राप्त पनि हुदैन र दुःख पनि हट्दैन।

एवं विपर्ययं बुद्ध्वा नृणां विज्ञाभिमानिनाम्।
आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम्॥ ६१॥
दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा।
ज्ञानविज्ञानसन्तुष्टो मद्भक्तः पुरुषो भवेत्॥ ६२॥

पदार्थ–
एवं = यस प्रकार
विज्ञाभिमानिनाम् = आफूलाई व्यवहार गर्न सिपालु मान्ने
नृणां = कर्ममा आसक्त मनुष्यहरूको
विपर्ययं = जन्म र मृत्युको दुःखरूपी उल्टो फल जानेर
आत्मनः = आत्माको
स्थानत्रयविलक्षणाम् = जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति यी तीन अवस्थाभन्दा परको
सूक्ष्मां = अत्यन्त सूक्ष्म
गतिं च = स्वरूपलाई समेत
बुद्ध्वा = बुझेर
पुरुषः = बुद्धिमान् मनुष्यले
दृष्टश्रुताभिः = प्रत्यक्ष र शास्त्रको प्रमाणबाट सिद्ध भएका
मात्राभिः = लौकिक र पारलौकिक विषयहरूबाट
स्वेन = आफ्नो
तेजसा = विवेकले युक्त बलियो बुद्धिको सहायताले
निर्मुक्तः = मुक्त भई
ज्ञानविज्ञानसन्तुष्टः = शास्त्रज्ञान र अनुभवले समेत सहित हुँदै
मद्भक्तः = मेरो भक्त
भवेत् = बनोस्

वाक्यार्थ– यसप्रकार आफूलाई व्यवहार गर्न असाध्यै सिपालु मान्ने कर्ममा आसक्त भएका मान्छेहरू झन् उल्टो जन्म र मृत्युको बन्धन प्राप्त गर्दछन्। आत्माको स्वरूप चाहिँ जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति यी तीन ओटै अवस्थाहरूभन्दा अत्यन्तै पर छ। यस्तो रहस्य बुझेर बुद्धिमान् मनुष्यले आफ्नो विवेकको बलले यो लोक र परलोकको विषयको आसक्तिदेखि छुटी शास्त्रज्ञान र अनुभवले पनि सहित हुँदै मेरो भक्त बन्नुपर्दछ।

एतावानेव मनुजैर्योगनैपुणबुद्धिभिः।
स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत् परात्मैकदर्शनम्॥ ६३॥

पदार्थ–
योगनैपुणबुद्धिभिः = अध्यात्म-योगको मार्गमा कुशलतापूर्वक बुद्धि लगाउने
मनुजैः = मनुष्यहरूले
सर्वात्मना = उपासना, यज्ञ आदि सबै उपायले सिद्ध हुने
स्वार्थः = आफ्नो एक मात्र प्रयोजन भनेको
यत् = जुन
परात्मैकदर्शनम् = जीवात्मा र परमात्माको एकतालाई बुझाउने आत्मज्ञान छ, त्यो
एतावान् एव = यत्ति नै हो भनेर
ज्ञेयः = बुझ्नुपर्दछ

वाक्यार्थ– अध्यात्मयोगको मार्गमा कुशलतापूर्वक बुद्धि लगाउने मनुष्यहरूले उपासना, तपस्या, दान आदि अनेकौँ उपायले प्राप्त गर्नुपर्ने परम प्रयोजन भनेको यही जीवात्मा र परमात्माको एकतालाई बुझाउने आत्मज्ञान मात्रै हो भनी बुझ्नुपर्दछ।

विवरण– माथिका दुई श्लोकमा मानवीय जीवनको परम प्रयोजनका बारेमा चर्चा गरिएको छ। मानिसले आफ्नो जीवनलाई सार्थक बनाउनका लागि पहिले यस लोक र परलोकका दुबै थरी विषयहरूबाट वैराग्य लिनुपर्दछ। यसको लागि संसारको अनित्यताको बोध हुनुपर्दछ। संसार नश्वर र दुःखदायी छ र सर्वव्यापी चेतनतत्त्व नित्य र परम आह्लादकारक छ भन्ने बुझेपछि त्यो मानिस स्वतः त्यो सर्वव्यापी वासुदेव तत्त्वतिर तानिन्छ। असली परमात्मभक्ति पूर्ण विरक्त ज्ञानी पुरुषहरूले बाहेक अरू कसैले पनि गर्न सक्दैन। देवता भएर देवताको पूजा गर्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रीय मान्यता छ। परदेवतासँग अभिन्न रूपमा आफूलाई जान्ने ज्ञानी नै परमात्माको असली सेवक हो। परमात्माका अनन्त नाम, अनन्त रूपमध्ये एक दुई रूपको चिन्तन र एक दुई नामकै स्मरण गर्ने व्यक्तिभन्दा सम्पूर्ण संसारमा परमात्मतत्त्वकै साक्षात्कार गर्ने, अरु आफ्नो अस्तित्व पनि त्यही परम अस्तित्व नै हो भनेर मान्ने ज्ञानी बाहिरी भक्ति गरे पनि नगरे पनि नित्य भक्त नै हो। यसर्थ बुद्धिले परमात्मतत्त्वको निश्चय गर्नु, मन सधैँ त्यही तत्त्वमा लागिरहनु र शरीरले लोकोपकार आदि निष्काम कर्महरू गरिरहनु नै मानवजीवनको सबभन्दा परम पुरुषार्थ हो।

त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो धारयन्नाशु सिध्यसि॥ ६४॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा चित्रकेतु
त्वम् = तिमीले
अप्रमत्तः = सावधान भई
मम = मेरो
एतत् = यो

वचः = उपदेशको वचनलाई	**ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः** = शास्त्रज्ञान र अनुभवले पनि युक्त भएर	**सिध्यसि** = मुक्त हुनेछौ
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक	**आशु** = चाँडै नै	
धारयन् = धारण गर्‍यौ भने		

वाक्यार्थ– हे चित्रकेतु ! यदि तिमीले मेरो यस उपदेशलाई श्रद्धापूर्वक धारण गर्‍यौ भने तिमी शास्त्रज्ञान र अनुभवले युक्त भई चाँडै नै मुक्त हुनेछौ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

आश्वास्य भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः।

पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चान्तर्दधे हरिः॥ ६५॥

पदार्थ–	**हरिः भगवान्** = भगवान् श्रीहरिले	**तस्य** = ती राजाले
जगद्गुरुः = सबैका गुरु	**इत्थं** = यस प्रकार	**पश्यतः** = हेर्दा-हेर्दै
विश्वात्मा च = संसारका समस्त विषयको रूपमा प्रकट हुने	**चित्रकेतुं** = चित्रकेतु राजालाई	**ततः** = त्यहाँबाट
	आश्वास्य = आश्वासन दिएर	**अन्तर्दधे** = अन्तर्धान हुनुभयो

वाक्यार्थ– सबैका गुरु विश्वात्मा भगवान् श्रीहरिले राजा चित्रकेतुलाई यसप्रकार उपदेश दिनुभयो र उनलाई आश्वासन दिएर उनले हेर्दाहेर्दै त्यहाँबाट उहाँ अन्तर्धान हुनुभयो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे

चित्रकेतोः परमात्मदर्शनं नाम षोडशोऽध्यायः॥ १६॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

चित्रकेतुलाई पार्वतीको श्राप

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

यतश्चान्तर्हितोऽनन्तस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः।

विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचार गगनेचरः॥ १॥

पदार्थ–
यतः च = जुन दिशामा
अनन्तः = शेष भगवान्
अन्तर्हितः = अन्तर्धान हुनुभएको थियो
तस्यै = त्यो
दिशे = दिशालाई
नमः = नमस्कार
कृत्वा = गरेर
गगनेचरः = आकाशमा घुम्ने
विद्याधरः = विद्याधरहरूमा श्रेष्ठ
चित्रकेतुः = चित्रकेतु राजा
चचार = घुम्न थाले

वाक्यार्थ– विद्याधरहरूमा श्रेष्ठ राजा चित्रकेतु शेष भगवान् अन्तर्धान हुनुभएको दिशालाई नमस्कार गरी आकाशमा विचरण गर्दै घुम्न थाले।

स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेन्द्रियः।

स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः॥ २॥

कुलाचलेन्द्रद्रोणीषु नानासङ्कल्पसिद्धिषु।

रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन् हरिमीश्वरम्॥ ३॥

पदार्थ–
सः = ती
महायोगी = महायोगी चित्रकेतुले
वर्षलक्षाणाम् लक्षं = लाखौं लाख वर्षसम्म
सिद्धचारणैः = सिद्ध, चारण र
मुनिभिः = मुनिहरूद्वारा समेत
स्तूयमानः = प्रशंसित हुँदै
अव्याहतबलेन्द्रियः = शारीरिक बल र इन्द्रियशक्तिले सम्पन्न भई
नानासङ्कल्पसिद्धिषु = सम्पूर्ण कामनाहरूलाई पूरा गर्ने
कुलाचलेन्द्रद्रोणीषु = पर्वतराज सुमेरु पर्वतका भन्ज्याङहरूमा
विद्याधरस्त्रीभिः = विद्याधरका पत्नीहरूद्वारा
ईश्वरम् = सर्वेश्वर भगवान्
हरिम् = श्रीहरिका कीर्तिलाई
गापयन् = गाउन लगाउँदै
रेमे = विहार गर्न लागे

वाक्यार्थ– ती महायोगी चित्रकेतु लाखौं-लाख वर्षसम्म पनि शारीरिक बल र इन्द्रियशक्तिले सम्पन्न भई अनेकौं सिद्ध, चारण र मुनिहरूद्वारा प्रशंसित हुँदै अनि विद्याधरका पत्नीहरूलाई भगवान् श्रीहरिको कीर्ति गाउन लगाएर सम्पूर्ण कामनाहरूलाई पूरा गर्ने सुमेरु पर्वतका भन्ज्याङहरूमा विहार गर्न लागे।

एकदा स विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता ।
गिरिशं ददृशे गच्छन् परीतं सिद्धचारणैः ॥ ४ ॥
आलिङ्ग्याङ्कीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि ।
उवाच देव्याः शृण्वत्या जहासोच्चैस्तदन्तिके ॥ ५ ॥

पदार्थ–	**अङ्कीकृतां** = काखमा राखिएकी	**ददृशे** = देखे
एकदा = एक दिन	**देवीं** = पार्वती मातालाई	**तदन्तिके** = उहाँको नजिक गई
विष्णुदत्तेन = शेष भगवान्ले दिनुभएको	**बाहुना** = हातले	**देव्याः** = पार्वती माताले
भास्वता = चम्किलो	**आलिङ्ग्य** = अङ्कमाल गरेर	**शृण्वत्याः** = सुन्ने गरी
विमानेन = विमानद्वारा	**सिद्धचारणैः** = सिद्ध र चारणहरूद्वारा	**उच्चैः** = ठुलो स्वरले
गच्छन् = जाँदै गर्दा	**परीतं** = वरिपरिबाट घेरिएर बस्नुहुने	**जहास** = हाँसे र
सः = ती चित्रकेतुले	**गिरिशं** = भगवान् शङ्करलाई	**उवाच** = भन्न लागे
मुनिसंसदि = मुनिहरूको सभामा		

वाक्यार्थ– शेष भगवान्ले दिनुभएको चम्किलो विमानमा चढेर चित्रकेतु एक दिन कतै जाँदै थिए। त्यहाँ उनले सिद्ध र चारणहरूको बीचमा बसी आफ्नो काखमा राखिएकी पार्वतीलाई अङ्कमाल गरेर बस्नुभएका भगवान् शङ्करलाई देखे र उहाँहरूकै नजिक आई पार्वती माताले सुन्ने गरी नै ठुलो स्वरले हाँस्दै यसो भन्न लागे।

चित्रकेतुरुवाच (चित्रकेतुले भने)

एष लोकगुरुः साक्षाद् धर्मं वक्ता शरीरिणाम् ।
आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया ॥ ६ ॥

पदार्थ–	**लोकगुरुः** = जगद्गुरु हुन्	**मिथुनीभूय** = जोडी भएर (अङ्कमाल गरेर)
एषः = यिनी	**मुख्यः** = समस्त प्राणीहरूमध्ये मुख्य भएर पनि	**आस्ते** = बसेका छन्
शरीरिणाम् = प्राणीहरूको लागि	**सभायां वै** = सभाको बीचमा नै	
धर्मं वक्ता = धर्मको उपदेश गर्ने	**भार्यया** = आफ्नी पत्नीसँग	
साक्षात् = प्रत्यक्ष		

वाक्यार्थ– यिनी सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई धर्मको उपदेश गर्ने साक्षात् जगद्गुरु हुन्। सबै प्राणीहरूमा मुख्य भएर पनि ठुलो सभाकै बीचमा आफ्नी पत्नीसँग अङ्कमाल गरेर बसेका छन्।

जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादिसभापतिः ।
अङ्कीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतह्रीः प्राकृतो यथा ॥ ७ ॥

पदार्थ–	**ब्रह्मवादिसभापतिः** = ब्रह्मज्ञानी-हरूको सभामा श्रेष्ठ भएर पनि	÷
जटाधरः = जटा धारण गर्ने	**गतह्रीः** = लाजै नभएको	**स्त्रियं च** = आफ्नी पत्नीलाई
तीव्रतपाः = कठोर तपस्या गर्ने र	**प्राकृतः यथा** = साधारण मानिस	**अङ्कीकृत्य** = काखमा राखेर
		आस्ते = बसिरहेका छन्

वाक्यार्थ– यी लामा जटा धारण गर्छन्, कठोर तपस्या गर्छन् र ब्रह्मज्ञानीहरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ पनि छन्, तर लाजै नभएको साधारण मानिस ÷ आफ्नी पत्नीलाई काखमा लिएर बसिरहेका छन्।

प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि बिभ्रति।

अयं महाव्रतधरो बिभर्ति सदसि स्त्रियम्॥ ८॥

पदार्थ–	**रहसि** = एकान्तमा मात्र	**सदसि** = सभाको बीचमा नै
प्रायशः = धेरै जसो	**बिभ्रति** = अँगालोमा राख्छन्	**स्त्रियम्** = आफ्नी पत्नीलाई
प्राकृताः च अपि = सामान्य व्यक्तिहरू पनि	**अयं** = यी चाहिँ	**बिभर्ति** = अँगालोमा राखेर बसेका छन्
स्त्रियं = आफ्नी पत्नीलाई	**महाव्रतधरः** = महान् व्रतलाई धारण गर्ने भएर पनि	

वाक्यार्थ– धेरै जसो सामान्य मानिसहरूले पनि पत्नीलाई एकान्तमा मात्र अँगालोमा राख्दछन्, तर यी चाहिँ महान् व्रतलाई धारण गर्ने भएर पनि सभाको बीचमा नै आफ्नी पत्नीलाई अँगालोमा राखेर बसेका छन्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप।

तूष्णीं बभूव सदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः॥ ९॥

पदार्थ–	**भगवान्** = भगवान् शङ्कर	**तदनुव्रताः** = भगवान्का अनुयायी
नृप = हे परीक्षित्	**प्रहस्य** = हाँस्दै	**सभ्याः च** = सदस्यहरू पनि चुप लागे
तत् = चित्रकेतुको यो उपहास	**तूष्णीं** = चुप	
श्रुत्वा अपि = सुनेर पनि	**बभूव** = लाग्नुभयो	
अगाधधीः = अगाध बुद्धि भएका	**सदसि** = त्यस सभामा बस्ने	

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! चित्रकेतुले भनेको यस्तो उपहासको कुरा सुनेर पनि अगाध बुद्धि भएका भगवान् शङ्कर मुसुमुसु हाँसिरहनुभयो, केही पनि बोल्नुभएन। त्यस सभामा बस्ने उहाँका अनुयायीहरू पनि चुप लागिरहे।

इत्यतद्वीर्यविदुषि ब्रुवाणे बह्वशोभनम्।

रुषाह देवी धृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने॥ १०॥

पदार्थ—
इति = यस प्रकार
अतद्वीर्यविदुषि = भगवान् शिवको प्रभावलाई नजान्ने ती राजाले
बहु अशोभनम् = अत्यन्त नसुहाउँदो गरी
ब्रुवाणे = बोल्न लागेपछि
देवी = भगवती पार्वती माताले
निर्जितात्माभिमानिने = म जितेन्द्रिय हुँ भन्ने घमण्ड भएका
धृष्टाय = ज्यादै उद्दण्ड राजालाई
रुषा = रिसाउँदै
आह = भन्नुभयो

वाक्यार्थ— भगवान् शङ्करको महिमा थाहा नपाएर त्यसरी असाध्यै नसुहाउने गरी जथाभावी बोल्दै गरेका आफूलाई जितेन्द्रिय ठान्ने अनि असाध्यै उद्दण्ड ती चित्रकेतुलाई भगवती पार्वती माताले रिसाउँदै यसो भन्नुभयो।

पार्वत्युवाच (पार्वतीले भन्नुभयो)

अयं किमधुना लोके शास्ता दण्डधरः प्रभुः।
अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत्॥ ११॥

पदार्थ—
लोके = यस संसारमा
अधुना = अहिले
अस्मद्विधानां = हामीहरूजस्ता
दुष्टानां = दुष्ट र
निर्लज्जानां च = निर्लज्जहरूको
विप्रकृत् = तिरस्कार गर्ने
दण्डधरः = दण्ड दिने अनि
शास्ता = शासन गर्ने
प्रभुः = हाम्रो मालिक
अयं किम् = यही नै हो कि क्या हो

वाक्यार्थ— अहिले यस संसारमा हामीहरूजस्ता दुष्ट र निर्लज्जहरूलाई तिरस्कार गर्दै दण्ड दिएर शासन गर्ने हाम्रो स्वामी यही नै हो कि क्या हो ?

न वेद धर्मं किल पद्मयोनिर्न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्याः।
न वै कुमारः कपिलो मनुश्च ये नो निषेधन्त्यतिवर्तिनं हरम्॥ १२॥

पदार्थ—
किल = पक्कै पनि
पद्मयोनिः = ब्रह्माजीले
धर्मं = धर्मको रहस्यलाई
न वेद = जान्नुभएको छैन होला
भृगुनारदाद्याः = भृगु, नारद आदि
ब्रह्मपुत्राः = ब्रह्माजीका पुत्रहरूले पनि
न = धर्म जान्दैनन् होला
कुमारः = सनक आदि कुमारहरू
कपिलः = कपिलदेव र
मनुः च = मनुले समेत
वै = निश्चय नै
न = धर्म जान्दैनन् होला
ये = जो यिनीहरू
अतिवर्तिनं = मर्यादाको उल्लङ्घन गर्ने
हरम् = भगवान् शङ्करलाई
नो निषेधन्ति = यसो गर्नबाट रोक्दैनन्

वाक्यार्थ— स्वयम् कमलयोनि ब्रह्माजी, उहाँका पुत्र भृगु, नारद आदि मुनिहरू, सनक आदि कुमारहरू, कपिलदेव र मनुहरूले समेत धर्मको रहस्यलाई जानेकै छैनन् होला किनभने यिनीहरू धर्मको मर्यादालाई अतिक्रमण गर्ने भगवान् शङ्करलाई त्यस कामबाट रोक्दैनन्।

एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मं जगद्गुरुं मङ्गलमङ्गलं स्वयम्।
यः क्षत्रबन्धुः परिभूय सूरीन् प्रशास्ति धृष्टस्तदयं हि दण्ड्यः॥ १३॥

पदार्थ–
यः = जुन यो
क्षत्रबन्धुः = दुष्ट क्षत्रिय
एषाम् = यी ब्रह्मा आदिले पनि
अनुध्येयपदाब्जयुग्मं = ध्यान गरिने चरणयुगल भएका
मङ्गलमङ्गलं = मङ्गललाई पनि मङ्गल बनाउने
स्वयम् = साक्षात्
जगद्गुरुं = जगद्गुरु शङ्करलाई र
सूरीन् = यी उपस्थित सबै महात्माहरूलाई पनि
परिभूय = तिरस्कार गरेर
प्रशास्ति = शासन गर्दैछ
तत् = त्यसैले
धृष्टः = अत्यन्त उद्दण्ड
अयं = यो व्यक्ति
हि = निश्चय नै
दण्ड्यः = दण्ड दिन योग्य छ

वाक्यार्थ– ब्रह्मा आदिले पनि जसका दुबै चरणको निरन्तर ध्यान गरिरहन्छन् त्यस्ता अनि मङ्गललाई पनि मङ्गल बनाउनुहुने साक्षात् जगद्गुरु भगवान्लाई र उहाँका भक्त यी महात्माहरूलाई समेत तिरस्कार गरी यसले शासन गर्ने कुचेष्टा गर्दैछ। त्यसैले यो उद्दण्ड व्यक्ति दण्ड पाउन योग्य छ।

नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम्।
सम्भावितमतिः स्तब्धः साधुभिः पर्युपासितम्॥ १४॥

पदार्थ–
स्तब्धः = अत्यन्त मूर्ख
सम्भावितमतिः = आफूलाई ठुलो ठान्ने घमण्डले युक्त भएको
अयम् = यो दुष्ट
साधुभिः = सज्जनहरूद्वारा
पर्युपासितम् = उपासना गरिने
वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् = भगवान् श्रीहरिको चरण नजिकै रहन
न अर्हति = पटक्कै योग्य छैन

वाक्यार्थ– यो मनुष्य अत्यन्त मूर्ख रहेछ तर आफूलाई सबैभन्दा ठुलो सम्झिँदो रहेछ। सज्जनहरूद्वारा जुन भगवान्को उपासना गरिन्छ, त्यस्ता श्रीहरिका चरणको नजिक रहन यो पटक्कै योग्य छैन।

अतः पापीयसीं योनिमासुरीं याहि दुर्मते।
यथेह भूयो महतां न कर्ता पुत्र किल्बिषम्॥ १५॥

पदार्थ–
अतः = त्यस कारण
दुर्मते = हे दुर्बुद्धि
पापीयसीं = पापमय
आसुरीं = असुरको
योनिम् = योनिमा
याहि = जाऊ
यथा = जहाँ पुगेपछि
पुत्र = हे बाबु
भूयः = फेरि
इह = यस प्रकार
महतां = महापुरुषहरूको
किल्बिषम् = अपराध
न कर्ता = गर्न सक्नेछैनौ

वाक्यार्थ– हे दुर्बुद्धि भएका चित्रकेतु ! तिमी पापमय असुर योनिमा जाऊ। हे बाबु ! असुरकुलमा उत्पन्न भएपछि तिमीले फेरि यस प्रकार महापुरुषहरूको अपमान र तिरस्काररूपी अपराध गर्न सक्नेछैनौ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

एवं शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सः।

प्रसादयामास सतीं मूर्ध्ना नम्रेण भारत॥ १६॥

पदार्थ–	**सः** = ती	**नम्रेण** = विनयले नम्र भएको
भारत = हे परीक्षित्	**चित्रकेतुः** = चित्रकेतुले	**मूर्ध्ना** = शिरले (झुकेर)
एवं = यस प्रकार	**विमानात्** = आफ्नो विमानबाट	**सतीं** = भगवती पार्वती मातालाई
शप्तः = पार्वतीबाट श्राप पाएका	**अवरुह्य** = ओर्लिएर	**प्रसादयामास** = प्रसन्न पारे

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! यस प्रकार पार्वती माताले श्राप दिएपछि ती चित्रकेतु विमानबाट तुरुन्तै ओर्लिए र नम्रतापूर्वक आफ्नो शिर झुकाउँदै भगवती पार्वती मातालाई प्रसन्न पारिहाले।

चित्रकेतुरुवाच (चित्रकेतुले भने)

प्रतिगृह्णामि ते शापमात्मनोऽञ्जलिनाम्बिके।

देवैर्मर्त्याय यत् प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य तत्॥ १७॥

पदार्थ–	**प्रतिगृह्णामि** = स्वीकार गर्छु	**तत्** = त्यो कुरा
अम्बिके = हे पार्वती माता	**हि** = निश्चय नै	**तस्य** = त्यसका लागि
ते = हजुरको	**देवैः** = देवताहरूद्वारा	**पूर्वदिष्टं** = पहिले नै निश्चित
शापम् = श्रापलाई	**मर्त्याय** = मनुष्यका लागि	भएको हुन्छ
आत्मनः = आफ्ना	**यत्** = जुन कुरा	
अञ्जलिना = अञ्जुलि थापेर	**प्रोक्तं** = भनिन्छ	

वाक्यार्थ– हे पार्वती माता ! म हजुरले दिनुभएको श्रापलाई आफ्ना दुबै हात जोडी अञ्जुलि थापेर स्वीकार गर्छु। किनभने देवताहरू मनुष्यहरूको लागि जे कुरा भन्छन् त्यो कुरा मनुष्यको लागि प्रारब्धानुसार पहिले नै निश्चित भएको हुन्छ।

संसारचक्र एतस्मिञ्जन्तुरज्ञानमोहितः।

भ्राम्यन् सुखं च दुःखं च भुङ्क्ते सर्वत्र सर्वदा॥ १८॥

पदार्थ–	मोहित भएको	**एतस्मिन्** = यो
अज्ञानमोहितः = अज्ञानद्वारा	**जन्तुः** = जीव	**संसारचक्रे** = संसारको चक्रमा

भ्राम्यन् = भट्किँदै
सर्वदा = सधैँ
सर्वत्र = जहाँ–तहीँबाट
सुखं च = सुख र
दुःखं च = दुःख पनि
भुङ्क्ते = भोगिरहन्छ

वाक्यार्थ– अज्ञानद्वारा मोहित भएको जीव यो संसारको चक्करमा घुम्दै भट्किँदै हरेक समय जहाँ–तहीँबाट सुख र दुःख भोगिरहन्छ।

नैवात्मा न परश्चापि कर्ता स्यात् सुखदुःखयोः।
कर्तारं मन्यतेऽप्राज्ञ आत्मानं परमेव च॥ १९॥

पदार्थ–
सुखदुःखयोः = सुख र दुःख दुबैको
कर्ता = कर्ता त
आत्मा = आफू
न एव = होइन नै
परः च = अरू कोही पनि
न अपि स्यात् = हुन सक्दैन
अप्राज्ञः = अज्ञानी मानिस नै
आत्मानं = आफूलाई र
परम् एव च = अरूलाई पनि
कर्तारं = सुखदुःखको कर्ता
मन्यते = मान्दछ

वाक्यार्थ– आफूलाई सुख र दुःख दिनेवाला न आफू हो, न त कोही अरू व्यक्ति नै हो। अज्ञानी मानिस मात्र आफूलाई वा अरू व्यक्तिलाई सुख र दुःखको कर्ता मान्दछ।

गुणप्रवाह एतस्मिन् कः शापः को न्वनुग्रहः।
कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा॥ २०॥

पदार्थ–
एतस्मिन् = यो
गुणप्रवाहे = सत्त्व, रज र तम गुण बगिरहने संसारमा
नु = निश्चय नै
कः = कुन
शापः = श्राप हो र
कः = कुन चाहिँ
अनुग्रहः = कृपा हो
कः = कुन चाहिँ
स्वर्गः = स्वर्ग र
कः वा = कुन चाहिँ
नरकः = नरक हो
किं = कुन चाहिँ
सुखं = सुख हो र
वा = अथवा कुन चाहिँ
दुःखम् एव = दुःख हो

वाक्यार्थ– यो संसार सत्त्व, रज र तम गुणको बहाव मात्र हो। त्यसैले यहाँ न श्राप र अनुग्रह नै छन्, न त स्वर्ग र नरक नै छन्, अनि न त सुख र दुःख नै छन्।

एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया।
एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः॥ २१॥

पदार्थ–
एकः = एक मात्र
निष्कलः = पूर्णतम
भगवान् = परमात्माले
आत्ममायया = आफ्नो मायाद्वारा
भूतानि = अनेक प्राणीहरूलाई
एषां = यी अनन्त प्राणीहरूको
बन्धं च = बन्धनलाई र
मोक्षं च = मोक्षलाई
सुखं = सुखलाई र
दुःखं च = दुःखलाई पनि
सृजति = सृजना गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– अनेकथरी प्राणीहरूलाई र यिनीहरूका बन्धन–मोक्ष, सुख–दुःख आदि सबैलाई शुद्ध र पूर्णतम एक मात्र परमात्माले आफ्नो मायाद्वारा सृजना गर्नुहुन्छ।

न तस्य कश्चिद् दयितः प्रतीपो न ज्ञातिबन्धुर्न परो न च स्वः।
समस्य सर्वत्र निरञ्जनस्य सुखे न रागः कुत एव रोषः॥ २२॥

पदार्थ–	**प्रतीपः** = अप्रिय	**सुखे** = सुखमा
सर्वत्र = सबै पदार्थहरूमा	**न** = छैन	**रागः** = आसक्ति
समस्य = समानरूपले रहने	**ज्ञातिबन्धुः** = बन्धुबान्धवहरू	**न एव** = छैन भने
निरञ्जनस्य = माया, अज्ञान आदि दोषले रहित	**न** = छैनन्	**रोषः** = आसक्ति गरिएको वस्तु नपाएर हुने क्रोध त
तस्य = ती सर्वात्मा भगवान्‌को	**परः** = पराई मान्छे	**कुतः** = कहाँबाट हुने
कश्चित् = कोही पनि	**न** = छैनन् र	
दयितः = प्रिय र	**स्वः च** = आफ्ना मान्छे पनि	
	न = छैनन्	

वाक्यार्थ– भगवान् सम्पूर्ण संसारमा समानरूपले रहनुभएको छ। उहाँमा अज्ञान माया आदि दोषहरू छैनन्। उहाँको न कोही प्रिय र अप्रिय (मित्र र शत्रु) छन्। न त बन्धुबान्धव, पराई र आफन्त नै छन्। उहाँमा आसक्ति नै छैन भने आसक्ति गरिएको वस्तु नपाएर हुने क्रोध रुन् कहाँबाट हुने ?

तथापि तच्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय।
बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते॥ २३॥

पदार्थ–	**शरीरिणां** = प्राणीहरूको	**मोक्षाय** = मोक्षका लागि
तथा अपि = त्यसो भएर पनि	**सुखाय** = सुखका लागि	**मृत्युजन्मनोः** = जन्म–मृत्यु र
तच्छक्तिविसर्गः = उहाँको मायाशक्तिको कार्य पाप र पुण्य नै	**दुःखाय** = दुःखका लागि	**संसृतये च** = बारम्बार संसार–चक्रमा आउन जानका लागि
एषां = यी	**हिताहिताय** = प्रिय–अप्रियका लागि	**अवकल्पते** = कारण बन्दछ
	बन्धाय = बन्धनका लागि	

वाक्यार्थ– भगवान् सबैमा बराबर भए तापनि उहाँका मायाद्वारा हरेक प्राणीमा उत्पन्न पाप–पुण्यहरू नै ती ती प्राणीहरूका सुख–दुःख, प्रिय–अप्रिय, बन्धन–मोक्ष, जन्म–मृत्यु र बारम्बार संसार–चक्रमा आउन जानका लागि कारण बन्दछन्।

अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि।
यन्मन्यसे असाधूक्तं मम तत् क्षम्यतां सति॥ २४॥

पदार्थ–
अथ = यसै कारणले
भामिनि = हे पार्वती माता
त्वां = हजुरलाई
शापमोक्षाय = श्रापबाट मुक्त गर्नको लागि
न प्रसादये = म प्रार्थना गर्दिनँ
सति = हे देवी
मम = मेरो
यत् = जुन
उक्तं = भनाइ हो
असाधु = अनुचित हो भनी
मन्यसे = ठान्नुहुन्छ भने
तत् = त्यो कुरा
क्षम्यतां = क्षमा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे माता म हजुरलाई आफ्नो श्रापबाट मुक्त गरिदिनको लागि प्रार्थना गर्न चाहन्नँ, तर मेरा जुन भनाइहरूलाई हजुरले अनुचित ठान्नुहुन्छ, तिनबाट मलाई क्षमा गरिदिनुहोस्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिन्दम।
जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः॥ २५॥

पदार्थ–
अरिन्दम = हे शत्रुनाशक परीक्षित्
इति = यस प्रकार
गिरिशौ = शिव र पार्वतीलाई
प्रसाद्य = प्रसन्न पारेर
चित्रकेतुः = ती चित्रकेतु
स्मयतोः = आश्चर्य मान्दै गरेका
तयोः = उहाँहरूले
पश्यतोः = हेर्दा-हेर्दै
स्वविमानेन = आफ्नो विमानमा चढेर
जगाम = त्यहाँबाट गए

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! यस प्रकार चित्रकेतुले माता पार्वती र भगवान् शङ्करलाई प्रसन्न पारेपछि उहाँहरूले आश्चर्यपूर्वक हेर्दा-हेर्दै आफ्नो विमानमा चढेर त्यहाँबाट गए।

ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत्।
देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम्॥ २६॥

पदार्थ–
ततः तु = त्यसपछि
भगवान् = भगवान्
रुद्रः = शिवले
देवर्षिदैत्यसिद्धानां = देवता, ऋषि, दानव, सिद्धहरू र
पार्षदानां च = आफ्ना पार्षदहरूको अगाडि
शृण्वताम् = उनीहरूले पनि सुन्ने गरी
रुद्राणीम् = पार्वतीलाई
इदम् = यसो
अब्रवीत् = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यसपछि भगवान् शङ्करले उपस्थित देवता, दानव, ऋषि, सिद्ध र आफ्ना पार्षहरूलाई पनि सुनाउँदै आफ्नी पत्नी पार्वतीसँग यसो भन्नुभयो।

श्रीरुद्र उवाच (भगवान् रुद्रले भन्नुभयो)

दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः।
माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निःस्पृहाणां महात्मनाम्॥ २७॥

पदार्थ–
सुश्रोणि = हे सुन्दरी पार्वती
निःस्पृहाणां = कुनै इच्छा नगर्ने र
महात्मनाम् = उदार हृदय भएका
अद्भुतकर्मणः = अनौठा कर्म गर्ने
हरेः = भगवान् श्रीहरिका
भृत्यभृत्यानां = सेवकका पनि सेवकहरूको
माहात्म्यं = महिमा (अहिले)
दृष्टवती असि = देखेकी छ्यौ

वाक्यार्थ– हे पार्वती ! भगवान् श्रीहरि अनौठा कर्म गर्नेवाला हुनुहुन्छ। उहाँका सेवकका सेवकहरू पनि सुख र दुःखमा कुनै कुराको पनि इच्छा नगर्ने र उदार हृदय भएका हुन्छन्। उनीहरूको महिमा अहिले तिमी आफैँले देख्यौ।

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति।
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥ २८ ॥

पदार्थ–
स्वर्गापवर्गनरकेषु अपि = स्वर्ग, मोक्ष र नरकमा पनि
तुल्यार्थदर्शिनः = एउटै वस्तु परमात्माको दर्शन गर्ने
नारायणपराः = भगवान् नारायणमा शरणागत भएका
सर्वे = उहाँका सम्पूर्ण भक्तहरू
कुतश्चन = कसैदेखि पनि
न बिभ्यति = डराउँदैनन्

वाक्यार्थ– भगवान् नारायणको शरणमा पर्ने भक्तहरू कसैदेखि पनि पटक्कै डराउँदैनन् किनभने उनीहरू स्वर्ग, नरक र मोक्षमा समेत एउटै वस्तु परमात्मालाई देख्दछन्।

देहिनां देहसंयोगाद् द्वन्द्वानीश्वरलीलया।
सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥ २९ ॥

पदार्थ–
ईश्वरलीलया एव = भगवान्को लीलाका कारणले नै
देहिनां = जीवात्माहरूको
देहसंयोगात् = विभिन्न शरीरहरूसँग संयोग भई त्यसबाट
सुखं = सुख
दुःखं = दुःख
जन्म = जन्म
मृतिः = मृत्यु
शापः = श्राप र
अनुग्रह च = अनुग्रह समेत गरी
द्वन्द्वानि = अनेक विरुद्ध कुराहरू प्राप्त भइरहन्छन्

वाक्यार्थ– भगवान्को मायामय लीलाका कारणले नै जीवात्माहरूलाई विभिन्न मनुष्य, पशु, आदि शरीरहरू प्राप्त हुन्छन्। ती विभिन्न शरीरहरूसँग सम्बन्धित हुँदा शरीरअनुसारकै सुख-दुःख, जन्म-मृत्यु र श्राप-अनुग्रह आदि अनेक विरुद्ध कुराहरू प्राप्त भइरहन्छन्।

अविवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि।
गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत् कृतः ॥ ३० ॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
आत्मनि = स्वप्नमा आफूमा नै
अर्थभेदः इव = भ्रमले नभएका वस्तु प्रतीत भए झैँ
स्रजि वत् = एउटै मालामा

भिदा = सर्प, दण्ड आदि भेद	पदार्थहरूमा गुण र दोष, सुख र	**अविवेककृतः** = केवल अज्ञानकै
कृतः इव = कल्पित भए झैँ	दुःख आदिको बुद्धि पनि	कारण भएको हो
गुणदोषविकल्पः च = संसारका	**पुंसः** = मानिसहरूको	

वाक्यार्थ– स्वप्नमा भ्रमका कारणले नभएका वस्तु पनि आफूभित्रै अनुभव गरिन्छन्। जाग्रत् कालमा पनि एउटै मालामा नभएका सर्प, दण्ड आदि अनेक भ्रमहरू भएका देखिन्छन्। यसै गरी मानिसहरू संसारका सुख, दुःख आदि पदार्थहरूमा जुन गुण र दोष देख्छन् त्यो केवल अज्ञानकै कारण भएको हो।

विवरण– माथिका दुई श्लोकमा सुख-दुःखको भेद केवल अविवेकको कारणले कल्पना गरिएको हो भन्ने उल्लेख गरिएको छ। संसारमा सुख र दुःख यही हो भन्ने कुनै निश्चित नियम र परिभाषा पाइँदैन। जसलाई जहिले जे-जे मनपर्दछ उसले तिनै कुराबाट सुख र दुःखको परिभाषा गर्दछ। पुस महिनामा अत्यन्त सुख दिने सिरक जेठमा दुःखदायी बन्दछ। एउटालाई मन पर्ने भोजन अर्कोलाई पटक्कै रुच्दैन। सपनामा पदार्थ छैनन्, तर मानिस त्यहाँका पदार्थहरूमा समेत दुःख र सुखको बुद्धि गर्दछ। माला सर्पका रूपमा देखिँदा मानिस भाग्दछ र त्यसबाट उसलाई दुःखको अनुभूति हुन्छ तर मालाकै रूपमा देख्दा भने मानिसलाई सुखको अनुभूति हुन्छ। कहाँ सुखको साधन मानिएको माला, अनि कहाँ अत्यन्त दुःखको कारण मानिने सर्प। कल्पनाकै कारण मालामा सर्प देखिए झैँ व्यवहारका सुख-दुःख पनि केवल कल्पना मात्र हुन्।

वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्वहतां नृणाम्।
ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद् व्यपाश्रयः॥ ३१॥

पदार्थ–	**ज्ञानवैराग्यवीर्याणां** = ज्ञान र	**व्यपाश्रयः** = तेरो मेरो भनी
भगवति = भगवान्	वैराग्यरूपी बलले युक्त भएका	रागद्वेष गर्नुपर्ने
वासुदेवे = वासुदेवमा	**नृणाम्** = मानिसहरूको लागि	**न** = हुँदैन
भक्तिम् = दृढ भक्ति	**हि** = निश्चय नै	
उद्वहतां = धारण गरिरहने	**कश्चित्** = कुनै पनि वस्तु	

वाक्यार्थ– ज्ञान र वैराग्यरूपी बलले युक्त भएका र भगवान् वासुदेवमा दृढ भक्ति गर्ने मानिसहरू संसारका कुनै पनि वस्तुमा तेरो-मेरो भनी रागद्वेष गर्दैनन्।

नाहं विरिञ्चो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः।
विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः॥ ३२॥

पदार्थ–	**अहं** = म (शिवजीले)	**न** = जान्नुहुन्न
यस्य = जुन भगवान्को	**न** = जान्दिनँ	**कुमारनारदौ** = कुमार र नारद
ईहितम् = लीलाको रहस्यलाई	**विरिञ्चः** = ब्रह्माजीले	**ब्रह्मपुत्राः** = ब्रह्माका सन्ततिहरू

मुनयः = मुनिहरू र	**अंशकांशकाः** = भगवान्को	अभिमानीहरूले त
सुरेशाः = ठुला देवताहरू समेत	अंशका पनि अंश भएर पनि	**तत्स्वरूपं** = भगवान्को स्वरूप
हामी कसैले पनि	**पृथक्** = आफूलाई स्वतन्त्र छुट्टै	**न** = झन् बुझ्न सक्दैनन्
न विदामः = जान्दैनौँ	**ईशमानिनः** = ईश्वर ठान्ने	

वाक्यार्थ– म, ब्रह्माजी, कुमारहरू, नारदजी, ब्रह्माजीका छोराहरू, मुनिहरू र ठुला ठुला देवताहरू समेत हामी कसैले पनि भगवान्को लीलाको रहस्यलाई पूर्णरूपमा बुझ्न सक्दैनौँ। त्यस्ता अनन्त प्रभुका अंशका पनि अंश भएर समेत जसले आफूलाई छुट्टै ईश्वर झैँ ठानी अभिमान गर्छन् भने तिनले त झन् भगवान्को यथार्थ स्वरूपलाई के बुझून्।

विवरण– यहाँ प्राणीहरूलाई भगवान्का स-साना अंश भनी बताइएको छ। भगवद्गीता (१५/७)मा पनि **ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः** अर्थात् जीवात्मा मेरै अंश हो भनेर भगवान्ले बताउनुभएको छ। जीवात्मा परमात्माको मायाद्वारा कल्पित रूप हो। यस दृष्टिबाट हेर्ने हो भने ऊ ईश्वरको अंश हो तर वास्तवमा भन्नुपर्दा चाहिँ जीव परमात्माबाट छुट्याउन मिल्ने छुट्टा-छुट्टै अङ्गहरू जस्तो अंश होइन। यदि साँच्चै नै जीवात्मालाई परमात्माका अंश भनी मान्ने हो भने जन्म, मृत्यु आदि सांसारिक दोषहरूले ती-ती अंशमा परमात्मालाई पनि छुन्छन् र उनलाई संसारी मान्छे झैँ बनाउँछन्। ठ्याक्कै ईश्वरको रूपमा अनुभवमा नआउने भएकाले अनि जीवात्माहरू अनेक भएकाले उनीहरूलाई शास्त्रले ईश्वरको अंश भनी बताएका हुन्। वास्तवमा एउटै परमात्मा नै आफ्नो मायाको कारणले भिन्न-भिन्न अन्तःकरणहरूमा प्रतिबिम्बित भई जीवात्मा बनेको हो। यसर्थ परमात्माभन्दा भिन्न अरू कुनै पनि वस्तु छँदै छैन।

न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा।
आत्मत्वात् सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः॥ ३३॥

पदार्थ–	**न अस्ति** = छैन	**सर्वभूतानां** = सम्पूर्ण प्राणीहरूको
हि = निश्चय नै	**न अप्रियः** = शत्रु छैन	**आत्मत्वात्** = आत्मा हुनुभएको
अस्य = यी भगवान्को	**स्वः** = आफन्त र	हुँदा
कश्चित् = कोही पनि	**परः अपि वा** = पराइ पनि (छैन)	**सर्वभूतप्रियः** = सबै प्राणीहरूका
प्रियः = प्यारो व्यक्ति	**हरिः** = भगवान् श्रीहरि	लागि प्रिय हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– भगवान्को लागि कोही पनि प्रिय वा अप्रिय र आफ्नो वा पराइ भन्ने छैन। उहाँ सबैको आत्मा हुनुहुन्छ। त्यस कारण आत्मारूपले रहनुहुने भगवान् श्रीहरि सबै प्राणीहरूका लागि समान रूपले प्रिय हुनुहुन्छ।

तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियोऽनुगः।
सर्वत्र समदृक् शान्तो ह्यहं चैवाच्युतप्रियः॥ ३४॥

पदार्थ—
सर्वत्र = जहाँसुकै
समदृक् = समान भाव राख्ने
शान्तः = अत्यन्त शान्त रहने
अयं = यी
महाभागः = ठुला भाग्यशाली
चित्रकेतुः च = चित्रकेतु पनि
तस्य = उहाँ भगवान्‌कै
प्रियः = प्यारा
अनुगः = अनुचर हुन्
हि = निश्चय नै
अहं च = म पनि
अच्युतप्रियः एव = भगवान्‌को अत्यन्त प्यारो छु

वाक्यार्थ— यी सौभाग्यशाली चित्रकेतु भगवान्‌का प्रिय अनुचर हुन्। यिनी सबैतिर समान रूपले भगवद्‌भाव राख्दछन् र सधैँ शान्त रहन्छन्। म पनि भगवान्‌को अत्यन्त प्यारो छु।

तस्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु।
महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु ॥ ३५ ॥

पदार्थ—
तस्मात् = त्यसैले
महापुरुषभक्तेषु = परमपुरुष भगवान्‌का भक्त भएका
शान्तेषु = शान्त
समदर्शिषु = समान देख्ने
महात्मसु = महान् विचार भएका
पुरुषेषु = व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा
विस्मयः = आश्चर्य
न कार्यः = मान्नु पर्दैन

वाक्यार्थ— त्यसैले परमपुरुष भगवान्‌का भक्त समदर्शी र शान्त महात्माहरूको व्यवहार देखेर केही आश्चर्य मान्नु पर्दैन।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्योमाभिभाषितम्।
बभूव शान्तधी राजन् देवी विगतविस्मया ॥ ३६ ॥

पदार्थ—
राजन् = हे राजा परीक्षित्
इति = यस प्रकार
भगवतः = भगवान्
शिवस्य = शिवको
अभिभाषितम् = उपदेशलाई
श्रुत्वा = सुनेर
विगतविस्मया = आश्चर्यको भाव नष्ट भएकी
उमा देवी = भगवती उमा
शान्तधी = शान्त मनवाली
बभूव = हुनुभयो

वाक्यार्थ— यस प्रकार भगवान् शङ्करको वचन सुनिसकेपछि भगवती उमाको मनबाट आश्चर्यको भाव हट्यो र उहाँको मन शान्त भयो।

इति भागवतो देव्याः प्रतिशप्तुमलन्तमः।
मूर्ध्ना सञ्जगृहे शापमेतावत् साधुलक्षणम् ॥ ३७ ॥

पदार्थ—
इति = यस प्रकार
प्रतिशप्तुम् = श्राप फर्काउन
अलन्तमः = समर्थ भएर पनि
भागवतः = भगवान्‌का भक्त ती चित्रकेतुले
देव्याः = देवी पार्वतीको
शापम् = श्रापलाई
मूर्ध्ना = नम्र भएर शिर झुकाई

सञ्जगृहे = राम्ररी स्वीकार गरे
एतावत् = यही नै
साधुलक्षणम् = सत्पुरुषहरूको स्वभाव हो

वाक्यार्थ– पार्वतीको श्रापलाई फर्काउन समर्थ भएर पनि भगवान्का भक्त चित्रकेतुले उहाँको श्रापलाई विनयपूर्वक शिर झुकाई स्वीकार गरे। यही नै सत्पुरुषहरूको स्वभाव हो।

जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवीं योनिमाश्रितः।
वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः॥ ३८॥

पदार्थ–
त्वष्टुः = त्वष्टाले गरेको यज्ञको
दक्षिणाग्नौ = दक्षिणाग्निमा
दानवीं = दानवको
योनिम् = (जुनी) शरीरलाई
आश्रितः = धारण गरी
ज्ञानविज्ञानसंयुतः = ज्ञान र विज्ञानले युक्त भएका (चित्रकेतु)
वृत्रः इति = वृत्रासुर नामले
अभिविख्यातः = प्रख्यात हुँदै
जज्ञे = जन्मिए

वाक्यार्थ– चित्रकेतु दानवको जुनी पाई त्वष्टाले गरेको यज्ञको दक्षिणाग्निबाट प्रकट भए। उनको नाम वृत्रासुर भयो, उनी ज्ञान र विज्ञान दुबैले युक्त थिए।

एतत् ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणं भगवन्मतेः॥ ३९॥

पदार्थ–
यत् = जुन कुरा
त्वं = तपाईंले
मां = मलाई
असुरजातेः च = असुर कुलमा उत्पन्न भएर पनि
वृत्रस्य = वृत्रासुरको
भगवन्मतेः = भगवान्मा बुद्धि लाग्नुको
कारणं = कारण
परिपृच्छसि = सोध्नुभएको थियो
एतत् = यो
सर्वम् = वृत्रासुरको सबै पूर्वचरित्र
ते = तपाईंलाई
आख्यातं = बताएँ

वाक्यार्थ– वृत्रासुर असुरकुलमा उत्पन्न भएर पनि उनको बुद्धि भगवान्मा लाग्नुको कारण के हो भनी तपाईंले जुन प्रश्न गर्नुभएको थियो त्यसको उत्तरको रूपमा मैले यो वृत्रासुरको पूर्वजन्मको सम्पूर्ण चरित्र तपाईंलाई बताएँ।

इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः।
माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बन्धाद् विमुच्यते॥ ४०॥

पदार्थ–
इमं = यो
महात्मनः = महान् विचार भएका
चित्रकेतोः = चित्रकेतुको
पुण्यं = पुण्यदायक
इतिहासम् = इतिहास
विष्णुभक्तानां = भगवान् विष्णुका भक्तहरूको
माहात्म्यं = माहात्म्यलाई प्रकट गर्छ
श्रुत्वा = भक्तिपूर्वक सुनेर
बन्धात् = संसारको बन्धनबाट
विमुच्यते = मुक्त हुन्छ

वाक्यार्थ– चित्रकेतु राजाको यो पुण्यदायक जीवन चरित्रले भगवान् विष्णुका सम्पूर्ण भक्तहरूको माहात्म्यलाई प्रकट गर्दछ। यसलाई भक्तिपूर्वक सुन्नाले जीव संसारबन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

य एतत् प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत्।
इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिम्॥ ४१॥

पदार्थ–	**श्रद्धया** = श्रद्धापूर्वक	**पठेत्** = पढ्ला
यः = जसले	**हरिं** = भगवान् श्रीहरिलाई	**सः** = त्यसले
प्रातः = प्रातःकालमा	**स्मृत्वा** = सम्झिएर	**परमां** = सर्वोत्कृष्ट
उत्थाय = उठेर	**एतत्** = यो	**गतिम्** = मोक्षपद
वाग्यतः = मौन रही	**इतिहासं** = इतिहास	**याति** = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– जसले प्रातःकालमा उठेर मौन रही श्रद्धापूर्वक भगवान् श्रीहरिलाई सम्झिएर यो इतिहासको पाठ गर्छ उसले सर्वश्रेष्ठ मोक्षपद पाउँछ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे
चित्रकेतुशापो नाम सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

अथ अष्टादशोऽध्यायः

अदिति र दितिका सन्तान तथा मरुद्गणको उत्पत्तिको वर्णन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीम्।
अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान्॥ १॥
सिद्धिर्भगस्य भार्याङ्ग महिमानं विभुं प्रभुम्।
आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रताम्॥ २॥

पदार्थ–
अङ्ग = हे प्रिय परीक्षित्
सवितुः = सविताकी
पत्नी = पत्नी
पृश्निः तु = पृश्निले
सावित्रीं = सावित्रीका अभिमानी देवता
व्याहृतिं = व्याहृतिका अभिमानी देवता
त्रयीम् = त्रयीका अभिमानी देवता
अग्निहोत्रं = अग्निहोत्र
पशुं = पशुयाग
सोमं = सोमयाग
चातुर्मास्यं = चातुर्मास्ययाग र
महामखान् = पञ्च महायज्ञ समेतका अधिष्ठाता देवतालाई (उत्पन्न गरिन्)
भगस्य = भगकी
भार्या = पत्नी
सिद्धिः = सिद्धिले
महिमानं = महिमा
विभुं = विभु
प्रभुम् = प्रभु नामका तीन पुत्र र
वरारोहां = अत्यन्त सुन्दरी
सुव्रताम् = अति सुशील
आशिषं = आशी नाम गरेकी
कन्यां च = एउटी छोरीलाई पनि
प्रासूत = जन्माइन्

वाक्यार्थ– हे प्रिय परीक्षित्! सविताको पृश्नि नामकी पत्नी थिइन्। उनले सावित्री (गायत्री), व्याहृति, त्रयी (वेद), अग्निहोत्र, पशुयाग, सोमयाग, चातुर्मास्य याग र पञ्चमहायज्ञका अधिष्ठाता देवतालाई जन्म दिइन्। भगकी पत्नी सिद्धिले महिमा, विभु र प्रभु नामका तीन छोरा र आशी नामकी परमसुन्दरी र अतिसुशील एक कन्यालाई जन्म दिइन्।

धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा।
सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात्॥ ३॥

पदार्थ–
धातुः = धाताका चाहिँ
कुहूः = कुहू
सिनीवाली = सिनीवाली
राका = राका
तथा = त्यसै गरी
अनुमतिः = अनुमति नामकी (चार पत्नी थिए, तिनीहरूले)
अनुक्रमात् = क्रमैले
सायं = सायङ्काल
दर्शम् = दर्श
अथ च = त्यसै गरी

प्रातः = प्रातःकाल र
पूर्णमासम् = पूर्णमास समेतका अभिमानी देवतालाई (जन्माए)

वाक्यार्थ– धाताकी चार ओटी पत्नी थिए– कुहू (अमावस्याकी अभिमानिनी देवी), सिनीवाली (कृष्णपक्षको चतुर्दशीकी अभिमानिनी देवी), राका (पूर्णमासी) र अनुमति (शुक्लपक्षको चतुर्दशीकी अभिमानिनी देवी)। यिनीहरूमध्ये क्रमैसँग कुहूले सायङ्कालको अभिमानी देवता, सिनीवालीले दर्शका अभिमानी देवता, राकाले प्रातःकालका अभिमानी देवता र अनुमतिले पूर्णमासका अभिमानी देवतालाई जन्म दिइन्।

अग्नीन् पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनन्तरः।
चर्षणी वरुणस्यासीद् यस्यां जातो भृगुः पुनः॥ ४॥

पदार्थ–
समनन्तरः = विधाताले
क्रियायां = आफ्नी पत्नी क्रियामा
पुरीष्यान् = पुरीष्य नाम गरेका
अग्नीन् = पाँच अग्निहरूलाई
आधत्त = पुत्ररूपमा जन्माए
चर्षणी = चर्षणी
वरुणस्य = वरुणकी (पत्नी)
आसीत् = थिइन्
यस्यां = जुन चर्षणीमा
भृगुः = ब्रह्माका पुत्र भृगु
पुनः = फेरि
जातः = उत्पन्न भए

वाक्यार्थ– धाताका भाइ विधाताले पत्नी क्रियाबाट पुरीष्य नामका पाँच ओटा अग्निहरूलाई पुत्ररूपमा जन्माए। वरुणकी पत्नी चर्षणीबाट ब्रह्माका पुत्र भृगुले फेरि जन्म लिए।

वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादभवत् किल।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी॥ ५॥
रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतम्।
रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात्॥ ६॥

पदार्थ–
महायोगी = महायोगी
वाल्मीकिः च = वाल्मीकि पनि
वल्मीकात् = वल्मीकबाट
किल = निश्चय नै
अभवत् = जन्मिए
अगस्त्यः च = अगस्त्य र
वसिष्ठः च = वसिष्ठ
ऋषी = यी दुई जना ऋषि
मित्रावरुणयोः = मित्र र वरुणका पुत्र हुन्
उर्वश्याः = उर्वशी अप्सराको
सन्निधौ = नजिकमा जाँदा
द्रुतम् = स्खलित भएको
रेतः = वीर्यलाई
कुम्भे = घडामा
सिषिचतुः = राखिदिए (त्यही वीर्यबाट अगस्त्य र वसिष्ठको जन्म भयो)
मित्रः = मित्रले
रेवत्यां = रेवतीबाट
उत्सर्गम् = उत्सर्ग
अरिष्टं = अरिष्ट र
पिप्पलं = पिप्पल नामका तीन पुत्र
व्यधात् = उत्पन्न गरे

वाक्यार्थ– महायोगी वाल्मीकि वल्मीकबाट जन्मिए। अगस्त्य र वसिष्ठ यी दुई ऋषिहरू मित्र र वरुणका छोरा हुन्। उर्वशी नामकी अप्सरालाई देखेर कामले मोहित भएका मित्र र वरुणको वीर्य

स्खलित भयो। उनीहरूले त्यसलाई घडामा राखिदिए। त्यही वीर्यबाट अगस्त्य र वसिष्ठको जन्म भयो। मित्रले रेवतीबाट उत्सर्ग, अरिष्ट र पिप्पल नामका तीन छोरा जन्माए।

पौलोम्यामिन्द्र आधत्त त्रीन् पुत्रानिति नः श्रुतम्।
जयन्तमृषभं तात तृतीयं मीढुषं प्रभुः ॥ ७ ॥

पदार्थ–
तात = हे प्रिय परीक्षित्
प्रभुः = सामर्थ्यवान्
इन्द्रः = इन्द्रले
पौलोम्याम् = पौलोमी (पुलोमकी पुत्री शची)मा
जयन्तम् = जयन्त
ऋषभं = ऋषभ र
तृतीयं = तेस्रो चाहिँ
मीढुषं = मीढुष नाम गरेका
त्रीन् पुत्रान् इति = तीन पुत्र
आधत्त = उत्पन्न गरे भन्ने
नः = हामीले
श्रुतम् = सुनेका छौँ

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! सामर्थ्यवान् इन्द्रले पुलोमकी पुत्री शचीबाट जयन्त, ऋषभ र मीढुष नामका तीन पुत्र जन्माएका थिए भन्ने हामीले सुनेका छौँ।

उरुक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिणः।
कीर्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोकस्तस्यासन् सौभगादयः ॥ ८ ॥

पदार्थ–
देवस्य = भगवान्
उरुक्रमस्य = तीन पाउद्वारा तीनै लोकलाई अतिक्रमण गरी बलिलाई निग्रह गर्ने
मायावामनरूपिणः = मायाद्वारा वामनको रूप लिने भगवान्को
कीर्तौ = कीर्ति नाम गरेकी
पत्न्यां = पत्नीमा
बृहच्छ्लोकः = बृहच्छ्लोक नामका पुत्र भए
तस्य = ती बृहच्छ्लोकका
सौभगादयः = सौभग आदि नामका अनेक सन्तान
आसन् = भए

वाक्यार्थ– बलिलाई निग्रह गर्न मायाशक्तिद्वारा वामनरूपमा अवतार लिएर तीन पाउमा तीनै लोकलाई अतिक्रमण गर्ने भगवान् त्रिविक्रम (विष्णु)की कीर्ति नाम गरेकी पत्नी थिइन्। उनबाट बृहच्छ्लोक नामका पुत्र जन्मिए। बृहच्छ्लोकका पनि सौभग आदि अनेक पुत्रहरू भए।

तत्कर्मगुणवीर्याणि काश्यपस्य महात्मनः।
पश्चाद् वक्ष्यामहेऽदित्यां यथा वावततार ह ॥ ९ ॥

पदार्थ–
महात्मनः = उदार चित्त भएका
काश्यपस्य = कश्यपका पुत्र वामनले
यथा वा = जसरी जुन रूपमा
अदित्यां = अदितिको गर्भमा
अवततार = जन्म लिनुभयो
तत्कर्मगुणवीर्याणि = उहाँका कर्म, गुण र पराक्रम
ह = निश्चय नै
पश्चात् = पछाडि (आठौँ स्कन्धमा)
वक्ष्यामहे = बताउनेछु

वाक्यार्थ– महर्षि कश्यपका पुत्र महात्मा वामनका प्रसिद्ध कर्म, गुण र पराक्रमहरू के के थिए र उहाँले माता अदितिको गर्भबाट किन जन्म लिनुभयो ? यसको विस्तारपूर्वक वर्णन म पछाडि

(आठौँ स्कन्धमा) गर्नेछु।

अथ कश्यपदायादान् दैतेयान् कीर्तयामि ते।

यत्र भागवतः श्रीमान् प्रह्लादो बलिरेव च॥ १०॥

पदार्थ–
अथ = अब
कश्यपदायादान् = कश्यपका पुत्र
दैतेयान् = दितिका गर्भबाट उत्पन्न दैत्यहरूको वंश
ते = तपाईंलाई
कीर्तयामि = बताउँछु
यत्र एव = जुन वंशमा नै
श्रीमान् = यशस्वी
भागवतः = भगवान्का परमभक्त
प्रह्लादः = प्रह्लाद (प्रह्लाद) र
बलिः च = बलिको पनि जन्म भएको थियो

वाक्यार्थ– हे राजा परीक्षित्! अदितिको वंशवर्णनपछि अब म कश्यपबाट दितिको गर्भमा उत्पन्न भएका दैत्यहरूको वंश बताउँछु। जुन वंशमा भगवान्का परमभक्त, यशस्वी प्रह्लाद र बलिको जन्म भएको थियो।

दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववन्दितौ।

हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्तितौ॥ ११॥

पदार्थ–
दितेः = दितिका
दैत्यदानववन्दितौ = दैत्य र दानवद्वारा पूजित
हिरण्यकशिपुः = हिरण्यकशिपु र
हिरण्याक्षः नाम च = हिरण्याक्ष नाम गरेका
द्वौ एव = दुई ओटा मात्र
दायादौ = पुत्र (भए भनेर)
कीर्तितौ = वर्णन गरियो

वाक्यार्थ– दितिका सम्पूर्ण दैत्य र दानवहरूद्वारा पूजित हिरण्यकशिपु र हिरण्याक्ष नाम गरेका दुई जना मात्र पुत्र भए, जसको वर्णन मैले पहिला (तृतीस्कन्धमा) नै गरिसकेँ।

हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी।

जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान्॥ १२॥

संह्लादं प्रागनुह्लादं ह्लादं प्रह्लादमेव च।

तत्स्वसा सिंहिका नाम राहुं विप्रचितोऽग्रहीत्॥ १३॥

पदार्थ–
दानवी = दनुवंशमा उत्पन्न
जम्भस्य = जम्भकी
तनया = पुत्री
दत्ता = हिरण्यकशिपुलाई दिइएकी (यसैले)
हिरण्यकशिपोः = हिरण्यकशिपुकी
कयाधुः नाम = कयाधु नामकी
भार्या = पत्नीले
प्राक् = सर्वप्रथम
संह्लादं = संह्लाद
अनुह्लादं = अनुह्लाद
ह्लादं = ह्लाद र
प्रह्लादम् एव च = प्रह्लाद (प्रह्लाद) गरी
चतुरः = चार जना
सुतान् = पुत्रहरू
सुषुवे = जन्माइन्

तत्स्वसा = यी चार भाइकी बहिनी
सिंहिका नाम = सिंहिका नाम गरेकी थिइन् जसले
विप्रचितः = विप्रचित्‌बाट
राहुं = राहु नामका पुत्रलाई
अग्रहीत् = जन्माइन्

वाक्यार्थ– हिरण्यकशिपुकी पत्नी कयाधु दनुवंशमा उत्पन्न भएकी थिइन्, उनी जम्भकी छोरी थिइन्। उनका चार जना पुत्रहरू भए जसका नाम संह्लाद, अनुह्लाद, ह्लाद र प्रह्वाद (प्रह्लाद) थियो। यी चार भाइकी सिंहिका नामकी एउटी बहिनी थिइन्। सिहिंकाले विवाह विप्रचित्‌बाट राहु नाम गरेको पुत्रलाई जन्म दिइन्।

शिरोऽहरद् यस्य हरिश्चक्रेण पिबतोऽमृतम्।
संह्लादस्य कृतिर्भार्यासूत पञ्चजनं ततः॥ १४॥

पदार्थ–
यस्य = जुन सिंहिकाका छोरा राहुको
अमृतम् = अमृत
पिबतः = पान गर्ने समयमा
हरिः = मोहिनीरूप भगवान् श्रीहरिले
चक्रेण = आफ्नो सुदर्शन चक्रले
शिरः = शिर
अहरत् = काट्नुभयो
संह्लादस्य = संह्लादकी
कृतिः = कृति नाम गरेकी
भार्या = पत्नीले
ततः = ती संह्लादबाट
पञ्चजनं = पञ्चजन नामको छोरा
असूत = जन्माइन्

वाक्यार्थ– सिंहिकाको पुत्र राहुको शिर अमृत पान गर्ने समयमा मोहिनीरूप भगवान् विष्णुले आफ्नो सुदर्शनचक्र प्रहार गरेर काटिदिनुभयो। संह्लादकी पत्नीको नाम कृति थियो। उनले संह्लादबाट पञ्चजन नाम गरेको पुत्र जन्माइन्।

ह्लादस्य धमनिर्भार्यासूत वातापिमिल्वलम्।
योऽगस्त्याय त्वतिथये पेचे वातापिमिल्वलः॥ १५॥

पदार्थ–
ह्लादस्य = ह्लादकी
धमनिः = धमनि नामकी
भार्या = पत्नीले
वातापिम् = वातापि र
इल्वलम् = इल्वल नामका दुई पुत्र
असूत = जन्माइन्
यः तु = जुन
इल्वलः = इल्वलले
अतिथये = अतिथि
अगस्त्याय = अगस्त्यका लागि
वातापिम् = वातापिलाई
पेचे = पकाए

वाक्यार्थ– ह्लादकी पत्नी धमनिले वातापि र इल्वल नामका दुई पुत्र जन्माइन्। इल्वलले अतिथिरूपमा आएका महर्षि अगस्त्यको सत्कारका लागि वातापिलाई नै पकाएर खुवाए।

अनुह्लादस्य सूर्म्यायां बाष्कलो महिषस्तथा।
विरोचनस्तु प्राह्लादिर्देव्यां तस्याभवद् बलिः॥ १६॥

पदार्थ—
तथा = त्यसै गरी
अनुह्लादस्य = अनुह्लादकी
सूर्म्यायां = सूर्म्या नामकी पत्नीमा
बाष्कलः = बाष्कल र
महिषः = महिष (नामका दुई पुत्र भए)
प्राह्लादिः = प्रह्लादको पुत्र
विरोचनः = विरोचन भए
तस्य तु = ती विरोचनको
देव्यां = पत्नी देवीबाट
बलिः = बलिको जन्म
अभवत् = भयो

वाक्यार्थ— यसै गरी अनुह्लादकी पत्नी सूर्म्याले बाष्कल र महिष नामका दुई पुत्रलाई जन्म दिइन्। प्रह्लादका पुत्र विरोचन थिए। विरोचनकी पत्नी देवीबाट बलिको जन्म भयो।

बाणज्येष्ठं पुत्रशतमशनायां ततोऽभवत्।
तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चादेवाभिधास्यते॥ १७॥

पदार्थ—
ततः = ती बलिबाट
अशनायां = अशना पत्नीमा
बाणज्येष्ठं = जेठो बाणसहितका
पुत्रशतम् = सय पुत्र
अभवत् = भए
तस्य = ती बलिको
अनुभावः = प्रभाव
सुश्लोक्यः = वर्णनीय छ जो
पश्चात् एव = पछाडि नै (आठौँ स्कन्धमा)
अभिधास्यते = बताइनेछ

वाक्यार्थ— दैत्यराज बलिकी अशना नाम गरेकी पत्नी थिइन्। उनले बाण आदि सय जना पुत्रहरू जन्माइन्। बलिको कीर्ति वर्णन गर्न योग्य छ। त्यसैले त्यसको वर्णन पछाडि (आठौँ स्कन्धमा) गरिनेछ।

बाण आराध्य गिरिशं लेभे तद्गणमुख्यताम्।
यत्पार्श्वे भगवानास्ते ह्यद्यापि पुरपालकः॥ १८॥

पदार्थ—
बाणः = बाणासुरले
गिरिशं = भगवान् शङ्करलाई
आराध्य = आराधना गरेर
तद्गणमुख्यताम् = भगवान् शिवको गणहरूमा श्रेष्ठता
लेभे = प्राप्त गरे
हि = निश्चय नै
अद्य अपि = आज पनि
यत्पार्श्वे = बाणासुरको नजिकै
पुरपालकः = नगरको रक्षक भएर
भगवान् = भगवान् शङ्कर
आस्ते = बस्नुहुन्छ

वाक्यार्थ— बलिको जेठो छोरो बाणासुर भगवान् शङ्करको आराधना गरेर शिवगणको नायक भए। आज पनि भगवान् शङ्कर बाणासुरको नगरको रक्षक भएर उनैको नजिकमा बस्नुहुन्छ।

मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः।
त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इन्द्रेण सात्मताम्॥ १९॥

पदार्थ—
चत्वारिंशन्नवाधिकाः = उनन्चास
मरुतः च = मरुद्गण पनि
दितेः = दितिकै
पुत्राः = छोराहरू हुन्
ते = ती

सर्वे = सबै	**इन्द्रेण** = देवराज इन्द्रद्वारा	**नीताः** = बनाइए
अप्रजाः = सन्तानहीन	(तिनीहरू)	
आसन् = थिए	**सात्मताम्** = आफूजस्तै देवता	

वाक्यार्थ– दितिको गर्भबाट नै उनन्चास मरुद्‌गणहरू जन्मिए। यिनीहरू सबै जना सन्तानहीन भए। देवराज इन्द्रले यिनीहरूलाई आफूजस्तै देवता बनाए।

राजोवाच (राजा परीक्षित्‌ले भन्नुभयो)

कथं त आसुरं भावमपोह्यौत्पत्तिकं गुरो।

इन्द्रेण प्रापिताः सात्म्यं किं तत् साधु कृतं हि तैः॥ २०॥

पदार्थ–	**इन्द्रेण** = इन्द्रद्वारा	**किं** = के
गुरो = हे गुरु	**सात्म्यं** = आफू बराबर देवत्वमा	**तत्** = त्यस्तो
ते = ती दितिका पुत्र मरुत्‌हरू	**कथं** = कसरी	**साधु** = राम्रो काम
औत्पत्तिकं = जन्मसिद्ध	**प्रापिताः** = प्राप्त गराइए	**कृतं** = गरे
आसुरं भावम् = आसुरभावलाई	**हि** = निश्चय नै	
अपोह्य = त्यागेर	**तैः** = ती मरुद्‌गणले	

वाक्यार्थ– हे गुरु शुकदेवजी ! जन्मबाट असुर भएका दितिका पुत्र मरुद्‌गणले इन्द्रका लागि के त्यस्तो राम्रो कर्म गरे ? जसका कारण उनीहरूले आसुरभावलाई त्यागे र इन्द्रले उनलाई आफू जस्तै देवता बनाए।

इमे श्रद्दधते ब्रह्मन्नृषयो हि मया सह।

परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि॥ २१॥

पदार्थ–	**इमे** = यी	**तत्** = त्यसकारण
ब्रह्मन् = हे ब्राह्मण	**ऋषयः** = ऋषिहरू	**नः** = हामीहरूलाई
भगवन् = हे भगवान्	**परिज्ञानाय** = उक्त प्रश्नको उत्तर	**व्याख्यातुम् अर्हसि** = व्याख्या
हि = निश्चय नै	जान्नका लागि	गर्न योग्य हुनुहुन्छ
मया सह = मसँगै	**श्रद्दधते** = इच्छा गरिरहेका छन्	

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मण शुकदेवजी ! मसँगै यी सम्पूर्ण ऋषिहरू पनि यो रहस्य जान्न चाहन्छन्। त्यसैले हे भगवान् उक्त कुरा कृपापूर्वक व्याख्या गर्नुहोस्।

सूत उवाच (सूतजीले भन्नुभयो)

तद्विष्णुरातस्य स बादरायणिर्वचो निशम्यादृतमल्पमर्थवत्।

सभाजयन् सन्निभृतेन चेतसा जगाद सत्रायण सर्वदर्शनः॥ २२॥

पदार्थ–
सत्रायण = ब्रह्मसत्रकै आश्रय भएका हे शौनकजी
सर्वदर्शनः = सर्वज्ञ
बादरायणिः = बादरायणका पुत्र
सः = ती शुकदेवजीले
विष्णुरातस्य = परीक्षित्को
आदृतम् = आदरले सहित
अल्पम् = थोरै शब्दमा
अर्थवत् = अनेक अर्थले युक्त
तत् = त्यो
वचः = प्रश्नात्मक वाणी
निशम्य = सुनेर
सन्निभृतेन = आनन्दपूर्ण
चेतसा = चित्तले
सभाजयन् = परीक्षित्को सम्मान गर्दै
जगाद = उत्तर दिनुभयो

वाक्यार्थ– हे शौनकजी ! महाराज परीक्षित्को प्रश्न थोरै शब्दको भए पनि अनेक अर्थयुक्त र सर्वलोकोपकारक थियो भने प्रशस्त आदरभावले पनि युक्त थियो। त्यसैले उनको त्यस्तो प्रश्न सुनेर साह्रै खुसी भएका शुकदेवले महाराज परीक्षित्को प्रशंसा गर्दै उक्त प्रश्नको उत्तर दिन लाग्नुभयो।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना।
मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत्॥ २३॥

पदार्थ–
शक्रपार्ष्णिग्राहेण = इन्द्रलाई सहयोग गर्ने
विष्णुना = भगवान् विष्णुद्वारा
हतपुत्राः = (हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपु) छोरा मारिएकी
दितिः = दिति
शोकदीप्तेन = शोकका कारण दन्किएको
मन्युना = रिसले
ज्वलन्ती = जल्दै
पर्यचिन्तयत् = विचार गर्न लागिन्

वाक्यार्थ– भगवान् विष्णुले इन्द्रको पक्ष लिई दितिका दुई छोरा हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपुलाई मारिदिनुभयो। त्यसपछि पुत्रशोकको अग्निमा जलेकी दितिले मन मनै विचार गर्न लागिन्।

कदा नु भ्रातृहन्तारमिन्द्रियाराममुल्बणम्।
अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा शये सुखम्॥ २४॥

पदार्थ–
इन्द्रियारामम् = विषयसुखमा मस्त हुने
भ्रातृहन्तारम् = आफ्नै भाइहरूको हत्यारा
उल्बणम् = क्रूर र
अक्लिन्नहृदयं = कठोरचित्त भएको
पापं = पापी इन्द्रलाई
घातयित्वा = मारेर
नु = निश्चय नै
कदा = कहिले
सुखम् = सुखपूर्वक
शये = सुत्न पाउँला

वाक्यार्थ– विषयसुखमा मस्त हुने, आफ्नै भाइहरू (हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपु)को हत्यारा, कठोरचित्त भएको त्यो पापी इन्द्रलाई मारेर कहिले सुखपूर्वक सुत्न पाउँला ?

कृमिविड्भस्मसंज्ञासीद् यस्येशाभिहितस्य च।
भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः॥ २५॥

पदार्थ—
ईशाभिहितस्य = राजा भनेर पुकारिएको व्यक्तिका शरीरको (मृत्युपछि)
कृमिविड्भस्मसंज्ञा = किरा, विष्ठा र खरानी भन्ने नाम
आसीत् = हुन्थ्यो
तत्कृते = त्यस्तो शरीरको सुखका लागि (जसले)
भूतध्रुक् = प्राणीद्रोह गर्दछ भने
किं = के (त्यसले)
स्वार्थं = आफ्नो कल्याण
वेद = जान्दछ
यतः = जुन प्राणीद्रोहबाट
यस्य च = जसको
निरयः = नरकप्राप्ति हुन्छ

वाक्यार्थ— राजा भनेर प्रजाहरूद्वारा पुकारिएका व्यक्तिहरूको पनि शरीर मरेपछि दाहसंस्कार नगरिए किरा, स्यालहरूले खाए विष्ठा वा डढाए भस्म हुन्छ। त्यस्तो शरीरको सुखका लागि जसले अरू प्राणीहरूको हिंसा गर्दछ त्यसले जीवनको वास्तविक कल्याणलाई के जान्दछ? जीवहिंसाबाट केवल नरकको प्राप्ति हुन्छ।

आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः।
मदशोषक इन्द्रस्य भूयाद् येन सुतो हि मे॥ २६॥

पदार्थ—
इदं = यो देहलाई
ध्रुवम् = नित्य
आशासानस्य = ठान्ने
उन्नद्धचेतसः = अनियन्त्रित मन भएको
तस्य = त्यस
इन्द्रस्य = इन्द्रको
मदशोषकः = तीनै लोकको राजा हुँ भन्ने घमण्डलाई नाश गर्ने
मे = मेरो
सुतः = छोरो
येन = जुनसुकै उपायद्वारा पनि
हि = निश्चय नै
भूयात् = होस्

वाक्यार्थ— इन्द्र आफ्नो शरीरलाई नै अविनाशी ठानेर बसेको छ। उसमा तीनै लोकको म राजा हुँ भन्ने घमण्ड पनि छ। त्यसकारण म कुनै पनि उपायद्वारा यस्तो पुत्र प्राप्त गर्न चाहन्छु जसले इन्द्रको अभिमानलाई नष्ट गर्न सकोस्।

इति भावेन सा भर्तुराचचारासकृत् प्रियम्।
शुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च॥ २७॥

पदार्थ—
इति = यस्तो
भावेन = पुत्रको चाहनाले
शुश्रूषया = सेवा
अनुरागेण = स्नेह
प्रश्रयेण = विनय र
दमेन च = इन्द्रियनिग्रहद्वारा
सा = ती दितिले
भर्तुः = पति कश्यपको
असकृत् = बारम्बार
प्रियम् = हित
आचचार = गर्न लागिन्

वाक्यार्थ— इन्द्रलाई मार्ने पुत्रको चाहना गरी दितिले आफ्ना पति कश्यपको सेवा, स्नेह,

विनयभाव, इन्द्रियनिग्रह आदि गरी कश्यपलाई प्रसन्न गराउन लागिन्।

भक्त्या परमया राजन् मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः।
मनो जग्राह भावज्ञा सुस्मितापाङ्गवीक्षणैः॥ २८॥

पदार्थ—
राजन् = हे महाराज परीक्षित्
परमया = परम
भक्त्या = भक्तिले
मनोज्ञैः = मनोहर
वल्गुभाषितैः = मधुर वचन र
सुस्मितापाङ्गवीक्षणैः = सुन्दर मुस्कानसहितको कटाक्षपूर्ण दृष्टिद्वारा
भावज्ञा = पतिको अभिप्रायलाई जान्ने दितिले (पतिको)
मनः = मनलाई
जग्राह = वशमा राखिन्

वाक्यार्थ— हे महाराज परीक्षित्! आफ्नो पति कश्यपको मानसिक अभिप्रायलाई बुझ्न सफल भएकी दिति अत्यन्त भक्तिभाव, मनोहर मधुर वचन र मुस्कानसहितको कटाक्षपूर्ण दृष्टिद्वारा पतिको मनलाई आफ्नो वशमा राख्न सफल भइन्।

एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया।
बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति॥ २९॥

पदार्थ—
विदग्धया = ज्यादै चलाखीद्वारा
स्त्रिया = पत्नीद्वारा
एवं = यसप्रकार सेवा आदिद्वारा
जडीभूतः = मोहित भएका
विवशः = परतन्त्र भएका
विद्वान् = विद्वान् कश्यपले
बाढम् = तिम्रो इच्छालाई पूर्ण गराउनेछु
इति अपि आह = यसो भनेर वचन दिनुभयो
तत् = त्यो
योषिति = आइमाईहरूका प्रसङ्गमा
चित्रं = आश्चर्य
न हि = होइन

वाक्यार्थ— यद्यपि कश्यप विद्वान् र संयमी हुनुहुन्थ्यो तैपनि चलाखीद्वारा पतिलाई वशमा राख्न सिपालु दितिको सेवा आदि कर्मद्वारा उहाँ मोहित हुनुभयो। अतः पत्नीको अधीनमा हुन पुगेका कश्यपले म तिम्रो इच्छालाई अवश्य पूर्ण गराउनेछु भनी वचन दिनुभयो। आइमाईको प्रसङ्गमा यस्तो हुनु कुनै आश्चर्यको कुरा होइन।

विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः।
स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हृता॥ ३०॥

पदार्थ—
आदौ = सृष्टिको प्रारम्भमा
भूतानि = प्राणीहरू
एकान्तभूतानि = एक्ला-एक्लै भएका
विलोक्य = देखेर
प्रजापतिः = ब्रह्माजीले
स्वदेहार्धं = आफ्नो (पुरुष) शरीरको आधा भागको रूपमा
स्त्रियं = स्त्रीहरूलाई
चक्रे = सृष्टि गर्नुभयो
यया = जुन स्त्रीहरूद्वारा

पुंसां = पुरुषहरूको	**मतिः** = बुद्धि	**हृता** = हरण गरियो

वाक्यार्थ– सृष्टिको आरम्भमा सम्पूर्ण प्राणीहरू एक्ला-एक्लै भएको देखेर सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीले संसारप्रवाहको निरन्तरताका लागि आफ्नो पुरुष शरीरको आधा भागका रूपमा स्त्री जातिको सृष्टि गर्नुभयो। तिनै स्त्रीहरूले पुरुषको बुद्धिलाई हरण गर्न थाले।

एवं शुश्रूषितस्तात भगवान् कश्यपः स्त्रिया।

प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनन्द्य च॥ ३१॥

पदार्थ–	**शुश्रूषितः** = आराधना गरिएका	**प्रहस्य** = अलि अलि हाँसेर
तात = हे प्रिय परीक्षित्	**परमप्रीतः** = अत्यन्त प्रसन्न	**दितिम्** = दितिलाई
स्त्रिया = पत्नी दितिद्वारा	**भगवान्** = भगवान्	**अभिनन्द्य च** = प्रशंसा गर्दै
एवं = यस प्रकार	**कश्यपः** = कश्यपले	**आह** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– हे प्रिय परीक्षित्! यस प्रकार दितिद्वारा आराधना गरिएका भगवान् कश्यप परम प्रसन्न हुनुभयो र उहाँले अलि-अलि हाँस्दै दितिलाई प्रशंसा गर्दै भन्नुभयो।

कश्यप उवाच (कश्यपजीले भन्नुभयो)

वरं वरय वामोरु प्रीतस्तेऽहमनिन्दिते।

स्त्रिया भर्तरि सुप्रीते कः काम इह चागमः॥ ३२॥

पदार्थ–	**वरं** = इच्छाअनुसारको वर	**च** = परलोकमा पनि
अनिन्दिते वामोरु = हे अनिन्द्य (परम) सुन्दरी	**वरय** = माग	**कः** = कुन
अहम् = म	**भर्तरि** = पति	**काम** = इच्छा
ते = तिमीबाट	**सुप्रीते** = प्रसन्न भएपछि	**अगमः** = दुर्लभ हुन्छ र
प्रीतः = प्रसन्न छु	**स्त्रियाः** = स्त्रीहरूको लागि	
	इह = यो लोकमा र	

वाक्यार्थ– हे परमसुन्दरी! म तिमीबाट अति नै प्रसन्न भएको छु। त्यसैले तिमी आफ्नो इच्छानुसारको वर माग। पति प्रसन्न भए पत्नीको लागि यो लोक र परलोकमा पनि कुन त्यस्तो वस्तु होला जो पूरा हुन नसकोस्।

पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतम्।

मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः॥ ३३॥

स एव देवतालिङ्गैर्नामरूपविकल्पितैः।

इज्यते भगवान् पुम्भिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक्॥ ३४॥

पदार्थ–	**सर्वभूतानां** = सम्पूर्ण प्राणीहरूको	प्रकट हुनुहुन्छ र
हि = निश्चय पनि	**मानसः** = मनमा साक्षीरूपले	**पुम्भिः** = सम्पूर्ण जीवहरूद्वारा
नारीणां = स्त्रीहरूका लागि	बस्नुभएको छ	(यज्ञादि कर्म र उपासनाहरूद्वारा)
पतिः एव = पति नै	**सः एव** = उनै	**इज्यते** = पूजा गरिनुहुन्छ
परमं = परम	**भगवान्** = भगवान् वासुदेव	**स्त्रीभिः च** = स्त्रीहरूद्वारा पनि
दैवतं = देवता	**नामरूपविकल्पितैः** = इन्द्र आदि	**पतिरूपधृक्** = पतिको रूपमा
स्मृतम् = बताइएको छ	नाम र वज्रहस्त आदि रूप	उनै भगवान्को पूजा गरिन्छ
श्रियः पतिः = लक्ष्मीका पति	लिएका भिन्न-भिन्न	
वासुदेवः = वासुदेव भगवान्	**देवतालिङ्गैः** = देवताको शरीरद्वारा	

वाक्यार्थ– पति नै नारीहरूको परमदेवता हुन् भनी शास्त्रहरूमा बताइएको छ। सम्पूर्ण प्राणीहरूको मनमा साक्षीरूपले बस्नुभएका लक्ष्मीपति भगवान् वासुदेव नै इन्द्र आदि नाम र वज्रहस्त आदि विभिन्न रूपद्वारा विविध देवताहरूको रूपमा रहनुभएको छ। यज्ञ आदि कर्म र उपासनाहरूद्वारा सम्पूर्ण जीवहरूले उहाँकै पूजा आराधना गर्दछन्। उनै भगवान्ले स्त्रीहरूको लागि पतिको रूप धारण गर्नुहुन्छ। त्यसैले पतिका रूपमा स्त्रीहरूद्वारा उनै भगवान् पूजित हुनुहुन्छ।

तस्मात् पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे।
यजन्तेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरम्॥ ३५॥

पदार्थ–	**श्रेयस्कामाः** = कल्याण चाहने	**पतिम्** = पतिको रूपमा
सुमध्यमे = हे शोभनाङ्गी	**पतिव्रताः** = पतिव्रता भएका	**आत्मानम्** = परमात्मा
तस्मात् = पतिरूपमा भगवान् नै	**नार्यः** = नारीहरूले	**ईश्वरम्** = ईश्वरलाई नै
रहनुभएकाले	**अनन्यभावेन** = एकाग्रभावले	**यजन्ते** = पूजा गर्दछन्

वाक्यार्थ– हे शोभनाङ्गी ! पतिको रूपमा स्वयं भगवान् विराजमान हुनुभएकाले आफ्नो कल्याण चाहने प्रत्येक पतिव्रता नारीहरूले एकाग्रभावले पतिको पूजा गर्दछन् किनभने पति नै उनीहरूको ईश्वर हो र आत्मा हो।

सोऽहं त्वयार्चितो भद्रे ईदृग्भावेन भक्तितः।
तत् ते सम्पादये काममसतीनां सुदुर्लभम्॥ ३६॥

पदार्थ–	**अहं** = म	**सुदुर्लभम्** = अत्यन्त दुर्लभ
भद्रे = हे कल्याणी	**अर्चितः** = पूजित भएँ	**तत्** = त्यस्तो
ईदृग्भावेन = यस्तो अनन्यभावले	**सः** = त्यो तिम्रो पति म	**कामम्** = इच्छा
भक्तितः = भक्तिपूर्वक	**ते** = तिम्रा लागि	**सम्पादये** = पूरा गर्दछु
त्वया = तिमीद्वारा	**असतीनां** = असतीहरूको लागि	

वाक्यार्थ– हे कल्याणी ! एकाग्रचित्तले भक्तिपूर्वक तिमीले मेरो सेवा गऱ्यौ, पूजा गऱ्यौ। त्यसैले म तिम्रो त्यस्तो इच्छा पूरा गरिदिन्छु जुन असतीहरूको लागि अति नै दुर्लभ छ।

दितिरुवाच (दितिले भनिन्)

वरदो यदि मे ब्रह्मन् पुत्रमिन्द्रहणं वृणे।

अमृत्युं मृतपुत्राहं येन मे घातितौ सुतौ॥ ३७॥

पदार्थ–	**अहं** = म (दिति)	**मे** = मेरो
ब्रह्मन् = हे ब्रह्मन्	**इन्द्रहणं** = इन्द्रलाई मार्न सक्ने	**सुतौ** = हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपु दुई छोरालाई
यदि = यदि	**अमृत्युं** = नमर्ने	**घातितौ** = विष्णुद्वारा माऱ्यो
मे = मेरो लागि	**पुत्रम्** = छोरा	
वरदः = वर दिनुहुन्छ भने	**वृणे** = माग्दछु	
मृतपुत्रा = छोरा मरेर दुःखी भएकी	**येन** = जुन इन्द्रले	

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मन् ! यदि हजुर मलाई इच्छाअनुसार वर दिनुहुन्छ भने मलाई त्यस्तो अमर पुत्र दिनुहोस् जसले इन्द्रलाई मार्न सकोस् किनभने त्यही इन्द्रले मेरा दुई छोरा हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपुलाई विष्णुद्वारा माऱ्यो।

निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत।

अहो अधर्मः सुमहानद्य मे समुपस्थितः॥ ३८॥

पदार्थ–	**विमनाः** = खिन्नचित्त भई	**मे** = मलाई
तद्वचः = दितिको त्यो कुरा	**पर्यतप्यत** = दुःखित भए	**सुमहान्** = ठुलो
निशम्य = सुनेर	**अहो** = अहो	**अधर्मः** = अधर्म
विप्रः = ब्राह्मण कश्यप	**अद्य** = आज	**समुपस्थितः** = प्राप्त हुन लाग्यो

वाक्यार्थ– दितिको कुरा सुनेर महर्षि कश्यपको मन खिन्न भयो। उहाँ अत्यन्त चिन्तित हुनुभयो। उहाँले विचार गर्नुभयो कि अहो ! आज मलाई ठुलो अधर्म प्राप्त हुन लाग्यो।

अहो अद्येन्द्रियारामो योषिन्मय्येह मायया।

गृहीतचेताः कृपणः पतिष्ये नरके ध्रुवम्॥ ३९॥

पदार्थ–	**योषिन्मय्या** = स्त्रीरूपी	**कृपणः** = विवेकहीन म
अहो = अहो	**मायया** = मायाद्वारा	**ध्रुवम्** = अवश्य पनि
अद्य = आज	**इह** = अहिले	**नरके** = नरकमा
इन्द्रियारामः = विषयभोगका सुखमा आसक्त भई	**गृहीतचेताः** = चित्त पराधीन भएको	**पतिष्ये** = पर्नेछु

वाक्यार्थ– अहो ! म विषयभोगबाट उत्पन्न हुने भौतिक सुखमा आसक्त भएको छु। त्यसैले स्त्रीरूपी भगवान्‌को मायाशक्तिद्वारा मेरो मन वशीभूत भएको कारणले म विवेकहीन भएँ। त्यसैले म निश्चय नै नरकमा पर्नेछु।

कोऽतिक्रमोऽनुवर्तन्त्याः स्वभावमिह योषितः।

धिङ् मां बताबुधं स्वार्थे यदहं त्वजितेन्द्रियः॥ ४०॥

पदार्थ–
स्वभावम् = अरूलाई मोहित गर्ने आफ्नो स्वभावलाई
अनुवर्तन्त्याः = अनुसरण गर्ने
योषितः = स्त्रीको
इह = यहाँ
कः = के
अतिक्रमः = दोष छ र
यत् = किनभने
अहं तु = स्वयम् म
अजितेन्द्रियः = इन्द्रियलाई वशमा राख्न असमर्थ छु
बत = निश्चय नै
स्वार्थे = आफ्नो उद्देश्यलाई
अबुधं = नजान्ने
मां = मलाई
धिक् = धिक्कार छ

वाक्यार्थ– यो स्त्रीको कुनै पनि दोष छैन किनभने यसले पुरुषलाई मोहित बनाउने आफ्नो स्वभावलाई अनुसरण गरेकी मात्रै हो। दोष त मेरै छ किनभने मैले आफ्ना इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न सकिनँ। त्यसैले आफ्नो परम उद्देश्यलाई नै बुझ्न नसक्ने मलाई धिक्कार छ।

शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतम्।

हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम्॥ ४१॥

पदार्थ–
शरत्पद्मोत्सवं = शरद्ऋतुको फुलेको कमलको फूल झैं सुन्दर
वक्त्रं = मुख
श्रवणामृतम् = कानलाई अमृत झैं लाग्ने मधुर
वचः = वाणी
हृदयं च = मन चाहिँ
क्षुरधाराभं = छुराको धार झैं भएको
स्त्रीणां = स्त्रीहरूको
चेष्टितम् = मनोभावलाई
कः = कसले
वेद = जान्न सक्छ र

वाक्यार्थ– शरद्ऋतुको फुलेको कमलको फूल झैं सुन्दर मुख, सुन्दा कानलाई अमृत झैं मधुर लाग्ने वाणी भएका स्त्रीहरूको मन चाहिँ छुराको धारजस्तो अत्यन्त धारिलो हुन्छ। यस्ता स्त्रीहरूको मनोभावलाई कसले जान्न सक्दछ र ?

न हि कश्चित् प्रियः स्त्रीणामञ्जसा स्वाशिषात्मनाम्।

पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नन्त्यर्थे घातयन्ति च॥ ४२॥

पदार्थ–
स्वाशिषात्मनाम् = आफ्नो इच्छा पूरा गर्न दृढ मन भएका
स्त्रीणाम् = स्त्रीहरूको
अञ्जसा = सजिलैसँग (विना स्वार्थ)
कश्चित् = कुनै पनि
प्रियः = प्यारो
न हि = हुँदैन
अर्थे = स्वार्थका लागि
पतिं = पति
पुत्रं = पुत्र

भ्रातरं = दाजुभाइलाई	**घ्नन्ति** = मार्दछन् र
वा = समेत	**घातयन्ति च** = मार्न लगाउँछन्

वाक्यार्थ– आफ्नो इच्छा पूरा गर्न अत्यन्त दृढ भएका स्त्रीहरू विना स्वार्थ कसैलाई प्रेम गर्दैनन्। उनीहरू आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्न आफ्ना परमप्रिय भनिएका पति, पुत्र र दाजुभाइलाई पनि मार्छन् र मार्न लगाउँछन्।

प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तन्न मृषा भवेत्।
वधं नार्हति चेन्द्रोऽपि तत्रेदमुपकल्पते ॥ ४३ ॥

पदार्थ–	**वचः** = वाणी	**वधं** = मृत्यु
ददामि इति = (जे मागे पनि)	**मृषा** = झुटो	**न अर्हति** = प्राप्त नगरून्
वरदान दिन्छु भनेर जो	**न भवेत्** = नहोस्	**तत्र** = त्यसका लागि
प्रतिश्रुतं = प्रतिज्ञा गरेँ	**इन्द्रः** = इन्द्रले	**इदम्** = यो उपाय
तत् = त्यो (मेरो)	**अपि च** = पनि	**उपकल्पते** = उपयुक्त हुन्छ

वाक्यार्थ– 'तिमीले जे मागे पनि म त्यो पूर्ण गराउनेछु' भनेर मैले जो दितिलाई वचन दिएँ त्यो पनि झुटो नहोस् र इन्द्रको पनि वध नहोस्। त्यसका लागि म एउटा उपयुक्त उपाय निकाल्दछु।

इति सञ्चिन्त्य भगवान् मारीचः कुरुनन्दन।
उवाच किञ्चित् कुपित आत्मानं च विगर्हयन्॥ ४४ ॥

पदार्थ–	**मारीचः** = कश्यपले	(दितिको प्रेममा मोहित भएकाले)
कुरुनन्दन = हे परीक्षित्	**किञ्चित्** = अलिकति	**विगर्हयन्** = निन्दा गर्दै
इति = यसप्रकार	**कुपितः** = दितिको दुर्भावनाका	**उवाच** = भन्नुभयो
सञ्चिन्त्य = विचार गरेर	कारण रिसाउँदै	
भगवान् = भगवान्	**आत्मानं च** = आफूलाई पनि	

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! यसप्रकार मनमनै विचार गरेर भगवान् कश्यपले दितिको इन्द्रप्रतिको दुर्भावना बुझी केही रिसाउँदै तथा पत्नी दितिको प्रेममा मोहित हुन पुगेको आफैँलाई निन्दा गर्दै भन्नुभयो।

कश्यप उवाच (कश्यपले भन्नुभयो)

पुत्रस्ते भविता भद्रे इन्द्रहा देवबान्धवः।
संवत्सरं व्रतमिदं यद्यञ्जो धारयिष्यसि ॥ ४५ ॥

पदार्थ–	**यदि** = यदि	**इदं** = यो मैले बताउन लागेको
भद्रे = हे कल्याणी	**संवत्सरं** = एक वर्षसम्म	**व्रतम्** = व्रत

अञ्जः = राम्रोसँग (विधिपूर्वक)	**इन्द्रहा** = इन्द्रलाई मार्न सक्ने	**देवबान्धवः** = देवताहरूको
धारयिष्यसि = धारण गर्‍यौ भने	**पुत्रः** = छोरो	हितैषी हुनेछ
ते = तिम्रो	**भविता** = हुनेछ (व्रतभङ्ग भएमा)	

वाक्यार्थ– हे कल्याणी ! यदि तिमीले मैले बताउन लागेको व्रत एक वर्षसम्म विधिपूर्वक पालन गर्‍यौ भने तिमीलाई इन्द्रलाई मार्न सक्ने पुत्रको प्राप्ति हुनेछ तर बीचमा कहीँ कतै नियम भङ्ग भयो भने देवताहरूको हितैषी पुत्रको प्राप्ति हुनेछ।

दितिरुवाच (दितिले भनिन्)

धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन् ब्रूहि कार्याणि यानि मे।

यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नन्ति यानि तु॥ ४६॥

पदार्थ–	**कार्याणि** = मैले गर्नुपर्छ	चाहिँ
ब्रह्मन् = हे ब्रह्मन्	**यानि च** = जे-जे कुराहरू	**व्रतं** = व्रतलाई
व्रतं = व्रत	**इह** = यो व्रत बस्दा	**न घ्नन्ति** = खण्डित गराउँदैनन्
धारयिष्ये = धारण गर्नेछु	**निषिद्धानि** = वर्जित छन्	**मे** = मलाई
यानि = जे-जे	**यानि तु** = जे-जे कुराहरूले	**ब्रूहि** = बताउनुहोस्

वाक्यार्थ– हे ब्रह्मन् ! म हजुरले बताउन लाग्नुभएको व्रतको अनुष्ठान अवश्य गर्नेछु। व्रत गर्दा मैले के के गर्नुपर्दछ र के के कुराहरू गर्नुहुँदैन ? के-कस्ता कुराहरूले व्रत भङ्ग गराउँदछन् र केले गराउँदैनन् त्यो कुरा मलाई बताउनुहोस्।

कश्यप उवाच (कश्यपले भन्नुभयो)

न हिंस्याद् भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत्।

न छिन्द्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद् यदमङ्गलम्॥ ४७॥

पदार्थ–	**अनृतं** = झुटो	**यत्** = जुन वस्तु
भूतजातानि = कुनै पनि प्राणीलाई	**न वदेत्** = नबोल्नू	**अमङ्गलम्** = अपवित्र छ
न हिंस्यात् = हिंसा नगर्नू	**नखरोमाणि** = नङ र रौँ	त्यसलाई
न शपेत् = कसैलाई श्राप नदिनू	**न छिन्द्यात्** = नकाट्नू	**न स्पृशेत्** = नछुनू

वाक्यार्थ– हे दिति ! कुनै पनि प्राणीको हिंसा नगर्नू, कसैलाई श्राप नदिनू, झुटो नबोल्नू, नङ र रौँ नकाट्नू तथा अस्पृश्य वस्तुलाई नछुनू।

नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न सम्भाषेत दुर्जनैः।

न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित्॥ ४८॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिल्यै पनि
अप्सु = जलमा पसेर
न स्नायात् = ननुहाउनू
न कुप्येत = कहिल्यै नरिसाउनू
दुर्जनैः = दुष्टहरूसँग
न सम्भाषेत = नबोल्नू
अधौतवासः = नधोएको लुगा
न वसीत = नलगाउनू
विधृतां = पहिले लगाइसकेको
स्रजं च = माला पनि (फेरि नलगाउनू)

वाक्यार्थ– कहिल्यै पनि नदी आदिको जलमा पसेर ननुहाउनू, कसैसँग नरिसाउनू, दुष्ट मानिसहरूसँग नबोल्नू तथा नधोएको लुगा र पहिले एकपटक लगाइसकेको माला फेरि नलगाउनू।

नोच्छिष्टं चण्डिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतम्।
भुञ्जीतोदक्यया दृष्टं पिबेन्नाञ्जलिना त्वपः॥ ४९॥

पदार्थ–
उच्छिष्टं = जुठो
चण्डिकान्नं = भद्रकालीलाई चढाइएको प्रसादरूप अन्न
सामिषं = मांस वा आमिष भनेर तोकिएको अन्न
वृषलाहृतम् = शूद्रले ल्याएको र
उदक्यया = रजस्वला स्त्रीले
दृष्टं च = देखेको अन्न पनि
न भुञ्जीत = नखानू
अञ्जलिना तु = अँजुलीले
अपः = पानी
न पिबेत् = नपिउनू

वाक्यार्थ– जुठो अन्न, भद्रकाली आदि देवीलाई चढाइएको अन्न, मांस वा आमिष भनेर तोकिएको अन्न, शूद्रले ल्याएको अन्न र रजस्वला भएकी स्त्रीले देखेको (छोएको) अन्न नखानू तथा अँजुलीले पानी नपिउनू।

नोच्छिष्टास्पृष्टसलिला सन्ध्यायां मुक्तमूर्धजा।
अनर्चितासंयतवागसंवीता बहिश्चरेत्॥ ५०॥

पदार्थ–
उच्छिष्टा = जुठो भएर (नचुठी)
अस्पृष्टसलिला = हात-गोडा नधोईकन
सन्ध्यायां = साँझपख
मुक्तमूर्धजा = केश नबाँधीकन
अनर्चिता = शृङ्गार नगरीकन
असंयतवाक् = वाणीलाई नियन्त्रण नगरीकन
असंवीता = पछ्यौरा आदि उत्तरीय वस्त्र नलगाईकन
बहिः = घरबाहिर
न चरेत् = नघुम्नू

वाक्यार्थ– मुख जुठो भएको अवस्थामा तथा हात, गोडा आदि नधोईकन घरबाट बाहिर ननिस्कनू, सन्ध्याकालमा र केश नबाँधेको अवस्थामा घरबाहिर नडुल्नू, त्यसै गरी शृङ्गार आभूषण नलगाईकन बाहिर नडुल्नू, वाणीलाई नियन्त्रित नगरी तथा पछ्यौरा आदि नओडी घरबाहिर कहिल्यै नघुम्नू।

नाधौतपादाप्रयता नार्द्रपान्नो उदक्शिराः।
शयीत नापराङ्नान्यैर्न नग्ना न च सन्ध्ययोः॥ ५१॥

पदार्थ–	**न** = नसुत्नू	**अन्यैः** = अरू कुनै व्यक्तिसँग
अधौतपादा = गोडा नधोई	**उदक्शिराः** = उत्तरतर्फ शिर गरेर	**न** = नसुत्नू
अप्रयता = शुद्ध नभई	**न** = नसुत्नू	**नग्ना च** = नाङ्गै पनि (नसुत्नू)
न शयीत = नसुत्नू	**अपराक्** = पश्चिमतर्फ शिर गरेर	**सन्ध्ययोः** = सन्ध्याकालमा पनि
आर्द्रपात् = भिजेको गोडाले	**न** = नसुत्नू	**न** = नसुत्नू

वाक्यार्थ– गोडा नधोई, शुद्ध नभई तथा गोडा धोएर नओबाई नसुत्नू, त्यसै गरी उत्तर र पश्चिमतर्फ शिर बनाएर पनि नसुत्नू, कुनै पनि व्यक्तिसँग नसुत्नू, नाङ्गै भएर नसुत्नू, त्यस्तै सन्ध्याकालमा पनि नसुत्नू।

धौतवासा शुचिर्नित्यं सर्वमङ्गलसंयुता ।
पूजयेत् प्रातराशात् प्राग्गोविप्रान् श्रियमच्युतम् ॥ ५२ ॥

पदार्थ–	**सर्वमङ्गलसंयुता** = सम्पूर्ण मङ्गल	**श्रियम्** = लक्ष्मी र
धौतवासाः = धोएको चोखो	वस्तुहरूले युक्त भई	**अच्युतम्** = नारायणलाई
लुगा लगाएर	**प्रातराशात् प्राक्** = बिहानको	**पूजयेत्** = पूजा गर्नू
शुचिः = पवित्र भएर	भोजन (नास्ता) गर्नुभन्दा पहिले	
नित्यं = सधैं	**गोविप्रान्** = गाई, ब्राह्मण	

वाक्यार्थ– धोएको चोखो लुगा लगाएर, पवित्र भएर बस्नू र नियमित रूपमा सम्पूर्ण माङ्गलिक द्रव्यहरूले सहित भई बिहानको भोजन गर्नुभन्दा अगाडि गाई, ब्राह्मण, लक्ष्मी र भगवान् नारायणको पूजा गर्नू।

स्त्रियो वीरवतीश्चार्चेत् स्रग्गन्धबलिमण्डनैः ।
पतिं चार्च्योपतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतं च तम् ॥ ५३ ॥

पदार्थ–	**अर्चेत्** = पूजा गर्नू	(गर्भभित्र) प्राप्त भएको
स्रग्गन्धबलिमण्डनैः = माला,	**पतिं च** = आफ्ना पतिलाई पनि	**तम् च** = उनै पतिलाई
चन्दन, नैवेद्य र गरगहनाहरूद्वारा	**अर्च्य** = पूजा गरेर (उनको)	**ध्यायेत्** = ध्यान गर्नू
वीरवतीः = सौभाग्यवती (सधवा)	**उपतिष्ठेत** = नजिकमा बस्नू	
स्त्रियः च = स्त्रीहरूलाई पनि	**कोष्ठगतं** = आफ्नो कोखभित्र	

वाक्यार्थ– माला, चन्दन, नैवेद्य र गरगहनाहरूद्वारा सौभाग्यवती (सधवा) नारीहरूको पूजा गर्नू। पतिलाई पनि पूजा गरेर उनैको नजिकमा बसी आफ्नो गर्भमा उनै पतिको ध्यान गर्नू।

सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविप्लुतम् ।
धारयिष्यसि चेत् तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ॥ ५४ ॥

पदार्थ–	**अविप्लुतम्** = कहीँ, कतै, केही पनि त्रुटि नगरी	**शक्रहा** = इन्द्रलाई मार्ने
सांवत्सरं = एक वर्षसम्म	**धारयिष्यसि** = गऱ्यौ	**सुतः** = पुत्र
पुंसवनं = पुंसवन नामको	**चेत्** = भने	**भविता** = प्राप्त हुनेछ
एतत् = मैले बताएको	**तुभ्यं** = तिमीलाई	
व्रतम् = व्रत		

वाक्यार्थ– एक वर्षसम्म यो पुंसवन (पुत्र उत्पन्न गराउने) व्रत कहीँ, कतै, केही पनि त्रुटि हुन नदिई अनुष्ठान गऱ्यौ भने इन्द्रलाई मार्न सक्ने पुत्र प्राप्त गर्नेछ्यौ।

बाढमित्यभिप्रेत्याथ दिती राजन् महामनाः।

काश्यपं गर्भमाधत्त व्रतं चाञ्जो दधार सा॥ ५५॥

पदार्थ–	**बाढम् इति** = हुन्छ भनी	**आधत्त** = धारण गरिन्
राजन् = हे महाराज परीक्षित्	**अभिप्रेत्य** = कश्यपका कुरालाई स्वीकार गरेर	**व्रतं च** = पुंसवन व्रत पनि
सा = ती कश्यपकी पत्नी	**अथ** = त्यसपछि	**अञ्जः** = राम्रोसँग
महामनाः = अत्यन्त प्रसन्न मन भएकी	**काश्यपम्** = कश्यपको	**दधार** = अनुष्ठान गर्न थालिन्
दितिः = दितिले	**गर्भम्** = गर्भलाई	

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित्! दितिले आफ्ना पति कश्यपको कुरालाई 'हुन्छ' भनी स्वीकार गरिन् र अत्यन्त प्रसन्न भई उनले कश्यपको गर्भलाई धारण गरी विधिपूर्वक राम्रोसँग पुंसवन व्रत गर्न थालिन्।

मातृष्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद।

शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरत् कविः॥ ५६॥

पदार्थ–	**मातृष्वसुः** = सानीआमा दितिको	**दितिं** = दितिलाई
मानद = हे राजा	**अभिप्रायम्** = मनसाय	**शुश्रूषणेन** = सेवाद्वारा
कविः = आफ्नो काम पूरा गर्न सिपालु	**आज्ञाय** = बुझेर	**पर्यचरत्** = प्रसन्न गराउन थाले
इन्द्रः = इन्द्रले	**आश्रमस्थां** = कश्यपको आश्रममा रहेकी	

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित्! इन्द्र आफ्नो काम पूरा गर्न अत्यन्त सिपालु थिए। उनले व्रत गर्न लागेकी सानीआमा दितिको मनसायलाई बुझेर कश्यपको आश्रममा रहेकी दितिको खुब सेवा गरे र उनलाई प्रसन्न गराउन थाले।

नित्यं वनात् सुमनसः फलमूलसमित्कुशान्।

पत्राङ्कुरमृदोऽपश्च काले काल उपाहरत्॥ ५७॥

पदार्थ–

नित्यं = प्रतिदिन	**फलमूलसमित्कुशान्** = फल, कन्दमूल, समिधा र कुशहरू	**अपः च** = जल पनि
वनात् = जङ्गलबाट	**पत्राङ्कुरमृदः** = रुखका पालुवा, दूर्वाङ्कुर, माटो	**काले काले** = उचित समयमा
सुमनसः = फूलहरू		**उपाहरत्** = ल्याएर दिन लागे

वाक्यार्थ– इन्द्रले प्रत्येक दिन दितिका लागि पूजा गर्न चाहिने फूल, फल, कन्दमूल, समिधा, कुश, रुखका पालुवा, दूर्वाङ्कुर, पवित्र माटो, जल आदि ल्याएर उचित समयमा दितिलाई दिन लागे।

एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप।
प्रेप्सुः पर्यचरज्जिह्मो मृगहेव मृगाकृतिः॥ ५८॥

पदार्थ–

नृप = हे राजा	**तस्याः** = ती दितिको	**मृगाकृतिः** = (मृगलाई फसाउन) मृगको वेष धारण गर्ने
एवं = यस प्रकार	**व्रतच्छिद्रं** = व्रतमा हुने त्रुटि	**मृगहा इव** = शिकारीले झैं
हरिः = इन्द्रले	**प्रेप्सुः** = थाहा पाउन चाहने	**पर्यचरत्** = दितिको सेवामा लागिरहे
व्रतस्थायाः = व्रत गरिरहेकी	**जिह्मः** = कुटिल भए पनि साधु जस्तो भई	

वाक्यार्थ– हे राजा ! जसरी मृगको शिकारीले मृगलाई फसाउन मृगकै जस्तो वेष धारण गरेर मृगको नजिक जान्छ त्यसै गरी देवराज इन्द्रले पनि दितिको व्रतमा हुने त्रुटि खोज्ने कुटिल भावना लिई बाहिर चाहिँ साधुजस्तो भएर दितिको सेवा गरिरहे।

नाध्यगच्छद् व्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते।
चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं त्विह॥ ५९॥

पदार्थ–

महीपते = हे महाराज परीक्षित्	**न अध्यगच्छत्** = भेट्टाएनन्	**स्यात्** = होला भनेर
तत्परः = व्रतको त्रुटि खोज्न तत्पर	**अथ तु** = तब उनी	**तीव्रां** = प्रबल
शक्रः = इन्द्रले (जब)	**इह** = यस अवस्थामा	**चिन्तां** = चिन्तामा
व्रतच्छिद्रं = व्रतपालनमा त्रुटि	**मे** = मेरो	**गतः** = प्राप्त भए
	शिवं = कल्याण	
	केन = कुन उपायबाट	

वाक्यार्थ– हे महाराज परीक्षित् ! व्रतको त्रुटि खोज्न तत्पर इन्द्रले जति खोजे पनि कुनै पनि गल्ती पाउन सकेनन्। त्यसैले उनलाई 'अब मेरो कल्याण कसरी होला ?' भनेर ठुलो चिन्ता हुन थाल्यो।

एकदा सा तु सन्ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्शिता।
अस्पृष्टवार्यधौताङ्घ्रिः सुष्वाप विधिमोहिता॥ ६०॥

पदार्थ–
एकदा = एक दिन
व्रतकर्शिता = व्रत गर्दा गर्दा दुब्लाएकी, थाकेकी
विधिमोहिता = प्रारब्धवश मोहित भएर
अस्पृष्टवार्यधौताङ्घ्रिः = जलले हातमुख नधोई, गोडा नपखाली
उच्छिष्टा = जुठै मुख भएकी
सा तु = ती दिति
सन्ध्यायाम् = सन्ध्याकालमा
सुष्वाप = सुतिन्

वाक्यार्थ– व्रतानुष्ठान गर्दा-गर्दा दिति असाध्य दुब्लाएकी थिइन्। एक दिन प्रारब्धवश मोहित भएकी दिति थाकेकी हुनाले जलले हातमुख नधोई, गोडा नपखाली, मुख नचुठी सन्ध्याकालमा सुतिन्।

लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्रापहृतचेतसः।
दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥ ६१ ॥

पदार्थ–
योगेशः = अणिमा आदि सिद्धिले युक्त
शक्रः = इन्द्रले
तत् = त्यो
अन्तरं = व्रतमा त्रुटि भएको मौका
लब्ध्वा = पाएर
निद्रापहृतचेतसः = निदाएर विचेत भएकी
दितेः = दितिको
उदरं = गर्भमा
योगमायया = योगसिद्धिद्वारा
प्रविष्टः = प्रवेश गरे

वाक्यार्थ– इन्द्र अणिमा आदि ऐश्वर्यले सम्पन्न थिए। जब उनले (कुबेलामा सुतेकी) निदाएर विचेत भएकी दितिलाई देखे तब त्यही व्रतभङ्ग भएको मौकाको उपयोग गर्दै आफ्नो योगशक्तिद्वारा उनी दितिको गर्भमा प्रवेश गरे।

चकर्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम्।
रुदन्तं सप्तधैकैकं मा रोदीरिति तान् पुनः ॥ ६२ ॥

पदार्थ–
कनकप्रभम् = सुन जस्तै चम्किलो कान्ति भएको
गर्भं = दितिको गर्भलाई
वज्रेण = वज्रद्वारा
सप्तधा = सात टुक्रामा
चकर्त = टुक्रा-टुक्रा पारिदिए
रुदन्तं = रोइरहेका गर्भलाई
मा रोदीः इति = नरोऊ भनी
पुनः = फेरि
तान् = सात भागमा टुक्रिएका ती गर्भहरूलाई
एकैकं = एकएकलाई
सप्तधा = सात-सात टुक्रामा (काटिदिए)

वाक्यार्थ– दितिको गर्भमा पसेर इन्द्रले सुन जस्तै चम्किलो दितिको गर्भलाई वज्रले हानेर सात टुक्रा बनाइदिए। सात टुक्रा भएको गर्भ रुन थाल्यो। रुँदै गरेका ती गर्भलाई नरोऊ भन्दै प्रत्येकलाई फेरि सात-सात टुक्रा गरेर काटिदिए।

ते तमूचुः पाट्यमानाः सर्वे प्राञ्जलयो नृप।
नो जिघांससि किमिन्द्र भ्रातरो मरुतस्तव ॥ ६३ ॥

पदार्थ—

नृप = हे राजा	**प्राञ्जलयः** = हात जोड्दै	**भ्रातरः** = भाइ
ते सर्वे = ती सबै	**तम्** = ती इन्द्रलाई	**मरुतः** = मरुद्गण हौँ
पाद्यमानाः = टुक्रा-टुक्रा भएका गर्भहरूले	**ऊचुः** = भने	**नः** = हामीहरूलाई
	इन्द्र = हे इन्द्र (हामी)	**किं** = किन
	तव = हजुरका	**जिघांससि** = मार्न चाहनुहुन्छ

वाक्यार्थ— हे महाराज परीक्षित् ! इन्द्रले उनन्चास खण्डमा टुक्रा गरेका गर्भहरूले इन्द्रलाई हात जोडेर नमस्कार गर्दै भने 'हे इन्द्र ! हामी हजुरका भाइ मरुद्गण हौँ। हजुर हामीलाई किन मार्न चाहनुहुन्छ ?'

मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः।

अनन्यभावान् पार्षदानात्मनो मरुतां गणान्॥ ६४॥

पदार्थ—

कौशिकः = इन्द्रले पनि	**आत्मनः** = आफ्ना	**मा भैष्ट** = मसँग नडराओ
मरुतां गणान् = मरुद्गणहरूलाई	**पार्षदान्** = आज्ञाकारी मानेर	**इति** = यस्तो
अनन्यभावान् = आफूप्रति अत्यन्त स्नेह भएका	**यूयम्** = तिमीहरू	**आह** = भने
	मह्यं = मेरा	
	भ्रातरः = भाइहरू हौ भने	

वाक्यार्थ— इन्द्रले पनि मरुद्गणहरू आफूप्रति अनन्य स्नेही र आफ्ना आज्ञाकारी पार्षद मानेर भने, 'हे मरुद्गण ! तिमीहरू मेरा भाइहरू हौ, मसँग नडराओ'।

न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया।

बहुधा कुलिशक्षुण्णो द्रौण्यस्त्रेण यथा भवान्॥ ६५॥

पदार्थ—

बहुधा = धेरै (उनन्चास) टुक्रामा	**गर्भः** = गर्भ	**द्रौण्यस्त्रेण** = अश्वत्थामाको दिव्यास्त्रले
कुलिशक्षुण्णः = वज्रद्वारा टुक्रा पारिएको	**श्रीनिवासानुकम्पया** = भगवान्को कृपाद्वारा	**भवान्** = तपाईं मर्नुभएन
दितेः = दितिको	**न ममार** = मरेन	
	यथा = जसरी	

वाक्यार्थ— हे परीक्षित् ! जसरी तपाईं गर्भमा रहेको वेला अश्वत्थामाले दिव्यास्त्र प्रहार गरे पनि भगवान्को कृपाका कारण मर्नुभएन त्यसै गरी दितिको गर्भ पनि इन्द्रको वज्रप्रहारले धेरै टुक्रामा टुक्रिएको भए पनि भगवान् नारायणको कृपाले गर्दा मरेन।

सकृदिष्ट्वादिपुरुषं पुरुषो याति साम्यताम्।

संवत्सरं किञ्चिदूनं दित्या यद्धरिरर्चितः॥ ६६॥

सजूरिन्द्रेण पञ्चाशद् देवास्ते मरुतोऽभवन्।
व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ॥ ६७ ॥

पदार्थ—	**दित्या** = दितिले	देवता
पुरुषः = जुन व्यक्तिले	**किञ्चिदू ऊनं** = केही समय कम	**अभवन्** = भए
आदिपुरुषं = भगवान्लाई	**संवत्सरं** = एक वर्षसम्म	**हरिणा** = इन्द्रद्वारा
सकृत् = एक पटक मात्र पनि	**हरिः** = भगवान् नारायणलाई	**मातृदोषं** = आमाको गल्तीलाई
इष्ट्वा = पूजा गरेर	**अर्चितः** = पूजा गरिन् (त्यसैले)	**व्यपोह्य** = हटाएर (बिर्सिएर)
साम्यताम् = भगवान्सँग	**ते** = ती दितिका उनन्चास गर्भ	**ते** = ती मरुद्गणलाई
समानता	**मरुतः** = मरुद्गण भएर	**सोमपाः** = सोमपान गर्न योग्य
याति = प्राप्त गर्दछ	**इन्द्रेण सजूः**= इन्द्र सहित (सँग)	(यज्ञभाग पाउने)
यत् = जुन	**पञ्चाशत् देवाः** = पचास जना	**कृताः** = बनाइयो

वाक्यार्थ— जसले एक पटक मात्र पनि भगवान्को पूजा गर्दछ उसले बिस्तारै-बिस्तारै भगवान्को समान भावलाई प्राप्त गर्दछ। दितिले त रुण्डै एक वर्षसम्म भगवान् नारायणको पूजा गरेकी थिइन्। त्यसैले उनको गर्भ मरेन बरू उनका उनन्चास भागमा खण्डित भएका गर्भबाट मरुद्गण इन्द्रसहित भएर पचास ओटा देवता भए। इन्द्रले पनि सानीआमा दितिका पुत्र मरुद्गणहरूलाई उनीहरूको आमाको स्वभाव (असुरभाव)बाट हुने शत्रुभावलाई भुलेर सोमपान गर्न योग्य यज्ञभागी देवता बनाए।

दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान्।
इन्द्रेण सहितान् देवी पर्यतुष्यदनिन्दिता ॥ ६८ ॥

पदार्थ—	**उत्थाय** = उठेर	**कुमारान्** = आफ्ना छोरा
अनिन्दिता = भगवान्को व्रतले	**अनलप्रभान्** = आगो झैं	मरुद्गणलाई
गर्दा शुद्ध चित्त भएकी	चम्किला	**ददृशे** = देखिन् (देखेर)
देवी = देवी	**इन्द्रेण सहितान्** = इन्द्रसँग	**पर्यतुष्यत्** = प्रसन्न भइन्
दितिः = दितिले	मित्रता गरेर बसेका	

वाक्यार्थ— भगवान्को व्रतधारण गरेकी हुनाले दितिको अन्तःकरण शुद्ध भएको थियो। उनी जब निद्राबाट बिउँझिन्, तब आगोजस्तै तेजस्वी आफ्ना पुत्र मरुद्गण इन्द्रसँग मित्रता गरेर इन्द्रसँगै बसिरहेका देखेर उनी अति प्रसन्न भइन्।

अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम्।
अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतत् सुदुष्करम् ॥ ६९ ॥

पदार्थ—	**अथ** = त्यसपछि दितिले	**इन्द्रम्** = इन्द्रलाई

आह = भनिन्	**भयावहम्** = भयङ्कर	**एतत्** = पुंसवन नाम गरेको यो
तात = हे बाबु	**अपत्यम्** = पुत्रको	**सुदुष्करम्** = अति कठिन
आदित्यानां = अदितिका पुत्र	**इच्छन्ती** = इच्छा गरेर	**व्रतम्** = व्रत
तिमी देवताहरूका लागि	**अहम्** = म दितिले	**अचरं** = गरेकी थिएँ

वाक्यार्थ– त्यसपछि दितिले इन्द्रलाई सम्बोधन गर्दै भनिन्, 'हे बाबु ! मैले दिदी अदितिका पुत्र तिमी देवताहरूलाई भयभीत गराउने छोरा पाउन भनी यो पुंसवन नाम गरेको अति कठोर व्रत गरेकी थिएँ'।

एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्त सप्ताभवन् कथम्।
यदि ते विदितं पुत्र सत्यं कथय मा मृषा॥ ७०॥

पदार्थ–	**कथम्** = कसरी	**विदितं** = जानेका छौ भने
एकः = एउटा	**अभवन्** = भए	**सत्यं** = साँचो
पुत्रः = पुत्र प्राप्त होस् भनी	**पुत्र** = हे छोरा	**कथय** = भन
सङ्कल्पितः = सङ्कल्प गरेकी थिएँ	**यदि** = यदि	**मृषा** = झुटो
सप्त सप्त = उनन्चास ओटा	**ते** = तिमीले	**मा** = नबोल

वाक्यार्थ– मैले केवल एउटा मात्र पुत्र होस् भनी सङ्कल्प गरेकी थिएँ। कसरी उनन्चास पुत्रहरू भए ? हे पुत्र इन्द्र ! तिमीलाई यसको रहस्य थाहा छ भने सत्य सत्य भन, झुटो नबोल।

इन्द्र उवाच (इन्द्रले भने)

अम्ब तेऽहं व्यवसितमुपधार्यागतोऽन्तिकम्।
लब्धान्तरोऽच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवित्॥ ७१॥

पदार्थ–	**ते** = हजुरको	गरेको मौका छोपेर (हजुरको
अम्ब = हे आमा	**व्यवसितम्** = उद्देश्यलाई	गर्भमा पसी)
अर्थबुद्धिः = लौकिक सुखभोगमा	**उपधार्य** = जानेर	**गर्भम्** = गर्भलाई
बुद्धि आसक्त भएको	**अन्तिकम्** = हजुरको नजिकमा	**अच्छिदं** = काटिदिएँ
न धर्मवित् = धर्मलाई नजान्ने	**आगतः** = आएँ	
अहं = मैले	**लब्धान्तरः** = हजुरले व्रतमा त्रुटि	

वाक्यार्थ– हे आमा ! मैले हजुरले गरेको व्रतको उद्देश्य जानेको थिएँ। त्यसैले मेरो मनमा धर्मको भावना हरायो। म लौकिक सुखभोगमा आसक्त हुन पुगेँ। त्यसैले हजुरको नजिकमा आएर सेवा गर्न थालेँ। हजुरले व्रतपालनमा त्रुटि गर्नासाथ हजुरको गर्भभित्र पसेर मैले गर्भलाई काटिदिएँ।

कृतो मे सप्तधा गर्भ आसन् सप्त कुमारकाः ।
तेऽपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधा नापि मम्रिरे ॥ ७२ ॥

पदार्थ—
मे = मद्वारा
गर्भः = हजुरको गर्भलाई
सप्तधा = सात टुक्रा
कृतः = बनाइएयो
सप्त = सात ओटा
कुमारकाः = कुमारहरू
आसन् = भए
ते अपि च = ती सात कुमारहरू पनि
एकैकशः = एक-एक गरेर
सप्तधा = सात-सात टुक्रामा
वृक्णाः = काटिदिएँ
अपि = तर पनि
न मम्रिरे = मरेनन्

वाक्यार्थ— सर्वप्रथम मैले हजुरको गर्भलाई सात टुक्रा बनाएँ। त्यसपछि ती सात टुक्राहरू सात ओटै कुमार भए। फेरि मैले ती सात ओटा टुक्रालाई सात-सात टुक्रा बनाएर काटिदिएँ तर पनि ती कुमारहरू मरेनन्।

ततस्तत् परमाश्चर्यं वीक्ष्याध्यवसितं मया ।
महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यनुषङ्गिणी ॥ ७३ ॥

पदार्थ—
ततः = ती कुमारहरू नमरेको
परम् = अत्यन्तै ठुलो
आश्चर्यं = आश्चर्य
वीक्ष्य = देखेर
तत् = त्यसपछि
मया = मैले
महापुरुषपूजायाः = भगवान् नारायणको पूजाको
अनुषङ्गिणी = गौण फलरूप
का अपि = यो कुनै
सिद्धिः = सिद्धि हो भनेर
अध्यवसितं = निश्चय गरैं

वाक्यार्थ— त्यति धेरै टुक्रा बनाउँदा पनि कुमारहरू नमर्नु जस्तो परम आश्चर्य देखेर मैले के निश्चय गरैं भने भगवान् नारायणको पूजाबाट प्राप्त भएको यो कुनै अवान्तर सिद्धि हो।

आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ।
ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥ ७४ ॥

पदार्थ—
ये तु = जुन
निराशिषः = निष्काम भावना भएका व्यक्तिहरू
भगवतः = भगवान् नारायणको
आराधनं = पूजा चाहिँ
ईहमानाः = चाहन्छन् (तर)
परं अपि = मोक्षलाई समेत
न इच्छन्ति = चाहँदैनन्
ते = तिनीहरू
स्वार्थकुशलाः = स्वार्थ सिद्ध गर्न सिपालु
स्मृताः = मानिन्छन्

वाक्यार्थ— जो निष्काम भावनाले परमपुरुष भगवान् नारायणको पूजा गर्दछन् तर कामनाको नाममा साक्षात् मोक्षलाई पनि चाहँदैनन् (त्यागिदिन्छन्) त्यस्ता व्यक्तिहरू नै वास्तविक स्वार्थ सिद्ध गर्ने व्यक्ति हुन् भनेर मानिन्छन्।

आराध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरम्।

को वृणीते गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेऽपि यत्॥ ७५॥

पदार्थ–	**आराध्य** = पूजा गरेर	**यत्** = जुन विषयसुख
स्वात्मानं = आफ्नै अन्तरात्मा	**गुणस्पर्शं** = विषयभोगलाई	**नरके अपि** = नरकमा पनि
जगदीश्वरम् = जगत्का मालिक	**कः** = कुन	**स्यात्** = प्राप्त हुन्छ
आत्मप्रदं = आफ्नो स्वरूप दिने	**बुधः** = विद्वान्ले	
देवं = भगवान्लाई	**वृणीते** = माग्दछ होला	

वाक्यार्थ– आफ्नै आत्मास्वरूप हुनुभएका, जगत्का मालिक, भक्तलाई आफ्नै स्वरूप दिनुहुने यस्ता परम आराध्य भगवान्लाई पूजा गरेर प्रसन्न गराउने कुन त्यस्तो बुद्धिमान् व्यक्ति होला जसले विषयभोग मागिरहोस्, किनभने विषयभोग त नरकमा पनि प्राप्त हुन्छ।

तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि।

क्षन्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः॥ ७६॥

पदार्थ–	**तत्** = गर्भलाई टुक्रा पार्नुजस्तो	**अर्हसि** = योग्य हुनुहुन्छ
महीयसि = परमपूजनीय	**इदं** = यो क्रूर	**दिष्ट्या** = भाग्यवश
मातः = हे आमा	**दौर्जन्यं** = अपराधलाई	**गर्भः** = हजुरको गर्भ
बालिशस्य = मूर्ख	**त्वं** = हजुरले	**मृतोत्थितः** = मरेर पनि
मम = मेरो	**क्षन्तुम्** = क्षमा दिन	पुनर्जीवित भयो

वाक्यार्थ– हे परमपूजनीय आमा ! मैले मूर्खतावश हजुरको गर्भ टुक्रा पार्नुजस्तो घोर अपराध गरेँ, त्यसका लागि क्षमा दिनुहोस्। मरिसकेको हजुरको गर्भ पनि भाग्यवश पुनर्जीवित भएको छ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया।

मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः॥ ७७॥

पदार्थ–	**अभ्यनुज्ञातः** = आज्ञा पाएर	**प्रभुः** = स्वर्गका राजा
शुद्धभावेन = इन्द्रको निश्छल	**तां** = ती दितिलाई	**इन्द्रः** = देवराज इन्द्र
भावबाट	**नत्वा** = नमस्कार गरेर	**त्रिदिवं** = स्वर्गलोक
तुष्टया = प्रसन्न भएकी	**मरुद्भिः** = मरुद्गणका	**जगाम** = गए
तया = ती दितिद्वारा	**सह** = साथ	

वाक्यार्थ– इन्द्रको निश्छल स्वभावबाट प्रसन्न भएकी दितिले इन्द्रलाई स्वर्ग जान आज्ञा दिइन्। इन्द्र पनि दितिलाई नमस्कार गरेर मरुद्गणहरूले सहित भई स्वर्गलोक गए।

एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
मङ्गलं मरुतां जन्म किं भूयः कथयामि ते ॥ ७८ ॥

पदार्थ–

मरुतां = मरुद्गणको	**मां** = मलाई	**आख्यातं** = बताएँ
यत् मङ्गलं = जुन मङ्गल	**परिपृच्छसि** = सोध्नुभएको थियो	**भूयः** = फेरि
जन्म = जन्म	**सर्वम्** = त्यो सबै	**ते** = हजुरलाई
त्वं = तपाईंले	**एवं** = यस प्रकारले	**किं** = के कुरा
	ते = तपाईंलाई	**कथयामि** = बताऊँ

वाक्यार्थ– मरुद्गणको जन्म अत्यन्त मङ्गलमय छ। उनीहरूको जन्म कसरी भयो ? भन्ने तपाईंको प्रश्नको मैले यस प्रकारले उत्तर दिएँ। अब फेरि तपाईंलाई के बताऊँ ?

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे
मरुदुत्पत्तिकथनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः

पुंसवन व्रतको विधि

राजोवाच (महाराज परीक्षित्ले भन्नुभयो)

व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् भवता यदुदीरितम्।

तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥ १ ॥

पदार्थ–	**व्रतं** = व्रत	**येन** = जुन व्रतद्वारा
ब्रह्मन् = हे ज्ञानी शुकजी	**उदीरितम्** = बताउनुभयो	**विष्णुः** = भगवान् विष्णु
भवता = हजुरले	**तस्य** = त्यो व्रतको (विधि)	**प्रसीदति** = प्रसन्न हुनुहुन्छ
यत् = जुन	**वेदितुम्** = जान्न	
पुंसवनं = पुंसवन नाम गरेको	**इच्छामि** = चाहन्छु	

वाक्यार्थ– हे शुकजी ! हजुरले पुंसवन व्रतको कुरा गर्नुभयो, अब म त्यो पुंसवन व्रतको विधि सुन्न चाहन्छु जुन व्रतद्वारा भगवान् विष्णु प्रसन्न हुनुहुन्छ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद् भर्तुरनुज्ञया।

आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः॥ २ ॥

पदार्थ–	**मार्गशिरे** = मंसिर महिनामा	पूरा गर्ने
योषित् = स्त्रीले	**शुक्ले पक्षे** = शुक्लपक्षमा	**इदं** = यो
भर्तुः = पतिको	**आदितः** = प्रतिपदा तिथिदेखि	**व्रतम्** = पुंसवन व्रत
अनुज्ञया = आज्ञा लिएर	**सार्वकामिकम्** = सम्पूर्ण कामना	**आरभेत** = आरम्भ गर्नू

वाक्यार्थ– स्त्रीले पतिको आज्ञा लिएर मंसिर महिनाको शुक्लपक्षको प्रतिपदा तिथिबाट सम्पूर्ण कामना पूरा गर्ने यस व्रतको आरम्भ गर्नुपर्दछ।

निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्र्य च।

स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरे।

पूजयेतत् प्रातराशात् प्राग् भगवन्तं श्रिया सह ॥ ३ ॥

पदार्थ–	**जन्म** = जन्मकथा	**ब्राह्मणान्** = ब्राह्मणहरूलाई
मरुतां = मरुद्गणको	**निशम्य** = सुनेर	**अनुमन्त्र्य** = सोधेर

शुक्लदती = दाँत सफा गरेकी व्रतालु स्त्रीले
स्नात्वा = स्नान गरेर
शुक्ले = सेता
अम्बरे = दुई ओटा कपडा
वसीत = धारण गर्नू र
अलङ्कृता च = अन्य सौभाग्य शृङ्गारहरूले समेत अलङ्कृत भई
प्रातराशात् = बिहानको भोजनभन्दा
प्राक् = पहिला नै
श्रिया सह = लक्ष्मीले सहित भएका
भगवन्तं = भगवान् नारायणलाई
पूजयेत् = पूजा गर्नू

वाक्यार्थ– दाँत माझेपछि व्रतालु स्त्रीले स्नान गरेर दुई ओटा सेता कपडा तथा आफ्ना सम्पूर्ण शृङ्गार सामग्रीहरू लगाएर अलङ्कृत हुनुपर्दछ। दिनदिनै मरुद्‌गणको जन्मकथा सुन्नुपर्छ, त्यसपछि ब्राह्मणको आज्ञा लिएर बिहानको भोजन गर्नुभन्दा पहिला नै लक्ष्मीसहित भगवान् नारायणको पूजा गर्नुपर्दछ।

अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम नमोऽस्तु ते।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये॥ ४॥

पदार्थ–
पूर्णकाम = सम्पूर्ण कामना प्राप्त गर्नुभएका हे भगवान्
ते = हजुरलाई
अलं = कुनै पनि वस्तुको आवश्यकता छैन
निरपेक्षाय = कुनै पनि वस्तुको अपेक्षा नगर्ने
ते = हजुरलाई
नमः = नमस्कार
अस्तु = छ
महाविभूतिपतये = सम्पूर्ण विभूतिहरूका स्वामी
सकलसिद्धये = सम्पूर्ण सिद्धि भएका हजुरलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे भगवान्! सम्पूर्ण कामनाहरूलाई प्राप्त गर्नुभएका हजुरलाई कुनै पनि वस्तुको आवश्यकता छैन, न त हजुर कुनै वस्तुको अपेक्षा नै गर्नुहुन्छ। सम्पूर्ण विभूतिहरूका स्वामी र सम्पूर्ण सिद्धिले सम्पन्न हुनुभएका हजुरलाई मेरो नमस्कार छ।

यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महिनौजसा।
जुष्ट ईश गुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवान् प्रभुः॥ ५॥

पदार्थ–
ईश = हे परमेश्वर
त्वं = हजुर
यथा = जसरी सम्पूर्ण रूपमा
कृपया = कृपाद्वारा
भूत्या = ऐश्वर्यद्वारा
तेजसा = तेज
महिना = महिमाद्वारा
ओजसा = पराक्रमद्वारा तथा
सर्वैः गुणैः = सम्पूर्ण गुणहरूद्वारा
जुष्टः = युक्त हुनुहुन्छ
ततः = त्यही भएर (हजुर)
भगवान् = भगवान् र
प्रभुः = सर्वसमर्थ
असि = हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे परमेश्वर! हजुर कृपा, ऐश्वर्य, तेज, महिमा, पराक्रम तथा सत्यकाम, सत्यसङ्कल्प आदि सम्पूर्ण गुणहरूद्वारा परिपूर्ण हुनुहुन्छ। त्यही भएर सर्वसमर्थ हजुरलाई भगवान् भनिन्छ।

विष्णुपत्नि महामाये महापुरुषलक्षणे ।
प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥

पदार्थ–
विष्णुपत्नि = हे विष्णुपत्नी
महामाये = हे महामाया
महापुरुषलक्षणे = भगवान्को जस्तै ऐश्वर्य आदि लक्षणले युक्त भएकी हे देवी
महाभागे = भाग्यशालिनी
लोकमातः = हे लोकमाता
मे = मप्रति
प्रीयेथाः = प्रसन्न हुनुहोस्
ते = हजुरलाई
नमः = नमस्कार
अस्तु = छ

वाक्यार्थ– हे देवी ! हजुर भगवान् विष्णुकी पत्नी तथा साक्षात् महामाया हुनुहुन्छ। भगवान्का सम्पूर्ण ऐश्वर्य आदि लक्षणहरू हजुरमा पनि रहेका छन्। हे लोकमाता ! हजुर ज्यादै भाग्यशालिनी हुनुहुन्छ। हजुर प्रसन्न हुनुहोस्, हजुरलाई मेरो नमस्कार छ।

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभि-
र्बलिमुपहराणीति ।अनेनाहरहर्मन्त्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवास-
उपवीतविभूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारांश्च समाहित उपाहरेत् ॥ ७ ॥

पदार्थ–
ॐ = ॐकारस्वरूप
भगवते = भगवान्लाई
नमः = नमस्कार छ
महापुरुषाय = पुरुषोत्तम
महानुभावाय = विलक्षण प्रभाव भएका
महाविभूतिपतये = लक्ष्मीका पति
महाविभूतिभिः सह = विष्वक्सेन आदि पार्षदले सहित भएका हजुरलाई
बलिम् = अर्घ्य आदि पूजासामग्री
उपहराणि इति = समर्पण गर्दछु भनेर
समाहितः = एकाग्रचित्त भई
अनेन = यो पूर्वोक्त
मन्त्रेण = मन्त्रद्वारा
विष्णोः = भगवान् विष्णुको
आवाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नान-वासउपवीतविभूषणगन्धपुष्पधूप-दीपोपहाराद्युपचारान् च = आवाहन, अर्घ्य, पाद्य, आचमन, स्नान, वस्त्र, जनै, गहना, चन्दन, फूल, धूप, दीप, नैवेद्य आदि पूजाद्रव्यहरू
अहरहः = प्रतिदिन
उपाहरेत् = चढाउनु पर्दछ

वाक्यार्थ– ॐकारस्वरूप, विलक्षण प्रभावयुक्त हे पुरुषोत्तम ! लक्ष्मीका पति हे भगवान् ! विष्वक्सेन आदि पार्षदहरूले सहित हुनुभएका हजुरलाई म अर्घ्य आदि पूजासामग्री समर्पण गर्दछु। यसप्रकार **ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभि-र्बलिमुपहराणि** यस मन्त्रले एकाग्रचित्त भई प्रत्येक दिन भगवान् विष्णुलाई आवाहन, अर्घ्य, पाद्य, आचमन, स्नान, वस्त्र, जनै, गहना, चन्दन, फूल, धूप, दीप, नैवेद्य आदि पूजाद्रव्यहरू चढाउनु पर्दछ।

हविःशेषं तु जुहुयादनले द्वादशाहुतीः।
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति॥ ८॥

पदार्थ–	**महाविभूतिपतये** = लक्ष्मीपति नारायणलाई	नैवेद्य आदि पूजासामग्री चाहिँ
ॐ = ॐकारस्वरूप	**स्वाहा इति** = समर्पण गर्दछु भन्ने यो मन्त्रले	**अनले** = अग्निमा
भगवते = भगवान्	**हविःशेषं तु** = बाँकी रहेको	**द्वादशाहुतीः** = बाह्रपटक आहुति दिएर
महापुरुषाय = पुरुषोत्तमलाई		**जुहुयात्** = हवन गर्नुपर्दछ
नमः = नमस्कार छ		

वाक्यार्थ– ॐकारस्वरूप पुरुषोत्तम हजुरलाई नमस्कार छ। लक्ष्मीपति हे नारायण ! म हजुरको लागि आहुति प्रदान गर्दैछु भन्दै **ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहा** यस मन्त्रले बाँकी रहेको नैवेद्य आदि पूजासामग्री चाहिँ बाह्र पटक अग्निमा हवन दिनुपर्दछ।

श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवावुभौ।
भक्त्या सम्पूजयेन्नित्यं यदीच्छेत् सर्वसम्पदः॥ ९॥

पदार्थ–	**प्रभवौ** = सिद्ध गरिदिने	**भक्त्या** = प्रेमपूर्वक
यदि = यदि	**वरदौ** = वर दिने	**नित्यं** = प्रतिदिन
सर्वसम्पदः = सबै सम्पत्ति पाउने	**उभौ** = ती दुई	**सम्पूजयेत्** = पूजा गरोस्
इच्छेत् = इच्छा भएमा	**श्रियं** = लक्ष्मीजी र	
आशिषां = इच्छाहरूलाई	**विष्णुं च** = विष्णुलाई पनि	

वाक्यार्थ– यदि कसैले सबै प्रकारको सम्पत्तिहरू प्राप्त होस् भनी इच्छा गर्दछ भने उसले इच्छाअनुसारका पदार्थहरूलाई सिद्ध गर्न समर्थ भगवती लक्ष्मीजी र भगवान् विष्णुको प्रतिदिन पूजा गरोस्।

प्रणमेद् दण्डवद् भूमौ भक्तिप्रह्वेण चेतसा।
दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत्॥ १०॥

पदार्थ–	**दण्डवत्** = दण्ड झैँ पल्टेर	स्वाहा यो मन्त्र
भक्तिप्रह्वेण = भक्तिभावले भरिएको	**प्रणमेत्** = प्रणाम गरोस्	**दशवारं** = दश पटक
चेतसा = मनद्वारा	**ततः** = त्यसपछि	**जपेत्** = जप गरोस्
भूमौ = पृथिवीमा	**मन्त्रं** = ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये	**स्तोत्रम्** = यो स्तोत्र
		उदीरयेत् = पाठ गरोस्

वाक्यार्थ– भक्तिभावनाले भरिएको मनले युक्त भई भगवान् लक्ष्मीनारायणलाई दण्डवत् प्रणाम गरेपछि पूर्वोक्त **ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहा** यो मन्त्र दश पटक जप गरी

अगाडि श्लोकमा भनिने स्तोत्रको पाठ गरोस्।

युवां तु विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम्।
इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुरत्यया॥ ११॥

पदार्थ—
युवां तु = हजुरहरू दुबै
विश्वस्य जगतः = सम्पूर्ण संसारको
विभू = मालिक (र)
परम् = मुख्य
कारणं = कारण पनि हुनुहुन्छ
इयं हि = यी भगवती लक्ष्मी
सूक्ष्मा = सूक्ष्म
प्रकृतिः = प्रकृति (र)
दुरत्यया = पार गर्नै नसकिने
मायाशक्तिः = मायाशक्ति हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ— हे लक्ष्मीनारायण ! हजुरहरू दुबै जना सम्पूर्ण जगत्को मालिक हुनुहुन्छ। हजुरहरू नै जगत्को मुख्य कारण पनि हुनुहुन्छ। हे नारायण ! यी सूक्ष्म प्रकृतिरूपा भगवती लक्ष्मी नै पार गर्न नसकिने हजुरकी मायाशक्ति हुनुहुन्छ।

तस्या अधीश्वरः साक्षात् त्वमेव पुरुषः परः।
त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग् भवान्॥ १२॥

पदार्थ—
तस्याः = ती प्रकृतिको
अधीश्वरः = स्वामी
परः = परम
पुरुषः = पुरुष
साक्षात् = साक्षात्
त्वम् एव = हजुर नै हुनुहुन्छ
त्वं = हजुर नै
सर्वयज्ञः = सम्पूर्ण यज्ञको स्वरूपमा हुनुहुन्छ
इयं = यी लक्ष्मी
इज्या = यज्ञ सम्पन्न गर्ने व्यापारको रूपमा हुनुहुन्छ
भवान् = हजुर चाहिँ
फलभुक् = फलभोक्ता हुनुहुन्छ
इयं = यी लक्ष्मीजी चाहिँ
क्रिया = फल उत्पन्न गर्ने क्रिया हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ— हे भगवान् ! हजुर नै अव्यक्त प्रकृतिको नियन्ता र स्वामी हुनुहुन्छ र परमपुरुष पनि हजुर नै हुनुहुन्छ। हजुर सम्पूर्ण यज्ञस्वरूप हुनुहुन्छ भने माता लक्ष्मी यज्ञसम्पादक क्रिया हुनुहुन्छ। हे प्रभो ! हजुर नै यज्ञको फलभोक्ता हुनुहुन्छ, लक्ष्मीजी चाहिँ फल उत्पन्न गर्ने क्रिया हुनुहुन्छ।

गुणव्यक्तिरियं देवी व्यञ्जको गुणभुग् भवान्।
त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियाशयाः।
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः॥ १३॥

पदार्थ—
इयं = यी
देवी = भगवती लक्ष्मी
गुणव्यक्तिः = सत्त्व आदि गुणहरूको अभिव्यक्तिस्वरूप हुनुहुन्छ
भवान् = हजुर चाहिँ
व्यञ्जकः = गुणको प्रकाशक र
गुणभुक् = गुणको भोक्ता हुनुहुन्छ
हि = निश्चय नै
त्वं = हजुर
सर्वशरीरी = सम्पूर्ण शरीरधारीहरूभित्र रहने
आत्मा = आत्मा हुनुहुन्छ
श्रीः = लक्ष्मीजी चाहिँ

शरीरेन्द्रियाशयाः = शरीर, इन्द्रिय र अन्तःकरणरूपा हुनुहुन्छ	**नामरूपे** = नाम र रूप हुनुहुन्छ	**अपाश्रयः** = आधार समेत हुनुहुन्छ
भगवती = भगवती लक्ष्मी	**त्वम्** = हजुर चाहिँ	
	प्रत्ययः = नामरूपको प्रकाशक र	

वाक्यार्थ– हे भगवान् नारायण ! भगवती लक्ष्मी सत्त्व आदि गुणहरूको अभिव्यक्तिस्वरूप हुनुहुन्छ भने हजुर ती गुणहरूका प्रकाशक र भोक्ता हुनुहुन्छ। हजुर नै सम्पूर्ण जीवहरूमा आत्मरूपले विराजमान हुनुहुन्छ भने माता लक्ष्मी तिनै जीवहरूको शरीर, इन्द्रिय र अन्तःकरणरूपमा अवस्थित हुनुहुन्छ। लक्ष्मीजी नाम र रूपको रूपमा हुनुहुन्छ भने हजुर चाहिँ नामरूपको प्रकाशक र आधारका रूपमा रहनुभएको छ।

यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ।
तथा म उत्तमश्लोक सन्तु सत्या महाशिषः॥ १४॥

पदार्थ–

यथा = जसरी	**परमेष्ठिनौ** = परमेश्वर हुनुहुन्छ	**महाशिषः** = महान् कामनाहरू
युवां = हजुरहरू दुबै	**तथा** = त्यसै गरी	**सत्याः** = सत्य
त्रिलोकस्य = तीनै लोकको	**उत्तमश्लोक** = उत्तम कीर्ति भएका हे प्रभु	**सन्तु** = होऊन्
वरदौ = वरदाता र	**मे** = मेरो	

वाक्यार्थ– हे लक्ष्मीनारायण ! हजुरहरू दुबै जना तीनै लोकका सर्वश्रेष्ठ वरदाता र परमेश्वर हुनुहुन्छ। पवित्रकीर्ति भएका हे भगवान् ! मेरा महान् कामनाहरू हजुरको कृपाले पूर्ण (सत्य) होऊन्।

इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह।
तन्निःसार्योपहरणं दत्त्वाचमनमर्चयेत्॥ १५॥

पदार्थ–

श्रिया सह = लक्ष्मीले सहित भएका	**इति** = यसप्रकार	**आचमनम्** = आचमनीय जल
वरदं = वर दिने	**अभिष्टूय** = स्तुति गरेर	**दत्त्वा** = चढाएर
श्रीनिवासं = नारायणलाई	**तत्** = त्यो पहिले समर्पित	**अर्चयेत्** = पुनः पूजा गरोस्
	उपहरणं = नैवेद्य आदि पूजाद्रव्य	
	निःसार्य = हटाएर	

वाक्यार्थ– यसप्रकार माता लक्ष्मीले सहित भएका परम वरदाता भगवान् नारायणलाई स्तुति गरेर पहिले समर्पण गरिएका नैवेद्य आदि पूजासामग्रीहरू त्यहाँबाट हटाउनू र भगवान्लाई आचमन चढाएर पुनः पूजा गर्नू।

ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा।
यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्धरिम्॥ १६॥

पदार्थ–

	ततः = त्यसपछि	**भक्तिप्रह्वेण** = भक्तिभावले झुकेको

चेतसा = हृदयले
स्तोत्रेण = यस स्तोत्रले
स्तुवीत = स्तुति गरोस्
यज्ञोच्छिष्टम् = यज्ञको बाँकी वस्तुलाई
आघ्राय = सुँघेर
पुनः = फेरि
हरिम् = भगवान् श्रीहरिलाई
अभ्यर्चयेत् = पूजा गर्नू

वाक्यार्थ– त्यसपछि भक्तिभावले झुकेको हृदयले स्तोत्र पाठ गरी यज्ञको अवशिष्ट पूजाद्रव्यहरूलाई सुँघेर फेरि भगवान् श्रीहरिको पूजा गर्नू।

पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा।
प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत् प्रेमशीलः स्वयं पतिः।
बिभृयात् सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च॥ १७॥

पदार्थ–
महापुरुषचेतसा = भगवान् मानेर
परया भक्त्या = परम भक्तिभावले
तैः तैः = ती–ती
प्रियैः = मन पर्ने वस्तुहरूद्वारा
पतिं च = पतिलाई
उपनमेत् = सेवा गर्नू
पतिः च = पतिले पनि
स्वयं = आफू
प्रेमशीलः = अत्यन्त प्रेमी भएर
पत्न्याः = पत्नीका
उच्चावचानि = साना–ठुला
सर्वकर्माणि = सम्पूर्ण कर्महरूमा
बिभृयात् = सहयोग गर्नू

वाक्यार्थ– भगवान्को पूजा गरिसकेपछि पत्नीले पतिलाई भगवान् सम्झिएर प्रेमपूर्वक पतिलाई मनपर्ने वस्तुहरू चढाई उनको सेवामा उपस्थित हुनू अनि पतिले पनि पत्नीको अत्यन्त प्रेमी भई पत्नीका साथ सानाठुला सम्पूर्ण कर्महरू गर्न सहयोग गर्नू।

कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि।
पत्न्यां कुर्यादनर्हायां पतिरेतत् समाहितः॥ १८॥

पदार्थ–
दम्पत्योः = पति र पत्नीमध्ये
एकतरेण अपि = एउटाले मात्रै
कृतम् = गरेको काम
उभयोः अपि = दुबै दम्पतीको
(फलको कारण हुन्छ, त्यसैले)
पत्न्यां = पत्नी
अनर्हायां = व्रत गर्न अयोग्य भएको वेलामा
पतिः = पतिले
समाहितः = एकाग्र भई
एतत् = पत्नीले गरेको कर्म
कुर्यात् = सम्पन्न गर्नू

वाक्यार्थ– पति र पत्नीमध्ये कुनै एउटाले गरेको काम दुबैका लागि फल दिनेवाला बन्दछ। त्यसैले पत्नी रजस्वला भएर वा कुनै कारणले व्रतादि कर्म गर्न अयोग्य भएको अवस्थामा पत्नीले गरेको कर्मलाई पतिले एकाग्र भएर पूर्ण गर्नुपर्दछ।

विष्णोर्व्रतमिदं बिभ्रन्न विहन्यात् कथञ्चन।
विप्रान् स्त्रियो वीरवतीः स्रग्गन्धबलिमण्डनैः।
अर्चेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः॥ १९॥

पदार्थ—
इदं = यो
विष्णोः = भगवान् विष्णुको
व्रतम् = व्रतलाई
बिभ्रत् = धारण गरेर (बीचमा)
कथञ्चन = कुनै पनि कारणले
न विहन्यात् = नत्यागोस्
नियमम् = व्रत
आस्थितः = बसेको व्रतालुले
अहरहः = प्रतिदिन
भक्त्या = भक्तिपूर्वक
देवं = भगवान्को पूजा गर्नू
स्रग्गन्धबलिमण्डनैः = माला, चन्दन, नैवेद्य र शृङ्गारसामग्रीहरू चढाएर
विप्रान् = ब्राह्मणहरूलाई
वीरवतीः = सौभाग्यवती
स्त्रियः = नारीहरूलाई
अर्चेत् = पूजा गरोस्

वाक्यार्थ— भगवान् विष्णुसँग सम्बन्धित यो व्रत लिएको व्रतालुले बीचमा कुनै पनि हालतमा व्रत छोड्नु हुँदैन। यो व्रतको अनुष्ठान गर्ने व्यक्तिले प्रतिदिन भक्तिपूर्वक भगवान् नारायणको र माला, चन्दन, नैवेद्य र आभूषणहरू चढाएर ब्राह्मण र सौभाग्यवती स्त्रीको पूजा गर्नुपर्दछ।

उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः।
अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामर्द्धये तथा॥ २०॥

पदार्थ—
देवं = भगवान् नारायणलाई
स्वे धाम्नि = आफ्नो धाममा
उद्वास्य = (संहारमुद्राद्वारा) विसर्जन गरेर
तन्निवेदितम् = भगवान्लाई चढाएको प्रसादलाई
अग्रतः = यथोचित भाग लगाएर
आत्मविशुद्ध्यर्थं = आत्मशुद्धि
तथा = त्यस्तै
सर्वकामर्द्धये = सम्पूर्ण कामनाको सिद्धिका लागि
अद्यात् = आफूले खाओस्

वाक्यार्थ— पूजा सकिएपछि संहारमुद्राद्वारा भगवान् नारायणलाई उहाँको आफ्नै धाममा विसर्जन गर्नुपर्दछ। त्यसपछि उहाँलाई चढाएको प्रसादलाई यथोचित भाग लगाएर आत्मशुद्धि र सम्पूर्ण कामनाको सिद्धिका लागि आफूले खानुपर्दछ।

एतेन पूजाविधिना मासान् द्वादश हायनम्।
नीत्वाथोपचरेत् साध्वी कार्त्तिके चरमेऽहनि॥ २१॥

पदार्थ—
साध्वी = सौभाग्यवती पतिव्रता स्त्रीले
एतेन = यो
पूजाविधिना = पूजाविधिद्वारा
द्वादश मासान् = बाह्र महिना
हायनम् = एकवर्षसम्म
नीत्वा = (व्रत गर्दै) बिताएर
अथ = त्यसपछि
कार्त्तिके = कार्त्तिक महिनाको
चरमे अहनि = अन्तिम दिन अमावस्यामा (व्रतको साङ्गता गर्न)
उपचरेत् = उपवास गरोस्

वाक्यार्थ— माथि बताइएअनुसारको पूजाविधिअनुसार सौभाग्यवती पतिव्रता स्त्रीले एकवर्षसम्म व्रत गरिसकेपछि कार्त्तिक महिनाको अमावस्या तिथिका दिन व्रतको साङ्गता गर्नका लागि उपवास गर्नुपर्दछ।

श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्ववत्।
पयःशृतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा।
पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः॥ २२॥

पदार्थ—

श्वोभूते = भोलिपल्ट प्रतिपदा तिथिका दिन बिहान	**कृष्णम्** = भगवान् नारायणलाई	**चरुणा** = चरुले
अपः = जलले	**अभ्यर्च्य** = पूजा गरेर	**पतिः एव** = पतिले नै
उपस्पृश्य = स्नान आदि गरेर	**पाकयज्ञविधानेन** = पाकयज्ञको विधिअनुरूप	**द्वादश आहुतीः** = बाह्र आहुति
पूर्ववत् = अघि झैं	**पयःशृतेन** = दूधमा पकाएको	**जुहुयात्** = हवन गरोस्
	सर्पिषा सह = घिउ मिसिएको	

वाक्यार्थ— उपवास गरेको भोलिपल्ट प्रतिपदाका दिन बिहान जलद्वारा स्नान आदि कार्य गरिसकेर पहिले झैं भगवान् नारायणको पूजा गर्नुपर्दछ। त्यसपछि पाकयज्ञको विधिअनुरूप घिउ मिसिएको चरुले व्रतालु स्त्रीको पतिले बाह्र पटक आहुति दिनुपर्दछ।

आशिषः शिरसादाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया॥ २३॥

पदार्थ—

प्रीतैः = भोजन आदिद्वारा प्रसन्न	**शिरसा** = आदरपूर्वक शिर झुकाएर	**शिरसा** = शिर निहुराएर
द्विजैः = ब्राह्मणहरूद्वारा	**आदाय** = स्वीकार गरी	**प्रणम्य** = नमस्कार गरेर
समीरिताः = दिइएका	**भक्त्या** = प्रेमपूर्वक (ती ब्राह्मणहरूलाई)	**तदनुज्ञया** = ती ब्राह्मणहरूको आज्ञा अनुसार
आशिषः = आशीर्वादहरूलाई		**भुञ्जीत** = भोजन गरोस्

वाक्यार्थ— त्यसपछि ब्राह्मणहरूलाई भोजन गराएर उनीहरूलाई प्रसन्न पार्नुपर्दछ। ब्राह्मणहरूले दिएको आशीर्वादलाई आदरपूर्वक शिर झुकाएर स्वीकार गर्नुपर्दछ र ब्राह्मणहरूको आज्ञाअनुसार आफूले पनि भोजन गर्नुपर्दछ।

आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः।
दद्यात् पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजास्त्वं सुसौभगम्॥ २४॥

पदार्थ—

बन्धुभिः सह = आफन्त र बन्धुहरूले सहित भएर	**आचार्यम्** = आचार्यलाई	**सुसौभगम्** = मङ्गलप्रदायक
वाग्यतः = वाणीलाई संयमित गरेको व्रतालुले	**अग्रतः कृत्वा** = सबैभन्दा अगाडि (प्रसाद दिएर आचार्यको आज्ञा लिएर)	**चरोः** = चरुको
	सुप्रजास्त्वं = असल पुत्र दिने र	**शेषं** = बाँकी भाग
		पत्न्यै = पत्नीलाई
		दद्यात् = देओस्

वाक्यार्थ– आफन्त र बन्धुहरूले सहित भएर व्रतालु पुरुषले सर्वप्रथम आचार्य र त्यसपछि बन्धुहरूलाई भोजन गराउनुपर्दछ र आचार्यको आज्ञा लिएर त्यो असल पुत्र दिने र मङ्गलप्रदायक चरुको बाँकी भाग प्रसादका रूपमा पत्नीलाई खान दिनुपर्दछ।

एतच्चरित्वा विधिवद् व्रतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पुमानिह ।
स्त्री त्वेतदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥ २५ ॥

पदार्थ–
एतत् = यो पुंसवन नामक
व्रतं = व्रत
विधिवत् = विधिपूर्वक
चरित्वा = गरेर
विभोः = भगवान्को कृपाले
इह = यही जन्ममा
पुमान् = व्रतकर्ता पुरुषले
अभीप्सितार्थं = कामना गरेको वस्तुलाई
लभते = प्राप्त गर्दछ
स्त्री तु = स्त्रीले चाहिँ
एतत् = यो व्रत
आस्थाय = गरेर
सौभगं = सौभाग्य
श्रियं = सम्पत्ति
प्रजां = सन्तान
जीवपतिं = दीर्घजीवी पति
यशः = कीर्ति
गृहम् = सुन्दर घर
लभेत = प्राप्त गर्दछे

वाक्यार्थ– जसले यो पुंसवन नाम गरेको व्रत विधिवत् गर्दछ त्यो पुरुषले यही जन्ममा नै भगवान् नारायणको कृपाले कामना गरेको फल प्राप्त गर्दछ भने यो व्रतको अनुष्ठान गर्ने स्त्रीले चाहिँ अटल सौभाग्य, सम्पत्ति, सन्तान, दीर्घजीवी पति, पवित्र कीर्ति र सुन्दर घर प्राप्त गर्दछे।

कन्या च विन्देत समग्रलक्षणं वरं त्ववीरा हतकिल्बिषा गतिम् ।
मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्र्यम् ॥ २६ ॥
विन्देद् विरूपा विरुजा विमुच्यते य आमयावीन्द्रियकल्पदेहम् ।
एतत् पठन्नभ्युदये च कर्मण्यनन्ततृप्तिः पितृदेवतानाम् ॥ २७ ॥

पदार्थ–
कन्या च = व्रत गर्ने कन्याले पनि
समग्रलक्षणं = सम्पूर्ण लक्षणले युक्त भएको
वरं = वर
विन्देत = प्राप्त गर्दछे
अवीरा तु = पति र पुत्र नभएकी नारीले
हतकिल्बिषा = पापरहित भई
गतिम् = वैकुण्ठ आदि उत्तमलोक (प्राप्त गर्दछे)
मृतप्रजा = सन्तान मरेकी स्त्रीले
जीवसुता = चिरायु पुत्र पाउँछे र
धनेश्वरी = प्रशस्त धनको स्वामिनी हुन्छे
सुदुर्भगा = अभागिनी स्त्री
सुभगा = भाग्यवती हुन्छे
विरूपा = कुरूप स्त्रीले
अग्र्यम् = श्रेष्ठ
रूपम् = सुन्दर रूप
विन्देत् = प्राप्त गर्दछे
यः = जो
आमयावी = रोगी छ, त्यसले
विरुजा = डरलाग्दो रोगबाट
विमुच्यते = मुक्त हुन्छ र
इन्द्रियकल्पदेहम् = इन्द्रियहरूले युक्त सबल शरीर प्राप्त गर्दछ
अभ्युदये कर्मणि च = यज्ञ, दान आदि शुभकर्ममा
एतत् पठन् = यसको पाठ गर्नेका
पितृदेवतानाम् = पितृ र देवताहरूलाई

अनन्ततृप्तिः = अनन्त समयसम्म तृप्ति मिल्दछ

वाक्यार्थ– यदि कुनै कन्याले यो पुंसवन व्रतको अनुष्ठान गर्दछे भने उसलाई सम्पूर्ण सद्गुणहरूले सम्पन्न भएको वर प्राप्त हुन्छ। पति र पुत्र दुबै नभएकी नारीले व्रत गरेमा उसको पाप नष्ट हुछ र उसलाई उत्तम लोक प्राप्त हुन्छ। सन्तान मरेकी स्त्रीले व्रत गरेमा चिरायु पुत्र र प्रशस्त धनसम्पत्ति प्राप्त गर्दछे, अभागिनी स्त्रीले सौभाग्य प्राप्त गर्दछे, कुरूप स्त्रीले परमसौन्दर्य प्राप्ति गर्दछे र रोगीको शरीर पनि बलियो बन्दछ। जुन पुरुषले यज्ञ, दान, देवपितृकार्य वा कुनै पनि शुभ कर्ममा यसको पाठ गर्दछ त्यस पुरुषका सम्पूर्ण पितृ र देवताहरूलाई अनन्त समयसम्म तृप्ति मिल्दछ।

तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान् होमावसाने हुतभुक् श्रीर्हरिश्च।
राजन् महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महत् ते ॥ २८ ॥

पदार्थ–
हुतभुक् = हवन गरिएको द्रव्यको भोग गर्नेवाला
हरिः = भगवान् श्रीहरि
श्रीः = भगवती लक्ष्मी
च = (समस्त देवता र पितृहरू) पनि
तुष्टाः = सन्तुष्ट भएर
होमावसाने = होम आदि कर्म सकिएपछि (व्रतकर्तालाई)
समस्तकामान् = सम्पूर्ण इच्छाअनुसारका फलहरू
प्रयच्छन्ति = प्रदान गर्दछन्
राजन् = हे महाराज परीक्षित्
महत् पुण्यं = अति पुण्य दिने
मरुतां = मरुद्गणको
जन्म = जन्म (तथा)
दितेः = दितिले गरेको
व्रतं च = पुंसवन व्रत पनि
ते = तपाईंलाई
अभिहितं = मैले बताएँ

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीहरि, भगवती लक्ष्मी तथा समस्त देवता र पितृहरू हवनीय द्रव्यका भोक्ता हुन्छन्। व्रत गर्ने व्यक्तिले गरेको हवन पाएर उनीहरू अति सन्तुष्ट बन्दछन् र उनीहरूले कर्मको समाप्तिपछि कर्ताका सम्पूर्ण कामनाहरूलाई पूर्ण गरिदिन्छन्। हे महाराज परीक्षित्! मैले तपाईंलाई अत्यन्त पुण्य दिने मरुद्गणको जन्मसम्बन्धी कथा र दितिले गरेको पवित्र पुंसवन व्रतको सम्बन्धमा बताएँ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कन्धे
पुंसवनव्रतकथनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति षष्ठः स्कन्धः समाप्तः ॥

अथ सप्तमः स्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

शिशुपालको पूर्वजन्म एवं जय र विजयलाई सनकादिको श्राप

राजोवाच (राजा परीक्षित्ले भन्नुभयो)

समः प्रियः सुहृद् ब्रह्मन् भूतानां भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रस्यार्थे कथं दैत्यानवधीद् विषमो यथा ॥ १ ॥

पदार्थ–	**समः** = समान	**इन्द्रस्य** = इन्द्रको
ब्रह्मन् = हे शुकदेवजी	**प्रियः** = सबैका उत्तिकै प्यारा र	**अर्थे** = स्वार्थ सिद्ध गर्नका लागि
भगवान् = भगवान्	**सुहृत्** = सबैका हितैषी भएर पनि	**दैत्यान्** = दैत्यहरूलाई
स्वयम् = आफैँ	**विषमः यथा** = सामान्य	**कथं** = किन
भूतानां = सबै प्राणीहरूका लागि	मानिसले भेदभाव गरे झैँ	**अवधीत्** = मार्नुभयो

वाक्यार्थ– हे शुकदेवजी ! भगवान् सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई समान भावले हेर्नुहुन्छ, सबैलाई उत्तिकै प्रिय लाग्नुहुन्छ अनि सबै प्राणीहरूका हितैषी हुनुहुन्छ तर उहाँले जसरी सामान्य मानिसले भेदभावपूर्ण व्यवहार गरे झैँ गरी इन्द्रको स्वार्थ सिद्ध गर्नका लागि दैत्यहरूलाई किन मार्नुभयो ?

न ह्यस्यार्थः सुरगणैः साक्षान्निःश्रेयसात्मनः ।
नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि ॥ २ ॥

पदार्थ–	**सुरगणैः** = देवताहरूद्वारा	**न विद्वेषः** = कुनै रिस
हि = निश्चय नै	**न अर्थः** = कुनै प्रयोजन छैन	**उद्वेगः च** = आवेग पनि
साक्षात् = आफैँ	**हि** = निश्चय नै	**न एव** = छैन
निःश्रेयसात्मनः = कल्याणरूप	**अगुणस्य** = निर्गुण भगवान्को	
अस्य = यी भगवान्को	**असुरेभ्यः** = असुरहरूसँग	

वाक्यार्थ– आफैँ कल्याणरूप भएकाले भगवान्ले देवताहरूसँग आफ्नो कुनै प्रयोजन पूरा गर्नुपर्ने छैन। त्यसै गरी निर्गुण उहाँमा दैत्यहरूप्रति रिस र आवेगको भावना पनि छैन।

इति नः सुमहाभाग नारायणगुणान् प्रति ।
संशयः सुमहाञ्जातस्तद् भवांश्छेत्तुमर्हति ॥ ३ ॥

पदार्थ–
सुमहाभाग = महाभाग्यशाली शुकदेवजी
इति = यसप्रकार
नः = मेरो मनमा
नारायणगुणान् प्रति = भगवान्का गुणहरूप्रति
सुमहान् = साह्रै ठुलो
संशयः = सन्देह
जातः = प्रकट भएको छ
तत् = त्यसलाई
भवान् = हजुरले
छेत्तुम् = नष्ट गर्न
अर्हति = सक्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे महाभाग्यशाली शुकदेवजी ! यस्तो विचार गर्दागर्दै मेरो मनमा भगवान् नारायणमा समता आदि गुणहरू छैनन् कि भन्ने सन्देह उत्पन्न भएको छ। यस सन्देहलाई नष्ट गर्न हजुरले नै सक्नुहुन्छ।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

साधु पृष्टं महाराज हरेश्चरितमद्भुतम् ।
यद् भागवतमाहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनम् ॥ ४ ॥

पदार्थ–
महाराज = हे महाराज परीक्षित्
हरेः = श्रीहरि भगवान्को
अद्भुतम् = ज्यादै अनौठो
चरितम् = चरित्रको विषयमा
साधु = राम्रोसँग
पृष्टं = प्रश्न गर्नुभयो
यत् = किनभने
भागवतमाहात्म्यं = भगवान्का भक्तहरूको महिमा
भगवद्भक्तिवर्धनम् = भगवान्मा भक्ति बढाउनेवाला हुन्छ

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! भगवान् ज्यादै अनौठा चरित्रहरू गर्नुहुन्छ। उहाँको चरित्रले भक्तहरूको महिमालाई प्रकट गर्छ र भक्तिलाई पनि बढाउँछ। त्यस विषयमा तपाईंले राम्रो प्रश्न गर्नुभयो।

गीयते परमं पुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः ।
नत्वा कृष्णाय मुनये कथयिष्ये हरेः कथाम् ॥ ५ ॥

पदार्थ–
नारदादिभिः = नारद आदि
ऋषिभिः = ऋषिहरूद्वारा
परमं = अत्यन्त
पुण्यम् = पुण्यदायक (यो प्रह्लादको चरित्र)
गीयते = गाइन्छ
कृष्णाय = कृष्णद्वैपायन
मुनये = व्यास मुनिलाई
नत्वा = नमस्कार गरेर
हरेः = श्रीहरि भगवान्को
कथाम् = कथा
कथयिष्ये = सुनाउँदछु

वाक्यार्थ– भगवान्का गुणहरूसँग सम्बन्धित प्रह्लादको चरित्र अत्यन्त पुण्यदायक छ। नारद आदि श्रेष्ठ मुनिहरू यसलाई सधैं गाइरहन्छन्। म पनि कृष्णद्वैपायन व्यास मुनिलाई नमस्कार गरेर भगवान्को यो पवित्र कथा तपाईंलाई सुनाउँदछु।

निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान् प्रकृतेः परः।
स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः॥ ६॥

पदार्थ–
हि = वास्तवमा
भगवान् = भगवान्
निर्गुणः = गुणले रहित
अजः = अजन्मा
अव्यक्तः = अव्यक्त र
प्रकृतेः = प्रकृतिदेखि
परः अपि = पर भएर पनि
स्वमायागुणम् = आफ्नो मायाका गुणहरूलाई
आविश्य = स्वीकार गरेर
बाध्यबाधकतां = मर्ने र मार्ने परस्पर विरोधी अवस्थामा
गतः = पुग्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– भगवान् वास्तवमा त निर्गुण, अजन्मा, अव्यक्त र प्रकृतिदेखि पर हुनुहुन्छ तर आफ्नो मायाका गुणहरूलाई स्वीकार गरेर मर्ने र मार्ने परस्परविरोधी रूप धारण गर्नुहुन्छ।

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः।
न तेषां युगपद् राजन् ह्रास उल्लास एव वा॥ ७॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा परीक्षित्
सत्त्वं = सत्त्वगुण
रजः = रजोगुण
तमः इति = तमोगुणसमेतका
गुणाः = तीन ओटै गुणहरू
प्रकृतेः = प्रकृतिका हुन्
आत्मनः = आत्माका
न = होइनन्
तेषां = ती गुणहरूको
युगपत् एव = एकैसाथ
ह्रासः = घट्ने र
उल्लासः वा = बढ्ने पनि
न = हुँदैन

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! सत्त्व, रज र तम यी गुणहरू केवल प्रकृतिका हुन्, आत्माका होइनन्। यी तीन ओटै गुणहरू एकैसाथ घट्ने र बढ्ने पनि हुँदैनन्।

जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन् रजसोऽसुरान्।
तमसो यक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणोऽभजत्॥ ८॥

पदार्थ–
तत्कालानुगुणः = समयानुसारका गुणहरूको पक्ष लिने भगवान्
सत्त्वस्य = सत्त्वगुणको
जयकाले = प्रबलता भएको वेला
देवर्षीन् = देवता र ऋषिहरूलाई
रजसः = रजोगुण बढेको वेला
असुरान् = दानवहरूलाई र
तमसः तु = तमोगुण बढेको वेलामा चाहिँ
यक्षरक्षांसि = यक्ष र राक्षसहरूलाई
अभजत् = अपनाउनुहुन्छ

वाक्यार्थ– प्रकृतिका गुणहरू समयक्रमले प्रबल र निर्बल भइरहन्छन्। प्रबल भएका गुणहरूको पक्ष लिँदै भगवान्ले तिनीहरूको उन्नति गराउनुहुन्छ। त्यसमध्ये सत्त्वगुण बढेको वेलामा देवता र ऋषिहरूको, रजोगुण बढेको वेलामा दानवहरूको अनि तमोगुण बढेको वेलामा यक्ष र राक्षसहरूको अभ्युदय गराउनुहुन्छ।

ज्योतिरादिरिवाभाति सङ्घातान्न विविच्यते ।
विदन्त्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयोऽन्ततः ॥ ९ ॥

पदार्थ–
ज्योतिरादिः इव = आगो, पानी र आकाश ठाउँअनुसार भिन्न-भिन्न रूपमा देखा परे झैं
आभाति = (परमात्मा पनि उपाधिअनुसार छुट्टाछुट्टै रूपले) देखिनुहुन्छ
सङ्घातात् = शरीरबाट
न विविच्यते = आत्मालाई छुट्याउन सकिँदैन
कवयः = विद्वान् मुमुक्षुहरू चाहिँ
मथित्वा = विचारपूर्वक
अन्ततः = जगत्को कारणको रूपमा काल, कर्म आदिलाई निषेध गरी
आत्मस्थं = आफैँभित्र रहने
आत्मानम् = परमात्मालाई
विदन्ति = जान्दछन्

वाक्यार्थ– जसरी एउटै आगो काठअनुसार फरक हुन्छ, एउटै पानी भाँडाअनुसार थोरै र धेरै हुन्छ र एउटै आकाश घैंटो आदि उपाधिअनुसार सानो, ठुलो आदि रूपमा प्रतीत हुन्छ त्यसै गरी सबैमा बराबर रहने भएर पनि परमात्मा शरीरैपिच्छे छुट्टाछुट्टै रूपमा देखापर्नुहुन्छ। यद्यपि आत्मालाई शरीरबाट छुट्याएर बुझ्न सकिँदैन तर पनि विचारवान् मुमुक्षुहरू चाहिँ जगत्को कारण काल, कर्म, स्वभाव आदि केही हुन सक्दैनन्, केवल ब्रह्म नै हुन सक्छ भन्ने विचार गरी आफैँभित्र रहने परमात्मालाई जान्दछन्।

यदा सिसृक्षुः पुर आत्मनः परो रजः सृजत्येष पृथक् स्वमायया ।
सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ ॥ १० ॥

पदार्थ–
यदा = जुन समयमा
परः = परमात्मा
आत्मनः = आफ्नो लागि
पुरः = शरीरहरू
सिसृक्षुः = बनाउन चाहनुहुन्छ त्यति वेला
एषः = उहाँले
स्वमायया = आफ्नो मायाद्वारा
पृथक् = छुट्टै
रजः = रजोगुणलाई
सृजति = उत्पन्न गर्नुहुन्छ
विचित्रासु = अनेक शरीरहरूमा
रिरंसुः = रमाउन चाहने
ईश्वरः = भगवान्ले
सत्त्वं = सत्त्वगुणलाई रच्नुहुन्छ र
शयिष्यमाणः = विश्राम गर्ने इच्छा हुँदा
असौ = उहाँले
तमः = तमोगुणलाई
ईरयति = प्रेरित गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– परमात्मा जब आफ्ना लागि अनेक शरीरहरूको सृष्टि गर्न चाहनुहुन्छ तब उहाँ आफ्नो मायाद्वारा छुट्टै रजोगुणको रचना गर्नुहुन्छ। ती योनिहरूमा विहार गर्ने इच्छा हुँदा सत्त्वगुणलाई र संसारको प्रलय गरी विश्राम गर्ने इच्छा हुँदा तमोगुणलाई प्रेरित गर्नुहुन्छ।

कालं चरन्तं सृजतीश आश्रयं प्रधानपुम्भ्यां नरदेव सत्यकृत् ।
य एष राजन्नपि काल ईशिता सत्त्वं सुरानीकमिवैधयत्यतः ।
तत्प्रत्यनीकानसुरान् सुरप्रियो रजस्तमस्कान् प्रमिणोत्युरुश्रवाः ॥ ११ ॥

पदार्थ–
नरदेव = हे राजा परीक्षित्
सत्यकृत् = सत्य सङ्कल्प भएका
ईशः = भगवान्ले
प्रधानपुम्भ्यां = प्रकृति र पुरुषद्वारा
आश्रयं = आश्रय भएको
चरन्तं = घुमिरहने
कालं = काललाई
सृजति = बनाउनुहुन्छ
राजन् = हे परीक्षित्
यः = जुन
एषः = यो
कालः = कालले
सत्त्वं = सत्त्वगुणलाई
एधयति = बढाउँछ
ईशिता अपि = भगवान् पनि
सुरानीकम् इव = देवताहरूको बल बढाए झैँ गर्नुहुन्छ
सुरप्रियः = देवताहरूमा विशेष स्नेह गर्ने
उरुश्रवाः = उत्तम कीर्ति हुनुभएका भगवान्ले
तत्प्रत्यनीकान् = देवताका शत्रु
रजस्तमस्कान् = रज र तमोगुणले युक्त भएका
असुरान् = दैत्यहरूलाई
प्रमिणोति = संहार गरे झैँ गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! भगवान्का सङ्कल्पहरू सत्य हुन्छन्। उहाँले जगत्को सृष्टि गर्ने वेलामा प्रकृति र पुरुषलाई साथ लिई जगत्को आधार भएको काललाई रच्नुहुन्छ। जब यो काल आफ्नो क्रमअनुसार सत्त्वगुणलाई बढाउँछ तब कालका स्वामी भगवान् पनि देवताहरूको बल बढाए झैँ गर्नुहुन्छ अनि रज र तमले युक्त भएका दैत्यहरूको संहार गरे झैँ गर्नुहुन्छ।

अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा ।
प्रीत्या महाक्रतौ राजन् पृच्छतेऽजातशत्रवे ॥ १२ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा परीक्षित्
अत्र एव = यही विषयमा नै
पूर्वम् = पहिले
महाक्रतौ = ठुलो राजसूय यज्ञमा
पृच्छते = प्रश्न गरिरहेका
अजातशत्रवे = अजातशत्रु राजा युधिष्ठिरलाई
सुरर्षिणा = देवर्षि नारदजीले
प्रीत्या = प्रेमपूर्वक
इतिहासः = पुरानो प्रसङ्ग
उदाहृतः = सुनाउनुभएको थियो

वाक्यार्थ– हे परीक्षित् ! महान् राजसूय यज्ञको बीचमा अजातशत्रु राजा युधिष्ठिरले देवर्षि नारदजीलाई यही प्रश्न सोध्नुभएको थियो। देवर्षि नारदले पनि यस सम्बन्धी पुरानो कुराको प्रसङ्ग राजालाई सुनाउनुभएको थियो।

दृष्ट्वा महाद्भुतं राजा राजसूये महाक्रतौ ।
वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः ॥ १३ ॥
तत्रासीनं सुरऋषिं राजा पाण्डुसुतः क्रतौ ।
पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदम् ॥ १४ ॥

पदार्थ–
पाण्डुसुतः = पाण्डुका पुत्र
राजा = राजा युधिष्ठिरले
राजसूये = राजसूय नाम गरेको
महाक्रतौ = ठुलो यज्ञमा
भगवति = भगवान्
वासुदेवे = वासुदेवमा
चेदिभूभुजः = चेदिदेशका राजा शिशुपालको

महाद्भुतं = ज्यादै अनौठो
सायुज्यं = सायुज्य मुक्ति भएको
दृष्ट्वा = देखेर
विस्मितमनाः = आश्चर्य मानेका
राजा = युधिष्ठिरले
तत्र = त्यही
क्रतौ = यज्ञमा
आसीनं = रहनुभएका
सुरऋषिं = देवर्षि नारदलाई
मुनीनां = मुनिहरूका सामु
शृण्वताम् = उनीहरूले सुन्ने गरी
इदम् = यो
पप्रच्छ = प्रश्न गर्नुभयो

वाक्यार्थ– राजा युधिष्ठिरले गरेको राजसूय यज्ञको बीचमा चेदिदेशका राजा शिशुपाल भगवान्मैं मिल्यो। यो ज्यादै अनौठो घटनालाई देखेर राजा युधिष्ठिर छक्क पर्नुभयो र त्यहीँ रहनुभएका देवर्षि नारदजीलाई सभामा बस्ने अरू मुनिहरूले पनि सुन्ने गरी यस्तो प्रश्न गर्नुभयो।

युधिष्ठिर उवाच (युधिष्ठिरले भन्नुभयो)

अहो अत्यद्भुतं ह्येतद् दुर्लभैकान्तिनामपि।
वासुदेवे परे तत्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विषः॥ १५॥

पदार्थ–
अहो = आश्चर्य
हि = निश्चय नै
एतत् = यो कुरा
अत्यद्भुतं = ज्यादै अनौठो भयो
परे = मायादेखि पर रहेका
वासुदेवे तत्त्वे = वासुदेव तत्त्वसँग
विद्विषः = झगडा गर्ने
चैद्यस्य = शिशुपालको
प्राप्तिः = जुन प्राप्ति भयो, त्यो
एकान्तिनाम् अपि = अनन्य भक्तहरूको लागि पनि
दुर्लभा = पाउन दुर्लभ छ

वाक्यार्थ– परमतत्त्वरूप भगवान् वासुदेव मायादेखि पर रहनुहुन्छ, अनन्य भक्तहरूले पनि उहाँलाई प्राप्त गर्न गाह्रै पर्छ। तर ज्यादै आश्चर्य त के भयो भने भगवान् वासुदेवसँग झगडा गर्ने शिशुपालले समेत उहाँलाई पायो।

एतद् वेदितुमिच्छामः सर्व एव वयं मुने।
भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः॥ १६॥

पदार्थ–
मुने = हे नारदजी
वेनः = वेन राजा
भगवन्निन्दया = भगवान्को निन्दा गर्नाले
द्विजैः = ब्राह्मणहरूद्वारा
तमसि = अन्धकारमय नरकमा
पातितः = खसालिएका थिए (तर)
एतत् = यहाँ उल्टो किन भयो भनी
वयं = हामी
सर्वे एव = सबैले नै
वेदितुम् = जान्न
इच्छामः = चाहन्छौँ

वाक्यार्थ– हे नारदजी! पहिले राजा वेनले भगवान्को निन्दा गर्दा ऋषिहरूले उनलाई अन्धकारमय नरकमा खसालिदिएका थिए। तर आज शिशुपाललाई चाहिँ भगवान्को निन्दा गरेर पनि कसरी भगवत्प्राप्ति भयो भन्ने कुरा हामी सबै जान्न चाहन्छौँ।

दमघोषसुतः पाप आरभ्य कलभाषणात्।
सम्प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्रश्च दुर्मतिः॥ १७॥

पदार्थ–
पापः = पापी
दमघोषसुतः = यो दमघोषको छोरा शिशुपाल र
दुर्मतिः = बुद्धि खराब भएको
दन्तवक्रः च = दन्तवक्रले पनि
कलभाषणात् = तोते बोल्ने वेलादेखि
आरभ्य = सुरु गरेर
सम्प्रति = अहिलेसम्म
गोविन्दे = भगवान्मा
अमर्षी = झगडा गरिरहेका थिए

वाक्यार्थ– दमघोषको छोरा पापी शिशुपाल र बुद्धि खराब भएको दन्तवक्र यी दुबैले तोते बोली बोल्न थालेदेखि अहिलेसम्म निरन्तर रूपमा भगवान्सँग झगडा मात्रै गरिरहेका थिए।

शपतोरसकृद् विष्णुं यद् ब्रह्म परमव्ययम्।
श्वित्रो न जातो जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तमः॥ १८॥

पदार्थ–
यत् = जो
अव्ययम् = अविनाशी
परम् ब्रह्म = परम ब्रह्मस्वरूप
विष्णुं = श्रीकृष्णलाई
असकृत् = अनेकौं पटक
शपतोः = गाली र निन्दा मात्र गरिरहने यिनीहरूको
जिह्वायां = जिब्रोमा
श्वित्रः = कुष्ठ रोग
न जातः = उत्पन्न भएन र
अन्धं = अन्धकारमय
तमः = नरकमा पनि
न विविशतुः = प्रवेश गरेनन्

वाक्यार्थ– अविनाशी परब्रह्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णलाई निरन्तर गाली मात्र गरिरहने यी दुबै शिशुपाल र दन्तवक्रको जिब्रोमा कुष्ठ रोग पनि लागेन र यी दुबै अन्धकारमय नरकमा पनि परेनन् (किन होला ?)।

कथं तस्मिन् भगवति दुरवग्राहधामनि।
पश्यतां सर्वलोकानां लयमीयतुरञ्जसा॥ १९॥

पदार्थ–
दुरवग्राहधामनि = जसलाई पाउन ज्यादै कठिन छ
तस्मिन् = त्यस्ता
भगवति = भगवान्मा
सर्वलोकानां = हामी सबैले
पश्यतां = हेर्दा–हेर्दै
अञ्जसा = सजिलै
कथं = कसरी
लयम् ईयतुः = लीन भए

वाक्यार्थ– भगवान्लाई पाउन त ज्यादै कठिन छ तर यी दुई दुष्टहरू हामी सबैले हेर्दाहेर्दै सजिलै भगवान्मा कसरी लीन भए ?

एतद् भ्राम्यति मे बुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना।
ब्रूह्येतदद्भुततमं भगवाँस्तत्र कारणम्॥ २०॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
एतत् = दुष्टहरूको भगवान्मा लय हुनु
अद्भुततमं = ज्यादै आश्चर्यको
एतत् = यो कुरा देखेर
वायुना = हावाको झोक्काले
दीपार्चिः इव = बत्तीको ज्वाला झैँ
मे = मेरो
बुद्धिः = बुद्धि
भ्राम्यति = भौँतारिइरहेको छ
तत्र = त्यस विषयमा
भगवान् = सर्वज्ञ हजुरले
कारणम् = कारण
ब्रूहि = बताउनुहोस्

वाक्यार्थ– दुष्टहरू पनि भगवान्मा लीन हुनु ज्यादै आश्चर्यको कुरो हो। यो देखेर मेरो बुद्धि हावाले बत्तीको ज्वाला हल्लिए झैँ भौँतारिइरहेको छ। हजुर सर्वज्ञ हुनुहुन्छ त्यसैले यसको रहस्य बताउनुहोस्।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

राज्ञस्तद् वच आकर्ण्य नारदो भगवानृषिः।

तुष्टः प्राह तमाभाष्य शृण्वत्यास्तत् सदः कथाः॥ २१॥

पदार्थ–
राज्ञः = राजा युधिष्ठिरको
तत् वचः = त्यो वचन
आकर्ण्य = सुनेर
तुष्टः = ज्यादै प्रसन्न हुनुभएका
भगवान् = भगवान्
नारदः ऋषिः = देवर्षि नारदजीले
तम् = ती युधिष्ठिरलाई
आभाष्य = सम्बोधन गरेर
तत् सदः = त्यस सभामा बस्ने सबैले
शृण्वत्याः = सुन्ने गरी
कथाः = कथा
प्राह = सुनाउनुभयो

वाक्यार्थ– राजा युधिष्ठिरको यस्तो प्रश्न सुनेपछि नारदजी अत्यन्त प्रसन्न हुनुभयो र उहाँले युधिष्ठिरलाई सम्बोधन गर्दै सभाका सबैले सुन्ने गरी प्राचीन कथाप्रसङ्गहरू सुनाउनुभयो।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

निन्दनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थं कलेवरम्।

प्रधानपरयो राजन्नविवेकेन कल्पितम्॥ २२॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
निन्दनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थं = निन्दा, स्तुति, सत्कार, तिरस्कार आदिको विषय भएको
कलेवरम् = यो शरीर
प्रधानपरयोः = प्रकृति र पुरुषको
अविवेकेन = विवेक नभएर नै
कल्पितम् = कल्पना गरिएको हो

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! निन्दा, स्तुति, सत्कार, तिरस्कार आदिको विषय भएको यो शरीर प्रकृति र पुरुषलाई छुट्याउने विवेक ज्ञान नभएका कारणले कल्पना गरिएको मात्र हो।

हिंसा तदभिमानेन दण्डपारुष्ययोर्यथा।

वैषम्यमिह भूतानां ममाहमिति पार्थिव॥ २३॥

यन्निबद्धोऽभिमानोऽयं तद्वधात् प्राणिनां वधः।
तथा न यस्य कैवल्यादभिमानोऽखिलात्मनः।
परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्प्यते॥ २४॥

पदार्थ–
पार्थिव = हे राजा
अयं = यो
अभिमानः = अभिमान
यन्निबद्धः = जुन शरीरमा रहेको हुन्छ
तदभिमानेन = त्यस शरीरलाई नै म हुँ भन्ने बुद्धि गर्नाले
इह = यो संसारमा
यथा = जसरी
भूतानां = प्राणीहरूको
मम = मेरो र तेरो
अहम् इति = म र तँ भन्ने
वैषम्यम् = भेदबुद्धि भइरहन्छ
दण्डपारुष्ययोः = शरीरलाई दण्ड दिँदा र निन्दा गर्दा
हिंसा = आफूलाई पीडा हुन्छ र
तद्वधात् = त्यो शरीर मर्दा
प्राणिनां = प्राणीहरूका लागि
वधः = आफ्नै मृत्यु भएजस्तो लाग्छ तर
यस्य = जुन भगवान् चाहिँ
कैवल्यात् = केवल एक मात्र र
अखिलात्मनः = सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मा भएकाले उहाँलाई
तथा = त्यसरी
अभिमानः = शरीरमा म भन्ने बुद्धि
न = हुँदैन
हि = निश्चय नै
परस्य = दुष्टहरूलाई पनि
दमकर्तुः = दण्ड दिने
अस्य = यी भगवान्को लागि
हिंसा = पीडा हुने काम
केन = कसले
कल्प्यते = गर्न सक्दछ

वाक्यार्थ– हे राजा ! सामान्य प्राणीहरूले शरीर म हुँ भन्ने बुद्धि गर्दछन्। शरीरमा मात्र आफ्नो भावना राख्नु तेरो-मेरो भन्ने भेदभावको कारण हो। यसै कारणले प्राणीहरू शरीरलाई दण्ड दिँदा र निन्दा गर्दा आफैँ पीडित हुन्छन् र शरीर मर्दा उनीहरूलाई आफ्नै मृत्यु भएजस्तो लाग्छ। भगवान् चाहिँ केवल एक मात्र र सबैका आत्मा हुनुभएकाले उहाँमा शरीर म हुँ भन्ने अभिमान छैन। अनि तेरो-मेरो भन्ने भेदभाव पनि छैन। जुन भगवान् दुष्टहरूलाई उनीहरूकै कल्याणका लागि दण्ड दिनुहुन्छ त्यस्ता भगवान्लाई निन्दा र तिरस्कार गरेर कसले दुःखी गर्न सक्दछ र ?

तस्माद् वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा।
स्नेहात् कामेन वा युञ्ज्यात् कथञ्चिन्नेक्षते पृथक्॥ २५॥

पदार्थ–
तस्मात् = त्यसैले
वैरानुबन्धेन = प्रबल शत्रुताद्वारा
निर्वैरेण = मित्रताद्वारा
भयेन वा = डरको कारणले
स्नेहात् = प्रेमको कारणले र
कामेन वा = पदार्थहरूको कामनाद्वारा पनि
युञ्ज्यात् = मन भगवान्मा लगाउनुपर्दछ
कथञ्चित् = अलिकति पनि
पृथक् = भेद
न ईक्षते = देख्नुहुन्न

वाक्यार्थ– त्यसकारण प्रबल शत्रुताको भावनाले होस् अथवा मित्रताको भावले होस्, डराएर होस्, प्रेम गरेर होस् वा संसारका पदार्थहरूको चाहनाले होस् जसरी पनि आफ्नो मनलाई

भगवान्मा लगाउनुपर्दछ, भगवान्को दृष्टिमा यी कुनै पनि भावहरूमा भिन्नता छैन।

यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात्।
न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः॥ २६॥

पदार्थ–	हुने अवस्थालाई	**मे** = मेरो
यथा = जसरी	**इयात्** = प्राप्त गर्दछ	**निश्चिता** = निश्चित
वैरानुबन्धेन = दृढ शत्रुताद्वारा	**तथा** = त्यति सजिलै त	**मतिः** = बुद्धि छ
मर्त्यः = मनुष्य	**भक्तियोगेन** = भक्तिभावद्वारा पनि	
तन्मयताम् = भगवान्मैं लीन	**न इति** = प्राप्त हुँदैन भन्ने	

वाक्यार्थ– शत्रुता भएको व्यक्तिको निरन्तर चिन्तन गरिने हुनाले मनुष्य भगवान्सँग दृढ वैरभाव राखेर जति सजिलै उहाँमा लीन हुन सक्छ त्यति सजिलो भक्तियोगबाट पनि हुँदैन भन्ने मेरो दृढ विश्वास छ।

कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन्।
संरम्भभययोगेन विन्दते तत्स्वरूपताम्॥ २७॥

पदार्थ–	**कीटः** = किरोले	**अनुस्मरन्** = चिन्तन गर्दागर्दै
पेशस्कृता = कुमालकोटीद्वारा	**संरम्भभययोगेन** = चिन्ता र भय	**तत्स्वरूपताम्** = उसकै
कुड्यायां = प्वालमा	दुबैको कारणले	स्वरूपलाई
रुद्धः = बन्द गरिएको	**तम्** = त्यही कुमालकोटीलाई	**विन्दते** = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– कुमालकोटीद्वारा प्वालभित्र बन्द गरिएको किरो डर र चिन्ताको कारणले निरन्तर कुमालकोटीकै चिन्तन गरिरहन्छ र अन्त्यमा कुमालकोटी नै बन्दछ।

एवं कृष्णे भगवति मायामनुज ईश्वरे।
वैरेण पूतपाप्मानस्तमापुरनुचिन्तया॥ २८॥

पदार्थ–	**भगवति** = भगवान्	**पूतपाप्मानः** = पाप नष्ट भएका
एवं = यसै गरी	**कृष्णे** = श्रीकृष्णमा पनि	मानिसहरूले पनि
मायामनुजे = मायाको कारणले	**वैरेण** = वैरभाव राखेर	**तम्** = उनै भगवान्लाई
मान्छे बन्नुभएका	**अनुचिन्तया** = सधैं चिन्तन	**आपुः** = प्राप्त गरे
ईश्वरे = सर्वसमर्थ	गरिरहनाले	

वाक्यार्थ– त्यसै गरी मायाका कारणले मान्छेको रूप धारण गर्नुभएका सर्वसमर्थ भगवान् श्रीकृष्णमा वैरभावना राखी निरन्तर उहाँकै चिन्तन गर्नेहरूले आफ्ना सम्पूर्ण पाप नष्ट गरी भगवान्लाई प्राप्त गरेका छन्।

कामाद् द्वेषाद् भयात् स्नेहाद् यथा भक्त्येश्वरे मनः।

आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः॥ २९॥

पदार्थ–	**द्वेषात्** = रिसले	**बहवः** = अनेक मनुष्यहरूले
यथा = जसरी	**भयात्** = डरले	**तदघं** = काम, क्रोध आदिबाट
भक्त्या = भक्तिद्वारा भक्तहरूले	**स्नेहात्** = प्रेमले	हुने त्यो पापलाई
भगवान्लाई प्राप्त गरेका छन्,	**ईश्वरे** = भगवान्मा	**हित्वा** = नष्ट गरेर
त्यसै गरी	**मनः** = आफ्नो मन	**तद्गतिं** = भगवान्लाई
कामात् = कामनाले	**आवेश्य** = लगाएर	**गताः** = प्राप्त गरेका छन्

वाक्यार्थ– जसरी भक्तहरू भक्ति गरेर भगवान्मा प्राप्त भएका छन् त्यसै गरी अनेकौं मानिसहरू कोही कामनाले, कोही रिस गरेर, कोही डरका कारणले अनि कोही प्रेमका कारण पनि भगवान्मा आफ्नो मन लगाएर समस्त पाप नष्ट गरी भगवान्लाई प्राप्त गरेका छन्।

गोप्यः कामाद् भयात् कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः।

सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद् यूयं भक्त्या वयं विभो॥ ३०॥

पदार्थ–	**चैद्यादयः** = शिशुपाल आदि	**यूयं** = तपाईंहरू
विभो = हे महाराज युधिष्ठिर	**नृपाः** = राजाहरू	**स्नेहात्** = स्नेहका कारणले
गोप्यः = गोपीहरू	**द्वेषात्** = रिस गर्नाले	**वयं** = हामी मुनिहरूले
कामात् = कामनाको कारणले	**वृष्णयः** = यदुवंशीहरू	**भक्त्या** = भक्तिद्वारा भगवान्लाई
कंसः = राजा कंस	**सम्बन्धात्** = सम्बन्धको	प्राप्त गरेका छौँ
भयात् = डरका कारणले	कारणले	

वाक्यार्थ– हे महाराज ! गोपीहरूले कामनाको कारणले, यस्तै कंसले डरका कारण, शिशुपाल आदिले द्वेषका कारण, यदुवंशीहरूले सम्बन्धका कारण तपाईं पाण्डवहरूले स्नेहका कारण र हामी मुनिहरूले भक्तिद्वारा भगवान्लाई प्राप्त गरेका छौँ।

कतमोऽपि न वेनः स्यात् पञ्चानां पुरुषं प्रति।

तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्॥ ३१॥

पदार्थ–	**वेनः** = वेन राजा	**उपायेन** = उपायले
पुरुषं प्रति = परमपुरुष	**कतमः अपि** = कुनै पनि	**कृष्णे** = भगवान् श्रीकृष्णमा
भगवान्मा मन लगाउने	**न स्यात्** = होइनन्	**मनः** = आफ्नो मनलाई
पञ्चानां = पाँच प्रकारमध्ये कुनै	**तस्मात्** = त्यसैले	**निवेशयेत्** = लगाउनुपर्दछ
पनि प्रकारले मन लगाउनेमध्ये	**केन अपि** = कुनै पनि	

वाक्यार्थ– राजा वेनले भय, द्वेष, सम्बन्ध, प्रेम र भक्ति गरी पाँच प्रकारमध्ये कुनै पनि प्रकारले

परमपुरुष भगवान्मा मन लगाएनन्। भगवत्प्राप्तिको लागि कुनै पनि उपायले भगवान् श्रीकृष्णमा मन लगाउनु अनिवार्य छ।

विवरण– डराएर होस्, द्वेष गरेर होस्, कामनाले होस्, स्नेहद्वारा होस् अथवा भक्तिद्वारा होस् मानिसले भगवान्मा निरन्तर चित्त लगाउनु पर्दछ। भगवान्मा मानिसमा जस्तो स्वार्थी भावना छैन। आफूलाई नराम्रो मानी चिन्तन गर्नेहरूको पनि भगवान् उत्तिकै उद्धार गर्नुहुन्छ जति भक्तहरूको गर्नुहुन्छ। अखण्डरूपमा भगवान्लाई धारण गर्नु ठुलो कुरो हो, भय आदि भावना त यसका साधन मात्र हुन्। भगवान् साधनमा दृष्टि लगाउनुहुन्न।

भय, द्वेष, सम्बन्ध, स्नेह र भक्ति यी साधनहरूमा के फरक छ भने भय र द्वेषले अदृष्ट फल मात्र दिन्छन् भने अन्य साधनहरूले दृष्ट र अदृष्ट दुबै फल दिन्छन्। भगवान्को भक्ति गर्दा मन प्रसन्न हुन्छ र जीवनमा शान्ति आउँछ। यो भक्तिको दृष्ट फल हो। अदृष्ट फल चाहिँ वैकुण्ठ, कैलास आदि दिव्य लोकहरूको आनन्द पाउनु हो।

द्वेष र भय क्रमशः राजसी र तामसी वृत्ति हुन्। यसैले भगवान्सँग द्वेष र भय गर्दा भक्तिमा जस्तो आनन्द प्राप्त हुँदैन। तर शरीर त्याग गरेपछि चाहिँ राजसी र तामसी वृत्ति नष्ट हुन्छन्। यसपछि चित्त शुद्ध हुन्छ र उसले दिव्यलोकको आनन्द प्राप्त गर्दछ। राजा वेनले चाहिँ भगवान्को निन्दा र द्वेष गरे तर त्यसबाट दृष्ट र अदृष्ट दुबै फल पाउन सकेनन् किनभने उनले अखण्डरूपमा कुनै पनि भावले भगवच्चिन्तन गर्न सकेनन्। कहिलेकाहीँ मात्र निन्दा गर्ने भएकाले भगवान्सँग उनको शत्रुताको सम्बन्धसमेत दृढ हुन सकेन। यसर्थ भगवान्सँग कुनै किसिमको पनि सम्बन्ध बनाउन नसकेकाले उनी घोर दुर्गतिमा पुगेका हुन्।

मातृष्वसेयो वश्चैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव।
पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात् पदच्युतौ॥ ३२॥

पदार्थ–
पाण्डव = हे युधिष्ठिर
वः = तपाईंहरूका
मातृष्वसेयः = सानीमाको छोरा
चैद्यः दन्तवक्रः च = शिशुपाल र दन्तवक्र यी दुबै
विष्णोः = भगवान् विष्णुको
पार्षदप्रवरौ = श्रेष्ठ पार्षदहरू
विप्रशापात् = ब्राह्मणहरूको श्रापका कारण
पदच्युतौ = आफ्नो ठाउँबाट खसेका थिए

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! तपाईंका सानीमाको छोरा यी शिशुपाल र दन्तवक्र दुबै पहिले भगवान् विष्णुका श्रेष्ठ पार्षद थिए तर ब्राह्मणहरूको अपमान गर्नाले उनीहरूको श्रापका कारण आफ्नो ठाउँबाट खसेका थिए।

युधिष्ठिर उवाच (युधिष्ठिरले भन्नुभयो)

कीदृशः कस्य वा शापो हरिदासाभिमर्शनः।
अश्रद्धेय इवाभाति हरेरेकान्तिनां भवः॥ ३३॥

पदार्थ—
हरिदासाभिमर्शनः = भगवान्का सेवकलाई पनि लाग्ने
शापः = त्यो श्राप
कीदृशः = कस्तो थियो र
कस्य वा = कसले दिएका थिए
हरेः = भगवान् श्रीहरिका
एकान्तिनां = अत्यन्त भक्तहरूको पनि
भवः = फेरि जन्म हुनु
अश्रद्धेयः इव = अपत्यारिलो जस्तै
आभाति = लाग्दछ

वाक्यार्थ— भगवान्का सेवकहरूलाई पनि लाग्न सक्ने त्यो श्राप कस्तो थियो र कसले दिएको थियो ? मलाई त भगवान्का अनन्य भक्तहरूको पनि फेरि संसारमा जन्म भएको कुरा अपत्यारिलो जस्तै लाग्छ।

देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् ।
देहसम्बन्धसम्बद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ३४ ॥

पदार्थ—
देहेन्द्रियासुहीनानां = शरीर, इन्द्रिय र प्राणले रहित भएका
वैकुण्ठपुरवासिनाम् = वैकुण्ठमा बस्नेहरूको पनि
देहसम्बन्धसम्बद्धम् = भौतिक शरीरमा फेरि सम्बन्ध गाँसिएको
एतत् = यो कथाप्रसङ्ग
आख्यातुम् = भन्न
अर्हसि = योग्य हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ— हे भगवान् ! वैकुण्ठमा बस्नेहरूको हाम्रो जस्तो भौतिक शरीर, इन्द्रिय र प्राणहरू हुँदैनन्। उनीहरूको पनि शरीरसँग सम्बन्ध भएको यो अद्‌भुत कथाप्रसङ्ग हजुर सुनाउनुहोस्।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णोर्लोकं यदृच्छया ।
सनन्दनादयो जग्मुश्चरन्तो भुवनत्रयम् ॥ ३५ ॥

पदार्थ—
यदृच्छया = इच्छाअनुसार
भुवनत्रयम् = तीनै लोकमा
चरन्तः = विचरण गर्ने
ब्रह्मणः = ब्रह्माजीका
पुत्राः = मानसपुत्रहरू
सनन्दनादयः = सनक, सनन्दन, सनातन र सनत्कुमारहरू
एकदा = एक दिन
विष्णोः लोकं = विष्णुको लोकमा
जग्मुः = जानुभयो

वाक्यार्थ— ब्रह्माका चार जना मानसपुत्र सनक, सनन्दन, सनातन र सनत्कुमार आफ्नै इच्छानुसार तीनै लोकमा विचरण गर्नुहुन्थ्यो। एकदिन उहाँहरू घुम्दाघुम्दै भगवान् विष्णुको निवासस्थल वैकुण्ठमा पुग्नुभयो।

पञ्चषड्ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ।
दिग्वाससः शिशून् मत्वा द्वाःस्थौ तान् प्रत्यषेधताम् ॥ ३६ ॥

पदार्थ—
पूर्वेषाम् अपि = पूर्वजहरूमा पनि
पूर्वजाः = पहिले जन्मेका
पञ्चषड्ढायनार्भाभाः = पाँच-छ वर्षका बालकजस्ता मात्रै देखिने
तान् = उहाँहरूलाई

दिग्वाससः = नाङ्गै घुम्ने	**मत्वा** = सोचेर	**प्रत्यषेधताम्** = रोकिदिए
शिशून् = बच्चाहरू	**द्वाःस्थौ** = द्वारपालहरूले	

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीका सृष्टिमा सबैभन्दा प्राचीन उहाँहरू पाँच-छ वर्षका बच्चाहरू जस्ता देखिनुहुन्थ्यो। वैकुण्ठका दुई द्वारपालहरूले उहाँहरूलाई नाङ्गै घुम्ने बच्चाहरू सम्झे र वैकुण्ठको मुख्यद्वारभित्र जान रोकिदिए।

अशपन् कुपिता एवं युवां वासं न चार्हथः।
रजस्तमोभ्यां रहिते पादमूले मधुद्विषः।
पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः॥ ३७॥

पदार्थ–	तमोगुणले	**अतः** = त्यसैले
एवं च = यसप्रकार	**रहिते** = रहित भएको	**आशु** = चाँडै नै
कुपिताः = रिसाएका उहाँहरूले	**मधुद्विषः** = मधु दानवका शत्रु	**पापिष्ठाम्** = पापमय
अशपन् = श्राप दिनुभयो	भगवान्को	**आसुरीं** = असुरको
बालिशौ = हे मूर्खहरू	**पादमूले** = चरणको नजिक	**योनिं** = जुनीमा
युवां = तिमी दुई	**वासं** = बस्न	**यातम्** = जाओ
रजस्तमोभ्यां = रजोगुण र	**न अर्हथः** = योग्य छैनौ	

वाक्यार्थ– रिसाएर उहाँहरूले ती दुईलाई यसरी श्राप दिनुभयो– हे मूर्खहरू ! भगवान्को चरण त रजोगुण र तमोगुणले रहित छ। भेदव्यवहार गरेकाले तिमीहरू भगवान्का चरणनजिक बस्न पटक्कै योग्य छैनौ। त्यसैले तिमीहरू चाँडै नै पापमय असुरको जुनीमा जाओ।

एवं शप्तौ स्वभवनात् पतन्तौ तैः कृपालुभिः।
प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लोकाय कल्पताम्॥ ३८॥

पदार्थ–	**तैः** = ती	**जन्मभिः** = जन्मसम्म
एवं = यसप्रकार	**कृपालुभिः** = दयालु मुनिहरूले	असुरयोनिमा उत्पन्न भई
शप्तौ = श्राप दिएपछि	**प्रोक्तौ** = भन्नुभयो	**पुनः** = फेरि
स्वभवनात् = वैकुण्ठबाट	**वां** = तिमीहरू	**लोकाय** = यही लोकमा
पतन्तौ = खसिरहेका ती दुईलाई	**त्रिभिः** = तीन	**कल्पताम्** = आउन सक्नेछौ

वाक्यार्थ– यसप्रकार श्राप दिइसकेपछि ती दुबै वैकुण्ठबाट खस्न लागे। यो देखेर दयालु ती मुनिहरूले भन्नुभयो– तिमीहरू तीन जन्मसम्म असुरको रूपमा जन्मेर आफ्नो पापको फल भोगिसकेपछि फेरि यही वैकुण्ठ लोकमा आउन सक्नेछौ।

जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववन्दितौ ।
हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ॥ ३९ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यसपछि
तौ = ती दुई
दितेः = दितिका
पुत्रौ = दुई छोरा बनी
जज्ञाते = उत्पन्न भए
ज्येष्ठः = जेठो छोरो
हिरण्यकशिपुः = हिरण्यकशिपु थियो भने
अनुजः = भाइ चाहिँ
हिरण्याक्षः = हिरण्याक्ष थियो दुबै
दैत्यदानववन्दितौ = दैत्य र दानव सबैद्वारा सम्मानित थिए

वाक्यार्थ– त्यसपछि ती दुबै दितिका छोरा भई जन्मे। तीमध्ये जेठो हिरण्यकशिपु थियो भने कान्छो हिरण्याक्ष थियो। यी दुबै दैत्य र दानवहरूमध्ये सबैभन्दा श्रेष्ठ र सबैद्वारा सम्मानित थिए।

हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता शौकरं वपुः ॥ ४० ॥

पदार्थ–
धरोद्धारे = जलमग्न पृथिवीलाई उद्धार गर्ने क्रममा
शौकरं = बँदेलको
वपुः = शरीर
बिभ्रता = धारण गर्ने भगवान्‌द्वारा
हिरण्याक्षः = हिरण्याक्ष मारियो भने
सिंहरूपिणा = नृसिंहको रूप धारण गर्ने
हरिणा = भगवान् श्रीहरिद्वारा
हिरण्यकशिपुः = हिरण्यकशिपु
हतः = मारियो

वाक्यार्थ– ती दुईमध्ये भाइ हिरण्याक्षलाई भगवान्‌ले बँदेलको रूप धारण गरी पृथिवीलाई पानीबाट उद्धार गर्ने क्रममा मारिदिनुभयो भने हिरण्यकशिपुलाई नृसिंहको रूप धारण गरेर मारिदिनुभयो।

हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
जिघांसुरकरोन्नाना यातना मृत्युहेतवे ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
हिरण्यकशिपुः = हिरण्यकशिपुले
केशवप्रियम् = भगवान्‌लाई अत्यन्त प्रेम गर्ने
पुत्रं = आफ्नो छोरा
प्रह्लादं = प्रह्लादलाई
जिघांसुः = मार्न खोज्दै
मृत्युहेतवे = उनलाई मार्नका लागि
नाना = अनेक थरी
यातनाः = यातनाहरू
अकरोत् = दियो

वाक्यार्थ– प्रह्लाद भगवान्‌का अत्यन्त प्रिय थिए। यसकारण हिरण्यकशिपुले उनलाई मार्न खोज्यो र अनेक उपाय रच्दै मार्नका लागि विभिन्न यातनाहरू पनि दियो।

टिप्पणी– संस्कृत भाषामा अस्पष्ट आवाज गर्नु भन्ने अर्थमा रहेको 'ह्राद' धातुबाट प्रह्राद शब्द बन्दछ भने सन्तुष्ट या प्रसन्न हुनु भन्ने अर्थमा रहेको 'ह्लाद' धातुबाट प्रह्लाद शब्द बन्दछ।

हिरण्यकशिपुका छोरा विष्णुभक्तका नाम प्रह्लाद वा प्रह्राद दुबै हुन्। संस्कृतका पुस्तकहरूमा दुबै पाठ पाइन्छन्। धातुको अर्थगत आधारमा प्रह्लाद नाम बढी उपयुक्त देखिएकाले र नेपाली भाषामा यो नाम बहुप्रचलित रहेकोले नेपालीमा यहाँ प्रह्लाद नाम नै प्रयोग गरिएको छ। संस्कृत शब्द प्रह्राद नै राखी भागवतको मूल पाठलाई यथावत् अनुसरण गरिएको छ।

सर्वभूतात्मभूतं तं प्रशान्तं समदर्शनम्।
भगवत्तेजसा स्पृष्टं नाशक्नोद्धन्तुमुद्यमैः॥ ४२॥

पदार्थ–
सर्वभूतात्मभूतं = सम्पूर्ण प्राणीका आत्मस्वरूप भएका
समदर्शनम् = समदर्शी
प्रशान्तं = अत्यन्त शान्त
तं = ती प्रह्लादलाई
भगवत्तेजसा = भगवान्‌को तेजद्वारा
स्पृष्टं = छोइएका हुनाले
उद्यमैः = आफ्ना अनेकौँ प्रयासले पनि उसले
हन्तुम् = मार्न
न अशक्नोत् = सकेन

वाक्यार्थ– सबै प्राणीहरूका आत्मस्वरूप, समदर्शी, शान्त प्रह्लादलाई भगवान्‌ले आफ्नो तेजद्वारा सधैँ रक्षा गर्नुहुन्थ्यो। यसकारण आफ्ना अनेकौँ प्रयास गर्दा पनि हिरण्यकशिपुले उनलाई मार्न सकेन।

ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवःसुतौ।
रावणः कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ॥ ४३॥

पदार्थ–
ततः = यो एक जन्म बितेपछि
तौ = ती दुई नै
रावणः = रावण र
कुम्भकर्णः च = कुम्भकर्ण भई
विश्रवःसुतौ = विश्रवा ऋषिका छोरा भई
केशिन्यां = केशिनी राक्षसीमा
सर्वलोकोपतापनौ = सबैलाई दुःखी बनाउने
राक्षसौ = राक्षसका रूपमा
जातौ = उत्पन्न भए

वाक्यार्थ– एक जन्म बितेपछि ती दुई जय र विजय नै रावण र कुम्भकर्ण नामका राक्षस भई विश्रवा र केशिनी (कैकसी)को छोराको रूपमा उत्पन्न भए। उनीहरू आफ्ना उत्पातहरूद्वारा सबै लोकलाई दुःखी बनाउँथे।

तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये।
रामवीर्यं श्रोष्यसि त्वं मार्कण्डेयमुखात् प्रभो॥ ४४॥

पदार्थ–
प्रभो = हे शक्तिशाली युधिष्ठिर
तत्र अपि = त्यस जन्ममा पनि
शापमुक्तये = उनीहरूको श्रापलाई नष्ट गर्न
राघवः भूत्वा = श्रीरामचन्द्र बनेर
न्यहनत् = तिनीहरूलाई मार्नुभयो
त्वं = तपाईंले
रामवीर्यं = भगवान् श्रीरामको पराक्रम
मार्कण्डेयमुखात् = मार्कण्डेय ऋषिको मुखबाट
श्रोष्यसि = सुन्नुहुनेछ

वाक्यार्थ— हे युधिष्ठिर ! त्यस जन्ममा पनि भगवान्ले उनीहरूलाई श्रापबाट मुक्त गर्नका लागि आफैँ श्रीरामचन्द्र बनी मार्नुभयो। तपाईंले श्रीरामचन्द्रको प्रभावपूर्ण चरित्र चाहिँ मार्कण्डेय ऋषिको मुखबाट सुन्नुहुनेछ।

तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव।

अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ ॥ ४५ ॥

पदार्थ—
तौ एव = ती दुई नै
तव = तपाईंका
मातृष्वस्रात्मजौ = सानीमाको छोरा
क्षत्रियौ = क्षत्रिय कुलमा
जातौ = उत्पन्न भए
अधुना = अहिले चाहिँ, ती दुई नै
कृष्णचक्रहतांहसौ = भगवान् श्रीकृष्णको चक्रद्वारा पाप नष्ट भई
शापनिर्मुक्तौ = आफ्नो श्रापबाट छुटे

वाक्यार्थ— ती दुई नै तपाईंका सानीमाका छोरा भई शिशुपाल र दन्तवक्रको रूपमा क्षत्रियकुलमा उत्पन्न भए। तेस्रो जन्मको अन्त्यमा भगवान् श्रीकृष्णको चक्रद्वारा मारिएपछि चाहिँ यी दुबैका सम्पूर्ण पाप नष्ट भए र यी दुबै आफ्नो श्रापबाट छुटे।

वैरानुबन्धतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मताम्।

नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ॥ ४६ ॥

पदार्थ—
वैरानुबन्धतीव्रेण = तीव्र वैरभावको कारणले
ध्यानेन = निरन्तरको चिन्तनद्वारा
अच्युतसात्मताम् = भगवान्मैं तन्मय हुने अवस्थामा
नीतौ = प्राप्त भए (यसरी)
विष्णुपार्षदौ = जय र विजय नामका भगवान्का पार्षदहरू
पुनः = फेरि
हरेः = भगवान् श्रीहरिकै
पार्श्वं = नजिक
जग्मतुः = पुगे

वाक्यार्थ— तीव्र वैरभाव राखेर निरन्तर भगवान्कै चिन्तन गरेका हुनाले यी दुबै शिशुपाल र दन्तवक्र भगवान्मैं तन्मय भएका हुन्। यसप्रकार आफ्ना तीन जन्म बिताएपछि ती दुई भगवान्का पार्षदहरू जय र विजय फेरि भगवान्कै नजिक गए।

टिप्पणी— राजा युधिष्ठिरको राजसूय यज्ञको बीचमा भगवान् श्रीकृष्णको चक्रबाट शिशुपाल मात्र मरेको थियो दन्तवक्र होइन। तर पछिको प्रसङ्गलाई पनि यहाँ एकैचोटि बताइएको मात्र हो।

युधिष्ठिर उवाच (युधिष्ठिरले भन्नुभयो)

विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि।

ब्रूहि मे भगवन् येन प्रह्लादस्याच्युतात्मता ॥ ४७ ॥

पदार्थ—
भगवन् = हे सर्वज्ञ नारदजी
मे = मलाई

येन = जुन साधनद्वारा
प्रह्लादस्य = प्रह्लादको
अच्युतात्मता = भगवान् अच्युतमा मन लागेको थियो र
महात्मनि = त्यस्ता विशाल हृदय भएका
दयिते = अत्यन्त प्रेम गर्नुपर्ने
पुत्रे = आफ्ना छोरामा
विद्वेषः = हिरण्यकशिपुको द्वेष
कथम् = कसरी
आसीत् = भयो
ब्रूहि = बताउनुहोस्

वाक्यार्थ– हे नारदजी ! के साधनद्वारा प्रह्लादको मन भगवान्मा लाग्यो र त्यस्ता अत्यन्त प्रेम गर्नुपर्ने महात्मा पुत्रमाथि हिरण्यकशिपुले किन द्वेष गर्न पुगे, त्यो पनि मलाई बताउनुहोस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे

प्रह्लादचरितोपक्रमे प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

हिरण्याक्षको वध गरिएपछि हिरण्यकशिपुले आफ्नी आमा र कुटुम्बहरूलाई सम्झाउनु

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

भ्रातर्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना।

हिरण्यकशिपू राजन् पर्यतप्यद् रुषा शुचा॥ १॥

पदार्थ—	**हरिणा** = भगवान् श्रीहरिद्वारा	**हिरण्यकशिपुः** = हिरण्यकशिपु
राजन् = हे युधिष्ठिर	**एवं** = यसरी	**शुचा** = शोकले र
क्रोडमूर्तिना = वराह अवतार	**भ्रातरि** = भाइ (हिरण्याक्ष)	**रुषा** = रिसले
धारण गरेका	**विनिहते** = मारिएपछि	**पर्यतप्यत्** = दुःखी भयो

वाक्यार्थ— हे युधिष्ठिर! जब भगवान्ले वराह अवतार धारण गरेर हिरण्याक्षलाई मार्नुभयो त्यसपछि हिरण्याक्षको दाजु हिरण्यकशिपु भाइको मृत्युको शोकले र भगवान्प्रतिको रिसले खुब दुःखी भयो।

आह चेदं रुषा घूर्णः सन्दष्टदशनच्छदः।

कोपोज्ज्वलद्भ्यां चक्षुर्भ्यां निरीक्षन् धूम्रमम्बरम्॥ २॥

पदार्थ—	हिरण्यकशिपुले	जस्तो
रुषा घूर्णः = रिसले थरथर	**कोपोज्ज्वलद्भ्यां** = रिसको	**अम्बरम्** = आकाशलाई
काँपेको	आगाले धप्प बलेका	**निरीक्षन्** = हेर्दै
सन्दष्टदशनच्छदः = आफ्नै	**चक्षुर्भ्यां** = आँखाले	**इदं च** = यस्तो
दाँतले ओठ टोक्दै गरेको	**धूम्रम्** = रिसको धुवाँले ढाकिए	**आह** = भन्न थाल्यो

वाक्यार्थ— रिसले थरथरी काँप्दै र दाँतले ओठ टोक्दै रिसको आगाले धप्प बलेको आँखाले आकाशतिर हेर्दै हिरण्यकशिपुले यसो भन्न थाल्यो।

करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः।

शूलमुद्यम्य सदसि दानवानिदमब्रवीत्॥ ३॥

पदार्थ—	नसकिने आँखीभौँ र मुख	**उद्यम्य** = उठाएर
करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्या = विकराल	भएको हिरण्यकशिपुले	**दानवान्** = दानवहरूलाई
दाह्रा र डरलाग्दो दृष्टिका कारण	**सदसि** = सभाको बीचमा	**इदम्** = यो कुरा
दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः = हेर्न	**शूलम्** = त्रिशूल	**अब्रवीत्** = भन्न थाल्यो

वाक्यार्थ– लामा-लामा दाह्रा, उग्र दृष्टि र डरलाग्दो आँखीभौँका कारण विकराल र हेर्नै नसकिने मुख भएको हिरण्यकशिपुले सभाको बीचमा ठुलो त्रिशूल उठाएर सारा दानवहरूलाई सम्बोधन गर्दै भन्न थाल्यो।

भो भो दानवदैतेया द्विमूर्धंस्त्र्यक्ष शम्बर।

शतबाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ॥ ४ ॥

विप्रचित्ते मम वचः पुलोमन् शकुनादयः।

शृणुतानन्तरं सर्वे क्रियतामाशु मा चिरम् ॥ ५ ॥

पदार्थ–
द्विमूर्धन् = द्विमूर्धा
त्र्यक्ष = त्र्यक्ष
शम्बर = शम्बर
शतबाहो = शतबाहु
हयग्रीव = हयग्रीव
नमुचे = नमुचि
पाक = पाक
इल्वल = इल्वल
विप्रचित्ते = विप्रचित्ति
पुलोमन् = पुलोमा तथा
शकुनादयः = शकुन आदि नामका
भो भो दानवदैतेयाः = हे दानव र दैत्यहरू हो
सर्वे = तिमीहरू सबैले
मम = मेरो
वचः = वाणी
शृणुत = सुन र
अनन्तरं = त्यसपछि
आशु = चाँडै नै
क्रियताम् = गर
मा चिरम् = ढिलो नगर

वाक्यार्थ– हे द्विमूर्धा, त्र्यक्ष, शम्बर, शतबाहु, हयग्रीव, नमुचि, पाक, इल्वल, विप्रचित्ति, पुलोमा तथा शकुन नामक दैत्य, दानवहरू ! तिमीहरू सबैले पहिला मेरो कुरा सुन र त्यसपछि ढिलो नगरी तुरुन्त मैले अह्राएको काम गरिहाल।

सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्भ्राता मे दयितः सुहृत्।

पार्ष्णिग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ॥ ६ ॥

पदार्थ–
क्षुद्रैः = सामर्थ्यरहित
सपत्नैः = शत्रु (देवता)हरूद्वारा
उपधावनैः = विविध अनुनय र विनय आदिका माध्यमले
समेन अपि = देवता र दानव दुबैमा समान भएका भए पनि
पार्ष्णिग्राहेण = आफ्नो पक्षमा ल्याइएका
हरिणा = हरिद्वारा
मे = मेरो
सुहृत् = हितैषी र
दयितः = अत्यन्त प्यारो
भ्राता = भाइ
घातितः = मारियो

वाक्यार्थ– हे दानवहरू ! तिमीहरूलाई थाहा नै छ– क्षुद्र स्वभावका यी हाम्रा शत्रु देवताहरूले देवता र दानव दुबैमा समान दृष्टि राख्ने भए पनि विविध अनुनय र विनय गरी विष्णुलाई आफ्नो पक्षमा ल्याएर हरिद्वारा मेरो प्रिय र हितैषी भाइ हिरण्याक्षलाई मारे।

तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः।

भजन्तं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ॥ ७ ॥

मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेण वै।
रुधिरप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः॥ ८॥

पदार्थ–
घृणेः = शुद्ध तेजोमय वा निष्पक्ष स्वभाव भएको भए पनि अहिले
त्यक्तस्वभावस्य = आफ्नो (देवता र दानवमा) समान स्वभाव त्यागेको तथा
मायावनौकसः = मायाद्वारा वराह आदि पशुको रूप धारण गर्ने र
भजन्तं = भजन गर्नेका लागि
भजमानस्य = जस्तो चाह्यो त्यस्तै पूरा गरिदिने
बालस्य इव = बालकको जस्तै
अस्थिरात्मनः = स्थिर चित्त नभएको
तस्य = त्यो विष्णुको
मच्छूलभिन्नग्रीवस्य = मेरो त्रिशूलले टाउको छुट्याइएको र (त्यहाँबाट आएको)
भूरिणा = धेरै
रुधिरेण = रगतले
वै = निश्चय नै
गतव्यथः = शोकरहित भएर
रुधिरप्रियं = रगत प्यारो मान्ने
मे = मेरो
भ्रातरं = भाइ हिरण्याक्षलाई
तर्पयिष्ये = खुसी बनाउनेछु

वाक्यार्थ– यो विष्णु पहिला देवता र दानवमा कुनै भेद गर्दैनथ्यो। अहिले यसले आफ्नो स्वभाव परिवर्तन गरेको छ। जसले उसको भजन गर्छ उसैको सहायता गर्न थालेको छ र मायाद्वारा वराह आदि विविध रूप धारण गर्दछ। त्यसैले यो त्रिशूलले म उसको घाँटी छुट्याइदिन्छु र त्यहाँबाट आएको रगतले रगत प्यारो मान्ने भाइ हिरण्याक्षलाई तर्पण दिन्छु।

तस्मिन् कूटेऽहिते नष्टे कृत्तमूले वनस्पतौ।
विटपा इव शुष्यन्ति विष्णुप्राणा दिवौकसः॥ ९॥

पदार्थ–
अहिते = हाम्रो अहित गर्ने
कूटे = कुटिल स्वभावको
तस्मिन् = त्यो विष्णु
नष्टे = मरेपछि
विष्णुप्राणाः = विष्णुकै आश्रयमा बाँचेका
दिवौकसः = यी देवताहरू
वनस्पतौ = रुखहरूको
कृत्तमूले = जरो काटिएपछि
विटपाः इव = अरू हाँगाहरू झैं
शुष्यन्ति = सुक्दछन्

वाक्यार्थ– जसरी रुखको जरा काटिएपछि हाँगाहरू आफैं सुक्छन् त्यसै गरी हामीहरूको अहित गर्ने, कुटिल स्वभावको शत्रु विष्णु मरेपछि यी सारा देवताहरू आफैं नष्ट भएर जानेछन्।

तावद् यात भुवं यूयं ब्रह्मक्षत्रसमेधिताम्।
सूदयध्वं तपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः॥ १०॥

पदार्थ–
तावत् = त्यसैले
यूयं = तिमीहरू
ब्रह्मक्षत्रसमेधिताम् = ब्राह्मण र क्षत्रियहरूले भरिएको
भुवं = पृथिवीमा
यात = जाओ
तपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः = तपस्या, यज्ञ, स्वाध्याय तथा व्रत र दान गर्ने व्यक्तिहरूलाई
सूदयध्वं = सिध्याओ

वाक्यार्थ– हे दानवहरू ! तिमीहरू अहिले नै ब्राह्मण र क्षत्रियले भरिएको पृथिवीमा जाओ र

तपस्या, यज्ञ, स्वाध्याय, व्रत, दान आदि शुभ कर्म गर्ने व्यक्तिहरूलाई सिध्याओ।

विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममयः पुमान्।
देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम्॥ ११॥

पदार्थ–
विष्णुः = विष्णु
द्विजक्रियामूलः = ब्राह्मणहरूले गर्ने कर्मानुष्ठान नै मुख्य आधार भएको छ
पुमान् = परमपुरुष छ
यज्ञः = यज्ञस्वरूप छ
धर्ममयः = धर्मस्वरूप पनि छ
देवर्षिपितृभूतानां = देवता, ऋषि, पितृहरू र सारा प्राणीहरूको
धर्मस्य च = धर्मको पनि
परायणम् = परम आश्रय छ

वाक्यार्थ– विष्णुको मुख्य आधार ब्राह्मणहरूले गर्ने कर्मानुष्ठान हो। उसैलाई यज्ञस्वरूप र धर्ममय परम पुरुष भन्दछन्। देवता, ऋषि, पितृहरू र सारा प्राणीहरू तथा धर्मको पनि परम आश्रय ऊ नै हो।

यत्र यत्र द्विजा गावो वेदा वर्णाश्रमाः क्रियाः।
तं तं जनपदं यात सन्दीपयत वृश्चत॥ १२॥

पदार्थ–
यत्र यत्र = जहाँ–जहाँ
द्विजाः = ब्राह्मणहरू छन्
गावः = गाईहरू छन्
वेदाः = वेदाध्ययन हुन्छ
वर्णाश्रमाः = वर्णाश्रमव्यवस्था छ र
क्रियाः = कर्महरू हुन्छन्
तं तं = ती–ती
जनपदं = गाउँमा
यात = जाओ र
सन्दीपयत = आगो लगाओ
वृश्चत = सबैलाई काटमार गर

वाक्यार्थ– जुन–जुन गाउँमा ब्राह्मणहरू छन्, जहाँ गाईहरूको सेवा हुन्छ र वेदको अध्ययन हुन्छ तथा वर्णव्यवस्था र कर्महरू चल्छन् त्यही–त्यही गाउँमा जाओ र आगो लगाएर उपद्रव मच्चाओ अनि सबैलाई काटमार गर।

इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसादृताः।
तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः॥ १३॥

पदार्थ–
कदनप्रियाः = हिंसा नै प्यारो मान्ने भएका
ते = ती दानवहरूले
इति = यस्तो खालको
भर्तृनिर्देशम् = स्वामीको आज्ञा पाएर
आदृताः = अति प्रसन्न हुँदै
शिरसा = शिर झुकाएर
आदाय = स्वीकार गरेर
तथा = आदेश बमोजिम
प्रजानां = प्रजाहरूको
कदनं = हिंसा गर्ने काम
विदधुः = गर्न थाले

वाक्यार्थ– हिंसा प्यारो लाग्ने ती दानवहरूले आफ्नो स्वामीको आदेश पाएपछि शिर झुकाएर आदेशलाई स्विकार्दै गाउँ–गाउँमा हिंसाकर्महरू गर्न थाले।

पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् ।

खेटखर्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च ॥ १४ ॥

पदार्थ—
पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् = नगर, गाउँ, गोठ, बगैँचा, खेतबारी, फलफूलका साना वन, ऋषिहरूका आश्रम र मणि, रत्न आदिका खानीहरू
खेटखर्वटघोषान् च = कृषकहरूको बस्ती, पहाडी गाउँ र गोठालाका बस्तीहरू अनि
पत्तनानि च = ठुला-ठुला राजधानीहरूलाई पनि
ददहुः = डढाएर नाश गरे

वाक्यार्थ— ती दानवसेनाहरूले नगर, गाउँ, गोठ, बगैँचा, खेतबारी, फलफूलका साना वन, ऋषिहरूका आश्रम, मणि, रत्न आदिका खानीहरू, कृषकहरूको बस्ती, पहाडी गाउँ र गोठालाका बस्ती एवं ठुला-ठुला राजधानीहरूलाई पनि डढाएर नष्ट गरे।

केचित् खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् ।

आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान् केचित् परशुपाणयः ॥

प्रादहन् शरणान्यन्ये प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः ॥ १५ ॥

पदार्थ—
केचित् = तीमध्ये कसैले
खनित्रैः = खन्ने सामानहरूले
सेतुप्राकारगोपुरान् = पुल, पर्खाल र ठुला-ठुला ढोकाहरूलाई
बिभिदुः = भत्काउन थाले
केचित् = कसैले
परशुपाणयः = हातमा बन्चराहरू लिएर
आजीव्यान् = जीविकाका साधन भएका फलफूलका
वृक्षान् = रुखहरूलाई
चिच्छिदुः = काट्न थाले
अन्ये = फेरि अरूले
ज्वलितोल्मुकैः = बलेका अगुल्टाले
प्रजानां = जनताहरूको
शरणानि = घरहरूलाई
प्रादहन् = डढाउन थाले

वाक्यार्थ— तीमध्ये कसैले खन्ने सामानहरूले खनेर पुल, पर्खाल र ढोकाहरू भत्काउन थाले। कसैले बन्चरो लिएर फलफूलका रुखहरू काट्न थाले भने कसैले बलिरहेको अगुल्टाले जनताहरूका घर डढाउन थाले।

एवं विप्रकृते लोके दैत्येन्द्रानुचरैर्मुहुः ।

दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः ॥ १६ ॥

पदार्थ—
एवं = यसरी
दैत्येन्द्रानुचरैः = दैत्यराज हिरण्यकशिपुका अनुचरहरूले
मुहुः = बारम्बार
लोके = लोकमा
विप्रकृते = उपद्रव मच्चाएपछि
देवाः = सारा देवताहरू
दिवं = स्वर्गलोकलाई
परित्यज्य = छाडेर
अलक्षिताः = लुक्दै
भुवि = पृथिवीमा नै
चेरुः = घुम्न थाले

वाक्यार्थ– यसप्रकार ती हिरण्यकशिपुका अनुचरहरूले बारम्बार उपद्रव मच्चाएपछि स्वर्गका देवताहरू पनि यज्ञको भाग नपाएर स्वर्गलोकलाई छाडी पृथिवीतिर नै लुकी-लुकी घुम्न थाले।

हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः सम्परेतस्य दुःखितः।

कृत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसान्त्वयत्॥ १७॥

शकुनिं शम्बरं धृष्टं भूतसन्तापनं वृकम्।

कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचम्॥ १८॥

पदार्थ–
दुःखितः = दुःखित भएको
हिरण्यकशिपुः = हिरण्यकशिपुले
सम्परेतस्य = मरेको
भ्रातुः = भाइ हिरण्याक्षको
कटोदकादीनि = अन्त्येष्टि आदि संस्कार
कृत्वा = गरेर
शकुनिं = शकुनि
शम्बरं = शम्बर
धृष्टं = धृष्ट
भूतसन्तापनं = भूतसन्तापन
वृकम् = वृक
कालनाभं = कालनाभ
हरिश्मश्रुम् = हरिश्मश्रु
महानाभं = महानाभ र
उत्कचम् = उत्कच नामका
भ्रातृपुत्रान् = भाइका छोरा (भतिजा)हरूलाई
असान्त्वयत् = सान्त्वना दियो

वाक्यार्थ– भाइको मृत्युका कारण शोकले दुःखित भएको हिरण्यकशिपुले मरेको आफ्नो भाइको सबै अन्त्येष्टि संस्कारहरू गरेर शकुनि, शम्बर, धृष्ट, भूतसन्तापन, वृक, कालनाभ, हरिश्मश्रु, महानाभ र उत्कच नामका भतिजाहरूलाई सान्त्वना दिँदै सम्झायो।

तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं गिरा।

श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह जनेश्वर॥ १९॥

पदार्थ–
जनेश्वर = हे जनताका स्वामी युधिष्ठिर
अथ = त्यसपछि
देशकालज्ञः = देश र काललाई बुझेको हिरण्यकशिपुले
तन्मातरं = ती शकुनि आदिकी माता
रुषाभानुं = रुषाभानुलाई र
जननीं = आमा
दितिं च = दितिलाई पनि
श्लक्ष्णया = अत्यन्त मिठो
गिरा = वाणीले
इदम् = यस्तो
आह = भन्यो

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! त्यसपछि समय र परिस्थितिलाई बुझेको त्यो हिरण्यकशिपुले ती भतिजाहरूकी आमा (हिरण्याक्षकी पत्नी अर्थात् भाइबुहारी) रुषाभानुलाई र आफ्नी आमा दितिलाई पनि मिठो बोलीले यसो भनेर सम्झाउन थाल्यो।

हिरण्यकशिपुरुवाच (हिरण्यकशिपुले भन्यो)

अम्बाम्ब हे वधूः पुत्रा वीरं मार्हथ शोचितुम्।

रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः॥ २०॥

पदार्थ–
हे अम्बाम्ब = हे आमा
वधूः = हे बुहारी
पुत्राः = हे भतिजाहरू हो
वीरं = वीर हिरण्याक्षको
विषयमा
शोचितुम् = शोक गर्नु
मा अर्हथ = उचित छैन
शूराणां = वीरपुरुषहरूको लागि
रिपोः = शत्रुको
अभिमुखे = अगाडि
वधः = मृत्यु
श्लाघ्यः = सम्मानजनक र
ईप्सितः = प्रशंसायोग्य छ

वाक्यार्थ– हे आमा ! हे बुहारी ! हे भतिजाहरू ! वीर हिरण्याक्षको विषयमा शोक गर्नु उचित छैन। वीरहरूका लागि त शत्रुको अगाडि युद्धमा मर्न पाउनु सम्मान र प्रशंसाजनक कुरो हो।

भूतानामिह संवासः प्रपायामिव सुव्रते ।
दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्मभिः ॥ २१ ॥

पदार्थ–
सुव्रते = हे आमा
इह = यस लोकमा
स्वकर्मभिः = आ-आफ्नो
कर्मगतिको आधारमा
दैवेन = दैवद्वारा
एकत्र = एकै ठाउँमा
नीतानाम् = संयोग गराइएका र
उन्नीतानां = वियुक्त गराइएका
भूतानाम् = प्राणीहरूको
संवासः = नातागोता र भेटघाट
हुने काम
प्रपायाम् = कुवा आदिमा
(पँधेर्नीहरूको भेटघाट)
इव = झैँ (क्षणिक र अनित्य
छ)

वाक्यार्थ– हे आमा ! यस लोकमा आ-आफ्नो कर्मगतिको आधारमा दैवद्वारा संयोग र वियोग गराइएका प्राणीहरूको नातागोता र भेटघाट हुने काम कुवा आदिमा पँधेर्नीहरूको भेटघाट झैँ क्षणिक र अनित्य छ।

नित्य आत्माव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित् परः ।
धत्तेऽसावात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन् गुणान् ॥ २२ ॥

पदार्थ–
आत्मा = आत्मा
नित्यः = नित्य
अव्ययः = अविनाशी
शुद्धः = शुद्ध स्वरूपको छ
परः = शरीर आदिदेखि भिन्न
छ
सर्ववित् = सर्वज्ञ छ र
सर्वगः = सर्वव्यापी पनि छ
असौ = यो जीवात्मा नै
आत्मनः = आफ्नो
मायया = शक्तिस्वरूप मायाद्वारा
गुणान् = त्रिगुणमय देह
आदिलाई
विसृजन् = सृष्टि गरेर
(कर्मफलभोगको लागि)
लिङ्गं = सूक्ष्म शरीरलाई
धत्ते = धारण गर्दछ

वाक्यार्थ– आत्मा नित्य, अविनाशी र शुद्ध स्वरूप छ। यो शरीर इन्द्रिय आदिदेखि भिन्न र सर्वज्ञ छ। सर्वव्यापक रूपमा पनि यही आत्मा नै रहेको छ। यसले आफ्नै शक्तिस्वरूप मायाद्वारा त्रिगुणमय देह आदिको सृष्टि गर्दछ र कर्मफलको भोगका लागि सूक्ष्म शरीर धारण गर्दछ।

यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव।
चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः॥ २३॥
एवं गुणैर्भ्राम्यमाणे मनस्यविकलः पुमान्।
याति तत्साम्यतां भद्रे ह्यलिङ्गो लिङ्गवानिव॥ २४॥

पदार्थ–
भद्रे = हे आमा
यथा = जसरी
प्रचलता = हावाले चल्दै गरेका
अम्भसा = तलाउका पानीसँग
तरवः अपि = प्रतिबिम्बित भएका रुखहरू पनि
चलाः इव = चलिरहे झैं र
भ्राम्यमाणेन = घुमाएको
चक्षुषा = आँखाले
भूः = पृथिवी नै
चलति इव = घुमिरहेको जस्तो
दृश्यते = देखिन्छ
एवं = त्यसै गरी
गुणैः = सत्त्व आदि गुणहरूले (युक्त भएको विषय आदिले)
मनसि = मनलाई
भ्राम्यमाणे = घुमाएपछि
अविकलः = शोक आदि विकार रहित भए पनि यो आत्मा
तत्साम्यतां = त्यही मनको बराबरीमा
याति = पुग्दछ (र दुःखी हुन्छ अनि)
अलिङ्गः = शरीर आदिले रहित (भएर पनि)
पुमान् = आत्मा
हि = निश्चय नै
लिङ्गवान् इव = शरीर आदिले युक्त जस्तो देखिन्छ

वाक्यार्थ– हे आमा ! जसरी हावाले तलाउको पानी हल्लिएपछि प्रतिबिम्बित भएका रुखहरू पनि हल्लिएका जस्ता देखिन्छन्, आँखालाई घुमाएपछि पृथिवी नै घुमेको जस्तो देखिन्छ त्यसै गरी सत्त्व आदि गुणले मनलाई घुमाएपछि त्यही मनको साथ-साथमा सबै विकारले रहित भएको यो आत्मा पनि घुमेको जस्तो देखिन्छ र शरीर, इन्द्रिय आदिले युक्त जस्तो देखिन्छ। (वास्तवमा यो भ्रम हो।)

एष आत्मविपर्यासो ह्यलिङ्गे लिङ्गभावना।
एष प्रियाप्रियैर्योगो वियोगः कर्मसंसृतिः॥ २५॥
सम्भवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः।
अविवेकश्च चिन्ता च विवेकास्मृतिरेव च॥ २६॥

पदार्थ–
अलिङ्गे = शरीररहित आत्मामा
लिङ्गभावना = शरीर आदिको भावना गर्नु नै
आत्मविपर्यासः = आत्मविषयक अज्ञान वा अन्यथाभान हो
हि = निश्चय नै
एषः = यो अज्ञान
कर्मसंसृतिः = कर्मबन्धन हो र
एषः = यही अज्ञान नै
प्रियाप्रियैः = प्रिय र अप्रिय वस्तुसँग हुने
योगः = संयोग र
वियोगः च = वियोगको हेतु
सम्भवः = जन्म हुन्छ

विनाशः च = मृत्यु पनि हुन्छ र
विविधः = अनेक प्रकारको
शोकः च = शोक
अविवेकः च = अविवेक
चिन्ता च = चिन्ता र
विवेकास्मृतिः = विवेकको पनि विस्मृति
एव च = निश्चय नै
स्मृतः = अज्ञानको कारणले हुन्छ

वाक्यार्थ– शरीर आदि रहित आत्मालाई शरीरको रूपमा मान्नु नै आत्मविषयक अज्ञान वा अन्यथाभान हो। यसैले गर्दा आत्माको कर्मसँग सम्बन्ध हुन्छ र जन्म, मरण आदि प्रपञ्चले युक्त भएको संसारमा घुमिरहनुपर्छ। प्रिय वस्तुसँग संयोग र अप्रिय वस्तुसँग विछोड भइरहन्छ। कहिले जन्म, कहिले मृत्यु भइ नै रहन्छ। अज्ञानकै कारणले विविध शोक, चिन्ता अविवेक र केही विवेक गरे पनि फेरि त्यसको विस्मृति आदि जीवात्मालाई भइरहन्छ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
यमस्य प्रेतबन्धूनां संवादं तं निबोधत॥ २७॥

पदार्थ–
अत्र अपि = यस विषयमा पनि
इमम् = यस्तो
पुरातनम् = पुरानो
इतिहासं = इतिहास
उदाहरन्ति = विद्वान्हरू भन्ने गर्दछन् (जो)
यमस्य = यमराजको र
प्रेतबन्धूनां = प्रेतका बन्धुहरूको
संवादं = संवाद
तं = त्यो
निबोधत = सावधान भएर सुन्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे आमा ! यस विषयमा विद्वान्हरूले एउटा पुरानो इतिहास भन्ने गर्दछन्, जो यमराज र मरेको व्यक्तिको बन्धुहरू बीचको संवादरूप छ। म त्यो पनि भन्छु, राम्रोसँग सुन्नुहोस्।

उशीनरेष्वभूद् राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः।
सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत॥ २८॥
विशीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभरणस्रजम्।
शरनिर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलम्॥ २९॥
प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसा दष्टदच्छदम्।
रजःकुण्ठमुखाम्भोजं छिन्नायुधभुजं मृधे॥ ३०॥

पदार्थ–
उशीनरेषु = उशीनर देशमा
सुयज्ञः इति = सुयज्ञ नामका
विश्रुतः = प्रसिद्ध
राजा = राजा
अभूत् = थिए (ती राजा)
सपत्नैः = शत्रुहरूद्वारा
युद्धे = युद्धमा
निहतः = मारिए
विशीर्णरत्नकवचं = रत्नमय कवच छिन्न-भिन्न भएका
विभ्रष्टाभरणस्रजम् = विभिन्न गहना र मालाहरू छिन्नभिन्न भएका
शरनिर्भिन्नहृदयं = बाणले लागेर

छाती फुटेका
शयानम् =सुतेका
असृगाविलम् = रगतले पूरै शरीर लतपतिएका
प्रकीर्णकेशं = केश फिँजारिएका
ध्वस्ताक्षं = आँखा फुटेका
रभसा = रिसको आवेगले
दष्टदच्छदम् = दाँतले तल्लो ओठ टोकिरहेका
रजःकुण्ठमुखाम्भोजं = धुलै धुलाले मुखमण्डल ढाकिएका र
मृधे = युद्धमा
छिन्नायुधभुजं = सारा शस्त्र र हात पनि काटिएका
तम् = ती राजालाई
ज्ञातयः = बन्धु-बान्धवहरूले
उपासते = घेरेर बसे

वाक्यार्थ– उशीनर देशमा सुयज्ञ नामका एक जना प्रसिद्ध राजा थिए। कुनै समयमा उनी युद्धमा शत्रुहरूद्वारा मारिए। युद्धभूमिमा लडिरहेका ती राजाका रत्नमय कवचहरू छिन्न-भिन्न भएका थिए। सारा गहना र मालाहरू पनि दायाँ र बायाँ छिरल्लिएका थिए। बाणले उनको छाती फुटेको थियो। उनको शरीर रगतै-रगतले लतपतिएर युद्धभूमिमा नै पसारिएको थियो, कपालहरू पनि यता र उता फिँजारिएका थिए, दुबै आँखा फुटेका थिए, रिसको आवेगले अहिले पनि दाँतले ओठ टोकिरहेकै थियो, युद्धको धुलोले मुखमण्डल ढपक्कै ढाकेको थियो, युद्धमा शत्रुहरूद्वारा शस्त्रहरू र हात पनि काटिएका थिए। उनका वरिपरि उनका बन्धुवान्धवहरूले घेरेर बसेका थिए।

उशीनरेन्द्रं विधिना तथा कृतं पतिं महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः।
हताः स्म नाथेति करैरुरो भृशं घ्नन्त्यो मुहुस्तत्पदयोरुपापतन्॥ ३१॥

पदार्थ–
विधिना = प्रारब्धद्वारा
तथा कृतं = त्यस्तो अवस्थामा पुऱ्याइएका
उशीनरेन्द्रं = उशीनरका राजा
पतिं = आफ्ना पतिलाई
प्रसमीक्ष्य = देखेर
दुःखिताः = दुःखित भएका
महिष्यः = राजा सुयज्ञका रानीहरू
करैः = आफ्ना हातले
भृशं = खुब
उरः = छातीमा
मुहुः = बारम्बार
घ्नन्त्यः = हिर्काउँदै
तत्पदयोः = आफ्ना मरेका पतिको पाउमा
उपापतन् = परे र
नाथ = हे प्राणेश्वर
हताः स्म = हामी त मऱ्यौँ नि
इति = यसो भनेर (विलाप गर्न थाले)

वाक्यार्थ– राजा सुयज्ञका रानीहरू प्रारब्धद्वारा यो अवस्थामा पुऱ्याइएका पतिलाई देखेर अत्यन्त दुःखित भए र हातले बारम्बार छातीमा हिर्काउँदै पतिदेवको पाउमा परेर 'हे हाम्रा प्राणेश्वर हजुरको मृत्युले हामी पनि मऱ्यौँ नि' भन्दै खुब विलाप गर्न थाले।

रुदन्त्य उच्चैर्दयिताङ्घ्रिपङ्कजं सिञ्चन्त्य अस्रैः कुचकुङ्कुमारुणैः।
विस्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां सृजन्त्य आक्रन्दनया विलेपिरे॥ ३२॥

पदार्थ–
उच्चैः = चर्को स्वरले
रुदन्त्यः = रोइरहेका रानीहरूले
कुचकुङ्कुमारुणैः = आफ्ना स्तनमा लगाएका कुङ्कुम आदि चन्दन पखालिएर रातै भएका
अस्रैः = आँसुका धाराहरूले
दयिताङ्घ्रिपङ्कजं = पतिको पाउलाई

सिञ्चन्त्यः = भिजाउँदै	भएका ती रानीहरूले	**सृजन्त्यः** = उत्पन्न गराउँदै
विस्रस्तकेशाभरणाः = केश र	**नृणां** = अरू मानिसलाई पनि	**आक्रन्दनया** = बेसरी कराएर
आभूषणहरू छरिएर अस्तव्यस्त	**शुचं** = शोक	**विलेपिरे** = विलाप गर्न थाले

वाक्यार्थ– चर्को स्वरले विलाप गरेर रोइरहेका ती रानीहरूले स्तनका कुङ्कुम आदि चन्दन पखालिएर रातै भएका आँसुका धाराले पतिको चरणलाई भिजाएका थिए। केश र आभूषणहरू खुल्नाले अस्तव्यस्त भएका ती रानीहरूको पीडालाई देखेर अरूलाई पनि पीडाको अनुभव हुन्थ्यो। त्यस्ता रानीहरू पतिको चरणमा लडिबुडी गर्दै बेसरी कराएर विलाप गर्न थाले।

अहो विधात्राकरुणेन नः प्रभो भवान् प्रणीतो दृगगोचरां दशाम्।

उशीनराणामसि वृत्तिदः पुरा कृतोऽधुना येन शुचां विवर्धनः॥ ३३॥

पदार्थ–	**दृगगोचरां** = आँखाले नदेखिने	**वृत्तिदः** = जीविका प्रदान गर्ने
प्रभो = हे नाथ	**दशाम्** = अवस्थामा	**कृतः** = बनायो
अहो = विचित्रको कुरा छ	**प्रणीतः** = पुऱ्याइनुभयो	**अधुना** = अहिले त्यही दैवले
अकरुणेन = दयारहित	**येन** = जुन दैवले	(सम्पूर्ण उशीनरवासीहरूलाई)
विधात्रा = विधाताद्वारा	**पुरा** = पहिले	**शुचां** = शोक
भवान् = हजुर	**उशीनराणाम्** = उशीनर देशमा	**विवर्धनः** = बढाउनेवाला
नः = हामीहरूको	बस्ने जनताको	**असि** = हुनुभएको छ

वाक्यार्थ– हे प्राणनाथ! दयारहित विधाताले आज हजुरलाई हामीहरूको आँखाले नदेखिने अवस्थामा पुऱ्याएको छ। जुन विधाताले पहिले जसलाई उशीनर देशमा बस्ने सबै जनतालाई वृत्तिप्रदान गरेर सुखपूर्वक पालन गर्ने व्यक्ति बनाएको थियो आज त्यही विधाताले हजुरलाई सबैको शोक बढाउने व्यक्ति बनाएको छ।

त्वया कृतज्ञेन वयं महीपते कथं विना स्याम सुहृत्तमेन ते।

तत्रानुयानं तव वीर पादयोः शुश्रूषतीनां दिश यत्र यास्यसि॥ ३४॥

पदार्थ–	**ते** = हजुरका पत्नी	**तव** = हजुरको
महीपते = हे महाराज	**वयं** = हामीहरू	**पादयोः** = चरणको
सुहृत्तमेन = हामी सबैलाई	**कथं** = कसरी	**शुश्रूषतीनां** = सेवा गर्ने दासी
अत्यन्त प्यारो गर्ने र	**स्याम** = रहन सक्छौं	हामीहरूलाई
कृतज्ञेन = हाम्रो थोरै सेवालाई	**वीर** = हे वीर	**अनुयानं** = पछि लाग्न
पनि धेरै सोचेर व्यवहार गर्ने	**यत्र** = जहाँ	**दिश** = आज्ञा दिनुहोस्
त्वया = हजुर	**यास्यसि** = हजुर जानुहुन्छ	
विना = नभई	**तत्र** = त्यहीँ नै जानको लागि	

वाक्यार्थ– हे महाराज! हजुर हामीहरूलाई अत्यन्त प्यारो गर्ने र हाम्रो सेवालाई स्वीकार गर्ने

हुनुहुन्थ्यो। अब हजुर नहुँदा हामी यहाँ कसरी सहन सक्छौँ ? त्यसैले हे वीर ! आफू जहाँ जानुहुन्छ त्यहीँ जानको लागि हामीहरूलाई पनि आज्ञा दिनुहोस्।

एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिम्।

अनिच्छतीनां निर्हारमर्कोऽस्तं संन्यवर्तत॥ ३५॥

पदार्थ–	**विलपतीनां** = रुँदै-कराउँदै गरेका र	**वै** = निश्चय पनि
एवं = यसरी	**निर्हारम्** = दाहसंस्कार गर्न	**अर्कः** = सूर्य
मृतं = मरेका	**अनिच्छतीनां** = नमानेका ती रानीहरूले यस्तो गरिरहँदा	**अस्तं** = अस्ताचलतिर
पतिम् = पतिलाई		**संन्यवर्तत** = लागे
परिगृह्य = समातेर		

वाक्यार्थ– यसै गरी मरेका पतिलाई समातेर रुँदै र कराउँदै गर्दा उनीहरूको त्यो दिन बित्दै गयो र दाहसंस्कार गर्न पनि दिएनन् र भगवान् सूर्यको पनि अस्त भयो।

तत्र ह प्रेतबन्धूनामाश्रुत्य परिदेवितम्।

आह तान् बालको भूत्वा यमः स्वयमुपागतः॥ ३६॥

पदार्थ–	**तत्र** = त्यस ठाउँमा	**यमः** = यमराज
प्रेतबन्धूनाम् = सुयज्ञका बन्धुवान्धवहरूको	**ह** = निश्चय नै	**उपागतः** = आउनुभयो र
परिदेवितम् = बिलौनालाई	**बालकः** = बालक	**तान्** = ती रोइरहेका सबैलाई
आश्रुत्य = सुनेर	**भूत्वा** = बनेर	**आह** = भन्न थाल्नुभयो
	स्वयम् = आफैँ	

वाक्यार्थ– यसरी सुयज्ञका बन्धुवान्धवहरूको बिलौना सुनेर स्वयम् यमराज बालक भएर त्यहाँ आउनुभयो र ती सबैलाई भन्न थाल्नुभयो।

यम उवाच (यमराजले भन्नुभयो)

अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां लोकविधिं विमोहः।

यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा अपि शोचन्त्यपार्थम्॥ ३७॥

पदार्थ–	**अमीषां** = यी मानिसहरूलाई	**आगतः** = आएको थियो
अहो = आश्चर्य छ	**विमोहः** = मोह भइरहेको छ	**तत्र** = त्यहीँ
वयसा = उमेरले	**स्वयं** = आफू	**गतं** = गएको
अधिकानां = बुढा भइसकेका र	**सधर्मा अपि** = मरणधर्मा भएर पनि	**मनुष्यं** = मनुष्यलाई देखेर
लोकविधिं = लोकको रीतिलाई	**यत्र** = जहाँबाट	**अपार्थम्** = व्यर्थमा
विपश्यतां = देखेका		**शोचन्ति** = शोक गर्दैछन्

वाक्यार्थ– आश्चर्यको कुरा छ, यी मानिसहरू बुढा भएर पनि अनि जन्ममरणको सांसारिक गतिलाई बुझेर पनि खुब मोहमा परिरहेका छन्। यो मानिस जहाँबाट आएको थियो त्यहीँ गयो र आफू पनि यसै गरी अवश्य जानुछ भनेपछि यिनीहरू व्यर्थमा शोक किन गर्दैछन् ?

अहो वयं धन्यतमा यदत्र त्यक्ताः पितृभ्यां न विचिन्तयामः ।

अभक्ष्यमाणा अबला वृकादिभिः स रक्षिता रक्षति यो हि गर्भे ॥ ३८ ॥

पदार्थ–
अहो = अहो
वयं = हामी (बालक)हरू त
धन्यतमाः = भाग्यशाली रहेछौँ
यत् = जो
पितृभ्यां = मातापिताले
अत्र = यो वनमा
त्यक्ताः = छाडिएका
अबलाः = दुर्बल र
वृकादिभिः = ब्वाँसो आदि हिंस्रक जन्तुहरूद्वारा
अभक्ष्यमाणाः = नखाइएका हौँ (बाँचेका छौँ)
न विचिन्तयामः = चिन्ता गर्दैनौँ
यः = जसले
गर्भे = गर्भमा
रक्षति = रक्षा गर्छ
सः हि = उसैले नै
रक्षिता = रक्षा गर्नेछ

वाक्यार्थ– अहो ! यिनीहरूको अपेक्षामा त हामी बालकहरू नै धेरै भाग्यशाली रहेछौँ। मातापिताद्वारा वनमा छाडिएका भए पनि बाँचेकै छौँ। यद्यपि दुर्बल छौँ, भाग्यले ब्वाँसो आदि हिंस्रक जन्तुहरूले खाएका छैनन् तैपनि हामी यसरी शोक गर्दैनौँ। जसले गर्भमा हाम्रो रक्षा गऱ्यो उसैले अहिले पनि रक्षा गर्नेछ। (यिनीहरू किन शोक गर्छन् हँ ?)

य इच्छयेशः सृजतीदमव्ययो य एव रक्षत्यवलुम्पते च यः ।

तस्याबलाः क्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरं निग्रहसङ्ग्रहे प्रभुः ॥ ३९ ॥

पदार्थ–
यः = जो
अव्ययः = अविनाशी
ईशः = परमात्माले
इच्छया = आफ्नो इच्छाले
इदम् = यो चराचर जगत्को
सृजति = सृष्टि गर्नुहुन्छ
यः एव = जुन परमात्माले नै
रक्षति = रक्षा गर्नुहुन्छ र
यः = जो परमात्माले
अवलुम्पते च = आफैँमा लीन गर्नुहुन्छ
अबलाः = हे दुर्बल रानीहरू हो
चराचरं = यो चराचर जगत्
तस्य = त्यही
ईशितुः = नियामक परमात्माको
क्रीडनम् = खेलौना हो भनेर
आहुः = (विद्वान्हरू) भन्दछन् (जो परमात्मा)
निग्रहसङ्ग्रहे = सारा प्राणीको संहार गर्न र पालन गर्न दुबैमा
प्रभुः = समर्थ हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– जो अविनाशी परमात्मा हुनुहुन्छ, उहाँले नै संसारको उत्पत्ति, पालन र संहार गर्नुहुन्छ। हे महारानीहरू हो ! यो चराचर जगत् उहाँको खेलौना हो भनेर विद्वान्हरूले भनेका छन्। उही परमात्मा नै सारा प्राणीहरूको संहार र पालन गर्न समर्थ हुनुहुन्छ।

पथि च्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं गृहे स्थितं तद्विहतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि तदीक्षितो वने गृहेऽपि गुप्तोऽस्य हतो न जीवति ॥४० ॥

पदार्थ–
दिष्टरक्षितं = परमात्माद्वारा रक्षा गरिएको छ भने
पथि = बाटामा
च्युतं = खसेको छ भने पनि
तिष्ठति = सुरक्षित रहन्छ
तद्विहतं = त्यो परमात्माद्वारा उपेक्षा गरिएको छ भने
गृहे = घरमा
स्थितं अपि = राम्रोसँग राखे पनि
विनश्यति = नाश हुन्छ
तदीक्षितः = भगवान्को कृपादृष्टि भएको वस्तु
वने = वनमा
अनाथः अपि = रक्षा गर्ने कोही नभए पनि
जीवति = बाँच्दछ
अस्य = उनै परमात्माले
हतः = नष्ट गर्न चाहेको वस्तु
गृहे = घरमा नै राखेर
गुप्तः = राम्ररी रक्षा गरे पनि
न जीवति = बाँच्दैन

वाक्यार्थ– परमात्माले रक्षा गरेको चिज बाटामा खसेको छ भने पनि सुरक्षित रहुन्छ, उसले उपेक्षा गरेको छ भने घरमैं जोगाएर राखे पनि नष्ट हुन्छ। भगवान्को कृपादृष्टि पऱ्यो भने वनमा असहाय भएर रहेको पनि बाँच्दछ तर परमात्माको कृपा रहेन भने घरमा राम्रोसँग राखेको भए पनि बाँच्न सक्दैन।

भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवन्ति काले न भवन्ति सर्वशः।
न तत्र हात्मा प्रकृतावपि स्थितस्तस्या गुणैरन्यतमो हि बध्यते॥ ४१॥

पदार्थ–
सर्वशः = सबै
भूतानि = प्राणीहरू
तैः तैः = ती–ती पूर्वजन्मका
निजयोनिकर्मभिः = आ–आफ्ना पूर्वजन्मका कर्महरूका आधारमा
काले = कुनै समयमा
भवन्ति = जन्मन्छन्
न भवन्ति = मर्दछन्
ह = निश्चय नै
तत्र = त्यो
प्रकृतौ = प्रकृतिको कार्यरूप शरीरमा
स्थितः अपि = रहेको भए पनि
आत्मा = यो शुद्ध आत्मा
अन्यतमः = त्यसदेखि बेग्लै छ
तस्याः = ती प्रकृतिका
गुणैः = गुणहरूद्वारा
न हि बध्यते = जन्ममृत्युको बन्धनमा पर्दैन

वाक्यार्थ– सबै प्राणीहरू आ–आफ्नै पूर्वजन्मका कर्मका आधारमा कुनै समयमा जन्मन्छन् र कुनै समयमा मर्छन्। ती प्राणीहरूको शरीरहरूमा आत्मा रहे तापनि ती प्रकृतिका गुणहरूले आत्मालाई स्पर्श गर्न सक्दैनन् र शरीरको जन्ममृत्युले आत्मालाई केही असर गर्दैन।

इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथग्भौतिकमीयते गृहम्।
यथौदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति॥ ४२॥

पदार्थ–
इदं = यो
शरीरं = शरीर
पुरुषस्य = जीवको
मोहजं = अज्ञानबाट प्राप्त भएको हो
यथा = जसरी
भौतिकम् = पञ्च महाभूतबाट बनेको
गृहम् = घर
पृथक् = घरको स्वामीभन्दा अलग रूपमा

ईयते = बुझिन्छ (त्यसै गरी शरीर पनि आत्माभन्दा बेग्लै छ)
यथा = जसरी
औदकैः = पानीबाट बनेका फोकाहरू
पार्थिवतैजसैः = पृथिवी (माटो)बाट बनेका घैँटा आदि र तेज (सुन आदि)बाट बनेका गहनाहरू (समयअनुसार बन्छन् बदलिन्छन् र नष्ट हुन्छन्, त्यसै गरी)
कालेन = समयअनुसार
जातः = जन्मिएको
जनः = यो शरीर
विकृतः = बालक, कुमार आदि रूपले विकृत हुँदै अन्तिममा
विनश्यति = नष्ट हुन्छ

वाक्यार्थ– जीवात्मालाई यो शरीर अज्ञानको कारणले प्राप्त भएको हो। जसरी भौतिक पदार्थबाट बनेको घर त्यसको स्वामीभन्दा फरक हुन्छ त्यसै गरी शरीर आदि पनि आत्माभन्दा अलग हुन्। जसरी पानीका विकार फोकाहरू, पृथिवीका विकार घैँटा, सुनबाट बनेका गरगहनाहरू समयानुसार बन्छन् र विकृत हुँदै फेरि नष्ट हुन्छन् त्यसै गरी समयअनुसार जन्मिएको यो शरीर बालक, कुमार आदि रूपले विकृत हुँदै अन्तिममा नाश हुन्छ (तर आत्मामा शरीरका विकारहरूको केही असर पर्दैन)।

विवरण– आत्मा शरीरदेखि भिन्न छ। आत्मा नित्य, चेतन र अपरिवर्तनीय छ भने शरीर अनित्य, जड र परिवर्तनशील छ। यद्यपि 'म मोटो छु', 'म दुब्लो छु' भनी सामान्य व्यक्तिले आत्मालाई नै मोटो दुब्लो मान्दछन् तर पनि वास्तवमा मोटो, दुब्लो आदि शरीरका धर्महरू हुन्। आत्मालाई लिएर 'म मोटो छु', 'म दुब्लो छु' भन्ने प्रतीति केवल मोहको कारणले भएको हो। आत्मा र आत्माभन्दा भिन्न शरीरलाई छुट्याउन नसक्नु नै मोह हो। मोहका कारणले नै अज्ञानी मानिसहरू विकृत अर्थात् बालक, युवा आदि अनेक अवस्थामा परिवर्तन भई अन्त्यमा मर्ने शरीरलाई अजर, अमर र अपरिवर्तनीय आत्मासँग जोडेर व्यवहार गर्दछन्। जसरी अत्यन्त दुःख गरेर बनाएको घर पनि कसैलाई आत्माजस्तै प्यारो लाग्न सक्छ तर घरभन्दा आफू भिन्न हो त्यसै गरी शरीर पनि भौतिक अर्थात् पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाश यी पञ्चमहाभूतहरूबाट बनेको हो भने त्यसभन्दा भिन्न आत्मा ती सबैको कारण हो र अभौतिक हो। शरीर दृश्य हो भने आत्मा त्यसको द्रष्टा हो। पानीका फोका, माटाका भाँडा र सुनका गहनाहरू केही समयपछि नष्ट भए झैँ शरीर पनि एकदिन नष्ट हुन्छ भने आत्मा कहिल्यै नष्ट हुँदैन। त्यसैले शरीरभन्दा आत्मा भिन्नै हो।

यथानलो दारुषु भिन्न ईयते यथानिलो देहगतः पृथक् स्थितः।
यथा नभः सर्वगतं न सज्जते तथा पुमान् सर्वगुणाश्रयः परः॥ ४३॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
अनलः = अग्नि
दारुषु = दाउरा आदिमा
भिन्नः = दाउराभन्दा भिन्न रूपले
ईयते = प्रतीत हुन्छ
यथा = जसरी
देहगतः = शरीरमा प्राण, अपान आदिको रूपमा रहेको
अनिलः = वायु
पृथक् = शरीरभन्दा भिन्नै
स्थितः = अवस्थित छ
यथा = जसरी
नभः = आकाश
सर्वगतं = सर्वव्यापक भएर पनि
न सज्जते = कहीँ टाँसिएर रहँदैन
तथा = त्यसै गरी
सर्वगुणाश्रयः = सम्पूर्ण गुण (शरीर, इन्द्रिय आदि)को आश्रय भएर पनि
पुमान् = यो आत्मारूपी पुरुष

परः = यी शरीर आदिभन्दा	भिन्न र असङ्ग छ

वाक्यार्थ– जसरी अग्नि दाउराभन्दा बेग्लै रूपमा प्रतीत हुन्छ, जसरी शरीरभित्र प्राण, अपान आदिरूपले रहेको वायु शरीरदेखि भिन्न रूपमा देखिन्छ र जसरी आकाश सर्वव्यापक भएर पनि असङ्गरूपले रहेको छ त्यसै गरी यो आत्मा पनि सम्पूर्ण शरीर, इन्द्रिय आदिको आश्रय भएर पनि यिनीहरूभन्दा बेग्लै र असङ्गरूपले रहेको छ।

सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचथ।

यः श्रोता योऽनुवक्तेह स न दृश्येत कर्हिचित्॥ ४४॥

पदार्थ–	**ननु** = निश्चय नै	**अनुवक्ता** = उत्तर दिनेवाला थियो
मूढाः = हे मूर्खहरू	**इह** = यहाँ अगाडि	**सः** = त्यो (आत्मा)
यम् = जसको विषयमा	**शेते** = सुतिरहेको छ	**कर्हिचित्** = कहिल्यै पनि
अनुशोचथ = शोक गरिरहेका छौ	**यः** = जो यसको शरीरभित्र	**न दृश्यते** = देखिँदैनथ्यो
अयं = यो	**श्रोता** = सुन्नेवाला र	
सुयज्ञः = सुयज्ञ राजा	**यः** = जो	

वाक्यार्थ– हे मूर्खहरू हो ! जसको विषयमा तिमीहरू शोक गर्दैछौ त्यो सुयज्ञको शरीर यहीँ सुतिरहेको छ। यो शरीरभित्र जो सुन्ने र उत्तर दिनेवाला थियो त्यो (आत्मा) जस्ताको तस्तै छँदैछ। फेरि तिमीहरू केका लागि शोक गरिरहेका छौ ?

न श्रोता नानुवक्तायं मुख्योऽप्यत्र महानसुः।

यस्त्विहेन्द्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः॥ ४५॥

पदार्थ–	**श्रोता न** = श्रोता होइन र	द्रष्टा छ
अत्र = यो शरीरमा	**अनुवक्ता च** = उत्तरदिनेवाला	**सः** = त्यो
मुख्यः = सम्पूर्ण इन्द्रियवृत्तिको	पनि	**आत्मा तु** = जीवात्मा त
सञ्चालक भएकोले मुख्य	**न** = होइन	**प्राणदेहयोः** = प्राण र शरीरभन्दा
भएको	**यः** = जो	**अन्यः** = बेग्लै छ
अयं = यो	**इह** = यस शरीरमा	
महान् असुः अपि = महाप्राण पनि	**इन्द्रियवान्** = देह इन्द्रिय आदिको	

वाक्यार्थ– यस शरीरमा जो इन्द्रिय आदिको चेष्टाको कारणस्वरूप महाप्राण छ त्यो पनि श्रोता र वक्ता होइन। यसभित्र जो श्रोता र वक्ताको रूपमा तथा देह, इन्द्रिय आदिको द्रष्टाको रूपमा रहेको छ त्यो आत्मा हो र आत्मा प्राण, देह, इन्द्रिय आदिभन्दा बेग्लै छ।

भूतेन्द्रियमनोलिङ्गान् देहानुच्चावचान् विभुः।

भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा॥ ४६॥

पदार्थ–

हि = निश्चय नै	इन्द्रिय र मन आदिले युक्त भएका	**अपि** = पनि
विभुः = सर्वव्यापक आत्मा	**उच्चावचान्** = उँचा-नीचा	**स्वेन** = आफ्नो
अन्यः = शरीर आदिदेखि भिन्न छ तैपनि	**देहान्** = शरीरहरूलाई	**तेजसा** = विवेकरूपी बलले (भोगको अन्त्यपछि)
भूतेन्द्रियमनोलिङ्गान् = भौतिक	**भजति** = वेला-वेलामा स्वीकार गर्दछ र फेरि कहिले	**उत्सृजति** = त्याग्दछ
	तत् च = ती शरीर आदिलाई	

वाक्यार्थ– यद्यपि व्यापक आत्मा शरीर आदिदेखि अत्यन्त भिन्न छ तैपनि वेला-बखत भौतिक इन्द्रिय र मन आदिले युक्त देवता आदि उत्कृष्ट र पशु आदि निकृष्ट शरीरलाई स्वीकार गर्दछ, फेरि कहिले आफ्नै विवेकको बलले ती शरीरहरूलाई त्याग्दछ।

यावल्लिङ्गान्वितो ह्यात्मा तावत् कर्मनिबन्धनम्।
ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोऽनुवर्तते॥ ४७॥

पदार्थ–

यावत् = जहिलेसम्म	**तावत्** = त्यहाँसम्म	विपरीत ज्ञान भइरहन्छ र
आत्मा = यो जीवात्माले	**कर्मनिबन्धनम्** = कर्मको बन्धन	**मायायोगः** = मायाको कारणले हुने
लिङ्गान्वितः = सूक्ष्म शरीरमा आत्मबुद्धि गर्दछ	**हि** = निश्चय नै	**क्लेशः** = दुःख
	ततः = कर्मबन्धन भएपछि	**अनुवर्तते** = पछि लागिरहन्छ
	विपर्ययः = आत्मा र अनात्मामा	

वाक्यार्थ– जहिलेसम्म जीवात्माले यो सत्र कलाले बनेको सूक्ष्म शरीरमा आत्मबुद्धि गर्दछ तहिलेसम्म कर्मबन्धन छुट्दैन। यही कर्मबन्धनले गर्दा विपरीत ज्ञान भइरहन्छ र मायाको कारणले हुने दुःख बारम्बार प्राप्त भइरहन्छ।

विवरण– अन्तःकरण (मन)मा परेको ब्रह्मको प्रतिबिम्ब नै जीवात्मा हो। यसर्थ जीवात्मा अन्तःकरणद्वारा अनेक कर्महरू गर्दछ र ती कर्मका फलहरू जन्म, मृत्यु आदिलाई भोग्न बाध्य हुन्छ। जीवले कर्म गर्दा अन्तःकरणमा फलको कामना राख्दछ र त्यही कामनाकै कारण प्राप्त फल भोग्न उसलाई विभिन्न जन्म लिइरहनुपर्दछ। निष्काम कर्म जीवात्माको लागि बन्धनको कारण बन्दैन। यसकारण कर्म बन्धनको कारण नभई त्यसमा गरिने आसक्ति नै बन्धनको कारण हो।

अन्तःकरण रहुन्जेलसम्म बन्धन रहिरहन्छ। अन्तःकरण विभिन्न सत्र ओटा कलाले बनेको सूक्ष्म शरीरको मुख्य घटक हो। जबसम्म मनुष्यको सूक्ष्म शरीर रहिरहन्छ तबसम्म बन्धन रहिरहन्छ। स्थूल शरीरमा आत्मबुद्धि छोड्न भन्दा सूक्ष्म शरीरमा आत्मबुद्धि छोड्न गाह्रो हुन्छ। हरेक चोटि मृत्युको वेलामा प्राणीले आफ्नो स्थूल शरीरमा आत्मबुद्धि छोडेर स्वर्ग, नरक आदि फल भोग्ने सूक्ष्म शरीरमा आत्मबुद्धि गरेको हुन्छ। यही सूक्ष्म शरीर नै कुकुर, बिरालो, गाई, मानिस आदि विभिन्न स्थूल शरीर धारण गरी ती-ती रूपमा जीवात्मालाई प्रकट गर्दछ। स्थूल

शरीरमा गरिने आत्मबुद्धि प्राकृतिक उपायले मेटिँदै गर्छ किनभने हरेक पटकको मृत्युमा यसलाई छाड्नै पर्दछ तर सूक्ष्म शरीरमा गरिएको आत्मबुद्धि त ज्ञान भएपछि मात्र हट्दछ। त्यसैले ज्ञानद्वारा सूक्ष्म शरीरमा आत्मबुद्धि हटेपछि कर्मबन्धन नष्ट हुन्छ भनिएको हो।

वितथाभिनिवेशोऽयं यद्गुणेष्वर्थदृग्वचः।

यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा॥ ४८॥

पदार्थ–
गुणेषु = तीन गुणका कार्यरूप विषयसुखहरूमा
अर्थदृक् = सत्यत्व सिद्ध गर्ने
यत् = जो
वचः = भनाइ छ
अयं = यो सबै
वितथाभिनिवेशः = मिथ्या र भ्रमात्मक हो किनभने
सर्वम् = सबै
ऐन्द्रियकं = इन्द्रियको माध्यमले गरिने भोग जति
मृषा = नितान्त मिथ्या छ
यथा = जसरी
मनोरथः = जाग्रत्मा मनले कल्पना गरेका र
स्वप्नः = स्वप्नमा देखिएका सुख-दुःख आदि पदार्थ पनि मिथ्या छन्

वाक्यार्थ– तीन गुणका कार्यरूप विषयका सुखहरूमा सत्यत्व सिद्ध गर्ने भनाइहरू मिथ्या र भ्रमात्मक छन् किनभने जसरी कल्पनाका कुराहरू र स्वप्नमा देखिएका पदार्थहरू मिथ्या हुन्छन् त्यसरी नै इन्द्रियका माध्यमले गरिने सम्पूर्ण भोगहरू मिथ्या छन्।

अथ नित्यमनित्यं वा नेह शोचन्ति तद्विदः।

नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति॥ ४९॥

पदार्थ–
अथ = त्यस कारणले नै
इह = यस संसारमा
तद्विदः = तत्त्वज्ञ व्यक्तिहरू
नित्यम् = नित्य आत्माको विषयमा र
अनित्यं वा = अनित्य अनात्मरूप पदार्थका विषयमा पनि
न शोचन्ति = शोक गर्दैनन्
(यस्तो तत्त्वज्ञान सुनेपछि पनि)
शोचताम् = शोक गरिरहने व्यक्तिहरूको
स्वभावः = स्वभावलाई
अन्यथा कर्तुं = बदल्न
न शक्यते = सकिँदैन
इति = यो पक्का हो

वाक्यार्थ– आत्मा र अनात्मा नितान्त भिन्न भएकाले तत्त्व जान्ने व्यक्तिहरू नित्य आत्मा र अनित्य अनात्मा दुबैको विषयमा शोक गर्दैनन्। यदि यी सबै कुरा जानेर पनि कोही शोक गर्दछन् भने उनीहरूको स्वभावलाई कसैले बदल्न सक्दैन।

लुब्धको विपिने कश्चित् पक्षिणां निर्मितोऽन्तकः।

वितत्य जालं विदधे तत्र तत्र प्रलोभयन्॥ ५०॥

पदार्थ–
विपिने = कुनै वनमा
पक्षिणां = चराचुरुङ्गीको

अन्तकः = यमराजकै रूपमा	**तत्र तत्र** = ती-ती धेरै चराहरू	**वितत्य** = फैलाएर
निर्मितः = बनाएको जस्तो	हुने ठाउँहरूमा (चारा छेरेर)	**विदधे** = राख्ने गर्दथ्यो
कश्चित् = कुनै	**प्रलोभयन्** = लोभ देखाई	
लुब्धकः = शिकारी थियो त्यो	**जालं** = पासो	

वाक्यार्थ– कुनै वनमा चराचुरुङ्गीहरूको लागि यमराजसमान कुनै शिकारी रहन्थ्यो। त्यसले जता चराचुरुङ्गीहरू पाइन्छन् त्यतै खाने आहाराहरूको लोभ देखाएर पासो थाप्ने गर्दथ्यो।

कुलिङ्गमिथुनं तत्र विचरत् समदृश्यत ।
तयोः कुलिङ्गी सहसा लुब्धकेन प्रलोभिता ॥ ५१ ॥

पदार्थ–	जोडी	**लुब्धकेन** = त्यो व्याधाले
तत्र = (कुनै समयमा) त्यो वनमा	**समदृश्यत** = देखियो	**सहसा** = तुरुन्तै
विचरत् = घुम्दै गरेको	**तयोः** = ती दुईमध्येमा	**प्रलोभिता** = आफ्नो पासोमा
कुलिङ्गमिथुनं = कुलिङ्ग पक्षीको	**कुलिङ्गी** = कुलिङ्गी (पोथी)लाई	पारिहाल्यो

वाक्यार्थ– कुनै समयमा त्यसै वनमा घुम्दै गरेको कुलिङ्गपक्षीको जोडी देखियो। त्यसपछि व्याधाले कुलिङ्गी (पोथी)लाई तुरुन्तै आफ्नो पासोमा पारिहाल्यो।

सासज्जत शिचस्तन्त्यां महिषी कालयन्त्रिता ।
कुलिङ्गस्तां तथापन्नां निरीक्ष्य भृशदुःखितः ॥
स्नेहादकल्पः कृपणः कृपणां पर्यदेवयत् ॥ ५२ ॥

पदार्थ–	**आपन्नां** = आपतमा परेको	**कृपणः** = अत्यन्त दीनहीन बन्यो
कालयन्त्रिता = कालको प्रेरणाले	**निरीक्ष्य** = देखेर	र त्यसपछि
सा महिषी = कुलिङ्गकी रानी	**कुलिङ्गः** = कुलिङ्गपक्षी (भाले)	**कृपणां** = दुःखी भएकी पत्नीको
(कुलिङ्गी)	**भृशं** = ज्यादै	विषयमा शोक गर्दै
शिचस्तन्त्यां = जालको फन्दामा	**दुःखितः** = दुःखी भयो	**पर्यदेवयत्** = खुब विलाप गर्न
असज्जत = फसी	**अकल्पः** = पासोबाट छुटाउन	थाल्यो
तां = ती आफ्नी पत्नीलाई	असमर्थ भएको कुलिङ्गले	
तथा = त्यसरी	**स्नेहात्** = स्नेहको कारणले गर्दा	

वाक्यार्थ– त्यो कुलिङ्गी कालको प्रेरणाले व्याधाको पासोमा परी। यो देखेर कुलिङ्ग पक्षीलाई ज्यादै दुःख लाग्यो। त्यो कुलिङ्गीलाई पासोबाट छुटाउन सक्ने सामर्थ्य कुलिङ्गमा थिएन। त्यसैले अत्यन्त दीनहीन भएर दुःखी भएकी पत्नीको विषयमा शोक गर्दै ऊ विलाप गर्न थाल्यो।

अहो अकरुणो देवः स्त्रिया करुणया विभुः ।
कृपणं मानुशोचन्त्या दीनया किं करिष्यति ॥ ५३ ॥

पदार्थ–	**करुणया** = दयाका कारणले	**स्त्रिया** = यी स्त्री कुलिङ्गीबाट
अहो = अहो	**कृपणं** = अत्यन्त दुःखी भएको	(यो विधाताले)
देवः = विधाता	**मा** = मेरो विषयमा	**किं करिष्यति** = के गर्छ र
विभुः = महान् भएर पनि	**अनुशोचन्त्या** = शोक गरिरहेकी	
अकरुणः = ज्यादै दयाहीन रहेछ	**दीनया** = दुःखी	

वाक्यार्थ– अहो ! विधाता महान् भएर पनि कतिसम्मको दयाहीन रहेछ। आज जालमा पर्नाले अत्यन्त दुःखी भएकी र मलाई सम्झिएर शोकसागरमा डुबेकी यी कुलिङ्गीलाई लगेर यो विधाताको के प्रयोजन सिद्ध हुने रहेछ ?

कामं नयतु मां देवः किमर्धेनात्मनो हि मे।
दीनेन जीवता दुःखमनेन विधुरायुषा ॥ ५४ ॥

पदार्थ–	**हि** = किनभने	**जीवता** = बाँच्ने
देवः = मेरी पत्नीलाई लैजाने दैवले	**अनेन** = यस्तो	**दीनेन** = दुःखी जिन्दगीले
	विधुरायुषा = पत्नीरहित भएको	**मे** = मेरो
कामं = खुसीले	**आत्मनः** = आफ्नो शरीरको	**किम्** = के प्रयोजन छ
मां = मलाई पनि	**अर्धेन** = आधा मात्रले	
नयतु = लैजाओस्	**दुःखम्** = अति दुःखसँग	

वाक्यार्थ– जो विधाताले मेरी पत्नीलाई लैजाँदैछ उसले मलाई पनि खुसीले लैजाओस्। अब म यहाँ बाँच्नुको कुनै सार छैन। मेरो शरीरको आधा भाग त गइसकी भने आधा शरीर लिएर पत्नीरहित यो दुःखी जीवन जिएर के हुन्छ र ?

कथं त्वजातपक्षांस्तान् मातृहीनान् बिभर्म्यहम्।
मन्दभाग्याः प्रतीक्षन्ते नीडे मे मातरं प्रजाः ॥ ५५ ॥

पदार्थ–	**मातृहीनान्** = आमाबाट बिछोडिएका बच्चाहरूलाई	**मन्दभाग्याः** = भाग्यहीन ती
अहम् = म		**प्रजाः तु** = बच्चाहरू भने
तान् = ती	**कथं** = कसरी	**नीडे** = गुँडमा
अजातपक्षान् = पखेटा पनि नउम्रिएका	**बिभर्मि** = पालनपोषण गरूँ	**मातरं** = आमालाई
	मे = मेरा	**प्रतीक्षन्ते** = पर्खिबसेका छन्

वाक्यार्थ– अहो ! म ती पखेटा पनि नउम्रिएका आमाबाट बिछोडिएका साना-साना बच्चाहरूलाई कसरी पालन पोषण गरूँ। बिचरा ती आमा मरेका अभागी टुहुरा मेरा बच्चाहरू गुँडमा आमालाई पर्खिरहेका छन्।

एवं कुलिङ्गं विलपन्तमारात् प्रियावियोगातुरमश्रुकण्ठम् ।
स एव तं शाकुनिकः शरेण विव्याध कालप्रहितो विलीनः ॥ ५६ ॥

पदार्थ—
एवं = यसरी
विलपन्तम् = विलाप गर्दै गरेको
प्रियावियोगातुरम् = पत्नीको वियोगले अत्यन्त दुःखी भएको
अश्रुकण्ठम् = आँसुको धाराले घाँटी भरिएको
तं = त्यो
कुलिङ्गं = कुलिङ्ग पक्षीलाई
आरात् = त्यहीँ नजिकै
विलीनः = लुकेर बसेको
कालप्रहितः = कालले पठाएको
सः एव = त्यही नै
शाकुनिकः = व्याधाले
शरेण = बाणले
विव्याध = हान्यो र माऱ्यो

वाक्यार्थ— यसरी पत्नीको वियोगले अत्यन्त दुःखी भई आँखाबाट आँसुका धारा बगाएर विलाप गरिरहेको कुलिङ्गलाई कालले पठाएर आएको त्यहीँ नजिकै लुकेर बसेको त्यही व्याधाले बाण प्रहार गऱ्यो र माऱ्यो ।

एवं यूयमपश्यन्त्य आत्मापायमबुद्धयः ।
नैनं प्राप्स्यथ शोचन्त्यः पतिं वर्षशतैरपि ॥ ५७ ॥

पदार्थ—
अबुद्धयः = हे मूर्खहरू
एवं = त्यही कुलिङ्गले झैं
यूयम् = तिमीहरू पनि
आत्मापायम् = आफ्नो मृत्युलाई
अपश्यन्त्यः = विचार नगरी
शोचन्त्यः = शोक गरिरहेका छौ
वर्षशतैः अपि = सयौँ वर्षसम्म शोक गरिरहे पनि
एनं = यो मरेको
पतिं = पतिलाई
न प्राप्स्यथ = प्राप्त गर्नेछैनौ

वाक्यार्थ— हे मूर्खहरू ! तिमीहरू त्यही कुलिङ्गले झैं आफ्नो मृत्युको विचारै नगरी शोक गरिरहेका छौ । सयौँ वर्षसम्म यसै गरी बसे पनि मरेको पतिलाई तिमीहरूले प्राप्त गर्नेछैनौ ।

हिरण्यकशिपुरुवाच (हिरण्यकशिपुले भन्यो)

बाल एवं प्रवदति सर्वे विस्मितचेतसः ।
ज्ञातयो मेनिरे सर्वमनित्यमयथोत्थितम् ॥ ५८ ॥

पदार्थ—
बाले = बालकले
एवं = यसरी
प्रवदति = भनेपछि
सर्वे = सबै (सुयज्ञका)
ज्ञातयः = बन्धुबान्धवहरू
विस्मितचेतसः = छक्क परे र
सर्वम् = सबै सुख-दुःख
अनित्यम् = अनित्य तथा
अयथोत्थितम् = भ्रमले आरोपित गरेको मात्र रहेछ भनी
मेनिरे = निश्चय गरे

वाक्यार्थ— यसरी बालकले सबै कुरा भनेपछि सुयज्ञका ती सबै बान्धवहरू छक्क परे र सुख-दुःख आदि यस्तै अनित्य र भ्रमात्मक रहेछन् भन्ने बुझे ।

यम एतदुपाख्याय तत्रैवान्तरधीयत ।
ज्ञातयोऽपि सुयज्ञस्य चक्रुर्यत् साम्परायिकम् ॥ ५९ ॥

पदार्थ–
यमः = यमराजले
एतत् = यस्तो कुरा
उपाख्याय = बताएर
तत्र एव = त्यहीँ नै
अन्तरधीयत = अन्तर्धान भए
सुयज्ञस्य = सुयज्ञका
ज्ञातयः अपि = बान्धवले पनि
यत् = जो
साम्परायिकम् = अन्त्येष्टि कर्म
चक्रुः = गरे

वाक्यार्थ– बालकको रूपमा आएका यमराज यति भनेर त्यहीँ अन्तर्धान भएपछि सुयज्ञका बान्धवले उनको अन्त्येष्टि कर्म गरे।

ततः शोचत मा यूयं परं चात्मानमेव च ।
क आत्मा कः परो वात्र स्वीयः पारक्य एव वा ॥
स्वपराभिनिवेशेन विनाज्ञानेन देहिनाम् ॥ ६० ॥

पदार्थ–
ततः एव = त्यसकारण
यूयं = तिमीहरूले पनि
परं = अर्काको विषयमा र
आत्मानम् च = आफ्नो विषयमा पनि
मा शोचत = शोक नगर
स्वपराभिनिवेशेन = म र मेरो भन्ने अभिमानरूप
अज्ञानेन विना = अज्ञान बाहेक
अत्र = यहाँ
देहिनाम् = प्राणीहरूको
(भेदबुद्धि सिर्जना गर्ने कोही छैन अन्यथा)
आत्मा = आफू
कः = को हो
परः वा = अर्को को हो
वा = अथवा
स्वीयः = आफ्नो
कः वा = को हो
पारक्यः एव = अर्काको नै भन्ने को हो (यसमा कसरी भिन्नता देखा पर्‍यो)

वाक्यार्थ– त्यसैले तिमीहरू पनि आफ्नो र अर्काको विषयमा शोक नगर। म र मेरो भन्ने अभिमानस्वरूप अज्ञानभन्दा बाहेक अर्को भिन्नता देखाउने तत्त्व केही छैन। अज्ञानकै कारणले आफू र अरू अनि आफ्नो र अर्काको भन्ने बुद्धि जन्मिएको हो।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

इति दैत्यपतेर्वाक्यं दितिराकर्ण्य सस्नुषा ।
पुत्रशोकं क्षणात् त्यक्त्वा तत्त्वे चित्तमधारयत् ॥ ६१ ॥

सस्नुषा = बुहारीहरूले सहित
दितिः = दितिले
दैत्यपतेः = दैत्यराज हिरण्यकशिपुको
इति = यस्तो
वाक्यं = वचनलाई
आकर्ण्य = सुनेर
क्षणात् = तुरुन्तै
पुत्रशोकं = हिरण्याक्षको मृत्युको

शोकलाई
त्यक्त्वा = त्यागेर
तत्त्वे = परमतत्त्वमा
चित्तम् = आफ्नो चित्त
अधारयत् = लगाइन्

वाक्यार्थ– यसरी दैत्यराज हिरण्यकशिपुको कुरा सुनेर बुहारीहरूले सहित आमा दितिले पुत्रशोकलाई तत्कालै त्यागिन् र आफ्नो चित्त परमतत्त्वमा लगाइन्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे

दितिशोकापनयनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

हिरण्यकशिपुको तपस्या र वरप्राप्ति

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

हिरण्यकशिपू राजन्नजेयमजरामरम् ।
आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराजं व्यधित्सत ॥ १ ॥

पदार्थ—
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
हिरण्यकशिपुः = दैत्यराज हिरण्यकशिपुले
आत्मानम् = आफूलाई
अजेयम् = कसैले जित्न नसक्ने
अजरामरम् = कहिलै बुढो नहुने र कहिलै मर्नु नपर्ने अनि
अप्रतिद्वन्द्वम् = प्रतिद्वन्द्वी रहित
एकराजं = एकछत्र राज्य
व्यधित्सत = बनाउने इच्छा गऱ्यो

वाक्यार्थ— हे राजा युधिष्ठिर ! दैत्यराज हिरण्यकशिपुले आफू कहिल्यै नमर्ने, कहिलै बुढो नहुने, सबैलाई जित्न सक्ने तथा प्रतिद्वन्द्वीरहित एकछत्र राज्यको राजा बन्ने इच्छा गऱ्यो ।

वाक्यार्थ— 'शरीर, घरपरिवार र इष्टमित्र यी सबै अनित्य छन्, तर आत्मा नित्य छ, त्यसैले शोक गर्नु उचित छैन' भनी उपदेश दिने हिरण्यकशिपुको लागि त्यो सम्पूर्ण उपदेश केवल अरूलाई सुनाउनको लागि मात्र थियो। मनमा कुटिलता र आसुरी भावना भएका व्यक्तिहरू शास्त्रका ज्ञान र उपदेशहरूलाई पनि आफ्नो कमजोरी लुकाउने साधनको रूपमा मात्र प्रयोग गर्छन्। वस्तुतः शास्त्रका उपदेशहरू अरूलाई सुनाउनका लागि हुँदै होइनन्। ती त आफ्नो जीवनमा उतार्नका लागि हुन्। तर मूर्खहरू आफ्नो कमजोरी लुकाउन मात्र यसको उपयोग गर्दछन्। हिरण्यकशिपु पहिले आत्मालाई अजर, अमर भनी उपदेश गर्छ अनि पछि चाहिँ शरीरलाई नै अजर र अमर बनाउने सङ्कल्प गर्दछ। हिरण्यकशिपु आफूलाई शत्रुरहित र एक मात्र राजाको रूपमा स्थापित गर्न चाहन्छ। यसभन्दा अगाडि उसले आफ्नी आमालाई गरेका सबै उपदेशहरू सुनाउनका लागि मात्र उपयोग गरेको देखिन्छ।

स तेपे मन्दरद्रोण्यां तपः परमदारुणम् ।
ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादाङ्गुष्ठाश्रितावनिः ॥ २ ॥

पदार्थ—
सः = त्यो हिरण्यकशिपुले
ऊर्ध्वबाहुः = हात माथि उठाएर
नभोदृष्टिः = आकाशतिर हेरेर
पादाङ्गुष्ठाश्रितावनिः = खुट्टाको औंलाले मात्र भुइँमा टेकेर
मन्दरद्रोण्यां = मन्दराचलको कुनै भन्ज्याङमा
परमदारुणम् = अत्यन्त कठोर
तपः = तपस्या
तेपे = गऱ्यो

वाक्यार्थ— त्यसपछि त्यो हिरण्यकशिपुले दुबै हात माथि उठाएर आकाशतिर हेरी खुट्टाको

औँलाले मात्र भुइँमा टेकी मन्दराचलको कुनै भन्ज्याङमा अत्यन्त कठोर तपस्या गऱ्यो।

जटादीधितिभी रेजे संवर्तार्क इवांशुभिः।
तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवाः स्थानानि भेजिरे ॥ ३ ॥

पदार्थ—
जटादीधितिभिः = (हिरण्यकशिपु) जटाका कान्तिहरूले
अंशुभिः = प्रखर किरणद्वारा
संवर्तार्कः इव = प्रलयकालीन सूर्यजस्तो
रेजे = चम्किलो भयो
तस्मिन् = त्यो हिरण्यकशिपु
तपः तप्यमाने = तपस्या गर्न मन्दराचलतिर गएपछि
देवाः = पहिले यताउता भागेका देवताहरू
स्थानानि = आ-आफ्नो ठाउँमा
भेजिरे = निवास गर्न थाले

वाक्यार्थ— तपस्याको अवस्थामा जटाका कान्तिहरूले हिरण्यकशिपु प्रलयकालीन सूर्यजस्तो प्रचण्ड देखिन्थ्यो। देवताहरू पनि हिरण्यकशिपुलाई नदेखेपछि आ-आफ्नै ठाउँमा फर्किए।

तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतः सधूमोऽग्निस्तपोमयः।
तीर्यगूर्ध्वमधो लोकानतपद् विष्वगीरितः ॥ ४ ॥

पदार्थ—
तस्य = त्यो हिरण्यकशिपुको
मूर्ध्नः = तालुबाट
समुद्भूतः = उत्पन्न भएको
तपोमयः = तपस्या स्वरूप
सधूमः = धुवाँले सहित
अग्निः = आगो
विष्वग् = चारै तर्फ
ईरितः = फैलियो र
तीर्यक् = यताउता भएका
ऊर्ध्वम् = माथितिर भएका र
अधः = तलतिर भएका
लोकान् = लोकहरूलाई पनि
अतपत् = डढाउन थाल्यो

वाक्यार्थ— हिरण्यकशिपुको तालुबाट निस्किएको धुवाँले सहित भएको आगो चारैतर्फ दन्किन थाल्यो र दायाँ बायाँ, तल माथि सबैतिर भएका लोकहरूलाई डढाउन थाल्यो।

चुक्षुभुर्नद्युदन्वन्तः सद्वीपाद्रिश्चचाल भूः।
निपेतुः सग्रहास्तारा जज्वलुश्च दिशो दश ॥ ५ ॥

पदार्थ—
नद्युदन्वन्तः = नदी र समुद्रहरू
चुक्षुभुः = उर्लिन थाले
सद्वीपाद्रिः = सात द्वीप र अनेक पर्वतले युक्त भएकी
भूः = पृथिवी पनि
चचाल = हल्लन थालिन्
सग्रहाः = ग्रहले सहित
ताराः = ताराहरू
निपेतुः = खस्न थाले र (अग्निले)
दश दिशः च = दसै दिशा पनि
जज्वलुः = बल्न थाले

वाक्यार्थ— नदी र समुद्रहरू पनि छचल्किन थाले। सात द्वीप र सारा पर्वतले युक्त भएकी पृथिवी पनि हल्लिन थालिन् र ग्रह आदिले सहित ताराहरू खस्न थाले र हिरण्यकशिपुको तपोमय अग्निले दसै दिशा डढ्न थाले।

तेन तप्ता दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं ययुः सुराः।
धात्रे विज्ञापयामासुर्देवदेव जगत्पते॥ ६॥
दैत्येन्द्रतपसा तप्ता दिवि स्थातुं न शक्नुमः।
तस्य चोपशमं भूमन् विधेहि यदि मन्यसे॥
लोका न यावन्नङ्क्ष्यन्ति बलिहारास्तवाभिभूः॥ ७॥
तस्यायं किल सङ्कल्पश्चरतो दुश्चरं तपः।
श्रूयतां किं न विदितस्तवाथापि निवेदितः॥ ८॥

पदार्थ–
तेन = त्यो हिरण्यकशिपुको तपस्याद्वारा
तप्ताः = सन्तप्त भएका
सुराः = देवताहरू
दिवं = स्वर्गलाई
त्यक्त्वा = छाडेर
ब्रह्मलोकं = ब्रह्मलोकमा
ययुः = गए र
धात्रे = ब्रह्माजीलाई
विज्ञापयामासुः = निवेदन गरे
देवदेव = हे देवाधिपति
जगत्पते = जगत्‌का मालिक
दैत्येन्द्रतपसा = दैत्यराज हिरण्यकशिपुको तपस्याले
तप्ताः = सन्तप्त भएका हामीहरू
दिवि = स्वर्गमा
स्थातुं = रहन
न शक्नुमः = सक्दैनौँ
भूमन् = हे सर्वव्यापक
यदि = यदि (हजुरले)
मन्यसे = हित चाहनुहुन्छ भने
अभिभूः = सर्वाधिपति प्रभु
यावत् = जहिलेसम्म
तव = हजुरका
बलिहाराः = पूजा गर्ने
लोकाः = लोकहरू
न नङ्क्ष्यन्ति = नाश हुँदैनन् (त्यसभन्दा अगाडि नै)
तस्य = त्यो अनिष्टको
उपशमं च = शान्ति पनि
विधेहि = गर्नुहोस्
अथ = त्यसपछि
दुश्चरं = अत्यन्त कठिन
तपः = तपस्या
चरतः = गर्ने
तस्य = त्यो हिरण्यकशिपुको
अयं = यो (सबैलाई दुःख दिने)
सङ्कल्पः = सङ्कल्प
किल = निश्चय नै
तव = हजुरलाई
किं = के
न विदितः = थाहा छैन र
निवेदितः = हाम्रो निवेदन
अपि = पनि
श्रूयतां = सुन्नुहोस्

वाक्यार्थ– हिरण्यकशिपुको तपस्याले सन्तप्त भएका सारा देवताहरू स्वर्गलोकलाई छाडेर ब्रह्मलोकमा गए र ब्रह्माजीसँग निवेदन गर्न थाले– हे देवाधिदेव ! हे जगत्पति ! दैत्यराज हिरण्यकशिपुको तपस्याले सन्तप्त भएर हामीहरू स्वर्गमा बस्न सकेनौँ। यदि हाम्रो कल्याण चाहनुहुन्छ भने हे सर्वाधिपति प्रभु ! हजुरका सेवकहरू बस्ने लोक नष्ट हुनुभन्दा पहिले नै त्यसको उपाय (शान्ति) गरिहाल्नुहोस्। यद्यपि हिरण्यकशिपुले केको चाहनाले तपस्या गरेको भन्ने कुरा हजुरलाई थाहा नभएको त पक्का होइन तैपनि हामीहरूले भनेको कुरा पनि अवश्य सुन्नुहोस्।

सृष्ट्वा चराचरमिदं तपोयोगसमाधिना ।
अध्यास्ते सर्वधिष्ण्येभ्यः परमेष्ठी निजासनम् ॥ ९ ॥
तदहं वर्धमानेन तपोयोगसमाधिना ।
कालात्मनोश्च नित्यत्वात् साधयिष्ये तथात्मनः ॥ १० ॥

पदार्थ–	लोकभन्दा पनि माथि	नमर्ने भएकाले
परमेष्ठी = ब्रह्माजी	**निजासनम्** = आफ्नो	**वर्धमानेन** = खुब तीव्रसँग गरिने
तपोयोगसमाधिना = तपस्या,	सत्यलोकमा	**तपोयोगसमाधिना** = तपस्या,
योग र समाधिका कारण	**अध्यास्ते** = बस्नुहुन्छ	योग र समाधिद्वारा
चराचरम् = चर र अचर	**तत्** = त्यस्तै	**आत्मनः च** = आफ्नो लागि पनि
इदं = यो जगत्लाई	**अहं** = म पनि	**तथा** = त्यस्तै लोक
सृष्ट्वा = सृष्टि गरेर	**कालात्मनोः** = समय र आत्मा	**साधयिष्ये** = सिद्ध गर्नेछु
सर्वधिष्ण्येभ्यः = इन्द्रादिको	**नित्यत्वात्** = कहिलै नसकिने र	

वाक्यार्थ– हे ब्रह्माजी ! हिरण्यकशिपुको सङ्कल्प अनौठो छ। उसले विचार गरेको छ– जसरी भगवान् ब्रह्माजी तपस्या, योग र समाधिले गर्दा चर र अचर जगत्को सृष्टि गरेर सारा लोकपालहरूभन्दा पनि माथि सत्यलोकमा रहनुभएको छ त्यसै गरी म पनि तपस्या, योग र समाधिद्वारा त्यस्तै पद प्राप्त गर्नेछु। समय र आत्मा दुबै नित्य भएकाले यो जन्ममा नसके पनि कुनै न कुनै जन्ममा त त्यो पद प्राप्त गरेरै छाड्छु।

अन्यथेदं विधास्येऽहमयथा पूर्वमोजसा ।
किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते वैष्णवादिभिः ॥ ११ ॥

पदार्थ–	**अयथापूर्वम्** = पहिले कहिल्यै	**अन्यैः** = अरू
अहम् = म	नभएको	**वैष्णवादिभिः** = विष्णुभक्त ध्रुव
ओजसा = आफ्नो प्रभावले	**विधास्ये** = बनाउनेछु	आदिको पदले
इदं = यो सारा सृष्टिलाई	**कल्पान्ते** = कल्पको अन्त्यमा	**किम्** = के काम
अन्यथा = अर्कै खालको	**कालनिर्धूतैः** = कालद्वारा नष्ट हुने	

वाक्यार्थ– हिरण्यकशिपुको अर्को सङ्कल्प के छ भने– म आफ्नो प्रभावद्वारा यो सारा सृष्टिमा नै परिवर्तन ल्याउँछु, जो पहिले कहिल्यै पनि त्यस्तो भएको थिएन। मेरा लागि त्यस्ता कल्पको अन्त्यमा नष्ट हुने विष्णुभक्त ध्रुव आदिको पदद्वारा केही काम छैन।

इति शुश्रुम निर्बन्धं तपः परममास्थितः ।
विधत्स्वानन्तरं युक्तं स्वयं त्रिभुवनेश्वर ॥ १२ ॥

पदार्थ–

इति = यस्तो खालको	**परमम् तपः** = ठुलो तपस्यामा	**अनन्तरं** = त्यसपछि
निर्बन्धं = हिरण्यकशिपुको हठ	**आस्थितः** = बसेको छ	**स्वयं** = आफैँ (चाँडोभन्दा चाँडो)
शुश्रुम = सुनेका छौँ (त्यसैको लागि त्यो दैत्यराज)	**त्रिभुवनेश्वर** = हे तीनै लोकका स्वामी	**विधत्स्व** = गर्नुहोस्
	युक्तं = उचित कुरा विचार गरेर	

वाक्यार्थ– हिरण्यकशिपु यस्तो खालको दुराग्रह राखेर कठोर तपस्यामा बसेको हो भन्ने कुरा सुनिन्छ। त्यसैले हे तीनै लोकका स्वामी ! यो समयमा जे गर्न उचित हुन्छ त्यो चाँडै नै गर्नुहोस्।

तवासनं द्विजगवां पारमेष्ठ्यं जगत्पते।
भवाय श्रेयसे भूत्यै क्षेमाय विजयाय च॥ १३॥

पदार्थ–

जगत्पते = हे जगत्का मालिक	**आसनं** = स्थान	**भूत्यै** = ऐश्वर्यका लागि
तव = हजुरको	**द्विजगवां** = ब्राह्मण र गाईहरूको	**क्षेमाय** = रक्षाका लागि
पारमेष्ठ्यं = सर्वोत्कृष्ट	**भवाय** = कल्याणका लागि	**विजयाय च** = उत्कर्षका लागि पनि हो
	श्रेयसे = सुखका लागि	

वाक्यार्थ– हे जगत्का मालिक प्रभु ! हजुरको त्यो उच्च पद ब्राह्मण र गाईको निरन्तर कल्याण, सुख, ऐश्वर्य, रक्षा तथा उत्कर्षका लागि हो।

इति विज्ञापितो देवैर्भगवानात्मभूर्नृप।
परीतो भृगुदक्षाद्यैर्ययौ दैत्येश्वराश्रमम्॥ १४॥

पदार्थ–

नृप = हे युधिष्ठिर	**भगवान्** = ऐश्वर्य सम्पन्न	**दैत्येश्वराश्रमम्** = दैत्यराजको आश्रमतिर
इति = यसरी	**आत्मभूः** = ब्रह्माजी	**ययौ** = जानुभयो
देवैः = देवताहरूले	**भृगुदक्षाद्यैः** = भृगु, दक्ष आदिद्वारा	
विज्ञापितः = निवेदन गरिएका	**परीतः** = घेरिएर	

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! सारा देवताहरूले यसरी निवेदन गरिसकेपछि भगवान् ब्रह्माजी पनि भृगु, दक्ष आदि आफ्ना पुत्रहरूको साथमा दैत्यराज हिरण्यकशिपुको आश्रमतिर जानुभयो।

न ददर्श प्रतिच्छन्नं वल्मीकतृणकीचकैः।
पिपीलिकाभिराचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितम्॥ १५॥

पदार्थ–

वल्मीकतृणकीचकैः = धमिराको गोलो, झारपात र बाँसका झाङहरूले	**प्रतिच्छन्नं** = ढाकेको	बोसो, छाला, मासु, रगत आदि सबै खाइएको हिरण्यकशिपुलाई ब्रह्माजीले
	पिपीलिकाभिः = कमिला आदिद्वारा	**न ददर्श** = देख्नुभएन
	आचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितम् =	

वाक्यार्थ– धमिराको गोलो, शरपात र बाँसका शङहरूले पुरिएको तथा कमिला आदि किराहरूले बोसो, छाला, मासु, रगत आदि सबै खाएको हिरण्यकशिपुलाई सुरुमा ब्रह्माजीले देख्नुभएन।

तपन्तं तपसा लोकान् यथाभ्रापिहितं रविम्।
विलक्ष्य विस्मितः प्राह प्रहसन् हंसवाहनः॥ १६॥

पदार्थ–	हिरण्यकशिपुलाई	**विस्मितः** = चकित हुनुभएका
तपसा = आफ्नो तपस्याले	**अभ्रापिहितं** = बादलले ढाकेको	**हंसवाहनः** = ब्रह्माजीले
लोकान् = सारा लोकहरूलाई	**रविम् यथा** = सूर्यलाई झैं	**प्रहसन्** = केही हाँस्दै
तपन्तं = सन्तप्त पार्ने	**विलक्ष्य** = विचार गरेर	**प्राह** = भन्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– आफ्नो तपस्याले सारा लोकलाई सन्तप्त बनाउने हिरण्यकशिपुलाई देख्दा ब्रह्माजीलाई मेघले ढाकेको सूर्य जस्तै लाग्यो। यस्तो दृश्य देखेर चकित हुँदै र केही हाँस्दै ब्रह्माजीले भन्न लाग्नुभयो।

ब्रह्मोवाच (ब्रह्माजीले भन्नुभयो)

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते तपःसिद्धोऽसि काश्यप।
वरदोऽहमनुप्राप्तो व्रियतामीप्सितो वरः॥ १७॥

पदार्थ–	**तपःसिद्धः** = तपस्याबाट सिद्ध	**ईप्सितः** = इच्छा लागेको
काश्यप = हे कश्यपनन्दन	**असि** = भइसकेका छौ	**वरः** = वर
उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ = उठ उठ	**वरदः** = चिताएको कुरा दिने	**व्रियताम्** = माग
ते = तिम्रो	**अहम्** = म ब्रह्मा	
भद्रं = कल्याण होस्	**अनुप्राप्तः** = आइसकेको छु	

वाक्यार्थ– हे कश्यपनन्दन! उठ तिम्रो तपस्या पूर्ण भइसकेको छ। वर दिनको लागि म आइसकेको छु। तिमीलाई इच्छा लागेको वर माग।

अद्राक्षमहमेतत् ते हृत्सारं महदद्‌भुतम्।
दंशभक्षितदेहस्य प्राणा ह्यस्थिषु शेरते॥ १८॥

पदार्थ–	**अद्‌भुतम्** = अति आश्चर्यजनक	आदिले सारा शरीर खाइसकेको
अहम् = मैले	**हृत्सारं** = धैर्य	छ र पनि
ते = तिम्रो	**अद्राक्षम्** = देखैं	**प्राणाः** = तिम्रा प्राणहरू
एतत् = यो	**हि** = किनभने	**अस्थिषु** = हाडहरूमा
महत् = ठुलो र	**दंशभक्षितदेहस्य** = किरा, झिँगा	**शेरते** = रहेका छन्

वाक्यार्थ– हे हिरण्यकशिपु ! मैले तिम्रो यो अद्भुत धैर्य देखेँ। किरा, झिँगा आदिले तिम्रो शरीर खाएर नष्ट गरिसकेका छन् तर पनि तिम्रो प्राण हड्डीमा रहेको छ।

नैतत् पूर्वर्षयश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।

निरम्बुर्धारयेत् प्राणान् को वै दिव्यसमाः शतम् ॥ १९ ॥

पदार्थ–	**अपरे च** = अरू पछिकाले पनि	**निरम्बुः** = पानी पनि नखाई
पूर्वर्षयः = पहिलेका महर्षिहरूले	**न करिष्यन्ति** = गर्नेछैनन्	**प्राणान्** = प्राणलाई
एतत् = यस्तो तपस्या	**दिव्यसमाः शतम्** = दिव्य सय वर्षसम्म	**कः वै** = कसले
न चक्रुः = गरेनन्		**धारयेत्** = धारण गर्न सक्ला

वाक्यार्थ– हे बाबु ! यस्तो तपस्या न पहिले कुनै महर्षिहरूले गरे, न त पछिकाले गर्नेछन्। किनभने दिव्य सयौँ वर्षसम्म पानी पनि नखाई को बाँच्न सक्छ र ?

व्यवसायेन तेऽनेन दुष्करेण मनस्विनाम् ।

तपोनिष्ठेन भवता जितोऽहं दितिनन्दन ॥ २० ॥

ततस्त आशिषः सर्वा ददाम्यसुरपुङ्गव ।

मर्त्यस्य ते अमर्त्यस्य दर्शनं नाफलं मम ॥ २१ ॥

पदार्थ–	**तपोनिष्ठेन** = तपस्याको निष्ठाले	**ददामि** = दिन्छु
दितिनन्दन = हे दितिपुत्र हिरण्यकशिपु	**भवता** = तिमीद्वारा	**मर्त्यस्य** = मरणधर्मवाला
	अहं = म	**ते** = तिम्रो लागि
मनस्विनाम् = ठुला-ठुला ऋषिहरूको लागि पनि	**जितः** = जितिएको छु	**अमर्त्यस्य** = अमर स्वभाववाला
	ततः = त्यसैले	**मम** = मेरो
दुष्करेण = गर्न कठिन	**असुरपुङ्गव** = हे असुरश्रेष्ठ	**दर्शनं** = दर्शन
ते = तिम्रो	**ते** = तिमीलाई	**अफलं** = विफल
अनेन = यो	**सर्वाः** = सम्पूर्ण	**न** = हुँदैन
व्यवसायेन = उद्यम र	**आशिषः** = आशीर्वाद	

वाक्यार्थ– हे दितिनन्दन हिरण्यकशिपु ! महर्षिहरूले पनि गर्न नसक्ने यो तपस्या गरेर तिमीले मलाई आफ्नो वशमा पारेका छौ। हे असुरश्रेष्ठ ! त्यसैले तिमीलाई म सम्पूर्ण आशीर्वाद दिन्छु। मर्त्यस्वभाववाला तिमीले अमर्त्य स्वरूप मेरो दर्शन पाएका छौ। यो कहिलै विफल हुँदैन।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

इत्युक्त्वादिभवो देवो भक्षिताङ्गं पिपीलिकैः ।

कमण्डलुजलेनौक्षद् दिव्येनामोघराधसा ॥ २२ ॥

पदार्थ–
आदिभवः = सृष्टिका प्रथम
देवः = भगवान् ब्रह्माजीले
इति = यस्तो
उक्त्वा = भनेर
अमोघराधसा = इष्टार्थ साधक
दिव्येन = दिव्य
कमण्डलुजलेन = कमण्डलुको जलले
पिपीलिकैः = कमिलाहरूले
भक्षिताङ्गं = सारा अङ्गहरू खाइसकेको दैत्यराजलाई
औक्षत् = सेचन गर्नुभयो

वाक्यार्थ– यति भन्दै आदिदेव भगवान् ब्रह्माजीले प्रभावशाली दिव्य कमण्डलुजलले कमिला आदि किराहरूले सारा अवयवहरू खाइसकेको हिरण्यकशिपुलाई सेचन गर्नुभयो।

स तत्कीचकवल्मीकात् सहओजोबलान्वितः।
सर्वावयवसम्पन्नो वज्रसंहननो युवा ॥
उत्थितस्तप्तहेमाभो विभावसुरिवैधसः॥ २३॥

पदार्थ–
सः = त्यो हिरण्यकशिपु
तत्कीचकवल्मीकात् = त्यो बाँसको श्रृङ र धमिराको माटाको थुप्रोबाट
एधसः = दाउराबाट
विभावसुः इव = अग्नि झैँ
सहओजोबलान्वितः = शारीरिक, मानसिक तेजले युक्त अति बलवान् भएर
सर्वावयवसम्पन्नः = सम्पूर्ण अङ्गहरूले पूर्ण भएर
वज्रसंहननः = वज्रजस्तो कठोर र
युवा = युवा अवस्थाको
तप्तहेमाभः = तताएको सुन जस्तो धप्प बल्दै
उत्थितः = जुरुक्क उठ्यो

वाक्यार्थ– त्यसपछि त्यो हिरण्यकशिपु बाँसको श्रृङ र धमिराको गोलोबाट दाउराबाट अग्नि निस्किए झैँ अति बलिष्ठ, सम्पूर्ण अङ्ग पूर्ण भएको, युवा र धप्प बलेको सुनजस्तो भएर जुरुक्क उठ्यो।

स निरीक्ष्याम्बरे देवं हंसवाहमवस्थितम्।
ननाम शिरसा भूमौ तद्दर्शनमहोत्सवः॥ २४॥

पदार्थ–
सः = त्यो हिरण्यकशिपुले
अम्बरे = आकाशमा
हंसवाहम् = हाँसमा
अवस्थितम् = रहेका
देवं = भगवान् ब्रह्माजीलाई
निरीक्ष्य = देखेर
तद्दर्शनमहोत्सवः = ब्रह्माजीको दर्शनले अति आह्लादित हुँदै
शिरसा = शिरले
भूमौ = भुइँमा
ननाम = नमस्कार गर्‍यो

वाक्यार्थ– त्यसपछि हिरण्यकशिपुले माथि आकाशमा हाँसमा चढेर आएका ब्रह्माजीलाई देखेर अति प्रसन्न हुँदै शिरले भुइँमा ढोग्यो।

उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह्व ईक्षमाणो दृशा विभुम्।
हर्षाश्रुपुलकोद्भेदो गिरा गद्गदयागृणात्॥ २५॥

पदार्थ–
उत्थाय = (त्यसपछि) उठेर
प्राञ्जलिः = हात जोड्दै
प्रह्वः = नम्र भएर
दृशा = आँखाले
विभुम् = ब्रह्माजीलाई
ईक्षमाणः = हेर्दै
हर्षाश्रुपुलकोद्भेदः = हर्षका आँसु बगाएर अति रोमाञ्चित हुँदै
गद्गदया = गद्गद् भएको
गिरा = वाणीले
अगृणात् = स्तुति गर्न लाग्यो

वाक्यार्थ– हिरण्यकशिपुले उठेर ब्रह्माजीलाई हेर्दै हर्षका आँसु बगाएर अति रोमाञ्चित हुँदै नम्रभावले हात जोड्दै गद्गद् वाणीले यसरी स्तुति गर्न लाग्यो।

हिरण्यकशिपुरुवाच (हिरण्यकशिपुले भन्यो)

कल्पान्ते कालसृष्टेन योऽन्धेन तमसावृतम्।
अभिव्यनग्जगदिदं स्वयञ्ज्योतिः स्वरोचिषा॥ २६॥
आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुम्पति।
रजःसत्त्वतमोधाम्ने पराय महते नमः॥ २७॥

पदार्थ–
कल्पान्ते = कल्पको अन्तमा
कालसृष्टेन = कालद्वारा प्रेरित
अन्धेन = अन्धकारमय
तमसा = तमोगुणद्वारा
आवृतम् = ढाकिएको
इदं = यो
जगत् = जगत्लाई
स्वयञ्ज्योतिः = स्वयंप्रकाश-स्वरूप हजुरले
स्वरोचिषा = आफ्नै प्रकाशले
अभिव्यनक् = प्रकाशित गर्नुभयो
यः = जुन हजुरले
त्रिवृता = तीन गुणले युक्त भएर
आत्मना = आफैँ
इदं = यो जगत्लाई
सृजति = सृष्टि गर्नुहुन्छ
अवति = पालन गर्नुहुन्छ र
लुम्पति च = संहार पनि गर्नुहुन्छ
रजःसत्त्वतमोधाम्ने = रजोगुण, सत्त्वगुण र तमोगुणको आश्रय
महते = व्यापक
पराय = परमेश्वर हजुरलाई
नमः = नमस्कार गर्दछु

वाक्यार्थ– कल्पान्तमा (ब्रह्माजीको दिनको अन्तमा) कालद्वारा प्रेरित भएको अन्धकारमय तमोगुणले ढाकेको यस जगत्लाई स्वयंप्रकाशस्वरूप हजुरले आफ्नै प्रभावले प्रकाशित गर्नुभयो। त्यस्तै हजुरले नै तीन गुणलाई स्वीकार गरेर आफैँ यो जगत्लाई सृष्टि, रक्षा र संहार पनि गर्नुहुन्छ। त्यस्ता सत्त्वगुण, रजोगुण र तमोगुणको आश्रय स्वरूप हुनुभएका हजुर व्यापक परमेश्वरलाई म नमस्कार गर्दछु।

नम आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये।
प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे॥ २८॥

पदार्थ–
आद्याय = कारणहरूको पनि
बीजाय = बीज स्वरूप
ज्ञानविज्ञानमूर्तये = ज्ञान र विज्ञानको मूर्तिस्वरूप तथा
प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिविकारैः = प्राण, इन्द्रिय, मन र बुद्धि आदि विकारको रूपमा पनि (आफैँ)
व्यक्तिम् = अभिव्यक्ति

ईयुषे = प्राप्त गर्नुभएका	हजुरलाई	**नमः** = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– कारणहरूको पनि कारण, ज्ञान र विज्ञानस्वरूप तथा प्राण, इन्द्रिय, मन, बुद्धि आदिको रूपमा पनि आफैँलाई अभिव्यक्त गर्नुहुने हजुरलाई नमस्कार छ।

त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजानाम्।
चित्तस्य चित्तेर्मनइन्द्रियाणां पतिर्महान् भूतगुणाशयेशः॥ २९॥

पदार्थ–	**ईशिषे** = नियन्ता हुनुहुन्छ	आदिको पनि
त्वम् = हजुर नै	**प्रजानाम्** = प्राणीहरूको	**पतिः** = पालक पति हुनुहुन्छ र
मुख्येन = मुख्य	**पतिः** = पति हुनुहुन्छ	**महान्** = महत्तत्त्व तथा
प्राणेन = प्राणको रूपले	**चित्तस्य** = चित्तको	**भूतगुणाशयेशः** = पञ्चमहाभूत र
जगतः = जङ्गम र	**चित्तेः** = बुद्धिको	तिनीहरूका गुणको पनि
तस्थुषः च = स्थावरको पनि	**मनइन्द्रियाणां** = मन र इन्द्रिय	नियामक हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे भगवान्! हजुरले नै मुख्य प्राणको रूपमा स्थावर र जङ्गम संसारको नियन्त्रण गर्नुहुन्छ। प्राणीहरूको पति पनि हजुर नै हुनुहुन्छ। चित्त, बुद्धि, मन र अन्य सारा इन्द्रियहरूको मालिकको रूपमा पनि हजुर नै हुनुहुन्छ र महत्तत्त्व तथा पञ्चमहाभूत र तिनीहरूमा शब्दादि गुणको नियामकको रूपमा पनि हजुर नै हुनुहुन्छ।

त्वं सप्ततन्तून् वितनोषि तन्वा त्रय्या चतुर्होत्रकविद्यया च।
त्वमेक आत्मात्मवतामनादिरनन्तपारः कविरन्तरात्मा॥ ३०॥

पदार्थ–	**सप्ततन्तून्** = अग्निष्टोम आदि	**अनादिः** = कारणरहित
त्वं = हजुर नै	सात प्रकारका यज्ञहरूलाई	**अनन्तपारः** = देश र कालको
त्रय्या = तीन वेदरूप	**वितनोषि** = विस्तार गर्नुहुन्छ	परिच्छेदले रहित
तन्वा = शरीरले	**त्वम्** = हजुर नै	**कविः** = सर्वज्ञ
चतुर्होत्रकविद्यया = चातुर्होत्र	**आत्मवताम्** = जीवात्माहरूको	**अन्तरात्मा च** = अन्तर्यामीस्वरूप
आदिविषयक विद्याद्वारा	**एकः** = एउटै	**आत्मा** = आत्मा हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे प्रभु! हजुर नै तीन वेदरूपी शरीरले अध्वर्यु, उद्‌गाता, होता, र ब्रह्माले युक्त चातुर्होत्रादिविषयक विद्याद्वारा अग्निष्टोम आदि सात यज्ञको विस्तार गर्नुहुन्छ र हजुर नै सारा जीवात्माहरूको देश, काल आदि परिच्छेदले रहित अनादि सर्वज्ञ र अन्तर्यामी आत्मा हुनुहुन्छ।

विवरण– तन्यते विस्तार्यते इति तन्तुः अर्थात् वेदोक्त विधिले जसको विस्तार गरिन्छ त्यस यज्ञलाई तन्तु भनिन्छ। यज्ञ सात प्रकारका हुन्छन्। त्यसैले यज्ञलाई सप्ततन्तु पनि भनिन्छ। ती सात प्रकारका यज्ञ हुन्– अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, वाजपेय, आप्तोर्याम र अतिरात्र। यी सातै प्रकारका यज्ञहरूलाई भगवान्‌ले वेदद्वारा विस्तार गर्नुहुन्छ। भगवान् ज्ञानस्वरूप हुनुहुन्छ।

ज्ञानरूप वेद भगवान्को शरीर हो। यज्ञ, त्यसमा प्रयोग हुने मन्त्रहरू, आवश्यक सामग्री, यजमान, ब्रह्मा, होता आदि सबै भगवान्का नै विग्रह हुन्। श्रीमद्भागवतको तृतीयस्कन्धको तेह्रौं अध्यायमा पनि यज्ञका सम्पूर्ण अङ्गहरूलाई वराह भगवान्को विग्रहको रूपमा वर्णन गरिएको छ। त्यसैले भगवान् यज्ञमय र वेदमय हुनुहुन्छ भनी यहाँ बताइएको हो।

त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानामायुर्लवाद्यावयवैः क्षिणोषि।

कूटस्थ आत्मा परमेष्ठ्यजो महांस्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा ॥३१॥

पदार्थ–

	जनानाम् = प्राणीहरूको	**महान्** = व्यापक
अनिमिषः = कहिल्यै आँखा नचिम्लिने सर्वद्रष्टा	**आयुः** = आयुलाई (हजुरले नै)	**आत्मा** = आत्मा हुनुहुन्छ
कालः = काल पनि	**क्षिणोषि** = क्षीण गराउनुहुन्छ	**जीवलोकस्य** = सम्पूर्ण जीवसमुदायको
त्वम् एव = हजुर नै हुनुहुन्छ	**त्वं** = हजुर नै	**जीवः** = जीवनस्वरूप र
लवाद्यावयवैः = क्षण, लव आदि विभागद्वारा	**कूटस्थः** = निर्विकार	**आत्मा च** = आत्मस्वरूप पनि हुनुहुन्छ
	परमेष्ठी = परमस्थानमा रहेको	
	अजः = अजन्मास्वरूप	

वाक्यार्थ– सदा जागरुक, परमस्थानमा रहनुभएका सर्वद्रष्टा काल पनि हजुर नै हुनुहुन्छ। हजुर नै क्षण, लव आदिको माध्यमले प्राणीहरूको आयुलाई क्षीण गराउनुहुन्छ। सारा जीवको जीवनस्वरूप निर्विकार व्यापक आत्मा पनि हजुर नै हुनुहुन्छ।

त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेजच्च किञ्चिद् व्यतिरिक्तमस्ति।

विद्याः कलास्ते तनवश्च सर्वा हिरण्यगर्भोऽसि बृहत्त्रिपृष्ठः॥ ३२॥

पदार्थ–

	त्वत्तः = हजुरबाट	**ते** = हजुरकै
परं = कारणस्वरूप र	**व्यतिरिक्तम्** = अतिरिक्त	**तनवः** = शरीरहरू हुन्
अपरम् = कार्यस्वरूप	**न अस्ति** = केही पनि छैन	**हिरण्यगर्भः** = ब्रह्माण्डको बीज
एजत् = जङ्गम र	**सर्वाः** = सबै	**बृहत्** = व्यापक
अनेजत् च = स्थावर जगत् पनि	**विद्याः अपि** = विद्याहरू र	**त्रिपृष्ठः** = त्रिगुणातीत पूर्ण ब्रह्म
किञ्चित् = जे छ त्यो सबै वस्तु	**कलाः च** = कलाहरू पनि	**असि** = हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हजुर नै कारण र कार्यको रूपमा हुनुहुन्छ। संसारमा स्थावर र जङ्गम अन्तर्गतका जति पनि वस्तुहरू छन् ती हजुरबाट भिन्न छैनन्। सारा विद्या र कलाहरू हजुरका शरीर हुन्। हजुर नै ब्रह्माण्डको बीज र त्रिगुणातीत व्यापक पूर्ण ब्रह्म हुनुहुन्छ।

व्यक्तं विभो स्थूलमिदं शरीरं येनेन्द्रियप्राणमनोगुणांस्त्वम्।

भुङ्क्षे स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः॥ ३३॥

पदार्थ—
विभो = हे व्यापक प्रभु
इदं = यो
व्यक्तं = जड र चेतनरूपले प्रकट भएको जगत्
स्थूलम् = हजुरको स्थूल
शरीरं = शरीर हो
येन = जुन शरीरले
पारमेष्ठ्ये = सर्वोत्कृष्ट
धामनि = धाममा
स्थितः = आफ्नो स्वरूपमैं रहेर
इन्द्रियप्राणमनोगुणान् = इन्द्रिय, प्राण र मनका विषयहरूलाई
भुङ्क्षे = भोग गर्नुहुन्छ (तर वास्तविक रूपमा)
त्वम् = हजुर
अव्यक्तः = अव्यक्त स्वरूप
आत्मा = आत्मस्वरूप
पुराणः = सबैको कारण र
पुरुषः = सर्वान्तर्यामी पुरुष हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ— हे व्यापक प्रभु ! यो जड र चेतनरूपले प्रकट भएको जगत् हजुरको स्थूलशरीर हो। यसैको माध्यमले हजुर उत्कृष्ट धाममा बसेर इन्द्रिय, प्राण र मनका गुणरूप विषयहरूको भोग गर्नुहुन्छ तर वास्तवमा हजुर सबैको अव्यक्त स्वरूप आत्मा र अन्तर्यामीरूपले रहनुभएको छ।

अनन्ताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततम्।
चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः॥ ३४॥

पदार्थ—
येन = जसले
अनन्ताव्यक्तरूपेण = अनन्त र अव्यक्त रूपले
इदम् = यो
अखिलं = सारा जगत्
ततम् = व्याप्त गरेको छ
तस्मै = त्यस्ता
चिदचिच्छक्तियुक्ताय = चेतन र अचेतन दुबै शक्तिले युक्त भएका
भगवते = भगवान् ब्रह्माजीलाई
नमः = नमस्कार गर्दछु

वाक्यार्थ— जसले अनन्त र अव्यक्तरूपले सारा जगत्लाई ढाकेको छ त्यस्ता चेतन र अचेतन दुबै शक्तिले युक्त भएका भगवान् ब्रह्माजीलाई नमस्कार गर्दछु।

यदि दास्यस्यभिमतान् वरान् मे वरदोत्तम।
भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो॥ ३५॥

पदार्थ—
वरदोत्तम = हे वरदातामा श्रेष्ठ ब्रह्माजी
प्रभो = हे सर्वसमर्थ
यदि = यदि हजुरले
मे = मलाई
अभिमतान् = इच्छा लागेका
वरान् = वरहरू
दास्यसि = दिनुहुन्छ भने
त्वद्विसृष्टेभ्यः = हजुरले सृष्टि गरेका
भूतेभ्यः = प्राणीहरूबाट
मम = मेरो
मृत्युः = मरण
मा भूत् = नहोस्

वाक्यार्थ— हे वरदातामा श्रेष्ठ प्रभु ! यदि हजुर मलाई इच्छा लागेका वरहरू दिनुहुन्छ भने हजुरले सृष्टि गरेका कुनै पनि प्राणीबाट मेरो मृत्यु नहोस्, (यही वर दिनुहोस्)।

नान्तर्बहिर्दिवा नक्तमन्यस्मादपि चायुधैः।
न भूमौ नाम्बरे मृत्युर्न नरैर्न मृगैरपि॥ ३६॥

व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वा सुरासुरमहोरगैः।

अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे ऐकपत्यं च देहिनाम्॥ ३७॥

पदार्थ–
अन्तः = भित्र
बहिः = बाहिर
दिवा = दिउँसो
नक्तम् = रातमा
अन्यस्मात् अपि = हजुरको सृष्टिभन्दा अन्यत्रबाट पनि
आयुधैः अपि = शस्त्र अस्त्रबाट पनि
न = मेरो मृत्यु नहोस्
भूमौ = भूमिमा
न मृत्युः = मृत्यु नहोस्
अम्बरे = आकाशमा पनि
न = मृत्यु नहोस्
नरैः = मानिसहरूबाट र
मृगैः अपि = पशुहरूबाट पनि
न = मृत्यु नहोस्
व्यसुभिः = प्राणरहितबाट र
असुमद्भिः वा = प्राणीबाट पनि
सुरासुरमहोरगैः = देवता, दानव, ठुलासर्पबाट पनि मेरो मृत्यु नहोस्
युद्धे = युद्धमा
अप्रतिद्वन्द्वतां = प्रतिद्वन्द्वीरहित र
देहिनाम् = प्राणीहरूमा
ऐकपत्यं च = एकछत्र सम्राट् पनि बनाउनुहोस्

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! म घरभित्र, बाहिर, दिनमा, रातमा तथा हजुरको सृष्टिबाट र सृष्टिभन्दा अरूबाट पनि नमरूँ। शस्त्र-अस्त्रबाट, भूमिमा, आकाशमा कतै पनि नमरूँ। मानिसहरूबाट, पशुहरूबाट, प्राणरहितबाट, प्राणसहितबाट, देवताबाट, दानवबाट र सर्पादिबाट पनि मेरो मृत्यु नहोस्। युद्धमा मेरो प्रतिद्वन्द्वी कोही पनि नहोस्। तथा प्राणीहरूमा मेरो एकछत्र राज्य चलोस्। यही वरदान मलाई दिनुहोस्।

सर्वेषां लोकपालानां महिमानं यथात्मनः।

तपोयोगप्रभावाणां यन्न रिष्यति कर्हिचित्॥ ३८॥

पदार्थ–
सर्वेषां = सबै
लोकपालानां = लोकपालहरूको बीचमा
यथा = जसरी
आत्मनः = हजुरको महिमा छ त्यस्तै
महिमानं = महिमा (मलाई पनि दिनुहोस् र)
तपोयोगप्रभावाणां = तपस्या र योगको प्रभाव भएकाहरूको
यत् = जो ऐश्वर्य
कर्हिचित् = कहिल्यै पनि
न रिष्यति = नाश हुँदैन

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण लोकपालहरूको बीचमा जस्तो हजुरको महिमा छ त्यस्तै महिमा मेरो पनि होस्। साथै तपस्या र योगको प्रभाव भएका व्यक्तिहरूको जो अचल ऐश्वर्य हुन्छ त्यस्तै ऐश्वर्य मलाई दिनुहोस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे

हिरण्यकशिपोर्वरयाचनं नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

हिरण्यकशिपुको अत्याचार र प्रह्लादका गुणको वर्णन

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ।

प्रादात् तत्तपसा प्रीतो वरांस्तस्य सुदुर्लभान् ॥ १ ॥

पदार्थ–	**शतधृतिः** = ब्रह्माजीले	**सुदुर्लभान्** = अत्यन्त दुर्लभ
एवं = यसरी	**अथ** = त्यसपछि	**वरान्** = वरहरू
वृतः = याचना गरिएका (र)	**तस्य** = त्यस	**प्रादात्** = दिनुभयो
तत्तपसा = उसको तपस्याबाट	**हिरण्यकशिपोः** = हिरण्यकशिपुका लागि	
प्रीतः = प्रसन्न हुनुभएका		

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! यसरी हिरण्यकशिपुले ब्रह्माजीसँग अत्यन्त दुर्लभ वरहरू मागे तापनि उसको कठोर तपस्याबाट प्रसन्न हुनुभएका ब्रह्माजीले ती वरहरू दिनुभयो ।

ब्रह्मोवाच (ब्रह्माजीले भन्नुभयो)

तातेमे दुर्लभाः पुंसां यान् वृणीषे वरान् मम ।

तथापि वितराम्यङ्ग वरान् यद्यपि दुर्लभान् ॥ २ ॥

पदार्थ–	**यद्यपि** = हुन त	**अङ्ग** = हे वत्स
तात= हे बाबु (तिमीले)	**इमे** = यी वरहरू	**दुर्लभान्** = अत्यन्त दुर्लभ
मम = मसँग	**पुंसां** = प्राणीहरूका लागि	**वरान्** = ती वरहरू
यान् वरान् = जुन वरहरू	**दुर्लभाः** = दुर्लभ छन्	**वितरामि** = दिन्छु
वृणीषे = माग्यौ	**तथा अपि** = तैपनि	

वाक्यार्थ– हे बाबु ! मसँग तिमीले जुन वरहरू माग्यौ ती वरहरू प्राणीहरूका लागि अति दुर्लभ छन् तैपनि म तिमीलाई दिन्छु ।

ततो जगाम भगवानमोघानुग्रहो विभुः ।

पूजितोऽसुरवर्येण स्तूयमानः प्रजेश्वरैः ॥ ३ ॥

पदार्थ–	**असुरवर्येण** = असुरश्रेष्ठ हिरणकशिपुद्वारा	**पूजितः** = पूजा गरिएका
ततः = त्यसपछि		**प्रजेश्वरैः** = मरिचि आदि

प्रजापतिहरूद्वारा
स्तूयमानः = स्तुति गरिएका
अमोघानुग्रहः = सत्य वर दिने
विभुः = व्यापक
भगवान् = भगवान् ब्रह्माजी
जगाम = जानुभयो

वाक्यार्थ– हिरण्यकशिपुद्वारा पूजा गरिएका तथा मरिचि आदि प्रजापतिहरूद्वारा स्तुति गरिएका सत्य वर दिने ब्रह्माजी हिरण्यकशिपुलाई यसरी वर दिएपछि आफ्नो लोकतिर जानुभयो।

एवं लब्धवरो दैत्यो बिभ्रद्धेममयं वपुः।
भगवत्यकरोद् द्वेषं भ्रातुर्वधमनुस्मरन्॥ ४॥

पदार्थ–
एवं = यसरी
लब्धवरः = वर प्राप्त गरेको
दैत्यः = दितिपुत्र हिरण्यकशिपु
हेममयं = सुनौलो
वपुः = शरीरलाई
बिभ्रद् = धारण गर्दै
भ्रातुः = भाइ (हिरण्याक्ष)को
वधम् = मृत्युलाई
अनुस्मरन् = सम्झँदै
भगवति = भगवान् श्रीहरिमा
द्वेषं = विद्वेष
अकरोत् = गर्न थाल्यो

वाक्यार्थ– ब्रह्माजीबाट यस्तो वर प्राप्त गरिसकेपछि हिरण्यकशिपु आफ्नो सुनौलो कान्तियुक्त र हृष्टपुष्ट शरीर लिएर भगवान् विष्णुबाट भएको आफ्नो भाइ हिरण्याक्षको मृत्युलाई सम्झँदै भगवान् विष्णुमाथि द्वेष गर्न थाल्यो।

स विजित्य दिशः सर्वा लोकांश्च त्रीन् महासुरः।
देवासुरमनुष्येन्द्रान् गन्धर्वगरुडोरगान्॥ ५॥
सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन् पितृपतीन् मनून्।
यक्षरक्षःपिशाचेशान् प्रेतभूतपतीनथ॥ ६॥
सर्वसत्त्वपतीञ्जित्वा वशमानीय विश्वजित्।
जहार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा॥ ७॥

पदार्थ–
सः = त्यो
महासुरः = महादैत्य हिरण्यकशिपुले
सर्वाः दिशः = सबै दिशाहरूलाई
विजित्य = जितेर
त्रीन् लोकान् = तीनै लोकलाई
देवासुरमनुष्येन्द्रान् = देवता, दानव, मनुष्य र तिनका मालिकहरूलाई
गन्धर्वगरुडोरगान् = गन्धर्व, गरुड र सर्प आदिलाई
सिद्धचारणविद्याध्रान् = सिद्ध, चारण तथा विद्याधरहरूलाई
ऋषीन् = ऋषिहरूलाई
पितृपतीन् = पितृका अधिपतिहरूलाई
मनून् = मनुहरूलाई
यक्षरक्षःपिशाचेशान् = यक्ष, राक्षस, पिशाच तथा तिनका मालिकहरूलाई
अथ च = त्यस्तै
प्रेतभूतपतीन् = प्रेत र भूतका पतिहरूलाई र
सर्वसत्त्वपतीन् = सम्पूर्ण प्राणीका मालिकहरूलाई
जित्वा = जितेर

वशम् = आफ्नो वशमा
आनीय = ल्याएर
विश्वजित् = विश्वविजेता
भएको हिरण्यकशिपुले
तेजसा सह = तेजले सहित
लोकपालानां = इन्द्र आदि
लोकपालहरूका
स्थानानि = ठाउँलाई पनि
जहार = हरण गर्‍यो (खोस्यो)

वाक्यार्थ– त्यो दैत्यराज हिरण्यकशिपुले सम्पूर्ण दिशाहरूलाई, तीनै लोकलाई, देवता, दानव, मनुष्य, गन्धर्व, गरुड, सर्प, सिद्ध, चारण, विद्याधर, ऋषि, पितृ, पितृपति, मनु, यक्ष, राक्षस, पिशाच, प्रेत लगायत सम्पूर्ण प्राणीहरू र तिनका मालिकहरूलाई आफ्नो वशमा राखी विश्वविजेता बनेर शक्तिले युक्त भएका लोकपालका लोकहरू पनि खोस्यो।

देवोद्यानश्रिया जुष्टमध्यास्ते स्म त्रिविष्टपम्।
महेन्द्रभवनं साक्षान्निर्मितं विश्वकर्मणा ॥
त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत्॥ ८ ॥

पदार्थ–
देवोद्यानश्रिया = नन्दन वनको सौन्दर्यले
जुष्टम् = युक्त भएको
त्रिविष्टपम् = स्वर्गमा
अध्यास्ते स्म = बस्दथ्यो
विश्वकर्मणा = विश्वकर्माद्वारा
निर्मितं = बनाइएको
त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनम् = तीनै लोकका सौन्दर्यले भरिएको
अखिलर्द्धिमत् = सारा ऐश्वर्यले भरिपूर्ण भएको
महेन्द्रभवनं = इन्द्रको दरबारमा
साक्षात् = आफैं
अध्युवास = निवास गर्न थाल्यो

वाक्यार्थ– हिरण्यकशिपुले नन्दन वन (स्वर्गको बगैंचा)लाई पनि आफ्नो अधीनमा ल्यायो र सारा सौन्दर्यले युक्त भएको स्वर्गमा नै ऊ बस्न थाल्यो। विश्वकर्माले बनाएको तीनै लोकको सौन्दर्यले भरिपूर्ण भएको इन्द्रको दरबारलाई उसले आफ्नो निवासस्थान बनाएको थियो।

यत्र विद्रुमसोपाना महामारकता भुवः।
यत्र स्फाटिककुड्यानि वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तयः॥ ९॥
यत्र चित्रवितानानि पद्मरागासनानि च।
पयःफेननिभाः शय्या मुक्तादामपरिच्छदाः॥ १०॥
कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्यः शब्दयन्त्य इतस्ततः।
रत्नस्थलीषु पश्यन्ति सुदतीः सुन्दरं मुखम्॥ ११॥

पदार्थ–
यत्र = जुन इन्द्रभवनमा
विद्रुमसोपानाः = प्रवाल मणिका सिँढीहरू र
महामारकताः = इन्द्रनील मणिका
भुवः = भुइँहरू छन्
यत्र = जहाँ
स्फाटिककुड्यानि = स्फटिक मणिका भित्ताहरू र
वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तयः = वैदूर्य मणिका खम्भाहरू छन्
यत्र = जहाँ
चित्रवितानानि = चित्रविचित्रका
पद्मरागासनानि = पद्मराग

मणिका बस्ने आसनहरू
पयःफेननिभाः = दुधका फिँज जस्ता कान्ति भएका
मुक्तादामपरिच्छदाः = मोतीका दानाले युक्त झल्लर लगाइएका
शय्याः च = बिछ्याउनाहरू पनि छन्
यत्र = जुन भवनभित्र
कूजद्भिः = छमछम शब्द गर्ने
नूपुरैः = पाउजुहरूद्वारा
शब्दयन्त्यः = शब्द निकाल्दै
सुदतीः = राम्रा दन्तपङ्क्तिले सुशोभित
देव्यः = देवाङ्गनाहरू
रत्नस्थलीषु = रत्नमय भुइँहरूमा
इतस्ततः = यताउति घुम्दै
सुन्दरं = आफ्नो सुन्दर
मुखम् = मुखलाई
पश्यन्ति = हेर्दछन्

वाक्यार्थ– जुन इन्द्रभवनमा प्रवाल मणिका सिँढीहरू, इन्द्रनील मणिका भुइँहरू, स्फटिक मणिका पर्खालहरू, वैदूर्य मणिका खम्बाहरू र विभिन्न पद्मराग आदि मणिहरूका आसनहरू छन्। जहाँ दुधका फिँज जस्ता स्वच्छ बिछ्याउनामा मोतीका दानाले सुशोभित झल्लरहरू लगाइएको छ। यस्तो इन्द्रभवनका रत्नमय भुइँहरूमा सर्वाङ्गसुन्दरी देवाङ्गनाहरू पाउजुबाट छम्छम् शब्द निकाल्दै र यताउति घुम्दै आफ्ना सुन्दर अनुहार हेर्दछन्।

तस्मिन् महेन्द्रभवने महाबलो महामना निर्जितलोक एकराट्।
रेमेऽभिवन्द्याङ्घ्रियुगः सुरादिभिः प्रतापितैरूर्जितचण्डशासनः॥ १२॥

पदार्थ–
तस्मिन् = त्यो
महेन्द्रभवने = महाराज इन्द्रको दरबारमा
महाबलः = ज्यादै बलशाली
महामनाः = महामनस्वी
निर्जितलोकः = सारा लोकलाई जितेको
एकराट् = एक मात्र शासक
ऊर्जितचण्डशासनः = अत्यन्त कडा शासन गर्ने हिरण्यकशिपु
प्रतापितैः = खुब सन्ताप पाएका
सुरादिभिः = देवताहरूद्वारा
अभिवन्द्याङ्घ्रियुगः = चरणसेवा गरिँदै
रेमे = रमण गर्न लाग्यो

वाक्यार्थ– सारा लोकलाई जितेको महामनस्वी तथा बलशाली हिरण्यकशिपु अत्यन्त कडा शासन गर्दै सारा देवताहरूलाई आफ्नो सेवा गराउँदै त्यस्तो इन्द्रको दरबारमा रमण गर्न थाल्यो।

तमङ्ग मत्तं मधुनोरुगन्धिना विवृत्तताम्राक्षमशेषधिष्ण्यपाः।
उपासतोपायनपाणिभिर्विना त्रिभिस्तपोयोगबलौजसां पदम्॥ १३॥

पदार्थ–
अङ्ग = हे प्रिय युधिष्ठिर
उरुगन्धिना = उत्कट गन्धयुक्त
मधुना = मदिराले
मत्तं = मत्त भएको
विवृत्तताम्राक्षम् = ठुला र राता आँखा भएको
तपोयोगबलौजसां = तपस्या, योग तथा मानसिक र शारीरिक बलको
पदम् = भण्डार भएको
तम् = त्यो हिरण्यकशिपुलाई
त्रिभिः विना = ब्रह्मा, विष्णु र महादेवलाई छोडेर (अरू)
अशेषधिष्ण्यपाः = सम्पूर्ण देवताहरूले
उपायनपाणिभिः = हातमा पूजासामग्री आदि उपहार लिएर
उपासते = सेवा गर्न थाले

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! अत्यन्त गन्धयुक्त मदिराको सेवनले मत्त भएको र राताराता आँखा पार्ने तथा तपस्या, योग र शारीरिक बलको पुञ्ज त्यस हिरण्यकशिपुलाई ब्रह्मा, विष्णु र महादेव यी तीन देवतालाई छाडेर अरू सबै देवताहरूले विभिन्न उपहार तथा पूजा सामग्रीहरूद्वारा सेवा गर्न थाले।

जगुर्महेन्द्रासनमोजसा स्थितं विश्वावसुस्तुम्बुरुरस्मदादयः।
गन्धर्वसिद्धा ऋषयोऽस्तुवन्मुहुर्विद्याधराश्चाप्सरसश्च पाण्डव ॥ १४ ॥

पदार्थ–	**विश्वावसुः** = विश्वावसु	**ऋषयः** = महर्षिहरूले पनि
पाण्डव = हे युधिष्ठिर	**तुम्बुरुः** = तुम्बुरु आदि गन्धर्व र	**विद्याधराः** = विद्याधरहरू र
ओजसा = आफ्नै पराक्रमले	**अस्मदादयः** = हामी (नारदादि) र अरू ऋषिहरूले पनि	**अप्सरसश्च** = अप्सराहरूले पनि
महेन्द्रासनम् = इन्द्रको सिंहासनमा	**जगुः** = गान गर्‍यौं र	**मुहुः** = बारम्बार
स्थितं = बसेको (त्यो हिरण्यकशिपुलाई)	**गन्धर्वसिद्धाः** = गन्धर्व, सिद्ध आदि	**अस्तुवन्** = स्तुति गरे

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! आफ्नै पराक्रमले इन्द्रासनमा बसेको हिरण्यकशिपुलाई गन्धर्वश्रेष्ठ विश्वावसु, तुम्बुरू आदि तथा हामीहरू (नारद आदि)ले पनि स्तुति गर्‍यौं र अन्य गन्धर्व, सिद्ध, विद्याधर, ऋषिहरूलगायत सारा अप्सराहरूले बारम्बार स्तुति गरे।

स एव वर्णाश्रमिभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः।
इज्यमानो हविर्भागानग्रहीत् स्वेन तेजसा ॥ १५ ॥

पदार्थ–	**भूरिदक्षिणैः** = धेरै दक्षिणाले युक्त	**हविर्भागान्** = आहूति दिएका यज्ञका भागहरू
सः एव = त्यो हिरण्यकशिपु नै	**क्रतुभिः** = यज्ञहरूद्वारा	**अग्रहीत्** = लिन थाल्यो
वर्णाश्रमिभिः = वर्णधर्म र आश्रमधर्मलाई पालन गर्ने गृहस्थहरूद्वारा गरिएको	**इज्यमानः** = पूजित हुँदै	
	स्वेन = आफ्नो	
	तेजसा = तपस्याको प्रभावले	

वाक्यार्थ– त्यो हिरण्यकशिपुले आफ्नो तपोबलद्वारा वर्णाश्रमधर्म पालन गर्ने गृहस्थहरूद्वारा सम्पन्न गरिएका धेरै-धेरै दक्षिणा दिइने यज्ञका आहूति पनि आफैँ लिन थाल्यो।

अकृष्टपच्या तस्यासीत् सप्तद्वीपवती मही।
तथा कामदुघा द्यौस्तु नानाश्चर्यपदं नभः ॥ १६ ॥

पदार्थ–	**सप्तद्वीपवती** = सातै द्वीपवाली	**अकृष्टपच्या** = खनजोत नगरी उब्जनेवाली
तस्य = त्यो हिरण्यकशिपुको	**मही** = पृथिवी	

आसीत् = थिइन्
तथा = त्यसै गरी
द्यौः तु = स्वर्ग त रून्
कामदुघा = चिताएको कुरा दिन्थ्यो
नभः = आकाश पनि
नानाश्चर्यपदं = विभिन्न किसिमका आश्चर्यजनक वस्तुहरू प्रदान गर्दथ्यो

वाक्यार्थ– हिरण्यकशिपुको राज्यमा सातद्वीप भएकी पृथिवीले खनजोत नगरीकन नै अन्न–बाली दिन्थिन्। स्वर्गलोकले चिताएको कुरा पुऱ्याउँथ्यो र आकाशले पनि विभिन्न किसिमका आश्चर्यजनक वस्तुहरू प्रदान गर्दथ्यो।

रत्नाकराश्च रत्नौघाँस्तत्पत्न्यश्चोहुरूर्मिभिः।
क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः॥ १७॥

पदार्थ–
क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः = क्षार जल, मदिरा, घिउ, उखुको रस, दही, दुध र मिठो जलसमेत भएका
रत्नाकराः = समुद्रहरूले र
तत्पत्न्यश्च = ती समुद्रका पत्नी (नदी)हरूले पनि
ऊर्मिभिः = आफ्ना तरङ्गहरूद्वारा
रत्नौघान् च = रत्नसमूहहरू पनि
ऊहुः = दिन थाले

वाक्यार्थ– त्यसै गरी क्षार जल, मदिरा, घिउ, उखुको रस, दही, दुध र मिठो पानीको समुद्र र अन्य नदीहरूले पनि हिरण्यकशिपुलाई आफ्ना तरङ्गहरूबाट विभिन्न रत्नहरू दिन थाले।

शैलाः द्रोणीभिराक्रीडं सर्वर्तुषु गुणान् द्रुमाः।
दधार लोकपालानामेक एव पृथग्गुणान्॥ १८॥

पदार्थ–
शैलाः = पर्वतहरूले
द्रोणीभिः = आफ्ना भन्ज्याङहरूद्वारा
आक्रीडं = क्रीडाभूमि दिन थाले
द्रुमाः = वृक्षहरूले
सर्वर्तुषु = सम्पूर्ण ऋतुहरूमा
गुणान् = सबै गुण (फलफूल आदि) दिन थाले
(हिरण्यकशिपुले)
एक एव = एक्लै नै
लोकपालानाम् = सम्पूर्ण लोकपालहरूका
पृथग्गुणान् = अलग–अलग गुणहरूलाई
दधार = धारण गऱ्यो

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण पर्वतहरूले आफ्नो भन्ज्याङहरूद्वारा हिरण्यकशिपुको लागि क्रीडाभूमि दिए। वनस्पतिहरूले सम्पूर्ण ऋतुमा समानरूपमा फलफूल प्रदान गरे र अब हिरण्यकशिपु एक्लैले सबै लोकपालहरूका गुणहरूलाई धारण गर्न थाल्यो।

स इत्थं निर्जितककुबेकराड् विषयान् प्रियान्।
यथोपजोषं भुञ्जानो नातृप्यदजितेन्द्रियः॥ १९॥

पदार्थ–
इत्थं = यसरी
निर्जितककुप् = सारा दिशालाई जितेको
एकराट् = एक मात्र चक्रवर्ती
सः = त्यो हिरण्यकशिपुले

अजितेन्द्रियः = असंयमी भएको हुँदा
यथोपजोषं = आफ्नो रुचिअनुसार
प्रियान् = मन पर्ने
विषयान् = विषयहरूलाई
भुञ्जानः = भोग गर्दा-गर्दै पनि
न अतृप्यत् = तृप्त भएन

वाक्यार्थ– यसरी सारा दिशालाई जितेर हिरण्यकशिपुले एकछत्र राज्य चलाउन थाल्यो र आफ्नो रुचिअनुसारका विविध विषयहरू भोग्न थाल्यो तर ऊ असंयमी भएकोले तृप्त भने भएन।

एवमैश्वर्यमत्तस्य दृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः।
कालो महान् व्यतीयाय ब्रह्मशापमुपेयुषः॥ २०॥

पदार्थ–
एवम् = यसरी
ऐश्वर्यमत्तस्य = ऐश्वर्यले मात्तिएको
दृप्तस्य = अहङ्कारी
उच्छास्त्रवर्तिनः = शास्त्रमर्यादालाई उल्लङ्घन गर्ने
ब्रह्मशापम् = सनकादिको श्रापलाई
उपेयुषः = प्राप्त गर्ने हिरण्यकशिपुको
महान् कालः = धेरै समय
व्यतीयाय = बित्यो

वाक्यार्थ– ऐश्वर्यले मात्तिएको र अहङ्कारले चूर भएको तथा शास्त्रमर्यादालाई उल्लङ्घन गर्दा सनकादिको श्रापबाट आसुरी योनिमा प्राप्त भएको त्यो हिरण्यकशिपुको यसै गरी धेरै समय बित्यो।

तस्योग्रदण्डसंविग्नाः सर्वे लोकाः सपालकाः।
अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतम्॥ २१॥

पदार्थ–
तस्य = त्यो हिरण्यकशिपुको
उग्रदण्डसंविग्नाः = कठोर शासनले भयभीत भएका
सपालकाः = लोकपालले सहित
सर्वे = सबै
लोकाः = लोकहरू
अन्यत्र = श्रीहरिलाई छाडेर अन्यत्र
अलब्धशरणाः = कुनै शरण नदेखेर
अच्युतम् = उनै श्रीहरिको
शरणं = शरणमा
ययुः = गए

वाक्यार्थ– हिरण्यकशिपुको कठोर शासनलाई लोकपाल सहित देवताहरूले सहन गर्न सकेनन्। त्यसपछि उनीहरूले भगवान् श्रीहरिले मात्र शरण दिनुहुन्छ भन्ने बुझेर उनै श्रीहरिको शरणमा गए।

तस्यै नमोऽस्तु काष्ठायै यत्रात्मा हरिरीश्वरः।
यद् गत्वा न निवर्तन्ते शान्ताः सन्न्यासिनोऽमलाः॥ २२॥

पदार्थ–
यत्र = जहाँ
आत्मा = सम्पूर्ण प्राणीका आत्मरूप
ईश्वरः = सर्वनियन्ता
हरिः = भगवान् श्रीहरि बस्नुहुन्छ
यत् गत्वा = जहाँ गएपछि
शान्ताः = शान्तस्वभाव भएका
अमलाः = निर्मल

सन्न्यासिनः = संन्यासीहरू
न निवर्तन्ते = फेरि भवचक्रमा फर्कंदैनन्
तस्यै = त्यो
काष्ठायै = दिशालाई
नमः अस्तु = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– (देवताहरूले मनमनै भने) जहाँ सम्पूर्ण प्राणीका आत्मस्वरूप सर्वनियन्ता नारायण बस्नुहुन्छ र जहाँ पुगेपछि प्रकृतिका गुणलाई जितेका शान्त र निर्मल संन्यासी सन्तहरू फेरि भवचक्रमा फर्कंदैनन् त्यस्तो भगवत्धामलाई नमस्कार छ।

इति ते संयतात्मानः समाहितधियोऽमलाः।
उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रा वायुभोजनाः॥ २३॥

पदार्थ–
इति = यस प्रकारले
ते = ती लोकपाल आदि सम्पूर्ण देवताहरूले
संयतात्मानः = चित्तलाई रोकेर
समाहितधियः = एकाग्रबुद्धि भएर
विनिद्राः = निद्रालाई त्यागेर
वायुभोजनाः = वायु मात्र खाएर
अमलाः = शुद्ध भएर
हृषीकेशं = भगवान् हृषीकेशलाई
उपतस्थुः = उपासना गर्न लागे

वाक्यार्थ– यसै क्रमले ती सम्पूर्ण लोकपाल सहित देवताहरूले अन्न, पानी र निद्रालाई त्यागेर चित्तलाई एकाग्र पारी भगवान् हृषीकेशको उपासना गर्न थाले।

तेषामाविरभूद् वाणी अरूपा मेघनिःस्वना।
सन्नादयन्ती ककुभः साधूनामभयङ्करी॥ २४॥

पदार्थ–
तेषाम् = ती देवताहरूको
अरूपाः = रूप नदेखिने
मेघनिःस्वना = मेघको जस्तो गम्भीर स्वरले युक्त
ककुभः = सम्पूर्ण दिशाहरूलाई
सन्नादयन्ती = प्रतिध्वनित गराउने
साधूनाम् = सज्जनहरूका लागि
अभयङ्करी = अभय प्रदान गर्ने
वाणी = आकाशवाणी
आविरभूत् = प्रकट भयो

वाक्यार्थ– एक दिन ती देवताहरूको बीचमा मेघको जस्तो गम्भीर स्वरमा दिग्दिगन्तरमा प्रतिध्वनित हुँदै गरेको आकाशवाणी सुनियो, जो सज्जनहरूका लागि अभय प्रदान गर्ने खालको थियो।

मा भैष्ट विबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः।
मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये॥ २५॥

पदार्थ–
विबुधश्रेष्ठाः = हे देवश्रेष्ठहरू
मा भैष्ट = तिमीहरू नडराओ
वः = तिमीहरूको
भद्रम् = कल्याण
अस्तु = होस्
हि = निश्चय नै
मद्दर्शनं = मेरो दर्शन आदि
सर्वेषां = सम्पूर्ण
भूतानां = प्राणीहरूका लागि
सर्वश्रेयोपपत्तये = सबै किसिमको मङ्गल दिनेवाला हुन्छ

वाक्यार्थ– हे देवताहरू ! नडराओ। तिमीहरूको कल्याण होस्। मेरो दर्शन सम्पूर्ण प्राणीहरूको लागि मङ्गल गर्ने हुन्छ।

ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्य च।
तस्य शान्तिं करिष्यामि कालं तावत् प्रतीक्षत॥ २६॥

पदार्थ–		
दैतेयापसदस्य = दैत्यहरूमा अधम	**दौरात्म्यं** = दुष्टतालाई (मैले)	**करिष्यामि** = गर्नेछु
एतस्य च = यो हिरण्यकशिपुको	**ज्ञातम्** = जानेको छु	**तावत्** = तबसम्म
	तस्य = त्यो दुष्टताको	**कालं** = केही समय
	शान्तिं = शान्ति	**प्रतीक्षत** = प्रतीक्षा गर

वाक्यार्थ– हे देवताहरू ! मैले यो दैत्याधम हिरण्यकशिपुको दुराचारलाई बुझेको छु। अब चाँडै नै त्यसको दुष्टतालाई शान्त पार्नेछु तर केही समय प्रतीक्षा गर।

यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु।
धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति॥ २७॥

पदार्थ–		
यदा = जुन समयमा	**विप्रेषु** = ब्राह्मणहरूमा	**वा** = अथवा कसैले द्वेष गर्छ भने (त्यस बखतमा)
देवेषु = देवताहरूमा	**साधुषु** = सज्जनहरूमा	**सः** = त्यो झगडा गर्ने व्यक्ति
वेदेषु = वेदहरूमा	**धर्मे** = धर्ममा र	**आशु** = चाँडै नै
गोषु = गाईहरूमा	**मयि च** = ममा पनि	**विनश्यति** = नष्ट हुन्छ
	विद्वेषः = झगडा हुन्छ	

वाक्यार्थ– जुन बखतमा देवता, वेद, गाई, ब्राह्मण, साधु, धर्म र ममा पनि यदि कसैले विद्वेष गर्छ भने त्यो विद्वेष गर्ने व्यक्ति तुरुन्त नै नष्ट हुन्छ।

निर्वैराय प्रशान्ताय स्वसुताय महात्मने।
प्रह्लादाय यदा द्रुह्येद्धनिष्येऽपि वरोर्जितम्॥ २८॥

पदार्थ–		
यदा = जहिले	**स्वसुताय** = आफ्नै छोरो	वरदानले शक्तिसम्पन्न भए पनि (त्यसलाई)
महात्मने = महात्मा	**प्रह्लादाय** = प्रह्लादलाई	**हनिष्ये** = मार्नेछु
निर्वैराय = वैरभावरहित	**द्रुह्येत्** = द्रोह गर्ला (त्यस बखतमा)	
प्रशान्ताय = शान्तस्वरूप	**वरोर्जितम् अपि** = ब्रह्माजीको	

वाक्यार्थ– जहिले यस हिरण्यकशिपुले कुनै वैरभाव नभएका, शान्तस्वरूप, आफ्ना पुत्र महात्मा प्रह्लादसँग द्रोह गर्नेछ त्यस समयमा ब्रह्माजीको वरप्रसादले शक्तिसम्पन्न भएको भए पनि म त्यस हिरण्यकशिपुलाई मार्नेछु।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः।
न्यवर्तन्त गतोद्वेगा मेनिरे चासुरं हतम्॥ २९॥

पदार्थ–
इति = यस प्रकार
लोकगुरुणा = जगद्गुरु भगवान् श्रीहरिद्वारा
उक्ताः = सम्झाइएका
दिवौकसः = देवताहरू
तं = ती भगवान्लाई
प्रणम्य = नमस्कार गरेर
गतोद्वेगाः = निर्भय बन्दै
न्यवर्तन्त = फर्किए र
असुरं च = हिरण्यकशिपुलाई पनि
हतम् = मरे बराबरको
मेनिरे = सम्झिए

वाक्यार्थ– यसरी भगवान्बाट आश्वासन पाएका देवताहरू भगवान्लाई नमस्कार गरेर निर्भय बन्दै फर्किए र उनीहरूले हिरण्यकशिपुलाई मरे बराबरको सम्झिए।

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः।
प्रह्लादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः॥ ३०॥

पदार्थ–
तस्य = त्यो
दैत्यपतेः = दैत्यराज हिरण्यकशिपुका
परमाद्भुताः = ज्यादै प्रभावशाली
चत्वारः = चार ओटा
पुत्राः = छोराहरू भए
तेषां = ती छोराहरूमा
प्रह्लादः = प्रह्लाद
गुणैः = राम्रा गुणहरूले
महान् = सर्वश्रेष्ठ र
महदुपासकः = भगवान्का परम भक्त पनि
अभूत् = थिए

वाक्यार्थ– दैत्यराज हिरण्यकशिपुको अत्यन्त प्रभावशाली प्रह्लाद, अनुह्लाद, संह्लाद र आह्लाद नामका चार भाइ छोरा भए। तीमध्ये प्रह्लाद चाहिँ उत्तम गुणहरूले युक्त थिए र भगवान्का परम भक्त पनि थिए।

ब्रह्मण्यः शीलसम्पन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः।
आत्मवत् सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः॥ ३१॥

पदार्थ–
ब्रह्मण्यः = ब्राह्मणभक्त
शीलसम्पन्नः = सुशील
सत्यसन्धः = सत्यप्रतिज्ञा भएका
जितेन्द्रियः = संयमी
सर्वभूतानाम् = सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई
आत्मवत् = आफूसमान
एकः = एकै दृष्टिले हेर्ने
प्रियसुहृत्तमः = सबैलाई मित्रवत् व्यवहार गर्ने खालका थिए

वाक्यार्थ– ती भक्त प्रह्लाद ब्राह्मणभक्त, सुशील, सत्यप्रतिज्ञा भएका र संयमी थिए। उनी सबै प्राणीलाई समान व्यवहार गर्दथे र सबैका मित्र र हितैषी पनि थिए।

दासवत् सन्नतार्याङ्घ्रिः पितृवद् दीनवत्सलः।
भ्रातृवत् सदृशे स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः॥
विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तम्भविवर्जितः॥ ३२॥

पदार्थ—
दासवत् = प्रह्लाद सेवक झैँ
सन्नतार्याङ्घ्रिः = महापुरुषको चरणसेवामा रहने
पितृवत् = माता-पिताले झैँ
दीनवत्सलः = दुःखीहरूमा सद्भाव राख्ने
सदृशे = आफूसमानमा
भ्रातृवत् = दाजुभाइजस्तो
स्निग्धः = प्रेम गर्ने
गुरुषु = गुरुहरूमा
ईश्वरभावनः = देवताकै भावना गर्ने गर्दथे
विद्यार्थरूपजन्माढ्यः = विद्या, सम्पत्ति, सौन्दर्य र कुलीनताले भरिपूर्ण भएर पनि
मानस्तम्भविवर्जितः = अहङ्कार र उद्दण्डताले रहित थिए

वाक्यार्थ— उनी सेवकले झैँ महापुरुषहरूको सेवा गर्दथे। दुःखीहरूमा माता-पिताले झैँ सद्भाव राख्दथे। आफूसमान व्यक्तिहरूमा बन्धुको भावनाले प्रेम गर्दथे र गुरुजनहरूमा ईश्वरको भावना गर्दथे। विद्या, सम्पत्ति, सौन्दर्य र कुलीनताले भरिपूर्ण भएर पनि उनमा कत्ति पनि अहङ्कार र उद्दण्डता थिएनन्।

नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निःस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक्।
दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा प्रशान्तकामो रहितासुरोऽसुरः॥ ३३॥

पदार्थ—
व्यसनेषु = दुःखहरूमा पनि
न उद्विग्नचित्तः = व्याकुल नबन्ने
श्रुतेषु = सुनिएका (परलोकका) भोग आदिमा र
दृष्टेषु = देखिएका (यस लोकका)
गुणेषु = विषयका सुखमा पनि
निःस्पृहः = अनुरक्त थिएनन्
अवस्तुदृक् = सम्पूर्ण पदार्थलाई अवास्तविक सम्झने
दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधीः = इन्द्रिय, प्राण र शरीर आदि सबैलाई वशमा राखेका
प्रशान्तकामः = मनमा कुनै इच्छा नउब्जने प्रह्लाद
असुरः = असुर भएर पनि
सदा = सधैँ
रहितासुरः = मात्सर्य आदि आसुर भावले रहित थिए

वाक्यार्थ— प्रह्लाद जस्तोसुकै दुःखमा पनि व्याकुल हुँदैनथे। उनी यो लोक र परलोकको विषयसुखमा अनुरक्त थिएनन्। इन्द्रिय, प्राण र शरीर आदिलाई पनि आफ्नो वशमा राखेका हुनाले उनको मनमा कुनै कामना थिएन। त्यसैले उनी असुर कुलमा जन्मेर पनि मात्सर्य आदि आसुरी भावनाले रहित थिए।

यस्मिन् महद्गुणा राजन् गृह्यन्ते कविभिर्मुहुः।
न तेऽधुना पिधीयन्ते यथा भगवतीश्वरे॥ ३४॥

पदार्थ—
राजन् = हे युधिष्ठिर
यस्मिन् = जुन प्रह्लादमा
कविभिः = विद्वान्हरूद्वारा
मुहुः = बारम्बार
महद्गुणाः = भगवान् र भगवान्का भक्तहरूका गुण
गृह्यन्ते = लिइन्छन्
ते = ती गुणहरू
अधुना = अहिले पनि
न पिधीयन्ते = हराएका छैनन्
यथा = जसरी
भगवति = ऐश्वर्यसम्पन्न
ईश्वरे = सर्वसमर्थ नारायणमा (गुणहरू हराउँदैनन् विद्वान्हरूले गान गरिरहन्छन्)

वाक्यार्थ– जसरी भगवान्का गुणहरू अनन्त हुन्छन् त्यसै गरी भक्त प्रह्लादका गुणहरू पनि अनन्त छन्। जुन गुणहरूको चर्चा विद्वान्हरूले बारम्बार गर्ने गर्छन्। ती गुणहरू आज पनि प्रह्लादमा यथावत् रहिरहेका छन्।

यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप।
प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः॥ ३५॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा
साधुगाथासदसि = सज्जनहरूको कथा भइरहेको सभामा
रिपवः = प्रह्लादका शत्रु भएका
सुराः = देवताहरूले पनि
यं = जुन प्रह्लादलाई
प्रतिमानं = सज्जनमा प्रह्लाद जस्तै हुनुपर्छ भनेर उपमाको रूपमा
प्रकुर्वन्ति = बताउँछन् भने
अन्ये = अरू
भवादृशाः = तपाईं (युधिष्ठिर) हरूका अगाडि त
किमुत = के कुरा गर्नु र

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! सज्जनहरूको ठुला-ठुला सभामा शत्रुपक्षका देवताहरूले त जुन प्रह्लादको गुण गाएर 'भक्तमा प्रह्लाद जस्तो हुनुपर्छ' भनेर उपमा दिने गर्छन् भने अजातशत्रु तपाईंहरूको लागि त झन् कुरै भएन।

गुणैरलमसङ्ख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते।
वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः॥ ३६॥

पदार्थ–
तस्य = ती प्रह्लादका
असङ्ख्येयैः = गन्नै नसकिने
गुणैः = गुणहरूद्वारा उनको
माहात्म्यं = महिमा गाउन
अलम् = आवश्यक छैन
यस्य = जुन प्रह्लादको
भगवति = भगवान्
वासुदेवे = वासुदेव प्रभुमा
नैसर्गिकी = स्वाभाविक
रतिः = प्रेमले नै (उनको महिमा)
सूच्यते = सूचित हुन्छ

वाक्यार्थ– भक्त प्रह्लादका अरू असङ्ख्य गुणहरूको चर्चा गरिरहनु आवश्यक छैन। केवल एउटा गुण जो भगवान् वासुदेवमा जन्मजात नैसर्गिक प्रेम छ, त्यही प्रेम नै उनको महिमा प्रकट गर्नको लागि पर्याप्त छ।

विवरण– यहाँ श्लोक ३१-३६ मा भगवान्का भक्त प्रह्लादका गुणहरूको वर्णन गरिएको छ। भगवान्का गुणहरू अनन्त रहे जस्तै प्रह्लादका गुणहरू पनि अनन्त रहेको बताइएको छ। सधैँ भगवान्को मात्र चिन्तन गरिरहने भक्तमा पनि भगवान्का गुणहरू प्रकट हुन थाल्दछन्। भक्त प्रह्लाद दुःखहरू आउँदा पनि चिन्तित बनेनन्। यस लोक र परलोकका सम्पूर्ण भोग्य पदार्थहरू अयथार्थ हुन् भन्ने भाव राख्नाले नै प्रह्लाद चिन्तामुक्त भएका हुन्। सपनामा भ्रमवश देखिएका पदार्थहरू नष्ट हुँदा को दुःखी हुन्छ र? यस्तै संसारलाई सपनाबराबर देख्ने हुनाले उनको कामना शान्त भइसकेको थियो। सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई उनी आत्मवत् अर्थात् आफूजस्तै देख्दथे। सम्पूर्ण

प्राणीहरूको अन्तःकरणभित्र रहने वासुदेव तत्त्वमा उनको मन सधैँ लीन भइरहन्थ्यो। उनी हरेक समय र अवस्थामा भगवान्को नै चिन्तन र मनन गर्दथे।

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत् तन्मनस्तया।
कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम्॥ ३७॥

पदार्थ–
बालः = बालक भएर पनि
न्यस्तक्रीडनकः = खेलकुद आदि चञ्चलता छाडेका र
कृष्णग्रहगृहीतात्मा = श्रीकृष्णरूपी ग्रहद्वारा तानिएका प्रह्लादले
तन्मनस्तया = भगवान्तिर नै एकाग्रचित्त भएकोले
जडवत् = जड जस्तै
ईदृशम् = यस किसिमको
जगत् = संसार प्रपञ्चलाई
न वेद = थाहै पाएनन्

वाक्यार्थ– बालक अवस्थादेखि नै श्रीकृष्णरूप ग्रहद्वारा हृदय खिचिएका हुनाले उनै भगवान्को चिन्तनले गर्दा प्रह्लादलाई खेलकुदमा कुनै रुचि भएन। सधैँ भगवान्कै चिन्तनले गर्दा जड जस्ता भएका उनले यो सांसारिक प्रपञ्च कस्तो छ भन्ने कुरा थाहै पाएनन् अर्थात् उनले संसारको वास्तै गरेनन्।

विवरण– यस श्लोकमा भक्त प्रह्लादलाई श्रीकृष्णरूपी ग्रहले समातेको भनेर भगवान् श्रीकृष्णलाई ग्रहका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसर्थ ग्रह भन्नाले के बुझिन्छ र भगवान् श्रीकृष्णलाई ग्रह किन भनियो भन्ने बारेमा चर्चा गरौँ।

गृह्णाति इति ग्रहः अर्थात् जसले समात्छ त्यसलाई ग्रह भनिन्छ। शनि, राहु, केतु आदिले मानिसलाई दशा–अन्तर्दशाका समयमा समात्ने भएकाले तिनीहरूलाई ग्रह भनिन्छ। भगवान्ले पनि आफ्ना भक्तहरूलाई समात्ने भएकाले ग्रह भनिएको हो। तर शनि, राहु आदि ग्रहले मानिसलाई समात्ने कार्य र भगवान्ले भक्तलाई समात्ने कार्यमा नितान्त भिन्नता रहेको छ। अरू शनि, राहु आदि ग्रहहरू त दशा–अन्तर्दशाको समय सकिएपछि मानिसहरूलाई छाडिदिन्छन् तर भगवान्ले एकचोटि समातेपछि भक्तलाई कहिल्यै छाड्नुहुन्न। अरू ग्रहले समातेको मान्छेले निकै दुःख–कष्ट पाउँछ। तर जसलाई नित्य भगवान्रूप ग्रहले समातेको छ ऊ त सधैँ आनन्दमा मस्त हुन्छ। सुख–दुःख, राग–द्वेष आदिले भरिएको यस संसारलाई जान्ने साधन मन हो। मन पूर्ण रूपमा भगवान्मा लागिसकेपछि संसारका कुनै पनि वस्तुले उसलाई आकर्षित गर्न सक्दैनन्। भक्त प्रह्लादको मन भगवान्मा नै लीन भइसकेको थियो। त्यसैले उनले जगत्लाई जसरी संसारी मानिसहरू देख्छन् त्यसरी देखेनन्।

भक्त प्रह्लाद ज्ञानी थिए। ज्ञानी भएकैले उनको व्यवहार अन्य सामान्य मानिसको जस्तो थिएन। भक्त प्रह्लाद संसारलाई श्रीहरिकै रूपमा देख्दथे। जगत्लाई जगत्को रूपमा नजानी मूल परमतत्त्वको रूपमा चिन्नु संसारीको लागि अज्ञानरूप भए तापनि भक्तहरूको लागि त्यही नै ज्ञान हो र यसैको प्रशंसा यी श्लोकमा गरिएको छ।

आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन् ब्रुवन् ।
नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥ ३८ ॥

पदार्थ—
गोविन्दपरिरम्भितः = भगवान्द्वारा अङ्कमाल गरिएको अनुभव गर्ने प्रह्लादले
आसीनः = बस्दा
पर्यटन् = घुम्दा
अश्नन् = खाँदा
शयानः = सुत्दा
प्रपिबन् = पिउँदा
ब्रुवन् = बोल्दा
एतानि = यी सम्पूर्ण व्यावहारिक कुराहरूलाई
न अनुसन्धत्ते = विचार गरेनन्

वाक्यार्थ— प्रह्लादले भगवान्द्वारा सधैँ अङ्कमाल गरिएको अनुभव गर्दै बस्दा, घुम्दा, खाँदा, पिउँदा, सुत्दा तथा बोलचाल गर्दा पनि अरू कुराहरूमा ध्यानै दिँदैनथे। केवल भगवान्लाई नै सम्झिरहन्थे।

विवरण— यस श्लोकमा आएका **गोविन्दपरिरम्भितः** र **नानुसन्धत्ते** यी दुई पदको चर्चा गरौँ। **परिरम्भण**को अर्थ हुन्छ अङ्कमाल। भगवान्ले जसलाई अङ्कमाल गर्नुभएको हुन्छ ऊ खाँदा, हिँड्दा र सुत्दासमेत बाह्य क्रियाहरूको चाल पाउँदैन। अनुसन्धानको अर्थ हो— भएका क्रियाहरूको फेरि विचार गर्नु। प्रारब्धका कारण ज्ञानीमा पनि भोजन, शयन आदि सबै क्रिया हुन्छन् तर ज्ञानीलाई तिनको अनुसन्धान हुँदैन। उपनिषद्मा बताइएको छ- **प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्** (बृहदारण्यकोपनिषद्, ४/३/२१) अर्थात् सर्वज्ञ परमात्माद्वारा अङ्कमाल गरिएपछि जीव बाहिरी-भित्री कुनै कुराहरूलाई पनि जान्दैन। जब जीवलाई परमात्माले अङ्कमाल गर्नुहुन्छ अर्थात् गम्लङ्ग ढाकेर आफूभित्र लीन गर्नुहुन्छ तब ऊ परमात्मरूप भएको हुन्छ। गाढा निद्राको समयमा यस्तै हुने भएकाले जीव आफैँलाई समेत जान्दैन। सुषुप्तिमा परमात्मरूपता स्वतः प्राप्त हुने भएकाले यो पुरुषार्थ हुँदैन। तर जाग्रत्मा जसले परमात्मासँग अभेदभाव प्राप्त गर्दछ भने उसलाई परमपुरुषार्थरूप मोक्ष प्राप्त हुन्छ। आफूलाई परमात्माभन्दा अभिन्न रूपमा जानिसकेको व्यक्ति खाँदा, हिँड्दा र सुत्दासमेत त्यही स्वरूपको मस्तीमा डुबिरहेको हुन्छ। उसलाई भित्री, बाहिरी कुनै पदार्थको पनि ज्ञान हुँदैन। सत्स्वरूप परमात्मासँग अभिन्न भएपछि विषयको अनुसन्धान हुँदैन भन्नु **न अनुसन्धत्ते** पदको तात्पर्य हो।

क्वचिद् रुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः ।
क्वचिद्धसति तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति क्वचित् ॥ ३९ ॥

पदार्थ—
क्वचित् = कहिलेकाँही
वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः = भगवान्ले मलाई छाड्नुहुन्छ कि भनी चिन्तित भएर
रुदति = जोडसँग रुन्थे
क्वचित् = फेरि कहिले
हसति = हाँस्दथे
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
तच्चिन्ताह्लादः = भगवान्को स्मरणले धेरै आनन्दित भएर
उद्गायति = गाउँथे

वाक्यार्थ– प्रह्लाद कहिलेकाहीँ भगवान्ले छाड्नुहुन्छ कि भन्ने चिन्ताले खुब रुन्थे, फेरि कहिले हाँस्दथे र कहिले भने भगवान्को सम्झनाले आनन्दित हुँदै गाउँथे।

नदति क्वचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क्वचित्।

क्वचित् तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥ ४० ॥

पदार्थ–	**विलज्जः** = लाजलाई त्यागेर	भई
क्वचित् = कहिले	**नृत्यति** = नाच्दथे	**ह** = निश्चय नै
उत्कण्ठः = अत्यन्त उत्कण्ठित भएर	**क्वचित्** = कहिले	**अनुचकार** = भगवान्का लीलाको अनुकरण गर्दथे
नदति = भगवान्लाई पुकार्दथे	**तद्भावनायुक्तः** = भगवद्भावनामा रमाएर	
क्वचित् = कहिले	**तन्मयः** = भगवत्स्वरूपमैँ स्थित	

वाक्यार्थ– वेला बखत अत्यन्त उत्कण्ठित भएर भगवान्लाई पुकार गर्दथे भने कहिले लाजसरम त्यागेर खुब नाच्दथे अनि कहिलेकाहीँ फेरि भगवत्स्वरूपमैँ स्थित भई भगवान्का लीलाहरूको नै अनुकरण गर्दथे।

क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः।

अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥ ४१ ॥

पदार्थ–	**उत्पुलकः** = रोमाञ्चित बन्दै	आँसु बगाउँदै र आँखा चिम्लदै
क्वचित् = कहिले	**अस्पन्दप्रणयानन्दसलिला-मीलितेक्षणः** = भगवान्को नित्यप्रेमको आनन्दले आँखाबाट	**तूष्णीम्** = चुपचाप
संस्पर्शनिर्वृतः = भगवान्सँग स्पर्श भएको अनुभवले सुखी हुँदै		**आस्ते** = बस्दथे

वाक्यार्थ– कहिले प्रह्लादलाई भित्र-भित्रै भगवान्सँग स्पर्श भएको अनुभव हुन्थ्यो, जसले गर्दा उनका आँखाबाट हर्षका आँसुहरू बग्थे। शरीरमा रोमाञ्च हुन्थ्यो र आनन्दमा मग्न हुँदै आँखा चिम्लिएर चुप-चाप बस्दथे।

विवरण– ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् (भगवद्गीता, ७/१८) भन्ने वचनअनुसार ज्ञानीहरू भगवान्का आत्मा नै हुन् किनभने उनीहरूले सम्पूर्ण संसार र आफूलाई वासुदेवको रूपमा जानेका हुन्छन्। अरू सामान्य भक्तहरू आफूभन्दा भगवान्लाई भिन्न मान्दछन्। त्यसैले श्रवण, कीर्तन र पूजनको समयमा मात्र भगवान्लाई सम्झन्छन्। ज्ञानी चाहिँ परमात्मासँग नित्ययुक्त हुन्छ किनभने ऊ परमात्माबाहेक अरूलाई देख्दै-देख्दैन। सर्वश्रेष्ठ भक्तहरूको प्रेम कहिल्यै पनि परमात्माभन्दा बाहिर जाँदैन। आनन्दको आधिक्यका कारण उनीहरूका आँखा सधैँ रसाइरहन्छन्। त्यसैले उनीहरू आँखा बन्द गर्दै परमात्माको आनन्दरसमा डुब्दछन्। भक्तिशास्त्रमा रोमाञ्च, अश्रुपात, शरीरको कान्ति बदलिनु आदि सात्त्विक भावहरूको वर्णन पाइन्छ। प्रह्लादमा यी सम्पूर्ण सात्त्विक

भावहरू रहेको स्पष्टतः बुझ्न सकिन्छ।

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयोर्निषेवयाकिञ्चनसङ्गलब्धया।

तन्वन्परां निर्वृतिमात्मनो मुहुर्दुःसङ्गदीनान्यमनः शमं व्यधात्॥ ४२॥

पदार्थ–
सः = ती प्रह्लादले
अकिञ्चनसङ्गलब्धया = भगवान्का भक्तहरूको सङ्गतबाट प्राप्त भक्तिभावले र
उत्तमश्लोकपदारविन्दयोः = उत्तम कीर्ति भएका भगवान्को चरणकमलको
निषेवया = सेवाले
आत्मनः = आफ्नो
परां = परम
निर्वृतिम् = आनन्दलाई
तन्वन् = बढाउँदै
मुहुः = बारम्बार
दुःसङ्गदीनान्यमनः = कुसङ्गतमा लागेका अन्य दैत्यबालकहरूको मनलाई पनि
शमं = शान्त
व्यधात् = बनाए

वाक्यार्थ– प्रह्लादले भगवान्का भक्तहरूको सङ्गत र भगवान्का चरणको सेवाबाट परम आनन्दलाई प्राप्त गरिसकेका थिए। उनको त्यो असीमित आनन्दले गर्दा कुसङ्गतमा लागेका दैत्यबालकहरूको मनलाई पनि शान्ति प्रदान गरेको थियो।

तस्मिन् महाभागवते महाभागे महात्मनि।

हिरण्यकशिपू राजन्नकरोदघमात्मजे॥ ४३॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
तस्मिन् = त्यस्तो
महाभागवते = भगवान्का परमभक्त
महाभागे = सौभाग्यशाली
महात्मनि = महात्मा
आत्मजे = आफ्नो छोरा प्रह्लादमा पनि
हिरण्यकशिपुः = हिरण्यकशिपुले
अघम् = द्रोह (पाप)
अकरोत् = गर्‍यो

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! त्यस्ता भगवान्का परमभक्त, सौभाग्यशाली, महात्मास्वरूप आफ्नो पुत्र प्रह्लादमा दैत्यराज हिरण्यकशिपुले द्रोह गर्‍यो।

युधिष्ठिर उवाच (युधिष्ठिरले भन्नुभयो)

देवर्ष एतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत।

यदात्मजाय शुद्धाय पितादात् साधवे ह्यघम्॥ ४४॥

पदार्थ–
सुव्रत = हे अखण्डव्रत गर्ने
देवर्षे = देवर्षि नारदजी
तव = हजुरबाट
एतत् = यो कुरो
वेदितुं = जान्न
इच्छामः = चाहन्छौँ
यत् = जो
शुद्धाय = निर्दोष
साधवे = सज्जन
आत्मजाय = आफ्नै छोरालाई
हि = निश्चय नै
पिता= बाबु हिरण्यकशिपुले
अघम् = द्रोह
अदात् = दियो (गर्‍यो)

वाक्यार्थ– हे अखण्ड व्रत गर्ने नारदजी ! यस्तो निर्दोष तथा सज्जन आफ्नो छोरामा बाबु हिरण्यकशिपुले कसरी द्रोह गर्‍यो ? हामी हजुरबाट यो कुरो जान्न चाहन्छौँ।

पुत्रान् विप्रतिकूलान् स्वान् पितरः पुत्रवत्सलाः।
उपालभन्ते शिक्षार्थं नैवाघमपरो यथा ॥ ४५ ॥

पदार्थ–
पुत्रवत्सलाः = छोरालाई प्यार गर्ने
पितरः = बाबुहरूले
विप्रतिकूलान् = प्रतिकूल भएका
स्वान् = आफ्ना
पुत्रान् = छोराहरूलाई
शिक्षार्थं = शिक्षा-दीक्षाका लागि
उपालभन्ते = हप्काउने गर्दछन्
अपरः यथा = शत्रुले झैँ
अघम् = मरणपर्यन्त द्रोह चाहिँ
न एव = गर्दैनन्

वाक्यार्थ– छोरालाई प्यारो गर्ने बाबुले छोराहरू प्रतिकूल भएमा शिक्षा-दीक्षाका लागि उनीहरूलाई हप्काउने काम त गर्दछन् तर शत्रुहरूलाई झैँ मार्नैका लागि प्रयास चाहिँ गर्दैनन्।

किमुतानुवशान् साधूंस्तादृशान् गुरुदेवतान्।
एतत् कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो ॥
पितुः पुत्राय यद् द्वेषो मरणाय प्रयोजितः ॥ ४६ ॥

पदार्थ–
ब्रह्मन् = हे महर्षे
अनुवशात् = अनुकूल
साधून् = सज्जन
गुरुदेवतान् = पितालाई देवतुल्य मान्ने
तादृशान् = त्यस्ता प्रह्लादको विषयमा त
किमुत = के कुरा गरौँ र
प्रभो = हे कृपालु प्रभु
पितुः = पिताको
पुत्राय = छोरालाई उद्देश्य गरेर
यत् द्वेषः = जो द्वेष
मरणाय = पुत्रलाई मार्नको लागि
प्रयोजितः = भयो
एतत् = यस सम्बन्धी
अस्माकं = हामीहरूको
कौतूहलं = जिज्ञासालाई
विधम = शान्त गरिदिनुहोस्

वाक्यार्थ– हे महर्षे ! यस्ता सबैका लागि अनुकूल, पितालाई देवतुल्य मान्ने प्रह्लादलाई द्वेष गर्ने कुनै कारण नै छैन। तैपनि हिरण्यकशिपुले छोरा प्रह्लादलाई मार्ने चेष्टा गर्‍यो। यो किन र कसरी भयो ? यी सबै बताएर हाम्रो जिज्ञासा शान्त पारिदिनुहोस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे
प्रह्लादचरिते चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

हिरण्यकशिपुद्वारा प्रह्लादलाई मार्ने प्रयास

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

पौरोहित्याय भगवान् वृतः काव्यः किलासुरैः।
शण्डामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥ १ ॥
तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदम्।
पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् ॥ २ ॥

पदार्थ–
भगवान् = ऐश्वर्ययुक्त
काव्यः = शुक्राचार्य
किल = निश्चय नै
असुरैः = दैत्यहरूद्वारा
पौरोहित्याय = पुरोहित हुन
वृतः = वरण गरिए
तस्य = ती शुक्राचार्यका
शण्डामर्कौ = शण्ड र अमर्क नामका
सुतौ = दुई भाइ छोरा थिए
तौ = ती दुई भाइ
दैत्यराजगृहान्तिके = दैत्यराजको महलका नजिक
राज्ञा = राजा हिरण्यकशिपुद्वारा
प्रापितं = पढ्न पठाइएको
नयकोविदम् = नीतिमा निपुण
बालं = बालक
प्रह्लादं = प्रह्लादलाई र
अन्यान् = अरू
असुरबालकान् च = असुर बालकहरूलाई पनि
पाठ्यान् = दण्डनीति आदि राजनीतिसम्बन्धी शास्त्रहरू
पाठयामासतुः = पढाउँदथे

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! दैत्यहरूले भगवान् शुक्राचार्यलाई पौरोहित्यका लागि वरण गरेका थिए। उनका शण्ड र अमर्क नामका दुई भाइ छोरा थिए। तिनीहरूले राजमहलको नजिकै राजा हिरण्यकशिपुद्वारा पढ्न पठाइएका नीतिमा निपुण बालक प्रह्लादलाई र अन्य दैत्य बालकहरूलाई समेत दण्डनीति आदि राजनीतिसम्बन्धी शास्त्रहरू पढाउँदथे।

यत् तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवेऽनुपपाठ च।
न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयम् ॥ ३ ॥

पदार्थ–
तत्र = त्यस पाठशालामा
यत् = जो
गुरुणा = गुरुले
प्रोक्तं = बताउनुभएको कुरा
शुश्रुवे = सुन्थे र
अनु = सुनिसकेपछि
पपाठ च = पढ्थे पनि तर
स्वपरासद्ग्रहाश्रयम् = आफ्नो र अर्काको भन्ने खराब आग्रहले युक्त त्यो शिक्षालाई
मनसा = मन–मनले
साधु = राम्रो शिक्षा हो भनेर
न मेने = मानेनन्

वाक्यार्थ– गुरुले पाठशालामा पढाएका कुराहरू प्रह्लाद राम्रोसँग सुन्थे र पढ्थे पनि तर राग र द्वेषले युक्त भएको त्यस्तो शिक्षालाई उनी भित्रैदेखि राम्रो मान्दैनथे।

एकदासुरराट् पुत्रमङ्कमारोप्य पाण्डव।
पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद् भवान्॥ ४॥

पदार्थ–
पाण्डव = हे युधिष्ठिर
एकदा = एक दिन
असुरराट् = दैत्यराज हिरण्यकशिपुले
पुत्रम् = आफ्नो छोरो प्रह्लादलाई
अङ्कम् = काखमा
आरोप्य = राखेर
पप्रच्छ = सोध्यो
वत्स = हे बाबु
भवान् = तिमीले
यद् = जे कुरा
साधु = राम्रो
मन्यते = मान्दछौ त्यो कुरा
कथ्यतां = बताऊ

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! कुनै एक दिन दैत्यराज हिरण्यकशिपुले आफ्नो छोरो प्रह्लादलाई काखमा लिएर सोध्न लाग्यो– हे बाबु प्रह्लाद! तिमीलाई मन पर्ने कुरा के हो भन।

प्रह्लाद उवाच (प्रह्लादले भने)

तत्साधु मन्येऽसुरवर्य देहिनां सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात्।
हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत॥ ५॥

पदार्थ–
असुरवर्य = हे दैत्यश्रेष्ठ पिताजी
असद्ग्रहात् = म र मेरो भन्ने खराब अभिमानको कारणले
सदा = सधैँ
समुद्विग्नधियाम् = चञ्चल चित्त भएका
देहिनां = प्राणीहरूको
तत् = त्यो कुरो
साधु = राम्रो
मन्ये = मान्छु
यत् = जो
आत्मपातं = आफ्नो पतनको कारण भएको
अन्धकूपं = अँध्यारो इनारजस्तो
गृहम् = घरलाई
हित्वा = त्यागेर
वनं = वनमा (एकान्तमा)
गतः = गएर
हरिम् = श्रीहरि परमात्मालाई
आश्रयेत = आश्रय लेओस्

वाक्यार्थ– हे पिताजी! यी सम्पूर्ण प्राणीहरू चञ्चलचित्त भएका र सधैँ 'म र मेरो' भन्ने अभिमानले मत्त भएका छन्। यिनीहरूले आफ्नो पतनको कारण भएको अँध्यारो इनारजस्तो घरपरिवारको आसक्तिलाई त्यागेर एकान्तमा गई भगवान् श्रीहरिको भजन गरून्। मलाई यही कुरा राम्रो लाग्छ।

विवरण– यहाँ घरलाई अँध्यारो इनार भनिएको छ। संसारमा व्यर्थमैं तेरो-मेरो बुद्धि गर्ने मानिसहरू विक्षिप्तचित्त भई यसमा फसिरहन्छन्। परमात्माद्वारा बनेको र उनैद्वारा नियन्त्रित भएको संसारमा आफूलाई नियन्त्रक र स्वामी मान्नु झुटो बुद्धि हो। यसैलाई यहाँ **असद्ग्रह** भनिएको हो। मानिसहरू जति प्रयास गर्दा पनि किन सुखी छैनन्? उनीहरू किन सधैँ उद्विग्न र चिन्तित छन्? झूटो आग्रहकै कारण मानिसहरू सधैँ उद्विग्न र चिन्तित छन्। उनीहरू जुन वस्तु आफ्नो हुन

सक्दैन त्यसलाई आफ्नो बनाउन चाहन्छन् यसैले कहिल्यै सफल हुँदैनन् र दुःखी बनिरहन्छन्। हुन त घरलाई छाड्दैमा मात्र यो आसक्ति पूर्णतः छुट्दैन तर उनीहरूले प्रारम्भिक रूपमा घरलाई छाडी एकान्तमा भगवान्को शरण लिनु जरुरी छ। साधकले कम्तीमा नयाँ आग्रहहरू नबनाउन र पुराना आग्रहहरूलाई बिस्तारै नष्ट गर्न एकान्त ठाउँमा बस्नु आवश्यक देखिन्छ। वन र तीर्थस्थलको एकान्त शान्तिले उनीहरूको विक्षिप्त हृदयमा आनन्दको सञ्चार हुन्छ र त्यसबाट आकर्षित भई मानिसहरू भगवान्को शरणमा जान्छन्।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः।

जहास बुद्धिर्बालानां भिद्यते परबुद्धिभिः॥ ६॥

पदार्थ—	**श्रुत्वा** = सुनेर	**बुद्धिः** = बुद्धि
परपक्षसमाहिताः = आफ्नो शत्रु (विष्णु)को पक्षमा निष्ठा राखेको	**दैत्यः** = दैत्यराज हिरण्यकशिपु	**परबुद्धिभिः** = शत्रुपक्षका व्यक्तिहरूद्वारा
	जहास = हाँस्यो	
पुत्रगिरः = छोराको वाणीलाई	**बालानां** = बालकहरूको	**भिद्यते** = विपरीत बनाइन्छ

वाक्यार्थ — आफ्नो पुत्र प्रह्लादको मुखबाट आफ्नो शत्रु विष्णुको प्रशंसा सहितको यस्तो कुरा सुनेर दैत्यराज हिरण्यकशिपु खुब हाँस्यो र "यस्तै हो, शत्रुपक्षका मानिसहरूको कुराले साना बच्चाहरूको बुद्धि चाँडै विपरीत हुन्छ" भन्यो।

सम्यग् विधार्यतां बालो गुरुगेहे द्विजातिभिः।

विष्णुपक्षैः प्रतिच्छन्नैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा॥ ७॥

पदार्थ—	**अस्य धीः** = यसको बुद्धिलाई	**बालः** = यस बालकलाई
गुरुगेहे = गुरुको घरमा आएका	**यथा** = जसो गर्दा	**सम्यक्** = राम्रोसँग
प्रतिच्छन्नैः = भेष बदलेका	**न भिद्येत** = विपरीत पार्न सक्दैनन्	**विधार्यतां** = रेखदेख गरिराख्नू
विष्णुपक्षैः = विष्णुपक्षका	त्यसरी नै	
द्विजातिभिः = ब्राह्मणहरूले		

वाक्यार्थ— हाम्रा गुरुहरूको घरमा समेत विष्णुपक्षका ब्राह्मणहरू भेष बदलेर घुसेको जस्तो छ। यसैले तिनीहरूले यस बालकको बुद्धिलाई पनि विपरीत बनाइसकेछन्। अब जसो गर्दा यो बालकको बुद्धि कसैले बिगार्न पाउँदैन त्यसरी नै यस बालकलाई राम्रोसँग रेखदेख गरिरहनू।

गृहमानीतमाहूय प्रह्लादं दैत्ययाजकाः।

प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समपृच्छन्त सामभिः॥ ८॥

पदार्थ—	**दैत्ययाजकाः** = हिरण्यकशिपुका	पुरोहितहरूले

गृहम् = आफ्ना घरमा
आनीतम् = ल्याइएका
प्रह्लादं = प्रह्लादलाई
आहूय = बोलाएर
सामभिः = साम, दाम आदि नीतिको प्रयोग गरी
श्लक्ष्णया = अत्यन्त मिठो
वाचा = बोलीले
प्रशस्य = प्रशंसा गर्दै
समपृच्छन्त = सोध्न थाले

वाक्यार्थ– त्यसपछि दैत्य गुरुहरूले प्रह्लादलाई आफ्नो घरमा ल्याएर साम, दाम, दण्ड र भेद आदि नीतिहरूको प्रयोग गरी अत्यन्त मिठो बोलीले प्रह्लादको प्रशंसा गर्दै सोध्न थाले।

वत्स प्रह्लाद भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा।
बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्ययः॥ ९॥
बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत्।
भण्यतां श्रोतुकामानां गुरूणां कुलनन्दन॥ १०॥

पदार्थ–
वत्स = हे बाबु
प्रह्लाद = हे प्रह्लाद
ते = तिम्रो
भद्रं = कल्याण होस्
सत्यं = साँचो
कथय = बोल
मृषा मा = झुटो नबोल
बालान् अति = अरू बालकहरूलाई छाडेर
तुभ्यम् = तिम्रो मात्रै
एषः = यो
बुद्धिविपर्ययः = उल्टो बुद्धि
कुतः = कहाँबाट भयो (तिम्रो)
बुद्धिभेदः = बुद्धि बिगार्ने काम
परकृतः = शत्रुहरूले गरेको हो
उत आहो = अथवा
स्वतः = आफैँ
अभवत् = भयो
कुलनन्दन = हे दैत्यकुलनन्दन प्रह्लाद
श्रोतुकामानां = सुन्न चाहने हामी
गुरूणां = गुरुहरूका समक्ष
भण्यतां = भन

वाक्यार्थ– हे बाबु प्रह्लाद ! तिम्रो कल्याण होस्। तिमी साँचो-साँचो भन, झुटो नबोल। यी अरू बालकहरूलाई छाडेर तिमीलाई मात्रै यो उल्टो बुद्धि कहाँबाट आयो। यो बुद्धि बिगार्ने काम शत्रुपक्षका कसैले गरेका हुन् कि आफैँ भएको हो ? हे कुलनन्दन ! सुन्न चाहने हामी तिम्रा गुरुहरूलाई यी सबै कुरा बताऊ।

प्रह्लाद उवाच (प्रह्लादले भने)

स्वः परश्चेत्यसद्ग्राहः पुंसां यन्मायया कृतः।
विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः॥ ११॥

पदार्थ–
यन्मायया = जसको मायाले
पुंसां = मानिसहरूको
स्वः = यो आफ्नो र
परः = यो अर्काको हो भन्ने
इति = यस्तो
असद्ग्राहः = मिथ्या अभिमान
कृतः = गराइयो
विमोहितधियां = त्यही भावले मोहितचित्त भएका व्यक्तिहरूको (तपाईंहरूको)
दृष्टः = देखियो पनि

तस्मै = त्यस्ता	**भगवते** = भगवान् नारायणलाई	**नमः** = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– जुन भगवान्को मायाशक्तिको कारणले सारा प्राणीहरूलाई यो मेरो हो र यो अर्काको हो भन्ने मिथ्या अभिमान भइरहेको छ, यही अभिमानले तपाईंहरूलाई पनि छाडेको छैन। त्यस्ता मायापति भगवान्लाई मेरो नमस्कार छ।

स यदानुव्रतः पुंसां पशुबुद्धिर्विभिद्यते।

अन्य एष तथान्योऽहमिति भेदगतासती॥ १२॥

पदार्थ–	**एषः** = यो	**भेदगता** = भेदबोध गराउने
यदा = जहिले	**अन्यः** = अर्कै हो	**असती** = बेकारको
सः = उनै परमात्मा	**तथा** = त्यसै गरी	**पशुबुद्धिः** = पशुको जस्तो
अनुव्रतः = अनुकूल बन्नुहुन्छ	**अहम्** = म	देहात्मबुद्धि
त्यस बखतमा	**अन्यः** = अर्कै हुँ	**विभिद्यते** = नाश हुन्छ
पुंसां = मानिसहरूको	**इति** = यस्तो	

वाक्यार्थ– जहिले भगवान्को अनुग्रह हुन्छ त्यतिखेर मानिसहरूको 'यो अर्कै हो, म अर्कै हुँ' भन्ने भेदबुद्धि नाश हुन्छ।

स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते।

मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम्॥ १३॥

पदार्थ–	**स्वपर इति** = आफ्नो र अर्काको	**ब्रह्मादयः** = ब्रह्मा आदि
दुरत्ययानुक्रमणः = विवेकपूर्वक	भनी	देवताहरू
मात्र वर्णन गर्न सकिने	**निरूप्यते** = निरूपण गरिन्छ	**मुह्यन्ति** = मोहमा पर्दछन्
सः = त्यो	**हि** = निश्चय नै	**एषः** = यही तत्त्वले नै
एषः = यो	**यद्वर्त्मनि** = जुन तत्त्वचिन्तनको	**मे** = मेरो
आत्मा = प्रत्यगात्मालाई	बाटोमा	**मतिम्** = बुद्धिलाई पनि
अबुद्धिभिः = अज्ञानीहरूद्वारा	**वेदवादिनः** = वेदको तत्त्व बुझेका	**भिनत्ति** = बिगारेको छ

वाक्यार्थ– जुन आत्मालाई बुझ्न नसकेर अज्ञानी मानिसहरू 'आफू' र 'अर्को' भनी व्याख्या गर्दछन्, जुन तत्त्वको विषयमा वेद आदि शास्त्र बुझेका ब्रह्मा आदि देवताहरू पनि मोहमा पर्दछन् त्यही तत्त्वले नै (हजुरहरूको भनाइअनुसार) मेरो बुद्धि बिगारेको हो।

यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन् स्वयमाकर्षसन्निधौ।

तथा मे भिद्यते चेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया॥ १४॥

पदार्थ–	**यथा** = जसरी	नजिकमा रहेको
ब्रह्मन् = हे गुरुदेव	**आकर्षसन्निधौ** = चुम्बकको	**अयः** = फलाम

स्वयम् = आफैँ	**चक्रपाणेः** = भगवान् श्रीहरिका	**चेतः** = चित्त
भ्राम्यति = घुम्दछ	**यदृच्छया** = इच्छाले	**भिद्यते** = बेग्लै बनेको छ
तथा = त्यसै गरी	**मे** = मेरो	

वाक्यार्थ— हे गुरुदेव ! जसरी चुम्बकको नजिकमा रहेको फलाम चुम्बकतर्फ आकर्षित भएर घुमिरहन्छ त्यसै गरी भगवान् श्रीहरिको इच्छाले मेरो चित्त पनि उतैतिर आकर्षित भइरहेको छ।

विवरण— यहाँ 'तिम्रो बुद्धि कसले बिगाऱ्यो ?' भन्ने शण्डामर्कको प्रश्नको उत्तर भक्त प्रह्लादले ११-१४ श्लोकमा दिएका छन्। प्रह्लादले भनेअनुसार भगवान्‌को चिन्तन गर्नु बुद्धि बिग्रनु होइन अपितु तेरो र मेरो भन्ने भेदबुद्धि हुनु नै बुद्धि बिग्रनु हो। जसको बुद्धि अज्ञानद्वारा ढाकिएको छ त्यस्ता मानिसहरूलाई भगवान्‌को मायाले 'तेरो र मेरो' को भुलभुलैयामा भुलाउँछ। मानिसहरूले आफूलाई जतिसुकै विवेकशील ठाने पनि वास्तवमा यस्तो भेदबुद्धि गर्ने व्यक्तिहरू पशु नै हुन्। जब भगवान् प्रसन्न हुनुहुन्छ तब उहाँले तपाईं-हामी सबैको यस पशुबुद्धिलाई नष्ट गरिदिनुहुन्छ भनी प्रह्लादले जवाफ दिएका छन्। भक्तहरू कसैको बहकावमा लागेर भगवान्‌सँग प्रेम गर्दैनन् अपितु उनीहरूको हृदय भगवान्‌सँग प्रेम नगरी रहनै सक्दैन र भक्तहरू स्वतः नै परमात्मातिर आकर्षित हुन्छन्।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

एतावद् ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामतिः।
तं निर्भर्त्स्याथ कुपितः स दीनो राजसेवकः॥ १५॥

पदार्थ—	**उक्त्वा** = भनेर	**राजसेवकः** = राजाका सेवकले
महामतिः = ज्ञानी प्रह्लादले	**विरराम** = चुप लागे	**कुपितः सन्** = रिसाएर
ब्राह्मणाय = ब्राह्मण शण्ड र अमर्कलाई	**अथ** = त्यसपछि	**तं** = ती प्रह्लादलाई
एतावत् = यति	**सः** = ती	**निर्भर्त्स्य** = हप्काउँदै भने
	दीनः = अत्यन्त दुःखी भएका	

वाक्यार्थ— ज्ञानी प्रह्लादले शण्ड र अमर्कलाई यति भनेर चुप लागेपछि प्रह्लादको कुरा सुनेर ती अत्यन्त दुःखी भएका राजाका सेवकहरूले रिसाएर प्रह्लादलाई हप्काउँदै भन्न थाले।

आनीयतामरे वेत्रमस्माकमयशस्करः।
कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितो दमः॥ १६॥

पदार्थ—	**अस्माकम्** = हामीहरूको	**अस्य** = यो प्रह्लादको लागि
अरे = ए	**अयशस्करः** = बेइज्जत गर्ने	**चतुर्थः** = चौथो उपाय
वेत्रम् = बेतको लौरो	**दुर्बुद्धेः** = खराब बुद्धि भएको	**दमः** = दण्ड नै
आनीयताम् = ल्याओ	**कुलाङ्गारस्य** = दैत्यकुलको कलङ्क	**उदितः** = उचित हुन्छ

वाक्यार्थ– ए ! मेरो बेतको लौरो ल्याओ-ल्याओ। हामीहरूको बेइज्जत गर्ने, खराब बुद्धि भएको अनि दैत्यकुलको कलङ्क यसलाई अरू केही गर्दा पनि यो सुध्रिएन भने अब यसका लागि चौथो उपाय दण्ड नै उचित छ।

दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः।
यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः॥ १७॥

पदार्थ–
दैतेयचन्दनवने = दैत्यकुलरूप चन्दनको वनमा
अयं = यो
कण्टकद्रुमः = काँडाको रुख
जातः = उम्रिएको छ
यन्मूलोन्मूलपरशोः = जुन दैत्यकुलरूप वनलाई काट्न बन्चरो समान रहेका
विष्णोः = विष्णुको लागि
अर्भकः = आफ्नो छोरो नै
नालायितः = बन्चराका बिँडको काम गरिरहेको छ

वाक्यार्थ– चन्दनको वनमा काँडाको रुख उम्रिएजस्तो यो हाम्रो सुन्दर दैत्यकुलमा दुष्ट प्रह्लाद जन्मिएको छ। त्यति मात्र नभएर आज यो आफ्नै बच्चाले दैत्यकुलरूप विशाल वनलाई काट्न खोज्ने विष्णुरूप बन्चराको बिँड बन्ने काम गरिरहेको छ।

इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः।
प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनम्॥ १८॥

पदार्थ–
इति = यसरी
तर्जनादिभिः = तर्साउने, हप्काउने आदि
विविधोपायैः = विभिन्न उपायहरूद्वारा
भीषयन् = तर्साउँदै
तं = ती
प्रह्लादं = प्रह्लादलाई
त्रिवर्गस्य = धर्म, अर्थ र कामको
उपपादनम् = प्रतिपादन गर्ने शास्त्र
ग्राहयामास = पढाए

वाक्यार्थ– यसरी उनीहरूले प्रह्लादलाई विभिन्न उपायहरूद्वारा तर्साउन र हप्काउन लागे। अनि बालक प्रह्लादलाई धर्म, अर्थ र कामको प्रतिपादन (विवेचना) गर्ने शास्त्रहरू खुब पढाए।

तत एनं गुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयम्।
दैत्येन्द्रं दर्शयामास मातृमृष्टमलङ्कृतम्॥ १९॥

पदार्थ–
ततः = त्यसपछि
एनं = यी प्रह्लादलाई
ज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् = साम, दान, दण्ड, भेद आदि राजनीतिका यी जान्नुपर्ने चारै उपायहरू जान्यो भन्ने कुरा
ज्ञात्वा = बुझेर
गुरुः = गुरुहरूले
मातृमृष्टम् = आमाले स्नान गराइएका
अलङ्कृतम् = गहना आदिले अलङ्कृत भएका प्रह्लादलाई
दैत्येन्द्रं = हिरण्यकशिपुलाई
दर्शयामास = देखाए

वाक्यार्थ– त्यसपछि अब प्रह्लादले साम, दान, दण्ड, भेद आदि राजनीतिका सबै उपायहरू बुझे भन्ने निश्चय गरिसकेपछि गुरुहरूले पहिला उनलाई माता कयाधु भएको ठाउँमा लगे। आमाले उनलाई स्नान गराएर गहना आदि लगाइदिइन्। त्यसपछि फेरि उनलाई हिरण्यकशिपु भएको ठाउँमा पुऱ्याए।

पादयोः पतितं बालं प्रतिनन्द्याशिषासुरः।
परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामाप निर्वृतिम्॥ २०॥
आरोप्याङ्कमवघ्राय मूर्धन्यश्रुकलाम्बुभिः।
आसिञ्चन् विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर॥ २१॥

पदार्थ–

युधिष्ठिर = हे युधिष्ठिर	**दोर्भ्यां** = आफ्ना दुबै हातले	**मूर्धनि** = तालुमा
असुरः = असुर हिरण्यकशिपुले	**परिष्वज्य** = अङ्कमाल गरेर	**अवघ्राय** = सुँघेर
पादयोः = आफ्ना पाउमा	**परमाम्** = परम	**अश्रुकलाम्बुभिः** = आँसुका धाराहरूद्वारा
पतितं = परेको	**निर्वृतिम्** = आनन्द	**आसिञ्चन्** = भिजाउँदै
बालं = बालक पुत्र प्रह्लादलाई	**आप** = प्राप्त गऱ्यो (हिरण्यकशिपुले छोरा प्रह्लादलाई)	**विकसद्वक्त्रम्** = प्रसन्न अनुहार भएका पुत्रलाई
आशिषा = आशीर्वादद्वारा	**अङ्कम्** = काखमा	**इदम् आह** = यसो भन्यो
प्रतिनन्द्य = प्रसन्न पारेर	**आरोप्य** = राखेर	

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! दैत्यराज हिरण्यकशिपुले आफ्नो पाउमा परेका पुत्रलाई देखेर आशीर्वाद दियो र दुबै हातले अङ्कमाल गरेर प्रह्लादलाई अति प्रसन्न गरायो र आफूले पनि परम आनन्द प्राप्त गऱ्यो। यसपछि हिरण्यकशिपुले आफ्ना पुत्र प्रह्लादलाई काखमा राखेर सुमसुम्याउँदै तालु सुँघ्यो र आँखाबाट आएका बलिन्द्र आँसुका धाराले भिजायो अनि हर्षले गद्गद भएर आफ्नो छोरा प्रह्लादलाई भन्न थाल्यो।

हिरण्यकशिपुरुवाच (हिरण्यकशिपुले भन्यो)

प्रह्लादानूच्यतां तात स्वधीतं किञ्चिदुत्तमम्।
कालेनैतावतायुष्मन् यदशिक्षद् गुरोर्भवान्॥ २२॥

पदार्थ–

तात = हे बाबु	**एतावता कालेन** = यतिका समयसम्म	**स्वधीतं** = आफूले पढेको
आयुष्मन् = हे चिरञ्जीवी	**गुरोः** = गुरुबाट	**किञ्चित्** = केही
प्रह्लाद = प्रह्लाद	**यत्** = जे	**उत्तमम्** = राम्रो कुरा
भवान् = तिमीले	**अशिक्षत्** = सिक्यौ (तीमध्ये)	**अनूच्यतां** = भन

वाक्यार्थ– हे चिरञ्जीवी बाबु प्रह्लाद ! तिमीले अहिलेसम्म गुरुबाट जे-जे कुराहरू सिक्यौ तीमध्ये तिमीलाई राम्रो लागेका केही कुराहरू भन त।

प्रह्लाद उवाच (प्रह्लादले भने)

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥ २३॥
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा।
क्रियेत भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम्॥ २४॥

पदार्थ–
विष्णोः = भगवान् विष्णुको
श्रवणं = लीला-कथा सुन्नु
कीर्तनं = नामसङ्कीर्तन गर्नु
स्मरणं = रूपादिको स्मरण गर्नु
पादसेवनम् = चरणको सेवा गर्नु
अर्चनं = पूजा गर्नु
वन्दनं = प्रणाम गर्नु
दास्यं = दास हुनु
सख्यम् = मित्रभाव गर्नु र
आत्मनिवेदनम् = आफूलाई भगवान्मा समर्पण गरिदिनु
इति = यस प्रकार
पुंसा = मानिसले
भगवति = भगवान्
विष्णौ = विष्णुमा
अर्पिता = अर्पण गर्दै
नवलक्षणा = नौ प्रकारका
भक्तिः = भक्ति
अद्धा = साँच्चै
क्रियते चेत् = गरिन्छ भने
तत् = त्यही नै
उत्तमम् = राम्रो
अधीतम् = पढाइ हो भन्ने
मन्ये = मान्दछु

वाक्यार्थ– हे पिताजी ! यदि कुनै व्यक्तिले भगवान् विष्णुमा नौ प्रकारका भक्ति गर्दछ भने त्यही नै साँच्चै राम्रो पढाइ हो भन्ने मलाई लाग्दछ। ती नौ प्रकारका भक्ति हुन्– भगवान्को लीलाकथाहरू सुन्नु, नामसङ्कीर्तन गर्नु, भगवान्को अवतार र रूपहरूको सम्झना गर्नु, चरणको सेवा गर्नु, भगवान्को पूजा गर्नु, भगवान्लाई नमस्कार गर्नु, भगवान्को दास बन्नु, भगवान्सँग मित्रता गर्नु र आफूलाई भगवान्मैं अर्पण गरिदिनु।

विवरण– परम पुरुषार्थ के हो ? यो कसरी प्राप्त हुन्छ भन्ने विषयमा वेद, उपनिषद् र पुराणादि ग्रन्थमा परम पुरुषार्थको स्वरूप र त्यसको प्राप्तिका लागि विभिन्न साधनहरूको निरूपण गरिएको छ। यस क्रममा मानवीय जीवनको परम पुरुषार्थका रूपमा मोक्षलाई लिइएको छ र यसको प्राप्तिका लागि भक्ति, ज्ञान, कर्म र उपासना जस्ता साधनहरूको निरूपण गरिएको छ। मानव जीवनको परम पुरुषार्थरूप मोक्षप्राप्तिका लागि अधिकारीको भेदअनुसार समुचित साधनको अवलम्बन गर्नुपर्दछ। भक्ति यी साधनहरूमध्ये सरल र सबै किसिमका मानिसहरूको लागि अनुकूल छ। यसैले यहाँ भक्तिको बारेमा चर्चा गरिन्छ।

पाणिनीय व्याकरणअनुसार 'भज्' धातुमा 'क्तिन्' प्रत्यय भई भक्ति शब्द बन्दछ। करण र भाव गरी दुई किसिमका व्युत्पत्तिअनुसार भक्ति शब्द बन्दछ। भक्ति शब्दको करणव्युत्पत्ति

यसप्रकार हुन्छ— **भज्यते अनेन इति भक्तिः** अर्थात् जसद्वारा सेवा गरिन्छ त्यो भक्ति हो। यसरी करणव्युत्पत्तिअनुसार भक्ति शब्दबाट इन्द्रिय र तिनका व्यापार भन्ने अर्थ बुझिन्छ। भगवान्‌का गुणहरूको श्रवण, कीर्तन र स्मरण, उहाँको पादसेवन, वन्दन, दास्य, सख्य र आत्मनिवेदन यी नौ प्रकारका भक्तिहरू यही साधनभक्तिअन्तर्गत पर्दछन्। त्यसैले **हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुत्तमा** अर्थात् हृषीक (इन्द्रिय)द्वारा हृषीकेश भगवान्‌को सेवा गर्नु नै उत्तम भक्ति हो भनिएको छ।

भक्ति शब्दको भाव व्युत्पत्ति यसप्रकार छ— **भजनं भक्तिः** अर्थात् सेवा नै भक्ति हो। यस्तो भावव्युत्पत्ति गर्दा साध्यभक्तिको बोध हुन्छ। यस्तो भक्तिलाई भक्तिशास्त्रले प्रेमा भक्तिको रूपमा प्रतिपादन गरेको छ। अतः भावव्युत्पत्तिअनुसार बनेको भक्तिशब्दले भगवान्‌का गुणहरूको श्रवण आदिद्वारा भगवान्‌को आकारमा आकारित अन्तःकरणको वृत्तिलाई बुझाउँछ। अन्तःकरण कुनै आकारमा आकारित नभई बस्न सक्दैन किनभने कुनै पनि विषयमा आकारित भएर रहनु यसको स्वभाव हो। अन्तःकरण विषयको आकारमा आकारित हुँदा विषयका संस्कार त्यसमा एकत्रित भए झैं श्रवण, कीर्तन आदिद्वारा भगवान्‌को आकारमा आकारित भयो भने त्यसमा भगवद्‌विषयक संस्कारहरू रहन्छन्। अन्तःकरणको यो अवस्था नै भक्ति हो। मधुसूदन सरस्वतीले भक्तिको लक्षण गर्दै भन्नुभएको छ—

द्रुतस्य भगवद्धर्माद् धारावाहिकतां गता।
सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते।।

अर्थात्, भगवान्‌का लीलाचरित्रहरूको श्रवण आदिद्वारा अन्तःकरणको वृत्ति विषयबाट हटी निरन्तर भगवान्‌मैं लागिरहनु भक्ति हो।

भक्तिमा मुख्यतः तीन ओटा पक्षहरू हुन्छन्— भगवान्, भक्त र ती दुईको सम्बन्ध। भक्ति भक्तमा आश्रित रहेर भगवान्‌लाई विषय गर्ने त्यस्तो सम्बन्ध हो जसले भक्त र भगवान्‌लाई अभिन्न बनाउँछ। मधुसूदन सरस्वतीले भगवद्धर्म भनेर श्रवण आदि साधन भक्ति तथा **सर्वेशे मनसो वृत्तिः** भनेर साध्यभक्तिलाई सङ्केत गर्नुभएको छ। साधनभक्तिद्वारा साध्यभक्तिको प्राप्ति भएपछि भक्त कृतकृत्य हुन्छ र उसका लागि कुनै पनि वस्तु प्राप्तव्य रहँदैन। आमा देवहूतिलाई उपदेश गर्ने क्रममा कपिलदेवले भन्नुभएको छ— जसरी गङ्गाको प्रवाह अटुटरूपले समुद्रतिर बढ्दछ र त्यहीँ पुगी शान्त हुन्छ, त्यसै गरी भगवान्‌का गुणहरूको श्रवणादिद्वारा पग्लेको चित्त पनि तैलधारावत् भगवान्‌कै आकारमा आकारित भई स्थिर बन्दछ। यही अवस्था नै भक्ति हो (भागवत, ३/२९/११-१२)। नारदजीले **सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा** र शाण्डिल्यले **सा परानुरक्तिरीश्वरे** भनेर भक्तिमा भगवान्‌प्रति दृढ अनुराग हुनुपर्ने बताउनुभएको छ। भक्तिशास्त्रहरूमा **भागो भक्तिः**, **भजनं भक्तिः** र **भञ्जनं भक्तिः** भनी प्रकारान्तरले भक्तिको व्यापक विश्लेषण गरिएको छ। आफूलाई भगवान्‌को नाममा भाग लगाइदिनु तथा आफूलगायत आफ्ना सम्पूर्ण कर्म र त्यसका फलहरूलाई समेत भगवान्‌मैं अर्पण गरिदिनु **भागो भक्तिः**को रहस्य हो। भजन भनेको के हो ? भन्ने सन्दर्भमा भनिएको छ— **भजनं नाम रसनम्** अर्थात् भगवान्‌का लीलाचरित्रहरूको श्रवणादि गर्दा शरीर रोमाञ्चित हुनु, अलौकिक आनन्दको अनुभूति हुनु, हर्षाश्रु आउनु भक्ति हो। **भञ्जन** भनेको भगवान्‌मा दृढ अनुराग गरी काम, क्रोध आदि आसुरी सम्पत्तिहरूलाई नष्ट गरिदिनु हो।

यी सबै भक्तिहरू भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारका लागि आवश्यक छन्।

असली भक्त भगवान्को भक्तिविना बस्न सक्दैन अनि भगवान् पनि भक्तको भावनालाई हेर्नुहुन्छ, उसले चढाउने वस्तुलाई होइन। एक क्षण पनि भक्तिरहित भएर बस्नु पर्दा भक्त अत्यन्त व्याकुल बन्दछ। नारदजी भन्नुहुन्छ— **तदर्पिताखिलाचारिता तद्विस्मरणे परमव्याकुलता चेति**। अर्थात् इन्द्रिय र तिनका व्यापारहरूलाई भगवान्मा अर्पण गरिदिनु र भगवान्लाई बिर्सदा पानी बाहिरको माछो झैँ छटपटाउनु भक्ति हो।

वेदमा कर्म, उपासना र ज्ञान गरी तीन ओटा काण्डहरू रहेका छन्। तिनीहरूमध्ये कर्मकाण्डले अन्तःकरणमा रहेको मलदोष, उपासनाले विक्षेपदोष र ज्ञानले आवरणदोषको निवृत्ति गर्दछ। मोक्षको लागि यी तीन ओटै दोषहरूको निवृत्ति आवश्यक छ। जसरी ऐनामा मुखको प्रतिबिम्ब देखिनका लागि ऐना निर्मल र निश्चल हुनुपर्दछ त्यसै गरी आत्मज्ञानका लागि पनि मन स्वच्छ र निश्चल हुनुपर्दछ। कर्मद्वारा स्वच्छता र भक्तिद्वारा निश्चलताको आविर्भाव हुन्छ। भक्तिले मनको चाञ्चल्यलाई कसरी हटाउछ ? यसको उत्तर के हो भने अनन्त जन्मका भोगवासनाहरू अन्तःकरणमा एकत्रित हुन्छन्। यसैले मन चञ्चल र अस्थिर हुन्छ। भगवान्मा दृढ अनुराग भएपछि मनले भोगवासनाको परित्याग गर्दछ र यसको चञ्चलता नष्ट हुन्छ। यसरी हेर्दा भोगवासनाको परित्याग, वैराग्यप्राप्ति र विक्षेपदोषको निवारणका लागि भक्तिको सर्वोपरि भूमिका रहेको देखिन्छ। वेदान्तसिद्धान्तअनुसार ब्रह्म निर्गुण र निराकार भएकाले यो मन र वाणीको विषय हुन सक्दैन अनि मन्दमति भएका मुमुक्षुहरूले त्यस्तो मन र वाणीको विषय हुन नसक्ने परमात्माको साक्षात्कार गर्न पनि सक्दैनन्। अतः तिनीहरूलाई अनुग्रह गरी भगवत्तत्त्वसाक्षात्कार गराउनका निम्ति वेदमा सगुण साकार परमात्माको स्वरूप प्रतिपादन गरिएको हो। वेदमा **हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशाः** अर्थात् सुनको दाह्री र कपाल भएको परमात्माको सगुणरूपको निरूपण गरिएको पाइन्छ। अनन्त जन्मदेखि भौतिक पदार्थहरूको चिन्तनमा अभ्यस्त आफ्ना चञ्चल इन्द्रियहरूलाई त्यताबाट खिचेर भगवान्को नाम र रूपको चिन्तनमा लगाउनुपर्दछ। त्यसैले नलकूवर र मणिग्रीवले आफ्ना सम्पूर्ण इन्द्रियहरू भगवान्को चिन्तन, स्मरण र उहाँको सेवामा स्थित रहून् भनी प्रार्थना गरेका छन् (भागवत, १०/१०/३८)। राजा परीक्षित्ले जीव मात्रको परम कर्तव्य के हो ? भनी गरेको प्रश्नमा शुकदेवजीले परमात्माको गुणश्रवण, कीर्तन र स्मरण गर्नुपर्दछ भनी बताउनुभएको छ। धेरै कालसम्म भगवान्को कथाश्रवण गरेपछि साधक अनात्मपदार्थका संस्कारहरूबाट मुक्त हुन्छ अनि त्यही अन्तःकरणमा परमात्मा प्रकट हुनुहुन्छ। यसरी ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारका लागि भक्तिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। त्यसैले भनिएको छ– **मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी** अर्थात् मोक्ष प्राप्त गर्ने साधनहरूमध्ये भक्ति नै सर्वोत्कृष्ट साधन हो।

भक्तिबाट संसारका सबै मानिसहरूलाई प्रसन्नताको अनुभूति हुन्छ। संसारमा संसारी, मुमुक्षु र मुक्त गरी तीन प्रकारका मानिसहरू हुन्छन्। भगवान्को कथाश्रवण र दर्शन गर्दा संसारी मनुष्य पनि प्रसन्न हुन्छन् किनभने त्यसबाट कान र आँखालाई आनन्द प्राप्त हुन्छ (भागवत, १०/१/४)। मुमुक्षुहरूको लागि त भक्ति सर्वस्व नै हो। श्रवणादि नगरी उनीहरू बस्नै सक्दैनन्। मुक्त पुरुषहरू

कृतकृत्य भइसकेका हुनाले उनीहरूका लागि कुनै सांसारिक कर्तव्यहरू बाँकी हुँदैनन्। त्यसैले उनीहरूको एक मात्र काम भनेको भगवान्को भक्ति गर्नु नै हो। विदेहमुक्त महापुरुषहरू पनि मायामय शरीर धारण गरी भक्ति गर्दछन् भनी बताइएको छ। **पिबत भागवतं रसमालयम्** यहाँ **आलय**पदको अर्थ गर्दा श्रीधर स्वामीले तत्त्वसाक्षात्कार नहुन्जेलसम्म भन्ने नगरी त्यसपछि पनि भक्ति गरिरहनुपर्दछ भन्ने अभिविधि अर्थ बताउनुभएको छ। पदार्थप्राप्तिको इच्छा भक्तिको बाधक हो। यसैले प्रह्लादले नृसिंह भगवान्सँग मेरो मनमा कुनै पनि प्रकारको कामना उत्पन्न नहोस् भनी वर मागेका छन् (श्रीमद्भागवत, ७/१०/७)।

मोक्षका अन्य मार्गहरूमध्ये भक्ति सहज र सुलभ साधन हो। ज्ञानप्राप्तिको राजमार्ग मानिने भक्तिमा कुनै पनि प्रकारको पतन एवं विघ्नभय हुँदैन। ज्ञानमार्गमा पहिले संसारबाट वैराग्य अनि आत्मामा प्रेम गरिन्छ भने भक्तिमार्गमा सर्वप्रथम परमात्मामा प्रेम गरिन्छ अनि वैराग्यादि क्रमशः हुँदै जान्छन्। भक्तिमा शरणागतिको विशिष्ट महत्त्व छ किनभने यसद्वारा भक्ति, वैराग्य र ज्ञानको क्रमशः प्राप्ति हुँदै जान्छ (श्रीमद्भागवत, ११/२/२४)। भक्तिको अर्को विशेषता के हो भने इन्द्रियवान् हरेक प्राणीहरू यसका अधिकारी हुन्। व्रजका गोपीहरू, यमलार्जुन वृक्ष, गाई, कालिय नाग, गजेन्द्र आदि प्राणीहरूले आफ्ना इन्द्रियहरू भगवान्मा समर्पण गरेकै कारण भगवद्धाम प्राप्त गरे। भक्तिका नौ ओटा भूमिकाहरूको चर्चा श्रीधर स्वामीले गर्नुभएको छ— १) महत्सेवा, २) तत्कृपा, ३) तद्धर्मश्रद्धा, ४) भगवत्कथाश्रवण, ५) भगवान्मा रति, ६) देहद्वयविवेकात्मज्ञान, ७) दृढ भक्ति, ८) भगवत्तत्त्वसाक्षात्कार र ९) भगवद्गुणाविर्भाव।

भगवान् र उहाँका भक्तहरूको सेवालाई महत्सेवा भनिन्छ। भगवान्को परिचय उहाँका भक्तहरूले नै गराउँछन्। त्यसैले उनीहरू सेवनीय हुन्। सर्वगुणसम्पन्न परमात्मा त यसै पनि सेव्य हुनुहुन्छ। भक्त र भगवान्को सेवाबाट मनुष्यलाई उहाँहरूको कृपा प्राप्त हुन्छ। **महत्सङ्गो दुरन्वयः लभ्यतेऽपि तत्कृपयैव** (नारदभक्तिसूत्र) अर्थात् महापुरुषको सङ्गत दुर्लभ भएकाले भगवान्को कृपाद्वारा मात्र त्यो प्राप्त हुन्छ। भगवत्कृपा प्राप्त भएपछि मनुष्यमा सात्त्विक आचरण र श्रद्धाको विकास हुँदै जान्छ अनि भगवत्कथा श्रवणमा पनि प्रवृत्ति बढेर जान्छ। यसबाट सांसारिक पदार्थहरूबाट उसको अनुराग हटी ऊ भगवान्मा नै रमाउन थाल्दछ। यसरी बिस्तारै भगवान्को मार्गमा अग्रसर बनिरहेको भक्त स्थूल र सूक्ष्म शरीरदेखि आफूलाई भिन्नरूपमा बुझ्दछ। यस अवस्थामा आइपुग्दा उसको भक्ति दृढ भइसकेको हुन्छ। दृढ भक्ति नै भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारको प्रमुख साधन हो। वास्तवमा दृढ भक्ति नै तत्त्वसाक्षात्कारको रूपमा परिणत हुन्छ। तत्त्वसाक्षात्कार भएपछि भक्त भगवान्सँग अभिन्न हुन्छ र उसमा दया, शान्ति जस्ता भगवान्कै दिव्य गुणहरू प्रकट हुन थाल्दछन्।

प्रस्तुत पद्यमा आएका श्रवण आदि नवधा भक्तिहरू साधन भक्ति हुन् र यसको परिपाकबाट साध्य भक्ति उत्पन्न हुन्छ। राजर्षि निमिलाई उपदेश गर्ने क्रममा योगेश्वर प्रबुद्धले भन्नु भएको छ— **भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम्** (भागवत, ११/३/३१)। अर्थात् भक्तिबाट उत्पन्न भएको भक्तिले शरीर आनन्दले रोमाञ्चित हुन्छ। यहाँ पहिलो भक्ति पदले साधनभक्ति र दोस्रो भक्तिपदले साध्यभक्तिलाई सङ्केत गरेको हो। वैष्णवाचार्यहरूले भक्तिलाई

पाँचौं पुरुषार्थको रूपमा व्याख्या गरेका छन् तर अद्वैत वेदान्तसिद्धान्तअनुसार यसले ज्ञानको साधनका रूपमा महत्त्व पाएको छ। शङ्कराचार्यले आफ्नो असली स्वरूप ब्रह्मरूपताको चिन्तन गर्नुलाई भक्ति भन्नुभएको छ— **स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते** (विवेकचूडामणि ३२)।

यहाँ भनिएका नवधा भक्तिमध्ये एउटालाई मात्र अवलम्बन गरेर पनि मुमुक्षु मुक्त हुन सक्दछ—

श्रीविष्णोः श्रवणे परीक्षिदभवद् वैयासकिः कीर्तने
प्रह्लादः स्मरणे तदङ्घ्रिभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने।
अक्रूरस्त्वभिवन्दने कपिपतिर्दास्येऽथ सख्येऽर्जुनः
सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूत् पर्याप्तिरेषा परा।।

श्रवणद्वारा परीक्षित्, कीर्तनद्वारा शुकदेव, स्मरणद्वारा प्रह्लाद, पादसेवनद्वारा लक्ष्मी, पूजनद्वारा पृथु, वन्दनद्वारा अक्रूर, सेवाद्वारा हनुमान्, मित्रताद्वारा अर्जुन र आत्मनिवेदनद्वारा बलि गरी यी सबैले भगवान्लाई प्राप्त गरे। यसर्थ मानजीवनको परम पुरुषार्थरूप मोक्ष प्राप्तिका लागि भक्ति नै सहज र सुलभ साधन हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

निशम्यैतत् सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा।
गुरुपुत्रमुवाचेदं रुषा प्रस्फुरिताधरः॥ २५॥

पदार्थ—
तदा = त्यस वेला
हिरण्यकशिपुः = दैत्यराज हिरण्यकशिपुले
एतत् = यो
सुतवचः = छोराको कुरा
निशम्य = सुनेर
रुषा = रिसले
प्रस्फुरिताधरः = ओठ कमाउँदै
गुरुपुत्रम् = गुरुका छोरालाई
इदं = यस्तो
उवाच = भन्यो

वाक्यार्थ— आफ्नो छोरो प्रह्लादको यस्तो कुरा सुनेर दैत्यराज हिरण्यकशिपुले त्यो सुन्ने बित्तिकै क्रोधले थरथर ओठ कपाउँदै गुरुपुत्र शण्ड र अमर्कलाई यस्तो भन्न थाल्यो।

ब्रह्मबन्धो किमेतत् ते विपक्षं श्रयतासता।
असारं ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते॥ २६॥

पदार्थ—
दुर्मते = हे बुद्धि नभएका
ब्रह्मबन्धो = अधम ब्राह्मण
विपक्षं = देवपक्षलाई
श्रयता = आश्रय लिने
असता = दुष्ट
ते = तिमीहरूद्वारा
माम् = मलाई
अनादृत्य = तिरस्कार गरेर
बालः = यो बालकलाई
असारं = बेकारका कुराहरू
ग्राहितः = पढाइयो
एतत् = यो
किम् = के गरेको

वाक्यार्थ— हे खराब बुद्धि भएका अधम ब्राह्मणहरू! तिमीहरू हाम्रा शत्रु देवताको पक्ष लिन्छौ। त्यसैले तिमीहरूले मेरो तिरस्कार गरिरहेका छौ र यो बालकलाई विष्णुभजन आदि बेकारका कुराहरू सिकाइरहेका छौ। तिमीहरूले यो के गरेको ?

सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः ।

तेषामुदेत्यघं काले रोगः पातकिनामिव ॥ २७ ॥

पदार्थ–	**असाधवः** = दुराचारीहरू	व्यक्तिहरूको (पाप नै पछि गएर)
हि = निश्चय नै	**सन्ति** = छन्	**रोगः इव** = कुष्ठादि रोगको
लोके = लोकमा	**तेषाम्** = तिनीहरूको	रूपमा प्रकट भए झैं
दुर्मैत्राः = खराब मित्रको रूपमा	**अघं** = पाप	**काले** = कालान्तरमा
छद्मवेषिणः = कपट वेषवाला	**पातकिनाम्** = पाप गर्ने	**उदेति** = निस्कनेछ

वाक्यार्थ– यो लोकमा त्यस्ता दुष्टहरू धेरै हुन्छन् जो मित्रको वेषमा रहन्छन् र कपटपूर्ण व्यवहार गर्दछन्। ती अपराधी हुन्। त्यस्ता पाप गर्ने व्यक्तिहरूको पाप नै पछि गएर कुष्ठादि रोगको रूपमा प्रकट भए झैं समय आएपछि पक्कै पनि निस्कनेछ।

गुरुपुत्र उवाच (गुरुपुत्रले भने)

न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेन्द्रशत्रो ।

नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन् नियच्छ मन्युं कददाः स्म मा नः ॥ २८ ॥

पदार्थ–	**न वदति** = भन्दैन र	**नैसर्गिकी** = स्वाभाविक नै हो
इन्द्रशत्रो = इन्द्रका शत्रु हे	**परप्रणीतं** = अरू कसैले	**मन्युं** = क्रोधलाई
हिरण्यकशिपु	पढाएको कुरो पनि	**नियच्छ** = शान्त गर्नुहोस् र
एषः = यो	**न** = भन्दैन	**नः** = हामीहरूलाई
तव = हजुरको	**राजन्** = हे महाराज	**तत् कद्** = त्यो दोषारोपण
सुतः = छोरो	**अस्य** = यो हजुरको छोराको	**मा स्म अदाः** = नदिनुहोस्
मत्प्रणीतं = मैले सिकाएको कुरो	**इयं मतिः** = यो बुद्धि	

वाक्यार्थ– हे महाराज हिरण्यकशिपु ! हजुरको यो छोराले हामीहरूले सिकाएको कुरो भनेको पनि होइन र अरू कसैले पढाएको कुरो पनि भनेको होइन। हे महाराज ! हजुरको यस छोराले आफ्नै स्वाभाविक बुद्धिका कारण यी कुराहरू गरिरहेको छ त्यसैले हजुरले आफ्नो क्रोधलाई शान्त पार्नुहोस् र हामीलाई दोष पनि नलगाउनुहोस्।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सुतम् ।

न चेद् गुरुमुखीयं ते कुतोऽभद्रासती मतिः ॥ २९ ॥

पदार्थ–	अमर्कले	**प्रतिप्रोक्तः** = प्रत्युत्तर दिएपछि
गुरुणा = गुरुपुत्र शण्ड र	**एवं** = यसरी	**असुरः** = असुर हिरण्यकशिपुले

सुतम् = छोरालाई	**इयं** = यो	**न चेत्** = होइन भने
भूयः = फेरि पनि	**असती** = विपरीत	**ते** = तँलाई
आह = भन्यो	**मतिः** = बुद्धि	**कुतः** = कहाँबाट आयो
अभद्र = हे दुष्ट	**गुरुमुखी** = गुरुमुखबाट प्राप्त	

वाक्यार्थ– गुरुपुत्र शण्ड र अमर्कले यसरी उत्तर दिइसकेपछि हिरण्यकशिपुले आफ्नो छोरो प्रह्लादलाई हप्काउँदै फेरि भन्यो– हे दुष्ट ! यदि तँलाई गुरुहरूले यस्तो कुरा पढाएका होइनन् भने तँ दुष्टले यस्ता कुरा कहाँबाट सिकिस् त ? भन् !

प्रह्लाद उवाच (प्रह्लादले भने)

मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् ।
अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३० ॥

पदार्थ–	**चर्वितचर्वणानाम्** = चपाइसकेका	**स्वतः** = आफूबाटै अथवा
अदान्तगोभिः = इन्द्रिय वशमा	कुरालाई फेरि चपाउने	**मिथः वा** = कोही अन्य
नभएको हुनाले	**गृहव्रतानाम्** = गृहासक्त	व्यक्तिबाट पनि
तमिस्रं = अन्धकारमय संसारमा	व्यक्तिहरूको	**कृष्णे** = भगवान्मा
विशतां = परिरहेका	**मतिः** = बुद्धि	**न अभिपद्येत** = लाग्दैन
पुनः पुनः = बारम्बार	**परतः** = अरू कोहीबाट	

वाक्यार्थ– हे पिताजी ! अन्धकारमय संसारमा रुमल्लिएका कारण आफ्नो इन्द्रियलाई वशमा राख्न नसकेका यी गृहासक्त संसारी व्यक्तिहरू बारम्बार भोगेकै विषयहरूलाई भोगिरहन्छन्। यिनीहरूको बुद्धि स्वाभाविक रूपमा आफैँ वा कसैले भनेर अथवा कसैको सङ्गतबाट पनि कहिल्यै भगवान्मा लाग्दैन।

विवरण– 'गुरुले नसिकाएको भए तँलाई यस्तो दुष्टबुद्धि कताबाट आयो ?' भन्ने हिरण्यकशिपुको प्रश्नको उत्तर दिँदै प्रह्लाद भन्दछन्– 'संसारमा आसक्त भएका सामान्य मान्छेहरूको बुद्धि त आफैँ अथवा अर्काले उपदेश दिँदा पनि भगवान्मा लाग्दैन।' **गृहव्रत** अर्थात् जसको संसारका पदार्थहरूको प्राप्ति नै एक मात्र नियम, सङ्कल्प वा लक्ष्य छ त्यस्ता व्यक्तिहरू न गुरुले भनेर, न आफैँ न त एक-आपसको विचारबाट नै भगवान्मा प्रवृत्त हुन्छन्। संसारीहरू के सोच्छन् भने– उनीहरूले गरिरहेको व्यवहार उनीहरूको लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा हो। आफ्नो जाल-झेल, कपटपूर्ण व्यवहार र आसक्तिलाई बचाइराख्न उनीहरू त्यसलाई कर्तव्यको नाम दिन्छन्। तर यो सबै व्यवहार चपाइसकेको भोजनलाई बारम्बार चपाइरहनु झैं अर्थहीन छ। आफ्ना इन्द्रियहरूलाई ठिक ठाउँमा नियन्त्रित गर्न नसकी अज्ञानको खाडलमा जाकिने र त्यही इष्टमित्र, पुत्रपरिवारका पुराना घटनाक्रमलाई चपाइरहने मान्छेहरू कुनै पनि उपायले भगवान्तिर लाग्न सक्दैनन्।

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना वाचीशतन्त्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥ ३१ ॥

पदार्थ–
ये = जो
बहिः = बाहिरी विषयप्राप्तिलाई
अर्थमानिनः = पुरुषार्थ ठान्ने
दुराशयाः = दूषित अन्तःकरण भएका व्यक्तिहरू छन्
ते = तिनीहरू
ईशतन्त्याम् वाचि = भगवान्को वेदवाणीरूप
उरुदाम्नि = काम्यकर्म आदिको बन्धनमा
बद्धाः = बाँधिएका छन्
हि = निश्चय नै
ते = तिनीहरू
अन्धैः = अन्धाहरूले
उपनीयमानाः = डोऱ्याएका
अन्धाः यथा = अन्धा व्यक्तिहरू झैँ
स्वार्थगतिं = आफ्नो पारमार्थिक गतिको रूपमा रहनुभएका
अपि = भए पनि
विष्णुं = व्यापक परमात्मालाई
न विदुः = जान्दैनन्

वाक्यार्थ– जुन मानिसहरूको अन्तःकरण दूषित भएको छ त्यस्ता मानिसहरू संसारका बाह्य विषयहरूप्रति आसक्त भइरहन्छन् किनभने उनीहरूले विषयभोगलाई नै परमपुरुषार्थ ठानेका हुन्छन्। वेदको तात्पर्यलाई नबुझ्ने केवल अर्थवाद वाक्यबाट लोभिएका र स्वर्गादिको कामना गरिरहने यी अज्ञानीहरूले कहिल्यै व्यापक परमात्मालाई बुझ्न सक्दैनन्। जसरी अन्धाले डोऱ्याएका अन्धाहरू खाडलमा पर्छन् त्यसै गरी वेदोक्त काम्यकर्ममा आसक्त यिनीहरू संसाररूपी अँध्यारो खाडलमा नै परिरहन्छन्।

नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ।
महीयसां पादरजोऽभिषेकं निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥

पदार्थ–
यावत् = जहिलेसम्म
निष्किञ्चनानां = अकिञ्चन
महीयसां = भगवान्का भक्तहरूको
पादरजोऽभिषेकं = चरणधुलीको अभिषेक
न वृणीत = गर्दैन
तावत् = त्यहाँसम्म
एषां = यिनीहरूको
मतिः = बुद्धिले
उरुक्रमाङ्घ्रिं = भगवान्को चरणको
न स्पृशति = स्पर्श गर्दैन
यदर्थः = जुन चरणस्पर्शको प्रयोजन
अनर्थापगमः = अनर्थ नष्ट हुनु हो

वाक्यार्थ– जबसम्म यी अज्ञानी मानिसहरूले भगवान्का भक्तहरूको चरणको धूलोलाई शिरमा धारण गर्दैनन् तबसम्म यिनीहरूको बुद्धिले जन्ममृत्युरूप अनर्थलाई नष्ट गर्ने भगवान्को चरणलाई स्पर्श गर्न सक्दैन। (भगवान्का भक्तको कृपाविना भगवान्का चरणको साक्षात्कार हुनै सक्दैन।)

विवरण– ज्ञानीपुरुषहरूको सङ्गतविना केवल शास्त्रको अध्ययनले मात्र मानिसहरू कर्मको जन्जालबाट मुक्त हुन सक्दैनन्। परमात्माको वेदरूपी वाणी अत्यन्त गहन र विशाल छ। अनेक मन्त्र, ब्राह्मण र स्मृतिग्रन्थहरूले कर्म र त्यसबाट प्राप्त हुने फललाई देखाएर जीवलाई जन्ममृत्युको जन्जालमा बाँधिदिन्छन्। मानिसहरू बाहिरी पदार्थहरूको प्राप्ति नै आफ्नो उद्देश्य हो भन्ने मान्छन्।

उनीहरू लाखौं पैसा खर्च गरेर पनि विषयहरूबाट आउने आनन्दमा भर पर्न चाहन्छन्, शान्ति र एकान्तको भित्री आनन्द उनीहरू कहिल्यै बुझ्न सक्दैनन्। केवल कर्म मात्रको उपदेश गर्ने व्यक्तिहरू अन्धा हुन् र उनीहरूका पछि लाग्नेहरू झन् महाअन्ध हुन्। मुण्डकोपनिषद् (१/२)मा सकाम कर्म गर्नेहरू अलिकति मात्र विधिको त्रुटि हुँदा पनि घोर दण्ड र दुःख पाउँछन् र उनीहरूका सातै लोकहरू नष्ट हुन्छन् भनिएको छ। शास्त्रमा कर्महरूको उपदेश चाहिँ दुष्कर्ममा प्रवृत्त हुन नदिनका लागि गरिएको हो तर परमात्मचिन्तनविनाका यी कर्महरूले संसाररूप अनर्थलाई नष्ट गर्न सक्दैनन्। महापुरुषहरूको सङ्गतपछि मात्र कर्मको जन्जालबाट मुक्त भई परमात्मामा बुद्धि लाग्न सक्छ।

इत्युक्त्वोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपू रुषा।
अन्धीकृतात्मा स्वोत्सङ्गान्निरस्यत महीतले॥ ३३॥

पदार्थ–
रुषा = रिसले
अन्धीकृतात्मा = अन्धो भएको
हिरण्यकशिपुः = हिरण्यकशिपुले
इति = यो कुरा
उक्त्वा = भनेर
उपरतं = चुप लागेका
पुत्रं = छोरा प्रह्लादलाई
स्वोत्सङ्गात् = आफ्नो काखबाट
महीतले = भुइँमा
निरस्यत = फ्याँकिदियो

वाक्यार्थ– यति कुरा गरेर प्रह्लाद चुप लागेपछि रिसले अन्धो भएको हिरण्यकशिपुले आफ्नो काखमा रहेको छोरो प्रह्लादलाई आफ्नो काखबाट उचालेर तुरुन्तै भुइँमा फ्याँकिदियो।

आहामर्षरुषाविष्टः कषायीभूतलोचनः।
वध्यतामाश्वयं वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः॥ ३४॥

पदार्थ–
अमर्षरुषा आविष्टः = अतिशय रिसले युक्त भएको
कषायीभूतलोचनः = राता-राता आँखा भएको हिरण्यकशिपुले
आह = भन्यो
नैर्ऋताः = हे राक्षसहरू
निःसारयत = यसलाई चाँडो निकाल
वध्यः = मार्न लायक भएको
अयं = यस प्रह्लादलाई
आशु = चाँडै
वध्यताम् = मारिहाल

वाक्यार्थ– रिसको आवेगले राता-राता आँखा भएको हिरण्यकशिपुले दैत्यहरूलाई सम्बोधन गर्दै भन्न लाग्यो– हे राक्षसहरू! यस प्रह्लादलाई यहाँबाट निकालिहाल। यो दुष्ट मार्न लायक छ। त्यसैले यसलाई चाँडै मारिहाल।

अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हित्वा स्वान् सुहृदोऽधमः।
पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति॥ ३५॥

पदार्थ–
सः = त्यो
मे = मेरो

भ्रातृहा = भाइलाई मार्ने विष्णु	**स्वान्** = आफ्ना	**पादौ** = चरणलाई
अयं = यही नै हो	**सुहृदः** = बन्धुहरूलाई	**दासवत्** = दासले झैं
यः = जुन	**हित्वा** = त्यागेर	**अर्चति** = पूजा गर्दछ
अयं = यो	**पितृव्यहन्तुः** = काकालाई मार्ने	
अधमः = दुष्ट प्रह्लाद	**विष्णोः** = विष्णुको	

वाक्यार्थ– त्यो मेरो भाइ हिरण्याक्षलाई मार्ने विष्णु यही नै हो। आज यो दुष्टले आफ्ना सारा बन्धुलाई त्यागेर काकालाई मार्ने विष्णुको चरणलाई दासले झैं पूजा गरिरहेको छ।

विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमञ्जसः।

सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहाद् यः पञ्चहायनः॥ ३६॥

पदार्थ–	**साधु** = राम्रो	**दुस्त्यजं** = त्याग्न नसकिने
असौ = यो	**करिष्यति** = गर्ला र	**पित्रोः** = आमा-बुबाको
असमञ्जसः = कृतघ्नले	**यः** = जुन कृतघ्नले	**सौहृदं** = स्नेहलाई
विष्णोः वा = विष्णुको पनि	**पञ्चहायनः** = पाँच वर्षको उमेरमैं	**अहात्** = त्याग्यो
किं नु = के चाहिँ		

वाक्यार्थ– यस्तो कृतघ्न व्यक्तिले त्यो विष्णुको पनि के चाहिँ राम्रो गर्ला र? जसले पाँच वर्षको सानो उमेरमा नै छाड्नै नसकिने आमा-बुबाको स्नेहलाई पनि पनि त्यागिदियो।

परोऽप्यपत्यं हितकृद् यथौषधं स्वदेहजोऽप्यामयवत् सुतोऽहितः।

छिन्द्यात् तदङ्गं यदुतात्मनोऽहितं शेषं सुखं जीवति यद्विवर्जनात्॥ ३७॥

पदार्थ–	**सुतः अपि** = छोरा नै भए पनि	**छिन्द्यात्** = काटेर फ्याँकोस्
यथा = जसरी	**अहितः** = अहितकर छ भने	**अथ** = किनभने
औषधं = औषधि हितकारक हुन्छ त्यसै गरी	**आमयवत्** = रोग झैं	**यद्विवर्जनात्** = जसलाई त्याग्नाले
परः अपि = शत्रु नै भए पनि	**यत्** = जुन	**शेषं** = बाँकी रहेको अङ्ग वा बाँकी व्यक्तिहरू
हितकृत् = हित गर्नेवाला छ भने	**अहितं** = शरीरलाई अहित गर्ने	**सुखं** = सुखसँग
अपत्यं = पुत्रबराबर प्रिय हुन्छ	**आत्मनः** = आफ्नो शरीरको	**जीवति** = बाँच्दछन्
स्वदेहजः = आफ्नै शरीरबाट उत्पन्न भएको	**अङ्गं** = अङ्ग छ भने	
	तत् = त्यसलाई पनि	
	उत = निश्चय नै	

वाक्यार्थ– जसरी औषधि नमिठो भए पनि हितकारक हुन्छ त्यसै गरी शत्रु नै भए पनि यदि हितकारक छ भने त्यो पुत्रबराबर हुन्छ। तर आफ्नै शरीरबाट उत्पन्न भएको छोरो भए पनि आफ्नो अहित गर्छ भने त्यो रोग लागेको शरीरको अङ्गजस्तै हो। यसैले त्यसलाई तुरुन्त काटेर

फालिहाल्नुपर्छ। जसरी प्यारै भए पनि रोग लागेको अङ्गलाई काटेर फ्याँकेपछि मात्र बाँकी शरीर सुखसँग बाँच्न पाउँछ त्यसरी नै जतिसुकै प्यारो भए पनि आफ्नो अहित गर्ने व्यक्ति छ भने पनि त्यसलाई हटाइहाल्नु पर्छ अनि मात्र बाँकी व्यक्तिहरू सुखसँग बाँच्न पाउँदछन्।

सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः सम्भोजशयनासनैः।

सुहृल्लिङ्गधरः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम्॥ ३८॥

पदार्थ–
मुनेः = योगाभ्यास गर्ने मुनिको
दुष्टम् = चञ्चल
इन्द्रियम् इव = इन्द्रियलाई झैँ
सुहृल्लिङ्गधरः = आफन्तको वेष धारण गर्ने
शत्रुः = यो शत्रुलाई
सम्भोजशयनासनैः = खाँदा, सुत्दा, बस्दा
सर्वैः= सम्पूर्ण
उपायैः = उपायहरूद्वारा
हन्तव्यः = मार्नुपर्छ

वाक्यार्थ– जसरी योगाभ्यासरत मुनिले आफ्नो चञ्चल चित्तलाई ठीक पार्न विविध उपायहरू अपनाउँछ त्यसै गरी बन्धुको वेषमा आएको यस शत्रुलाई खाँदा, सुत्दा वा बस्दा जुनसुकै समयमा जुनसुकै उपायले पनि मार्नुपर्छ।

नैर्ऋतास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शूलपाणयः।

तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः॥ ३९॥

नदन्तो भैरवान् नादाँश्छिन्धि भिन्धीति वादिनः।

आसीनं चाहनन् शूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु॥ ४०॥

पदार्थ–
भर्त्रा = मालिक हिरण्यकशिपुले
समादिष्टाः = आदेश दिइएका
तिग्मदंष्ट्रकरालास्याः = तिखा दाह्रा र डरलाग्दा मुख भएका
ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः = राता-राता दारीजुँगा र कपाल भएका
शूलपाणयः = हातमा त्रिशूल लिएका
भैरवान् = भयङ्कर
नादान् = शब्दहरू
नदन्तः = गर्दै (कराउँदै)
छिन्धि भिन्धि इति वादिनः = काट्-काट् र मार्-मार् भनी हल्ला गर्ने
ते = ती
नैर्ऋताः च = राक्षसहरूले पनि
आसीनं = शान्तसँग बसिरहेका
प्रह्लादं = बालक प्रह्लादलाई
वै = निश्चय नै
सर्वमर्मसु = शरीरका सम्पूर्ण मर्म स्थानहरूमा
शूलैः = त्रिशूलले
अहनन् = हाने

वाक्यार्थ– जब यसरी मालिक हिरण्यकशिपुले राक्षसहरूलाई आदेश दियो त्यसपछि ती तिखा दारा र डरलाग्दा मुख भएका तथा राता-राता कपाल र दारीजुँगा भएका राक्षसहरूले हातमा त्रिशूल लिएर भयङ्कर शब्दमा काट्-काट् र मार्-मार् भन्दै शान्तसँग बसेका प्रह्लादलाई सम्पूर्ण मर्मस्थानहरूमा प्रहार गर्न थाले।

परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि ।

युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रियाः ॥ ४१ ॥

पदार्थ—
अखिलात्मनि = सबैका आत्मस्वरूप
अनिर्देश्ये = वाणी र मनको विषय नभएका
भगवति = भगवान्
परे ब्रह्मणि = परब्रह्ममा
युक्तात्मनि = आफ्नो मनलाई स्थिर गराएका ती प्रह्लादमा
अपुण्यस्य = भाग्यरहित व्यक्तिले गरेका
सत्क्रियाः इव = लौकिक कर्महरू झैं (ती प्रहारहरू)
अफलाः = निष्फल भएका
आसन् = थिए

वाक्यार्थ— त्यस समयमा भक्त प्रह्लादले आफ्नो मनलाई सर्वाधिष्ठानस्वरूप परमात्मामा स्थित गराएका थिए। जुन परमात्मा मन र वाणीको विषय हुँदैन त्यस्ता परमात्मामा अवस्थित ती प्रह्लादमाथि राक्षसहरूका प्रहारहरू भाग्यहीन व्यक्तिले गरेको लौकिक कर्म निष्फल भए झैं निष्फल भएका थिए।

प्रयासेऽपहते तस्मिन् दैत्येन्द्रः परिशङ्कितः ।

चकार तद्वधोपायान्निर्बन्धेन युधिष्ठिर ॥ ४२ ॥

पदार्थ—
युधिष्ठिर = हे युधिष्ठिर
तस्मिन् = ती प्रह्लादलाई मार्ने क्रममा (अपनाइएका)
प्रयासे = प्रयासहरू
अपहते = विफल भएपछि
परिशङ्कितः = आफ्नै मृत्युको शङ्का गर्दै
दैत्येन्द्रः = हिरण्यकशिपुले
निर्बन्धेन = कस्सिएर
तद्वधोपायान् = प्रह्लादलाई मार्ने उपायहरू
चकार = गर्न थाल्यो

वाक्यार्थ— हे युधिष्ठिर ! जब यसरी अनेक उपाय गर्दा पनि प्रह्लादलाई मार्ने प्रयत्नहरू असफल भएपछि दैत्यराज हिरण्यकशिपु निकै सशङ्कित भयो। कतै आफ्नै मृत्यु त हुने होइन भन्ने चिन्ताले उसले अब प्रह्लादलाई मार्न कठोरभन्दा कठोर विभिन्न उपायहरू अपनाउन थाल्यो।

दिग्गजैर्दन्दशूकैश्च अभिचारावपातनैः ।

मायाभिः सन्निरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ॥ ४३ ॥

हिमवाय्वग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि ।

न शशाक यदा हन्तुमपापमसुरः सुतम् ॥

चिन्तां दीर्घतमां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥ ४४ ॥

पदार्थ—
यदा = जब
असुरः = हिरण्यकशिपुले
अपापम् = निर्दोष
सुतम् = छोरालाई
दिग्गजैः = हात्तीद्वारा कुल्चाएर

दन्दशूकैः = सर्पहरूद्वारा डसाएर	**अभोजनैः** = खान नदिएर	**न शशाक** = सकेन (त्यसपछि)
अभिचारावपातनैः = व्यभिचार कर्म र उचाल्ने पछार्ने आदि गरेर	**हिमवाय्वग्निसलिलैः च** = चिसोमा, तातोमा र आँधीबेरीमा छाडेर र	**दीर्घतमां** = अत्यन्त ठुलो
मायाभिः = राक्षसी मायाहरूद्वारा	**पर्वताक्रमणैः अपि** = अग्ला-अग्ला पर्वतहरूबाट लडाएर पनि	**चिन्तां** = चिन्तामा
सन्निरोधैः = अँध्यारो कोठामा थुनेर	**हन्तुम्** = मार्न	**प्राप्तः** = प्राप्त भयो (तैपनि)
गरदानैः = विष खुवाएर		**तत्कर्तुं** = उसलाई मार्ने कुनै पनि उपाय
		न अभ्यपद्यत = सुझेन

वाक्यार्थ– प्रह्लादलाई मार्न ठुला-ठुला हात्तीहरूद्वारा कुल्चाइयो, सर्पद्वारा टोकाइयो, राक्षसी माया उत्पन्न गरेर मार्न लगाइयो, उचाल्ने पछार्ने गरियो, अँध्यारा कोठाहरूमा थुनियो, विष खुवाइयो, धेरै दिनसम्म खान दिइएन, आँधीबेरीमा छाडियो र अग्ला-अग्ला पर्वतहरूबाट खसालियो, यति मात्र नभएर चिसो पानीमा डुबाइयो, आगामा हालियो तैपनि हिरण्यकशिपुले निर्दोष बालक प्रह्लादलाई मार्न सकेन। यसप्रकार उसलाई मार्ने कुनै पनि उपाय नदेख्दा झन् चिन्तामा परेको हिरण्यकशिपुले यसप्रकार सोच्न थाल्यो।

एष मे बह्वसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः।
तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तः स्वेनैव तेजसा ॥ ४५ ॥

पदार्थ–

मे = मद्वारा	**असद्धर्मैः** = दुःख दिने खालका	**निर्मिताः** = गरियो (तर यो)
एषः = यो प्रह्लादलाई	**तैः तैः द्रोहैः** = त्रिशूलले रोप्ने, आगामा डढाउने आदि द्रोह कर्मद्वारा	**स्वेन एव** = आफ्नै
बहुः = धेरै	**वधोपायाः च** = यसलाई मार्ने धेरै उपायहरू पनि	**तेजसा** = प्रभावले
असाधुः = नराम्रा कुराहरू		**मुक्तः** = बाँच्यो (केही भएन)
उक्तः = भनियो		

वाक्यार्थ– मैले यस प्रह्लादलाई धेरै गाली गरेँ र यसलाई मार्न कठोरभन्दा कठोर धेरै उपायहरू गरेँ तर पनि यो बालक प्रह्लाद किन हो कुन्नि ? आफ्नै प्रभावले यो बाँचिरहेको छ। यसलाई केही हुँदैन।

वर्तमानोऽविदूरे वै बालोऽप्यजडधीरयम्।
न विस्मरति मेऽनार्यं शुनःशेप इव प्रभुः ॥ ४६ ॥

पदार्थ–

अविदूरे = नजिकै	**बालः अपि** = सानै भए तापनि	**मे** = मेरो
वर्तमानः = रहेको	**अजडधीः** = चलाख छ	**अनार्यं** = यो कुकृत्यलाई
अयम् = यो	**वै** = निश्चय नै	**शुनःशेप इव** = शुनःशेपले झैँ
	प्रभुः = समर्थ पनि छ	**न विस्मरति** = बिर्सनेछैन

वाक्यार्थ– यो बालक सानै उमेरको भए पनि निकै चलाख छ। पक्कै पनि सामर्थ्यवान् यस बच्चालाई कुनै हालतमा पनि मार्न सकिँदैन किनभने यो जस्तोसुकै कष्टबाट पनि बाँच्यो। बरू अब यसले मैले गरेको द्रोहलाई अजिगर्तद्वारा बेचिएको छोरो शुनःशेपले झैं कहिल्यै बिर्सनेछैन।

विवरण– सम्पूर्ण प्राणीहरूको आन्तरिक शक्ति भनेको परमात्मा नै हुनुहुन्छ। उहाँ सर्वसमर्थ र सर्वज्ञ हुनुहुन्छ। भक्तहरू आफ्नो आत्मस्वरूप उहाँको भर परेर निडर बन्छन् भने जतिसुकै ठुला बलशाली भए पनि यो आन्तरिक बल नभएका व्यक्तिहरू प्रतिकूल परिस्थिति आइपर्दा डराउन थाल्छन्। आफ्नो अन्तरात्माको अस्तित्वलाई नस्विकार्ने र त्यसको आवाजलाई नसुन्नेहरू एक दिन मुन्टो निहुर्‍याउन बाध्य हुन्छन्। उनीहरूको शक्ति भनेको बाहिरी साधनहरूमा आश्रित रहेको हुन्छ। अन्तिममा जब कसैले आफ्नो रक्षा गर्ने स्थिति रहँदैन तब उनीहरू भित्र र बाहिर दुबैतिरबाट असफल बनी दुःखी बन्छन् भन्ने रहस्य यहाँ व्यक्त गरिएको छ।

अप्रमेयानुभावोऽयमकुतश्चिद्भयोऽमरः।
नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वा ॥ ४७ ॥

पदार्थ–
अप्रमेयानुभावः = असीमित शक्तिले युक्त भएको
अयम् = यो बालक
अकुतश्चिद्भयः = कसैसँग पनि डराउँदैन
नूनम् = निश्चय नै (यो बालक)
अमरः = अमर छ
एतद्विरोधेन = यसको विरोधले
मे = मेरो
मृत्युः = विनाश
भविता = हुने हो कि
न वा = अथवा नहुन पनि सक्छ

वाक्यार्थ– यो बालक असीमित शक्तिसम्पन्न रहेछ। यो कसैदेखि डराउँदैन र कसैबाट यसको मृत्यु पनि हुँदैन। यो त अमर छ कि क्या हो। यसको विरोध गर्दा मेरै मृत्यु हुने त होइन ?

इति तं चिन्तया किञ्चिन्म्लानश्रियमधोमुखम्।
शण्डामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतुः ॥ ४८ ॥

पदार्थ–
इति = यसरी
चिन्तया = चिन्ताले
किञ्चित् = केही
ग्लानश्रियम् = शोभाहीन भएको
अधोमुखम् = घोसे मुन्टो लाएको
तं = त्यो हिरण्यकशिपुलाई
औशनसौ = शुक्राचार्यका पुत्र
शण्डामर्कौ = शण्ड र अमर्कले
विविक्ते = एकान्तमा
ह = निश्चय नै
इति = यस्तो
ऊचतुः = भन्न लागे

वाक्यार्थ– यसरी चिन्ताले व्याकुल भएर अँध्यारो मुख भएको र घोसे मुन्टो लगाएको हिरण्यकशिपुलाई देखेर शुक्राचार्यका पुत्र शण्ड र अमर्कले एकान्तमा यस प्रकार भन्न लागे।

जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवोर्विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम्।
न तस्य चिन्त्यं तव नाथ चक्ष्महे न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ॥४९॥

इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्ध्वा निधेहि भीतो न पलायते यथा।
बुद्धिश्च पुंसो वयसार्यसेवया यावद् गुरुर्भार्गव आगमिष्यति॥ ५०॥

पदार्थ–
नाथ = हे राजा
एकेन = एक्लै
त्वया = हजुरले
भ्रुवोः = आँखीभौँको
विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् = इसारा मात्रले डराएर सम्पूर्ण लोकपालहरू शरणमा आएको
जगत्त्रयं = तीनै लोकलाई
जितं = जित्नुभयो
तस्य तव = त्यस्ता हजुरको
चिन्त्यं = चिन्ता गर्नुपर्ने विषय
न चक्ष्महे = केही पनि देख्दैनौँ
वै = निश्चय नै
शिशूनां = बच्चाहरूको चरित्र
गुणदोषयोः = गुण र दोषको
पदम् = विषय
न = हुन सक्दैन
यावत् = जहिलेसम्म
गुरुः = गुरु (हामीहरूका बुबा)
भार्गवः = शुक्राचार्य
आगमिष्यति = आउनुहुनेछ (त्यस वेलासम्म)
इमं तु = यो बालकलाई त
वरुणस्य = वरुणको
पाशैः = पाशहरूले
बद्ध्वा = बाँधेर
निधेहि = राख्नुहोस्
यथा = जसरी
भीतः = डराएर
न पलायते = नभागोस्
वयसा = धेरै उमेर भएपछि (बुद्धि सप्रिएर) र
आर्यसेवया च = ठुला व्यक्तिहरूको सेवाले पनि
पुंसः = मानिसहरूको
बुद्धिः = विचार (परिवर्तन हुन पनि सक्छ)

वाक्यार्थ– हे राजा ! हजुरको आँखीभौँका इसाराको भरमा सारा लोकपालहरू थरथर हुँदै हजुरका सामु हाजिर हुने गर्दछन्। हजुरले तीनै लोकलाई आफ्नो वशमा राख्नुभएको छ। त्यस्ता हजुरको लागि यो कुरा कुनै चिन्ताको विषय होइन भन्ने हामीलाई लाग्दछ। साना बच्चाहरूको चरित्र गुण र दोषको विषय हुन सक्दैन। बरु जहिलेसम्म हाम्रा बुबा शुक्राचार्य आइपुग्नुहुन्न तहिलेसम्म यस बालकलाई वरुणको पाशले बाँधेर राखौँ जसले गर्दा यो डरले भाग्न नपाओस्। कति बालकहरू उमेर बढ्दै गएपछि बुद्धि सप्रिएर सुध्रिँदै आउँछन् र ठुला-ठुला गुरुहरूको सेवा र सङ्गतबाट पनि पछि परिवर्तित हुन्छन् त्यसैले अहिले चिन्तित बन्नुपर्ने कुनै कुरा छैन।

तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत्।
धर्मो ह्यस्योपदेष्टव्यो राज्ञां यो गृहमेधिनाम्॥ ५१॥

पदार्थ–
गुरुपुत्रोक्तम् = गुरुपुत्रहरूले भनेको कुरालाई
तथा इति = ठीकै हो भनी
अनुज्ञाय = स्वीकार गरेर (हिरण्यकशिपुले)
इदम् = यस्तो कुरा
अब्रवीत् = भन्न लाग्यो
हि = निश्चय नै
अस्य = यसका लागि
गृहमेधिनाम् = गृहस्थहरूको र
राज्ञां = राजाहरूको पनि
यः = जुन
धर्मः = धर्म छ त्यो
उपदेष्टव्यः = सिकाउनुपर्छ

वाक्यार्थ– यसरी गुरुपुत्रहरूले सल्लाह दिएपछि हिरण्यकशिपुले ठिक छ त्यसै गरौँ भनी स्वीकार गरेर फेरि गुरुपुत्रहरूलाई यस बालकलाई गृहस्थहरूको र राजाहरूको धर्मको विषयमा खुब

उपदेश गर्नू है भनेर निर्देशन दियो।

धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः।
प्रह्लादायोचतू राजन् प्रश्रितावनताय च॥ ५२॥

पदार्थ—
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
प्रश्रितावनताय च = अनुनय र विनयले समेत युक्त भएका
प्रह्लादाय = प्रह्लादलाई
धर्मम् = धर्म
अर्थं = अर्थ र
कामं च = कामको विषयमा पनि
नितरां = पूरै
अनुपूर्वशः = क्रमैले
ऊचतू = बताए

वाक्यार्थ— हे युधिष्ठिर! त्यसपछि गुरुहरूले अत्यन्त विनयले युक्त भएका प्रह्लादलाई धर्म, अर्थ र कामको विषयमा निरन्तर क्रमैसँग पूरै पढाए।

यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपशिक्षितम्।
न साधु मेने तच्छिक्षां द्वन्द्वारामोपवर्णिताम्॥ ५३॥

पदार्थ—
गुरुभिः = गुरुहरूद्वारा
आत्मने = आफूलाई
त्रिवर्गं = धर्म, अर्थ र कामको विषयमा
यथा = जसरी
उपशिक्षितम् = शिक्षा दिइएको थियो
द्वन्द्वारामोपवर्णिताम् = राग र द्वेष आदि द्वन्द्वले युक्त भएको
तच्छिक्षां = त्यस्तो शिक्षालाई
साधु = राम्रो शिक्षा भनेर
न मेने = मानेनन्

वाक्यार्थ— यसरी प्रह्लादले गुरुहरूद्वारा आफूलाई पढाइएको धर्म, अर्थ र कामरूप त्रिवर्गको शिक्षालाई राम्रो मानेनन् किनभने यो शिक्षा केवल राग, द्वेष आदि द्वन्द्व बढाउने किसिमको थियो।

यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु।
वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः॥ ५४॥

पदार्थ—
यदा = जहिले
आचार्यः = गुरु शण्ड र अमर्क
गृहमेधीयकर्मसु = घरको काममा
परावृत्तः = आफ्ना घरतिर गए त्यसै वेला
कृतक्षणैः = अवसर पाएका
वयस्यैः = समान उमेरका
बालकैः = बालकहरूद्वारा
सः = ती प्रह्लाद
तत्र = त्यहाँ खेल्नका लागि
उपहूतः = बोलाइए

वाक्यार्थ— कुनै दिन गुरुहरू घरको काममा लागेका वेला खेल्ने अवसर पाएका समान उमेरका प्रह्लादका साथीहरूले उनलाई पनि खेल्नको लागि बोलाए।

अथ तान् श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुधः ।
उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५५ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
तन्निष्ठां = दैत्यबालकहरूको आफूप्रतिको आदरभावलाई
विद्वान् = बुझेका
महाबुधः = ज्ञानी प्रह्लादले पनि
श्लक्ष्णया वाचा = मिठो बोलीले
तान् = ती साथीहरूलाई
प्रत्याहूय = बोलाएर
कृपया = अति स्नेहपूर्वक
प्रहसन् इव = केही हाँसे झैं गरी
उवाच = भन्न थाले

वाक्यार्थ– त्यसपछि दैत्यबालकहरूले आफूलाई आदर गर्दछन् भन्ने कुरा राम्रोसँग बुझेका प्रह्लादले खेलकुदप्रति आफ्नो अनुराग नभएको कुरा जनाई सबैलाई एकै ठाउँमा जम्मा पारेर अति मिठो बोलीले मुसुमुसु हाँस्दै स्नेहपूर्वक सबैलाई भन्न थाले।

ते तु तद्गौरवात् सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ।
बाला न दूषितधियो द्वन्द्वारामेरितेहितैः ॥ ५६ ॥
पर्युपासत राजेन्द्र तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः ।
तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः ॥ ५७ ॥

पदार्थ–
राजेन्द्र = हे युधिष्ठिर
तद्गौरवात् = प्रह्लादको विशेषताको कारणले
त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः = खेल र खेलका सामग्रीलाई त्यागेका
द्वन्द्वारामेरितेहितैः = रागद्वेषयुक्त व्यक्तिहरूको उपदेश र चेष्टाबाट
न दूषितधियः = बुद्धि नबिग्रिएका
तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः = यिनै प्रह्लादमा मन र आँखा लगाएका
ते सर्वे = ती सबै
बालाः तु = दानव बालकहरूले पनि
पर्युपासत = सम्मान गर्न लागे
करुणः = दयालु
मैत्रः = सबैका मित्र
महाभागवतः = भगवान्का परमभक्त
असुरः = प्रह्लादले
तान् = ती दैत्यबालकहरूलाई
आह = भन्न लागे

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! प्रह्लादको यस्तो गौरवपूर्ण विशेष व्यवहारले प्रभावित भएका अरू दानव बालकहरू पनि खेल्न, दौडन छाडेर यिनैका पछि लागे। विषयमा आसक्त व्यक्तिहरूसँग सङ्गत नहुनाले सफा हृदय भएका ती दैत्यबालकहरूले प्रह्लादको कुरा सुन्न उनैतिर मन लगाउँथे, आँखाले उतै हेरिरहन्थे र सम्मानपूर्वक पछि लाग्दथे। दयालु र सबैको हित चाहने भगवान्का परमभक्त प्रह्लादले ती सबै साथीहरूलाई सामने राखेर यसरी भन्न थाले।

विवरण– मानिस जन्मँदा सरल, अबोध र चिन्तारहित भएर जन्मिएको हुन्छ। यसैले साना बच्चाहरूमा राग-द्वेषको भावना विकसित भएको हुँदैन। ठुला व्यक्तिहरू बिस्तारै उनीहरूलाई यस संसारमा मिल्दो हुने गरी राग-द्वेष, छल-कपट र विश्वासघात आदि सिकाउँछन्। उपदेश राम्रो

गर्ने तर गलत व्यवहार गर्न सिकाउने संसारका बुभ्रुकहरू नै सबै अनर्थका मूल कारण हुन्। बच्चाहरू शिक्षित हुनु जरुरी छ तर उनीहरूले वास्तविक प्रेम, सद्भाव र सहानुभूतिको शिक्षा पाउनुपर्दछ। साना बच्चाहरूलाई भगवान्को प्रतिरूप मानिन्छ। उनीहरूबाट भगवान् पनि चाँडै प्रसन्न हुनुहुन्छ किनभने संसारका दुर्गन्धी विचारहरूले उनीहरूको बुद्धि दूषित भएको हुँदैन। जब व्यक्तिको मनभित्र संसारको दुराग्रह पस्दछ तब ऊ हजारौँ उपदेशले पनि सत्य कुरा स्वीकार गर्दैन। शास्त्रज्ञ मानिएका शण्डामर्कलाई प्रह्लादको उपदेशको पटक्कै प्रभाव परेन तर बच्चाहरू आग्रहरहित हुने भएकाले असुरका बच्चाहरूलाई उनको हृदयको भावुकताले आकर्षित गऱ्यो।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे

प्रह्लादानुचरिते पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

प्रह्लादद्वारा असुरबालकहरूलाई उपदेश

प्रह्राद उवाच (प्रह्लादले भने)

कौमार आचरेत् प्राज्ञो धर्मान् भागवतानिह ।
दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम् ॥ १ ॥

पदार्थ–
इह = यस संसारमा
प्राज्ञः = बुद्धिमान् व्यक्तिले
कौमारे = सानै उमेरमा
भागवतान् = भगवान्सम्बन्धी
धर्मान् = सेवा, अनुष्ठान, भजन, कीर्तन आदि धर्महरू
आचरेत् = गरिरहोस्
मानुषं = मनुष्यको
जन्म = जन्म
दुर्लभं = अत्यन्त दुर्लभ छ
तत् = त्यो मनुष्य शरीर
अध्रुवम् अपि = अनित्य भए पनि
अर्थदम् = परमपुरुषार्थ दिनेवाला छ

वाक्यार्थ– हे मित्रहरू हो ! यस संसारमा मनुष्य शरीर अत्यन्त दुर्लभ छ। त्यसैले मनुष्य शरीर प्राप्त भएको वेलामा सानै उमेरदेखि भगवान्लाई प्रसन्न पार्ने सेवा, अनुष्ठान, भजन, कीर्तन आदि कर्महरू गरिहाल्नुपर्दछ। यो अनित्य मनुष्यशरीरद्वारा परमपुरुषार्थ प्राप्त गर्न सकिन्छ।

विवरण– यस अध्यायमा प्रह्लादले आफ्ना साथीहरूलाई भक्ति, ज्ञान, वैराग्य आदिको उपदेश गरेका छन्। शास्त्रहरूमा मनुष्यजीवनको खुब प्रशंसा गरिएको पाइन्छ। मनुष्ययोनि बाहेकका अन्य योनिहरू भोगयोनि हुन्। मनुष्ययोनिमा नै आफ्नो प्रयास अर्थात् धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चारै पुरुषार्थहरू प्राप्त हुन सम्भव छ। सृष्टिको आरम्भमा रचना गरिएका गाई, घोडा आदि मनुष्यभिन्न शरीरहरूभित्र पसेर आफ्नो प्रयोजन सिद्ध नहुने देखी इन्द्रियका अभिमानी देवताहरूले ती शरीरलाई मन पराएनन् तर मनुष्य शरीर बनाउँदा भने उनीहरू फटपट त्यसभित्र पसे। मनुष्यको शरीरबाट भोग र मोक्ष दुबै प्राप्त गर्न सकिन्छ। त्यसैले खुसी भई उनीहरूले ईश्वरलाई साह्रै राम्रो गर्नुभयो भनी प्रशंसा गरेको प्रसङ्ग उपनिषद्मा आउँछ (ऐतरेयोपनिषद्, १/२/३)। मनुष्यले नै तत्त्वज्ञानद्वारा आफ्ना सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई अखण्ड आनन्दको असीम तृप्ति दिन सक्छ, जुन तृप्ति पशु, पन्छी आदि शरीरमा रहँदा इन्द्रियाभिमानी देवताहरूलाई प्राप्त हुन सक्दैन। त्यसैले उनीहरू प्रसन्न बनेका हुन्। **ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः** (श्रीमद्भागवत, ११/९/२८) अर्थात् मनुष्यहरूलाई बनाएपछि त जगत्कर्ता परमात्मासमेत अत्यन्त प्रसन्न हुनुभयो किनभने उनीहरूले मात्र आफ्नो बुद्धिशक्तिको प्रयोगद्वारा जगत्कर्ता परमात्मालाई चिन्न सक्दछन्। यसप्रकार सम्पूर्ण पुरुषार्थ प्रदान गर्न सक्ने मनुष्ययोनिलाई यहाँ अर्थद भनिएको छ।

कतिपय मानिसहरू बुढो भएपछि मात्र भगवान्को चिन्तन गर्नुपर्दछ भन्ने विचार गर्दछन्। तर संसारका राग-द्वेष, चिन्ता आदि दोषहरूबाट दूषित इन्द्रिय र मनले परमात्माको चिन्तन कसरी

गर्न सक्छ र ? मान्छेले बुढो हुन्जेलसम्म अनेक संस्कारहरू सँगालिसक्छ, जसको कारणले उसको मन कहिल्यै स्थिर रहँदैन। त्यसभन्दा त बरु विधिविधान नजान्ने बालकले नै निष्कपट मनले भगवान्को सेवा गर्न सक्छ किनभने उसको मन रागद्वेष आदि दोषले दूषित भएको हुँदैन। विवेकी र धीर व्यक्तिले सानैदेखि भक्ति गर्नुपर्दछ। यो मनुष्य जन्म एकदमै अनिश्चित छ। त्यसैले बुढेसकालको भर पर्नुहुन्न किनभने बीचैमा शरीर टुङ्गियो भने यो दुर्लभ जन्म फेरि पाइन्छ वा पाइँदैन थाहा छैन। आत्मकल्याणको लागि भागवतधर्म अर्थात् भक्ति नै सर्वश्रेष्ठ हो। त्यसैले लौकिक कर्महरूलाई छाडी सानैदेखि मानिसहरूले भगवान्को नजिक हुने प्रयास गर्नुपर्दछ भन्ने प्रह्लादको उपदेश छ। भक्ति गर्न शास्त्रज्ञानको आवश्यकता छैन, बरु निश्छल हृदय चाहिन्छ। त्यसैले निश्छल हृदय भएका बालकहरू भक्तिका मुख्य अधिकारी हुन्। संसारको भोगद्वारा जुठा भएका र आकुल-व्याकुल बनेका थोत्रा इन्द्रियहरू भगवान्लाई चढाएर के फाइदा ? त्यसैले सानैमा भक्ति गर्नुपर्छ। यही नै प्रह्लादका भनाइको तात्पर्य हो।

यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणम्।
यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरः सुहृत्॥ २॥

पदार्थ—

यथा हि = निश्चय नै	**पादोपसर्पणम्** = चरणको नजिक रहनु अति आवश्यक छ	**आत्मा** = आत्मरूप
इह = यो मनुष्य जन्ममा	**यत्** = किनभने	**प्रियः** = प्यारा
पुरुषस्य = प्राणीहरूको लागि	**एषः** = यी भगवान्	**सुहृत्** = मित्र र
विष्णोः = भगवान् विष्णुको	**सर्वभूतानां** = सम्पूर्ण प्राणीहरूका	**ईश्वरः** = नियन्ता पनि हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ— प्राणीहरूका लागि यही मनुष्य चोलामा भगवान्को चरणको नजिक रहनु अति आवश्यक छ किनभने भगवान् सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मरूपले साथै बस्नुभएको छ र उहाँ सबैका प्यारा, साथी र नियन्ता पनि हुनुहुन्छ।

टिप्पणी— अरू योनिमा भगवान्को आराधना हुन संभव छैन केवल यही मनुष्य चोलामा मात्र संभव छ। यदि भगवत्प्राप्तिको अभिलाषाले लागिपरेको खण्डमा सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मरूपले बस्नुभएको भगवान् अवश्य प्राप्त हुनुहुनेछ।

सुखमैन्द्रियकं दैत्या देहयोगेन देहिनाम्।
सर्वत्र लभ्यते दैवाद् यथा दुःखमयत्नतः॥ ३॥

पदार्थ—

दैत्याः = हे दैत्यकुमारहरू	**दुःखम्** = दुःख प्राप्त हुन्छ त्यस्तै	**सुखम्** = सुख
यथा = जसरी (प्राणीहरूलाई)	**देहिनाम्** = प्राणीहरूका लागि	**दैवात्** = प्रारब्धवशात्
अयत्नतः = प्रयत्नविना नै	**देहयोगेन** = शरीरसँगसँगै	**सर्वत्र** = जुनसुकै योनिमा पनि
	ऐन्द्रियकं = इन्द्रिय सम्बन्धी	**लभ्यते** = प्राप्त हुन्छ

वाक्यार्थ– हे दैत्यकुमारहरू ! जसरी सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई विना प्रयास नै दुःख प्राप्त हुन्छ त्यसरी नै विषय र इन्द्रियको सम्बन्धबाट मिल्ने सुख त जुनसुकै योनिमा गए पनि शरीरसँगै स्वाभाविक रूपमा प्राप्त हुन्छ।

तत् प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परम्।
न तथा विन्दते क्षेमं मुकुन्दचरणाम्बुजम्॥ ४॥

पदार्थ–
तत् = त्यसैले (विषयजन्य सुखको प्राप्तिका लागि)
प्रयासः = प्रयास
न कर्तव्यः = गर्नु आवश्यक छैन
यतः = किनभने त्यस्तो प्रयासले
परम् = धेरै नै
आयुर्व्ययः = आयुको खर्च हुन्छ
तथा = त्यस्तो प्रयासबाट
क्षेमं = कल्याण
न विन्दते = प्राप्त गर्न सक्दैन
मुकुन्दचरणाम्बुजम् = (कल्याण त) भगवान् श्रीहरिको चरणको सेवा गरेर मात्र पाउँछ

वाक्यार्थ– सुखदुःख चाहिँ प्रारब्धअनुसार पाइने भएकोले मानिसले विषयसुखको प्राप्तिका लागि प्रयास गर्नु बेकार हो। त्यस्तो प्रयासबाट त केवल आफ्नो आयु मात्रै क्षीण हुन्छ कुनै कल्याण प्राप्त हुँदैन। कल्याण त केवल भगवान् श्रीहरिको चरणको सेवाबाट मात्रै प्राप्त हुन्छ।

ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः।
शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलम्॥ ५॥

पदार्थ–
ततः = त्यसैले
भयम् = सांसारिक दुःखमा
आश्रितः = परेको
कुशलः = बुद्धिमान् व्यक्ति
यावत् = जहिलेसम्म
पुष्कलम् = सर्वाङ्गपूर्ण
पौरुषं = पुरुषार्थसाधक
शरीरं = यो मनुष्यशरीर
न विपद्येत = इन्द्रिय आदि कमजोर भएर असमर्थ बन्दैन (त्यति वेला नै)
क्षेमाय = कल्याणको लागि
यतेत = लागिपरोस्

वाक्यार्थ– त्यसैले संसारमा आइपुगेको बुद्धिमान् व्यक्ति शरीर कमजोर नहुँदै र इन्द्रियहरू असमर्थ नहुँदै आफ्नो कल्याणका लागि लागिहालोस्।

पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्धं चाजितात्मनः।
निष्फलं यदसौ रात्र्यां शेतेऽन्धं प्रापितस्तमः॥ ६॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
पुंसः = मानिसको
आयुः = आयु
वर्षशतं = सय वर्ष तोकिएको छ (त्यसमा पनि)
अजितात्मनः = असंयमी मानिसको
तदर्धं च = सय वर्षको आधा पचास वर्षको आयु पनि
निष्फलं = बेकारमा जान्छ
यत् = जो
असौ = त्यो अज्ञानी मानिस
रात्र्यां = रातमा
अन्धं = अन्धकारमय

तमः = तमोगुणलाई | **प्रापितः** = प्राप्त गरेर | **शेते** = सुत्छ

वाक्यार्थ– यो मानिस पूर्ण आयु बाँचेमा जम्मा सय वर्ष बाँच्छ। त्यसमा पनि पचास वर्ष अन्धकारमय तमोगुण (अर्थात् रात्री)मा रुमल्लिएर असंयमी बन्दै मस्त सुत्दछ।

मुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशतिः।

जरया ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः॥ ७॥

पदार्थ–
बाल्ये = बालककालमा
मुग्धस्य = अज्ञानी रहने र
कौमारे = कुमार अवस्थामा
क्रीडतः = खेल्ने व्यक्तिको
विंशतिः = बीस वर्ष
याति = जान्छ (फेरि)
जरया = वृद्धावस्थाले
ग्रस्तदेहस्य = शरीर ग्रस्त तथा
अकल्पस्य = लौकिक कार्यमा असमर्थ भएका व्यक्तिको
विंशतिः = बीस वर्षको आयु
याति = बित्दछ

वाक्यार्थ– मनुष्यको बाल्यकालको अज्ञानावस्थामा र कौमारावस्थामा खेल्दै, डुल्दै बीस वर्ष बेकार जान्छ। त्यसै गरी वृद्धावस्थामा असमर्थ भएर केही गर्ने नसकी फेरि अरू बीस वर्षको आयु बित्दछ।

दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा।

शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि॥ ८॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
गृहेषु = घरमा
सक्तस्य = आसक्त भएको
प्रमत्तस्य = कर्तव्यबोध नभएको व्यक्तिको
दुरापूरेण = कहिल्यै पूरा नहुने
कामेन = कामनाले र
बलीयसा = अत्यन्त बलियो
मोहेन च = मोहले पनि
शेषं = बाँकी दश वर्षको आयु
अपयाति = बित्छ

वाक्यार्थ– यसरी पूरा आयुको नब्बे वर्ष बेकारमा खर्च भएपछि उसँग जम्मा दश वर्ष बाँकी रहन्छ। त्यो दश वर्षभित्र पनि कर्तव्याकर्तव्यको बोध नभएको यस मानिसले कहिल्यै पूरा नहुने विभिन्न कामनाहरू गर्दछ।

विवरण– यस प्रसङ्गमा प्रह्लादले मानिसहरूको अमूल्य समय कसरी व्यर्थमा नै बितिरहेको हुन्छ भनी बताएका छन्। संसारका एक मात्र सत्य वस्तु परमात्मा हुनुहुन्छ, अरू सबै भौतिक उपलब्धिहरू केवल कल्पना मात्र हुन्। सपनामा कसैले करोडौँ रुपैयाँ कमाउन गरेको प्रयासले जाग्रत् अवस्थाका व्यवहारको एक कौडी जत्ति पनि मूल्य राख्दैन। त्यसकारण परमात्मालाई छाडी सांसारिक भोग गर्न खर्च गरिएको सम्पूर्ण समय व्यर्थ नै हो भन्ने प्रह्लादको धारणा छ। अनेकौँ जन्मका अनन्त दुःख र अनन्त पाप पनि केवल एक जन्ममा नष्ट गर्न सकिन्छ। संयम र सदाचारपूर्वक जीवन निर्वाह गरी परमात्मामा मन लगाउँदा त्यो अनन्त दुःखको क्रम टुटिहाल्छ। तर मानिसहरू यति महत्त्वपूर्ण समयलाई पनि त्यसै फालिरहेका छन्। संसारी मानिसहरू रातलाई

परमात्मचिन्तनविना सुतेरै बिताउँछन्। यस्तै उनीहरूको बालक र युवावस्थाको बीस वर्षसम्मको उमेर साथीहरूसँग खेल्दाखेल्दै बितिहाल्छ। असीभन्दा पछिका बीस वर्ष पनि असमर्थ र परनिर्भर भई बिताउनुपर्दछ। बाँकी रहेको दश वर्षमा कहिल्यै पूरा नहुने कामनाको पूर्ति पनि गर्नु छ, आलस्य र मोहमा पनि पर्नु छ, घरका कामहरू पनि गर्नु छ, अर्काको इच्छा पनि पूरा गर्नु छ। यसरी मानिस अनन्त इच्छा पूरा गर्न भ्याउँदैन। यस्तो मानिसले परमात्माको चिन्तन गर्ने फुर्सद कहाँबाट पाओस् ? यसरी संसारी मानिसहरूको दुर्दशा यहाँ बताइएको छ।

को गृहेषु पुमान् सक्तमात्मानमजितेन्द्रियः।
स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुम्॥ ९॥
को न्वर्थतृष्णां विसृजेत् प्राणेभ्योऽपि य ईप्सितः।
यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको वणिक्॥ १०॥

पदार्थ–
गृहेषु = घरपरिवारमा
सक्तम् = आसक्त भएको
दृढैः = अत्यन्त बलियो
स्नेहपाशैः = माया र ममतारूपी स्नेहको पाशले
बद्धम् = बाँधिएको
आत्मानम् = आफूलाई
विमोचितुम् = मुक्त पार्न
अजितेन्द्रियः = इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न नसकेको
कः = कुन
पुमान् = मानिसले
उत्सहेत = हिम्मत गर्ला र
कः नु = कुन चाहिँ मानिसले
अर्थतृष्णां = धन प्राप्त गर्ने लोभलाई
विसृजेत् = त्याग्ला
यः = जो (अर्थ)
प्राणेभ्यः अपि = प्राणभन्दा पनि
ईप्सितः = प्यारो छ र
यं = जुन धनलाई
तस्करः = चोरले
सेवकः = सेवकले र
वणिक् = व्यापारीले
प्रेष्ठैः = अत्यन्त प्रिय
असुभिः = प्राणको मूल्य चुकाएर पनि
क्रीणाति = जम्मा पार्दछ

वाक्यार्थ– घर-गृहस्थमा आसक्त भएको, ममतारूपी पाशले बलियोसँग बाँधिएको अनि आफूलाई संसारबाट मुक्त पार्नका लागि आफ्नै इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गर्न नसकेको कुन चाहिँ मानिसले यो बन्धनबाट छुट्न हिम्मत गर्छ र ? धन-सम्पत्ति कमाउन पाए हुन्थ्यो भन्ने इच्छालाई कसले त्याग्न सक्छ। सम्पत्ति मानिसका लागि प्राणभन्दा पनि प्यारो छ। त्यसैले चोरहरू, सेवकहरू र व्यापारीहरू आफ्नो प्राणको बाजी राखेर पनि धनसम्पत्ति जम्मा पार्ने काम गर्छन्।

विवरण– मानिसहरूलाई सबैभन्दा बढी आफ्नो जीवन प्यारो हुन्छ। आफ्नो जीवनमा ज्यादै प्रेम हुनु भनेको सत्लाई स्वीकार गर्नु हो। प्राणीहरू वस्तुतः सत् वा परमात्मस्वरूप हुन्। त्यसैले उनीहरू रहन, हुन वा जिउन स्वतः नै चाहन्छन्। सम्पत्ति, परिवार, घर आदि बाहिरी पदार्थहरू जिउन सघाउने उपकरणहरू मात्रै हुन्। तर अज्ञानरूप अन्धकारमा फसेका मानिसहरू आफ्नो अस्तित्वको स्वाभाविक प्रेम र आनन्दलाई पनि बिर्सिएर आनन्दका बाह्य साधनमा नै अल्झिन्छन्। सम्पत्तिको लागि आफ्नो जीवन नै मिल्काउन तयार हुने मानिसहरूको दृष्टान्तद्वारा यहाँ

विषयासक्त व्यक्तिको दुरवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ। सम्पत्तिको चोरी गर्दा मृत्युदण्ड हुने थाहा भएर पनि कतिपय तस्कर (चोर)हरू जीवनको वास्ता नगरी चोरी गरिरहन्छन्। कतिपय मानिसहरू पैसा र अन्य वस्तुको लोभले बाँधिएर युद्धमा होमिन्छन् र प्राणत्याग गर्दछन्। व्यापारीहरू चाहिँ लामा र अनिश्चित समुद्री यात्रामा निस्किई ज्यानको बाजी राखेर पनि सम्पत्ति कमाउन खोज्छन्। यसरी विषयासक्त मानिसहरू आफ्नो वास्तविक आनन्दमय रूपलाई बिर्सेर बाह्य विषयमा नै आसक्त बन्दछन्।

कथं प्रियाया अनुकम्पितायाः सङ्गं रहस्यं रुचिरांश्च मन्त्रान्।
सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः॥ ११॥
पुत्रान् स्मरंस्ता दुहितॄर्हृदय्या भ्रातॄन् स्वसॄर्वा पितरौ च दीनौ।
गृहान् मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च वृत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान्॥ १२॥
त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः कर्माणि लोभादवितृप्तकामः।
औपस्थ्यजैह्व्यं बहुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोहः॥ १३॥

पदार्थ–
सुहृत्सु = आफ्नो बन्धुबान्धवमा
स्नेहसितः = स्नेहपाशले बाँधिएको
अनुरक्तचित्तः = सांसारिक पदार्थमा आसक्त भएको मानिस
कथं च = कसरी
तत् = त्यो
अनुकम्पितायाः = माया गर्ने
प्रियायाः = प्यारी स्त्रीहरूको
रहस्यं = एकान्तमा हुने
सङ्गं = सम्पर्कलाई
रुचिरान् = ऊसँग गफ गर्दा भएका मिठा
मन्त्रान् = बोलीहरूलाई
कलाक्षराणाम् = तोते बोल्ने
शिशूनां = साना बालकहरूलाई
पुत्रान् = पुत्रहरूलाई
हृदय्याः = प्यारा
ताः = ती विवाह गरेर दिएका
दुहितॄः = छोरीहरूलाई
भ्रातॄन् = भाइहरूलाई
वा = अथवा
स्वसॄः च = बहिनीहरूलाई पनि
दीनौ = अत्यन्त दुःखी
पितरौ च = मातापितालाई पनि
मनोज्ञोरुपरिच्छदान् = राम्रा बिछ्यौना आदि विलासका सामानले युक्त भएका
कुल्याः = कुलपरम्पराबाट प्राप्त
गृहान् = घरहरूलाई
वृत्तीः = आफ्नो जीविकालाई र
पशुभृत्यवर्गान् च = घरमा रहेका पशुहरू तथा सेवकहरूलाई पनि
स्मरन् = सम्झँदै
कोशस्कृत् इव = रेशम किरा झैँ
कर्माणि = सांसारिक कार्यमा
ईहमानः = रातदिन लागिरहेको
लोभात् = लोभले
अवितृप्तकामः = तृष्णा समाप्त नभएको
औपस्थ्यजैह्व्यं = उपस्थ इन्द्रिय र रसनेन्द्रियबाट हुने सुखलाई
बहुमन्यमानः = सर्वस्व सम्झने
दुरन्तमोहः = अन्तरहित मोहमा परेको व्यक्ति
कथं = कसरी
विरज्येत = यी पदार्थबाट विरक्त होला र कसरी
त्यजेत = यी पदार्थलाई त्याग्न सक्ला

वाक्यार्थ– सांसारिक व्यक्तिहरू आफ्ना बन्धुबान्धवको स्नेहपाशले बाँधिएका हुन्छन्। संसारका

पदार्थहरूमा अति मोहित भएका ती व्यक्तिहरू आफ्नी स्त्रीसँगको एकान्तमा हुने भेटघाट, मिठो बोलीचाली, साना केटाकेटीको तोतेबोली, अत्यन्त प्यारा, विवाह गरेर दिइएका छोरीहरू, आफ्ना दाजुभाइहरू, दिदी बहिनीहरू, अत्यन्त दुःखी भएका आफ्ना माता-पिता, राम्रा बिछ्यौना र अन्य सामग्रीहरूले भरिएको घर, कुलपरम्पराबाट प्राप्त भएको जीविका र घरका पशु तथा सेवक, यी सबैलाई सम्झँदै रेशम किरा झैँ कतैबाट फुत्कन नसक्ने गरी घेरिएका हुन्छन्। लोभले गर्दा रात-दिन संसारका कर्ममा आफ्नो तृष्णा पूर्तिका लागि लागिरहेका हुन्छन्। उनीहरूले उपस्थ इन्द्रिय र रसना इन्द्रियबाट हुने सुखलाई नै सर्वश्रेष्ठ सुख मानेका हुन्छन्। यस्तो कहिल्यै नहट्ने मोहमा फसेका व्यक्तिहरूलाई कहिले वैराग्य आउला र यी सारा पदार्थहरूलाई त्याग्न सक्लान् ?

विवरण– रेशम किराले आफ्नो मुखबाट रेशमी धागो निकाल्दै त्यसलाई आफ्नो वरिपरि बेर्दछ, आफूलाई धागोले बेरेर त्यहाँबाट निस्कनै सक्दैन र त्यहीँ मर्छ। त्यस्तै मानिस पनि इन्द्रियासक्तिको बन्धनमा जानी नजानी झन्-झन् फसिरहन्छ भन्ने कुरा यहाँ दृष्टान्तसहित बताइएको छ। प्राणीहरू इन्द्रियका विषयमा स्वतः नै आसक्त हुन्छन्। यसमा पनि मानिसहरू उपस्थ (जननेन्द्रिय) र जिह्वा (जिब्रो) यी दुई इन्द्रियका त पूर्ण रूपमा दास नै बनेका हुन्छन्। मिठा परिकारहरूको भोजनमा र स्त्रीपुरुषको संसर्गमा उनीहरूलाई कहिल्यै तृप्ति हुँदैन। स्त्री-पुरुषमा हुने आसक्ति कतिसम्म प्रबल हुन्छ भन्ने कुरा पुराणका विभिन्न प्रसङ्गहरूबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ। आफ्नो वृद्धावस्था छोरालाई दिई छोराको यौवनावस्था आफूले लिएर स्त्रीभोग गर्ने राजा ययाति, तपस्या छाडी मान्धाता राजाका पचास कन्यासँग विवाह गर्ने ऋषि सौभरि, गौतमपत्नी अहिल्यामा आँखा गाड्ने देवराज इन्द्र आदि भोगीहरूको कथा पुराणमा पाइन्छन्। दार्शनिकहरूले उपस्थ इन्द्रियलाई सबैभन्दा प्रबल इन्द्रियको रूपमा लिएका छन्। सम्पूर्ण विवेकशक्तिलाई र चेतनालाई नष्ट गरिदिने, तहसनहस पारिदिने मन्मथ अर्थात् कामदेव जसका नियन्त्रक छन् त्यो इन्द्रियलाई पूरा जित्न सक्नु भनेको जीव शिवसमान हुनु हो। उपस्थ र जिब्रोको नजिकको सम्बन्ध छ। चटपटे र स्वादिष्ट भोजन गरिरहनुपर्ने मानिसको कामवासनामाथि पटक्कै नियन्त्रण हुन सक्दैन। अरु जिब्रोलाई संयममा राख्ने हो भने अरू सबै इन्द्रियलाई सहजै जित्न सकिने कुरा शास्त्रमा बताइएको छ। **जितं सर्वं जिते रसे** (श्रीमद्भागवत, ११/८/२१) अर्थात् जिब्रोको लोलुपतामा नियन्त्रण राख्नेले सबै इन्द्रियलाई जित्न सक्छ। भोजनबाट नै मन बन्ने भएकाले स्वादमाथि नियन्त्रण राखी सात्त्विक भोजन गर्ने हो भने सम्पूर्ण इन्द्रियलाई नियन्त्रणमा राख्न सकिन्छ। त्यसैले छान्दोग्योपनिषद् (७/२६/२)मा **आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः** अर्थात् आहार शुद्ध हुँदा अन्तःकरणको शुद्धि हुन्छ भनिएको हो। यसैले उपस्थ इन्द्रिय र रसना इन्द्रियबाट हुने सुखलाई त्याग्न ज्यादै कठिन छ भन्ने कुरा यहाँ प्रतिपादन गरिएको छ।

कुटुम्बपोषाय वियन्निजायुर्न बुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः।
सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा निर्विद्यते न स्वकुटुम्बरामः॥ १४॥

पदार्थ– **कुटुम्बपोषाय** = केवल परिवारको पालन पोषणका लागि

निजायुः = आफ्नो आयु
वियन् = बिताउँदै गर्ने
प्रमत्तः = विषयमा आसक्त मानिस
सर्वत्र = हरेक ठाउँमा
अर्थं = आफ्नो पुरुषार्थ (शान्ति)
विहतं = नष्ट भइरहको कुरा
न बुध्यते = बुझ्दैन (त्यसैले)
तापत्रयदुःखितात्मा = आध्यात्मिक आदि तीन तापले दुःखित भएको
स्वकुटुम्बरामः = आफ्नै परिवारको पोषणका लागि रमाउने त्यो व्यक्ति
न निर्विद्यते = संसारका पदार्थबाट कहिल्यै विरक्त हुँदैन

वाक्यार्थ– संसारमा आसक्त भएको व्यक्तिले केवल आफ्नो परिवारको पालन पोषण गर्दा-गर्दै आयु बितेको थाहै पाउँदैन। उसको वास्तविक पुरुषार्थ गुमिरहेको पनि उसलाई थाहै हुँदैन। सधैँ आध्यात्मिक आदि तीन तापले सन्तप्त भइरहेको यस्तो सांसारिक व्यक्ति परिवारकै भरणपोषणमा रमाइरहन्छ, संसारका पदार्थबाट कहिल्यै विरक्त हुँदैन।

वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः।
प्रेत्येह चाथाप्यजितेन्द्रियस्तदशान्तकामो हरते कुटुम्बी॥ १५॥

पदार्थ–
कुटुम्बी = परिवारमा अनुरक्त
वित्तेषु = सम्पत्तिमा
नित्याभिनिविष्टचेता = सधैँ मन लगाइरहने
अजितेन्द्रियः = इन्द्रियलाई छाडा छोड्ने
अशान्तकामः = मनका इच्छा शान्त नभएको व्यक्ति
इह = यस लोकमा र
प्रेत्य च = परलोकमा पनि
परवित्तहर्तुः = अरूको धन हरण गर्ने व्यक्तिको
दोषं = दोषलाई
विद्वान् च = जान्दा-जान्दै पनि
अथ अपि = तैपनि
तत् = त्यो अर्काको धन
हरते = हरण गर्दछ

वाक्यार्थ– आफ्नो परिवारको पालन पोषणमा लागेको संसारी व्यक्ति धन-सम्पत्ति जोड्ने काममा नै सधैँ मन लगाइरहन्छ। उसले इन्द्रियलाई पनि वशमा राख्न सकेको हुँदैन। यसैले उसका मनमा अनन्त कामनाहरू हुन्छन्। अर्काको धन चोर्नेलाई यो लोक र परलोक दुबैतिर राम्रो हुँदैन भन्ने कुरा बुझ्दा-बुझ्दै पनि त्यो व्यक्ति आफ्नै कामनापूर्तिका लागि अर्काको धन हरण गर्छ।

विद्वानपीत्थं दनुजाः कुटुम्बं पुष्णन् स्वलोकाय न कल्पते वै।
यः स्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः॥ १६॥

पदार्थ–
दनुजाः = हे दानवहरू
यः = जो व्यक्ति
विद्वान् अपि = विद्वान् भएर पनि
स्वीयपारक्यविभिन्नभावः = मेरो र अरूको भन्ने भेदभावना भएको छ त्यस्तो व्यक्ति
इत्थं = यसरी
कुटुम्बं = आफ्ना परिवारलाई
पुष्णन् = पाल्दै (समय बिताउँछ)
स्वलोकाय = आफ्नो कल्याणका लागि
न वै कल्पते = समर्थ हुन सक्दैन
यथा = जसरी
विमूढः = अज्ञानी व्यक्ति
तमः = अन्धकारमय गति (पाउँदछ त्यसरी नै यसले पनि त्यस्तै गति)
प्रपद्येत = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– हे दैत्यकुमारहरू ! जो व्यक्ति भेदबुद्धि भएको छ त्यस्तो व्यक्ति जतिसुकै विद्वान् भए पनि आफ्नो कल्याण गर्न सक्दैन। जसरी अज्ञानी मानिसले अन्धकारमय अवस्थालाई प्राप्त गर्छ त्यस्तै आफ्नो परिवारको पालन-पोषण गरेर मात्र समय बिताउने भगवान्‌को भजनबाट विमुख भएका व्यक्तिको पनि उस्तै अन्धकारमय गति हुन्छ।

यतो न कश्चित् क्व च कुत्रचिद् वा दीनः स्वमात्मानमलं समर्थः।
विमोचितुं कामदृशां विहारक्रीडामृगो यन्निगडो विसर्गः॥ १७॥
ततो विदूरात् परिहृत्य दैत्या दैत्येषु सङ्गं विषयात्मकेषु।
उपेत नारायणमादिदेवं स मुक्तसङ्गैरिषितोऽपवर्गः॥ १८॥

पदार्थ–
दैत्याः = हे दैत्यकुमारहरू
यतः = जहाँबाट
कामदृशां = कामपूर्ण दृष्टिले हेर्ने कामिनीहरूको
विहारक्रीडामृगः = खेल खेल्ने मृगजस्तो
यन्निगडः = जहाँ हतकडी जस्तो
विसर्गः = पुत्रादिको उत्पत्ति हुन्छ त्यस्तो
दीनः = दुःखी
कश्चित् = जो कोही पनि
क्व कुत्रचित् वा = कहीं कतै पनि
स्वम् आत्मानम् = आफूलाई
विमोचितुं = मुक्त गर्न
न समर्थः = समर्थ छैन र
अलं च = पर्याप्त पनि छैन
ततः = त्यसैले
विषयात्मकेषु = विषयमा लम्पट भएका
दैत्येषु = दानवहरूमा
विदूरात् = टाढैबाट
सङ्गं = सङ्गतलाई
परिहृत्य = त्यागेर
आदिदेवं = आदिदेव
नारायणम् = नारायण प्रभुमा
उपेत = शरण पर
सः = उहाँ भगवान्
मुक्तसङ्गैः = विरक्तहरूद्वारा
इषितः = पाइनेवाला हुनुहुन्छ र
अपवर्गः = मोक्षस्वरूप हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे दैत्यकुमारहरू ! जो कामिनीहरूका खेलौना बनेका छन् र हतकडीजस्ता पुत्रादि सन्तान उत्पन्न गरेर त्यहीं रमेका छन्, ती दुःखीहरू कुनै पनि अवस्थामा मुक्त हुन सक्दैनन्। त्यसैले हे मित्रहरू हो ! विषयमा लम्पट भएका यी दानवहरूको सङ्गत टाढैबाट छाडिदेऊ र आदिदेव भगवान् नारायणको शरणमा पर। विरक्तहरूद्वारा मात्र पाइने भगवान् नारायण नै सबैको गति हुनुहुन्छ र वास्तविक मोक्षको स्वरूप पनि हुनुहुन्छ।

न ह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासोऽसुरात्मजाः।
आत्मत्वात् सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः॥ १९॥

पदार्थ–
असुरात्मजाः = हे दैत्यकुमारहरू
सर्वभूतानां = सम्पूर्ण प्राणीहरूको
आत्मत्वात् = आत्मस्वरूप भएको हुनाले र
इह = यहाँ
सर्वतः = सम्पूर्ण चराचर जगत्मा
सिद्धत्वात् = सत् स्वरूपले विद्यमान रहेकाले
हि = निश्चय पनि
अच्युतं = भगवान् नारायणलाई

प्रीणयतः = प्रसन्न गराउन | **बह्वायासः न** = धेरै कठिन छैन

वाक्यार्थ– हे मित्रहरू ! भगवान् नारायण सम्पूर्ण प्राणीहरूका आत्मस्वरूप हुनुहुन्छ र सारा चराचर जगत्मा सत्स्वरूपले रहनुभएको छ। त्यसैले उहाँलाई प्रसन्न गराउनका लागि त्यति धेरै प्रयास गर्नुपर्दैन।

विवरण– कुनै पनि वस्तुलाई प्राप्त गर्न निरन्तर प्रयासको आवश्यकता पर्दछ। भगवान्लाई प्राप्त गर्न वा अपरोक्ष अनुभव गर्न त झनै अनन्त जन्मको साधना, तपस्या र प्रेम चाहिने कुरा शास्त्रहरूमा बताइएको छ। संसारमा लाग्न मनलाई नियन्त्रण गर्नुपर्दैन, अज्ञानको निद्राबाट जाग्न पनि पर्दैन तर परमात्मामा लाग्न त ब्युँझन पनि पर्छ र मनलाई नियन्त्रण पनि गर्नुपर्दछ। यसैले सामान्य व्यक्तिहरूको सोचाइमा भगवान्लाई प्रसन्न पार्नु भनेको ज्यादै कठिन कार्य हो। यो काम त योगी वा तपस्वीहरूको हो भन्ने सामान्य मानिसहरूको धारणा हुन्छ। तर प्रह्लाद भन्दछन्– भगवान्लाई प्रसन्न पार्न कुनै विशेष परिश्रमको आवश्यकता पर्दैन। परमात्मालाई प्राप्त गर्न कतै बाहिर जानै पर्दैन किनभने उहाँ सबैका आत्मा हुनुहुन्छ। आफूले आफैँलाई प्रसन्न पार्नु पनि कुनै गाह्रो कुरो हो र ? भगवान् सबैका आत्मा भएकाले सधैँ प्रसन्न हुनुहुन्छ। जीवहरूले गर्ने काम त केवल उहाँका अखण्ड र व्यापक प्रेमको महत्त्वलाई सम्झने, बुझ्ने मात्र हो। अज्ञानमा बाँच्न चाहने मानिसहरू यो परम सत्यदेखि डराउँछन् र यसको प्रकाशबाट लुक्न खोज्छन्। त्यसैले उनीहरू दुःख दिने विषयहरूलाई नै सँगाल्न लागिपर्दछन्। तर विवेकी भक्तहरू परमात्माको स्वाभाविक प्रेमलाई महसुस गर्दै कृतज्ञताको भावमा डुब्छन्। त्यस्ता भक्तहरूलाई परमात्मा स्वतः प्राप्त हुनुहुन्छ। त्यसका लागि कुनै पनि अतिरिक्त प्रयास चाहिँदैन।

परावरेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु।
भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च॥ २०॥
गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा।
एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः॥ २१॥
प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम्।
व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः॥ २२॥
केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः।
माययान्तर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया॥ २३॥

पदार्थ–
ब्रह्मान्तस्थावरादिषु = ब्रह्मादेखि वृक्ष आदि स्थावरसम्मका | **परावरेषु** = ठुला र साना सबै पदार्थहरूमा | **भूतेषु** = पञ्च महाभूतहरूमा | **भौतिकेषु** = भौतिक | **विकारेषु** = कार्य प्रपञ्चमा | **महत्सु** = महत्तत्त्व आदिमा

भूतेषु = अरू सारा प्राणीहरूमा
अथ च = यस्तै अरू
गुणेषु = सत्त्व आदि गुणहरूमा
गुणसाम्ये = प्रकृतिमा र
गुणव्यतिकरे च = गुणको विकार अहङ्कार आदिमा पनि
प्रत्यगात्मस्वरूपेण = द्रष्टारूपले र
दृश्यरूपेण च = दृश्यरूपले पनि
स्वयम् = आफैं
एक एव = एउटै
परः आत्मा = परमात्मा हुनुहुन्छ
हि = निश्चय नै
भगवान् = परमात्मा
ईश्वरः = सबैका नियन्ता
अव्ययः = नाशरहित
व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः = व्याप्य र व्यापक दुबै रूपले भन्न मिल्ने
तथा = त्यसै गरी
अनिर्देश्यः = यथार्थमा भन्न नमिल्ने पनि
अविकल्पितः = भेदरहित
हि = निश्चय नै
केवलानुभवानन्दस्वरूपः = केवल अनुभवबाट थाहा पाइने र आनन्द मात्र स्वरूप भएका
गुणसर्गया = गुणमय सृष्टि गर्ने
मायया = मायाशक्तिद्वारा
अन्तर्हितैश्वर्यः = ऐश्वर्य ढाकिएका
परमेश्वरः = उनै परमेश्वर नै
ईयते = प्राप्त हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– परमात्मा नारायण नै ब्रह्मादेखि लिएर स्थावर वृक्ष आदिसम्म ठुला र साना सबै पदार्थहरूमा हुनुहुन्छ। पञ्चमहाभूतमा, पाञ्चभौतिक कार्यप्रपञ्चमा, महत्तत्त्व आदिमा र अरू सारा प्राणीहरूमा पनि उहाँ नै हुनुहुन्छ। त्यति मात्र नभएर सत्त्व आदि गुणहरूमा, गुणसाम्यावस्थाको प्रकृतिमा, अहङ्कार आदिमा तथा द्रष्टारूपले र दृश्यरूपले पनि उहाँ एउटै परमात्मा हुनुहुन्छ। सारा चराचरको नियन्ता, नाशरहित र व्याप्य र व्यापक दुबै रूपमा रहनुभएको परमात्मा शब्द र मनको विषय हुनुहुन्न। सारा भेदरहित अनिर्वचनीय परमात्मा अनुभव र आनन्दको विषय हुनुहुन्छ। गुणमय सृष्टि गर्ने मायाको शक्तिद्वारा ढाकिनुभएका परमात्मा त्यसलाई हटाएपछि मात्र प्राप्त हुनुहुन्छ।

तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम्।
भावमासुरमुन्मुच्य यया तुष्यत्यधोक्षजः॥ २४॥

पदार्थ–
तस्मात् = त्यसैले
आसुरम् भावम् = आसुर भावलाई
उन्मुच्य = त्यागेर
सर्वेषु = सबै
भूतेषु = प्राणीहरूमा
सौहृदम् = मित्रभाव र
दयां = दयाभाव
कुरुत = गर
यया = जुन भावनाबाट
अधोक्षजः = अन्तर्यामी भगवान् श्रीहरि
तुष्यति = खुसी हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे दैत्यकुमारहरू ! त्यसैले तिमीहरूले आसुरी भावनालाई त्याग र सम्पूर्ण प्राणीहरूमा मित्रताको र दयाको भावना गर। यस्तो भावनाबाट मात्र अन्तर्यामी भगवान् श्रीहरि प्रसन्न हुनुहुन्छ।

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्त आद्ये
किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः।

धर्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन

सारंजुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥ २५ ॥

पदार्थ–
तत्र = ती
आद्ये = आदिपुरुष
अनन्ते च = अनन्त भगवान्
तुष्टे = प्रसन्न भएपछि
अलभ्यम् = प्राप्त गर्न नसकिने
किम् = के छ
इह = यस लोकमा
ये = जुन
धर्मादयः = धर्म आदि पुरुषार्थहरू
गुणव्यतिकरात् = सत्त्व आदि गुणका कार्य अदृष्ट आदिद्वारा
स्वसिद्धाः = आफैं सिद्ध छन् भने
तैः = तिनीहरूद्वारा नै
किं = के हुन्छ
चरणयोः = भगवान्का चरणकमलको सेवामा
सारंजुषां = आनन्द अनुभव गर्ने र
उपगायतां = रातदिन उहाँकै कीर्तन गर्ने
नः = हामीहरूलाई
काङ्क्षितेन = सबैद्वारा इच्छा गरिने
अगुणेन च = निर्गुणमा लय हुने यो मोक्षद्वारा पनि
किम् = के हुन्छ र

वाक्यार्थ– आदिपुरुष भगवान् नारायण प्रसन्न भएपछि संसारमा प्राप्त गर्न नसकिने कुरा केही पनि बाँकी रहँदैन। धर्म, अर्थ आदि जति पुरुषार्थहरू छन् ती त प्रारब्धवशात् स्वतः सिद्ध हुन्छन्, तिनीहरूको केही प्रयोजन छैन। रात-दिन भगवान्को चरणको चिन्तनमा लागेर र उनैको नाम सङ्कीर्तन गरेर परमानन्दको अनुभव गर्ने हामीहरूको लागि निर्गुणमा लय हुने खालको त्यो मोक्षद्वारा पनि के हुन्छ र ?

धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग

ईक्षा त्रयी नयदमौ विविधा च वार्ता ।

मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं

स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥

पदार्थ–
धर्मार्थकामः = धर्म, अर्थ, काम
इति = इत्यादि
त्रिवर्गः = तीन पुरुषार्थ (वेदले)
अभिहितः = बताएको छ
यः = जो
ईक्षा = आत्मविद्या
त्रयी = कर्मविद्या
नयदमौ = न्याय र दण्डविद्या आदि
विविधाः = अरू विभिन्न
वार्ताः = जति कुराहरू छन्
तत् एतत् = ती यस्ता
अखिलं = सम्पूर्ण कुरा
तदर्थम् = उनै परमात्माको साक्षात्कारका साधन हुन् र
स्वसुहृदः = सबैका मित्र
परमस्य पुंसः = परमपुरुष परमात्मामा
स्वात्मार्पणं = आफूलाई समर्पण गरिदिनु नै
निगमस्य = वेदको
सत्यं च = रहस्य हो भन्ने पनि
मन्ये = म मान्दछु

वाक्यार्थ– वेदले जो धर्म, अर्थ काम यी तीन पुरुषार्थ बताएको छ त्यो पनि वास्तवमा परमात्मसाक्षात्कारकै साधन हो। त्यसै गरी आत्मविद्या, कर्मकाण्डविद्या, न्यायविद्या तथा

दण्डनीति आदि अरू जति पनि शास्त्रविहित कुराहरू छन् ती सबै परमात्मसाक्षात्कारकै साधन हुन् तर वेदको परम रहस्य चाहिँ सबैमा अन्तर्यामी रूपले रहनुभएका परमात्मामा आफूलाई नै अर्पण गरिदिनु नै हो भन्ने मलाई लाग्छ।

विवरण— यहाँ प्रह्लादले धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यी चारै पुरुषार्थहरू भगवान्का अधीनमा भएकाले तिनको प्राप्तिका लागि छुट्टै प्रयास गर्नु आवश्यक छैन भनेर बताएका छन्। धर्म, अर्थ र विषयभोग चाहिँ भगवान्ले नै दिनुहुन्छ भने मोक्ष साक्षात् भगवत्स्वरूप नै हो। भगवान् आनन्दघन हुनुहुन्छ। त्यसैले सम्पूर्ण पुरुषार्थभन्दा भगवान् श्रेष्ठ हुनुहुन्छ। उहाँलाई पाएपछि कुनै पुरुषार्थको अपेक्षा रहँदैन। भगवान्लाई प्राप्त गरेपछि मोक्ष पनि स्वतः प्राप्त हुने भएकाले त्यसको चाहना समेत गर्नुपर्दैन। वेद आदि सम्पूर्ण शास्त्रले पनि परमपुरुष परमात्माको चिन्तन गर्नुपर्दछ भन्ने निष्कर्ष दिएका छन्।

वेदमा दुई प्रकारका वाक्यहरू पाइन्छन्— विधिवाक्य र निषेधवाक्य। कुनै कार्यमा प्रवृत्त गराउने वाक्यलाई विधिवाक्य भनिन्छ। हिंसा, असत्यभाषण आदिको निषेध गर्ने वाक्यहरू निषेधवाक्य हुन्। यद्यपि वेदले अग्निहोत्र, पञ्चमहायज्ञ, तपस्या, पूजा आदि अनेकौँ विषयको विधान गरेको छ तर ती सबै विधिवाक्यहरूको तात्पर्य पनि भगवान्को स्मरण गर्नुपर्दछ भन्ने नै हो। अनि समस्त निषेधवचनहरूको तात्पर्य पनि भगवान्लाई बिर्सन हुँदैन भन्ने हो। अरु के भनिन्छ भने वेदमा मुख्य दुई ओटा मात्र स्वतन्त्र वाक्य छन्। अरू सबै वाक्यहरू ती दुई वाक्यका नै अनुचर हुन्। भगवान्लाई सम्झ र उहाँलाई कहिल्यै पनि नबिर्स यी दुई विधि र निषेधलाई बताउनुमा नै शास्त्रको परम तात्पर्य छ। भनिएको पनि छ—

स्मर्तव्यः सर्वदा विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित्।
अन्ये विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः।।

अर्थात् 'भगवान् विष्णुलाई सधैँ सम्झनू' वेदको विधिवाक्य हो भने 'कहिल्यै पनि नबिर्सनू' भन्ने निषेधवाक्य हो। वेदका अन्य विधिनिषेधपरक वाक्यहरू त उक्त वाक्यकै अनुचर हुन्।

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह
नारायणो नरसखः किल नारदाय।
एकान्तिनां भगवतस्तदकिञ्चनानां
पादारविन्दरजसाप्लुतदेहिनां स्यात्॥ २७॥

पदार्थ—

तत् एतत् = जो मैले बताएँ यो
अमलं = निर्मल
दुरवापम् = अति दुर्लभ
ज्ञानं = ज्ञान
नरसखः = मानिसहरूका सखा
नारायणः = भगवान् नारायणले
किल = निश्चय नै
नारदाय = देवर्षि नारदजीलाई
आह = भन्नुभयो
भगवतः = भगवान्का
एकान्तिनां = अत्यन्त प्यारा भक्त
अकिञ्चनानां = सम्पूर्ण इच्छा त्यागेका र भगवान्मा मात्रै अनुराग भएका व्यक्तिहरूको

पादारविन्दरजसा = चरणकमलको धुलोले
आप्लुतदेहिनां = स्नान गरेका व्यक्तिहरूको नै
तत् = त्यो निर्मल ज्ञान
स्यात् = हुन्छ

वाक्यार्थ– हे दानवहरू ! मैले जो यो निर्मल एवं शुद्ध ज्ञान तिमीहरूलाई बताएँ यो ज्ञान अत्यन्त दुर्लभ छ। यो ज्ञान पहिले मानिसहरूका सखा भगवान् नारायणले नारद आदि महर्षिहरूलाई बताउनुभएको थियो। जसले सारा इच्छा त्यागेर केवल भगवान्मा मात्र प्रेम गरेका छन् र भगवान्का भक्तहरूको चरणधूलिले स्नान गरेका छन् त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई मात्र यो निर्मल ज्ञान प्राप्त हुन्छ।

श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतम्।
धर्मं भागवतं शुद्धं नारदाद् देवदर्शनात्॥ २८॥

पदार्थ–
मया = म प्रह्लादले
एतत् = यो
विज्ञानसंयुतम् = अनुभवले सहित
शुद्धं ज्ञानं = निर्मल ज्ञान र
भागवतं = भगवान्सम्बन्धी
धर्मं = श्रवण, कीर्तन आदि धर्म
पूर्वं = पहिले
देवदर्शनात् = भगवान्को दर्शन गरेका
नारदात् = देवर्षि नारदजीबाट
श्रुतम् = सुनेको हुँ

वाक्यार्थ– हे मित्रहरू ! मैले यो अनुभवले सहित भएको निर्मल ज्ञान र भगवान्लाई खुसी पार्ने श्रवण, कीर्तन आदि धर्म पहिले देवर्षि नारदबाट प्राप्त गरेको हुँ।

दैत्यपुत्रा ऊचुः (दैत्यका पुत्रहरूले भने)

प्रह्लाद त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्महे गुरुम्।
एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरौ॥ २९॥
बालस्यान्तःपुरस्थस्य महत्सङ्गो दुरन्वयः।
छिन्धि नः संशयं सौम्य स्याच्चेद् विस्रम्भकारणम्॥ ३०॥

पदार्थ–
प्रह्लाद = हे प्रह्लाद
त्वं = तिमी र
वयं = हामीहरू
अपि = पनि
एताभ्यां = यी दुई
गुरुपुत्राभ्यां = गुरुपुत्र शण्ड र अमर्कलाई
ऋते = छाडेर
अन्यं = अरू कुनै
गुरुम् = गुरुलाई
न विद्महे = जान्दैनौं
हि = निश्चय नै (यी दुई गुरुहरू)
बालानाम् = अरू बालकहरूको
अपि = पनि
ईश्वरौ = नियन्ता र शिक्षादाता हुन्
सौम्य = हे सज्जन प्रह्लाद
अन्तःपुरस्थस्य = अन्तःपुरमा बसेका
बालस्य = बालक तिम्रो
महत्सङ्गः = महापुरुष (नारद)को सङ्गत
दुरन्वयः = सम्भव छैन (त्यसैले)
नः = हामीहरूलाई
विस्रम्भकारणम् = विश्वास

दिलाउने कुनै कारण
स्यात् चेत् = यदि छ भने
(हामीहरूको)
संशयं च = सन्देहलाई पनि
छिन्धि = निवारण गरिदेऊ

वाक्यार्थ– हे मित्र प्रह्लाद ! तिमीले आश्चर्यजनक कुरा गऱ्यौ। तिमी र हामी यिनै गुरुपुत्र शण्ड र अमर्कबाट सँगै पढिरहेका छौँ। उनीहरूलाई छाडेर हामी अन्यत्र गएका छैनौँ। तिमी पनि सारा बालकहरूसँगै बसेर शिक्षा लिँदैछौ भने तिमीलाई मात्रै यो ज्ञान कसरी भयो। हे प्रह्लाद ! तिमी सधैँ अन्तःपुरमा बस्ने व्यक्तिको महर्षि नारदसँग कसरी भेट भयो अनि कसरी तिमीलाई उनले ज्ञान दिए ? यी सबै सन्देहलाई निवारण गर।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे

प्रह्लादानुचरिते षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

आमाको गर्भमा रहँदा प्रह्लादले नारदजीबाट प्राप्त गरेको उपदेशको वर्णन

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

एवं दैत्यसुतैः पृष्टो महाभागवतोऽसुरः।

उवाच स्मयमानस्तान् स्मरन् मदनुभाषितम्॥ १॥

पदार्थ–

एवं = यसरी
दैत्यसुतैः = दैत्यपुत्रहरूद्वारा
पृष्टः = सोधिएका
महाभागवतः = भगवान्का परमभक्त
असुरः = असुर प्रह्लादले
मदनुभाषितम् = मैले बताएको कुरालाई
स्मरन् = सम्झँदै
स्मयमानः = मुसुमुसु हाँस्दै
तान् = ती दैत्यहरूलाई
उवाच = भने

वाक्यार्थ– यसरी दैत्यकुमारहरूले सोधिसकेपछि भगवान्का परमभक्त प्रह्लादले मैले (नारदले) बताएको कुरा सम्झँदै, मुसुमुसु हाँस्दै ती दैत्यबालकहरूलाई भन्न थाले।

प्रह्लाद उवाच (प्रह्लादले भने)

पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मन्दराचलम्।

युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा दानवान् प्रति॥ २॥

पिपीलिकैरहिरिव दिष्ट्या लोकोपतापनः।

पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादयः॥ ३॥

पदार्थ–

अस्माकं = हाम्रा
पितरि = बुबा (हिरण्यकशिपु)
तपसे = तपस्याका लागि
मन्दराचलम् = मन्दराचलमा
प्रस्थिते = गएपछि
पिपीलिकैः = कमिलाहरूद्वारा
अहिः इव = सर्पलाई (मारिए झैं)
दिष्ट्या = दैवसंयोगले
पापेन = आफूद्वारा नै गरिएका पापद्वारा
लोकोपतापनः = तीनै लोकलाई सन्ताप दिने
पापः = पापको प्रतिमूर्ति यो हिरण्यकशिपु
अभक्षि = खाइयो
इति = यस्तो
वादिनः = भन्दै
वासवादयः = इन्द्र आदि
विबुधाः = देवताहरूले
दानवान् प्रति = दानवहरूमाथि
परं = ठुलो
युद्धोद्यमं = लडाइँको तयारी
चक्रुः = गरे

वाक्यार्थ– धेरै पहिले जब हाम्रो बुबा (हिरण्यकशिपु) तपस्या गर्नको लागि मन्दराचल पर्वतमा जानुभयो त्यसपछि इन्द्र आदि देवताहरूले हाम्रो बुबालाई नदेखेर यो सारा लोकलाई सन्ताप दिने दुष्ट हिरण्यकशिपु कमिलाहरूद्वारा सर्प खाइए झैं आफ्नै पापहरूद्वारा आफैँ नष्ट भयो भन्दै सारा दानवहरूमाथि आक्रमण गर्ने तयारी गरे।

तेषामतिबलोद्योगं निशम्यासुरयूथपाः।
वध्यमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतोदिशम्॥ ४॥
कलत्रपुत्रमित्राप्तान् गृहान् पशुपरिच्छदान्।
नावेक्ष्यमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः॥ ५॥

पदार्थ–
तेषाम् = ती देवताहरूको
अतिबलोद्योगं = ठुलो बल र आक्रमणको तयारीलाई
निशम्य = सुनेर
सुरैः = देवताहरूद्वारा
वध्यमानाः = मारिने भयौं भनी
भीताः = डराएका
प्राणपरीप्सवः = प्राण बचाउन चाहने
सर्वे = सबै
असुरयूथपाः = दैत्यनायकहरू
कलत्रपुत्रमित्राप्तान् = पत्नी, पुत्र, साथीभाइ एवं गुरुजन
पशुपरिच्छदान् = पशु र अरू सामग्रीले सहित
गृहान् = घरहरूलाई समेत
नावेक्ष्यमाणाः= वास्तै नगरीकन
त्वरिताः = हतारिँदै
सर्वतोदिशम् = विभिन्न दिशामा
दुद्रुवुः = भागाभाग गरे

वाक्यार्थ– त्यसपछि देवताहरूको ठुलो बल र आक्रमणको तयारीलाई देखेर दानवहरू खुब डराए। देवताहरूको आक्रमणबाट अत्तालिएका दैत्यनायकहरू पनि पत्नी, पुत्र, साथीभाइ एवं गुरुजन केही नभनी पशु, घर र धन-सम्पत्तिको पनि वास्ता नगरी हतारिँदै आफ्नो प्राण बचाउनका लागि जतातत्तै भागाभाग गर्न लागे।

व्यलुम्पन् राजशिबिरममरा जयकाङ्क्षिणः।
इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत्॥ ६॥
नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुररीमिव।
यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि॥ ७॥
प्राह मैनां सुरपते नेतुमर्हस्यनागसम्।
मुञ्च मुञ्च महाभाग सतीं परपरिग्रहम्॥ ८॥

पदार्थ–
जयकाङ्क्षिणः = आफ्नो विजय चाहने
अमराः = देवताहरूले
राजशिबिरम् = राजभवनमा पनि
व्यलुम्पन् = आक्रमण गरे
इन्द्रः तु = इन्द्रले त
राजमहिषीं = दैत्यराजकी पत्नी
मम = मेरी

मातरं च = आमा कयाधुलाई पनि
अग्रहीत् = पक्डे (र लिएर हिँडे)
तत्र पथि = त्यस बाटोमा
नीयमानां = इन्द्रद्वारा लैजाँदै गरिएकी
भयोद्विग्नां = डरले थरर काँपेकी
कुररीम् इव = न्याउली चरीजस्तै
रुदतीं = रुँदै गरेकी मेरी आमालाई
यदृच्छया = आफ्नै इच्छाले (घुम्दै)
आगतः = आएका
देवर्षिः = देवर्षि नारदले
ददृशे = देख्नुभयो
सुरपते = हे देवराज इन्द्र
अनागसम् = पापरहित
परपरिग्रहम् = अर्काको पत्नीलाई
नेतुम् = लैजान
मा अर्हसि = योग्य छैनौ
महाभाग = हे देवेन्द्र
सतीं = पतिव्रता धर्ममा रहेकी
एनां = यिनलाई
मुञ्च मुञ्च = छाडिहाल
प्राह = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– यसरी आफ्नो विजय चाहने देवताहरूले राजभवनमाथि पनि आक्रमण गरे। त्यसै वेला राजभवनमा रहेकी दैत्यराज हिरण्यकशिपुकी पत्नी मेरी आमा कयाधुलाई देख्नेबित्तिकै देवराज इन्द्रले पक्रिए र डोऱ्याएर लिएर हिँडे। बाटामा जाँदा-जाँदै दैवसंयोगले घुम्दै गरेका देवर्षि नारदसँग भेट भयो। त्यसपछि डरले थर-थर काँपेकी न्याउली चरीजस्ती मेरी आमालाई इन्द्रले लैजाँदै गरेको देखेर देवर्षि नारद मुनिले भन्नुभयो– हे देवराज ! अर्काकी पत्नीलाई तिमीले लैजान हुँदैन, यी पतिव्रतालाई छाडिहाल।

इन्द्र उवाच (इन्द्रले भन्नुभयो)

आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः।
आस्यतां यावत् प्रसवं मोक्ष्येऽर्थपदवीं गतः॥ ९॥

पदार्थ–
अस्याः = यी कयाधुको
जठरे = पेटमा
सुरद्विषः = देवद्रोही हिरण्यकशिपुको
अविषह्यं = अत्यन्त प्रभावशाली
वीर्यम् = वीर्य गर्भको रूपमा
आस्ते = रहेको छ
प्रसवं यावत् = यिनी सुत्केरी नहुन्जेलसम्म
आस्यतां = मेरो नियन्त्रणमा बसून्
अर्थपदवीं गतः = आफ्नो इच्छा पूरा गरेपछि
मोक्ष्ये = यिनीलाई छाडिदिनेछु

वाक्यार्थ– हे देवर्षे ! यी कयाधुको गर्भमा देवद्रोही हिरण्यकशिपुको अत्यन्त प्रभावशाली छोरा बसेको छ। जबसम्म यिनी सुत्केरी हुन्नन् तबसम्म यिनलाई म मेरो नियन्त्रणमा राख्छु। यिनी सुत्केरी भएपछि यिनको शिशुलाई समाप्त गर्ने आफ्नो इच्छा पूरा गरेपछि मात्र म यिनलाई छाडिदिनेछु।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

अयं निष्किल्बिषः साक्षान्महाभागवतो महान्।
त्वया न प्राप्स्यते संस्थामनन्तानुचरो बली॥ १०॥

इत्युक्तस्तां विहायेन्द्रो देवर्षेर्मानयन् वचः।
अनन्तप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ॥ ११॥

पदार्थ–
अयं = यो बालक
निष्किल्बिषः = निष्पाप छ
साक्षान्महाभागवतः = साक्षात् भगवान्को परमभक्त
अनन्तानुचरः = भगवद्गुणको अनुसरण गर्ने
बली = निकै शक्तिसम्पन्न र
महान् = प्रभावशाली छ (त्यसैले)
त्वया = तिमीद्वारा
संस्थाम् = मृत्युलाई
न प्राप्स्यते = प्राप्त गर्न सक्दैन
इति = यसरी
उक्तः = बताइएका
इन्द्रः = इन्द्र
देवर्षेः = देवर्षि नारदको
वचः = भनाइलाई
मानयन् = स्वीकार गर्दै
तां = ती मेरी आमालाई
विहाय = छाडेर
अनन्तप्रियभक्त्या = भगवान्का भक्तमाथिको अनुरागले
एनां = यी कयाधुलाई
परिक्रम्य = परिक्रमा गरेर
दिवं = स्वर्गतिर
ययौ = गए

वाक्यार्थ– हे इन्द्र ! यो गर्भको बालक निष्पाप छ। यिनको गर्भबाट भगवान्का परमभक्त भगवान्का गुणको अनुसरण गर्ने अत्यन्त शक्तिसम्पन्न र प्रभावशाली बालक जन्मनेछ। त्यसैले त्यो बालकलाई तिमीले मार्न सक्दैनौ। नारदको यस्तो कुरा सुनिसकेपछि इन्द्रले यो कुरामा विश्वास गर्दै मेरी आमालाई छाडेर भगवान्का भक्तमाथिको अनुरागले आमा कयाधुलाई परिक्रमा गरी आफ्नै लोक स्वर्गतिर लागे।

ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमम्।
आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत् ते भर्तुरागमः॥ १२॥

पदार्थ–
ततः = त्यसपछि
ऋषिः = ती देवर्षिले
नः मातरम् = हाम्री आमालाई
निजाश्रमम् = आफ्नो आश्रममा
समानीय = ल्याएर
आश्वास्य = आश्वासन दिँदै
वत्से = हे पुत्री
यावत् = जहिले
ते भर्तुः = तिम्रो श्रीमान्को
आगमः = आगमन हुन्छ तहिलेसम्म
इह = यहीँ
उष्यतां = बस भनेर भन्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यसपछि देवर्षि नारदले मेरी आमालाई आफ्नै आश्रममा लैजानुभयो र डराएकी मेरी आमालाई आश्वासन दिँदै भन्नुभयो– जहिलेसम्म तिम्रो श्रीमान् आउनुहुन्न तहिलेसम्म यहीँ मेरो आश्रममा बस।

तथेत्यवात्सीद् देवर्षेरन्ति साप्यकुतोभया।
यावद् दैत्यपतिर्घोरात् तपसो न न्यवर्तत॥ १३॥

पदार्थ–
अकुतोभया = निर्भय भएकी
सा अपि = ती मेरी आमाले पनि

तथा इति = हुन्छ भन्नुभयो र	**घोरात्** = डरलाग्दो	**देवर्षेः** = देवर्षि नारदको
यावत् = जहिलेसम्म	**तपसः** = तपस्याबाट	**अन्ति** = नजिकमा
दैत्यपतिः = दैत्यपति हिरण्यकशिपु	**न न्यवर्तत** = फर्किनुभएन तहिलेसम्म	**अवात्सीत्** = बस्नुभयो

वाक्यार्थ– मेरी आमाले पनि नारदजीको कुरालाई स्वीकार गर्नुभयो र मेरा पिता दैत्यराज हिरण्यकशिपु घोर तपस्याबाट नफर्केसम्म देवर्षि नारदको सान्निध्यमा निर्भय भएर बस्नुभयो।

ऋषिं पर्यचरत् तत्र भक्त्या परमया सती।
अन्तर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये॥ १४॥

पदार्थ–

अन्तर्वत्नी = गर्भिणी भएकी	**क्षेमाय** = कल्याणका लागि र	**ऋषिं** = ऋषिलाई
सती = पतिव्रता (मेरी आमा)ले	**इच्छाप्रसूतये** = श्रीमान् आएपछि मात्र पुत्रोत्पत्तिको कामनाले पनि	**परमया भक्त्या** = अत्यन्त भक्तिभावका साथ
स्वगर्भस्य = आफ्नो गर्भको	**तत्र** = त्यस आश्रममा	**पर्यचरत्** = सेवा गर्नुभयो

वाक्यार्थ– मेरी आमा त्यस बखतमा गर्भिणी हुनुहुन्थ्यो। उहाँलाई पतिदेव फर्किएपछि मात्रै आफ्नो प्रसव भए हुन्थ्यो भन्ने इच्छा थियो। त्यसैले गर्भको कल्याण र इच्छापूर्तिका लागि उहाँले देवर्षि नारदजीको अत्यन्त भक्तिभावले सेवा गर्नुभयो।

विवरण– हिरण्यकशिपु तपस्या गर्न जाँदा कयाधुको गर्भमा भक्त प्रह्लाद आइसकेका थिए। सामान्यतया गर्भ रहेको दश महिनासम्ममा प्रसूति भइसक्नु पर्दछ तर हजारौँ वर्ष तपस्या गरेर हिरण्यकशिपु फर्किएपछि मात्र प्रह्लादको जन्म भएको छ। किन यस्तो भयो भन्ने शङ्काको समाधानका लागि यहाँ **इच्छाप्रसूति** भन्ने पद आएको छ। यसको अर्थ हो– आफ्नो इच्छाअनुसार बच्चा जन्माउन सक्नु। कयाधुले देवर्षि नारदसँग पति हिरण्यकशिपु तपस्याबाट फर्केपछि मात्र बच्चा जन्माउने इच्छा व्यक्त गरेकी थिइन्। कयाधुको भक्तिभावनाको कदर गर्दै नारदजीले त्यस्तो इच्छाप्रसूति हुने वर दिनुभएको हुनाले पति हिरण्यकशिपु आएपछि मात्र कयाधुले प्रह्लादलाई जन्म दिएकी हुन्। अतः हिरण्यकशिपुले तपस्यापूर्व नै गर्भाधान गरेर गए पनि प्रह्लादको जन्म ऊ फर्किएपछि मात्र भएको हो।

ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः।
धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलम्॥ १५॥
तत् तु कालस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे।
ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुनाप्यजहात् स्मृतिः॥ १६॥

पदार्थ–

	कारुणिकः = अत्यन्त दयालु र	**ईश्वरः** = सर्वसमर्थ

ऋषिः = देवर्षि नारदले	**उभयम् च** = यी दुबै	**ऋषिणा** = ऋषिद्वारा
तस्याः = ती मेरी आमाको र	**प्रादात्** = दिनुभयो	**अनुगृहीतं** = अनुग्रह गरिएको
माम् अपि = मलाई पनि	**मातुः** = आमाको	**मां तु** = मलाई त
उद्दिश्य = उद्देश्य गरेर	**तत्** = त्यो ज्ञान	**स्मृतिः** = त्यो ज्ञानको सम्झनाले
धर्मस्य = धर्मको	**स्त्रीत्वात्** = स्त्रीभाव भएकाले र	**अधुना अपि** = अहिले पनि
निर्मलम् = स्वच्छ	**कालस्य** = समयको	**न अजहात्** = छाडेन
तत्त्वं = तत्त्व र	**दीर्घत्वात्** = ठुलो अन्तरालले पनि	
ज्ञानं = ज्ञान	**तिरोदधे** = हरायो	

वाक्यार्थ– त्यसपछि अत्यन्त दयालु र सर्वसमर्थ देवर्षि नारदले आफ्नी सेविका मेरी आमालाई र मलाई पनि उद्देश्य गरेर धर्मको स्वच्छ तत्त्व र ज्ञान समेत दिनुभयो। त्यो ज्ञान मेरी आमाले स्त्रीस्वभावको कारणले र धेरै समय भएको हुनाले बिर्सिसक्नुभयो तर ऋषिको अनुग्रहले गर्दा मलाई भने त्यो ज्ञान अहिलेसम्म पनि ताजै छ।

भवतामपि भूयान्मे यदि श्रद्दधते वचः।

वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानां च मे यथा॥ १७॥

पदार्थ–	**अपि** = पनि (त्यो दुबै ज्ञान)	बालकहरूलाई पनि
यदि = यदि तिमीहरू पनि	**भूयात्** = प्राप्त होस्	**वैशारदी** = तत्त्वविषयक
मे वचः = मेरो कुरालाई	**यथा** = जसरी	**धीः** = ज्ञान
श्रद्दधते = श्रद्धा गर्छौ भने	**मे** = मलाई ज्ञान भयो त्यसरी नै	**श्रद्धातः** = श्रद्धाबाट नै प्राप्त
भवताम् = तिमीहरूलाई	**स्त्रीबालानां च** = स्त्रीलाई र	हुन्छ

वाक्यार्थ– हे दैत्यकुमारहरू ! यदि तिमीहरू मेरो कुरामा श्रद्धा गर्छौ भने तिमीहरूलाई पनि त्यो धर्मविषयक र तत्त्वविषयक ज्ञान प्राप्त हुन्छ किनभने यदि कसैले श्रद्धापूर्वक सुन्छ भने स्त्री र बालक आदिलाई पनि ज्ञान हुन्छ।

जन्माद्याः षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः।

फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना॥ १८॥

पदार्थ–	**फलानाम् इव** = फलहरूको झैँ	**दृष्टाः** = देखिएका हुन्
ईश्वरमूर्तिना = ईश्वरको	**देहस्य** = शरीरका	**आत्मनः** = आत्माका
प्रतिमूर्ति भएको	**इमे** = यी	**नः** = होइनन्
कालेन = समयको आधारमा	**जन्माद्याः** = जन्म आदि	
वृक्षस्य = रुखका	**षड् भावाः** = छ भावविकारहरू	

वाक्यार्थ– ईश्वरमूर्ति कालको कारणले गर्दा वृक्षादिका फलफूलमा झैँ हाम्रा शरीरमा जन्मिनु,

हुनु, बढ्नु, बदलिनु, घट्नु र नष्ट हुनु आदि छ ओटा भावविकारहरू देखिन्छन् ती भावविकारहरू आत्माका होइनन्।

विवरण— अज्ञानीहरू शरीरलाई नै आत्मा मान्छन्। शरीरभन्दा छुट्टै आत्मालाई बुझ्नु नै तत्त्वज्ञान हो। आत्मतत्त्वलाई बुझ्न यसलाई शरीरबाट अलग्याउनु आवश्यक छ, जसलाई विवेक भनिन्छ। शरीर र आत्माको विश्लेषण गरेर यस श्लोकमा आत्मा र शरीरमा हुने यही भिन्नतालाई देखाइएको छ। यस क्रममा पहिले शरीरमा रहने धर्मलाई बताइएको छ र ती धर्महरू आत्मामा नहुने भएकाले शरीरलाई आत्माभन्दा भिन्न तत्त्वका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। शरीरका धर्म हुन्— जन्मनु, हुनु, बढ्नु, परिवर्तन हुनु, घट्नु र नष्ट हुनु। यी छ ओटै विकारहरू आत्मामा छैनन्। यद्यपि आत्मामा हुनु अर्थात् सत्ताको प्रतीति छ तर त्यो सत्ता जन्मद्वारा उत्पन्न सत्ता होइन। यसकारण छ ओटा विकारभित्र पर्ने सत्ता र आत्माको नित्य सत्तामा फरक छ। यहाँ रुखको दृष्टान्त एकदेशीय उदाहरण मात्र हो। फलहरूको उत्पत्ति, स्थिति रुखमैं भए झैं संसार पनि आत्मामैं अडिएर जन्म, वृद्धि, मृत्यु आदि अवस्थाहरू प्राप्त गरिरहन्छ भन्न मात्र यो दृष्टान्त दिइएको हो। सावयव र नष्ट हुने वृक्ष अनि नित्य र व्यापक आत्माको तुलना त हुनै सक्दैन। यसरी यस श्लोकमा शरीरको स्वभाव बताएर आत्मालाई त्यसभन्दा भिन्न सिद्ध गरिएको छ।

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः।
अविक्रियः स्वदृग्हेतुर्व्यापकोऽसङ्ग्यनावृतः॥ १९॥
एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः।
अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत्॥ २०॥

पदार्थ—

आत्मा = आत्माको स्वरूप
नित्यः = उत्पत्ति र विनाशरहित
अव्ययः = अविनाशी
अविक्रियः = अविकारी
शुद्धः = शुद्ध स्वरूप
एकः = भेद रहित
क्षेत्रज्ञः = साक्षी स्वरूप
स्वदृक् = स्वप्रकाश
आश्रयः = सबैको आधार
हेतुः = सबैको कारण
व्यापकः = व्यापक
असङ्गी = सङ्गरहित र
अनावृतः = आवरणरहित छ
विद्वान् = विवेकीले
एतैः = यी बताइएका
द्वादशभिः = बाह्र ओटा
आत्मनः = आत्माका
परैः = श्रेष्ठ
लक्षणैः = लक्षणहरूद्वारा
देहादौ = शरीर र तत्सम्बन्धीमा
अहं मम इति = म र मेरो भन्ने
मोहजं = मोहबाट उत्पन्न हुने
असद्भावं = मिथ्या अभिमानलाई
त्यजेत् = त्यागोस्

वाक्यार्थ— आत्मा नित्य, अविनाशी, अविकारी, शुद्ध, एक (भेदरहित), क्षेत्रज्ञ (साक्षी), स्वप्रकाश, सर्वाधार, सबैको कारण, व्यापक, असङ्ग तथा आवरणरहित छ यी सबै आत्माका लक्षण हुन्। यी आत्माका बाह्र ओटा लक्षणलाई बुझेको विवेकीले मोहबाट उत्पन्न हुने शरीर र शरीरसम्बन्धी वस्तुमा म र मेरो भन्ने भावनालाई त्यागनुपर्दछ।

स्वर्णं यथा ग्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् ।
क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगैरध्यात्मविद् ब्रह्मगतिं लभेत ॥ २१ ॥

पदार्थ—
यथा = जसरी
तदभिज्ञः = कुशल
हेमकारः = सुनारले
क्षेत्रेषु = सुनका खानीमा रहेका
ग्रावसु = पत्थरहरूमा
योगैः = विभिन्न उपायद्वारा
स्वर्णं = सुन
आप्नुयात् = प्राप्त गर्दछ
तथा = त्यसै गरी
क्षेत्रेषु = क्षेत्ररूप
देहेषु = शरीर इत्यादिमा
अध्यात्मवित् = आत्मतत्त्वलाई बुझेको विवेकीले
आत्मयोगैः = आत्मप्राप्तिका उपायहरूद्वारा
ब्रह्मगतिं = ब्रह्मतत्त्व साक्षात्कार
लभेत = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ— जसरी सुन निकाल्न जानेको सुनारले सुनखानीमा ढुङ्गाहरूबाट उपाय लगाएर सुन निकाल्दछ त्यसै गरी आत्मविषयक विवेकीले पनि शरीर, इन्द्रिय आदिमा नै विविध आत्मदर्शनका उपायहरूद्वारा ब्रह्मतत्त्व साक्षात्कार गर्दछ।

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।
विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ २२ ॥
देहस्तु सर्वसङ्घातो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत् त्यजन् ॥ २३ ॥
अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोशतात्मना ।
सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः ॥ २४ ॥

पदार्थ—
आचार्यैः = कपिल आदि तत्त्ववेत्ता महर्षिहरूले
प्रकृतयः = प्रकृतिहरू
अष्टौ = आठ ओटा छन्
विकाराः = विकारहरू
षोडश = सोह्र ओटा छन्
तद्गुणाः = ती प्रकृतिका गुणहरू
त्रयः एव हि = तीन ओटा नै छन् भनेर
प्रोक्ताः = बताएका छन्
समन्वयात् = सबैमा साक्षीरूपले अन्वित हुने भएकाले
पुमान् = पुरुष चाहिँ
एकः एव = एउटा नै बताइयो
देहः तु = शरीर चाहिँ
सर्वसङ्घातः = प्रकृति र विकृतिको सङ्घातरूप छ जो
जगत् = जङ्गम र
तस्थुः इति = स्थावर गरी
द्विधा = दुई प्रकारको छ
अन्वयव्यतिरेकेण = अन्वय र व्यतिरेक सिद्धान्तको आधारमा
विवेकेन = विवेकपूर्वक
उशता आत्मना = शुद्ध मनले
सर्गस्थानसमाम्नायैः = जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयलाई अनुसन्धान गर्दै
विमृशद्भिः = विचार गर्ने
असत्वरैः = धीर व्यक्तिहरूद्वारा
नेति नेति इति = 'यो आत्मा होइन, यो आत्मा होइन' भन्दै
अतत् = अनात्मपदार्थलाई
त्यजन् = त्याग्दै
अत्र एव = यही शरीरमा नै
पुरुषः = त्यो आत्मा
मृग्यः = खोज्नुपर्दछ

वाक्यार्थ– कपिल आदि तत्त्ववेत्ता महर्षिहरूका अनुसार आठ ओटा प्रकृति छन् जसभित्र मूल प्रकृति, महत्तत्त्व, अहङ्कार र पञ्चतन्मात्रा पर्दछन्। त्यसै गरी प्रकृतिका सत्त्व, रज र तम गरी तीन ओटा गुण छन्। त्यसै गरी सबैमा साक्षीरूपले बस्ने पुरुष एउटा छ र प्रकृति एवं विकृतिको संघातरूप शरीर स्थावर र जङ्गम गरी दुई प्रकारको छ। धीर व्यक्तिले शुद्ध मनले अन्वय र व्यतिरेक पद्धतिद्वारा विचार गरी संसारको उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारणलाई अनुसन्धान गर्नुपर्दछ। अनि 'नेति नेति' वाक्यलाई आधार मानेर अनात्मपदार्थलाई त्याग्दै यही शरीरमा नै परमात्माको खोजी गर्नुपर्दछ।

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः।
ता येनैवानुभूयन्ते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः॥ २५॥

पदार्थ–
जागरणं = जाग्रत् अवस्था
स्वप्नः = स्वप्न अवस्था र
सुषुप्तिः = सुषुप्ति अवस्था
इति = यी सबै
बुद्धेः = बुद्धिका
वृत्तयः = वृत्तिहरू हुन्
ताः = ती वृत्तिहरू
येन एव = जसद्वारा नै
अनुभूयन्ते = अनुभव गरिन्छन्
सः = त्यो
परः = शरीर र इन्द्रियभन्दा भिन्न
पुरुषः = अन्तर्यामी आत्मा
अध्यक्षः = सबैको साक्षी हो

वाक्यार्थ– जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति यी सबै बुद्धिका वृत्तिहरू हुन्। ती वृत्तिहरू जसद्वारा प्रकाशित हुन्छन् र तिनीहरूलाई जसले अनुभव गर्दछ त्यो शरीर, इन्द्रिय आदिभन्दा भिन्न अन्तर्यामी आत्मा सबैको साक्षी हो।

एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः।
स्वरूपमात्मनो बुध्येद् गन्धैर्वायुमिवान्वयात्॥ २६॥

पदार्थ–
पर्यस्तैः = अनात्मपदार्थ हुन् भनेर निराकरण गरिएका
क्रियोद्भवैः = कर्मबाट उत्पन्न
एभिः = यी
त्रिवर्णैः = त्रिगुणात्मक
बुद्धिभेदैः = जाग्रत् आदि अवस्थामा साक्षीको रूपमा
अन्वयात् = अन्वय छ भनेर
गन्धैः = फूलमा गन्धको आश्रयको रूपमा
वायुम् इव = हावालाई झैं
आत्मनः = आत्माको
स्वरूपम् = स्वरूपलाई
बुध्येत् = विवेकद्वारा बुझोस्

वाक्यार्थ– जसरी गन्धको ज्ञान गर्दा गन्धाश्रयको रूपमा हावालाई जानिन्छ त्यसै गरी विवेकी मानिसले सधैँ बदलिइरहने यी जाग्रत् आदि तीन वृत्तिको साक्षीको रूपमा सबैमा आत्माको अन्वय छ अर्थात् सबैमा आत्मा छ भनेर आत्मालाई बुझ्नुपर्दछ।

एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः।
अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवेष्यते॥ २७॥

पदार्थ–		
गुणकर्मनिबन्धनः = गुण र कर्मका कारण भएको	**एतद्‌द्वारः** = यही बुद्धिसँगको सम्बन्धका कारण देखिएको छ	**पुंसः** = मानिसको
अज्ञानमूलः = अज्ञानमूलक	**हि** = निश्चय नै	**स्वप्नः इव** = स्वप्नका पदार्थ झैँ
संसारः = यो संसारचक्र	**अपार्थः अपि** = यो संसार मिथ्या नै भए पनि	**इष्यते** = प्रतीत भइरहन्छ

वाक्यार्थ– गुण र कर्मको कारण भएको एवं अज्ञानमूलक यो संसार बुद्धिवृत्तिको सङ्कल्पको आधारमा देखिएको छ। यद्यपि यो संसार वास्तविक होइन, मिथ्या नै हो तथापि निदाएको मान्छेको स्वप्नका पदार्थ झैँ यो सबैलाई प्रतीत भइरहेको छ।

तस्माद् भवद्‌भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम्।
बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः॥ २८॥

पदार्थ–		
तस्मात् = त्यसकारण	परिणामको हेतु भएका	**कर्तव्यं** = गर्नुपर्छ
भवद्‌भिः = तिमीहरूद्वारा	**कर्मणां** = कर्महरूको	**धियः** = बुद्धिवृत्तिहरूका
त्रिगुणात्मनाम् = तीन गुणका	**बीजनिर्हरणं** = बीजलाई नष्ट गर्ने काम	**प्रवाहोपरमः** = प्रवाहको विश्राम नै
		योगः = योग हो

वाक्यार्थ– त्यसैले हे दैत्यकुमारहरू! संसार बुद्धिमूलक छ भन्ने कुरा बुझेर तिमीहरूले तीन गुणका मूल कर्महरूको बीजलाई नष्ट गर्ने काम गर्नुपर्छ। वास्तवमा बुद्धिवृत्तिको प्रवाहलाई रोक्नु नै योग हो।

तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः।
यदीश्वरे भगवति यथा यैरञ्जसा रतिः॥ २९॥

पदार्थ–		
तत्र = ती वृत्तिहरूको विश्राममा	**भगवता** = भगवान्‌ले	**भगवति** = भगवान्‌मा
उपायसहस्राणाम् = हजारौँ उपायहरूमध्ये	**उदितः** = बताउनुभएको छ	**यथा** = जसरी
अयं = यही एक उपाय नै	**यत्** = जो कि	**अञ्जसा** = सजिलैसँग
	यैः = जुन साधनद्वारा	**रतिः** = प्रेम हुन्छ
	ईश्वरे = सर्वनियामक	

वाक्यार्थ– चित्तवृत्तिका प्रवाहलाई रोक्न शास्त्रमा हजारौँ उपायहरू बताइएका छन्। ती उपायहरूमध्ये जे गर्दा सर्वनियामक प्रभुमा सजिलैसँग प्रेम हुन्छ त्यही उपाय नै सर्वश्रेष्ठ उपाय हो भनेर स्वयं भगवान्‌ले भन्नुभएको छ।

विवरण– श्लोक २२-२९ मा ज्ञानको स्वरूपलाई बताएर त्यसका मुख्य साधनको चर्चा गरिएको छ। यी श्लोकमा उल्लेख गरिएअनुसार जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति यी तीन अवस्थाभन्दा त्यसको द्रष्टा आत्मा भिन्नै हो र यो संसारको बन्धन वास्तवमा नभए पनि स्वप्नसमान केवल प्रतीत

भएको मात्र हो। यो कुरो बुझ्न र अज्ञान नाश गर्नको लागि मुख्य साधन भगवान्को भक्ति नै हो। **भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः** (श्रीमद्भगवद्गीता, १८/५५) अर्थात् भक्तिद्वारा नै मनुष्यले म जस्तो छु त्यही रूपमा मलाई जान्न सक्दछ भनी भगवान्ले बताउनुभएको छ। यस्तै उपनिषद्मा पनि **श्रद्धाभक्तिध्यानयोगाद् अवेहि** अर्थात् श्रद्धा, भक्ति र ध्यानयोगद्वारा आत्मालाई जान्नुपर्छ भन्ने कुरा बताइएको छ। त्यसैले संसारको मूल कारण अज्ञानको नाश गर्ने अनेकौँ उपायमध्ये सजिलो उपाय भक्तिलाई मानिएको छ। विवेक र वैराग्यको साधनाद्वारा निर्गुण परमात्मालाई आफ्नै मात्र प्रयासले पाउन सकिन्छ तर त्यो अव्यक्तलाई समात्ने बाटो अत्यन्त दुर्गम छ (श्रीमद्भगवद्गीता, १२/५)। त्यसको अपेक्षा भक्तिमा सुगमता छ किनभने यसमा भक्तको रक्षा र अज्ञाननाश गर्न भगवान् आफैँ लागिपर्नुहुन्छ। भक्तिको अन्तिम बिन्दु भनेको सजिलैसित परमात्मामा प्रेम हुनु हो। परमप्रेमद्वारा जब भक्तहरू परमात्मामा निरन्तर रमाउँछन् तब परमात्मा उनीहरूको अज्ञानको नाश गरिदिनुहुन्छ र उसका बुद्धिवृत्तिका प्रवाहहरू शान्त हुन्छन्। यसरी अज्ञाननाशपूर्वक अन्तःकरणका वृत्तिलाई शान्त गर्ने प्रमुख उपाय भक्ति नै हो।

गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च।
सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च॥ ३०॥
श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणाम्।
तत्पादाम्बुरुहध्यानात्तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभिः॥ ३१॥
हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः।
इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत्॥ ३२॥

पदार्थ—
गुरुशुश्रूषया = गुरुजनको सेवाले
भक्त्या = भगवान्मा भक्तिले
सर्वलब्धार्पणेन = प्राप्त भएका सम्पूर्ण वस्तुहरू अर्पण गर्नाले
साधुभक्तानाम् च = सज्जन र भगवान्का भक्तहरूको पनि
सङ्गेन = सङ्गतले र
ईश्वराराधनेन च = भगवान्को आराधनाले पनि
तत्कथायां = भगवान्को कथामा
श्रद्धया = श्रद्धाले
गुणकर्मणाम् = भगवान्का गुण र कर्महरूको
कीर्तनैः = कीर्तनद्वारा
तत्पादाम्बुरुहध्यानात् = उनै भगवान्का चरणकमलको ध्यान गर्नाले र
तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभिः च = उनै भगवान्का प्रतिमाको दर्शन र पूजन आदिले पनि
ईश्वरः = सर्वनियन्ता
भगवान् = भगवान्
हरिः = श्रीहरि
सर्वेषु = सम्पूर्ण
भूतेषु = प्राणीहरूमा
आस्ते = बस्नुहुन्छ
इति = यसरी भावना गरेर
भूतानि = सम्पूर्ण प्राणीहरू
तैः = ती-ती सम्पूर्ण
कामैः = कामनाले पूर्ण बनून् भन्दै
मनसा = मन-मनले सबैको
साधु = यथोचित
मानयेत् = सम्मान गरोस्

वाक्यार्थ– गुरुहरूको सेवा गर्ने, भगवान्मा भक्ति गर्ने, प्राप्त भएका सम्पूर्ण कुराहरू भगवान्मा अर्पण गर्ने, सज्जन र भगवान्का भक्तहरूको सङ्गत गर्ने, भगवान्को आराधना गर्ने, कथा सुन्ने, श्रद्धापूर्वक कीर्तन गर्ने, भगवान्का चरणारविन्दको ध्यान गर्ने, भगवान्का प्रतिमाको दर्शन र पूजा गर्ने, सम्पूर्ण प्राणीहरूमा भगवद्बुद्धि गर्ने आदि उपायहरूद्वारा भगवान्मा स्वाभाविक प्रेम हुन्छ। त्यसपछि मनमनले सम्पूर्ण प्राणीहरूको कामना पूरा होस् भनी भगवान्सँग प्रार्थना गरोस्।

विवरण– माथिका तीन ओटा श्लोकहरूमा साधन भक्तिको चर्चा गरिएको छ। यहाँ उल्लेख गरिएका गुरुसेवा, सत्सङ्ग, कथाश्रवण, ईश्वराराधन, कीर्तन, चरणको चिन्तन यी सबै साधन भक्ति नै हुन्। यी साधन भक्तिहरूको उद्देश्य सर्वस्वरूप भगवान्मा अनन्य प्रेम उत्पन्न गराउनु हो। सबै पदार्थमा परमात्मा रहनुभएको छ, यो भावलाई मनभित्र राखी भक्ति गर्दै गएपछि सर्वात्मा भगवान्को यथार्थ स्वरूप जान्न सकिन्छ। सर्वात्मरूपमा ज्ञान भएपछि पनि भक्ति नष्ट हुँदैन अपितु परमात्मा अनन्त हुनुभएकाले उहाँको अनन्त प्रेम झन् बढिरहन्छ। ज्ञानी भक्तहरू आफूसमेत सबैलाई परमात्मरूप नै जानी आफैँले आफ्नो सेवाको आनन्द लिन्छन्। अनन्त आनन्दको आस्वादन गर्न कल्पना गरिएको यो सेव्यसेवक भावमा मस्त भई उनीहरू समुद्र र त्यसको तरङ्गजस्तै परमात्मा र आफूमा सम्बन्ध भएको पाउँछन्।

एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे।
वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम्॥ ३३॥

पदार्थ–	**भक्तिः** = भगवान्को भक्ति	**वासुदेवे** = वासुदेवमा
एवं = यसप्रकार	**क्रियते** = गरिन्छ	**रतिम्** = परमप्रेमस्वरूप अनुराग
निर्जितषड्वर्गैः = काम, क्रोध	**यया** = जुन भक्तिद्वारा	**संलभते** = प्राप्त हुन्छ
आदि छ शत्रुलाई जितेका	**ईश्वरे** = सर्वनियामक	
व्यक्तिहरूद्वारा	**भगवति** = भगवान्	

वाक्यार्थ– जब कोही साधकले यसरी पूर्वोक्त साधनहरूद्वारा काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य गरी छ ओटा शत्रुलाई जितेर भगवान्को भक्ति गर्दछ तब त्यसपछि त्यो भक्तिद्वारा सर्वनियामक भगवान् वासुदेव खुसी हुनुहुन्छ अनि मात्र भगवान्मा परमप्रेमरूप निश्चल अनुराग प्राप्त हुन्छ।

निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान् वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति॥ ३४॥

पदार्थ–	**कृतानि** = गरिएका	**अतुल्यान्** = अरू कसैमा नभएका
यदा = जुन बखतमा	**कर्माणि** = कर्महरू	**गुणान्** = भगवान्का गुणहरूलाई
लीलातनुभिः = लीलाले राम,	**वीर्याणि** = भगवान्का	**निशम्य** = सुनेर
कृष्ण आदि अवतार लिएर	पराक्रमयुक्त चरित्रहरूलाई र	**अतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं** =

ज्यादै हर्षले रोमाञ्चित हुँदै खुसीका आँसु बगाउँदै र गद्‌गद बन्दै
प्रोत्कण्ठः = मुक्तकण्ठ भएर
उद्‌गायति = भगवान्‌का पवित्र लीला चरित्र गाउँछ
रौति = चिच्याउँछ र
नृत्यति = नाच्छ

वाक्यार्थ– जब कोही भक्त भगवान्‌ले स्वेच्छापूर्वक विविध अवतारहरू लिएर गर्नुभएका अद्‌भुत कर्महरूको चिन्तन गर्छ तथा भगवान्‌का पवित्र चरित्र र गुणहरूको विषयमा सुन्छ तब अतिशय हर्षका कारण रोमाञ्चित भएर अत्यन्त गद्‌गद बन्दछ। त्यसका चित्तले भगवान्‌लाई मात्र विषय बनाएको हुनाले उसलाई अरू कुनै पनि विषयको प्रतीति नै हुँदैन। त्यस बखतमा ऊ मुक्त कण्ठले भगवान्‌का गुण र पवित्र लीलाचरित्र गाउँदै चिच्याउँछ र नाच्न थाल्दछ।

यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम्।
मुहुः श्वसन् वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः॥ ३५॥

पदार्थ–
यदा = फेरि कहिले
ग्रहग्रस्तः इव = ग्रहले समाते जस्तो गरी पागल भएर
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
हसति = हाँस्छ
आक्रन्दते = कराउँछ
ध्यायति = भगवान्‌को ध्यान गर्छ (कहिले भगवान्‌को भावनाले)
जनम् = अन्य प्राणीहरूलाई
वन्दते = नमस्कार गर्दछ
मुहुः = बारम्बार
श्वसन् = लामो सास फेर्दै
आत्ममतिः = भगवान्‌मैं चित्त लगाउँदै
गतत्रपः = लाज छोडेर
हरे = हे हरि
जगत्पते = हे जगत्पति र
नारायण इति = हे नारायण भन्दै
वक्ति = कराउँछ

वाक्यार्थ– त्यो भगवान्‌को भक्त कहिले ग्रह लागेर पागल भएजस्तो एक्लै हाँस्दछ, कराउँछ र फेरि वेलाबखतमा एकाग्र भएर भगवान्‌को ध्यान गर्दछ। फेरि कहिले-कहिले भगवान्‌को भावनाले अन्य प्राणीहरूलाई नमस्कार गर्दछ। त्यो भक्तले फेरि कुनै बखतमा लामो सास फेरेर चित्त भगवान्‌मा लगाउँदै लाज-घिन त्यागी भगवान्‌को नाम लिएर 'हे हरि! हे जगत्पति! हे नारायण!' भनी बेसरी चिच्याउँछ।

तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्‌भावभावानुकृताशयाकृतिः।
निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम्॥ ३६॥

पदार्थ–
तदा = त्यस वेला
पुमान् = पुरुष
महीयसा = महान्
भक्तिप्रयोगेण = भक्तिको आवेगले
मुक्तसमस्तबन्धनः = जन्म, मृत्यु आदि सारा बन्धन काटिएको
निर्दग्धबीजानुशयः = अविद्याका वासनाले रहित चित्त भएको र
तद्‌भावभावानुकृताशयाकृतिः = भगवान्‌को चिन्तनले अन्तःकरण तथा आकृति नै परिवर्तन भएको त्यस व्यक्तिले
अधोक्षजम् = भगवान्‌लाई
समेति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– यस्तो अवस्थामा पुगेपछि मात्र भक्तिको तीव्र आवेगले भगवान्‌को भक्तका जन्म र

मृत्युका सारा बन्धनहरू काटिन्छन्। यो चञ्चल चित्त पनि अविद्या, काम, कर्म आदि वासनाले रहित बन्दछ। भगवान्प्रतिको आकर्षणले गर्दा मन र आकृतिमा नै परिवर्तन आउँछ। त्यसपछि मात्र त्यस भक्तले भगवान्मा एकीभाव प्राप्त गर्दछ।

अधोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम्।
तद् ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम्॥ ३७॥

पदार्थ–
इह = यो संसारमा
अशुभात्मनः = चित्त कलुषित भएका
शरीरिणः = व्यक्तिहरूको
अधोक्षजालम्भम् = शुद्ध चित्तद्वारा भगवान्को प्राप्ति नै
संसृतिचक्रशातनम् = जन्म र मृत्युरूप संसारचक्रलाई काट्नु हो
तत् = त्यो भगवत्प्राप्तिलाई नै
ब्रह्मनिर्वाणसुखं = मोक्षावस्थामा प्राप्त हुने ब्रह्मसुख भनेर
बुधाः = विद्वान्हरूले
विदुः = जान्दछन्
ततः = त्यसैले हे दैत्यकुमारहरू
हृदये = आफ्नो हृदयमा
हृदीश्वरम् = सर्वान्तर्यामी प्रभुलाई
भजध्वं = भजन गर

वाक्यार्थ– यो संसारमा राग, द्वेष आदिले कलुषित चित्त भएका व्यक्तिहरूका निमित्त चित्त शुद्ध गरेर भगवान्लाई प्राप्त गर्नु नै जन्म र मृत्युरूप संसारचक्रलाई काट्नु हो। विद्वान्हरू शुद्ध चित्तले भगवान्लाई प्राप्त गर्दा हुने सुखलाई नै मोक्षसुख भनेर भन्दछन्। त्यसैले हे दैत्यकुमारहरू ! सबै कुरा त्यागेर सर्वान्तर्यामी प्रभुलाई आफ्नै हृदयमा भजन गर।

विवरण– भक्ति र ज्ञान साधनावस्थामा भिन्न प्रक्रिया भएका तर सिद्धावस्थामा एकै किसिमको फल दिने साधन हुन्। यी दुबै साधनबाट परमात्माको प्राप्ति हुने भएकाले सिद्धावस्थामा यिनीहरूमा भिन्नता रहँदैन। ज्ञानको साधनामा आत्माबाहेक सम्पूर्ण संसारको निषेध गरेर सबैलाई आफूमा नै लीन गरिन्छ भने भक्तिमा परमात्मामा लगी आफूसमेत सम्पूर्ण संसारलाई लीन गरिन्छ। यसरी परमात्मभाव प्राप्त भएका ज्ञानी भक्तहरू अनन्त आनन्दको कारणले कहिले रुँदै, कहिले कराउँदै, कहिले भगवन्नाम लिँदै, कहिले गाउँदै र कहिले नाच्दै हिँड्दछन्। सिद्धावस्थाका भक्तहरूमा देखिने यी लक्षणहरू कृतकृत्यताका परिचायक हुन्। तैत्तिरीयोपनिषद्मा ब्रह्मज्ञानीले सम्पूर्ण संसारको रूपमा आफूलाई जानेर अत्यन्त आश्चर्यमा पर्दै रमाउने र सामगान गर्ने जुन वर्णन गरिएको छ त्यही कोटिका भक्तहरूको कृतकृत्यताको यो हर्षोल्लास हो भन्न सकिन्छ। ज्ञानी पनि अज्ञाननाशद्वारा चमत्कृत र प्रसन्न बन्दै रमाउँछ भने सिद्ध भक्त पनि परमात्मालाई सम्झँदै सबैतिर अनुभव गर्दै रुने, कराउने र नाच्ने गर्दछ। त्यसैले यहाँ भगवान्लाई मोक्षसुखरूप र ब्रह्मरूप भनी बताइएको छ।

कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत् सतः।
स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः॥ ३८॥

पदार्थ–
असुरबालकाः = हे असुर-बालकहरू

स्वे = आफ्नो
हृदि = हृदयमा
छिद्रवत् = आकाश झैँ
सतः = विद्यमान भएको
स्वस्य = आफ्नो
आत्मनः = आत्मस्वरूप तथा
सामान्यतः = समानरूपले
अशेषदेहिनां = सम्पूर्ण प्राणीहरूको
सख्युः = हित गर्ने
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
उपासने = उपासना गर्नमा
कः = कुन चाहिँ
अतिप्रयासः = धेरै प्रयास छ र
विषयोपपादनैः = बेकारका भोग र विलासका साधन बटुलेर
किं = के प्रयोजन सिद्ध हुन्छ र

वाक्यार्थ– हे असुरबालकहरू ! आफ्नै हृदयमा आकाश झैँ व्यापकरूपले विद्यमान रहनुहुने, आफ्नै स्वरूप हुनुभएका, समानरूपले सबै प्राणीहरूको हित गर्ने, सम्पूर्ण प्राणीहरूका साथी भएका भगवान् उनै श्रीहरिको उपासना गर्न के प्रयास गरिरहनुपर्छ र ? बरु, भोग विलासका साधन भएका यी विषयहरू बटुल्दा धेरै दुःख हुन्छ, जबकि यी विषयहरूको केही प्रयोजन छैन।

रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुञ्जरकोशभूतयः।
सर्वेऽर्थकामाः क्षणभङ्गुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत् प्रियं चलाः॥ ३९॥

पदार्थ–
रायः = धन
कलत्रं = पत्नी
पशवः = पशुहरू
सुतादयः = छोराछोरीहरू
गृहाः = घरहरू
मही = खेतवारी
कुञ्जरकोशभूतयः = हात्ती-खजाना एवं अन्य ऐश्वर्य आदि
सर्वे = सबै
अर्थकामाः = इच्छा गरिएका वस्तुहरू
चलाः = अनित्य छन्
क्षणभङ्गुरायुषः = थोरै मात्र आयु भएको
मर्त्यस्य = प्राणीलाई
कियत् = कहिलेसम्म
प्रियं = आनन्द
कुर्वन्ति = दिन्छन्

वाक्यार्थ– हे मित्रहरू ! हामीले इच्छा गर्ने धन, सम्पत्ति, पत्नी, पशुहरू, पुत्रहरू, घरखेत तथा हात्ती-खजाना एवं अन्य ऐश्वर्यहरू सबै अनित्य छन्। त्यसै गरी हाम्रो आयु पनि अत्यन्त छोटो छ। यी पदार्थहरूले मानिसलाई कहिलेसम्म सुख देलान्।

एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः।
तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्यैकयेशं भजतात्मलब्धये॥ ४०॥

पदार्थ–
एवं = यसरी
क्रतुभिः = यज्ञ आदि कर्महरूद्वारा
कृताः = सिद्ध गरिएका
अमी = यी
लोकाः = स्वर्ग आदि लोकहरू
क्षयिष्णवः = नाशवान् छन्
सातिशयाः = पुण्यको कमीबेसीले गर्दा राम्रा-नराम्रा पनि छन् र
न निर्मलाः = राग, द्वेष आदिले युक्त हुने हुनाले निर्मल पनि छैनन्
तस्मात् = त्यसैले
आत्मलब्धये = आत्मप्राप्तिका लागि
अदृष्टश्रुतदूषणं = श्रुति आदिको आधारमा पनि दोष नदेखिएका
ईशं = सर्वनियामक
परं = श्रीहरि परमात्मालाई
हि = निश्चय नै

एकया = एकाग्र	**भक्त्या** = भक्तिले	**भजत** = भजन गर

वाक्यार्थ– त्यसै गरी यज्ञ आदि कर्महरूद्वारा सिद्ध गरिएका स्वर्ग आदि लोकहरू पनि सबै नाशवान् छन्। तिनीहरू पनि पुण्यको कमीवेसीले गर्दा राम्रा र नराम्रा छन्। राग, द्वेष आदिले दूषित भएकाले शुद्ध पनि छैनन्। त्यसैले आत्मप्राप्तिका लागि दोषरहित परमात्मालाई एकाग्र भएर भजन गर।

विवरण– यी दुई श्लोकमा यस संसारका र परलोकका सबै विषयहरूमा अनित्यता वा क्षणभङ्गुरताको निश्चय गरिएको छ। सम्पत्ति, पत्नी, पुत्र, घर आदि पदार्थहरू क्षणिक छन्। त्यसैले तिनीहरूले लामो समयसम्म सुख दिन सक्दैनन्। उपनिषद्मा बताइएको छ– **प्रियं रोत्स्यति** (बृहदारण्यकोपनिषद्, १/४/८) अर्थात् संसारमा प्रीति गर्ने मान्छेलाई ती अनित्य साधनले छिटै रुवाउनेछन्। त्यसकारण यस लोकका सम्पूर्ण पदार्थहरू आशा मात्र देखाउने तर सुख दिन नसक्ने हुनाले दुःखरूप हुन्। जसरी यस लोकका विषयहरू क्षणिक छन् त्यसै गरी कर्मद्वारा प्राप्त हुने स्वर्ग आदि भोगसमेत अनित्य र दुःखदायी नै छन्। छान्दोग्योपनिषद् (८/१/६)मा बताइएको छ– **तद् यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते** अर्थात् जसरी भोग गरेपछि संसारका सबै विषयहरू नष्ट हुँदै जान्छन् त्यसै गरी स्वर्ग आदि सुख पनि भोग गर्दै गएपछि नष्ट हुँदै जान्छन्। नाश हुने र अन्त्यमा दुःख दिने दोषले संसारका सबै सुखलाई छोएको छ। यस लोक र परलोकका सबै खाले दोषहरूले रहित एक मात्र परमात्मा हुनुहुन्छ भनेर यहाँ भक्त प्रह्लाद आफ्ना साथीहरूलाई बताउँदछन्।

यदध्यर्थ्येह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः।
करोत्यतो विपर्यासममोघं विन्दते फलम्॥ ४१॥

पदार्थ–		
इह = यहाँ (यस लोकमा)	**अध्यर्थ्य** = सुखप्राप्तिको चाहना गर्दै	**अमोघं** = निरन्तर
विद्वन्मानी = आफूलाई विद्वान् सम्झने	**असकृत्** = बारम्बार	**विपर्यासम्** = आफूले इच्छा गरेको भन्दा विपरीत दुःखरूप
नरः = व्यक्ति	**कर्माणि** = विभिन्न कर्महरू	**फलम्** = फललाई
यत् = जुन	**करोति** = गर्दछ तर	**विन्दते** = प्राप्त गर्दछ
	अतः = तिनै कर्महरूबाट	

वाक्यार्थ– यस लोकमा आफूलाई विद्वान् मान्ने व्यक्तिहरू सुख प्राप्तिको लागि सङ्कल्प गर्दै बारम्बार विभिन्न लौकिक र वैदिक कर्महरू गरिरहन्छन्। तर परिणाममा आफूले चाहेभन्दा विपरीत दुःखरूप फल प्राप्त गर्दछन्।

सुखाय दुःखमोक्षाय सङ्कल्प इह कर्मिणः।
सदाप्नोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः॥ ४२॥

पदार्थ–

इह = यस कर्ममार्गमा
कर्मिणः = कर्म गर्ने व्यक्तिहरूको
सुखाय = सुखका लागि र
दुःखमोक्षाय = दुःखबाट छुट्नका लागि
सङ्कल्पः = सङ्कल्प हुन्छ तर
ईहया = इच्छा वा सङ्कल्पले
सदा = सधैँ
दुःखम् = दुःख
आप्नोति = प्राप्त गर्दछ र
अनीहायाः = इच्छारहित हुनाले
सुखावृतः = सुख प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– कर्ममार्गमा लागेका व्यक्तिहरू दुःखबाट छुट्न कर्मको मूल सङ्कल्प गर्दछन्। तर त्यो सङ्कल्प दुःखको कारण हो, त्यो उनीहरूलाई थाहा छैन। वास्तवमा सुख त सङ्कल्पलाई त्यागेपछि मात्र प्राप्त हुन्छ।

कामान् कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः।
स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥ ४३ ॥

पदार्थ–

इह = यस लोकमा
पूरुषः = मानिस
यदर्थम् = जुन शरीरका लागि
काम्यैः = काम्य कर्महरूद्वारा
कामान् = विषय भोगहरू
कामयते = इच्छा गर्छ
सः = त्यो
देहः तु = शरीर चाहिँ
पारक्यः = अर्काको (स्याल, कुकुर आदिको) भोजन हो र
वै = निश्चय नै
भङ्गुरः = नाशवान् पनि छ
याति = कहिले छाडिदिन्छ र
उपैति च = कहिले काहीँ प्राप्त हुन्छ पनि

वाक्यार्थ– संसारी मानिसहरू जुन शरीरका लागि विविध काम्य कर्महरू गर्दछन् र विषय भोगहरूको कामना गर्दछन् त्यो शरीर वास्तवमा आफ्नै हुँदै होइन किनभने यो शरीर त कुकुर, गिद्ध तथा स्याल आदिको भोजन मात्र हो। निश्चय नै यो शरीर नाशवान् छ र प्रारब्धको कारणले गर्दा कहिले जीवलाई प्राप्त हुन्छ, कहिले छुट्छ।

किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः।
राज्यं कोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ॥ ४४ ॥
किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः।
अनर्थैरर्थसङ्काशैर्नित्यानन्दमहोदधेः ॥ ४५ ॥

पदार्थ–

ममतास्पदाः = मेरो भनिने
व्यवहितापत्यदारागारधनादयः = शरीरभन्दा अलग रहने स्त्री, पुत्र, घर र धन आदि तथा
राज्यकोशगजामात्यभृत्याप्ताः = राज्य, ढुकुटी, हात्ती–घोडा, मन्त्री, सेवक र मित्र आदिको त
किमु = के कुरा गर्नु र
तुच्छैः = अति तुच्छ
देहेन सह = शरीरसँगै
नश्वरैः = नाश भएर जाने
अर्थसङ्काशैः= अविचार कालमा राम्रा र नित्य लाग्ने तर
अनर्थैः = अनर्थका कारण भएका
एतैः = यी विषयहरूद्वारा
नित्यानन्दरसोदधेः = नित्य आनन्दको सागरजस्तो

आत्मनः = आत्माका लागि | **किम्** = के प्रयोजन

वाक्यार्थ– शरीर त आफ्नो रहेन छ भने शरीरभन्दा अलग ममताका विषय भएका स्त्री, पुत्र, घरवार, धनसम्पत्ति, राज्य, ढुकुटी, हात्ती, घोडा, मन्त्रीहरू, सेवक र मित्र आदि बाह्य पदार्थहरू कसरी आफ्नो होलान्? शरीरसँगै नाश भएर जाने र नरक आदि अनर्थ दिलाउने यी पदार्थहरू केवल अविचारकालमा राम्रा र नित्यजस्ता लाग्छन्। वास्तवमा आनन्दै-आनन्दको सागर भएको आत्माका लागि यी पदार्थहरूको कुनै प्रयोजन छैन।

निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान् देहभृतोऽसुराः।

निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः॥ ४६॥

पदार्थ–

असुराः = हे दैत्यकुमारहरू
निषेकादिषु = गर्भाधानदेखि लिएर मृत्युसम्मका
अवस्थासु = अवस्थाहरूमा
कर्मभिः = काम र कर्म आदिद्वारा
क्लिश्यमानस्य = दुःखै-दुःखले हैरान भएको
देहभृतः = जीवको
इह = यस संसारमा
कियान् = कति
स्वार्थः = आनन्द छ
निरूप्यताम् = विचार गरौँ त

वाक्यार्थ– हे असुरबालकहरू! गर्भाधानदेखि मृत्युसम्मका अवस्थाहरूमा अविद्या, काम र कर्मका कारणले दुःखै दुःख झेलेका जीवात्माहरूलाई यो संसारमा कति सुख होला? ल, विचार गरौँ त?

कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना।

कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः॥ ४७॥

पदार्थ–

देही = जीवले
आत्मानुवर्तिना = आत्मा मानिएको
देहेन = सूक्ष्म शरीरको आधारमा
कर्माणि = शुभाशुभ कर्महरू
आरभते = गर्न थाल्दछ र
कर्मभिः = तिनै शुभाशुभ कर्मको आधारमा
देहम् = शरीर
तनुते = प्राप्त गर्दछ (वास्तवमा)
उभयं तु = कर्मद्वारा शरीर र शरीरद्वारा कर्म यी दुबै कुरा त
अविवेकतः = अज्ञानले नै हुन्छ

वाक्यार्थ– अज्ञानी जीवले सूक्ष्म शरीरलाई नै आफ्नो आत्मा मान्दछ र विभिन्न शुभाशुभ कर्महरू गर्दछ। फेरि त्यही शुभाशुभ कर्मको आधारमा शरीर प्राप्त गर्दछ। यसरी शरीरद्वारा कर्म गर्ने र कर्मद्वारा शरीर प्राप्त गर्ने भइरहन्छ। यी दुबै कुरा अज्ञानको कारणले भइरहेको छ।

तस्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः।

भजतानीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरम्॥ ४८॥

पदार्थ–

तस्मात् = त्यसैले
अनीहया = मनमा कुनै इच्छा

नराखी
अनीहं = इच्छारहित
ईश्वरम् = सर्वनियन्ता
आत्मानम् = आत्मस्वरूप
हरिम् = भगवान् श्रीहरिलाई
भजत = भजन गर
अर्थाः च = सारा पदार्थहरू
कामाः च = सारा विषयहरू र
धर्माः च = धर्महरू पनि
यदपाश्रयाः = उनै भगवान्को
अधीनमा छन्

वाक्यार्थ– त्यसैले हे मित्रहरू ! सारा इच्छाहरू त्यागेर इच्छारहित भई सर्वनियन्ता परमात्मा भगवान् श्रीहरिलाई भजन गर। सारा पदार्थहरू, विषयहरू र धर्महरू भगवान्कै अधीनमा छन्।

सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः।
भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः॥ ४९॥
देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव च।
भजन् मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद् यथा वयम्॥ ५०॥

पदार्थ–
स्वकृतैः = आफैँले रचना गरेका
महद्भिः = महत्तत्त्व आदि तथा
भूतैः = पञ्चमहाभूतद्वारा
कृतानां = सृष्टि गरिएका
सर्वेषाम् अपि = सम्पूर्ण
भूतानां = प्राणीहरूको
आत्मा = आत्मारूपले रहने
प्रियः = सबैका प्यारा
ईश्वरः = भगवान्
हरिः = श्रीहरि नै
जीवसंज्ञितः = जीव नामले
विराजमान हुनुहुन्छ त्यसैले
देवः = देवता होस् अथवा
असुरः = राक्षस होस्
मनुष्यः = मनुष्य होस् वा
यक्षः वा = यक्ष होस् अथवा
गन्धर्वः एव च = गन्धर्व नै किन
नहोस्
मुकुन्दचरणं = भगवान् श्रीहरिको
चरणकमललाई
भजन् = भजन गर्दै
यथा = जसरी
वयम् = हामीहरू दैत्यकुलमा
उत्पन्न भएर पनि भाग्यमानी छौँ
स्वस्तिमान् = कल्याणको पात्र
स्यात् = बन्दछ

वाक्यार्थ– भगवान्ले नै प्रकृति, महत्तत्त्व र पञ्चमहाभूत आदिसमेत सम्पूर्ण भौतिक प्रपञ्च र सारा प्राणीहरूको सृष्टि गर्नुभएको हो। उहाँ नै सबै प्राणीहरूको आत्मारूपले रहनुभएको छ र समानरूपले सबैलाई प्रेम गर्नुहुन्छ। वास्तवमा सम्पूर्ण प्राणीहरूका मित्र भगवान् श्रीहरि नै सबैभित्र जीवरूपले बस्नुभएको छ। त्यसैले देवता, दानव, मनुष्य, यक्ष वा गन्धर्व नै किन नहोस्, यदि भगवान्को भजन गर्दछ भने त्यसको कल्याण हुन्छ। जसरी म असुर भएर पनि भगवान्को भजनले गर्दा भाग्यमानी छु र कल्याणको पात्र बनेको छु।

नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः।
प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता॥ ५१॥
न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च।
प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद् विडम्बनम्॥ ५२॥

पदार्थ–
असुरात्मजाः = हे दैत्यकुमारहरू
मुकुन्दस्य = भगवान् श्रीहरिको
प्रीणनाय = प्रसन्नताका लागि
द्विजत्वं = ब्राह्मण हुनु
देवत्वम् = देवता हुनु
ऋषित्वं = ऋषि हुनु
न अलं = आवश्यक छैन
वृत्तं न = चरित्र पनि चाहिँदैन
बहुज्ञता च न = शास्त्रज्ञान पनि चाहिँदैन
दानं न = दान आवश्यक छैन
तपः न = तपस्या पनि चाहिँदैन
इज्या न = यज्ञ आवश्यक छैन
शौचं न = पवित्रता पनि चाहिँदैन
व्रतानि वा न = कुनै व्रत आदि पनि चाहिँदैन
हरिः = भगवान् श्रीहरि त
अमलया = कामनारहित
भक्त्या = भक्तिले मात्रै
प्रीयते = खुसी हुनुहुन्छ
अन्यत् = अरू सबै कुरा
विडम्बनम् = देखावटी ढौँग मात्र हो

वाक्यार्थ– हे दैत्यकुमारहरू ! भगवान् श्रीहरिलाई प्रसन्न पार्नको लागि ब्राह्मण नै भएर जन्मनु पर्ने वा देवता, ऋषि आदि हुनु पर्ने भन्ने केही छैन। त्यसै गरी भगवान् श्रीहरिलाई प्रसन्न पार्नका लागि चरित्र, शास्त्रज्ञान, दान, तपस्या, यज्ञयागादि, पवित्रता वा व्रत आदि केही आवश्यक छैन। उहाँलाई प्रसन्न पार्नको लागि त केवल कामनारहित भक्ति चाहिन्छ। त्यसदेखि अरू कुरा सबै देखावटी ढौँग मात्रै हो।

विवरण– भगवान्लाई खुसी पार्नका लागि दान, तपस्या, शुद्धता, शास्त्रज्ञान, यज्ञ, व्रत, आदि विभिन्न साधनहरू छन्। यी सम्पूर्ण साधनभन्दा श्रेष्ठ साधन भक्ति हो। दान, तपस्या आदिमा पनि बाहिरी वस्तुहरूको अपेक्षा हुन्छ। त्यसैले यी साधनहरू परतन्त्र हुन् र आफैँले मात्रै भगवान्लाई प्रसन्न पार्न सक्दैनन्। निर्मल भक्ति स्वतन्त्र र पूर्ण साधन हो। यस्तो भक्तिबाट परमात्मा सजिलै प्रसन्न हुनुहुन्छ। भक्ति छ भने दान, यज्ञ आदि बाह्य वस्तुहरूको आवश्यकता पर्ने साधनहरू रून्कटिला र प्रयोजनविहीन हुन्छन् अनि भक्ति छैन भने त ती रून् आडम्बर मात्र हुन्छन्। त्यसैले प्रधान साधन भक्तिमा प्रयास गर्नुपर्दछ। भगवद्‌गीतामा भगवान्ले आफ्नो यथार्थ स्वरूप हेर्न, जान्न र त्यसलाई अभिन्नरूपले प्राप्त गर्न पनि अनन्य भक्तिलाई साधन मान्नुभएको छ। उहाँले वेदाध्ययन, यज्ञ, तपस्या आदि स्वतन्त्र रूपले भगवत्प्रीतिको साधन हुन सक्दैनन् भन्नुभएको छ (श्रीमद्‌भगवद्‌गीता, ११/४८-५२)। त्यसकारण भक्तिविना अरू शास्त्रीय साधनहरू पनि पूर्णतः सफल बन्न सक्दैनन् भन्ने यस श्लोकको आशय हो।

ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः।
आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥

पदार्थ–
ततः = त्यसैले
दानवाः = हे दैत्यहरू
सर्वत्र = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा
आत्मौपम्येन = आफैँमा जस्तो गरी
सर्वभूतात्मनि = सम्पूर्ण प्राणीका आत्मस्वरूप
ईश्वरे = सर्वनियन्ता
भगवति = भगवान्
हरौ = श्रीहरिमा
भक्तिं = भक्ति
कुरुत = गर

वाक्यार्थ– त्यसैले हे मित्रहरू ! तिमीहरू आफैँमा जस्तो गरी सम्पूर्ण प्राणीहरूका आत्मस्वरूप,

सर्वनियन्ता भगवान् श्रीहरिमा भक्ति गर।

दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः।
खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः॥ ५४॥

पदार्थ–
दैतेयाः = दानवहरू
यक्षरक्षांसि = यक्ष र राक्षसहरू
स्त्रियः = स्त्रीहरू
शूद्राः = शूद्रहरू
व्रजौकसः = वनवासीहरू
खगाः = पक्षीहरू
मृगाः = मृगजातिका पशुहरू जो
पापजीवाः = पापयोनिमा उत्पन्न भएका
हि = निश्चय नै
अच्युततां = भगवान्सँग एकीभावमा
गताः = गएका
सन्ति = छन्

वाक्यार्थ– दानव, यक्ष, राक्षस, स्त्री, शूद्र, वनवासी, पक्षी र पशुहरू जो पापयोनिमा उत्पन्न भएका थिए तिनीहरू पनि भगवान्सँग एकीभावमा प्राप्त भएका छन्।

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः।
एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत् सर्वत्र तदीक्षणम्॥ ५५॥

पदार्थ–
अस्मिन् लोके = यस लोकमा
पुंसः = मनुष्यशरीर प्राप्त गरेका व्यक्तिको
परः स्वार्थः = सबैभन्दा ठुलो पुरुषार्थ
एतावान् एव = यही नै
स्मृतः = मानिएको छ
यत् = जुन
गोविन्दे = भगवान्मा
एकान्तभक्तिः= अनन्य भक्ति होस् जसको स्वरूप
सर्वत्र = सबै ठाउँमा (सबैमा)
तदीक्षणम् = भगवान्को नै दर्शन गर्नु हो

वाक्यार्थ– यस लोकमा मनुष्य शरीर प्राप्त गर्नुको परम लक्ष्य यही नै हो, जो भगवान् श्रीहरिमा अनन्य भक्ति गर्न सकोस् र सर्वत्र सबै कुरामा भगवान्कै दर्शन गर्न सकोस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे
दैत्यपुत्रानुशासनं नाम सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

नृसिंह भगवान्‌को प्रादुर्भाव, हिरण्यकशिपुको वध र देवता आदिद्वारा भगवान्‌को स्तुति

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम्।

जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिक्षितम्॥ १॥

पदार्थ–
अथ = त्यसपछि
सर्वे = सबै
दैत्यसुताः = दैत्यकुमारहरूले
तदनुवर्णितम् = ती प्रह्लादले बताएको कुरा
श्रुत्वा = सुनेर
निरवद्यत्वात् = (सानै उमेर भएका कारण) राग, द्वेष आदि मलरहित भएकाले (उनले बताएका सम्पूर्ण कुराहरू)
जगृहुः = स्वीकार गरे
गुर्वनुशिक्षितम् = गुरुपुत्र शण्ड र अमर्कले बताएका कुराहरू
न एव = स्वीकार गरेनन्

वाक्यार्थ– जब प्रह्लादले यसरी साथीहरूलाई सबै कुरो बताए त्यसपछि ती दैत्यबालकहरूले प्रह्लादको कुरालाई स्वीकार गरे किनभने सानै उमेरको कारण उनीहरूमा राग र द्वेषको भावना पलाइसकेको थिएन। बरु, गुरु शण्डामर्कले बताएका कुरा दोषयुक्त छन् भन्दै स्वीकार गरेनन्।

अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थिताम्।

आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद् यथा॥ २॥

पदार्थ–
अथ = केही समयपछि
आचार्यसुतः = गुरुपुत्र शण्ड र अमर्कले
तेषां = ती सम्पूर्ण दैत्यबालकहरूको
एकान्तसंस्थिताम् = एक मात्र भगवान् श्रीहरिमा अनुरक्त भएको
बुद्धिम् = बुद्धिलाई
आलक्ष्य = बुझेर
भीतः = अत्यन्त डराउँदै
त्वरितः = तुरुन्तै
राज्ञे = राजा हिरण्यकशिपुलाई
यथा = जस्ताको तस्तै
आवेदयत् = निवेदन गरे

वाक्यार्थ– केही समयपछि गुरुपुत्र शण्ड र अमर्कले ती सबै बालकहरूको भगवान् श्रीहरिमा निष्ठा रहेको कुरा बुझेर अत्यन्त डराउँदै तुरुन्तै राजा हिरण्यकशिपुलाई यी सबै कुरा जस्ताको तस्तै निवेदन गरे।

श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनयानयम्।

कोपावेशचलद्गात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे॥ ३॥

पदार्थ–
तत् = त्यस्तो
अप्रियं = मन नपर्ने

दुःसहं = सहन गर्नै नसकिने
तनयानयम् = पुत्र प्रह्लादको अनीति (विष्णुप्रतिको भक्ति)लाई
श्रुत्वा = सुनेर
कोपावेशचलद्गात्रः = रिसको आवेगले शरीर थरथर कमाउँदै
दैत्यः = दैत्यराज हिरण्यकशिुले
पुत्रं = आफ्नो छोरा प्रह्लादलाई
हन्तुं = मार्न
मनः दधे = निश्चय गऱ्यो

वाक्यार्थ– त्यस्तो अत्यन्त अप्रिय र सहनै नसकिने आफ्नो पुत्र प्रह्लादको नीतिविपरीत विष्णुमा भक्ति भएको कुरा सुनेर दैत्यराज हिरण्यकशिपु क्रोधले थरथर काँप्न थाल्यो। त्यसपछि उसले छोरो प्रह्लादलाई मार्ने निश्चय गऱ्यो।

क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणम्।
आहेक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥
प्रश्रयावनतं दान्तं बद्धाञ्जलिमवस्थितम्।
सर्पः पदाहत इव श्वसन् प्रकृतिदारुणः ॥ ५ ॥

पदार्थ–
प्रकृतिदारुणः = स्वभावैले कठोर हिरण्यकशिपु
पदाहतः = खुट्टाले कुल्चिएको
सर्पः इव = सर्प झैं
श्वसन् = लामो सास फेर्दै
प्रश्रयावनतं = विनयले झुकेका
दान्तं = शान्त स्वभावका
बद्धाञ्जलिम् = हात जोडेर
अवस्थितम् = बसेका
अतदर्हणम् = अपमान गर्नै नमिल्ने
प्रह्लादम् = प्रह्लादलाई
परुषया वाचा = कठोर वाणीले
क्षिप्त्वा = तिरस्कार गरेर
पापेन = कपटयुक्त
तिरश्चीनेन = टेढा-टेढा
चक्षुषा = आँखाले
ईक्षमाणः = हेर्दै
आह = भन्न थाल्यो

वाक्यार्थ– प्रकृतिले नै कठोर त्यो हिरण्यकशिपु खुट्टाले कुल्चिएको सर्पजस्तै स्वाँ-स्वाँ गरी लामो सास फेर्दै क्रोधले आगो भयो। त्यस बखतमा विनयी प्रह्लाद शान्त भएर आफ्ना पिताजीको अगाडि हात जोडेर बसिरहेका थिए। त्यत्तिकैमा हिरण्यकशिपुले अपमान गर्नै नमिल्ने सज्जन छोरा प्रह्लादलाई टेढा-टेढा कपटी आँखाले हेर्दै अत्यन्त कठोर वचनले हप्काउँदै भन्न थाल्यो।

हे दुर्विनीत मन्दात्मन् कुलभेदकराधम।
स्तब्धं मच्छासनोद्भूतं नेष्ये त्वाद्य यमक्षयम् ॥ ६ ॥

पदार्थ–
हे दुर्विनीत = हे उद्दण्ड
मन्दात्मन् = हे मन्दबुद्धि
कुलभेदकर = हे कुलनाशक
अधम = हे अधम
मच्छासनोद्भूतं = मेरो शासनको उल्लङ्घन गर्ने
स्तब्धं = अत्यन्त उद्दण्ड
त्वा = तँलाई
अद्य = आजै (अहिले नै)
यमक्षयम् = यमलोक
नेष्ये = पुऱ्याइदिनेछु

वाक्यार्थ– हे उद्दण्ड ! हे मन्दबुद्धि भएको कुलनाशक ! अधम ! तैँले मेरो शासनको उल्लङ्घन

गरेको छस्। मेरो अपमान गर्ने अत्यन्त उद्दण्ड स्वभाव भएको तँलाई अहिले नै यमलोक पुऱ्याइदिन्छु।

क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः।
तस्य मेऽभीतवन्मूढ शासनं किं बलोऽत्यगाः॥ ७॥

पदार्थ–
मूढ = हे मूर्ख
यस्य = जो
क्रुद्धस्य = रिसाउँदा
सहेश्वराः = लोकपालले सहित
त्रयः लोकाः = तीनै लोक
कम्पन्ते = काँप्छन्
तस्य = त्यस्तो
मे = मेरो
शासनं = शासनलाई
अभीतवत् = नडराए झैं गरी
किं बलः = कसको बलको आडमा
अत्यगाः = तिरस्कार गरिस्

वाक्यार्थ– हे मूर्ख ! जो रिसाउँदा सारा लोकपालसहित तीनै लोक थर्कन्छ त्यस्तो मेरो शासनको पनि तँ नडराए झैं गरी अपमान गर्दैछस् ? तँ कसको बलका आडमा मेरो तिरस्कार गर्दैछस् ?

विवरण– अत्यन्त महत्त्वाकाङ्क्षी र अभिमानी व्यक्तिहरू आफू नै सर्वश्रेष्ठ व्यक्ति हुँ भन्ने भ्रममा हुन्छन् र अरूलाई भयभीत बनाउँछन् तर भगवान्प्रतिको दृढ विश्वासले बलिया भएका भक्तहरू भने यस्ता दुष्टसँग पटक्कै डराउँदैनन्। आफूभन्दा शक्तिशाली अरू नभएको भ्रममा बाँचेको हिरण्यकशिपुले कसको बलको आधारमा मेरो शासन मान्दैनस् भनी प्रह्लादलाई सोधेर यही भ्रमको अभिव्यक्ति गरेको छ। त्यसै गरी आफूसँग नडराउने अर्को शक्तिको स्पष्ट उपस्थितिले बिस्तारै उसमा भयको सञ्चार पनि भइरहेको देखिन्छ।

प्रह्राद उवाच (प्रह्लादले भने)

न केवलं मे भवतश्च राजन् स वै बलं बलिनां चापरेषाम्।
परेऽवरेऽमी स्थिरजङ्गमा ये ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः॥ ८॥
स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसावोजः सहः सत्त्वबलेन्द्रियात्मा।
स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः॥ ९॥

पदार्थ–
राजन् = हे महाराज
केवलं = केवल
मे = मेरो मात्रै
न = होइन किन्तु
भवतः = हजुरको र
अपरेषाम् = अरू सबै
बलिनां च = बलियाहरूको पनि
बलं = बल हो
ब्रह्मादयः = ब्रह्मा आदि देवताहरू
ये = जुन
परे = ठुला र
अपरे च = साना पनि
स्थिरजङ्गमाः = स्थावर जङ्गम प्राणीहरू तथा
अमी = यी सारा लोकहरू पनि
येन = जोद्वारा
वशं = वशमा
प्रणीताः = लिइएका छन्
सः = त्यही नै

ओजः = इन्द्रियशक्ति
सहः = मनको शक्ति र
सत्त्वबलेन्द्रियात्मा = धैर्य, शारीरिक शक्ति र इन्द्रियस्वरूप हो
सः असौ एव = उनै परमात्मा नै
उरुक्रमः = महापराक्रमी
कालः = कालरूप हुनुहुन्छ र
सः = उनै
परमः ईश्वरः एव = परमेश्वर नै
गुणत्रयेशः = तीन गुणको नियामक भई
स्वशक्तिभिः = आफ्नो त्रिगुणात्मिका मायाशक्तिद्वारा
विश्वं = विश्व प्रपञ्चलाई
सृजति = सृजना गर्नुहुन्छ
अवति = रक्षा गर्नुहुन्छ र
वै = निश्चय पनि
अत्ति = नाश गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे पिताजी ! सबैको बल परमात्मा नै हुनुहुन्छ। उहाँ मेरो मात्र बल होइन हजुरको र अरू सबै बलियाहरूको पनि बल हुनुहुन्छ। ठुला-ठुला ब्रह्मा आदि देवतादेखि लिएर साना-ठुला, स्थावर-जङ्गम आदि सारा प्राणीहरू उनै परमात्माको वशमा छन्। परमात्मा नै जगत्का नियामक काल हुनुहुन्छ, महापराक्रमीको शक्ति र मनको, इन्द्रियको र शरीरको शक्ति पनि उहाँ नै हुनुहुन्छ। उहाँ नै तीन गुणको नियामक हुनुहुन्छ र त्रिगुणात्मिका मायाको शक्तिद्वारा प्रपञ्चको सृष्टि, स्थिति र प्रलय गर्ने पनि उहाँ नै हुनुहुन्छ।

विवरण– यस प्रसङ्गमा प्रह्लादले हिरण्यकशिपुलाई ‘हे राजा’ भनी सम्बोधन गरेका छन्। ऋषिहरूले राजाहरूलाई उपदेश दिएजस्तै गरेर निडर भई प्रह्लादले संसारकै राजा आफ्ना पितालाई उपदेश दिन्छन्। मेरो र तपाईंको मात्र होइन अपितु अरू पनि तपाईंजस्ता आफूलाई सर्वश्रेष्ठ बलशाली मान्नेहरूको समेत बल केवल परमात्मा हुनुहुन्छ भन्ने प्रह्लादको अभिव्यक्ति आत्मविश्वासले परिपूर्ण छ। इन्द्रियहरूमा शक्ति, शरीरमा बल र कान्ति आदि भएर परमात्मा नै सबैभित्र छिर्नुभएको छ। यदि परमात्मा यो शरीरभित्र नछिर्नुभएको भए बल, ज्ञान, तेज, कान्ति आदि सबै गुणहरू हुने थिएनन्। परमात्मा नै शरीर, इन्द्रिय, मन र बुद्धिका प्रेरक हुनुहुन्छ। उहाँ नै सारा संसारको सृष्टि, स्थिति र लय गर्नुहुन्छ। त्यसैले आफैँलाई सर्वेसर्वा ठान्नु सरासर झूटबाहेक केही होइन भन्ने यस प्रसङ्गको आशय हो।

जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनो धत्स्व न सन्ति विद्विषः।
ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थितात् तद्धि ह्यनन्तस्य महत्समर्हणम्॥ १०॥

पदार्थ–
इमं = यो
आत्मनः = आफ्नो
आसुरं = आसुरी
भावम् = भावनालाई
त्वम् = हजुरले
जहि = जित्नुहोस्
अजितात् = वशमा नराखिएको
उत्पथस्थितात् = कुमार्गमा रहेको
आत्मनः = आफ्नो
मनः = मनलाई
ऋते = छाडेर (अरू कोही)
विद्विषः = शत्रुहरू
न सन्ति = छैनन् (त्यसैले सबैमा)
समं = समदृष्टि
धत्स्व = गर्नुहोस्
हि = निश्चय नै
तत् = त्यही समदर्शन नै
अनन्तस्य = अनन्त श्रीहरिको
हि = निश्चय नै
महत्समर्हणम् = महान् पूजा हो

वाक्यार्थ– हे पिताजी ! हजुरले यो आफ्नो आसुर भावलाई त्यागनुहोस्। शत्रु भनेका बाहिरी अरू

कोही पनि होइनन्। वास्तवमा कुमार्गमा लागेको र वशमा राख्न नसकिएको मन नै शत्रु हो। त्यसैले सबैलाई मित्रको भावनाले हेर्नुहोस्। यही समदर्शन नै भगवान्‌को पूजा हो।

दस्यून् पुरा षण्ण विजित्य लुम्पतो मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश।
जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥ ११ ॥

पदार्थ—
एके = केही मानिसहरू
पुरा = पहिले
लुम्पतः = ऐश्वर्यलाई हरण गर्ने
षट् दस्यून् = काम, क्रोध आदि छ ओटा शत्रुहरूलाई
न विजित्य = नजिती
दश दिशः = दसै दिशालाई
स्वजिताः = आफैंले जितेको
मन्यन्ते = मान्दछन् (ती मूर्ख हुन्)
जितात्मनः = मनलाई आफ्नो वशमा राखेको
ज्ञस्य = सबैलाई भगवद्‌रूपमा देख्ने ज्ञान प्राप्त भइसकेको
देहिनां = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा
समस्य = समदृष्टि बनाइसकेको
साधोः = महात्माको लागि त
स्वमोहप्रभवाः = आफ्नै अज्ञानबाट उत्पन्न हुने
परे = अरू शत्रुहरू
कुतः = कहाँबाट होऊन्

वाक्यार्थ— जो व्यक्तिहरू आफ्नो असली ऐश्वर्य आदिलाई हरण गर्ने काम, क्रोध, आदि छ ओटा शत्रुलाई नजिती दसै दिशालाई जितें भन्दछन्, ती महामूर्ख हुन्। जसले आफ्नो मनलाई जितेर सबैमा भगवद्‌रूप देख्दछन् तिनीहरूका लागि मोहरूप अज्ञानबाट उत्पन्न हुने शत्रुहरू कसरी हुने ?

विवरण— मानिसहरू शत्रुहरूलाई जित्ने उपायको खोजीमा रहन्छन् तर उनीहरूलाई वास्तविक शत्रुको विषयमा थाहा नै छैन। वास्तविक शत्रु को हो र त्यसलाई जित्न के गर्नुपर्दछ भन्ने बारेमा यहाँ प्रह्लाद पिता हिरण्यकशिपुलाई भन्दछन्— प्राणीहरूको सबभन्दा ठुलो शत्रु मन हो। मन सधैँ **उत्पथस्थित** अर्थात् कुमार्गमा गइरहन्छ र यसले जीवलाई पनि अधोगामी बनाइरहन्छ। अनादि कालदेखिको सृष्टिचक्रमा पारिरहने, जन्म र मृत्यु गराइरहने मनलाई मानिसहरूले शत्रुको रूपमा चिन्न पनि सकेका छैनन्, त्यसलाई जित्नुको त के कुरा। मनसँग उनीहरूको तादात्म्य भएकाले मनका उच्छृङ्खल सङ्कल्पहरूलाई पनि उनीहरू आफ्नो मान्दै त्यसलाई पूरा गर्न लागि पर्दछन्। मनले जीवलाई बलजफ्ती घिसारेर भए पनि आफूले चाहेको काम गर्न बाध्य बनाउँछ। संसारमा असंख्य मानिसहरू छन् तर यो मनले तीमध्ये केही जनालाई आफ्ना शत्रु र केहीलाई मित्रको रूपमा छुट्याउँछ र मानिसहरू तिनैको वरिपरि अल्झिरहन्छन्। वास्तवमा कल्पनाका शत्रुहरूको पछि लाग्ने तर वास्तविक शत्रुमाथि नियन्त्रणको दृष्टिसमेत नराख्ने मूर्खहरू आसुरी बुद्धिवाला हुन्। अझै आफ्नै आत्मा-परमात्मासँग द्वेष गर्नेहरूको अविवेकको त के सीमा छ र ? काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद र मात्सर्य यी छ ओटा मानिसका शत्रु हुन् जो मनसँग जोडिएका छन्। यी शत्रुहरू आत्मशक्तिको ठुलै भागलाई हरेर शक्तिशाली बन्दछन्। यी छ शत्रुहरूलाई जसले जित्न सक्छ त्यसले मात्र संसारलाई जित्न सक्छ। नत्र यी सधैंका शत्रुहरूलाई नै नजिती दश दिशा जितें भन्ने भ्रम गर्नु मूर्खता मात्र हो। सम्पूर्ण शत्रुहरूलाई एकैपटक जित्ने उपाय भनेको शत्रुताको भावना नै मनबाट हटाउनु हो। नत्र अनन्त व्यक्तिहरूमध्ये केहीलाई मात्र नष्ट गरेर आफ्ना

शत्रुहरूलाई समाप्त पार्न सकिन्न। समबुद्धि गर्नेहरूका कोही शत्रु नै रहन्नन् र शत्रु नरहनु नै सबै शत्रुलाई जित्ने एक मात्र उपाय हो।

हिरण्यकशिपुरुवाच (हिरण्यकशिपुले भन्यो)

व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकत्थसे ।

मुमूर्षूणां हि मन्दात्मन्ननु स्युर्विक्लवा गिरः ॥ १२ ॥

पदार्थ–	**यः** = जो तँ	**गिरः** = बोलीहरू
मन्दात्मन् = हे मन्दबुद्धि	**अतिमात्रं** = अनावश्यक धेरै	**हि** = निश्चय पनि
व्यक्तं = पक्कै	**विकत्थसे** = बक्बकाइरहेको छस्	**विक्लवाः** = नमिल्ने खालका
त्वं = तँ	**ननु** = निश्चय नै	**स्युः** = हुन्छन्
मर्तुकामः = मर्न खोजेको	**मुमूर्षूणां** = मर्न लागेका	
असि = रहेछस्	व्यक्तिको	

वाक्यार्थ– हे मन्दबुद्धि ! अब रुन् पक्का भयो। तँ त मर्नका लागि काल खोजिरहेको रहेछस्, अनावश्यक धेरै बक्बकाइरहेको छस्। निश्चय नै मर्न लागेका व्यक्तिका बोलीहरू ठेगानका हुँदैनन्।

यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः ।

क्वासौ यदि स सर्वत्र कस्मात् स्तम्भे न दृश्यते ॥ १३ ॥

सोऽहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि ते ।

गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितम् ॥ १४ ॥

पदार्थ–	**सर्वत्र** = सबै ठाउँमा छ भने	**हरामि** = छुट्याइदिन्छु
मन्दभाग्य = हे भाग्यले	**स्तम्भे** = यो खम्बामा	**यः हरिः** = जुन हरि
ठगिएको प्रह्लाद	**कस्मात्** = किन	**ते** = तेरो
त्वया = तैंले	**न दृश्यते** = देखिँदैन	**ईप्सितम्** = इच्छा बमोजिमको
यः = जो	**सः अहं** = त्यस्तो त्रिलोक	**शरणम्** = आश्रय दिनेवाला छ
मदन्यः = मदेखि अर्को	विजयी म हिरण्यकशिपु	**सः** = त्यही हरिले
जगदीश्वरः = जगत्को मालिक	**विकत्थमानस्य** = उल्टै	**अद्य** = अहिले
उक्तः = बताइस्	फत्फताइरहने	**त्वा** = तँलाई
असौ = त्यो ईश्वर	**ते** = तेरो	**गोपायेत** = रक्षा गरोस्
क्व = कहाँ छ	**शिरः** = टाउकोलाई	
यदि = यदि	**कायात्** = शरीरबाट	

वाक्यार्थ– हे भाग्यहीन मूर्ख प्रह्लाद ! तैँले जो मदेखि बाहेक अर्को जगत्को नियन्ता ईश्वर छ भनेर बताइरहेको छस्, त्यो कहाँ छ ? यदि तेरो त्यो भगवान् सबै ठाउँमा छ भने यो अगाडिको खम्बामा किन देखिँदैन ? म त्रिलोकविजयी हिरण्यकशिपु फत्फताइरहने तेरो टाउको तरबारले काटेर अहिले नै शरीरबाट छुट्याइदिन्छु। यदि तँलाई मन पर्ने र तँलाई जोगाउने तेरो हरि छ भने लौ रक्षा गरोस्।

एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन् रुषा सुतं महाभागवतं महासुरः।
खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात् स्तम्भं तताडातिबलः स्वमुष्टिना ॥ १५ ॥

पदार्थ–
एवं = यसरी
महाभागवतं = भगवान्का परमभक्त
सुतं = आफ्नो छोरा प्रह्लादलाई
रुषा = क्रोधले
मुहुः = बारम्बार
दुरुक्तैः = दुर्वाच्य शब्दहरूद्वारा
अर्दयन् = तर्साउँदै
खड्गं = खड्ग
प्रगृह्य = लिएर
वरासनात् = सिंहासनबाट
उत्पतितः = उफ्रेको
अतिबलः = अत्यन्त बलशाली
महासुरः = दैत्यराज हिरण्यकशिपुले
स्वमुष्टिना = आफ्नो मुड्कीले
स्तम्भं = खम्बालाई
तताड = जोडले हान्यो

वाक्यार्थ– यसरी भगवान्का परमभक्त प्रह्लादलाई रिसले बारम्बार दुर्वचन बोल्दै र तर्साउँदै हिरण्यकशिपु हातमा ठुलो खड्ग लिएर सिंहासनबाट ओर्लियो। त्यसपछि अत्यन्त बलशाली त्यो हिरण्यकशिपुले मुड्कीले नजिकैको खम्बामा जोडले हान्यो।

तदैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटत्।
यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजादयः श्रुत्वा स्वधामात्ययमङ्ग मेनिरे ॥ १६ ॥

पदार्थ–
तदा एव = त्यस वेला नै
तस्मिन् = त्यो खम्बामा
अतिभीषणः = अति डरलाग्दो
निनदः = आवाज
बभूव = उत्पन्न भयो
येन = जुन आवाजद्वारा
अण्डकटाहम् = ब्रह्माण्डरूपी कटाह (कराइ) नै
अस्फुटत् = फुटेजस्तो भयो
अङ्ग = हे युधिष्ठिर
स्वधिष्ण्योपगतं = आ–आफ्नो लोकमा आएको
यं = जुन आवाजलाई
श्रुत्वा = सुनेर
अजादयः तु = ब्रह्मा आदि लोकपालहरूले पनि
वै = निश्चय नै
स्वधामात्ययम् = आफ्नो धामको प्रलय भएको
मेनिरे = माने

वाक्यार्थ– त्यही समयमा नै त्यो खम्बाबाट अति डरलाग्दो आवाज निस्कियो, जुन आवाज निस्कँदा ब्रह्माण्डको सतह नै फुटेजस्तो भयो। हे युधिष्ठिर ! त्यो भयावह आवाज लोक लोकान्तरसम्म पुग्दा ब्रह्मा आदि देवताहरूले आ–आफ्नो धामको प्रलय हुन लागेको हो कि भन्ने तर्कना गर्न लागे।

स विक्रमन् पुत्रवधेप्सुरोजसा निशम्य निर्ह्रादमपूर्वमद्भुतम् ।
अन्तःसभायां न ददर्श तत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥ १७ ॥

पदार्थ–
ओजसा = अति वेगले
पुत्रवधेप्सुः = छोरालाई मार्न चाहने
सः = त्यो हिरण्यकशिपुले
विक्रमन् = छोरालाई झम्टँदै गर्दा
अपूर्वम् = कहिल्यै नसुनेको
अद्भुतम् = आश्चर्यजनक
निर्ह्रादम् = आवाज निस्केको
निशम्य = सुनेर
तत्पदं = त्यसको कारण हेर्न थाल्यो तर
अन्तःसभायां = त्यसको भित्री सभाकक्षभित्र
न ददर्श = केही पनि देखेन
येन = जुन भयावह आवाजद्वारा
सुरारियूथपाः = ठुला-ठुला दैत्य सेनापतिहरू पनि
वितत्रसुः = डराएका थिए

वाक्यार्थ– त्यसरी वेगले छोरो प्रह्लादलाई मार्न झम्टँदै गर्दा हिरण्यकशिपुले कहिल्यै नसुनेको डर लाग्दो आवाज सुन्यो। त्यसपछि उसले यो आवाज कहाँबाट आयो भनी सभाकक्षभित्र सबैतिर हेऱ्यो तर केही पनि देखेन। त्यो आवाज सुनेर ठुला-ठुला दैत्यसेनापतिहरू पनि डरले थरथर काँपिरहेका थिए।

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ।
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १८ ॥

पदार्थ–
निजभृत्यभाषितं = आफ्नो भक्तको भनाइलाई
सत्यं = साँचो
विधातुं = सिद्ध गर्नका लागि र
अखिलेषु = सम्पूर्ण
भूतेषु = प्राणीहरूमा
आत्मनः = आफ्नो
व्याप्तिं च = सर्वव्यापकतालाई पनि (देखाउन भगवान् श्रीहरि)
सभायां = सभाको
स्तम्भे = खम्बामा
न मृगं = न पशुजस्तो
न च मानुषम् = न मानिस जस्तो
अद्भुतरूपम् = अति आश्चर्यजनक रूपलाई
उद्वहन् = धारण गर्दै
अदृश्यत = देखिनुभयो

वाक्यार्थ– त्यसै वेला आफ्नो सेवकको भनाइलाई सत्य साबित गर्न र सम्पूर्ण पदार्थमा आफ्नो व्यापकतालाई सिद्ध गर्न भगवान् श्रीहरि सभाको स्तम्भबाट न पशुजस्तो न मानिसजस्तो, दुबैको आकृति मिलेको आश्चर्यजनक नृसिंहरूप धारण गरी देखिनुभयो।

विवरण– आधा शरीर मान्छेको जस्तो र आधा शरीर सिंहको जस्तो अनौठो रूपमा भगवान् खम्बाबाट प्रकट हुनुभयो। भगवान्ले यस्तो अनौठो अवतार किन लिनुभयो भन्ने विषयमा चर्चा गरौँ।

यस श्लोकमा उल्लेख भएअनुसार भगवान्ले तीन ओटा कारणले नृसिंह अवतार लिनुभएको हो। ती हुन्– १. आफ्नो सेवकको वचनलाई सत्य पार्न, २. सम्पूर्ण संसारभरि म सर्वव्यापक छु भनी देखाउन र ३. आफ्नो प्रतिज्ञालाई सत्य बनाउन। यसरी भगवान्ले नृसिंह अवतार लिनुमा मुख्य तीन कारणहरू देखिन्छन्।

सनक आदि भगवान्का ज्ञानी भक्तहरू हुन्। जय, विजयलाई श्राप दिँदा उहाँहरूले भन्नुभएको थियो– **प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वा त्रिभिर्लोकाय कल्पताम्** (श्रीमद्भागवत, ७/१/३८) तीन जन्मसम्म असुरयोनिमा उत्पन्न भएपछि फेरि आफ्नो लोकमा आउनेछौ। तीन जन्मसम्म असुररूपधारी जय, विजयलाई मारेर भगवान्ले आफ्नो सेवक सनकादिको वचनको पनि रक्षा गर्नुभयो।

हिरण्यकशिपुलाई ब्रह्माजीले दिनुभएको वर पूरा गर्दै हिरण्यकशिपुको नाश गर्न भगवान्ले नृसिंह रूप लिनुभएको हो। हिरण्यकशिपुले ब्रह्माजीबाट ब्रह्माको सृष्टिका कुनै प्राणीबाट नमर्ने, दिनरात, भित्रबाहिर कतै कहीँ पनि नमर्ने वर पाएको थियो। कसैको गर्भबाट जन्मिनुभएको भए भगवान् ब्रह्माजीकै सृष्टिभित्र पर्नुहुन्थ्यो। त्यसैले उहाँ खम्बाबाट प्रकट हुनुभयो। मनुष्य र पशु दुबैबाट नमर्ने वर पूरा गर्न उहाँले मान्छे र सिंहको आधा आधा रूप लिनुभयो।

स सत्त्वमेनं परितो विपश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानम्।
नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो किमेतन्नृमृगेन्द्ररूपम्॥ १९॥

पदार्थ–
सः = त्यो हिरण्यकशिपु
परितः = चारैतर्फ (हेर्दै थियो त्यही बखतमा)
स्तम्भस्य = खम्बाको
मध्यात् = बीचबाट
अनुनिर्जिहानम् = निस्किँदै गरेको
एनं = उही
नृमृगेन्द्ररूपम् = मनुष्य र सिंह मिलेको (नृसिंह) स्वरूपलाई
विपश्यन् = देखेर (सोच्न थाल्यो)
अहो = आश्चर्य
अयं = यो
मृगः न = पशु पनि होइन
नरः अपि न = मानिस पनि होइन
एतत् = यो
विचित्रम् = विचित्रखालको
सत्त्वम् = प्राणी
किम् = के हो

वाक्यार्थ– त्यो हिरण्यकशिपु चारै तर्फ हेर्दै थियो, त्यही समयमा खम्बाको बीचबाट अकस्मात् मनुष्य र सिंह मिलेको रूप लिई भगवान् नृसिंह प्रकट हुनुभयो। त्यस्तो नृसिंहरूप देखेर चकित बन्दै हिरण्यकशिपुले 'यो मानिस पनि होइन, पशु पनि होइन के हो यस्तो ?' भन्दै आश्चर्य मान्यो।

मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम्।
प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाकेशरजृम्भिताननम्॥२०॥
करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलक्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्बणम्।
स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम्॥ २१॥
दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम्।
चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम्॥ २२॥

पदार्थ–
मीमांसमानस्य = यसरी विचार गर्दै गरेको हिरण्यकशिपुको

अग्रतः = अगाडि
नृसिंहरूपः = नृसिंहरूप भगवान्
समुत्थितः = प्रकट हुनुभयो
तत् = जुन त्यो रूप
अलं = अत्यन्त
भयानकम् = डरलाग्दो थियो
प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं = तताएको सुनजस्ता धप्प बलेका डरलाग्दा आँखा
स्फुरत्सटाकेशरजृम्भिताननम् = हल्लिँदा फिँजारिएका गर्धनका जगरले विकराल भएको मुख
करालदंष्ट्रं = लामा-लामा डरलाग्दा दाह्रा
करवालचञ्चलक्षुरान्तजिह्वं = तरबारजस्तो चञ्चल र धारिलो जिब्रो
भ्रुकुटीमुखोल्बणम् = बाङ्गा ठाडा आँखीभौँले भयङ्कर मुख
स्तब्धोर्ध्वकर्णं = ठाडा-ठाडा कान
गिरिकन्दराद्भुतव्यात्तास्यनासं = पहाडका गुफाजस्ता टोड्का परेका नाकका प्वाल र मुख
हनुभेदभीषणम् = च्यातिएर बिकराल बनेको चिउँडो
दिविस्पृशत्कायम् = स्वर्गलाई छुने ठुलो शरीर
अदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलम् = छोटो र मोटो घाँटी अनि फिँजारिएको छाती
अल्पमध्यमम् = कटिप्रदेश सानो भएको
चन्द्रांशुगौरैः = चन्द्रमाको किरणजस्तो उज्ज्वल भएका
तनूरुहैः = शरीरका रौँहरूद्वारा
छुरितं = व्याप्त भएको
विष्वग्भुजानीकशतं = चारैतर्फ हातहरू फिँजारिएको र
नखायुधम् = नङ नै हतियार स्वरूप भएको नृसिंह भगवान्को रूप थियो

वाक्यार्थ– यसरी विचार गर्दागर्दै भगवान् नृसिंह उसको अगाडि आइहाल्नुभयो। त्यस बखतमा भगवान्को रूप ज्यादै डरलाग्दो थियो। उहाँका आँखा तताएको सुनजस्ता धप्प बलेका थिए। हल्लँदा फिँजारिएका गर्धनका जगर, हेर्नै नसकिने डरलाग्दो मुख, लामा-लामा दाह्रा, तरबारजस्तो धारिलो अनि चञ्चल जिब्रो, आँखीभौँ पनि त्यस्तै विकराल, कान पनि ठाडा-ठाडा परेका, पहाडका गुफाजस्ता नाक र मुखका टोड्का, चिउँडो च्यातिएर झन् डरलाग्दो बनेको यस्तो रूप ज्यादै भयानक थियो। त्यति मात्र नभएर स्वर्गलाई नै छुने ठुलो शरीर, छोटो र मोटो घाँटी, फिँजारिएको छाती, छिनेको कम्मर, चन्द्रकिरणजस्ता चम्किला रोमावलीहरूले व्याप्त भएको शरीरले गर्दा भगवान्को रूप ज्यादै भयानक थियो। नङरूप हतियारले सुसज्जित आफ्ना हातहरूलाई उहाँले चारै तर्फ हल्लाइरहनुभएको थियो।

दुरासदं सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम्।
प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना वधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम्॥ २३॥
एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद् गदायुधो नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुञ्जरः।
अलक्षितोऽग्नौ पतितः पतङ्गमो यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा॥ २४॥

पदार्थ–
उरुमायिना = मायावी
हरिणा = हरिद्वारा
मे = मेरो
अयं = यस्तो नृसिंहको रूप
वधः = मृत्युको कारण
स्मृतः = कल्पना गरियो
अनेन = यस्तो
समुद्यतेन = प्रयासले
किम् = के हुन्छ
एवं = यस्तो
ब्रुवन् = भन्दै

दैत्यकुञ्जरः तु = दैत्यश्रेष्ठ हिरण्यकशिपु पनि
दुरासदं = नजिक जान पनि नसकिने
प्रायेण = धेरैजसो
सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावित-दैत्यदानवम् = आफ्नो नङदेखि अतिरिक्त चक्र आदि आयुध र वज्र आदि हतियारद्वारा सारा दैत्य र दानवहरूलाई भगाइसकेका
नृसिंहं प्रति = भगवान् नृसिंहमाथि
नदन् = ठुलो गर्जना गर्दै
गदायुधः = हातमा गदा लिएर
अभ्यपतत् = आइलाग्यो
तदा = त्यस बखतमा
यथा = जसरी
अग्नौ पतितः = आगोमा परेको
पतङ्गमः = पुतली हराउँछ त्यस्तै
सः असुरः = त्यो हिरण्यकशिपु
नृसिंहौजसि = भगवान् नृसिंहको तेजमा
अलक्षितः = नदेखिने भयो

वाक्यार्थ– त्यस्तो रूप देखेर 'ए ! मायावी विष्णुले मलाई मार्नका लागि यस्तो रूप देखाएर तर्साएको रहेछ, यसको प्रयासले मलाई के हुन्छ र ?' भन्दै हिरण्यकशिपु पनि हातमा एउटा गदा लिएर असह्य तेजयुक्त तथा नङबाहेक अन्य चक्र आदि आयुध र वज्र आदि हतियारद्वारा सारा दैत्य र दानवका सेनाहरूलाई भगाइसकेका नृसिंह भगवान्प्रति ठुलो गर्जना गर्दै आइलाग्यो। जब यसरी महासुर हिरण्यकशिपु नृसिंहमाथि आइलाग्यो त्यस वेला ऊ आगोमा परेको पुतली जस्तै भगवान्को तेजमा हराएर नदेखिने भयो।

न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि स्वतेजसा यो नु पुरापिबत् तमः।
ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया ॥ २५ ॥

पदार्थ–
यः = जुन भगवान्ले
पुरा = सृष्टिको आदिकालमा
स्वतेजसा = आफ्नो तेजले
नु = निश्चय नै
तमः = घोर अन्धकारलाई
अपिबत् = पिउनुभयो त्यस्तो
सत्त्वधामनि = शक्ति र तेजको आश्रय भगवान्मा
खलु = पक्का पनि
तत् = त्यो दैत्येन्द्रलाई आफ्नै तेजभित्र लुकाउनुभयो भन्ने कुरा
न विचित्रं = आश्चर्यजनक होइन
ततः = त्यसपछि
महासुरः = दैत्यराज
रुषा = अति क्रोधित हुँदै
नृसिंहं = भगवान् नृसिंहप्रति
अभिपद्य = नजिक आएर
उरुवेगया = अति वेगवान्
गदया = गदाले
अभ्यहनत् = हान्यो

वाक्यार्थ– जुन भगवान्ले सृष्टिको आदिकालमा आफ्नो तेजले सारा अन्धकारलाई पिउनुभएको थियो त्यस्ता भगवान्ले दैत्यराजलाई आफ्नो तेजभित्रै हराइदिनुभयो भन्ने कुरा कुनै आश्चर्यको विषय होइन। जब दैत्यराजले आफ्नो अपमान भएको महसुस गर्‍यो तब उसले नजिकै गएर गदा घुमाएर भगवान्लाई जोडले प्रहार गर्‍यो।

तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत्।
स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्रीडतो यद्वदहिर्गरुत्मतः ॥ २६ ॥

पदार्थ–
विक्रमन्तं = पुरुषार्थ देखाउँदै गरेको
सगदं = गदासहित भएको
तं = त्यो हिरण्यकशिपुलाई
गदाधरः सः = गदा धारण

गर्नुहुने भगवान् श्रीहरिले
ताक्ष्र्यसुतः = ताक्ष्र्यका छोरा गरुडले
महोरगं = ठुलो सर्पलाई
यथा = जसरी समाउँछ त्यसै गरी
अग्रहीत् = समाउनुभयो
तदा = त्यस बखतमा
यद्वत् = जसरी
विक्रीडतः = खेलाउँदै गरेको
गरुत्मतः = गरुडको हातबाट
अहिः = सर्प फुत्कन्छ, त्यसै गरी
असुरः = त्यो असुर
तस्य = ती भगवान् नृसिंहको
हस्तोत्कलितः = हातबाट फुत्कियो

वाक्यार्थ— भगवान्ले पनि पुरुषार्थ देखाउँदै गरेको गदासहितको त्यस हिरण्यकशिपुलाई गरुडले ठुलो सर्पलाई समाए झैं गरी च्याप्प समाउनुभयो। त्यो असुर पनि गरुडले खेलाउँदै गरेको सर्प फुत्किए झैं गरी भगवान्को हातबाट फुत्कियो।

असाध्वमन्यन्त हृतौकसोऽमरा घनच्छदा भारत सर्वधिष्ण्यपाः।
तं मन्यमानो निजवीर्यशङ्कितं यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः॥
पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे॥ २७॥

पदार्थ—
भारत = हे युधिष्ठिर
हृतौकसः = स्थान लुटिएका
सर्वधिष्ण्यपाः = सम्पूर्ण लोकपालहरू र
घनच्छदाः = आकाशमा मेघले छेकिएर बसेका
अमराः = अन्य देवताहरूले (हिरण्यकशिपु छुटेको देखेर)
असाधु = नराम्रो
अमन्यन्त = माने
महासुरः = दैत्यराज
यद्धस्तमुक्तः = जसको हातबाट छुट्यो
तं = ती नृसिंह भगवान्लाई
निजवीर्यशङ्कितं = मेरै पराक्रमबाट डराएर मलाई छोडेको हो भनी
मन्यमानः = विचार गर्दै
जीतश्रमः = श्रमरहित भएर
खड्गचर्मणी = खुँडा र ढाल
प्रगृह्य = लिएर
वेगेन = अति वेगपूर्वक
मृधे = युद्धमा
तम् = ती
नृहरिं = नृसिंहलाई आक्रमण गर्न
पुनः = फेरि
आसज्जत = तयार भयो

वाक्यार्थ— हे युधिष्ठिर ! यसरी दैत्यराज हिरण्यकशिपु भगवान्को हातबाट छुटेपछि आफ्ना लोक लुटिएका लोकपालहरू र आकाशमा बादलले छेकिएर बसेका इन्द्र आदि देवताहरू दुःखी भए। यता हिरण्यकशिपु भने भगवान्को हातबाट छुट्दा झन् मेरो पराक्रमबाट डराएर मलाई यसले छाड्यो भन्ने सोचेर निर्धक्क भयो। हिरण्यकशिपु निकै साहसी र जोसिलो बन्दै फेरि हातमा खुँडा र ढाल लिएर नृसिंह भगवान्माथि आक्रमण गर्न तयार भयो।

तं श्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्मभिश्चरन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः।
कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः॥ २८॥
विष्वक्स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरिर्व्यालो यथाखुं कुलिशाक्षतत्वचम्।
द्वार्यूर आपात्य ददार लीलया नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषम्॥ २९॥

पदार्थ—
श्येनवेगं = बाजपक्षीको जस्तो वेग भएको

शतचन्द्रवर्त्मभिः = ढाल र तरबार चलाउने विभिन्न तरिकाद्वारा
अच्छिद्रम् = अरूलाई आक्रमण गर्न अवसर नदिने गरी
उपरि = माथि र
अधः = तलतिर
चरन्तम् = कुद्दै र उफ्रँदै गरेको
तं = त्यो हिरण्यकशिपुलाई
महाजवः = वेगशाली
हरिः = भगवान् श्रीहरिले
खरम् = अतिशय तीव्र
उत्स्वनेन = उच्च स्वरले
उल्बणं = भयङ्कर
अट्टहासं = अट्टहास
कृत्वा = गरेर
निमीलिताक्षं = आँखा चिम्लिएको बुझेर त्यसलाई
जगृहे = समाउनुभयो
विष्वक् = चारैतर्फ
स्फुरन्तं = हातखुट्टा चलाउँदै छट्पटाइरहेको
ग्रहणातुरं = समातिएर डराएको
कुलिशाक्षतत्वचम् = पहिले इन्द्र आदि देवताहरूले वज्रले हान्दा पनि छाला केही नभएको त्यो हिरण्यकशिपुलाई
हरिः = श्रीहरिले
व्यालः = सर्पले
आखुं यथा = मुसालाई झैँ
द्वारि = ढोकामा लगेर
उरुम् आपात्य = काखमा राखेर
गरुडः = गरुडले
महाविषम् = ज्यादै विषालु
अहिं = सर्पलाई समातेर
यथा = जसरी चिर्छ त्यसरी नै
नखैः = नङ्ग्राहरूले
लीलया = खेल-खेलमैं
ददार = चिर्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यसपछि हिरण्यकशिपुले बाजपक्षीको जस्तो वेगका साथ विभिन्न तरिकाले ढाल र तरबार चलाउन थाल्यो। अरूलाई आक्रमण गर्ने अवसर नदिनको लागि उसले उफ्रिँदै र कुद्दै कहिले तल र कहिले माथि गरी तरबार घुमायो। यो देखेर भगवान्ले निकै उच्चस्वरले भयङ्कर अट्टहास गर्नुभयो। यो सुनेर हिरण्यकशिपुको सातो गयो र उसले आँखा चिम्लियो। यसै समयमा भगवान्ले तुरुन्तै त्यसलाई सर्पले मुसो समाए झैँ गरी समाउनुभयो। समातिएपछि डराउँदै ऊ चारैतिर हातखुट्टा फटकार्दै छटपटाउन थाल्यो। भगवान्ले पनि च्याप्प उठाएर उसलाई ढोकामा लगी आफ्नो काखमा राख्नुभयो र पहिले देवताहरूको वज्रप्रहारले पनि केही नभएको हिरण्यकशिपुको शरीरलाई गरुडले विषालु सर्पलाई चिरे झैँ आफ्ना नङ्ग्राले खेल-खेलमैं चिर्नुभयो।

संरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनो व्यात्ताननान्तं विलिहन् स्वजिह्वया।
असृग्लवाक्तारुणकेशराननो यथान्त्रमाली द्विपहत्यया हरिः ॥ ३० ॥

पदार्थ–
संरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनः = अत्यन्त क्रोधावेगका कारण हेर्न नसकिने विकराल आँखा भएका
व्यात्ताननान्तं = आँ गरेर फैलिएको मुखको कुना-कुनासम्म
स्वजिह्वया = आफ्नो जिब्रोले
विलिहन् = चाट्दै गरेका
असृग्लवाक्तारुणकेशराननः = रगतका थोपाहरूले घाँटीका रौँ र मुख भिजेर रातै भएको
अन्त्रमाली = असुरको आन्द्राको माला लगाउनुभएका भगवान्
यथा = जसरी
द्विपहत्यया = हात्तीलाई मारेर
हरिः = सिंह (सुशोभित हुन्छ त्यसै गरी सुशोभित हुनुभयो)

वाक्यार्थ– असुरलाई मारिसकेपछि अत्यन्त क्रोधका कारण उहाँका आँखा डरलाग्दा र हेर्न नसकिने भएका थिए। त्यसै गरी जिब्राले असुरको रगत चाट्नाले आँ गरिएको मुखको कुना-

कुनासम्म पनि रगत लागेको थियो। असुरको छाती फोर्दा निस्किएका रगतले गर्दा उहाँको मुख र घाँटीका रौँ रातै भएका थिए। उहाँले त्यस असुरको आन्द्राको माला लगाउनुभएको थियो। त्यस वेला उहाँ हात्तीलाई मारेर सानसँग बसेको सिंहजस्तै सुशोभित हुनुहुन्थ्यो।

नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान्।
अहन् समन्तान्नखशस्त्रपाणिभिर्दोर्दण्डयूथोऽनुपथान् सहस्रशः॥ ३१॥

पदार्थ—	**अनुपथान्** = असुरका पछि लाग्ने	**दोर्दण्डयूथः** = हातहरू नै सेना
नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं =	**उदायुधान्** = हातमा हतियार	समान भएका भगवान्ले
नङ्ग्राका धारिला टुप्पाले मुटु र	लिएर आइलागेका	**नखशस्त्रपाणिभिः** = नङ्ग्रारूपी
कलेजो फुटाइसकिएको त्यो	**सहस्रशः** = हजारौँ	शस्त्रास्त्रद्वारा
असुरलाई	**तस्यानुचरान्** = हिरण्यकशिपुका	**समन्तात्** = चारैतर्फबाट
विसृज्य = भुइँमा फालेपछि	अनुचरहरूलाई	**अहन्** = मार्नुभयो

वाक्यार्थ— नङ्ग्राका धारिला टुप्पाले छाती फुटाएर मुटु, कलेजो झिकी हिरण्यकशिपुलाई भुईंमा फालिसकेपछि हतियार लिएर भगवान्माथि जाइलागेका हिरण्यकशिपुका हजारौँ सेनाहरूलाई भगवान्ले पनि आफ्ना सेनासमान भएका हातहरूद्वारा लामा-लामा नङ्ग्रारूपी हतियारहरूले चारै तर्फबाट घेर्दै मार्नुभयो।

सटावधूता जलदाः परापतन् ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः।
अम्भोधयः श्वासहता विचुक्षुभुर्निर्ह्रादभीता दिग्गिभा विचुक्रुशुः॥ ३२॥
द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता।
शैलाः समुत्पेतुरमुष्य रंहसा तत्तेजसा खं ककुभो न रेजिरे॥ ३३॥

पदार्थ—	**अम्भोधयः** = सागरहरू	प्रहारले डगमगाएकी
सटावधूताः = नृसिंहका गर्धनका	**विचुक्षुभुः** = छचल्किन थाले	**क्ष्मा च** = पृथिवी पनि
रौँहरू हल्लिनाले मडारिएका	**निर्ह्रादभीताः** = भगवान्को हुङ्कार	**प्रोत्सर्पत** = हल्लिन थालिन्
जलदाः = बादलहरू	सुनेर डराएका	**अमुष्य** = यी भगवान्को
परापतन् = तितर-वितर भए	**दिग्गिभाः** = दिग्गजहरू	**रंहसा** = असह्य वेगले गर्दा
ग्रहाः = नव ग्रहहरू	**विचुक्रुशुः** = कराउन थाले	**शैलाः** = पहाडहरू
तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः =	**तत्सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुलाः** =	**समुत्पेतुः** = टुक्रिएर खस्न थाले
भगवान्का आँखाको तेजले गर्दा	भगवान्को गर्दनको केशराशिले	**तत्तेजसा** = उनै भगवान्को तेजले
तेजहीन भए	विमानहरू तितरबितर भएको	**खं** = आकाश र
श्वासहताः = भगवान्का	**द्यौः** = अन्तरिक्ष र	**ककुभः च** = सारा दिशाहरू पनि
श्वासको झोक्काले	**पदा अतिपीडिता** = पाउको	**न रेजिरे** = तेजहीन भए

वाक्यार्थ– नृसिंहका गर्धनका रौँहरू हल्लिनाले मडारिएका बादलहरू तितर-वितर भए, नव ग्रहहरू भगवान्का आँखाको तेजले गर्दा तेजहीन भए, भगवान्का श्वासको झोक्काले सागरहरू छचल्किन थाले, भगवान्को हुङ्कार सुनेर डराएका दिग्गजहरू कराउन थाले, भगवान्को गर्दनको केशराशिले विमानहरू तितरबितर भएको अन्तरिक्ष र पाउको प्रहारले डगमगाएकी पृथिवी पनि हल्लिन थालिन्, भगवान्को असह्य वेगले गर्दा पहाडहरू टुक्रिएर खस्न थाले, उनै भगवान्को तेजले आकाश र सारा दिशाहरू पनि तेजहीन भए।

ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे नृपासने सम्भृततेजसं विभुम्।
अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणं प्रचण्डवक्त्रं न बभाज कश्चन॥ ३४॥

पदार्थ–
ततः = त्यसपछि
सभायाम् = सभामा
उत्तमे = अति सुन्दर
नृपासने = सिंहासनमा
उपविष्टम् = बस्नुभएका
अलक्षितद्वैरथम् = अर्को कोही प्रतिद्वन्द्वी नभएका
सम्भृततेजसं = अतिशय तेजयुक्त
अत्यमर्षणं = ज्यादै रिसाएका
प्रचण्डवक्त्रं = भयङ्कर मुखमण्डलवाला
विभुम् = व्यापक प्रभुलाई (डरले)
कश्चन = कसैले पनि
न बभाज = सेवा गर्न सकेन

वाक्यार्थ– त्यसपछि भगवान् त्यो सभाकक्षको अति सुन्दर सिंहासनमा बस्नुभयो। अर्को कुनै प्रतिद्वन्द्वी नभएको र तेजले धपक्क बलेका भगवान् क्रोधका कारणले अति भयावह देखिनुभएको थियो। त्यस बखतमा उहाँको मुखमण्डल निकै विकराल थियो। त्यसैले गर्दा डरले कसैले पनि उहाँको सेवा गर्न सकेन।

विवरण– भगवान्ले आफ्ना भक्तहरूलाई कसरी बचाउनुहुन्छ भन्ने कुराको एउटा उदाहरण प्रह्लादको चरित्र हो। अनन्य भक्तिको उच्च अभिव्यक्ति पनि प्रह्लादमा नै भएको छ। हिरण्यकशिपुले पहाडबाट खसाउँदा, सर्पले टोकाउँदा, खान नदिँदा, आगोमा फ्याँक्दा र पानीमा डुबाउँदा, शस्त्रअस्त्रले काट्न खोज्दा, हात्तीले कुल्चाउँदा पनि भगवान्प्रति प्रह्लादको विश्वास अलिकति पनि डगेन। परमात्मचिन्तनमा संसारका दुःखहरूको चिन्ता नगर्नु अनि केवल परमात्मामा नै मन लगाइरहनु अनन्य भक्ति हो। प्रह्लादले प्राप्त भएका दुःखहरूलाई सहँदै झेल्दै, त्यसबाट मुक्तिको आशा पनि नराखी भक्ति गरिरहे। भगवान्ले पनि हरेक आपत्तिहरूमा उनलाई भित्रभित्रै जोगाइरहनुभयो। प्रह्लादले धेरै दुःख पाउँदासम्म पनि भगवान्ले हिरण्यकशिपुलाई मारिहाल्नुभएन। उहाँले आफ्ना भक्त प्रह्लाद सर्वश्रेष्ठ भक्त हुन् भन्ने सिद्ध गर्न संसारका अगाडि यो सबै देखाउनु आवश्यक थियो। यसरी भक्तिमा भक्तले ज्यान फालेर लागेको र भगवान्ले भक्तका हरेक कष्टहरूलाई नाश गर्न सधैँ सावधान भइरहेको यो प्रसङ्ग भक्त र भगवान्को सम्बन्धको राम्रो उदाहरण बनेको छ।

निशम्य लोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृधे।
प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहुः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः॥ ३५॥

तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं दिदृक्षतां सङ्कुलमास नाकिनाम्।
सुरानका दुन्दुभयोऽथ जघ्निरे गन्धर्वमुख्या ननृतुर्जगुः स्त्रियः॥ ३६॥

पदार्थ—
लोकत्रयमस्तकज्वरं = तीनै लोकको शिरको ज्वरोबराबरको
तम् = त्यो
आदिदैत्यं = आदिदैत्य हिरण्यकशिपुलाई
मृधे = युद्धमा
हरिणा = भगवान् श्रीहरिद्वारा
हतं = मारिएको
निशम्य = सुनेर
प्रहर्षवेगोत्कलितानना = अतिशय हर्षका कारण प्रसन्नमुख भएका
सुरस्त्रियः = देवाङ्गनाहरूले
प्रसूनवर्षैः = पुष्पवृष्टिहरूद्वारा
मुहुः = बारम्बार
ववृषुः = फूल बर्साए
तदा = त्यस वेला
दिदृक्षतां = माथिबाट हेर्ने भएका
नाकिनाम् = देवताहरूको
विमानावलिभिः = विमानका ताँतीले
नभस्तलं = पूरै आकाश
सङ्कुलम् = व्याप्त भएको
आस = थियो
अथ = त्यसपछि
सुरानकाः = स्वर्गीय बाजाहरू र
दुन्दुभयः = दमाहाहरू पनि
जघ्निरे = बजे
गन्धर्वमुख्याः = मुख्य गन्धर्वहरूले
जगुः = गाए र
स्त्रियः = देवाङ्गनाहरू
ननृतुः = नाचे

वाक्यार्थ— भगवान् श्रीहरिले तीनै लोकको शिरको ज्वरोबराबर भएको त्यस आदिदैत्य हिरण्यकशिपुलाई युद्धमा मार्नुभयो रे भन्ने कुरा सुनेका देवाङ्गनाहरूले अतिशय हर्ष र प्रसन्नता व्यक्त गर्दै पुष्पवृष्टि गरे। त्यसै वेला भूलोकको दृश्य हेर्न आएका देवताहरूको विमानको ताँतीले आकाश व्याप्त भयो। त्यसपछि स्वर्गमा बाजाहरू बज्न थाले, गन्धर्वहरू गाउन थाले र देवाङ्गनाहरू नाच्न पनि थाले।

तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिशादयः।
ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः॥ ३७॥
मनवः प्रजानां पतयो गन्धर्वाप्सरचारणाः।
यक्षाः किम्पुरुषास्तात वेतालाः सिद्धकिन्नराः॥ ३८॥
ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनन्दकुमुदादयः।
मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसम्॥
ईडिरे नरशार्दुलं नातिदूरचराः पृथक्॥ ३९॥

पदार्थ—
तात = हे युधिष्ठिर
ब्रह्मेन्द्रगिरिशादयः = ब्रह्माजी, इन्द्र, भगवान् शङ्कर आदि देवताहरू
ऋषयः = ऋषिहरू
पितरः = पितृहरू
सिद्धाः = सिद्धहरू
विद्याधराः = विद्याधरहरू

महोरगाः = नागहरू	**सुनन्दकुमुदादयः** = सुनन्द, कुमुद आदि पार्षदहरू	**बद्धाञ्जलिपुटाः** = अञ्जलि बाँधेर
मनवः = मनुहरू	**सर्वे** = सबै	**नातिदूरचराः** = नजिकै उभिँदै
प्रजानां पतयः = प्रजापतिहरू	**ते** = ती	**आसीनं** = सिंहासनमा बसिरहनुभएको
गन्धर्वाप्सरचारणाः = गन्धर्व, अप्सरा र चारणहरू	**विष्णुपार्षदाः** = विष्णुपार्षद आदि	**तीव्रतेजसम्** = अत्यन्त तेजयुक्त
यक्षाः = यक्षहरू	**विबुधाः** = विद्वान्हरूले	**नरशार्दुलं** = भगवान् नृसिंहलाई
किम्पुरुषाः = किम्पुरुषहरू	**तत्र** = त्यहाँ	**पृथक्** = अलग-अलग
वेतालाः = वेतालहरू	**उपव्रज्य** = गएर	**ईडिरे** = स्तुति गरे
सिद्धकिन्नराः = सिद्ध किन्नरहरू	**मूर्ध्नि** = शिरमा	

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! त्यसै बखतमा ब्रह्मा, इन्द्र, शङ्कर आदि देवताहरू, ऋषिहरू, पितृहरू, सिद्धहरू, विद्याधरहरू, नागहरू, मनुहरू, प्रजापतिहरू, गन्धर्व, अप्सरा र चारणहरू, सिद्ध किन्नरहरू, किम्पुरुषहरू, वेतालहरू तथा सुनन्द, कुमुद आदि भगवान्का पार्षदहरू पनि त्यस ठाउँमा आए र नजिकै उभिएर सिंहासनमा बसिरहनुभएका भगवान्को अलग-अलग स्तुति गर्न थाले।

ब्रह्मोवाच (ब्रह्माजीले भन्नुभयो)

नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।

विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान् गुणैः स्वलीलया सन्दधतेऽव्ययात्मने ॥४० ॥

पदार्थ–

अनन्ताय = अनन्त	**पवित्रकर्मणे** = पवित्र चरित्रवाला	**सन्दधते** = गर्ने
दुरन्तशक्तये = अनन्त शक्ति भएका	**गुणैः** = प्रकृतिका गुणहरूद्वारा	**अव्ययात्मने** = निर्विकारस्वरूप हजुरलाई
विचित्रवीर्याय = आश्चर्यजनक प्रभावले युक्त	**स्वलीलया** = आफ्ना लीलाद्वारा	**नतः अस्मि** = नमस्कार गर्दछु
	विश्वस्य = संसारको	
	सर्गस्थितिसंयमान् = उत्पत्ति, स्थिति र लयलाई	

वाक्यार्थ– हे अनन्त प्रभु ! अनन्त शक्तिसम्पन्न, आश्चर्यजनक र पवित्र कर्म गर्नुहुने, प्रकृतिका तीन गुणको आधारमा ख्याल-ख्यालमैं सारा प्रपञ्चको नै सृष्टि, स्थिति र प्रलय गर्नुहुने त्यस्ता निर्विकार हजुरलाई म नमस्कार गर्दछु।

श्रीरुद्र उवाच (श्रीरुद्रले भन्नुभयो)

कोपकालो युगान्तस्ते हतोऽयमसुरोऽल्पकः ।

तत्सुतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ४१ ॥

पदार्थ–

	भक्तवत्सल = हे भक्तवत्सल	प्रभु

ते = हजुरको
कोपकालः = रिसाउने समय त
युगान्तः = युगको अन्त्यमा हो
अयम् = यो
अल्पकः = अति तुच्छ
असुरः = दैत्य
हतः = मरिसक्यो (त्यसैले अब क्रोध आवश्यक छैन)
ते = हजुरको
उपसृतं = नजिकमा आएको
भक्तं = आफ्नो भक्त
तत्सुतं = त्यसको पुत्र प्रह्लादलाई
पाहि = रक्षा गर्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे भक्तवत्सल प्रभु ! हजुर रिसाउने त युगान्त कालमा हो, यो तुच्छ दानव मरिसकेकाले अब नरिसाउनुहोस्। नजिकै रहेका आफ्ना भक्त प्रह्लादलाई रक्षा गर्नुहोस्।

इन्द्र उवाच (इन्द्रले भन्नुभयो)

प्रत्यानीताः परम भवता त्रायता नः स्वभागा
दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि।
कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते
मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहापरैः किम्॥ ४२॥

पदार्थ–
परम = हे परमपुरुष
नः = हामीहरूलाई
त्रायता = रक्षा गर्ने
भवता = हजुरद्वारा
स्वभागा = हाम्रा यज्ञका भागहरू
प्रत्यानीताः = फर्काइएका छन्
दैत्याक्रान्तं = दैत्यको डरले आकुल भएको
त्वद्गृहं = हजुरको निवासस्थान
हृदयकमलं = हामीहरूको हृदयलाई
प्रत्यबोधि = प्रसन्न पारिदिनुभयो
अहो नाथ = हे प्रभु
ते = हजुरलाई
शुश्रूषतां = सेवा गर्ने भक्तहरूको लागि
इदम् = यो
कालग्रस्तं = कालको गाँसरूप विलासका साधनहरू
कियत् = केही पनि होइनन्
नारसिंह= हे नृसिंहदेव
तेषां = त्यस्ता भक्तहरूको लागि
मुक्तिः = मोक्ष पनि
न हि बहुमता = ठूलो कुरो होइन भने
अपरैः किम् = अरूको त के कुरा

वाक्यार्थ– हे परमपुरुष ! हजुरले आज हामीहरूको रक्षा गर्नुभएको छ। दैत्यद्वारा लुटिएको यज्ञका भागहरू पनि फर्काइदिनुभएको छ र स्वर्गादि पनि दिलाइदिनुभएको छ। दैत्यको डरले हजुरको निवासस्थान भएको हामीहरूको हृदय खुम्चिएको थियो, आज फेरि प्रसन्न भएको छ। आ-आफ्ना ऐश्वर्यहरू पनि हामीहरूले पायौँ, यो पनि हजुरकै अनुग्रह हो। हुन त हजुरको सेवामा दत्तचित्त भएका व्यक्तिका लागि यी भोगविलासका साधनहरू केही पनि होइनन्, सबै कालका आहार हुन्। वास्तवमा हे नृसिंहदेव ! त्यस्ता भक्तहरूका लागि त मुक्ति पनि ठूलो कुरा होइन भने अरूको त के कुरा ?

ऋषय ऊचुः (ऋषिहरूले भन्नुभयो)

त्वं नस्तपः परममात्थ यदात्मतेजो
येनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्ज।
तद्विप्रलुप्तममुनाद्य शरण्यपाल
रक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः॥ ४३॥

पदार्थ–
शरण्यपाल = हे शरणागतवत्सल एवं सबैका पालक प्रभु
त्वं = हजुरले नै
नः = हामीहरूलाई
यत् = जो
आत्मतेजः = आत्मतेजको रूपमा
परमम् = उत्कृष्ट
तपः = ध्यानस्वरूप तपस्याको
आत्थ = उपदेश गर्नुभएको हो
येन = जुन ध्यान र तपस्याद्वारा
आदिपुरुषः = ब्रह्माजीले
आत्मगतं = सूक्ष्मरूपले हजुरमा नै लीन भएको
इदम् = यो चराचर विश्वलाई
ससर्ज = सृष्टि गर्नुभयो
अमुना = यस दुष्टले
तत् = त्यो तपस्यालाई
विप्रलुप्तम् = लोप गराएको थियो
अद्य = अहिले
रक्षागृहीतवपुषा = साधुरक्षाका लागि नृसिंहशरीर लिनुहुने हजुरले
पुनः = फेरि पनि
अन्वमंस्थाः = तपस्या गर्नको लागि अनुमोदन गर्नुभएको छ

वाक्यार्थ– हे शरणागतवत्सल एवं पालक प्रभु ! हजुरले नै हामीहरूलाई आत्मतेजको रूपमा परम तपस्याको उपदेश गर्नुभएको थियो जुन तपस्याको बलले ब्रह्माजीले हजुरमा सूक्ष्मरूपले लीन भएको चराचर जगत्‌को सृष्टि गर्नुभयो। यो दुष्ट असुरको कारणले गर्दा त्यस्तो तपस्याको महत्त्व लोप भएको थियो। आज फेरि नृसिंहको रूप धारण गरी साधुजनको रक्षा गर्दै तपस्याको वातावरण बनाउनुभएको छ।

पितर ऊचुः (पितृहरूले भने)

श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजै-
र्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत् तिलाम्बु।
तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद् य आर्च्छत्
तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे॥ ४४॥

पदार्थ–
नः = हामीहरूका
तनूजैः = पुत्रहरूद्वारा
दत्तानि = दिइएका
श्राद्धानि = पिण्डदान आदिलाई
यः = जो असुरले
प्रसभं = हठपूर्वक
अधिबुभुजे = खाएको थियो
तीर्थसमये = श्राद्धको समयमा (हामीलाई दिइएको)
तिलाम्बु = तिलपानी (तर्पणजल)लाई

अपि = पनि
अपिबत् = जसले पिएको थियो
तस्य = त्यस्तो असुरको
नखविदीर्णवपात् = नङ्ग्राले चिरेर बोसो निकालिएको
उदरात् = पेटबाट
यः = जो हजुरले
आर्च्छत् = सबै हामीलाई नै फर्काइदिनुभयो
तस्मै = त्यस्ता
अखिलधर्मगोप्त्रे = सारा धर्मको रक्षा गर्नुहुने
नृहरये = भगवान् नृसिंहलाई
नमः = नमस्कार छ

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हामीहरूका पुत्रहरूले हाम्रा लागि दिएका श्राद्धका पिण्डहरू र तर्पणका रूपमा दिइएका तर्पणजल पनि यो दुष्टले जबर्जस्ती खायो र पियो। आज हजुरले त्यसको पेटबाट आफ्ना तिखा–तिखा नङ्ग्राले बोसो आदि निकालेर मानौं हाम्रो अधिकार हामीहरूलाई नै फिर्ता गरिदिनुभएको छ। त्यस्ता सारा धर्मका रक्षक भगवान् नृसिंहलाई हामी नमस्कार गर्दछौं।

सिद्धा ऊचुः (सिद्धहरूले भने)

योनो गतिं योगसिद्धामसाधुरहारषीद् योगतपोबलेन।
नानादर्पं तं नखैर्निददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ॥ ४५ ॥

पदार्थ–
नृसिंह = हे नृसिंहदेव
यः = जो
असाधुः = दुष्ट हिरण्यकशिपुले
नः = हामीहरूको
योगसिद्धाम् = योगद्वारा प्राप्त
गतिं = गतिलाई
योगतपोबलेन = आफ्नो योग र तपस्याको बलले
अहारषीत् = हरण गरेको थियो
नानादर्पं = धन र ऐश्वर्यादिले ज्यादै घमण्डी भएको
तं = त्यो दैत्यलाई (हजुरले)
नखैः = आफ्ना नङ्ग्राहरूद्वारा
निददार = चिर्नुभयो
तस्मै = त्यस्ता
तुभ्यं = हजुरलाई
प्रणताः स्मः = नमस्कार गर्दछौं

वाक्यार्थ– हे नृसिंहदेव ! जो दुष्ट हिरण्यकशिपुले हामीहरूको योगसिद्धिबाट प्राप्त भएको गतिलाई आफ्नो योग, तपस्या र बलको आधारमा हरण गरेको थियो। धन र ऐश्वर्यको कारणले घमण्डी बनेको त्यस दैत्यलाई आज हजुरले नङ्ग्राले चिरेर मार्नुभएको छ। त्यस्ता हजुरलाई हामी नमस्कार गर्दछौं।

विद्याधरा ऊचुः (विद्याधरहरूले भने)

विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः।
स येन सङ्ख्ये पशुवद्धतस्तं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यम् ॥ ४६ ॥

पदार्थ–
पृथग्धारणया = अनेक प्रकारका उपासना आदिद्वारा
अनुराद्धां = सिद्ध गरिएको
विद्यां = अन्तर्धान आदि विद्यालाई
बलवीर्यदृप्तः = बल र पराक्रमले उन्मत्त भएको
अज्ञः = यो अज्ञानीले
न्यषेधत् = निस्तेज गरायो
सः = त्यस्तो असुर
सङ्ख्ये = युद्धमा
येन = जुन हजुरद्वारा
पशुवत् = सामान्य पशु झैं
हतः = मारियो

तं = त्यस्ता	नृसिंहरूप धारण गर्नुहुने	**नित्यम्** = सधैं
मायानृसिंहं = मायाद्वारा	हजुरलाई	**प्रणताः स्म** = नमस्कार गर्दछौं

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! यस अज्ञानीले अनेक प्रकारका उपासना आदिबाट प्राप्त भएको अन्तर्धान आदि हुने हामीहरूको विद्यालाई आफ्नो बल र पराक्रमले उन्मत्त भएर निस्तेज बनाइदिएको थियो। आज हजुरले त्यस अज्ञानीलाई युद्धमा पशुलाई झैं मार्नुभएको छ। मायाशक्तिद्वारा नृसिंहरूप धारण गर्नुहुने त्यस्ता हजुरलाई नमस्कार गर्दछौं।

नागा ऊचुः (नागहरूले भने)

येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः।

तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानन्द नमोऽस्तु ते॥ ४७॥

पदार्थ–	**स्त्रीरत्नानि** = स्त्रीरूप रत्नहरू पनि	**आसां** = यी हाम्रा स्त्रीहरूलाई
येन = जो	**हृतानि** = हरण गर्‍यो	**दत्तानन्द** = आनन्द दिनुहुने
पापेन = पापीले	**तद्वक्षः** = त्यस्ता दुष्टको छातीलाई	**ते** = हजुरलाई
नः = हामीहरूका	**पाटनेन** = फुटाउनाले	**नमः अस्तु** = नमस्कार छ
रत्नानि = रत्नहरू र		

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! जो पापीले हामीहरूका रत्नहरू र स्त्रीरूप रत्नहरूको पनि हरण गर्‍यो। आज हजुरले त्यस्तो दुष्टलाई छाती फुटाएर मार्नुभएको छ। जसको कारणले हाम्रा स्त्रीहरू अत्यन्त प्रसन्न छन्। त्यस्ता हजुरलाई हामी नमस्कार गर्दछौं।

मनव ऊचुः (मनुहरूले भने)

मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव परिभूतसेतवः।

भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो करवाम ते किमनुशाधि किङ्करान्॥४८॥

पदार्थ–	**परिभूतसेतवः** = मर्यादा नष्ट-भ्रष्ट गरिएका	**ते** = हजुरको
देव = हे प्रभु	**मनवः** = मनुहरू हौं	**किम्** = के सेवा
वयं = हामीहरू	**सः खलः** = त्यो दुष्टलाई	**करवाम** = गरौं
तव = हजुरको	**भवता** = हजुरले	**किङ्करान्** = आफ्ना सेवकहरूलाई
निदेशकारिणः = आज्ञापालन गर्ने	**उपसंहृतः** = मार्नुभयो	**अनुशाधि** = आज्ञा दिनुहोस्
दितिजेन = दितिपुत्र हिरण्यकशिपुद्वारा	**प्रभो** = हे स्वामी	

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हामीहरू हजुरका आज्ञापालन गर्ने सेवक मनुहरू हौं। यो दुष्ट हिरण्यकशिपुले हाम्रो मर्यादालाई नष्ट-भ्रष्ट बनाएको थियो। अहिले हजुरले त्यस दुष्टलाई

मारिसक्नुभएको छ। हे स्वामी ! हामीहरू हजुरको के सेवा गरौँ ? आफ्ना सेवकहरूलाई आज्ञा दिनुहोस्।

प्रजापतय ऊचुः (प्रजापतिहरूले भने)

प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः।
स एष त्वया भिन्नवक्षा नु शेते जगन्मङ्गलं सत्त्वमूर्तेऽवतारः॥ ४९॥

पदार्थ–
परेश = हे परमेश्वर
वयं = हामीहरू
ते = हजुरद्वारा नै
अभिसृष्टाः = प्रजासृष्टिका लागि सृष्टि गरिएका
प्रजेशाः = प्रजापतिहरू हौँ
येन = जुन दुष्ट हिरण्यकशिपुद्वारा
निषिद्धाः = (प्रजा सृष्टि नगर भनेर) निषेध गरिएका हामीहरूले
प्रजाः = प्रजाहरू
न वै सृजामः = सृष्टि गरेनौँ
सः एषः = त्यो हिरण्यकशिपु
त्वया = हजुरद्वारा
भिन्नवक्षाः = छाती फुटेको यो
शेते = भुइँमा लडिरहेको छ
सत्त्वमूर्ते = हे सत्त्वमूर्ति भगवान्
नु = निश्चय नै
अवतारः = हजुरको अवतार
जगन्मङ्गलं = जगत्को मङ्गलका लागि भएको हो

वाक्यार्थ– हे परमेश्वर ! प्रजासृष्टिको लागि हजुरले हामीहरूको सृष्टि गर्नुभएको हो तर यो दुष्टले निषेध गरेको हुनाले हामीहरूले प्रजाको सृष्टि गर्न पाएका थिएनौँ। आज हजुरले यो दुष्टको छाती फुटाइसक्नुभएको छ र यो भुइँमा लडिरहेको छ। हे सत्त्वगुणका मूर्ति भगवान् ! वास्तवमा हजुरको यो अवतार जगत्को कल्याणको लागि भएको हो।

गन्धर्वा ऊचुः (गन्धर्वहरूले भने)

वयं विभो ते नटनाट्यगायका येनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः।
स एष नीतो भवता दशामिमां किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते॥ ५०॥

पदार्थ–
विभो = हे प्रभु
वयं = हामीहरू
ते = हजुरका लागि
नटनाट्यगायकाः = नाटक देखाउने, नाच्ने र गाउने गन्धर्व हौँ
येन = जुन दुष्टले हामीलाई
वीर्यबलौजसा = पराक्रम, बल र तेजको आधारमा
आत्मसात् कृताः = आफ्नो अधीनमा राखेको थियो
सः एषः = त्यो दुष्ट
भवता = हजुरद्वारा
इमां दशाम् = यो अवस्थाामा
नीतः = पुऱ्याइयो
उत्पथस्थः = विपरीत बाटोमा हिँड्ने मानिस (कहिल्यै पनि)
कुशलाय = कल्याणको लागि
कल्पते किम् = समर्थ हुन्छ र

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हामीहरू हजुरको कीर्तन गाउने, नाच्ने र नाटक देखाउने गन्धर्वहरू हौँ। यस दुष्टले बल, पराक्रम र तेजले हामीहरूलाई आफ्नो अधीनमा राखेको थियो। आज त्यसलाई हजुरले यस अवस्थामा पुऱ्याइदिनुभएको छ। विपरीत मार्गमा हिँड्ने व्यक्तिलाई किन कल्याण

हुन्थ्यो र ? कहिल्यै हुँदैन।

चारणा ऊचुः (चारणहरूले भने)

हरे तवाङ्घ्रिपङ्कजं भवापवर्गमाश्रिताः।

यदेष साधुहृच्छयस्त्वयासुरः समापितः॥ ५१॥

पदार्थ–

हरे = हे प्रभु (हामीहरू)
भवापवर्गम् = संसारबाट मुक्ति दिने
तव = हजुरको
अङ्घ्रिपङ्कजं = चरणारविन्दमा
आश्रिताः = आश्रित छौं
साधुहृच्छयः = सज्जनहरूको हृदयमा दुःख दिने
यत् एषः = जुन यो (दुष्ट)
असुरः = दैत्य
त्वया = हजुरद्वारा
समापितः = मारियो

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हामीहरू संसारबाट मुक्ति दिलाउने हजुरको चरणारविन्दमा आश्रित छौं। आजसम्म हामीहरू सबैको हृदयमा यो दुष्ट भयको रूपमा बसेको थियो। अहिले हजुरले त्यसलाई मारिदिनुभयो।

यक्षा ऊचुः (यक्षहरूले भने)

वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोज्ञै-

स्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम्।

स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते

नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश॥ ५२॥

पदार्थ–

पञ्चविंश = हे पच्चीस तत्त्वका नियामक प्रभु
ते = हजुरका
मनोज्ञैः = राम्रा
कर्मभिः = कर्महरूले गर्दा
अनुचरमुख्याः = मुख्य अनुचर बनेका
ते वयम् = ती हामीहरू
इह = अहिले यहाँ
दितिसुतेन = यो दितिको छोराद्वारा
वाहकत्वम् = भरिया
प्रापिताः = बनाइयौं
नरहरे = हे प्रभु
तत्कृतं = त्यो दुष्टले गरेको
जनपरितापं = सारा प्रजाहरूको कष्टलाई
जानता ते = बुझ्नेवाला हजुरले
सः तु = त्यसलाई पनि
पञ्चतां = मृत्युको अवस्थामा
उपनीतः = पुर्‍याउनुभयो

वाक्यार्थ– हे पच्चीस तत्त्वका नियामक प्रभु ! हामीहरू आफ्नो राम्रा कर्मका कारणले हजुरका मुख्य अनुचर बनेका हौं। त्यो हिरण्यकशिपुले हामीहरूलाई भरिया बनाएको थियो। हे प्रभु ! त्यस दुष्टले हामीमाथि गरेको दमनलाई बुझेर हजुरले त्यसलाई मारिदिनुभयो।

किम्पुरुषा ऊचुः (किम्पुरुषहरूले भने)

वयं किम्पुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः ।

अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ॥ ५३ ॥

पदार्थ–	**ईश्वरः** = अचिन्त्य गुणवाला नियामक हुनुहुन्छ	**साधुभिः** = सज्जनहरूद्वारा
वयं = हामीहरू	**अयं** = यो	**धिक्कृतः** = धिक्कार गरियो (तब)
किम्पुरुषाः = किम्पुरुष हौं	**कुपुरुषः** = दुष्ट पुरुष हो	**नष्टः** = मारियो
त्वं तु = हजुर चाहिँ	**यदा** = जब	
महापुरुष = महापुरुष र		

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हामीहरू किम्पुरुष हौं। हजुर महापुरुष, अचिन्त्य गुणवाला जगत्को नियामक पनि हुनुहुन्छ। यो हिरण्यकशिपु दुष्ट पुरुष हो। अहिले सज्जनहरूद्वारा धिक्कार गरिएपछि यो हजुरद्वारा मारियो।

वैतालिका ऊचुः (वैतालिकहरूले भने)

सभासु सत्रेषु तवामलं यशो गीत्वा सपर्यां महतीं लभामहे ।

यस्तां व्यनैषीद् भृशमेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन् यथामयः ॥ ५४ ॥

पदार्थ–	**गीत्वा** = गाएर	**आमयः यथा** = रोगजस्तै भएको
भगवन् = हे प्रभु (पहिले)	**महतीं** = ठुलो	**एषः** = यो
सभासु = सभाहरूमा र	**सपर्यां** = पूजा	**भृशम्** = अत्यन्त
सत्रेषु = ठुला-ठुला यज्ञहरूमा	**लभामहे** = पाउँथ्यौं	**दुर्जनः** = दुष्ट हिरण्यकशिपु
तव = हजुरको	**यः** = जुन दुष्टले	**दिष्ट्या** = भाग्यले
अमलं = निर्मल	**ताम्** = त्यो पूजालाई	**ते** = हजुरद्वारा
यशः = कीर्तिलाई	**व्यनैषीत्** = हरण गरेको थियो	**हतः** = मारियो

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हामी वैतालिकहरू ठुला-ठुला सभामा र यज्ञहरूमा गएर निर्भय भई हजुरको यश खुब गाउँथ्यौं र पूजा पनि प्राप्त गर्थ्यौं। त्यस सौभाग्यलाई यस दुष्टले हरण गरिदिएको थियो। आज त्यस दुर्जनलाई हजुरले मारिदिनुभएको छ। जसरी रोग नष्ट भएपछि आनन्द हुन्छ त्यसै गरी उसको मृत्युले आज सबैको कल्याण भएको छ।

किन्नरा ऊचुः (किन्नरहरूले भने)

वयमीश किन्नरगणास्तवानुगा दितिजेन विष्टिममुनानुकारिताः ।

भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ॥ ५५ ॥

पदार्थ–
ईश = हे जगन्नियन्ता भगवान्
वयम् = हामी
किन्नरगणाः = किन्नरगणहरू
तव = हजुरका
अनुगाः = अनुचर हौँ
अमुना = यो
दितिजेन = दैत्यद्वारा
विष्टिम् = पारिश्रमिकविना नै
अनुकारिताः = जबर्जस्ती काममा लगाइएका थियौँ
हरे = हे प्रभु
वृजिनः = पापात्मा भएको
सः = त्यो दैत्य
भवता = हजुरद्वारा
अवसादितः = मारियो
नरसिंह = हे नृसिंहदेव
नाथ = हे रक्षक ! (हजुर)
नः = हामीहरूको
विभवाय = ऐश्वर्यका लागि
भव = हुनुहोस्

वाक्यार्थ– हे जगन्नियन्ता भगवान् ! हामीहरू किन्नरगण हौँ र हजुरका अनुचर पनि हौँ। यस दुष्ट दैत्यले पारिश्रमिकविना नै हामीहरूलाई खुब काममा लदायो। हे प्रभु ! आज त्यो पापात्मा दैत्यलाई हजुरले मारिदिनुभयो। हे नृसिंहदेव ! हजुर हामी सबैको कल्याण गर्दै रहनुहोस्।

विष्णुपार्षदा ऊचुः (भगवान् विष्णुका पार्षद्‌हरूले भने)

अद्यैतद्धरिनररूपमद्‌भुतं ते दृष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म।
सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तस्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्‌मः॥ ५६॥

पदार्थ–
नः = हामीहरूलाई
शरणद = शरण दिने
सर्वलोकशर्म = सबैको कल्याण गर्ने हे प्रभु
अद्‌भुतं = निकै आश्चर्यजनक
एतत् = यो
ते = हजुरको
हरिनररूपम् = नृसिंहरूप
अद्य = आज नै
दृष्टं = देखियो
ईश = हे स्वामी
सः = त्यस्तो
अयं = यो दुष्ट हिरण्यकशिपु
विप्रशप्तः = ब्राह्मणहरूद्वारा श्राप दिइएको
ते = हजुरको
विधिकरः = सेवक हो
तस्य = त्यसको
इदं = यो हजुरको हातबाट
निधनम् = मृत्यु हुनु
अनुग्रहाय = अनुग्रहकै लागि हो भनेर
विद्‌मः = बुझेका छौँ

वाक्यार्थ– हे सबैका कल्याणकारक प्रभु ! हामीहरू हजुरकै शरणमा छौँ। यस्तो अद्‌भुत नृसिंहरूप हामीले अहिलेसम्म देखेका थिएनौँ। हे प्रभु ! यो हिरण्यकशिपु पनि हजुरकै एक सेवक हो, केवल ब्राह्मणहरू (सनकादि)को श्रापले गर्दा यस्तो भएको थियो। आज हजुरले उसलाई मारिदिनुभएको छ। यो उसको लागि अनुग्रह नै हो भनेर हामीहरूले बुझेका छौँ।

इति श्रीमद्‌भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे
प्रह्लादानुचरिते दैत्यराजवधे नृसिंहस्तवो नाम अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

अथ नवमोऽध्यायः

प्रह्लादद्वारा नृसिंह भगवान्को स्तुति

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः।

नोपैतुमशकन्मन्युसंरम्भं सुदुरासदम्॥ १॥

पदार्थ—
एवं = यसरी
ब्रह्मरुद्रपुरःसराः = ब्रह्मा, रुद्र आदि
सर्वे सुरादयः = सबै देवताहरूले
सुदुरासदम् = भगवान्को शान्त गर्नै नसकिने किसिमको
मन्युसंरम्भं = क्रोधको आवेगलाई देखेर (शान्त पार्नका लागि)
उपैतुम् = नजिकमा जान
न अशकन् = सकेनन्

वाक्यार्थ— यसरी ब्रह्मा, रुद्र आदि सबै देवताहरूले भगवान्को स्तुति गरे। तैपनि भगवान्को क्रोधको आवेग अत्यन्त भयावह हुँदा उहाँको नजिकमा जान कोही पनि सकेनन्।

साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तं महदद्भुतम्।

अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात् सा नोपेयाय शङ्किता॥ २॥

पदार्थ—
देवैः = देवताहरूद्वारा
प्रेषिता = पठाइएकी
साक्षात् श्रीः = साक्षात् लक्ष्मी पनि
तं = त्यो
महत् = ठुलो र
अद्भुतम् = आश्चर्यमय रूपलाई
दृष्ट्वा = देखेर
शङ्किता = डराएकी
सा = ती लक्ष्मीले
अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात् = कहिल्यै नदेखेको र नसुनेको रूप भएकोले
न उपेयाय = नजिक जानुभएन

वाक्यार्थ— त्यसपछि देवताहरूले आफ्ना पतिदेवलाई खुसी पार्न र क्रोध शान्त गर्नको लागि साक्षात् लक्ष्मीजीलाई पठाए। भगवान्को त्यस्तो डरलाग्दो र आश्चर्यमय कहिल्यै पनि नदेखेको रूप देखेर डराएकी लक्ष्मीजी पनि उहाँको नजिक जान सक्नुभएन।

प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमन्तिके।

तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम्॥ ३॥

पदार्थ—
ब्रह्मा = ब्रह्माजीले
अन्तिके = नजिकै
अवस्थितम् = रहेका
प्रह्लादं = प्रह्लादलाई
प्रेषयामास = पठाउनुभयो र
तात = हे बाबु
उपेहि = नजिक जाऊ र
स्वपित्रे = आफ्ना पिताजीमाथि
कुपितं = रिसाउनुभएका
प्रभुम् = प्रभुलाई
प्रशमय = शान्त गराऊ (भन्नुभयो)

वाक्यार्थ– त्यसपछि त्यहीँ नजिकै बसिरहेका प्रह्लादलाई ब्रह्माजीले भन्नुभयो– 'हे बाबु प्रह्लाद ! तिमी नजिक जाऊ र तिम्रा पिताजीसँग रिसाउनुभएका भगवान्‌लाई प्रसन्न गराऊ।'

तथेति शनकै राजन् महाभागवतोऽर्भकः।
उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलिः॥ ४॥

पदार्थ–
राजन् = हे युधिष्ठिर
महाभागवतः = भगवान्‌का परमभक्त
अर्भकः = बालक प्रह्लादले
तथा इति = हवस् भन्दै
शनकै = बिस्तारै
उपेत्य = नजिक गएर
विधृताञ्जलिः = हात जोड्दै
कायेन = शरीरले
भुवि = भुइँमा नै पस्रिएर
ननाम = ढोगे

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! ब्रह्माजीको आज्ञालाई स्वीकार गर्दै त्यसपछि भगवान्‌का भक्त बालक प्रह्लाद बिस्तारै भगवान्‌को नजिकै गए र उनले हात जोड्दै लम्पसार परेर ढोगे।

स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः।
उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात् कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम्॥ ५॥

पदार्थ–
स्वपादमूले = आफ्नो चरणको नजिकै
पतितं = लम्पसार परेका
तम् अर्भकं = ती बालक प्रह्लादलाई
विलोक्य = देखेर
देवः = भगवान्‌ले
कृपया = दयाले
परिप्लुतः = भरिपूर्ण हुँदै
उत्थाप्य = उठाएर
तच्छीर्ष्णि = प्रह्लादको शिरमा
कालाहिवित्रस्तधियां = कालरूपी सर्पबाट डराउनेका लागि पनि
कृताभयम् = अभय प्रदान गर्ने
कराम्बुजं = आफ्नो हात
अदधात् = राखिदिनुभयो

वाक्यार्थ– यसरी बालक प्रह्लादलाई आफ्नो चरणमा परेको देखेर भगवान्‌ले दयापूर्वक प्रह्लादलाई उठाउनुभयो र कालरूपी सर्पबाट डराएका व्यक्तिहरूका लागि पनि अभय प्रदान गर्ने आफ्नो हात उनको शिरमा राखिदिनुभयो।

स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः।
तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृदश्रुलोचनः॥ ६॥

पदार्थ–
तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः = भगवान्‌का हातको स्पर्श मात्रले सारा अशुभ नाश भएका
सपदि = तुरुन्तै
अभिव्यक्तपरात्मदर्शनः = परमात्मासँग एकत्वज्ञानको अपरोक्षानुभव गर्दै
निर्वृतः = आनन्दमा मग्न र
हृष्यत्तनुः = शरीर रोमाञ्चित भएका
क्लिन्नहृत् = हृदय पग्लिएका
अश्रुलोचनः = आँखाभरि आँसु भएका
सः = ती भक्त प्रह्लादले
तत्पादपद्मं = उनै भगवान्‌को चरणरूप कमललाई
हृदि = हृदयमा
दधौ = धारण गरे

वाक्यार्थ– भगवान्‌को हातको स्पर्श पाउनेबित्तिकै प्रह्लादका केही बचे-खुचेका अशुभ कर्मसंस्कारहरू पनि तुरुन्तै नाश भए र उनलाई परमात्मतत्त्वको साक्षात्कार भयो। अब उनमा आनन्दको सीमा रहेन। उनको शरीर रोमाञ्चित भयो, हर्षले हृदय पग्लियो, आँखा आँसुले भरिए। अनि उनले आफ्नो हृदयमा केवल भगवान्‌को चरणको ध्यान गरे।

अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः।

प्रेमगद्‌गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः॥ ७॥

पदार्थ–	प्रह्लादले	**वाचा** = वाणीले
सुसमाहितः = ज्यादै सावधान र	**एकाग्रमनसा** = एकचित्त भएर	**हरिम्** = भगवान् श्रीहरिलाई
तन्न्यस्तहृदयेक्षणः = भगवान्‌मा नै चित्त र आँखा लगाएका	**प्रेमगद्‌गदया** = प्रेमले गद्‌गद भएका	**अस्तौषीत्** = स्तुति गरे

वाक्यार्थ– त्यसपछि आफ्नो चित्त र आँखा दुबै भगवान्‌मा लगाएका प्रह्लादले एकाग्र हुँदै प्रेमपूर्ण वाणीमा भगवान् श्रीहरिको स्तुति गर्न थाले।

प्रह्लाद उवाच (प्रह्लादले भने)

ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः

सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः।

नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः

किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः॥ ८॥

पदार्थ–	**सिद्धाः** = सिद्धहरूले पनि	**सः हरिः** = त्यस्ता भगवान् श्रीहरि
सत्त्वैकतानमतयः = निरन्तर सत्त्वगुणमा चित्त लगाइरहने	**पुरुगुणैः** = धेरै गुण भएका	**उग्रजातेः** = राक्षस जातिवाला
ब्रह्मादयः = ब्रह्मा आदि	**वचसां** = स्तुतिरूप वाणीका	**मे** = मेरो स्तुतिबाट
सुरगणाः = देवताहरूले	**प्रवाहैः** = धाराप्रवाहद्वारा	**तोष्टुम्** = प्रसन्न हुन
अथ = त्यस्तै	**अधुना अपि** = अहिलेसम्म पनि	**अर्हति किं** = सक्नुहोला र
मुनयः = मुनिहरूले र	**आराधितुं** = प्रसन्न पार्न	
	न पिप्रुः = सकेनन्	

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! सत्त्वगुणी तथा सधैँ हजुरमा चित्त लगाइरहने ब्रह्मा आदि देवता, मुनि र सिद्धहरूले पनि गुणयुक्त वाणीहरूद्वारा हजुरको स्तुति गरे तर त्यसबाट हजुर प्रसन्न हुनुभएन भने मजस्तो एउटा राक्षस कुलमा उत्पन्न भएको बालकको स्तुतिबाट हजुर के प्रसन्न हुनुहोला र ?

मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौज-

स्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः।

नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो
भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय ॥ ९॥

पदार्थ—

धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजः-प्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः = धन-सम्पत्ति, सत्कुलमा जन्म, रूप, तपस्या, शास्त्रीय ज्ञान, इन्द्रियशक्ति, तेज, प्रताप,	शारीरिक शक्ति, पुरुषार्थ, बुद्धि र योग आदि **परस्य पुंसः** = परमात्माको **आराधनाय** = प्रसन्नताका लागि **न भवन्ति** = समर्थ हुँदैनन् जस्तो **मन्ये** = मलाई लाग्छ	**हि** = किनभने **भगवान्** = भगवान् श्रीहरि **भक्त्या** = केवल भक्तिद्वारा **गजयूथपाय** = गजराजका लागि **तुतोष** = प्रसन्न हुनुभयो

वाक्यार्थ— मलाई के लाग्छ भने धन, सम्पत्ति, सत्कुलमा जन्म, रूप, तपस्या, शास्त्रज्ञान, इन्द्रियशक्ति, तेज, प्रताप, शारीरिक शक्ति, पुरुषार्थ, बुद्धि र योग आदि कुनै पनि कुरा हजुरको प्रसन्नताका लागि आवश्यक छैनन् किनभने हजुर केवल भक्तिको कारणले गजराजसँग पनि प्रसन्न हुनुभयो।

विप्राद् द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभ-
पादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम्।
मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थ-
प्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥

पदार्थ—

द्विषड्गुणयुतात् = बाह्रै गुणले युक्त भएको **अरविन्दनाभपादारविन्द-विमुखात्** = भगवान्को चरणारविन्दको चिन्तनबाट विमुख भएको	**विप्रात्** = ब्राह्मणभन्दा **तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं** = भगवान्मा नै मन, वचन, चेष्टा, धन र प्राण समेत समर्पित गर्ने **श्वपचं** = चाण्डाललाई **वरिष्ठम्** = श्रेष्ठ **मन्ये** = मान्दछु	**सः** = त्यो चाण्डालले **कुलं** = आफ्नो कुललाई पनि **पुनाति** = पवित्र पार्दछ **भूरिमानः तु** = ब्राह्मण भए पनि अहङ्कारी अभक्तले त **न** = कुल पवित्र पार्न सक्दैन

वाक्यार्थ— म त ब्राह्मणमा हुनुपर्ने बाह्रै ओटा गुणले युक्त भए पनि भगवान्को चरणारविन्दको चिन्तनबाट विमुख छ भने त्यो ब्राह्मणभन्दा पनि मन, वचन र कर्मले भगवान्मा समर्पित भएको चाण्डाललाई श्रेष्ठ मान्दछु। भगवान्मा भक्ति भएको त्यो चाण्डालले बरु आफ्नो कुललाई पवित्र पार्न सक्छ, अहङ्कारी भक्तिहीन ब्राह्मणले कदापि सक्दैन।

विवरण— प्रह्लाद भगवान्लाई खुसी पार्न केवल भक्ति भए पुग्ने अरू शास्त्रज्ञान, धन, रूप आदि साधन नचाहिने कुरा बताउँछन्। माथिका चार श्लोकहरूमा प्रह्लादले आफूले भगवान्को स्तुति

गर्नुका कारणहरू प्रस्तुत गरेका छन्। संक्षेपमा उनको भनाइ यसप्रकार छ— अनेकौँ गुणहरूले युक्त कर्मनिष्ठ तर भक्तिविहीन ब्राह्मणभन्दा भक्तियुक्त चाण्डाल नै श्रेष्ठ हुन्छ किनभने भगवान् भक्तिको नै वशमा हुनुहुन्छ। भक्तिको कारण वनहात्तीसँग पनि उहाँ प्रसन्न हुनुभएको थियो।

मानिसहरू आफूमा बाह्र चिज भएको घमण्ड गर्दछन्। ती हुन्— धन-सम्पत्ति, सत्कुलमा जन्म, रूप, तपस्या, शास्त्रीय ज्ञान, इन्द्रिय शक्ति, तेज, प्रताप, शारीरिक शक्ति, पुरुषार्थ, बुद्धि र अष्टाङ्ग योग। यी गुणहरूको आधारमा उनीहरू संसारलाई जित्न र प्राप्त गर्न समर्थ त होलान् तर परमात्मालाई पाउन सक्दैनन् किनभने परमात्मा यी अनेक गुणहरूबाट नभई भक्ति वा निश्छल प्रेमबाट खुसी हुनुहुन्छ। सम्पूर्ण सद्गुणहरू त भगवान्मा छँदैछन्। उहाँलाई तिनको आवश्यकता छँदैछैन। मानिसले परमात्मालाई दिन सक्ने एक मात्र वस्तु भनेको हृदयभित्रको निश्छल प्रेम हो, जसलाई दिन वा नदिन मानिस आफैँ स्वतन्त्र छ। जुन गुणहरूको आधारमा मानिसहरू आफूलाई ठुलो ठान्छन् ती सबै त भगवान्का नै विभूति हुन् (श्रीमद्भगवद्गीता, १०/४१)। बाह्रै गुणहरूले युक्त ब्राह्मण भक्त छैन भने त्योभन्दा भगवान्मा भक्ति गर्ने चाण्डाल नै श्रेष्ठ हुन्छ भन्ने प्रह्लादको धारणा छ। यहाँ बाह्र ओटा गुण भनेर निम्नलिखित गुणहरूलाई पनि लिन सकिन्छ— तपस्या, ईर्ष्या नहुनु, अनैतिक कार्यमा लज्जा हुनु, सहनशीलता, गुणमा दोषदर्शन नगर्नु, यज्ञ, दान, धैर्य र अर्थसहित वेदाध्ययन। यी ब्राह्मणमा हुने बाह्र ओटा गुणहरू हुन्। भक्त चाण्डाल भक्तिहीन ब्राह्मणभन्दा श्रेष्ठ हुनुको कारण यही हो कि भक्तिद्वारा ऊ आफूलाई अनि आफ्नो कुललाई नै पवित्र गराउँछ भने भक्तिरहित गुणहरूले त झन् अभिमान बढाई मनुष्यको हृदय नै दूषित पार्छन्, पवित्र पार्ने त के कुरा ? यसर्थ भगवत्प्राप्तिको लागि सबभन्दा ठुलो साधन भक्ति हो।

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो
मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते।
यद् यज्जनो भगवते विदधीत मानं
तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥

पदार्थ—

निजलाभपूर्णः = आफ्नै ऐश्वर्यद्वारा पूर्ण हुनुहुने	**वृणीते** = स्वीकार गर्नुहुन्छ त्यो	**विदधीत** = समर्पण गर्छ
करुणः = दयालु	**आत्मनः एव** = भगवान्को आफ्नै लागि	**तत् च** = त्यो सबै
अयं प्रभुः = सर्वसमर्थ भगवान्ले	**न** = होइन	**आत्मने** = आफ्नै लागि हुन्छ
अविदुषः = अज्ञानी	**जनः** = मानिसले	**यथा** = जसरी
जनात् = व्यक्तिहरूबाट पनि	**भगवते** = भगवान्लाई	**मुखश्रीः** = मुखको शोभा नै
मानं = पूजा आदि सम्मानलाई	**यत् यत्** = जो-जो	**प्रतिमुखस्य** = प्रतिबिम्बको शोभा हुन्छ
	मानं = सम्मान आदि	

वाक्यार्थ— वास्तवमा भगवान् आफ्नै ऐश्वर्यद्वारा पूर्ण हुनुहुन्छ। सर्वसमर्थ भगवान्ले अज्ञानी

व्यक्तिहरूबाट पूजा आदि सम्मानलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ त्यो भगवान्को लागि होइन। जसले भगवान्को पूजा आदि गर्छ त्यो उसैका लागि हुन्छ। बिम्बभूत मुखको शोभा नै प्रतिबिम्बको शोभा हुन्छ।

विवरण– जीवात्मा वस्तुतः परमात्मा नै हो। जीवात्मा र परमात्मामा भेद नभएकाले परमात्मामा गरिएको समर्पण अरूको लागि होइन आफ्नै लागि हो। जीवात्मा र परमात्मामा भिन्नता छैन भन्ने कुरा प्रतिपादनका लागि वेदान्त दर्शनका तीन सिद्धान्तहरू प्रसिद्ध छन्– आभासवाद, प्रतिबिम्बवाद र अवच्छेदवाद।

आभासवाद अनुसार जीव मिथ्या हो। जसलाई जीव भनिन्छ त्यो ब्रह्म नै हो। अनादि मूल प्रकृति नै माया र अविद्याको रूपमा परिणत हुन्छ र त्यहाँ ब्रह्मको आभासद्वारा क्रमशः ईश्वर र जीवको सृष्टि हुन्छ।

प्रतिबिम्बवादमा चाहिँ जीवलाई ब्रह्मरूप नै मानिन्छ, मिथ्या मानिँदैन। स्वच्छ ऐना आदि उपाधिमा आँखाको ज्योति ठोकिँदा ती परावर्तित भई घाँटीमाथिको मुखलाई नै देख्छन् तर भ्रमवश ऐनामा मुख देखिएको व्यवहार हुन्छ। यसै गरी ब्रह्म नै जीवको रूपमा देखिएको मात्र हो भन्ने प्रतिबिम्बवादको मत हो। आभासवाद र प्रतिबिम्बवादका दृष्टान्तहरू एकै प्रकारका छन्। पानीमा आकाशको छाया पर्नु आभासवादको दृष्टान्त हो भने ऐनामा मुखको प्रतिबिम्ब पर्नु प्रतिबिम्बवादको दृष्टान्त हो।

अवच्छेदवाद अनुसार चाहिँ सर्वव्यापक आकाशको जति भागमा घैंटो उत्पन्न हुन्छ त्यति भागलाई घटाकाश भनिए झैँ सर्वव्यापक ब्रह्मतत्त्वको जति भागमा आश्रित भई अन्तःकरण उत्पन्न हुन्छ त्यति भागलाई नै जीव भनिन्छ।

यहाँ प्रह्लादले भगवान्लाई गरेको स्तुति वेदान्त दर्शनको प्रतिबिम्बवादको अनुकूल देखिन्छ। यस वाद अनुसार ब्रह्मलाई बिम्ब र जीवहरूलाई प्रतिबिम्ब मानिन्छ। यसमध्ये पनि केही आचार्य जीव र ईश्वर दुबैलाई ब्रह्मको प्रतिबिम्ब मान्दछन् भने कोही ईश्वरलाई बिम्ब र जीवहरूलाई प्रतिबिम्ब मान्दछन्। यहाँ भगवान् नृसिंहलाई बिम्ब र जीवहरूलाई उहाँको प्रतिबिम्ब मानिएको छ। जसरी ऐनाको निधारमा तिलक लगाउन बिम्बभूत अनुहारको निधारमा नै तिलक लगाउनुपर्दछ त्यसै गरी जीवले कुनै पनि वस्तु बिम्बको माध्यमले नै प्राप्त गर्नुपर्दछ। ईश्वरलाई समर्पण गरेर प्रसादका रूपमा उपभोग गरिएका वस्तुहरूले जीवहरूको चित्त शुद्ध गर्दछन् तर आफूखुसीको उपभोगले अशान्ति र दुःख मात्र जन्माउँछ भन्ने प्रह्लादको आशय हो।

तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य
सर्वात्मना महि गृणामि यथा मनीषम्।
नीचोऽजया गुणविसर्गमनुप्रविष्टः
पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन ॥ १२ ॥

पदार्थ—	**महि** = महिमालाई	**अजया** = अविद्याद्वारा
तस्मात् = त्यसैले	**यथामनीषम्** = बुद्धिअनुसार	**गुणविसर्गम्** = गुणको कार्यमा
अहं = म	**गृणामि** = गाउँछु	**अनुप्रविष्टः** = फसेको
विगतविक्लवः = निःसन्देह भई	**हि** = निश्चय नै	**नीचः** = अज्ञानी
सर्वात्मना = सर्वतोभावले	**येन** = जसलाई	**पुमान्** = जीव
ईश्वरस्य = उनै परमात्माको	**अनुवर्णितेन** = गाउनाले	**पूयेत** = पवित्र बन्दछ

वाक्यार्थ— त्यसैले म निःसन्देह भई सर्वतोभावले परमात्माको महिमालाई आफ्नो बुद्धिअनुसार गाउँदै स्तुति गर्दछु। जसलाई गाउनाले अज्ञानद्वारा गुणको कार्यमा फसेको अज्ञानी जीव त्यसबाट उम्किएर पवित्र बन्दछ।

सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो
ब्रह्मादयो वयमिवेश न चोद्विजन्तः।
क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य
विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः॥ १३॥

पदार्थ—	**सत्त्वधाम्नः** = सत्त्वमूर्ति भएका	**क्षेमाय** = कल्याणका लागि
ईश = हे प्रभु	**तव** = हजुरका नै	**भूतये** = ऐश्वर्यका लागि
वयम् इव = हामीहरू जस्तै	**विधिकराः** = सेवकहरू हुन्	**उत** = अथवा
अमी सर्वे = यी सबै	**भगवतः** = हजुरका	**आत्मसुखाय च** = आत्मसुखका लागि हुन्छ
उद्विजन्तः = डराइरहेका	**रुचिरावतारैः** = सुन्दर अवतारहरूद्वारा	**न** = लोकभयका लागि हुँदैन
ब्रह्मादयः च = ब्रह्मा आदि देवताहरू पनि	**विक्रीडितं** = जो क्रीडा हुन्छ त्यो	
हि = निश्चय नै	**अस्य** = यस लोकको	

वाक्यार्थ— हे प्रभु ! हामीहरू जस्तै यी डरले काँपिरहेका ब्रह्मा आदि देवताहरू पनि हजुरका सेवक नै हुन्। हजुर सुन्दर-सुन्दर अवतार लिएर यस संसारमा क्रीडा गर्नुहुन्छ। हजुरका ती क्रीडाहरू लोकको मङ्गलका लागि, ऐश्वर्यका लागि अथवा हजुरको आत्मसुखका लागि हुन्छ, लोकभयका लागि हुँदैन।

तद् यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाद्य
मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या।
लोकाश्च निर्वृतिमिताः प्रतियन्ति सर्वे
रूपं नृसिंह विभयाय जनाः स्मरन्ति॥ १४॥

पदार्थ–
नृसिंह = हे नृसिंह प्रभु
तत् = त्यसै कारणले
मन्युम् = आफ्नो क्रोधलाई
यच्छ = शान्त गर्नुहोस्
अद्य = आज
त्वया = हजुरद्वारा
असुरः च = असुर पनि
हतः = मारिए
लोकाः च = सम्पूर्ण लोकहरू पनि
निर्वृतिम् = परम आनन्दमा
इताः = प्राप्त भए
साधुः अपि = साधुहरू पनि
वृश्चिकसर्पहत्या = बिच्छी तथा सर्प आदिको मृत्युबाट
मोदेत = खुसी हुन्छन् अहिले
सर्वे जनाः = सबै प्राणीहरू
प्रतियन्ति = हजुरको रिसको शान्तिको प्रतीक्षा गरिरहेका छन्
रूपं = हजुरको यो घोर रूपलाई
विभयाय = भय नाशका लागि
स्मरन्ति = सम्झनेछन्

वाक्यार्थ– हे नृसिंह प्रभु ! हजुरको अवतार सबैको कल्याणका लागि हुने भएकाले आफ्नो यो क्रोधलाई शान्त पार्नुहोस्। हजुरले दुष्ट असुरलाई मारिसक्नुभएको छ जसले गर्दा सारा लोक आनन्दमा मग्न छन्। बिच्छी, सर्प आदि घातक प्राणीको हत्याबाट निश्चय नै साधुहरू पनि प्रसन्न हुन्छन्। त्यसैले सबै लोक अहिले प्रसन्न छन् तर हजुरको क्रोध शान्तिको प्रतीक्षा गरिरहेका छन्। अब सम्पूर्ण प्राणीहरूले हजुरको यो घोर रूपलाई भयनाशको लागि सम्झनेछन्।

नाहं बिभेम्यजित तेऽतिभयानकास्य
जिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात्।
आन्त्रस्रजःक्षतजकेशरशङ्कुकर्णान्
निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात्॥ १५॥

पदार्थ–
अजित = हे अजेय प्रभु
ते = हजुरको
अतिभयानकास्यजिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् = अति डरलाग्दो मुख र जिब्रो, सूर्यजस्तो तेजिला आँखा, टेडा आँखीभौँ र तिखा दाह्राबाट
आन्त्रस्रजः = आन्द्राको मालाबाट
क्षतजकेशरशङ्कुकर्णात् = रगतले लतपतिएको गर्धनको रोमावली र भाला झैँ तिखा ठाडा कानबाट
निर्ह्रादभीतदिगिभात् = दिग्गजहरू पनि डराउने गर्जनबाट र
अरिभिन्नखाग्रात् = शत्रुहरूलाई चिर्ने यो नङ्ग्राबाट पनि
अहं = म
न बिभेमि = डराउँदिनँ

वाक्यार्थ– हे अजेय प्रभु ! हजुरको त्यो मुख र जिब्रो अति डरलाग्दा छन्, सूर्यजस्ता तेजिला आँखा, टेढा आँखीभौँ र भयानक दाह्रा छन्, हजुरले आन्द्राको माला लगाउनुभएको छ, गर्धनका रोमावलीहरू पनि रगत लत्पतिएका छन्, हजुरका कान पनि भालाजस्ता तिखा र ठाडा–ठाडा छन्, गर्जना पनि त्यस्तै दिग्गज नै डराउने खालको छ र शत्रुलाई चिर्ने नङ पनि डरलाग्दा छन् तर मलाई चाहिँ हजुरको यस्तो रूपलाई देखेर कत्ति पनि डर लागेको छैन।

विवरण– सिंहसँग अरू सबै प्राणी डराए तापनि जसरी डमरु सिंहसँग कत्ति पनि डराउँदैन त्यसै

गरी भगवान्सँग अरू सबै प्राणीहरू डराए पनि भक्तहरू डराउँदैनन् किनभने उनीहरू आफूलाई भगवान्कै सन्ततिका रूपमा लिन्छन्। यसर्थ यहाँ प्रह्लाद पनि भगवान्को नृसिंह रूपबाट कत्ति पनि डराएका छैनन्।

त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल दुःसहोग्र-
संसारचक्रकदनाद् ग्रसतां प्रणीतः।
बद्धः स्वकर्मभिरुशत्तम तेऽङ्घ्रिमूलं
प्रीतोऽपवर्गशरणं ह्वयसे कदा नु॥ १६॥

पदार्थ–
कृपणवत्सल = हे दीनदयालु प्रभु
स्वकर्मभिः = आफ्नै कर्महरूद्वारा
बद्धः = बाँधिएको
ग्रसतां = हिंस्रक र हजुरका निन्दकहरूको बीचमा
प्रणीतः = फालिएको
अहं = म त
दुःसहोग्रसंसारचक्रकदनात् = असह्य कठोर संसारचक्रको कटाइबाट
त्रस्तः = डराएको
अस्मि = छु
उशत्तम = हे दयालु प्रभु
प्रीतः = प्रसन्न भएका हजुरले
अपवर्गशरणं = सांसारिक दुःखबाट मोक्ष दिने
ते = हजुरको
अङ्घ्रिमूलं = चरणको मूलमा
नु = निश्चय नै
कदा = कहिले
ह्वयसे = बोलाउनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे दीनवत्सल प्रभो ! म त आफ्नै कर्महरूद्वारा बाँधिएको छु। फेरि यी हिंस्रक र हजुरका निन्दक दानवहरूको बीचमा त्यसै फालिएको छु र त्यो असह्य संसृतिचक्रबाट अत्यन्त डराएको छु। हे दयालु प्रभु ! ममाथि प्रसन्न हुनुभएका हजुरले संसारको भय हटाउने आफ्नो चरणकमलमा मलाई कहिले बोलाउनुहुन्छ ?

यस्मात् प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्म-
शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः।
दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्धियाहं
भूमन् भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम्॥ १७॥

पदार्थ–
भूमन् = हे व्यापक प्रभु
यस्मात् = जसका कारणले
प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निना = प्रियको वियोग र अप्रियको संयोगबाट उत्पन्न शोकरूप अग्निद्वारा
सकलयोनिषु = विभिन्न योनिहरूमा
दह्यमानः = सन्तप्त भइरहेको छु
दुःखौषधं = भवदुःखको औषधि (भनेर जो लौकिक र वैदिक कर्म गरिन्छ)
तत् अपि = त्यो पनि
दुःखम् = दुःख नै हो
अतद्धिया = देहाभिमानद्वारा
अहं = म
भ्रमामि = बारम्बार भवचक्रमा

घुमिरहेको छु त्यसैले	**तव** = हजुरको	दास्ययोगरूप उपाय
मे = मलाई	**दास्ययोगम्** = (भवचक्रनिवर्तक)	**वद** = भन्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे व्यापक प्रभु ! अनादि कालदेखि विभिन्न योनिहरूमा प्रिय वस्तुको वियोग र अप्रिय वस्तुको संयोगबाट हुने शोकको कारणले म जल्दै आइरहेको छु। त्यसको औषधिस्वरूप हामीले जानेको विषय पनि दुःखरूप नै छ। वास्तविक तत्त्वको ज्ञान नभएको हुनाले म बारम्बार भवचक्रमा घुमिरहेको छु। त्यसबाट छुट्ने हजुरको दास्ययोग (भक्ति)रूप उपाय मलाई बताउनुहोस्।

विवरण– भक्तहरूले डराउनुपर्ने विषय त भगवान् नभई संसार हो जसले सहनै नसकिने जन्म, मृत्यु आदि अनेकौँ भयङ्कर दुःख दिइरहन्छ। यही कुरा माथिका दुई श्लोकमा बताइएको छ। संसारको बन्धन अदृश्य छ तर पनि ज्यादै बलियो छ। भक्तहरू यही संसारदेखि डराउँदै र आत्तिँदै यसबाट बच्न भगवान्को चरणनजिक पुग्छन्। भगवान् दुःखीहरूमाथि दया गर्ने स्वभावका हुनुहुन्छ। त्यसैले त्यहाँ पुगेपछि सबै सुखी हुन्छन्। संसारमा त प्रिय वस्तुको वियोग, अप्रिय वस्तुको संयोग, जन्म, मृत्यु आदि अनेकौँ दुःखहरू मात्र छन्। त्यसैले अज्ञानी मान्छेहरू संसारमा सुखी भए तापनि भक्तहरू यसबाट सधैँ दुःखी भइरहन्छन्। यो दुःखबाट बच्ने अनेक बाहिरी उपाय मानिसहरूले गर्न नखोजेका होइनन् तर ती उपायहरू झन् दुःखरूप हुन पुग्छन्। हावा-पानी छेक्न बनाएको घरले मानसिक चिन्ता बढाएको र भौतिक दुर्घटना निम्त्याएको पनि देखिन्छ। सुखका साधन भनेर मानिने पतिपत्नीको प्रेम, सम्पत्ति, जग्गा, सन्ततिहरू यी सबैको कचिङ्गल दुःखै-दुःखको भास जस्तो छ। त्यसैले भगवान् मात्र यो दुःख र भयबाट पार लगाउने उपाय हुनुहुन्छ।

सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया
लीलाकथास्तव नृसिंह विरिञ्चगीताः।
अञ्जस्तितर्म्यनुगृणन् गुणविप्रमुक्तो
दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससङ्गः॥ १८॥

पदार्थ–	**विरिञ्चगीताः** = भगवान्	**पदयुगालयहंससङ्गः** = पाउलाई
नृसिंह = हे नृसिंहदेव	ब्रह्माजीले गाएको	नै निवासस्थान बनाएका
सः अहं = हजुरको कृपापात्र म	**लीलाकथाः** = लीलाचरित्रहरूलाई	परमहंसहरूको सङ्गतले
सुहृदः = हितैषी	**अनुगृणन्** = गाउँदै	**दुर्गाणि** = सम्पूर्ण दुःखहरूलाई
प्रियस्य = परमप्रिय	**गुणविप्रमुक्तः** = रजोगुण र	**अञ्जः** = सजिलै
परदेवतायाः = परम आराध्य	तमोगुणबाट मुक्त भएर	**तितर्मि** = पार गर्नेछु
तव = हजुरको	**ते** = हजुरको	

वाक्यार्थ– हे नृसिंहदेव ! हजुर सम्पूर्ण प्राणीहरूको प्रिय हुनुहुन्छ र हितैषी हुनुहुन्छ। परम

आराध्य हजुरको लीलाकथा ब्रह्माजीले जो गाउनुभएको छ त्यसलाई सन्तहरू बारम्बार गाउँदै रजोगुण र तमोगुणबाट मुक्त हुन्छन्। त्यस्ता हजुरको चरणयुगललाई नै निवासस्थान बनाएका परमहंस, अमलात्मा सन्तहरूको सङ्गतले म यी सम्पूर्ण दुःखहरूलाई सजिलै पार गर्नेछु।

बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह
नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौः।
तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहाञ्जसेष्ट-
स्तावद् विभो तनुभृतां त्वदुपेक्षितानाम्॥ १९॥

पदार्थ—
नृसिंह = हे नृसिंह प्रभु
इह च = यो लोकमा पनि
त्वदुपेक्षितानाम् = हजुरद्वारा उपेक्षित
तनुभृतां = प्राणीहरूको लागि
तत्प्रतिविधिः = दुःख हटाउने उपाय
अञ्जसा = सजिलैसँग
इष्टः न = सफल हुन सक्दैन
बालस्य = हजुरद्वारा उपेक्षित बालकको
पितरौ = माता र पिता
शरणं न = रक्षक हुन सक्दैनन्
आर्तस्य = रोगीको
अगदम् = औषधि पनि
न = रक्षक हुन सक्दैन
उदन्वति = समुद्रमा
मज्जतः = डुब्दै गरेकाको लागि
नौः = डुङ्गा पनि (रक्षक हुन सक्दैन)
विभो = हे व्यापक प्रभु
इह = यस संसारमा
तप्तस्य = सन्तप्त प्राणीको
यः = जो छ
तावत् = ती सबै कुराहरू (सफल हुन सक्दैनन्)

वाक्यार्थ— हे नृसिंह प्रभु ! जो व्यक्ति हजुरद्वारा उपेक्षित हुन्छ उसको रक्षक यस संसारमा कोही पनि हुन सक्दैन। हजुरद्वारा उपेक्षित बालकको मातापिताले पनि आफ्नो बालकलाई रक्षा गर्न सक्दैनन्। रोगीलाई औषधिले पनि रक्षा गर्न सक्दैन र समुद्रमा डुब्दै गरेको व्यक्तिलाई डुङ्गाले पनि रक्षा गर्न सक्दैन। हे प्रभु ! यस संसारमा जति पनि दुःख हटाउने उपायहरू छन् ती कुनै पनि उपायहरू हजुरद्वारा उपेक्षित व्यक्तिका लागि सफल हुन सक्दैनन्।

यस्मिन् यतो यर्हि येन च यस्य यस्माद्
यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा।
भावः करोति विकरोति पृथक्स्वभावः
सञ्चोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपम्॥ २०॥

पदार्थ—
पृथक्स्वभावः = सत्त्व आदि गुणको कारण छुट्टाछुट्टै स्वभाव भएका
यः = जो
अपरः = सानो अथवा
परः वा = ठुलो आदि
सञ्चोदितः = हजुरद्वारा प्रेरित
भावः = कर्ता
करोति = जे बनाउँछ
विकरोति = बदल्दछ
यद् = जे

यस्मिन् = जुन आधारमा	**यस्मात्** = जोबाट	**भवतः तु** = हजुरकै
यतः = जहाँबाट	**यस्मै** = जुन प्रयोजनका लागि	**उत** = निश्चय नै
यर्हि = जुन कालमा	**यथा** = जसरी आदि	**स्वरूपम्** = स्वरूप हुन्
येन = जुन कारणले	**तत्** = ती	
यस्य = जसको	**अखिलं च** = सबै वस्तुहरू पनि	

वाक्यार्थ– सत्त्व आदि गुणको कारणले भिन्न-भिन्न स्वभावबाट प्रेरित भई ब्रह्मा आदि श्रेष्ठ कर्ता र कालादि कनिष्ठ कर्ता बनेका छन्। हजुरकै प्रेरणाले उनीहरू जुन आधारमा बसेर जुन वस्तुलाई निमित्त कारण बनाएर जुन समयमा जुन उपकरणद्वारा जस्तो अदृष्टको सहायताले जुन प्रयोजनको लागि जस्तो विधिद्वारा जे-जे उत्पन्न गर्दछन्, ती सम्पूर्ण वस्तुहरू हजुरकै स्वरूप हुन्।

विवरण– प्रह्लादले माथिका दुई श्लोकमा संसारको दुःखबाट पीडित भएका व्यक्तिका लागि अरू कुनै शरण नभएको कुरा बताएका छन्। परमात्माले यदि प्राणीहरूको उपेक्षा गरिदिने हो भने उनीहरूको दुःख नाश गर्ने उपाय र सुखको आशा सबै भताभुङ्ग हुन्छन्। प्राणीहरू आफ्नो दुःख आफ्नै प्रयासले हटाउन समर्थ छैनन्। नत्र रोग लाग्नु, मृत्यु हुनु, बुढो हुनुजस्ता दुःखहरू संसारमा हुँदैनथे। परमात्मा संसारले देख्ने गरी कसैको रक्षा गर्नुहुन्न। उहाँ त विभिन्न तरिकाबाट नदेखिने गरी उपकार गर्नुहुन्छ। संसारमा के देखिन्छ भने कुनै पनि बच्चालाई उसका आमाबाबुले रक्षा गर्छन्, रोगीलाई औषधिले रक्षा गर्छ र डुब्न लागेको व्यक्तिलाई डुङ्गावालाले बचाउँछ। तर यी भरपर्दा साधन होइनन्। आमाबाबुले हेरचाह गर्दा पनि सन्तान दुःखी भएको, औषधि सेवन गर्दागर्दै पनि रोग ठिक नभएको र डुङ्गैसहित मान्छे डुबेको देखिन्छ। बरु ज-जसले दुःखबाट रक्षा गर्दछ ती सबै रूपमा भगवान् नै विद्यमान हुनुहुन्छ। अन्तर्यामी भगवान्को प्रेरणा पाएर मात्र मानिसहरू दुःखीहरूको उद्धार गर्दछन्। सबै स्वरूपमा सबैलाई रक्षा गर्ने भगवान् नै हुनुभएकाले मलाई पनि संसारदुःखबाट बचाउनुहोस् भनी प्रह्लादले भगवान्को प्रार्थना गरेका छन्।

माया मनः सृजति कर्ममयं बलीयः
कालेन चोदितगुणानुमतेन पुंसः।
छन्दोमयं यदजयार्पितषोडशारं
संसारचक्रमज कोऽतितरेत् त्वदन्यः॥ २१॥

पदार्थ–	**चोदितगुणाः** = सत्त्व आदि गुणमा क्षोभ (विचलन) भएपछि	**सृजति** = सृष्टि गर्छे जो
पुंसः = हजुरको अंशरूप पुरुषको	**माया** = त्रिगुणात्मिका मायाले	**कर्ममयं** = कर्ममय
अनुमतेन = ईक्षणरूप अनुग्रहले प्रेरित भएको	**बलीयः** = बलवान्	**छन्दोमयं** = नामरूपले युक्त भएकोले छन्दोमय छ र जो
कालेन = कालद्वारा	**मनः** = मन प्रधान भएको सूक्ष्म शरीरलाई	**अजयार्पितषोडशारं** = अविद्याद्वारा बनेका मन समेतका

दश इन्द्रिय र पञ्च महाभूतरूप	**संसारचक्रम्** = संसाररूपी चक्र हो	**त्वदन्यः** = हजुरदेखि बाहेक अर्को
सोह्र विकार नै अराको रूपमा	**अज** = हे अजन्मा प्रभु	**कः** = को व्यक्तिले
रहेको	**यत्** = जुन संसारचक्रलाई	**अतितरेत्** = तर्न सक्ला ?

वाक्यार्थ– हजुरको अंशरूपमा रहेको कालबाट प्रेरित भएर सत्त्व आदि गुणमा क्षोभ (विचलन) भएपछि त्रिगुणात्मिका मायाले मनलाई (मन प्रधान भएको सूक्ष्मशरीरलाई) सृष्टि गर्दछे। त्यो मन कर्ममय, नामरूपले युक्त भएकोले छन्दोमय छ र यही मन संसारचक्रको मूल पनि हो। यो संसारचक्र मन समेतका दश इन्द्रिय र पञ्च महाभूत गरी सोह्र ओटा अराले युक्त भएको छ। त्यस्तो संसारचक्रलाई हे अजन्मा प्रभु ! हजुरले बाहेक अरू कसले तर्न सक्ला ?

स त्वं हि नित्यविजितात्मगुणः स्वधाम्ना
कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः।
चक्रे विसृष्टमजयेश्वर षोडशारे
निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो प्रपन्नम्॥ २२॥

पदार्थ–	**वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः** =	बनेको
ईश्वर = हे परमेश्वर	कार्य र कारणका शक्तिलाई	**चक्रे** = चक्रमा
हि = निश्चय नै	आफ्नो अधीनमा राख्ने	**विसृष्टम्** = परेको र
सः = त्यस्तो सर्वनियामक	**कालः** = कालस्वरूप तत्त्व	**निष्पीड्यमानम्** = खुब पीडा
रूपमा प्रसिद्ध भएको	**त्वं** = हजुर नै हुनुहुन्छ	भोगिरहेको अनि
स्वधाम्ना = आफ्नो चित्शक्तिले	**विभो** = हे प्रभु	**प्रपन्नम्** = हजुरको शरणमा
नित्यविजितात्मगुणः = जीवको	**अजया** = अविद्याले	आएको मलाई
तीनै गुणलाई सदा पराजित गर्ने	**षोडशारे** = सोह्र ओटा अराले	**उपकर्ष** = आफूतिर तान्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे परमेश्वर ! हजुर नै सर्वनियामक कालको रूपमा रहेर आफ्नो चित्शक्तिको आधारमा प्रकृतिका तीनै गुणलाई जित्नुहुन्छ र मायाका कार्यकारण शक्तिलाई पनि आफ्नो अधीनमा राख्नुहुन्छ। हे प्रभु ! अविद्याका कारणले पूर्वोक्त सोह्र ओटा अराले युक्त भएको संसारचक्रमा पिसिएको र खुब पीडा भोग्दै हजुरको शरणमा आएको मलाई आफूतिर तान्नुहोस्।

दृष्टा मया दिवि विभोऽखिलधिष्ण्यपाना-
मायुः श्रियो विभव इच्छति याञ्जनोऽयम्।
येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृम्भितभ्रू-
विस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः॥ २३॥

पदार्थ–	**विभो** = हे प्रभु	**अयम् जनः** = यो संसारी

मानिस
यान् = जुन-जुन पदार्थलाई
इच्छति = चाहन्छ त्यस्ता
दिवि = अन्तरिक्ष लोकमा रहने
अखिलधिष्ण्यपानाम् = सारा लोकपालहरूका
आयुः = आयु
श्रियः = सम्पत्ति
विभवः = ऐश्वर्य आदि वैभव
मया = मैले
दृष्टाः = देखेको छु
ये = जुन ऐश्वर्यहरू
अस्मत्पितुः = मेरा बुबाको
कुपितहासविजृम्भितभ्रू-विस्फूर्जितेन = क्रोधयुक्त हाँसो तथा विकृत टेढो हेराइ मात्रले
लुलिताः = नष्ट हुन्थे
सः तु = ती मेरा पिताजी
ते = हजुरद्वारा
निरस्तः = पराजित हुनुभयो

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! संसारी मानिसहरूले चाहने अन्तरिक्षलोकका लोकपालहरूको आयु, ऐश्वर्य, वैभव आदि मैले अनुभव गरेको छु। जुन ऐश्वर्यहरू मेरा पिताजीको क्रोधयुक्त हाँसो र विकृत टेढो हेराइ मात्रले पनि नष्ट हुन्थे आज त्यस्ता पिताजीलाई त हजुरले नाश गरिसक्नुभयो भने ऐश्वर्यको के महत्त्व ?

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषो ज्ञ
आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमाविरिञ्चात्।
नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण
कालात्मनोपनय मां निजभृत्यपार्श्वम्॥ २४॥

पदार्थ–
तस्मात् = त्यसैले
तनुभृताम् = प्राणीहरूका
अमूः = यी
आशिषः = भोगहरूलाई
ज्ञः = बुझेको
अहम् = म
आविरिञ्चात् = ब्रह्मलोक-सम्मको
ऐन्द्रियम् = इन्द्रियद्वारा भोगिने
आयुः = धेरै लामो आयु
श्रियं = सम्पत्ति
विभवम् = ऐश्वर्य र
उरुविक्रमेण = अत्यन्त पराक्रमी
कालात्मना = कालरूप
ते = हजुरद्वारा
विलुलितान् = ध्वस्त गराइने अणिमा आदि ऐश्वर्यहरूलाई पनि
न इच्छामि = इच्छा गर्दिनँ
मां = मलाई
निजभृत्यपार्श्वम् = आफ्ना भक्तको नजिकमा
उपनय = लैजानुहोस्

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! मैले प्राणीहरूका यी सम्पूर्ण भोगहरूको यथार्थ अवस्थालाई बुझेको छु। ब्रह्मलोकसम्मका विषय र इन्द्रियको संयोगबाट हुने सुख, ऐश्वर्य, आयु आदि सबै कुरालाई हजुरले नै अत्यन्त पराक्रमी कालको रूपमा ग्रसित गरिदिनुहुन्छ। त्यसैले यी कुनै पनि कुरा म चाहन्नँ। मलाई त हजुरका भक्तहरूको सान्निध्यमा लगिदिनुहोस्।

कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः
क्वेदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः।

निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान्
कामानलं मधुलवैः शमयन् दुरापैः ॥ २५ ॥

पदार्थ—	**विरोहः** = उत्पत्तिस्थान भएको	**दुरापैः** = दुःख गरेर प्राप्त हुने
श्रुतिसुखाः = कान आदि इन्द्रियलाई सुख दिने	**इदं** = यो	**मधुलवैः** = महका थोपाजस्ता विषयभोगका कणबाट
मृगतृष्णिरूपाः = मृगतृष्णाको जलजस्ता अवास्तविक	**कलेवरम्** = शरीर	**कामानलं** = कामनाको अग्निलाई
आशिषः = भोगसामग्रीहरू	**क्व** = कहाँ	**शमयन्** = शान्त गर्न खोज्दछ
कुत्र = कहाँ	**यत् अपि** = यस्तो हुँदाहुदै पनि	**तु** = परन्तु
अशेषरुजां = सारा रोगहरूको	**इति विद्वान्** = यी सबै कुरा जान्ने	**न निर्विद्यते** = विरक्त हुँदैन
	जनः = प्राणी	

वाक्यार्थ— भोगसामग्रीहरू सुख दिने खालका जस्ता देखिन्छन् तर यी मृगतृष्णाजस्ता छन्। त्यस्तै सारा रोगहरूको उत्पत्तिस्थान भएको यो शरीर पनि क्षणभङ्गुर छ। यी सबै कुरा बुझ्दा-बुझ्दै पनि मानिस महका (घिउका) थोपाबाट अग्निलाई शान्त गर्न खोजे झैँ विषयभोगबाट कामाग्निलाई शान्त गर्न खोज्छ र त्यसबाट कहिल्यै विरक्त हुँदैन।

विवरण— माथिका तीन श्लोकमा प्रह्लाद लौकिक भोगविषयहरूप्रतिको आफ्नो विरक्ति स्पष्ट गर्दछन्। उनी भन्छन्— 'मैले यी सबै लोकपालहरूको ऐश्वर्य, पराक्रम र समृद्धिलाई राम्ररी चिनिसकेको छु। मानिसहरू यिनीहरूको रहस्य, यथार्थ स्थितिलाई नजान्नाले नै लोकपालहरूका सुखको आशा राख्छन्। मैले त आफ्नै आँखाले देखेँ कि मेरा पिताजीले यी सबै लोकपाल र उनका ऐश्वर्यपूर्ण राज्यहरूलाई आफ्नो चरणमुनि दबाएर राख्नुभएको थियो। इन्द्र आदिलाई मेरा पिताजी आफ्नो टेडो आँखीभौँले नै थरथर पार्नुहुन्थ्यो। देवताहरूको समृद्धि उहाँले रिसाएर अट्टाहास गर्दा मात्र पनि ध्वस्त हुन्थ्यो। फेरि त्यस्ता पराक्रमी मेरा पितालाई पनि हजुरले मारिदिनुभयो। हजुरले नै कालरूपले ब्रह्माजीसम्मका ऐश्वर्यलाई ग्रस्त पार्नुभएको छ।'

यस संसारका शब्द, स्पर्श आदि विषयभोगहरू पनि मरुभूमिको जलजस्ता छन्। मरुभूमिमा पानी हुँदैन तर प्यासले छटपटाइरहेको मृग टल्केको बालुवालाई नै पानी भन्ने ठानी टाढाबाट दौडिँदै आउँछ। जति मृग दौडिँदै जान्छ त्यति-त्यति टाढा पानीको आभास पनि सर्दै-सर्दै जान्छ। मानिसहरूको सुखको आशा पनि यस्तै प्रकारको छ। कामना भन्ने वस्तु यस्तो छ कि यो कहिल्यै पनि 'मलाई पुग्यो' भन्ने स्थितिमा पुग्दैन। जसरी ठुलो जङ्गललाई डढाएर खरानी बनाउँदा पनि आगो शान्त हुँदैन, बरु सल्किने वस्तु बढ्दै जाँदा झन्-झन् तेजिलो बन्दै फैलँदै जान्छ त्यसै गरी कामना पनि भोग्य वस्तु पाउँदै जाँदा बढ्दै जान्छ। आफूसँग भएका पदार्थहरूमा सन्तोष नगर्ने मान्छे पृथ्वीका सम्पूर्ण भोग्यवस्तुहरू पाएर पनि सन्तुष्ट हुँदैन। विषयमा रहेको महको थोपाजस्तो मिठो लाग्ने आनन्द अत्यन्त दुःखले एकछिनको लागि प्राप्त हुन्छ तर झन् कामना बढाएर त्यसले मनलाई पीडित गरिरहन्छ। भोगको कुनै अन्त्य छैन। शरीर रोगको घर हो, अलिकति विषयको

भोग गर्न पनि नपाउँदै यो बिग्रिहाल्छ। त्यसैले प्रह्लाद आफू कामनाको चक्करमा नफस्ने बताउँछन्।

क्वाहं रजःप्रभव ईश तमोऽधिकेऽस्मिन्
जातः सुरेतरकुले क्व तवानुकम्पा।
न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया
यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः॥ २६॥

पदार्थ–
ईश = हे परमेश्वर
तमः = तमोगुण
अधिके = प्रधान भएको
रजःप्रभवे = रजोगुण ज्यादा हुने
अस्मिन् = यो
सुरेतरकुले = असुरकुलमा
जातः = जन्मिएको
अहं = म
क्व = कहाँको
तव = हजुरको
अनुकम्पा = कृपा
क्व = कहाँ
प्रसादः = हजुरको जो मसँगको प्रसन्नता छ त्यस्तो प्रसन्नता
वै = निश्चय नै
न ब्रह्मणः = न ब्रह्माजीमाथि
न तु भवस्य = न शङ्करजीमाथि र
न रमायाः = न लक्ष्मीमाथि नै छ
यत् = जो कि (हजुरले)
मे शिरसि = मेरो शिरमा
पद्मकरः = सम्पूर्ण सन्ताप हरण गर्ने हात
अर्पितः = राख्नुभयो

वाक्यार्थ– हे परमेश्वर! तमोगुणप्रधान असुरकुलमा उत्पन्न भएको एउटा तुच्छ म कहाँ? फेरि त्यो हजुरको अपार अनुकम्पा कहाँ? तैपनि हजुर मसँग प्रसन्न हुनुभएको छ। हजुर त्यत्तिको प्रसन्न न ब्रह्माजीमा, न शङ्करजीमा र न लक्ष्मीजीमा नै हुनुभएको छ। जो कि हजुरले सारा सन्ताप हरण गर्ने हात मेरो शिरमा राखिदिनुभयो।

नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्या-
ज्जन्तोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि।
संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः
सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वम्॥ २७॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
जन्तोः = सामान्य प्राणीको
एषा = यो ठुलो हो, यो सानो हो जस्तो
परावरमतिः = विषम बुद्धि छ
ननु = निश्चय नै
जगतः = सारा जगत्‌को
आत्मसुहृदः = आत्मस्वरूप र हितकारक
भवतः = हजुरको
न स्यात् = त्यस्तो विषम बुद्धि छैन
तथा अपि = तर पनि
सुरतरोः इव = कल्पवृक्ष जस्तो
ते = हजुरको
संसेवया = राम्रो सेवाद्वारा
प्रसादः = प्रसाद मिल्छ त्यो पनि
सेवानुरूपम् = सेवाअनुसारको
उदयः = फलमा तारतम्य हुन्छ
परावरत्वम् = उच्च र नीचको

आधारमा	**न** = भेद हुँदैन

वाक्यार्थ– सामान्य व्यक्तिहरूमा जस्तो हजुरमा यो ठुलो, यो सानो भन्ने विषमबुद्धि छैन किनभने हजुर सबैको हितकारक र आत्मस्वरूप हुनुहुन्छ। तैपनि कल्पवृक्षजस्ता हजुरको कृपाप्रसादलाई हजुरप्रतिको सेवानुसार उनीहरू (भक्तहरू)ले प्राप्त गर्दछन्, जातिगत उच्चता र नीचताको आधारमा त्यो भेद हुने होइन।

विवरण– भगवान्को कृपाको विषयमा शास्त्रहरूमा धेरै चर्चा भएका छन्। भगवान् शुभ र अशुभ कर्मको फल दिने न्यायकर्ता पनि हुनुहुन्छ अनि आफूमा आश्रित रहने भक्तहरूमाथि दया पनि गर्नुहुन्छ। भगवान्ले केवल न्याय मात्र गर्नुहुने हो भने उहाँ यमराज आदि जस्तै सामान्य देवता मात्र हुनुभयो। आफ्नै कर्मको फल आफूलाई प्राप्त हुने भएपछि भगवान्को भक्तिको पनि कुनै महत्त्व रहेन। अनि भगवान्ले आफ्ना भक्तहरूलाई मात्र कर्मका अनन्त जन्जालबाट सुटुक्क बचाउने गर्नुहुन्छ भने भगवान्ले पक्षपात गरेको ठहरिने भयो। भगवान्को कृपा नभई प्राणीहरूले कर्मबन्धनलाई काट्न पनि सक्दैनन्। यसको व्यवस्था गर्दै शास्त्रहरूमा भनिएको छ कि भगवान्को कृपा आफूखुसी नभई नियमअनुसार भएको छ। आ–आफूले गरेको सेवा र उपासनाअनुसार भक्तहरू नियमसम्मतरूपले भगवान्को कृपा पाउँछन् र संसारबाट मुक्त हुन्छन्। यसैले कर्मको नियम पनि बिग्रेको हुँदैन र भगवान्ले कसैलाई काखा कसैलाई पाखा पनि गर्ने गर्नुहुन्न। भगवान्का हरेक कृपाहरू पनि सत्यको नियमअनुसार नै हुने भएकाले असुरजातिमा उत्पन्न भएर पनि आफूले ब्रह्मा, लक्ष्मी आदिले समेत पाउन नसकेको भगवान्को वरदहस्त पाएकोले उनी अत्यन्त खुसी भएका छन्।

एवं जनं निपतितं प्रभवाहिकूपे
कामाभिकाममनु यः प्रपतन् प्रसङ्गात्।
कृत्वात्मसात् सुरर्षिणा भगवन् गृहीतः
सोऽहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवाम्॥ २८॥

पदार्थ–	**अनु प्रसङ्गात्** = सङ्गतबाट	**तव** = हजुरका
भगवन् = हे प्रभु	**प्रपतन्** = अझै तल खस्दै गरेको	**भृत्यसेवाम्** = भक्तहरूको
एवं = यसरी	**यः** = जो म	सेवालाई
प्रभवाहिकूपे = जन्म–मृत्युरूप	**सुरर्षिणा** = देवर्षि नारदद्वारा	**नु** = निश्चय नै
अजिङ्गर भएको संसाररूप कुवामा	**आत्मसात् कृत्वा** = शिष्य सम्झेर	**कथं** = कसरी
निपतितं = खसेको	वा आफ्नै मानेर	**विसृजे** = छाड्न सक्छु र ?
कामाभिकामं = विषयभोगी	**गृहीतः** = अनुगृहीत भएको छु	
जनं = जनहरूको	**सः अहं** = त्यस्तो म	

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! म विषयभोगीहरूको सङ्गतबाट जन्म र मृत्युरूप अजिङ्गरयुक्त संसाररूप

अँध्यारो कुवामा खस्दै गरेको थिएँ। देवर्षि नारदले ममाथि दया गरेर मलाई शिष्य बनाई ज्ञान दिनुभयो। त्यो मेरो लागि ठुलो अनुग्रह थियो। अब म कसरी हजुरका भक्तहरूको सेवालाई छाड्न सक्छु र ?

मत्प्राणरक्षणमनन्त पितुर्वधश्च
मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुम्।
खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सु-
स्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि॥ २९॥

पदार्थ–
अनन्त = हे अविनाशी प्रभु
असद्विधित्सुः = असत्कर्म गर्न खोज्ने मेरा पिताले
खड्गं = खड्ग
प्रगृह्य = लिएर
मदपरः = मदेखि अर्को
ईश्वरः = ईश्वरले
त्वाम् = लौ तँलाई
अवतु = रक्षा गरोस्
कं = शिरलाई
हरामि = काट्नेछु भनेर
अवोचत् = भन्नुभयो
यत् = जो
मत्प्राणरक्षणम् = मेरो प्राणको रक्षा र
पितुर्वधः च = मेरा पिताजीको वध यी दुबै कुरा (गर्नुभयो त्यो)
स्वभृत्यऋषिवाक्यम् = आफ्ना भक्त सनक आदि ऋषिहरूको भनाइलाई
ऋतं = सत्य
विधातुम् = गराउन हो भन्ने कुरा
मन्ये = मलाई लागेको छ

वाक्यार्थ– हे अविनाशी प्रभु ! मेरा पिताजीले जब मलाई मार्नको लागि हातमा खड्ग लिएर मदेखि अर्को ईश्वरले तँलाई लौ बचाओस् भन्दै अब तेरो टाउको काट्छु भन्नुभयो त्यस वेला हजुर मेरो प्राणरक्षा गर्नका लागि र मेरो पिताजीका नाशका लागि पनि प्रकट हुनुभयो। आफ्ना भक्त सनक आदि ऋषिहरूको वाक्यलाई सत्य बनाउन हजुर यसरी प्रकट हुनुभएको हो जस्तो मलाई लाग्छ।

एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत् त्वम्
आद्यन्तयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च।
सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं
नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः॥ ३०॥

पदार्थ–
एतत् = यो सारा
जगत् = जगत्को रूपमा
एकः = एक
त्वम् एव = हजुर मात्र हुनुहुन्छ
यत् = जो
अमुष्य = यो जगत्को
आद्यन्तयोः = सृष्टिभन्दा पहिला, प्रलयभन्दा पछि र
मध्यतः च = यो बीचमा पनि
पृथक् = जगत्भन्दा छुट्टै रूपमा
त्वम् = हजुर नै
अवस्यसि = रहनुहुनेछ भने
निजमायया = आफ्नो मायारूप शक्तिले

गुणव्यतिकरं = त्रिगुणको परिणामात्मक
इदं = यो जगत्लाई
सृष्ट्वा = सृष्टि गरेर
तत् = त्यो जगत्मा
अनुप्रविष्टः = फेरि प्रवेश गरेर
तैः = ती देवता, मनुष्य, पशु आदि रूपद्वारा
नाना इव = उत्पत्ति, स्थिति र संहार गर्नेको रूपमा अनेक झैँ भएर
अवसितः = प्रतीत हुनुभएको छ

वाक्यार्थ– यो चराचर जगत्को रूपमा हजुर नै हुनुहुन्छ। सृष्टिभन्दा पहिला र प्रलयभन्दा पछि पनि हजुर नै रहनुहुन्छ र त्यसैले यो सृष्टि कालमा पनि हजुरबाहेक कोही पनि छैन। हजुर नै मायाको शक्तिद्वारा त्रिगुणात्मक जगत्को सृष्टि गरेर त्यसमा प्रवेश गर्नुहुन्छ र मनुष्य, पशु, पक्षी आदिका रूपमा देखा पर्नुहुन्छ। अनि यसको उत्पत्ति, स्थिति र संहार गर्नेको रूपमा पनि आफैँ देखिनुहुन्छ।

त्वं वा इदं सदसदीश भवांस्ततोऽन्यो
माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था।
यद् यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च
तद् वै तदेव वसुकालवदष्टितर्वोः॥ ३१॥

पदार्थ–
ईश = हे स्वामी
इदं = यो
सदसत् = सदसदात्मक जगत्
त्वम् वा = हजुर नै हुनुहुन्छ फेरि
भवान् = हजुर चाहिँ
ततः = यो जगत्देखि
अन्यः = अर्कै हुनुहुन्छ
यत् = जो
इयं = यस्तो खालको
आत्मपरबुद्धिः = यो मेरो र यो तेरो भन्ने बुद्धि छ, त्यो
अपार्था = अर्थहीन र
माया = भ्रममूलक हो
हि = निश्चय नै
यत् = जुन वस्तु
यस्य = जसको आधारमा
जन्म = जन्म हुन्छ
ईक्षणं = प्रकाशित हुन्छ
स्थितिः = अवस्थित हुन्छ र
निधनं = जहाँ विलीन हुन्छ
तत् = त्यो वस्तु
अष्टितर्वोः = कारण बीज र कार्य वृक्षको रूपमा भिन्न भए पनि
वसुकालवत् च = पृथिवी वा गन्धतन्मात्राको रूपमा एउटै भए झैँ पनि
तत् एव = त्यस्तै अभिन्न हुन्छ

वाक्यार्थ– हे स्वामी ! सदसदात्मक यो जगत् हजुर नै हुनुहुन्छ। हजुर यो जगत्बाट बेग्लै हुनुहुन्छ तर यो जगत् हजुरबाट बेग्लै छैन। लोकमा जो मेरो र तेरो भन्ने व्यवहार देखिन्छ यो अर्थहीन भ्रममूलक हो। जुन वस्तु जसबाट उत्पन्न हुन्छ, जसमा बस्छ र जसमा लय हुन्छ त्यो वस्तु त्यस (कारण)देखि भिन्न हुँदैन, जसरी बीज र वृक्ष सामान्य रूपमा भिन्न देखिए तापनि पृथिवी वा गन्धतन्मात्राको आधारमा भिन्न होइन।

न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयाम्बुमध्ये
शेषेऽऽत्मना निजसुखानुभवो निरीहः।

योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्षे ॥ ३२ ॥

पदार्थ–
इदम् = यो सारा
जगत् = जगत्लाई
आत्मनि = आफैँमा
न्यस्य = राखेर
निजसुखानुभवः = आत्मसुखको अनुभव गर्दै
निरीहः = निष्क्रिय भएर
विलयाम्बुमध्ये = प्रलयकालीन जलमा
शेषे = सुत्नुहुन्छ
योगेन = योगद्वारा
मीलितदृक् = आँखा चिम्ले जस्तो गरी
आत्मना = आफैँले
आत्मनिपीतनिद्रः = स्वरूप प्रकाशद्वारा प्रकृत निद्रालाई हटाउँदै
तुर्ये = तुरीय अवस्थामा
स्थितः तु = अवस्थित रहँदा त
तमः = प्रकृतिलाई
न युङ्क्षे = प्रयोग गर्नुहुन्न र
गुणान् च = प्रकृतिका गुणहरूलाई पनि
न = प्रयोग गर्नुहुन्न

वाक्यार्थ– हजुर प्रलयकालमा यो सारा जगत्लाई आफैँमा लीन गरेर आत्मसुखको अनुभव गर्दै निष्क्रिय भएर प्रलयकालीन जलमा सुत्नुहुन्छ। त्यस बखतमा प्रकृति र प्रकृतिका गुणहरूलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ। योगशक्तिद्वारा आँखा चिम्लिँदै आत्मस्वरूपको प्रकाशले सामान्य निद्रालाई जित्दै तुरीय अवस्थामा रहँदा भने प्रकृतिलाई र प्रकृतिका गुणहरूलाई पनि स्वीकार गर्नुहुन्न।

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या
सञ्चोदितप्रकृतिधर्मण आत्मगूढम्।
अम्भस्यनन्तशयनाद् विरमत्समाधे-
र्नाभेरभत् स्वकणिकावटवन्महाब्जम् ॥ ३३ ॥

पदार्थ–
निजकालशक्त्या = आफ्नै अंशभूत काल शक्तिद्वारा
सञ्चोदितप्रकृतिधर्मणः = सृष्टिका लागि प्रकृतिका सत्त्व आदि गुणहरूलाई प्रेरित गर्नुहुने
अम्भसि = कारणरूप जलमा
अनन्तशयनात् = शेष शयनबाट
विरमत्समाधेः = समाधि खुलेका
तस्य एव ते = उनै हजुरको
नाभेः = नाभिबाट
इदं वपुः = हजुरकै शरीररूप यो
स्वकणिकावटवत् = आफ्नो सानो बिउबाट ठुलो बरको रुखजस्तो
आत्मगूढम् = आफैँभित्र लुकेको
महाब्जम् = ठुलो कमल
अभूत् = उत्पन्न भयो

वाक्यार्थ– आफ्नै अंशरूप कालको शक्तिद्वारा सृष्टिका लागि प्रकृतिका गुणहरूलाई हजुरले प्रेरित गरेपछि कारणरूप जलमा शेषशय्यामाथि सुत्नुभएका हजुरको समाधि खुल्छ। त्यसपछि हजुरको नाभिबाट सानो बीजबाट ठुलो बरको रुखजस्तो हजुरभित्रै रहेको ब्रह्माण्डकमलको उत्पत्ति हुन्छ।

विवरण– माथिका तीन श्लोकहरूमा संसारको सृष्टि, स्थिति र नाश परमात्माबाट नै हुने अनि सृष्टिको अघि र पछि पनि सत्स्वरूप परमात्मा मात्र बाँकी रहने बताइएको छ। **पुरुष एवेदं सर्वम्** (मुण्डकोपनिषद्, २/१/१०) अर्थात् सम्पूर्ण संसार परमात्मा नै हो भनी उपनिषद्मा बताइएको छ। कार्य र कारणरूपी जगत्को रूपमा परमात्मा प्रकट हुनुभएको छ तर उहाँ त्यो संसारभन्दा भिन्न नै हुनुहुन्छ। यसकारण संसारमा रहेका दोषहरू परमात्मामा आउँदैनन्। यो सबै जगत् व्यवस्था मायाको अवास्तविक खेल हो। सम्पूर्ण जगत् आ–आफ्नो कारणको क्रमले लीन हुँदै परमात्मामा पुग्दछ। परमात्माभन्दा भिन्न अस्तित्व नै नभएको संसारले कसरी परमात्मालाई दूषित गराउन सक्छ र ? सक्दैन।

संसारको दोषले परमात्मालाई छुँदैन भन्ने बुझाउन नै अन्य दुई श्लोकमा जगत्को उत्पत्ति हुनुभन्दा अघि र नाशपछि पनि दोषरहित तत्त्व मात्र बाँकी रहने बताइएको छ। सम्पूर्ण जगत्लाई आफूमा लीन गरेर आँखा चिम्ली आत्मसुखमा रमाउने उहाँ जगत्को नाशपछि पनि रहनुहुन्छ अनि समाधिबाट ब्युँझिएपछि जगत्को सृष्टि हुनुभन्दा अघि पनि उहाँ आफ्नै दोषरहित स्वरूपमा रहनुभएको हुन्छ। कार्यको आदि र अन्तमा पनि जस्ता–तस्तै रहने अनि कार्यको विस्तार भएको बीचको समयमा पनि मायामय त्यो संसारभन्दा भिन्नै रहने परमात्मा यसका दोषहरूबाट दूषित हुनुहुन्न भन्नु यो प्रसङ्गको तात्पर्य हो।

तत्सम्भवः कविरतोऽन्यदपश्यमान–
स्त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिन्त्य।
नाविन्ददब्दशतमप्सु निमज्जमानो
जातेऽङ्कुरे कथमु होपलभेत बीजम्॥ ३४॥

पदार्थ–
तत्सम्भवः = त्यही कमलबाट उत्पन्न भएका
कविः = ब्रह्माजी
अतः = (यो) पानीभन्दा
अन्यत् = अरू
अपश्यमानः = नदेखेर
आत्मनि = आफूमा
ततं = व्याप्त भएको
त्वां = हजुरलाई
स्वबहिः = आफूभन्दा बाहिर नै
विचिन्त्य = विचार गरेर
अप्सु = पानीमा
अब्दशतम् = सय वर्षसम्म
निमज्जमानः = डुबेर (तपस्या गर्दा पनि)
न अविन्दत् = हजुरलाई बुझ्न सक्नुभएन
उ ह = निश्चय नै
अङ्कुरे = अङ्कुर
जाते = उत्पन्न भइसकेपछि
बीजम् = बिउ
कथम् = कसरी
उपलभेत = उपलब्ध होला र

वाक्यार्थ– त्यसपछि त्यस ब्रह्माण्डकमलबाट ब्रह्माजी उत्पन्न हुनुभयो। ब्रह्माजीले पानीबाहेक केही देख्नुभएन र आफूमा व्याप्त भएर रहनुभएका हजुरलाई पनि देख्नुभएन। त्यसपछि हजुरलाई बाहिरै खोज्दै सय वर्षसम्म पानीमा डुबेर तपस्या गर्नुभयो। त्यसबाट पनि ब्रह्माजीले हजुरको दर्शन पाउनुभएन किनभने बिउबाट अङ्कुर उत्पन्न भइसकेपछि फेरि कसरी बिउ उपलब्ध हुन्छ र ?

स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोऽब्जं
कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः।
त्वामात्मनीश भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं
भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श॥ ३५॥

पदार्थ–	**परिशुद्धभावः** = अन्तःकरण शुद्ध भएका	**विततं** = व्याप्त भएर रहनुभएका
ईश = हे प्रभु	**सः** = ती	**त्वाम्** = हजुरलाई
अतिविस्मितः = खुब छक्क पर्दै	**आत्मयोनिः तु** = ब्रह्माजी त	**भुवि** = पृथिवीमा
अब्जं = फर्केर कमलमैं	**भूतेन्द्रियाशयमये** = भूत, इन्द्रिय र अन्तःकरणमय	**अतिसूक्ष्मं** = (उपादान कारणको रूपमा) ज्यादै सूक्ष्म
आस्थितः = बस्नुहुने	**आत्मनि** = आफ्नै शरीरमा	**गन्धम् इव** = गन्धलाई झैँ
कालेन = धेरै समयसम्मको		**ददर्श** = देख्नुभयो
तीव्रतपसा = कठोर तपस्याले		

वाक्यार्थ– यसरी चकित हुँदै ब्रह्माजी फेरि पानीबाट निस्किएर कमलमा नै जानुभयो। त्यसपछि उहाँले धेरै समयसम्म कठोर तपस्या गर्नुभयो। तपस्याद्वारा उहाँको अन्तःकरण शुद्ध भएपछि भूत, इन्द्रिय र अन्तःकरणमय आफ्नै शरीरमा व्याप्त भएर रहनुभएका हजुरलाई ब्रह्माजीले पृथिवीमा गन्धलाई झैँ देख्नुभयो।

एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरु-
नासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम्।
मायामयं सदुपलक्षितसन्निवेशं
दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिञ्चः॥ ३६॥

पदार्थ–	**सदुपलक्षितसन्निवेशं** = विभिन्न लोकहरू अङ्गको रूपमा रहेको	**दृष्ट्वा** = देखेर
एवं = यसरी	**मायामयं** = आश्चर्ययुक्त स्वरूपवाला	**विरिञ्चः** = ब्रह्माजीले
सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् = हजारौँ मुख, पाउ, टाउका, हात, जाँघ, नाक, मुख, कान, आँखा, गहना र हतियारले युक्त	**महापुरुषम्** = महापुरुषलाई	**मुदं** = हर्ष
		आप = प्राप्त गर्नुभयो

वाक्यार्थ– त्यस बखतमा ब्रह्माजीले हजारौँ मुख, पाउ, टाउका, हात, जाँघ, नाक, मुख, कान, आँखा, गहना र हतियारले युक्त हातहरू भएको भगवान्को विराट् स्वरूपको दर्शन गर्नुभयो। जुन विराट् स्वरूपका अङ्गहरू अतल आदि विभिन्न लोकको रूपमा रहेका थिए। त्यस्तो मायामय भगवान्को विराट् मूर्तिलाई देखेर ब्रह्माजी अत्यन्त आनन्दित हुनुभयो।

तस्मै भवान् हयशिरस्तनुवं हि बिभ्रद्
वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ ।
हत्वानयच्छ्रुतिगणांस्तु रजस्तमश्च
सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७ ॥

पदार्थ–
भवान् = हजुरले
हयशिरस्तनुवं = हयग्रीवमूर्तिलाई
बिभ्रत् = धारण गरेर
अतिबलौ = अति बलशाली
वेदद्रुहौ = वेद चोर्ने
मधुकैटभाख्यौ = मधु र कैटभ नाम गरेका
रजः तमः च = रजोगुण र तमोगुणलाई
हत्वा = मारेर
हि = निश्चय नै
श्रुतिगणान् = उनीहरूले चोरेका वेदहरू (ल्याएर)
तस्मै = उनै ब्रह्माजीलाई
आनयत् = फर्काइदिनुभयो
तव = हजुरको
प्रियतमां = त्यो अति प्यारो
सत्त्वं = सात्त्विक
तनुम् च = शरीरलाई पनि
आमनन्ति = ऋषिहरू जान्दछन्

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! एक पटक हजुरले हयग्रीव रूप धारण गर्नुभयो, वेद चोर्ने अति बलशाली मधु र कैटभ नाम गरेका रजोगुण र तमोगुणलाई समाप्त गरी वेदको उद्धार गरेर ल्याउनुभयो अनि त्यो वेद ब्रह्माजीलाई नै फर्काइदिनुभयो। आज पनि हजुरको त्यो सात्त्विक अवतारलाई ऋषिहरू सम्झिरहन्छन्।

इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारै-
र्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥ ३८ ॥

पदार्थ–
महापुरुष = हे पुरुषोत्तम
इत्थं = यसरी
नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैः = मनुष्य, पशु, ऋषि, देवता तथा जलचर आदि अवतार धारण गरेर
लोकान् = लोकलाई
विभावयसि = पालन गर्नुहुन्छ
जगत्प्रतीपान् = जगत्का द्रोहीहरूलाई
हंसि = संहार गर्नुहुन्छ र
युगानुवृत्तं = युगअनुसारको
धर्मं = धर्मलाई
पासि = रक्षा गर्नुहुन्छ
यत् = जो
अथ = त्यस्तै
कलौ = कलियुगमा
छन्नः = गुप्तरूपले रहनुहुने
सः त्वम् = त्यस्ता हजुर
त्रियुगः = तीन युगमा हुनुभएकोले त्रियुग नामले
अभवः = प्रसिद्ध हुनुभयो

वाक्यार्थ– हे पुरुषोत्तम ! यसरी मनुष्य, पशु, ऋषि, देवता तथा जलचर आदिको अवतार धारण गरेर हजुर सारा लोकलाई पालन गर्नुहुन्छ। सत्य, त्रेता र द्वापर युगमा धर्मको रक्षाका लागि हजुर

विविध रूप लिएर देखा पर्नुहुन्छ र जगत्का द्रोहीहरूलाई मार्नुहुन्छ भने कलियुगमा गुप्तरूपले रहनुहुन्छ। त्यसैले तीन युगमा आविर्भाव हुने भएकाले हजुरको नाम त्रियुग पनि छ।

नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ
सम्प्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम्।
कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं
तस्मिन् कथं तव गतिं विमृशामि दीनः॥ ३९॥

पदार्थ–
विकुण्ठनाथ = हे वैकुण्ठनाथ
एतत् = यो
मनः = मन
दुरितदुष्टम् = पापवासनाले दूषित
असाधुतीव्रम् = अत्यन्तै खराब
कामातुरं = विषयभोगको कामनाले व्याकुल एवं
हर्षशोकभयैषणार्तं = हर्ष, शोक, भय र चाहनाले आर्त छ, त्यसैले
तव = हजुरका
कथासु = कथाहरूमा
न सम्प्रीयते = खुसी हुँदैन
तस्मिन् = त्यस्तो मन हुँदाहुँदै
दीनः = दुःखी भएको मैले
तव = हजुरको
गतिं = तत्त्वलाई
कथं = कसरी
विमृशामि = विचार गरूँ

वाक्यार्थ– हे वैकुण्ठनाथ! यो मन पापवासनाले दूषित छ र अत्यन्त दुष्ट पनि छ। यो विषयभोगको कामनाले व्याकुल बन्छ र हर्ष, शोक, भय तथा चाहना आदिले भरिएको छ। त्यसैले यो मेरो मन हजुरको कथामा लाग्दै-लाग्दैन र कथाबाट प्रसन्न हुँदै-हुँदैन। त्यस्तो मनलाई लिएर म अब कसरी हजुरको गतिलाई चिन्तन गरौँ ?

जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति मावितृप्ता
शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित्।
घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्ति-
र्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति॥ ४०॥

पदार्थ–
अच्युत = हे प्रभु
अवितृप्ता = कहिल्यै नअघाउने
जिह्वा = जिभ्राले
मा = मलाई
एकतः = एकातिर
विकर्षति = खिचेर लैजान्छ
शिश्नः = जननेन्द्रियले
अन्यतः = अर्कोतर्फ तान्छ
त्वक् = स्पर्श इन्द्रिय (छाला)ले
उदरं = पेटले
श्रवणं = कानले
घ्राणः = नाकले
चपलदृक् = चञ्चल आँखाले र
कर्मशक्तिः च = कर्मेन्द्रियहरूले पनि आ-आफ्नो व्यापारतिर
बह्व्यः = धेरै
सपत्न्यः = स्त्रीहरूले अर्थात् धेरै पत्नी भएका पुरुषका स्त्रीहरूले
गेहपतिं इव = पतिलाई ताने झैँ यी इन्द्रियहरूले
कुतश्चित् = कतैबाट
क्व अन्यतः = कहीं अन्तै लैजानका लागि
लुनन्ति = लुछ्दछन्

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! मलाई कहिलै तृप्त नहुने जिब्राले एकातिर आकर्षित गर्छ भने जननेन्द्रियले अर्कातर्फ आकर्षित गर्दछ। त्यसै गरी त्वगिन्द्रिय, पेट, श्रोत्रेन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय र चक्षुरिन्द्रियले आ-आफ्नो विषयतिर आकर्षित गर्छन्। धेरै पत्नी भएको एउटा पुरुषलाई पत्नीहरूले आ-आफ्नो साथमा लैजान जसरी ताना-तान गर्छन् त्यसै गरी मलाई पनि चारैतिर तानिरहेका छन्।

विवरण– माथिका श्लोकमा प्रह्लादले आफू भगवान्लाई बुझ्न असमर्थ र अयोग्य भएको बताएका छन्। भक्ति महासागर जस्तै हो जहाँ अनेक भावका तरङ्गहरू उठिरहन्छन्। प्रह्लादको मनमा अत्यन्त दीनताका भावहरू उठिरहेका छन्। संसारमा रहने धेरैजसो मानिसहरू जो भगवान्देखि विमुख र रागद्वेषवासनाहरूले युक्त छन् तिनीहरूको दयायोग्य अवस्था प्रह्लाद आफैँमा अनुभव गर्दै छन्। आधा पुण्य र आधा पाप भएपछि मानिसहरू संसारमा जन्मने हुन्। मानिस भएकाले आफूमा स्वतः नै रहेका आधा पापहरूलाई अनि आफूले पूर्वजन्ममा वा यही जन्ममा पनि गरेका गल्ती वा भूलहरूलाई सन्तहरू भगवान्लाई सुनाउँछन् भने संसारीहरू भने त्यसलाई लुकाउन खोज्छन्। मायाको राज्यमा मानिसहरू लड्नु, खुस्कनु कुनै आश्चर्य होइन, उनीहरूले त लड्दै र सिक्दै भगवान्को चिन्तन गर्ने हो। त्यसैले संसारले आफूलाई जित्यो भनी कसैले पनि खिन्न हुनुपर्दैन। अनादि कालदेखि मानिसलाई संसारले जितिरहेको छ नै। एकचोटि मात्र भगवान्को कृपाले यो अज्ञान नष्ट गर्न सकियो भने त फेरि त्यसमा पर्नु पर्दैन। त्यसैले साधकहरूले आफ्ना गल्तीहरूबाट हरेस नखाऊन्, बरु भगवान्सँग त्यसको प्रार्थना गर्दै आफूलाई सुधारून् भन्ने प्रह्लादको आशय देखिन्छ।

स्वादे जिब्रोले कसलाई वशमा पार्न खोज्दैन ? स्त्री-पुरुषको एक-अर्कामा हुने आसक्तिले कसलाई तान्न खोज्दैन ? इन्द्रियहरूले जीवलाई सधैँ आफ्ना विषयहरूतर्फ तान्न खोजिरहन्छन्। त्यसैले भक्तले सधैँ सावधान रहनुपर्दछ। यद्यपि प्रह्लादमा यी सांसारिक वृत्तिहरू अहिले छैनन् तर उनको प्रार्थनामा धेरै कुरा लुकेको देखिन्छ। पहिल्यैको जीवनमा भक्त भएको भए त उनले जन्मनै पर्दैनथ्यो। त्यसैले सन्तहरूले आफ्ना पूर्वजन्मका कमजोरीहरूलाई सम्झी भगवान्सँग माफी माग्छन्। अथवा सबैतिर आत्मदृष्टि भएका महापुरुषहरू अरूका गल्तीहरूलाई आफैँमा देखी त्यसबाट तिनीहरूलाई बचाउन प्रार्थना गर्दछन्। सन्तहरूले पनि आफूलाई पापी भनी मेरो उद्धार गर्नुहोस् भनी भगवान्को प्रार्थना गर्दा आफूबाट पाप भएकाले 'म पापीले के भक्ति गर्न सक्छु र ?' भनी भक्ति गर्नबाट पछि हट्ने सामान्य मानिसहरूको उत्साह बढ्छ। उनीहरूले हामी पनि प्रह्लादजस्तै हुन सक्ने रहेछौँ भन्ने बुझ्छन्।

चोरहरूबाट सावधान भई घर वरिपरि घुम्दा चोर नलागे झैँ वासनाहरूबाट सतर्क भई भगवान्सँग वासनातर्फको आकर्षण हटाइदिनका लागि प्रार्थना गर्दा ती वासनाहरू फेरि आउन सक्दैनन्। यसरी प्रार्थना गर्नु साधकहरूमा आउन सक्ने अहङ्कार वृत्तिको पनि औषधी हो।

एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्याम्

अन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम्।

पश्यञ्जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं

हन्तेति पारचर पीपृहि मूढमद्य ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
भववैतरण्याम् = संसाररूपी वैतरणी नदीमा
स्वकर्मपतितं = आफ्नै कर्मले खसेको
अन्योन्यजन्ममरणाशनभीत-भीतम् = आपसमा जन्ममृत्युको डरले भयभीत भएको
स्वपरविग्रहवैरमैत्रं = आफ्नो र अर्काको शरीरमा मित्रभाव र शत्रुभाव गर्ने
एवं = यस्ता
मूढम् = मूर्ख
जनं = व्यक्तिहरूलाई
पश्यन् = देखेर
हन्त इति = कठै ! भन्न मन लागिरहेको छ
पारचर = संसाररूप वैतरणीभन्दा पर रहनुहुने हे भगवान्
अद्य = आज (सारा प्राणीलाई)
पीपृहि = पार लगाइदिनुहोस्

वाक्यार्थ– आफ्नै कर्मले गर्दा संसाररूपी वैतरणीमा फसेका, आपस-आपसमैं जन्ममृत्युको डरले भएभीत भएका र आफ्नोमा मित्रभाव र अर्काकोमा शत्रुभाव गर्ने यी मूर्ख व्यक्तिहरूलाई देखेर मलाई दया लागिरहेको छ। हे परमेश्वर ! आज यी प्राणीहरूलाई पार लगाइदिनुहोस्।

विवरण– प्रह्लादले यसभन्दा अघिल्लो पद्यमा आफूलाई कामी, पापी र दुराचारी भन्नुको रहस्य यो श्लोकमा खुलेको छ। संसारका सामान्य मान्छेहरूको तर्फबाट त्यो प्रार्थना गरिएको हो। त्यसैले प्रह्लाद ती सबै संसारीहरूलाई संसारको दुःखबाट पार लगाउन भगवान्लाई बिन्ती गर्दछन्। प्राणीहरू आफ्नै कर्मको कारणले संसारमा फसेका हुन् तर अब उनीहरू आफ्नै प्रयासले मात्र त्यसबाट फुत्कन सक्दैनन्। उनीहरू एक-आपसमा कसैको माध्यमले जन्मदै, कसैको माध्यमले मर्दै कर्मको फल भोग्दा-भोग्दा संसाररूपी वैतरणी नदीमा डुब्दै उत्रँदै गर्दैछन्। नदीका उत्ताल तरङ्गहरूको बीचमा पौडँदै गर्दा डरायो भने पौडीबाज त बग्छ भने जो संसारमा पौडिन जान्दैनन् ती डराएकाहरू कसरी त्यहाँबाट पार तर्लान् ? त्यसैले तिनीहरूमाथि भगवान्को कृपा आवश्यक छ भन्ने प्रह्लादको आशय हो।

को न्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन् प्रयास

उत्तारणेऽस्य भवसम्भवलोपहेतोः।

मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो

किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ॥ ४२ ॥

पदार्थ–
अखिलगुरो = हे सबैका मालिक
भगवन् = प्रभु
अस्य = यो चराचर जगत्को
भवसम्भवलोपहेतोः = उत्पत्ति स्थिति र प्रलयको कारण भएका
ते = हजुरलाई
अत्र = यहाँ
उत्तारणे = सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई उद्धार गर्ने कुरामा
नु = निश्चय नै
कः = के
प्रयासः = परिश्रम पर्छ र
आर्तबन्धो = हे दीनबन्धु
वै = निश्चय नै

मूढेषु = मूर्ख व्यक्तिहरूमा
ते = हजुरको
महदनुग्रहः = ठुलो अनुग्रह नै आवश्यक छ
प्रियजनान् = हजुरका प्रिय भक्तहरूलाई
अनुसेवतां = सधैँ सेवा गर्ने
नः = हामीहरूलाई
तेन = त्यो अनुग्रहद्वारा
किं = के हुन्छ अर्थात् स्वतः प्राप्त छ

वाक्यार्थ– हे सबैका मालिक प्रभु ! हजुर चराचर संसारको उत्पत्ति, स्थिति र लय सजिलै गर्नुहुन्छ भने हजुरका लागि यी व्यक्तिहरूको उद्धार गर्न कुनै प्रयास नै पर्दैन। हे दीनबन्धु ! वास्तवमा मूर्ख व्यक्तिहरूमा नै हजुरको अनुग्रह आवश्यक छ। हजुरको भक्ति गर्ने र हजुरका भक्तहरूको सेवा गर्ने हामीहरू जस्ता व्यक्तिहरूलाई त हजुरको अनुग्रह स्वतः प्राप्त छँदैछ नि।

नैवोद्विजे पर दुरत्ययवैतरण्या-
स्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः।
शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थ-
मायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान्॥ ४३॥

पदार्थ–
पर = हे प्रभु
त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः = हजुरको चरित्रामृत गायनरूप अमृतपानमा नै मस्त भएको म
दुरत्ययवैतरण्याः = तर्नै नसकिने संसाररूपी वैतरणी नदीबाट
न एव उद्विजे = डराएको छैन (म त)
ततः = त्यो हजुरको कथाबाट
विमुखचेतसः = विपरीत चित्त भएका
इन्द्रियार्थमायासुखाय = इन्द्रियका क्षणिक सुखका लागि
भरम् = ठुलो भार
उद्वहतः = वहन गर्ने
विमूढान् = मूर्ख व्यक्तिहरूप्रति
शोचे = शोक गर्दछु

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! म हजुरको चरित्रामृत गाउनमैं मग्न छु। मलाई यो तर्नै नसकिने संसाररूपी वैतरणी नदीबाट कत्ति पनि डर छैन। वास्तवमा म त हजुरको कथाबाट विमुख भएका, इन्द्रियको क्षणिक सुखमा लागेका र त्यसैका लागि ठुलो भार वहन गर्ने संसारी व्यक्तिहरूको चरित्रबाट डराएको छु र यिनै मूर्खहरूको विषयमा शोक गर्दैछु।

प्रायेण देव मुनयः स्वविमुक्तिकामा
मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः।
नैतान् विहाय कृपणान् विमुमुक्ष एको
नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये॥ ४४॥

पदार्थ–
देव = हे प्रभु
प्रायेण = प्रायः गरेर
स्वविमुक्तिकामाः = आफू एक्लै मुक्त हुन चाहने
मुनयः = मुनिहरू

विजने = एकान्तमा
मौनं = मौनव्रत धारण गरेर
चरन्ति = घुम्छन् (तिनीहरू)
न परार्थनिष्ठाः = अर्काको उद्धारका लागि लाग्दैनन् (तर म त)
एतान् = यी सबै
कृपणान् = दुःखीहरूलाई
विहाय = छाडेर
एकः = एक्लै
न विमुमुक्षे = मुक्त हुन चाहन्नँ
भ्रमतः = संसारमा घुमिरहेका
अस्य = यी सबैको
त्वत् अन्यं = हजुरभन्दा अर्को
शरणं = शरण
न अनुपश्ये = देखिदनँ

वाक्यार्थ– हे देवाधिदेव ! प्रायः गरेर ठुला-ठुला ऋषिमुनिहरू पनि एक्लै मुक्त हुनको लागि एकान्तमा मौनव्रत धारण गरेर जङ्गलतिर घुमिरहन्छन्। उनीहरू अर्काको उद्धारका लागि खासै वास्ता गर्दैनन्। म त यी दुःखीहरूलाई छाडेर एक्लै मुक्त हुन पनि चाहन्नँ। फेरि म त संसारमा बारम्बार घुमिरहेका यिनीहरूलाई मुक्त गर्न हजुरको शरणदेखि बाहेक अर्को कुनै उपाय देख्दा पनि देखिदनँ।

विवरण– भक्तहरू भगवान्को कथामा अमृत रहेको ठान्छन् किनभने भगवान्को चरित्रको कीर्तन गर्दा उनीहरू त्यसबाट उमङ्ग, फूर्ति, शान्ति र आनन्दको दिव्य प्रकाश पाउँछन्। उनीहरू संसारभित्र रहे तापनि यहाँको दुःख र पीडाबाट अलग्ग रहन सक्छन्। मुक्त हुनु र नहुनुमा उनीहरूलाई केही फरक छैन। संसारमैं रहेर पनि नित्यमुक्त प्रह्लाद त्यही भएर प्रार्थना गर्दछन्– 'हे भगवान् ! यी इन्द्रियहरूबाट छलिएर झूठो सुखको पछि लागेका अनि त्यही आफूले खोजेको सुख नपाई हैरान भएका मानिसहरूलाई जोगाउनुहोस्। म यिनीहरूलाई छाडी स्वार्थी बनेर एक्लै मुक्त हुन चाहन्नँ।'

धेरै महापुरुषहरू यो अनर्थमय संसारदेखि बच्न कुना-कन्दरामा लुकेका हुन्छन्। उनीहरू संसारीहरूको अनुहार हेर्न पनि चाहँदैनन्। अखण्ड एकाग्रता र अखण्ड शान्तिको साम्राज्यमा ईश्वरलाई एकनिष्ठ प्रेम गर्दै उनीहरू समय बिताउँछन्। ती महापुरुषहरूलाई खोज्दै हिँड्ने फुर्सद संसारीहरूलाई छैन र कदाचित् भेट भइहाल्यो भने पनि उनीहरूको कडा परीक्षामा यिनीहरू सफल हुन सक्दैनन्। त्यसैले दुःखमा परेका संसारीहरूको आश्रय परम कृपालु हजुरबाहेक कोही हुनुहुन्न भनी प्रह्लाद भन्दछन्। यहाँ प्रह्लादको दयामयता छर्लङ्ग भएको छ। दुःखीहरूको उद्धार गर्न आफ्ना इष्टदेवसँग अरूको उद्धारको लागि प्रार्थना गर्ने प्रह्लादजस्ता सन्तहरू अवश्य नै महान् हुन्छन्।

यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं हि तुच्छं
कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम्।
तृप्यन्ति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः
कण्डूतिवन्मनसिजं विषहेत धीरः॥ ४५॥

पदार्थ–
यत् = जो
मैथुनादिगृहमेधिसुखं = मैथुन आदि स्त्रीपुरुषसम्बन्धबाट प्राप्त हुने गृहस्थहरूको सुख
करयोः = (लुतो आएको)

हातको
कण्डूयनेन इव = कन्याएर सुख भए जस्तै
दुःखदुःखम् = परिणाममा दुःखै दुःख हुनेवाला र
तुच्छं = क्षणिक (सुखाभास) हो
हि = निश्चय नै
बहुदुःखभाजः = अत्यन्त दुःखी
कृपणाः = विषयभोगीहरू
इह = यी भोगहरूमा
न तृप्यन्ति = तृप्त हुँदैनन्
त्यसमा त
धीरः = कोही विद्वान् मात्रै
कण्डूतिवत् = त्यही चिलाइलाई झैं
मनसिजं = कामको उद्वेगलाई
विषहेत = सहन गर्छ

वाक्यार्थ– गृहस्थाश्रममा स्त्रीपुरुषसम्बन्धबाट हुने जो मैथुनादि सुख छ त्यो क्षणिक छ र परिणाममा दुःखस्वरूप नै छ। जसरी लुतो आएको हात कन्याउँदा सुख भए पनि परिणाममा दुःख नै हुन्छ त्यसरी नै यथार्थमा विषयसुख त सुखाभास मात्र हो। तैपनि विषयभोगमा लम्पट भएका व्यक्तिहरू दुःख खपेर पनि त्यसलाई त्याग्न सक्दैनन् र कहिल्यै पनि तृप्त हुँदैनन्। केवल कोही विवेकी व्यक्ति मात्र लुतोको चिलाइलाई झैं त्यो कामको उद्वेगलाई सहन गर्न सक्दछ।

विवरण– मानिसहरू विषयभोग गरेर हाँस्दै, खेल्दै रमाएका नै देखिन्छन्। उनीहरूलाई केको दुःख छ र उद्धार गर्नुपर्‍यो ? संसारमा जे जस्तो छ ठिकै छ। यस किसिमको मान्यतालाई खण्डन गर्दै प्रह्लाद भन्दछन्– मानिसहरूले संसारमा पाएको सुख झन् बढी दुःख दिनेखालको छ। विषयहरूको भोग गरेपछि अलिकति सुख उत्पन्न हुन्छ। त्यसले अरु धेरै सुख पाउने तृष्णा जन्माइदिन्छ। तृष्णा कहिल्यै नरित्तिने कुवा हो र यही तृष्णा नै दुःख हो। जसरी लुतो कन्याउँदा कन्याउन्जेल आनन्द आउँछ तर पछि जति कन्याइएको हो त्यत्ति बढी चहर्‍याउँछ त्यसै गरी जति बढी आसक्ति र भोग गरियो त्यसको असर पनि त्यति नै बढी हुन्छ। संसारका सबै मानिसहरू अलिकति सुख भोगी धेरै भोग्न बाँकी रहेको आशामा अल्झिएर चिन्तित र छटपटाइरहेका छन्। केही धैर्यशाली व्यक्तिहरूलाई छाडेर अरू सबै प्राणीहरूलाई संसारको दुःखले सताइरहेको हुनाले ती दुःखी प्राणीहरूको उद्धार गर्न आवश्यक छ भनी प्रह्लाद भगवान्लाई प्रार्थना गर्दछन्।

मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्म
व्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः।
प्रायः परं पुरुष ते त्वजितेन्द्रियाणां
वार्ता भवन्त्युत न वात्र तु दाम्भिकानाम्॥ ४६॥

पदार्थ–
पुरुष = हे परमपुरुष
मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधयः = मौन, ब्रह्मचर्य आदि व्रत, शास्त्रश्रवण, तप, स्वाध्याय, स्वधर्मपालन, युक्तिपूर्वक शास्त्रव्याख्या, एकान्तसेवन मन्त्रानुष्ठान र चित्तको एकाग्रता आदि कुराहरू (जितेन्द्रियका लागि)
आपवर्ग्याः = मुक्तिका साधन हुन्
अजितेन्द्रियाणां तु = अजितेन्द्रिय व्यक्तिहरूका लागि
प्रायः = प्रायः गरेर
ते = तिनीहरू
परं वार्ता = केवल जीविकाको साधन मात्रै

भवन्ति = हुन्छन्	व्यक्तिहरूका लागि त	साधन पनि नहुन सक्छ
उत = फेरि	**अत्र** = यहाँ	
दाम्भिकानाम् तु = ढोँगी	**न वा** = त्यही जीविकाको	

वाक्यार्थ– हे परमपुरुष ! मोक्षका साधन भनेर मौन, ब्रह्मचर्य आदि व्रत, शास्त्रश्रवण, तप, स्वाध्याय, स्वधर्मपालन, युक्तिपूर्वक शास्त्रव्याख्या, एकान्तसेवन, मन्त्रानुष्ठान र चित्तको एकाग्रतालाई लिइएको छ। वास्तवमा यी जितेन्द्रियका लागि मात्र मोक्षका साधन हुन्। अजितेन्द्रियका लागि त केवल जीविकाको साधन मात्र हुन् र ढोँगी व्यक्तिहरूका लागि त त्यही जीविकाको साधन पनि नबन्न सक्छन्।

विवरण– जितेन्द्रिय धीर व्यक्तिहरूलाई मौन, ब्रह्मचर्य जस्ता साधनहरूले मोक्ष प्रदान गर्न सक्छन् तर जसले इन्द्रिय जित्न सकेको छैन त्यस्ता मान्छेहरूलाई यी साधनले मोक्ष दिन सक्दैनन्। एकान्तसेवन त्यो व्यक्तिले गर्न सक्छ जसका इन्द्रियका कोलाहल अलि शान्त भएका छन्। नत्र निर्जन एकान्तमा मनुष्य झन् बढी स्वच्छन्द भई अनेक उपद्रव गर्न सक्छ। एक महिना मौन बसेको क्षतिपूर्तिस्वरूप अर्को महिनै भरी बकबक गरिरहने मानिसहरू पनि धेरै हुन्छन्। उपवास बस्नुभन्दा अघिल्लो दिन र उपवासको पछिल्लो दिन झन् मिठो परिकार पेटभरि खान प्रवृत्त भएका मानिसहरू पनि देखिन्छन्। यसै गरी सबै साधनहरूले अयोग्य मानिसहरूको हातमा पर्दा आफ्नो कल्याणकारी स्वरूपलाई छाडिदिन्छन्। त्यसैले संसारी मानिसहरू यी साधनको पालनाद्वारा मुक्त हुन सक्दैनन्।

यहाँ मौन आदि दस साधनहरूको तीन ओटा गति देखाइएको छ। जितेन्द्रिय साधकहरूले यी साधनको अभ्यास गर्दा चित्तशुद्धिपूर्वक ज्ञानद्वारा मोक्ष प्राप्ति हुन्छ। जितेन्द्रिय नभए पनि आफ्नो कुनै कामना वा अरू व्यक्तिको काम सिद्ध गर्न केही समय अनुष्ठान, तपस्या, धर्माचरण आदि गर्ने व्यक्तिहरू ती अनुष्ठान आदिको माध्यमले जीविका चलाउन सक्छन्। यजमानको घरमा दिनभरि पूजापाठ गर्न सक्ने तर आफू चाहिँ एक माला पूरा गायत्री पनि जप्न नसक्ने पुरोहितहरू यो कोटिमा पर्दछन्। जो दाम्भिक छन् अर्थात् आफू जितेन्द्रिय भएको र पूज्य भएको ढोँग रच्दै सामान्य जनतालाई आफ्नो अनुयायी बनाउन चाहन्छन् त्यस्ता व्यक्तिहरूले गरेका धर्माचरण, मौन, तपस्या, प्रवचन, जप आदि सबै साधनहरू पोल नखुलुन्जेलसम्म मात्र हुन्छन्। भित्री दुराचारको पोल खुलेपछि यी सबै साधनहरूले उनीहरू जीविकासमेत चलाउन सक्दैनन्। त्यसैले सामान्य मानिसहरूले यिनीहरूका भरमा मात्र के गरी मुक्ति प्राप्त गर्लान् र? उनीहरूलाई त हजुरको अनुग्रहको आवश्यकता पर्दछ। हजुरको अनुग्रहविना त्यस्ता व्यक्तिले मोक्ष प्राप्त गर्न सक्दैनन् भन्ने प्रह्लादको भनाइ हो।

रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे
बीजाङ्कुराविव न चान्यदरूपकस्य।

युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां
योगेन वह्निमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ॥ ४७ ॥

पदार्थ–
बीजाङ्कुरौ इव = बिउ र अङ्कुर जस्ता
वेदसृष्टे = वेदले बताएका
सदसती = कार्यकारणात्मक
इमे रूपे = यी दुई रूप
अरूपकस्य = रूपरहित
तव = हजुरबाट
अन्यत् = बेग्लै
न = होइनन्
योगेन = भक्तियोगले
युक्ताः = युक्त भएका मुनिहरू
त्वां = हजुरलाई
उभयत्र च = कारण र कार्य दुबैमा पनि
दारुषु = काठमा
वह्निम् इव = आगोलाई झैँ
समक्षम् = प्रत्यक्षरूपमा
विचिन्वते = देख्दछन्
अन्यतः = भक्तिदेखि अर्को उपायले
न स्यात् = देख्न सकिँदैन

वाक्यार्थ– हजुर यद्यपि रूपसहित हुनुहुन्छ तथापि वेदले बताएको बिउ र अङ्कुर जस्तो कार्य र कारणात्मक दुई रूप हजुरदेखि बेग्लै छैनन्। भक्तियोगले युक्त भएका योगीहरू काठमा लुकेर रहेको आगोलाई झैँ कार्य र कारणात्मक रूपले रहनुभएको हजुरलाई प्रत्यक्षरूपले देख्दछन्। हजुरलाई देख्ने भक्तिदेखि अर्को कुनै उपाय छँदा पनि छैन।

त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदम्बुमात्राः
प्राणेन्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ।
सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्
नान्यत् त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तम् ॥ ४८ ॥

पदार्थ–
भूमन् = हे व्यापक प्रभु
वायुरग्निरवनिर्वियदम्बुमात्राः = हावा, आगो, पृथिवी, आकाश, पानी र शब्द आदि पाँच विषयहरू
प्राणेन्द्रियाणि = प्राण र इन्द्रियहरू
हृदयं = हृदय
चित् = चित्त
अनुग्रहः च = तिनीहरूमा अनुग्राहक देवता आदि
सर्वं = सबै
त्वं = हजुर नै हुनुहुन्छ र
सगुणः = सगुण पदार्थ
विगुणः = निर्गुण पदार्थ
मनोवचसा = मन, वचन र
निरुक्तम् अपि = (मन र वाणीद्वारा) प्रकाशित हुने अरू पदार्थ पनि
त्वम् एव = हजुर नै हुनुहुन्छ
त्वत् = हजुरलाई छोडेर
अन्यत् च = अरू केही पनि
न अस्ति = छैन

वाक्यार्थ– हे व्यापक प्रभु ! हावा, आगो, पृथिवी, आकाश र पानी यी पञ्चमहाभूत त्यसपछि शब्द आदि पाँच विषयहरू, पञ्चप्राण, पञ्च ज्ञानेन्द्रिय, पञ्च कर्मेन्द्रिय, हृदय, चित्त र ती सबैका अनुग्राहक देवताहरू पनि हजुर नै हुनुहुन्छ। सगुण र निर्गुण पदार्थको रूपमा पनि हजुर नै रहनुभएको छ। त्यसै गरी मन र वचनद्वारा अरू जति पनि पदार्थहरू प्रकाशित हुन्छन् ती पनि सबै

हजुर नै हुनुहुन्छ। त्यसैले हजुरलाई छाडेर यो संसारमा अरू केही पनि पदार्थहरू छैनन्।

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये
सर्वे मनः प्रभृतयः सहदेवमर्त्याः।
आद्यन्तवन्त उरुगाय विदन्ति हि त्वा-
मेवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात्॥ ४९॥

पदार्थ–
उरुगाय = हे महनीय कीर्ति भएका प्रभु
हि = निश्चय नै
एते = यी
गुणाः = सत्त्व आदि गुण
गुणिनः = गुणाभिमानीहरू
सहदेवमर्त्याः = देवता, मनुष्य आदि
महदादयः = महत्तत्त्व आदिले
त्वाम् = हजुरलाई
न विदन्ति = जान्दैनन् यस्तै
ये = जुन यी
मनः प्रभृतयः = मन, बुद्धि आदि
आद्यन्तवन्तः = उत्पत्ति र विनाशवाला वस्तुहरू छन् ती
सर्वे = सबैले पनि
न = जान्दैनन् भन्ने
एवं = यस्तो कुरा
विमृश्य = विचार गरेर
सुधियः = विद्वान्हरू
शब्दात् = शास्त्राध्ययन आदि कार्यबाट
विरमन्ति = विश्राम लिन्छन्

वाक्यार्थ– हे महनीय कीर्ति भएका प्रभु ! यी सत्त्व आदि गुणहरू र गुणका परिणाम महत्तत्त्व आदि देवता, मनुष्य आदि तथा मन, बुद्धि आदि कसैले पनि हजुरलाई बुझ्न सक्दैनन् किनभने ती सबै उत्पत्ति र विनाशशील छन्। यी सबै कुराहरूलाई विचार गरेर विद्वान्हरू शास्त्राध्ययन आदि कार्यबाट विश्राम लिन्छन्।

तत्तेऽर्हत्तम नमः स्तुतिकर्मपूजाः
कर्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम्।
संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं
भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत॥ ५०॥

पदार्थ–
अर्हत्तम = हे पूज्यतम
तत् = त्यसैले
ते = हजुरको
चरणयोः = पाउमा
नमः = नमस्कार गर्नु
स्तुतिकर्मपूजाः = स्तुति, सेवा र पूजा गर्नु
कर्मस्मृतिः = हजुरका चरित्र सम्झनु
कथायाम् श्रवणं = कथा सुन्नु
इति = यी
षडङ्गया = छ अङ्गवाला भक्तिद्वारा
संसेवया विना = हजुरको सेवा नगरी
किं = के
जनः = कोही पनि व्यक्तिले
परमहंसगतौ = परमहंसहरूको मात्र गति भएका
त्वयि = हजुरमा
भक्तिं = भक्ति
लभेत = प्राप्त गर्न सक्ला र

वाक्यार्थ– हे पूज्यतम प्रभु ! त्यस कारणले गर्दा हजुरको चरणमा नमस्कार गर्नु, हजुरको स्तुति गर्नु, सेवा गर्नु, पूजा गर्नु, हजुरका चरित्रहरूलाई सम्झनु र कथा सुन्नु यी हजुरका षडङ्ग भक्ति हुन्। यी भक्तिहरूसँगै हजुरको सेवा नगरीकन कोही पनि व्यक्ति परमहंसहरूले प्राप्त गर्ने वास्तविक भक्तिलाई प्राप्त गर्न सक्दैन।

विवरण– भक्ति दुई प्रकारको छ– एउटा साधन भक्ति र अर्को साध्य भक्ति। सामान्य रूपले भगवान्को सेवा गर्नु, कथाश्रवण गर्नु आदि साधन भक्ति हो। यो साधन भक्तिद्वारा मुख्य साध्य भक्ति प्राप्त हुन्छ। यसलाई प्रेमा भक्ति पनि भनिन्छ। प्रेमी भक्तहरू भगवान्को नित्यचिन्तन गर्दछन्। दिनरात परमात्माको चिन्तनमैं बिताउने उनीहरू भगवान्को कृपाद्वारा स्वतः मोक्षका अधिकारी हुन्छन्। त्यो भक्ति पाउन षडङ्ग भक्ति गर्नुपर्ने यहाँ जनाइएको छ। भक्तिमा हुनुपर्ने क्रियात्मक पक्षहरूलाई यहाँ समेटिएको छ। नवधा भक्तिमा सख्य, दास्य आदि भावात्मक उपासनाको पनि वर्णन छ तर यहाँ त्यसको वर्णन छैन किनभने भगवान्सँग दास्य, सख्य भावहरू पनि अलि उन्नत अवस्थामा पुगेपछि मात्र हुन सक्छन्। यो षडङ्ग भक्ति भक्तिमार्गमा उक्लने पहिलो खुड्किलो हो। षडङ्ग यस प्रकारको छ– १. भगवान्को चरणमा नमस्कार गर्नु २. भगवान्को स्तुति गर्नु ३. कर्म अर्थात् शुश्रूषा गर्नु ४. अनेक उपाचारहरूद्वारा पूजा गर्नु ५. भगवान्को लीलाको स्मरण गर्नु र ६. कथाश्रवण गर्नु। यी ६ अङ्गअन्तर्गत आएका पूजा र शुश्रूषामा के फरक छ भने पूजा गर्दा थोरै समय र थोरै लगनशीलता भए पुग्छ। बिहान बेलुकाको पूजालाई यहाँ पूजा भनिएको हो भने शुश्रूषा भनेको चाहिँ भगवान्लाई प्रिय लाग्ने सामानहरू, उहाँका वस्त्र, भाँडा, रुखबिरुवा, मन्दिर आदिको सेवा, सरसफाइ, पवित्रतामा ध्यान दिई त्यसमा लागिरहनु हो। पूजाको नै अलि विकसित रूप हो शुश्रूषा। यसरी मुख्य भक्ति प्राप्त गर्न यो षडङ्ग भक्ति गर्नुपर्छ भन्ने प्रह्लादको आशय रहेको छ।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

एतावद् वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः।
प्रह्रादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५१ ॥

पदार्थ–	**वर्णितगुणः** = गुणवर्णन गरिएका	भगवान्ले
भक्तेन = आफ्ना भक्त प्रह्लादले	**निर्गुणः** = गुण रहित	**प्रणतं** = प्रणाम गरिरहेका
भक्त्या = भक्तिपूर्वक	**यतमन्युः** = रिस शान्त भइसकेका	**प्रह्रादं** = प्रह्लादलाई
एतावत् = यति	**प्रीतः** = अत्यन्त खुसी हुनुभएका	**अभाषत** = भन्नुभयो

वाक्यार्थ– यसरी भक्तिपूर्वक आफ्ना भक्त प्रह्लादले गुणको वर्णन गर्दै स्तुति गरिसकेपछि गुणले रहित भगवान् अत्यन्त प्रसन्न हुनुभयो र प्रणाम गरिरहेका भक्त प्रह्लादलाई भन्न थाल्नुभयो।

श्रीभगवानुवाच (श्रीभगवान् नृसिंहले भन्नुभयो)

प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।

वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ५२ ॥

पदार्थ–
भद्र = कल्याणस्वरूप
प्रह्लाद = हे प्रह्लाद
ते = तिम्रो
भद्रं = कल्याण होस्
असुरोत्तम = हे असुरश्रेष्ठ
अहं = म
प्रीतः = तिमीसँग प्रसन्न भएँ
अहं = म
नृणाम् = मानिसहरूको
कामपूरः = इच्छा पूरा गर्नेवाला
अस्मि = छु त्यसैले
ते = तिम्रो लागि
अभिमतं = इच्छा लागेको
वरं = वर
वृणीष्व = माग

वाक्यार्थ– हे प्रह्लाद ! तिम्रो कल्याण होस्। हे असुरश्रेष्ठ ! म तिमीसँग अत्यन्त प्रसन्न छु। म सबैको कामना पूरा गरिदिनेवाला हुँ। त्यसैले तिम्रो मनमा के इच्छा छ ? त्यो वर माग।

मामप्रीणत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ।

दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥

पदार्थ–
आयुष्मन् = हे आयुष्मन्
माम् = मलाई
अप्रीणतः = खुसी पार्न नसक्ने व्यक्तिको लागि
हि = निश्चय नै
मे = मेरो
दर्शनं = दर्शन
दुर्लभं = दुर्लभ हुन्छ
जन्तुः = प्राणी
मां दृष्ट्वा = मेरो दर्शन गरेपछि
पुनः = फेरि
आत्मानं = आफूलाई
तप्तुम् = कामना अपूर्ण भएर शोक गर्न
न अर्हति = पर्दैन

वाक्यार्थ– हे आयुष्मन् ! जुन व्यक्तिहरू मलाई प्रसन्न पार्न सक्दैनन् उनीहरूलाई मेरो दर्शन अत्यन्त दुर्लभ छ अनि फेरि जो व्यक्तिहरू मेरो दर्शन गर्दछन् उनीहरूले कामना पूर्ण नभएर शोक गर्न कहिल्यै पर्दैन।

प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।

श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिम् ॥ ५४ ॥

पदार्थ–
अथ = त्यसैले
हि = निश्चय नै
धीराः = विद्वान्हरू
श्रेयस्कामाः = कल्याण चाहने
महाभागाः = भाग्यशाली
साधवः = साधुहरू पनि
सर्वासाम् = सबै
आशिषां = पुरुषार्थहरूको
पतिम् = मालिक
मां = मलाई
सर्वभावेन = सम्पूर्ण भावनाले
प्रीणन्ति = खुसी पार्दछन्

वाक्यार्थ– त्यसैले हे प्रह्लाद ! आफ्नो कल्याण चाहने विवेकी विद्वान्हरू र भाग्यशाली साधुहरू आफ्नो अभीष्ट प्राप्त गर्नको लागि सम्पूर्ण पुरुषार्थहरूको मालिक मलाई सम्पूर्ण भावनाले खुसी पार्दछन्।

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः।

एकान्तित्वाद् भगवति नैच्छत् तानसुरोत्तमः॥ ५५॥

पदार्थ–
एवं = यसरी
लोकप्रलोभनैः = ठुला-ठुला भक्तहरूलाई पनि लोभ लाग्ने
वरैः = वरहरूद्वारा
प्रलोभ्यमानः अपि = लोभ्याउँदा पनि
असुरोत्तमः = प्रह्लादले
भगवति = भगवान्मा
एकान्तित्वात् = अत्यन्त भक्ति भएका कारण
तान् = ती वरहरूलाई
न ऐच्छत् = इच्छा गरेनन्

वाक्यार्थ– यसरी भगवान्ले ठुला-ठुला भक्तहरूलाई पनि लोभ लाग्ने वरहरू देखाएर प्रलोभित पार्दा पनि भक्त प्रह्लादले भगवान्मा आफ्नो अत्यन्त भक्तिका कारण ती कुनै पनि वरहरूको इच्छा गरेनन्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे

प्रह्लादचरिते भगवत्स्तवो नवमोऽध्यायः॥ ९॥

अथ दशमोऽध्यायः

प्रह्लादको राज्याभिषेक र त्रिपुर डढेको कथा

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयार्भकः।
मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

पदार्थ–
तत्सर्वम् = ती सम्पूर्ण वरहरूलाई
भक्तियोगस्य = भक्तियोगको
अन्तरायतया = विघ्नको रूपमा
मन्यमानः = स्वीकार गरेका
स्मयमानः = मुस्कुराउँदै गरेका
अर्भकः = बालक प्रह्लादले
हृषीकेशं = भगवान्लाई
ह = निश्चय नै
उवाच = भन्न लागे

वाक्यार्थ– ती सम्पूर्ण वरहरूलाई भक्तियोगको विघ्नको रूपमा सम्झँदै बालक प्रह्लादले मुस्कुराउँदै भगवान्लाई भन्न थाले।

विवरण– भगवान्को भक्ति गरेर कुनै वरको अपेक्षा राख्नु वा सिद्धि पाउन खोज्नु भक्तियोगको प्रमुख विघ्न हो। भगवान्को नित्य सेवा गर्ने भक्तहरूमा सिद्धिहरू स्वतः आउन थाल्ने कुरा भगवान्ले श्रीमद्भागवतको एकादश स्कन्धमा बताउनुभएको छ। ती विभिन्न विभूतिहरूको उपदेशात्मक पक्ष के हो भने तिनीहरूले परमात्माको सर्वशक्तिमत्ताको विश्वासलाई झन् दृढ बनाउँछन् र भक्तको भगवदाश्रयत्व बढाउँछन्। तर सामान्य साधकका हातमा पर्दा ती सिद्धिहरू वा वरहरू भक्तिलाई नै नष्ट गर्ने बाधक बन्न पुग्छन्। मन अलिकति नियन्त्रित नभएका र अलिकति मात्र पनि मनमा कामना राखेर भक्ति गर्नेहरू सिद्धिहरूको मिठो फलमा लोभिन्छन्। त्यसपछि लोकप्रसिद्धि सँगसँगै उनीहरूको अभिमान बढ्दै जान्छ। अनेक लौकिक प्रपञ्चको जन्जालमा फसेर उनीहरूले परमात्मामा मन लगाउन सक्दैनन् र उनीहरूमा रहेको विनययुक्त भाव पनि अभिमानको कारणले घट्दै जान्छ। सिद्धि भगवान्को नित्यचिन्तनले गर्दा प्राप्त भएका हुन्। भगवान्को नित्यचिन्तन नै छुटेपछि ती सिद्धिहरू स्वतः नष्ट हुन्छन्। जसरी आगोले पोलेको घरलाई पानी हालेर फेरि पहिलेजस्तै बनाउन मिल्दैन, कालो अङ्गार मात्र बाँकी रहन्छ त्यसै गरी सिद्धिरूपी दियोले भगवद्विश्वास दृढ गराउनुपर्नेमा त्यसको जथाभावी प्रयोगद्वारा भक्तिरूपी मन्दिर नै जलाउने मानिसहरू त्यसपछि जति उपासना गरे पनि पहिलेको स्थितिमा पुग्न सक्दैनन्। कैंयौ जन्मको चक्कर लाग्दछ। त्यसकारण उच्च तहका ज्ञानी एवं भक्तहरू आफूमा स्वतः प्राप्त भएको सिद्धिलाई समेत वास्ता गर्दैनन्। त्यसलाई विघ्न मानी उनीहरू त्यसबाट तर्किरहन्छन्।

प्रह्लाद उवाच (प्रह्लादले भने)

मा मां प्रलोभयोत्पत्त्यासक्तं कामेषु तैर्वरैः।
तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः॥ २॥

पदार्थ–
उत्पत्त्या = जन्मदेखि नै
कामेषु = विभिन्न विषयमा
आसक्तं = आसक्त भएको
मां = मलाई
तैः = ती
वरैः = वरहरूद्वारा
मा प्रलोभय = नलोभ्याउनुहोस्
तत्सङ्गभीतः = जुन विषय र विषयीहरूको सङ्गतबाट डराएर
निर्विण्णः = विरक्त हुँदै
मुमुक्षुः = संसारबाट मुक्त हुन चाहेर
त्वाम् = हजुरको
उपाश्रितः = शरणमा आएको छु

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हजुरले जन्मदेखि नै विभिन्न विषयहरूमा आसक्त भएको मलाई ती वरहरू देखाएर प्रलोभनमा नपार्नुहोस्। तिनै विषय र विषयीहरूको सङ्गतबाट डराएर अत्यन्तै विरक्त हुँदै म यो संसारबाट मुक्त हुन हजुरको शरणमा आएको छु।

विवरण– भक्तको सम्पूर्ण विश्वास जति भगवान्माथि हुन्छ आफूमा समेत त्यति विश्वास हुँदैन। कामनाहरूमा सधैं आसक्त रहने जीवलाई भगवान्ले झन् कामनाहरूमैं लोभ्याउँदा उसको के हालत होला ? त्यसैले प्रह्लाद भन्दछन्– 'हे प्रभु ! कामनाहरूमा मलाई हजुरले प्रवृत्त गर्नै पर्दैन। म त जन्मिएदेखि नै ती विषयवासनाहरूले ढाकिएको छँदैछु। हजुरको शरणमा आएका भक्तहरूमा ती दुष्ट वासनाहरूले प्रभाव जमाउन सक्दैनन्। त्यसैले म हजुरको शरणमा आएको हुँ।'

भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत्।
भवान् संसारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो॥ ३॥

पदार्थ–
प्रभो = हे प्रभु
भृत्यलक्षणजिज्ञासुः = सेवकको लक्षण जान्न चाहने
भवान् = हजुरले
भक्तं = आफ्नो भक्त मलाई
हृदयग्रन्थिषु = हृदयको दुर्भेद्य ग्रन्थिरूप
संसारबीजेषु = जन्ममरण आदि संसारको मूलकारण भएका
कामेषु = विषयभोगको कामनामा
अचोदयत् = प्रेरणा गर्नुभयो

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! हजुरले आफ्नो सेवक कस्तो छ भनेर थाहा पाउनको लागि मलाई यो दुर्भेद्य ग्रन्थिस्वरूप जन्ममरण आदि युक्त संसारको बीजरूप विषयको कामनामा प्रेरणा गर्नुभएको हो।

नान्यथा तेऽखिलगुरो घटेत करुणात्मनः।
यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक्॥ ४॥

पदार्थ–
अखिलगुरो = सम्पूर्ण जगत्का कल्याणकारक प्रभु
अन्यथा = यदि यस्तो होइन भने
करुणात्मनः = अत्यन्त दयालु
ते = हजुरद्वारा
न घटेत = वर माग भन्न मिल्दैन
यः = जसले
ते = हजुरबाट

आशिषः = लौकिक विषयहरू	**न भृत्यः** = सेवक हुन सक्दैन	**वणिक्** = व्यापारी हो
आशास्ते = आशा गर्छ	**वै** = निश्चय नै	
सः = त्यो	**सः** = त्यो त	

वाक्यार्थ– हे कल्याणकारक प्रभु ! हजुरले मेरो परीक्षा लिन खोज्नुभएको मात्र हो, हजुर अत्यन्त दयालु हुनुहुन्छ। आफ्नो भक्तलाई विषयमा फसाउने इच्छा हजुरमा छैन। यदि कोही भक्त हजुरबाट लौकिक विषयहरूको आशा गर्छ भने त्यो त भक्त नभएर व्यापारी हो।

आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः।
न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन् यो राति चाशिषः ॥ ५॥

पदार्थ–	**वै** = निश्चय नै	**यः** = जो
स्वामिनि = आफ्नो स्वामीमा	**न भृत्यः** = सेवक हुन सक्दैन र	**आशिषः** = कामनाहरू
आत्मनः = आफ्नो अनुकूल	**भृत्यतः** = सेवकबाट	**राति** = पूरा गरिदिन्छ त्यो
आशिषः = विषयहरूको	**स्वाम्यम्** = प्रभुत्वको	**न च स्वामी** = स्वामी पनि
आशासानः = कामना गर्ने व्यक्ति	**इच्छन्** = चाहना गर्दै	होइन

वाक्यार्थ– हे प्रभु ! जो आफ्नो स्वामीको सेवा गरेर स्वामीबाट विभिन्न विषयहरूको अभिलाषा गर्छ त्यो वास्तविक सेवक हुँदै–होइन र जो सेवकबाट सेवाको र मालिकपनको अभिलाषा राख्दै उसका कामनाहरू पूरा गरिदिन्छ त्यो वास्तविक स्वामी पनि होइन।

अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ॥ ६ ॥

पदार्थ–	**अनपाश्रयः** = सेवकबाट केही	**राजसेवकयोः इव** = राजा र
अहं तु = म त	चाहना नगर्ने	सेवकको जस्तो
अकामः = कामना रहितको	**स्वामी** = मालिक हुनुहुन्छ	**अन्यथा** = अर्कै खालको
त्वद्भक्तः = हजुरको भक्त हुँ	**इह** = यहाँ	**अर्थः** = स्वार्थपूर्ण सम्बन्ध
त्वं च = हजुर पनि	**आवयोः** = हामी दुईमा	**न** = छैन

वाक्यार्थ– म त सबै कामनाले रहित हजुरको भक्त हुँ र हजुर पनि सेवकबाट कुनै पनि वस्तुको अपेक्षा नगर्ने मालिक हुनुहुन्छ। हामी दुईमा राजा र सेवकको जस्तो स्वार्थपूर्ण सम्बन्ध छैन।

विवरण– यहाँ प्रह्लादले लोकमा हुने स्वामी-सेवकको सम्बन्ध र भक्त-भगवान्‌मा हुने सम्बन्ध फरक रहेको बताउनुभएको छ। संसारमा सबै सेवकहरू स्वामीबाट उचित उपहार पाउने आशाले सेवा गर्दछन् अनि मालिकहरू पनि सेवकले आफ्नो सेवा सधैं गरिरहोस् भनी अल्झाउन चाहन्छन्। उनीहरू सेवकहरूलाई त्यति दुःखी र गरिब पनि राख्दैनन् कि ऊ आफ्नो सेवा गर्न नसुहाउने होस्, अनि त्यति सुखी र सम्पन्न पनि पार्दैनन् कि आफ्नो सेवा नै छाडोस्। यसरी आफ्नो स्वार्थलाई

प्रधान मानेर नै स्वामी-सेवकहरू लोकमा एक-अर्काको उपकार गरिरहेका हुन्छन्। तर भगवान् र भक्तबीच यो स्वार्थपूर्ण नीति लागु हुँदैन। भक्तहरू जीवनभर भगवान्को सेवा गर्दछन्, आफूलाई नै भगवान्को हातमा सुम्पिदिन्छन् तर त्यसबापत केही चाहँदैनन्। भगवान् आफ्ना भक्तहरूलाई पनि आफ्नो स्वरूप नै दिनुहुन्छ अनि भक्तहरूबाट सेवाको आशा पनि राख्नुहुन्न। सर्वशक्तिमान् र सर्वैश्वर्यशाली परमात्माले के चाहनु ? अनि आफ्नै आत्मा भगवान्बाट भक्तहरूले के माग्नु ? यही अनिर्वचनीय प्रेमको डोरीमा बाँधिएर भक्त र भगवान् स्वार्थरहित सम्बन्ध राख्न पुग्छन्। अजित परमात्मालाई आफ्नो अनन्य प्रेमले जित्ने भक्तहरू र भक्तहरूलाई आफ्नो स्वरूप नै दिएर दया, मधुरता जस्ता गुणहरूले उनीहरूलाई लट्ठ पारिरहने भगवान् दुबैको सम्बन्ध अलौकिक हुन्छ। अरू देवताहरू चाहिँ आफ्ना भक्तहरू सधैँ आफ्नो नियन्त्रणमैँ रहून्, उनीहरू मुक्त नहोऊन् भन्ने चाहन्छन् र कोही मुक्त भयो भने आफ्नो पशु हराएजस्तो दुःखी हुन्छन् (बृहदारण्यकोपनिषद्, १/४/१०)। तर भगवान् भक्तहरू मुक्त होऊन् भन्ने चाहनुहुन्छ। यसकारण भक्त र भगवान्को सम्बन्ध लौकिक स्वामी-सेवकको सम्बन्धभन्दा विलक्षण छ भन्ने कुरा यस श्लोकमा बताइएको छ।

यदि रासीश मे कामान् वरांस्त्वं वरदर्षभ।
कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरम्॥ ७॥

पदार्थ–		
वरदर्षभ = वर दिनेमा श्रेष्ठ	**मे** = मलाई	**हृदि** = मनमा
ईश = हे सर्वसमर्थ प्रभु	**कामान्** = इच्छा लागेका	**कामानां** = इच्छाहरूको
यदि = यदि पक्कै	**वरान्** = वरहरू	**असंरोहं** = उदय नै नहुने
त्वं = हजुर	**रासि** = दिनुहुन्छ भने	**वरम् तु** = त्यस्तो वर त
	भवतः = हजुरबाट म	**वृणे** = माग्दछु

वाक्यार्थ– हे वरदाताहरूमा श्रेष्ठ सर्वसमर्थ प्रभु ! यदि हजुर मलाई इच्छा लागेको वर दिन चाहनुहुन्छ भने मेरो मनमा कहिल्यै पनि इच्छाको उदय नहुने वर दिनुहोस्। हजुरबाट म यही वर माग्दछु।

इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः।
ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना॥ ८॥

पदार्थ–		
यस्य = जुन कामनाको	**आत्मा** = जीव	**तेजः** = बल
जन्मना = उदय हुनाले	**धर्मः** = वर्णाश्रम आदि धर्म	**स्मृतिः** = धारणा शक्ति र
इन्द्रियाणि = इन्द्रियहरू	**धृतिः** = धैर्य	**सत्यं** = सत्यता पनि
मनः = मन	**मतिः** = बुद्धि	**नश्यन्ति** = नाश हुन्छन्
प्राणः = प्राण	**ह्रीः** = लज्जा	
	श्रीः = ऐश्वर्य	

वाक्यार्थ– मनमा कामनाको उदय हुनाले इन्द्रियहरू मन, प्राण, आत्मा (जीव), धर्म, धैर्य, बुद्धि, लाज, ऐश्वर्य, तेज, बल, धारणाशक्ति र सत्य आदि सम्पत्तिहरू स्वतः नाश भएर जान्छन्।

विमुञ्चति यदा कामान् मानवो मनसि स्थितान्।
तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते॥ ९॥

पदार्थ–	**मनसि** = मनमा	**तर्हि एव** = त्यसपछि मात्र
पुण्डरीकाक्ष = हे कमलनयन	**स्थितान्** = रहेका	**भगवत्त्वाय** = भगवत्स्वरूपलाई पाउन
यदा = जुन वेला	**कामान्** = इच्छाहरूलाई	
मानवः = मान्छेले	**विमुञ्चति** = त्याग्न सक्छ	**कल्पते** = समर्थ हुन्छ

वाक्यार्थ– हे कमलनयन! जुन वेला मान्छेले आफ्ना मनमा रहेका सम्पूर्ण कामनाहरूलाई त्याग्न सक्छ त्यही वेला नै ऊ भगवत्स्वरूपमा प्राप्त हुन सक्छ।

विवरण– माथिका तीन श्लोक (७-९)मा भक्त प्रह्लादले भगवान् नृसिंहसित **हृदि कामानाम् असंरोहं वरम्** अर्थात् हृदयमा कामनाहरूको उदय नै नहोस् भन्ने वर मागेका छन् र यस्तो वरबाट नै **भगवत्त्वाय कल्पते** अर्थात् व्यक्ति भगवत्स्वरूपमा प्राप्त हुन्छ भन्ने दृढ विश्वास लिएका छन्।

कामना भनेको विषयप्रतिको राग हो। कामनाकै कारण मानिस कर्म गर्दछ। मानिसहरू जति पनि कर्म गर्दछन् ती सबै कामनाकै उपज हुन्। त्यसकारण कुनै पनि व्यक्तिले जस्तोसुकै कर्म गर्दा उसको मनमा कामना रहेकै हुन्छ। कामनालाई नै सङ्कल्प वा मानस कर्म पनि भनिन्छ। कुनै पनि शुभ कर्मको प्रारम्भमा पढिने सङ्कल्प वाक्य पनि मानस कर्म वा कामनाकै उदाहरण हो। यसर्थ कामना हुनु भनेको विषयप्रतिको राग हुनु हो र कामनाको निवृत्ति हुनु भनेको मोक्ष हुनु हो। कठोपनिषद् (२/३/१५)मा भनिएको छ–

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम्।।

अर्थात्, जब हृदयका समस्त अज्ञानग्रन्थि वा कामनाहरू नष्ट हुन्छन् तब मानिस अमर बन्दछ वा उसले जन्ममृत्युको चक्रबाट मुक्ति पाउँछ।

जसको विषयप्रतिको राग वा कामना समाप्त भएको छ उसको पुनर्जन्म हुँदैन। पुनर्जन्म नहुनु भनेकै मोक्ष हुनु हो। कामनाहरूलाई बत्तीको तेलसँग तुलना गरेर बुझ्न सकिन्छ। जसरी दियोमा तेल समाप्त भएपछि बत्ती निभ्छ त्यसै गरी अन्तःकरणका सम्पूर्ण कामना वा वासनाहरू समाप्त भएपछि जीव संसारबन्धनबाट सधैँका लागि मुक्त भई ब्रह्मभावमा प्राप्त हुन्छ। यसकारण मोक्ष प्राप्तिका लागि अन्तःकरणमा कुनै पनि कामना हुनु हुँदैन। अन्तःकरण दुई प्रकारले कामनारहित बन्न सक्छ। पहिलो हो– अन्तःकरणमा रहेका कामनाहरूलाई समाप्त पार्नु। दोस्रो हो– अन्तःकरणमा कामनाको उदय नै हुन नदिनु। यहाँ भक्त प्रह्लादले अन्तःकरणमा कामनाको उदय भइसकेपछि त्यसलाई हटाउने उपाय गर्नुभन्दा पनि त्यसमा कामनाको उदय नै नहोस् भन्ने वर भगवान्सँग मागेका छन्।

ॐ नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने।
हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने॥ १०॥

पदार्थ—	**ब्रह्मणे** = व्यापक स्वरूपवाला	**हरये** = भक्तको क्लेश हरण गर्ने
भगवते = भगवान्	**परमात्मने** = सर्वसाक्षी स्वरूप	**तुभ्यं** = हजुरलाई
पुरुषाय = महापुरुष	**अद्भुतसिंहाय** = अद्भुत	**ॐ नमः** = नमस्कार छ
महात्मने = महान् आत्मावाला	नृसिंहरूप धारण गर्नुहुने	

वाक्यार्थ— हे भगवान्! हजुर महापुरुष हुनुहुन्छ। व्यापक स्वरूप हुनुभएका, सबै प्राणीको साक्षी स्वरूपले रहनुभएका, अद्भुत नृसिंहरूप धारण गर्नुहुने तथा सारा प्राणीको दुःख नाश गरिदिनुहुने हजुरलाई नमस्कार गर्छु।

नृसिंह उवाच (नृसिंह भगवान्ले भन्नुभयो)

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिष आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः।
अथापि मन्वन्तरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्ष्व भोगान्॥ ११॥

पदार्थ—	**जातु** = कहिल्यै पनि	**मन्वन्तरम्** = मन्वन्तरभरि
ये = जो	**इह** = यस लोकका र	**अत्र** = यही लोकमा
भवद्विधाः = तिमीहरूजस्ता	**अमुत्र च** = परलोकका पनि	**दैत्येश्वराणाम्** = दानवहरूको
मयि = ममा	**आशिषः** = विषयहरू	राजा बनेर भोगिने
एकान्तिनः = अत्यन्त भक्ति गर्ने	**न आशासते** = कामना गर्दैनन्	**भोगान्** = विभिन्न भोगहरू
व्यक्तिहरू छन्, तिनीहरू	**अथ अपि** = तैपनि	**अनुभुङ्क्ष्व** = भोग गर
मे = मबाट	**एतत्** = यो	

वाक्यार्थ— हे प्रह्लाद! तिमीहरूजस्ता मेरा उत्तम भक्तहरू कहिल्यै पनि मबाट यस लोकका र परलोकका विषयहरूको आशा गर्दैनन्। तैपनि तिमी यो मन्वन्तरभरि सम्पूर्ण दानवहरूको राजा बनेर विविध भोगहरू भोग।

कथा मदीया जुषमाणः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम्।
सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन्॥ १२॥

पदार्थ—	**त्वम्** = तिमी	**अधियज्ञम्** = यज्ञका अधिष्ठाता
प्रियाः = अत्यन्त प्यारा	**सर्वेषु** = सम्पूर्ण	**ईशं** = संसारका नियामक
मदीयाः = मेरा	**भूतेषु** = प्राणीहरूमा	**माम्** = मलाई
कथाः = कथाहरू	**सन्तम्** = साक्षीरूपले रहने	**आत्मनि** = आफैंमा
जुषमाणः = सुन्दै	**एकम्** = प्रतिद्वन्द्वीरहित	**आवेश्य** = ध्यान गरेर

योगेन = ममा नै समर्पणभावले	**हिन्वन्** = त्याग्दै (मेरो)	आराधना गर
कर्म = सारा कर्महरूलाई	**यजस्व च** = यज्ञहरूद्वारा	

वाक्यार्थ– तिमी मेरा प्रियकथाहरू सुन्दै सम्पूर्ण प्राणीहरूमा साक्षीरूपले रहेको यज्ञको एक मात्र अधिष्ठाता मेरो ध्यान आफैँमा गर र बिस्तारै-बिस्तारै कर्मलाई त्याग्दै संसारको नियामक मलाई भजन गर्दै यज्ञहरूद्वारा मेरो आराधना गर।

भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा।

कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां विताय मामेष्यसि मुक्तबन्धः॥ १३॥

पदार्थ–	**कलेवरं** = शरीरलाई पनि	**विताय** = विस्तार गरेर
भोगेन = सुखभोगद्वारा	**हित्वा** = त्यागेर	**मुक्तबन्धः** = सारा बन्धनबाट
पुण्यं = पुण्यकर्मलाई	**विशुद्धां** = शुद्ध	मुक्त भएपछि
कुशलेन = पुण्यकर्म गरेर	**सुरलोकगीतां** = देवलोकमा पनि	**माम्** = मलाई नै
पापं = पापलाई र	प्रशंसनीय	**एष्यसि** = प्राप्त गर्नेछौ
कालजवेन = समयको गतिले	**कीर्तिं** = कीर्तिलाई	

वाक्यार्थ– हे प्रह्लाद ! तिमीले सुखभोगद्वारा पुण्यकर्मलाई, पुण्यकर्मद्वारा पापलाई र कालगतिको आधारमा शरीरलाई त्याग गर्नेछौ। त्यसपछि आफ्ना प्रशंसनीय कर्महरूद्वारा देवलोकसम्म पनि आफ्नो कीर्ति फिँजाउँनेछौ। अनि संसारका सारा बन्धनबाट मुक्त भएर मलाई नै प्राप्त गर्नेछौ।

य एतत् कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः।

त्वां च मां च स्मरन् काले कर्मबन्धात् प्रमुच्यते॥ १४॥

पदार्थ–	**इदं** = यो	**काले** = प्रारब्ध क्षय भएपछि
यः = जो	**मह्यं** = मद्वारा र	अन्तिममा
नरः = मानिसले	**त्वया च** = तिमीद्वारा पनि	**कर्मबन्धात्** = कर्मको बन्धनबाट
त्वां = तिमीलाई र	**गीतम्** = भनिएको	**प्रमुच्यते** = मुक्त हुन्छ
मां च = मलाई पनि	**एतत्** = यो संवाद	
स्मरन् = सम्झँदै	**कीर्तयेत्** = सुनाउला (त्यो व्यक्ति)	

वाक्यार्थ– हे बाबु ! जो व्यक्ति तिमीलाई र मलाई सम्झँदै मैले तिमीलाई बताएको र तिमीले मलाई बताएको कुरा अर्थात् हामी दुईको यो संवाद सुन्छ या सुनाउँछ भने त्यो व्यक्ति प्रारब्धक्षय भएपछि सम्पूर्ण कर्मका बन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

प्रह्लाद उवाच (प्रह्लादले भने)

वरं वरय एतत् ते वरदेशान्महेश्वर।

यदनिन्दत् पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम्॥ १५॥

विद्धामर्षाशयः साक्षात् सर्वलोकगुरुं प्रभुम्।
भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवान्॥ १६ ॥
तस्मात् पिता मे पूयेत दुरन्ताद् दुस्तरादघात्।
पूतस्तेऽपाङ्गसंदृष्टस्तदा कृपणवत्सल ॥ १७ ॥

पदार्थ–
महेश्वर = हे परमेश्वर
कृपणवत्सल = हे दीनवत्सल
तदा = त्यो (मृत्युको) समयमा
ते = हजुरद्वारा
अपाङ्गसंदृष्टः = छड्के हेराइमा परेका त्यसैले
पूतः = पवित्र भइसकेका
ऐश्वरम् = प्रभुको
तेजः = प्रभावलाई
अविद्वान् = नजानेर
विद्धामर्षाशयः = क्रोधपूर्ण अन्तःकरण भएका
भ्रातृहा इति = आफ्नो भाइ हिरण्याक्षलाई मार्नेवाला भनेर
मृषादृष्टिः = मिथ्या दृष्टि गर्ने
त्वद्भक्ते = हजुरको भक्त
मयि = म (प्रह्लाद)माथि
अघवान् = द्रोह गर्ने
मे = मेरा
पिता = पिताजीले
साक्षात् = साक्षात्
सर्वलोकगुरुं = जगत्का गुरु
प्रभुम् = संसारका मालिक
त्वाम् = हजुरलाई
यत् = जो
अनिन्दत् = निन्दा गर्नुभयो
तस्मात् = त्यो
दुरन्तात् = कहिल्यै नाश नहुने र
दुस्तरात् = सामना गर्न (तर्न) नसकिने
अघात् = पापबाट
मे = मेरा
पिता च = पिताजी पनि
पूयेत = पवित्र हुनुहोस्
वरदेशात् = वरदातामा श्रेष्ठ
ते = हजुरबाट
एतत् = यही
वरं = वर
वरये = माग्दछु

वाक्यार्थ– हे परमेश्वर ! हे दीनवत्सल ! हजुर वरदातामा श्रेष्ठ हुनुहुन्छ। मेरा पिताजीले हजुरको प्रभावलाई नबुझेर यो मेरो भाइ हिरण्याक्षलाई मार्नेवाला हो भन्दै हजुरसँग रिसाउँदै मिथ्यादृष्टि राख्नुभयो। त्यसै गरी हजुरको भक्त ममाथि पनि धेरै पापकर्महरू गर्नुभयो र सर्वलोकनियन्ता हजुरको निन्दा गर्नुभयो। यद्यपि मर्ने वेला उहाँ हजुरको टेढो हेराइबाट नै पवित्र भइसक्नुभएको थियो तैपनि त्यो दुस्तर पापबाट पार तरी मेरा पिताजी पवित्र बन्नुहोस् भनी हजुरसँग वर माग्दछु।

श्रीभगवानुवाच (श्रीनृसिंह भगवान्ले भन्नुभयो)

त्रिःसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ।
यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवान् वै कुलपावनः॥ १८ ॥

पदार्थ–
अनघ = हे पापरहित
साधो = हे सज्जन बाबु
ते = तिम्रा
पिता = पिताजी त
त्रिःसप्तभिः = एक्काईस पुस्ताका
पितृभिः सह = पितृहरूसँगै
पूतः = पवित्र भइसकेका छन्

वै = निश्चय नै	पवित्र गर्ने	**गृहे** = घरमा
यत् = जो	**भवान्** = तिमी	**जातः** = जन्मियौ
कुलपावनः = सारा कुललाई नै	**अस्य** = यसको	

वाक्यार्थ– हे पापरहित प्रह्लाद ! तिम्रा पिताजी त पूरै एक्काईस पुस्ताका पितृहरूसहित पवित्र भइसकेका छन्। सारा कुललाई नै पवित्र पार्ने तिमी जसका घरमा जन्मिएका छौ ऊ त्यसै पनि पवित्र भइसकेको छ।

विवरण– भगवान्ले एक्काईस पुस्ताका पितृसहित तिम्रा पिता तरिसके भनी प्रह्लादलाई बताउनुभएको छ। हिरण्यकशिपुका पिता कश्यप र माता दिति हुन्। कश्यपका पिता मरीचि हुन् र मरीचिका पिता ब्रह्माजी हुन्। यसरी प्रह्लादका पितृहरूको पुस्ता जम्मा तीन ओटा मात्र छन्। यहाँ भगवान्ले एक्काईस पुस्ता भनेर प्रह्लादजस्ता परम भक्तहरू कुनै पनि कुलमा जन्मिए भने एक्काईस पुस्ताका पूर्वजहरू तर्छन् भन्नुभएको हो। यहाँ एक्काईस पुस्ताको अभिप्राय श्रीधर स्वामीले यसप्रकार उल्लेख गर्नुभएको छ– **त्रिःसप्तभिः सह इति प्राक्कल्पगतपित्रभिप्रायेण उक्तम्** अर्थात् एक्काईस पुस्ता भनेर पूर्वकल्पका अरू पितृहरूको अभिप्रायले भनिएको हो।

यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः।
साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः॥ १९॥

पदार्थ–	**समुदाचाराः** = उदार चरित्र	**कीकटाः अपि** = अपवित्र कीकट
यत्र यत्र = जहाँ-जहाँ	भएका	देश नै भए पनि
प्रशान्ताः = शान्त चित्त भएका	**मद्भक्ताः च** = मेरा भक्तहरू	**पूयन्ति** = पवित्र हुन्छन्
समदर्शिनः = समभाव भएका	पनि (बस्छन् भने)	
साधवः = साधुहरू र	**ते** = ती ठाउँहरू	

वाक्यार्थ– जहाँ-जहाँ शान्तचित्त भएका समदर्शी साधुहरू र उदार चरित्र भएका मेरा भक्तहरू बस्छन् ती ठाउँहरू अपवित्र कीकट देश नै भए पनि पवित्र बन्दछन्।

सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किञ्चन।
उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावेन गतस्पृहाः॥ २०॥
भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः।
भवान् मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक्॥ २१॥

पदार्थ–	**गतस्पृहाः** = कामना नष्ट	**भूतग्रामेषु** = प्राणीहरूमा
दैत्येन्द्र = हे दैत्यश्रेष्ठ प्रह्लाद	भएका व्यक्तिहरू	**सर्वात्मना** = सर्वात्मभाव भएकाले
मद्भावेन = मेरो भक्तिले	**उच्चावचेषु** = उच्च-नीच	**किञ्चन** = कुनै पनि प्रकारले

न हिंसन्ति = हिंसा गर्दैनन्
लोके = लोकमा
पुरुषाः = जो व्यक्तिहरू
त्वाम् = तिमीलाई
अनुव्रताः = अनुसरण गर्दछन्
तिनीहरू
मद्भक्ताः = मेरा भक्त
भवन्ति = हुन्छन्
खलु = निश्चय नै
भवान् = तिमी
सर्वेषां = सम्पूर्ण
मे = मेरा
भक्तानां = भक्तहरूका
प्रतिरूपधृक् = प्रतिनिधिरूप हौ

वाक्यार्थ– हे दैत्यश्रेष्ठ प्रह्लाद ! मप्रतिको गाढा भक्तिको कारणले जसका कामनाहरू नष्ट भएका छन् ती व्यक्तिहरू उच्च र नीच भनेर भेद गर्दैनन्। सर्वात्मभावले गर्दा उनीहरूबाट हिंसा पनि हुँदैन। हे प्रह्लाद ! यस लोकमा जो व्यक्तिहरू तिम्रो अनुसरण गर्छन् ती मेरा भक्त हुन् र तिमी ती सम्पूर्ण भक्तहरूका प्रतिनिधि हौ।

विवरण– यहाँ भगवान्ले प्रह्लादलाई आफ्ना सबै भक्तहरूका प्रतिनिधि भनी बताउनुभएको छ। भक्तहरू कस्तो हुनुपर्दछ यसका सर्वश्रेष्ठ उदाहरण प्रह्लाद हुन्। बाल्यावस्थादेखि नै भगवान्मा पूर्णरूपले समर्पित अनि सम्पूर्ण जगत्लाई परमात्मरूप देख्ने उनी भक्तहरूका आदर्श दृष्टान्त बन्न सफल छन्। शास्त्रको निष्कर्ष के छ भने आत्मज्ञानी महापुरुषका जे लक्षण हुन्छन् ती लक्षणहरू जिज्ञासु साधकका लागि लक्ष्य हुन्छन्। सबैतिर परमात्माको दर्शन गर्नु जिज्ञासुको लक्ष्य हो भने आत्मज्ञानीको त्यही नै लक्षण हो। प्रह्लादमा नित्यरूपले प्रतिष्ठित भइसकेका गुणहरूले उनलाई सर्वश्रेष्ठ भक्तको रूपमा सिद्ध गरेका छन्। यसैले भगवान्ले प्रह्लादलाई प्रतिनिधि भन्नुभएको हो।

कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः।
मदङ्गस्पर्शनेनाङ्ग लोकान् यास्यति सुप्रजाः॥ २२॥
पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः।
मय्यावेश्य मनस्तात कुरु कर्माणि मत्परः॥ २३॥

पदार्थ–
अङ्ग = हे बाबु
त्वं = तिमीले
मदङ्गस्पर्शनेन = मेरो अङ्गको स्पर्श मात्रले
सर्वशः = सम्पूर्ण पापबाट
पूतस्य = पवित्र भएका
पितुः = आफ्ना पिताको
प्रेतकार्याणि = अन्त्येष्टि कर्म
कुरु = गर
सुप्रजाः = असल सन्ततिवाला तिम्रा पिताले
लोकान् = दिव्यलोक
यास्यति = पाउनेछन्
मत्परः = ममा समर्पित भएर
पित्र्यं = पिताजीको
स्थानम् च = स्थानमा पनि
आतिष्ठ = बस
तात = हे बाबु
मयि = ममा
मनः = चित्तलाई
आवेश्य = राखेर
ब्रह्मवादिभिः = वेदवादी मनुहरूले
यथा = जसरी
उक्तं = बताएका छन् (त्यसै गरी)
कर्माणि = कर्महरू
कुरु = गर

वाक्यार्थ– हे बाबु ! तिमीले मेरो अङ्गको स्पर्श मात्रले पवित्र भएका आफ्ना पिताजीका

अन्त्येष्टि कर्महरू गर। तिमीजस्तो असल सन्तान हुने पिताजीले अवश्य दिव्यलोक पाउनेछन्। अब तिमी आफ्नो पिताजीको स्थानमा बसेर राज्य चलाऊ। हे बाबु ! ममा चित्त दिएर सारा कुरा मलाई नै समर्पण गरेर वेदको निर्देशनअनुसार मनु आदि ब्रह्मवादीहरूले बताएको मार्गको अनुसरण गर्दै कर्महरू गर।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

प्रह्लादोऽपि तथा चक्रे पितुर्यत् साम्परायिकम्।

यथाह भगवान् राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमैः॥ २४॥

प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिम्।

स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः॥ २५॥

पदार्थ–		
राजन् = हे युधिष्ठिर	**आह** = भन्नुभएको थियो	**दृष्ट्वा** = देखेर
द्विजोत्तमैः = उत्तम ब्राह्मणहरूद्वारा	**तथा** = त्यसै गरी	**देवादिभिः** = देवताहरूद्वारा
अभिषिक्तः = अभिषेक गरिएका	**यत्** = जो परम्परा र विधिअनुसार	**वृतः** = घेरिएका
प्रह्लादः = प्रह्लादले	**पितुः** = पिताजीको	**ब्रह्मा** = ब्रह्माजीले
अपि = पनि	**साम्परायिकम्** = अन्तिम संस्कार	**पवित्राभिः** = अत्यन्त पवित्र
भगवान् = भगवान्ले	**चक्रे** = गरे (त्यसपछि)	**वाग्भिः** = वाणीहरूद्वारा
यथा = जसरी	**प्रसादसुमुखं** = प्रसन्न हुनाले शान्त मुख भएका	**हरिम्** = भगवान् श्रीहरिलाई
	नरहरिं = भगवान् नृसिंहलाई	**स्तुत्वा** = स्तुति गर्दै
		प्राह = भन्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! यसरी भगवान्बाट आज्ञा पाएपछि उत्तम ब्राह्मणहरूद्वारा अभिषेक गरिएका प्रह्लादले पनि परम्परा र विधिअनुसार आफ्ना पिताजीको अन्तिम संस्कार गरे। त्यसै वेला देवताको समूहद्वारा घेरिनुभएका ब्रह्माजीले प्रसन्न हुनाले शान्त भएर रहनुभएका नृसिंहभगवान्लाई देखेर पवित्र वाणीद्वारा स्तुति गर्दै भन्नुभयो।

ब्रह्मोवाच (ब्रह्माजीले भन्नुभयो)

देवदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्वज।

दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसन्तापनोऽसुरः॥ २६॥

योऽसौ लब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः।

तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन्॥ २७॥

पदार्थ–		
	देवदेव = हे देवश्रेष्ठ	**भूतभावन** = हे प्रजापालक प्रभु

अखिलाध्यक्ष = हे सर्वनियन्ता
पूर्वज = हे आदिपुरुष
लोकसन्तापनः = लोकलाई सताउने
पापः = पापी
असुरः = त्यो दुष्ट असुर
दिष्ट्या = हजुरको कृपाले
ते = हजुरबाट
निहतः = मारियो
यः = जो
असौ = त्यो हिरण्यकशिपु
मत्तः = मबाट
लब्धवरः = वर प्राप्त गरेर
मम = मेरो
सृष्टिभिः = सृष्टिभित्रका मनुष्य देवता, पशु आदिद्वारा
न वध्यः = नमर्ने भएको थियो
तपोयोगबलोन्नद्धः = तपस्या र योगबलको आधारमा मात्तिएर
समस्तनिगमान् = सम्पूर्ण वेद आदि शास्त्रहरूलाई जसले
अहन् = नष्ट गर्‍यो

वाक्यार्थ– हे देवश्रेष्ठ ! प्रजापालक प्रभु ! हे सर्वनियन्ता आदिपुरुष ! सारा लोकलाई सन्ताप दिने यो असुर हजुरको हातबाट मर्‍यो। यस हिरण्यकशिपुले मबाट वर प्राप्त गरेर मेरा सृष्टिका मनुष्य, देवता, पशु आदिबाट नमारिने भएको थियो। त्यसै कारण अति उच्छृङ्खल बन्दै गएको यसले सम्पूर्ण वेद आदि शास्त्रहरूलाई पनि नष्ट गरेको थियो।

दिष्ट्यास्य तनयः साधुर्महाभागवतोऽर्भकः।
त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या त्वां समितोऽधुना ॥ २८ ॥

पदार्थ–
त्वया = हजुरद्वारा
अस्य = यसका
तनयः = छोरो
साधुः = सज्जन र
महाभागवतः = हजुरको ठुलो भक्त
अर्भकः = बालक प्रह्लादलाई
दिष्ट्या = सौभाग्यले
मृत्योः = मृत्युबाट
विमोचितः = मुक्त गराइयो
दिष्ट्या = भाग्यले
अधुना = अहिले नै
त्वां = हजुरलाई
समितः = शान्त बनाइयो

वाक्यार्थ– हजुरले यस्तो दुष्टलाई नाश गरेर उसको छोरो सज्जन र हजुरको भक्त प्रह्लादलाई मृत्युबाट जोगाउनुभएको छ, यो सौभाग्यको कुरो हो। यही सौभाग्यले गर्दा कसैले प्रसन्न गर्न नसकेको हजुरलाई अहिले प्रह्लादले नै प्रसन्न पारेका छन्।

एतद्वपुस्ते भगवन् ध्यायतः प्रयतात्मनः।
सर्वतो गोप्तृ सन्त्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ २९ ॥

पदार्थ–
भगवन् = हे भगवान्
ते = हजुरको
एतद्वपुः = यो नृसिंहरूप शरीरले
प्रयतात्मनः = इन्द्रियलाई वशमा राखेर
ध्यायतः = ध्यान गर्ने व्यक्तिलाई
सर्वतः = सबैबाट हुने
सन्त्रासात् = भयबाट र
जिघांसतः = सबैलाई मार्नेवाला
मृत्योः = कालबाट
अपि = पनि
गोप्तृ = रक्षा गर्नेवाला छ

वाक्यार्थ– हे भगवान् ! हजुरको यो डरलाग्दो नृसिंह स्वरूपले इन्द्रियलाई वशमा राखेर ध्यान

गर्ने व्यक्तिलाई सम्पूर्ण किसिमका भयबाट र सबैलाई मार्ने मृत्युबाट पनि रक्षा गर्दछ।

नृसिंह उवाच (नृसिंह भगवान्‌ले भन्नुभयो)

मैवं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसम्भव।

वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा॥ ३०॥

पदार्थ–		
पद्मसम्भव = हे ब्रह्माजी	**वरः** = वर	**अहीनाम्** = सर्पहरूलाई
असुराणां = असुरहरूलाई	**मा प्रदेयः** = दिनु हुँदैन	**अमृतं यथा** = अमृत (दुध) दिए झैं (रुन् क्रूरता बढाउनेवाला हुन्छ)
ते = तपाईंले	**क्रूरनिसर्गाणाम्** = क्रूर स्वभाव भएका व्यक्तिहरूका लागि	
एवं = यसरी	**वरः** = वर	

वाक्यार्थ– हे ब्रह्माजी ! दुष्ट असुरहरूलाई तपाईंले यसरी वर दिनु हुँदैन। क्रूर स्वभाव भएका ती दुष्टहरूका लागि दिइएका वरहरू सर्पको लागि दुध जस्तो हुन्छ।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

इत्युक्त्वा भगवान् राजंस्तत्रैवान्तर्दधे हरिः।

अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना॥ ३१॥

पदार्थ–		
राजन् = हे युधिष्ठिर	**परमेष्ठिना** = ब्रह्माजीद्वारा	**अन्तर्दधे** = अन्तर्धान हुनुभयो र
इति = यस्तो कुरा	**पूजितः** = पूजा गरिनुभएका	**सर्वभूतानां** = सम्पूर्ण प्राणीहरूका लागि
उक्त्वा = भनेर	**भगवान् हरिः** = भगवान् श्रीहरि	**अदृश्यः** = नदेखिने हुनुभयो
	तत्र एव = त्यहीँ	

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! यस्तो कुरा भनेपछि ब्रह्माजीद्वारा पूजिनुभएका भगवान् श्रीहरि तुरुन्त अन्तर्धान हुनुभयो र सबैका लागि अदृश्य बन्नुभयो।

ततः सम्पूज्य शिरसा ववन्दे परमेष्ठिनम्।

भवं प्रजापतीन् देवान् प्रह्लादो भगवत्कलाः॥ ३२॥

पदार्थ–		
ततः = त्यसपछि	**परमेष्ठिनम्** = ब्रह्माजीलाई	**सम्पूज्य** = पूजा गरेर
प्रह्लादः = प्रह्लादले	**भवं** = शङ्करजीलाई	**शिरसा** = शिरले
भगवत्कलाः = भगवान्‌का अंशस्वरूप	**प्रजापतीन्** = प्रजापतिहरूलाई र	**ववन्दे** = नमस्कार गरे
	देवान् = इन्द्र आदि देवताहरूलाई पनि	

वाक्यार्थ– भगवान् अन्तर्धान हुनुभएपछि भक्त प्रह्लादले भगवान्‌का अंशस्वरूप ब्रह्माजीलाई,

भगवान् शङ्करलाई र प्रजापतिहरूसहित सम्पूर्ण इन्द्र आदि देवताहरूलाई पनि पूजा गरेर शिर झुकाई प्रेमपूर्वक नमस्कार गरे।

ततः काव्यादिभिः सार्धं मुनिभिः कमलासनः।
दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत् पतिम्॥ ३३॥
प्रतिनन्द्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः।
स्वधामानि ययू राजन् ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः॥ ३४॥

पदार्थ–

राजन् = हे युधिष्ठिर	**दैत्यानां** = दैत्यहरूको र	**देवाः** = देवताहरू
ततः = त्यसपछि	**दानवानां च** = दानवहरूको पनि	**प्रतिनन्द्य** = प्रशंसा गर्दै
काव्यादिभिः = शुक्राचार्य आदि	**पतिम्** = स्वामी	**परमाशिषः** = आशीर्वादहरू
मुनिभिः सार्धं = मुनिहरू सँगै	**अकरोत्** = बनाइदिनुभयो	**प्रयुज्य** = दिएर
कमलासनः = ब्रह्माजीले	**ततः** = त्यसपछि	**स्वधामानि** = आ-आफ्ना धाममा
प्रह्लादम् = प्रह्लादलाई	**प्रतिपूजिताः** = पूजा गरिएका	**ययुः** = गए
	ब्रह्माद्याः = ब्रह्मा आदि	

वाक्यार्थ– त्यसपछि दैत्यगुरु शुक्राचार्य र अरू मुनिहरू सहित ब्रह्माजीले प्रह्लादलाई दैत्य र दानवहरूको राजा बनाइदिनुभयो। प्रह्लादले पनि ब्रह्मादि सम्पूर्ण देवताहरूलाई पूजा आराधना गरेर प्रसन्न पार्नुभयो। अनि ती सबै देवताहरूले प्रह्लादलाई प्रशंसा गर्दै आशीर्वाद दिए र उनीहरू आ-आफ्नो धाममा गए।

एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः।
हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ॥ ३५॥
पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः॥ ३६॥
शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामशायकैः।
तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि॥ ३७॥
ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतुः॥ ३८॥

पदार्थ–

एवं = यसरी	**विष्णोः** = भगवान् विष्णुका	(ब्राह्मणहरूको श्रापबाट)
	तौ पार्षदौ = ती दुई पार्षदहरू	**दितेः** = दितिको

पुत्रत्वं = पुत्र
प्रापितौ = भए
तौ = ती दुबै हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपु
हृदि = सबैका हृदयमा
स्थितेन = बस्ने
हरिणा = भगवान् श्रीहरिद्वारा
वैरभावेन च = उसले वैरभाव गरेको हुनाले
हतौ = मारिए
पुनः च = फेरि पनि
विप्रशापेन = उनै ब्राह्मणहरूका श्रापका कारण
तौ = ती दुई
कुम्भकर्णदशग्रीवौ = कुम्भकर्ण र रावण नामका
राक्षसौ = राक्षस भएर
बभूवतुः = जन्मिए
तौ = ती दुबै
रामविक्रमैः = भगवान् श्रीरामको पराक्रमद्वारा
हतौ = मारिए
रामशायकैः = श्रीरामका बाणहरूद्वारा
निर्भिन्नहृदयौ = हृदय छियाछिया भएर
युधि = युद्धमा
शयानौ = सुतेका तिनीहरूले
प्राक्तनजन्मनि यथा = पहिलो जन्ममा झैँ
तच्चित्तौ = भगवान्मा चित्त दिँदै
देहं = शरीरलाई
जहतुः = छाडे
अथ = फेरि
इह = यहाँ
तौ = ती दुई
पुनः = फेरि
शिशुपालकरूषजौ = शिशुपाल र दन्तवक्रको रूपमा
जातौ = जन्मिए
हरौ = श्रीहरिमा
वैरानुबन्धेन = वैरभावका कारण
ते = तपाईं (युधिष्ठिर)ले
पश्यतः = हेर्दा–हेर्दै (तिनीहरूले)
समीयतुः = श्रीहरिको सायुज्य प्राप्त गरे

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! यसरी जय र विजय नामका भगवान्का दुई पार्षद ब्राह्मणको श्रापद्वारा हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपु भएर दितिको पुत्रको रूपमा जन्मिए। यिनीहरूले सर्वव्यापक भगवान् श्रीहरिमा वैरभाव गरेको हुनाले भगवान्ले यिनीहरूलाई मारिदिनुभयो। फेरि अर्को जन्ममा ब्राह्मणहरूको श्रापकै कारण उनीहरू रावण र कुम्भकर्ण भएर राक्षसको रूपमा जन्मिए। उनीहरू पनि युद्धमा पराक्रमी भगवान् श्रीरामका तिखा बाणद्वारा छाती फुटेर लडे र अन्त्यमा भगवान् श्रीराममा नै चित्त लगाउँदै आफ्नो शरीरलाई त्यागे। फेरि उनीहरू शिशुपाल र दन्तवक्रको रूपमा जन्मिएका थिए। भगवान्मा अतिशय वैरभाव गरेका कारण अहिले तपाईंले हेर्दाहेर्दै तिनीहरू पनि मारिए र भगवान्का साथ सायुज्य मुक्ति प्राप्त गरे।

एनः पूर्वकृतं यत्तद् राजानः कृष्णवैरिणः।
जहुस्त्वन्ते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ॥ ३९ ॥
यथा यथा भगवतो भक्त्या परमयाभिदा।
नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ॥ ४० ॥
आख्यातं सर्वमेतत् ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान्।
दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषाम् ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
कृष्णवैरिणः = भगवान् श्रीकृष्णमा वैरभाव राख्ने
राजानः = राजाहरूले
पूर्वकृतं = पहिला गरिएको
यत् = जो
एनः = पाप थियो
तत् = त्यो सबै
अन्ते तु = अन्त्य अवस्थामा त
जहुः = त्यागे
पेशस्कृतः = कुमालकोटी किराको ध्यानले
कीटः = अर्को किराले पनि
यथा = जसरी (त्यही रूप प्राप्त गर्छ त्यस्तै ती राजाहरू पनि)
तदात्मानः = त्यही स्वरूपमा प्राप्त भए
यथा = जसरी
अभिदा = भेदरहित
परमया = परम
भक्त्या = भक्तिको कारणले
भगवतः = भगवान्को
सात्म्यं = सारूप्य प्राप्त हुन्छ
तथा = त्यसै गरी
ते = ती
चैद्यादयः = शिशुपाल आदि
नृपाः = राजाहरू
तच्चिन्तया = वैरभावद्वारा भगवान्को चिन्तनका कारणले
हरेः = श्रीहरिको सारूप्यमा
ययुः = प्राप्त भए
दमघोषसुतादीनां = दमघोषका छोरा शिशुपाल आदि
द्विषाम् अपि = भगवान्लाई द्वेष गर्ने व्यक्तिहरूको पनि
हरेः = भगवान्सँग
सात्म्यम् = समानरूपता (कसरी भयो भनेर)
यत् = जो
त्वं = तपाईंले
मां = म नारदलाई
परिपृष्टवान् = सोध्नुभएको थियो
एतत् = यो
सर्वम् = सबै
ते = तपाईंलाई
आख्यातं = भनें

वाक्यार्थ– भगवान् श्रीकृष्णमा वैरभाव राख्ने त्यस्ता धेरै राजाहरू अन्तिम समयमा भगवान्लाई सम्झिएर पापबाट मुक्त भएका छन्। जसरी कुमालकोटीको गुँडमा बन्द गरिएको किरा कुमालकोटीकै चिन्तनले अन्तिममा कुमालकोटी नै बन्दछन् त्यसै गरी ती राजाहरू पनि द्वेषले भगवान्को चिन्तन गरेर पनि भगवत्स्वरूपमा नै प्राप्त भएका हुन्। भगवान्का भक्तहरू जसरी भेदरहित परम भक्तिको कारणले अन्त्यावस्थामा भगवान्को सारूप्यलाई प्राप्त गर्दछन् त्यसै गरी यी शिशुपाल आदि राजाहरूले पनि द्वेषभावका कारणले भगवान् श्रीहरिको चिन्तन गरेर भगवत्सारूप्यमा प्राप्त भएका हुन्। हे युधिष्ठिर ! तपाईंले भगवान्मा द्वेष गर्ने शिशुपाल आदि राजाहरूले पनि कसरी भगवत्सारूप्यलाई प्राप्त गरे भनेर जो सोध्नुभएको थियो ती सबै प्रश्नहरूको उत्तर मैले तपाईंलाई बताएँ।

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः।
अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः॥ ४२॥
प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च।
भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः॥ ४३॥
सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनम्।
परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान्॥ ४४॥

धर्मो भागवतानां च भगवान् येन गम्यते ।
आख्यानेऽस्मिन् समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः ॥ ४५ ॥

पदार्थ—
ब्रह्मण्यदेवस्य = ब्राह्मणका भक्त
महात्मनः = महात्मा
कृष्णस्य = श्रीकृष्णको
एषा = यो
पुण्या = अत्यन्त पवित्र
अवतारकथा = अवतारको कथा हो
यत्र = जहाँ
आदिदैत्ययोः च = हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपुको पनि
वधः = वधको प्रसङ्ग छ
महाभागवतस्य = भगवान्का परम भक्त
प्रह्लादस्य = प्रह्लादको
अनुचरितं च = चरित्र पनि छ
भक्तिः = भक्तिको प्रसङ्ग
ज्ञानं = ज्ञानको प्रसङ्ग र
विरक्तिः च = विरक्तिको प्रसङ्ग पनि यसमा छ
वै = निश्चय नै
अस्य = यो चराचर लोकको
सर्गस्थित्यप्ययेशस्य = उत्पत्ति, स्थिति र नाशका मालिक
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
याथात्म्यं = यथार्थता
गुणकर्मानुवर्णनम् च = गुण र कर्मको वर्णन पनि छ
कालेन = समयको आधारमा
परावरेषां = देवता र दानवहरूको
स्थानानां = स्थानको
महान् = ठुलो
व्यत्ययः = परिवर्तनको कुरा छ
येन = जुन साधनको अनुष्ठान गर्नाले
भगवान् = भगवान्लाई
गम्यते = जान्न सकिन्छ, त्यस्तो
भागवतानां = भक्तहरूको
धर्मः च = धर्मको विषयमा (अर्थात् भागवत धर्मको वारेमा) पनि बताइएको छ
अस्मिन् आख्याने = यो आख्यानमा
आध्यात्मिकम् = आध्यात्मिक कुराहरू
अशेषतः = पूर्णरूपमा
समाम्नातम् = बताइएको छ

वाक्यार्थ— यही प्रसङ्गमा ब्राह्मणहरूका परमभक्त भगवान् श्रीकृष्णका अत्यन्त पवित्र कथाहरूको चर्चा भयो। त्यसै गरी आदिदैत्य हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपुको वधको प्रसङ्ग पनि यहीँ आयो। भगवान्का परम भक्त प्रह्लादको चरित्रको वर्णन पनि यहीँ गरियो। भक्ति, ज्ञान र विरक्तिको चर्चा पनि यहाँ गरियो। यो चराचर जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको मूलकारण भगवान् श्रीहरिको यथार्थ गुण र कर्मको वर्णन पनि यसैमा आयो। समयको गतिको आधारमा देवता र दानवहरूको स्थान परिवर्तनको कुरा पनि यहाँ भयो र जुन धर्मको अनुष्ठान गर्नाले सजिलैसँग भगवान्लाई प्राप्त गर्न सकिन्छ, त्यस्तो भगवान्का भक्तहरूको धर्मको विषयमा र भागवतधर्मको विषयमा पनि यहाँ बताइएको छ। जति पनि आध्यात्मिक कुराहरू छन् ती सबैलाई यस आख्यानमा पूर्णरूपमा बताइएको छ।

विवरण— माथिका चार श्लोकमा नारदजीले प्रह्लादचरित्रको महत्त्वको वर्णन गर्नुभएको छ। प्रह्लादचरित्र हिरण्यकशिपुको वध भएको चरित्र हो। हिरण्यकशिपु भोगवृत्तिको प्रतीक हो भने हिरण्याक्ष लोभवृत्तिको प्रतीक हो। **हिरण्यं कशिपुः यस्य सः** अर्थात् जो सुनै-सुनको बिस्तरामा सुत्छ त्यो नै हिरण्यकशिपु हो। **हिरण्ये अक्षिणी यस्य सः** अर्थात् जो सधैं सुनमैं (धनमैं) आँखा गाडिरहन्छ त्यो हिरण्याक्ष हो। त्यसैले यी दुई आदिदैत्य लोभ र भोगवृत्तिका प्रतिनिधि हुन्।

प्राणीहरूमा लोभ जन्मजात विद्यमान हुन्छ। यसको कारण भोगेच्छा हो। जन्मनेबित्तिकैको बच्चाले पनि भोगका लागि आफ्ना अनुकूल वस्तुहरूमा लोभ गर्न जानेको हुन्छ। लोभ गरिएको कुरा पूरा नभएपछि रिस, डाह, ईर्ष्या आदि जन्मन्छन्। यस चरित्रमा लोभवृत्ति र संग्रही प्रवृत्तिले चाँडै विनाश गर्दछ भन्ने देखाउनको लागि आत्मा र अनात्माको विवेकको चर्चा गरिएको छ। अनात्मा पदार्थ अनित्य छ र आत्मा मात्र नित्य छ भन्ने विवेकज्ञान उत्पन्न भएपछि बल्ल अनित्य संसारमा गरिएको लोभवृत्ति र संग्रही प्रवृत्तिको संहार हुन्छ। यसपछि मात्र विवेक ज्ञान उत्पन्न हुन्छ। यसर्थ संसारका पदार्थहरूले नै सुख दिन्छन् र म यिनीहरूकै भरोसामा बाँचिरहेको छु भन्ने विश्वासले संसार र सांसारिक व्यवहारलाई अनित्य भनी विवेक गर्न दिँदैन। जड खम्बा नफुटेसम्म नृसिंह प्रकट नहुनुभए झैं प्राणीहरूको मनबाट जड वस्तुमाथिको भरोसा कम नभई उनीहरूमा विवेकको उत्पत्ति सम्भव छैन।

य एतत् पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितम्।
कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते॥ ४६॥

पदार्थ–

यः = जो	**एतत्** = यो	**श्रुत्वा** = सुनेर
विष्णोः = भगवान् विष्णुको	**पुण्यम्** = अत्यन्त पुण्यदायक	**कीर्तयेत्** = भन्छ, त्यो
वीर्योपबृंहितम् = पराक्रमले युक्त	**आख्यानं** = आख्यानलाई	**कर्मपाशैः** = कर्मबन्धनबाट
	श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक	**विमुच्यते** = मुक्त हुन्छ

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! जो व्यक्ति यो भगवान्को पराक्रमले युक्त भएको अत्यन्त पुण्यदायक यस आख्यानलाई श्रद्धापूर्वक सुन्छ अथवा अरूलाई भन्छ त्यो व्यक्ति सम्पूर्ण कर्मबन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

एतद् य आदिपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलां
दैत्येन्द्रयूथपवधं प्रयतः पठेत।
दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं
श्रुत्वानुभावमकुतोभयमेति लोकम्॥ ४७॥

पदार्थ–

यः = जसले	**दैत्येन्द्रयूथपवधं** = दैत्यराज हिरण्यकशिपुको वध र	**अनुभावम्** = प्रभाव (चरित्र)लाई
एतत् = यो	**सतां** = सज्जनहरूमा	**प्रयतः** = पवित्र भई
आदिपुरुषस्य = आदिपुरुष भगवान् नारायणको	**प्रवरस्य** = श्रेष्ठ	**श्रुत्वा** = सुनेर
मृगेन्द्रलीलां = नृसिंहावतारको चरित्र	**दैत्यात्मजस्य** = दैत्यपुत्र प्रह्लादको	**पठेत च** = पाठ पनि गर्छ, त्यो
	पुण्यं = पुण्यवर्धक	**अकुतोभयम्** = भयरहित
		लोकम् = लोकमा
		एति = पुग्दछ

वाक्यार्थ– जो मनुष्य परमपुरुष भगवान् नारायणको नृसिंहावतार चरित्र, दैत्यराज हिरण्यकशिपुको वध र सज्जनहरूमा श्रेष्ठ भक्त प्रह्लादको पुण्यवर्धक चरित्रलाई अत्यन्त पवित्र भई सुन्दछ र एक चित्तले पाठ गर्दछ भने त्यो भयरहित लोकमा पुग्दछ।

यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोऽभियन्ति।
येषां गृहानावसतीति साक्षाद् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम्॥ ४८॥

पदार्थ–	**लोकं** = लोकलाई	सर्वाधिष्ठान स्वरूप ब्रह्म नै
बत = निश्चय नै	**पुनानाः** = पवित्र पार्ने	**मनुष्यलिङ्गम्** = मनुष्यको रूपमा
यूयं = तपाईंहरू	**मुनयः** = मुनिहरू	**गूढं** = लुकी-लुकी
नृलोके = यस मनुष्यलोकमा	**अभियन्ति** = आइरहन्छन्	**येषां** = जो तपाईंहरूका
भूरिभागाः = धेरै भाग्यशाली	**इति** = यसै गरी	**गृहान्** = घर-घरमा (आएर)
हुनुहन्छ जहाँ	**साक्षात् परं ब्रह्म** = साक्षात्	**आवसति** = बसिरहनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! निश्चय नै तपाईंहरू अत्यन्त भाग्यशाली हुनुहन्छ किनभने तपाईंहरू भएको ठाउँमा लोकलाई नै पवित्र पार्ने ठुला-ठुला महर्षिहरू बारम्बार आउने गर्छन् र साक्षात् परब्रह्मस्वरूप भगवान् (श्रीकृष्ण) नै मनुष्यको रूपमा लुकी-लुकी तपाईंहरूको घरमा बस्ने गर्नुहुन्छ।

स वा अयं ब्रह्म महद्विमृग्यकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः।
प्रियः सुहृद् वः खलु मातुलेय आत्मार्हणीयो विधिकृद् गुरुश्च॥ ४९॥

पदार्थ–	**ब्रह्म** = परब्रह्म	**सुहृत्** = साथी
वा = अथवा धेरै के भनौं र	**सः अयं** = त्यो तत्त्व नै	**आत्मा** = अनन्यप्रेमी
महद्विमृग्यकैवल्यनिर्वाणसुखानु-	**खलु** = निश्चय नै	**अर्हणीयः** = पूज्य
भूतिः = विवेकीहरूद्वारा खोजिने	**वः** = तपाईंहरूको	**विधिकृत्** = आज्ञाकारी र
निरूपाधिक परमानन्दानुभूति-	**मातुलेयः** = मामाका छोरा	**गुरुः च** = गुरुको रूपमा
स्वरूप	**प्रियः** = अत्यन्त प्यारो	हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! अरू धेरै के भनौं र ! तपाईंहरूका मामाका छोरा, अत्यन्त प्यारो साथी, हितैषी, आदरणीय गुरु आदिको रूपमा रहनुभएका श्रीकृष्ण नै विवेकीहरूले खोज्ने निरूपाधिक परम आनन्दको अनुभूति स्वरूप हुनुहुन्छ।

न यस्य साक्षाद् भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम्।
मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः॥ ५०॥

पदार्थ–	**यस्य** = जसको	**साक्षात् रूपं** = यथार्थ रूपलाई

भवपद्मजादिभिः = शङ्कर र ब्रह्मा आदि देवताहरूद्वारा पनि
धिया = बुद्धिले
वस्तुतया = वास्तविक रूपमा
न उपवर्णितम् = वर्णन गरिएको छैन (जो हामीहरूद्वारा)
मौनेन = मौनभावले र
भक्त्या = भक्तिपूर्वक
उपशमेन = संयमद्वारा
पूजितः = पूजित हुनुहन्छ
सः एषः = उहाँ अगाडि रहनुभएका
सात्वतां पतिः = भक्तहरूका पालक भगवान्
प्रसीदताम् = प्रसन्न हुनुहोस्

वाक्यार्थ– जसको यथार्थरूपलाई ब्रह्मा, शङ्कर आदि देवताहरूले पनि वर्णन गर्न सकेका छैनन् र हामीहरू मौनभाव, संयम र भक्ति आदिद्वारा जसको पूजा गरिरहेका छौं त्यस्ता, जो यहीं अगाडि बसिरहनुभएको छ अनि जो भक्तहरूको पालक हुनुहुन्छ त्यस्ता भगवान् हामी सबैमाथि प्रसन्न हुनुहोस्।

स एष भगवान् राजन् व्यतनोद् विहतं यशः।
पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनानन्तमायिना॥ ५१॥

पदार्थ–
राजन् = हे युधिष्ठिर
पुरा = पहिले
रुद्रस्य देवस्य = भगवान् रुद्रको
अनन्तमायिना = ठुलो मायावी
मयेन = मय दानवले
विहतं = नाश गरेको
यशः = कीर्तिलाई
सः एषः = त्यस्ता यी
भगवान् = भगवान्ले
व्यतनोत् = विस्तार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! पहिले एकपटक ठुलो मायावी मय दानवले भगवान् शङ्करको कीर्तिलाई नाश गर्न खोजेको वेला यिनै भगवान्ले नै त्यो कीर्तिलाई बचाउनुभएको थियो।

राजोवाच (राजा युधिष्ठिरले भन्नुभयो)

कस्मिन् कर्मणि देवस्य मयोऽहन् जगदीशितुः।
यथा चोपचिता कीर्तिः कृष्णेनानेन कथ्यताम्॥ ५२॥

पदार्थ–
मयः = मयले
कस्मिन् = कुन
कर्मणि = कर्ममा
जगदीशितुः = जगदीश्वर
देवस्य = रुद्रदेवको
कीर्तिः = कीर्तिलाई
अहन् = नाश गऱ्यो र
अनेन = यी
कृष्णेन = भगवान् श्रीकृष्णले
यथा उपचिता च = जसरी रक्षा गरिदिनुभयो, त्यो पनि
कथ्यताम् = भन्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे देवर्षि नारदजी ! कस्तो परिस्थितिमा मय दानवले भगवान् शङ्करको कीर्तिलाई नाश गर्न खोजेको थियो र कसरी भगवान् श्रीकृष्णले त्यो कीर्तिलाई बचाइदिनुभयो, यो कुरो पनि बताउनुहोस्।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

निर्जिता असुरा देवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः ।
मायिनां परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ॥ ५३ ॥

पदार्थ–
अनेन = यिनै भगवान्‌द्वारा
उपबृंहितैः = शक्तिप्राप्त गरेका
देवैः= देवताहरूद्वारा
युधि = युद्धमा
निर्जिताः = जितिएका
असुराः = दानवहरू
मायिनां = मायावीहरूका
परमाचार्यं = परम आचार्य
मयं = मयको
शरणम् = शरणमा
आययुः = गए

वाक्यार्थ– एक पटक यिनै भगवान्‌द्वारा शक्ति पाएर देवताहरूले युद्धमा असुरहरूलाई जिते। त्यसपछि ती असुरहरू मायावीहरूका परमगुरु मय दानवको शरणमा गए।

स निर्माय पुरस्तिस्रो हैमीरौप्यायसीर्विभुः ।
दुर्लक्ष्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ॥ ५४ ॥
ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो लोकांस्त्रीन् सेश्वरान् नृप ।
स्मरन्तो नाशयाञ्चक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ॥ ५५ ॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा युधिष्ठिर
विभुः सः = सर्वसमर्थ त्यो मयले
हैमीरौप्यायसीः = सुन, चाँदी र फलामको
दुर्लक्ष्यापायसंयोगाः = आएको गएको थाहा नपाइने
दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः = अचिन्त्य उपकरणहरू राखिएको
तिस्रः = तीन ओटा
पुरः = विमानजस्ता सहरलाई
निर्माय = बनाएर
पूर्ववैरम् = पहिलेदेखिको वैरभावलाई
स्मरन्तः = सम्झँदै
ते = तिनीहरू
अलक्षिताः = देवताहरूद्वारा नदेखिएका
असुरसेनान्यः = असुरसेनाका पतिहरूले
ताभिः = ती पुरहरूद्वारा
सेश्वरान् = लोकपाल सहित
त्रीन् = तीनै ओटा
लोकान् = लोकहरूलाई
नाशयाञ्चक्रुः = नाश गर्न थाले

वाक्यार्थ– हे राजा युधिष्ठिर ! त्यसपछि त्यो सर्वसमर्थ मयले सुन, चाँदी र फलामबाट बनेका अनि अचिन्त्य उपकरणहरू राखिएका र आएको गएको थाहा नपाइने तीन ओटा विमानजस्ता आकाशमा उड्ने सहरहरू बनायो। त्यस्ता तीन ओटा सहरको सहायताले असुरहरूले पहिलाको वैरभावलाई सम्झँदै देवताहरूले देख्दै नदेख्ने गरी लोकपाल सहित तीनै लोकहरूलाई नाश गर्न थाले।

ततस्ते सेश्वरा लोका उपासाद्येश्वरं विभो ।
त्राहि नस्तावकान् देव विनष्टांस्त्रिपुरालयैः ॥ ५६ ॥

अथानुगृह्य भगवान् मा भैष्टेति सुरान् विभुः ।

शरं धनुषि सन्धाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥

पदार्थ—
ततः = त्यसपछि
ते = ती
सेश्वराः = लोकपालहरूले सहित
लोकाः = देवताहरू
ईश्वरं = शङ्करजीको
उपासाद्य = नजिकमा गएर (प्रार्थना गर्न लागे)
विभो = हे व्यापक प्रभु
देव = हे महादेव
त्रिपुरालयैः = तीन ओटा पुरमा बसेका असुरहरूद्वारा
विनष्टान् = विनाश गराइएका
तावकान् = हजुरका भक्त
नः = हामी देवताहरूलाई
त्राहि = रक्षा गर्नुहोस्
अथ = त्यसपछि
विभुः = व्यापक
भगवान् = भगवान् शङ्करले
सुरान् = देवताहरूलाई
मा भैष्ट इति = नडराओ भन्दै
अनुगृह्य = दया गरेर
धनुषि = धनुमा
शरं = बाण (पाशुपतास्त्र)
सन्धाय = चढाएर
पुरेषु = पुरहरूमा
अस्त्रं = त्यो अस्त्र
व्यमुञ्चत = छाड्नुभयो

वाक्यार्थ— यसरी आ-आफ्नो लोकमा उपद्रव मच्चिएपछि लोकपालहरूले सहित सम्पूर्ण देवताहरू भगवान् शङ्करको शरणमा गए। त्यसपछि उनीहरूले प्रार्थना गर्न थाले— 'हे व्यापक प्रभु ! हे महादेव ! तीन पुरमा बसेका दानवहरूले हामी सबै देवताहरूलाई विनाश गर्न थाले। हामी हजुरका भक्तहरूको रक्षा गर्नुहोस्।' यस्तो सुनेर भगवान् शङ्करले सबैमाथि दया गर्दै तिमीहरू नडराओ भन्दै तुरुन्त पाशुपतास्त्र झिक्नुभयो र धनुमा चढाएर ती तीनै पुरलाई लक्ष्य गरी अस्त्र छाड्नुभयो।

ततोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमण्डलात् ।

यथा मयूखसन्दोहा नादृश्यन्त पुरो यतः ॥ ५८ ॥

तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुः स्म पुरौकसः ।

तानानीय महायोगी मयः कूपरसेऽक्षिपत् ॥ ५९ ॥

सिद्धामृतरसस्पृष्टा वज्रसारा महौजसः ।

उत्तस्थुर्मेघदलना वैद्युता इव वह्नयः ॥ ६० ॥

पदार्थ—
यथा = जसरी
सूर्यमण्डलात् = सूर्यमण्डबाट
मयूखसन्दोहाः = किरणका समूह निस्कन्छन् (त्यसरी)
ततः = त्यस धनुबाट पनि
अग्निवर्णाः = अग्निका ज्वाला जस्ता
इषवः = बाणहरू
उत्पेतुः = निस्किए
यतः = जुन बाणहरूले गर्दा
पुरः = ती तीन पुर
न अदृश्यन्त = देखिएनन्
तैः = ती बाणहरूद्वारा
स्पृष्टाः = छोइएका

सर्वे = सबै
पुरौकसः = पुरमा बस्ने दानवहरू
व्यसवः = प्राण गएर
निपेतुः स्मः = खस्न थाले
महायोगी = महा मायावी
मयः = मय दानव
तान् = ती मरेकाहरूलाई
आनीय = ल्याएर
कूपरसे = मृतसञ्जीवनीरसले भरिएको कुवामा
अक्षिपत् = चोपल्थ्यो त्यसपछि
सिद्धामृतरसस्पृष्टाः = सिद्ध अमृतरसको स्पर्शले
वज्रसाराः = वज्रजस्ता सुदृढ
महौजसः = महाबलशाली
मेघदलनाः = मेघलाई भेदन गर्ने
वैद्युताः = बिजुली चम्कँदाका
वह्नयः इव = अग्नि (चट्याङ्) जस्ता भएर
उत्तस्थुः = सबै उठ्थे

वाक्यार्थ– जब यसरी भगवान् शङ्करले पाशुपत अस्त्र छाड्नुभयो त्यसपछि त्यस धनुबाट सूर्यमण्डलबाट असङ्ख्य किरणसमूह निस्किए झैँ अग्निका ज्वालाजस्ता असङ्ख्य बाणहरू निस्किए। बाणै-बाणको घेराले गर्दा ती तीन पुरहरू देखिएनन्। जब ती बाण गएर ती तीन पुरमा ठोक्किएका मात्र के थिए त्यसपछि त्यहाँ बसेका दानवहरू मरेर त्यहाँबाट खस्न थाले। यस्तो देखेर महामायावी मयले ती मरेका दानवहरूलाई लगेर मृतसञ्जीवनी रसले भरिएको कुवामा चोपल्थ्यो। त्यहाँ चोपलिइसकेपछि सिद्ध अमृतरसको स्पर्शले ती असुरहरू वज्रजस्ता सुदृढ अत्यन्त बलशाली र मेघलाई भेदन गर्ने चट्याङ्जस्ता बनेर उठ्थे।

विलोक्य भग्नसङ्कल्पं विमनस्कं वृषध्वजम्।
तदायं भगवान् विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत्॥ ६१॥

पदार्थ–
तदा = त्यस बखतमा
भग्नसङ्कल्पं = आफ्नो संकल्प नष्ट भएका
विमनस्कं = चिन्तित
वृषध्वजम् = शङ्करजीलाई
विलोक्य = देखेर
अयं = यिनै
भगवान् विष्णुः = भगवान् विष्णुले
तत्र = त्यस समयमा
उपायम् = कुनै उपाय
अकल्पयत् = कल्पना गर्नुभयो

वाक्यार्थ– यस्तो भएपछि भगवान् शङ्करको सङ्कल्प पूरा हुन पाएन। उहाँ अति उदास र चिन्तित हुनुभयो। त्यस्तो देखेर भगवान् विष्णु त्यस विषयमा उपाय सोच्न लाग्नुभयो।

वत्स आसीत् तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः।
प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पपौ॥ ६२॥

पदार्थ–
तदा = त्यस वेला
अयं विष्णुः = यी भगवान् विष्णु
स्वयं = आफैँ
गौः = गाईको रूपमा
आसीत् = हुनुभयो
ब्रह्मा = ब्रह्माजी
वत्सः = बाच्छो हुनुभयो
हि = निश्चय नै
त्रिपुरं प्रविश्य = तीन पुरमा पसेर
काले = दिनको मध्याह्नकालमा
रसकूपामृतं = कुवाको अमृत रसलाई (माउ र बाच्छा भई)
पपौ = पिइदिनुभयो

वाक्यार्थ– भगवान्ले सोच्नुभएको उपायअनुसार विष्णु भगवान्ले गाईको रूप लिनुभयो र ब्रह्माजीले बाच्छाको रूप धारण गर्नुभयो। यसरी गाई र बाच्छो बनी त्रिपुरभित्र पुग्नुभयो अनि दिनको मध्याह्नकालमा नै कुवाको अमृतरूपी रस पिइदिनुभयो।

तेऽसुरा ह्यपि पश्यन्तो न न्यषेधन् विमोहिताः।
तद् विज्ञाय महायोगी रसपालानिदं जगौ॥ ६३॥
स्वयं विशोकः शोकार्तान् स्मरन् दैवगतिं च ताम्।
देवोऽसुरो नरोऽन्यो वा नेश्वरोऽस्तीह कश्चन॥ ६४॥
आत्मनोऽन्यस्य वा दिष्टं दैवेनापोहितुं द्वयोः।
अथासौ शक्तिभिः स्वाभिः शम्भोः प्राधानिकं व्यधात्॥ ६५॥

पदार्थ–
पश्यन्तः अपि = देखदा-देखदै पनि
विमोहिताः = गाई-बाच्छालाई देखेर मोहित भएका
ते = ती
असुराः = (कुर्न बसेका) दानवहरूले
न न्यषेधन् = पिउनबाट रोकेनन्
हि = निश्चय नै (यो देखेर)
महायोगी = महामायावी मयले
तत् = यी सबै कुरा
स्वयं = आफैं
विज्ञाय = जानेर पनि
विशोकः = शोकरहित हुँदै
ताम् = त्यो
दैवगतिं = दैवी मायालाई
स्मरन् = सम्झँदै
शोकार्तान् = चिन्ताले व्याकुल भएका
रसपालान् = कुवा कुर्नेहरूलाई
इदं = यसो
जगौ = भन्न लाग्यो
देवः = देवता होस् अथवा
असुरः वा = दानव होस्
अन्यः = अथवा अरू
कश्चन = कोही
नरः च = मानिसहरू नै किन नहोस्
आत्मनः = आफ्नो
अन्यस्य वा = अथवा अर्काको
द्वयोः = अथवा आफ्नो र अर्काको
दैवेन = कर्मफलदाता ईश्वरले बनाएको
दिष्टं = जो प्रारब्ध छ त्यो
इह = यहाँ
अपोहितुं = हटाउन (कोही पनि)
ईश्वरः = समर्थ
न अस्ति = छैन (त्यसैले चिन्ता नगर)
अथ = त्यति भएपछि
असौ = यी भगवान्ले
स्वाभिः = आफ्ना
शक्तिभिः = शक्तिहरूद्वारा
शम्भोः = शङ्करजीका लागि
प्राधानिकं = युद्धका सामग्रीहरू
व्यधात् = तयार गर्नुभयो

वाक्यार्थ– भगवान्को मायाद्वारा मोहित भएका हुनाले अमृतको कुवा कुर्न बसेका दानवहरूले देखदा-देखदै पनि ती गाई बाच्छालाई अमृत पिउनबाट रोकेनन्। यी सबै कुरा महामायावी मयले थाहा पाइहाल्यो। त्यसपछि भगवान्को मायालाई सम्झँदै वास्तविक कुरो बुझेर आफू शोकरहित भयो। त्यसै बखतमा चिन्ताले व्याकुल भएका ती कुवा कुर्ने व्यक्तिहरूलाई मयले भन्यो– 'हे रसपालहरू ! यस लोकमा देवता, दानव, गन्धर्व, मनुष्य, आदि जोसुकै छन् तिनीहरूले पनि

आफ्नो अथवा अर्काको (कसैको पनि) कर्मफलदाता ईश्वरले व्यवस्था गरेको प्रारब्धलाई हटाउन सक्दैनन् भने तिमीहरू किन चिन्ता गर्छौ ? यस्तै प्रारब्ध रहेछ। त्यसैले चिन्ता नगर।' त्यसपछि भगवान्ले आफ्नै शक्तिहरूद्वारा शङ्करजीको लागि युद्ध सामग्रीहरू तयार गर्न लाग्नुभयो।

धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः।
रथं सूतं ध्वजं वाहान् धनुर्वर्मशरादि यत्॥ ६६॥

पदार्थ–
धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्या-क्रियादिभिः = भगवान् विष्णुले धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, तप, विद्या तथा क्रिया आदि शक्तिको आधारमा (भगवान् शङ्करको)
रथं = रथ
सूतं = सारथि
ध्वजं = ध्वजा
वाहान् = घोडाहरू
धनुः = धनु
वर्म = कवच
शरादि = बाण आदि
यत् = जो युद्धका लागि चाहिन्छ, सबै बनाउनुभयो

वाक्यार्थ– सामग्री तयार गर्ने क्रममा भगवान् विष्णुले धर्मबाट रथ, ज्ञानबाट सारथि, वैराग्यबाट ध्वजा, ऐश्वर्यबाट घोडा, तपस्याबाट धनु, विद्याबाट कवच, क्रियाबाट बाण र आफ्नो शक्तिबाट अन्य आवश्यक वस्तुको निर्माण गर्नुभयो।

सन्नद्धो रथमास्थाय शरं धनुरुपाददे।
शरं धनुषि सन्धाय मुहूर्तेऽभिजितीश्वरः॥ ६७॥
ददाह तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नृप।
दिवि दुन्दुभयो नेदुर्विमानशतसङ्कुलाः॥ ६८॥
देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति कुसुमोत्करैः।
अवाकिरञ्जगुर्हृष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणाः॥ ६९॥
एवं दग्ध्वा पुरस्तिस्रो भगवान् पुरहा नृप।
ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत॥ ७०॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा युधिष्ठिर
अथ = त्यसपछि
ईश्वरः = भगवान् शङ्कर
रथम् = रथमा
आस्थाय = चढेर
सन्नद्धः = तयार भएर
शरं = बाण र
धनुः = धनु पनि
उपाददे = लिनुभयो
अभिजिति = अभिजित्
मुहूर्ते = मुहूर्तमा
धनुषि = धनुमा
शरं = बाण
सन्धाय = राखेर
हरः = शङ्करजीले (त्यो बाणद्वारा)
दुर्भेद्याः = सामान्य अस्त्रले भेदन

गर्न नसकिने	पितृ तथा सिद्धेश्वरहरूले	**एवं** = यसरी
विमानशतसङ्कुलाः = सयौं विमान	**जय इति** = जय जयकार गर्दै	**पुरहा** = त्रिपुर नष्ट गर्ने
सहित आकाशमा घुमेका	**कुसुमोत्करैः** = पुष्पगुच्छाहरूद्वारा	**भगवान्** = ऐश्वर्यशाली शङ्करजी
त्रिपुरः = तीनै पुरलाई	**अवाकिरन्** = पुष्पवृष्टि गरे	**तिस्रः पुरः**= तीनै पुरलाई
ददाह = डढाउनुभयो	**हृष्टाः** = प्रसन्न भएका	**दग्ध्वा** = डढाएर
तेन = त्यसपछि	**अप्सरोगणाः** = अप्सराका	**ब्रह्मादिभिः** = ब्रह्मा आदि
दिवि = स्वर्गमा	समूहहरू	देवताहरूद्वारा
दुन्दुभयः = दमाहाहरू	**जगुः** = गाउन थाले र	**स्तूयमानः** = पूजित हुँदै
नेदुः = बज्न थाले	**ननृतुः च** = नाचे पनि	**स्वधाम** = आफ्नै लोकतिर
देवर्षिपितृसिद्धेशाः = देवता, ऋषि,	**नृप** = हे राजा	**प्रत्यपद्यत** = जानुभयो

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! यसरी युद्धसामग्री पूरा भएपछि भगवान् शङ्कर युद्धका लागि रथमा चढी धनुबाण लिएर तयार हुनुभयो। जब अभिजित् मुहूर्त आएको थियो त्यसै वेला शङ्करजीले धनुमा बाण राखेर प्रहार गर्नुभयो। त्यही बाणद्वारा शङ्करजीले सामान्य अस्त्रले भेदन गर्न नसकिने, सयौं विमानसहित आकाशमा घुमेका ती तीनै पुर डढेर खरानी भए। त्यसपछि स्वर्गमा दमाहाहरू बज्न थाले। देवता, ऋषि, पितृ तथा सिद्धेश्वरले आकाशबाटै जय-जयकार गर्दै पुष्पवृष्टि गर्न थाले। अप्सराहरू प्रसन्न हुँदै गाउन र नाच्न थाले। हे राजा युधिष्ठिर ! भगवान् शङ्करले तीनै पुरलाई डढाएर नष्ट गरेपछि ब्रह्मा आदि देवताहरूले भगवान् शङ्करको पूजा गरे। त्यसपछि भगवान् शङ्कर पनि आफ्नो धामतिर जानुभयो।

एवं विधान्यस्य हरेः स्वमायया विडम्बमानस्य नृलोकमात्मनः।
वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान् पुनानान्यपरं वदामि किम्॥ ७१॥

पदार्थ–	**अस्य** = यी	**वीर्याणि** = चरित्रहरू
स्वमायया = आफ्नो मायाको	**जगद्गुरोः** = जगत्नियन्ता	**ऋषिभिः** = ऋषिहरूद्वारा
कारणले	**आत्मनः** = सबैको आत्मस्वरूप	**गीतानि** = गाइएका छन्
नृलोकम् = मनुष्यलोकमा	**हरेः** = भगवान् श्रीहरिको	(हे युधिष्ठिर)
(मनुष्यको जस्तै)	**एवं विधानि** = यस्तै खालका	**अपरं** = अरू
विडम्बमानस्य = विविध	**लोकान्** = लोकलाई	**किम्** = के
अनुकरण गर्ने	**पुनानानि** = पवित्र पार्ने	**वदामि** = सुनाऊँ भन्नुहोस्

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! आफ्नो मायाको कारणले यस मनुष्यलोकमा मनुष्य जस्तै बनेर विविध चरित्र देखाउनुहुने, सबैको आत्मस्वरूप, सर्वनियन्ता भगवान् श्रीहरिका यस्ता लोकलाई पवित्र पार्ने चरित्रहरू अनेक छन्, जो ऋषि महर्षिहरूले गाउँदछन्। हे राजा ! अरू के सुनाऊँ, भन्नुहोस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे
युधिष्ठिरनारदसंवादे त्रिपुरविजयो नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

अथ एकादशोऽध्यायः

मानवधर्म, वर्णधर्म र स्त्रीधर्मको वर्णन

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

श्रुत्वेहितं साधु सभासभाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः।

युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदा युतः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयम्भुवः॥ १॥

पदार्थ–
उरुक्रमात्मनः = भगवत्स्वरूप
महत्तमाग्रण्यः = महिमाशाली-हरूमा श्रेष्ठ
दैत्यपतेः = दैत्यराज प्रह्लादको
सभासभाजितं = साधुहरूको सभामा प्रशंसित
ईहितं = चरित्रलाई
श्रुत्वा = सुनेर
युधिष्ठिरः = राजा युधिष्ठिरले
मुदा = हर्षले
युतः = युक्त भएर
भूयः = फेरि पनि
स्वयम्भुवः = ब्रह्माजीका
तनयं = पुत्र नारदजीलाई
साधु = राम्रोसँग
पप्रच्छ = सोध्न लाग्नुभयो

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! महिमाशालीहरूमा श्रेष्ठ दैत्यराज प्रह्लादको साधुहरूको सभामा पनि प्रशंसा गरिएको अद्भुत चरित्रलाई सुनेर राजा युधिष्ठिर हर्षले गद्गद् हुँदै फेरि ब्रह्माजीका पुत्र देवर्षि नारदलाई सोध्न लाग्नुभयो।

युधिष्ठिर उवाच (युधिष्ठिरले भन्नुभयो)

भगवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनम्।

वर्णाश्रमाचारयुतं यत् पुमान् विन्दते परम्॥ २॥

पदार्थ–
भगवन् = हे प्रभु
नृणां = मानिसहरूको
वर्णाश्रमाचारयुतं = वर्ण र आश्रमको आचारले युक्त भएको
सनातनम् = सनातन
धर्मं = धर्मलाई
श्रोतुम् = सुन्न
इच्छामि = इच्छा गर्दछु
यत् = जुन कुरा बुझेर
पुमान् = मानिसले
परम् = परमात्मालाई
विन्दते = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– हे प्रभु! म मानिसहरूको वर्णधर्म र आश्रम धर्मको विषयमा सुन्न चाहन्छु। जुन सनातन धर्मलाई सुनेर र आचरण गरेर मानिसहरू परमात्मालाई प्राप्त गर्दछन्।

भवान् प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः।

सुतानां सम्मतो ब्रह्मंस्तपोयोगसमाधिभिः॥ ३॥

नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः ।

करुणाः साधवः शान्तास्त्वद्विधा न तथापरे ॥ ४ ॥

पदार्थ—
ब्रह्मन् = हे ब्राह्मणदेव
भवान् = हजुर
प्रजापतेः = प्रजापति
परमेष्ठिनः = ब्रह्माजीका
साक्षात् = साक्षात् आफ्नै
आत्मजः = पुत्र हुनुहुन्छ
तपोयोगसमाधिभिः = तपस्या, योग र समाधिका कारणले
सुतानां = अरू छोराहरूमध्येमा
सम्मतः = बढी प्रिय हुनुहुन्छ
त्वद्विधाः = हजुरजस्ता
नारायणपराः = भगवान्मा समर्पित
करुणाः = दयायुक्त
शान्ताः = शान्त स्वभावका
साधवः = सज्जन
विप्राः = ब्राह्मणहरूले
परं = अत्यन्त
गुह्यं = गोप्य
धर्मं = धर्मको रहस्य
विदुः = बुझ्दछन्
तथा = त्यसरी
अपरे = अरूले
न = बुझ्न सक्दैनन् (त्यसैले बताउनुहोस्)

वाक्यार्थ— हे ब्राह्मणदेव ! हजुर ब्रह्माजीका साक्षात् पुत्र हुनुहुन्छ। तपस्या, योग र समाधिका कारणले हजुर अरू पुत्रहरूभन्दा बढी प्रिय पनि हुनुहुन्छ। जो हजुरजस्ता सधैँ भगवान्मा चित्त लगाइरहने शान्त स्वभावका साधुहरू हुन्छन् उनीहरूले मात्र धर्मको रहस्यलाई बुझ्दछन्, त्यसरी अरूले धर्मको रहस्य बुझ्न सक्दैनन्।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

नत्वा भगवतेऽजाय लोकानां धर्महेतवे ।

वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥

योऽवतीर्यात्मनोंऽशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः ।

लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ॥ ६ ॥

पदार्थ—
लोकानां = सारा लोकका
धर्महेतवे = धर्मका मूल कारण
अजाय = अजन्मा
भगवते = भगवान् नारायणलाई
नत्वा = नमस्कार गरेर
नारायणमुखात् = भगवान् नारायणको मुखबाट
श्रुतम् = सुनेको
सनातनं = सनातन
धर्मं = धर्म
वक्ष्ये = भन्दछु
यः तु = जो भगवान्
आत्मनः = आफ्नो
अंशेन = अंशले
धर्मतः = प्रजापति धर्मबाट
दाक्षायण्यां = दक्षपुत्री मूर्तिद्वारा
अवतीर्य = अवतार लिएर
लोकानां = सारा लोकको
स्वस्तये = कल्याणका लागि
बदरिकाश्रमे = बदरिकाश्रममा
तपः = तपस्या
अध्यास्ते = गर्नुहुन्छ

वाक्यार्थ— धर्मको मूलकारण अजन्मा भगवान् नारायणलाई नमस्कार गरेर भगवान् नारायणको

मुखबाट सुनेको सनातन धर्मको विषयमा म तपाईंलाई बताउँछु। जो भगवान् नारायण प्रजापति धर्मबाट दक्षकी पुत्री मूर्तिमा पुत्ररूपले उत्पन्न हुनुभएको थियो। उहाँ जगत्को कल्याणका लागि बदरिकाश्रममा तपस्या गरेर बसिरहनुभएको छ।

धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः।
स्मृतं च तद्विदां राजन् येन चात्मा प्रसीदति ॥ ७ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
हि = निश्चय नै
सर्ववेदमयः = सम्पूर्ण वेदस्वरूप
भगवान् = भगवान्
हरिः = नारायण र
तद्विदां च = भगवत्तत्त्व बुझेका महर्षिहरूद्वारा पनि
स्मृतं = सम्झिएको (स्मृति) तथा
येन = जुन काम गर्दा
आत्मा च = मन पनि
प्रसीदति = प्रसन्न हुन्छ त्यही नै
धर्ममूलं = धर्मको मूल हो

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! सम्पूर्ण वेदस्वरूप भगवान् नारायण (वेद) र भगवत्तत्त्व बुझेका महर्षिहरूले सम्झेको (स्मृतिहरू) तथा जुन कुरो गर्दा आत्मग्लानि नभएर मन प्रसन्न हुन्छ त्यही नै धर्मको मूल हो।

सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥ ८ ॥
सन्तोषः समदृक् सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः।
नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ९ ॥
अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः।
तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥ १० ॥

पदार्थ–
सत्यं = साँचो बोल्नु
दया = दया गर्नु
तपः = तपस्या गर्नु
शौचं = पवित्र रहनु
तितिक्षा = सहनशीलता
ईक्षा = राम्रो-नराम्रो विवेक गर्नु
शमः = मनलाई नियन्त्रण गर्नु
दमः = इन्द्रियनिग्रह गर्नु
अहिंसा = हिंसा नगर्नु
ब्रह्मचर्यं = ब्रह्मचर्यमा रहनु
त्यागः = दान गर्नु
स्वाध्यायः = स्वाध्याय गर्नु
आर्जवम् = कुटिलता नगर्नु
सन्तोषः = सन्तुष्ट रहनु
समदृक् = सबैलाई सम भावले हेर्नु
सेवा = सेवा गर्नु
ग्राम्येहोपरमः = विषयभोगको इच्छाबाट टाढा रहनु
शनैः = बिस्तारै
नृणां = मानिसहरूको
विपर्ययेहेक्षा = कर्मगतिको उल्टो-सुल्टो विचार गर्नु
मौनम् = मौन रहनु
आत्मविमर्शनम् = आत्माको चिन्तन गर्नु
पाण्डव = हे राजन्, त्यसपछि
यथार्हतः = यथायोग्य
भूतेभ्यः = प्राणीहरूलाई
अन्नाद्यादेः = अन्न आदिको

संविभागः च = वितरण गर्नु पनि
तेषु = ती सम्पूर्ण
नृषु = मानिसहरूमा
सुतरां = सहज रूपमा
आत्मदेवताबुद्धिः च = आत्मबुद्धि र देवताबुद्धि गर्नु (धर्मका लक्षण हुन्)

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! धर्मका लक्षणहरू यसप्रकार छन्– साँचो बोल्नु, दया गर्नु, तपस्या गर्नु, पवित्र रहनु, सुख-दुःख सहनु, राम्रो-नराम्रोको विवेक गर्नु, मनलाई नियन्त्रण गर्नु, अरू इन्द्रियलाई वशमा राख्नु, हिंसा नगर्नु, ब्रह्मचर्यमा रहनु, दान गर्नु, स्वाध्याय गर्नु, सरल बन्नु, सन्तुष्ट रहनु, समदर्शी बन्नु, अरूको सेवा गर्नु, विषयभोगको इच्छाबाट टाढा रहनु, मनुष्यहरूको कर्मगतिलाई उल्टो-सुल्टो दुबैतिरबाट विचार गर्नु, मौन रहनु, देहभन्दा भिन्न आत्माको चिन्तन गर्नु, यथाशक्ति प्राणीहरूलाई अन्न आदि वितरण गर्नु, सम्पूर्ण मानिसहरूमा आत्मबुद्धि र देवताबुद्धि गर्नु।

श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः।
सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम्॥ ११॥
नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः।
त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति॥ १२॥

पदार्थ–
महतां = ठुला भक्तहरूको
गतेः = प्राप्य स्थानरूप
अस्य = यी परमात्माको
श्रवणं = कथा सुन्नु
कीर्तनं = नामसङ्कीर्तन गर्नु
स्मरणं च = स्मरण गर्नु अनि
सेवा = सेवा गर्नु
इज्या = भगवान्को पूजा गर्नु
अवनतिः = नमस्कार गर्नु
दास्यं = दासता र
सख्यम् = मित्रभाव अनि
आत्मसमर्पणम् = आफूलाई नै भगवान्मा समर्पण गरिदिनु
राजन् = हे युधिष्ठिर
अयं = यो
त्रिंशल्लक्षणवान् = तीस लक्षणले युक्त भएको धर्म
सर्वेषां = सबै
नृणाम् = मानिसहरूको
परः धर्मः = परम धर्म हो भनेर
समुदाहृतः = बताइएको छ
येन = जुन धर्मानुष्ठानले
सर्वात्मा = सर्वात्मा श्रीहरि
तुष्यति = प्रसन्न हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! यस्तै सज्जनहरूको परम आश्रय भएका भगवान्को कथा सुन्नु, नाम सङ्कीर्तन गर्नु, स्मरण गर्नु तथा सेवा गर्नु, त्यसपछि पूजा र नमस्कार गर्नु, भगवान्प्रति दास्यभाव गर्नु, सख्यभाव गर्नु र आफूलाई नै समर्पण गरिदिनु। यी नै धर्मका तीस लक्षणहरू हुन्। यी तीस लक्षणहरूले युक्त धर्म नै परमधर्म हो। यिनको आचरण गर्नाले सर्वात्मा श्रीहरि प्रसन्न हुनुहुन्छ।

विवरण– माथिका पाँच श्लोकमा सबै मानिसहरूले गर्नुपर्ने सामान्य धर्मको उल्लेख गरिएको छ। ती हुन्– सत्यवचन, दया, तपस्या, शुद्धता, सहनशीलता, सत्य-असत्यको विवेक, भित्री र बाहिरी इन्द्रियको निग्रह, अहिंसा, ब्रह्मचर्यव्रत, दान, भगवन्नामको जप, सन्तोष, अरूको सेवा,

विषयभोगेच्छाबाट निवृत्ति, अभिमानपूर्ण कर्महरूको फल उल्टो हुन्छ भन्ने विचार, कम बोल्नु, आत्मचिन्तन गर्नु, भोज्य अन्नहरूको दान, सम्पूर्ण प्राणीहरूमा आत्मबुद्धि या भगवद्बुद्धि, परमात्माको श्रवण, कीर्तन र मनन, सेवा, पूजा, प्रणाम, दास्यभाव, सख्यभाव र सर्वस्व समर्पण। यी तीस धर्म सम्पूर्ण मनुष्यका लागि हुन्।

धर्मले मनुष्यलाई परमात्मासँग जोडिदिन्छ। मानिसबाट मानिसलाई अलग गर्ने व्यवहार धर्म होइन। मानिसले पहिला मानिस नै बन्नुपर्दछ अनि पछि मात्र विभिन्न व्यवसाय गर्ने व्यवसायी, जिज्ञासु, भक्त आदि बन्नु उपयुक्त हुन्छ। सत्य बोल्नु, प्राणीमाथि दया गर्नु, हिंसा नगर्नु, शरीरलाई पवित्र राख्नु यी सबैले पालन गर्नुपर्ने नियम हुन्। यसैले यिनलाई सामान्य धर्म भनिन्छ। सामान्य धर्ममा देश, काल, अधिकारीको विचार आवश्यक छैन। सामान्य धर्ममा मानिसलाई परमात्मा बनाइदिने शक्ति बढी छ र यो सजिलो पनि छ।

सामान्य धर्मको पालना नगरी विशेष धर्मको पालन सम्भव छैन। विशेष धर्म ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र आदिका लागि भिन्न-भिन्न हुन्छन्। आ-आफ्नो वेदको शाखाको अध्ययन गर्नु, आ-आफ्ना इष्टदेवको पूजन गर्नु, आ-आफ्ना मन्त्रहरू जप्नु यी व्यक्तिपिच्छे फरक हुन सक्ने विशेष धर्म हुन्।

संस्कारा यदविच्छिन्नाः स द्विजोऽजो जगाद यम्।
इज्याध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम्॥
जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः॥ १३॥

पदार्थ–
संस्काराः = सोह्र संस्कारहरू
यदविच्छिन्नाः = जुन परम्परामा अविच्छिन्न रूपले चलिआएका छन् र
यम् = जसलाई
अजः = ब्रह्माजीले
जगाद = संस्कारवान् भनेर भन्नुभएको छ
सः = ती
द्विजः = ब्राह्मण हुन्
जन्मकर्मावदातानां = जन्म र संस्कारबाट पवित्र भएका
द्विजन्मनाम् = ब्राह्मणहरूमा
इज्याध्ययनदानानि = यज्ञ, वेदाध्ययन, दान ब्रह्मचर्य आदि र
आश्रमचोदिताः = आश्रमधर्मले बताइएका
क्रियाः च = अन्य क्रियाहरू पनि
विहितानि = विधान गरिएका छन्

वाक्यार्थ– जसको कुल परम्परामा सोह्र संस्कार हुन्छन्, जसलाई ब्रह्माजीले संस्कारवान् भनेर भन्नुभएको छ ती ब्राह्मण हुन्। जन्मबाट र संस्कारबाट पनि पवित्र भएका ती ब्राह्मणहरूको लागि यज्ञ, वेदाध्ययन, दान तथा ब्रह्मचर्य आदि र आश्रमोचित वर्णधर्महरूको समेत विशेष व्यवस्था गरिएको छ।

विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रहः।
राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद् वा करादिभिः॥ १४॥

वैश्यस्तु वार्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः।
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत्॥ १५॥

पदार्थ–
विप्रस्य = ब्राह्मणको लागि
अध्ययनादीनि षट् = अध्ययन आदि ६ ओटा कर्महरूको विधान छ
अन्यस्य = क्षत्रियको
अप्रतिग्रहः = दान नलिनु धर्म हो
प्रजागोप्तुः = प्रजाको रक्षा गर्ने
राज्ञः = राजाको
अविप्रात् = ब्राह्मणभन्दा बाहेक अरूबाट
करादिभिः वा = कर आदि लिएर
वृत्तिः = जीविका
स्यात् = हुन्छ
वैश्यः तु = वैश्यले चाहिँ
ब्रह्मकुलानुगः = ब्राह्मणकुलको अनुयायी भएर
नित्यं = सधैँ
वार्तावृत्तिः = व्यवसायद्वारा जीविका चलाउनु र
शूद्रस्य = शूद्रको
द्विजशुश्रूषा = द्विजजातिको सेवा गर्नु धर्म हो र
स्वामिनः = मालिकबाट नै
वृत्तिः च = उसको जीविका
भवेत् = हुन्छ

वाक्यार्थ– ब्राह्मणहरूको लागि अध्ययन आदि ६ ओटा कर्म तोकिएका छन्। प्रजाको रक्षा गर्ने क्षत्रियको लागि दान नलिनू र ब्राह्मणबाहेक अन्य व्यक्तिबाट कर लिएर जीविका चलाउनू भन्ने विधान छ। त्यसै गरी वैश्यले ब्राह्मणकुलको अनुयायी भएर व्यापार व्यवसाय चलाउनू, शूद्रले ब्राह्मणको सेवा गर्नू र त्यसैको आधारमा वृत्ति चलाउनू भन्ने विधान छ।

विवरण– माथिका तीन श्लोकहरूमा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रका विशेष धर्महरूको वर्णन गरिएको छ। सनातन परम्परामा धर्मको व्यवस्था सामान्य र विशेष गरी दुई रूपले गरिएको छ। सामान्य धर्म सम्पूर्ण मनुष्यहरूको लागि हो। त्यसमा योग्यता, देश, समय आदि कुनै चिजको पनि आवश्यकता छैन। बिहान उठेदेखि ननिदाउन्जेलसम्म गरिने व्यवहारहरू सामान्य धर्मभित्र आउँछन्। सामान्य मानिसले सधैँ सामान्य धर्मलाई पालन गरेर त्यसअनुसार जीवन चलाउनुपर्दछ भने आत्मज्ञानी सन्तहरूको सम्पूर्ण जीवनमा विनाप्रयास नै सामान्य धर्मका लक्षणहरू भरिएका हुन्छन्। विशेष धर्ममा चाहिँ शास्त्रको विधि–निषेध, योग्यता, देश, काल आदि सबै वस्तुहरूको आवश्यकता पर्दछ। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र यी चार वर्ण अनि ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र संन्यास यी चार आश्रमको व्यवस्था सनातन परम्परामा छ।

ब्राह्मण भनेको त्यो हो जो ब्राह्मणकन्यासँग ब्राह्मण वरले विवाह, गर्भाधान आदि संस्कार गरेपछि जन्मन्छ अनि जसका मुख्य सोह्र ओटा संस्कारहरू यथासमय सम्पन्न हुन्छन्। ब्राह्मणले वेद आदि शास्त्रको मर्यादालाई पालन गरी बिहानदेखि बेलुकासम्म शास्त्रीय नियमअनुसार कर्म गर्नुपर्दछ। ब्राह्मणले नित्य ६ ओटा कर्महरू गरेर जीवन बिताउनुपर्दछ भन्ने शास्त्रीय मर्यादा छ। ती कर्म हुन्– १. यज्ञ गर्नु २. यज्ञ गराउनु ३. दान दिनु ४. दान लिनु ५. पढ्नु ६. पढाउनु। यी ६ कर्ममध्ये यज्ञ गराउनु, दान लिनु र पढाउनु चाहिँ जीविकाका लागि हुन्। जसलाई नगर्दा पनि ब्राह्मणत्व नष्ट हुँदैन भने यज्ञ गर्नु, दान दिनु र शास्त्राध्ययन गर्नु चाहिँ अनिवार्य छन् (मनुस्मृति, १०/७६)।

क्षत्रियले दान लिने काम गर्न निषेध छ। दान लिने काम बाहेक यज्ञ गराउने र पढाउने कामबाट क्षत्रियले आपत्कालमा जीविका चलाउन सक्छन्। क्षत्रियको मुख्य जीविका राज्यको सुरक्षा गरी कर उठाउनु नै हो। ब्राह्मणसँग कर उठाउनुहुँदैन भन्ने नियम छ। शूद्रको पनि स्वतन्त्र जीविका नभई त्रैवर्णिकको आधारमा जीविका चल्ने हुनाले उसबाट पनि कर उठाउन मिल्दैन। तर ब्राह्मणले महापातक हुने कार्य गरेमा उसबाट पनि राजाले दण्डस्वरूप जरिवाना लिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

वैश्य अर्थव्यवस्थाको मालिक हो। यज्ञ गर्नु, दान दिनु र शास्त्राध्ययन गर्नु पनि वैश्यका कर्तव्य हुन्। वैश्यबाट राज्यव्यवस्थापक क्षत्रियले प्रत्यक्ष कर लिन्छन्। वैश्यको जीविकामा व्यापार मुख्य छ। त्यस्तै कृषि, गोपालन अनि अन्य उद्यमहरू पनि वैश्यकै अधीनमा छन्।

शूद्रको मुख्य कर्तव्य द्विज अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्यको सेवा गर्नु हो। राज्यको अधीनमा रही राज्यले दिएको तलब–भत्ताको आधारमा जीविका चलाउनु शूद्रको जीवनवृत्ति हो। यसप्रकार ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्यले यज्ञ गर्नु, दान दिनु, शास्त्राध्ययन गर्नु यी तीन काम गर्नै पर्दछ। उनीहरूको जीविका चाहिँ भिन्न–भिन्न कर्महरूबाट चल्दछ। शूद्रको कर्तव्य र जीविका एउटै छ– त्रैवर्णिकको सेवा। यसरी चार वर्णका कर्तव्य र उनीहरूका जीविकारूपी विशेष धर्मको चर्चा यहाँ गरिएको छ।

वार्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम्।
विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥ १६ ॥

पदार्थ–
विचित्राः = विभिन्न किसिमका
वार्ताः = कृषि आदि कर्म
शालीनयायावरशिलोञ्छनम् = नमागी पाएको भिक्षा आदि ग्रहण गर्नु, दिनदिनै केही घरहरूबाट अन्न मागी त्यसबाटै छाक टार्नु, खेत बारीको मालिकले अन्नबाली भित्र्याइसकेपछि त्यहाँ छाडिएका अन्नको बाला मात्र सङ्कलन गर्नु र छरिएका अन्नका कण मात्र संकलन गर्नु
इयं = यी
चतुर्धा = चार प्रकारका
विप्रवृत्तिः = ब्राह्मणका जीविकाका साधन हुन् तीमध्ये
उत्तरोत्तरा = उत्तरोत्तर
श्रेयसी च = श्रेष्ठ पनि छन्

वाक्यार्थ– विभिन्न किसिमका कृषि आदि कर्म गर्नु, नमागी पाएको भिक्षा आदि ग्रहण गर्नु, दिनदिनै केही घरहरूबाट अन्न मागी त्यसबाटै दिन–दिनको छाक टार्नु, खेत–बारीको मालिकले अन्नवाली भित्र्याइसकेपछि त्यहाँ छाडिएका अन्नका बाला सङ्कलन गर्नु र छरिएका अन्नका कण मात्र संकलन गर्नु यी चार ओटा वृत्ति ब्राह्मणका हुन्। यीमध्ये ब्राह्मणका लागि उत्तरोत्तर वृत्ति श्रेष्ठ छन्।

विवरण– ब्राह्मणको जीविकाका विभिन्न भेदहरू यहाँ देखाइएका छन्। **वार्ता** अर्थात् कृषि, गोपालन, व्यापार आदि गरेर पनि ब्राह्मणले जीविका चलाउन सक्दछ। **शालीन** भनेको यज्ञ गराउँदा या पढाउँदा त्यसको मूल्य नतोकी र नमागी दिनेले जति दिन्छ त्यसमैं सन्तुष्ट रहेर

त्यसबाट जीविका चलाउनु शालीन प्रवृत्ति हो। **यायावर** भनेको दिनदिनै केही घरहरूबाट अन्न मागी त्यसबाटै दिन-दिनको छाक टार्नु हो। **शिल** र **उञ्छ** दुबै एकैखालका वृत्ति हुन्। **शिल** भनेको खलोमा छुटेका धानका बालाहरूलाई संग्रह गरी नयाँ धान नउब्जेसम्म छाक टार्ने अनि नयाँ धान आएपछि पुरानो धानलाई त्याग गरिदिने वृत्ति हो। त्यस्तै **उञ्छ** भनेको बजार आदिमा खसेका अन्नहरूका कण-कण टिपेर गुजारा गर्नु हो। वार्ता, शालीन, यायावर र शिलोञ्छ यी चार वृत्तिमा वार्ता सबभन्दा तल्लो तहको हो भन्ने कण-कण अन्न आदि खोजेर केवल छाक टार्न मात्र भोजन गर्नु तपस्यामय कर्म भएकाले त्यो वृत्ति ब्राह्मणका लागि सर्वश्रेष्ठ हो।

जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनापदि भजेन्नरः।
ऋते राजन्यमापत्सु सर्वेषामपि सर्वशः॥ १७॥

पदार्थ–
राजन्यम् ऋते = क्षत्रियलाई छाडेर
जघन्यः नरः = निम्न वर्णको मानिसले
अनापदि = आपत नपरी
उत्तमां = उच्च
वृत्तिम् = वृत्तिलाई
न भजेत् = स्वीकार नगरोस्
आपत्सु = आपत्कालमा
सर्वशः = सबै प्रकारले
सर्वेषाम् अपि = सबैको
वृत्तिलाई स्वीकार्न सकिन्छ

वाक्यार्थ– क्षत्रिय वर्णका व्यक्तिलाई छाडेर क्षत्रियभन्दा निम्न वर्णका व्यक्तिहरूले आपत नपरी उच्च वृत्तिलाई स्वीकार नगर्नू। तर आपतकालमा सबैका लागि सबै वृत्ति स्वीकार्य छन्।

ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा।
सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथञ्चन॥ १८॥
ऋतमुञ्छशिलं प्रोक्तममृतं यदयाचितम्।
मृतं तु नित्ययाच्ञा स्यात् प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्॥ १९॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नीचसेवनम्।
वर्जयेत् तां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सिताम्॥
सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो नृपः॥ २०॥

पदार्थ–
ऋतामृताभ्यां = ऋत र अमृत तथा
मृतेन = मृत
प्रमृतेन = प्रमृत र
सत्यानृताभ्याम् वा = सत्य र अनृत यी वृत्तिहरूमध्ये कुनैबाट
जीवेत = जीवन निर्वाह गरोस्
कदाचन = कहिल्यै पनि
श्ववृत्त्या = कुकुरको जस्तो वृत्तिले
न जीवेत = जीवन निर्वाह नगरोस्
उञ्छशिलं = उञ्छ र शील वृत्ति
ऋतम् = ऋत हुन्

प्रोक्तम् = भनियो
यत् = जो
अयाचितम् = नमागीकन ल्याइएको
अमृतं = अमृत हो
नित्ययाच्ञा = सधैँ माग्नु
तु = त
मृतं = मृत
स्यात् = हो
कर्षणं = कृषि आदि पेसा
प्रमृतं = प्रमृत
स्मृतम् = जान्नु
वाणिज्यं तु = व्यापार चाहिँ
सत्यानृतं = सत्यानृत हो
नीचसेवनम् = नीचको सेवा गर्नु
श्ववृत्तिः = कुकुरको जस्तो वृत्ति हो
सदा = सधैँ
विप्रः = ब्राह्मण र
राजन्यः च = क्षत्रियले पनि
तां = त्यो नीचसेवा रूप
जुगुप्सिताम् = निन्दित वृत्तिलाई
वर्जयेत् = छाडोस्
विप्रः = ब्राह्मण
सर्ववेदमयः = सम्पूर्ण वेदमय हुन्छ भने
नृपः = राजा
सर्वदेवमयः = सम्पूर्ण देवतामय हुन्छ

वाक्यार्थ– ऋत, अमृत, मृत, प्रमृत र सत्यानृत यी वृत्तिमध्ये जुन कुनैलाई आफ्नो वृत्ति बनाउँदा हुन्छ तर श्वान (कुकुको जस्तो) वृत्तिलाई कहिल्यै पनि वृत्ति नबनाउनू। उञ्छ र शीलवृत्ति ऋत हुन् (शील र उञ्छको चर्चा माथि १६ औँ श्लोकमा गरिएको छ)। त्यसै गरी नमागीकन प्राप्त भएको वस्तुबाट जीविका चलाउनु अमृतवृत्ति हो। सधैँ मागेको अन्न आदिबाट जीविका चलाउनु मृत वृत्ति हो। त्यस्तै कृषि आदि कर्मबाट जीविका चलाउनु प्रमृतवृत्ति हो र व्यापार वृत्ति सत्यानृत हो। आफूभन्दा निम्न वर्गको सेवा गर्नु चाहिँ श्वानवृत्ति हो। ब्राह्मण र क्षत्रियले श्वानवृत्तिलाई कहिल्यै पनि आफ्नो जीविका बनाउनु हुँदैन किनभने ब्राह्मण सम्पूर्ण वेदमय हुन्छन् र क्षत्रियहरू सम्पूर्ण देवतामय हुन्छन्।

शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम्।
ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यं च ब्रह्मलक्षणम्॥ २१॥

पदार्थ–
शमः = मनको नियन्त्रण
दमः = बाह्य इन्द्रियको संयम
तपः = तपस्या
शौचं = पवित्रता
सन्तोषः = सन्तुष्टि
क्षान्तिः = सहनशीलता
आर्जवम् = सोझोपना
ज्ञानं = कर्तव्य र अकर्तव्यको विवेक गर्नु
दया = दया
अच्युतात्मत्वं = भगवान्मा निष्ठा र
सत्यं च = सत्यनिष्ठा पनि
ब्रह्मलक्षणम् = ब्राह्मणको लक्षण हो

वाक्यार्थ– मनलाई नियन्त्रण गर्नु, बाह्य इन्द्रियलाई संयम गर्नु, तपस्या गर्नु, पवित्र रहनु, प्रारब्धबाट प्राप्त भएको वस्तुमा सन्तोष गर्नु, सहनशील बन्नु, सोझोपना, कर्तव्य र अकर्तव्यको विवेक, दया, भगवान्मा निष्ठा हुनु र सत्यनिष्ठा यी ब्राह्मणका लक्षणहरू हुन्।

शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजस्त्याग आत्मजयः क्षमा।
ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणम्॥ २२॥

पदार्थ—
शौर्यं = शूरता
वीर्यं = पराक्रम
धृतिः = धैर्य
तेजः = बल
त्यागः = दानशीलता
आत्मजयः = भोक-प्यास आदिमा विजय
क्षमा = सहनशीलता
ब्रह्मण्यता = ब्राह्मणमा श्रद्धा
प्रसादः च = अनुग्रह र
रक्षा च = प्रजापालन आदि पनि
क्षत्रलक्षणम् = क्षत्रियका लक्षण हुन्

वाक्यार्थ— शूरता, पराक्रम, धैर्य, बल, दानशीलता, भोक-प्यास आदिमा विजय, सहनशीलता, ब्राह्मणमा श्रद्धा, जनतामा अनुग्रह र प्रजापालन आदि क्षत्रियका लक्षण हुन्।

देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम्।
आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुणं वैश्यलक्षणम्॥ २३॥

पदार्थ—
देवगुर्वच्युते = देवता, गुरु र भगवान्‌मा
भक्तिः = भक्ति हुनु
त्रिवर्गपरिपोषणम् = धर्म, अर्थ र कामको रक्षक
आस्तिक्यम् = आस्तिक भावना हुनु
उद्यमः = उद्योग गर्नु र
नित्यं = सधैँ
नैपुणं = चतुर रहनु यी
वैश्यलक्षणम् = वैश्यका लक्षण हुन्

वाक्यार्थ— देवता, गुरु र भगवान्‌मा भक्ति गर्नु, धर्म, अर्थ र काम यी तीन पुरुषार्थको रक्षक हुनु, आस्तिक भावना हुनु, उद्योग गर्नु र सधैँ चतुर रहनु वैश्यका लक्षण हुन्।

शूद्रस्य सन्नतिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया।
अमन्त्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणम्॥ २४॥

पदार्थ—
सन्नतिः = सधैँ विनम्र रहनु
शौचं = शुद्ध रहनु
स्वामिनि = आफ्नो स्वामीमा
अमायया = निष्कपट भावले
सेवा = सेवा गर्नु
अमन्त्रयज्ञः = वैदिक मन्त्ररहित यज्ञको अनुष्ठान गर्नु
अस्तेयं = चोरी नगर्नु
सत्यं = साँचो बोल्नु र
गोविप्ररक्षणम् = गाई र ब्राह्मणको रक्षा गर्नु
हि = निश्चय नै
शूद्रस्य = शूद्रको लक्षण हो

वाक्यार्थ— सधैँ विनम्र रहनु, शुद्ध रहनु, आफ्नो स्वामीलाई निष्कपट भावनाले सेवा गर्नु, वैदिक मन्त्ररहित यज्ञको अनुष्ठान गर्नु, चोरी नगर्नु, साँचो बोल्नु र गाई तथा ब्राह्मणको रक्षा गर्नु आदि शूद्रका लक्षण हुन्।

विवरण— यहाँ वैदिक मन्त्ररहित यज्ञमा शूद्रको अधिकार भएको बताइएको छ। ब्रह्माजीले गायत्री छन्दबाट ब्राह्मणको, त्रिष्टुभ् छन्दबाट क्षत्रियको र जगती छन्दबाट वैश्यको सृष्टि गर्नुभयो तर शूद्रको सृष्टि कुनै वैदिक छन्दबाट भएन। यसैले वेदका मन्त्रहरूमा शूद्रको अधिकार छैन भनी बताइन्छ। पौराणिक मन्त्रहरूमा भने शूद्रको पूरा अधिकार छ। अष्टाक्षरी, द्वादशाक्षरी आदि

मन्त्रहरू, नाममन्त्रहरू जस्तै **रामाय नमः**, **कृष्णाय नमः**, **शिवाय नमः** आदि जप्दै शूद्रहरूले पनि भगवत्पूजन, अनुष्ठान आदि कार्य गर्नुपर्दछ भन्ने यस श्लोकको आशय हो।

स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता।
तद्बन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम्॥ २५॥

पदार्थ–
पतिदेवानां = पतिलाई देवतासमान मान्ने पतिव्रता
स्त्रीणां = स्त्रीहरूको लागि
तच्छुश्रूषा = पतिको सेवा गर्नु
अनुकूलता = सधैँ पतिको अनुकूल रहनु
तद्बन्धुषु = पतिका बन्धुहरूमा
अनुवृत्तिः च = पतिले जस्तै व्यवहार गर्नु र
नित्यं = सधैँ
तद्व्रतधारणम् च = पतिकै जस्तो नियमलाई धारण गर्नु पनि धर्म हो

वाक्यार्थ– पतिलाई देवता मान्ने पतिव्रता स्त्रीहरूको लागि पतिको सेवा गर्नु, सधैँ पतिकै अनुकूल रहनु, पतिका बन्धुहरूमा पतिले जस्तै व्यवहार गर्नु, पतिले धारण गरेको व्रत आदिलाई धारण गर्नु आदि मुख्य धर्म हुन्।

सम्मार्जनोपलेपाभ्यां गृहमण्डलवर्तनैः।
स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा॥ २६॥
कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च।
वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत् पतिम्॥ २७॥

पदार्थ–
साध्वी = पतिव्रता स्त्रीले
परिमृष्टपरिच्छदा = कपडा आदि धोएर
स्वयं = आफू
नित्यं = सधैँ
मण्डिता = वस्त्र र आभूषणले सजिएर
सम्मार्जनोपलेपाभ्यां = बढार्ने, लिप्ने, पोत्ने तथा
गृहमण्डलवर्तनैः च = घर-आँगन सिँगार्दै
उच्चावचैः = नाना प्रकारका
कामैः = पतिको इच्छा पूरा गरेर
प्रश्रयेण = विनयले
दमेन = संयमित बनेर
सत्यैः = सत्य र
प्रियैः = मधुर
वाक्यैः च = वाक्यहरूद्वारा पनि
प्रेम्णा = प्रेमपूर्वक
काले काले = समय-समयमा
पतिम् = पतिलाई
भजेत् = सेवा गर्नू

वाक्यार्थ– पतिव्रता स्त्रीले सधैँ कपडा आदि धोएर (सफा गरेर) वस्त्र र आभूषणले सजिएर रहनू, सधैँ घर-आँगनलाई लिप-पोत गरी तथा बडार-कुँडार गरी सफा राख्नू, पतिका नाना प्रकारका इच्छा पूरा गर्नू, विनयपूर्वक काम गर्नू, संयमित बन्नू, पतिका साथ सधैँ साँचो र प्रेमपूर्वक मिठो वाक्य बोल्नू तथा वेला-वेलामा पतिको सेवा गर्नू।

सन्तुष्टालोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् ।
अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥ २८ ॥

पदार्थ–	**प्रियसत्यवाक्** = मिठो र सत्य बोल्ने	नारीले
सन्तुष्टा = सधैं सन्तुष्ट रहने	**अप्रमत्ता** = सावधान रहने	**अपतितं** = पतित नभएका
अलोलुपा = लोभ नगर्ने	**शुचिः** = स्नान आदिले पवित्र र	**पतिं** = पतिलाई
दक्षा = सबै काममा निपुण हुने	**स्निग्धा** = प्रेमले पूर्ण रहने	**तु** = चाहिँ
धर्मज्ञा = धर्मको विषय बुझ्ने		**भजेत्** = सेवा गर्नू

वाक्यार्थ– स्त्रीहरू सधैं सन्तुष्ट रहने, लोभ नगर्ने, सबै काममा निपुण हुने, धर्मको बारेमा बुझ्ने, सधैं सत्य र मिठो बोल्ने, सावधान रहने, बाहिर स्नान आदिले पवित्र रहने र मनले पनि शुद्ध रहने गर्नू, अनि पतित नभएका पतिको सेवा गर्नू।

विवरण– माथिका चार श्लोकहरूमा स्त्रीका धर्मको वर्णन गरिएको छ। छोरी, पत्नी र माता गरी स्त्रीका तीन अवस्थामध्ये यहाँ पत्नीको मुख्य कर्तव्यको मात्र वर्णन गरिएको छ। दस वर्षसम्मको कन्यालाई साक्षात् भगवतीकै स्वरूप मान्ने शास्त्रीय मर्यादा छ। नवदुर्गाको अवसरमा नौ कन्या पुज्ने परम्परा यही मर्यादाबाट आएको हो। त्यसै गरी पितालाई र गुरुलाई भन्दा सय गुणा बढी आदर सम्मान आमालाई गर्नुपर्दछ भनी स्मृतिले आमालाई तीन ओटा प्रत्यक्ष देवता गुरु, पिता र मातामध्ये सर्वश्रेष्ठ स्थान दिएको छ। त्यही शास्त्रले उनको पत्नीस्वरूपले गर्नुपर्ने कर्तव्य र मर्यादाको शिक्षा दिएको छ।

महापातकहरूबाट दूषित नभएको सदाचारी पतिको प्रेमपूर्ण सेवा गर्नु पत्नीको धर्म हो। घर गृहस्थीको सम्पूर्ण प्रेमपूर्ण सम्बन्ध गृहस्वामिनीकै नियन्त्रणमा हुन्छ। उनले परिवारका सबै सदस्यहरूको सुविस्ता र सम्बन्धमाथि ध्यान पुऱ्याउँछिन् र परिवारलाई एक सूत्रमा उनेर राख्छिन्। स्त्रीहरू दुष्ट स्वभावका भए भने घरबार नै ध्वस्त भएको देखिन्छ। मानिस बाहिरी समाजमा जतिसुकै ठुलो र सम्मानित व्यक्ति भए तापनि परिवारको लागि ऊ एउटा सदस्य हुन्छ। आफ्नो जिम्मेवारीको बोझलाई उठाउन उसलाई परिवारबाट स्नेहको शक्ति चाहन्छ। यसप्रकार समाजलाई स्वस्थ, समुन्नत बनाउन परिवारमा त्यस्तो व्यक्तिको आवश्यकता पर्दछ जसले परिवारमा रहेर परिवारकै भलाइमा पूरा समय खर्च गरोस्। स्वाभाविक रूपमा नै प्रेमभावना बढी हुने स्त्रीजाति यो व्यवस्थाका आधारशिला हुन्। मिठो भोजन, मिठो वचन र मिठो प्रेमसम्बन्ध दिइरहनु र सुन्दर परिवारको निर्माण गर्नु पत्नीहरूको प्रमुख दायित्व हो भनी शास्त्रले व्यवस्था गरेअनुसार यहाँ पत्नीको कर्तव्य र जिम्मेवारीको विवेचना गरिएको छ। आफ्ना पतिलाई सेवा गर्नु र प्रेमद्वारा सन्तुष्ट पार्नु पत्नीहरूको लागि विशेष धर्म हो।

या पतिं हरिभावेन भजेत् श्रीरिव तत्परा ।
हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते ॥ २९ ॥

पदार्थ–
या = जो स्त्रीले
श्रीः इव = लक्ष्मीले झैँ
तत्परा = पतिपरायण भएर
पतिं = पतिलाई
हरिभावेन = भगवान् श्रीहरिकै रूपमा सम्झेर
भजेत् = सेवा गर्छिन् (त्यस्ती स्त्री)
हर्यात्मना = भगवान् श्रीहरिरूप
पत्या = पतिसँग
हरेः= भगवान् श्रीहरिको
लोके = लोकमा
श्रीः इव = लक्ष्मी झैँ
मोदते = आनन्दित हुन्छिन्

वाक्यार्थ– जुन स्त्रीले लक्ष्मीतुल्य भएर आफ्ना पतिलाई भगवान्कै भावनाले सधैँ सेवा गर्छिन् ती स्त्री मरेपछि पनि श्रीहरिको लोकमा श्रीहरिरूप आफ्नो पतिसँग लक्ष्मी झैँ आनन्दित भएर रहन्छिन्।

वृत्तिः सङ्करजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत्।
अचौराणामपापानामन्त्यजान्तेऽवसायिनाम्॥ ३० ॥

पदार्थ–
अचौराणाम् = चोरी नगर्ने
अपापानाम् = पापकर्म नगर्ने
अन्त्यजान्तेऽवसायिनाम् = अन्त्यज र चाण्डाल आदि एवं
सङ्करजातीनां = वर्णसङ्कर जातिहरूको
वृत्तिः = जीविका
तत्तत्कुलकृता = आ-आफ्नो कुलपरम्पराबाट प्राप्त भएको नै
भवेत् = हुन्छ

वाक्यार्थ– चोरी नगर्ने र पापकर्म नगर्ने, अन्त्यज एवं चाण्डाल आदि र वर्णसङ्कर जातिहरूको जीविकाको साधन चाहिँ आ-आफ्ना कुल परम्पराबाट जे प्राप्त छ त्यही नै हुन्छ, अर्को हुँदैन।

प्रायः स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगे युगे।
वेददृग्भिः स्मृतो राजन् प्रेत्य चेह च शर्मकृत्॥ ३१ ॥
वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्मकृत्।
हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात्॥ ३२ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे युधिष्ठिर
वेददृग्भिः = मन्त्रद्रष्टा महर्षिहरूद्वारा
युगे युगे च = हरेक युगमा पनि
प्रायः = प्रायः गरेर
नृणां = मानिसहरूको
स्वभावविहितः = स्वभावले दिएको
धर्मः = धर्म चलाइएका छन् जो
इह = यस लोकमा र
प्रेत्य च = परलोकमा पनि
शर्मकृत् = कल्याणकारक
स्मृतः = मानिएको छ
स्वभावकृतया = आफ्नै स्वभावले दिएको
वृत्त्या = वृत्तिले
वर्तमानः = निर्वाह गर्दै
स्वकर्मकृत् = आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्ने मानिस (पछि)
स्वभावजं = स्वाभाविक
कर्म = कर्मलाई
हित्वा = त्यागेर
शनैः = बिस्तारै
निर्गुणताम् = निर्गुण भावमा
इयात् = प्राप्त हुन्छ

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! मन्त्रद्रष्टा महर्षिहरूले हरेक युगमा चलाएका जे-जति धर्महरू छन् ती सबै मानिसको स्वभाव र प्रवृत्तिका आधारमा छन्। आफ्नै स्वभावबाट प्राप्त भएको जो वर्णधर्म छ त्यो धर्मले अहिले यस लोकमा पनि कल्याण गर्छ र मरेपछि परलोकमा पनि कल्याण गर्छ। जसले यस्तो धर्मलाई कर्तव्य सम्झिएर आचरण गर्छ त्यस्ता मानिसहरू अन्तिममा बिस्तारै-बिस्तारै कर्मबन्धनबाट छुटेर निर्गुणभावमा पुग्दछन्।

उप्यमानं मुहुः क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात्।
न कल्पते पुनः सूत्यै उप्तं बीजं च नश्यति॥ ३३॥
एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया।
विरज्येत यथा राजन्नाग्निवत् कामबिन्दुभिः॥ ३४॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
यथा = जसरी
मुहुः = बारम्बार
उप्यमानं = बिउ रोपिएको
क्षेत्रं = जमिन
स्वयं = आफैं
निर्वीर्यताम् = सामर्थ्यरहित (खेती-बाली नहुने) अवस्थामा
इयात् = प्राप्त हुन्छ
पुनः = फेरि
सूत्यै = उब्जाउ हुनका लागि
न कल्पते = समर्थ हुँदैन बरु
उप्तं = रोपेको
बीजं च = बिउ पनि
नश्यति = नाश हुन्छ
एवं = यसै गरी
कामानाम् = विषयहरूको पनि
अतिसेवया = धेरै सेवन गरेपछि
कामाशयं = कामको भण्डार
चित्तं = चित्त पनि
अग्निवत् = धेरै घिउ खन्याएको आगो झैं
विरज्येत = शान्त हुन्छ (रुचि हुँदैन)
कामबिन्दुभिः = थोरै-थोरै विषयको भोगबाट थोरै-थोरै घिउ थपेको अग्नि झैं
न = वासना शान्त हुँदैन

वाक्यार्थ– हे राजा युधिष्ठिर ! जसरी बारम्बार बिउ रोप्दा-रोप्दै त्यो जमिन नै खेती नहुने बन्दछ त्यसै गरी विषयको ज्यादै सेवन गरिसकेपछि कामनाको भण्डार भएको यो चित्त पनि शान्त हुन्छ। जसरी एकैचोटी घिउ खन्याएपछि आगो निभ्छ तर थोपा-थोपा घिउले अग्नि शान्त हुँदैन बरु, अरु दन्किएर बल्छ त्यसै गरी एकै पटक धेरै भोगेको भोगबाट भोगवासना शान्त हुन्छ तर थोरै-थोरै गरी भोगेको भोगबाट वासना कहिल्यै शान्त हुँदैन।

विवरण– माथिका दुई श्लोकहरूमा कर्मबाट नैष्कर्म्यमा पुग्ने रहस्यको वर्णन गरिएको छ। वेद, स्मृति आदि शास्त्रहरूले मानिसलाई बिहानदेखि बेलुकासम्म विभिन्न कर्महरू गरिरहनुपर्ने आदेश दिएका छन्। बिहान, दिउँसो र साँझ गरी तीन समय स्नान र सन्ध्या गर्नु, वेदको नियमित अध्ययन, अग्निहोत्र आदि यज्ञ, भगवान्को सेवा, पूजा आदि अनेकौं कर्महरू छन्। यी कर्महरू सम्पन्न गर्न लामो समयको आवश्यकता पर्दछ। ध्यान, तपस्या, प्रार्थना, पूजा, हवन, योगाभ्यास, नामजप, कीर्तन आदि अनेकौं साधनहरू छन्। अनि विभिन्न तीर्थस्थलहरू र तिनका माहात्म्य बताइएका प्रसङ्गहरू पनि उत्तिकै छन्। आइतबारदेखि शनिबारसम्मका व्रतविधि छन्। त्यसै गरी

प्रतिपदादेखि पूर्णिमासम्मका पनि छुट्टाछुट्टै देवता र तिनका व्रतविधानहरू छन्। वार्षिक मुख्य चाडहरू नवरात्र, दीपावली, कृष्णाष्टमी, रामनवमी, शिवरात्री आदि पनि अनेक छन्। यी सब अनुष्ठानको लक्ष्य भनेको मानिसलाई कुनै न कुनै सत्कर्ममैं लगाइराख्नु हो। तपस्या गरेर थाकेकाहरू तीर्थयात्रा गरून्, तीर्थयात्राबाट विश्राम लिएकाहरू योगाभ्यास गरून्, यसै प्रकारले कुनै न कुनै साधनामा मानिसको प्रवृत्ति बनिरहोस् भन्ने यो कर्ममार्गको आशय हो। सनातन परम्पराको विशेषता नै यही हो कि यहाँ मानिस धार्मिक, आध्यात्मिक अनेक क्रियाहरूबाट आफ्नो सधैँ चञ्चल रहिरहने मनलाई पनि सन्मार्गमा लगाइरहन सक्छ। यसरी निरन्तर सत्कर्महरूको अभ्यास गर्दागर्दै नराम्रो कर्ममा जाने बाटो नै बन्द भएको मन बिस्तारै शुद्ध हुँदै जान्छ र शुद्ध चित्तमा परमात्माको यथार्थ स्वरूप प्रकट भएपछि कर्म र त्यसका आसक्तिका सम्पूर्ण बन्धनहरू तत्काल चुँडिन्छन्। हुन त कर्महरू गरेपछि त्यसबाट उत्पन्न हुने स्वर्गादि फलको वासनाले मानिसलाई झन् आसक्त बनाउनुपर्ने हो तर अनेकौं जन्मसम्मको स्वर्गीय भोगको संस्कार बोकेको जीवात्मा सकाम कर्मबाट नजानिँदो तरिकाले पछि सर्दै परमात्माकै लागि निष्काम कर्म मात्र गर्न थाल्दछ। अति भोग भएपछि त्यसबाट अमन हुनु त लोकमा पनि प्रसिद्ध नै छ। जसरी घिउका थोपाहरूले आगोलाई बढाइदिन्छन् तर दाउरा नै लथपथ हुने गरी घिउ खन्याइदियो भने आगो निभ्छ त्यसै गरी अतिभोगपछि तिनै सकाम कर्मले पनि मानिसभित्र निवृत्ति या वैराग्यलाई जन्माइदिन्छन्। यसप्रकार निरन्तरको क्रियाशीलताद्वारा कर्मको बन्धनलाई छिनाउन सकिन्छ।

यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम्।
यदन्यत्रापि दृश्येत तत् तेनैव विनिर्दिशेत्॥ ३५॥

पदार्थ—
यस्य = जुन
पुंसः = व्यक्तिको
वर्णाभिव्यञ्जकम् = वर्ण चिनाउने
यत् = जो
लक्षणं = लक्षण
प्रोक्तं = बताइयो
यत् = यदि त्यो लक्षण
अन्यत्र = अन्यत्र कतै
अपि = पनि
दृश्येत = देखिन्छ भने
तत् = त्यो मनुष्य
तेन एव = त्यही वर्णको हो भनेर
विनिर्दिशेत् = निर्देशन गर्नु वा बुझ्नुपर्दछ

वाक्यार्थ— विभिन्न वर्णअन्तर्गतका व्यक्तिहरूको लागि वर्ण चिनाउने लक्षणहरू बताइयो। यदि त्यो लक्षण अन्यत्र अरू कसैमा भेटियो भने त्यो व्यक्तिलाई पनि यही वर्णको मान्नू र त्यसै हिसाबले आचरण गर्नू।

विवरण— यहाँ जन्मबाट मात्र नभई कर्मबाट ब्राह्मण आदि वर्णको निर्णय हुने कुरा बताइएको छ। **चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः** (श्रीमद्भगवद्गीता, ४/१३) अर्थात् गुणकर्मको आधारमा मैले नै चार वर्णको सृष्टि गरेको हुँ भनी भगवान्ले बताउनुभएको छ। सत्त्वगुण बढी र अलि कम रजोगुणबाट ब्राह्मण, रजोगुण बढी र अलि कम सत्त्वगुणबाट क्षत्रिय, रजोगुण बढी र कम तमोगुणबाट वैश्य अनि तमोगुण बढी र अलि कम रजोगुणबाट शूद्रको सृजना भएको हो।

ती–ती गुणबाट बनेका ब्राह्मण आदिले गर्नुपर्ने कर्महरूको विषयमा पनि शास्त्रमा छुट्टाछुट्टै व्यवस्था भएको कुरा यस अध्यायमा बताइसकियो। सत्त्वगुणसँग शास्त्राध्ययन, तपस्या, सन्तोष आदि सम्बन्धित छन्, रजोगुणसँग वीरता, उद्यम, क्रियाशीलता आदि सम्बन्धित छन् भने तमोगुणसँग पराधीनता, अज्ञान आदि सम्बन्धित छन्। अत्यधिक तपस्याबाट आफ्ना क्षत्रिय जीवनका जन्मजात स्वाभाविक गुणहरूलाई परिवर्तन गरी विश्वामित्र ब्राह्मण बन्नुभएको कथा पुराणमा आउँछ। यस्तै श्रीमद्‌भागवत पञ्चम स्कन्धमा क्षत्रिय राजा ऋषभदेवका एकासी छोराहरू कर्मद्वारा ब्राह्मण बनेको कथा रहेको छ। त्यसकारण निरन्तर कर्मबाट आफ्ना स्वाभाविक प्रवृत्तिमा र गुणहरूमा हेरफेर सम्भव छ भन्ने निष्कर्ष शास्त्रहरूको रहेको छ। तर एकछिनको कर्मको भरमा जातिको निर्णय गरिहाल्नु पनि उपयुक्त हुँदैन। एउटै व्यक्ति पढ्दा–पढाउँदा ब्राह्मण, खेती किसानी गर्दा वैश्य र कम्पनीहरूमा जागिर खाँदा शूद्र बन्ने हो भने कुन आधारमा त्यसको वर्णको निश्चय गर्ने ? विश्वामित्र एक दिनको तपस्याले ब्राह्मण बनेका होइनन्। उनले पूरा जीवन त्यसमा बिताएका थिए। जन्मेको बच्चाले मातापिताका वंशाणुहरूको माध्यमबाट आफ्ना मातापिताका गुणहरू लिएर जन्मिएको हुन्छ र उसको बाल्यावस्थामा उसको वरिपरिको रहेको वातावरणले बालकको संस्कार निर्माण गरेको हुन्छ। ती स्वाभाविक र प्राकृतिक गुणहरूलाई आफ्नो कर्मको बलले परिवर्तन गर्न पूरा इच्छाशक्ति र निरन्तर अभ्यासको आवश्यकता पर्दछ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे

युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयो नामैकादशोऽध्यायः॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

ब्रह्मचर्य र वानप्रस्थ आश्रमका नियमहरू

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् दान्तो गुरोर्हितम्।
आचरन् दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः॥ १॥

पदार्थ–	**दासवत्** = सेवक झैं	**गुरौ** = गुरुमा
ब्रह्मचारी = ब्रह्मचारीले	**नीचः** = नम्र र विनयी भई	**सुदृढसौहृदः** = बलियो
गुरुकुले = गुरुकुलमा	**गुरोः** = गुरुको	सौहार्दपूर्ण व्यवहार गर्नुपर्छ
वसन् = बस्दै	**हितम्** = हित	
दान्तः = जितेन्द्रिय बनेर	**आचरन्** = गर्दै	

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! गुरुकुलमा बस्ने ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय, सेवाको भावनाले युक्त, नम्र र विनयी हुनुपर्छ। उसले गुरुको हित गर्दै सौहार्दपूर्ण भावनाले व्यवहार गर्नुपर्छ।

सायं प्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान्।
उभे सन्ध्ये च यतवाग् जपन् ब्रह्म समाहितः॥ २॥

पदार्थ–	अग्नि, सूर्य र श्रेष्ठ देवताहरूलाई	**ब्रह्म** = गायत्रीको
सायं = बेलुका र	**उपासीत** = उपासना गरोस्	**जपन्** = जप गर्दै
प्रातः = बिहान	**यतवाक्** = मौन रहेर	**उभे सन्ध्ये च** = दुबै सन्ध्याको
गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् = गुरु,	**समाहितः** = एकाग्र चित्तले	पनि (उपासना गरोस्)

वाक्यार्थ– ब्रह्मचारीले बिहान र बेलुका गुरु, अग्नि, सूर्य र श्रेष्ठ देवताहरूलाई नमस्कार गरोस्। मौन रहेर एकाग्र चित्तले दुबै सन्ध्याकालमा गायत्रीको उपासना गरोस्।

छन्दांस्यधीयीत गुरोराहूतश्चेत् सुयन्त्रितः।
उपक्रमेऽवसाने च चरणौ शिरसा नमेत्॥ ३॥

पदार्थ–	**गुरोः** = गुरुबाट	**अवसाने च** = अन्तिममा पनि
आहूतः चेत् = यदि गुरुले	**छन्दांसि** = वेदहरू	**चरणौ** = गुरुका पाउलाई
बोलाउनुभएको छ भने	**अधीयीत** = पढोस्	**शिरसा** = शिरले
सुयन्त्रितः = अति सावधान भएर	**उपक्रमे** = वेदपाठको सुरुमा र	**नमेत्** = ढोगोस्

वाक्यार्थ– गुरुले वेदाध्ययनको लागि बोलाउनुभएको छ भने अति सावधान भएर गुरुबाट वेद

पढोस् र वेदाध्ययनको सुरु र अन्तिममा शिरले गुरुको पाउमा ढोगोस्।

मेखलाजिनवासांसि जटादण्डकमण्डलून्।
बिभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्यथोदितम्॥ ४॥

पदार्थ–
दर्भपाणिः = हातमा कुश लिएको (ब्रह्मचारीले)
यथोदितम् = नियमले बताए अनुसार
मेखलाजिनवासांसि = मेखला, मृगचर्म, कपडा तथा
जटादण्डकमण्डलून् = जटा, दण्ड, कमण्डलु र
उपवीतं च = यज्ञोपवीत पनि
बिभृयात् = धारण गरोस्

वाक्यार्थ– शास्त्रले बताएको नियमअनुसार ब्रह्मचारीले मेखला, मृगचर्म, कपडा (लँगौटी, कन्दनी आदि) जटा, दण्ड, कमण्डलु, यज्ञोपवीत आदि अनि हातमा कुश पनि धारण गरोस्।

सायं प्रातश्चरेद् भैक्ष्यं गुरवे तन्निवेदयेत्।
भुञ्जीत यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत् क्वचित्॥ ५॥

पदार्थ–
सायं प्रातः = बिहान र बेलुका
भैक्ष्यं = भिक्षावृत्ति
चरेत् = गरोस् र
तत् = त्यो भिक्षा
गुरवे = गुरुलाई
निवेदयेत् = निवेदन गरोस्
यदि = यदि
अनुज्ञातः = आज्ञा दिनुभयो भने
भुञ्जीत = खाओस्
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
नो चेत् = आज्ञा दिनुभएन भने
उपवसेत् = उपवास नै बसोस्

वाक्यार्थ– ब्रह्मचारीले बिहान र बेलुका सधैँ भिक्षावृत्ति गरोस् र त्यो भिक्षा गुरुलाई समर्पण गरोस्। गुरुले आज्ञा दिनुभयो भने मात्र आफूले खाओस्, कहिलेकाहीँ गुरुले खाने आज्ञा दिनुभएन भने उपवास नै बसोस्।

विवरण– यस प्रसङ्गमा ब्रह्मचारीहरूले गुरुकुलमा बसेर गर्नुपर्ने नित्यकर्महरूको वर्णन गरिएको छ। ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्य कुमारहरूले गुरुबाट उपनयन संस्कार गरी वेदवेदाङ्गहरूको अध्ययनका लागि गुरुकुलमैं बस्ने शास्त्रीय परम्परा छ। शास्त्रहरूमा शिष्यका लागि गुरुसेवाभन्दा अरू कुनै ठूलो धर्म हुनै सक्दैन भनी बताएको छ। ब्रह्मचारीहरूले प्रातः र सायंको सन्ध्याकालमा गायत्री जप गर्नुपर्दछ। गुरुको आज्ञाअनुसार शास्त्रको अध्ययन गर्नु, उहाँको सेवामा पूरा ध्यान दिनु, सधैँ भिक्षा मागेर गुरुकहाँ ल्याइदिनु र उहाँको आज्ञाले मात्र भोजन गर्नु शिष्यहरूको कर्तव्य हो। प्राचीन गुरुकुल शिक्षा परम्परामा शिक्षा ग्रहण सँगसँगै नम्रता, पवित्रता आदि चारित्रिक गुणहरूको पनि विकास गरिन्थ्यो। बिहान-बेलुका हवनका लागि समिधा जम्मा गर्ने, गोसेवा गर्ने, सूर्यलाई अर्घ्य दिने अनि अन्य देवताहरूलाई पूजा गर्ने यी सबै कामहरूद्वारा गुरुकुलमा शैक्षिक र आध्यात्मिक दुबै पक्षलाई संवर्द्धन गर्ने प्रयास गरिन्थ्यो। हरेक नयाँ पुस्ताहरूलाई पुराना संस्कार र संयमको परम्परामा दीक्षित गर्ने प्रणालीले गर्दा नै यो वैदिक सनातन परम्परा हजारौँ वर्षदेखि

निर्विघ्न चलिआएको हो। प्राचीन शिक्षाप्रणाली वृत्तिसँग मात्र नभई चरित्रसँग जोडिएको हुन्थ्यो।

सुशीलो मितभुग् दक्षः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः।
यावदर्थं व्यवहरेत् स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ॥ ६ ॥

पदार्थ–	वचनमा विश्वास राख्ने	**यावदर्थं** = आवश्यकता
सुशीलः = सुशील स्वभाववाला	**जितेन्द्रियः** = संयमित हुने	अनुसार मात्र
मितभुक् = थोरै खाने	**स्त्रीषु** = स्त्रीहरूमा र	**व्यवहरेत्** = व्यवहार गरोस्
दक्षः = चलाख	**स्त्रीनिर्जितेषु च** = स्त्रीको वशमा	
श्रद्दधानः = गुरु र शास्त्रको	परेकाहरूको साथमा पनि	

वाक्यार्थ– ब्रह्मचारीले सुशील स्वभावले रहनुपर्छ। थोरै खानुपर्दछ र चलाख भइरहनुपर्दछ। गुरु र शास्त्रको वचनमा विश्वास गर्नुपर्छ। इन्द्रियहरूलाई संयमित गर्नुपर्छ। स्त्री र स्त्रीको वशमा परेका व्यक्तिहरूसँग आवश्यकता अनुसार मात्रै व्यवहार गर्नुपर्छ।

वर्जयेत् प्रमदागाथामगृहस्थो बृहद्व्रतः।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्त्यपि यतेर्मनः ॥ ७ ॥

पदार्थ–	**वर्जयेत्** = त्यागोस्	**मनः** = मनलाई
बृहद्व्रतः = ब्रह्मचर्यव्रत लिने	**इन्द्रियाणि** = इन्द्रियहरू	**अपि** = पनि
अगृहस्थः = ब्रह्मचारीले	**प्रमाथीनि** = अत्यन्त बलवान् छन्	**हरन्ति** = आफूतिर तान्छन्
प्रमदागाथाम् = स्त्रीहरूको प्रसङ्ग	**यतेः** = संन्यासीको	

वाक्यार्थ– ब्रह्मचर्य व्रत धारण गर्ने ब्रह्मचारीले स्त्रीहरूको कुरा गर्दै नगरोस् किनभने इन्द्रियहरू अति बलवान् हुन्छन्। ती इन्द्रियहरूले संन्यासीको मनलाई पनि आफूतिर तान्छन्।

केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यञ्जनादिकम्।
गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनो युवा ॥ ८ ॥

पदार्थ–	**आत्मनः** = आफ्नो	तेल र गाजल लगाउने आदि
युवा = युवक ब्रह्मचारीले	**केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपना-**	काम
गुरुस्त्रीभिः = गुरुपत्नी वा	**भ्यञ्जनादिकम्** = कपाल कोर्ने,	**न कारयेत्** = नगराओस्
युवतिभिः = अन्य युवतिहरूद्वारा	मालिस गराउने, स्नान गराउने,	

वाक्यार्थ– युवक ब्रह्मचारीले कहिल्यै पनि गुरुपत्नी वा अन्य कुनै पनि युवतिहरूलाई आफ्नो कपाल कोर्न, मालिस गराउन, स्नान गराउन, तेल लगाउन वा अन्य गाजल आदि लगाउन नलगाओस्।

नन्वग्निः प्रमदा नाम घृतकुम्भसमः पुमान्।

सुतामपि रहो जह्याद्न्यदा यावदर्थकृत्॥ ९॥

पदार्थ–
ननु = निश्चय नै
प्रमदा नाम = युवति भनेको
अग्निः = आगो हो र
पुमान् = पुरुष भनेको
घृतकुम्भसमः = घिउको घडाजस्तो हो
रहः = एकान्तमा
सुताम् अपि = छोरीलाई पनि
जह्यात् = त्यागोस्
अन्यदा = अरू बखतमा पनि
यावदर्थकृत् = आवश्यकता अनुसार मात्रै व्यवहार गरोस्

वाक्यार्थ– युवति भनेको बलेको आगोजस्तै हो भने पुरुष भनेको घिउको घडाजस्तै हो। त्यसैले एकान्तमा आफ्नी छोरीसँग पनि नबसोस्। अरू बखतमा पनि आवश्यकताअनुसार मात्र व्यवहार गरोस्।

कल्पयित्वात्मना यावदाभासमिदमीश्वरः।

द्वैतं तावन्न विरमेत् ततो ह्यस्य विपर्ययः॥ १०॥

पदार्थ–
यावत् = जहिलेसम्म
आत्मना = आत्मसाक्षात्कार गरेर
इदम् = यो जगत्लाई
आभासम् = केवल आभासको रूपमा
कल्पयित्वा = निश्चय गरेर
ईश्वरः = समदर्शी र स्वतन्त्र
न = हुन सक्दैन
तावत् = त्यस बखतसम्म
द्वैतं = यो द्वैत (म पुरुष हुँ र यी स्त्री हुन् भन्ने बुद्धि)
न विरमेत् = हराउँदैन
हि = निश्चय नै
ततः = द्वैतबुद्धिका कारण
अस्य = यो जीवको बुद्धि
विपर्ययः = उल्टै हुन्छ

वाक्यार्थ– जहिलेसम्म जीवले तत्त्वसाक्षात्कार गरेर यो सारा जगत्लाई आभासको रूपमा मात्र देख्दैन तहिलेसम्म यो द्वैत जस्ताको तस्तै रहन्छ। समदर्शी र आत्मज्ञानले स्वतन्त्र नभएसम्म म पुरुष हुँ र यी स्त्री हुन् भन्ने द्वैतधारणा हराउँदै हराउँदैन। द्वैतबुद्धिका कारण जीवको बुद्धि उल्टो हुन्छ।

एतत् सर्वं गृहस्थस्य समाम्नातं यतेरपि।

गुरुवृत्तिर्विकल्पेन गृहस्थस्यर्तुगामिनः॥ ११॥

अञ्जनाभ्यञ्जनोन्मर्दस्त्र्यवलेखामिषं मधु।

स्रग्गन्धलेपालङ्कारांस्त्यजेयुर्ये धृतव्रताः॥ १२॥

पदार्थ–
एतत् = यी
सर्वं = सबै कुरा
गृहस्थस्य = गृहस्थ र
यतेः अपि = संन्यासीको पनि (नियम)

समाम्नातं = भनियो
ॠतुगामिनः = ॠतुकालमा गमन गर्ने
गृहस्थस्य = गृहस्थको
गुरुवृत्तिः = गुरुशुश्रूषा आदि
विकल्पेन = विकल्पले हुन्छ
ये = जसले
धृतव्रताः = ब्रह्मचर्यव्रत धारण गरेका छन्, तिनीहरूले
अञ्जनाभ्यञ्जनोन्मर्दस्त्र्यवलेखामिषं = गाजल लगाउने, तेल लागाउने, स्त्रीको चित्र बनाउने, मांस आदि खाने
मधु = महको सेवन गर्ने र
स्रग्गन्धलेपालङ्कारान् = माला, चन्दन आदि अलङ्कार लगाउने काम
त्यजेयुः = त्यागून्

वाक्यार्थ– यी नियमहरू गृहस्थ र संन्यासी दुबैका लागि हुन्। तर ॠतुकालमा मात्र गमन गर्ने गृहस्थ ब्रह्मचारीतुल्य नै हुने भए तापनि ऊ गृहस्थ भएकाले नित्य गुरुशुश्रूषा आदि उसबाट हुन सक्दैन। त्यसैले फुर्सद निकालेर गर्न चाहेको वेला उसले गुरुशुश्रूषा गर्न पनि सक्छ। जसले ब्रह्मचर्यव्रत धारण गरेको छ उसले गाजल लगाउने, तेल लगाउने, स्त्रीको चित्र बनाउने, मांस र मह खाने, चन्दन, माला आदि अलङ्कार लगाउने काम गर्नु हुँदैन।

उषित्वैवं गुरुकुले द्विजोऽधीत्यावबुध्य च।
त्रयीं साङ्गोपनिषदं यावदर्थं यथाबलम्॥ १३॥
दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः।
गृहं वनं वा प्रविशेत् प्रव्रजेत् तत्र वा वसेत्॥ १४॥

पदार्थ–
एवं = यसरी
द्विजः = द्विजले
गुरुकुले = गुरुकुलमा
उषित्वा = बसेर
त्रयीं = तीन वेद
साङ्गोपनिषदं = वेदका अङ्गहरू र उपनिषद्हरू पनि
यथाबलम् = सामर्थ्यअनुसार
यावदर्थं = अर्थसहित
अधीत्य = पढेर
अवबुध्य च = अर्थ पनि बुझेर
यदि = यदि
ईश्वरः = समर्थ छ भने
गुरोः = गुरुको
कामं = इच्छाअनुसार
वरम् = आवश्यक गुरुदक्षिणा
दत्त्वा = दिएर
अनुज्ञातः = गुरुबाट आज्ञा लिएर
गृहं = गृहस्थ आश्रममा
प्रविशेत् = प्रवेश गरोस्
वनं वा = अथवा वानप्रस्थ आश्रममा प्रवेश गरोस्
प्रव्रजेत् = संन्यासी बनोस्
वा = अथवा इच्छा भएमा
तत्र = सधैं ब्रह्मचर्य आश्रममा नै
वसेत् = बसोस्

वाक्यार्थ– यसरी द्विजले ब्रह्मचर्य धारण गरी गुरुकुलमा अङ्गहरू र उपनिषद्ले सहित वेदहरू सामर्थ्यअनुसार अर्थसहित पढोस् र बुझोस्। त्यसपछि यदि सामर्थ्य छ भने गुरुको इच्छाअनुसार गुरुलाई दक्षिणा पनि दिएर गुरुको आज्ञा लिई गृहस्थाश्रममा प्रवेश गरोस्। यदि गृहस्थाश्रममा नगई वानप्रस्थाश्रममा जान्छ भने पनि जाओस् र संन्यासाश्रममा नै सोझै जान्छ भने पनि इच्छा अनुसार जान सक्छ। अथवा उसलाई सधैं ब्रह्मचर्याश्रममा नै बस्न मन छ भने ब्रह्मचर्याश्रममा नै बसोस्।

अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजम् ।
भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥ १५ ॥
एवं विधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही ।
चरन् विदिततविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १६ ॥

पदार्थ—
अग्नौ = अग्निमा
गुरौ = गुरुमा
आत्मनि = आत्मामा र
सर्वभूतेषु = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा
अधोक्षजम् = भगवान्लाई नै
पश्येत् = देखोस्
स्वधामभिः = आफ्नो आश्रय जीवहरूसहित
भूतैः = पञ्चमहाभूतहरूद्वारा
अप्रविष्टं = सर्वव्यापक भगवान् प्रवेश नगरे झैँ हेरोस् र
प्रविष्टवत् च = जीवरूपले प्रवेश गरे झैँ पनि देखोस्
एवं विधः = यही तरिकाले
चरन् = आचरण गर्दै
ब्रह्मचारी = ब्रह्मचारी
वानप्रस्थः = वानप्रस्थ
यतिः = संन्यासी र
गृही = गृहस्थले पनि
विदितविज्ञानः = शास्त्रज्ञान र अनुभवात्मक ज्ञानले युक्त बन्दै
परं ब्रह्म = परमात्मालाई
अधिगच्छति = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ— अग्निमा, गुरुमा, आफूमा र सम्पूर्ण प्राणीहरूमा भगवान्लाई नै देखोस्। भगवान् सर्वव्यापक हुनुहुन्छ त्यसैले उहाँको लागि प्रवेश गर्नु र नगर्नु भन्ने कुरो सम्भव छैन। तथापि आफ्नो आश्रय जीवको आधारमा पञ्चमहाभूतद्वारा भगवान्को प्रवेश भएको र व्यापकताको हिसाबले प्रवेश हुन नसक्ने दुबै विषयमा विचार गरोस्। यस्तो आचरण गर्दै रहने ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ, संन्यासी वा गृहस्थ जोसुकैले पनि अन्तिममा शास्त्रज्ञान र अनुभवात्मक ज्ञानले युक्त भएर परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ।

विवरण— यहाँसम्म ब्रह्मचारीका धर्महरू बताइयो। ब्रह्मलोक प्राप्त गर्ने उपायहरूमध्ये ब्रह्मचर्य प्रधान उपाय हो भनी शास्त्रमा बताइएको छ। ब्रह्मलोक क्रममुक्तिको मार्ग हो। यस लोकमा राग, द्वेष आदि दोषहरूले रहित भएका मानिसहरू जान्छन्। जो आजीवन गुरुसेवामा समर्पित रहने ब्रह्मचारी छन्, गृहस्थहरूमध्ये जो पञ्चाग्निविद्या अथवा सगुण ब्रह्मको साक्षात्कार गरेका छन्, जो वनमा गई श्रद्धापूर्वक तपस्या गर्ने वानप्रस्थ छन् र जो नियमनिष्ठ संन्यासीहरू छन् ती आफ्नो योग्यताको कारणले अर्चिमार्ग (उत्तरायण मार्ग)बाट ब्रह्मलोक पुग्दछन् (छान्दोग्योपनिषद्, शाङ्करभाष्य, ५/९/१)। ब्रह्मचर्य पालन सम्भव नहुने गृहस्थहरूले ब्रह्मलोक पुग्न पञ्चाग्निविद्याको स्पष्ट ज्ञान अथवा सगुण ब्रह्मको उपासनामध्ये एकको सहारा लिनै पर्दछ भने अरू तीन आश्रमकाले केवल ब्रह्मचर्यको पालनले ब्रह्मलोक पाउँछन् भनिएकाले ब्रह्मचर्य अरू साधनहरूभन्दा तेजस्वी र समर्थ साधन हो भन्ने थाहा हुन्छ। छान्दोग्योपनिषद् (८/४/३)मा भनिएको छ— **एतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण अनुविन्दन्ति** अर्थात् ब्रह्मचर्यको पालनाद्वारा ब्रह्मलोकलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ। ब्रह्मचर्य ज्ञानको प्रधान साधन हो भनी शङ्कराचार्य भन्नुहुन्छ— **ब्रह्मचर्यं परमं ज्ञानस्य सहकारिकारणम्** (छान्दोग्योपनिषद्, शाङ्करभाष्य, ८/५/३)।

ब्रह्मचर्य क्रममुक्तिको कारण हो। ब्रह्मचर्य ज्ञानद्वारा सद्योमुक्तिलाई जन्माउन पनि समर्थ छ। क्रममुक्ति त त्यस्ता व्यक्तिहरूको लागि बताइएको हो जसको चित्तमा ज्ञानको प्रकाश उत्पन्न भइसकेको छैन। यस्ता व्यक्तिहरू ब्रह्मलोकमा गई ब्रह्माजीको आयु समाप्त हुने वेलामा उहाँकै उपदेशद्वारा उहाँसँगसँगै मुक्त हुन्छन्। जो व्यक्तिको चित्त ब्रह्मचर्यद्वारा पूर्णरूपमा शुद्ध हुन्छ त्यस्तो व्यक्तिको हृदयमा स्वरूपज्ञान प्रकाशित भइसकेपछि त ऊ यहीं ब्रह्म बन्दछ, उसले अरू लोकमा जानै पर्दैन।

ब्रह्मचर्यद्वारा जान्नै पर्ने ज्ञानस्वरूप ब्रह्मवस्तुलाई जानेर साधकले ब्रह्मरूपतालाई प्राप्त गर्दछ भनी यस श्लोकमा बताइएको छ।

वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान् मुनिसम्मतान्।
यानातिष्ठन् मुनिर्गच्छेदृषिलोकमिहाञ्जसा ॥ १७ ॥

पदार्थ–	**यान्** = जुन नियमहरूलाई	**ऋषिलोकम्** = ऋषिहरूको
मुनिसम्मतान् = मुनिले बताएका	**इह** = यस लोकमा	लोकमा
वानप्रस्थस्य = वानप्रस्थका	**आतिष्ठन्** = आचरण गर्दै	**गच्छेत्** = जान्छ
नियमान् = नियमहरू	**मुनिः** = मुनि	
वक्ष्यामि = म भन्दछु	**अञ्जसा** = सजिलै	

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! अब म महर्षिहरूले बताएका वानप्रस्थहरूका नियमहरू बताउँछु। जुन नियमलाई यस लोकमा राम्रोसँग आचरण गर्नाले वानप्रस्थ मुनि ऋषिहरूको लोकमा सजिलै पुग्न सक्दछ।

न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं चाप्यकालतः।
अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत् ॥ १८ ॥

पदार्थ–	उम्रिएको अन्न पनि	पनि नखाओस्
अथ = त्यसपछि	**अकालतः** = बेमौसमी छ भने	**उत अपि** = केवल
कृष्टपच्यम् = जोतिएको भूमिमा	**न अश्नीयात्** = नखाओस्	**अर्कपक्वम्** = सूर्यद्वारा
उत्पन्न भएको अन्न र	**अग्निपक्वम्** = आगोले पकाएको	पकाइएको फल आदि
अकृष्टं च = खनजोत नगरीकन	**आमं वा** = वा आधा पाकेको	**आहरेत्** = खाओस्

वाक्यार्थ– वानप्रस्थले खनजोत गरेको भूमिमा उत्पन्न भएको अन्न नखाओस् र खनजोत नगरेकै ठाउँमा उत्पन्न भएको छ भने पनि बेमौसमी छ भने त्यो अन्न पनि नखाओस्। त्यसै गरी आगोमा पकाएको वा आधा पाकेको छ भने पनि नखाओस्। केवल सूर्यद्वारा पाकेको फल आदिले मात्र जीवन निर्वाह गरोस्।

वन्यैश्चरुपुरोडाशान् निर्वपेत् कालचोदितान्।
लब्धे नवे नवेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत्॥ १९॥

पदार्थ–	**निर्वपेत्** = तयार गरोस्	**पुराणं तु** = जम्मा गरेका पुराना अन्नहरू चाहिँ
वन्यैः = जङ्गली अन्नबाट	**नवे नवे** = नयाँ-नयाँ	**परित्यजेत्** = परित्याग गरोस्
कालचोदितान् = समयअनुसार	**अन्नाद्ये** = अन्न आदि भोज्य वस्तुहरू	
चरुपुरोडाशान् = चरु र पुरोडाशहरू पनि	**लब्धे** = पाइन थालेपछि	

वाक्यार्थ– वनमा आफैँ फलेका अन्न आदिबाट समयानुसार चरु, पुरोडाश आदि सम्पादन गरोस्। जब वनमा नयाँ अन्नहरू फल्न थाल्छन् त्यसपछि पहिला जम्मा गरिएका पुराना बाँकी रहेका अन्नहरूलाई परित्याग गरोस्।

अग्न्यर्थमेव शरणमुटजं वाद्रिकन्दराम्।
श्रयेत हिमवाय्वग्निवर्षार्कातपषाट् स्वयम्॥ २०॥

पदार्थ–	**वा** = अथवा	**हिमवाय्वग्निवर्षार्कातपषाट्** = जाडो, गर्मी, हुरी, बतास, सूर्यको ताप आदिको सहन गरोस्
अग्न्यर्थम् = अग्निरक्षाका लागि	**अद्रिकन्दराम्** = पहाडको गुफाको	
एव = मात्र	**श्रयेत** = आश्रय लेओस्	
उटजं = पर्णकुटीलाई	**स्वयम्** = आफू	
शरणम् = आश्रयस्थल बनाओस्		

वाक्यार्थ– वानप्रस्थले केवल अग्निरक्षाको लागि सानो पर्णकुटी बनाओस् वा पहाडको गुफाको आश्रय लेओस्। अनि आफूले चाहिँ जाडो, गर्मी, हुरी, बतास, सूर्यको ताप आदिलाई सहन गरोस्।

विवरण– वैदिक परम्परामा बाह्य विकासभन्दा आन्तरिक शान्तिको आधारमा मानवीय जीवनमूल्यको निर्धारण गरिन्छ। यद्यपि भौतिक विकासहरूद्वारा व्यक्ति र समाजको जीवनस्तरलाई सुविधाभोगी र सम्पन्न बनाउन सकिन्छ तर शान्त र सुखी बनाउन सकिँदैन। जीवनको अन्तिम उद्देश्य त परम शान्तिलाई पाउनु नै हो। असंख्य भौतिक उन्नतिहरू पनि मुमुक्षुको दृष्टिमा केवल आसक्ति र चिन्तालाई बढाउने साधन मात्र हुन्। एकान्त चिन्तनले आफ्नो विश्वव्यापी चैतन्यस्वरूपको साक्षात्कार गर्दा हुने पूर्ण शान्ति ज्यादै मूल्यवान् छ। त्यसकारण पूर्वीय संस्कृतिको सबैभन्दा बढी जोड त्यागमा रहेको छ। **तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः** (ईशावाश्योपनिषद्, १) अर्थात् त्यागद्वारा नै आफ्नो पालन (रक्षा) गर भन्ने उपनिषद्को उपदेश छ। त्यसैले सम्पूर्ण व्यवहारहरूबाट निवृत्त भई वनमा बस्ने वानप्रस्थहरूको लागि गुफा वा कुटीमा पनि आसक्ति नगरी केवल अग्निको रक्षा गर्ने दृष्टिले मात्र त्यहाँ बस्न आज्ञा दिइएको छ। मानिसहरूको परम

कर्तव्य के हो भने संसारमा उनीहरू खुसीसाथ रहनुपर्दछ तर यसलाई आफ्नो होइन परमात्माको घर सम्झी रहनुपर्दछ।

केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत्।

कमण्डल्वजिने दण्डवल्कलाग्निपरिच्छदान्॥ २१॥

पदार्थ—
जटिलः = जटा पाल्ने
केशरोमनखश्मश्रुमलानि = कपाल, शरीरका रौँ, नङ, दारी र शरीरको मललाई पनि
दधत् = धारण गर्दै
कमण्डल्वजिने = कमण्डलु, मृगचर्म
दण्डवल्कलाग्निपरिच्छदान् = दण्ड, वल्कल वस्त्र तथा अग्निहोत्रका सामग्रीहरू साथमैं राखोस्

वाक्यार्थ— वानप्रस्थले जटा पालोस्, कपाल, शरीरका रौँ, नङ, दाह्री आदि पनि नकाटोस्। शरीर फोहोर नै भए पनि नुहाउने र सुकिलो-मुकिलो हुने काम नगरोस्। कमण्डलु, मृगचर्म, दण्ड, वल्कल (रुखका बोक्राबाट बनेको) वस्त्र तथा अग्निहोत्रका अन्य साधनहरूलाई सधैँ साथमा राखोस्।

चरेद् वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः।

द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः॥ २२॥

पदार्थ—
मुनिः = मननशील व्यक्तिले
कृच्छ्रतः = तपस्याको (व्रतको) क्लेशले
यथा = जसरी
बुद्धिः = मति
न विपद्येत = बिग्रँदैन (त्यही हिसाबले)
द्वादशाब्दान् = बाह्र वर्ष
अष्टौ वा = आठ वर्ष अथवा
चतुरः = चार वर्ष
द्वौ = दुई वर्ष
एकं वा = एक वर्ष नै भए पनि
वने = वानप्रस्थ आश्रममा
चरेत् = रहोस्

वाक्यार्थ— मननशील र विवेकी व्यक्तिले जति समयसम्म व्रतधारण गर्दा आफूलाई क्लेशको अनुभव हुँदैन त्यति समयसम्म व्रतधारण गरोस्। जसले गर्दा आफ्नो बुद्धि नबिग्रियोस्। बाह्र वर्ष, आठ वर्ष, चार वर्ष अथवा एक वर्ष जति सकिन्छ त्यति वानप्रस्थाश्रममा रहोस्।

यदाकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरयाथवा।

आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकम्॥ २३॥

पदार्थ—
यदा = जहिले
व्याधिभिः = रोगहरूले
जरया वा = वृद्धावस्थाका कारण
स्वक्रियायां = आफ्नो दैनिक क्रियामा
आन्वीक्षिक्यां = आत्मविचारमा
अथवा = अथवा
विद्यायां = ज्ञानसाधनमा
अकल्पः = असमर्थ हुन्छ त्यस वेला
अनशनादिकम् = अनशन आदि व्रत
कुर्यात् = गरोस्

वाक्यार्थ– जब व्रती व्यक्ति रोगको कारण अथवा वृद्धावस्थाको कारण आफ्नो दैनिक क्रियामा र आत्मचिन्तन आदि ज्ञानका साधनमा असमर्थ हुन्छ त्यसपछि अनशन आदि व्रत गरोस्।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य सन्न्यस्याहंममात्मताम्।
कारणेषु न्यसेत् सम्यक् सङ्घातं तु यथार्हतः॥ २४॥

पदार्थ–
अग्नीन् = सधैँ सेवा गरिएको अग्निलाई
आत्मनि = आफ्नै आत्मामा
समारोप्य = आरोप गरेर
अहंममात्मताम् = म र मेरो भन्ने भावनालाई
तु = चाहिँ
सन्न्यस्य = त्यागेर
यथार्हतः = यथायोग्य
कारणेषु = आ-आफ्ना कारणमा
सङ्घातं = देह इन्द्रिय आदि सङ्घातलाई
सम्यक् = राम्ररी
न्यसेत् = लीन गराओस्

वाक्यार्थ– अनशनव्रत गर्नुभन्दा पहिला नै आफूले सेवा गरिएको आहवनीय अग्निलाई आफैँमा लीन गराओस्। त्यसपछि 'म' र 'मेरो' भन्ने भावनालाई त्यागोस् र आ-आफ्ना कारणमा सारा देह, इन्द्रिय आदि सङ्घातलाई फेरि भान नहुने गरी लीन गराओस्।

खे खानि वायौ निश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान्।
अप्स्वसृक्श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवम्॥ २५॥
वाचमग्नौ सवक्तव्यामिन्द्रे शिल्पं करावपि।
पदानि गत्या वयसि रत्योपस्थं प्रजापतौ॥ २६॥
मृत्यौ पायुं विसर्गं च यथास्थानं विनिर्दिशेत्।
दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचम्॥ २७॥
रूपाणि चक्षुषा राजन् ज्योतिष्यभिनिवेशयेत्।
अप्सु प्रचेतसा जिह्वां घ्रेयैर्घ्राणं क्षितौ न्यसेत्॥ २८॥

पदार्थ–
आत्मवान् = ज्ञानवान् व्यक्तिले
खानि = शरीरका छिद्रस्वरूप आकाशलाई
खे = आकाशमा लीन गरोस्
निश्वासान् = प्राण, अपान आदि पञ्चप्राणलाई
वायौ = वायुमा
उष्माणम् = शरीरको तातोपनालाई
तेजसि = तेजमा
असृक्श्लेष्मपूयानि = रगत, थुक, कफ, पिसाब आदिलाई
अप्सु = जल तत्त्वमा र
शेषं = बाँकी ठोस तत्त्वहरू
क्षितौ = पृथ्वीमा गरी
यथोद्भवम् = जुन-जुन तत्त्व जहाँ-जहाँबाट उत्पन्न भएका हुन् त्यहीँ-त्यहीँ लीन गरोस्
सवक्तव्याम् = उक्तिले सहित
वाचम् = वाणीलाई
अग्नौ = अग्निमा
शिल्पं = कलाले सहित
करौ अपि = हातलाई पनि
इन्द्रे = अधिष्ठातृदेव इन्द्रमा
गत्या = गतिले सहित
पदानि = पाउलाई

वयसि = कालरूप विष्णुमा
रत्या = रतिले सहित
उपस्थं = जननेन्द्रियलाई
प्रजापतौ = प्रजापतिमा
विसर्गं = मलोत्सर्ग सहित
पायुं = पायु (गुदद्वार) इन्द्रियलाई
मृत्यौ = मृत्युमा
यथास्थानं = स्थानअनुसार
विनिर्दिशेत् = विलय गरोस् तथा
सनादेन = शब्दले सहित
श्रोत्रं = श्रोत्रेन्द्रियलाई
दिक्षु = दिशामा
स्पर्शम् = स्पर्शले सहित
त्वचम् = त्वगिन्द्रियलाई
अध्यात्मनि = अध्यात्मरूप वायुमा
चक्षुषा = आँखाले सहित
रूपाणि = रूपहरूलाई
ज्योतिषि = ज्योति (तेज)मा
अभिनिवेशयेत् = विलीन गराओस्
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
प्रचेतसा = मधुर आदि रस सहित
जिह्वां = जिब्रोलाई
अप्सु = जलमा
ग्रेयैः = गन्धहरू सहित
घ्राणं = घ्राणेन्द्रियलाई
क्षितौ च = पृथिवीमा पनि
न्यसेत् = विलीन गराओस्

वाक्यार्थ– ज्ञानवान् व्यक्तिले क्रमशः शरीरभित्रका आकाशीय छिद्रहरूलाई महाआकाशमा लीन गराओस्। पञ्चप्राणलाई वायुमा लीन गराओस्, शरीरको तातोपनलाई तेजमा लीन गराओस्, रगत, थुक, कफ, पिसाब आदि जलीय पदार्थलाई जलतत्त्वमा लीन गराओस्। यसरी जुन-जुन तत्त्व जहाँ-जहाँबाट उत्पन्न भएका हुन् त्यहीँ-त्यहीँ विलीन गरोस्, गराओस्। एवम् रीतले उक्तिले सहित वाणीलाई अधिष्ठाता देवता अग्निमा, कलाले सहित हातलाई अधिष्ठाता देवता इन्द्रमा, गतिले सहित पाउलाई कालरूप विष्णुमा, रतिले सहित जननेन्द्रियलाई प्रजापतिमा र मलोत्सर्गले सहित पायु इन्द्रियलाई मृत्युमा यथाक्रमले विलीन गराओस्। त्यसपछि शब्दले सहित श्रोत्रेन्द्रियलाई दिशामा, स्पर्शले सहित त्वगिन्द्रियलाई वायुमा लीन गराओस्। अनि, हे युधिष्ठिर ! रूपादिले सहित चक्षुरिन्द्रियलाई तेजमा विलीन गराओस्, मधुर आदि रसले सहित जिब्रोलाई जलमा र गन्धले सहित घ्राणेन्द्रियलाई पृथिवीमा लीन गराओस्।

मनो मनोरथैश्चन्द्रे बुद्धिं बोध्यैः कवौ परे।
कर्माण्यध्यात्मना रुद्रे यदहं ममताक्रिया॥
सत्त्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे गुणैर्वैकारिकं परे॥ २९॥

पदार्थ–
मनोरथैः = व्यापारसहित
मनः = मनलाई
चन्द्रे = चन्द्रमामा
बोध्यैः = विषयसहित
बुद्धिं = बुद्धिलाई
परे कवौ = श्रेष्ठ ब्रह्माजीमा
यत् = जो अहङ्कारबाट
अहंममताक्रिया = शरीरमा म र मेरो भन्ने भावना हुन्छ (त्यस्तो)
अध्यात्मना = अहङ्कारसहित
कर्माणि = कर्महरूलाई
रुद्रे = रुद्रमा
सत्त्वेन = सत्त्वगुणका कार्यहरू सहित
चित्तं = चित्तलाई
क्षेत्रज्ञे = जीवात्मामा र
गुणैः = गुणहरूले सहित
वैकारिकं = भोक्तृत्व आदि विकारयुक्त क्षेत्रज्ञलाई
परे = निर्विकार परब्रह्ममा विलीन गरोस्

वाक्यार्थ– त्यसै गरी व्यापारले सहित मनलाई चन्द्रमामा, बोध्य विषयसहित बुद्धिलाई ब्रह्माजीमा

र शरीरमा 'म' र 'मेरो' भाव उत्पन्न गराउने अहङ्कारले सहित सारा कर्महरूलाई रुद्रदेवमा लीन गराओस्। यसरी फेरि सत्त्वगुणका कार्यहरू सहित चित्तलाई क्षेत्रज्ञ (जीवात्मा)मा र गुणले सहित भोक्तृत्व आदि युक्त क्षेत्रज्ञलाई परब्रह्ममा लीन गराओस्।

अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदो वायौ नभस्यमुम्।
कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत्॥ ३०॥

पदार्थ–	**वायौ** = वायुमा	**महति** = महत्तत्त्वमा, त्यो
क्षितिम् = पृथ्वीलाई	**अमुम्** = त्यो वायुलाई	महत्तत्त्वलाई
अप्सु = जलमा	**नभसि** = आकाशमा	**अव्यक्ते** = अव्यक्त (प्रकृति)मा
अपः = जललाई	**तत् च** = त्यो आकाशलाई	**तत्** = त्यो अव्यक्तलाई पनि
ज्योतिषि = तेजमा	**कूटस्थे** = अहङ्कारमा	**अक्षरे** = अविनाशी परमात्मामा
अदः = त्यस तेजलाई	**तत् च** = त्यो अहङ्कारलाई	लीन गरोस्

वाक्यार्थ– फेरि पृथ्वीलाई जलमा, जललाई तेजमा, तेजलाई वायुमा र वायुलाई आकाशमा लीन गराओस्। त्यसपछि फेरि आकाशलाई पनि तामस अहङ्कारमा, त्यस तामस अहङ्कारलाई महत्तत्त्वमा, महत्तत्त्वलाई अव्यक्त (प्रकृति)मा र त्यस अव्यक्तलाई पनि अविनाशी परमात्मामा विलीन गराओस्।

इत्यक्षरतयात्मानं चिन्मात्रमवशेषितम्।
ज्ञात्वाद्वयोऽथ विरमेद् दग्धयोनिरिवानलः॥ ३१॥

पदार्थ–	**अक्षरतया** = अविनाशीरूपमा	**दग्धयोनिः** = डढेर दाउरा
इति = यसरी	**ज्ञात्वा** = बुझेर	सकिएपछिको
अवशेषितम् = बाँकी रहेको	**अथ** = त्यसपछि	**अनलः इव** = आगोझैँ शान्त भई
चिन्मात्रम् = चिन्मात्रस्वरूप	**अद्वयः** = अद्वितीय भावमा	**विरमेत्** = वानप्रस्थ उपरत होस्
आत्मानं = परमात्मालाई	स्थित रहेर	

वाक्यार्थ– यसरी अन्तिममा बाँकी रहेको चिन्मात्र स्वरूप परमात्मालाई अविनाशी रूपमा बुझेर अद्वितीय भावमा स्थित रहोस्। अनि दाउरा डढेर सकिएपछिको आगो जस्तो शान्त भई त्यो वानप्रस्थ सारा कुराबाट उपरत होस्।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे
युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयो नाम द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

संन्यासधर्मको वर्णन र अवधूत-प्रह्लाद संवाद

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः।
ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम्॥ १॥

पदार्थ–
कल्पः तु = समर्थ वानप्रस्थले चाहिँ
एवं = यसरी (पूर्वोक्त तरिकाले)
परिव्रज्य = संन्यास लिएर
देहमात्रावशेषितः = शरीर मात्र बाँकी राखी
ग्रामैकरात्रविधिना = एक गाउँमा एक रात बस्ने नियमले
निरपेक्षः = केही विषयको अभिलाषा नराखी
महीम् = पृथिवीमा
चरेत् = घुमोस्

वाक्यार्थ– वानप्रस्थ यदि शारीरिकरूपमा ठीक छ र आत्मचिन्तन आदि कार्य गर्न समर्थ पनि छ भने पूर्वोक्त प्रकारले संन्यास लेओस्। त्यसपछि शरीर मात्र बाँकी राखेर सबै कुरा त्यागोस्। एक रात एक गाउँमा बस्ने नियम लिएर कुनै विषयको अभिलाषा नगरीकन ऊ पृथिवीमा घुमोस्।

बिभृयाद् यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्।
त्यक्तं न दण्डलिङ्गादेरन्यत् किञ्चिदनापदि॥ २॥

पदार्थ–
असौ = त्यो संन्यासीले
यदि = यदि
वासः = कपडा
बिभृयात् = लगाउँछ भने केवल
कौपीनाच्छादनं = लँगौटी मात्र लगाओस्
परम् = परन्तु
अनापदि = आपत् नपरीकन
दण्डलिङ्गादेः = दण्ड, गेरुवा वस्त्र आदि संन्यासीलाई चिनाउने वस्तुदेखि बाहेक
अन्यत् = अरू पदार्थ र
त्यक्तं = छाडेका
किञ्चित् = केही पनि पदार्थ
न = सङ्ग्रह नगरोस्

वाक्यार्थ– यदि संन्यासीले वस्त्र लगाउन चाहन्छ भने केवल लँगौटी मात्र लगाओस् र संन्यासीलाई चिनाउने दण्ड, गेरुवा वस्त्र आदि कुरा मात्र ग्रहण गरोस्, त्यसबाहेक कुनै पनि पदार्थको सङ्ग्रह नगरोस्।

एक एव चरेद् भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः।
सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायणः॥ ३॥

पदार्थ–
अनपाश्रयः = कसैको पनि आश्रय नलिईकन

आत्मारामः = आफैंमा रमाउँदै	**शान्तः** = शान्त स्वभावले	**भिक्षुः** = भिक्षावृत्ति गरेर
सर्वभूतसुहृत् = सबै प्राणीहरूको	**नारायणपरायणः** = भगवान्	**एकः एव** = एक्लै
हितैषी बन्दै	नारायणमा समर्पित भई	**चरेत्** = घुमोस्

वाक्यार्थ— संन्यासी कसैको पनि सहारा नलिई आफैंमा रमाउँदै सबैको हितैषी बन्दै शान्त स्वभावले भगवान् नारायणमा समर्पित बनोस् र भिक्षावृत्ति गरेर एक्लै घुमोस्।

पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये।

आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये॥ ४॥

पदार्थ—	**आत्मनि** = आत्मामा	**परं ब्रह्म** = परब्रह्मस्वरूप
सदसतः = कार्य र कारणदेखि	**अदः** = यो चराचरात्मक	**आत्मानं च** = आत्मालाई पनि
परे = पर रहेको	**विश्वं** = विश्वलाई	**सदसन्मये** = कार्यकारणात्मक
अव्यये = अविनाशी	**पश्येत्** = देखोस्	**सर्वत्र** = सबै ठाउँमा देखोस्

वाक्यार्थ— संन्यासीले कार्य र कारणदेखि पर रहेको अव्ययस्वरूप आत्मामा चराचर जगत् देखोस् र परब्रह्म स्वरूप आत्मालाई पनि कार्य र कारणको रूपमा सबै ठाउँमा देखोस्।

सुप्तप्रबोधयोः सन्धावात्मनो गतिमात्मदृक्।

पश्यन् बन्धं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः॥ ५॥

पदार्थ—	**आत्मनः** = आत्माको	**मायामात्रं** = केवल मायाको
आत्मदृक् = आत्मदर्शी संन्यासीले	**गतिम्** = गतिलाई	खेल मात्र हो
सुप्तप्रबोधयोः = सुषुप्ति र	**पश्यन्** = अनुभव गर्दै	**वस्तुतः** = वास्तवमा
जाग्रत् अवस्थाको	**बन्धं च** = सांसारिक बन्धन र	**न** = छैन भन्ने कुरा
सन्धौ = सन्धिकालमा (बीचमा)	**मोक्षं च** = मोक्षलाई पनि	(निश्चय गरोस्)

वाक्यार्थ— आत्मदर्शी संन्यासीले सुषुप्ति र जाग्रत् अवस्थाको सन्धिकालमा आत्मस्वरूपको अनुभव गरोस् र सांसारिक बन्धन तथा मोक्ष दुबैलाई माया मात्र हुन् भन्ने विचार गर्दै वास्तवमा छैनन् भन्ने निश्चय गरोस्।

नाभिनन्देद् ध्रुवं मृत्युमध्रुवं वास्य जीवितम्।

कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययम्॥ ६॥

पदार्थ—	**अध्रुवं** = अनिश्चित भएको	**प्रभवाप्ययम्** = उत्पत्ति र
अस्य = यो शरीरको	**जीवितम्** = जीवनलाई पनि	विनाशको मूल कारण भएको
ध्रुवं = निश्चित भएको	**न अभिनन्देत्** = वास्ता नगरोस्	**कालं** = काललाई
मृत्युम् = मृत्युलाई	**परं** = तर	**प्रतीक्षेत** = प्रतीक्षा गरोस्
वा = अथवा	**भूतानां** = सम्पूर्ण प्राणीहरूको	

वाक्यार्थ– शरीरको निश्चित भएको मृत्युलाई र अनिश्चित भएको जीवनलाई कहिल्यै पनि वास्ता नगरोस्। परन्तु केवल सम्पूर्ण प्राणीहरूको उत्पत्ति र विनाशको मूल कारण भएको कालको प्रतीक्षा गरोस्।

नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम्।
वादवादांस्त्यजेत् तर्कान् पक्षं कं च न संश्रयेत्॥ ७॥
न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद् बहून्।
न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत् क्वचित्॥ ८॥

पदार्थ–
असत्शास्त्रेषु = अनात्मपरक शास्त्रहरूमा
न सज्जेत = आसक्त नहोस्
जीविकाम् = जीवन निर्वाहका लागि कुनै जीविकाको साधन
न उपजीवेत = नबनाओस्
वादवादान् = विवादका लागि गरिएको
तर्कान् = तर्कलाई
त्यजेत् = छाडोस्
कं च पक्षं = कसैको पक्ष विपक्षमा
न संश्रयेत् = नबसोस्
शिष्यान् = शिष्यहरूलाई
न अनुबध्नीत = आफ्नो अनुयायी नबनाओस्
बहून् = धेरै
ग्रन्थान् = ग्रन्थहरू
न एव अभ्यसेत् = अभ्यास नगरोस्
व्याख्याम् = प्रवचन आदिमा
न उपयुञ्जीत = नलागोस्
क्वचित् = कहिल्यै पनि
आरम्भान् = ठुला कामहरू
न आरभेत् = सुरु नगरोस्

वाक्यार्थ– संन्यासी अनात्मपरक शास्त्रहरू पढ्नमा आसक्त नहोस्। आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि कुनै पनि साधन नअपनाओस्। विवादमा परेर कहिल्यै पनि तर्क नगरोस्। कसैको पक्ष-विपक्षमा नबसोस्। शिष्यहरूलाई आफ्नो अनुयायी नबनाओस्। धेरै ग्रन्थहरूको अभ्यास गर्ने काम नगरोस्। प्रवचन आदि गर्ने काममा नलागोस्। ठुला-ठुला कामहरू कहिल्यै पनि आरम्भ नगरोस्।

विवरण– संन्यासीहरूको एक मात्र आधार भनेको ब्रह्मविद्या हो। उनीहरूले ब्रह्मविद्यालाई बताउने उपनिषद् शास्त्रको चिन्तन गर्नुपर्दछ। उपनिषद्कै अर्थलाई विचार गर्ने ब्रह्मसूत्र आदि ग्रन्थहरू र त्यसको अरु बढी ऊहापोहको साथ विचार गर्ने प्रकरण ग्रन्थहरूमा संन्यासीहरूको प्रवृत्ति हुनुपर्छ। तर बढी बौद्धिकताको अभ्यास संन्यासीहरूलाई निषिद्ध छ। शास्त्रको ज्ञान चाहिँ कुनै न कुनै रूपमा परमात्माको स्वरूपलाई बुझाउन सहायक हुने हुनाले यसमा गरिएको प्रवृत्ति अनर्थकारक त हुँदैन तर परमात्माको स्वरूपलाई विचार गर्न छोडी वादी-प्रतिवादीहरूको सिद्धान्तलाई काट्न बुद्धि खर्चनु चाहिँ राम्रो होइन। जति शास्त्रज्ञान उनीहरूको आत्मचिन्तनमा सहायक हुन्छ र विरक्त शिष्यलाई उपदेश गर्न काम आउँछ त्यत्ति शास्त्र पढ्नू, त्यसभन्दा बढी अनेक शास्त्रहरूको तर्क-वितर्कमा पर्ने काम संन्यासीहरूको होइन। शिष्यहरू बनाउने, अनेक शास्त्रको अभ्यास गर्ने, मिठा-मिठा प्रवचन गरेर आश्रम, मठ, मन्दिर बनाउने काम संन्यासीले गर्नु हुँदैन। लोकोपकोरको कार्य गर्न मुक्त पुरुषहरू स्वतन्त्र छन् तर जिज्ञासु संन्यासीहरूले पहिल्यै

छट्पटिएर लोकोपकार गर्न खोज्नु हुन्न। परमात्मा ज्ञानस्वरूप भएकाले शास्त्रज्ञान प्राप्त गर्न प्रवृत्त हुनु अरू सांसारिक प्रवृत्तिहरूलाई हटाउने अर्थमा उपादेय हुनसक्छ तर यहाँ बढी विद्वत्ताको निषेध गरेर त्यसमा पनि आसक्ति गर्न हुँदैन भनेर बताइएको छ।

न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः।
शान्तस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत्॥ ९॥
अव्यक्तलिङ्गो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत्।
कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम्॥ १०॥

पदार्थ–	**न** = हुँदैन (कुनै आश्रम)	**मनीषी** = ज्ञानीले
शान्तस्य = शान्त स्वभाव भएको	**बिभृयात्** = स्वीकार गरोस्	**उन्मत्तबालवत्** = पागल र बालकको जस्तो व्यवहार गर्दै
समचित्तस्य = समदर्शी	**उत वा** = अथवा	**कविः** = विद्वान् भएर पनि
महात्मनः = महात्मा	**त्यजेत्** = त्याग गरोस्	**नृणाम्** = मानिसहरूको
यतेः = संन्यासीको लागि	**अव्यक्तलिङ्गः** = आश्रम चिनाउने चिह्न पनि फालेको	**दृष्ट्या** = दृष्टिमा
प्रायः = धेरैजसो	**व्यक्तार्थः** = आत्मानुसन्धानरूप प्रयोजन पूरा गरिसकेको	**आत्मानं** = आफूलाई
आश्रमः = कुनै आश्रम पनि	**सः** = त्यो	**मूकवत्** = लाटो जस्तो
धर्महेतुः = धर्मको कारण		**दर्शयेत्** = देखाओस्

वाक्यार्थ– वास्तवमा शान्त स्वभाव भएको समदर्शी महात्माको लागि कुनै आश्रममा नै बाँधिएर बस्नुपर्छ भन्ने पनि छैन। उसले आश्रम स्वीकार गर्न पनि सक्छ र छाड्न पनि सक्छ। वर्ण र आश्रम सबै त्यागेको, आत्मानुसन्धानरूप साधना पूरा गरिसकेको ज्ञानीको लागि कुनै नियम छैन। ऊ त पागल जस्तो वा बालक जस्तो भएर घुम्न सक्छ र विद्वान् भएर पनि अरूको दृष्टिमा लाटो जस्तो बन्न सक्छ।

विवरण– शान्त स्वभाव भएका समदर्शी महात्मा संन्यासीलाई कुनै विधि-निषेधको अपेक्षा छैन। गृहस्थ र वानप्रस्थ आश्रममा रहँदा अनेक नियमहरूको पालना गर्नुपर्दछ। बिहान-दिउँसो-बेलुका तीन काल स्नान र सन्ध्या, नित्य अग्निहोत्र यज्ञ, वेद आदि शास्त्रहरूको स्वाध्याय, अतिथिसेवा, देवपूजन आदि अनेक नियममा लाग्दा अखण्ड आत्मचिन्तन गर्न पाइन्न। जसलाई फेरि संसारमा आसक्ति हुँदैन त्यस्ता प्रबल विरक्तहरू निरन्तर आत्मचिन्तनद्वारा छिट्टै नै आफ्नो स्वरूपलाई बुझ्न सकून् भनी उनीहरूलाई शिखा र सूत्रको मर्यादा एवं कर्महरूबाट समेत छुट्टी दिइएको छ। मनमा आसक्ति भएका तर धर्मकर्मको निरन्तर साधनाबाट फुत्किन खोज्ने अल्छी मानिसहरूको लागि संन्यास आश्रम हुँदै होइन। जीवन र मृत्यु दुबैको आग्रहहरूलाई त्यागेर शान्त भई वनमा एक्लै आत्मचिन्तन गर्दै रमाउनु यस्ता मुमुक्षु संन्यासीहरूको परम धर्म हो। कार्यकारणात्मक संसारभन्दा पर आफ्नो स्वरूपको चिन्तन गर्ने र एक ठाउँमा एक रातभन्दा बढी नबस्ने यस्ता निवृत्तिपरायण

व्यक्तिहरू आत्मज्ञानका लागि मुख्य अधिकारी हुन्छन्। संसारी व्यक्तिको मन कहिल्यै एक ठाउँमा बस्दैन भने सन्तहरूको चरण कहिल्यै एक ठाउँमा रहँदैन। धेरै समय बस्दा त्यहाँ आसक्ति हुन सक्छ। अतः उनीहरूले परमात्माले बनाएको यो विशाल संसारमा स्वच्छन्द विचरण गर्दै सर्वस्वरूप त्यही परमात्म तत्त्वलाई चिन्न प्रयास गर्नुपर्दछ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।

प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च॥ ११॥

पदार्थ—

अत्र अपि = यो सन्दर्भमा पनि	**आजगरस्य च** = आजगरको	**इतिहासं च** = इतिहास पनि
प्रह्लादस्य = प्रह्लादको र	**संवादं** = संवादस्वरूप	**उदाहरन्ति** = उदाहरण दिन्छन्
मुनेः = मुनि	**इमम्** = यो	
	पुरातनम् = पुरानो	

वाक्यार्थ— यस्ता साधुहरूको प्रसङ्गमा प्रह्लाद र आजगर (दत्तात्रेय) मुनिको संवादलाई ऐतिहासिक आख्यानको रूपमा विद्वान्हरू उदाहरण दिन्छन्।

तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां सह्यसानुनि।

रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम्॥ १२॥

ददर्श लोकान् विचरँल्लोकतत्त्वविवित्सया।

वृतोऽमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः॥ १३॥

पदार्थ—

कतिपयैः = केही	**भगवत्प्रियः** = भगवान्का परमप्रिय भक्त	**रजस्वलैः** = धुलै-धुलोले युक्त भएका
अमात्यैः = मन्त्रीहरूद्वारा	**प्रह्लादः** = प्रह्लादले	**तनूदेशैः** = शरीरका अवयवहरूद्वारा
वृतः = घेरिएका	**सह्यसानुनि** = सह्यपर्वतको टाकुरामा	**निगूढामलतेजसम्** = छोपिएको निर्मल तेजले युक्त भएका
लोकतत्त्वविवित्सया = लोकको व्यवहार बुझ्नको लागि	**कावेर्यां** = कावेरीको तीरमा पर्ने	**तं** = ती दत्तात्रेय मुनिलाई
लोकान् = लोकहरू	**धरोपस्थे** = भूमिमा	**ददर्श** = देखे
विचरन् = घुम्दै गरेका	**शयानं** = सुतिरहेका	

वाक्यार्थ— एक पटक भगवान्का परम भक्त प्रह्लाद केही मन्त्रीहरूको साथमा लोकव्यवहार बुझ्नको लागि विभिन्न लोकहरू घुम्दै सह्यपर्वतको टाकुरामा पुगे। त्यसैको नजिक रहेको कावेरी नदीको तीरमा सुतिरहेका, सारा अङ्गहरू धुलै-धुलोले ढाकिनाले तेज छोपिएका दत्तात्रेय मुनिलाई प्रह्लादले देखे।

कर्मणाकृतिभिर्वाचा लिङ्गैर्वर्णाश्रमादिभिः।

न विदन्ति जना यं वै सोऽसाविति न वेति च॥ १४॥

पदार्थ–
वै = निश्चय नै
जनाः = मानिसहरू
यं = जसलाई
कर्मणा = कर्मले
आकृतिभिः = आकृतिले
वाचा = वाणीले
वर्णाश्रमादिभिः = वर्ण र आश्रमका
लिङ्गैः = चिह्नहरूद्वारा पनि
सः = यो पुरुष
असौ इति = उही सिद्ध हो भनेर
अथवा
न वा इति च = सिद्ध होइन कि भनेर पनि यस्तो कुरा
न विदन्ति = जान्दैनथे

वाक्यार्थ– कर्मले, आकृतिले, वाणीले र वर्ण र आश्रमका विविध चिह्नहरूले पनि मानिसहरूलाई यी कुनै सिद्ध हुन् वा कस्ता हुन् भन्ने ठम्याउन मुस्किल पर्थ्यो।

तं नत्वाभ्यर्च्य विधिवत् पादयोः शिरसा स्पृशन्।
विवित्सुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोऽसुरः ॥ १५ ॥

पदार्थ–
महाभागवतः = भगवान्का परम भक्त
असुरः = असुर प्रह्लादले
तं = ती मुनिलाई
शिरसा = शिरले
पादयोः = पाउमा
स्पृशन् = छोएर
नत्वा = ढोगी
विधिवत् = विधिपूर्वक
अभ्यर्च्य = पूजा गरेर
विवित्सुः = जान्न चाहँदै
इदम् = यस्तो
अप्राक्षीत् = सोधे

वाक्यार्थ– भगवान्का भक्त तथा दैत्यहरूका राजा प्रह्लादले ती मुनिलाई शिरले पाउमा छुँदै ढोगेर विधिपूर्वक पूजा गरे। अनि बुझ्ने चाहना राख्दै यसरी सोधे।

बिभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान् यथा।
वित्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह ॥
भोगिनां खलु देहोऽयं पीवा भवति नान्यथा ॥ १६ ॥

पदार्थ–
सोद्यमः = उद्योग-धन्दा गर्ने
भोगवान् = भोगपरायण व्यक्ति
यथा = जसरी मोटोघाटो हुन्छ त्यसै गरी
पीवानं = मोटोघाटो
कायं = शरीरलाई
बिभर्षि = धारण गर्नुभएको छ
इह = यस लोकमा
उद्यमवतां एव = उद्योगीहरूको मात्रै
वित्तं = धन हुन्छ
वित्तवताम् = धनीहरूको मात्रै
भोगः = विभिन्न भोग सम्भव छ
भोगिनां च = भोगी विलासी व्यक्तिहरूको मात्रै
अयं = यो
देहः = शरीर
पीवा = मोटो
भवति = हुन्छ
अन्यथा = अन्यथा खान नपाए
न = शरीर मोटो हुँदैन
खलु = यो पक्का कुरा हो

वाक्यार्थ– हे ब्राह्मणदेव ! यस लोकमा उद्यमी भोगपरायण व्यक्ति जसरी हृष्टपुष्ट शरीरवाला हुन्छन् त्यसै गरी हजुरको शरीर पनि हृष्टपुष्ट देखिन्छ। यहाँ उद्योगी व्यक्ति नै धनी हुन्छन् र

धनीले नै विविध भोग भोग्न पाउँछन् र त्यस्ता भोग विलासीको नै यस्तो मोटो र पुष्ट शरीर देखिन्छ। खान नपाउने व्यक्तिको त यस्तो मोटो र पुष्ट शरीर हुन सम्भव छैन।

न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ब्रह्मन् नु हार्थो यत एव भोगः।
अभोगिनोऽयं तव विप्र देहः पीवा यतस्तद् वद नः क्षमं चेत्॥ १७॥

पदार्थ—
ब्रह्मन् = हे ब्राह्मण
निरुद्यमस्य = उद्योगविना नै
शयानस्य = सुतिरहेका
ते = हजुरको
नु ह = पक्कै पनि
अर्थः = धन-सम्पत्ति
न = छैन
यतः एव = जुन धनबाट नै
भोगः = भोग हुने हो
(त्यो हजुरसँग छैन)
विप्र = हे ब्राह्मण
अभोगिनः = भोग नगर्ने
तव = हजुरको
अयं = यो
देहः = शरीर
यतः = जुन कारणबाट
पीवा = मोटो (हृष्टपुष्ट) भयो
तत् = त्यो कुरा
नः = हामीहरूको
क्षमं चेत् = कल्याणकारक छ भने
वद = भन्नुहोस्

वाक्यार्थ— उद्योगविना नै सुतिरहनुभएका हजुरको धन-सम्पत्ति पक्कै पनि छैन। धन नभएपछि विषयको उपभोगबाट मोटाउने त कुरै भएन तैपनि भोजन आदिविना नै हजुरको शरीर कसरी हृष्टपुष्ट भयो ? यो कुरा हामीहरूको कल्याणकारक छ भने हामीलाई भन्नुहोस्।

कविः कल्पो निपुणदृक् चित्रप्रियकथः समः।
लोकस्य कुर्वतः कर्म शेषे तद्वीक्षितापि वा॥ १८॥

पदार्थ—
कविः = हजुर बोल्न निपुण
कल्पः = समर्थ र
निपुणदृक् = चतुर हुनुहुन्छ
चित्रप्रियकथः = विचित्र मिठा कथाहरू भन्ने हजुर
कर्म = सम्पूर्ण कर्महरू
कुर्वतः = गरिरहेका
लोकस्य = प्राणीहरूका
तद्वीक्षिता = ती कर्महरूको द्रष्टा भएर
अपि वा = पनि किन
समः = उदासीन भएर
शेषे = सुत्नुहुन्छ

वाक्यार्थ— हजुर पक्का पनि बोल्न सिपालु हुनुहुन्छ। काम गर्न पनि समर्थ हुनुहुन्छ र हजुरका कुराहरू पक्कै पनि सुन्नमा मिठा छन् तथापि लोकले सारा कर्महरू गरेको देख्दा-देख्दै पनि समभावले उदासीन भएर किन सुतिरहनुभएको छ ?

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

स इत्थं दैत्यपतिना परिपृष्टो महामुनिः।
स्मयमानस्तमभ्याह तद्वागमृतयन्त्रितः॥ १९॥

पदार्थ—
इत्थं = यसरी
दैत्यपतिना = दैत्यराज

प्रह्लादद्वारा
परिपृष्टः = सोधिएका
सः = ती
महामुनिः = महामुनि दत्तात्रेयले
तद्वागमृतयन्त्रितः = प्रह्लादका अमृतमय वाणीबाट प्रेरित भएर
स्मयमानः = केही हाँस्दै
तम् = ती प्रह्लादलाई
अभ्याह = भन्न थाले

वाक्यार्थ– यसरी दैत्यराज प्रह्लादले सोधिसकेपछि ती दत्तात्रेय मुनिले प्रह्लादको मिठो वाणीबाट प्रेरित भएर केही हाँस्दै उनलाई भन्न थाल्नुभयो।

ब्राह्मण उवाच (दत्तात्रेयले भन्नुभयो)

वेदेदमसुरश्रेष्ठ भवान् नन्वार्यसम्मतः।
ईहोपरमयोर्नृणां पदान्यध्यात्मचक्षुषा ॥ २० ॥

पदार्थ–
असुरश्रेष्ठ = हे असुरश्रेष्ठ
ननु = निश्चय नै
आर्यसम्मतः = आर्यद्वारा सम्मानित हुनुभएका
भवान् = तपाईंले नै
नृणां = मानिसहरूको
ईहोपरमयोः = प्रवृत्तिपरक र निवृत्तिपरक कर्मको
पदानि = कारणलाई र
इदम् = यो लोकचरित्रलाई
अध्यात्मचक्षुषा = आध्यात्मिक दृष्टिले
वेद = जान्नुहुन्छ

वाक्यार्थ– हे असुरश्रेष्ठ प्रह्लाद ! आर्यहरूद्वारा सम्मानित तपाईंले आध्यात्मिक दृष्टिद्वारा सारा मानिसहरूको प्रवृत्ति र निवृत्तिरूप कर्मको कारणलाई र सारा लोकको चरित्रलाई पनि बुझ्नुभएको छ।

यस्य नारायणो देवो भगवान् हृद्गतः सदा।
भक्त्या केवलयाज्ञानं धुनोति ध्वान्तमर्कवत् ॥ २१ ॥
तथापि ब्रूमहे प्रश्नांस्तव राजन् यथाश्रुतम्।
सम्भावनीयो हि भवानात्मनः शुद्धिमिच्छताम् ॥ २२ ॥

पदार्थ–
केवलया = शुद्ध
भक्त्या = भक्तिको कारणले
यस्य = जुन तपाईंको
हृद्गतः = हृदयमा रहेका
देवः = देवता स्वरूप
भगवान् = भगवान्
नारायणः = नारायणले
सदा = सधैं
ध्वान्तम् = अन्धकारलाई
अर्कवत् = सूर्यले झैं
अज्ञानं = अज्ञानलाई
धुनोति = हटाउनुहुन्छ
तथा अपि = तपाईं सबै जान्नुहुन्छ तैपनि
राजन् = हे महाराज
यथाश्रुतम् = सुने-जानेअनुसार
तव = तपाईंको
प्रश्नान् = प्रश्नहरूको उत्तर
ब्रूमहे = भन्छु
हि = निश्चय नै
आत्मनः = अन्तःकरणको
शुद्धिम् = शुद्धता
इच्छताम् = चाहने व्यक्तिका

लागि	**सम्भावनीयः** = सम्मान गर्न
भवान् = तपाईं	योग्य हुनुहुन्छ

वाक्यार्थ– शुद्ध भक्तिको कारणले गर्दा भगवान् नारायण प्रसन्न भएर सधैँ तपाईंको हृदयमा बस्नुभएको छ। त्यसैले सूर्यले अन्धकारलाई हटाए झैँ भगवान्ले तपाईंको हृदयको अज्ञानलाई हटाइसक्नुभएको छ। यसैले तपाईंले नजानेको कुरा केही पनि छैन। तैपनि हे राजा ! म आफूले जानेअनुसार तपाईंको प्रश्नको उत्तर भन्छु किनभने अन्तःकरणलाई शुद्ध गर्नका लागि तपाईंको सम्मान गर्नैपर्छ वा तपाईं सम्मान गर्न योग्य हुनुहुन्छ।

तृष्णया भववाहिन्या योग्यैः कामैरपूरया।
कर्माणि कार्यमाणोऽहं नानायोनिषु योजितः॥ २३॥

पदार्थ–	**भववाहिन्या** = जन्म मृत्युको	**अहं** = म
योग्यैः = यथोचित	प्रवाहरूपी नदी बगाउने	**नानायोनिषु** = विभिन्न जुनि
कामैः = कामनाहरूद्वारा	**तृष्णया** = तृष्णाको माध्यमले	(जन्म)मा
अपूरया = कहिल्यै पनि पूरा	**कर्माणि** = विभिन्न शुभाशुभ कर्म	**योजितः** = पुऱ्याइएको छु
नहुने	**कार्यमाणः** = गराइएको	

वाक्यार्थ– जन्म र मृत्युरूप संसारका प्रवाहको मूलकारण र अपूरणीय कामनाको भण्डारस्वरूप तृष्णाको कारणले हरेक व्यक्ति शुभाशुभ कर्ममा प्रवृत्त हुन्छ। त्यसै गरी म पनि विभिन्न कर्ममा लागेँ। यसैले मलाई पनि विभिन्न जन्म लिनुपऱ्यो।

यदृच्छया लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन्।
स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च॥ २४॥

पदार्थ–	**स्वर्गापवर्गयोः** = स्वर्ग र मोक्षको	**द्वारं** = द्वार भएको
कर्मभिः = कर्महरूद्वारा	**तिरश्चां** = पशुपक्षीको अथवा	**इमं** = यो
भ्रमन् = विभिन्न जन्ममा घुम्दै	**पुनः च** = फेरि पनि	**लोकम्** = मनुष्य शरीरमा
यदृच्छया = प्रारब्धवश	**अस्य** = यसै मनुष्य चोलाको	**प्रापितः** = प्राप्त भएको छु

वाक्यार्थ– कर्महरूको आधारमा विभिन्न शरीरहरूमा घुम्दै गर्दा अहिले प्रारब्धवश स्वर्गको, मोक्षको, पशु आदिको अथवा फेरि मनुष्यत्व प्राप्तिको लागि पनि द्वारसमान भएको मनुष्य शरीर प्राप्त गरेको छु।

अत्रापि दम्पतीनां च सुखायान्यापनुत्तये।
कर्माणि कुर्वतां दष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि विपर्ययम्॥ २५॥

पदार्थ–	**अत्र अपि** = यो मनुष्य जन्ममा	पनि

सुखाय = सुखप्राप्तिका लागि र
अन्यापनुत्तये = दुःखनिवृत्तिका लागि
कर्माणि = कर्महरू
कुर्वतां = गर्ने
दम्पतीनां = स्त्री र पुरुषहरूको
विपर्ययम् = विपरीत कर्मफललाई
दृष्ट्वा च = देखेर पनि
निवृत्तः = कर्मबाट निवृत्त भएको
अस्मि = छु

वाक्यार्थ– मनुष्यशरीर प्राप्त भइसकेपछि पनि सुख प्राप्त गर्न र दुःखबाट निवृत्त हुनका लागि कर्महरू गर्ने स्त्री वा पुरुषहरूले सोचेभन्दा विपरीत फल (सुख प्राप्त नभएको र दुःख निवृत्त नभएको) देखेर म कर्मबाट निवृत्त भएको हुँ।

विवरण– माथिका तीन श्लोकहरूमा ज्ञानीहरू संसारका पदार्थदेखि विरक्त हुनुका कारण बताइएको छ। सामान्यतः पदार्थहरू भोग्दै जाँदा तिनीहरूबाट प्राप्त भएको दुःखले वैराग्य उत्पन्न हुन्छ। तर ज्ञानीहरू संसारका पदार्थहरूको भोग नै नगरी तिनको दुःखमयता कसरी निश्चित गर्दछन् ? भोगविना त पदार्थहरूमा सुख छ वा दुःख छ भन्ने थाहै हुँदैन। यो शङ्का उठ्न सक्छ। यसको उत्तर के हो भने ज्ञानीहरू आफ्ना पूर्वजन्मका भोगहरूबाट अघाइसकेका हुन्छन्। ज्ञानी हुन् वा अज्ञानी जो-जो व्यक्ति आज संसारमा छन् ती सबैले पूर्वजन्ममा ज्ञान प्राप्त गर्न नसकेका कारण यहाँ जन्मिएका हुन्। सृष्टिको अनादिकालदेखि अहिलेको जन्मसम्ममा उनीहरू अनेक शरीरहरूमा घुमेका छन्। कैयौँपटक स्वर्ग र नरकको यात्रा पनि उनीहरूले गरिसकेका छन्। ती अनेक पटकका भोगहरूले गर्दा उनीहरू वाक्क भइसकेका छन् र परम शान्तिको लागि ज्ञानको खोजीमा आएका छन्। नत्र कोही व्यक्तिलाई चाहिँ अनेक कर्महरू गरी स्वर्ग आदि लोकमा जान मन लाग्ने तर मुमुक्षुहरूलाई चाहिँ ब्रह्मलोकसम्मका दिव्य भोगहरूदेखि पनि वैराग्य हुने कसरी सम्भव छ र ? ज्ञानीहरूका लागि पूर्वजन्मका संसारका दुःखदायक अनुभवहरू नै यति धेरै छन् कि तिनीहरूले नै उनीहरूमा वैराग्य उत्पन्न गराइदिन्छन्। नयाँ दुःखको अनुभव उनीहरूको लागि आवश्यक छैन।

सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनुः।
मनःसंस्पर्शजान् दृष्ट्वा भोगान् स्वप्स्यामि संविशन्॥ २६॥

पदार्थ–
अस्य = यो
आत्मनः = आत्माको
रूपं = स्वरूप नै
सुखम् = सुखरूप छ
सर्वेहोपरतिः = सम्पूर्ण इच्छाहरूको निवृत्ति नै
तनुः = सुखको स्वरूप (शरीर) हो
भोगान् = सम्पूर्ण विषयका भोगहरूलाई
मनःसंस्पर्शजान् = केवल मनको सम्पर्कबाट आएका हुन् भन्ने
दृष्ट्वा = विचार गरेर
संविशन् = प्रारब्ध भोग्दै
स्वप्स्यामि = मजाले सुत्छु

वाक्यार्थ– हे प्रह्लाद ! वास्तवमा आत्मा नै सुखस्वरूप छ, सम्पूर्ण इच्छाहरूको निवृत्ति नै सुखको असली स्वरूप हो। विषयभोगहरू त केवल मनको सम्बन्धले मात्र देखिएका हुन् इत्यादि कुराहरूलाई विचार गर्दै मैले प्रारब्धलाई भोगिरहेको छु र म आनन्दले सुतिरहेको छु।

इत्येतदात्मनः स्वार्थं सन्तं विस्मृत्य वै पुमान्।
विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिम्॥ २७॥

पदार्थ–
इति = यसरी
एतत् = यो
आत्मनः = आफ्नो स्वरूपभूत
सन्तं = आफैँमा रहेको
स्वार्थं = वास्तविक पुरुषार्थलाई
विस्मृत्य = बिर्सिएर
वै = निश्चय नै
पुमान् = मानिस
असति = अनित्य
द्वैते = दुःखादि युक्त द्वैत प्रपञ्चमा सत्यत्व बुद्धि गरेर
घोराम् = डरलाग्दो
विचित्राम् = देव, मनुष्य, पशुपक्षी आदि रूप भएको
संसृतिम् = जन्म र मृत्यु भइरहने भवचक्रमा
आप्नोति = प्राप्त हुन्छ

वाक्यार्थ– यसरी परम पुरुषार्थरूप आत्माको स्वरूपलाई बिर्सिएर प्राणीहरू दुःखादियुक्त द्वैत प्रपञ्चमा सत्यत्व बुद्धि गर्दछन्। त्यसपछि विचित्र खालका र डरलाग्दा देवता, मनुष्य र पशु आदि योनिमा प्राप्त हुँदै जन्म र मृत्यु भइरहने दुस्तर भवचक्रमा फस्दछन्।

जलं तदुद्भवैश्छन्नं हित्वाज्ञो जलकाम्यया।
मृगतृष्णामुपाधावेद् यथान्यत्रार्थदृक् स्वतः॥ २८॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
अज्ञः = अज्ञानी
तदुद्भवैः = जलबाट उत्पन्न हुने लेउ आदिले
छन्नं = ढाकिएको
जलं = पानीलाई
हित्वा = त्यागेर
जलकाम्यया = जलको इच्छाले
मृगतृष्णाम् = मरुभूमिमा
उपाधावेत् = दगुर्छ त्यसै गरी
स्वतः = आफैँ पुरुषार्थ (आत्म) स्वरूप भएर पनि मानिस
अन्यत्र = बाह्य विषयतिर
अर्थदृक् = पुरुषार्थ देख्छ

वाक्यार्थ– जसरी एउटा अज्ञानी मानिस पानी पिउने इच्छा हुँदा लेऊ आदिले ढाकेको कुवाको पानीलाई वास्ता नगरी पानीको इच्छाले पानी झैँ देखिने मरुभूमिमा दगुर्छ त्यसै गरी यी अज्ञानी प्राणीहरू पनि आफ्नै स्वरूप भएको परम पुरुषार्थरूप आत्मालाई नजानेर पुरुषार्थको कल्पना गर्दै बाहिरी विषयतिर धाउँछन्।

विवरण– सम्पूर्ण प्राणीहरूको लक्ष्य सुखप्राप्ति हो, जो आफैँभित्र छ। आफैँ सुखरूप आत्मा हुँदाहुँदै त्यसको लागि बाहिर-बाहिरै परिश्रम गर्ने मानिसहरूलाई बुद्धिमान् मान्न सकिन्न। यो संसार भयले भरिएको छ। यो कुरा यति विचित्र छ कि बारम्बार दुःखको अनुभव गरिरहँदा पनि प्राणीहरू यसबाट सुख आउने आशामा यसको पछि लागिरहन्छन्। जहाँ आनन्द छ त्यो आफ्नो स्वरूपलाई छाडेर, जहाँ दुःख मात्र छ त्यस्तो घोर संसारमा प्राणीहरू किन मरिमेट्छन् भन्ने कुरामा ज्ञानीहरूलाई आश्चर्य लाग्छ। आत्माको सुख अज्ञानको कारणले ढाकिएकाले प्राणीहरू सुखको खोजीमा बाहिर लागेका हुन्। जसरी आफ्नै अघि कुवा भए तापनि ज्याउ र जलकुम्भी झार आदिले ढाकिएको कारणले त्यहाँ पानी नदेखी प्यासी मानिस टाढाको मरुभूमिमा टल्किएको

मिथ्या पानीको खोजीमा दौडन्छ त्यसै गरी संसारका मानिस सुखको खोजीमा बाहिर दौडिएका छन्। ज्ञानी मानिसहरू अज्ञानी प्राणीहरूको यो हाँसो उठ्दो व्यवहार देखेर दङ्ग पर्दछन्। प्राणीहरू जति टाढा जान्छन् त्यति-त्यति मरुभूमिको पानी पनि पर-पर सर्दै जान्छ। अरु उनीहरू त्यही नै गतिले सच्चा पानीको उद्गम विन्दुबाट पनि अझै टाढा भइरहेका हुन्छन्। यही व्यवहारको यथार्थ अवस्था यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

देहादिभिर्दैवतन्त्रैरात्मनः सुखमीहतः।
दुःखात्ययं चानीशस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः॥ २९॥

पदार्थ—
दैवतन्त्रैः = प्रारब्धले प्राप्त भएका
देहादिभिः = शरीर, इन्द्रिय आदिद्वारा
आत्मनः = आफ्नो
सुखम् = सुख र
दुःखात्ययं च = दुःखको विनाश पनि
ईहतः = इच्छा गर्नेवाला
अनीशस्य = प्रारब्धको अधीनमा भएको व्यक्तिको लागि
कृताः कृताः = बारम्बार गरिएका
क्रियाः = कर्महरू
मोघाः = निष्फल भएर जान्छन्

वाक्यार्थ— मनुष्यले प्रारब्धको कारणले प्राप्त भएका शरीर, इन्द्रिय आदिद्वारा आफ्नो सुखप्राप्ति र दुःख विनाशको लागि जे-जे कर्महरू गर्छ ती सबै निष्फल बन्दछन् किनभने मानिस त केवल प्रारब्धको अधीनमा छ।

आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हिचित्।
मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किम्॥ ३०॥
पश्यामि धनिनां क्लेशं लुब्धानामजितात्मनाम्।
भयादलब्धनिद्राणां सर्वतोऽभिविशङ्किनाम्॥ ३१॥

पदार्थ—
आध्यात्मिकादिभिः = आध्यात्मिक, आधिदैविक आदि
दुःखैः = दुःखहरूद्वारा
कर्हिचित् = कहिल्यै पनि
अविमुक्तस्य = मुक्त नभएको
मर्त्यस्य = मरणशील मनुष्यको
कृच्छ्रोपनतैः = दुःखले कमाएका
अर्थैः = धन-सम्पत्तिबाट र
कामैः = विषयहरूबाट
किम् क्रियेत = के हुन्छ र ?
लुब्धानाम् = लोभी
अजितात्मनाम् = मनलाई जित्न नसकेका
भयात् = धन हराउला भन्ने डरले
अलब्धनिद्राणां = निदाउन नपाएका
सर्वतः = सबैतिर आफन्तमैं पनि
अभिविशङ्किनाम् = शङ्का गर्ने
धनिनां = धनी मानिसहरूको
क्लेशं = दुःखै-दुःख
पश्यामि = देख्दछु

वाक्यार्थ— हे प्रह्लाद ! आध्यात्मिक, आधिदैविक आदि दुःखले सधैं सताइएका यी मरणशील मनुष्यहरूका लागि दुःखपूर्वक नै कमाइएका यी धन, सम्पत्तिबाट के फाइदा हुन्छ र ? आफ्नो मनलाई वशमा राख्न नसकेका यी लोभी बिचराहरू धन हराउला कि भन्ने डरले रातमा पनि

आनन्दले सुत्दैनन्। आफन्तमाथि पनि शङ्का गर्ने यी धनीहरूमा म त दुःखै-दुःख मात्र देख्दछु।

राजतश्चोरतः शत्रोः स्वजनात् पशुपक्षितः।
अर्थिभ्यः कालतः स्वस्मान्नित्यं प्राणार्थवद् भयम्॥ ३२॥

पदार्थ–
राजतः = राजाबाट
चोरतः = चोरबाट
शत्रोः = शत्रुबाट
स्वजनात् = आफन्तबाट
पशुपक्षितः = पशु-पक्षीबाट
अर्थिभ्यः = मगन्तेहरूबाट
कालतः = समयबाट
स्वस्मात् = आफैँबाट पनि
नित्यं = सधैँ
प्राणार्थवत् = बाँच्न चाहने धनीलाई
भयम् = डर छ

वाक्यार्थ– त्यस्ता बाँच्न चाहने र धनका लोभी व्यक्तिहरू राजाबाट, चोरबाट, शत्रुबाट, आफन्तबाट, पशुपक्षीबाट, मगन्तेबाट, कालबाट र बिर्सन्छु कि ! धेरै खर्च गर्छु कि ! भनेर आफैँबाट पनि सधैँ डराइरहेका हुन्छन्।

शोकमोहभयक्रोधरागक्लैब्यश्रमादयः।
यन्मूलाः स्युर्नृणां जह्यात् स्पृहां प्राणार्थयोर्बुधः॥ ३३॥

पदार्थ–
शोकमोहभयक्रोधरागक्लैब्य-श्रमादयः = शोक, मोह, भय, क्रोध, राग, कायरता र परिश्रम आदि
यन्मूलाः = जसको कारणले
स्युः = हुन्छन्
बुधः = बुद्धिमानी व्यक्तिले
(त्यस्तो अनिष्टको कारण) भएको
नृणां = मानिसहरूको
प्राणार्थयोः = बाँच्ने र धन-सम्पत्ति कमाउने
स्पृहां = इच्छालाई
जह्यात् = छाडोस्

वाक्यार्थ– जसको कारणले शोक, मोह, भय, क्रोध, राग, कायरता र परिश्रम आदि खुब झेल्नुपर्छ त्यस्तो अनिष्ट नै अनिष्टको कारण भएको यो धन कमाउने इच्छा र बाँच्ने इच्छालाई बुद्धिमान् व्यक्तिले त्यागोस्।

मधुकारमहासर्पौ लोकेऽस्मिन्नो गुरूत्तमौ।
वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयम्॥ ३४॥

पदार्थ–
अस्मिन् लोके = यस लोकमा
मधुकारमहासर्पौ = मौरी र अजिङ्गर
नः = हाम्रा (मेरा)
गुरूत्तमौ = ठुला-ठुला गुरु हुन्
यच्छिक्षया = जसको शिक्षाले
वयम् = हामीले (मैले)
वैराग्यं = वैराग्य र
परितोषं च = सन्तोष पनि
प्राप्ताः = प्राप्त गर्‍यौँ (गरेँ)

वाक्यार्थ– यो लोकमा माहुरी र अजिङ्गर मेरा ठुला-ठुला गुरु हुन्। उनीहरूबाट प्राप्त गरेको शिक्षाको कारणले नै मलाई वैराग्य र सन्तोष प्राप्त भएको हो।

विरागः सर्वकामेभ्यः शिक्षितो मे मधुव्रतात्।
कृच्छ्राप्तं मधुवद् वित्तं हत्वाप्यन्यो हरेत् पतिम्॥ ३५॥

पदार्थ–
मे = मैले
सर्वकामेभ्यः = सम्पूर्ण विषयहरूको चाहनाबाट
विरागः = वैराग्यभाव
मधुव्रतात् = माहुरीबाट
शिक्षितः = सिकेँ (जो)
कृच्छ्राप्तं = दुःखले कमाएको
वित्तं = धन
पतिम् अपि = आफ्नै मालिकलाई पनि
हत्वा = मारेर
अन्यः = अर्कैले
मधुवत् = माहुरीको मह जस्तै
हरेत् = लैजान्छ

वाक्यार्थ– जसरी माहुरीले ज्यादै दुःख गरेर मह जम्मा गर्छ तर त्यो मह अर्कैले लैजान्छ त्यसै गरी मानिसहरू पनि धेरै कष्टहरूको सामना गर्दै धन-सम्पत्ति कमाउँछन् तर अरू कसैले चोरेर वा सम्पत्तिको मालिकलाई मारेर नै पनि त्यो धन लैजान्छन्। त्यसैले सम्पूर्ण विषयहरूको चाहनाबाट वैराग्यभाव लिनु राम्रो हो भन्ने कुरा मैले माहुरीबाट सिकेँ।

अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छोपनतादहम्।
नो चेच्छये बह्वहानि महाहिरिव सत्त्ववान्॥ ३६॥

पदार्थ–
अहम् = म
महाहिः इव = अजिङ्गर जस्तै
अनीहः = चेष्टारहित भएर
यदृच्छोपनतात् = दुःख नगरी प्राप्त भएको वस्तुबाट
परितुष्टात्मा = अति प्रसन्न हुन्छु
नो चेत् = केही प्राप्त भएन भने पनि
सत्त्ववान् = धैर्य धारण गर्दै
बह्वहानि = धेरै दिनसम्म पनि
शये = आनन्दले सुत्दछु

वाक्यार्थ– कहिले म अजिङ्गर जस्तै चेष्टारहित भएर दुःख नगरी सजिलै प्राप्त भएको वस्तुबाट सन्तुष्ट रहन्छु। कहिलेकाहीँ केही पनि प्राप्त भएन भने पनि म धैर्य धारण गरेर धेरै दिनसम्म पनि आनन्दसँग सुत्छु।

क्वचिदल्पं क्वचिद् भूरि भुञ्जेऽन्नं स्वाद्वस्वादु वा।
क्वचिद् भूरि गुणोपेतं गुणहीनमुत क्वचित्॥ ३७॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिले
अल्पं = थोरै
क्वचित् = कहिले
भूरि = धेरै
क्वचित् = कहिले
स्वादु = मिठो
क्वचित् वा = कहिलेकाहीँ
अस्वादु = नमिठो
भूरि = कहिले धेरै
गुणोपेतं = गुणयुक्त
उत = अथवा कहिले
गुणहीनम् = गुणरहित
अन्नं = भोजन आदि
भुञ्जे = खान्छु

वाक्यार्थ– कहिले मलाई थोरै मात्र खाने कुरा प्राप्त हुन्छ, कहिले प्रशस्त मिल्छ, कहिलेकाहीँ नमिठो चिज प्राप्त हुन्छ भने कहिले अत्यन्त मिठो मिल्छ, कहिले गुणयुक्त भोजन मिल्छ भने

कहिले गुणहीन मिल्छ। जस्तो प्राप्त हुन्छ त्यस्तै म आनन्दसँग खान्छु।

श्रद्धयोपहृतं क्वापि कदाचिन्मानवर्जितम्।
भुञ्जे भुक्त्वाथ कस्मिंश्चिद् दिवा नक्तं यदृच्छया॥ ३८॥

पदार्थ–
क्व अपि = कहिलेकाहीँ
श्रद्धया = श्रद्धापूर्वक
उपहृतं = ल्याएको
कदाचित् = कहिलेकाहीँ
मानवर्जितम् = अपमानपूर्वक ल्याएको
भुञ्जे = खान्छु
कस्मिंश्चित् = कुनै दिनमा
भुक्त्वा = खाएपछि
अथ = फेरि खान्छु
दिवा = दिनमा
नक्तं = रातमा
यदृच्छया = अनायासमैँ प्राप्त भएको खानेकुरा खान्छु

वाक्यार्थ– कहिले कसैले श्रद्धापूर्वक दिन्छन् र कहिले कसैले अपमानपूर्वक दिन्छन् तैपनि म आनन्दसँग खान्छु। कहिले दिनमा मिल्छ, दिउँसै खान्छु, कहिले रातमा मिल्छ, रातमैँ खान्छु। कहिले अनायासमैँ प्राप्त भएको खानेकुरा खान्छु।

क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं वल्कलमेव वा।
वसेऽन्यदपि सम्प्राप्तं दिष्टभुक् तुष्टधीरहम्॥ ३९॥

पदार्थ–
तुष्टधीः = प्रसन्न रहेको म
दिष्टभुक् = प्रारब्धले दिएको
क्षौमं = रेशमी
दुकूलम् = कपडा (कहिले)
अजिनं = मृगचर्म
चीरं = थोत्रा कपडा त (कहिले)
वल्कलम् एव वा = रुखका बोक्राको नै (कपडा पनि लगाउँछु)
अन्यत् अपि = अरू केही पनि
सम्प्राप्तं = पाएको कुरा
अहम् = म
वसे = धारण गर्छु

वाक्यार्थ– प्रारब्धअनुसार जे मिल्छ म त्यही लगाउँछु। कहिले रेशमी कपडा लगाउँछु त कहिले मृगचर्म पनि धारण गर्छु, फेरि कहिले थोत्रा कपडा भिर्छु र कहिले रुखका बोक्राको नै कपडा पनि लगाउँछु। यी केही पनि नपाए जे पाइन्छ त्यही शरीरमा बेर्छु। म यसैमा प्रसन्न छु।

विवरण– ज्ञानीहरू किन शान्त हुन्छन् भने उनीहरूमा कुनै पनि वस्तु वा अवस्थाप्रति आग्रह हुँदैन। सम्पूर्ण संसारलाई उत्पन्न गर्ने, त्यसको पोषण गर्ने र समयमा संहार गर्ने परमात्मा आफ्नो कार्यमा दृढ हुनुहुन्छ तर अज्ञानी मानिसहरू त्यो विश्वविधानलाई आफ्नो अनुकूल पार्न खोज्दछन्। अनुकूल पार्न नसक्दा उनीहरू अत्यन्त दुःखी बन्दछन्। मानिसले प्रसन्न चित्त भएर संसारका सम्पूर्ण राम्रा-नराम्रा घटनाहरूलाई स्वीकार गऱ्यो भने उसले दुःख पाउनुपर्ने कारण के छ र? नदीहरूलाई तलतिर बगेको देखी कोही व्यक्ति दुःखी हुन्छ र माथितिर बगाउने प्रयास गर्न खोज्छ भने उसको दुःखप्रति ऊबाहेक अर्को को जिम्मेवार हुन्छ र? ज्ञानीहरू विश्वविधानअनुसार प्राप्त भएका शारीरिक भोगहरूमैँ खुसी हुन्छन्। उनीहरू आफ्नो भोजन, शयन आदितिर ध्यान दिँदैनन्। मिठो, नमिठो, सबैथोक उनीहरूलाई बराबर हुन्छ। सबै प्राणीहरूका लागि पनि परमात्माले बाँच्ने

व्यवस्था मिलाएकै छन् भने आफूलाई पनि त्यो न्याय प्राप्त हुनेछ भन्ने ज्ञानीहरू सोच्दछन्। सम्पूर्ण परिस्थितिहरूलाई स्वीकार गर्ने भावना नै ज्ञानीहरूको प्रसन्नता र शान्तिको मूल स्रोत हो।

क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु ।

क्वचित् प्रासादपर्यङ्के कशिपौ वा परेच्छया ॥ ४० ॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
धरोपस्थे = भूमिमा नै
शये = सुत्छु (कहिलेकाहीँ)
तृणपर्णाश्मभस्मसु = झारपात, पत्थर तथा खरानीको थुप्रामा पनि सुत्छु
क्वचित् = फेरि कहिलेकाहीँ
परेच्छया = अर्काको इच्छाले
प्रासादपर्यङ्के = ठुला–ठुला महलको बहुमूल्य पलङ्मा
कशिपौ वा = अथवा गद्दामा सुत्छु

वाक्यार्थ– म कहिलेकाहीँ भुइँमा नै सुत्छु, कहिले झारपात, ढुङ्गा वा खरानीको थुप्रा आदिमा पनि सुत्छु। फेरि कहिलेकाहीँ अरूको इच्छाले ठुला–ठुला महलमा बहुमूल्य पलङ्मा अनि नरम गद्दामा पनि सुत्छु।

क्वचित् स्नातोऽनुलिप्ताङ्गः सुवासाः स्रग्व्यलङ्कृतः ।

रथेभाश्वैश्चरे क्वापि दिग्वासा ग्रहवद् विभो ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
क्वचित् = कहिले
स्नातः = नुहाएर
अनुलिप्ताङ्गः = शरीरमा चन्दन आदि लगाएर
सुवासाः = मगमग बास्ना आउने हुँदै
स्रग्वी = माला लगाएर
अलङ्कृतः = सिङ्गारिँदै
रथेभाश्वैः = रथ, हात्ती र घोडामा चढेर
चरे = घुम्दछु
विभो = हे समर्थ प्रह्लाद
क्व अपि = फेरि कहिले
दिग्वासा = नाङ्गै
ग्रहवत् = उन्मत्त झैँ भएर घुम्दछु

वाक्यार्थ– कहिले म नुहाई–धुवाई गरेर शरीरमा चन्दन आदि लगाएर मगमग बास्ना आउने बन्दै मालाहरू लगाई सिङ्गारिएर रथ, हात्ती र घोडा चढेर घुम्दछु। हे प्रह्लाद ! फेरि कहिलेकाहीँ नाङ्गै भई उन्मत्त झैँ बनेर यता–उति हिँड्छु।

नाहं निन्दे न च स्तौमि स्वभावविषमं जनम् ।

एतेषां श्रेय आशासे उतैकात्म्यं महात्मनि ॥ ४२ ॥

पदार्थ–
अहं = म
स्वभावविषमं = भिन्न–भिन्न स्वभाव भएका
जनम् = मानिसलाई
न निन्दे = निन्दा गर्दिनँ र
न च स्तौमि = प्रशंसा पनि गर्दिनँ
एतेषां = यी प्राणीहरूको
श्रेयः = कल्याण
आशासे = चाहन्छु र
उत = अथवा
महात्मनि = परमात्मामा
ऐकात्म्यं = एकता चाहन्छु

वाक्यार्थ– मानिसहरूको स्वभाव भिन्ना-भिन्नै हुन्छ त्यसैले म कसैको स्वभावको प्रशंसा पनि गर्दिनँ र निन्दा पनि गर्दिनँ। म त केवल सबै प्राणीहरूको कल्याण चाहन्छु र सबैको भगवान्‌मा भक्ति तथा एकीभाव भइरहोस् भन्ने कामना गर्दछु।

विकल्पं जुहुयाच्चित्तौ तां मनस्यर्थविभ्रमे।
मनो वैकारिके हुत्वा तन्मायायां जुहोत्यनु ॥ ४३ ॥
आत्मानुभूतौ तां मायां जुहुयात् सत्यदृङ्मुनिः।
ततो निरीहो विरमेत् स्वानुभूत्यात्मनि स्थितः ॥ ४४ ॥

पदार्थ–
विकल्पं = जाति, रूप, क्रिया, सम्बन्ध आदि विकल्पलाई
चित्तौ = चित्तमा
जुहुयात् = हवन गरिदेओस्
तां = त्यो चित्तलाई
अर्थविभ्रमे = वस्तुमा भेद देखाउने
मनसि = मनमा
मनः = मनलाई
वैकारिके = सात्त्विक अहङ्कारमा
हुत्वा = हवन गरेर
अनु = त्यसपछि
तन्मायायां = त्यस महत्तत्त्वद्वारा प्रकृतिमा
जुहोति = हवन गरोस्
तां = त्यो
मायां = मायालाई
आत्मानुभूतौ = आफ्नो अनुभवरूप स्वयंप्रकाश ब्रह्ममा
जुहुयात् = हवन गरिदेओस्
ततः = त्यसपछि
सत्यदृक् = सत्य दृष्टिवाला
मुनिः = मननशील महात्मा
निरीहः = सारा क्रियाशून्य भई
स्वानुभूत्या = आफ्नो अनुभवरूप
आत्मनि = आत्मामा
स्थितः = अवस्थित हुँदै
विरमेत् = घुमोस्

वाक्यार्थ– विवेकी व्यक्तिले जाति, रूप, क्रिया आदि विकल्पलाई चित्तमा मिलाइदेओस्। फेरि चित्तलाई पदार्थमा भेद देखाउने मनमा मिलाओस्, मनलाई सात्त्विक अहङ्कारमा लीन गरेर त्यसपछि अहङ्कारलाई प्रकृतिमा लीन गरोस्। फेरि प्रकृतिलाई पनि स्वयम् प्रकाशस्वरूप ब्रह्ममा लीन गरिदेओस्। त्यसपछि त्यो सत्य (परमात्मा) दृष्टिवाला विवेकी मानिस क्रियाशून्य भई सर्वत्र आत्मानुभव गर्दै घुमोस्।

स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते सुगुप्तमपि वर्णितम्।
व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवान् हि भगवत्परः ॥ ४५ ॥

पदार्थ–
इत्थं = यसरी
भवान् = तपाईं
भगवत्परः = भगवान्‌का परमभक्त भएकोले
मया = मैले
सुगुप्तम् = अत्यन्त रहस्यमय
लोकशास्त्राभ्यां = लोक र शास्त्रभन्दा
व्यपेतं अपि = भिन्न विषय भए पनि
स्वात्मवृत्तं = आफ्नो वृत्तान्त
हि = निश्चय नै (जस्ताको तस्तै)
ते = तपाईंलाई
वर्णितम् = बताएँ

वाक्यार्थ– हे प्रह्लाद ! यसरी मैले तपाईं भगवान्‌को परमभक्त भएको हुनाले अत्यन्त गुप्त र रहस्यमय एवं लोक र शास्त्रभन्दा परको विषय भए पनि आफ्नो वृत्तान्त तपाईंलाई जस्ताको तस्तै बताएँ ।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

धर्मं पारमहंस्यं वै मुनेः श्रुत्वासुरेश्वरः ।

पूजयित्वा ततः प्रीत आमन्त्र्य प्रययौ गृहम् ॥ ४६ ॥

पदार्थ–	**श्रुत्वा** = सुनेर	**आमन्त्र्य** = उहाँबाट बिदा लिई
असुरेश्वरः = असुरश्रेष्ठ प्रह्लादले	**वै** = निश्चय पनि	**गृहम्** = घर
मुनेः = दत्तात्रेय मुनिबाट	**प्रीतः** = अति प्रसन्न हुँदै	**प्रययौ** = गए
पारमहंस्यं = परमहंसहरूको	**पूजयित्वा** = उहाँको पूजा गरेर	
धर्मं = धर्मलाई	**ततः** = त्यसपछि	

वाक्यार्थ– असुरश्रेष्ठ प्रह्लाद यसरी दत्तात्रेय मुनिको मुखबाट परमहंसहरूको धर्म सुनेर अत्यन्त प्रसन्नताको अनुभव गर्दै उहाँको पूजा गरेर उहाँबाट आज्ञा लिएर घर गए ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे

युधिष्ठिरनारदसंवादे यतिधर्मे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

गृहस्थहरूको सदाचार

युधिष्ठिर उवाच (युधिष्ठिरले भन्नुभयो)

गृहस्थ एतां पदवीं विधिना येन चाञ्जसा ।
याति देवऋषे ब्रूहि मादृशो गृहमूढधीः ॥ १ ॥

पदार्थ—
देवऋषे = हे देवर्षि नारद
येन = जुन
विधिना = नियमले
मादृशः = मजस्तो
गृहमूढधीः = घरपरिवारमा चित्त आसक्त भएको
गृहस्थः = गृहस्थ पनि
एतां = यो मुक्तिको
पदवीं च = बाटोमा पनि
अञ्जसा = सजिलैसँग
याति = जान सक्छ (त्यो नियम)
ब्रूहि = भन्नुहोस्

वाक्यार्थ— हे देवर्षि नारद ! जुन नियमको पालन गर्नाले म जस्ता घरपरिवारमा आसक्त भएका गृहस्थहरू पनि मुक्तिको पदमा सजिलैसँग प्राप्त हुन्छन् यो नियम बताउनुहोस् ।

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

गृहेष्ववस्थितो राजन् क्रियाः कुर्वन् गृहोचिताः ।
वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन् ॥२ ॥
शृण्वन् भगवतोऽभीक्ष्णमवतारकथामृतम् ।
श्रद्दधानो यथाकालमुपशान्तजनावृतः ॥ ३ ॥

पदार्थ—
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
गृहेषु = गृहस्थाश्रममा
अवस्थितः = रहेको गृहस्थले
गृहोचिताः = गृहस्थका लागि तोकिएका
क्रियाः = कर्महरू
साक्षात् = साक्षात्
वासुदेवार्पणं = भगवान् वासुदेवमा नै अर्पण
कुर्वन् = गर्दै
यथाकालम् = समय-समयमा
उपशान्तजनावृतः = सज्जन भक्तहरूको सङ्गत गर्दै
श्रद्दधानः = श्रद्धालु बनी
भगवतः = भगवान्को
अवतारकथामृतम् = अवतार र चरित्रका कथारूप अमृतलाई
अभीक्ष्णम् = निरन्तर
शृण्वन् = सुन्दै
महामुनीन् = ठुला मुनिहरूलाई
उपासीत = सेवा गरोस्

वाक्यार्थ— हे राजा युधिष्ठिर ! गृहस्थाश्रममा रहेको व्यक्तिले समय-समयमा गृहस्थलाई बताइएका कर्महरू साक्षात् भगवान्मा समर्पण गर्दै गरिरहनुपर्छ। त्यसै गरी श्रद्धालु बनी समय-

समयमा सज्जन भक्तहरूको सङ्गत गर्ने र भगवान्का कथाहरू निरन्तर सुन्ने गर्नुपर्छ अनि ठुला मुनिहरूको सेवा गर्नुपर्छ।

सत्सङ्गाच्छनकैः सङ्गमात्मजायात्मजादिषु।
विमुञ्चेन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवदुत्थितः॥ ४॥

पदार्थ—
सत्सङ्गात् = सत्सङ्गको प्रभावले
स्वयं = आफैं (स्वभावैले)
आत्मजायात्मजादिषु = शरीर, स्त्री, पुत्र आदि पदार्थहरूमा
मुच्यमानेषु = आसक्ति छुटेपछि
उत्थितः = बिउँझेको मानिसले
स्वप्नवत् = स्वप्नका पदार्थहरूलाई झैँ
सङ्गम् = विषयको आसक्तिबाट
शनकैः = बिस्तारै-बिस्तारै
विमुञ्चेत् = मुक्त रहोस्

वाक्यार्थ— सत्सङ्गको प्रभावले आफैँ स्त्री, पुत्र आदिमा आसक्ति छुट्छ र पछि स्वप्नबाट उठेको मानिसलाई स्वप्नका पदार्थमा आसक्ति नभए झैँ बिस्तारै विषयको आसक्तिबाट पनि ऊ मुक्त हुन्छ।

यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पण्डितः।
विरक्तो रक्तवत् तत्र नृलोके नरतां न्यसेत्॥ ५॥

पदार्थ—
पण्डितः = विवेकीले
देहे = शरीरमा र
गेहे = घरमा
यावदर्थम् = आवश्यक मात्रै
उपासीनः = पदार्थ स्वीकार गरेर
विरक्तः = विरक्त हुँदै
तत्र = व्यवहारमा भने
रक्तवत् = अनुरक्त जस्तो हुँदै
नृलोके च = मानिसको समाजमा पनि
नरतां = सामान्य मान्छेको जस्तो
न्यसेत् = व्यवहार गरोस्

वाक्यार्थ— विवेकी मानिसले शरीरका लागि र घरव्यवहार चलाउनका लागि जति आवश्यक पर्छ त्यति मात्र पदार्थ स्वीकार गरेर विरक्त बन्दै व्यवहारमा भने अनुरक्त भए जस्तो देखाएर सामान्य मान्छेले जस्तै व्यवहार गरोस्।

विवरण— मुक्ति चाहने गृहस्थले घरमा अनासक्त भावले रहनुपर्दछ। भित्री रूपमा संसारबाट वैराग्य धारण गर्दै बाहिर चाहिँ पहिले जस्तै व्यवहारलाई सञ्चालन गर्दै रहनुपर्दछ। सुखसुविधा र भोगमा मस्त रहनु गृहस्थजीवनको उद्देश्य होइन। गृहस्थ आश्रम पनि एउटा तपोभूमि हो। यसमा रहेर पनि व्यक्ति निष्काम भावले पारिवारिक कर्तव्यहरूलाई पूरा गरी आफ्ना कर्मबन्धनहरूलाई बिस्तारै हटाउन सक्दछ। उसले जीवनका लागि जति आवश्यक छ त्यति मात्र भोग्यवस्तुहरूको उपभोग गर्नुपर्दछ, स्वच्छन्दरूपले होइन। गृहस्थ आश्रममा रहेपछि परिवारको हेरचाह गर्नै पर्दछ, इष्टमित्र आउँदा उनीहरूको स्वागत पनि गर्नै पर्दछ तर भित्री रूपमा ती कुनै पनि व्यवहारहरूमा आसक्त नभईकन सफल अभिनेताले नाटकमा पात्रको अभिनय गरे झैँ व्यवहार गर्नुपर्दछ।

जो व्यक्ति गुणहरूको बीचमा रहेर व्यवहार गर्दागर्दै पनि म अकर्ता आत्मा हुँ, कर्महरू त

सत्त्व, रज र तम यी गुणहरूका कारणले भइरहेका छन् भन्ने कुरा बिर्सिंदैन त्यही व्यक्ति असली गृहस्थ हो। व्यवहारमा रहँदा पनि गृहस्थले आफ्नो आन्तरिक शान्तिलाई खल्बलिन दिनुहुँदैन।

ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे।
यद् वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्ममः॥ ६॥

पदार्थ—

पितरौ = आमा-बुबा	**अपरे** = अरू	**इच्छन्ति** = चाहन्छन् ती सबै
ज्ञातयः = बन्धु-बान्धव	**सुहृदः च** = साथीहरू पनि	**निर्ममः** = ममता रहित भएर
पुत्राः = छोराहरू	**यत्** = जे	**अनुमोदेत** = अनुमोदन गरोस्
भ्रातरः = दाजु-भाइ	**वदन्ति** = भन्छन्	
	यत् = जे	

वाक्यार्थ— आमा-बुबा, बन्धु-बान्धव, दाजु-भाइ र साथीहरूले जे भन्छन् र जे चाहन्छन् त्यसलाई ममतारहित भएर अनुमोदन गर्नुपर्छ।

दिव्यं भौमं चान्तरिक्षं वित्तमच्युतनिर्मितम्।
तत्सर्वमुपभुञ्जान एतत् कुर्यात् स्वतो बुधः॥ ७॥

पदार्थ—

बुधः = बुद्धिमान् गृहस्थले	**अन्तरिक्षं च** = अकस्मात् प्राप्त भएको वस्तु पनि	भनी
दिव्यं = वर्षा आदिबाट प्राप्त हुने अन्न आदि	**तत् सर्वम्** = त्यो सम्पूर्ण	**उपभुञ्जानः** = उपयोग गर्दै
भौमं = भूमिबाट प्राप्त हुने सुवर्ण आदि र	**वित्तम्** = ऐश्वर्यहरू	**एतत्** = यी कार्यहरू
	अच्युतनिर्मितम् = भगवान्द्वारा नै सृष्टि गरिएका हुन् र उहाँकै हो	**स्वतः** = स्वाभाविक रूपमा
		कुर्यात् = गरोस्

वाक्यार्थ— बुद्धिमान् गृहस्थले वर्षा आदिबाट प्राप्त हुने अन्न आदि, भूमिबाट प्राप्त हुने सुवर्ण आदि र अकस्मात् प्राप्त भएका सम्पूर्ण ऐश्वर्यहरू पनि भगवान्द्वारा नै सृष्टि गरिएका हुन् र उहाँकै हुन् भन्ने सम्झनु र उपभोग गर्नु अनि गरिएका कर्महरू स्वाभाविक रूपमा भएका हुन् भन्ने ठान्नुपर्दछ।

यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम्।
अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति॥ ८॥

पदार्थ—

यावत् = जति धन-सम्पत्तिले	**तावत्** = त्यत्ति सम्पत्तिमा	**यः** = जसले
जठरं = पेट	**हि** = निश्चय नै	**अधिकं** = चाहिनेभन्दा धेरै
भ्रियेत = भरिन्छ	**देहिनाम्** = प्राणीहरूको	**अभिमन्येत** = स्वीकार गर्छ भने
	स्वत्वं = अधिकार छ	**सः** = त्यो

स्तेनः = चोर हो त्यसले | **दण्डम्** = दण्ड | **अर्हति** = पाउनुपर्छ

वाक्यार्थ— जति धन-सम्पत्तिले पेट भरिन्छ त्यति सम्पत्तिमा मात्र प्राणीहरूको अधिकार छ। यदि कसैले आफूलाई चाहिने भन्दा बढी धन सङ्कलन गरेर राख्छ भने त्यो चोर हो त्यसले दण्ड पाउनुपर्छ।

मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्खगमक्षिकाः।
आत्मनः पुत्रवत् पश्येत् तैरेषामन्तरं कियत्॥ ९॥

पदार्थ—
मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्खग-मक्षिकाः = मृग, ऊँट, गधा, बाँदर, मुसा, सर्प, पक्षी तथा झिङ्गा आदि प्राणीहरूलाई
आत्मनः = आफ्नो
पुत्रवत् = छोरा झैं
पश्येत् = सम्झोस् (यथार्थमा)
तैः = ती पुत्रहरू र
एषाम् = यी प्राणीहरूमा
कियत् = कति
अन्तरं = फरक छ र

वाक्यार्थ— मृग, ऊँट, गधा, बाँदर, मुसा, सर्प, पक्षी तथा झिङ्गा आदि प्राणीहरूलाई आफ्नै पुत्र बराबर सम्झोस् किनभने यथार्थमा ती प्राणीहरू र आफ्ना पुत्रहरूमा के भिन्नता छ र ?

विवरण— गृहस्थ सम्पूर्ण संसारको पालक हो। उसैले उब्जाएको अन्न खाएर मानिस, पशुपन्छी र देवताहरूसमेत तृप्त हुन्छन्। यदि गृहस्थ नहुने हो भने यस संसारको व्यवस्था कसरी चल्न सक्छ र ? परिवारको पोषण गर्नु गृहस्थको पहिलो दायित्व हो। यस अवस्थामा उसले संसारका सम्पूर्ण सुखसुविधा म र मेरो परिवारको लागि मात्र हो, मेरो सम्पत्ति अरू कसैले भोग्नु हुँदैन भन्ने दुराग्रह राख्ने बढी सम्भावना रहन्छ। यही आसक्ति उसको पतनको कारण हुन सक्ने भएकाले उसले सबै प्राणीहरूलाई समान भावले पोषण गर्नुपर्दछ। ममताबाट पार हुने दुई ओटा उपाय छन्। पहिलो उपाय के हो भने कुनै पदार्थमा ममता नै नगर्नु, यदि ममता नगरी रहन सकिन्न भने सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई समान भावले ममता गर्नु। यसो गर्दा प्राणीहरूको भित्र रहने स्वार्थी बुद्धि जाग्न पाउँदैन। दुईमध्ये पहिलो उपाय त्यागी-संन्यासीहरूको लागि हो भने दोस्रो गृहस्थहरूका लागि हो। मृग, ऊँट, गधा, बाँदर, मुसा, सर्प, चरा, झिँगा आदि सबैलाई आफ्नो छोरालाई जस्तै पालन गर्नु गृहस्थको कर्तव्य हो भनी यहाँ बताइएको छ। यसरी गृहस्थले सबैलाई आफ्नो सम्झनुपर्दछ भन्ने उपदेश यहाँ दिइएको छ।

त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि।
यथादेशं यथाकालं यावद् दैवोपपादितम्॥ १०॥

पदार्थ—
गृहमेधी अपि = गृहस्थले पनि
त्रिवर्गं = धर्म, अर्थ र कामलाई
अतिकृच्छ्रेण = अति कष्ट गरेर
न भजेत = चाहना नगरोस्
यथादेशं = देशअनुसार र
यथाकालं = समयअनुसार
यावत् = जति
दैवोपपादितम् = प्रारब्धबाट प्राप्त हुन्छ (त्यतिमैं सन्तुष्ट रहोस्)

वाक्यार्थ— गृहस्थ भए पनि धर्म, अर्थ र कामलाई अति कष्ट गरेर पाउने चाहना नगरोस्।

प्रारब्धबाट देश र समयअनुसार प्राप्त भएको वस्तुमा ऊ सन्तुष्ट रहोस्।

आश्वाघान्तेऽवसायिभ्यः कामान् संविभजेद् यथा।
अप्येकामात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः॥ ११॥
जह्याद् यदर्थे स्वप्राणान् हन्याद् वा पितरं गुरुम्।
तस्यां स्वत्वं स्त्रियां जह्याद् यस्तेन ह्यजितो जितः॥ १२॥

पदार्थ–
आश्वाघान्तेऽवसायिभ्यः = कुकुर, पतित र चाण्डालसम्मका सम्पूर्ण प्राणीलाई
यथा = यथायोग्य
कामान् = पदार्थहरू
संविभजेत् = भाग लगाओस्
यतः = त्यसपछि मात्रै
नृणां = मानिसहरूको
स्वत्वग्रहः = ती पदार्थमा अधिकार हुन्छ
आत्मनः = आफ्नो
एकाम् = एउटै (प्यारी)
दारां अपि = पत्नीलाई पनि (अतिथिसेवा आदि काममा लगाओस्)
यदर्थे = जुन पत्नीको लागि
स्वान् प्राणान् = आफ्नो प्राण पनि
जह्यात् = त्याग्छ
पितरं = माता-पिता
वा = तथा
गुरुम् = गुरुहरूलाई पनि
हन्यात् = मार्छ
तस्यां = त्यस्ती
स्त्रियां = स्त्रीमा
यः = जसले
स्वत्वं = मेरो भन्ने आसक्ति
जह्यात् = त्याग्छ
तेन = त्यस व्यक्तिले
हि = निश्चय नै
अजितः = जित्न नसकिने नारायणलाई पनि
जितः = जित्यो (प्राप्त गर्‍यो)

वाक्यार्थ– आफूसँग भएका वस्तुहरू कुकुर, पतित र चाण्डालसम्मका सम्पूर्ण प्राणीहरूमा यथायोग्य भाग लगाएर बाँड्नुपर्छ अनि मात्र ती पदार्थमा आफ्नो अधिकार हुन्छ। त्यति मात्र होइन आफ्नी प्यारी पत्नीलाई पनि अतिथिसेवा आदि असल कर्ममा लगाओस्। मानिस पत्नीको लागि प्राण पनि त्याग्न तयार हुन्छ र पत्नीकै लागि माता, पिता र गुरुलाई पनि मार्न तयार हुन्छ, त्यस्ती स्त्रीमा जसले मेरो भन्ने आसक्ति त्याग्दछ उसले अजेय नारायणलाई पनि जित्यो वा प्राप्त गर्‍यो भन्दा हुन्छ।

कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरम्।
क्व तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः॥ १३॥

पदार्थ–
कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं = किरा, विष्टा र खरानीमा परिणत हुने
इदं = यो
तुच्छं = तुच्छ
कलेवरम् = शरीर
क्व = कहाँ
तदीयरतिः = त्यस्तो शरीरको लागि आसक्ति गरिने
भार्या = पत्नी
क्व = कहाँ अनि
नभश्छदिः = यो व्यापक आकाशलाई पनि ढाक्न सक्ने
अयम् = यो
आत्मा = आत्मा
क्व = कहाँ

वाक्यार्थ– किरा, विष्ठा र खरानीमा परिणत हुने यो तुच्छ शरीर कहाँको ? त्यही शरीरका लागि आसक्ति गरिएकी स्त्री कहाँकी ? फेरि विशाल आकाशलाई पनि ढाक्न सक्ने व्यापक आत्मा कहाँको ? (यिनीहरूको हेयता र उच्चताबीच तुलना नै हुन सक्दैन।)

सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद् वृत्तिमात्मनः।
शेषे स्वत्वं त्यजन् प्राज्ञः पदवीं महतामियात्॥ १४॥

पदार्थ–
सिद्धैः = प्रारब्धबाट प्राप्त भएको
यज्ञावशिष्टार्थैः = यज्ञ सम्पादन गरेर बचेको पदार्थबाट गृहस्थले
आत्मनः = आफ्नो
वृत्तिम् = जीविका
कल्पयेत् = चलाओस्
शेषे = अरू बाँकी पदार्थमा
स्वत्वं = आफ्नोपना
त्यजन् = त्याग्दै
प्राज्ञः = बुद्धिमान् गृहस्थ
महताम् = ठुला सन्तको
पदवीं = पदमा
इयात् = पुग्छ

वाक्यार्थ– जो बुद्धिमान् गृहस्थ प्रारब्धबाट मिलेको र यज्ञ सम्पादन गरेर बचेको पदार्थबाट आफ्नो जीविका चलाउँदै अरू पदार्थमा आसक्ति गर्दैन त्यो बुद्धिमान् गृहस्थ ठुला सन्तहरूको पदमा पुग्दछ।

देवानृषीन् नृभूतानि पितॄनात्मानमन्वहम्।
स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक्॥ १५॥

पदार्थ–
स्ववृत्त्यागतवित्तेन = वर्णव्यवस्था अनुसारको आफ्नो वृत्तिबाट आएको धनले
देवान् = देवताहरूलाई
ऋषीन् = ऋषिहरूलाई
नृभूतानि = मनुष्य र भूतगणलाई
पितॄन् = पितृहरूलाई र
आत्मानम् = आफ्नो आत्मालाई पनि
पृथक् = अलग रूपले
अन्वहम् = दिनदिनै
यजेत = आराधना गरोस् (यसरी आराधना गर्दा)
पुरुषं = अन्तर्यामीरूपले बस्नुभएका भगवान्‌को नै आराधना हुन्छ

वाक्यार्थ– गृहस्थले वर्णव्यवस्थाअनुसार आफ्नो वृत्तिबाट प्राप्त भएको धनले देवता, ऋषि, मनुष्य, भूत, पितृहरू र आफूलाई पनि यथोचित पूजा वा सम्मान गरोस्। यी सबैको आराधना गर्नु नै अन्तर्यामीरूपले बस्नुभएका भगवान्‌को आराधना गर्नु हो।

यर्ह्यात्मनोऽधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्यज्ञसम्पदः।
वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत्॥ १६॥

पदार्थ–
यर्हि = यदि
आत्मनः = आफ्नो
अधिकाराद्याः = अधिकार आदि
सर्वाः = सम्पूर्ण
यज्ञसम्पदः = यज्ञलाई चाहिने सामग्रीहरू
स्युः = छन् भने
वैतानिकेन = वैतानिक (लामा–

लामा वेदोक्त)
विधिना = विधिले युक्त भएको
अग्निहोत्रादिना = अग्निहोत्र आदि विधिद्वारा
यजेत् = यज्ञ गरोस्

वाक्यार्थ– यदि आफूमा अधिकार र सामर्थ्य छ भने वेदोक्त अग्निहोत्र आदि लामा-लामा विधिद्वारा यज्ञ पनि गरोस्।

न ह्यग्निमुखतोऽयं वै भगवान् सर्वयज्ञभुक्।
इज्येत हविषा राजन् यथा विप्रमुखे हुतैः॥ १७॥

पदार्थ–
राजन् = हे युधिष्ठिर
अयं = यहाँ नै
सर्वयज्ञभुक् = सम्पूर्ण यज्ञका भोक्ता
भगवान् = भगवान् हुनुहुन्छ जो
विप्रमुखे = ब्राह्मणको मुखमा
हुतैः = घिउ अन्न आदिद्वारा हवन गर्दा (खुवाउँदा)
यथा = जसरी
इज्येत = प्रसन्न हुनुहुन्छ त्यसरी
वै = निश्चय नै
अग्निमुखतः = अग्निको मुखमा गरिएको
हविषा = घिउ, अन्न आदिको हवनले
न हि = प्रसन्न हुनुहुन्न

वाक्यार्थ– हे राजा युधिष्ठिर! सम्पूर्ण यज्ञको भोक्ता भगवान् श्रीहरि नै हुनुहुन्छ। ब्राह्मणलाई भोजन गराउँदा भगवान् श्रीहरि जति प्रसन्न हुनुहुन्छ त्यति प्रसन्न अग्निमा घिउ, अन्न आदिको हवन गर्दा पनि हुनुहुन्न।

तस्माद् ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथार्हतः।
तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननु॥ १८॥

पदार्थ–
तस्मात् = त्यसैले
ब्राह्मणान् अनु = मुख्यतया ब्राह्मणको पूजन गरेपछि (अरू)
ब्राह्मणदेवेषु = ब्राह्मण, देवता र
मर्त्यादिषु = मनुष्य, पशु-पक्षी आदि सम्पूर्ण प्राणीहरूमा
यथार्हतः = यथाशक्य
तैः तैः = ती-ती (यथायोग्य)
कामैः = विषयहरूद्वारा
एनं = आफ्नो शरीरमा अन्तर्यामीका रूपमा रहेका
क्षेत्रज्ञं = आत्माको
यजस्व = पूजा गर्नू

वाक्यार्थ– त्यसैले मुख्यतया ब्राह्मणको पूजन गरेपछि अरू ब्राह्मण, देवता, मनुष्य, पशु, पक्षी आदिलाई यथाशक्य र यथायोग्य विषयहरूद्वारा पूजा गरेपछि आफ्नो शरीरमा अन्तर्यामीका रूपमा रहेका आत्माको पूजा गर्नू।

कुर्यादापरपक्षीयं मासि प्रौष्ठपदे द्विजः।
श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्बन्धूनां च वित्तवान्॥ १९॥

पदार्थ–
वित्तवान् = धनी
द्विजः = द्विजले
प्रौष्ठपदे मासि = असोज महिनामा
यथावित्तं = धनसम्पत्तिअनुसार

पित्रोः = माता-पिता र
तद्बन्धूनां च = अरू पितामह
आदि सबै बन्धुहरूको पनि
आपरपक्षीयं = कृष्णपक्षीय
श्राद्धं = महालय (पार्वण) श्राद्ध
कुर्यात् = गरोस्

वाक्यार्थ– धनी द्विजले असोज महिनाको कृष्णपक्षमा हरेक वर्ष आफ्नो सम्पत्तिअनुसार माता, पिता तथा पितामह आदि अरू बान्धवहरूको पनि पार्वण श्राद्ध गरोस्।

अयने विषुवे कुर्याद् व्यतीपाते दिनक्षये।
चन्द्रादित्योपरागे च द्वादशीश्रवणेषु च॥ २०॥
तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्त्तिके।
चतसृष्वप्यष्टकासु हेमन्ते शिशिरे तथा॥ २१॥
माघे च सितसप्तम्यां मघाराकासमागमे।
राकया चानुमत्या वा मासर्क्षाणि युतान्यपि॥ २२॥
द्वादश्यामनुराधा स्याच्छ्रवणस्तिस्र उत्तराः।
तिसृष्वेकादशी वासु जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक्॥ २३॥

पदार्थ–
अयने = साउने र माघे संक्रान्तिमा
विषुवे = वैशाख र कार्त्तिक संक्रान्तिमा
व्यतीपाते = व्यतीपात योगमा
दिनक्षये = क्षयतिथिमा
चन्द्रादित्योपरागे = चन्द्रग्रहण र सूर्यग्रहणमा
द्वादशीश्रवणेषु च = द्वादशी र श्रवण आदि नक्षत्रमा
शुक्लपक्षे तृतीयायां = वैशाख शुक्ल तृतीया (अक्षय तृतीया)मा
अथ = त्यसपछि
कार्त्तिके नवम्याम् = कार्त्तिक शुक्ल नवमीमा
हेमन्ते = हेमन्त ऋतुको र
शिशिरे = शिशिर ऋतुको (मंसिर, पुष, माघ र फागुन महिनाका)
चतसृषु अपि अष्टकासु = चार ओटै कृष्णपक्षका अष्टमीहरूमा
तथा = त्यसै गरी
माघे = माघको
सितसप्तम्यां = शुक्ल सप्तमीमा
मघाराकासमागमे = मघा नक्षत्रले युक्त भएको पूर्णिमामा
राकया अनुमत्या वा = पूर्ण कलायुक्त अथवा न्यून कलायुक्त चन्द्रमाले
युतानि = युक्त भएका
मासर्क्षाणि अपि = महिना र नक्षत्रहरूमा पनि
द्वादश्याम् = द्वादशी तिथिको
अनुराधा = अनुराधा नक्षत्र
श्रवणः = श्रवण नक्षत्र
तिस्रः उत्तराः = तीनै उत्तरा र
आसु तिसृषु = यी तीनमैं परेको
एकादशी = एकादशीमा
वा = अथवा
जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् = जन्म नक्षत्र, श्रवण नक्षत्र आदि योगले युक्त भएको दिन
स्यात् = होस् र
कुर्यात् च = (पितृकार्य) गरोस् पनि

वाक्यार्थ– यसदेखि अतिरिक्त माघे सङ्क्रान्ति, साउने सङ्क्रान्ति, वैशाख सङ्क्रान्ति, कार्त्तिक सङ्क्रान्ति, व्यतीपात योग, क्षयतिथि, चन्द्रग्रहण र सूर्यग्रहण, द्वादशी तिथि, श्रवण, धनिष्ठा र

अनुराधा नक्षत्रमा, अक्षय तृतीया, कार्त्तिक शुक्ल नवमी, मङ्सिर, पुष, माघ र फागुन महिनाका कृष्णपक्षको अष्टमी तिथि, माघको शुक्ल सप्तमी, मघा नक्षत्रले युक्त पूर्णिमा, पूर्ण अथवा न्यून कला भएका चन्द्रमाले युक्त चित्रा, विशाखा आदि मासनक्षत्रवाला पूर्णिमाहरू, द्वादशी तिथिको अनुराधा, श्रवण आदि नक्षत्र, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा र यी तीन उत्तराअन्तर्गतका एकादशीहरू एवं जन्मनक्षत्र, श्रवणनक्षत्र आदिले युक्त भएको दिनमा पनि गृहस्थले पितृकार्यहरू गरोस्।

त एते श्रेयसः काला नृणां श्रेयोविवर्धनाः।
कुर्यात् सर्वात्मनैतेषु श्रेयोऽमोघं तदायुषः॥ २४॥

पदार्थ–	**श्रेयोविवर्धनाः** = कल्याणलाई बढाइदिन्छन्	**तत्** = त्यसो गर्नाले
ते = ती	**एतेषु** = यी समयहरूमा	**आयुषः** = आयु, ऐश्वर्य आदिका लागि
एते = यी	**सर्वात्मना** = मन, वचन र कर्मले	**अमोघं** = फलदायक हुन्छन्
श्रेयसः = शुभ कर्म गर्ने	**श्रेयः** = माङ्गलिक काम	
कालाः = समय हुन्	**कुर्यात्** = गरोस्	
नृणां = मानिसहरूको		

वाक्यार्थ– यी (माथि भनिएका) समयहरू मानिसहरूका लागि श्राद्धका लागि मात्र नभएर अरू कर्मका लागि पनि शुभ समय हुन्। यी समयमा मन, वचन र कर्मले शुभ कार्यहरू गर्नुपर्छ। यस्ता शुभ कार्यहरू आयु र ऐश्वर्यका लागि फलदायक बन्दछन्।

विवरण– गृहस्थहरूले छाड्नै नहुने नैमित्तिक कर्ममध्ये श्राद्ध एउटा प्रमुख कर्म हो। सामान्य तरिकाले देवपूजन दैनिक गरिएको छ भने शिवरात्रि, कृष्णजन्माष्टमी, रामवनमी आदि पर्वहरूमा गरिने नैमित्तिक विशेष पूजा नगर्दा पनि पाप लाग्दैन तर श्राद्ध गर्न छाड्यो भने गृहस्थहरूको सिधै अधोगति हुन्छ। कुनै पनि निहुँले गृहस्थ यसबाट फुत्कन पाउँदैन। प्रतिदिन सन्ध्यापछि पितृहरूलाई तर्पण दिनुपर्छ। विशेष तिथिमा चाहिँ ब्राह्मणनिमन्त्रण आदि सहित विधिपूर्वक श्राद्ध गर्नुपर्दछ। न्यायपूर्वक सम्पत्ति कमाउनु, तत्त्वज्ञानको श्रवण–मननमा रुचि राख्नु, अतिथिहरूको प्रसन्नतापूर्वक सेवा गर्नु, श्राद्ध गर्नु र सत्य बोल्नु यी पाँच साधनले युक्त गृहस्थहरू मुक्त हुन्छन् भनी शास्त्रमा बताइएको छ।

एषु स्नानं जपो होमो व्रतं देवद्विजार्चनम्।
पितृदेवनृभूतेभ्यो यद् दत्तं तद्ध्यनश्वरम्॥ २५॥

पदार्थ–	**होमः** = होम	**पितृदेवनृभूतेभ्यः** = पितृ, देवता, मनुष्य तथा भूतगणलाई
एषु = यी समयमा	**व्रतं** = व्रत	**यत्** = जे
स्नानं = स्नान	**देवद्विजार्चनम्** = देवता तथा ब्राह्मणहरूको पूजा र	**दत्तं** = दिइन्छ
जपः = जप		

हि = निश्चय नै	**तत्** = त्यो	**अनश्वरम्** = अक्षय हुन्छ

वाक्यार्थ– यी (माथि भनिएका) समयहरूमा तीर्थमा स्नान गर्ने, जप गर्ने, होम, व्रत र देवता, ब्राह्मण आदिको पूजन एवं भोजन आदि गराउने गर्नुपर्दछ। यस समयमा पितृ, देवता, मनुष्य तथा अन्य भूतगणहरूलाई जे दिइन्छ त्यो अक्षय भएर रहन्छ।

संस्कारकालो जायाया अपत्यस्यात्मनस्तथा।

प्रेतसंस्था मृताहश्च कर्मण्यभ्युदये नृप॥ २६॥

पदार्थ–	**तथा** = त्यस्तै	**मृताहः** = वार्षिक श्राद्ध आदिमा
नृप = हे राजा युधिष्ठिर	**आत्मनः** = आफ्नो	**अभ्युदये** = अरू माङ्गलिक
जायायाः = पत्नीको	**संस्कारकालः** = संस्कारको वेला	**कर्मणि च** = कार्यमा पनि
अपत्यस्य = पुत्रको	**प्रेतसंस्था** = प्रेतकर्ममा	(दान आदि शुभकर्म गरोस्)

वाक्यार्थ– हे राजा युधिष्ठिर! पत्नीको, पुत्रको र आफ्नो विभिन्न किसिमका संस्कार (षोडश संस्कार अन्तर्गतका) गर्ने समयमा र प्रेतकर्म तथा वार्षिक श्राद्ध आदिमा त्यस्तै अन्य माङ्गलिक कार्यहरूमा पनि गृहस्थले दान आदि शुभकर्महरू गरिरहनुपर्छ।

अथ देशान् प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयआवहान्।

स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते॥ २७॥

पदार्थ–	**प्रवक्ष्यामि** = भन्दछु	**वै** = निश्चय नै
अथ = यसपछि	**यत्र** = जहाँ	**सः** = त्यही
धर्मादिश्रेयआवहान् = धर्म आदि कल्याण गराउने	**सत्पात्रं** = राम्रा आचारनिष्ठ व्यक्तिहरू	**देशः** = ठाउँ नै
देशान् = ठाउँहरूको विषयमा	**लभ्यते** = पाइन्छ	**पुण्यतमः** = सबैभन्दा पवित्र ठाउँ हो

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! अब म कल्याणकारक पुण्यदेश (ठाउँ)को विषयमा पनि बताउँछु। वास्तवमा जहाँ आचारनिष्ठ व्यक्तिहरू रहन्छन् त्यही ठाउँ नै सबैभन्दा पवित्र ठाउँ हो।

बिम्बं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम्।

यत्र ह ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयान्वितम्॥ २८॥

यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदम्।

यत्र गङ्गादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः॥ २९॥

पदार्थ–	**एतत्** = यो	**चराचरम्** = चराचर जगत् रहेको
यत्र = जहाँ	**सर्वम्** = सबै	छ त्यस्तो

भगवतः = भगवान्को
बिम्बं = प्रतिमा छ
यत्र = जहाँ
तपोविद्यादयान्वितम् = तपस्या, विद्या र दयाले युक्त भएको
ब्राह्मणकुलं = ब्राह्मणको कुल छ
ह = निश्चय नै
यत्र यत्र = जहाँ-जहाँ
हरेः = भगवान्को
अर्चा = पूजा हुन्छ
यत्र = जहाँ
पुराणेषु च = पुराणहरूमा पनि
विश्रुताः = सुनिएका
गङ्गादयः = गङ्गा आदि
नद्यः = नदीहरू छन्
सः = त्यो
देशः = ठाउँ नै
श्रेयसां = कल्याणको
पदम् = स्थान हो

वाक्यार्थ– जुन ठाउँमा चराचर जगत्का नियन्ता भगवान्को प्रतिमा छ, जहाँ तप, विद्या र दयाले युक्त भएका ब्राह्मणहरूको कुल छ, जहाँ भगवान् श्रीहरिको सधैँ पूजा भइरहन्छ, जहाँ पुराणहरूमा बताइएका गङ्गा आदि नदीहरू बग्छन् ती सबै ठाउँ कल्याणकारक पवित्र ठाउँ हुन्।

सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत।
कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः॥ ३०॥
नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली।
वाराणसी मधुपुरी पम्पा बिन्दुसरस्तथा॥ ३१॥
नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाश्रमादयः।
सर्वे कुलाचला राजन् महेन्द्रमलयादयः॥ ३२॥
एते पुण्यतमा देशा हरेरर्चाश्रिताश्च ये।
एतान् देशान् निषेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णशः॥
धर्मो ह्यत्रेहितः पुंसां सहस्राधिफलोदयः॥ ३३॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
पुष्करादीनि = पुष्कर आदि
सरांसि = सरोवरहरू
उत = त्यस्तै
अर्हाश्रितानि = ऋषिमुनिहरू बस्ने गरेका
क्षेत्राणि = ठाउँहरू
कुरुक्षेत्रं = कुरुक्षेत्र
गयशिरः = गया
प्रयागः = प्रयाग
पुलहाश्रमः = पुलहाश्रम (गण्डकी क्षेत्र)
नैमिषं = नैमिषारण्य
फाल्गुनं = फाल्गुन क्षेत्र
सेतुः = सेतुबन्ध (रामेश्वर)
अथ = त्यसपछि
प्रभासः = प्रभास क्षेत्र
कुशस्थली = द्वारका
वाराणसी = काशी
मधुपुरी = मथुरा
पम्पा = पम्पा सरोवर
तथा = त्यस्तै
बिन्दुसरः = बिन्दुसरोवर
नारायणाश्रमः = बदरिकाश्रम
नन्दा = अलकनन्दा
सीतारामाश्रमादयः = सीतारामका आश्रम भएका ठाउँहरू (अयोध्या, चित्रकूट, जनकपुर आदि) र

महेन्द्रमलयादयः = महेन्द्र पर्वत, मलय पर्वत आदि
कुलाचलाः = कुलपर्वतहरू
एते = यी
सर्वे = सम्पूर्ण
देशाः = ठाउँहरू
पुण्यतमाः = अत्यन्त पवित्र छन्
ये = जुन ठाउँहरू
हरेः = भगवान्का
अर्चाश्रिताः = अर्चावतारका भूमि पनि हुन्
हि = निश्चय नै
श्रेयस्कामः = कल्याण चाहने व्यक्तिले
अभीक्ष्णशः = निरन्तर
एतान् = यी
देशान् च = ठाउँहरूको
निषेवेत = सेवन गरोस्
हि = निश्चय नै
अत्र = यी पुण्यक्षेत्रमा
ईहितः = गरिएको
धर्मः = पुण्यकर्म
पुंसां = मानिसहरूको
सहस्राधिफलोदयः = हजारौँ गुणा बढी फल दिने हुन्छ

वाक्यार्थ– हे राजा युधिष्ठिर ! पुष्कर आदि सरोवरहरू, ऋषिमुनिहरू बसेका ठाउँ, कुरुक्षेत्र, गया, प्रयाग, पुलहाश्रम (गण्डकी क्षेत्र), नैमिषारण्य, फाल्गुन क्षेत्र, रामेश्वर, प्रभास, द्वारका, काशी, मथुरा, पम्पा सरोवर, बिन्दुसरोवर, बदरिकाश्रम, अलकनन्दा, अयोध्या, चित्रकूट, जनकपुर आदि र महेन्द्र पर्वत, मलय पर्वत जस्ता अन्य कुलाचलहरू लगायत यी सबै पुण्यक्षेत्र हुन्। यी ठाउँहरू भगवान्को पूजा हुने ठाउँ हुन्। यसैले यस्ता कल्याणकारक स्थलहरूमा बस्नु श्रेयस्कर छ र यी क्षेत्रमा गरिएका धर्मकर्महरू मानिसका लागि हजारौँ गुणा बढी फलदायक हुन्छन्।

पात्रं त्वत्र निरुक्तं वै कविभिः पात्रवित्तमैः।
हरिरेवैक उर्वीश यन्मयं वै चराचरम्॥ ३४॥

पदार्थ–
उर्वीश = हे पृथ्वीपति
अत्र = यस विषयमा
पात्रवित्तमैः = सत्पात्र जान्ने
कविभिः तु = विद्वान्हरूले त
वै = निश्चय नै
एकः = एउटा
हरिः एव = श्रीहरि भगवान् मात्र
पात्रं = सत्पात्र हुनुहुन्छ भनेर
निरुक्तं = बताएका छन्
वै = निश्चय नै
चराचरम् = यो चराचर जगत्
यन्मयं = जुन भगवन्मय छ

वाक्यार्थ– हे राजा युधिष्ठिर ! सत्पात्रको विषयमा जान्ने विद्वान्हरूले त केवल भगवान् श्रीहरिलाई मात्र सत्पात्र हुनुहुन्छ भनेर बताएका छन्। यो सारा चराचर जगत् भगवन्मय छ।

देवर्ष्यर्हत्सु वै सत्सु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु।
राजन् यदग्रपूजायां मतः पात्रतयाच्युतः॥ ३५॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
देवर्ष्यर्हत्सु = देवता, ऋषि तथा मान्य सिद्धहरू र
ब्रह्मात्मजादिषु = ब्रह्माजीका मानस पुत्र सनक, सनन्दन आदि योगीश्वरहरू
सत्सु = हुँदा-हुँदै
तत्र = त्यो तपाईंको यज्ञमा
यत् = जो
अग्रपूजायां = पहिलो पूजामा
वै = निश्चय नै
अच्युतः = भगवान् अच्युत नै
पात्रतया = सत्पात्रको रूपमा
मतः = सर्वसम्मत हुनुभयो

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! सत्पात्रको विषयमा कुरा गर्दा तपाईंको यज्ञमा देवता, ऋषि तथा सिद्धहरू सहित सनक, सनन्दन आदि योगीश्वरहरू हुँदा-हुँदै पनि पहिलो पूजा पाउने सत्पात्रको रूपमा भगवान् अच्युत नै सर्वसम्मत हुनुभयो।

जीवराशिभिराकीर्ण अण्डकोशाङ्‌घ्रिपो महान् ।
तन्मूलत्वादच्युतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणम् ॥३६ ॥

पदार्थ–	**अण्डकोशाङ्‌घ्रिपः** = ब्रह्माण्डरूपी वृक्षको	**अच्युतेज्या** = भगवान्‌को पूजा
जीवराशिभिः = जीवसमूहद्वारा	**तन्मूलत्वात्** = भगवान् नै मूल वा जरो भएकाले	**सर्वजीवात्मतर्पणम्** = सम्पूर्ण जीवात्मालाई सन्तुष्ट पार्ने हुन्छ
आकीर्णः = भरिएको		
महान् = ठुलो		

वाक्यार्थ– यो जीव समूहद्वारा भरिएको ब्रह्माण्डरूपी वृक्षको फेद वा मूल जरो भगवान् नारायण नै हुनुभएकाले उहाँको पूजा नै सबैलाई सन्तुष्टि दिनेवाला हुन्छ।

पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः ।
शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥ ३७ ॥

पदार्थ–	**अनेन** = उनै परमात्माद्वारा	**जीवेन रूपेण** = जीवरूपले
नृतिर्यगृषिदेवताः = मनुष्य, पशु-पक्षी, ऋषि तथा देवताहरू र	**सृष्टानि** = सृष्टि गरिएका हुन्	**पुरुषः** = आफ्नो अर्को नाम पुरुष हो भनी सिद्ध गर्दै
पुराणि = उनीहरूका शरीररूप पुर पनि	**हि** = निश्चय नै	**शेते** = सुत्नुहुन्छ
	पुरेषु = यी पुरहरूमा	
	असौ = उहाँ परमात्मा	

वाक्यार्थ– मनुष्य, पशु, पक्षी, ऋषि तथा देवताहरूको शरीररूपी जो पुर छ त्यो पुर (शरीर)को सृष्टि उहाँले नै गर्नुभएको हो। ती पुरहरूमा भगवान् जीवरूपले प्रवेश गर्नुभएको छ। त्यही पुरमा सधैं सुत्ने भएकोले भगवान्‌को अर्को नाम पुरुष रहेको हो।

तेष्वेषु भगवान् राजंस्तारतम्येन वर्तते ।
तस्मात् पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते ॥ ३८ ॥

पदार्थ–	**वर्तते** = रहनुभएको छ	आदि रूपमा
राजन् = हे युधिष्ठिर	**तस्मात्** = त्यसैले	**यथा** = जसरी
तेषु एषु = ती मनुष्य आदि शरीरमा पनि	**हि** = निश्चय नै	**ईयते** = बस्नुभएको छ (त्यो त्यति उत्कृष्ट)
भगवान् = परमेश्वर	**पुरुषः** = भगवान्	**पात्रं** = पात्रको रूपमा रहन्छ
तारतम्येन = धेरै र थोरै भावले	**आत्मा** = आत्मरूपले	
	यावान् = जति ज्ञान, ऐश्वर्य	

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! ती शरीरहरूमा पनि परमात्मा कतै धेरै अंशमा र कसैमा कम अंशमा रहनुभएको छ। परमपुरुष भगवान् आत्मरूपले जस-जसमा जति धेरै अंशले रहनुभएको छ ती-ती त्यति नै उत्कृष्ट पात्रको रूपमा रहेका छन्।

दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणामवज्ञानात्मतां नृप।
त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभिः कृता ॥ ३९ ॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा युधिष्ठिर
त्रेतादिषु = त्रेता आदि युगमा
तेषां = ती
नृणाम् = मानिसहरूको
मिथः = परस्परमा
अवज्ञानात्मतां = एकले अर्काको अपमान गरेको
दृष्ट्वा = देखेर
हरेः = भगवान्को
क्रियायै = पूजाका लागि
कविभिः = विद्वान्हरूले
अर्चा = प्रतिमाको कल्पना
कृता = गरे

वाक्यार्थ– हे राजा युधिष्ठिर ! त्रेता आदि युगमा आपसमा एकले अर्कालाई अपमान गरेको देखेर विद्वान्हरूले पूजाका लागि भगवान्को प्रतिमाको कल्पना गरेका हुन्।

ततोऽर्चायां हरिं केचित् संश्रद्धाय सपर्यया।
उपासत उपास्तापि नार्थदा पुरुषद्विषाम् ॥ ४० ॥

पदार्थ–
ततः = त्यसपछि
केचित् = केही मानिसले
अर्चायां = मूर्तिमा
सपर्यया = पूजासामग्रीहरूले
संश्रद्धाय = श्रद्धापूर्वक
हरिं = भगवान् श्रीहरिलाई
उपासते = उपासना गर्छन्
उपास्ता अपि = भगवान्को खुब उपासना गरे तापनि
पुरुषद्विषाम् = अरू प्राणीहरूलाई द्वेष गर्ने व्यक्तिको पूजाले
अर्थदा = सफलता
न = मिल्दैन

वाक्यार्थ– त्यसपछि केही मानिसहरूले भगवान्को मूर्तिमा श्रद्धापूर्वक पूजासामग्रीहरूद्वारा उपासना गर्न थाले। यदि कोही व्यक्ति भगवान्लाई पूजा गरेर पनि अरू प्राणीहरूमा द्वेष गर्दछ भने त्यस्ता व्यक्तिको पूजा सफल हुँदैन।

पुरुषेष्वपि राजेन्द्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः।
तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुम् ॥ ४१ ॥

पदार्थ–
राजेन्द्र = हे महाराज युधिष्ठिर
पुरुषेषु अपि = मानिसहरूमा पनि
ब्राह्मणं = ब्राह्मणलाई
सुपात्रं = सुपात्र भनेर
विदुः = विद्वान्हरू भन्दछन्
(यो सुपात्र स्वरूप ब्राह्मणले)
तपसा = तपस्याले
विद्यया = शास्त्राभ्यासले
तुष्ट्या = सन्तोषले
हरेः = भगवान् श्रीहरिको
तनुम् = शरीरस्वरूप
वेदं = वेदलाई
धत्ते = धारण गर्दछ

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! मानिसहरूमा ब्राह्मण सुपात्र हो भनेर विद्वान्हरूले बताएका छन् किनभने ब्राह्मणले तपस्या, शास्त्राभ्यास र सन्तोषको आधारमा भगवान् श्रीहरिको शरीरस्वरूप वेदलाई धारण गरेका हुन्छन्।

नन्वस्य ब्राह्मणा राजन् कृष्णस्य जगदात्मनः।
पुनन्तः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत्॥ ४२॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
ननु = निश्चय नै
त्रिलोकीं = तीनै लोकलाई
पादरजसा = आफ्नो पाउको धुलाले
पुनन्तः = पवित्र पार्ने
ब्राह्मणाः = ब्राह्मणहरू
जगदात्मनः = सारा जगत्का नै आत्मा भएका
अस्य = यी
कृष्णस्य = श्रीकृष्णको
महत् = ठुलो
दैवतं = देवता हुन् (अरूको त रुन् के कुरा)

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! ब्राह्मणहरू आफ्नो पाउको धुलोले तीनै लोकलाई पवित्र पार्दछन्। ती ब्राह्मणहरू सारा जगत्का आत्मस्वरूप श्रीकृष्णका त ठुला देवता हुन् भने अरूका नहुने त कुरै भएन।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे
सदाचारनिर्णयो नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

गृहस्थका लागि मोक्षधर्मको वर्णन

नारद उवाच (नारदजीले भन्नुभयो)

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठा नृपापरे ।

स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचने ये केचिज्ज्ञानयोगयोः ॥ १ ॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा युधिष्ठिर
केचित् = कोही
द्विजाः = ब्राह्मणहरू
कर्मनिष्ठाः = कर्ममा निष्ठा राख्ने खालका हुन्छन्
अपरे = अरू कोही
तपोनिष्ठाः = तपस्यामा निष्ठा राख्ने तथा
अन्ये = अरू कोही
प्रवचने = शास्त्रव्याख्यामा रुचि राख्ने हुन्छन् र
ये केचित् = कोही भने
स्वाध्याये = वेदाध्ययनमा र
ज्ञानयोगयोः = ज्ञानमा तथा योग आदिमा रुचि राख्ने हुन्छन्

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! कोही ब्राह्मणहरू कर्ममा निष्ठा राख्ने हुन्छन्, कोही तपस्यामा निष्ठा राख्ने हुन्छन् भने कोही ब्राह्मणहरू वेदाध्ययन र शास्त्रव्याख्यामा निष्ठा राख्ने हुन्छन्। त्यसमा पनि अरू कोही आत्मज्ञान तथा योग आदिमा निष्ठा राख्ने हुन्छन्।

ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानन्त्यमिच्छता ।

दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथार्हतः ॥ २ ॥

पदार्थ–
आनन्त्यम् = अक्षय फल
इच्छता = चाहने व्यक्तिले
कव्यानि = पितृसम्बन्धी कर्ममा र
दैवे च = देवतासम्बन्धी कर्ममा पनि
ज्ञाननिष्ठाय = ज्ञानमा निष्ठा राख्ने ब्राह्मणलाई नै
देयानि = दान दिने कुराहरू दिनू
तदभावे = ज्ञाननिष्ठ नपाए तपोनिष्ठ, कर्मनिष्ठ आदि
इतरेभ्यः = अन्य व्यक्तिहरूलाई
यथार्हतः = क्रमैले यथायोग्य
स्यात् = होस् (दिन हुन्छ)

वाक्यार्थ– देवता र पितृसम्बन्धी कार्य गर्दा कर्मको अक्षयफल (मोक्ष) चाहने व्यक्तिले ज्ञानमा निष्ठा राख्ने ब्राह्मणलाई दानदक्षिणा आदि दिनुपर्छ। यदि ज्ञाननिष्ठ ब्राह्मण नपाएमा तपोनिष्ठ, कर्मनिष्ठ आदि ब्राह्मणलाई दिनुपर्छ। यसरी क्रमैले यथायोग्यलाई दान दिनुपर्छ।

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् ॥ ३ ॥

पदार्थ–
दैवे = देवकार्यमा
द्वौ = दुई ब्राह्मणलाई र

पितृकार्ये = पितृकार्यमा
त्रीन् = तीन ब्राह्मणलाई
वा = अथवा
उभयत्र = देवकार्य, पितृकार्य दुबैमा
एकैकम् = एक-एक ब्राह्मणलाई
भोजयेत् = भोजन गराओस्
सुसमृद्धः अपि = निकै धनी भए पनि
श्राद्धे = श्राद्धमा
विस्तरम् = धेरै विस्तार
न कुर्यात् = नगरोस्

वाक्यार्थ– सामान्यतया देवकार्यमा दुई ब्राह्मण र पितृकार्यमा तीन ब्राह्मणलाई भोजन गराउनुपर्छ। यदि त्यसो गर्न सकिएन भने एक-एक ब्राह्मणलाई मात्र भए पनि भोजन गराउनुपर्छ। धनीमानी नै भए पनि श्राद्धमा धेरै विस्तार (धेरै मानिस बोलाएर अनावश्यक तामझाम) गर्नु हुँदैन।

देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च ।
सम्यग् भवन्ति नैतानि विस्तरात् स्वजनार्पणात् ॥ ४ ॥

पदार्थ–
देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रा-र्हणानि = देश, कालबमोजिम श्रद्धा, द्रव्य, पात्र तथा पूजन आदि सामग्रीहरू
एतानि = यी सबै
विस्तरात् = विस्तारपूर्वक
स्वजनार्पणात् = आफन्तहरूलाई दिनाले (ती सबै व्यक्ति सुपात्र नहुन सक्छन्, त्यसैले)
सम्यक् च = राम्रो पनि
न भवन्ति = हुँदैनन्

वाक्यार्थ– आफ्ना धेरै बन्धुबान्धवहरूलाई बोलाएर दान-दक्षिणा गर्दा ती सबै व्यक्ति सुपात्र नहुन पनि सक्छन्। त्यसैले श्राद्धमा विस्तारपूर्वक धेरै मानिस बोलाएर कर्म गर्नु राम्रो हुँदैन।

देशे काले च सम्प्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतम् ।
श्रद्धया विधिवत् पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयम् ॥ ५ ॥

पदार्थ–
देशे = पवित्र ठाउँ र
काले = पवित्र समय
सम्प्राप्ते = आएको बखतमा
हरिदैवतम् = श्रीहरिलाई अर्पण गरेको
मुन्यन्नं = पवित्र अन्न आदि
विधिवत् = विधिपूर्वक
श्रद्धया च = श्रद्धाले पनि
पात्रे = राम्रो पात्रमा
न्यस्तं = राखिन्छ (खुवाइन्छ) भने
कामधुक् = इच्छा गरेको कुरा पुग्छ
अक्षयम् = अक्षय भएर बस्दछ

वाक्यार्थ– पवित्र देश र पुण्य समय प्राप्त भएको बखतमा भगवान्‌लाई अर्पण गरिएको पवित्र अन्न विधिपूर्वक श्रद्धाले सत्पात्रलाई खुवाइन्छ भने त्यो अक्षय बन्दछ र इच्छा गरिएका कुरा पुग्दछन्।

देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च ।
अन्नं संविभजन् पश्येत् सर्वं तत्पुरुषात्मकम् ॥ ६ ॥

पदार्थ–
देवर्षिपितृभूतेभ्यः = देवता, ऋषि, पितृ र अन्य प्राणीहरूलाई
स्वजनाय = आफन्तलाई तथा
आत्मने च = आफूलाई पनि
अन्नं = अन्न

संविभजन् = भाग लगाउँदै
तत् सर्वं = त्यो सबै
पुरुषात्मकम् = भगवन्मय नै
पश्येत् = देखोस्

वाक्यार्थ– सद्गृहस्थले देवता, ऋषि, पितृ र अन्य आफन्त सहित सबै प्राणीहरूलाई अन्न आदि भाग लगाइदेओस् र आफूलाई पनि छुट्याओस्। त्यस क्रममा सबैमा भगवद्दृष्टि गरोस्।

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित्।
मुन्यन्नैः स्यात् परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया॥ ७॥

पदार्थ–
धर्मतत्त्ववित् = धर्मको तत्त्व बुझ्ने व्यक्तिले
श्राद्धे = श्राद्धमा
आमिषं = मासु
न दद्यात् = नदेओस्
न च अद्यात् = नखाओस् पनि
मुन्यन्नैः = मुनिहरूले ग्रहण गर्ने अन्नबाट
यथा = जसरी
परा प्रीतिः = परम आनन्द हुन्छ, त्यो
पशुहिंसया = पशुहिंसाबाट
न स्यात् = हुँदैन

वाक्यार्थ– धर्मको तत्त्व बुझेको व्यक्तिले श्राद्धमा मासु आदि आमिष कुरा दिने र खाने काम नगरोस् किनभने मुनिहरूले खाने शुद्ध अन्नबाट मन जति प्रसन्न हुन्छ त्यति पशुहिंसाबाट हुँदैन।

नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम्।
न्यासो दण्डस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः॥ ८॥

पदार्थ–
भूतेषु = सम्पूर्ण प्राणीहरूमा
मनोवाक्कायजस्य = मन, वचन र शरीरबाट हुने
दण्डस्य = हिंसाको
यः न्यासः = जो त्याग हो
एतादृशः = यही नै
परः धर्मः = परम धर्म हो
सद्धर्मम् = सद्धर्मलाई
इच्छताम् = चाहने
नृणां = व्यक्तिहरूको लागि
न = (यो भन्दा अर्को धर्म) छैन

वाक्यार्थ– सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई मन, वचन र कर्मबाट कुनै पनि हिंसा नगर्नु नै परम धर्म हो। सद्धर्म चाहने व्यक्तिको लागि योभन्दा अर्को धर्म छैन।

एके कर्ममयान् यज्ञान् ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः।
आत्मसंयमनेऽनीहा जुह्वति ज्ञानदीपिते॥ ९॥

पदार्थ–
एके = कोही
अनीहाः = कामनारहित
यज्ञवित्तमाः = यज्ञतत्त्ववेत्ता
ज्ञानिनः = ज्ञानी व्यक्तिहरू
ज्ञानदीपिते = ज्ञानले धप्प बलेको
आत्मसंयमने = मनको संयमरूप अग्निमा
कर्ममयान् = कर्ममय
यज्ञान् = यज्ञहरूलाई
जुह्वति = हवन गर्दछन्

वाक्यार्थ– कोही यज्ञतत्त्ववेत्ता ज्ञानी मानिसहरू कामनारहित भएर, ज्ञानले धप्प बलेको आत्मसंयमरूप अग्निमा कर्ममय यज्ञहरूलाई हवन गर्दछन्।

द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति।

एष माकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृब्ध्रुवम्॥ १०॥

पदार्थ–
हि = निश्चय नै
द्रव्ययज्ञैः = विभिन्न द्रव्यहरूद्वारा सम्पादन गरिने (पशुबलि दिइने) यज्ञहरूद्वारा
यक्ष्यमाणं = पूजा गरिरहेको व्यक्तिलाई
दृष्ट्वा = देखेर
भूतानि = प्राणीहरू
एषः = यो
अकरुणः = दयारहित
अतज्ज्ञः = धर्मतत्त्व नबुझेको
असुतृप् = अर्काबाट आफ्नो प्राणलाई पोषण गर्नेले
मा = मलाई
ध्रुवम् = निश्चय नै
हन्यात् = मार्ला भनेर
बिभ्यति = डराउँछन्

वाक्यार्थ– विभिन्न द्रव्यहरूद्वारा सम्पादन गरिने (पशुबलि दिइने) यज्ञहरूद्वारा पूजा गरिरहेको व्यक्तिलाई देखेर प्राणीहरू यो दयारहित, धर्मतत्त्व नबुझेको र अर्काको प्राणबाट आफ्नो पोषण गर्ने व्यक्तिले मलाई पनि मार्न सक्छ भनेर डराउँछन्।

तस्माद् दैवोपपन्नेन मुन्यन्नेनापि धर्मवित्।

सन्तुष्टोऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः॥ ११॥

पदार्थ–
तस्मात् = त्यसैले
धर्मवित् = धर्मवेत्ताले
दैवोपपन्नेन = प्रारब्धबाट प्राप्त
मुन्यन्नेन अपि = मुनिजनोचित शुद्ध अन्नद्वारा पनि
अहरहः = दिनदिनै
नित्यनैमित्तिकीः = नित्य र नैमित्तिक
क्रियाः = कर्महरू
सन्तुष्टः = अति सन्तुष्ट हुँदै
कुर्यात् = गरोस्

वाक्यार्थ– त्यसैले धर्मको तत्त्व बुझेको व्यक्तिले प्रारब्धबाट प्राप्त भएको मुनिजनले लिने शुद्ध अन्नद्वारा नै अति सन्तुष्ट भएर दिन-दिनै नित्य र नैमित्तिक कर्महरू गरोस्।

विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः।

अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत् त्यजेत्॥ १२॥

पदार्थ–
धर्मज्ञः = धर्मलाई बुझ्ने व्यक्तिले
विधर्मः = विधर्म
परधर्मः = परधर्म
आभास = आभास
उपमा = उपमा र
छलः च = छल पनि
इमा = यी
पञ्च = पाँच ओटा
अधर्मशाखाः = अधर्मरूपी वृक्षका हाँगाहरूलाई
अधर्मवत् = अधर्मलाई झैँ गरी
त्यजेत् = त्यागोस्

वाक्यार्थ– धर्मज्ञ व्यक्तिले विधर्म, परधर्म, आभास, उपमा र छल यी पाँच अधर्मका शाखाहरूलाई अधर्मलाई नै झैँ गरी त्यागोस्।

धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मोऽन्यचोदितः।
उपधर्मस्तु पाखण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः॥ १३॥
यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात् पृथक्।
स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये॥ १४॥

पदार्थ–
धर्मबाधः = धर्मबुद्धिले गर्दा आफ्नो धर्ममा बाधा पुगे त्यसलाई
विधर्मः = विधर्म भनेर
स्यात् = भन्दछन्
अन्यचोदितः = कुनै अन्य व्यक्तिले अर्काकै लागि भनेको
परधर्मः = परधर्म हुन्छ
पाखण्डः = वेदविरुद्ध
वा = अथवा
दम्भः तु = अर्कालाई ठग्ने धर्म त
उपधर्मः = उपधर्म हुन्छ
शब्दभित् = वेद आदिलाई अन्यथा व्याख्या गर्नु
हि = निश्चय नै
छलः = छल हो
यः = जो
पुम्भिः = पुरुषहरूद्वारा
आश्रमात् = आ–आफ्नो आश्रम र वर्णव्यवस्थाभन्दा
पृथक् = बेग्लै
इच्छया = स्वेच्छाले
कृतः तु = आचरण गर्दछ भने त्यो त
आभासः = आभास हो
स्वभावविहितः = स्वभावलाई हेरेर बनाइएको
धर्मः = वर्णाश्रम धर्म
कस्य = कसको
प्रशान्तये = शान्तिका लागि
न इष्टः = समर्थ छैन र

वाक्यार्थ– जसलाई धर्मबुद्धिले आचरण गर्दा आफ्नो धर्ममा बाधा पुग्छ भने त्यो विधर्म हो। कुनै अन्य व्यक्तिले अर्काकै लागि भनेको धर्म परधर्म हो। त्यस्तै अर्कालाई ठग्न गरिने धर्म उपधर्म हो भने वेदको उल्टो व्याख्या गरी त्यसैलाई धार्मिक मान्यता दिनु छल हो र वर्णधर्म तथा आश्रमधर्म विपरीत स्वेच्छाले आचरण गर्नु आभास हो। वास्तवमा स्वभावलाई हेरेर विधान गरिएको वर्णाश्रम धर्मले कसको शान्ति र दुःखको नाश गर्दैन र ?

विवरण– धर्म-अधर्मलाई शास्त्रीय नियमअनुसार नै बुझ्नुपर्छ। शास्त्रले मानिसको धर्मलाई सामान्य र विशेष गरी दुई रूपमा छुट्याएको पाइन्छ। प्राणीहरूमा दया गर्नु, सत्य, सन्तोष आदि सामान्य धर्म हुन् (श्रीमद्भागवत, ७/११/६) भने विशेष धर्म भनेको वर्णाश्रम धर्म हो। विशेष धर्मको व्यवस्था शास्त्रले व्यक्तिको अधिकार र क्षमतालाई हेरी गरेको हुनाले यही विशेष धर्मको पालनामा मानिसहरू भ्रान्त हुने सम्भावना रहन्छ। विशेष धर्मको पालना गर्दा सावधानी नअपनाएमा कहिलेकाहीँ अधर्म हुने सम्भावना पनि रहन्छ।

जुन कर्म गर्दा आफ्नो वर्णाश्रम धर्ममा बाधा पुग्छ त्यसलाई विधर्म भनिन्छ। गृहस्थले सन्ध्यावन्दन, अतिथिसेवा आदि नित्य कर्मलाई छाडी मोक्षका लागि ध्यान वा आत्मचिन्तनतर्फ मात्र लाग्नु विधर्म हो किनभने यसले आफ्नो वर्णाश्रम अनुसारको धर्मलाई बाधा पुग्दछ। एउटा वर्ण वा आश्रमका व्यक्तिका लागि बताइएका कर्म अरू वर्ण वा आश्रमका व्यक्तिले गर्नु परधर्म हो। जस्तै ब्राह्मणले वेद, शास्त्र आदिको अध्ययन-अध्यापनलाई छाडी व्यापार, नोकरी आदि गर्नु

र शूद्रले पुरोहित कर्म गर्नु परधर्मको आचरण हो। सनातन वैदिक मतलाई छाडी अनेक पाखण्ड मतमा लाग्नु उपधर्म हो। शास्त्रवचनलाई उल्टो तरिकाले व्याख्या गरी काम गर्नुलाई छल भनिन्छ। शास्त्रको आज्ञानुसार नभई मनमानी रूपमा आचरण गर्नुलाई आभास भनिन्छ। धर्म र अधर्मको यो सूक्ष्म र संवेदनशील नियमलाई शास्त्रको अध्ययन र विश्लेषण गरेर बुझ्नुपर्छ। धर्म नै गर्दैछु भन्ने ठानेर राम्ररी विचार नगरी गरिएका कामहरू कहिलेकाहीँ अधर्मरूप हुन सक्छन्। त्यसैले त्यस्ता अधर्मरूप कर्मबाट बँच्नुपर्दछ।

धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वाधनो धनम्।
अनीहानीहमानस्य महाहेरिव वृत्तिदा॥ १५॥

पदार्थ–
अधनः = निर्धन भएर पनि
धर्मार्थम् = धर्मका लागि र
वा = अथवा
यात्रार्थं अपि = जीविकाका लागि पनि
धनम् = धन
न ईहेत = नचाहोस्
महाहेः इव = अजिङ्गरको झैँ
अनीहमानस्य = चेष्टा आदि नगर्नेलाई पनि
अनीहा = उसको त्यो निवृत्तिपरायणताले नै
वृत्तिदा = जीविका दिलाउँछ

वाक्यार्थ– आफू निर्धन भए तापनि धर्मका लागि र जीविकाका लागि भनेर धनको चाहना नगरोस्। अजिङ्गर जस्तो निश्चेष्ट भएर बसे पनि त्यही निवृत्तिपरायणता नै जीविकाको साधन बन्दछ।

सन्तुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत् सुखम्।
कुतस्तत् कामलोभेन धावतोऽर्थेहया दिशः॥ १६॥

पदार्थ–
निरीहस्य = चेष्टा नगर्ने
सन्तुष्टस्य = सन्तोषी
स्वात्मारामस्य = आफैँमा रमाउने ज्ञानीको
यत् = जो
सुखम् = सुख छ
तत् = त्यो सुख
कामलोभेन = विषयका इच्छाले र
अर्थेहया = सम्पत्तिको चाहनाले
दिशः = दिशादिशामा
धावतः = दगुर्ने व्यक्तिलाई
कुतः = कहाँबाट हुन्छ

वाक्यार्थ– चेष्टा नगरी बस्ने र आफैँमा रमाउने सन्तोषी व्यक्तिलाई जुन सुख प्राप्त हुन्छ त्यो सुख विषयका इच्छाले र सम्पत्तिको चाहनाले यता–उता दगुर्ने व्यक्तिलाई कहाँबाट हुन सक्छ र ?

सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः।
शर्कराकण्टकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवम्॥ १७॥

पदार्थ–
यथा = जसरी
उपानत्पदः = गोडामा जुत्ता लगाउने व्यक्तिका लागि
शर्कराकण्टकादिभ्यः = ढुङ्गा, काँडा आदिबाट

शिवम् = आनन्द नै हुन्छ, त्यसै गरी
सदा = सधैं
सन्तुष्टमनसः = सन्तोषी मन भएको व्यक्तिका लागि
सर्वाः दिशः = सम्पूर्ण दिशाहरू वा जुनसुकै ठाउँ पनि
सुखमयाः = सुखमय हुन्छन्

वाक्यार्थ– जसरी जुत्ता लगाउने व्यक्तिका लागि काँडा र ढुङ्गाले युक्त भएको ठाउँ पनि दुःखदायक हुँदैन त्यसै गरी सन्तोषी व्यक्तिका लागि सम्पूर्ण ठाउँहरू सुखमय बन्दछन्।

सन्तुष्टः केन वा राजन् न वर्तेतापि वारिणा।

औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद् गृहपालायते जनः॥ १८॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
सन्तुष्टः = सन्तुष्ट व्यक्ति
वारिणा अपि = पानी मात्रले पनि
वा = अथवा
केन = किन
न वर्तेत = सन्तुष्ट भएर रहँदैन
औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्यात् = जननेन्द्रिय र रसनेन्द्रियको सुखको लालसाले
जनः = मानिसहरू
गृहपालायते = कुकुर झैं यता-उता गरिरहेका हुन्छन्

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! सन्तोषी व्यक्ति पानी मात्र पिएर पनि सुखी र सन्तुष्ट भएर रहन सक्छ तर जो व्यक्ति जननेन्द्रिय र रसनेन्द्रियको सुखको लागि लिप्त हुन्छ त्यो व्यक्ति कुकुर झैं सधैं यता-उता घुमिरहन्छ।

असन्तुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यशः।

स्रवन्तीन्द्रियलौल्येन ज्ञानं चैवावकीर्यते॥ १९॥

पदार्थ–
असन्तुष्टस्य = असन्तोषी
विप्रस्य = ब्राह्मणको
इन्द्रियलौल्येन = इन्द्रिय-लोलुपताको कारणले
तेजः = ब्रह्मतेज
विद्या = शास्त्रज्ञान
तपः = तपस्या र
यशः = कीर्ति पनि
स्रवन्ति = नाश हुन्छन् र
ज्ञानं च = विवेक पनि
अवकीर्यते एव = नष्ट हुन्छ नै

वाक्यार्थ– जो ब्राह्मण असन्तोषी छ त्यसको इन्द्रियलोलुपताको कारणले ब्रह्मतेज, विद्या, तपोबल र कीर्ति पनि नष्ट हुन्छन् अनि विवेक पनि नष्ट हुन्छ।

कामस्यान्तं च क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात्।

जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः॥ २०॥

पदार्थ–
जनः = व्यक्तिको
क्षुत्तृड्भ्यां = भोक र प्यास मेटिएपछि
कामस्य = कामना
अन्तं याति = समाप्त भएर जान्छ
एतत्फलोदयात् = चाहेको फल प्राप्त भएपछि
क्रोधस्य = क्रोधको समाप्ति हुन्छ (तर व्यक्ति)
भुवः = सारा पृथिवी र

दिशः = दिशाहरू
भुक्त्वा = भोगेर र
जित्वा च = जितेर पनि
लोभस्य = लोभको
न याति = अन्तिम सीमामा पुग्दैन

वाक्यार्थ— व्यक्तिको भोक-प्यास मेटिएपछि खाने-पिउने इच्छा समाप्त हुन्छ। त्यसै गरी चाहेको फल प्राप्त भएपछि क्रोध पनि समाप्त हुन्छ तर सारा पृथिवी नै प्राप्त गरेर भोगहरू भोग्दा पनि लोभ भने समाप्त हुँदैन।

पण्डिता बहवो राजन् बहुज्ञाः संशयच्छिदः।
सदसस्पतयोऽप्येके असन्तोषात् पतन्त्यधः॥ २१॥

पदार्थ—
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
बहुज्ञाः = धेरै पढेका
संशयच्छिदः = संशयलाई निवारण गरिदिने
सदसस्पतयः = ठुला-ठुला सभाका मालिक
बहवः = धेरै
एके = कोही
पण्डिताः अपि = विद्वान्हरू पनि
असन्तोषात् = असन्तोषको कारणले
अधः = तल
पतन्ति = खस्दछन्

वाक्यार्थ— हे युधिष्ठिर! धेरै पढे-लेखेका शास्त्रवेत्ता, सभाका मालिक एवं विद्वान्हरू पनि असन्तोषको कारणले तल खस्दछन्।

असङ्कल्पाज्जयेत् कामं क्रोधं कामविवर्जनात्।
अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात्॥ २२॥

पदार्थ—
असङ्कल्पात् = सङ्कल्पको परित्यागबाट
कामं = कामलाई
जयेत् = जितोस्
कामविवर्जनात् = कामको त्याग गरेर
क्रोधं = क्रोधलाई जितोस्
अर्थानर्थेक्षया = जुन वस्तुलाई अर्थ मानेको थियो त्यसलाई अनर्थ सम्झिएर
लोभं = लोभलाई जितोस् र
तत्त्वावमर्शनात् = तत्त्वको चिन्तनबाट
भयं = भयलाई जितोस्

वाक्यार्थ— विवेकी व्यक्तिले सङ्कल्पलाई त्यागेर कामलाई जितोस्, कामको त्याग गरेर क्रोधलाई जितोस् अनि संसारी व्यक्तिले जुन वस्तुलाई अर्थ मान्छन् त्यसलाई अनर्थ सम्झिएर लोभलाई जितोस् र तत्त्वचिन्तन गरेर भयलाई जितोस्।

आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दम्भं महदुपासया।
योगान्तरायान्मौनेन हिंसां कायाद्यनीहया॥ २३॥

पदार्थ—
आन्वीक्षिक्या = अध्यात्म-विद्याद्वारा
शोकमोहौ = शोक र मोहलाई
महदुपासया = सन्तहरूको सेवाद्वारा
दम्भं = अहङ्कारलाई
मौनेन = मौनताद्वारा
योगान्तरायान् = योगका

विघ्नहरूलाई र
कायाद्यनीहया = शरीर आदिलाई
निश्चेष्ट सम्झेर
हिंसां = हिंसालाई जितोस्

वाक्यार्थ– मानिसले अध्यात्मविद्याद्वारा शोक र मोहलाई, सन्तजनको सेवाद्वारा अहङ्कारलाई, मौनद्वारा योगका विघ्नहरूलाई र प्राण, शरीर आदिलाई निश्चेष्ट सम्झिएर हिंसालाई जितोस्।

कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात् समाधिना।
आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया॥ २४॥

पदार्थ–
कृपया = दयाद्वारा
भूतजं = अधिभौतिक
दुःखं = दुःखलाई
समाधिना = समाधिद्वारा
दैवं = आधिदैविक दुःखलाई
योगवीर्येण = यौगिक शक्तिद्वारा
आत्मजं = आध्यात्मिक दुःखलाई र
सत्त्वनिषेवया = सात्त्विक आहार-विहारद्वारा
निद्रां = निद्रालाई
जह्यात् = जितोस्

वाक्यार्थ– मानिसले दयाद्वारा आधिभौतिक दुःखलाई, समाधिद्वारा आधिदैविक दुःखलाई र यौगिक शक्तिद्वारा आध्यात्मिक दुःखलाई जित्दै सात्त्विक आहारविहारद्वारा निद्रालाई पनि जितोस्।

रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च।
एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत्॥ २५॥

पदार्थ–
रजस्तमः च = रजोगुण र तमोगुणलाई
सत्त्वेन च = सत्त्वगुणले जितोस्
सत्त्वं च = सत्त्वगुणलाई पनि
उपशमेन = आसक्तिरहित भएर जितोस् र
हि = निश्चय नै
पुरुषः = मानिसले
एतत् सर्वं = यी सबै काम आदिलाई
गुरौ = गुरुमा
भक्त्या = भक्तिले
अञ्जसा = सजिलैसँग
जयेत् = जितोस्

वाक्यार्थ– मानिसले सत्त्वगुणद्वारा रजोगुण र तमोगुणलाई जितोस्, अनासक्तिद्वारा सत्त्वगुणलाई पनि जितोस् र गुरुमा निश्चल भक्ति गरेर सारा कामनालाई सजिलैसँग जितोस्।

विवरण– सत्त्व, रज र तम यी तीन ओटै गुणहरूलाई नजितीकन निर्गुण परमतत्त्वको प्राप्ति हुन सक्दैन। त्यसैले मानिसले क्रमशः एक-एक गरी दुर्वृत्तिहरूलाई जित्दै जानुपर्दछ भन्ने भाव माथिका श्लोकहरूमा व्यक्त गरिएको छ। कुनै विषयको कामना मनमा उत्पन्न भयो भने त्यस विषयको सङ्कल्पलाई त्यागेर कामनालाई जित्नुपर्दछ। बारम्बारको योगाभ्यासले कामना उत्पन्न हुन बिस्तारै कम हुँदै जान्छ। कामना गरिएको वस्तु नपाउँदा नै क्रोध हुने हो। त्यसैले कामनालाई हटाएर क्रोधलाई जित्नुपर्दछ। मानिसले सबभन्दा बढी लोभ सम्पत्तिमा नै गर्दछ। त्यसमा चिन्ता, चोरभय, नाश आदि अनेक अनर्थ छन् भनी विचार गर्नाले लोभ कम हुँदै जान्छ। आफू अजर-अमर आत्मतत्त्व भएको विचार गर्नाले रोग, बुढ्याइँ, मृत्यु आदिको भय समाप्त हुन्छ। अनात्मा

शरीर आदिमा आत्मबुद्धि गर्नाले नै शोक र मोह हुन्छन्। आत्मा र अनात्मालाई छुट्याएर बुझेपछि ती अनात्माका धर्म आफूमा आउँदैनन्। दम्भ अर्थात् अहङ्कार मानिसको ठुलो शत्रु हो। पूजा-पाठ, सत्सङ्ग र सत्कर्मबाट पनि कोही मानिसमा अहङ्कार बढ्दै गएको पाइन्छ। भगवान्को मूर्ति अगाडि गएर आफूले गरेका पापकर्मको क्षमा मागे पनि अरू सबै मानिसका अगाडि चाहिँ आफूलाई ठुलोबडो र धर्मात्मा देखाइरहँदा त्यसो गर्ने व्यक्तिको अहङ्कार घट्दैन। त्यसैले कुनै महापुरुषको चरणमा परी आफ्ना समस्त दुर्गुणहरू व्यक्त गऱ्यो भने आत्मज्ञानी महापुरुषको उदात्त चरित्र र आफ्ना दुर्गुणको ज्ञानले मानिसलाई मिथ्याभिमान त्यागेर विनम्र हुन सिकाउँदछ। सांसारिक विषयका कुराकानीले साधनाशक्तिलाई क्षीण गर्दछ। यसर्थ सांसारिक विषयका कुराकानी साधनाका विघ्न हुन्। तिनलाई मौनताद्वारा जित्नुपर्दछ। शरीर र इन्द्रियलाई हिंसाकार्यमा लाग्न नदिएर हिंसालाई जित्नुपर्दछ। त्यसै गरी दयाद्वारा आधिभौतिक दुःखलाई, समाधिद्वारा आधिदैविक दुःखलाई र योगबलद्वारा आध्यात्मिक दुःखलाई जित्नुपर्दछ। सात्त्विक आहार-विहारद्वारा निद्रालाई जित्नुपर्छ। रजोगुणी र तमोगुणी वृत्तिलाई सत्त्वगुणको सहाराले अनि सत्त्वगुणी वृत्तिलाई पनि उपरति वा वैराग्यद्वारा जित्नुपर्दछ। सम्पूर्ण दोषहरूलाई जित्ने सजिलो साधन चाहिँ अटल गुरुभक्ति हो। गुरुकै आज्ञानुसार आचरण गर्ने अनि आफ्ना सम्पूर्ण समस्याहरू गुरुसँग नलुकाईकन खोल्ने व्यक्ति सम्पूर्ण दोषहरूबाट सजिलै मुक्त हुन्छ।

यस्य साक्षाद् भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ।
मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत्॥ २६॥

पदार्थ–
साक्षात् = प्रत्यक्षरूपमा
भगवति = भगवत्स्वरूप
ज्ञानदीपप्रदे = हृदयमा ज्ञानको ज्योति बालिदिने
गुरौ = गुरुमा
यस्य = जसको
मर्त्यासद्धीः = मान्छे नै हुन् भन्ने खराब बुद्धि छ भने
तस्य = त्यस व्यक्तिको
श्रुतं = शास्त्राध्ययन तथा श्रवण
सर्वं = सबै
कुञ्जरशौचवत् = हात्तीले स्नान गरेजस्तो निरर्थक हुन्छ

वाक्यार्थ– ज्ञानदाता साक्षात् भगवान्स्वरूप गुरुमा जसको मनुष्यबुद्धि (गुरु पनि मान्छे नै त हुन् भन्ने खालको सोचाइ) छ त्यस व्यक्तिको शास्त्रको अध्ययन र श्रवण आदि हात्तीले गरेको स्नान जस्तो निरर्थक भएर जान्छ।

एष वै भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः।
योगेश्वरैर्विमृग्याङ्घ्रिर्लोको यं मन्यते नरम्॥ २७॥

पदार्थ–
एषः = हृदयमा ज्ञानज्योति बालिदिने गुरु
प्रधानपुरुषेश्वरः = प्रकृति र पुरुषको नियामक हुनुहुन्छ
योगेश्वरैः = ठुला-ठुला योगीहरूले
विमृग्याङ्घ्रिः = जसका चरणको खोजी गर्दछन् र जो
साक्षात् = साक्षात्
भगवान् = परमात्मा हुनुहुन्छ
वै = निश्चय नै

लोकः = सामान्य मानिस	**नरम्** = मानिसहरूको रूपमा
यं = त्यस्ता गुरुलाई	**मन्यते** = मान्दछ

वाक्यार्थ– हृदयमा ज्ञानज्योति बालिदिने गुरु साक्षात् प्रकृति र पुरुषको नियामक परमात्मा हुनुहुन्छ। ठुला-ठुला योगीहरू पनि उहाँकै चरणको सेवा र ध्यान गर्दछन्। सामान्य मानिसहरू त्यस्ता गुरुलाई मान्छेको रूपमा हेर्दछन्।

षड्वर्गसंयमैकान्ताः सर्वा नियमचोदनाः।

तदन्ता यदि नो योगानावहेयुः श्रमावहाः॥ २८॥

पदार्थ–

सर्वाः = सम्पूर्ण	मत्सर)लाई विजय गर्नमा नै	(यी षड्वर्गमाथिको विजय)
नियमचोदनाः = शास्त्रीय विधिनियमहरू	लागेका हुन्छन्	**न आवहेयुः** = सिद्ध गर्न सकिएन भने
षड्वर्गसंयमैकान्ताः = छ शत्रु (काम, क्रोध, लोभ, मद, मोह,	**तदन्ताः** = ती सबै भइसकेपछि पनि	**श्रमावहाः** = ती सबै श्रम मात्र हुन्छन्
	यदि = यदि	
	योगान् = चित्तवृत्तिको निरोध	

वाक्यार्थ– शास्त्रमा बताइएका विधिनियमहरू सबै काम, क्रोध आदि छ शत्रुमाथि विजय प्राप्त गर्नका लागि नै बताइएका हुन्। ती सबै नियमहरूको आचरण गर्दाखेरि पनि चित्तवृत्तिको निरोध वा यी षड्वर्गमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिएन भने ती शास्त्रीय विधिनियमहरूको पालनले श्रम मात्र भयो भनेर बुझ्नु पर्छ।

यथा वार्तादयो ह्यर्था योगस्यार्थं न बिभ्रति।

अनर्थाय भवेयुस्ते पूर्तमिष्टं तथासतः॥ २९॥

पदार्थ–

यथा = जसरी	**अर्थं** = प्रयोजनलाई	**तथा** = त्यस्तै
वार्तादयः = कृषि, वाणिज्य आदि लौकिक कुराहरूले र	**न बिभ्रति** = पूरा गर्न सक्दैनन्	**असतः** = दुष्ट व्यक्तिको
अर्थाः = तिनीहरूका फलहरूले	**ते** = तिनीहरू	**पूर्तम्** = पूर्तकर्म र
योगस्य = योगसाधनाको	**हि** = निश्चय नै	**इष्टं** = इष्ट आदि कर्म पनि (अनर्थको लागि नै हुन्छन्)
	अनर्थाय = अनर्थका लागि	
	भवेयुः = हुन्छन्	

वाक्यार्थ– जसरी कृषि, वाणिज्य आदि लौकिक कर्मले भगवत्प्राप्तिरूप योग साधनाको फल दिन सक्दैनन्, ती कर्म केवल अनर्थका लागि मात्र हुन्छन् त्यसै गरी दुष्ट व्यक्तिहरूद्वारा गरिएका श्रौत, स्मार्त आदि इष्ट र पूर्त कर्मले पनि कल्याणकारक फल दिन सक्दैनन्, ती पनि केवल अनर्थका लागि मात्र हुन्छन्।

टिप्पणी– इष्ट र पूर्त कर्मको परिचय यही अध्यायको श्लोक ४८-४९ मा दिइएको छ।

यश्चित्तविजये यत्तः स्यान्निःसङ्गोऽपरिग्रहः ।

एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भिक्षामिताशनः ॥ ३० ॥

पदार्थ–
यः = जो कोही व्यक्ति
चित्तविजये = मनमाथि विजय पाउनको लागि
यत्तः = लागेको
स्यात् = छ भने
निःसङ्गः = परिवाररहित भएर
एकः = एक्लै
विविक्तशरणः = एकान्तमा रहोस्
अपरिग्रहः = केही कुराको पनि इच्छा नराखी
भिक्षुः = भिक्षा वृत्तिले जीविका चलाउँदै
भिक्षामिताशनः = भिक्षाबाट परिमित भोजन मात्र खाओस्

वाक्यार्थ– जो व्यक्ति मनमाथि विजय प्राप्त गर्न चाहन्छ त्यस व्यक्तिले पारिवारिक संसर्ग त्यागेर केही कुराको पनि इच्छा नराखी एकान्तमा बसोस् र भिक्षावृत्तिले मात्र जीविका चलाओस्।

देशे शुचौ समे राजन् संस्थाप्यासनमात्मनः ।

स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीतर्ज्वङ्ग ओमिति ॥ ३१ ॥

पदार्थ–
राजन् = हे युधिष्ठिर
शुचौ = पवित्र
समे = समतल
देशे = ठाउँमा
आत्मनः = आफ्नो
आसनम् = आसन
संस्थाप्य = राखेर
तस्मिन् = त्यसमा
ऋज्वङ्गः = सोझो भएर
स्थिरं = चञ्चलतारहित भई
समं = समानरूपमा
सुखं = सुखपूर्वक
ओम् इति = ॐ उच्चारण गर्दै
आसीत = बसोस्

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! साधना गर्दा शुद्ध र समतल भूमिमा आसन बनाएर त्यसमा सोझो भएर स्थिर भएर राम्रोसँग सुखपूर्वक बसी ॐकारको उच्चारण गरोस्।

प्राणापानौ सन्निरुन्ध्यात् पूरकुम्भकरेचकैः ।

यावन्मनस्त्यजेत् कामान् स्वनासाग्रनिरीक्षणः ॥ ३२ ॥

पदार्थ–
यावत् = जहिलेसम्म
मनः = मनले
कामान् = कामनाहरूलाई
त्यजेत् = छाड्छ (त्यहाँसम्म)
स्वनासाग्रनिरीक्षणः = आफ्नो नाकको अग्रभागलाई हेर्दै
पूरकुम्भकरेचकैः = प्राणायामका पूरक, कुम्भक र रेचक विधिद्वारा
प्राणापानौ = प्राण र अपानलाई
सन्निरुन्ध्यात् = रोकोस्

वाक्यार्थ– जहिलेसम्म मनले कामनाहरूलाई त्याग्दैन तहिलेसम्म आफ्नो नाकको अग्रभागलाई हेर्दै साधनारत बन्नुपर्छ र पूरक, कुम्भक र रेचक यी प्राणायामका विधिद्वारा प्राण र अपान वायुलाई रोक्नुपर्छ।

यतो यतो निःसरति मनः कामहतं भ्रमत् ।

ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुन्ध्याच्छनैर्बुधः ॥ ३३ ॥

पदार्थ–
बुधः = विवेकी मानिसले
कामहतं = कामनाबाट घाइते भएको
भ्रमत् = यता–उता घुम्दै गरेको
मनः = मनलाई
यतः यतः = जहाँ–जहाँ
निःसरति = जान्छ
ततस्ततः = त्यहाँ–त्यहाँबाट
उपाहृत्य = फर्काएर
शनैः = बिस्तारै–बिस्तारै
हृदि = हृदयमा
रुन्ध्यात् = रोकोस्

वाक्यार्थ– विवेकी मानिसले कामनाबाट घाइते भएर यता–उता घुम्दै गरेको मनलाई जहाँ–जहाँ जान्छ त्यहाँ–त्यहाँबाट फर्काएर बिस्तारै हृदयमैं रोक्ने प्रयास गरोस्।

एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीयसा यतेः।
अनिशं तस्य निर्वाणं यात्यनिन्धनवह्निवत्॥ ३४॥

पदार्थ–
एवम् = यसरी
अनिशं = बारम्बार
अभ्यसतः = अभ्यास गरिरहने
तस्य = त्यो
यतेः = साधकको
चित्तं = चित्त
अल्पीयसा = थोरै
कालेन = समयमै
अनिन्धनवह्निवत् = दाउरा सकिएपछिको आगो झैं
निर्वाणं = शान्त
याति = हुन्छ

वाक्यार्थ– यसरी मनको नियन्त्रणका लागि बारम्बार अभ्यास गरिरहने साधकको चित्त थोरै समयमा नै दाउरा सकिएपछिको आगोजस्तो शान्त बन्दछ।

कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखिलवृत्ति यत्।
चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित्॥ ३५॥

पदार्थ–
यत् = जो
कामादिभिः = काम, क्रोध आदिद्वारा
अनाविद्धं = नछोइएको
प्रशान्ताखिलवृत्ति = सारा वृत्तिहरू शान्त भइसकेको
चित्तं = चित्त
ब्रह्मसुखस्पृष्टं = ब्रह्मसुखलाई भेट्टाइसकेपछि
कर्हिचित् = कहिल्यै पनि
न एव उत्तिष्ठेत = विषयतिर उठ्दैन

वाक्यार्थ– जब काम, क्रोध आदिद्वारा नछोइएको र सारा वृत्तिहरू शान्त भइसकेको शुद्ध चित्तले ब्रह्मसुखलाई भेट्टाउँछ, त्यसपछि त्यो चित्त फेरि विषयतिर कहिल्यै फर्किंदैन।

यः प्रव्रज्य गृहात् पूर्वं त्रिवर्गावपनात् पुनः।
यदि सेवेत तान् भिक्षुः स वै वान्ताश्यपत्रपः॥ ३६॥

पदार्थ–
त्रिवर्गावपनात् = धर्म आदि त्रिवर्गको खेती गरिने
गृहात् = घर–गृहस्थीबाट
पूर्वं = पहिला
प्रव्रज्य = छाडेर (संन्यस्त भएर)

यः = जो
पुनः = फेरि
यदि = यदि कुनै स्थितिमा
तान् = तिनै विषयहरूको
सेवेत = सेवन गर्दछ भने
वै = निश्चय नै
सः = त्यो
अपत्रपः = लाज नभएको
भिक्षुः = संन्यासी हो र
वान्ताशी = आफैंले वान्ता गरेको चिज खानेवाला हो

वाक्यार्थ– जो संन्यासी पहिला धर्म आदि त्रिवर्गको सेवन गर्ने गृहस्थाश्रममा रहेर वैराग्यपूर्वक संन्यस्त हुन्छ र पछि फेरि तिनै विषयहरूको सेवन गर्दछ भने त्यो लाज नभएको संन्यासी आफैंले वान्ता गरेको चिज खानेवाला हो।

यैः स्वदेहः स्मृतोऽनात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात्।

त एनमात्मसात् कृत्वा श्लाघयन्ति ह्यसत्तमाः॥ ३७॥

पदार्थ–
यैः = जसले
स्वदेहः = आफ्नो शरीरलाई
न आत्मा = आत्मा होइन
मर्त्यः = मरणधर्मा हो
विट्कृमिभस्मसात् = परिणाममा किरा, विष्टा वा खरानी हुन्छ भनेर
स्मृतः = सुरुमा बुझेर सबै छाडे फेरि अहिले
ते = तिनीहरू
एनम् = यो शरीरलाई
आत्मसात् कृत्वा = आत्मा नै हो भनेर
श्लाघयन्ति = प्रशंसा गर्छन् भने
हि = निश्चय नै
असत्तमाः = ती मूर्ख हुन्

वाक्यार्थ– जसले पहिला शरीरलाई मरणधर्मा भनेर बुझे र परिणाममा विष्टा, किरा र खरानी बन्ने हो भनेर निश्चय पनि गरे। अहिले तिनैले यदि त्यस शरीरमा आत्मबुद्धि गर्छन् र त्यसैको प्रशंसा गर्दछन् भने तिनीहरू ज्यादै मूर्ख हुन्।

गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि।

तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिन्द्रियलोलता॥ ३८॥

आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडम्बकाः।

देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकम्पया॥ ३९॥

पदार्थ–
गृहस्थस्य = गृहस्थको
क्रियात्यागः = कर्म त्याग
वटोः अपि = ब्रह्मचारीको पनि
व्रतत्यागः = व्रतको त्याग
तपस्विनः = वानप्रस्थ (तपस्वी)को
ग्रामसेवा = गाउँमा निवास र
भिक्षोः = संन्यासीको
इन्द्रियलोलता = इन्द्रियलोलुपता
एते = यी सबै
आश्रमापसदाः = ती–ती आश्रमका कलङ्क हुन्
खलु = निश्चय नै यिनीहरू
आश्रमविडम्बकाः = आश्रमको ढोँग रच्दैछन्
देवमायाविमूढान् = भगवान्को मायाले मोहित भएका
तान् = त्यस्ता ढोँगीहरूलाई
अनुकम्पया = दयाको पात्र सम्झिएर
हि = निश्चय नै
उपेक्षेत = उपेक्षा गरिदिनुपर्दछ

वाक्यार्थ– यदि कोही गृहस्थले कर्मत्याग गर्छ, ब्रह्मचारीले व्रतत्याग गर्छ, वानप्रस्थ गाउँमा बस्छ र संन्यासीले इन्द्रियलोलुप भएर बस्छ भने यी सबै आ–आफ्ना आश्रमका कलङ्क हुन्। यिनीहरू ती–ती आश्रमीको रूपमा ढोँग रचेर घुमिरहेका छन्। भगवान्को मायाले मोहित भएका यिनीहरूलाई दयाको पात्र सम्झिएर उपेक्षा गरिदिनुपर्दछ।

आत्मानं चेद् विजानीयात् परं ज्ञानधुताशयः।
किमिच्छन् कस्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति लम्पटः॥ ४०॥

पदार्थ–
आत्मानं = जीवात्मालाई
परं = परमात्माको रूपमा
विजानीयात् चेत् = बुझ्दछ भने
ज्ञानधुताशयः = ज्ञानले वासना नष्ट भएको त्यो व्यक्तिले फेरि
किम् = के
इच्छन् = इच्छा गर्दै
कस्य वा हेतोः = केका लागि
लम्पटः = विषयमा लम्पट भएर
देहं = शरीरलाई
पुष्णाति = पोषण गर्ला

वाक्यार्थ– यदि कसैले जीवात्मा र परमात्माको एकताको साक्षात्कार गर्दछ भने ज्ञानद्वारा वासना नष्ट भएको त्यो व्यक्तिले केको इच्छा गर्दै, केका लागि फेरि विषयमा लम्पट भएर शरीरको पोषण गर्ला ?

आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि हयानभीषून् मन इन्द्रियेशम्।
वर्त्मानि मात्रा धिषणां च सूतं सत्त्वं बृहद्बन्धुरमीशसृष्टम्॥ ४१॥
अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रेऽभिमानं रथिनं च जीवम्।
धनुर्हि तस्य प्रणवं पठन्ति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यम्॥ ४२॥

पदार्थ–
शरीरं = शरीरलाई
रथम् = रथ भनेर
आहुः = ज्ञानीहरू भन्दछन् र
इन्द्रियाणि = इन्द्रियहरूलाई
हयान् = घोडा भनेका छन्
इन्द्रियेशम् = इन्द्रियहरूको मालिक
मनः = मनलाई
अभीषून् = लगाम
मात्रा = विषयहरू
अमी = यी
वर्त्मानि = बाटाहरू र
धिषणां च = बुद्धिलाई पनि
सूतं = सारथि भनिएको छ तथा
सत्त्वं = चित्तलाई
ईशसृष्टम् = ईश्वरले सृष्टि गरेको
बृहत् = ठुलो
बन्धुरम् = बाँध्ने डोरी भनिएको छ
दशप्राणम् = दश प्राणलाई
अक्षं = धुर
अधर्मधर्मौ = अधर्म र धर्म
चक्रे = पाङ्ग्रा
अभिमानं = अभिमानी
जीवम् = जीवलाई
रथिनं = रथी भनिएको छ
हि = निश्चय नै
प्रणवं = ॐकार
तस्य = त्यस जीवको
धनुः = धनु हो
जीवं तु = शुद्ध जीवात्मा चाहिँ
शरं = बाण हो र
परम् एव = परमात्मा नै
लक्ष्यम् च = लक्ष्य भनेर पनि
पठन्ति = पढ्ने गर्दछन्

वाक्यार्थ– शरीर रथ हो, इन्द्रियहरू घोडा हुन् र इन्द्रियहरूको मालिक मन लगाम हो। त्यसै गरी विषयहरू नै बाटा हुन्, बुद्धि सारथि हो, चित्त नै भगवान्ले बनाएको बलियो बाँध्ने डोरी हो। दश प्राण रथका धुर हुन्, धर्म र अधर्म दुई ओटा पाङ्ग्रा हुन् अनि यो अभिमानी जीव रथको स्वामी (रथी) हो। ॐकार उसको धनु हो। शुद्ध जीवात्मा बाण हो र परमात्मा नै लक्ष्य हो भनी ज्ञानीहरूले भनेका छन्।

टिप्पणी– यी दुई श्लोकमा आएका विषयहरू कठोपनिषद् (१/३/३-४) मा प्रतिपादित विषयसँग समान छन्। यी श्लोकमा कठोपनिषद्का तिनै दुई मन्त्रतर्फ सङ्केत गरिएको हो।

रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः।
मानोऽवमानोऽसूया च माया हिंसा च मत्सरः॥ ४३॥
रजः प्रमादः क्षुन्निद्रा शत्रवस्त्वेवमादयः।
रजस्तमःप्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचित्॥ ४४॥

पदार्थ–
रागः = राग
द्वेषः = द्वेष
लोभः च = लोभ पनि
शोकमोहौ च = शोक र मोह
भयं = डर
मदः = अहङ्कार
मानः = अभिमान
अवमानः = तिरस्कार
असूया च = ईर्ष्या पनि
माया = छल
हिंसा च = हिंसा पनि
मत्सरः = डाहा
रजः = तृष्णा
प्रमादः = असावधानी
क्षुत् = भोक
निद्रा = निद्रा
एवमादयः = यिनीहरू लगायत अरू पनि
शत्रवः तु = जीवका शत्रुहरू छन्
रजस्तमःप्रकृतयः = यसमा रजोगुण र तमोगुणात्मिका वृत्तिहरू धेरै हुन्छन्
क्वचित् = कहिलेकाहीँ
सत्त्वप्रकृतयः = सत्त्वगुणका वृत्तिहरू पनि हुन्छन्

वाक्यार्थ– राग, द्वेष, लोभ, शोक, मोह, डर, अहङ्कार, अभिमान, तिरस्कार, ईर्ष्या, छल, हिंसा, डाहा, तृष्णा, असावधानी, भोक, निद्रा आदि जीवका धेरै शत्रुहरू छन्। यिनीहरूमा धेरैजसो रजोगुणात्मिका र तमोगुणात्मिका वृत्तिहरू उत्पन्न हुन्छन् र कहिलेकाहीँ सात्त्विकवृत्ति पनि उत्पन्न हुन्छन्।

यावन्नृकायरथमात्मवशोपकल्पं
धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातम्।
ज्ञानासिमच्युतबलो दधदस्तशत्रुः
स्वाराज्यतुष्ट उपशान्त इदं विजह्यात्॥ ४५॥

पदार्थ–
यावत् = जहिलेसम्म
आत्मवशोपकल्पं = इन्द्रिय आदि

आफ्नो वशमा भएको
नृकायरथम् = मनुष्य शरीररूपी रथलाई
धत्ते = धारण गर्दछ, त्यसै वेला
गरिष्ठचरणार्चनया = गुरुचरणको सेवाद्वारा
निशातम् = धारिलो
ज्ञानासिम् = ज्ञानरूपी तरबार
दधत् = लिएर
अच्युतबलः = अप्रतिहत शक्तिमान् बन्दै
अस्तशत्रुः = काम, क्रोध आदि सारा शत्रुहरूलाई हराएर
उपशान्तः = शान्त भएर
स्वाराज्यतुष्टः = परमानन्दको लाभले सन्तुष्ट हुँदै
इदं = यो शरीरलाई पनि
विजह्यात् = छाडोस्

वाक्यार्थ– यो मनुष्य शरीररूपी रथ छँदैमा र वशमा रहेका इन्द्रियहरू छँदैमा गुरुचरणको सेवाद्वारा धारिलो ज्ञानरूपी तरबार लिएर अप्रतिहत शक्तिमान् बन्दै काम, क्रोध आदि सारा शत्रुहरूलाई हराएर शान्त भई परमानन्दको लाभले सन्तुष्ट हुँदै यो मनुष्य शरीरलाई पनि त्याग्नु पर्दछ।

नो चेत् प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूता
नीत्वोत्पथं विषयदस्युषु निक्षिपन्ति।
ते दस्यवः सहयसूतममुं तमोऽन्धे
संसारकूप उरुमृत्युभये क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥

पदार्थ–
नो चेत् = थोरै मात्र असावधानी भयो भने पनि
प्रमत्तम् = सावधानीरहित यो जीव (रथी)लाई
असत् = दुष्ट
इन्द्रियवाजिसूताः = इन्द्रियरूपी घोडा र सारथि (बुद्धि) मिलेर
उत्पथं = कुमार्गमा
नीत्वा = लगेर
विषयदस्युषु = विषयरूपी डाँकाको समूहमा
निक्षिपन्ति = फालिदिन्छन्
ते = ती
दस्यवः = डाँकाहरूले
सहयसूतम् = सारथि र घोडासहित
अमुं = यो जीवलाई
उरुमृत्युभये = मृत्यु आदिले अत्यन्त भयावह
तमोऽन्धे = डर लाग्दो अन्धकारमय
संसारकूपे = संसाररूपी कुवामा
क्षिपन्ति = खसालिदिन्छन्

वाक्यार्थ– यदि ज्ञान प्राप्त गर्न सकिएन भने अत्यन्त असावधान यो जीव (रथी)लाई दुष्ट इन्द्रियरूपी घोडाहरू र बुद्धिरूपी सारथि मिलेर कुमार्गमा लैजान्छन् र विषयरूपी डाँकाहरूको समूहमा फालिदिन्छन्। त्यसपछि ती डाँकाहरूले सारथि र घोडा सहित यो जीव (रथी)लाई मृत्यु आदिको कारणले भयावह र अन्धकारमय संसारकुवामा लगेर खसालिदिन्छन्।

विवरण– माथिका श्लोकहरूमा शरीरलाई रथको रूपमा कल्पना गरी त्यसको मालिक रथी आत्माको विषयमा बताइएको छ। कठोपनिषद्मा यमराजले नचिकेतालाई यिनै रूपकहरूको प्रयोग गरेर तत्त्वोपदेश गर्नुभएको प्रसङ्ग आएको छ। शरीर रथजस्तो छ, यसको माध्यमले रथी आत्मा आफूले चाहेका विषयहरूको भोग गर्न ती-ती ठाउँमा जान्छ। इन्द्रियहरू घोडाजस्ता छन्। यिनीहरूले शरीरलाई ती-ती ठाउँमा पुऱ्याउँछन्। इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रण गर्ने मन नै यो रथको

लगाम हो। यस लगामलाई समाती इन्द्रियरूपी घोडाहरूलाई नियन्त्रित गर्ने काम बुद्धिरूपी सारथिको हो। यी सबको भरोसामा रथी जीवात्मा आनन्दभोग गर्न चाहन्छ।

यहाँ शङ्का उठ्न सक्छ— निर्गुण निराकार आत्मा कसरी विषयहरूको भोक्ता हुन सक्दछ र ? यसको उत्तर हो— आत्मा, इन्द्रिय र वासनायुक्त मन मिलेर भोक्ता जीव बन्दछ (कठोपनिषद्, १/३/४)। अन्तःकरणमा वासनाहरू छन्। यही वासनायुक्त अन्तःकरण नै जीवको उपाधि हो। त्यसैले जीवले आफ्नो सारथि बुद्धिलाई सांसारिक विषयहरूतिर जाने आज्ञा दिँदै आएको छ। वासनाग्रस्त आत्माको ढुलमुले चाला देखेर बुद्धिले संसारतिर या परमार्थतिर कता जानुपर्ने हो भन्ने कुराको निर्णय गर्न सक्दैन। यसरी जब बुद्धिले मनरूपी लगामलाई पूर्णरूपले नियन्त्रित गर्न सक्दैन तब स्वभावतः विषयतिर आसक्त इन्द्रियहरूले रथलाई विषयदेशतिर लैजान्छन् र कामनाहरूको अनन्त जन्जालभित्र फसाइदिन्छन्। जीवात्माको असावधानी र निर्णयक्षमताको अभाव नै सम्पूर्ण सांसारिक दुर्घटनाका मूल कारण हुन्। जीवले आफ्नो बाटो निश्चित गर्नका लागि नियन्त्रित बुद्धि र मनको आज्ञानुसार इन्द्रियहरूले चल्नुपर्ने हुन्छ। यसप्रकार उसले संसाररूपी वनबाट बाहिर निस्की सर्वव्यापक परमात्माको स्वरूपलाई पाउन सक्छ भन्ने कठोपनिषद् (१/३)मा प्रस्तुत विषयवस्तुलाई नै यहाँ पनि प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम्।
आवर्तते प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतम्॥ ४७॥

पदार्थ—
वैदिकम् कर्म = वैदिक कर्म
प्रवृत्तं च = प्रवृत्तिपरक र
निवृत्तं च = निवृत्तिपरक पनि गरेर
द्विविधं = दुई प्रकारको छ
प्रवृत्तेन = प्रवृत्तकर्मद्वारा लौकिक र पारलौकिक भोगहरू भोगेर
आवर्तते = जन्ममृत्यु युक्त संसारमा फर्कन्छ
निवृत्तेन = निवृत्तकर्मद्वारा
अमृतम् = परमानन्दरूप मोक्षफल
अश्नुते = प्राप्त गर्दछ (फेरि फर्कंदैन)

वाक्यार्थ— प्रवृत्तिपरक र निवृत्तिपरक गरेर वैदिक कर्म दुई प्रकारका छन्। प्रवृत्तिपरक कर्मद्वारा लौकिक र पारलौकिक भोगहरू प्राप्त हुन्छन् भने निवृत्तिपरक कर्मद्वारा मोक्षफल प्राप्त हुन्छ। निवृत्तिपरक कर्मद्वारा मोक्षफल प्राप्त भएपछि फेरि संसारमा फर्कनु पर्दैन।

हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशान्तिदम्।
दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः॥ ४८॥
एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं प्रहुतमेव च।
पूर्तं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणम्॥ ४९॥

पदार्थ—
अग्निहोत्रादि = अग्निहोत्र आदि
दर्शः च = दर्शयाग
पूर्णमासः च = पूर्णमास याग
चातुर्मास्यं = चतुर्मास्य याग
पशुः = पशुयाग

सुतः = सोमयाग
हुतं = वैश्वदेव याग र
प्रहुतम् च = बलिहरण आदि याग
एतत् = यी सम्पूर्ण यागहरू
इष्टं = इष्ट संज्ञक हुन्
हिंस्रं = हिंसायुक्त
द्रव्यमयं = द्रव्यमय र
काम्यम् = काम्य कर्महरू
प्रवृत्ताख्यं एव = प्रवृत्तकर्म-अन्तर्गत पर्दछन् र
अशान्तिदम् = अशान्ति दिने खालका हुन्छन्
सुरालयारामकूपाजीव्यादि-लक्षणम् = मन्दिर, धर्मशाला, बगैँचा आदि र इनार, कुवा आदि बनाउने कर्मलाई
पूर्तं = पूर्त कर्म भनिन्छ

वाक्यार्थ– अग्निहोत्र आदि, दर्शयाग, पूर्णमास याग, चातुर्मास्य याग, पशुयाग, सोमयाग, वैश्वदेव याग र बलिहरण आदि याग यी सबै इष्ट कर्मअन्तर्गत पर्दछन्। यी प्रवृत्ति कर्मअन्तर्गत पर्ने द्रव्यमय यज्ञ हुन्। यिनीहरूमा हिंसा मिसिएको हुन्छ त्यसैले यिनीहरू अशान्ति दिने खालका हुन्छन्। यसै गरी मन्दिर, धर्मशाला, बगैँचा आदि बनाउने र इनार, कुवा आदि खनाउने कर्मलाई पूर्तकर्म भनिन्छ।

द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च धूमो रात्रिरपक्षयः।
अयनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिवीरुधः॥ ५०॥
अन्नं रेत इति क्ष्मेश पितृयानं पुनर्भवः।
एकैकश्येनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वेह जायते॥ ५१॥

पदार्थ–
क्ष्मेश = हे पृथ्वीपति युधिष्ठिर
द्रव्यसूक्ष्मविपाकः = यज्ञसम्बन्धी पुरोडाश आदिद्वारा बनेको सूक्ष्म शरीरलाई धारण गर्दै सर्वप्रथम
धूमः = धूमाभिमानी देवतासम्म पुग्दछ त्यसपछि
रात्रिः = रात्रिको अभिमानी देवता
अपक्षयः = कृष्णपक्ष
दक्षिणं अयनं च = दक्षिणायन, त्यसपछि
सोमः = चन्द्रलोक पुग्छ र यथोचित भोगहरू भोग गर्छ, त्यसपछि
पुनर्भवः = फेरि संसारमा प्राप्त हुने प्रवृत्तकर्ममा लागेको जीव
दर्श = औँसीको चन्द्रमा जस्तो क्षीणपुण्यमान्
ओषधिवीरुधः = वृष्टिद्वारा क्रमशः औषधि, लता, वनस्पतिरूपमा उत्पन्न हुँदै
अन्नं = अन्नको रूपमा आउँछ, त्यसपछि
रेतः = वीर्य बनेर
पितृयानं = पितृयान गतिले
एकैकश्येन = एक-एक गरेर
आनुपूर्वं = क्रमैसँग
भूत्वा भूत्वा = पुत्र-पुत्री आदिका रूपमा परिणत हुँदै
इह = यस पृथिवीमा
इति = यसरी
जायते = जन्म ग्रहण गर्दछ

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! प्रवृत्तिपरक कर्ममा लागेका व्यक्तिहरू यो शरीर छुटेपछि यज्ञसम्बन्धी पुरोडाश आदिद्वारा बनेको सूक्ष्मशरीरलाई धारण गर्दै सर्वप्रथम धूमाभिमानी देवतासम्म पुग्दछन्। त्यसपछि रात्रिको अभिमानी देवता, कृष्णपक्ष, दक्षिणायन हुँदै चन्द्रलोकसम्म पुग्दछन्। त्यहाँ यथोचित भोग भोग्दछन् र औँसीको चन्द्रमा जस्तो क्षीणपुण्य भएर वृष्टिद्वारा पृथिवीमा खस्दै औषधि, लहरा, वनस्पति आदि अन्नको रूपमा उत्पन्न हुन्छन्। त्यसलाई पुरुषले खाएपछि वीर्य

बन्दछ। यसै क्रमले ती जीवहरू फेरि जन्म ग्रहण गर्दछन्।

निषेकादिश्मशानान्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः।
इन्द्रियेषु क्रियायज्ञान् ज्ञानदीपेषु जुह्वति॥ ५२॥

पदार्थ–
निषेकादिश्मशानान्तैः = गर्भाधानदेखि अन्त्येष्टिसम्मका
संस्कारैः = संस्कारहरूद्वारा
संस्कृतः = संस्कृत भएको व्यक्ति
द्विजः = द्विज हो, (निवृत्ति-मार्गमा लागेको ब्राह्मणले)
ज्ञानदीपेषु = ज्ञानका लागि दीपक समान
इन्द्रियेषु = ज्ञानेन्द्रियहरूमा
क्रियायज्ञान् = इष्ट, पूर्त आदि क्रियामूलक यज्ञहरूलाई
जुह्वति = हवन गरिदिन्छन्

वाक्यार्थ– जसको गर्भाधानदेखि अन्त्येष्टिसम्मका संस्कारहरू गरिन्छ तिनीहरू द्विज हुन्। निवृत्तिमार्गमा लागेका द्विजहरूले ज्ञानका लागि दीपक समान ज्ञानेन्द्रियहरूमा सारा क्रियात्मक इष्ट एवं पूर्त कर्महरूलाई हवन गरिदिन्छन्।

इन्द्रियाणि मनस्यूर्मौ वाचि वैकारिकं मनः।
वाचं वर्णसमाम्नाये तमोङ्कारे स्वरे न्यसेत्॥
ओङ्कारं बिन्दौ नादे तं तं तु प्राणे महत्यमुम्॥ ५३॥

पदार्थ–
इन्द्रियाणि = इन्द्रियहरूलाई
उर्मौ = सङ्कल्पविकल्पात्मक
मनसि = मनमा
वैकारिकं = विकारले युक्त भएको
मनः = मनलाई
वाचि = वाणीमा
वाचं = वाणीलाई
वर्णसमाम्नाये = वर्णसमुदायमा
तम् = त्यो वर्णसमुदायलाई
स्वरे = अकार आदि स्वरले युक्त
ओङ्कारे = ओङ्कारमा
न्यसेत् = हवन गरोस्
ओङ्कारं = ओङ्कारलाई
बिन्दौ = बिन्दुमा
तं = त्यो बिन्दुलाई
नादे = नादमा
तं = त्यो नादलाई
प्राणे = प्राणमा
अमुम् तु = फेरि त्यो प्राणलाई
महति = परब्रह्ममा लीन गरोस्

वाक्यार्थ– ती इन्द्रियहरूलाई सङ्कल्पविकल्पात्मक मनमा, विकारयुक्त मनलाई वाणीमा, वाणीलाई वर्णसमुदायमा र वर्णसमुदायलाई तीन स्वरले युक्त भएको ओङ्कारमा हवन गरोस्। फेरि ओङ्कारलाई बिन्दुमा, बिन्दुलाई नादमा, नादलाई प्राणमा र त्यो प्राणलाई पनि परब्रह्ममा लीन गरोस्।

अग्निः सूर्यो दिवा प्राह्णः शुक्लो राकोत्तरं स्वराट्।
विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्य आत्मा समन्वयात्॥ ५४॥

पदार्थ–
अग्निः = अग्निको अभिमानी देवतासम्म पुग्छ, त्यसपछि

सूर्यः = सूर्याभिमानी देवता
दिवा = दिवसाभिमानी देवता
प्राह्णः = मध्यकाल
शुक्लः = शुक्लपक्ष
राका = पूर्णिमा तथा
उत्तरं = उत्तरायणको अभिमानी देवतासम्म पुगी
स्वराट् = ब्रह्मलोकमा गई त्यहाँको भोग भोग्दछ, त्यसपछि
विश्वः = स्थूलोपाधिक विश्वलाई
तैजसः = सूक्ष्मोपाधिक तैजसमा लीन गर्दछ र
प्राज्ञः च = सूक्ष्मोपाधिक तैजसलाई पनि कारणोपधिक प्राज्ञमा लीन गरी, त्यसपछि पनि
तुर्ये = साक्षीमा लीन गरी
समन्वयात् = यसरी सबैलाई समन्वय गरी ऊ स्वयम्
आत्मा = शुद्ध आत्मस्वरूपमा स्थित रहन्छ

वाक्यार्थ– यसरी लीन गर्दै-गर्दै निवृत्तिमार्गमा लागेको जीव शरीर छुटेपछि क्रमशः अग्निको अभिमानी देवता, दिवसाभिमानी देवता तथा मध्याह्न, शुक्लपक्ष, पूर्णिमा, उत्तरायण आदिको अभिमानी देवता हुँदै ब्रह्मलोकमा पुग्दछ र त्यहाँको भोग भोग्दछ। त्यसपछि स्थूलोपाधिक विश्वलाई सूक्ष्मोपाधिक र सूक्ष्मोपाधिक तैजसलाई पनि कारणोपाधिक प्राज्ञमा लीन गराउँछ। त्यसपछि त्यो प्राज्ञलाई पनि साक्षीमा लीन गराएर समन्वय गरी स्वयम् शुद्ध आत्मस्वरूप भएर रहन्छ।

विवरण– उत्तरायण मार्गद्वारा ब्रह्मलोक पुगेपछि मनुष्य कसरी मुक्त हुन्छ ? त्यसको प्रक्रिया यहाँ बताइएको छ। स्थूल, सूक्ष्म र कारण उपाधिलाई क्रमशः आत्मामा लीन गर्दै जीवको मुक्तिको प्रक्रिया सुरु हुन्छ। जीवका तीन अवस्था र स्वरूपहरू छन्। जाग्रत् कालमा जब स्थूल विषय र इन्द्रियरूप उपाधिद्वारा जीव विषयहरूको उपभोग गर्दछ तब त्यो विश्व बन्दछ। त्यही जीव जब मनरूप सूक्ष्म उपाधिलाई लिई वासनामय पदार्थहरूको भोग गर्दछ तब त्यसलाई तैजस भनिन्छ भने कारण उपाधि अज्ञानमा प्रतिबिम्बित भई अविद्यावृत्तिद्वारा नै अज्ञान, सुख आदिको अनुभव गर्ने सुषुप्तिकालीन आत्मालाई प्राज्ञ भनिन्छ। वास्तवमा आत्मा चाहिँ तीनवटै अवस्थाहरूदेखि पर निरुपाधिक छ भन्ने विवेचन माण्डूक्योपनिषद्, छान्दोग्योपनिषद् र बृहदारण्यकोपनिषद्मा गरिएको छ। स्थूल, सूक्ष्म र कारण तीन उपाधिमध्ये उत्तरोत्तर उपाधि श्रेष्ठ छन्। त्यसैले कारण उपाधिवाला जीव सुषुप्तिकालमा सर्वज्ञ सत्स्वरूप परमात्मासँग अभिन्न हुन्छ भनी बृहदारण्यकोपनिषद् (४/३/२१) र छान्दोग्योपनिषद् (६/८/१)मा बताइएको छ।

यहाँ के कुरा बुझ्न आवश्यक छ भने सुषुप्तिकालमा जीव आफ्ना उपाधिहरूलाई छाडी साक्षीसँग मिलेको हुन्छ। सर्वव्यापक ब्रह्मतत्त्वको सानो रूप नै साक्षी हो। यो ब्रह्म र जीवबीचको रूप हो। ब्रह्ममा कुनै उपाधि छैन तर साक्षीको उपाधि अन्तःकरण हो। जीव अन्तःकरणभित्र परेको ब्रह्मको प्रतिबिम्ब हो भने साक्षी अन्तःकरणद्वारा उपहित ब्रह्मचैतन्य हो। ऐना फुटाउँदा ऐनामा प्रतिबिम्बित आकाश पनि नष्ट हुन्छ तर घैँटो फुटाउँदा त्यहाँभित्रको आकाश नष्ट हुँदैन। यिनै दुई दृष्टान्तद्वारा साक्षी र जीवको स्वरूपलाई स्पष्ट पारिएको छ। अन्तःकरणको उत्पत्ति हुँदा त्यसको अडिने ठाउँ सर्वव्यापक ब्रह्मतत्त्व नै हो। परिच्छिन्न अन्तःकरण जति क्षेत्रमा अडिएको हुन्छ ब्रह्मतत्त्वको त्यत्ति भाग अन्तःकरणको प्रकाशक रूपले साक्षी बन्दछ भने त्यहाँभित्र प्रतिबिम्बित त्यही ब्रह्मतत्त्व जीव बन्दछ। साक्षात् द्रष्टा नै साक्षी हो। यसले अन्तःकरण र त्यसका

सम्पूर्ण कार्यहरूलाई नियाल्दछ। अन्तःकरणविना त्यसको साक्षीस्वरूप बन्न नसक्ने हुनाले यो स्वरूपलाई शुद्ध ब्रह्म मानिएको छैन। माण्डूक्योपनिषद्मा तुरीय आत्मा भनेर पनि यसैलाई सङ्केत गरिएको हो अनि छान्दोग्य र बृहदारण्यक उपनिषद्मा सत्स्वरूप प्राज्ञ परमात्मा भनेर पनि यसै साक्षीलाई बुझाइएको हो। यो तुरीय साक्षी आत्मा मायाकल्पित साक्ष्य पदार्थ (अन्तःकरण) आदिको विनाशपछि शुद्ध आत्मा नै हुन्छ। अविद्याकल्पित जाग्रत् आदि तीन अवस्थाको अपेक्षा यसलाई तुरीय भनिएको हो। जब आत्माले प्रकाशित गर्नुपर्ने ती अवस्थाहरू रहँदैनन् तब आत्मामा साक्षीत्व पनि रहँदैन। वास्तवमा अन्तर्यामीत्व र साक्षीत्व पनि ब्रह्ममा कल्पित नै हुन् भन्ने वेदान्तसिद्धान्त हो।

देवयानमिदं प्राहुर्भूत्वा भूत्वानुपूर्वशः।

आत्मयाज्युपशान्तात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते॥ ५५॥

पदार्थ–	**उपशान्तात्मा** = शान्त चित्त भएको	तत्तत् अभिमानी देवतासम्म हुँदै
इदं = यो	**आत्मयाजी** = आत्मोपासक	**आत्मस्थः** = आत्मस्वरूपमा स्थित भएर
देवयानम् = देवयान मार्ग	**अनुपूर्वशः** = क्रमैले	**न निवर्तते** = फेरि फर्कंदैन
प्राहुः = भनियो	**भूत्वा भूत्वा** = उत्तरायणमार्गद्वारा	
हि = निश्चय नै		

वाक्यार्थ– यो देवयान मार्ग हो। यस मार्गबाट शान्त चित्त भएका आत्मोपासकहरू क्रमशः अग्नि आदि अभिमानी देवताद्वारा ब्रह्मलोक पुगेर आत्मानुभव गर्दछन्, फेरि फर्कंदैनन्।

य एते पितृदेवानामयने वेदनिर्मिते।

शास्त्रेण चक्षुषा वेद जनस्थोऽपि न मुह्यति॥ ५६॥

पदार्थ–	देवताहरूको	**जनस्थः अपि** = यही देहमैं रहेर पनि
एते = यी दुई ओटा	**अयने** = मार्गलाई	**न मुह्यति** = मोहमा फस्दैन
वेदनिर्मिते = वेदद्वारा बताइएका	**शास्त्रेण चक्षुषा** = शास्त्रदृष्टिले	
पितृदेवानाम् = पितृहरूको र	**यः वेद** = जो जान्दछ त्यो	

वाक्यार्थ– जो व्यक्ति वेदले बताएको देवयान र पितृयान यी दुई मार्गलाई शास्त्रीय दृष्टिले जान्दछ, त्यो व्यक्ति यही शरीरमा रहेर पनि मोहमा फस्दैन।

आदावन्ते जनानां सद् बहिरन्तः परावरम्।

ज्ञानं ज्ञेयं वचो वाच्यं तमो ज्योतिस्त्वयं स्वयम्॥ ५७॥

पदार्थ–	**आदौ** = सृष्टिभन्दा पहिला	**सत्** = जो सत्यरूपले छ र
जनानां = प्राणीहरूको	**अन्ते** = प्रलयपछि पनि	**बहिः** = बाह्य भोग्यरूपले

अन्तः = भित्री भोक्ता रूपले	**वचः** = नामको रूपमा	**ज्योतिः तु** = प्रकाशको रूपमा
परावरम् = श्रेष्ठ रूपले र	(वाणीको रूपमा) र	पनि
कनिष्ठ रूपले	**वाच्यं** = वाच्य रूपमा वा	**अयं** = यो तत्त्ववेत्ता नै
ज्ञानं = ज्ञान रूपले तथा	(रूपकै रूपमा)	**स्वयम्** = आफैँ हुन्छ त्यसपछि
ज्ञेयं = ज्ञेय रूपले	**तमः** = अन्धकारको रूपमा र	कसरी मोह हुने

वाक्यार्थ– त्यही परमात्मा तत्त्व नै सृष्टिभन्दा पहिला र प्रलयभन्दा पछि सत्यरूपले विद्यमान छ। बाहिर भोग्यरूपले र भित्र भोक्तारूपले पनि उही छ। श्रेष्ठ र कनिष्ठरूपले, ज्ञान र ज्ञेय (पदार्थ) रूपले, वाच्य र वाचकरूपले तथा अन्धकार र प्रकाश दुबै रूपले उही नै रहेको छ। वास्तवमा त्यो स्वरूप नै आफ्नो स्वरूप हो। यो बुझिसकेपछि जीवलाई मोह हुँदैन।

आबाधितोऽपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः।

दुर्घटत्वादैन्द्रियकं तद्वदर्थविकल्पितम्॥ ५८॥

पदार्थ–	**स्मृतः** = देखिन्छ	कल्पना गरिएको मात्रै हो
आबाधितः अपि = विचार गर्दा	**तद्वत्** = त्यसै गरी	**दुर्घटत्वात्** = अनुभवद्वारा
मिथ्या सावित हुने भए पनि	**हि** = निश्चय नै	असंभव भएकोले त्यो सत्य हुन
आभासः = प्रतिबिम्ब आदि	**ऐन्द्रियकं** = इन्द्रियका विषयहरू	सक्दैन
यथा = जसरी	पनि	
वस्तुतया = वास्तविक रूपमा नै	**अर्थविकल्पितम्** = यथार्थरूपले	

वाक्यार्थ– जसरी विचार गरे पनि मिथ्या लाग्ने प्रतिबिम्ब आदि पदार्थहरू पनि पहिला सत्य जस्तै देखिन्छन्। त्यसै गरी यी इन्द्रियहरूका विषयहरू पनि विचार नगर्दा सत्य जस्ता देखिएका मात्र हुन्, अनुभव गर्दा सत्य साबित हुन सक्दैनन्।

क्षित्यादीनामिहार्थानां छाया न कतमापि हि।

न सङ्घातो विकारोऽपि न पृथङ्नान्वितो मृषा॥ ५९॥

पदार्थ–	**कतमा अपि** = कुनै पनि रूपमा	केही छैन
इह = यहाँ	**न हि** = छैन	**न अन्वितः** = न त आफ्नो
क्षित्यादीनाम् = पृथिवी आदि	**न सङ्घातः** = न त	अवयवभित्र अन्वित छन्
अर्थानां = पदार्थहरूको	पञ्चमहाभूतको समूह नै छ	**पृथक्** = न त अवयवदेखि भिन्न
छाया = विकारस्वरूप शरीर	**न अपि विकारः** = पञ्चमहा-	छन् त्यसैले
आदि	भूतको परिणाम (विकार) पनि	**मृषा** = सबै मिथ्या हो

वाक्यार्थ– यहाँ विचार गरेको खण्डमा पृथिवी आदि पदार्थहरू र तिनका विकार शरीरादि कुनै रूपमा पनि सत्य छैनन्। न त पञ्चमहाभूतको समूह नै छ र न भौतिक विकारहरू नै छन्।

वास्तवमा अवयव-अवयवी केही पनि छैनन्, त्यसैले सबै मिथ्या हुन्।

धातवोऽवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना।
न स्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवोऽन्ततः॥ ६०॥

पदार्थ–
धातवः = यी पञ्चमहाभूतहरू
तन्मात्रावयवैः विना = तन्मात्रारूप अवयव नभईकन
न स्युः = हुन सक्दैनन्
अवयवित्वात् = यिनीहरू अवयवी हुन् (अवयवको सत्तादेखि अतिरिक्त सत्ता यिनको हुन सक्दैन)
अवयविनि च = अवयवीहरू
असति = मिथ्या हुँदा
अवयवः = तिनीहरूका अवयव पनि
अन्ततः = वास्तवमा
हि = निश्चय नै
असत् = मिथ्या नै हुन्

वाक्यार्थ– पञ्चतन्मात्रारूप अवयवहरू नभईकन अवयवी पञ्चमहाभूत हुन सक्दैनन् किनभने अवयवको सत्तादेखि अतिरिक्त सत्ता अवयवीको हुँदैन। जब यी अवयवी पञ्चमहाभूत मिथ्या छन् भने यी अवयव पञ्चतन्मात्रा पनि वास्तवमा मिथ्या नै हुन्।

स्यात् सादृश्यभ्रमस्तावद् विकल्पे सति वस्तुनः।
जाग्रत्स्वापौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता॥ ६१॥

पदार्थ–
वस्तुनः = परमात्मामा
विकल्पे सति = नानात्व हुँदा
सादृश्यभ्रमः = सादृश्यको भ्रम
तावत् = अविद्या रहेसम्म
स्यात् = रहन्छ
यथा = जसरी
स्वप्ने = स्वप्नावस्थामा
जाग्रत्स्वापौ = जाग्रत् र स्वप्नको भेद देखिन्छ
तथा = त्यसै गरी
विधिनिषेधता = विधि र निषेध उत्पन्न हुन्छ

वाक्यार्थ– वास्तविकरूपले परमात्मामा भेद नहुँदा नहुँदै पनि स्वप्नावस्थामा जाग्रत् र स्वप्नावस्थाको भेदको अनुभव भए झैँ अविद्याद्वारा कल्पित भ्रमले गर्दा विधिनिषेध आदि भेद यहाँ देखिएको हो।

विवरण– श्लोक ५७-६१ मा संसारलाई मिथ्या सिद्ध गरिएको छ। जो सत् र असत् दुबै रूपले प्रतीत हुँदैन त्यो मिथ्या हो। संसारका सम्पूर्ण पदार्थहरू सत् र असत् दुबै होइनन्। घडा र टेबुललाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। घडा र टेबुल असत् होइनन्।

असत् चेत् न प्रतीयेत अर्थात्, असत् भएको भए प्रतीति हुनु नपर्ने। असत्को प्रतीति हुँदैन अर्थात् जुन वस्तुको प्रतीति हुन्छ त्यो वस्तु असत् हुँदैन। घडा र टेबुलको आ-आफ्नै नाम छ, तिनीहरूको आफ्नै आकारप्रकार देखिन्छ र यिनीहरू व्यवहारमा पनि आउँछन् वा यिनीहरूको प्रतीति हुन्छ यसैले यिनीहरू असत् होइनन्। यस्तै घडा र टेबुल सत् पनि होइनन्।

सत् चेत् न बाध्येत अर्थात् सत् भएको भए बाधित हुनु नपर्ने। जुन वस्तु बाधित हुँदैन त्यो

सत् हो। घडा र टेबुल वस्तुतः नाम मात्र हुन्। तिनीहरूमा रहेका माटो र काठ नै सत्य हुन्। यसै गरी माटो र काठ पनि आफ्नो कारण परमाणुमा कल्पित मात्र हुन्। यस्तै परमाणु पनि परमात्मामा कल्पित हो। यसैले संसारका सम्पूर्ण पदार्थहरू परमात्मामा कल्पित भएकाले तिनीहरूको बाध हुन्छ, त्यसैले तिनीहरू सत् होइनन्। यसरी संसारका पदार्थहरू सत् र असत् दुबै नभएकाले मिथ्या हुन् भन्ने सिद्ध हुन्छ।

यहाँ पनि परमात्मालाई मात्र सत् वस्तुका रूपमा सिद्ध गरिएको छ। सृष्टिभन्दा पहिले र प्रलयभन्दा पछि, बाहिरी पदार्थमा भोग्य रूपले र भित्र भोक्ता रूपले परमात्मा मात्र रहेकाले यस्तै श्रेष्ठ र कनिष्ठ, ज्ञान र ज्ञेय, वाच्य र वाचक, अन्धकार र प्रकाश सम्पूर्ण रूपले परमात्मा नै रहेकाले परमात्मा बाहेक अरू कुनै पनि वस्तुको सत्ता सिद्ध हुँदैन। जसरी ऐनामा परेको प्रतिबिम्ब पहिले सत्य जस्तै देखिन्छ तर विचार गर्दा उक्त प्रतिबिम्ब बिम्बभन्दा भिन्न वस्तुका रूपमा सिद्ध हुन सक्दैन त्यसरी नै संसारका सम्पूर्ण पदार्थहरू वा इन्द्रियका विषयहरू विचार नगर्दा सत्य जस्ता देखिएका मात्र हुन्, विचार गर्दा सत्य साबित हुन सक्दैनन्। यस्तै विचार गरेको खण्डमा पृथिवी आदि पदार्थहरू र तिनका विकार शरीर आदि कुनै पनि पदार्थ सत्य साबित हुन सक्दैनन्।

यस्तै संसारका पदार्थमा अवयव र अवयवीको सत्ता पनि सिद्ध हुन सक्दैन। पञ्चतन्मात्रारूप अवयवहरू नभईकन अवयवी पञ्चमहाभूत हुन सक्दैनन्। किनभने अवयवको सत्तादेखि अतिरिक्त सत्ता अवयवीको हुँदैन। यसैले पञ्चतन्मात्रारूप अवयव नै मिथ्या हुन् भने तिनका अवयवीका रूपमा पञ्चमहाभूतको सत्ता सिद्ध गर्न सकिने स्थिति नै रहँदैन। पञ्चतन्मात्रा, पञ्चमहाभूत आदि सम्पूर्ण पदार्थहरू परमात्मामा कल्पित मात्र हुन्। यस तथ्यलाई यहाँ जाग्रत् र स्वप्नावस्थाको उदाहरणद्वारा स्पष्ट पारिएको छ। जसरी स्वप्नावस्थामा जाग्रत् र स्वप्नावस्थाको भेदको अनुभव हुन्छ त्यसै गरी परमात्मामा पनि अविद्याद्वारा कल्पित भ्रमले गर्दा विभिन्न सांसारिक पदार्थको प्रतीति भएको हो। वस्तुतः परमात्मा बाहेक सत् वस्तु केही पनि छैन। यसैले संसारका समग्र पदार्थहरू मिथ्या हुन्।

भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः।
वर्तयन् स्वानुभूत्येह त्रीन् स्वप्नान् धुनुते मुनिः॥ ६२॥

पदार्थ–
आत्मनः = आफ्नो
भावाद्वैतं = भावाद्वैत
क्रियाद्वैतं = क्रियाद्वैत
तथा = त्यस्तै गरी
द्रव्याद्वैतं = द्रव्याद्वैतलाई पनि
वर्तयन् = विचार गरेर
मुनिः = विचारशील व्यक्तिले
स्वानुभूत्या = अनुभवको आधारमा
इह = यो शरीरमा छँदा नै
त्रीन् = तीन ओटा
स्वप्नान् = स्वप्न आदि अवस्थालाई
धुनुते = निरस्त गर्दछ

वाक्यार्थ– जो विवेकी व्यक्ति आत्मामा भावाद्वैत, क्रियाद्वैत र द्रव्याद्वैतको विचार गर्दै केवल अद्वैतरूपताको मात्र साक्षात्कार गर्दछ त्यसले यो शरीर छँदा नै तीन अवस्थालाई (द्रष्टा, दर्शन र दृश्य आदि त्रिपुटीलाई पनि) निरस्त गर्दछ।

विवरण– सबै पदार्थहरूमा एउटै आत्मतत्त्वको अनुभूति गर्ने व्यक्तिहरू भ्रमपूर्ण सपनासमान यस संसारबाट ब्युँझिएका हुन्छन्। जसरी सपना देख्ने व्यक्ति सपनामा आफूले बनाएका घर र भोग्य पदार्थहरूलाई सत्य ठानी भुलेको हुन्छ त्यसै गरी यो मायारूप स्वप्नमा पनि मानिसहरू भुलेका हुन्छन्। जब उनीहरू अज्ञानरूप निद्राले रहित आफ्नो स्वरूपको स्मरण गर्दछन् तब उनीहरू यस संसारस्वप्नबाट झल्याँस्स ब्युँझिन्छन्। यहाँ पनि आत्मज्ञानीले जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति यी तीनै ओटा स्वप्नलाई नाश गर्दछ भनी बताइएको छ।

श्रीधर स्वामीले यस श्लोकको टीकामा तीन ओटा स्वप्नको अर्थ प्रकारान्तरले पनि गर्नुभएको छ। घैंटो, कपडा आदि वस्तुहरू छुट्टाछुट्टै हुन् भनी भेदबुद्धि गर्नु पहिलो सपना हो। अधिकारी र अवस्थाभेदले कर्महरूमा भेदबुद्धि गर्नु दोस्रो सपना हो भने ती कर्महरूको फल मलाई मिल्दछ भन्नु तेस्रो सपना हो।

यस प्रकार जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति यी तीन ओटा सपना अथवा वस्तुभेद, कर्मभेद र फलभेदरूपी तीन ओटा सपनालाई नाश गरी ज्ञानी आफ्नो स्वप्नरहित स्वरूपको साक्षात्कार गर्दछ। त्यस्तो ज्ञानी बाहेक संसारमा जागेका भनिने अरू सबै प्राणीहरू वास्तवमा अज्ञानमा निदाएका नै हुन् भन्नु यस श्लोकको आशय हो।

कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत्।
अवस्तुत्वाद् विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते॥ ६३॥

पदार्थ–
विकल्पस्य = कार्य र कारण भन्ने भेद
अवस्तुत्वात् = अवास्तविक हुनाले
पटतन्तुवत् = कपडा र धागो झैं
कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं = कार्य र कारणमा अभेद स्वीकार गर्नु
तत् = त्यसलाई नै
भावाद्वैतं = भावाद्वैत भनेर
उच्यते = भनिन्छ

वाक्यार्थ– जसरी धागो नै कपडा हो, यी दुईमा भेद हुँदैन त्यसै गरी कार्य र कारणमा केही भेद छैन। यसरी देखिएको भेद अवास्तविक हो भनेर बुझ्नु भावाद्वैत हो।

यद् ब्रह्मणि परे साक्षात् सर्वकर्मसमर्पणम्।
मनोवाक्तनुभिः पार्थ क्रियाद्वैतं तदुच्यते॥ ६४॥

पदार्थ–
पार्थ = हे युधिष्ठिर
परे ब्रह्मणि = परब्रह्ममा
साक्षात् = फलको आशा नगरीकन
यत् = जो
मनोवाक्तनुभिः = मन, वचन र शरीरले गरेका
सर्वकर्मसमर्पणम् = सम्पूर्ण कर्मको समर्पण गरिन्छ
तत् = त्यही नै
क्रियाद्वैतं = क्रियाद्वैत हो भनेर
उच्यते = भनिन्छ

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर ! कुनै फलको आशा नराखी मन, वचन र कर्मले गरेका सम्पूर्ण कर्महरू परमात्मामा समर्पण गरिदिनु क्रियाद्वैत हो।

आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनाम्।
यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते॥ ६५॥

पदार्थ–
आत्मजायासुतादीनाम् = आफू, स्त्री, पुत्र आदिको तथा
अन्येषां = अरू
सर्वदेहिनाम् = सम्पूर्ण प्राणीहरूको पनि
स्वार्थकामयोः = सम्पत्ति र भोग आदिको विषयमा विचारद्वारा
यत् = जो
ऐक्यं = ऐक्य दर्शन हुन्छ
तत् = त्यसैलाई
द्रव्याद्वैतं = द्रव्याद्वैत भनेर
उच्यते = भनिन्छ

वाक्यार्थ– आफ्नो तथा अन्य स्त्री, पुत्र आदिको र प्राणीहरूको पनि जो भोग, स्वार्थ आदि हुन्छ, त्यसमा विचारद्वारा ऐक्य दर्शन गर्नु वा केही फरक छैन भनेर बुझ्नु द्रव्याद्वैत हो।

यद् यस्य वानिषिद्धं स्याद् येन यत्र यतो नृप।
स तेनेहेत कार्याणि नरो नान्यैरनापदि॥ ६६॥

पदार्थ–
नृप = हे राजा
अनापदि = कुनै सङ्कट नपरेको बखतमा
यस्य = जसको लागि
येन = जुन साधनद्वारा
यत्र = जहाँ
यतः = जुन कारणबाट
यत् वा = जुनसुकै कर्म पनि
अनिषिद्धं = शास्त्रले निषेध नगरेको
स्यात् = छ
सः नरः = त्यो मानिसले
तेन = तिनै साधनबाट
कार्याणि = सम्पूर्ण कर्महरू
ईहेत = सम्पन्न गरोस्
नान्यैः = अरू निषिद्ध उपायद्वारा नगरोस्

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! यदि आफूलाई सङ्कट परेको छैन भने जसलाई जुन साधनद्वारा, जहाँ, जुन कारणबाट जसरी कर्म गर्न शास्त्रले निषेध गरेको छैन त्यसै गरी सम्पन्न गर्नू, निषिद्ध उपायहरूलाई स्वीकार नगर्नू।

एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः।
गृहेऽप्यस्य गतिं यायाद् राजंस्तद्भक्तिभाङ्नरः॥ ६७॥

पदार्थ–
राजन् = हे राजा युधिष्ठिर
एतैः = यी र
अन्यैः च = अरू पनि
वेदोक्तैः = वेदद्वारा बताइएका
स्वकर्मभिः = आफ्ना कर्महरूद्वारा
तद्भक्तिभाक् = भगवान्मा भक्ति भएको
नरः = मानिसले
गृहे = घरमा
वर्तमानः अपि = रहेर पनि
अस्य = यी (श्रीकृष्ण) भगवान्को
गतिं = एकतारूप गतिलाई
यायात् = प्राप्त गर्दछ

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! यी र अरू वेदले बताएका उपायहरूद्वारा पनि भगवान्को भक्ति गर्ने

व्यक्तिले घरमा नै बसेर पनि भगवान्‌को गतिलाई प्राप्त गर्दछ।

यथा हि यूयं नृपदेव दुस्त्यजादापद्गणादुत्तरतात्मनः प्रभोः।

यत्पादपङ्केरुहसेवया भवानहार्षीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून्॥ ६८॥

पदार्थ—
नृपदेव = हे राजा युधिष्ठिर
हि = निश्चय नै
यथा = जसरी
यूयं = तपाईंहरू
प्रभोः = सर्वसमर्थ
आत्मनः = परमात्मा भगवान्
श्रीकृष्णको कृपाले
दुस्त्यजात् = अत्यन्त कठिन
आपद्गणात् = आपत्तिहरूबाट
उत्तरत = तर्नुभयो र
यत्पादपङ्केरुहसेवया = जसको
चरणकमलको सेवाद्वारा
निर्जितदिग्गजः = दिग्गजहरूलाई
समेत जितेर
भवान् = तपाईंले
क्रतून् = राजसूय यज्ञ पनि
अहार्षीत् = गर्नुभयो

वाक्यार्थ— हे युधिष्ठिर! जसरी पहिला अत्यन्त कठिन परिस्थिति र आपत्तिबाट भगवान् श्रीकृष्णको सहायताले तपाईंहरू सजिलैसँग बच्नुभयो र पार पाउनुभयो त्यसै गरी आज पनि उहाँको चरणकमलको सेवाले सारा राजाहरूलाई जितेर यत्रो राजसूय यज्ञ गरिरहनुभएको छ।

अहं पुराभवं कश्चिद् गन्धर्व उपबर्हणः।

नाम्नातीते महाकल्पे गन्धर्वाणां सुसम्मतः॥ ६९॥

पदार्थ—
पुरा = पहिले
अहं = म
अतीते = बितेको
महाकल्पे = महाकल्पमा
गन्धर्वाणां = गन्धर्वहरूमा
सुसम्मतः = खुब सम्मानित
उपबर्हणः = उपबर्हण
नाम्ना = नाम भएको
कश्चित् = कुनै
गन्धर्व = गन्धर्व
अभवं = थिएँ

वाक्यार्थ— पहिलेको महाकल्पमा म गन्धर्वसमूहमा सम्मानित उपबर्हण नाम भएको गन्धर्व थिएँ।

रूपपेशलमाधुर्यसौगन्ध्यप्रियदर्शनः।

स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्तु पुरुलम्पटः॥ ७०॥

पदार्थ—
रूपपेशलमाधुर्यसौगन्ध्यप्रिय-दर्शनः = सुन्दरता, सुकुमारता, मधुरता र सुगन्धले अति सुन्दर म
स्त्रीणां = स्त्रीहरूको
प्रियतमः = अत्यन्त प्यारो र
पुरुलम्पटः = स्त्रीहरूमा आसक्त
भएको थिएँ अनि
नित्यं तु = सधैं नै
मत्तः = रूप आदिको
अभिमानले उन्मत्त थिएँ

वाक्यार्थ— सुन्दरता, सुकुमारता, मधुरता र सुगन्धले गर्दा मलाई सबै स्त्रीहरूले प्यारो गर्थे। म पनि उनीहरूमा आसक्त भएर रूप आदिको अभिमानले उन्मत्त भएको थिएँ।

एकदा देवसत्रे तु गन्धर्वाप्सरसां गणाः।
उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने॥ ७१॥

पदार्थ—
एकदा तु = एक दिन चाहिँ
देवसत्रे = देवयागमा
गन्धर्वाप्सरसां = गन्धर्व र अप्सराहरूको
गणाः = समूहहरू
हरिगाथोपगायने = भगवान् हरिको गाथा गाउनको लागि
विश्वसृग्भिः = प्रजापतिहरूद्वारा
उपहूताः = बोलाइए

वाक्यार्थ— एक दिन प्रजापतिहरूले देवयागमा भगवान्को गाथा गाउनका लागि गन्धर्व र अप्सराहरूलाई बोलाएका थिए।

अहं च गायंस्तद्विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतो गतः।
ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शेपुरोजसा॥
याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहेलनः॥ ७२॥

पदार्थ—
अहं च = म पनि
तत् विद्वान् = त्यो विद्वत्सभा हो भन्ने जान्दाजान्दै
स्त्रीभिः = स्त्रीहरूद्वारा
परिवृतः = घेरिएर
गायन् = गाउँदै
गतः = त्यहाँ गएँ
विश्वसृजः = प्रजापतिहरूले
मे = मबाट
तत् = त्यस्तो
हेलनं = सबैको तिरस्कार भएको कुरा
ज्ञात्वा = जानेर
ओजसा = क्रोधले
कृतहेलनः = सबैको तिरस्कार गर्ने
त्वं = तँ गन्धर्व
नष्टश्रीः = सारा शोभा नष्ट भएर
आशु = चाँडै नै
शूद्रताम् = शूद्रयोनिमा
याहि = जा भनेर
शेपुः = श्राप दिए

वाक्यार्थ— त्यो विद्वत्सभा हो भन्ने जान्दाजान्दै पनि म स्त्रीहरूद्वारा घेरिएर गाउँदै त्यहाँ पुगेँ। त्यो देखेर आफूहरूको तिरस्कार गरेको सम्झँदै ती प्रजापतिहरूले हाम्रो तिरस्कार गर्ने तेरो सारा शोभा नष्ट होस्, तुरुन्तै तँ शूद्रयोनिमा जा भनेर मलाई श्राप दिए।

तावद् दास्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनाम्।
शुश्रूषयानुषङ्गेण प्राप्तोऽहं ब्रह्मपुत्रताम्॥ ७३॥

पदार्थ—
तावत् = त्यसपछि
अहं = म
दास्याम् = दासीबाट
जज्ञे = जन्मिएँ
तत्र अपि = त्यस शूद्रजीवनमा पनि
ब्रह्मवादिनाम् = विद्वान् सन्तहरूको
शुश्रूषया = सेवाद्वारा
अनुषङ्गेण = सङ्गतद्वारा
अहं = म
ब्रह्मपुत्रताम् = ब्रह्माजीको पुत्रको रूपमा
प्राप्तः = उत्पन्न भएँ

वाक्यार्थ– त्यसपछि म दासीपुत्र बनेर जन्मिएँ। त्यस समयमा पनि म साधुहरूको सेवा गर्दथें र सत्सङ्गमा रुचि राख्दथें, त्यसैको प्रभावले म ब्रह्माजीको पुत्र बनेर उत्पन्न भएँ।

धर्मस्ते गृहमेधीयो वर्णितः पापनाशनः।

गृहस्थो येन पदवीमञ्जसा न्यासिनामियात्॥ ७४॥

पदार्थ–	**पदवीम्** = पदमा	**गृहमेधीयः** = गृहस्थहरूको
येन = जुन धर्मको उपासनाद्वारा	**अञ्जसा** = सजिलैसँग	**धर्मः** = धर्म
गृहस्थः = गृहस्थ पनि	**इयात्** = प्राप्त हुन्छ त्यस्तो	**ते** = तपाईंलाई
न्यासिनाम् = संन्यासीहरूको	**पापनाशनः** = पापनाश गरिदिने	**वर्णितः** = वर्णन गरियो

वाक्यार्थ– हे युधिष्ठिर! जुन धर्मको उपासनाद्वारा गृहस्थहरू पनि संन्यासीहरूको पदमा सजिलैसँग प्राप्त हुन्छन् त्यस्तो पापनाशक गृहस्थधर्म मैले तपाईंलाई बताएँ।

यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोऽभियन्ति।

येषां गृहानावसतीति साक्षाद् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम्॥ ७५॥

स वा अयं ब्रह्म महद्विमृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः।

प्रियः सुहृद् वः खलु मातुलेय आत्मार्हणीयो विधिकृद् गुरुश्च॥ ७६॥

न यस्य साक्षाद् भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम्।

मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः॥ ७७॥

टिप्पणी– यहाँ आएका यी तीन पद्यहरू माथि यसै स्कन्धको दशौँ अध्यायको ४८-५० श्लोकको रूपमा आइसकेका छन्। यी पद्यहरूको पदार्थ र वाक्यार्थ सोही ठाउँमा हेर्नुहोला।

श्रीशुक उवाच (श्रीशुकदेवले भन्नुभयो)

इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः।

पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः॥ ७८॥

पदार्थ–	**निशम्य** = सुनेर	**कृष्णं च** = भगवान् श्रीकृष्णलाई
इति = यसरी	**भरतर्षभः** = युधिष्ठिरले	र देवर्षि नारदलाई पनि
देवर्षिणा = देवर्षि नारदद्वारा	**सुप्रीतः** = अति प्रसन्न भएर	**पूजयामास** = पूजा गर्नुभयो
प्रोक्तं = भनिएको	**प्रेमविह्वलः** = प्रेमले गद्गद् बन्दै	

वाक्यार्थ– यसरी देवर्षि नारदले भन्नुभएको सुनेर युधिष्ठिरले अति प्रसन्न हुँदै र प्रेमले गद्गद् बन्दै भगवान् श्रीकृष्णलाई र देवर्षि नारदलाई पनि पूजा गर्नुभयो।

कृष्णपार्थावुपामन्त्र्य पूजितः प्रययौ मुनिः ।

श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः ॥ ७९ ॥

पदार्थ–	**उपामन्त्र्य** = सोधेर	**पार्थः** = पृथा (कुन्ती)का पुत्र युधिष्ठिर
पूजितः = पूजा गरिएका	**प्रययौ** = जानुभयो	**परमविस्मितः** = अति चकित हुनुभयो
मुनिः = नारद मुनि पनि	**कृष्णं** = श्रीकृष्णलाई	
कृष्णपार्थौ = भगवान् श्रीकृष्ण र युधिष्ठिरलाई	**परं ब्रह्म** = परब्रह्मको रूपमा	
	श्रुत्वा = नारदबाट सुनेर	

वाक्यार्थ– देवर्षि नारद पनि भगवान् श्रीकृष्ण र राजा युधिष्ठिरबाट बिदा लिएर त्यहाँबाट हिँड्नुभयो। त्यसपछि श्रीकृष्ण परब्रह्मको रूपमा रहनुभएको कुरा नारदबाट सुनेर युधिष्ठिर ज्यादै चकित हुनुभयो।

इति दाक्षायिणीनां ते पृथग्वंशा प्रकीर्तिताः ।

देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः ॥ ८० ॥

पदार्थ–	**पृथक्** = अलग-अलग रूपमा	**चराचराः** = स्थावर र जङ्गम
इति = यसरी	**प्रकीर्तिताः** = बताइयो	**लोका** = लोकहरू
दाक्षायिणीनां = दक्षकन्याहरूको	**यत्र** = जुन वंशमा	**जाताः** = उत्पन्न भए
वंशाः = सन्तानहरू	**देवासुरमनुष्याद्याः** = देवता, असुर तथा मनुष्य आदि	
ते = तपाईंलाई		

वाक्यार्थ– हे परीक्षित्! यसरी दक्षकन्याहरूको सन्तति परम्परा अलग-अलग रूपमा मैले तपाईंलाई बताएँ, जुन वंशमा देवता, असुर मनुष्य आदि सारा चराचर जगत् उत्पन्न भएको छ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादानुचरिते युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इति सप्तमः स्कन्धः समाप्तः ॥